
НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНИ
1918

Україна. Нариси історії

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПОТОКАХ РАННЬОЇ МОДЕРНОСТІ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2024

https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.523.815
УДК 94(477)"15/17"
У45

Авторський колектив

Олена БАЧИНСЬКА, Андрій БОВГИРЯ, Леонтій ВОЙТОВИЧ, Віктор ГОРОБЕЦЬ, Владислав ГРИБОВСЬКИЙ, Олександр ГУРЖІЙ, Володимир МАСЛІЙЧУК, Володимир МІЛЬЧЕВ, Ілля ПАРШИН, Володимир ПОЛТОРАК, Петро САС, Олександр СЕРЕДА, Валерій СМОЛІЙ, В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ, Валерій СТЕПАНКОВ, Тарас ЧУХЛІБ, Віталій ЩЕРБАК

Укладачі покажчика

Юлія ГРИЩЕНКО, Ганна МАЛАЯ, Валентина МАТЯХ

Координатор проєкту

Геннадій БОРЯК

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (Протокол від 05.10.2022 № 5)

Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»

У45 **Україна** в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2024. — 815 с., 88 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-523-4

З широкого порівняльного контексту і з різних інтерпретаційних підходів запропоновано багатогранну і багатоаспектну модель перебігу історичного процесу в Україні на етапі раннього нового часу в усьому розмаїтті його локальних, регіональних і національних формовиявів. Як фактори консолідації акцентовані націєтворча та державотворча компоненти, а також основні маркери української ідентичності.

Для найширшої читацької аудиторії.

УДК 94(477)"15/17"

ISBN 978-966-360-523-4

© Інститут історії України НАН України, 2024
© Академперіодика, оформлення, 2024

ПОЧАТКИ РАННЬО-МОДЕРНОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

РОЗДІЛ **1**
Соціально-політичні і конфесійні
чинники націєтворчого процесу

•

РОЗДІЛ **2**
Світоглядні та ідейні засади
зрощення нової політичної свідомості.
Радикальні прояви практики
боротьби за свободу руського народу

РОЗДІЛ **1**

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КОНФЕСІЙНІ ЧИННИКИ НАЦІЄТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Петро Сас

Деякі теоретичні аспекти націєтворення. Для людини є природним сприймати себе, близьких, знайомих, співвітчизників, представників інших спільнот і культур, а також суспільне буття загалом крізь призму уявлень, соціально-психологічних та соціокультурних стереотипів, моральних критеріїв, світоглядних орієнтацій, різноманітного знання, ідей і теорій, що сформували її як особистість у певний конкретно-історичний час у певному суспільстві. Для наших сучасників до такого сприйняття так чи інакше періодично додається ідентифікаційний фільтр національного, адже нації та ідеологія націоналізму давно стали потужним фактором, що реально впливає на життя народів. Звісно, так було не завжди, адже тривалість існування навіть найраніше сформованих націй є набагато коротшою за всю історію.

Нація як певна історично постала політична і соціальна реальність існує об'єктивно. Оскільки вона специфічно відображається в індивідуальному людському сприйнятті та осмисленні, то у судженнях різних дослідників про витоки націй немає одностайності. Не є винятком щодо цього і українська нація. Процес націєтворення, попри наявність певних виявлених дослідниками універсальних «лекал», не є стандартизованим — насправді у кожного народу він проявляється неповторно. Є доволі очевидним: правильно зорієнтуватися щодо часових меж зародження української нації і встановити її сутнісні прикмети й особливості зможемо лише на основі ретельного вивчення широкого масиву надійних історичних джерел, а також, звісно, за умови чіткого сформулювання найважливіших теоретичних засад нації.

На нашу думку, перспективний дослідницький пошук у цьому напрямі слід розпочинати приблизно від середини XVI

до середини XVII ст., тобто у час постання, зокрема, двох уній на теренах Центрально-Східної Європи — політичної Люблінської 1569 р., наслідком якої було об'єднання більшості українських земель у складі Корони Польської, а також церковної Берестейської 1596 р., що призвела до розколу православної церкви і загострення конфесійної боротьби в українському суспільстві. У цих хронологічних межах в Україні витворено важливі інституційні засади протонаціональної держави — Військо Запорозьке. Помітно інтенсифікувалися політичні та культурні процеси. Виникло книгодрукування, яке стало потужним інструментом впливу на культуру, уми і свідомість людей. Після Берестейського церковного собору 1596 р. наприкінці другого десятиліття XVII ст. вдалося відновити ієрархію православної церкви. Утім, зародження української ранньомодерної нації на практиці не було таким тривалим. Насправді умовно окреслений період від середини XVI до середини XVII ст. переважно був часом накопичення культурної, етносоціальної та політичної енергії українського народу, що вилилася у продуктивний процес націєтворення перших десятиліть XVII ст.

Зазначена проблематика вочевидь потребує не загальних публіцистичних або романтизованих розмірковувань, яких чимало у вітчизняній літературі різних жанрів, а наукового осмислення зародження національної ідентичності українців крізь призму найзначущих цілком конкретних подій, явищ, фактів. Оскільки йдеться про ранньомодерну добу в історії України, то вивчення національного має бути нарівні з дослідженням конфесійного. З цього погляду на пильну дослідницьку увагу заслуговують політичні потрясіння в суспільстві, адже вони зазвичай активізують процес націєгенезу. В історії України періодом великих політичних, релігійних та свідомісних зрушень у житті її народу стала боротьба наприкінці другого і на початку третього десятиліть XVII ст. за відновлення і зміцнення православної церковної ієрархії. Об'єктивно процеси націєтворення на українських теренах неабияк стимулювала боротьба за відродження ієрархії православної церкви, в яку було залучено політично активних представників соціуму. На практиці ця боротьба виконала роль своєрідного тигля, за допомогою якого українська нація відливалася у її ранньомодерних формах.

Епохальне перетворення етнічної ідентичності народу на національну не є блискавичним і незаперечним тріумфом новопосталої нації. Насправді віднайдення в історичному бутті етносу тієї межі чи пограничного стану, за якими народжується нова якість — національне, є доволі складним науковим завданням. Воно потребує від дослідників неабияких творчих зусиль, однак не гарантує сформульованих висновків, які ґрунтуються на істинах в останній інстанції. Щодо зародження процесів націєтворення, зокрема на українському ґрунті, то, гадаємо, його уможливили принаймні дві ключові умови. По-перше, у межах суспільства з традиціоналістськими соціально-політичним устроєм та економічним укладом, усталеними елементами етнічної свідомості та культури з'явилася «нова людина» (власне політично впливова спільнота «нових людей») — як за світоглядом, світовідчуттям, системою цінностей, так і, що принципово важли-

во, способом життя. По-друге, необхідною умовою переходу українського (утім, як і будь-якого іншого) етносу на рейки націєтворення було зародження в його середовищі орієнтацій політичної свідомості, що зрощували у людей чуття широкої солідарності та належності до своєї спільноти як до певного цілого, згуртованого політично, зі спільною історичною долею та історичною свідомістю (зазвичай міфологізованою).

Теоретична розробка питань етногенезу та націєтворення породила безліч дослідницьких тлумачень і концепцій, що ґрунтуються на різних методологічних підходах. Як доводить англійський учений Е. Сміт, так званій етнічній (незахідній) моделі нації, що характерна, зокрема, для Східної Європи та Азії, властивий наголос на спільності походження і рідної культури. Звідси у ній посилений інтерес до родоводів і генеалогій, наголошення на ролі народу як певної «надродини», його кревній спорідненості, мові та звичаях. Тим часом у західній громадянській моделі нації на передньому плані стоять історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність її членів, спільна громадянська культура та ідеологія. «Народ» у цій моделі постає як політична спільність, на яку поширюються єдині закони та інституції. Тому дослідник тлумачить націю як «сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадянську культуру, однакові економічні й однакові юридичні права для всіх членів» [1].

Звісно, спільноти, які в історичному минулому перебували на стадії зародження і формування національної ідентичності, не могли відповідати критеріям сучасної західної моделі нації. Ідеться передусім про неможливість для них — через наявність соціально-станових бар'єрів та архаїчні економічні відносини — витворити масову громадянську культуру й утвердити однакові для всіх економічні та юридичні права. За спостереженням Е. Сміта, у зародженні національної ідентичності спільноти важливу роль відігравало те, якою була її етнічна основа. Для етнічної спільноти, членів якої об'єднувала історична культура та чуття спільної ідентичності, а не просто спадкові біологічні ознаки, зазвичай були характерними групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один чи більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок із певним рідним краєм, чуття солідарності у значної частини населення. Життєздатність такої спільноти великою мірою забезпечували організована релігія, релігійні ритуали, літургія, ієрархія, священна мова та писемність. Причому консерватизм релігійної системи міг бути на заваді етнічного самооновлення, тоді як його здатні були забезпечити релігійні реформи, культурні запозичення (що сприяли етнічному виживанню), широкі соціальні рухи, а також міф про етнічну обраність.

З появою так званих етнічних ядер, або латеральних (горизонтальних) спільнот із недостатньою соціальною глибиною, що складалися з аристократії та вищого духовенства (іноді охоплювали бюрократів, військову верхівку, багатих торговців) і вирізнялися згуртованістю та розвиненою самосвідомістю, з'являлася об'єднавча

[1] Сміт Е.Д. *Національна ідентичність*. Київ, 1994. С. 20, 21, 49.

культурна основа, суб'єкти якої творили фундамент держав і царств; довкола них виникали адміністративний, юридичний, фіскальний та військовий апарати. На основі етнічного ядра часто поставала держава, формувалися нація та її кордони.

Загалом це був один зі шляхів перетворення етнічної спільноти на націю. Він передбачав, що аристократична етнічна спільнота створювала ядро етнічної держави, яка дедалі більше централізувалася, бюрократизувалася, через що могла згуртовувати населення в єдину політичну спільноту, утверджуючи серед неї комплес цінностей, символів, міфів і традицій, які відображали культурну спадщину аристократичного етнічного ядра. Причому головними провідниками цих процесів були королі, міністри та бюрократи, тоді як аристократи і представники духовенства маргіналізувалися, оскільки їхня культурна спадщина ставала загальним надбанням.

Другий, основний, шлях трансформації етнічної спільноти у націю зводився до націєстановлення на народній (нижчі соціальні верстви) основі. Його вирізняв «вертикальний» процес народнокультурної мобілізації, результатом якого була заміна етнорелігійних уявлень цієї спільноти про себе на активніші — політичні — уявлення. Такий шлях передбачав непрямий вплив бюрократичної держави на здебільшого поневолені верстви населення. Спосіб життя етносу та його здатність до самозбереження в етнічних спільнотах визначали передусім організована релігія, літургії, ритуали, а також духовенство. Завдяки цьому він діставав своєрідну захисну шкаралупу, пасивно пристосовуючись до ворожого середовища. Однак така захисна шкаралупа перешкоджала етносу змінити усталений триб життя, вийти за межі набутих етнічних компонентів нації (спільна назва, міфи предків, любов до батьківщини тощо) і перерости у політичну націю.

Крім того, що етнічне самооновлення могло спричинити насамперед релігійні реформи, культурні запозичення та широкі соціальні рухи, імпульс до мобілізації етносу на формування нації давали ще й просвітителі-інтелектуали. Йдеться, по-перше, про підняття ними теми повернення до природи та поетичного простору народу, яким надавали значення історичної домівки (відтак озера, ріки та долини ставали символами народних чеснот, а замки та храми тлумачили як невід'ємну частину неповторної природи), по-друге — повернення до історичного минулого та плекання культу золотої доби, спираючись на міфи про походження, героїв, мудреців, обраний народ, який має відродитися, тощо [2].

Наведене Е. Смітом бачення етногенезу, типів етнічних спільнот і механізмів формування націй ґрунтується на узагальненні фактів, почерпнутих із минулого різних народів і в різні історичні епохи. Попри окреслення на цій основі певних ідеальних моделей, процесів і ситуацій, пов'язаних з етнічною та національною ідентичністю, деякі із запропонованих ученим методологічних підходів видаються достатньо прийнятними і для дослідження нашої тематики. Водночас наголошення Е. Смітом на тому, що головною ознакою нації є масова громадянська культура та набуття її членами однакових економічних і юридичних прав, дає

[2] Там само. С. 30, 43—48, 61, 63, 70, 73—77.

підстави гадати, що творення нації — це суто економічний, технологічний процес, а також результат зусиль визначних правників та юристів, які розробляють довершені закони, що гарантують політико-юридичну рівність усіх членів нації. Однак за таких критеріїв «справжньої» нації може виникнути підозра, принаймні у принципових борців за права людини, що в сучасному світі досі немає націй. До того ж у зазначеному дослідницькому підході не береться до уваги, що нація — явище історичне, яке постійно зазнає змін і перетворень, реагуючи на різні виклики та запити життя суспільства.

На нашу думку, націю є етнічна спільнота з пробудженою (зародженою і утриманою) політичною самосвідомістю широких соціальних верств. Це сформований після революції друкарського верстата спосіб буття етносу, представники якого піднялися до рівня політичного усвідомлення спільних стратегічних інтересів і мають чуття та життєву потребу належності до своєї унікальної культурно-історичної і політичної спільноти. Початок націєтворення стимулюють глобальні для етносу потрясіння (соціальні, політичні, релігійні, воєнні), якщо вони актуалізують для нього цілі свободи і визволення, потребу єднання сил заради досягнення цих та інших масштабних цілей, а ще — виразну налаштованість соціуму на оптимізм і віру.

Тобто йдеться про те, що нація не є ані одвічною реальністю, ані прямим породженням індустріальної чи науково-технічної революцій. Вона з'являється лише на певному рівні розвитку цивілізації і культури, коли суспільство реально починає відчувати на собі вплив інтенсивних форм культурної комунікації (щонайменше з поширенням книгодрукування), що дає можливість за сприятливих умов сформувати у представників певного етносу комплекс політичних ідей і уявлень (на рівні сталого їх усвідомлення та засвоєння) про власну спільноту як інтегральну культурну цілісність, а також виробити стереотипи політичної, історичної та правової свідомості, які об'єднують і гуртують людей.

Націєтворення політично «сплячого» етносу можуть розбудити: радикальна релігійна реформа; релігійний розкол конфесійно гомогенної етнічної спільноти, що спричинює конкурентну боротьбу за її культурно-історичну спадщину; сформульовані ідеологами визвольні програми та гасла свободи, якщо вони сприйняті широкими верствами населення як керівництво до дії. Роль каталізатора націєгенезу виконує єднання людей у боротьбі проти спільної небезпеки, за спільну мету. Водночас така роль належить чуттю групового оптимізму, що охоплює значну частину суспільства або увесь етнос. Ідеться, по-перше, про актуалізовані для широких верств населення морально значущі приклади та взірці, здобутки і звершення, перемоги і тріумфи, що були в історичному минулому етносу та є у його сьогоденні; по-друге — про усвідомлення багатьма людьми високої мети, до якої прямує їхня спільнота, а також до світлих перспектив, що її чекають, запалюючи соціум ентузіазмом і закріплюючись у суспільній свідомості як віра.

Нація в період свого зародження не одразу мобілізує всі свої соціальні ресурси. Водночас політично активні верстви населення, які долучилися до націє-

творення, через різні обставини в подальшому можуть зійти з історичної арени, передавши естафету іншим соціальним верствам. Із цим пов'язані циклічні коливання національної самосвідомості, з її піками та фазами завмирання, за якими відбувається нове піднесення.

Від того, наскільки генералізованим буде самоусвідомлення представниками широких соціальних верств культурного масштабу свого етносу, сприйняття як своїх політичної і правової його влаштованості (або її перспективи, окресленої ідеологами) та історичної долі, а також наскільки переконливими і соціально привабливими для них стануть політичні ідеї, моральні зразки та ідеали, покликані гуртувати співвітчизників, значною мірою залежатиме успіх націєтворення та убезпечення посталої національної спільноти від тотального культурного поглинання й інших форм експансії чужих націй. Цьому сприяють також соціально-психологічні фактори: як природне для етнічної спільноти чуття любові до рідної землі, вітчизни та культури свого народу в розмаїтті її проявів, так і певні риси характеру населення та система цінностей, на формування яких значною мірою впливає постійно історично змінюваний спосіб життя людей, який спроможний бути потужним каталізатором процесів націєгенезу.

У людей, які наділені свободою волі й усвідомили себе членами певної нації, виникає життєва потреба бути належними до останньої. Якщо у представників етнічних спільнот належність до етносу є чинником елементарного виживання, зумовлюється вже самим фактом народження, синкретизмом свідомості, жорстко регламентується релігією, традицією, звичаєвими приписами, авторитетом старійшин та духовних учителів, то для людей, які належать до національних спільнот, відкривається горизонт самоідентифікації з опорою на свободу вибору. Йдеться про політично усвідомлену потребу для особи жити у конкретному суспільстві, задовольняти свої культурні запити і користуватися певними економічними, політичними та юридичними правами (сутність яких і можливість скористатися якими з часом змінюються). Крім того, для людей із такими параметрами самосвідомості є психологічна потреба мати зв'язок з рідним краєм, що пов'язано також з почуттям любові до його природи, спогадами та емоціями дитинства тощо. Люди з національним самоусвідомленням, навіть якщо вони змінюють релігію, емігрують, послуговуються чужими мовами або надовго опиняються під іноземною окупацією, зазвичай не втрачають чуття національного.

Зазначимо, що автори, які вивчають українську культуру другої половини XVI — першої половини XVII ст., наголошують на тому, що це був час так званого релігійно-національного та культурного відродження в Україні, більшість земель якої об'єдналися в одній державі у зв'язку з укладенням Польським Королівством та Великим князівством Литовським Люблінської унії 1569 р. В економічному житті українських земель простежувалися різні тенденції. Зокрема, якщо у західному регіоні утвердилася заснована на підневільній праці фільваркова система господарства, що спричинила повне закріпачення селянства, то у Наддніпрянщині, східних та південних територіях України магнати і шляхта забез-

печували свою економічну вигоду передусім через господарське освоєння нових земель, тому основні повинності селян були натуральними та грошовими. Міста, які виникали в цьому регіоні, крім того, що поставали осередками ремесла і торгівлі, виконували ще й функцію захисту краю від татарських нападів.

Прикметно, що істотні прояви культурного відродження на українських землях відбувалися ще до 1569 р., однак найінтенсивніший культурний рух припав орієнтовно на час від кінця 70-х — 80-ті роки XVI ст. та перші два десятиліття XVII ст. і характеризувався, зокрема, реформами релігійного життя, формуванням нових громадянських структур — братств, появою нових типів навчальних закладів, небувалою інтенсифікацією літературного життя, зростанням активності церкви у релігійно-організаційній та освітній сферах (конкуренція між православною та уніатською (греко-католицькою) церквами стимулювала шкільництво, друкарство, науки, богословську думку), посиленням реформаційних рухів. Культурно-освітній та релігійно-реформаційний рухи набули політичного характеру, проявом чого стало відновлення 1620 р. православної ієрархії Київської митрополії всупереч волі офіційної Варшави [3]. Водночас дослідники звертають увагу на політично консолідаційну роль в українському суспільстві православної церкви («стара церква стала національним гаслом, майже єдиним: єдиною установою, яка об'єднувала розбиті останки старої Руси» [4]).

Зазначені особливості культурно-релігійної та політичної ситуації в Україні, безперечно, впливали на самосвідомість тогочасного українського суспільства, насамперед представників політично активних соціальних верств населення. Однак чи можна стверджувати, що культурно-освітній та релігійно-реформаційний рухи, консервативно-інтеграційна роль православної церкви та релігійна боротьба, передусім православно-уніатське конфесійне протистояння, були єдиними і найголовнішими факторами, що принципово змінили етнічну свідомість українського народу?

Якщо керуватися критеріями, за якими найчастіше визначають націю сучасні автори, то українська нація в модерному розумінні так і не виникла у розвиненому вигляді до середини XVII ст. (ані значно пізніше), попри інтенсифікацію у другій половині XVI ст. процесів, які в історіографії дістали умовну назву «культурно-національного відродження». Проте слід мати на увазі, що ті чи інші зрушення в культурній сфері та конфесійна боротьба, яка спричинила, зокрема, релігійну полеміку серед книжників різної конфесійної орієнтації та розхитала старі й витворила нові системи ідентичності населення, яке мешкало на питомих українських теренах і означувалося ендоетнонімами (самоназва) «русини», «русь», «руський народ», поставали в певному історичному зв'язку з глибинними процесами зародження політичної основи націєтворення (або навіть були їхнім відображенням).

[3] Ісаєвич Я.Д. Загальна характеристика періоду. І*сторія української культури*: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 479—483.

[4] Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 5. Кн. 2. Київ, 1995. С. 42.

Ідеться передусім про те, що в цей час на певній українській території, а саме на Подніпров'ї, виникла принципово нова, порівняно з іншими регіонами, соціально-політична реальність, через що у значної частини соціально і політично активного населення формувалися особлива політична свідомість, ментальність, система цінностей, характеристичний психотип, а також утвердився специфічний спосіб життя. Фактично це означало, що в Україні постала активна формотвірна зона національного. Її характеризували, по-перше, утвердження нового, відмінного від решти українських земель, способу життя для значної частини населення, по-друге, наявність у цьому регіоні консолідованої соціальної та політичної сили (козаки, об'єднані у Військо Запорозьке), що фактично була протоядром націєтворення, оскільки її соціально-політична та етнокультурна природа мала потенціал, спроможний вдихнути життя у процеси мобілізації етнічної спільноти у політичну спільноту — націю. Зрештою, як можна переконатися з подальшого викладу, упродовж першої половини XVII ст. в Україні відбулося зародження сутнісних ознак української ранньомодерної нації.

Населення зони, у якій формувалися соціально-політичні основи націєтворення, перебувало у взаємозв'язках із соціумом решти українських земель, а також з усією віросповідною спільнотою *руського народу*. Деякі політичні ідеї та культурно-релігійно-організаційні форми суспільного життя, що мали поширення і на українських землях поза активною зоною націєтворення, наприклад, ідейна та організаційна основа братств, на Подніпров'ї набули особливої значущості й дістали нові політичні перспективи (що довела участь членів Київського братства у відновленні православної церковної ієрархії). Водночас активна формотвірна зона національного, про яку йдеться, пропонувала політично мобілізаційні суспільні орієнтири та ідеали всьому українському населенню, а також певною мірою впливала на всю віросповідну спільноту руського народу.

Загальні умови і чинники зародження націєтворення. У час, який розглядаємо, мешканці України постійно перебували в епіцентрі воєнних смерчів, що безжально вихоплювали з суспільства, а також із життя тисячі чоловіків, жінок і дітей. Ідеться передусім про регулярні татарські напади на українські землі, які чинили глобальний вплив на демографію, спосіб життя, економіку, а також накладали незгладний відбиток на свідомість місцевого населення. Татари вдавались до таких нападів через притаманний їм архаїчний економічний уклад, в основі якого було кочове скотарство. Не маючи можливості забезпечити свої основні матеріальні потреби, вони вторгались на землі Речі Посполитої задля грабежів і захоплення полонених (ясиру), яких потім продавали на невільницьких ринках, зокрема в рабство на турецькі галери.

Татари виробили особливу тактику грабіжницьких рейдів, яка, з-поміж іншого, полягала в тому, що їхнє велике кінне військо у складі декількох угруповань просувалося на сотні кілометрів у глиб української території, розосереджувалося і, повертаючись назад, полювало на людей та худобу: «Розбігаючись повсюди по селах, вони оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і

підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін.» [5].

Про величезні втрати українського населення від татарських рейдів може свідчити той факт, що 1593 р. у Костянтинівських володіннях князя Костянтина Острозького (Кременецький повіт Волинського воєводства) вони захопили у полон тисячі мешканців зі 107 міст, містечок і сіл, як-от із Красилова — 100 осіб, Западинець — 1000, Мокринок — 700, Мотоволова — 508, Волиці — 600, Хабіни — 1005, Кузьмина — 5080, Краснополя — 2000 осіб [6]. За приблизними підрахунками дослідників, упродовж першої половини XVII ст. з України було забрано в ясир до 500 тис., а з Московської держави — до 200 тис. осіб [7]. Висловлено думку, що від XV ст. і до першої половини XVII ст. втрати українського населення через ці напади становили 2—2,5 млн осіб полоненими та убитими [8].

Втрати рідних і близьких, а також тяжка доля невільників глибоко закарбовувалися в народній пам'яті, що відобразилося, скажімо, у тужливих народних піснях і думах. Грабіжницькі вторгнення ворогів на українські землі тримали місцеве населення у великій психологічній напрузі. Водночас воєнна загроза спонукала його до дій, змушуючи засвоювати суворі уроки виживання і згуртовано протистояти цьому виклику. Щоб не стати жертвою нападників, люди витрачали багато часу, матеріальних засобів і коштів на зміцнення оборони своїх поселень. Про проблеми з безпекою, з якими стикалися та які намагалися вирішити мешканці українських міст, довідуємося з різних джерел, зокрема з листа білоцерківського підстарости Яна (Івана) Курцевича-Булиги до білоцерківського старости Я. Острозького від 13 вересня 1609 р., в якому йшлося про проблеми з відновлення оборонних укріплень Білої Церкви [9].

Звісно, відкриті для воєнної небезпеки кордони України приносили для мирного населення лихо. Водночас суворі реалії життя на пограниччі створювали особливий клімат соціальних та економічних відносин, що його не знало традиціоналістське суспільство, соціально-економічна система якого трималася передусім на поєднанні земельної власності з підневільною працею безпосеред-

[5] Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ, 1990. С. 58—62.

[6] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР) Ф. Радзімінських. № 27.II.3. Арк. 37—39.

[7] Рашба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. *Османская империя в первой четверти XVII века:* Сб. документов и материалов. Москва, 1984. С. 52.

[8] Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. Т. 5. С. 43,45,46.

[9] Я. Курцевич Булига до Я. Острозького, 13.IX 1609. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Archiwum Potockichz Lańcuta (далі — APL). R. 1547. S. 1, 2.

ніх виробників. Оскільки через воєнну небезпеку неможливо було перенести на українське порубіжжя в чистому вигляді модель суспільних відносин, яка утвердилася на інших територіях Речі Посполитої, це створило умови для вільного господарювання на слободах, козацьких хуторах, здобутих за звичаєм «займанщини» землях, а також зайняття населення прибутковими уходницькими промислами. Скористатися цими можливостями та вижити на порубіжжі могли вольові люди, які вирізнялися твердістю духу, волелюбністю та підприємливістю.

Політико-правові і соціальні реалії в Україні, зокрема у Подніпров'ї, певною мірою визначав помітний владний вплив на них козаків Війська Запорозького. Козацькі владні структури конкурували з органами державної влади на місцях, обмежували владу світських і духовних власників у їхніх володіннях, а також впливали на соціально-політичне життя українських міст. Причому Військо Запорозьке утверджувало свою юрисдикцію не лише над козаками, а й над іншими соціальними групами населення України [10]. Козацький фактор, власне, дедалі більше зростання чисельності і сили запорозьких козаків та їх реальне владне утвердження на чималому пасі українських земель фактично створювали нову, не характерну для інших регіонів Речі Посполитої соціальну і політичну реальність, у межах якої представники «політичного народу» країни — шляхтичі — почувалися досить незатишно, оскільки не могли безперешкодно реалізувати себе як представники найпривілейованішого соціального стану. Тим часом дуже багатьом «простим» людям в Україні козацькі порядки давали реальну можливість бути вільними і порівняно вільно працювати на себе, випробовувати власні сили та удачу у воєнному здобичницькому промислі, що був своєрідною формою підприємництва (нерідко такі здобичницькі виправи були відповіддю на ворожі вторгнення). Загалом козацький устрій в Україні постав реальною альтернативою владній системі шляхетської Речі Посполитої, а козацький спосіб життя набував значення соціального ідеалу для безпосередніх виробників.

Політично активні сили українського суспільства. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. формування ранньомодерної національної ідентичності українців відбувалось у середовищі політично активних соціальних станів та прошарків населення. З-поміж них найбільшою інтенсивністю вирізнялось політичне життя шляхти, яка мала реальний вплив на політичну ситуацію в державі. Політична система Речі Посполитої забезпечувала шляхетству вельми великий обсяг станових привілеїв і його політичне та економічне домінування у суспільстві. Це сприяло зближенню регіональних шляхетських корпорацій і виробленню у їхніх представників спільних рис політичної свідомості. Усталилися ідеї, притаманні концепції «шляхетського народу», тобто шляхти як політичного народу, для якого найвищою цінністю був політичний устрій Речі Посполитої. Шляхтичі із самоусвідомленням «політичних поляків» особливо цінували цей

[10] *Volumina legume*. Petersburg, 1859. V. 2; Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. *Укр. археогр. щорічник*. Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 457, 458.

устрій, оскільки він забезпечував їхні станові свободи. Вони були переконані, що представники їхнього стану, незалежно від місця проживання, однаковою мірою причетні до держави як свого спільного надбання [11].

За спостереженням польського історика Е. Опалінського, руська шляхта, так само як польська і литовська, ототожнювала себе з політичним устроєм Речі Посполитої. Представники цього панівного соціального стану творили інтегроване шляхетське суспільство незалежно від відмінностей, пов'язаних з етнічним походженням, мовою, віросповіданням та власною історичною традицією державності. Дослідник проаналізував питання про ступінь політичної зацікавленості шляхетства у п'яти провінціях — Коронній Русі, Великопольщі з Куявами, Мазовії з Підляшшям, Малопольщі й Литві за такими групами проблем: оборона і військо; закордонна політика; політичні структури (сейм, сеймики, сенат, ради сенату), Віленська конвокація, уряди; питання фінансів. Відтак було визначено, що для шляхти найбільший інтерес становили питання оборони і війська, найменший — закордонна політика. Проте політичні пріоритети й політичні позиції провінційної шляхти мало залежали від місця її проживання. Щоправда, порівняно з шляхтою інших регіонів руська шляхта демонструвала дещо вищий інтерес до питань оборони. Пояснювалося це тим, що шляхта руських земель більше, аніж інші, потерпала від татарських нападів, а також козацьких повстань. Варто зазначити, що шляхетське суспільство Речі Посполитої вирізнялось наявністю спільної для нього традиції та історичної свідомості [12].

Утім, належність руської шляхти до «політичного народу» Речі Посполитої не суперечила тому, що вона мала виразні спільні інтереси, які згуртовували її довкола своїх регіональних «столиць», де періодично вирувало політичне життя і відбувалися судові засідання. Однією з таких місцевих шляхетських столиць був Луцьк, про який волинські шляхтичі відгукувалися, що «це місто як *metropolis* нашого воєводства, де часто відбуваються роки, рочки, сеймики, елекції, пописи, з'їзди» [13]. На провінційних сеймиках представники шляхетського стану обстоювали свої регіональні корпоративні свободи, зокрема у сфері податків [14], право сповідувати православну релігію тощо. Останнє особливо консолідувало руську шляхту, підживлюючи її регіональну ідентичність. Так, наприкінці першого десятиліття XVII ст. православні київські шляхтичі домагалися того, аби поставити під свій контроль розгляд духовних судових справ православних [15].

Водночас православна церква дедалі більше втрачала своїх вірних із числа української шляхти. Згідно з висновками, яких дійшов у своєму дослідженні М. Довбищенко, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у середовищі

[11] Tazbir J. *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. S. 28. łłó

[12] Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995. S. 52, 195—197, 202, 221, 222, 224, 225.

[13] *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*). Т. 1. Ч. 2. Киев, 1861. С. 148.

[14] AGAD. Archiwum Radziwiłłów (далі — AR). Dział II. R. 464. S. 1—2.

[15] AGAD. APL. R. 1571. S. 1.

православного нобілітету Волині активно відбувався процес релігійних конверсій. Причому православні шляхтичі і князі віддавали перевагу у своїх конфесійних уподобаннях католицькій церкві, яка стрімко зміцнила свої позиції в цьому регіоні. Як симптоматичну вказівку на це можемо розцінити той факт, що з усіх виявлених і проаналізованих вже згаданим дослідником тестаментів (заповітів), складених представниками волинського нобілітету, 49 % належали римо-католикам. Католиками були представники князівських родів Вишневецьких, Воронецьких, Заславських, Збаразьких, Козик, Корецьких, Острозьких, Радзівіллів, Ружинських, Сангушків, Чарторийських (Чорторийських); належності до римокатолицизму ще сімох католицьких родів не встановлено. Процес покатоличення охопив також шість із семи магнатських родів некнязівського походження, в тому числі Гойських, Гулевичів, Єловицьких, Єло-Малинських, а також вісім з п'ятнадцяти — середньої шляхти (Бокії, Гораїни, Козинські, Чаплині та ін.). Переходи з православ'я у католицизм траплялися і в середовищі дрібної шляхти: католиками стали приблизно п'ятнадцять із майже сотні представників українських дрібних шляхетських родів, які мешкали у цей час на Волині. Порівняно мало православних шляхтичів цього регіону переходило в уніатство (греко-католицизм). Опосередкованим підтвердженням цього є те, що, згідно з даними М. Довбищенка, лише 6 % загальної кількості тестаментів волинської шляхти, які вдалося виявити досліднику, підтверджують уніатське віросповідання осіб, що склали такі документи (уніатами стали, зокрема, вихідці з родів Гулевичів, Копистенських, Красенських) [16].

Слід зазначити, що чуття етнічної належності до руського народу не визначалося лише віросповіданням. Наприклад, шляхтичі-католики могли усвідомлювати себе особами «руського народу польської нації». Показово, що ознаки «руськості» демонстрували навіть такі чільні представники католицького духовенства, прихильники єзуїтів і посттридентського католицизму, як львівський католицький архієпископ Ян-Анджей Порохницький. Як випливає із зібраних та систематизованих ним генеалогічних матеріалів щодо власного роду, він демонстрував руський патріотизм, описував багатство руських земель Галичини, могутність та військову звитягу представників місцевих родів руської аристократії. До того ж Я.-А. Порохницький з позицій руського шляхтича іноді висловлював думки й апелював до історичних фактів, що певною мірою мають антипольську спрямованість. Таку стійкість етнічного самоусвідомлення значною мірою було зумовлено соціально-політичними та економічними чинниками. Адже шляхту цементувала спорідненість, пов'язана з родом і земельною власністю [17].

[16] Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.).* Київ, 2008. С. 314—339, 484—486.

[17] Зозуляк Ю. До історії генеалогічної свідомості руського можновладства у XV—XVI століттях. *Україна; культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2006—2007. Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 125—133.

Князі, які змінили православ'я на католицизм або протестантизм, зазвичай пам'ятали про православну традицію свого роду. Вони у різний спосіб публічно демонстрували до неї свою шану. Пієтет магнатів перед своїми предками виявлявся, з-поміж іншого, в тому, що за традицією вони мали дотримуватися патронату над підданими і слугами іншої віри; обираючи імена своїм дітям, орієнтувались на усталений репертуар родових імен. Щодо останнього, то, наприклад, сина князя Януша Острозького, який народився 1600 р., назвали Василем Войтехом (у першій частині його подвійного імені відобразилася традиція князівського родового православного репертуару імен, у другій — ім'я небесного патрона Польщі). Іншого князівського сина, народженого 1617 р., назвали Янушем Володимиром. Як припускають дослідники, таке ім'я він дістав завдяки бажанню батьків ушанувати «предка роду» — канонізованого київського князя Володимира Святославича. Деякі князі-католики православного кореня не лише шанували православне віросповідання, а й виявляли певні ознаки руської православної ідентичності на ментальному рівні. Йдеться про князя Олександра Заславського, який у власній кореспонденції іноді мимовільно, підсвідомо демонстрував ставлення до руської православної культури як своєї [18].

Впадає в око, що деякі українські князі, які долучилися до католицької церкви, зберігали не лише шану до православної традиції свого роду, а й іноді виступали політичними союзниками православних в обстоюванні ними своїх конфесійних інтересів. Наприклад, католик-князь Я. Острозький неодноразово ставав на бік православних на повітових сеймиках, підтримував їхні вимоги у Варшаві. Він письмово звертався до папського Риму, обґрунтовуючи неприпустимість надання уніату Остафію Єло-Малинському єпископської кафедри в Луцьку згідно з привілеєм Сигізмунда III (1607) [19].

Руська етнічна самосвідомость шляхти могла виявлятися у різних сферах життя суспільства, зокрема в політико-правовій. Це підтверджують випадки публічного обстоювання деякими шляхтичами свого права на судочинство за Литовським статутом і на руську мову в діловодстві. Наприклад, під час вручення 1620 р. князю Семенові Лику королівського судового позову, написаного польською мовою, той заявив: «То страхи на ляхи, а я-м русин. Відает король єго мл., же-м русин, а позви мні по-полску шлеть» [20]. Як бачимо, С. Лико мав глибинне, традиціоналістське чуття руської ідентичності, що виявилася у виразній етнічно забарвленій становій гордовитості й чванливості. Впадає в око також те, що С. Лико спеціально демонстративно наголосив на своїй «руськості», використавши її як політичний аргумент і зручну нагоду ухилитися від королівського

[18] Докладніше див.: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.* Київ, 2002. С. 42—53; Її ж. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності). *Україна; культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 15. С. 273—281.

[19] Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах...* С. 120, 121.

[20] Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* Київ, 1993. С. 108.

судового позову, що за своєю формою порушував фундаментальні свободи руської шляхти, визнані за нею згідно з актом Люблінської унії 1569 р. Показово, що подібні випадки політичної пильності шляхетства українських земель стали з'являтися вже невдовзі по Люблінській унії. Наприклад, 1574 р. кременецький староста князь Микола Збаразький відмовився прийняти один неналежно оформлений документ (написаний не по-руськи), оскільки це суперечило політичним правам і привілеям місцевої шляхетської корпорації [21].

Після Берестейської церковної унії 1596 р. в Україні помітно активізувалась релігійна боротьба, до якої долучилася місцева шляхта, використовуючи політичні важелі сеймового впливу. Однак масового релігійного фанатизму, самозречення і створення єдиного фронту боротьби за права православних серед шляхетства України не відбувалося. Оскільки українські шляхтичі сповідували «інтернаціональні» для панівного стану Речі Посполитої станово-корпоративні цінності, що виростали зі спільних станових інтересів, належали до «політичного народу» Речі Посполитої, а також доволі легко відмовлялися від віри своїх предків, віддаючи перевагу актуальнішим для себе християнським конфесіям, то для православної церкви помітно звужувалися можливості політичної підтримки з боку соціальної еліти. Те, що чимало представників нобілітету українських земель не лише не мали наміру боротися проти унії, а навпаки — лояльно підтримували королівську владу в її проуніатській політиці, доводить написане 1598 р. в Луцьку звернення майже сорока представників шляхти й уніатського духовенства Волинського воєводства, адресоване королю і сенату. З-поміж тих, хто поставив свої автографи під цим документом, були впливові магнати, які стали католиками: князі Станіслав Радзівілл і Юрій Чарторийський, а також шляхтичі (деякі з них посідали певні уряди) Аврам та Михайло Мишки, Томаш Жоравницький, Януш Кошка Жоравицький, Олександр Воронич Воротинський, Захарій Єловицький та ін. [22]

Ця чимала група шляхтичів від імені усієї шляхетської корпорації Волинського воєводства засвідчила лояльність і безмірну вдячність королю за здійснене «об'єднання Церкви Святої Східної, грецької релігії нашої, з Костелом Римським». Автори документа визнавали законним і правдивим новопостале уніатське духовенство, засуджували усіх, хто чинив чвари проти «святої справи», та рекомендували Сигізмунду III триматися якомога далі від таких людей. Волинські шляхтичі запевняли короля і сенат, що твердо триматимуться унії, просили її захисту і в пориві греко-католицького єднання пропонували таки запровади-

[21] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — *ЦДІАУК*). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 114 зв.—115.

[22] *Пам'ятки. Архів Української Церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / упоряд. М.В. Довбищенко. Київ, 2001. Т. 3. Вип. 1. С. 102, 103. Про особливості релігійного протистояння на Волині по Берестейській церковній унії 1596 р. та ставлення місцевої шляхти до православної та уніатської церков докладніше див.: Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI — першій половині XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 2. С. 57—82.

ти григоріанський календар, попри те, що свого часу така спроба збурила руське суспільство, спричинила сплеск релігійної ворожнечі і зробила актуальною цю тему в полемічній літературі.

Невідомо, як саме народилася ця ініціатива. Проте достатньо очевидним є те, що сформульовані в Луцьку 1598 р. ідейні засади «платформи сорока» не були випадковим, хвилевим експромтом її авторів або виявилися навіяними зацікавленими силами, наприклад, місцевим уніатським духовенством, його церковними начальниками чи постали як реакція на відповідну політичну підказку з польської столиці. Звісно, такі впливи могли бути. Однак вони були б нічого не варті без сприятливого місцевого ґрунту для унійної ідеї. Тим часом ця ідея мала шанси прорости у неоднорідному за конфесійною свідомістю шляхетському середовищі, чимало представників якого жваво реагували на різні релігійні віяння і керувалися власними уявленнями про політичну престижність віри, що в умовах Речі Посполитої могло обернутися політичною вигодою. Підтвердженням живучості унійної ідеї для частини українського шляхетства, а отже, її суголосності з їхніми конфесійними переконаннями й політичними орієнтаціями є те, що 1603 р. у Любліні «платформа сорока» дістала новий політичний імпульс. Цей документ переклали польською мовою і підписали вже приблизно шістдесят представників шляхетського стану. Причому за винятком князя Ю. Чарторийського, Т. Жоравницького, Я. Кошки Жоравицького та М. Кошки Жоравицького, підписи яких стояли і на луцькому документі 1598 р., люблінський документ 1603 р. підтримали нові особи, деякі з них були з-поза меж Волині [23].

Частина осіб, які 1603 р. у Любліні під час засідань Люблінського трибуналу підписали вже згаданий документ, зокрема князь Григорій Четвертинський, шляхтич Бенедикт Гулевич, вихідці зі шляхетських родів Колпитовських, Лепесовицьких, Довгірдів, були пов'язані клієнтарно-патрональними або ж особистими зв'язками з Юрієм (Михайловичем) Чарторийським. Останній, виступаючи в ролі лідера волинських уніатів, намагався нейтралізувати антиунійну діяльність князя Костянтина Острозького. Після 1603 р. спостерігалося ще декілька проявів політичної активності волинського шляхетства, яке підтримувало церковну унію. На думку дослідників, ця активність згасла зі зміцненням наприкінці першого десятиліття XVII ст. позицій уніатської церкви (цьому посприяла поразка рокошу Зебжидовського з його радикальними вимогами щодо унії, а також смерть такого впливового її противника, як князь К. Острозький). Відтак основний тягар обстоювання її інтересів на загальнодержавному рівні взяли на себе уніатський митрополит і єпископи, які спиралися на впливових урядників, таких як Ольбрихт-Станіслав Радзівілл і Томаш Замойський. Вельми істотною була підтримка уніатської церкви Сигізмундом III, який, зокрема, послідовно надавав уніатам єпископські кафедри в Луцьку й Володимирі і намагався запровадити унію за правом патронату в королівських столових маєтностях. Греко-католиків підтримували у своїх маєтках, наприклад, князі Ю. Чарторийський, Януш, Олек-

[23] *Пам'ятки. Архів Української Церкви*... С. 118, 119.

сандр і Владислав Заславські, Януш Вишневецький, Адам Сангушко, Анна-Алоїза Острозька, а також деякі магнати некнязівського походження, представники середньої і дрібної шляхти. Лише на Волині запровадження унії у різний час (кінець XVI — перша половини XVII ст.) торкнулося мешканців 31 міста і містечка, а також 573 сіл [24].

Однак аж ніяк не всі представники української шляхти і князів, зокрема ті, що стали католиками, підтримували греко-католицьку церкву. Є цілком очевидним, що після Берестейської церковної унії 1596 р. у конфесійній сфері України виникли реальні розмежувальні лінії, що політично дробили й поляризували український нобілітет. Князям і шляхтичам, які безбідно жили за рахунок праці своїх підданих, вважали їхнє безправ'я та соціальне упослідження виправданим і вельми вигідним для себе природним станом, залюбки їх карали і на власний розсуд вирішували їхню долю, напевно, не часто, а найімовірніше, ніколи не приходила думка про братерську солідарність із непривілейованими верствами українського населення, моральну значущість спільного з ними етнічного походження, виплеканої культури, а тим паче — про рівність у політичних та юридичних правах. Через це руський (український) нобілітет, який разом з усім коронним і литовським шляхетством творив у своїй кастовій замкнутості «політичний народ» Речі Посполитої, за визначенням не міг запропонувати суспільству щось принципово нове, що змінило б спосіб життя і підняло на якісно новий рівень політичну самосвідомість широких верств населення. Тому він не міг претендувати на роль локомотива в тогочасному українському націєтворенні. Причетність руської шляхти до цього процесу насправді була опосередкованою і зводилася до політичної боротьби за конфесійні права православних.

Крім шляхти, посилений інтерес до релігійних питань виявляли представники ще одного «класичного» соціального стану тогочасного суспільства — міщани. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у Львові, Києві, Луцьку, Рогатині, Дрогобичі, Самборі, Бережанах та інших українських містах виникли всестанові релігійні громадські організації — братства, до яких входили представники міщанства, шляхти, а в низці випадків і духовенства [25]. Братства стали дієвою формою участі братчиків-мирян у конфесійному житті, значущою була їхня культурно-освітня діяльність. Деякі політично активні члени братств виступали за представництво міщан у сеймі з метою ефективного захисту як власних станових інтересів, так і конфесійних прав руського народу [26].

Серед іншого, до гуртування міщан спонукали утиски в ремеслі й торгівлі, яких вони зазнавали через своє православне віросповідання. Як писав 1599 р. член Львівського Успенського братства Юрій Рогатинець у своєму посланні до братчиків Віленського братства, у Львові «ляхове народ наш в месте сем пусто-

[24] Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах*... С. 245—266.

[25] Ісаєвич Я.Д. *Братства та їх роль у розвитку української культури XV—XVIII ст.* Київ, 1966. С. 36, 37.

[26] *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 1. Т. 2. Киев, 1864. С. 527.

шат, не допущаючи обходов местцких, ане ремесл робити, ане учнев руских учити» [27]. З цього висловлювання зрозуміло, що його автор розцінив наступ на інтереси православних руських ремісників Львова поляків-католиків як нищення руського народу. Загалом у братському середовищі побутувало розуміння того, що братські організації є формою захисту та збереження релігійної ідентичності православних за умов релігійних утисків і боротьби, а також ідеологічної конкуренції з боку католиків, уніатів і протестантів («яко братство нарицается, егда христиане правоверныи, живуще посреде иноверных, посреде ляхов, унеятов и проклятых еретиков и, хотяще от них отлучитися и с ними ничто же смесно имети, сами со собою любовию совокупляются, имена своя воедино списуют братиами нарицаются, се же да твердее и скорее противоверных отразите возмогут» [28]).

Дослідники наголошують на кількох найістотніших ознаках реформаційного і гуманістичного світогляду, а також на особливостях практичної діяльності братств: гостра критика зловживань духовенства, насамперед вищого; принцип виборності духовенства світськими громадами та підпорядкованості їм духовних осіб; ознайомлення широких кіл мирян з Біблією і богословськими творами у перекладі зрозумілою для них мовою та використання Біблії для обґрунтування своїх соціальних і політичних вимог; позбавлення духовенства ореолу святості; прагнення очистити релігійний культ від деяких дохристиянських звичаїв [29].

Певне уявлення про ідейне підґрунтя братського руху, зокрема властиві йому реформаційні тенденції, дає послання (епістолія) членів Львівського Успенського братства до міщан Нового Костянтинова (1609). Автори цього документа таврували тих представників духовенства, яких вважали «лжеучителями» та «лжепастирями» за перекручення Святого Письма, і закликали не допускати подібних дій («мирским всем ведати о том и стеречис того и оттинати погоршене вшелякое праве служит и належит!») [30]. Фактично це означало обстоювання права мирян тлумачити священні книги. Ба більше —львівські братчики наполегливо рекомендували міщанам Нового Костянтинова вдаватися до радикальних заходів проти представників духовенства, якщо останні почали б чинити всупереч уявленням мирян-братчиків про зразкових священнослужителів [31].

Реформаційна спрямованість ідеології і практики братського руху, націлена проти вад традиційної релігійної системи, сприяла формуванню у частини міщанства стереотипів релігійної свідомості, які не лише нівелювали авторитет духовенства разом із вищою церковною ієрархією, спричинюючи запеклу боротьбу між деякими її представниками та братствами, а й утверджували активістський тип поведінки мирян у церковно-релігійному житті. Усе це, очевидно, позна-

[27] *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі — *Акты ЗР*). Санкт-Петербург, 1851. Т. 4. С. 202.

[28] *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*: в 3-х т. Т. 1. Киев, 1953. С. 53.

[29] Ісаєвич Я.Д. *Братства та їх роль у розвитку української культури*... С. 85, 86.

[30] *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 11. Киев, 1904. С. 200.

[31] Там само. С. 315.

чилося на позиціях членів братств, скажімо, Київського Богоявленського, щодо відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії. Отже, автори окружного послання Львівського братства вбачали у дотриманні православної культурної традиції та відгородженні від зовнішніх культурних впливів надійний засіб збереження руським народом своєї етнокультурної ідентичності.

Усі перелічені вище фактори суспільно-політичного життя України, тобто участь представників нобілітету різних конфесій у політичному житті, яке помітно активізувалося після Берестейської церковної унії 1596 р., а також діяльність у постберестейський час релігійних братських організацій, що об'єднували представників різних соціальних станів, впливали на процеси формування в українському суспільстві політичної самосвідомості ранньомодерного часу. Однак чи достатньо було лише посилення релігійної боротьби в суспільстві, активну участь у якій брали представники шляхетства, міщанства й духовенства різних конфесійних таборів, щоб вдихнути життя у процеси націєтворення в Україні? Якщо спиратися на історіографічне твердження, згідно з яким етнічна спільнота стає нацією винятково завдяки розігріванню до певної межі її релігійної свідомості, то чим пояснити, що на основі руської віросповідної спільноти, у межах якої відбувалася релігійна боротьба і на яку з різних конфесійних таборів спрямовувалися ідеологічні маніфестації, на практиці так і не виникла руська нація на конфесійній православній або уніатській основі з поглиненням у себе українського та білоруського етносів? Якщо надавати конфесійному глобального значення в націєгенезі тієї доби і наполягати, що зміна конфесії в усіх випадках спричинювала зміну ранньомодерної національності, то чи означає це, що, наприклад, тогочасні греко-католики витворили якусь гібридну національність — напівруси-нів-напівполяків або, беручи до уваги їхню орієнтацію на Рим, — русино-римлян, тоді як православні русини стали конфесійно гомогенною ранньомодерною українською нацією, відмежувавшись від русинів інших віросповідань?

Уже через наявність цих питань стає зрозуміло: зациклившись на сфері конфесійного, неможливо відповісти на них категорично однозначно. Якщо у процесах зародження в Україні політичної основи націєтворення і справді велику роль відігравав віросповідний фактор, то цим вона не вичерпувалася. Адже істотний вплив на такі процеси мали політичні, соціальні та інші чинники і реалії, пов'язані як із загальними умовами проживання населення на українських землях, так і новаціями у способі життя широких соціальних мас, спроможними витворити особливу політичну ідентичність, запалити їх привабливими соціальними перспективами, цінностями та ідеалами і на цій основі консолідувати соціум зі специфічним психотипом і ментальністю.

Цілком очевидно, що соціально-політичні новації в межах усього етносу аж ніяк не могли виходити від руської шляхти. Річ у тому, що вона була повноправним «політичним народом» Речі Посполитої. Ця привілейована соціальна верства будувала свій добробут на експлуатації та пануванні над своїми підданими і за будь-яку ціну прагнула зберегти звичне для неї домінування в суспільстві.

Щодо міщан, то це був доволі консервативний соціальний стан незалежно від того, яку вони сповідували віру і як гаряче обстоювали свої конфесійні права. Наприклад, цехові ремісники Києва, Львова або Варшави рутинно працювали за своїми верстатами, не потребучи якихось кардинальних соціальних змін і не пропонуючи своїм способом життя чогось революційного суспільству. Якщо це так, то чи був в Україні крім шляхти, міщанства, а ще — патріархального селянства, політично активний соціальний стан, здатний спрямувати в бік націєтворення політичні, соціально-психологічні, ідейні й поведінкові засади життя українського етносу? Відповідь на це запитання має бути ствердною. Як випливає з джерел, на практиці таким станом стало козацтво.

Українські козаки: люди Степу і Моря. Було декілька чинників, що на практиці закріпили за козаками роль сили, яка вдихнула енергію у процес націєтворення українців. Козацтво як стан акумулювало найактивніших вихідців із різних соціальних верств населення. Воно спиралося на надійний тил землеробської цивілізації, що в боротьбі з мусульманськими степовиками прижилася у степах Східної Європи — на так званому Дикому Полі. Українські козаки, які перебували на передньому краї контактів із мусульманським світом — як воєнних, так і мирних, засвоїли специфічні елементи культури Сходу, скажімо, щодо використання певних типів клинкової зброї, одягу, послуговування тією чи тією термінологією тюркських мов. У війську запорозьких козаків простежувався доплив татарського етносу [32]. Позаконфронтаційні відносини на так званому Великому кордоні між Європою та Азією, що їх мали козаки з кримськими і ногайськими татарами, уможливили укладення між ними першого воєнно-політичного союзу 1624 р. [33]

Загалом українські козаки добре знали мусульманський світ і впевнено почувалися на Великому кордоні. Вони успішно конкурували з турками і татарами на степових просторах півдня України. Важливим було і те, що запорожці стали, образно висловлюючись, людьми Моря. Адже вони мали свій флот, який на Чорному морі кинув виклик морській потузі Османської імперії. Козаки організовували бойові морські походи проти турків із Дніпра. Це потребувало чималих матеріальних ресурсів, а ще — оволодіння відповідними технічними й технологічними знаннями та уміннями. Опанувавши цивілізаційно значущі сфери суднобудування та мореплавства, запорожці вийшли за межі життя на суходолі, у степу. Долаючи морську стихію і сходячись у запеклих битвах із флотом противника, українські козаки гартували свій характер, плекали чуття своєї сили і військової доблесті. Зі своїх порівняно невеликих човнів вони відкривали для себе великий світ, невідомий для людей суходолу — знайомилися з далекими землями, пізна-

[32] *Документи російських архівів з історії України: Документи до історії запорозького козацтва 1613—1620 рр.* / упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Т. 1. Львів, 1998. С. 205—207.

[33] Брехуненко В. «Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь»: про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. *Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України*. Наук. збірник на пошану д-ра іст. наук, проф. В. Степанкова. Київ, 2007. С. 84—92.

вали спосіб життя і культуру чужих народів. По поверненні в Україну козаки ділилися своїми враженнями з місцевим населенням, що розривало патріархальну зацикленість його свідомості. З активізацією запорозьких морських походів, особливо в перші десятиліття XVII ст., тисячі й тисячі українців розширили для себе горизонти пізнання світу.

Козацькі бойові подвиги чинили неабиякий вплив на населення України. Вони стали предметом осмислення тогочасними інтелектуалами Корони Польської, пізніше — Речі Посполитої. У 1620-ті роки автори православної орієнтації долучились до конструювання ідеального образу колективного героя руського народу — запорожців. Їх воліли зображати спадкоємцями княжої слави Київської Русі, щитом християнської цивілізації від «ворогів Святого Хреста». Українським козакам приписували роль чи не бича Господнього для ворогів Вітчизни. Вітчизняні автори православного кола прославляли запорожців як лицарів, чиї подвиги затьмарили звершення античних персонажів, наголошували на виконанні ними місії визволителів із турецької неволі християнських бранців та оборонців православної церкви [34]. Для учасників і прихильників руху за конфесійну свободу православних усе це зміцнювало чуття власної гідності, сили й особливого призначення у світі, що стимулювало формування національної ідентичності українців.

Показово, що збірний образ запорожців — досконалих етичних героїв руського народу — не вичерпував поширене в українському суспільстві сприйняття представників козацької спільноти. Скажімо, в літературній творчості канцеляристів того часу, що відображена на сторінках судово-адміністративних книг, трапляються жартівливі записи про козаків. Їх зображено азартними людьми, схильними до ризику, яким чужі вагання, поміркованість та обережність. Як випливає з літературної мініатюри невідомого на ім'я канцеляриста «Протестація Малиша проти Голиша» (травень 1614 р.), саме ці риси характеру притаманні друзям-запорожцям, особливо Куцьку-Чортику-Голяку: «Хоча програє, однак не платить і ніколи не байдикує: якщо не п'є, то воші б'є, хоча сорочки не має, та неборак знаходить — і щасливий!» [35]. Є доволі очевидним, що цей образ козака-шибайголови почерпнутий із народної творчості. Він був популярний у народній культурі століттями, що доводять відповідні підписи на картинах циклу «Козак Мамай», найдавніші з яких датовано початком XVIII ст.:

Козак — душа правдивая,
Сорочки не має.
Коли не п'є, то воші б'є,
А все ж не гуляє [36].

[34] Див., напр..: Борецький Й. та ін. Протестація. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження.* Київ, 1988. С. 313—327; Smotrycki M. *Elenchus pism vszczypliwych.* Wilno, 1622. S. 14 zw.—15.

[35] Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. Додатки. *Укр. археогр. щорічник.* Київ, 1993. Вип. 2. Т. 5. С. 169.

[36] Бушак С., Сахарук В., Сахарук І. *Козак Мамай: Альбом.* Київ, 2008. С. 70.

Узагальнений канцеляристом другого десятиліття XVII ст. персонаж запорожця-гульвіси, який покладається у своєму житті насамперед на фортуну, безперечно, цілком вписується в художню мову так званої сміхової культури. Звідси напрошується думка: саме популярність статусу козаків та їхнього способу життя (про що мріяли пригноблені безпосередні виробники) спричинила появу на цю тему жартів і пародій. Утім, як випливає з датованого другою половиною XVII ст. анонімного твору «Римована хроніка», залишалося актуальним навіяне фольклорними мотивами міфологізоване сприйняття запорожців (часів Хотинської війни 1621 р.). Вони начебто мають надприродних коней, від яких не втече жоден противник. Самі ж козаки черпають сили з природних стихій, що дає їм можливість брати гору над ворогами і засвідчувати свої лицарські та християнські чесноти [37].

Запорозька спільнота виявилася спроможною впливати на процес формування ранньомодерної ідентичності українців передусім тому, що сформувала свій станово-корпоративний інституційний механізм влади, який дістав назву «Військо Запорозьке». Це була військова організація на основі добровільного об'єднання професійних вояків-козаків, розподілених по підрозділах із розвиненими командними структурами.

Водночас Військо Запорозьке поставало як соціальний і політичний інститут, заснований на республікансько-демократичних засадах. Вищі збори, що ухвалювали обов'язкові для виконання усіма козаками рішення, називали радою. Участь у ній брали повноправні члени запорозького товариства (молодики, військові слуги були позбавлені голосу, допоки не набули повноти козацьких прав). Усе ухвалювали за принципом одностайної згоди, причому меншість змушували коритися більшості. Зокрема, на радах обирали чільних урядників і воєначальників. Найвищим із них був гетьман Війська Запорозького, обраний за процедурою прямої демократії. Він був головнокомандувачем козацького війська. Свою владу здійснював з допомогою військових урядників і воєначальників високого рангу. При гетьмані функціонував дорадчий орган, що займався поточними справами. Йдеться про «вузьке» радне зібрання з кількадцяти запорозьких воєначальників і посадовців — старшин, з-поміж яких фігурував писар, очільник військової канцелярії. Гетьман мав повноваження верховного судді, у його владі було виносити смертні вироки козакам, які чимось завинили. Він головував на козацьких радах і політично представляв Військо Запорозьке під час переговорів і дипломатичних контактів. Гетьману був підпорядкований кошовий отаман, тобто зверхник над козаками, які за принципом постійного польового табору перебували в куренях, приміщеннях казарменого типу, розташованих у пониззі Дніпра в певному укріпленому фортифікацією місці — так званій Запорозькій Січі. Одним зі значущих функціональних обов'язків кошового отамана були охорона й обслуговування запорозьких бойових човнів.

Військо Запорозьке функціонувало не лише під час мобілізацій козаків на війну або проведення радних «сесій». Адже органи козацької влади діяли на

[37] Докладніше див.: Сас П. *Сагайдачний: Гроза царів і султанів.* Київ, 2024. С. 422—423.

постійній основі не лише на Запорозькій Січі, а й на так званій волості, тобто на заселених територіях українських земель, насамперед у Подніпров'ї. Там вони конкурували з традиційними місцевими владними структурами Речі Посполитої, фактично створивши паралельну з ними козацьку систему станово-корпоративної влади. Завдяки її функціонуванню на волості активно зростала соціальна база Війська Запорозького. Адже міщани і селяни прагнули набути козацький статус, бо він звільняв їх від виконання обтяжливих підданських повинностей на користь панів. Зазвичай козацька адміністрація у волосних містах і містечках була представлена отаманом, писарем, у деяких випадках — полковником. У багатьох містах і містечках козаки зі своїми родинами становили більшість мешканців [38].

Запорозькі гетьмани іноді демонстрували свою владу на волосній території, видаючи православним монастирям привілеї на певні природні угіддя і на право їх господарського використання [39]. Десь від 80-х років XVI ст. Військо Запорозьке почало прибирати до своїх рук багаті природні ресурси Нижнього Подніпров'я. У межах цих вельми розлогих «вольностей», що простиралися уздовж водних артерій Придніпровського басейну, запорожці контролювали так звані уходницькі промисли, тобто заготівлю і певну промислову переробку риби, м'яса і хутра впольованих звірів, переробку зернових тощо. Так звані річкові козаки, які займалися цими промислами, платили натуральну данину козакам-лицарям — запорожцям і виконували певні повинності. Запорожці змушували до різних поборів на користь свого війська також осіб, які займалися, скажімо, виготовленням селітри (її використовували для виготовлення пороху), а також залізоробним промислом [40].

Козаки зазвичай демонстрували лояльність до політичної системи Речі Посполитої. Вони бажали зрівнятися в політичних правах і свободах зі шляхтою. Водночас їхня спільнота вирізнялася значним потенціалом політичного сепаратизму, що виявлявся у творенні системи влади Війська Запорозького на Подніпров'ї, самостійній зовнішньополітичній діяльності, послідовній підтримці православної церкви, воєнних виправах на свій розсуд і козацьких повстаннях. Козацьке середовище сформувало активістськи спрямовану (громадянську) політичну культуру із системою цінностей, у якій на передньому плані були поняття, пов'язані з демократією: безумовна повага до волевиявлення більшості, рівність, свобода громадянського голосу, громадянська дисципліна тощо (на практиці на козацьку демократію помітно впливали прояви охлократії, властиві запорозькій спільноті). Козаки вважали своїм громадянським обов'язком захист Вітчизни та православної церкви. Вони дорожили своєю лицарською гідністю, честю і

[38] Люстрація Київського воєводства, 17.III 1616. *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. С. 308, 314.

[39] Підтвердження Г. Крутневича Київському Пустинському монастиреві на Білоберезькі і Пивські уходи, 22.IV 1603. *Киевская старина*. Киев, 1898. Т. 60. Январь—март. Документы, известия и заметки. С. 2—3.

[40] Сас П. *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.).* Біла Церква, 2010. С. 89—93, 97—101.

доблестю, усвідомлювали себе вільними людьми, які мають особливі лицарські права, свободи і вольності (свобода особистості, совісті та конфесійна свобода, права і свободи у сфері землеволодіння та майнових прав, право вільно обирати собі гетьмана, підлягати козацькому суду тощо). Для запорозької спільноти високошанованими були ідеали запорозького товариства, тобто життя за козацькими звичаями на засадах військового побратимства, священного братерства воїнів, які мають спільну долю, ділять між собою хліб-сіль, дотримуються згоди, солідарності та взаємодопомоги.

Військо Запорозьке, яке мало потужні сухопутні сили і військовий флот, відігравало доволі значущу роль у міжнародній політиці. Європейські володарі держав, над якими нависала воєнна загроза від Османської імперії, воліли скористатися запорозькими підрозділами. У західноєвропейському гуманістичному середовищі виникла ідея залучити для боротьби з турками українських козаків і Персію (Іран). Палким прихильником цієї ідеї був виходець зі знатної римської родини П'єтро Делла Валле (1586—1652). Представники Війська Запорозького в пошуках союзників у боротьбі з Османською імперією робили спроби налагодити стосунки з перським шахом Аббасом I. Вони фактично оформили військово-політичний союз із деякими грузинськими князівствами [41]. Подібну спрямованість мав договір, що його 1618 р. уклали запорожці з представником герцога Карла Гонзаги I де Невера, який формував так звану Лігу християнської міліції — лицарський орден, метою якого було залучення європейців до хрестового походу проти Османської імперії [42]. Запорозькі посли заприсяглись виставити на вимогу герцога де Невера 60-тисячне військо, а також здійснити силами свого флоту значну воєнну операцію [43]. У джерелах збереглися певні вказівки, згідно з якими серед імовірних членів Ліги християнської міліції (так званими пріорами цього ордену мали стати, зокрема, німецький імператор, королі Іспанії, Англії, Франції, Польщі) фігурувало також Військо Запорозьке [44].

Є підстави гадати, що в Україні наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII ст. мали вплив політичні, соціальні, економічні та етнокультурні чинники, які сприяли зародженню політичної основи націєтворення руського народу в межах коронних земель вочевидь не менше, аніж конфесійний фактор. Йдеться про міграційний рух представників руського народу на землі Брацлавщини і Київщини — тогочасне територіальне ядро «України»; наявність у цьому регіоні сильних владних впливів Війська Запорозького і соціальну привабливість козацького стану для непривілейованого населення. Українські козаки шаблею здобували собі засоби для існування, вони мали особисту свободу, виробили особливу систему цінностей і риси характеру, що могли слугувати зразком наслі-

[41] Подорожі Пієтра Делла Валле, паломника / пер. з італ. О. Барана. *Український історик*. 1980. Ч. 1—4 (65—68).

[42] Bibliothèque nationale de France. Fr. Ms. 4703. F. 78 — 78 v.

[43] Bibliothèque nationale de Carpentras. Ms. 1813. F. 155, 155 v.

[44] Bibliothèque nationale de France. Fr. Ms. 4722. F. 106—107 v.

дування для інших мешканців України. Важливим було й те, що виникли вільні козацькі господарства і відбувалося швидке заснування слобод. Тому поселенці набували помітного обсягу економічних і соціальних свобод. Постійна воєнна загроза з боку турків і татар істотно впливала як на спосіб життя різних верств населення, так і на його самосвідомість і ментальність.

Якщо взяти до уваги факт, що запорозькі козаки були, по-перше, тією соціальною верствою на українських землях, яка виробила яскраву регіональну політичну ідентичність і вирізнялася специфічним, емоційно зорієнтованим психотипом, по-друге, їхній владний та соціально-політичний вплив принаймні на Подніпров'ї, а також питома вага серед населення Київщини були вельми значущими (на початку 1620-х років чисельність козаків становила десятки тисяч осіб без урахування членів їхніх сімей), то можна стверджувати: у той час на українських теренах відбувався процес зародження політичної основи української національної ідентичності. У середині XVII ст., по тому, як у вогні Національно-визвольної війни (яка за своїми масштабами і політичними та соціальними наслідками сягнула рівня революції) виникла Українська держава, на вже згаданій основі відбувався процес націєстановлення українського народу. Це опосередковано доводить, що в другій половині цього століття у політичний лексикон козацької старшини увійшло поняття «наша Вітчизна Україна» [45].

Загалом сформовані історично козацька система цінностей, соціальний психотип і поведінкові стереотипи справили помітний вплив на зародження політичних процесів націєстановлення українців, а також на «вчену» українську культуру XVII—XVIII ст. Важливим було і те, що Військо Запорозьке як значна воєнна потуга зробило вагомий внесок у повернення історичних українських земель, загарбаних свого часу московськими царями. Скажімо, по тому, як у ході польсько-московської війни 1617—1618 рр. передусім завдяки участі в ній багатотисячного війська українських козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним Московії було завдано стратегічної поразки, до Речі Посполитої відійшла Західна Сіверщина. У результаті чимало сіверян-українців долучились до процесів націєтворення, що поставали в тогочасній Україні. Вельми значущим був також внесок запорозьких збройних сил у відбиття 1621 р. агресії Османської імперії проти Речі Посполитої, що врятувало українців та інші християнські європейські народи від завоювання, цивілізаційні наслідки якого важко спрогнозувати [46].

Радикалізація релігійної боротьби. Подією, що сколихнула спільноту руського народу Речі Посполитої, стало відновлення 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном III православної церковної ієрархії Київської митрополії. Участь політично активних сил українського суспільства в політико-ідеологічній підготовці і практичній організаційній діяльності щодо повернення православній церкві її ієрархії, забезпеченні необхідних умов для здійснення цього акта, а також їхні енергійні зусилля, спрямовані на те, аби домогтися визнання й уза-

[45] AGAD. Archiwum Zamoyskich (далі — AZ). R. 3036. S. 215.

[46] Докладніше див.: Сас П. *Сагайдачний: Гроза царів і султанів*...

конення нововисвячених архієреїв політичним режимом Речі Посполитої, набули значення своєрідного тектонічного зрушення для національної ідентичності українців, що народжувалася.

Як насправді розвивалися події, безпосередньо пов'язані з відновленням в Україні православної церковної ієрархії, а також яким було їхнє геополітичне тло? Переконливість відповідей на ці запитання залежить не лише від повноти історичних джерел, а й від обраного дослідницького ракурсу. Як видається, наше уявлення про ці бурхливі сторінки минулого українського народу буде більш наближеним до історичної дійсності та панорамним, якщо простежити політичний інструментарій активних учасників руху за конфесійну свободу православних і специфіку його застосування. Йдеться передусім про відповідні ідейні маніфестації представників православного духовенства і особливо про різновекторну політичну практику Війська Запорозького як потужного геополітичного гравця у Східній Європі та вагомої політичної і соціальної сили на українських теренах, здатної політично консолідувати широкі верстви населення.

В історії православ'я в Україні були часи великих випробувань, які перевіряли православних на твердість віри, а їхню церкву — на організаційну міцність, здатність до виживання й оновлення. З таким викликом православна церква у Речі Посполитій (Київська митрополія) зіткнулася наприкінці XVI ст. Кризові явища, які вона переживала у цей час, не останньою чергою були зумовлені політичною та адміністративною залежністю православного духовенства від світської влади — як державної, так і деяких представників магнатів і шляхти, що, в кінцевому підсумку, посилювало неефективність управління та загальне розладнання церковної організації. Серед можновладців утвердилося ставлення до церковних посад як засобу збагачення. Поширеним стало нехтування багатих світських осіб пастирськими обов'язками, які прибирали до своїх рук ті чи ті церковні пости. На низькому рівні перебували моральність і освіченість священнослужителів, а також богословська наука.

Тим часом на тлі реформаційних впливів на релігійну свідомість українського суспільства, поширення братського руху, книгодрукування, зростання інтересу до Святого Письма, процесів так званої конфесіоналізації, що від другої половини XVI ст. охопила християнство у Європі [47], стала вагомішою роль у церковному житті православної шляхти (зокрема через її участь у церковних соборах),

[47] Під конфесіоналізацією дослідники розуміють саме релігійну інтелектуальну, догматичну, морально-ціннісну, правову та організаційну стабілізацію церковних структур християнських конфесій, виокремлені в ході релігійного розколу під час Реформації, які поширювали свій вплив у європейських країнах нового часу, протистояли зовнішньому втручанню за допомогою політичних і дипломатичних засобів, зокрема позацерковних, а також глобально вплинули на соціальне, політичне і культурне життя тогочасного суспільства загалом (Дмитриев М.В. Центробежные и центростремительные тенденции в развитии европейского христианства в XVI—XVII вв. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII вв.* Ч. I: Брестская уния 1596 г. Исторические причины события. Москва, 1996. С. 26, 27).

а також міщан-братчиків. До того ж останні вбачали шлях оновлення церкви не лише у поширенні освіти та книгодрукування, а й в активній боротьбі за дотримання церковних канонів і правил, норм релігійної моралі, проти недостойних священників та архієреїв. У цій справі братства дістали підтримку від східних патріархів. Проте в Україні та Білорусі православні церковні ієрархи не поспішали зректися мирських спокус і дати своїй пастві приклад християнського благочестя і подвижництва. Вони хотіли реформувати церкву в такий спосіб, щоб, з одного боку, позбутися надмірного втручання у церковні справи світської влади та мирян, а з іншого — домогтися зміцнення своєї духовної влади і забезпечити собі привілейоване становище у Речі Посполитій подібно до духовенства католицької церкви. Митрополит і єпископи православної церкви вирішили досягти своїх цілей через підпорядкування на певних умовах Київської митрополії владі Папи Римського. У цьому вони заручились енергійною підтримкою польського короля-католика Сигізмунда III. Назустріч їхнім унійним прагненням пішла також Римська курія, яка, утім, після Тридентського собору середини 1540-х — початку 1560-х років (на ньому ухвалили радикальні рішення, спрямовані на зміцнення католицької церкви та її безкомпромісну боротьбу з протестантизмом) не збиралася розглядати ієрархів Київської митрополії як рівноправну сторону на переговорах про об'єднання католицької та православної церков.

1596 р. було укладено Берестейську церковну унію [48]. Більшість ієрархів Київської митрополії вийшла з-під підпорядкування Константинопольському патріархату і визнала владну зверхність Папи Римського. Виникла греко-католицька (уніатська) церква, яка дістала цілковиту підтримку Сигізмунда III. Православна

[48] Висвітленню Берестейської церковної унії 1596 р. та її наслідків присвячено чимало праць, автори яких дотримуються різних метологічних засад, а також конфесійних орієнтацій. Див., напр.: Плохий С.Н. *Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.* Киев, 1989; *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*: Матеріали Перших «Берестейських читань» (Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовт. 1994 р.). Львів, 1995; *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті*: Матеріали Других «Берестейських читань». Львів; Дніпропетровськ; Київ, 1—6 лютого 1995 р. Львів, 1996; *Берестейська унія і українська культура XVII ст.*: Матеріали Третіх «Берестейських читань» (Львів; Київ; Харків, 20—23 черв. 1995 р.). Львів, 1996; *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті*: Матеріали Четвертих «Берестейських читань» (Львів; Луцьк; Київ, 2—6 черв. 1995 р.). Львів, 1997; Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII вв.* Ч. 1. Брестская уния 1596 г.: Исторические причины события. Москва, 1996; Заборовский Л.В., Турилов А.А., Флоря Б.Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. Ч. 2: Брестская уния 1596 г.: Исторические последствия события. Москва, 1999; Гудзяк Б. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.* Львів, 2000; Chodynicki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632.* Warszawa, 1934; Halecki O. *Od unii florenckiej do unii breskiej.* T. 1—2. Lublin, 1997.; Kempa T. *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawoslawni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.* Toruń, 2007.

церква у Речі Посполитій фактично опинилася поза законом. Проте православні віряни загалом не сприйняли унійної ініціативи церковних ієрархів, не змінили релігійних переконань і продовжували зберігати вірність своїй конфесії. Тому Берестейська церковна унія породила затяжний конфлікт на релігійному ґрунті в українському суспільстві, у ході якого православні обстоювали свою віру та конфесійні права.

Після 1596 р., коли істотним фактом суспільного буття руського народу у Речі Посполитій став поділ його на православних та уніатів, і між ними загострилася боротьба за руську спадщину, для носіїв «руськості» ускладнилося конструювання національної ідентичності. Адже якщо у доберестейський час останню, як обруч, утримувала православна віра, то по Берестейському церковному соборі 1596 р. вона залишилась актуальним формотвірним чинником самосвідомості лише для широких кіл українського і білоруського населення, що зберегло вірність православній церкві й орієнтацію на православний Схід. Тим часом особи, які перейшли в уніатство, хоча і зберігали чуття належності до руського народу й дотримувалися традиційної обрядовості православної церкви, зробили кардинальний політичний вибір на користь Риму, що їхні опоненти розцінювали як зраду Русі. Не дивно, що серед православних доволі поширеним було несприйняття унії. На думку папського нунція Яна де Торреса, яку він висловив 1622 р., причиною цього було притаманне православному населенню почуття ворожості до «латинян», що на побутовому рівні проявлялось у відвертій зневазі до католицьких ксьондзів («навіть неможливо висловити, як руський народ ненавидить латинників. Ця його ненависть доходить до такої міри, що, побачивши латинського ксьондза, вони плюють на землю з жаху і з огидою. Ось чому не багато русинів приєднується до унії і чому виникають більші труднощі у наверненні їх, ніж лютеран і кальвіністів») [49].

Хоч би там що (можна навести приклади цілком толерантного ставлення православних і до уніатів, і до католиків), збереження уніатами православної церковної обрядовості та їхні претензії на історичну спадщину Київської митрополії набули значення чинника, що помітно впливав на процеси ранньомодерного націєтворення в Україні. За твердженням деяких дослідників, виникали різні наслідки для «національного» русинів у разі переходу їх у католицизм і протестантизм. Православні русини, які ставали католиками, зазвичай полонізувалися. Цьому сприяло те, що вони долучалися до віросповідання політично панівного народу Речі Посполитої — польського, культура і мова якого творили соціально престижний зразок «правдивого» католика. Активне і навіть агресивне насадження уявлень про конфесійну та культурну вищість католиків виявлялося також на рівні повсякденного життя, причому воно було спрямоване і щодо осіб, яких вважали конфесійними союзниками римо-католиків, — греко-католиків. Прикладом цього може бути те, що по укладенні Берестейської церковної унії

[49] *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.)*: Зб. документів і матеріалів. Київ, 1988. С. 237.

1596 р. в єзуїтських школах католики насміхалися над руською мовою та східним обрядом уніатів. Саме тоді переходи русинів із православ'я у протестантизм не обов'язково означали втрату ними своєї національної ідентичності, оскільки руські землі безпосередньо не межували з тими народами, серед яких були поширені відповідні реформаційні віровизнання [50].

Відновлення ієрархії православної церкви. На межі другого і третього десятиліть XVII ст. боротьба за відновлення православної церковної ієрархії в Україні досягла піку. Від її результатів значною мірою залежала подальша доля православної церкви у Речі Посполитій. Завдання реставрації православної церковної ієрархії, яке вже на початку 1620-х років було не лише на передньому плані конфесійної боротьби представників різних соціальних станів України та Білорусі, а й перейшло у стадію практичної його реалізації, фактично зводилося до відновлення традиційної організаційної структури та управління православної церкви, які вона мала напередодні Берестейського церковного собору 1596 р.

Звісно, православна церква у Речі Посполитій початку 1590-х років відрізнялася від руської православної церкви періоду її організаційного становлення у Київській Русі [51]. З плином часу Київська (Руська) митрополія втратила єдність, митрополичу резиденцію було неодноразово перенесено. Остаточний розкол східнослов'янської церкви прискорила Флорентійська церковна унія (1439), метою якої було об'єднання католицької і православної церков. У Московському великому князівстві відкинули цю унію, і 1448 р. обрали автокефального митрополита (цей акт не визнали східні патріархи). 1458 р. завдяки старанням прихильників Флорентійської унії було проголошено створення Київської митрополії, що ознаменувало поділ давньої Руської митрополії на дві частини, територіально розмежовані по кордонах Великого князівства Литовського та Московського великого князівства.

Від 1458 р. до Берестейської церковної унії 1596 р. православна церква у польсько-литовській державі мала окрему церковно-організаційну структуру, відому у джерелах під назвою «Митрополія Київська, Галицька та усієї Русі» (або ж — Росії, Малої Росії). Її було поділено на дев'ять єпископій: Чернігівську (Чернігівсько-Брянську), Смоленську (Смоленсько-Сіверську), Полоцьку (Полоцько-Вітебську), Турово-Пінську, Володимиро-Берестейську, Луцько-Острозьку, Холмську (Холмсько-Белзьку), Галицьку та Перемишльську (Перемишльсько-Самбірську). Митрополит, який мав офіційний титул архієпископа,

[50] Сеник С. Дискусія: Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII століття. *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті*: Матеріали Четвертих «Берестейських читань»... С. 137.

[51] Докладніше див.: Приселков М.Д. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.* Санкт-Петербург, 1913; Голубинский Е.Е. *История русской церкви.* Т. 1. Ч. 1—2. Москва, 1880.; Щапов Я.Н. Г*осударство и церковь Древней Руси X—XIII вв.* Москва, 1989; Poppe A. *Państwo i Kósciół na Rusi w XI wieku*. Warszawa, 1968; Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.).* Санкт-Петербург, 1996; Ричка В.М. *Церква Київської Русі.* Київ, 1997.

митрополита Київського, Галицького та усієї Русі, перебував не у Києві, а в Новогрудку або Вільні. Склад Київської митрополії, підпорядкованої владі Константинопольського патріарха, зазнавав змін. Зокрема, після захоплення на початку XVI ст. Московією Чернігово-Сіверщини та Смоленщини митрополія втратила Чернігівську та Смоленську єпархії. 1539 р. Галицьку єпископію було перейменовано на Львівську. Православна церква потрапляла у дедалі більшу залежність від польських королів та великих князів литовських, які перебирали на себе певні повноваження, що належали до юрисдикції патріарха. Серед іншого, це стосувалося заповнення вакансій на митрополичій та єпископських кафедрах. Право патронату над церквою (воно належало польському королю і великому князю литовському, а також представникам магнатерії та шляхти) спричинило великі зловживання. Як уже зазначено, церковні посади зазвичай отримували заради наживи, причому як духовні, так і світські особи, що згубно позначалось на православній церковній організації [52].

Жорстка позиція Сигізмунда III у його антиправославній політиці, яку він зайняв після укладення Берестейської церковної унії 1596 р., поставила православну церкву в дуже складне становище. Користуючись правом патронату над православною церквою і, відповідно, розпоряджаючись єпископськими кафедрами та монастирями, король мав владний інструмент, за допомогою якого можна було цілковито обезголовити православну церковну організацію, позбавивши її найважливіших ланок церковного управління. Тоді православна церква опинилася на межі повної втрати своєї ієрархії. 1607 р. помер Львівський єпископ (владика) Гедеон Балабан, який свого часу виступав за унію православної і католицької церков, однак напередодні Берестейського церковного собору 1596 р. змінив свою позицію і зберіг вірність православ'ю. По його кончині православна церковна ієрархія продовжила животіти, оскільки ще залишався перемишльський єпископ Михайло Копистенський (він також певний час поділяв унійну ідею, проте таки відмовився від неї). До того ж Сигізмунд III мимовільно посприяв переходу Львівської єпископської кафедри до рук нового православного єпископа. Сталося це через кадровий прорахунок короля у його політиці протегування уніатській церкві. Адже Сигізмунд III погодився надати єпископство галицькому шляхтичеві Остафію Тисаровському, якого перед номінацією на львівського єпископа змусили присягнути, що він перейде в унію. Однак О. Тисаровський, який восени 1607 р. отримав королівський привілей на єпископство, несподівано для офіційної Варшави заявив, що твердо триматиметься православної віри. Невдовзі його висвятив молдавський митрополит [53]. Через декілька років, піс-

[52] Ульяновський В.І. *Історія церкви та релігійної думки в Україні.* Київ, 1994. С. 24—41, 79, 172—179; Опарина Т.А. *Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии.* Новосибирск, 1998. С. 4, 5; Русина О.В. *Україна під татарами і Литвою*. Київ, 1998. С. 206—226; Гудзяк Б. Криза і реформа... С. 1—10; Mironowicz A. Struktura organizacyjna Kościóła prawosławnego w Polsce w X—XVIII wieku. *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś.* Warszawa, 1993. S. 51, 53.

[53] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 6. Київ, 1995. С. 387—389.

ля смерті Михайла Копистенського, до Остафія Тисаровського перейшла сумна роль останнього ієрарха Київської православної митрополії.

Упродовж другого десятиліття XVII ст. Київ став центром боротьби за конфесійну свободу православних. Активізації релігійної боротьби та її спрямуванню в радикальне русло посприяли події 1610 р., пов'язані з невдалою спробою верхівки уніатського духовенства посилити свої позиції у місті. Після порівняного затишшя, що настало із залагодженням релігійного конфлікту 1610 р., через деякий час, а саме 1618 р. Київ знову став епіцентром конфесійного напруження, яке виникло на тлі православно-уніатського протистояння. У місті, що було духовною столицею українських земель та визначним сакральним центром у Східній Європі, таке загострення релігійної боротьби формувало радикальні настрої серед православних, передусім — найактивніших учасників руху за конфесійну свободу. Оскільки ці спалахи міжконфесійної боротьби передували відновленню православної церковної ієрархії, варто розглянути їх докладніше.

Є підстави гадати, що восени 1619 р. у церковних, а також світських політично активних колах українського суспільства визрів твердий намір відновити ієрархію православної церкви. Розпочалася політична підготовка до цього акта. На початку листопада 1619 р. у Києві православні церковні і світські особи склали петицію, яку через посередництво новопризначеного київського воєводи Томаша Замойського мали передати королю, сенату та «Речі Посполитій». Причому в ній не містилося будь-якого застереження щодо того, що висвячення в сан митрополита та єпископів конче має бути здійснене константинопольським патріархом.

Тим часом у Москві перебував впливовий ієрарх Східної церкви — єрусалимський патріарх Феофан III. У червні 1619 р. він узяв участь у нареченні та висвяченні на патріарха Філарета (в миру Федора Микитовича Романова, реального співправителя свого царственного сина Михайла Федоровича), який прагнув надати цій церемонії подібності до царського вінчання [54]. Про цю місію патріарха Феофана у Московській державі, безперечно, знали в Україні, зокрема й автори петиції, написаної 3 листопада 1619 р. й адресованої владній верхівці Речі Посполитої. Навряд чи можемо сумніватися, що вони й самі хотіли скористатися допомогою єрусалимського патріарха. А йшлося про відновлення ієрархічної структури українсько-білоруської православної церкви. Є всі підстави стверджувати, що й у Війську Запорозькому, так само як і в українському церковному середовищі, не лише знали про перебування Феофана у Москві у 1619 — на початку 1620 рр., а й пов'язували з ним далекосяжні плани [55].

Патріарх Феофан приїхав до Києва весняного дня 25 березня 1620 р. Разом з ним прибув чималий представницький почет. Серед осіб, які його супроводжували, був екзарх константинопольського патріарха Арсеній та кілька архи-

[54] Богданов А.П. *Московская публицистика последней четверти XVII века*. Москва, 2001. С. 21.

[55] Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. Київ, 1995. С. 432.

мандритів, зокрема архимандрит з Єрусалима Христофор — свого часу він був патріаршим послом до Сигізмунда III. До Києва приїхали також болгарський софійський митрополит Неофіт і грецький стагонський єпископ Авраамій, які вже досить довго перебували в Україні [56].

Єрусалимський патріарх зі своїми супутниками зупинився у Києво-Братському монастирі на Подолі. Турботу про безпеку іменитого гостя взяли на себе козаки. Через якийсь час Феофан поринув у церковно-релігійне життя міста. Він брав участь у богослужіннях у багатьох київських храмах, зокрема, на Великдень відправив урочисту літургію в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря [57]. Відвідав Свято-Михайлівський, Межигірський і Кирилівський монастирі. Побував також у Трахтемирівському монастирі, ченці якого мали щонайтісніші зв'язки із запорожцями. Патріарх цікавився діяльністю Київського Богоявленського братства та його школи, гостював у домівках багатьох киян.

На початку червня 1620 р. патріарх Феофан став учасником урочистого церемоніального дійства, що мало великий розголос серед мешканців міста, особливо тих, що були причетні до братського руху. На «братському ґрунті» він поставив хреста біля новозаснованої церкви Богоявлення-Благовіщення [58]. Церемонія встановлення патріаршого хреста була глибоко символічним актом, який, можемо припустити, мав і політичну мету. Здвигнений хрест на території православного братства — під храмом, який ще належало збудувати, певно, потрібно витлумачити як символ заступництва проти неправдивої позиції у справі віри та церкви «законопорушних супостатів», під якими у той час розуміли уніатських ієрархів. Тому в символіці здвиження патріаршого хреста простежується націленість на боротьбу з «відступниками» православної віри. Прикметно, що Петро Конашевич-Сагайдачний мав безпосередній стосунок до церкви Богоявлення-Благовіщення, біля фундаментів якої відбувалася помпезна церемонія за участю єрусалимського патріарха [59]. У пам'яті киян глибоко закарбувалася пожертва цього запорозького гетьмана на спорудження храму, а також його вагомий внесок у відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії Київської митрополії. Адже така діяльність була вельми значущою для мешканців міста, зокрема членів Київського братства, які також брали активну участь у русі за конфесійну свободу православних.

Прояви особливої уваги патріарха Феофана до Київського братства не обмежилися встановленням у червні 1620 р. хреста біля церкви Богоявлення-Благовіщення. Скориставшись дозволом і наданими йому повноваженнями від

[56] *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. Т. 2. Отд. 1. Киев, 1846. С. 69; *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 5. Киев, 1872. С. 3; *Русская историческая библиотека*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1875. Стб. 612; Мицько І.З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636)*. Київ, 1990. С. 81, 104.

[57] *Русская историческая библиотека*. Т. 2... Стб. 635.

[58] *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. Т. 2. Отд. 1... С. 69—70.

[59] Там само. С. 188—189.

константинопольського патріарха Тимофія — «належнаго Пастыря Рускихъ земель и самое Метрополій Кіевское и Галицкое Отца», єрусалимський патріарх тоді ж надав братству право патріаршої ставропігії. Згідно з ним Київське братство ставало непідвладним церковним ієрархам, серед них і митрополиту. Натомість воно безпосередньо підпорядковувалося духовній владі та юрисдикції константинопольського патріарха [60].

Діяльність Феофана III зі зміцнення організаційних засад братського руху в Києві розпочалася ще до церемонії встановлення ним хреста і надання грамоти Київському братству на ставропігію. Найімовірніше, саме з його приїздом безпосередньо пов'язаний вступ козаків Війська Запорозького до Київського братства. Поява в місті єрусалимського патріарха спричинила сплеск політичної активності учасників руху за конфесійну свободу православних. Історія давала їм шанс наблизитися до цієї свободи — для цього потрібно було переконати Феофана поновити православну церковну ієрархію. Щоб подвигнути патріарха висвятити церковних архієреїв (що поставало ризикованою справою через антиправославну політику польської влади), належало продемонструвати йому високий рівень організаційної та ідейної згуртованості, волю до боротьби проправославних сил. Тому колективний вступ козаків Війська Запорозького до Київського братства, на території якого розмістилася резиденція єрусалимського патріарха, був цілком доречним. Можемо припустити, що ця подія могла відбутися щонайраніше 25 березня (приїзд до Києва патріарха Феофана), щонайпізніше — 9 липня 1620 р. (втрата П. Сагайдачним гетьманської булави). Ставши братчиками-неофітами, запорожці не лише підставили цим самим плече православній церкві у важкий для її історії час, а й справили певно на єрусалимського патріарха належне враження своєю ревністю у вірі і готовністю рішуче боротися за інтереси православної конфесії. Із долученням козаків до Київського братства рух за конфесійну свободу православних, що мав національно-релігійну спрямованість, набув нового політичного виміру та значної соціальної енергії.

Загалом вступ багатотисячного козацького війська до Київського братства, членами якого були православні духовні й світські особи, представники міщанства і шляхти, став безпрецедентним для свого часу прикладом створення справді масової всестанової релігійної громадської організації. Уперше у таких великих масштабах об'єдналися на політичній основі — заради гуртування довкола віри та виборювання свободи православних — представники різних соціальних верств українського суспільства. Це стало наочним підтвердженням зародження в українському суспільстві дієвих організаційних форм політико-конфесійної боротьби, зростання в середовищі українського етносу політичної самосвідомості, а ще — демонстрацією солідарності різних соціальних груп суспільства.

Після приїзду патріарха Феофана до Києва спливло понад два місяці. За цей час організаційно зміцнився братський рух, політично згуртувалися учасники руху за конфесійну свободу православних. Активізації вже згаданих процесів

[60] Там само. С. 68, 70, 71.

посприяла патріарша діяльність Феофана. До слова, крім Київського братства, упродовж травня — жовтня він видав свої грамоти православним братським організаціям у Могилеві, Слуцьку, Луцьку, Львові, Рогатині, Мінську, Перемишлі [61]. Водночас у близьких до Іова Борецького церковних і світських колах від патріарха Східної церкви очікували значно більшого, аніж видання «братських» грамот і встановлення хреста біля церкви Богоявлення-Благовіщення у Києві. Адже основним для них було — умовити Феофана висвятити православного митрополита та єпископів.

Єрусалимський патріарх таки продемонстрував свою рішучість у справі відновлення ієрархії православної Київської митрополії, що випливає з його грамоти православним вірянам від 13 (23) серпня 1620 р. Він закликав їх обирати кандидатів, гідних єпископського чину. Упродовж якихось кількох тижнів після цього Феофан III здійснив висвячення в архієрейський сан, яких від нього чекали православні. Видається вірогідним, що документи на кшталт патріаршої грамоти від 13 (23) серпня він розіслав у головні центри діоцезій Київської митрополії — Володимир, Берестя, Луцьк, Острог, Перемишль, Самбір та інші міста, які традиційно виконували роль єпископських столиць. У згаданій грамоті Феофана III до православних наголошено: ініціатива обрання і висвячення архієреїв цілком узгоджується з церковними правилами і канонами. Єрусалимський патріарх називав спасенною позицію тих православних, які підтримають відновлення церковної ієрархії. Переконував їх зміцнитися у вірі й, попри усі пересторогиа та заборони мирської влади, твердо прямувати до поставленої мети. Підбадьорував тих, до кого звертався: пройшовши тернистим шляхом переслідувань за віру, вони будуть утішені чудовими плодами благої і богоугодної справи [62].

Ця патріарша грамота не була, як може видатися на перший погляд, бунтарським маніфестом, що закликав народ на барикади релігійної війни. Хоча документ формально адресовано до широкого православного загалу, однак насправді він був призначений для вузького кола посвячених. До того ж особи, які режисирували справу відновлення церковної ієрархії, не могли бути зацікавлені у всенародному розголошенні патріаршої грамоти. Якщо б про неї завчасно дізналися представники польської влади, то це загрожувало б зривом святительської місії Феофана III в Україні.

Документ, про який ідеться, було публічно оприлюднено перед самим храмовим святом, яке широко відзначали у Києво-Печерському монастирі, —Успіння Пресвятої Богородиці, що припало на 15 (25) серпня. За традицією, до монастиря звідусіль збиралося багато прочан. У Києві в цей час був великий наплив православної шляхти і духовенства. Скоріше за все, представників цих «обох поштивих станів» ознайомили з грамотою єрусалимського патріарха. Адже

[61] Макарий. *История Русской церкви*. Т. 11. Кн. 2. Санкт-Петербург, 1882. С. 246, 247, 249.

[62] Грамота Єрусалимського патріарха Феофана до православних, 13 (23).VIII1620. Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования*. Т. 1. Приложения. Киев, 1883. С. 257.

для організаторів відновлення вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії важливо було заручитися насамперед публічною підтримкою православного шляхетства. Це створило б конче потрібне для запланованого душпастирського чину патріарха Феофана соціально-політичне легітимаційне тло. Православна шляхта і духовенство, які зібралися у Києві на свято Успіння, з ентузіазмом підтримали ідею відновлення Феофаном III православної церковної ієрархії. Від їхнього загалу до патріарха було зроблено відповідне звернення [63], що дало йому підстави розпочати висвячення митрополита та єпископів.

Очевидно, єрусалимський патріарх розпочав обряд хіротонії (висвячення священнослужителів у певний чин або ступінь священства) після завершення свята Успіння Богородиці у Києво-Печерському монастирі. Відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської православної церкви відбулося, напевно, у часовому проміжку після 25 серпня і до 10 вересня (15 —31 серпня за старим стилем) 1620 р. Загалом це випливає зі змісту грамоти Феофана III до усіх православних Речі Посполитої. Збереглися також деякі інші джерела, що підтверджують таку хронологію висвячення церковних архієреїв. Ідеться про повідомлення невідомого автора літописних записів за 1620 р., зроблені по гарячих слідах святительської місії єрусалимського патріарха: ці записи увійшли до літописного збірника «Літописці Волині та України» [64].

Приблизно у цей час на митрополію Київську, Галицьку та усієї Малої Росії було висвячено ігумена Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького; на архієпископію Полоцьку та єпископію Вітебську і Мстиславську — ієромонаха Мелетія Смотрицького; на єпископію Перемишльську і Самбірську — ігумена Київського Межигірського монастиря Ісайю (Копинського); на єпископію Володимирську і Берестейську — архімандрита Трахтемирівського монастиря Єзекіїла Курцевича; на єпископію Луцьку та Острозьку — ігумена Чернчицького монастиря Ісакія (Борисковича); на єпископію Холмську і Белзьку посвячено «честнаго и преподобнейшаго мужа» Паїсія (Іполитовича) [65].

Ще одним джерелом важливої інформації про акт відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії є так звана протестація (протест) від 25 травня 1621 р., внесена до Київських гродських книг митрополитом Іовом Борецьким і православними єпископами. Унесений у цей документ перелік нововисвячених церковних ієрархів вочевидь відображав розуміння їхніх реальних (і традиційних) ієрархічних ступенів, що побутувало серед наближених до митрополита владик. Утім, черговість здійснених патріархом Феофаном хіротоній не залежала жорстко від церковних ієрархічних ранжирів вже згаданої протестації. Потрібно наголосити, що святительська місія Феофана III в Україні стала можливою завдяки потужній підтримці козаків Війська Запорозького, які, зокрема,

[63] *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 5... С. 9.
[64] Літописци Волыни и Оукраины. *ЛНБ. ВР.* Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1. 2168. Арк. 119—119 зв.
[65] *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 5... С. 4, 7.

забезпечили його захист і охорону. Запорозький гетьман навіть видав відповідний охоронний універсал, що завадило польській владі, яка голослівно оголосила Феофана ІІІ турецьким шпигуном, репресувати цього ієрарха Східної церкви [66].

Після відбуття єрусалимського патріарха з України Іов Борецький вдався до акту публічного утвердження своєї митрополичої влади. Йшлося, зокрема, про урочистий в'їзд нововисвяченого митрополита до Києва. У місті під Золотими воротами І. Борецького в пишному облаченні вітали численні кияни, а також священники. Від Золотих воріт велелюдна процесія, у голові якої гарцювали 150 запорозьких вершників (завершували урочисту ходу майже пів сотні козаків із мушкетами), рушила до Софійського собору. По відправленні митрополитом перед собором певних «церемоній», усі, хто був з Іовом Борецьким, попрямували до Михайлівського собору. Там його вітали з півтори тисячі киян. Після цього істотно зросла процесія «з помпою» подалася на Поділ. У розташованій на ринку мурованій церкві І. Борецький разом із дванадцятьма священниками відправив літургію. У своїй проповіді він наголосив, що став митрополитом за Господньою волею і «за згодою усіх св. патріархів, які більше не хотіли мати християнство у відступництві». Іов Борецький піддав анафемі уніатських ієрархів і під погрозою прокляття заборонив православним вірним мати їх за своїх духовних зверхників.

Заходи з публічного представлення й утвердження влади нововисвяченого київського митрополита було продовжено у церкві Київського Братського монастиря. Крім того, що там І. Борецький «фундував свою юрисдикцію», він зробив значущу політичну заяву. Як наголосив цей архієрей, згідно з волею козаків Війська Запорозького він має намір звернутися до польського короля Сигізмунда ІІІ з проханням про конфірмацію (затвердження) його у статусі митрополита. Якщо король погодиться, то Військо Запорозьке виступить на війну з турками, загроза якої нависла над Річчю Посполитою (фактично це означало ультиматум: без легалізації нововисвяченої православної ієрархії польська влада не дістане військової допомоги запорозьких козаків). Іов Борецький дав також зрозуміти, що у разі, якщо король не піде назустріч у православному конфесійному питанні, церковні маєтності, які перебувають у руках уніатського духовенства, будуть відібрані православними силою («доведеться повідбирати маєтності, що належать митрополиту») [67].

Впадає в око, що під час урочистого церемоніалу в'їзду І. Борецького до Києва було використано своєрідну символіку княжої влади і церкви Київської Русі, свідченням чого стало грандіозне вітання киян під Золотими воротами, церемоніальне дійство під Софійським собором та зустріч з народом під Михайлівським собором. Додалася також символіка оборони церкви православним воїнством, уособленням якого стала почесна варта із запорожців, котрі взяли участь у

[66] Докладніше про особливості висвячення єрусалимським патріархом архієреїв Київської митрополії, зокрема про часові межі цього акту, див.: Сас П.М. *Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар*. Київ, 2020. С. 235—248.

[67] Miejska Bibliotekaim. E. Raczyńskiego w Poznaniu. R. 2. S. 818—819.

церемоніальній ході. Можемо припустити, що за літургією у церкві на Подолі за участю дванадцяти священників криється певна біблійна алюзія. Показовим є і те, що І. Борецький, безперечно, узгодив свої дії і стратегію конфесійної боротьби із запорозькими очільниками. Він використовував силу Війська Запорозького як своєрідний таран задля усунення перешкод для інтересів православної церкви. Немає сумніву, що нововисвячений митрополит вдався до вже розглянутого сценарію в'їзду до Києва, аби явочним шляхом надати фактичної релігійної і соціально-політичної легітимності своїй владі за умов її невизнання з боку офіційної Варшави.

Загалом є всі підстави вважати відновлення Феофаном III православної церковної ієрархії Київської митрополії визначною подією у церковно-релігійному і політичному житті тогочасної України. Завдяки цьому не лише зміцнилась організаційна структура православної церкви, а й відбулась консолідація в Україні руху за конфесійну свободу православних. Відновлення церковної ієрархії патріархом Феофаном дало величезний заряд оптимізму тим, хто за це боровся, наростило і закріпило компонент національного у їхній самосвідомості.

Єрусалимський патріарх Феофан, який висвятив православних архієреїв Київської митрополії, заслужив безмежну вдячність і любов православних. Вираженням поваги до нього та безумовним визнанням його пастирського авторитету стало написання його олійного портрета (напевно, у Києві). Якщо взяти до уваги конкретно-історичні обставини, пов'язані з пастирською діяльністю цього патріарха в Україні, то цей портрет постав як певна метафора, своєрідне відображення тріумфу, яким на той час увінчалася боротьба православних за свою конфесійну свободу.

Відроджена Руська церква і руський Єрусалим. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії 1620 р. стало результатом наполегливої боротьби православних проти своїх конфесійних опонентів. Аби зрозуміти, що змушувало людей підніматись на релігійну боротьбу, а також те, як вона впливала на самосвідомість політично активних верств населення, належить визначити основні ознаки їхньої групової конфесійної і політичної ідентичності на момент висвячення єрусалимським патріархом Феофаном митрополита і єпископів. Звісно, зробити це з точковою хронологічною прив'язкою до 1620 р. практично неможливо, оскільки соціально-психологічні, культурні, ідеологічні та політичні процеси є розгорнутими в часі. Тому розглянемо вузлові моменти, які характеризують релігійну ідентичність, рівень політичної свідомості українського етносу, його політико-культурні та ціннісні орієнтації від переддня Берестейської церковної унії 1596 р. і принаймні до перших десятиліть XVII ст. Адже саме в цей час активізувалися процеси українського націєтворення.

Духовна проєкція апостольської проповіді Андрія Первозванного і його хрещення Русі на Київ, що відображена у працях Захарія Копистенського «Палінодія» і Лаврентія Зизанія «Катехізис», а також у деяких інших творах першої половини XVII ст., була ідейно близькою до тези про відродження за дивним Бо-

жим промислом руської (українсько-білоруської) церкви. Це відродження прийшло від Священного града Єрусалима, поставши у формі відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії в Україні, здійснене єрусалимським патріархом Феофаном. Те, що в епіцентрі такої значущої події опинився Київ, резонувало з образом цього міста над Дніпром як «Другого Єрусалима», «Богохранимого Града» — подібні ідейні мотиви періодично експлуатували тогочасні православні книжники.

Історичні корені інтелектуальної традиції метафорично означати Київ як Другий Єрусалим, на яку спиралися вітчизняні автори першої половини XVII ст., сягали давньоруських часів. Відомо, що до заснованої 324 р. Костянтином Великим столиці Візантійської імперії — Константинополя — прикладали назву «Новий Рим», у якій відобразилась її імперська сутність. Тим часом інша назва Константинополя — «Новий Єрусалим» — означувала духовно-релігійну першість цього міста у християнському світі, а також богообраність Візантії. Проявом наслідування у містобудуванні Константинополя зразка Єрусалима стало, зокрема, спорудження кафедрального собору Святої Софії, який відповідав Єрусалимському храму, а також імператорського палацу, прообразом якого був палац Соломона. Таке символічне пересадження Єрусалима на новий ґрунт було характерним також середньовічним містам, які перебували в орбіті візантійських культурних та релігійних впливів, наприклад, болгарським Тирнову і Преславу. Першим давньоруським містом, яке приміряло на себе роль Другого Єрусалима, став Київ. На думку В. Рички, у творах давньоруських книжників порівняння Києва з Єрусалимом означало насамперед уподібнення міста над Дніпром до столиці тогочасного православного світу — Константинополя, який виступав символічним замінником Священного града Єрусалима, або «Богохранимого Града». У давньоруській релігійно-політичній думці Константинополь, Новий Єрусалим, поставав як осереддя християнського світу, святе Царство Христа, яке постійно пересувається у своєму містичному бутті аж до кінця віків. З одного боку, це засвідчувало визнання джерел віри, а з іншого — було специфічним виявом політичної самосвідомості давньоруської церковної еліти. У формуванні міського простору столиці Київської Русі простежувалась орієнтація на константинопольський зразок, що втілилося, серед іншого, у зведенні в Києві храму Святої Софії, а також оборонних споруд із Золотими воротами. Останні сприймали як «браму до всього християнського царства», біля них, очевидно, за участю вищого духовенства урочисто зустрічали князів із подальшою церемонією посадовлення їх на великокнязівський стіл. Згідно із середньовічними стереотипами свідомості, такі урочисті в'їзди до столиці означали набуття / легітимацію влади, вони могли сприйматися як символічний діалог володаря з Богом і народом [68].

Як зазначено вище, І. Борецький по своєму висвяченні на митрополита також удався до урочистої церемонії в'їзду до Києва, яка відбулася з використанням символіки Золотих воріт. Що ж до давньоруської ідеї уподібнення Києва до Кон-

[68] Ричка В. *Княгиня Ольга*. Киев, 2004. С. 88—98, 110—112.

стантинополя як символу Священного града Єрусалима, то деякі сучасні дослідники ставлять під сумнів те, що вона виникла вже у ті часи. Як припускає Р. Демчук, для цього насправді не було вагомих політичних та ідейних причин, оскільки у давньоруській свідомості не існувало сформульованої імперської парадигми, а ідея *imitatio imperii* не стала актуальною для Київської держави. Через це тогочасна київська містобудівна програма, попри використання таких назв константинопольських прототипів, як «Софійський собор», «Золоті ворота», фактично була звернена до Священного града Єрусалима. Наприклад, в архітектурному образі Золотих воріт Києва виразно простежується проєкція на комплекс Гробу Господнього в Єрусалимі. У «Слові про Закон і Благодать» Іларіона київський Софійський собор прямо зіставлено з Єрусалимським храмом — символом Небесного Єрусалима. У давньоруських джерелах немає порівняння Києва з Константинополем. Водночас автор «Пам'яті і похвали князеві руському Володимиру» називає Київ Другим Єрусалимом, уподібнюючи його до Священного града. Про брак у цьому випадку посередництва Константинополя свідчить, на думку дослідниці, використана нумерація — «Другий». Це означає, що місто над Дніпром безпосередньо перебирало на себе святість Єрусалима. Підтвердженням набуття Києвом сакрального статусу «Нового», «Другого» Єрусалима може бути і його літописне означення як «матері міст», оскільки, за біблійною традицією, так іменували Єрусалим. Як наголошує Р. Демчук, на київському ґрунті було сформовано ідею «Святої Русі» в сенсі особливого сакрального царства, що постає посередником між земним і небесним. Проте цей образ світу тяжів до духовної «Святої землі», яку на землі уособлював Єрусалим [69].

Н. Яковенко звернула увагу на те, що в Україні впродовж 1620—1640-х років церковні інтелектуали, які послуговувалися метафорою «Київ — Другий Єрусалим», переосмислили стару легенду про це місто як «матір руських міст». Причому це було зроблено в межах обґрунтування ідеї богообраності руського народу ранньомодерного часу. Зокрема, 1621 р. київський митрополит І. Борецький писав про Київ як про «Богохранимий град», «Другий Єрусалим», розуміючи онтологічну подібність між Києвом та Єрусалимом як сакральними центрами. Однак уже З. Копистенський волів розглядати Єрусалим як символ Царства Небесного і був проти того, аби метафорично позначати Другим Єрусалимом будь-яке місто. Тим часом за посідання Київської митрополичої кафедри Петром Могилою таку метафору застосовували до Києва, а наголос на містичній сутності Києва, через який проходить дорога до «Горного Єрусалима», поставав як аргумент на користь богообраності руського народу [70].

За спостереженням С. Плохія, причетність єрусалимського патріарха до відновлення вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії послугувала створенню «підґрунтя для розвитку концепції Києва як другого єрусалима».

[69] Демчук Р. *Храм Софії у символічному просторі Русі-України*. Київ, 2008. С. 59, 61—63, 67.

[70] Яковенко Н. *Паралельний світ*... С. 296, 297, 327—330.

І. Борецький навіть називав підвладну йому митрополію «київською єрусалимською». Однак за перебування на київській митрополичій кафедрі Петра Могили традиція уподібнювати Київ до Єрусалима модифікувалась, як порівняти з часами митрополита І. Борецького. Київ почали порівнювати насамперед із Сіоном, а не з Єрусалимом. Така зміна ідейних акцентів була зумовлена тим, що П. Могила отримав посвячення з Константинополя, а не від Єрусалимського патріарха, як І. Борецький [71].

С. Савченко стверджує, що ідеологія «Богохранимого Града» актуалізувалася в київській православній ідеології через тогочасну конфесійну полеміку, а саме — потребу «обґрунтування вищості і авторитетності Єрусалима (а відтак Києва) перед Римом». Причому дослідник схильний вважати, що «піднесення геополітичної суб'єктності Києва до рівня усвідомлення себе сакральним центром вселенської православної імперії — один із яскравих фактів інтелектуального життя в Україні XVII ст». Ба більше, він припускає, що тогочасні київські ідеологи плекали власні далекосяжні імперські плани, прагнучи використати московського царя як інструмент для втілення цих планів у життя. Водночас помисли зазначених ідеологів та їхніх послідовників були спрямовані на те, щоб Київ став містичним центром православної імперії, в якій під владою московських самодержців настане «есхатологічне завершення історії Русі» [72].

Як можемо переконатися, у вітчизняній історіографії висловлено різні судження щодо звернень київських православних інтелектуалів першої половини XVII ст. до ідеї Києва — Другого Єрусалима. Її сприймають як певну метафору, пропагандистський символ, що вписується в теорію богообраного народу; розглядають зазначену ідею крізь призму зацікавлень православних митрополитів обставинами свого сходження на митрополичу кафедру; пояснюють її актуалізацією конфесійної полеміки і фактично надають вислову «Київ — Другий Єрусалим» статусу політично значущої містичної концепції. Однак той факт, що київські православні ідеологи взяли на озброєння цю метафору, ще не означає, що вони витворили цілісну, теоретично докладно розроблену концепцію. Насправді йдеться про принагідні порівняння Києва з Єрусалимом, наявні у деяких тогочасних писемних джерелах. Спираючись на такі висловлювання, не завжди чітко вдається простежити їхню концептуальну спрямованість і дійти однозначних висновків.

Загалом витворення в інтелектуальній і політико-конфесійній атмосфері Києва першої половини XVII ст. ідеї відродженої Руської церкви від Єрусалима як священного джерела християнської віри і фундування на київських пагорбах духовної столиці православних Речі Посполитої, Богохранимого Града, Руського

[71] Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* Київ, 2005. С. 335, 355.

[72] Савченко С. Московія очима України-Руси XVI—XVII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006—2007. Вип. 15. С. 291, 292, 294.

Єрусалима спиралося не лише на факт відновлення єрусалимським патріархом Феофаном вищої церковної ієрархії Київської митрополії. Як зазначено вище, цьому слугувало також звернення православних книжників до переказу про апостольську проповідь Андрія Первозванного та здійснене ним перше хрещення Русі. Причому це звернення супроводжувалося топографічним означенням місця перебування апостола на території Києва, знання про яке стало також елементом релігійної свідомості широких мас місцевого населення. Крім того, ідею оновленої або відродженої Руської церкви та Києва як православної духовної столиці підживлювала пропаганда думки про те, що Бог утверджує православну віру руського народу, прийняту від Візантійської церкви, чудами нетлінних мощей, які перебувають у київських печерах [73].

Загалом перекази про чуда, пов'язані з постатями святих подвижників Києво-Печерського монастиря, та описи їхнього святобливого життя стали темою, яка залишила помітний слід у вітчизняній літературній традиції. Йдеться насамперед про складений ще в давньоруські часи Києво-Печерський патерик. На основі 2-ї Касьянівської редакції 1462 р. він був виданий 1635 р. у Києві в перекладі польською мовою за редакцією Сильвестра Косова. Пізніше виникла рукописна редакція Києво-Печерського патерика, виконана під наглядом архімандрита Києво-Печерського монастиря Йосифа Тризни, — «Патерикон Кіево-Печерскій» [74]. У руслі тематики цього твору 1638 р. вийшла друком «Тератургіма» А. Кальнофойського. Є досить очевидним, що про печерських чудотворців і духовні святині Києва знали не лише освічені люди, які мали можливість прочитати ці твори. Про них довідувалися й численні паломники, які на свої очі бачили в місті над Дніпром нетлінні і мироточиві мощі печерських святих, а також чули розповіді ченців про їхні життя і дива.

Деякі православні шляхтичі з-поза меж Київського воєводства, які шанували київські святині і сприймали Київ сакральним центром православ'я українських земель, вважали своїм обов'язком робити чималі пожертви київським монастирям. Наприклад, волинський шляхтич Олександр Єловицький у своїх тестаментах (заповітах), складених у 1640-х роках, щедро обдарував Києво-Печерський, Києво-Братський та Межигірський монастирі. Родич цього жертводавця — Філон Єловицький — заповів київським церквам тисячу злотих, а також зробив окрему пожертву Київському Межигірському монастиреві [75].

У часи перебування на Київській митрополичій кафедрі Петра Могили розпочалась ідеологічно забарвлена археологічна і реставраційна діяльність цього митрополита, спрямована на запровадження культу князя Володимира — хрестителя Русі. П. Могила хотів зробити Київський Софійський собор усипальницею Володимира, помістивши у ньому мощі, що, як вважали, були знайдені під

[73] Копыстенский З. Палинодия. *Русская историческая библиотека.* Т. 4. Петербург, 1878. Стб. 979.

[74] Абрамович Л. *Киево-Печерский патерик*. Киев, 1991. С. XV, XVIII.

[75] Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах...* С. 203.

час розкопок Десятинної церкви. 1640 р. митрополит навіть звернувся до московського царя, запропонувавши йому виготовити раку для цих мощей. Реставраційні зусилля митрополита, спрямовані на відтворення вигляду храмів княжого Києва часів Володимира, виявилися також у відновленні, зокрема, Софійського собору, Десятинної, Трьохсвятительської церков, а також храмів Михайлівського і Видубецького монастирів [76].

Напрацьована в ідеологічному та інтелектуальному середовищі Києва першої половини XVII ст. ідея відродженої Руської церкви, а також образ міста як духовної столиці православ'я на теренах Речі Посполитої, безперечно, були потужним чинником конфесійної і політичної самосвідомості православних вірних, передусім населення України, особливо Подніпров'я, що давало імпульс консолідації українського етносу і стимулювало процеси націєтворення ранньомодерного часу.

[76] Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні...* С. 309, 310.

РОЗДІЛ 2

СВІТОГЛЯДНІ ТА ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ЗРОЩЕННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ. РАДИКАЛЬНІ ПРОЯВИ ПРАКТИКИ БОРОТЬБИ ЗА СВОБОДУ РУСЬКОГО НАРОДУ

Петро Сас

Руська самосвідомість. Немає сумніву, що перебування українських земель у складі Речі Посполитої було важливим чинником формування національної свідомості українців ранньомодерного часу. Як слушно зазначено у спеціальній літературі, особливу роль у цьому відігравала наявність кордонів Речі Посполитої із сусідніми державами — кордону між Короною Польською та Великим князівством Литовським; церковно-юрисдикційного кордону Київської митрополії. Ці бар'єри певною мірою виконували функцію розмежування у політичній, адміністративній, правовій, економічній, культурній, ментальній, конфесійній та інших сферах суспільного буття великих груп населення, що перебували на різних стадіях політичного та етнокультурного розвитку. Об'єктивно вони створювали етносам умови для консервації старих і вироблення нових традицій, збереження культурно-історичної основи народів, а також слугували фільтрами для конфесійних, культурних та інших зовнішніх проникнень. Звісно, такий вплив різних кордонів і розмежувань на населення українських земель не був механічним. Значною мірою він залежав насамперед від конкретно-історичної політичної ситуації як усередині Речі Посполитої, так і зовні. Щодо цього привертає увагу польсько-московський кордон як реальна межа, по обидва боки якої мешкали східнослов'янські народи, що усвідомлювали себе у «руських» термінах: «руський народ», «русини» Речі Посполитої (українці та білоруси), а також «руські люди» Московської держави (московити). Свого часу їхні предки жили в єдиній Київській державі. Отже, важливо порівняти, якими у ранній Новий час були уявлення про національну ідентичність цих східнослов'янських народів.

Роз'єднувальним чинником для них, крім проживання у різних державах і під різною церковною юрисдикцією, були війни, які вело Московське велике князівство з Великим князівством Литовським, а пізніше — із Річчю Посполитою. Ці конфлікти породжували взаємну відчуженість між мешканцями Речі Посполитої і Московської держави, на яких звалювалися нещастя та страждання воєнного лихоліття. Адже вони не могли мати добрих почуттів до нападників — навіть якщо останні були їхніми одновірцями. Про дошкульні наслідки польсько-московських воєн перших десятиліть XVII ст. для мирного населення можуть свідчити, наприклад, дії сил путивльського воєводи Тимофія Мещерського, який 1614 р. напав на розташовану на правому березі Сули Сенчу. Цей царський воєвода та його ратники «Синеч взяли и, взяв, сожгли и посад весь выжгли, из города наряд, пушки и пищали затинные, и ис храмов божие милосердные образы, и книги, и свечи, и колокола, и всякое церковное строенье поимали, и многих литовских людей в городе и на посаде побили, и жон их и детей многих поимали». Знищивши Сенчу, московські війська після цього спалили і спустошили Лохвицю [77].

Із цього документа неважко переконатися, що московські війська ставилися до православного українського населення як до ворога і пустошили та грабували місцеві храми. Люди Т. Мещерського розглядали захоплені церковні книги, ікони, свічки, дзвони та інше церковне майно як особливо цінні воєнні трофеї. Вони, мабуть, усвідомлювали сакральну значущість цих трофеїв, що відобразилося у певному пієтеті, з яким московська сторона називала деякі об'єкти своїх грабунків «Божі милосердні образи». Загалом тактика московських сил у польсько-московській війні цього часу зводилася не лише до знищення окремих міст та грабунку православних церков, а й до тотального спустошення якомога ширшої території противника та знекровлення його людських ресурсів. Прикладом цього може бути воєнний рейд по українських землях 1616 р. ратників царського стольника і воєводи Федора Волинського, які після нападу на Остер та Остерський повіт вдалися до нових значних спустошень [78].

У Московії не дивилися на українців і білорусів як на «русинів» або «русь». Їх позначали різними термінами, що мали радше конфесійний, аніж етнічний зміст. Тому осіб, які належали до західного християнства, називали «поляками», «литвинами»; православних — «білорусами» («білорусцями»); уніатів — «поляками» або «білорусами». Запорожців іменували «черкасами». Високопоставлені ієрархи Московської церкви воліли розглядати запорожців якщо не іновірцями, то людьми, які відступили від православ'я, не відпавши від нього остаточно. 1621 р. було визначено канонічні способи прилучення українців і білорусів до Московської церкви у разі прийняття ними московського підданства. Відтак претендентам на царське підданство, охрещеним (а також миропомазаним і маслопомазаним) православними священниками Київської митрополії

[77] *Памятники истории Восточной Европы XV—XVII вв.* Т. 1. Москва; Варшава, 1995. С. 23, 24.

[78] Там само. С. 47.

через обливання, належало пройти інший спосіб хрещення — через занурення у воду. Осіб, яких охрестили уніатські священники (незалежно від способу хрещення), або які хоч раз причащалися в уніатській церкві, повторно охрещували через занурення у воду та з проголошенням анафеми католицтву [79].

Як бачимо, у Московії жорсткою конфесійною перегородкою відмежовувалися від східнослов'янського населення Речі Посполитої, зокрема від православних. Тому вихідці з українських і білоруських земель, які бажали перейти у царське підданство, на вимогу московського духовенства змушені були проходити очищувальний обряд через повторне хрещення, щоб позбутися небезпечного для тамтешнього православ'я конфесійного «чужинства» і відповідно засвідчити лояльність до царської влади та дістати можливість інтегруватись у традиціоналістське московське суспільство.

Як сприймали в Україні перших десятиліть XVII ст. населення Московії? На думку деяких дослідників, до початку XVII ст., а також у пізніший час мешканці литовсько-польської Русі дивилися на Московську державу як на чужу і ворожу країну. А фактор одновірності з її населенням ігнорувався, а християнський характер цієї держави іноді брали під сумнів. Серед православного духовенства Речі Посполитої симпатії до Москви були радше винятком. Водночас уже наприкінці XVI ст. зародилася ідея, згідно з якою Московська держава є носієм чистоти православної віри і благочестя, що їх уособлював тамтешній християнолюбивий цар. Належність народів Русі та Московії до православ'я розглядали крізь призму конфесійного гуртування православних у протистоянні з латинським світом. Тому на середину XVII ст. в Україні, а саме у середовищі православного духовенства, почали сприймати Московську державу як ідеальне православне царство. Оскільки ж тогочасні реалії життя на українських землях — релігійні переслідування православних і насадження унії — сприяли поширенню есхатологічних настроїв (масові панічні чутки про знищення православ'я через насадження іншої релігії були суголосними з патрицистичним пророцтвом про змішання релігій, що витворить «єдину релігію» Антихриста), то в Україні утверджувалося сприйняття московського царя крізь призму священних пророцтв, згідно з якими цар виконає головну роль в утвердженні православ'я у світі й викоріненні єресей напередодні другого пришестя Христа та його перемоги над Антихристом. Усе це породило специфічну перспективу для політико-релігійної свідомості української еліти: від середини і до кінця XVII ст. чимало православних українських політиків та церковних діячів бачили есхатологічне завершення історії Русі у складі єдиної православної імперії під владою московських самодержців [80].

Справді, упродовж зазначеного часу в свідомості передусім освічених прошарків українського населення (особливо вищого православного духовенства)

[79] Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева). *Соціум. Альманах соціальної історії.* Київ, 2003. Вип. 3. С. 30—44.

[80] Див.: Савченко С. Московія очима України-Руси XVI—XVII ст.... С. 282—297.

спостерігалася певна еволюція образу Московської держави та її царя: від індиферентного або негативістського їх сприйняття до ідеалізації царської персони як благочестивого православного правителя та головного захисника православ'я. Однак наголошення на тому, що релігійна екзальтованість православного українського населення і поширення серед нього есхатологічних очікувань спрямовувалися у царистські та промосковські настрої, не є коректним. На практиці в перші десятиліття XVII ст. релігійна боротьба в Україні не спричинила втрати політичної лояльності православного населення до польської влади та його переорієнтацію на царя московитів. Православні України, що мешкали по сусідству з Московською державою, безперечно, усвідомлювали свою етнічну самобутність, відмінність і чужість щодо населення цієї держави. Якщо вони і звертали свої погляди до московського царя, то не через очікування кінця світу та виконання царем місії, визначеної йому пророцтвами перед другим пришестям Христа, а керуючись економічними та іншими приземленими мотивами.

У той час поняття «руськості» в Україні вже не зводилося лише до уявлень про певну аморфну культурно-релігійну спільноту населення українських та білоруських земель Речі Посполитої. Адже у православному українському політико-культурному середовищі формувалося розуміння руського народу як соціально структурованого етносу, що охоплює шляхту, духовенство, козаків, непривілейовані стани — «посполитий народ» і має територіальну прив'язку до українських воєводств, насамперед Київського. Православних білорусів, які належали до Київської митрополії, також зараховували до руського народу. Тоді як православним жителям Московії у цьому відмовляли. Попри те, що в офіційних московських документах останніх могли називати «руськими людьми» [81], а їхній цар і патріарх додавали до своєї титулатури визначник «усієї Русі (Русії»)) [82], з української перспективи на них дивилися як на «москву» або «москалів». Використання на рівні буденної свідомості етнонімів «москва», «москалі» наявне, наприклад, у погоджувальному документі між київським воєводою Томашем Замойським та міщанами Києва, які підпорядковувалися юрисдикції магдебурзького права. Йдеться про те місце у тексті цього документа, де міщани зверталися до воєводи зі скаргою на московських купців — своїх торговельних конкурентів:

[81] Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Коллекция Шибанова. Ф. 343. Оп. 1. Д. 4. Л. 1.

[82] Про особливості титулатури великих московських князів та царів докладніше див.: Хорошкевич А.Л. *Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в.* Москва, 1980; Її ж. *Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV — начало XVI в*. Москва, 2001; Її ж. *Россия в системе международных отношений середины XVI века.* Москва, 2003; Фаизов С. *Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654—1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постпереяславского времени.* Москва, 2003; Його ж. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655—1658 гг. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* Київ, 2003. С. 128—145.

«Що москва з деякими своїми товарами радше для шпигування... приїхавши до Києва і там не торгуючи, позвикали вириватися [з міста] і волочитися по Волині, по Поділлі і деінде, виїжджаючи до півтори сотні миль від кордонів в держави Р[ечі] Посполитої]. А вас [нас], коронних купців, не пускають у свої землі далі, як тільки до Путивля — від кордону чотири милі і до Брянська — від кордону шість миль, а далі — ні. Просимо... про відкритого листа до... підвоєводи, щоб москви далі Києва не пускав через ті причини і велів [їм] торгувати у Києві. Також про нагадувальні листи... до інших перевозів, а саме Вишгородського — дві милі вище Києва... до ченців микільських, пустинських, печерських... щоб не перевозили москалів на своїх перевозах, [бо це призводить до] утруднення Р[ечі] Посполитої] і шкоди скарбові» [83].

Як переконуємося, політичною координатою самоідентифікації для мешканців Києва другого десятиліття XVII ст. поставало їхнє «громадянство» у Речі Посполитій, причому в межах Корони Польської, а не Великого князівства Литовського, де мешкали білоруси. Отже, київські міщани, які захищали свої інтереси від експансії зарубіжних економічних конкурентів і наголошували на своєму «коронному» статусі та лояльності до власної держави, однозначно сприймали людей, які приїздили з Московії, іноземцями, чужими — попри те, що їхнє православне віросповідання вочевидь ні для кого не було секретом. За назвою цієї держави, яка побутувала у Речі Посполитій (і не лише в ній), цих іноземців означували термінами з етнополітичним підтекстом на кшталт згаданих етнонімів «москва», «москалі». Тобто мешканці Києва дивилися на «московитів» (цим терміном тогочасні західноєвропейські автори позначали населення Московського царства, для якого, проте, він не був самоназвою) [84] крізь призму їхнього політичного «чужинства», як на не надто бажаних (адже були конкурентами) представників іншого народу. У ставленні до москалів-іноземців як до чужинців чітко відобразилася не лише політична складова самосвідомості киян, а й етноконфесійні та культурні чинники, що плекали їхнє чуття належності до руського народу Речі Посполитої (церковна юрисдикція Київської митрополії, власна мова, однакова ментальність, спільна історична доля, земля Вітчизни тощо).

Українці позначали «московською» термінолексикою не лише прибульців із Московського царства, а й удавалися до неї у випадках, коли самі опинялися на території цієї держави. Це підтверджують факти участі запорозьких козаків у подіях Смутного часу. Так, воюючи на московських землях, вони називали місцеве населення «московським людом», а свого противника — «москвою» [85]. В освічених колах Речі Посполитої побутувало розуміння політичної та етнокультурної окремості руського і московського народів-«націй». Відмінності між ними могли окреслювати в термінах ворожого протистояння названих православних «націй». Наприклад, це постає з фрагмента «Подвійної вини» (1621) — твору,

[83] AGAD. AZ. R. 289. S. 122.
[84] Тихомиров М.Н. *Россия в XVI столетии*. Москва, 1962. С. 25, 26.
[85] Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu. R. 88. S. 153.

написаного уніатськими авторами. У ньому йшлося про давній антагонізм руської і московської «націй, між собою більше незгідних і [таких, які] здавна перебувають у ворожості» [86]. Неважко переконатися, що в таких розмірковуваннях про «національне» з наголошенням на розмежуванні названих вище народів на передньому плані були політико-територіальний, а також мовний, культурний і ментальний фактори, тоді як начебто об'єднавчий чинник однієї віри проігноровано.

Щоправда, навіть у середовищі католицького духовенства, крім суто негативного ставлення до Московії, траплялися спроби прагматично використати воєнну потугу московських царів. Йдеться про деякі політичні проєкти католицького єпископа Йосипа Верещинського. Цей автор марив створенням в Україні лицарської школи і лицарського Ордену хрестоносців на Задніпров'ї, які мали стати щитом проти воєнної загрози з боку Московії [87]. Попри свою виразну антимосковську налаштованість, Й. Верещинський, який закликав європейських володарів підтримати його воєнно-політичний проєкт хрестового походу проти «поган» [88], хотів також спертися у цій справі на допомогу царя московитів [89].

Хоч би там що, а істотні ментальні, соціокультурні та політичні відмінності між православним руським народом українських земель та православним населенням Московії реально існували. Їх фіксували й іноземці, яким доводилося приблизно в один і той самий час побувати і в Україні, і у Московському царстві. Однак якщо наприкінці XVI ст. православні архієреї задля покращення свого політичного й економічного становища у Речі Посполитій та реформування згідно з власним баченням церкви вирішили реалізувати свої плани через укладення церковної унії, так чи так пов'язуючи своє майбутнє зі своїм перебуванням на теренах Київської митрополії, то після 1620 р. серед православних ієрархів, яких висвятив єрусалимський патріарх Феофан III, почали брати гору настрої індивідуального порятунку від релігійних переслідувань і неприхильного ставлення до православної церкви польської влади. Тому вони воліли залишити свою паству сам на сам із релігійними утисками і переслідуваннями в Речі Посполитій, а самі прагнули сховатися від неприємностей втечею за кордон. Цим самим вони робили внесок у саморуйнування ієрархії православної церкви, яку ціною величезних зусиль вдалося відновити на початку 1620-х років. 1625 р. емігрував до Московської держави єпископ володимирський і берестейський Єзекіїл Курцевич. Процес переходу православного духовенства Київської митрополії на московські землі набував дедалі більшого розмаху [90].

[86] *Архив ЮЗР*. Т. 7. Ч. 1. Киев, 1887. С. 451.

[87] Див.: . Wereszczyński J. Publika. *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskigo*. Kraków, 1858.

[88] Wereszczyński J. Excitarz. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Вып. 1. Приложения. Киев, 1911.; Його ж. Pobudka. *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskigo*; Його ж. Votum. Там само.

[89] Wereszczyński J. Votum... S. 77.

[90] Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7... С. 525; Харлампович К.В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Казань, 1914. С. 29—74.

Загалом політична орієнтація на православного царя Московії мала добрий ґрунт у середовищі православного духовенства Київської митрополії. Гнане в Речі Посполитій, воно шукало підтримки, насамперед матеріальної, від влади сусідньої православної держави. Періодичне отримання його представниками «милостині» від московського царя [91] опосередковано підживлювало у них ідею начебто якоїсь спорідненості руського народу Речі Посполитої з православними Московії. Утім, наявність промосковських настроїв у церковних ієрархів, не означала, що вони відкрито перейшли в опозицію до політичного режиму Речі Посполитої й демонстративно виявляли до нього своє нелояльне ставлення.

Для русинів перехід у протестантизм меншою мірою позначався на їхній ранньомодерній національній ідентичності. Адже експансія протестантизму не супроводжувалась культурно зовні, тоді як наявність у Речі Посполитої своєрідного польського, католицьки налаштованого культурного тигля прирікала новонавернених русинів-католиків бути «переплавленими» у польську націю. Проте навряд чи подібна схема «денаціоналізації» русинів була фатально неминучою. По-перше, є підтвердження того, що русини, які ставали католиками, не втрачали руської самосвідомості. По-друге, навіть за свідомого наміру повністю зректися свого русинства такі новонавернені католики повинні були мати чималий творчий потенціал, особистісний культурний ресурс, аби спромогтися засвоїти культуру іншого народу, позбутися старої і набути нової ментальності. Звичайно, таке було не під силу русинам — католикам у першому поколінні, а також тим, які не могли похвалитися великою освіченістю і продовжували мешкати серед «русі». Щодо православних русинів, які приймали унію, то про їхню автоматичну полонізацію, безперечно, не йшлося. Дотримання уніатами традиційного православного обряду, використання руської мови та потреба заявляти про свою «руськість» через конкуренцію з православним духовенством за паству і спадщину Київської митрополії були своєрідними запобіжниками проти втрати представниками уніатської церкви руської самосвідомості. Греко-католицькі священники певно відчували свою меншовартість порівняно з католицьким духовенством щодо обсягу економічних привілеїв. Аж ніяк не завжди їх та їхню церковну обрядовість толерантно сприймали католики. Це породжувало в руській самосвідомості уніатських священників неприязнь до більш привілейованих «ляхів»-католиків, які до того ж не надто приховували свою зверхність і чванливість до вірних уніатської церкви [92].

Звісно, не лише рядові уніатські священники були незадоволені своїм соціальним становищем і прагнули здобути привілеї, які мало католицьке духовенство. Вищі ієрархи уніатської церкви також були не проти набути благ і почестей, які їм свого часу пообіцяли організатори церковної унії з боку польської влади. Так, 1615 р. уніатський митрополит Йосип Велямин Рутський, який запалився

[91] *Российский государственный архив древних актов*. Ф. 124. Оп. 1. Д. 1. Л. 1—2; Д. 5. Л. 1—2; Д. 4. Л. 13.

[92] Цит. за: Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах*... С. 458.

бажанням стати сенатором, удавався до різних політичних заходів, аби втілити у життя свою мрію. Він порушував це питання на шляхетських сеймиках, звертався до сенаторів і шляхетських послів, нагадував їм про колись обіцяне «зрівняння» уніатів і католиків та надання представникам вищого уніатського духовенства місць у сенаті. Щоб заохотити світські й духовні католицькі кола дослухатися до свого прохання, Й. Рутський наголошував на своєму шляхетському походженні [93].

Варто зауважити, що уніатські ієрархи вбачали небезпеку для своєї церкви не лише з боку православних, а й римо-католиків. Пояснювалося це, зокрема, тим, що більшість представників верхівки католицької церкви у Речі Посполитій фактично розглядали уніатів як перешкоду для поширення католицизму на Схід, оскільки вірні уніатської церкви не підлягали наверненню в католицьку віру — такою була офіційна позиція Папського престолу. Проте це не зупиняло католицьке духовенство Речі Посполитої у його прагненні залучити до своєї церкви якомога більше вірян за рахунок руського населення українських та білоруських земель, яке дотримувалось уніатського віросповідання. Зустрівшись із такою агресивною експансією католицизму, уніатський митрополит Йосип Рутський змушений був на початку 1620-х років звернутися до Риму з відповідним посланням, у якому наголосив, що за останні чотири роки приблизно двісті руських шляхтичів-уніатів, які навчалися у католицьких школах, перейшли у католицизм. Не менша кількість шляхтичів-уніатів прийняла католицьке віросповідання при королівському дворі та у війську. Втрата вірних із числа шляхти і перспектива залишитися лише з «селянами», а отже, позбутися чималих прибутків, вельми непокоїла Й. Рутського й усе уніатське духовенство, розчароване такими наслідками для себе Берестейської церковної унії [94].

Деякі впливові у Речі Посполитій католики розглядали уніатську церкву як джерело релігійної і політичної нестабільності у державі. Такої думки дотримувався литовський канцлер Лев Сапєга. Його непокоїли заворушення на релігійному ґрунті, спричинені жорсткою позицією полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, який прагнув будь-що утвердити свою владу в Полоцькій діоцезії і відбирав у православних церкви на підставі виклопотаних у короля універсалів. Через це в березні 1622 р. Л. Сапєга гостро засудив Й. Кунцевича. Він зазначив, що його незгідні з духом християнства вчинки можуть спровокувати збройний виступ козаків. Тому литовський канцлер дійшов радикального висновку, що краще ліквідувати унію, аніж через неї мати стільки проблем та загроз для Речі Посполитої [95].

Конфесійна поляризація руського народу між православним та уніатським полюсами не лише породжувала внутрішню ворожнечу і розбрат, а й стимулювала пошуки подолання такої роздвоєності, передусім верхівкою духовенства обох церков. Минуло зовсім мало часу після висвячення патріархом православної

[93] AGAD. AR. Dz.V. R.13512. S. 1.

[94] Цит за: Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах*... С. 297.

[95] Pietrzak J. *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r*. Wrocław, 1987. S. 20.

церковної ієрархії, що в інституційному плані фактично урівняло конкурентні церкви грецького обряду, як між їхніми архієреями розпочався взаємний рух до порозуміння. Уже у липні 1621 р. уніатський митрополит Й. Рутський виступив за примирення між ними. Пропозицію щодо цього озвучив також Сигізмунд III на сеймі 1623 р. [96] У планах уніатської верхівки було створення окремого патріархату для об'єднаної уніатської та православної церков [97].

У листопаді 1623 р. до Києва з особливою місією вирушив спеціальний представник Й. Рутського — уніатський чернець Іван Дубович, який зустрівся з Іовом Борецьким. Київський православний митрополит хоча і розглядав уніатського ченця як представника «відступників», що десятиліттями були в опозиції до «нашого народу» і всіляко шкодили йому, однак привезені ним пропозиції розцінив як «велике добро для усієї Церкви». Причому висловив упевненість, що «східне богослужіння Русі» не буде поглинуте [98]. Зустріч у Києві з І. Дубовичем справила глибоке враження і на полоцького православного архієпископа Мелетія Смотрицького. Він сподівався, що настане той час, коли дійдуть між собою порозуміння «двоє руських митрополитів як один» [99]. Об'єднання православних та уніатів (воно хвилювало також деяких православних шляхтичів) передбачало порозуміння «русі з руссю» [100]. Тобто у свідомості зацікавлених цією темою осіб обидва конфесійні табори поставали під однією «родовою» назвою «русь».

Як бачимо, насамперед верхівка православного та уніатського духовенства тією чи іншою мірою демонструвала прихильність до ідеї об'єднання своїх церков. Змагаючись за руське населення Київської митрополії, її історичну, духовну та політико-правову спадщину, вони не настільки культивували власну конфесійну несумісність, щоб сприймати своїх опонентів цілковитими чужаками. Адже і православні, і уніати залишалися людьми одного етнічного та культурно-історичного руського кореня, вони були пов'язані спільністю мови, історичної долі, території проживання і навіть церковно-юрисдикційними кордонами Київської митрополії та церковною обрядовістю, що для простолюду, далекого від богословських тонкощів, напевно, маскувало відмінності між православною і уніатською церквами. До того ж перед православним і уніатським духовенством були певні спільні виклики з боку католицької церкви Речі Посполитої, пов'язані з наверненням їхньої пастви у римо-католицизм. Усе це не могло не позначитись

[96] Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией от 1609 г.* Санкт-Петербург, 1908. Вып. 4. С. 54.

[97] Докладніше про це див.: Флоря Б.Н. Вопрос о «новой унии» в украинско-белорусском обществе 20-х — 40-х гг. XVII в. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине.* Ч. 2... С. 122—150.

[98] Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років. *Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. Праці іст.-філол. секції.* 1993. Т. 227. Додатки. С. 339.

[99] Там само. С. 341.

[100] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования.* Т. 1. Приложения... С. 317—318.

на «теоретичних» уявленнях про ранньомодерну національну ідентичність руського народу.

Постсередньовічні тенденції у «вченій культурі». Якщо виходити з того, що нація — це етнічна спільнота з пробудженою політичною самосвідомістю широких соціальних верств, з'являється потреба окреслити найважливіші чинники, які вплинули на появу цієї самосвідомості. На нашу думку, виникнення передумов для переходу етносу у стадію націєтворення передбачає наявність певних якісних змін у духовній культурі, світогляді, світосприйнятті та самосвідомості, провідниками яких стають інтелектуали. У проєкції на відповідну стадію історичного буття українського етносу вельми значущою була культурно-історична тенденція, що полягала у розгортанні процесу зміни середньовічних парадигм мислення та світогляду на нові. Йдеться про поширення в Україні ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей. Звісно, це не мало прямого зв'язку з націєгенезом українців — як через порівняно тонкий прошарок тогочасної інтелігенції, верхівковий характер витвореної нею «вченої культури», так і через те, що самі по собі елітарні знання, стилі мислення та літературного висловлювання, ідеї не є еквівалентом національної ідентичності. Водночас досягнутий українськими інтелектуалами рівень знання і творчі напрацювання у сфері ідей через систему освіти, книгодрукування, а також певні механізми участі в політичному житті поширювалися серед ширших чи вужчих соціальних кіл населення і могли засвоюватися ними на рівні певних орієнтацій політичної й історичної свідомості, закріплюватися як певні культурні стереотипи. Ба більше, вже у XVI ст. нові віяння та інтелектуальні зрушення у сфері культури, які поставали на її верхніх щаблях, створювали своєрідний живильний розчин для появи ідеологів, спроможних своїми ідеями консолідувати широкі маси населення у соціальні рухи, впливати на політичні настрої та спрямовувати їх у певне русло, що, зрештою, започаткувало процес націєтворення і стало світанком української ранньомодерної нації.

У XVI — першій половині XVII ст. у вітчизняній книжності простежується певний тип світогляду та історичного мислення, пов'язаний з ренесансним гуманізмом. Цій ідейній течії були властиві, зокрема, певні методи філологічної й історичної критики текстів, які закладали підвалини писемної культури модерну. Становлення засад історичної свідомості ранньомодерного часу в Україні супроводжувалося поступовим витісненням стереотипів середньовічної свідомості, у якій важливу роль відігравав інтерпретативний (інтуїтивний) символізм, у якому загальне досягалося через одиничне, внутрішнє — через зовнішнє, духовне — через матеріальне, абстрактне — через конкретне. У середньовічній екзегезі (поясненнях тексту, коментарях) Святого Письма утвердилася концепція, згідно з якою адекватне розуміння слова можливе через поєднання таких символічних методів, як алегоричний (містив істину щодо людства загалом та Христа як його глави), тропологічний (слугував здебільшого для набуття моральних уроків), анагогічний (містичний, який іде від Бога, — завдяки йому досягалася найглибша істина). Для середньовічного мислення не було проблемою встановлення істини

за принципом «або — або», оскільки для нього усі значення були одночасно істинними, а істини — ієрархічно підпорядкованими [101].

У другій половині XVI ст. на поглядах українських книжників певною мірою позначилися традиції так званого другого південнослов'янського впливу (йдеться про книжну реформу XIV ст. болгарського патріарха Євтимія Тирновського та його послідовників). Цей вплив стосувався грекофільської орієнтації, суворого розмежування церковної і народної мов, встановлення правил правопису та низки стилістичних вимог, що диктував стиль «плетіння словес» [102]. Попри те, що деякі положення цієї реформи, як ті, що орієнтували перекладача на дотримання «букви» оригіналу, могли бути продуктивними для ренесансної історіографії, насправді ця реформа тяжіла до середньовічного мислення та світогляду. Однак на відміну від символічних методів середньовічної схоластики гуманістична філологія Відродження зосереджувала увагу на історичному підґрунті писемних пам'яток, застосовуючи принципи філологічної та історичної критики тексту. Оскільки у другій половині XVI — першій половині XVII ст. українські письменники та історіографи гуманістичної орієнтації дедалі частіше зверталися до писемних пам'яток минулого [103], то в них виникала потреба визначити для себе принципи перекладу, джерельну вартість різних текстів, історичну конкретику змісту та буквальний смисл термінології.

Від середини XVI ст. у писемній культурі України визначилася тенденція, що полягала у мовній та смисловій адаптації канонічних релігійних текстів до рівня сприйняття освічених верств мирян [104]. Деякі канонічні й неканонічні тексти дедалі частіше ставали об'єктом певної текстологічної процедури, що полягала у застосуванні глос, тобто тлумачення або перекладу малозрозумілих уривків та слів (на відміну від інтерполяцій — вставок у текст, що зростались з ним графічно) [105]. Зазвичай у глосах подавали українські відповідники до неперекладних слів. Чимало таких глос містяться, зокрема, у Пересопницькому Євангелії та Крехівському апостолі. Вони набули поширення також у творах інших жанрів, написаних українською та церковнослов'янською мовами [106].

Природа розглянутих вище підходів до перекладів, методів текстологічної роботи виявляє спорідненість з ідейними та культурними явищами доби Відродження, а також Реформації у західноєвропейських країнах, що спричинили

[101] Барг М.А. *Эпохи и идеи. Становление историзма.* Москва, 1987. С. 159, 161, 162, 164.

[102] Колосова В.П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист). *Федоровские чтения, 1981*. Москва, 1985. С. 88, 89.

[103] Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.).* Київ, 1990. С. 145.

[104] Полюга Л.М. *Українська абстрактна лексика XIV — першої повини XVII ст.* Київ, 1991. С. 66.

[105] Лихачев Д.С. *Текстология. На материалах русской литературы X—XVII вв.* Москва, 1983. С. 87—89.

[106] Німчук В.В. *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.* Київ, 1980. С. 37, 41, 48, 54, 55.

перетворення тексту Святого Письма, яке згідно із середньовічною церковною доктриною від початку було призначене виняткова для кліру, на текст, що ставав доступним широкому колу мирян. Цього досягали перекладами біблійних книг сакральними (латинською, грецькою, єврейською) та національними мовами. Одночасно розвивалася наукова біблійна текстологія і філологічна критика із застосуванням методів роботи над текстами, які розробляли покоління гуманістів. Це сприяло не лише встановленню максимально достовірного тексту Біблії, а й підготовці її нових перекладів національними мовами. Наприклад, 1516 р. у Базелі було видано Новий Завіт, підготовлений Еразмом Роттердамським, — це видання, з-поміж іншого, переслідувало наукові, текстологічні цілі [107].

Філологічні прийоми опрацювання релігійних текстів і наративних історичних пам'яток, якими послуговувалися українські книжники, дедалі більшою мірою виходили за межі методологічного інструментарію середньовічної схоластики, що ґрунтувався на символізмі, догматизмі й авторитаризмі мислення, і еволюціонували до історично-філологічної критики джерел — вихідного пункту методології, притаманної гуманістичній теорії пізнання. З виникненням в Україні друкарства у філології набували поширення спеціальні прийоми роботи з текстами, сукупність яких творила «техніку» критичного методу історіографії. Застосування таких прийомів було зумовлене тим, що під час підготовки певного твору до друку часто виникала потреба визначати джерельну вартість різних його списків та принципи перекладу і редагування. Такі творчі завдання були актуальними, зокрема, для членів Острозького літературно-перекладацького гуртка [108], які, спираючись на свою літературно-мовну й джерелознавчу концепцію, видали Острозьку Біблію 1581 р. сакральною для східного слов'янства мовою — церковнослов'янською. Прикметно, що українці доволі довго сприймали цю мову як різновид власної літературної мови, чому сприяла її українська вимова [109].

Використані членами Острозького гуртка філологічні прийоми фактично закладали фундамент вітчизняної наукової біблійної текстології ранньомодерного часу. Розвиток лінгвістики в Україні, зокрема граматики та лексикографії, відповідав запитам шкільної освіти. В останній третині XVI — першій половині XVII ст. до створення нових типів шкільних підручників і посібників — букварів, граматик та лексиконів — були залучені відомі східнослов'янські культурно-освітні діячі. Укладачем першого на східнослов'янських землях друкованого букваря став Іван Федоров. Укладений на основі творів південнослов'янських граматиків, західноєвропейських, латинських і польських «азбук»,

[107] Горфункель А.К. Историко-культурное значение первопечатных Библий: Острожская Библия в контексте европейской культуры. *Федоровские чтения, 1981*... С. 67—68, 72.

[108] Исаевич Я.Д. Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей. *Федоровские чтения, 1981*... С. 13, 15; Колосова В.П. Идеологические предпосылки деятельности острожского кружка... С. 84.

[109] Ісаєвич Я.Д. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.* Львів, 1983. С. 96, 97; Німчук В.В. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови.* Київ, 1992. С. 354—356.

«Буквар» І. Федорова справив великий вплив на подальші видання підручників в Україні [110].

Спонукальним чинником розвитку філології на українських землях була внутрішня еволюція писемної культури, у якій на передній план виступили питання текстологічних студій, кодифікації і нормалізації літературних мов — церковнослов'янської та української. Серед граматичних посібників і словників, що з'явилися у той час в Україні, використанням методів філологічної роботи з текстами, які правомірно віднести до наукових, вирізнялися, зокрема, «Грамматіка словенска» та «Лексис» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596), «Грамматіки славенскія правилноє синтагма» Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619), «Лексиконъ славенороссκій и ймень тлкованіє» Памви Беринди (Київ, 1627).

Лінгвістична концепція Л. Зизанія не обмежувалася такими принципами, як переклад із церковнослов'янської на українську, орієнтація на духовну спадщину античності [111], критичне переосмислення літературних стилів, уведення до словника абстрактних слів і термінолексем, виклад матеріалу за певною смисловою рамкою, що передбачало іноді посилання на джерело. Дослідницький підхід Л. Зизанія вирізняло також те, що він у «Лексисі» (так само, як і П. Беринда у «Лексиконі») приділив помітну увагу з'ясуванню смислової мінливості слова. Загалом лексикографічні праці Л. Зизанія та П. Беринди орієнтували книжників на встановлення смислових значень і відтінків семантики слів через контексти. Ця обставина цілком вписується в межі методологічного арсеналу філології та історіографії ранньомодерного часу.

Якщо для середньовічних схоластів текст означав не більше, ніж набір розрізнених речень, які зіставлялися з наперед визначеною догмою, то представники гуманістичної думки виходили зі сприйняття тексту як логічної та історичної цінності. Останнє передбачало, серед іншого, буквальне розуміння повідомлень класичних і біблійних текстів, що ґрунтувалося на розрізненні історичних часів, а також використанні історичної критики як універсального методу текстологічного аналізу. Відповідно до цього робився наголос на специфічних ознаках тексту, зокрема на граматичному складі мови, зумовлених історичними обставинами його написання [112].

У лексикографічній праці Л. Зизанія поряд із перекладом реєстрового слова та ілюстрацією його використання у контексті іноді проведено етимологічний аналіз, що підвищувало чіткість філологічної процедури виявлення буквального змісту слова [113]. Отже, у філологічних поглядах Л. Зизанія значуща роль відводиться встановленню чітких правил правопису. Причому останні могли

[110] Галенченко Г.Я. *Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в.* Минск, 1983. С. 153—155; Німчук В.В. *Мовознавство на Україні XIV—XVII ст.* Київ, 1985. С. 36—44.

[111] *«Лексис» Лаврентія Зизанія. Синоніма словенороссκая*. Київ, 1964. С. 49, 60, 61, 64.

[112] Барг М.А. *Эпохи и идеи. Становление историзма*... С. 277, 278.

[113] *«Лексис» Лаврентія Зизанія. Синоніма словенороссκая*... С. 23, 24, 45.

бути інструментом виявлення автентичного змісту тексту. Автор «Лексиса» та «Грамматіки...» спирався на цей інструмент під час підготовки своїх творів, присвячених богословським, а також деяким історіографічним темам [114].

Звісно, що ту чи іншу методику філологічної роботи з текстами застосовували на практиці не лише лексикографи. Книжники могли, скажімо, коментувати терміни, зокрема пов'язані із суспільно-політичною лексикою, у глосах. Прикладом цього може бути Пересопницьке Євангеліє [115]. У деяких його глосах відображено узагальнене розуміння автором різних українських соціально-політичних та економічних реалій. Засвоєння суспільно-політичних абстрактів і спеціальних термінів публіцистики, історіографії, юриспруденції виразно проявилось у творах полемічної літератури. Абстракційні тенденції, широке використання суспільно-політичних термінів були властиві також стилю української ділової мови XVI — першої половини XVII ст. В актових документах цього часу трапляється велика кількість «етикетних формул», тобто стандартизованих виразів, шаблонів, стилістичних трафаретів [116].

Загалом у писемній культурі України тоді набули певного поширення спеціальні прийоми філологічної роботи з текстами, питомі для постсередньовічного історизму. Вихідним моментом нової методології у цій сфері поставала історична і філологічна критика тексту, що ґрунтувалася на визначенні його самобутності й передбачала, зокрема, сприйняття слів у їх буквальному, конкретно-історичному значенні.

Історіософські, етногенетичні та політичні погляди. Засвоєння високоосвіченими українськими інтелектуалами XVI — першої половини XVII ст. ідеології гуманізму, їх звернення до скарбниці античної літератури та переосмислення на новій основі культурної спадщини Київської Русі не означало остаточного відмежування від середньовічної культури. Тогочасні українські гуманісти певною мірою перебували під її впливом, частково засвоюючи й трансформуючи її ідейний арсенал, що для деяких з них було пов'язане із впливом політичної та ідеологічної атмосфери, спричиненої наступом Контрреформації. Водночас дослідження їхньої творчості дає можливість визначити засадничі ознаки історизму ранньомодерного часу, що ґрунтувався на ренесансній світоглядній та ідейній основі, приходив на зміну середньовічному погляду на історію і відповідно змінював кут бачення інтелектуалами історичного минулого, походження, а також політичного сьогодення свого народу.

Показовою щодо цього була творчість талановитого письменника, мислителя та суспільного діяча Станіслава Оріховського (1513—1566), якого за освіченість і публіцистичний талант сучасники порівнювали з Демосфеном та Ци-

[114] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.) ДА. ІІ. 566. Арк. 10 зв.

[115] Пересопницьке Євангеліє. НБУВ. ІР. Ф. 1. Спр. 15512. Арк. 232 зв., 252, 278 зв., 328.

[116] Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI — першої половини XVII ст. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 6, 7.

цероном. С. Оріховський народився у селі Оріховці Перемишльської єпархії Руського воєводства в родині окатоличеного українського шляхтича Станіслава Оріховського і дочки православного священника, шляхтянки Ядвіги Баранецької. Навчався в декількох європейських університетах (Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї та Болоньї), спілкувався з відомими гуманістами, реформаційними діячами. Наприклад, у Відні він навчався у знаного австрійського гуманіста Олександра Брассікана, у Віттенберзі тісно зблизився з німецьким реформатором Мартіном Лютером та гуманістом Філіппом Меланхтоном. Серед його знайомих були Лукас Кранах старший, Ульріх фон Гутген, Альбрехт Дюрер. 1543 р. в Італії С. Оріховський підтримував контакти з деякими представниками вищого католицького духовенства: кардиналами Фарнезе, Контаріні та Гунічі. 1545 р. він повернувся на батьківщину і прийняв сан священника [117]. Попри різні ідейні, культурні, конфесійні та політичні впливи, С. Оріховського вирізняло стале чуття етнічної належності до руського народу, вписане у політичну ідентичність шляхтича Корони Польської, що її означувала відповідна формула — «руського народу польської нації» [118].

С. Оріховському належить низка літературно-публіцистичних творів, у яких відображені гуманістичні засади світогляду автора, його пієтет перед розумом та особистою доблестю людини, переконання у цінності людської індивідуальності, ідеї громадянського гуманізму. За ідейною спрямованістю в його творчості умовно можемо виділити період 1540—1550-х років, коли вийшли друком, зокрема, «Відступництво Риму», «Про целібат», «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу», «Про турецьку загрозу», «Хрещення у русинів», «Розрив з Римом». У них письменник послідовно засуджував папський абсолютизм, зажерливість духовенства і підпорядкування світської влади духовній. Другий період творчості С. Оріховського припав на 1560-ті роки й ознаменувався виходом творів «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкунс тобто зразок Польської Корони», «Політія Королівства Польського», у яких він, серед іншого, не відмовившись від гуманістичних переконань та багатьох ренесансних ідей, почав визнавати супрематію Папи Римського і вищість духовної влади над світською.

С. Оріховський наблизився до розуміння того, що людина здатна активно впливати на суспільно-політичні події, а також підійшов до бачення історичної ретроспективи. Він спробував теоретично обґрунтувати метод історієписання, запропонувавши розглядати як важливе джерело праці істориків, які були очевидцями подій або висвітлювали їх на основі достовірної інформації [119]. Пись-

[117] *Українська література XIV—XVI ст.* Київ, 1988. С. 156—161; *Історія філософії на Україні*. Київ, 1987. Т. 1. С. 187.

[118] Голенищев-Кутузов И. *Славянские литературы. Статьи и исследования*. Москва, 1973. С. 133, 135; Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження. *Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. Київ, 1984. С. 172—179.

[119] Orzechowski S. *Kroniki Polskie: Od zgonu Zygmunta I-go*. Warszawa, 1805. S. 8.

менник приділяв увагу описам сучасних йому подій та явищ, демонструючи тим самим властиве гуманістичній етиці зосередження на поточному моменті. Водночас він захоплювався античною спадщиною.

Загалом у його творчості віддзеркалилися риси ренесансного типу історизму, який виходив за межі середньовічного теологічного тлумачення історії. Для останнього було характерним переконання у безперервності Божого промислу, а отже, у континуїтеті світської історії. Власне історизму, тобто вирізнених у суцільному потоці часу різних умов людського буття, за такого бачення не існувало. Через це не поставало й питання про виникнення нових чи трансформацію наявних суспільних інститутів, про заміну одних іншими. Лише за доби Відродження соціальний час поступово почали сприймати як історичний, замість абстрактного поняття часу в центрі гуманістичної етики постало питання про конкретний, поточний його момент. Теперішнє дедалі більше усвідомлювалося як зчеплення минулого з майбутнім, а «свій» час — «вік нинішній» — відрізнявся від минулих «віків», які назавжди відірвалися від нього. Утверджувався ренесансний циклізм, власне, переконання в періодичному поверненні історичних форм, однак не субстанції історії, що зумовлювалося вольовими впливами людей [120].

За процесами виникнення й розвитку держави та різних форм політичного устрою С. Оріховський був схильний убачати зумовлені людською природою внутрішні причини. Отримавши «Божий дар» — розум і мову, люди як суспільні істоти реалізовували цей дар у земному житті самостійно, проте їх рухали по шляху історії моральні закони, що вони їх спромоглися осягнути. Виникнення держави для письменника мало етичний характер: вона постала як результат діяльності людини, що усвідомила своє богообране призначення на землі. Поза суспільством, доводив він, немає моральних законів. Той із людей, хто першим запровадив найбільш розумну і досконалу форму державного устрою — «політію», мав на меті виправлення гріховної людської природи [121].

На думку С. Оріховського, людину спонукають жити в колективі, суспільстві не лише моральні закони, а й фізична неможливість обійтися без допомоги інших людей та «природний нахил» один до одного. Тобто він розглядав людину крізь призму властивих для неї матеріальних і духовних потреб. Так само, як людина не може обійтися без допомоги інших людей, так і окремі складники політичної організації суспільства не мають індивідуального буття. Через це відторгнуті від політичного «тіла» родини, міста й повіти занепадають і стають поневоленими [122].

Історіософські погляди С. Оріховського помітно зорієнтовані на канони священної історії. Письменник чітко розрізняв часову дистанцію між сучасним йому «нашим віком» та «стародавнім віком», який для нього був давниною, що безповоротно відійшла у минуле. Для С. Оріховського стародавній вік був

[120] Барг М.А. *Эпохи и идеи. Становление историзма*... С. 244, 245, 250, 253.

[121] Orzechowski St. *Policyja Królestwa Polskiego na ksztalt Arystotelsowych polityk*. Przemyśl, 1984. S. 35, 36.

[122] Там само. S. 38.

«героїчною» добою, історичний зміст якої визначали події священної історії (від часів Адама до Ісуса Христа, від Старого до Нового Завіту). Найважливішими віхами хронології стародавнього віку поставало «королювання» біблійного Адама (власне «стародавній вік») та початок царювання Саула (засновника Ізраїльсько-Іудейського царства наприкінці XI ст. до н. е.). Це була найдовершеніша форма політичного устрою, за якої «справжні королі» могли воювати, судити та священнодіяти. Однак люди, через притаманні їм вади та гріховність, відступилися від «єдиної правдивої християнської віри» [123].

Свій час («наш вік») письменник усвідомлював як такий, що відрізняється як від античності («стародавнього віку»), так і порівняно недавнього минулого, яке він розглядав крізь призму світської історії. Цей «свій вік» означав період розквіту Польської політії і хронологічно охоплював час від королювання Болеслава Хороброго (початок XI ст.) до правління Сигізмунда I (1506—1548). Також до цього історичного періоду входив поточний час, прикметами якого були розладнання Польської політії, деформація звичаїв та поширення єресей. Відтак ця сучасність для С. Оріховського поставала як «злий вік» [124].

У середовищі європейських гуманістів доби Відродження цілковито переважав риторичний напрям в історіографії. На історію дивилися як на скарбницю ілюстративного матеріалу, корисного для вправ з граматики та риторики або для кращого засвоєння норм моральної філософії. Джерелом для історіографії слугувала антична мудрість, тоді як сучасний досвід ігнорувався. Лише у виняткових випадках, наприклад у творі італійця Франческо Патріці «Десять діалогів про історію» (1572), ренесансний історизм вийшов за межі простого повторення мудрості древніх. Зокрема, Ф. Патріці вбачав в історії засіб для задоволення не так морально-дидактичних, як соціальних потреб. На його думку, вона мала слугувати повному пізнанню фактів минулого та встановленню істини [125].

С. Оріховський також був проти того, щоб розглядати історію винятково як ілюстративний матеріал для моральних уроків. Він наголошував на соціальному значенні історії, вважав, що звернення до неї дає можливість краще зрозуміти сучасні явища суспільного життя і побачити їх у перспективі. Зокрема, порівнюючи перебіг подій у Чехії в період гуситських війн із ситуацією, яка склалася в Польському Королівстві на початок 1560-х років, письменник зауважив, що в їх основі лежать однакові причини. Тому він закликав сучасників зробити з цього належні висновки [126].

Як бачимо, попри рецидиви середньовічних уявлень, у творчості С. Оріховського відбилися характерні ознаки ренесансного історизму — орієнтація на

[123] Там само. S. 41—43, 46, 47.

[124] Там само. S. 26, 27. Питанню про сучасний письменнику «злий» поточний час він присвятив окрему працю: Orzechowski St. *Opowiadanie upadku przyszlego Polskiego z r. 1560.* Warszawa, 1901.

[125] Барг М.А. *Эпохи и идеи. Становление историзма*... С. 278, 280.

[126] Orzechowski St. *Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony.* Kraków, 1858. S. 104.

концепцію історичної причинності, згідно з якою діяльність людей та людська природа загалом поставали рушіями змін у суспільному житті. Письменник з позицій гуманістичної етики приділяв особливу увагу сучасним йому подіям, усвідомив своєрідність «свого часу», його відмінність від минулих віків, інколи навіть наголошував на суспільному значенні історії.

Питання походження слов'янських народів збудило помітний інтерес істориків XVI—XVII ст., які у своїх працях зазвичай відтворювали схему Біблії. За цією схемою, що утвердилася у традиційному європейському літописанні, людство, яке мало єдину мову, втратило її після Вавилонського стовпотворіння. Відтак виникло 72 різні мови (серед них і слов'янські), а нащадки синів Ноя рушили із Сенаарської рівнини у різні сторони світу. Один з них, Яфет, подався на захід та північ і разом зі своїми нащадками дав початок усім розселеним у цих краях народам, зокрема слов'янським (наприкінці XVI — на початку XVII ст. представники італійської гуманістичної історіографії піддавали сумніву цю пояснювальну схему). Ґрунтуючись на уявленні про походження усіх народів від біблійних предків, деякі автори шукали родоначальників слов'янських народів. Так виникла, зокрема, легенда про Чеха, Леха та Руса — родоначальників чехів, поляків та русинів. Усі вони, як стверджувалося, володіли трьома королівствами — лехітів, русів та чехів. У тогочасній історіографії набув поширення ще один міф, пов'язаний з історичними витоками слов'янських народів. Йдеться про так звану грамоту Александра Македонського слов'янам, згідно з якою вони — як його вірні та хоробрі союзники — дістали привілей на володіння територією від Адріатичного моря до Півночі (цей фальсифікат виник десь у XV ст.) [127].

Подібні погляди були поширені також у середньовічній польській історіографії. Йдеться передусім про праці Яна Длугоша, що мали великий вплив на польських істориків XVI ст. Длугош у дусі середньовічних хронік розпочинав виклад найдавнішої історії від Потопу та часів спорудження Вавилонської вежі. Він виводив слов'ян від Яфета, а їхньою європейською колискою вважав територію над Дунаєм у Паннонії. За його версією, нащадки Яфета — Лех і Чех, які вийшли зі своїх країв, де значно зросло населення (Далмації, Хорватії, Боснії, Сербії і Словенії), на нових землях дали початок полякам і чехам. Лех заснував там свою столицю Гнєзно, його країна дістала назву Лехія, а народ — лехіти. Пізніше, доводив історик, останніх було названо «поляками». Цей термін він виводив від слів «поляк», «поля». Причому Я. Длугош проводив паралелі між «поляками», «Польщею» та «сарматами», «Сарматією», хоча й виразно не наповнював два останні поняття слов'янським змістом [128].

[127] Мыльников А.С. *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века.* Санкт-Петербург, 1996. С. 21, 45—50, 138, 141—147.

[128] Ulewicz T. S*armacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.* Kraków, 1950. S. 30—32.

Версію про походження поляків від сарматів обстоювали деякі представники польської історіографії XVI ст. (М. Бєльський, М. Кромер). Історики почали цілеспрямовано шукати слов'янських родичів серед народів, про яких писали античні автори. Йдеться передусім про описану Птолемеєм Європейську та Азійську Сарматії. Утім, це не означало повної відмови від «яфето-вавилонської» теорії походження слов'ян. Так, М. Бєльський, який поділяв думку про сарматське походження поляків, водночас стверджував, що «немає нічого більш певного, ніж те, що ми походимо від Яфета» [129].

Власні думки про походження слов'янських народів висловив також С. Оріховський. Очевидно, під впливом М. Кромера він відмовився від яфетичної теорії. Письменник був переконаний, що життєспроможність етносу визначають певні успадковані від пращурів сутнісні ознаки, а саме — мова та історична самобутність («сутність та спільність»). Спираючись на елементи порівняльно-історичного аналізу етногенезу деяких сусідів поляків, він наголошував, що поляки належать до слов'ян, оскільки за своєю мовою подібні до чехів і русинів, а також інших «слов'янських» народів — давніх македонців і далматів [130].

С. Оріховський відніс македонців і далматів до слов'ян не випадково. Адже це давало можливість твердити про роль давніх греків у виникненні поляків, що відповідало умонастроям ренесансних гуманістів, які шукали свою духовну першооснову в античному світі. Письменник погоджувався з поширеним у тогочасній історіографії визначенням змісту терміна «слов'яни», який виводили від «слави». Він наголошував, що слави зажили народи, які мешкали «між Ілірією в Македонії та Далматії» (наукова хибність цієї теорії у той час була очевидною для М. Кромера, який виходив із того, що слов'янське населення прийшло з-за Дунаю) [131]. Загалом ця етногенетична версія С. Оріховського зводилась до того, що під проводом Філіпа II (359—336 рр. до н. е.) та його сина Александра Македонського (336—323 рр. до н. е.) македонці і далмати засвідчили свою воєнну звитягу, «підкоривши увесь світ». Тому вони «батьківською мовою самі себе назвали слов'янами, тобто знаменитими славою і наділеними честю».

Отже, термін «слов'яни» письменник вважав самоназвою народу. Аби ще надійніше обґрунтувати свою версію, він писав про те, що, мовляв, слово «слава» здавна було в ужитку іллірійців (іллірійське «слава», доводив він, відповідає *gloria* у латинян) [132]. Неважко переконатися, що С. Оріховський вважав колискою слов'янства південно-східну частину Балканського півострова. Причому зараховував до слов'ян народи, які там мешкали за античної доби, — греко-македонців, далматів та ін. Розселення ж слов'ян на європейських просторах він пов'язував із певними політичними та економічними причинами: крахом величезної держави

[129] Bielski M. *Kronika Polska*. Sanok, 1856. S. 19.
[130] Orzechowski S. *Kroniki Polskie*... S. 12.
[131] Ulewicz T. *Sarmacja*... S. 95.
[132] Orzechowski S. *Kroniki Polskie*... S. 12.

Александра Македонського, воєнною розрухою, нестачею землі [133]. З Балкан хвиля слов'янської колонізації розлилася просторами Східно-Європейської рівнини — від «Льодовитого моря» до Дону, охопила узбережжя Балтійського моря, Карпати, територію над Віслою. Останній регіон став прабатьківщиною поляків, у чому виняткову роль відіграв їхній вождь Лех, в історичності якого, так само як і його братів — Чеха і Руса, письменник не сумнівався. За його версією, у процесі розселення слов'янських народів свою батьківщину отримали не лише поляки, а й чехи та русини. Отже, залишивши Балкани, предки майбутніх чехів під керівництвом вождя Чеха осіли в Моравії. Тим часом предки русинів (русів), яких автор «Польських хронік» ідентифікував з літописними роксоланами, разом зі своїм ватажком Русом посіли найдостойніше місце у «Європейській Сарматії» [134].

С. Оріховський не завжди оцінював історичне минуле слов'ян після їх виходу з Балкан та здобуття ними нової батьківщини як героїчну добу, сповнену слави та воєнних подвигів. Для нього Русь часів язичництва була країною, де панували грубі звичаї й духовна темрява. Прийнявши християнство за східним обрядом, руський народ дістав потужний культурний імпульс від Греції. Вершинним проявом цивілізованості руського народу стало засвоєння ним античної духовної спадщини [135]. Темними барвами змалював письменник дохристиянське буття поляків, яких ототожнював з вандалами і називав «грубим народом», «хижими людьми» тощо. Відтак він доходив висновку, що звичаї та мораль поляків могли виправитися з прийняттям християнства [136].

Отже, в теорії етногенезу польського народу, якої дотримувався С. Оріховський, наголошено на слов'янському походженні поляків. Водночас цей автор писав, що останні «не вважають слов'ян за перше покоління родичів», оскільки коріння польського народу глибше: їхніми пращурами є греки. До цього висновку письменник підводив читачів, врощуючи давнє минуле слов'ян, насамперед поляків, у контекст античної історії. Як уже зазначено, він ототожнив давніх слов'ян з поліетнічним населенням Балканського півострова і зробив потрібні йому висновки з історії воєн Александра Македонського. Крім того, С. Оріховський покликався на так званий привілей Александра Великого слов'янам, згідно з яким за вірність і звитягу їм надали землі, що стали для них батьківщиною [137]. Щоб довести «грецький корінь» поляків, письменник звертав увагу на близькість слов'янських мов (передусім польської) і грецької мови. Він наголошував, що поляки, власне шляхтичі Корони Польської, є найдобірнішим народом серед усіх слов'ян, який своєю шляхетністю, кмітливістю, любов'ю до наук, мужністю, усім укладом життя та звичаями найбільшою мірою подібний до греків [138].

[133] Там само.

[134] Там само. S. 13.

[135] *Українська література XIV—XVI ст.*... С. 153.

[136] Orzechowski S. *Dialog albo rozmowa około exzekucyi Polskiej Korony*. Kraków, 1919. S. 55—57.

[137] Там само. S. 13, 14.

[138] Там само. S. 14; Orzechowski St. *Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony*... S. 15, 66.

У тогочасній польській історіографії набула популярності теорія сарматського походження поляків. Наприклад, М. Бєльський писав: «Польське королівство лежить у Європі, третій частині світу, в країні Савроматії, названій від Ассармота, Єктанового сина, або ж від людей з очима ящірок, оскільки з грецької «вашто» перекладається на польську «ящірка», а «отта» — «око»; звідси випливає, що ці люди завжди були страшними для усього світу» [139]. М. Кромер також виходив з того, що поляки «є народом слов'янським і сарматським» [140]. Загалом у польській історіографії, починаючи від кінця XV — початку XVI ст., поняття «Сарматія» і «сармати» розглядалися у подвійному значенні. З одного боку, щодо географічного аспекту їхній зміст тлумачився за Птолемеєм, тому до Європейської Сарматії відносили не лише держави Ягеллонів, а й Московію. З іншого боку, зазначеними термінами дедалі частіше окреслювали польсько-литовсько-руський ареал слов'янських земель, пов'язаний з Польщею Ягеллонів. Проте спочатку «сарматів» не ототожнювали винятково зі шляхтою, як це сталося наприкінці XVI — у XVII ст. [141]

У творах С. Оріховського сарматська термінологія здебільшого вживалася паралельно з мовою володінь Корони Польської [142]. Як випливає з його праці «Польські хроніки», вислів «поляки-сармати» не означав спорідненість поляків із давніми сарматами. Адже письменник доводив, що назву «сармати» успадкували слов'яни, які вийшли з Балканського півострова і завоювали Сарматію (вони «взяли собі не тільки країну, а й назву сарматів, щоб їх не лише іменовано поляками або русами, від Леха і Руса, а й сарматами — за завойованим татарським народом» [143]).

Центральне місце у політичному ідеалі С. Оріховського відведено обґрунтуванню найдоцільнішого політичного та державного устрою — Польської політії, що забезпечувала особисту свободу, політичні та юридичні права, а також привілейоване становище повноправним громадянам, тобто представникам шляхетського стану. Розглядаючи Польську державу як «політичне тіло» (за аналогією з людським організмом), письменник вирізняв короля («розум» політичного тіла), раду («душа») та поспільство («тіло»), що взаємодіяли між собою за допомогою «жил» — прав та привілеїв. Торкаючись соціальної структури Польської політії, він вирізняв орачів (кметів), ремісників, купців, лицарів, священників та короля. Суб'єктами політії були лише священники, лицарі та король, тоді як решті членів політичного «тіла» відведено роль слуг. Цей політичний устрій, доводив С. Оріховський, становив золоту середину між монархією, демократією та олігархією і відрізнявся від них тим, що базувався на праві [144].

[139] Bielski M. *Kronika Polska*... S. 5.

[140] Kromer M. *Polska*. Wilno, 1853. S. 1.

[141] Ulewicz T. *Sarmacja*... S. 47, 77.

[142] *Українська література XIV—XVI ст.*... С. 166; Orzechowski St. *Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej na cynki wystawiony*... S. 40; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні*... С. 54.

[143] Orzechowski S. *Kroniki Polskie*... S. 14.

[144] Orzechowski St. *Policyja Królestwa Polskiego na ksztalt Arystotelsowych polityk*... S. 26.

Як бачимо, правом громадянства у Польській політії користувалися тільки панівні верстви, шляхта, яка змальовувалась носієм «вольності і доброчесності», адже була причетна до сфер суспільного буття, що утверджують доброчесність. Крім того, вищість шляхти над безпосередніми виробниками випливала з походження, «щирої шляхетської крові», не змішаної з «кров'ю ремісника і торгівця». Тоді як селяни, ремісники та купці не могли претендувати на громадянство: через своє підневільне становище та через брак у них належних моральних якостей і чеснот [145]. Згідно з розумінням вже згаданого автора ідеальність політичного устрою Польського королівства полягала в тому, що він гарантував громадянам-шляхті цілковиту свободу. Алегорично описуючи вільного громадянина-шляхтича у Польщі, С. Оріховський зазначав, що його легко упізнати по «поштивих шатах» — символу рівної з королем вольності, «священному золотому перстню» — шляхетству («завдяки якому у Польщі найвищий рівний найнижчому»), «ситому волу» — посполитому праву, що однаково служить і королю, і підданому [146].

На думку письменника, забезпеченню свободи повноправних громадян-шляхтичів слугують правові регламентації повноважень вищої державної влади та визнання рівності (зокрема політичної) усіх громадян перед законом. Він схилявся до ідеї просвіченого монарха [147], а також обстоював принцип виборності короля, владу якого обмежено законом. Опора на право унеможливлює тиранію і перешкоджає свавіллю урядовців [148]. Виборність короля є засадничим принципом шляхетської демократії. Оскільки «жодна людина не народжується королем», то претендент на престол — рівний серед рівних — має перевершувати усіх своїми моральними якостями та доброчесністю. Обраний вільними голосами шляхти, він ставав «сторожем» шляхетських вольностей. Причому його робила королем не золота корона, а сила Божого слова під час коронування. Відповідно він наділявся «королівським духом», а також отримував «особливого ангела» [149].

Отже, С. Оріховський обстоював ідею шляхетської правової держави і тяжів до принципів публічно-правової державної влади. Така ідея виникає у публічній правосвідомості європейських народів у пізнє середньовіччя. Попри збереження у ті часи пережитків патримоніального права, у суспільній думці почало утверджуватися розуміння того, що король як глава держави має публічне право, тобто прерогативу управління корпоративним «тілом» королівства заради спільного блага. Але це право сприймали як вище право його посади, оскільки воно нада-

[145] Там само. S. 28, 34, 42; Orzechowski St. *Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony*... S. 70, 71.

[146] Orzechowski St. *Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony*... S. 70.

[147] Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. *Українська література XIV—XVI ст.*... С. 117.

[148] Orzechowski St. *Policyja Królestwa Polskiego na ksztalt Arystotelsowych polityk*... S. 75.

[149] Там само. S. 23; Orzechowski S. *Dialog albo rozmowa okdo exzekucyi Polskiej Korony*... S. 14.

не для захисту королівства і не є правом короля як приватної особи *non quoad proprietatem sed quoad protectionem* [150].

Твори С. Оріховського є ілюстрацією того, що в тогочасній історичній та політичній думці поряд зі стереотипами середньовічного історичного мислення поставали також ознаки ренесансного історизму. Щодо останнього, то, з-поміж іншого, йшлося про цілеспрямоване конструювання інтелектуалами грецького родоводу в історичному походженні деяких слов'янських народів, зокрема польського і руського. Утверджувалася також притаманна добі Відродження ідея правової держави, згідно з якою повноправними громадянами були представники шляхетського стану.

Уявлення сучасників про «руську націю». Ранньомодерна національна ідея. Деякі тогочасні інтелектуали з церковного середовища дійшли розуміння, що належність до руського народу визначається не так віросповіданням, як його етнічною і культурно-історичною основою. Таке розуміння окреслювало горизонт поняття ранньомодерної нації. Це була важлива теоретична новація у політичній думці України першої чверті XVII ст., поява якої значною мірою зумовлювалася процесом кристалізації ідей, ферментом для яких і послугував конфесійний поділ на православних та уніатів. Заслуга у розробленні надконфесійної концепції руського народу належала Мелетію Смотрицькому — талановитому письменнику і філологу свого часу, а також архієрею [151].

Перебуваючи на платформі православ'я, М. Смотрицький обґрунтовував історичну і культурну самобутність руського народу, сакралізуючи його минуле. У цьому минулому письменник особливо вирізняв православну духовну спадщину, зокрема, наголошував на місії Володимира-Хрестителя і святості київських монастирів. Для нього православна віра була духовним єством руського народу, допоки він існує [152]. Ще у «Треносі» (1610) — ранньому творі М. Смотрицького, який зберігся до нашого часу, він виходив з того, що зміна православної церкви на будь-яку іншу означає родове відпадіння особи від руського народу. Водночас письменник вважав, що конфесійне вимивання таких осіб (передусім представників князівських та шляхетських родів) з руського народу не позбавляє їх повністю «руськості», оскільки вони, як і раніше, залишаються «синами» цього народу, щоправда, набувають статусу неправдивих, «безбожних» синів. У творах М. Смотрицького трапляються характеристики уніатів як русинів «нових»,

[150] Медведев И.П. Некоторые правовые аспекты Византийской государственности. *Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI—XVII вв.)*. Москва, 1990. С. 9, 10.

[151] Про погляди М. Смотрицького, зокрема щодо руського народу, а також про життєвий і творчий шлях письменника див.: Яременко П.К. *Мелетій Смотрицький. Життя і творчість*. Київ, 1986; Короткий В.Г. *Творческий путь Мелетия Смотрицкого*. Минск, 1987; Chynczewska-Hennel T. *Swiadomosc narodowa szlachty ukraiaskiej i kozaczyzny od schyiku XVI do polowy XVII w*. Warszawa, 1985; Frick D.A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995.

[152] НБУВ. ІР. № 1743 (3). Арк. 47; № 1743 (9). Арк. 6.

«поганих», «хитрих», тих, які «заблудилися». На думку автора, вони не мали права представляти руський народ [153].

Згодом М. Смотрицький дійшов сміливого висновку, що для представників руського народу незмінним насправді є національне (під останнім у цьому разі розуміють певні компоненти ідентичності, притаманні етнічній природі людини, які у часи М. Смотрицького були або за певних умов могли стати основою тогочасної національної ідентичності), тоді як конфесійне може змінюватися, оскільки залежить від свободи волі індивіда. Однак цей висновок було зроблено, порівнюючи русинів на контрастному тлі інших європейських народів, зокрема сусідів руського народу по Речі Посполитій: «Хто руського народу, а переходить в римську віру, не стає негайно вродженим іспанцем або італійцем, залишається він шляхетним русином по-старому. Оскільки не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська і литовська» [154].

Отже, М. Смотрицький вбачав «національну» ідентичність русинів — власне, етнічну основу ранньомодерної національної ідентичності — не у віросповіданні, соціальному статусі чи становій належності, а в родовому та етнокультурному факторі. Взяте ним за критерій цієї ідентичності поняття «народження і кров» щодо русинів можна розшифрувати як народження на землі Вітчизни, зв'язки кровної спорідненості (очевидно, спільність антропологічного типу), належність до певного мовного і культурного середовища, спільна ментальність, історична доля та пам'ять. І якщо перехід із православного віросповідання на католицьке аж ніяк не надавав русинові національних прикмет будь-якого іншого народу, то так само відмова від православ'я на користь іншої конфесії не оновлювала і не змінювала природу його національного (строго кажучи — етнічної основи останнього) в межах руської спільноти («Стане який русин грецького обряду русином обряду римського, тим самим переходить з права, наданого русі грецького обряду, до права, яке надане русі римського обряду. І навпаки: стане русин римського обряду русином обряду грецького, тим самим своїм вчинком переходить з права наданого русі римського обряду до права, яке надане русі грецького обряду») [155].

У цих теоретичних розміркуваннях М. Смотрицького на передньому плані стоїть родове та етнокультурне начало, яке визначає унікальність руського народу як тогочасної «нації», що сформувалась історично. Показово, що письменник на власному конфесійному досвіді перевірив правдивість своєї «національної» теорії: після переходу в уніатство він і надалі усвідомлював себе русином, який родовою пуповиною пов'язаний із руським народом, адже його «батьки народи-

[153] Неменский О.Б. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого. *Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века*. Москва, 2008. Вып. 12: Анфологион: К 70-летию Бориса Николаевича Флори. С. 308, 309.

[154] НБУВ. ІР. № 1743 (9). Арк. 60.

[155] Там само. № 1743 (7). Арк. 11.

ли в руському народі» [156]. Хоча М. Смотрицький зазвичай територіально окреслював руський народ у межах українських та білоруських земель, однак він, судячи з усього, усвідомлював відмінність між населенням цих земель. Чи не тому, наприклад, він іноді писав у множині про руський народ («руські народи»; «інкорпоровані до Корони руські народи») [157].

Узагалі М. Смотрицький обстоював ідею, згідно з якою належність до руського народу визначає кровна спорідненість людей однієї землі: вони є русинами за фактом народження, через засвоєння однакових культурних зразків, спільність соціальної психології та історичної пам'яті. Ця теорія не могла сподобатися станово зашореним представникам шляхти. Наприклад таким, як писар Великого князівства Литовського Януш Скумін Тишкевич, Адам Хрептович, слонимський підкоморій Миколай Тризна, слонимський хорунжий Юрій Мелешко, які підтримали уніатів у їхній полеміці з православними. Підтверджуючи свою та їхніх предків належність до руського народу, вони водночас з обуренням відкидали найменший натяк на спорідненість поштивих шляхтичів із простим (посполитим) руським народом («Бо що за спільна наша шляхетська кров cum plebejus (з плебейською)? Що за співкревність з хлопством? Ви по крові об'єднуєте і рівняєтеся [за] народженням [із] старожитніми руськими фаміліями, так, ніби [ви] теж русь із вашим простим народженням — то ваша дурна і не чернецької скромності praesumptia (припущення)» [158].

Загалом подібний комплекс соціально-станової вищості та політичної кастовості був типовим для шляхетства Речі Посполитої незалежно від його віросповідання [159]. Водночас деякі православні шляхтичі демонстрували дещо ширші погляди. Про це довідуємося з промови на православному церковному соборі у Києві 1629 р., яку виголосив православний шляхтич Адам Кисіль. Як королівський комісар, він сприяв тому, щоб собор ухвалив рішення про участь православних в узгоджувальному соборі з уніатами, що мав відбутися у Львові [160]. Православна шляхта бойкотувала цей собор. Тому, звертаючись до його учасників — церковних ієрархів, священників, представників братств та козаків, А. Кисіль наголосив: «Стогнете від розрізненості, ваші милості, і стогнемо усі ми, охрещені шістсот років тому від рівних братів в одній купелі Святого Духа тут, у дніпровській воді, у цій митрополії Руського князівства. Уболіваєте, ваші милості, й уболіваємо усі ми — он квітнуть об'єднані в одне ціле різні народи Речі Посполитої, а ми, однієї нації, одного народу, однієї релігії, одного богослужіння, одних обрядів — не є єдиним. Тому розриваємося і так занепадаємо» [161].

[156] Там само. № 1743 (5). Арк. 25.

[157] Там само. № 1743 (7). Арк. 15; № 1743 (9). Арк. 3 зв.

[158] *List do zakonnikow monastera cerkwie S. Ducha Wilenskigo*. Vilno, 1621. S. 7, 36.

[159] Докладніше див.: Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652*...

[160] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования*. Т. 1... С. 353, 370.

[161] Жукович П. Материалы для истории киевского и львовского соборов 1629 года. Санкт-Петербург, 1911. С. 17.

Отже, закликаючи подолати віросповідне роздвоєння руського народу на уніатів і православних, А. Кисіль доводив, що насправді вони є одним «народом» і «нацією». Як випливає з обставин його виступу, він звертався фактично до нешляхетської аудиторії, вбачаючи саме у ній правдивих представників руського народу. Те, що А. Кисіль був схильний розглядати руський народ не лише як «шляхетський народ», а як соціально структуровану спільноту, що охоплює і непривілейовані соціальні стани, підтверджують деякі інші його висловлювання. Наприклад, торкнувшись в одній із сеймових промов конфесійного конфлікту «старої русі» — православних і «нової русі» — уніатів, він тлумачив релігійну свободу руського народу як таку, що стосується прав і шляхетства, й «усієї спільності руського посполитого народу» [162]. Тобто віднесення ним «простих», «посполитих» людей до руського народу є безсумнівним.

У наведеному вище фрагменті промови А. Кисіля на київському православному соборі 1629 р. привертає увагу те, як оратор окреслив духовну основу та історичну індивідуальність руського народу-«нації». А. Кисіль убачав їх у християнській релігії, прийнятій у давньоруські часи. Про це нагадують морально значущий для народу історичний ландшафт — Дніпро, в якому відбулося хрещення; постала в часи Київської держави Руська митрополія, що існує й донині; спільна для православних та уніатів традиція богослужіння і східний обряд. За такого славетного історичного минулого, спадок якого перейшов у сучасне, за надійної духовної і моральної основи, руському народу-«нації» у Речі Посполитій не дає розквітнути подібно до інших народів (поляків і литовців як «політичних народів») лише його конфесійний поділ на православних та уніатів.

Як уявляли собі «руську націю» козаки? Якщо б можна було з'ясувати їхні погляди на «національне», це дало б можливість глибше зрозуміти процеси націєтворення у ранньомодерному українському суспільстві, адже ключова роль у цих процесах належала саме запорожцям. Вичерпно відповісти на це запитання неможливо, адже у козацькому середовищі не було людей, які писали б відповідні трактати. Водночас це зовсім не означає, що у джерелах немає розмірковувань на цю тему (зокрема філософського спрямування) освічених представників козацтва. Щодо цього особливу увагу привертає лист запорозького гетьмана Івана Петражицького Кулаги до шляхти Київського та Брацлавського воєводств від 30 травня 1632 р. Приводом для його написання стала спроба козаків Війська Запорозького заручитися підтримкою українського шляхетства, яке планувало зібратися на конвокаційний сеймик у Житомирі. Важливість цієї підтримки для запорожців полягала в тому, що це зробило б вагомішими їхні політичні вимоги до польської влади. Отже, інформуючи учасників сеймика у Житомирі про свою рішучість боротися до останнього за конфесійні права руського народу, козаки висловили сподівання, що і шляхтичі, «яким мила доброчесність і свобода — і ті, які належать до нашої релігії, і всі, які народилися в руських краях, — захо-

[162] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования.* Т. 2. Приложения. Киев, 1886. С. 153, 154.

чете подбати про те, щоб наш руський народ ні в чому не зазнав найменшого приниження» [163].

Отже, згідно із, сказати б, козацькою тлумачною версією розуміння «руського народу», останній постає як соціально структурована православна спільнота. Причому етнополітична природа цього народу жорстко не залежала лише від якоїсь однієї конфесії. Із листа І. Петражицького випливає, що попри віросповідання всі шляхтичі були співвітчизниками, оскільки мали спільну рідну землю — народилися в «руських краях». Звідси напрошується думка, що запорозький гетьман фактично виходив із засновку про властиве їм почуття руського патріотизму. Моральним обов'язком народжених у руських краях людей — осіб доброчесних, які шанують свободу, — була турбота про те, щоб руський народ почувався на своїй землі духовно вільним і захищеним. Загалом це можна розцінити як певне підтвердження того, що висловлена свого часу М. Смотрицьким думка про принциповість родового й етнокультурного елементів етнічної основи «національного» русинів діставала розуміння принаймні серед деяких здатних до критичного мислення осіб українського суспільства першої половини XVII ст.

У вже згаданому листі І. Петражицького є роздуми про життєві пріоритети людини і про те, що шкодить загальному добру руської спільноти: «Кожна людина звикла любити... три речі, до яких спонукає також обов'язок: доброчесність, здоров'я і маєтність. Однак [людська] природа інакшим способом, заради меншого тратить більше: якщо йдеться про здоров'я, іноді мусить поступитися совість; не жалко здоров'я заради маєтності. Цього достатньо було упродовж [багатьох] років у державах Р[ечі] Посполитої] Корони Польської і Великого] к[нязівства] Л[итовського] — заради корисливості декілька, можемо сказати, безбожних осіб, піддавшись їй у своїй жадібності, вигадали якусь потрібну собі унію [і] наробили так багато клопоту, неспокою, непотрібних ґвалтів Божим Церквам, вбивств серед нашого російського народу усьому християнству нашої грецької релігії, мучачи упродовж багатьох років» [164].

Як можна переконатися, на передньому плані в системі значущих для І. Петражицького цінностей поставало доброчесне життя, наповнене духовним сенсом. У контексті складної церковно-релігійної ситуації, в якій опинилися вірні православної церкви після 1596 р., автор листа до шляхти Київського і Брацлавського воєводств назвав винуватцями нещасть руського народу «безбожників» — чільних організаторів Берестейської церковної унії, яких зіпсували жадібність і користолюбство.

Загалом вироблена запорозькою спільнотою система цінностей мала реальний вплив на орієнтації політичної самосвідомості населення українських земель. У політичному і соціальному плані запорозьке козацтво об'єктивно було малосумісним із політичною системою Речі Посполитої та шляхетським суспільством. До цього спричинилася, зокрема, різновекторна політична націленість козаць-

[163] AGAD. AR. Dz. V. R. 11546. S. 6.
[164] Там само. S. 4.

кої і шляхетської демократій. Перша з них являла собою пряму демократію козацького соціуму, який охоплював вихідців із різних станів. Переважно це були об'єднані на новій становій основі «пасіонарні», соціально активні особистості, які вийшли із середовища безпосередніх продуцентів, а також представники непривілейованих прошарків населення. Козацька демократія стала породженням та історично зумовленим способом існування соціальної спільноти, устрій якої визначали засади мілітарного суспільства.

Щодо шляхетської демократії, то це була насамперед представницька демократія, втілена в сеймиково-сеймовому устрої політичної системи країни. Соціальна база цієї демократії була вузькою — охоплювала шляхетську верству, яка вирізнялася жорсткими соціально-становими перегородками. Шляхтичі посідали привілейоване, панівне місце у тогочасному суспільстві і міцно трималися за свою політичну монополію в країні. Потенціал козацько-польсько-шляхетського антагонізму значно посилювався через те, що впродовж часу, який розглядаємо, у запорожців сформувалася політична свідомість (власне, політична культура загалом) із руськоцентричними культурно-історичними і конфесійними орієнтаціями. Ця обставина, а також наявність у козаків регіональних станово-корпоративних інтересів, усвідомлення ними своєї військової сили, лицарської гідності та політичної суб'єктності підживлювали у їхньому середовищі антагоністичні щодо політичної системи та правлячого режиму Речі Посполитої тенденції політичного і соціального розвитку, що набували значення політичного сепаратизму.

Характеристичним вираженням активістського спрямування політичної культури запорозьких козаків був їхній політичний радикалізм. Ідеться про політичні позиції, дії та ідейні установки запорожців, які були скеровані на певне коригування політичної системи Речі Посполитої й антагоністично суперечили інтересам політичного режиму. Вони поставали у формі ультиматумів, конфліктно загострених політичних акцій і маніфестацій, що їх здійснювали з позиції сили. Запорожці підіймалися також на збройні повстання. Вольове начало, волелюбність, опора на власні сили, особлива система цінностей, зокрема громадянського спрямування, які були притаманні запорозькій спільноті, а також її політична окремість та самовладність, інституційно забезпечені Військом Запорозьким, давали основний будівельний матеріал для формування національного характеру українців ранньомодерного часу.

Отже, є підстави стверджувати, що для східнослов'янського населення Київської митрополії характерною була «руська» самоідентифікація, яка окреслювала його належність до окремого народу-«нації». Поділ руського народу після Берестейської церковної унії 1596 р. на православних та уніатів і залучення їх у затяжний міжконфесійний конфлікт стимулювали пошук способу, як вистояти у цьому конфлікті. Представники вищого православного духовенства, які не мали підтримки політичного режиму Речі Посполитої, спиралися на допомогу різних соціальних сил, що стояли за православну церкву, насамперед на козаків Війська Запорозького. Водночас вони були не проти дістати матеріальну допомогу від

московської влади, а також досягти компромісу з уніатським духовенством. Така непевність становища православного духовенства так чи інакше позначилася на розумінні ним соціальної і етнополітичної природи руського народу. Тому до нього відносили не лише шляхту, а й непривілейовані стани; представникам уніатського табору відводили роль «блудних синів» і відступників, не відкидаючи цілком їхньої «руськості»; виводили віросповідний чиник за межі «національного», залишаючи в останньому лише етнічно-родову основу; шукали моральний стрижень народу у православній традиції Сходу і давньоруській спадщині.

Уніатське духовенство, яке у протистоянні з православним табором спиралось на підтримку королівської влади, однак не могло розраховувати на допомогу ані запорожців, ані православної Московії й зустрічало прохолодне ставлення до себе з боку місцевих католиків, виявляло помітну зацікавленість у порозумінні з православними. У греко-католицькому інтелектуальному середовищі розглядали руський народ крізь призму традиційної для шляхетства Речі Посполитої його елітарної соціальної версії, тобто без віднесення до нього непривілейованих верств населення. Потужним політичним чиником, що впливав на процеси націєтворення в Україні, стала вироблена запорозьким козацтвом політична культура і система цінностей.

Руський народ, про який, зокрема, згадано у київській петиції Іова Борецького та його прихильників від 3 листопада 1619 р., означав передусім українське населення, яке зараховувало себе до релігійної спільноти українсько-білоруської православної церкви, а також усвідомлювало свою етнокультурну окремість, як порівняти з іншими народами, з тими-таки московитами. Впадає в око, що напрям політичного мислення, який втілився у цій петиції, ґрунтується на комплексі ідей, які були закорінені в політичній свідомості українського шляхетства. У цьому можемо переконатися, наприклад, із деяких роздумів представників перемишльського шляхетства про високу моральність справи обстоювання непорушності прав і свобод «старожитності народу роського», тобто їхнього станового права сповідувати батьківську віру. Шляхтичі з Перемишльщини пов'язували боротьбу за віру «людей роського народу і обивателів Перемишльської землі», за свободу релігійної совісті і право підлягати традиційній зверхності «святих столиць» із Божим правом, законами, що встановлені людьми, а також виводили її з природного права.

Близькі ідеї з'явилися і в українській книжності та політичній думці першої чверті XVII ст. Їх можна визначити як національну ідею православного руського народу ранньомодерної доби та окреслити поняттям «руська ідея». Уявлення про неї дають твори Мелетія Смотрицького, зокрема «Виправдання безневинності». Ця праця постала у формі звернення до Сигізмунда III, яке було написане від імені митрополита Іова Борецького та православних єпископів і датоване груднем 1622 р. (книга побачила світ 1623 р.) [165].

[165] НБУВ. ІР. № 1743 (8); *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 7... С. 511—532.

Є підстави вважати, що руська ідея виросла з традиційних для правосвідомості тогочасного суспільства, передовсім шляхетства, уявлень (тогочасній українській публіцистиці був притаманний підвищений інтерес до правничих сюжетів і фокусування правових аргументів на ідеал справедливості) [166]. Йдеться про сприйняття людьми «давнього права і старожитніх звичаїв» як вельми авторитетного джерела права та значущої моральної цінності, тоді як «нове, ніколи не бувале право» могло будити в них підозру і неприйняття. У політично активних і освічених колах суспільства знали про ідею «договору» між государем і підданими, що його належить виконувати. Як боговстановлений закон тлумачили природне право, котре вважали вищим від громадянських законів. Тому визнавати природний закон («право натури»), бути вірним йому, виконувати його означало догоджати Богу.

У руській ідеї, що постала як певна політична концепція, можна вирізнити кілька ключових моментів. Насамперед це була освячена історичною практикою свобода, що випливала з природного права: вона існувала «за своїх князів», і оплачена великими жертвами, стала «клейнодом, викупленим кров'ю». Допоки існують народ і його князі — свобода незнищенна, а сама вона безцінна, адже «ліпша за найбільші маєтності, миліша за здоров'я, важливіша за життя».

Свободу руського народу підтвердило його добровільне підданство. Згідно з актом інкорпорації українських земель Короною Польською вольність народу підтверджено привілеями і королівською присягою. Свободу, вольність руського народу непорушно — «до останніх віків» — підкріплюють як право старовини, так і писані правові акти (привілеї, конституції, присяги). Руський народ нарівні з політичними польським та литовським народами є повноправним фундатором Речі Посполитої. Він як «рівний до рівного», «вільний до вільного» «з'єднався в одне тіло» з «вільними народами польським і литовським». Тому політичний статус і конфесійні права руського народу, який є «під стародавнім духовним підпорядкуванням Сходові», апріорі не можуть бути порушені.

Моральними чеснотами руського народу є відданість свободі, вірність, шана володарів, готовність до самопожертви заради Вітчизни, побожність тощо. Їх підтверджують літописці і хроністи, а також моральна свідомість народу, яка передається «від одного до другого, потомкам від предків» і фактично є «пам'яттю, яку доносять минулі віки».

Загалом у праці М. Смотрицького (а також у деяких інших тогочасних творах православних авторів) свобода — як право вільно обирати і сповідувати віру, бути вільними у політичному виборі, жити за моральними приписами старовини та історично здобутими правами і привілеями соціальних станів — постає важливим складником політичної свідомості та культурної ідентичності руського народу. І ця свобода спирається на природне право, давню державницьку, культурно-історичну, а також релігійну традицію, що зорієнтована на православний Схід. Витлумачена у такий спосіб ідея свободи вплталася в колективну історичну

[166] Яковенко Н. *Паралельний світ*... С. 81.

пам'ять, цементуючи зв'язок поколінь руського народу і зміцнюючи усвідомлення ним власної унікальності й гідності.

Розглянуті вище обґрунтування, спрямовані на здобуття руським народом конфесійної свободи і достойного місця серед «політичних» народів Речі Посполитої, входили також, як уже зазначено, до ідейного арсеналу православної шляхти, що боролася за свої конфесійні права. Прикметно, що деякі православні шляхтичі розширили таку систему аргументації, звернувшись до ідеології сарматизму, котру вирізняв міф про сарматське походження поляків, шляхетські свободи, особливе призначення Речі Посполитої як щита Європи проти агресії мусульман [167].

Концепцію релігійної свободи руського народу у вже згаданому сенсі поділяв, скажімо, православний шляхтич Адам Кисіль. За потреби він наголошував на своєму глибинному родовому, кровному зв'язку з руським народом («мій старожитній дім походить з крові руського народу») [168]. Добре знаючи, що в становій ідеології шляхетства Річ Посполита поставала як держава, покликана забезпечити свободу і станову рівність шляхетства, А. Кисіль у своєму творі, власне, у промові, яку він мав намір виголосити на сеймі («Votum», 1641), зазначив: «Три речі, а радше свободи, творять вільну Республіку, три їх протилежності призводять до рабства. Там, де є свобода, щоб виявляти успадковану гідність (*nativi honoris*), де свобода розпоряджатися володіннями, де свобода сумління, над яким панує один Бог і ним править, — там є вільна Річ Посполита. Однак там, де так віриш, як кажуть, так дотримуєшся гідності, як мусиш, тримаєш володіння не в такій свободі, як хочеш, — там згасає свобода і настає рабство» [169].

Як переконуємося, А. Кисіль звертався до актуального в системі цінностей політичної культури шляхти Речі Посполитої поняття. Зазвичай шляхетство ототожнювало «вільну Річ Посполиту» з Річчю Посполитою двох політичних народів — польського і литовського. Остання була для нього державою, що забезпечувала громадянам-шляхтичам політичні права, як-то право вільно висловлювати свої погляди та послуговуватися релігійною свободою. У шляхетській системі цінностей чільне місце посідала податкова свобода шляхтичів. Хоча у тогочасному суспільстві певні «вольності, права і привілеї» мали також інші соціальні групи, однак зі шляхетського погляду вони перебували на елементарному рівні. Шляхтичі високо цінували рівність, яка у шляхетському політичному ідеалі мала нерозривний зв'язок із категорією свободи («вольності»), доповнювала її. Поняття «рівність» могли використовувати для позначення держави, у якій повноправні громадяни, власне, шляхта, рівні між собою щодо своїх прав та обов'язків.

---

[167] Докладніше див.: Ulewicz T. *Sarmacja…*; Tazbir J. *Polskie przedmurze chreścijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna*. Warszawa, 1987.

[168] Michalowski J. *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza (1647—1655)*. Kraków, 1864. S. 47, 48.

[169] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования*. Т. 2. Приложения… С. 153.

Це поняття використовували також у політичній аргументації насамперед для захисту релігійної толерантності [170].

Отже, відштовхуючись від виробленої шляхтою системи політичних цінностей, А. Кисіль окреслив, з одного боку, ідеальну шляхетську державу трьох свобод, у якій вільні громадяни утверджують таку свою моральну чесноту, як власну гідність, є вільними економічно і мають свободу совісті. З іншого боку — він змалював державу, зорієнтовану на рабство: у ній обмежуються гідність людини, її економічна свобода та немає свободи совісті. А. Кисілю було потрібне протиставлення вільної і невільної держави для того, аби показати, що порушення конфесійних прав руського народу у Речі Посполитій не лише зробило цей народ невільним (усупереч акту інкорпорації українських земель Польським королівством, що постав як волевиявлення «руських князів», шляхти), а й фактично дає підстави тлумачити невільною державу, в якій він живе. Щоб довести несправедливість упослідженого становища руського народу, А. Кисіль пропонував зробити належні висновки з міфологізованого ним історичного минулого. За його версією, предки руського народу — «сармати-роси» — вирішили об'єднатись із «сарматами-поляками», причому як «вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою» [171]. Інакше кажучи, їх об'єднання відбулось на добровільних і рівноправних засадах. Із цієї аргументації випливало, що руському народу в Речі Посполитій має бути забезпечена свобода згідно з інкорпораційним «договором».

Впадає в око, що в руській ідеї, яка хвилювала православних інтелектуалів у першій чверті XVII ст., простежуються певні лінії дотику з деякими проявами руської самосвідомості 40-х років XI — початку XII ст. За спостереженням дослідників, «руська» ідея давньоруського часу постала як відповідь-відгук на виклик-запитання, що був зроблений Візантією і пов'язаний з її духовною позицією. У руській відповіді відобразилося переконання, що після прийняття християнства і входження в царство благодаті русичі стали такими, як інші християнські народи, не гіршими за них. Виникли ідеї-концепції щодо єдності у просторі і у сфері влади («Повість минулих літ», «Слово при Ігорів похід»); єдності в часі й дусі, тобто ідея духовної спадковості («Слово про закон і благодать»); святості як найвищого морального ідеалу поведінки й життєвої позиції, власне, святості, що розуміється як офірність, як сподівання на інший світ, на цінності, які не від світу цього (тексти борисоглібського циклу) [172].

Неважко переконатися, що деякі з розглянутих вище ідей давньоруського часу співзвучні з проявами політичного мислення православних інтелектуалів першої чверті XVII ст. Принаймні є підстави зробити такі паралелі: рівність русичів з ін-

[170] Opalinski E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652*... S. 80, 84—87.

[171] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковноисторического исследования.* Т. 2. Приложения... С. 153.

[172] Топоров В.Н. *Святость и святые в русской духовной культуре*. Т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва, 1995. С. 264, 265.

шими охрещеними народами / рівність членів руської спільноти з народами-засновниками Речі Посполитої; ідея духовної спадковості / вшанування «пам'яті, яку доносять минулі віки». Тоді як головне в руській ідеї часів М. Смотрицького, що відрізняло її від ідейного спрямування руської самосвідомості 40-х років XI — початку XII ст., це націленість на свободу як стрижень історичного буття народу, її виборювання заради реального втілення в практиці життя руського народу.

Важливим є те, що концептуальне спрямування і дух руської ідеї, власне, ранньомодерної національної ідеї руського народу, яка мала політичний легітимаційний підтекст і впливала на самосвідомість тих політично активних представників українського суспільства, що обстоювали конфесійні права православних, відобразилися у петиції Іова Борецького та його однодумців, складеній на початку листопада 1619 р. Фактично це був ідейний маніфест учасників боротьби за відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії. Автори документа обґрунтовували своє право обрати митрополита і єпископів згідно з давньою церковною традицією, відповідними канонами і постановами, а також з огляду на права і привілеї української шляхти, дотримуватися яких присягали польські королі [173].

Попри те, що у Києві так і не дочекалися позитивної реакції від офіційної Варшави на свою петицію, політичне значення цього документа важко переоцінити. Адже його поява стала свідченням активізації та консолідації сил, які брали участь у русі за конфесійну свободу православних. Це відбулося незадовго до відбуття посольства Війська Запорозького до Москви, де перебував єрусалимський патріарх Феофан, який згодом здійснив святительську місію в Україні.

Діяльнісний аспект козацької боротьби за свободу руського народу. На процес зародження ранньомодерної української нації впливали не лише теоретичні розмірковування певних авторів, що обстоювали ідею права руського народу на його конфесійну свободу, на вільне сповідування православної віри. Вельми важливим було те, наскільки глибоко такі ідеї опанували умами політично активних прошарків тогочасного українського суспільства, щоб спричинити появу соціально-політичного руху, спроможного реально консолідувати конкретну віросповідну спільноту в обстоюванні спільних цілей і впливати на політичний режим шляхетської Речі Посполитої.

Доволі важливим інструментом політичної консолідації спільноти поставали масові зібрання людей, які мали потребу маніфестувати свої політичні позиції, обговорювати й ухвалювати певні значущі рішення, а також давати вихід своїм емоціям. Усталеною формою таких зібрань для запорожців були козацькі ради. Вони відбувалися регулярно й іноді охоплювали максимальну кількість повноправних членів запорозької корпорації. Показовою щодо цього стала козацька рада, завданням якої було ухвалити рішення про участь запорозького війська у відбитті воєнного вторгнення в Річ Посполиту армії султана Османа II. Ця рада

[173] Усі разом християни руського народу, київські обиватели до Т. Замойського, 24.X (3.XI) 1619. AGAD. AZ. R. 337. S. 8—9.

відбулася 15—17 серпня над річкою Мокрий Кагарлик (права притока р. Росави II). Крім рекордної для цього часу кількості козаків — 50 600 осіб, у ній взяли участь 50 православних ченців, 300 представників білого духовенства, а ще — київський митрополит Іов Борецький та володимирський і берестейський єпископ Єзикіїл Йосип Курцевич (духовенство прибуло на раду після завершення наприкінці травня в Києві православного церковного собору). Тобто ця козацька рада постала як своєрідний форум політичного спрямування, що виражав інтереси впливових представників соціальних станів тогочасного українського суспільства, які обстоювали конфесійну свободу православних.

На раді слово з православного конфесійного питання взяв Іов Борецький. Він яскраво змалював картину жорстких утисків «святої старожитньої релігії». Тим часом авторитетний серед запорожців старшина Петро Конашевич-Сагайдачний озвучив письмове звернення єрусалимського патріарха Феофана III із закликом виступити проти ворога, а ще з порадою щодо того, як легалізувати відновлену ним ієрархію Київської митрополії. Прочитавши патріаршого листа, П. Сагайдачний продемонстрував своє ставлення до цього документа як до священної реліквії — накрив ним свою голову. За словами очевидців, це спричинило величезний сплеск емоцій серед десятків тисяч запорожців. Вони в єдиному пориві об'єдналися, щоб до останнього боротися за віру свого народу («До неба піднісся крик. Усі клялися захищати старожитну віру аж до смерті!»). Є доволі очевидним, що порушена промовцями тема оборони православної віри і конфесійної свободи вірних православної церкви дістала такий екзальтований відгук на радному зібранні, бо була суголосною з відповідними переконаннями і системою цінностей, які поділяв фактично кожний козак.

Впадає в око й те, як на раді запорозькі зверхники надихали козаків на бойові звершення й кріпили силу їхнього духу. Запорозький гетьман Яків Бородавка у своєму зверненні до учасників ради озвучив таку пафосну ідею: «Перед Військом Запорозьким тремтить земля польська, турецька й увесь світ!» Як переконуємося, Я. Бородавка, який був виразником соціально-політичних настроїв радикальної частини запорозьких козаків, запевнив своє військо, що рівного йому немає в усьому світі. За його словами, грізна військова потуга українських козаків змушує трепетати не лише Османську імперію, армія якої наважилася посунути на Річ Посполиту, а й «польську землю». Тобто запорозький гетьман актуалізував у політичній свідомості козаків розуміння того, що вони, зрощені на своїй рідній землі, мають спільні інтереси, які аж ніяк не збігаються з інтересами поляків. Згідно з уже згаданим змістовим спрямуванням промови Я. Бородавки політичний режим шляхетської Речі Посполитої фактично перебував у тривожній напрузі через козаків Війська Запорозького («тремтить земля польська!») [174]. Звідси випливає, що розв'язання запорозько-польського політичного антагонізму, що був об'єктивною реальністю (його підживлювали, зокрема, несумісність станових інтересів

[174] Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu. R. 24. S. 820—821; Łukaszewicz J. *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* Poznań, 1842. T. 1. S. 165—166, przyp. 2.

лицарів-козаків і лицарів-шляхтичів, небажання офіційної Варшави гарантувати конфесійні права руського народу), було лише тимчасово відкладено в часі через потребу об'єднання сил країни для відсічі зовнішньому ворогу.

Як уже зазначено, справа відновлення православної ієрархії Київської митрополії зрушила з місця завдяки насамперед потужній підтримці козаків Війська Запорозького та їхніх очільників. Тому 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан III зміг висвятити київського митрополита і кількох єпископів. У подальшому запорозька підтримка православної церкви залишалася незмінною, зокрема за гетьманства Олифіра Голуба, Богдана Конші, Михайла Дорошенка. Гетьмани, які обстоювали інтереси православної конфесії, контактували з впливовими політиками Речі Посполитої, посилали послів на сейм [175].

Запорозькі політики узгоджували свої позиції щодо захисту прав православних вірних та їхньої церкви з православними архієреями, передусім із митрополитом І. Борецьким. Утім, звідси не випливало, що козаки покладалися винятково на поради православних архієреїв. Про це довідуємося, скажімо, зі справи про страту запорожцями київського війта Федора Ходики, якого запідозрили в прихильності до унії. Насправді такі звинувачення на адресу Ф. Ходики були безпідставними. Недарма в листопаді 1624 р. сотні киян на чолі з цим війтом та з іншими очільниками міського самоврядування за магдебурзьким правом вчинили напад на резиденцію уніатського митрополита в Софійській слободі [176].

Однак запорозькі козаки сформували власну думку про загрозу поширення унії в Києві і про те, як цьому пособляв тамтешній війт. У лютому 1625 р. до міста прибули запорозькі підрозділи на чолі з двома полковниками. Не рахуючись із думкою митрополита І. Борецького, козаки вдалися до спеціального розшуку, аби викоренити «єресі поміж християнським народом». Козацькі слідчі з духовних справ начебто виявили ознаки якоїсь зради серед православного духовенства. Запорозький гетьман Каленик Андрієвич дав зрозуміти І. Борецькому, що наведення козаками релігійного порядку в Києві триватиме й надалі, адже саме таке рішення ухвалила козацька рада. Гетьман наголосив, що в його козаків уривається терпець щодо начебто проуніатської налаштованості київського війта Ф. Ходики [177].

Тим часом звинувачений козаками Ф. Ходика присягнув перед І. Борецьким та ігуменом Межигірського монастиря Ісаєю Копинським, що «не є, не був і не

---

[175] Див., напр.: AGAD. Extranea. 98/62; AR. Dz. II. R. 844. S. 1; Dz. V. R. 3221. S.1; AZ. R. 723. S. 15—15 zw. s.; Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu. R. 2. S. 1247, 1248; Biblioteka PAN w Krakowie. R. 1051. S. 459 zw. s., 460; Pietrzak J. *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej: Sejm w 1623 r.* Wrocław, 1983. S. 103, 104; Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku.* Warszawa, 2008. S. 119, 120.

[176] *Пам'ятки. Архів Уніатської Церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / упоряд. М.В. Довбищенко. Т. 3. Вип. 1. Київ, 2001. С. 368—369.

[177] Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань: Документи. *Укр. археогр. щорічник*. Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 444.

мислив бути уніатом», і висловив готовність провести решту життя в монастирі. Тому митрополит почав благати козаків не позбавляти життя київського війта, навіть обіцяв прибути на Запорозьку Січ, щоб довести його невинуватість. На захист Ф. Ходики виступив також архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський. Він висловився щодо того, що київські магістратські урядники є благочестивими православними, а не уніатами. Нагадав запорожцям, що світські особи не можуть бути суддями з релігійних справ і закликав їх звільнити бранців [178].

Однак умовляння представників православного духовенства були марними. Козаки відрубали Ф. Ходиці голову у Трипіллі, що неподалік Києва, а міського писаря Михайла Цасерка допровадили на Запорожжя. Як пізніше з'ясувалося, призвідником релігійної колотнечі 1625 р. в Києві став київський міщанин Григорій Деркач, який приєднався до запорожців і безпідставно підбурив їх проти представників місцевого самоврядування [179]. Ще до того, як запорожці покарали смертю Ф. Ходику, вони позбавили життя уніатського священника Івана Юзефовича, бо той начебто напоумив київського війта запечатувати православні храми, а також паплюжив київського митрополита і Військо Запорозьке [180].

Як можна переконатися, запорожці не надто дослухалися до православних архієреїв, якщо з якихось причин здогадувалися, що серед православних є хитання у вірі і готовність змінити конфесію. Загалом православна віра стала для радикально налаштованих козаків Війська Запорозького своєрідним політичним знаменом, довкола якого вони гуртувалися і вимагали цього самого від решти співвітчизників. Козаки фактично розглядали православ'я як основоположну моральну основу, що живить ідентичність українців, тому розцінювали конфесійні хитання православних і перехід їх до уніатської церкви як зраду свого народу і бралися викорінити це терором. Вельми жорстка позиція, що її демонстрували у цьому плані запорожці, сприяла зростанню їхнього авторитету серед учасників руху за конфесійну свободу православних. До них зверталися по допомогу деякі православні громади, щоб зупинити у себе наступ унії. Так, у відповідь на скаргу православних із Шаргорода (Брацлавщина) козаки позбавили життя посланого в це місто уніатського протопопа Андрія Копичинського [181].

Запорозьких козаків вельми непокоїли спроби православних і уніатських ієрархів порозумітися між собою. Тому щодо своїх архієреїв запорожці виконували, особливо не церемонячись, функції своєрідних пастухів. Промовистим підтвердженням цього є події, пов'язані з проведенням у Києві в серпні 1628 р. православного церковного собору. У ті дні козаки заприсяглися, що позбавлять життя архієрея Мелетія Смотрицького, якщо буде доведено його уніатство. Ки-

[178] AGAD. AZ. R. 45. S. 7—9; R. 45. S. 10; *Пам'ятки. Архів Уніатської Церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* Т. 3. Вип. 1... С. 370, 371.

[179] AGAD. AZ. R. 289. S. 123.

[180] Biblioteka PAN w Kórniku. R. 338. S. 88.

[181] AGAD. AZ. R. 368. S. 1; Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna Zaporoska*... S. 211.

ївський козак Соляник, який запідозрив деяких учасників собору в тяжінні до уніатської церкви, попередив прихильників унійної ідеї про плачевні для них наслідки («Ну, біс вашій матері! Махлюйте, махлюйте, дістанеться тут і Павлу, і Савлу!»).

Запорожці постали у ролі пильних і грізних контролерів своїх духовних і під час помісного собору православної церкви, що відбувся у Києві в липні 1629 р. Напередодні собору запорозький гетьман Лев Іванович надіслав листа митрополиту І. Борецькому, в якому повідомив, що до Києва відправлено запорозьких представників, які стежитимуть за тим, аби, бува, не сталося чогось супротивного православ'ю. Гетьман запевнив, що козаки готові віддати своє життя за віру. Під час роботи помісного собору один із цих делегованих Левом Івановичем запорожців застеріг архімандрита Києво-Печерського монастиря і митрополита І. Борецького, щоб вони не мислили порозумітися з уніатами, бо в такому разі їх очікуватиме сумна доля вбитого козаками київського війта Ф. Ходики («Буде така сама унія архімандритові — та й І. Борецькому, як напередодні війту!»). Присутній на соборі королівський комісар А. Кисіль спробував приструнчити козацького неґречного оратора. Однак козацькі посли різко осадили комісара, кинувши йому: «Не гучи, ляше!» [182]

Як переконуємося, запорозький провід вважав за потрібне жорстко контролювати православне духовенство, щоб уникнути дрейфу архієреїв у бік уніатської церкви. Впадає в око те, який саме зміст вкладали запорожці в поняття правдивого русина. Безперечно, їм було добре відомо, що Адам Кисіль православний шляхтич, який народився на Волині і, відповідно, добре знав мову, побут і культуру українського населення. Однак для козаків принципово важливим було інше, а саме: той факт, що А. Кисіль представляв на православному церковному соборі королівську владу і поставав прихильником порозуміння православних з уніатами. Через це, з погляду політичного вибору королівського комісара, вони назвали його «ляхом» — поляком (відомо, що під час революційних подій XVII ст. козаки дорікали А. Кисілю, що він, «кістка з кісток наших», мав порозуміння із «ляхами»).

Тобто для запорожців на передньому плані в «національному» була не етнічно-родова основа, мова або формальна належність до певної конфесії (нехай і православної), а чітка політична позиція щодо обстоювання корінних інтересів руського народу — тогочасних українців. Причому для козаків Війська Запорозького квінтесенцією цих політичних інтересів поставало правило: твердо стояти на платформі традиційної, «правдивої» православної конфесії русинів-українців. Адже усвідомлений вибір на її користь і вірність їй, що потребували актуального діяльнісного підтвердження, визначали належність особи до «своїх», а також політично відмежували спільноту русинів-українців, скажімо, від поляків-католиків — як і від русинів-українців уніатів, бо вони, порозумівшись із першими, стали новими «ляхами» і відповідно відокремилися від своєї «нації».

[182] Жукович П. *Материалы для истории киевского и львовского соборов 1629 года...* С. 10, 11.

Запорозькі козаки активно долучалися до посадовлення на різні церковні пости православних архієреїв [183]. Прикметно, що гасло оборони православної віри могло актуалізуватися під час козацьких повстань. Це підтверджують деякі документи керівників козацького повстання 1637—1638 рр. [184] Водночас запорожці обстоювали інтереси православної конфесії політичними методами: адресували свої відповідні вимоги польській владі. Щодо цього особливо значний сплеск політичної активності козаків Війська Запорозького простежується після смерті 1632 р. Сигізмунда III. У цей час у Речі Посполитій розпочалася підготовка до виборів і коронування нового польського короля. Козаки Війська Запорозького хотіли, щоб до їхніх вимог таки дослухалися у Варшаві, тому узгодили свої політичні позиції зі шляхтою Київського і Брацлавського воєводств, а також заручилися підтримкою впливового в країні литовського польного гетьмана Криштофа Радзівілла. Запорозький гетьман І. Петражицький-Кулага прохав останнього посприяти на сеймі козацьким послам під час внесення їхнього подання до Посольської ізби і до сенату. Причому козаки не лише домагалися поліпшення прав православних у Речі Посполитій, а й розраховували дістати право голосу під час обрання короля [185].

Про свій намір долучитися до королівської елекції запорожці повідомили гнєзненському архієпископу і запропонували свого кандидата на польський престол — королевича Владислава Ваза. Козацькі політики вимагали негайної заборони уніатської церкви. Оскільки представлене на сеймі шляхетство як привілейований політичний клас Речі Посполитої не збиралося йти на поступки козакам Війська Запорозького, то їхні претензії стати повноправним політичним суб'єктом у державі (що суперечило чинній конституційній доктрині) було проігноровано. Запорозькі посли по своєму поверненні з Варшави замалим не заплатили життям за свою невдачу. Утім, постраждав лише гетьман І. Петражицький. За даними деяких джерел, козаки закинули йому намір «обляшитися» і начебто приписали йому бажання перекинутися в «ляську віру» [186]. Хоча достеменно невідомо, чи справді запорожці звинуватили свого гетьмана у відщепенстві — політико-конфесійній зраді свого народу, однак його стратили.

Замість І. Петражицького запорозьким гетьманом став Андрій Гаврилович (Діденко). За його гетьманства на початку вересня 1632 р. запорожці відправили послання, адресоване елекційному сейму (його робота тривала від 27 вересня до 8 листопада 1632 р.). Як випливає з цього документа, козаки наполягали, щоб новообраний король підтвердив традиційні права, свободи і вольності «народів» Речі Посполитої. І наголосили, що найбільшою цінністю для запорожців є

[183] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования.* Т. 1. Приложения... С. 276—277; Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні...* С. 304.

[184] Okolski Sz. *Dyaryusz transakcyi wojennej między Wojskiem koronnem i Zaporoskim, w r. 1637, miesiąci Grudnie*. Kraków, 1858. S. 26.

[185] AGAD. AR. Dz. II. R. 11546. S. 4, 5; Dz. V. R. 15344. S. 7—8.

[186] *Акты Московского государства.* Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 404—405, 410.

свобода віросповідання, за яку вони готові покласти своє життя. За тенденційною інформацією папського нунція, під час сеймових засідань у Варшаві козаки начебто зібрали 30-тисячне військо, до них прибуло кілька сотень православних священників, які на колінах благали захистити православну віру, відновити релігійну свободу і повернути маєтності, захоплені уніатами [187].

Хай там що, на елекційному сеймі було ухвалено законодавчий акт — «Статті для заспокоєння руського народу», які присягнув виконати королевич Владислав. Ставши на коронаційному сеймі 1633 р. польським королем під іменем Владислава IV, він підтвердив цей документ (запорозький гетьман А. Гаврилович ще напередодні цього сейму дав зрозуміти, що козаки рішуче налаштовані домогтися «заспокоєння» православної віри [188]). Згідно з уже згаданим документом було декларовано, що православні матимуть свободу богослужіння в Речі Посполитій. Фактично набула легального статусу ієрархія православної церкви Київської митрополії, православним пішли на поступки щодо функціонування їхніх церковних братств, друкарень тощо. Відбулося розмежування Київської митрополії між православною та уніатською конфесіями щодо їхніх адміністративно-територіальних кордонів, прав і привілеїв духовенства. 1635 р. документ схвалив вальний сейм [189].

Хоча «Статті для заспокоєння руського народу» не могли цілком задовольнити ані православних, ані уніатів, однак їх ухвалення посприяло зниженню рівня конфесійної напруги в країні. Цього результату вдалося домогтися не останньою чергою завдяки активній участі запорожців у русі за конфесійну свободу руського народу.

Загалом у першій половині XVII ст. запорожці вбачали у православній вірі духовну основу русинів-українців. Вони розглядали боротьбу за їхні конфесійні права у Речі Посполитій як свою духовно натхнену політичну мету і громадянський обов'язок. Заради досягнення цієї мети вони готові були пожертвувати своїм життям. Їхній політичний радикалізм, спрямований на обстоювання інтересів православної церкви і забезпечення її вірним релігійної свободи, консолідував православне населення України. Фактично він відігравав роль потужного чинника мобілізації русинів-українців у національну спільноту ранньомодерного часу. Прикметною ознакою останньої було те, що принаймні її політично найактивніші члени цілком сформували уявлення про свою унікальність, порівнюючи її з іншими народами, а найголовніше — усвідомили спільність своїх корінних інтересів, що загалом зводилися до свободи у найважливіших її проявах і політичного визволення спільноти, а ще — усвідомили потребу гуртуватися довкола цих високих цілей та виборювати їх на практиці.

---

[187] Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования.* Т. 1. Приложения... С. 401, 402, 452—453, 503.

[188] AGAD. AZ. Dz. II. R. 725. S. 1.

[189] AGAD. Libri Legationum. R. 32.S. 286—288, 289—290; Wisner H. *Władysław IV Waza.* Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 131—134.

Україна і українці. На думку Ф. Сисина, тогочасна назва «Русь» була збірним поняттям. Вона могла стосуватися православних і уніатів українських земель, а також тих українців і білорусів, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Назву «Русь» залежно від контексту вживали для окреслення народу, культури, віросповідання, а також території. Тобто етнічні українські та білоруські землі поставали в тогочасній суспільній свідомості як одна культурно-історично-релігійна сутність, культурна сфера. Водночас після Люблінської унії 1569 р. почав поглиблюватися процес культурної і політичної диференціації між українцями і білорусами. Спільність, яку уособлювала Русь, загалом була аморфною і територіально розпорошеною — від Вільна й Вітебська до Кам'янця-Подільського, Львова та Києва. З часом утверджується нове розуміння руської «нації», в якому хоч і не витісняється ідея Русі як культурно-релігійної спільності, що розпорошена територіально, однак формується погляд на Україну (принаймні основну її частину) як на політичну сутність [190]. Наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII ст. вже спостерігались певні свідомісні та ментальні ознаки того, що у віддаленій історичній перспективі представники її корінного етносу змінять свою назву і позначатимуться етнонімом «українці». Ба більше, напередодні Берестейської церковної унії 1596 р. у політичній думці з'явився теоретичний конструкт «український народ».

Для Іова Борецького християнська спільнота, що в Речі Посполитій стала об'єктом релігійних гонінь, фактично поставала як структурований у соціально-становому плані народ України, який творили духовенство, селяни і міщани («поспільство»), козаки (їх позначали терміном «лицарство»), а також шляхта. Як випливає з листа І. Борецького до Криштофа Радзівілла від 24 серпня 1624 р., згаданих вище представників соціальних станів духовно об'єднували православні святощі і належність до православної церкви. «Священників, поспільство, рицарство і шляхту» психологічно гуртувало усвідомлення того, що через релігійні утиски вони «у нашій Україні» як співвітчизники переживають долю народу, що перебуває в тяжкому полоні і зазнає мучительств за віру [191].

Вивчення джерел другої половини XVI — першої половини XVII ст. переконує, що назва «Україна» у широкому значенні слова означала порубіжжя Речі Посполитої, її окраїнні території. У такому значенні свою «україну», «українні міста» мали також Османська імперія і Московія [192]. Стосовно України, яка входила до складу Речі Посполитої, то це була певна частина руських земель. Із

[190] Sysyn F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego. *Odrodzenie i Reformaciaw Polsce*. 1982. T. 37. S. 83; Sysyn F.E. *Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.* Cambridge, Mass., 1985. P. 27, 28, 210, 211.

[191] AGAD. AR. Dz. V. R. 1150. S. 1.

[192] Див., напр.: *Жерела до історії Украни-Руси.* Т. 8. Львів, 1908. С. 32; *Документи російських архівів з історії України: Документи до історії запорозького козацтва 1613—1620 рр.* Т. 1... С. 106, 108.

твору Шимона Старовольського «Полонія» (1632) [193] дістаємо уявлення про те, як у першій половині XVII ст. у Речі Посполитій розуміли етнічні і політико-географічні кордони земель, до яких прикладали назву «Русь». Автор «Полонії» визначив своєрідну етнічну карту передусім двох руських народів Речі Посполитої. Йдеться про територію розселення русинів (представників українського етносу — якщо скористатися усталеною в пізніші часи їхньою назвою) у Червоній Русі, або Роксоланії, що належала Короні Польській, а також розселення північно-західної гілки руського народу (білорусів) у Білій Русі, яка входила до складу Великого князівства Литовського. Щодо Червоної Русі, то природно-географічними об'єктами, які позначали її кордони на заході, відмежовуючи Русь від Малопольщі, були праві притоки Вісли: Віслок (Вислока) і Вепр (Вепш). На півночі аналогічну роль виконували Стир і Прип'ять, які маркували кордон між Червоною Руссю та Білою Руссю. На сході Червона Русь межувала з територією Московського царства. Автор «Полонії» проводив кордон Речі Посполитої і Московії верхів'ями Борисфену (Дніпра), а також тягнув його за Танаїс (Дон). Ш. Старовольський розмитіше окреслив межі Червоної Русі на півдні (на півдні й заході): загально назвав кордони з Угорщиною, Молдавією і Бессарабією. Нечіткими є також окреслені цим же автором кордони Червоної Русі і татарських володінь.

У «Полонії» зауважено, що Червону Русь з адміністративно-територіального погляду поділено на Руське, Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське і Київське воєводства. Як частину цієї Русі автор твору вирізнив Холмську землю. У своїй праці він подав, зокрема, повітовий поділ відповідних воєводств і назвав найпомітніші в руських краях поселення та річки. Ш. Старовольський фактично провів своєрідну цивілізаційну межу між, з одного боку, Червоною Руссю і Білою Руссю Речі Посполитої, а з іншого — Чорною Руссю Московського царства, назвавши їх, згідно з традицією античної географічної номенклатури, Європейською Сарматією та Азіатською Сарматією відповідно.

Отже, є підстави для твердження, що на початок 1630-х років у «Полонії» Ш. Старовольського зафіксовано погляд на Червону Русь від Віслоку і Вепшу до Дону, від кордонів Угорщини, Молдавії, Бессарабії і татарських володінь до Стиру і Прип'яті як цілісну політико-географічну та історичну територію, що постає своєрідною етнічною мапою русинів-українців. До того ж останніх відмежовано від русинів-білорусів Білої Русі, як і від так званих «руских людей» Московії.

Зауважимо, що такого цілісного і глобалізованого сприйняття етноісторичних та етнокультурних реалій руських (українських) земель крізь призму історичної географії тогочасні польські автори дійшли не одразу. Певною мірою до такого напряму мислення наблизився Ян Анджей Красіньський — автор твору, що також мав назву «Полонія» (1574). За спостереженням Д. Вирського, Я. Красіньський виходив із засновку про існування Русі, поділеної на дві части-

[193] Текст твору див. у праці: Вирський Д. *Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.)*. Ч. 2 (Додатки). Київ, 2008. С. 155—157.

ни. Він доводив: «Коронна Русь», що належала Короні Польській, простягалася від Кракова і Карпатських гір до Дніпра, тоді як Русь Московського великого князівства займала простір від Дніпра до Волги. Про землі Русі, що входили до складу Великого князівства Литовського, Красіньський не згадав. Водночас він вирізнив у межах Коронної Русі окремі області, що переважно збігалися з відповідними тогочасними воєводствами, — Львівську, Люблінську, Белзьку, Київську, Черкаську, Підляську, а також Поділля і Волинь (у цьому переліку не згадано Брацлавське воєводство).

Тим часом М. Кромер у своєму творі «Полонія» (1577) окреслив кордони Королівської (Червоної) Русі у межах, що були до Люблінської унії 1569 р. Червона Русь уявлялася йому в складі Руського та Белзького воєводств. У цьому випадку історик вагався, чи вносити йому до цього переліку Подільське воєводство. М. Кромер волів не трактувати Русь у «національному» вимірі. Тому розглядав її як конгломерат територій, підпорядкованих різним володарям. Місцеве руське населення він фактично хотів позбавити історичної пам'яті і претензій на давньоруську спадщину.

Варто зазначити, що у «Хроніці Європейської Сарматії» (1611) Алессандро Гваньїні кордони різних частин Русі окреслено вельми нечітко. Московію названо Білою Руссю, тоді як Біла Русь, що перебувала у складі Речі Посполитої, у нього виступає під назвою Чорна Русь. Лише на середину XVII ст. у польській історіографії викристалізувалося концептуальне сприйняття Русі як такої, що поділена на білоруську, українську і московську території [194].

Незалежно від того, як швидко після Люблінської унії 1569 р. польські історики усвідомили єдність території та справжні межі Червоної Русі, яка входила до Корони Польської і де проживали русини-українці (порівняно з іншими, найбільш цілісну концепцію щодо цього запропонував Ш. Старовольський у своїй «Полонії»), руське населення реально проживало на цих землях. Однак де на території Русі, підвладної Короні Польській, шукати Україну?

У документах другої половини XVI ст. трапляються згадки про «Україну Руську, Київську, Волинську, Підляську, Брацлавську» із зазначенням соціально-політичної специфіки цих «Україн»: тамтешні «свавільні люди» часто чинять збройні напади на землі сусідніх із Річчю Посполитою держав [195]. Тобто до переліку історичних земель, яких позначено терміном «Україна», віднесено Підляшшя та Волинь, які не мали спільних кордонів з іноземними державами. Водночас Руське, Київське і Брацлавське воєводства вирізнялися своїм порубіжним статусом у прямому значенні цього слова. Звідси напрошується думка, що термін «Україна» позначав не якусь вузьку окраїнну прикордонну смугу, а доволі великі території на схід від основного масиву етнічних польських земель. У політико-географічному аспекті ці території переважно межували з регіонами,

[194] Вирський Д. *Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.).* Ч. 1. Київ, 2008. С. 161, 162, 172, 173, 219, 232.

[195] ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 175—175 зв.

що перебували у сфері владних впливів Османської імперії та її васалів, а також Московського царства.

Впадає в око узагальнене визначення територіальних меж України, які сформувалися приблизно на середину XVII ст., що відображено в назві книги французького інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана: «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії...». Цей автор, який від 1630 р. упродовж кількадцяти років служив у Речі Посполитій військовим інженером, у посвяті польському королю Яну-Казимиру зазначив: у його творі йдеться про «опис цього великого пограниччя — України [Ukranie], розташованої між Московією [Moskovie] і Трансільванією... Це — нове королівство, яке віднедавна значно зросло... Цей люд, спрямувавши всі свої турботи на благо Вашої держави, розсунув досить далеко її кордони і доклав зусиль, щоб обробити неродючі землі, які він там зустрів, що тепер їх дивовижна родючість становить найбільший прибуток Вашого королівства. Цей новоздобутий край є незборним захистом проти могутності турків і жорстокості татар, міцною перепоною, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги» [196].

Отже, Г. Боплан, який добре знав географічне положення і геополітичне становище земель, про які він писав, а також етнокультурні особливості і спосіб життя тамтешнього населення, з погляду стратегічних інтересів польської влади окреслив цей розлогий край у глобалізованих термінах. Україна була для нього важливим для Корони Польської величезним пограниччям фактично зі стратегічним оборонним та економічним потенціалом справжнього королівства. Ці землі простягалися від кордонів Московії на сході до Східних Карпат на заході. Г. Боплан звернув увагу на рухливість територіальних меж України, спричинену, зокрема, господарською активністю місцевого населення, яке освоювало південні степові простори.

У ті часи термін «Україна» у вузькому його значенні стосувався насамперед Київського і Брацлавського воєводств. Іноді територіальні межі України тлумачили ще вужче, аби вирізнити певну частину українських земель, як-от «Дніпровська Україна» [197]. Показово, що у привілеї Сигізмунда III королівському коморнику Бартоломію Обалковському від 21 серпня 1621 р. південні і східні межі Київщини й «усієї тієї України» означено з призв'язкою до певних конкретних топонімів. У цьому джерелі зазначено, що Б. Обалковський дістав право управляти селітряним промислом «у всій Київській землі і по усій тамтешній Україні, у диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Муравських татарських шляхів та біля річок Псла, Ворскли, Орелі та у всіх диких пустках, де б лишень могли знаходитися городища та інші місця, придатні для виготовлення селітри» [198].

Як можна переконатися з цього документа, південна околиця України фактично проходила кордонами Брацлавського воєводства — межувала з Білго-

[196] Боплан Г. Л. де. *Опис України*... С. 21, 22.
[197] Biblioteka PAN w Kórniku. R. 351. S. 56.
[198] *Воссоединение Украины с Россией*... С. 19.

родськими та Очаківськими «дикими полями», тобто степами, де кочували Буджацька (Білгородська) й Очаківська татарські орди [199]. Причому ці степи фактично розглядалися як зона економічних інтересів і господарської експансії українського населення. На сході територія «Дикого Поля», що привертала увагу селітряників з України, досягала татарського Муравського шляху, який на одній з ділянок пролягав верхів'ям Орелі (південніше Валок). Вказівка на Ворсклу, Псел та Путивльські «дикі поля» означувала східний кордон України, власне, кордон Речі Посполитої і Московського царства.

За спостереженням Ю. Шевельова, «власна назва Україна розвинулася безпосередньо з первісного значення "межівна земля"». На його переконання, Касіан Сакович у своїх «Віршах на жалісний потреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» сприймав Україну як «козацьку землю» в межах Київського воєводства [200]. Мешканці земель, розташованих по сусідству з Київщиною і Брацлавщиною, усвідомлювали «українність» останніх, однак не завжди переносили її на себе. Зокрема, у джерелах трапляються повідомлення, з контексту яких стає зрозуміло, що Волинське воєводство винесене за межі «України» [201]. Статус Київського і Брацлавського воєводств як таких, що від початку мають «український» зміст і в цьому сенсі є територіальним ядром України, зауважив П'єр Шевальє —секретар французького посольства у Варшаві в роки національно-визвольного виступу українського народу середини XVII ст. («Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств») [202].

Упродовж останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. на Київщині та Брацлавщині швидко формувалося велике землеволодіння, зокрема, виникли величезні земельні комплекси князів Острозьких, Збаразьких, Вишневецьких, які для примноження власних маєтностей активно використовували свої воєводські і старостинські уряди [203]. Дедалі більше господарське освоєння земель на Лівобережжі Дніпра сприяло формуванню уявлення про Україну як край, головною географічною віссю якого є саме ця річка. Лівобережне Подніпров'я називали Задніпров'ям. Уже наприкінці XVI ст. до цього регіону звертали свої погляди деякі автори політичних проєктів. Ідеться про київського католицького єпископа Йосипа Верещинського, який походив зі старовинного руського шляхетського роду з Холмщини. 1596 р. він розробив проєкт створення козацького князівства на Задніпров'ї, згідно з яким Військо Запорозьке отримувало належні Речі Посполитій землі на Правобережному Подніпров'ї від Лубен до Мстиславля.

[199] Докладніше див.: Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. XIX в. Административно-териториално устройство, селища и населения в Северозападного Причерноморие*. София, 2009.

[200] Шевельов Ю. Назва «Україна». *Вибрані праці*: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2008. С. 423, 424.

[201] *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 115; Спр. 50. Арк. 569 зв., 570.

[202] Шевальє П. *Історія війни козаків проти Польщі*. Київ, 1960. С. 43.

[203] Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.*... С. 115—119.

Й. Верещинський пропонував розподілити землі козацького князівства на територіальні полки з центрами у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі. Центром князівського територіального полку в проєкті визначено Переяслав (князь мав стати фактично главою васальної щодо Корони Польської козацької держави), а резиденцією запорозького гетьмана, який зберігав повноту своєї влади над козаками Війська Запорозького, — Лубни. Це місто водночас мало виконувати роль центру гетьманського полку. Як можемо переконатися з переліку полкових центрів Задніпровського козацького князівства, його територія доволі глибоко вклинювалася в етнічні білоруські землі, які у той час були порівняно добре заселені та освоєні в господарському плані. Й. Верещинський надавав цьому особливого значення, адже хотів зробити з козацьких полковників, князя та гетьмана нових землевласників, які отримуватимуть прибутки від своїх підданих [204].

Висловлена Й. Верещинським ідея наділення козаків власною державою стала, з одного боку, політично найбільш далекосяжним проявом тогочасної теорії держави, сфокусованої на запорозьке козацтво, і постала вона задовго до того, як виникла Українська держава середини XVII—XVIII ст. З іншого боку, у цьому політичному проєкті відобразилися конкретно-історичні реалії другої половини XVI ст., пов'язані з процесом заселення та освоєння земель України, зокрема на Правобережжі Дніпра. Й. Верещинський в іншому своєму проєкті розробив план, покликаний надати Україні великої політичної значущості, а також зміцнити її обороноздатність перед воєнною загрозою від «ворогів Святого Хреста». На думку автора, реалізації цього плану мало посприяти перенесення польського королівського двору на українські землі, а також перетворення Війська Запорозького на наймане територіальне військо [205].

Якщо 1596 р. Й. Верещинський запропонував створити на східноукраїнських землях козацьке князівство, то цього самого року керівник великого козацького повстання в Україні наприкінці XVI ст. Северин Наливайко розробив свій політичний проєкт облаштування козаків на південних українських землях [206]. І запропонував у написаному ним документі, названому «Кондиції», що був надісланий польському королю Сигізмундові III. Автор «Кондицій» хотів осадити козаків на незаселених землях межиріччя Південного Бугу і Дністра. Нові козацькі володіння мали брати початок за кордоном Брацлавського воєводства на землях так званого Дикого Поля — південніше р. Кодима (орієнтовно по лінії сучасних Ананьєва — Врадіївки) і досягати приблизно рубежу Тягиня (сучасні Бендери) — Очаків. За задумом С. Наливайка, козацький гетьман мав би повну

[204] Антонович М. Студії з часів Наливайка. *Праці Укр. іст.-філол. т-ва. Додаток.* Прага, 1942. С. 104—106.

[205] *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Вып. 1. Приложения... С. 1—33.

[206] Докладніше про цей проєкт С. Наливайка та політичні проєкти Й. Верещинського, пов'язані з Україною, див.: Сас П.М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.).* Київ, 1998. С. 223—280.

владу над козаками, записаними до його реєстру. Очолюване цим гетьманом військо підпорядковувалося б польському королю. Матеріальне забезпечення козаків передбачено за рахунок поборів («стацій») з білоруського населення, а також платні з державного скарбу Речі Посполитої. У разі потреби козаки повинні були воювати проти Османської імперії та її васалів, а також проти Московії. Наливайко мав намір установити жорсткий контроль гетьмана Бузько-Дністровського війська над Військом Запорозьким [207].

У ті часи Лівобережжя і Правобережжя Дніпра у сприйнятті сучасників почали поставати як Україна лівого і правого берегів цієї річки. У джерелах знаходимо повідомлення про те, що після завершення польсько-московської війни 1617—1618 рр. «Україна з обох боків спустошилася». Тоді Києву не надто загрожували татарські напади. З цією небезпекою частіше стикалися мешканці південніших від Києва міст — Канева, Корсуня, Черкас, Чигирина. Попри небезпеку ворожих вторгнень, Лівобережжя Дніпра доволі активно освоювали великі землевласники Речі Посполитої. Річ у тому, що магнати мали неабияку економічну вигоду від заснування нових поселень, скажімо, в Остерському старостві [208], як і на інших територіях Лівобережжя. Між магнатами точилася гостра конкуренція щодо опанування земель і заселення цього регіону. Сюди було перенесено практику збройних міжусобиць — так званих наїздів, якими традиційно займалися представники панівного соціального стану на давно освоєних землях Правобережжя. Крім іншого, такі конфлікти формували особливу атмосферу життя в «Україні», де шанували сильних і зневажали слабких, а силовий чинник часто підміняв право. Атмосфера боротьби за виживання на пограничних теренах іноді опосередковано діставала відображення навіть у назві новозаснованих поселень. Наприклад, назва слободи Держикрай метафорично окреслювала сповнене небезпек життя першопрохідців, які закріплювалися на нових землях, спираючись на власні сили.

Загалом населення, яке мешкало «в Україні», «в краю на Україні», підживлював потік людей з тих руських земель, де вони зазнавали тяжких соціально-економічних визисків. Соціальне обличчя населення в Україні визначали як призвичаєні до воєнних небезпек корінні мешканці, так і підприємливі переселенці. Міграційні хвилі зі «старих» українських воєводств бурхливими потоками накочувалися на неосвоєні степові простори. Завдяки цим переселенцям вдавалося швидко відроджувати знищені ворогами поселення. Населення тогочасних українських земель, передусім Київського і Брацлавського воєводств, позначали термінами, утвореними від слова «Україна», як-от «українні обиватели», «українні державці» — їх вживали до представників шляхетства. З погляду репрезентантів панівних соціальних верств Речі Посполитої непокірні запорозькі козаки дістали назву «українне свавілля» або «українні свавільні люди», а селян означували як «хлопів з України». У джерельних повідомленнях знаходимо визна-

[207] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich.* Warszawa, 1858. № 2. S. 218—219.

[208] П. Пачинський до Я. Замойського, після 19.VIII 1619. AGAD. AZ. R. 737. S. 58.

чення на кшталт «українні жовніри», «українне військо». Аби термінологічно означити загальну назву місцевого населення, могли використовувати словосполучення «українні люди», «люди з України». У тогочасних писемних джерелах трапляється також вислів «українці» [209].

Зауважимо, що наведені означення представників різних верств населення в змістовому плані формально були націлені на те, щоб наголосити на їхньому перебуванні на постійній основі «в Україні» або «на Україні». Утім, за вже згаданою «українською» термінологічною лексикою, очевидно, крився глибший зміст. Адже «українцями» поставали люди, яких багато в чому об'єднували спільні умови життя в регіоні, що зазнавав регулярних вторгнень татар (населенню українських земель дошкуляли також московити). Однак для «українних» мешканців об'єднавчим чинником слугувала не лише боротьба проти ворожих нападів. Їх регіонально гуртували спільні для них економічні інтереси та способи господарювання. У плані зміцнення регіональної («української») солідарності для шляхти українських воєводств, як і для козаків Війська Запорозького, багато важив фактор гуртування довкола відповідних корпоративних політико-правових і соціально-станових інтересів. Усе це сприяло закріпленню специфічної політичної самосвідомості, соціокультурних орієнтацій, особливостей психотипу, ментальності і рис характеру, на чому основувалося націєтворення українців і що вирізняло їх на тлі сусідніх етносів, не лише московитів, які мешкали у Московському царстві, а й білорусів, територія яких (так само як і українські землі) перебувала у складі однієї держави — Речі Посполитої.

Щодо білорусів, то попри їхню єдність у духовній сфері з українцями, зумовлену православною вірою і належністю до Київської митрополії, у джерелах трапляються певні опосередковані вказівки на інакшість білоруського етносу, як порівняти з русинами-українцями. Скажімо, запорожці, які сприймали землею Вітчизни «Україну» довкола берегів Дніпра (в пониззі цієї річки лежало Запорожжя, край козацької вольності), іноді жорстко конфронтували з білоруським населенням як із людьми поза межами рідної землі (у разі таких конфліктів білоруси трактували козаків Війська Запорозького чи не як ворогів-зайд). Хоча належність білорусів до широкої віросповідної спільноти руського народу для представників козацтва була очевидною, однак вони виказували щодо цього етносу чуття певної дистанції. Адже запорожці воліли виводити білоруські території за межі «своєї землі». Утім, вони були аж ніяк не проти того, щоб збирати натуральні і грошові побори на своє військо з білоруських теренів. Тобто українські козаки вводили їх до зони своїх економічних інтересів (цю зону окреслено так:

[209] Див., напр.: *Жерела до історії України-Руси*. Т. 1: Матеріали до історії української козаччини / зібрав і видав І. Крип'якевич. Львів, 1908. С. 27, 28, 30, 31, 39, 54, 66, 73, 113, 183, 263; *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana: z jego popiersiem* / wyd. A. Bielowski. Lwów, 1861. S. 191, 284, 285; Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu. R. 24. S. 15 zw., 46 zw.—48 zw.

«почавши від Могилева; вся Україна аж до Дніпровського гирла») [210]. Насправді запорожці вважали рідним краєм передусім Середнє Подніпров'я, де зосереджувалася основна маса козацького населення і мешкали козацькі родини, а ще, безперечно, пониззя Дніпра із Запорозькою Січчю.

Загалом вже згадана територіально-географічна зона України в першій половині XVII ст. стала простором зародження української національної ідентичності. На практиці це виявлялося в переміщенні населення, яке шукало економічної свободи, на «Україну», де воно облаштовувалося в так званих слободах, у яких доволі тривалий час для нього не було тяжкого панського утиску. Вельми важливим було те, що на українських землях виник і зміцнів козацький рух, а в руських воєводствах Речі Посполитої набув сили рух за конфесійну свободу православних. Ідеологи і політичні мислителі витворили різні міфологізовані соціально-політичні та історичні ідеї, в яких, зокрема, актуалізовано попит на спадщину «золотого віку» вітчизняної етноісторії — Київської Русі.

Є цілком очевидним: якщо в руських воєводствах Речі Посполитої першої половини XVII ст. соціально-політична структура суспільства залишалася б такою самою, якою вона була у першій половині XVI ст. на українських землях Корони Польської і Великого князівства Литовського, тобто з монополією шляхетства — реально значущої політично активної верстви, зацикленої на своїх станових привілеях і прерогативах, які вона обстоювала політкоректними методами боротьби на сеймиках, сеймах і однозначно не могла зважитися на радикальні дії на кшталт збройних повстань, то навряд чи можна було очікувати якихось зрушень у соціально-політичному бутті українського етносу. Тим часом ситуація кардинально змінилася з утвердження в Україні нового масового соціального стану — козацтва. Козацьку спільноту гуртували принципи життя на засадах прямої демократії та лицарське самоусвідомлення. Запорожці дорожили своїми правами і вольностями, шанували вояцьку честь і козацькі звичаї, демонстрували готовність до громадянського служіння Вітчизні. Ці та інші засадничі прикмети козацького способу життя та притаманної запорожцям системи цінностей створювали притягальний для багатьох представників різних соціальних верств зразок «нової» для традиціоналістського суспільства людини, яка сама була ковалем свого щастя.

Запорожці чинили політичний тиск на центральну владу, а ще вдавалися до дієвих практичних військово-організаційних акцій і політичних маніфестацій, з-поміж яких потрібно вирізнити їх корпоративне долучення до всестанової релігійної організації — Київського церковного братства. Завдяки сміливій політичній поставі козаків Війська Запорозького вони вдихнули широким верствам українського суспільства енергію боротьби за конфесійну свободу (активними поборниками останньої були православні інтелектуали, представники міщанства

[210] AGAD. AZ. R. 3036. S. 40—42; Biblioteka PAN w Kórniku. R. 338. S. 88; Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584—1620. Kraków, 1868. S. 119—121; Баркулабовская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 32. Москва, 1975. С. 189, 190.

і частина руської шляхти). Тож на початку 1620-х років це уможливило акт відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії. Запорожці активно підтримували православну церкву і в подальшому. Причому вони чинили тиск на її ієрархів, не даючи їм відступитися від «чистоти» ідеалів виборювання руським народом простору свободи в Речі Посполитій. У горнилі боротьби за конфесійну свободу руського народу, що реально мала доволі вагомі здобутки, було зрощено політичну свідомість української спільноти, сповнену віри в свої сили та надійність свого історичного фундаменту.

Є обґрунтовані підстави для думки, що вже згадані свідомісні зміни, а також долучення багатьох людей до масових політико-релігійних акцій за конфесійну свободу православних започаткували процеси ранньомодерного націєтворення українців. Проте останнє аж ніяк не вичерпувалося конфесійним аспектом. Насправді вельми значущим чинником у плані зародження і формування українського націєтворення було швидке зростання нового соціального стану — козацтва, яке створило на Подніпров'ї своєрідне протодержавне утворення українського етносу — Військо Запорозьке. Для багатьох безпосередніх учасників козацький статус став соціально-політичним ідеалом, адже давав охочим особисту свободу і можливість вільно господарювати. Тисячі людей із різних українських воєводств, де їм дошкуляли неволя і панський гніт, здобували для себе реальну особисту й економічну свободу, а також можливість випробувати вояцьке щастя в бойових походах.

Стосовно запорожців, то вони наполегливо домагалися від офіційної Варшави зміцнення і розширення своїх станових прав. Однак шанси щодо цього для українських козаків були аж ніяк не найкращі у Речі Посполитій, де утвердилася політично панівна каста — шляхетський стан. Тому козаки нерідко жорстко конфронтували з центральною владою і піднімалися на збройні повстання. У другій половині 1630-х років керівному режиму вдалося завдати козакам Війська Запорозького вельми болісного удару. Зокрема, було скасовано традиційні права козаків, а Військо Запорозьке обмежили кількома полками і поставили під жорсткий контроль польської влади. Законодавчо це було закріплено ухваленням «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. [211]

Проте для польської влади це стало «пірровою перемогою». Адже будь-якими обмеженнями і правовими регламентаціями неможливо було стерти в козаків та інших представників політично активних верств українського населення набуті ними риси ранньомодерної національної ідентичності, колискою якої стали землі, що їх вже у ті часи дедалі частіше називали Україною. Це було, зокрема, Подніпров'я, де поширився козацький спосіб життя і виникли сприятливі умови для зростання політичної свідомості людини, зорієнтованої на свободу. Уже

[211] Okolski Sz. *Dyariusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesiaca Grudnia. Kontynuacya dyaryusza wojennego*. Kraków, 1858; Konstytucye sejmu walnego koronnego warszawskiego szescniedzielniego 1638. *Volumina legum*. Petersburg, 1859. T. 3.

в середині XVII ст. зневажені польською владою козаки, а також інші волелюбні представники українського населення взялися за зброю, щоб завоювати свободу, позбутися польського панування і вибороти свою Українську державу.

На початку революційної боротьби — з огляду передусім на кардинальний злам на українських теренах владних структур Речі Посполитої і політично впорядкованої соціально-станової ієрархії старих еліт та витворення натомість за козацькими лекалами Української держави — повстанці були переконані, що козацька республіка аж ніяк не поступається шляхетській республіці. Показовим щодо цього є висловлювання А. Кисіля про повсталих українців на елекційному сеймі 10 жовтня 1648 р.: «Ті хлопи мають за ніщо маєстат Республіки, бо вони кажуть: «А що таке, Річ Посполита? І ми також Річ Посполита! Однак король — то для нас володар» [212].

Звідси випливає, що козаки, образно кажучи, шаблею обрубали линви, які раніше утримували козацьку республіку — Військо Запорозьке — в державному фарватері Речі Посполитої. Хоча певний час повстанці продовжували апелювати до королівської влади як до символічного політичного арбітра й джерела законності та справедливості у становому суспільстві, бо воліли надати певного легітимаційного підтексту своєму збройному виступу, однак насправді це радше був фантом набутої у шляхетській державі політичної свідомості і аж ніяк не бажання повернутися до старих порядків. Історичні реалії були такими, що виплекана свого часу в руських інтелектуальних колах утішна думка, що руський народ є рівноправним народом нарівні з «офіційними» народами-засновниками Речі Посполитої, тобто з польським і литовським, так і залишалася лише теоретичним конструктом. Водночас із початком 1648 р. збройного виборювання русинами-українцями власної свободи думка про державницьку гідність руського народу фактично набула нового виміру, оскільки стала суголосною з традиційною для козацької спільноти орієнтацією на станово-корпоративну політичну суверенність, що в ході повстання генералізувалася і фактично набула загальнонаціонального масштабу.

З погляду того, як виявився в конкретних реаліях національно-визвольних змагань ідейний арсенал, що впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. живив у публічно активних колах спільноти русинів-українців ранньомодерну політичну свідомість національного штибу, вельми показовим є заявлена на початку 1649 р. переговорна позиція гетьмана Богдана Хмельницького. «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то правая рука нашая, — люди, которие, холопства не витерпів, ушли в козаки... — наголосив спочатку Б. Хмельницький на важливих стратегічних гаслах і завданнях національно-визвольної боротьби, продовживши. — За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить

[212] *Jakuba Michałowskigo wojskigo a później kasztelana bieckogo Księga Pamiętnicza*. Kraków, 1864. S. 328.

нам на Україні і Подолю, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди загоню больш можних ляхов, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба который з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикает» [213].

Отже, у своєму баченні найважливіших завдань повстання, методів їх досягнення і моделі політико-державного устрою, що мав утвердитися на українських теренах на руїнах владних структур Речі Посполитої, для гетьмана України Б. Хмельницького головним мобілізаційним рушієм була боротьба за визволення свого народу з-під польського поневолення («Виб'ю з лядської неволі народ весь руський»), що прибирала форму війни «о віру православную нашую». Тобто рух за релігійну свободу православних русинів, який до 1648 р. вельми довго відігравав роль своєрідного будителя українського націєтворення, спонукаючи русинів-українців до діяльнісної політичної консолідації й усвідомлення своїх інтересів як історично унікальної спільноти, нагально став до потреби у доленосний для народу революційний час. Релігійне за формою гасло оборони «нашої» православної віри насправді стало універсальним політичним інструментом виборювання свободи для русинів-українців, зокрема для величезних мас повстанців, які найбільше були зацікавлені у своєму соціальному визволенні. Б. Хмельницький фактично розглядав їх («чернь») як невичерпний і головний соціальний ресурс, цілком покладаючись на цих людей, адже вони, щоб позбутися нестерпного підневільного становища, приєдналися до вільних козаків (як уже зазначено, козацький статус від початку поставав як соціальний ідеал для пригнобленої частини населення українських земель).

Упадає в око своєрідна карта етнічних українських земель, яку окреслив Б. Хмельницький. Передусім у ній вирізнено ядро нового територіального державного утворення, яке піднесено до статусу князівства: Україна і Поділля (певно, ішлося про Київське і Брацлавське воєводства, на які традиційно поширювалися владні впливи Війська Запорозького і де здавна були так звані козацькі вольності), а також Волинь. Щодо останньої, то в деяких документах цей регіон, разом з іншими територіями, постає як «Україна» — розлога політико-географічна провінція, розташована на схід від основного масиву польських земель («Україна Руська, Київська, Волинська, Підляська, Брацлавська» [214]). Згідно з баченням Б. Хмельницького, межі козацького князівства на заході марковано Львовом, Холмом і Галичем, а ще — руслом Вісли. За лівим берегом цієї річки для Б. Хмельницького розпочиналася чужа територія, на яку він, ніби в резервацію, збирався перемістити з козацьких земель впливових представників старої еліти. Однак ті її представники, які підкорилися б новій козацькій владі, могли зберегти свої володіння в Україні. Загалом під час стратегічного вибудовування

[213] *Воссоединение Украины с Россией*... С. 118.
[214] ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 175, 175 зв.

гетьманом Б. Хмельницьким просторових меж Української держави було враховано етнічну територію розселення русинів-українців (Ш. Старовольський у своїй праці «Полонія» (1632) проводив західні кордони так званої Червоної Русі по Віслоку (ліва притока Сяну, басейн Вісли) і по Вепру — права притока Вісли [215]), а також територіальні реалії часів Київської Русі.

Загалом революційні події в Україні середини XVII ст., який відкрив шлях до практичної побудови Української держави, є промовистим підтвердженням того, що ці події стали можливими завдяки сформованій напередодні в політично активної частини тогочасного українського населення ранньомодерної національної свідомості і тривалій практиці виборювання свободи. Найважливішим у цьому плані було те, що в «довоєнний» час сформувався волелюбний козацький стан. Козаки спроможні були не лише постояти за себе, а й активно долучились (як і члени православних церковно-релігійних братств, духовенство, частина руської шляхти) до обстоювання інтересів русинів-українців у духовній сфері. Усе це стимулювало формування національної ідентичності українського етносу.

[215] Вирський Д. *Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.)*. Ч. 2. Додатки... С. 155—157.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО СУБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ В СОЦІО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

РОЗДІЛ **3**
Джерела формування
українського козацтва

•

РОЗДІЛ **4**
Українська козаччина
на державній службі Речі Посполитої

•

РОЗДІЛ **5**
Феномен Запорозької Січі

•

РОЗДІЛ **6**
Військо Запорозьке
та українське православ'я

•

РОЗДІЛ 7
Конструктивізм політичної
діяльності козацтва

•

РОЗДІЛ **8**
Українське козацтво в міжнародних
відносинах XVI — середини XVII ст.

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Віталій Щербак

Зародження та становлення українського козацтва — процес далеко не одномірний і достатньо складний, на який безпосередньо впливали найрізноманітніші чинники соціокультурної еволюції українського суспільства. У своєму поступі козацтво пройшло кілька етапів, кожний із яких позначений певними особливостями та специфікою.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займалися уходницькими промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, які, утім, дають підставу для з'ясування джерел формування цього соціального стану. Уже 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документальні свідчення про цю акцію містяться у відповіді останнього від 19 грудня, надісланій до Бахчисарая: «Також писав нам в своєму ярлику, що наші люди канівці і черкасці, прийшовши Дніпром, під Тягинею човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягинею черкасці взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Про те нам невідомо і сталося без нашої волі. З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками, а якщо б знайшли — передали в руки твоєму слузі Мусаці, і людей, які будуть знайдені і відібрані статки. А тих лихих людей, які те вчинили, повеліли стратити» [1]. Безумовно, у поході могли брати участь вихідці й з інших міст і містечок України. Менглі-Гірей добре володів інформацією про стано-

[1] Pułaski K. Dzikie pola. *Szkice i poszukiwanie historyczne*. Kraków, 1887. S. 19.

вище на прикордонні Кримського ханату з Великим князівством Литовським, оскільки сам неодноразово здійснював грабіжницькі набіги на його територію. Однак він був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому. І, як видно з листа Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських старостств зобов'язувалися вжити відповідних заходів. Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події на Таванській переправі через Дніпро, хоча у листі московського князя Івана III до правителя Литовської держави тих, що козакували на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою, власне «козаками» не називали. Цілком можливо, що у Московії цей термін був ще маловідомим, тому в тогочасній епістолярній спадщині українське козацтво виступало під різними назвами: загальною — «черкаси» або ж від імені урядовця чи ватажка громади — «князя Дмитрія козаки», «козаки Щурової роти» тощо.

Через українські землі пролягали великі і малі шляхи, які були торговими артеріями не лише Великого князівства Литовського, а й усього східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб, зустріч яких з новими господарями прикордоння не завжди відзначалася мирним характером. Так, за повідомленням кримського хана Менглі-Гірея московському князю Івану III у жовтні 1494 р., посольство на чолі з боярином Іваном Суботою, яке направлялося до валаського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи було погромлено козацьким загоном з Черкас під проводом ватажка Богдана [2]. Київські й черкаські козаки були причетні також до сутичок з татарами на пониззі Дніпра взимку 1502—1503 рр.

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Струся, Миколи Сенявського, Бернарда Претвича, Семена Пронського та ін., стали основою для проголошення їх історіографією XVII—XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами. Насправді ж, виконуючи обов'язки з охорони кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою з власної кишені за збитки, завдані козаками. Так, у листі турецького султана Сулеймана Кануні до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким на татарські улуси поблизу Акермана, а також містилася вимога повернути захоплене і покарати учасників експедиції.

На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх гуртування і самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: «Козаків, або ж людей неоселих, прихожих не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо

[2] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией. *Сб. император. рус. ист. об-ва.* Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 23.

б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу, і тримав його більше трьох днів, а відпустивши не оголосив всьому селу, і якщо б від того трапилась кому шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі згідно статуту земського» [3].

Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста, зокрема Київ. У грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1499) зазначалося: «Коли купці або ж козаки приходять до Києва і в якогось міщанина стануть на подвір'ї, той міщанин зобов'язаний повідомити про них київському воєводі або його намісникові згідно давнього звичаю, а якщо б хтось із міщан не захотів про купця чи козака повідомити воєводі, той мав сплатити київському воєводі двадцять коп грошей» [4].

Через брак документальних свідчень складно стверджувати, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. Більш відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони служебників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя. Оповідаючи про похід під Очаків (1541) барського старости Берната Претвича, польський шляхтич Марцін Бельський, зокрема, зазначав, що у відповідь на напад татарських кочівників на Вінницю козаки здійснили успішний рейд, повернувшись із великою здобиччю [5].

Для боротьби з татарами влада активно залучала і місцеве населення. Так, у привілеї, наданому місту Лисянці, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний з міщан повинен запастися рушницею, двома фунтами пороху і копою куль. У творі Марціна Бронєвського міститься згадка про Брацлав на кордоні Поділля. Містечко мало фортецю, а його оборонці набули досвіду в боротьбі з татарами. Отже, не лише військова людність, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навики і могло брати участь у козакуванні.

Цікаво, що Бронєвський нічого не говорив про шляхту серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини представників привілейованого стану. Навіть багато хто зі старост залишали у фортецях заступників, а самі жили у власних маєтках на Волині, Північній Київщині чи в Галичині. Татарська загроза не стимулювала й розвиток традиційного землеробства. Тож втрачався сенс ведення як селянського, так і панського господарства. Не випадково, що в той час ревізори не відзначили поблизу Канева жодного фільварку [6].

Чимало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років XVI ст. хан Сагіб-Гірей писав з Бах-

[3] *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. С. 115.

[4] *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі — *Акты ЗР*). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. С. 194.

[5] *Kronika Marcina Bielskiego*. Sanok, 1856. T. 3. S. 1085.

[6] *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 3. Киев, 1907. С. 13.

чисарая польському королю Сигізмунду I: «Приходять козаки черкаські і канівські, стають на Дніпрі під нашими улусами і чинять шкоди нашим людям. Я вас неодноразово просив за тих козаків, щоб їх приборкати, але ваша милість не послухала. Якщо хочеш з нами приятелювати, будь добрим, пришли до нас тих, що робили шкоди, інакше не май того за зло, але на ті замки — Черкаси й Канів — пошлемо нашу рать» [7]. Майже аналогічним є лист турецького султана Сулеймана до того ж короля від 1546 р., в якому зазначалося, що із Переяславського, Черкаського, Брацлавського та інших «замків» козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським, здобували приступом Очаківську фортецю.

Отже, актові матеріали і наративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Якраз вони не завжди становили більший відсоток населення у прикордонних містах, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах 1552 р. проживало 223 міщанини; бояр, панів і князів — 9; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почту старости — 66 осіб; драбів — 160; козаків — 250 [8]. Аналогічним було в той час співвідношення населення у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо: щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. Цим пояснюється той факт, що у південноукраїнських містах ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж «людей прихожих». На Волині та Північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися здобути свободу за міськими мурами.

Характерним для південних міст було проживання в них козаків. Так, люстратори відзначили, що поряд з боярами, слугами, міщанами Канева проживали «люди прихожі, козаки неосілі» [9]. На противагу міщанам більшість з них не мали власної осідлості і ходили в степ на промисли або ж служили у заможних городян. Різниця між ними чітко визначалася в люстрації, де вказували повинності: «Козаки, які домів у Черкасах не мають, і ті дають старості колядки по шести ж грошей і сіна косять йому по два дні влітку, толоками за його стравою і за медом. А козаки, які не ходять на поле чи річкою на Низ, а служать в містах у наймах боярам або міщанам, старості колядки давати, ані сіна косити не повинні» [10]. Привертає увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військово-службової людності: почет старости, драби, а також слуги міські або ж замкові.

Водночас у більшості міст і містечок України проживали й селяни. Було б недоречно повністю виключити можливість їх участі у козакуванні, як і сільських

[7] *Акты ЗР*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1851. С. 75.
[8] *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. С. 88—89.
[9] Там само. С. 105.
[10] Там само. С. 82.

мешканців, передусім тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, підсусідки — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, зокрема й козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено. Наведену Д. Наливайком тезу з латиномовного «Трактату про дві Сарматії» польського гуманіста Мацея Меховіти, де український козак називався «хлопом, підданим, бродягою, пішим або кінним» [11], досить легко пояснити. У Польщі хлопом називали кожного негербованого. Навіть боярина, який ішов козакувати, літописці нерідко записували в свої хроніки хлопами зі слів розгніваного господаря.

З середини XVI ст. спостерігається новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. Крип'якевича, на цей час «в степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад у степах, переходять козаки до давних українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією против нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачіли всі міста над степовим поясом» [12]. Отже, перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Цей процес збігається з характерним для ранньомодерних держав переосмисленням привілейованою верствою свого місця в суспільстві.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різноманітних ступенів ієрархії та ревізією прав на шляхетство. Підставою визнання останніх стало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для князів і шляхти ця обставина не створювала особливих проблем, то вона з усією гостротою постала перед боярами. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «благородне» походження пред'явленням жалуваних грамот на володіння земельними наділами. Усі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводила на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польська влада. Уже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. У ході їх ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їхніми словами, при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які не хотіли

[11] Наливайко Д. *Козацька християнська республіка.* Київ, 1992. С. 45.
[12] Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* Вид. 2-ге, випр. і доп. Львів, 1990. С. 44.

відбувати земську службу і заявляли, що вони вільні люди. Так, бояри Заушани показали ревізорам копію королівської грамоти — виписку з київських земських книг, і їх залишили при шляхетських вольностях. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київського воєводства нести земську службу. Бояри Позняки жодних документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише голослівно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм [13]. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки в разі великої небезпеки для київського замку, на думку ревізорів, вже нікого було посилати для огляду татарських шляхів та відправляти листи до найближчих замків.

Тож південноукраїнське боярство постало перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через відсутність умов для заняття землеробством воно намагалося в інший спосіб відстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Кримського ханату та Московської держави. Найбільш підготовленими, безумовно, виявлялися бояри і слуги. Вони й стали основою створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу при кварцяному війську. Отже, бояри та слуги становили нову хвилю формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI — початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр. Водночас обов'язково підкреслювалось їх «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». На Північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою «околичної шляхти» вдалося утриматися аж до середини XVII ст. Проте у джерелах дедалі частіше почали траплятися такі визначення їх соціального статусу, як, наприклад, «козаки, звані боярами овруцького староства» [14]. Поповнення козацтва боярським контингентом збіглося з важливим моментом у формуванні лицарської верстви, а саме — початком генези станових прав.

Помітний вплив на формування козацтва справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої щодо колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського володарювання на українських землях аж до кордону з Московською державою відкрила конституція, ухвалена варшавським сеймом 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, — зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ані державної, ані приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому» [15].

[13] *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 3... С. 7.
[14] *Źrodła dziejowe.* T. 21. Warszawa, 1894. S. 352.
[15] *Volumina legume.* T. 2. Petersburg, 1859. S. 318.

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості для панування кулачного права, або ж фізичної сили. Звідси — поява латифундій нових власників, особливо воєвод, старост, примноження магнатських родів, так званих королев'ят — Вишневецьких, Корецьких, Збаразьких тощо. Серед прибулих на Подніпров'я було чимало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія шляхта становила верхівку козацького реєстру. Зростання престижу козаччини залучало до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження.

Проєкт католицького біскупа Йосипа Верещинського зі створення козацького князівства за Дніпром, очевидно, ґрунтувався на реальних фактах присутності значної кількості шляхти серед українського козацтва. Шляхтичі не лише очолювали реєстрових, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало чимало представників польського етносу, зокрема шукачів військових пригод, авантюристів, які схвально відгукнулися на заклик Папи Римського Климента VIII. Під його егідою створювалася Ліга християнських держав для боротьби проти османської експансії, на що виділялися значні кошти. Головну військову силу Ліги мало становити запорозьке козацтво.

Восени 1593 р. Папа Римський вислав свого нунція, хорватського священника Александра Комуловича, до українських козаків з метою залучити їх на службу. За інструкцією, папський легат мав вести переговори в Кам'янці, Каневі, Черкасах. У листі Климента VIII до козацтва відзначалася поінформованість Апостольської столиці про його хоробрість і військову відвагу. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом боротьби проти неприятеля святого Христа повинні були стати 12 тис. дукатів, які мали надійти до початку кампанії. Решту передбачалося виплатити в ході війни. Однак маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому порадили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт білоцерківського старости Януша Острозького зі старшим Війська Запорозького Криштофом Косинським папський посланник не знайшов шляху до Запорозької Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколаєм Язловецьким. Колишній старший реєстру продовжував підтримувати тісні контакти з козаками. Тому, певно не без ініціативи Язловецького, у грудні 1593 р. відбувся похід на придунайські турецькі міста. До складу козацького війська входила значна частина подільської шляхти [16].

Відсутність детального опису реєстрового війська на рубежі XVI—XVII ст. не дає змоги ґрунтовно проаналізувати його структуру та етнічний склад. Однак відомо, що подальший розвиток подій, особливо війна з Московією, Цецорська

[16] Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593 і 1594. *Записки наукового товариства імені Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). Т. 10. Львів, 1896. С. 4—5.

та Хотинська битви, сприяли поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої, зокрема, належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький.

Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася також посиленням соціальної напруги. Кожний шляхтич, який долучився до колонізації прикордоння, отримував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи поселенців з інших районів. Часто власники виділених урядом земель утворювали нове поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх маєтностях. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. Унаслідок грабіжницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіння ними. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка [17], у такому разі до рук землевласника переходило і право верховного суду над підданими, регулювання податків та повинностей.

Для залучення нових поселенців землевласники на перших порах встановлювали пільги — звільнення від будь-яких повинностей на п'ять, десять, п'ятнадцять і більше років. Протягом цього часу селянин міг вести власне господарство, не відбуваючи панщини, не сплачуючи натуральних чи грошових податків, і вважати себе відносно вільною людиною. Водночас освоєння нових земель було вигідне шляхті, оскільки пізніше вона могла використати їх для розширення власного фільварку. Крім того, окремі шляхтичі, незважаючи на встановлені обмеження, все ж залучали «слобожан» до виконання деяких робіт. Так, у Курилівцях на Київщині 1616 р. двадцятьох «свобідних», які не мали жодних повинностей, змушували робити зажинки, обжинки, закоси, обкоси, допомагати у толоці. У люстрації Остерського староства за 1636 р. зазначалося, що «завдяки скупченню людей, що оселяються на слободах, остерська оренда медів, пив, горілок, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому не мало зріс дохід» [18].

Отже, шляхта використовувала можливі засоби для здирства всіляких опосередкованих поборів з мешканців слобід. У разі надмірних утисків або ж наближення завершення строку пільгових років останні відходили на нове місце проживання у південні та південно-східні райони. «Ті ж із згаданого руського народу, — зазначав сучасник подій, польський письменник Самуель Грондський, — хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу не заселених місць і там привласнювали собі вільне право і відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками» [19]. Оцінюючи причини козацького повстання, польський магнат Миколай Потоцький наприкінці 1637 р. зауважив, що локаціями осередків «свавіль-

[17] Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький...* С. 26.
[18] *Źrodła dziejowe.* T. 5. Warszawa, 1877. S. 209.
[19] Grondski S. *Historia belli cosacco-polonici*. Pestini, 1789. S. 15.

ників» ставали саме слободи: «скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобеляки й інші селища на Ворсклі та Пслі. Наплив цих своєвільників в слободи робить розсадники бунту, та й самі осадчі застерігають з плачем, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то своєвілля досить скоро оживе знову» [20].

Значна частина переселенців, осідаючи в слободах, відмовлялася підпорядковуватися старостинській владі, оголошуючи себе козаками. Селян та міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, їх особиста свобода. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурували у донесеннях королівських комісарів під назвою «непослушних». Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: «Пан староста брацлавський Єжи Струсь дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки. Я радив пану старості і з свого боку буду того пильнувати, щоб якось по-доброму привести їх до послушності, але якщо надалі з їх боку буде такий непослух, прошу порадити, що в такому разі робити. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірських постоїв, а, очевидно, і в кримського хана бувають їх посланці. Такий непослух у них і своєвілля, що вже не поважають зовсім ні бога, ані когось іншого» [21].

Про широкі масштаби покозачення населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У Білій Церкві було «міщанських домів послушних 300», а таких, що не хотіли бути «послушними», більш як 300, у Трилісах — відповідно 170 і 30, Богуславі — 200 і 400, Каневі — 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Гельмязові — 40 і 100, Бикові — 30 і 25, Черкасах — 150 і 800, Боровиці — 50 і 100, Ірклієві — 20 і 300, Говтві — 30 і 700, Кропивні — 30 і 60, Чигирині — 50 і 500, Крилові — 50 і 400 [22]. Отже, у багатьох містах і містечках кількість тих, що вважали себе козаками, була значно більшою за населення, яке відбувало повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами на Запорожжя. Так, у королівській інструкції на сейм 1615 р., зокрема, зазначалося: «пішли до них (запорожців. — *Авт.*) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Поділлю» [23]. До речі, у вищезгаданих містах і раніше існували козацькі громади. Про офіційне їх визнання за литовської доби свідчить королівський лист, адресований черкаському і канівському підстаростам, а також боярам, міщанам, козакам і всім підданим «нашим тамошним». В іншому аналогічному посланні міститься конкретний адресат: черкаський намісник, отаман, війт та всі міщани черкаські. Отже, на чолі міських козаць-

[20] *Бібліотека Польської академії наук у Кракові*. Відділ рукописів. Спр. 1819. Арк. 78.
[21] *Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584—1620*. Kraków, 1868. S. 39.
[22] *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 1... С. 284—322.
[23] *Жерела до історії України-Руси* / зібрав і видав І. Крип'якевич. Т. 8. Львів, 1908. С. 165.

ких громад стояли отамани, як і в січовому товаристві. У житті міста їхній вплив був значним, якщо в урядовому листі отаман означений перед війтом. До компетенції отамана, очевидно, входили управлінські функції в громаді та її взаємовідносинах з міською владою. Після Люблінської унії городове козацтво, крім тих, хто перебував на державній службі, дістало назву «непослушних», поряд з тими, хто оголошував себе козаком із середовища міського населення. Посилаючись на опубліковані джерела, І. Крип'якевич стверджував, що інститут отаманства продовжував існувати, а самі отамани, зокрема, затверджували власним підписом тестаменти і акти купівлі-продажу землі, прикладаючи «печать мескую» [24].

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, хто перебував на державній службі, однією тисячею і погрозою смертної кари для непослушних, наказувалося: «Ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська, — аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо» [25]. Отже, навіть серед реєстрових було чимало вихідців із ремісників, торговців, колишніх представників міської адміністрації.

Наступного року спостерігалося нове піднесення козацького руху на Київщині. З'явилися десятки загонів як у королівщинах, так і панських маєтках на чолі з Топигою, Старинським, Шульжиним, Мировицьким та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до Житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йшлося про напад на її маєтність Рожів загону Яроша Суми і зазначалося, що серед козаків були вихідці з «людей люзних, свавільних». До складу двотисячного загону Миська Фастовця також входили «свавільні люди» з Котельні, Коростишева, Паволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл і міст Київського воєводства [26].

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися в уряду визнання за ними козацьких прав результату не мали. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покозачення, про що свідчать дані люстрації Київського воєводства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було немало сіл, якими володіли козаки: Пекарське, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище. Села та хутори Богуславського староства Бієвці, Вільховець, Більмачі, Тептіївка, Охматів, Дибинці, Михайлівка, Ісайки, Щербанівка, Пуники, Вулля, Семерхів також належали козакам [27]. Із

[24] Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький...* С. 27.

[25] *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 1... С. 208.

[26] Материалы к очерку гетманства П.К. Сагайдачного. *Чтения Ист. об-ва Нестора Летописца*. Киев, 1901. Кн. 15. С. 162—165.

[27] *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.* Київ, 1993. С. 183.

мешканців 25 сіл та хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували повинності, а решту становили козаки, «які мають землі і всяке майно, від них немає ніякого прибутку і послушності, їх є понад 1000». Подібну картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві. У королівській інструкції 1625 р. до місцевих сеймиків застерігалося про недопущення «домашньої сваволі, яка бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка, і з сильними сусідами нас сварить». Про масове покозачення населення писав у 30-х роках XVII ст. і французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, зазначаючи, що серед козаків перебували «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, брагу тощо» [28].

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво і оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення «козакуючої» людності, серед якої переважали вихідці з українських міст і містечок. Нерідко функції з організації козацьких походів перебирала на себе місцева адміністрація, активно долучаючи до участі у них тих з місцевих мешканців, хто добре володів зброєю і мав бойові навички. Через ліквідацію різноманітних ступенів ієрархії та ревізію прав на шляхетство втратило своє привілейоване становище в суспільстві боярство, яке внесло потужний імпульс у формування козацтва. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні після Люблінської унії 1569 р. зумовили поповнення козацьких лав з числа шляхти, селян та міщан.

[28] Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ, 1990. С. 29—30.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЧЧИНА НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Віталій Щербак

Ідея залучення українського козацтва на державну службу зародилася в литовську добу. Вона зумовлювалася потребами оборони прикордоння держави від татарської експансії. Південноукраїнські старости вбачали в козаках єдину реальну для цього силу в регіоні, про що неодноразово доповідали уряду. З їх ініціативи на засіданнях державної ради Великого князівства Литовського кілька разів розглядалося питання про залучення загону козаків для несення прикордонної служби. Проте відсутність коштів у казні стала основною причиною відмови від цих пропозицій, особливо коли йшлося про будівництво укріплень за десятки верст від населених пунктів — так званих волостей.

Актуальність поповнення козацьких контингентів була продиктована початком Лівонської війни (1558—1583). Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу «за даток і живність» [29], тобто у традиційний на той час спосіб наймали військо за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків складали їх списки, або реєстри.

У другій половині 60-х років XVI ст. уряд повернувся до старих планів організації козацьких сил. Грамота Сигізмунда II Августа, передана на Запорожжя (1568), містить пропозиції козакам вступати на королівську службу: «скрізь при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожен із вас від нас отримає» [30]. У цьому випадку йшлося вже не про проведення військової експедиції, а відбування постійної державної служби у замках, безумовно, що й для виконання поліційних функцій.

[29] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 141.

[30] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. С. 6.

Не збереглося королівської грамоти, яка конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, а отже, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно, аналізуючи пізніші документи. Грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Одним із найважливіших положень цього документа стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. «Має Ян Бадовський, — зазначалося в королівській грамоті, — не відступаючи ні в чому постанови пана воєводи руського коронного гетьмана, зі всіх козаків низових кожному справедливість згідно права посполитого чинити і в тому слушно і пристойно справляти, не будучи повинен з того уряду перед воєводами, старостами і урадами нашими і ні перед ким іншим звітувати, лише перед нами государем, або перед паном воєводою руським і по нім будучими гетьманами нашими до свого живота» [31]. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих управлінських структур.

Про сам процес проведення реформи та характер взаємовідносин запорожців з королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни в наступні роки вказано асигнування для полку «низових козаків» чисельністю у 300 осіб [32]. Водночас попри невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Запровадження особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті подальшу структуризацію всього козацтва для встановлення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський з допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам, насамперед самовільних воєнних походів. Водночас козацтво отримувало особливі права і привілеї, що сприяло перетворенню його на окрему соціальну верству. Навіть залучені на тимчасову королівську службу користувалися «козацькими вольностями», санкціонованими Сигізмундом II Августом.

Новий етап в історії українського козацтва належить до епохи войовничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576—1586). Вже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького. Під час їх аудієнції у короля, очевидно, йшлося про новий набір запорожців на державну службу. Баторій наказав видати кожному послу по 15 флоринів і по 6 аршинів ліонського сукна [33]. Однак, отримуючи інформацію переважно з Туреччини та Криму, король не довіряв повністю запорожцям. Відсутність даних про існування реєстро-

[31] *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 176.
[32] Górski K. *Historya piechoty polskiej.* Kraków, 1893. S. 35.
[33] *Źrodła dziejowe*. T. 9. Warszawa, 1891. S. 80.

вого загону і наступного року дає підставу стверджувати про безрезультатність його перших переговорів з козаками.

Наступні події ще більше переконали Стефана Баторія у шкідливості для держави козацьких походів. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, в якому, зокрема, зазначалось: «Козаки із вашого королівства переїжджають Дніпро і в межах нашої держави захоплюють коней, худобу і майно наших підданих, жниварів, орачів та їхніх робітників. Ми, з свого боку, зібравши всіх наших козаків суворо їм наказали, а також дітям нашим царевичам, щоб вони не завдавали збитків і шкоди землям королівства Польського... Якщо тепер ви хочете жити зі мною в любові, згоді і братстві, то в такому разі потурбуйтесь послати свого слугу на Дніпро, зібрати там тих свавільних козаків і покарати їх» [34]. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козацтва у молдавські справи, зокрема, походи Якова Шаха, Івана Підкови та Олександра, здійснені в 1577—1578 рр.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій ужив навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу чотири універсали, які безпосередньо стосувалися запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців — воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, війтів та ін. — з приводу козацьких походів на Молдавію і Валахію, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і цими країнами. Баторій наказував усіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, відрядженому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів. З цією метою йому було надано особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних. Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, тим більше споряджати загони для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти «свавільних» запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтину Острозькому. Допомогу князю мали надати хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости [35].

Четвертий універсал містив інструкцію послу до кримського хана Марціну Бронєвському. У ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. «Ми їх (козаків. — *Авт.*) не любимо і не бажаємо зберігати їх, — говориться в універсалі, — а навпаки, намагаємося ліквідувати, але в той же час не можемо тримати постійно там (за порогами. — *Авт.*) великого війська, яке було б в змозі їм протидіяти». Водночас король не відкидав можливості іншого варіанта вирішення козацького питання: «Ми також робимо спробу запросити їх на службу, хоча не можемо гарантувати, щоб якась їх частина не пішла в межі Московії» [36]. Отже, Стефан Баторій намагався не допустити перехоплення козаків своїм супротивником — московським царем.

[34] *Там само*. Т. 4. Warszawa, 1877. S. 67—69.
[35] *Akta historica res gestas Poloniae illustrantia.* T. 11. Kraków, 1887. S. 33.
[36] Там само. S. 35.

Влітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців через потребу держави у військовій силі істотно змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій називав їх «молодцями запорозькими» і пропонував воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж молдавсько-валаські походи. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста, князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником над козаками (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилась «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби: «Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послушними, тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої речі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів» [37].

Підпорядкування козаків князю Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало проти попередньої реформи обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що такий порядок триватиме до завершення війни з Московією. Отже, умови королівської служби поширювалися лише на час воєнних дій, що свідчило про недовіру Стефана Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити їх чисельність після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. Ця посада дісталася шляхтичу угорського походження Янчі Бегеру.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, «реформи» Стефана Баторія були спрямовані водночас на його розкол. Ті, що перебували на королівській службі, реєстровці, крім власне військових, мали виконувати поліційні функції, передусім щодо всіх інших козаків. Тож навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши загін запорожців поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдавію, Баторій видав ряд універсалів, щоб зірвати цю екпедицію. В одному з них від

[37] Там само. S. 337.

6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: «Друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте вірно пільнували. Также і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло» [38].

Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою для посилання на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати потреб у військовій силі, що дедалі зростали, тому привілеями фактично намагалося користатися все козацтво. Уже під час війни з Московською державою, крім загону реєстрових, у боях брало участь близько 4 тис. козаків. Серед їхніх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуня, Костянтин Величко, Борис Жаба [39]. Після завершення експедиції до Пскова 1581 р. козаки отримали платню. Однак вони скаржилися на порушення їхніх прав старостами і воєводами.

У згаданому вище листі Стефана Баторія містився наказ місцевій адміністрації не поширювати своєї влади над низовими козаками, особливо реєстровими, які проживають у містах та містечках. Формулювання «над низовими козаками» могло стати основою для неоднозначного його тлумачення, а саме, що не лише за реєстровими визнавалися козацькі права. Декларовані в документах, останні нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Відсутність грошей у казні призводила до затримки, а час від часу й несплати винагороди за службу. Представники адміністрації і окремі магнати втручалися в козацькі справи. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, що загострювало відносини між Річчю Посполитою і Кримським ханатом. З Бахчисарая лунали погрози розпочати похід в Україну при підтримці турецького султана, оскільки поодинокі наскоки ординців, як правило, зазнавали невдач [40]. Козаки продовжували також втручатися у боротьбу претендентів на молдавський престол. Серед ватажків запорожців, що перебували на королівській службі, особливо відзначалися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага.

Сеймова конституція 1590 р. під назвою «Порядок щодо низовців і України» надавала широкі повноваження коронному гетьману, конкретизуючи заходи щодо регламентації діяльності реєстрових козаків: «Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорожжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника

[38] Там само. S. 399.
[39] Стороженко А.В. *Стефан Баторий и днепровские козаки.* Киев, 1904. С. 85.
[40] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8. С. 54—57.

осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. Усі згадані начальники, старшина і сотники і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина — без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється» [41].

Помічниками князя Миколая Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно зі старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Місцева адміністрація зобов'язувалася не допускати втеч селян і міщан на Запорожжя, а реєстрових пропускати на Січ лише з паспортом від сотника: «А якщо б якомусь козакові, що перебуває у послушенстві нашого старшого, за порогами будучи, — зазначалося в документі, — виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреса поїздки і час повернення. А якщо б хтось в панствах наших (королівщинах. — *Авт.*) старости, державці чи інші особи в добрах шляхетських козака без листа старшого насмілився приховувати, або без листа старшого пропускати на Низ на човнах з провізією і порохом та іншими речами, такий мусить отримати позов до гроду київського через представника тамтешнього уряду» [42]. Тобто урядникам і шляхті під загрозою кримінальної відповідальності заборонялося постачати козаків харчами і зброєю, натомість вони мали стежити за їх пересуванням на волостях. Навіть шляхтичі, які без дозволу коронного гетьмана організовували походи проти татар, оголошувалися «бунтівниками».

Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р., на службу приймався тисячний козацький загін «для погамування свавілля українського» — утримання козаків від походів проти татар і виконання поліційних функцій на українських територіях. Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. В універсалі підкреслювалося виняткове право поручника Яна Оришовського здійснювати судочинство над козаками. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорожжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалась, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на королівській службі. Постало питання козацьких «леж» по аналогії з кварцяним військом, що призводило до сутичок з місцевою владою та окремими шляхтичами. У про-

[41] *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 345.
[42] *Volumina legume*. T. 2. S. 310—311.

єкті конституції для сейму 1592 р. йшлося про «свавільства» козаків в Україні та їх вторгнення на території сусідніх держав, з якими Річ Посполита підтримувала приязні стосунки. Спроби вести переговори із запорожцями через Якуба Превича, Олександра Вишневецького, Єжи Струся, Яна і Станіслава Гульських не дали результату. Тому пропонувалося утримувати козаків на Запорожжі без права виходу звідти. Урядникам та шляхті заборонялося постачати їх харчами і зброєю [43]. Залишається загадкою, чому проєкт не було затверджено. Цілком імовірно, що король сподівався досягти компромісу із запорожцями. Проте повстання 1591—1596 рр. спричинили ліквідацію, згідно із сеймовою постановою, реєстрового війська. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, за винятком їхніх ватажків, адже запорожці охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включно з далекими морськими та сухопутними походами, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорожжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому містилася згода взяти участь у молдавській експедиції за умови виконання низки вимог запорожців. Насамперед ішлося про скасування баніції, накладеної на козаків, повернення «козацьких вольностей», наданих запорожцям Стефаном Баторієм, заборону завдавати кривди козакам. Традиційно звучала вимога визначити платню за службу. І, нарешті, козаки просили надати їм «знаку», або ж хоругву [44].

Через місяць прийшла відповідь Сигізмунда III з подякою козакам за готовність до походу і обіцянками виконати їхні умови. Королівське послання, вочевидь, не до кінця переконало запорожців. Перебуваючи в Молдавії, вони направили до Варшави нове посольство у складі Якова Осовського, Ждана Серафимовича і Петра Одинця. В універсалі від 26 вересня 1600 р., підписаному старшим реєстру Гаврилом Крутневичем, акцентувалася увага на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їхнім сім'ям і після завершення експедиції [45].

Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішення міг ухвалити лише вальний сейм, а восени 1600 р. уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але в листі, доставленому у Варшаву Іваном Радкевичем, Андрієм Комишем та Іваном Макаровичем, Самійло Кішка нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість із них для учасників походу: звільнення від відумерщин, гарантія

[43] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8. С. 72—74.
[44] *Архів головний актів давніх* (далі — *АГАД*). Архів Замойських. Спр. 3036. Арк. 6.
[45] Там само. S. 34—35.

від утисків козацьких сімей [46]. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто попередні права козацтва відновили лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У листі Самійла Кішки від 2 січня 1602 р. до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, зокрема, мовилося: «Тепер земля замерзла, куренів будувати не можна, коням також дуже зле, посилали ми своїх товаришів довідатися про живність — немає ніякої живності і дерев немає, ледь де одна чи дві хати, та й то з лози плетені; нам в такий порожній край нема по що — бо решту коней втратимо» [47]. У таких умовах багато козаків, зокрема й Самійло Кішка, загинуло у битві під Феліном.

Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями». За словами старшого реєстру Івана Кучковича, «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слушних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними» [48]. Вкотре, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалося визнання не лише, власне, лицарських доблестей і вольностей, а й зрівняння себе із «синами корони», тобто зі шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні — «рокош Зебжидовського», шляхетський виступ проти короля (1606—1608) — та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Тож знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконено, хоча реалізувати його ставало дедалі важче.

У ширшому і об'ємнішому варіанті воно зафіксоване в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р.: «Конституцією попереднього сейму обумовлено, що запорозькі козаки, які мешкають у наших маєтках, підлягали юрисдикції наших старост та їх підстарост, а ті, що мешкають у духовних і світських маєтках, підлягали юрисдикції власників цих володінь. Однак всупереч цій конституції і давнім звичаям, згадані козаки чинять велике безправ'я і сваволю, не лише не визнаючи влади наших старост і своїх панів, але й маючи своїх гетьманів і різні

[46] *Volumina legume.* T. 2. S. 310—311.
[47] *Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584—1620.* S. 116.
[48] *АГАД*. Архів Замойських. Спр. 3036. Арк. 40—41.

форми власного правосуддя, чим утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі наших урядників на українних урядах, чинячи безкарно, не підлягаючи урядовим судам, нестерпні насильства і кривди. Нарешті, всупереч нашій волі і без нашої відомості не повідомляючи наших військових урядників, вони збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Тих же козаків, що перебувають на Низу, комісари мусять організувати згідно з порядками і прикладом наших предків, призначивши їм старшину і виконавши все, що записано в конституціях стосовно вказаних козаків з врахуванням зазначених там покарань. У всьому ж іншому, комісари нехай чинять те, що їм здасться згідним з благом тамтешніх країв, потрібним для відновлення спокою в державі і для припинення сваволі, діючи згідно з одержаною від мене ширшою усною інформацією, пристосовуючись до моменту і до потреб мешканців цих країв. Також волимо, щоб наші міста і міщани не піддавалися під їхню юрисдикцію і не дозволяли цього робити своїм дітям під страхом втрати майна і смертної кари. За цим повинні стежити й карати винних наші згадані старости» [49].

Така сувора ухвала стосовно козацтва з'явилася вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Козакам мали протистояти відразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль «свавільників» — як на волостях, так і на Запорожжі. Тим більше, що комісарам надавалися надзвичайні повноваження – аж до винесення смертного вироку. За потреби передбачалося навіть використати кварцяне військо. Комісарські декрети приписували вводити в дію київському воєводі Станіславу Жолкевському.

Відсутність даних про реалізацію урядової конституції пояснюється досить прозаїчно, адже на тому ж сеймі фактично вирішилося питання війни з Московією, і було ухвалено виділити кошти для цієї кампанії. Відповідно знову виникла потреба набору на службу українського козацтва. Його мобілізація розпочалася вже навесні 1609 р., чим були стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі князя Януша Острозького до Сигізмунда III від 6 вересня містилося визнання безсилля перед козацькою стихією: «Тепер іменем вашої королівської милості по Україні корогви носять і різні люди називають себе слугами вашої королівської милості, хоча то й неправда. І я бачу, що під таким урядом не лише я, але й сильніший від мене не зможе сього вгамувати» [50]. Основні козацькі сили були спрямовані на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову постало козацьке питання. Окремі магнати виступили проти прийняття на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, «українська сваволя чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану». Зі свого боку король запропонував мати справу лише з представниками місцевої шляхти, чиї б маєтки слугували гарантом поведінки підпорядкованого їм коза-

[49] *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 349—350.
[50] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8... С. 121.

цтва. Однак потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр тих, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії від 15 жовтня козацьким послам, зокрема, зазначалося: «щоб Військо Запорозьке згідно давнього звичаю, як повелося за предків його королівської милості перебувало на традиційних місцях для попередження про небезпеку і оборони кордону від неприятеля святого Христа; служило речіпосполитій за платню, яку одержувало б від його королівської милості щорічно, мало старшого призначеного від королівського імені гетьманом коронним, на місцях своїх старих мешкало, на волості не виходило, ексцесів і прикрощів людям жодного стану не чинило. Щорічно за це перебуваючі на королівській службі отримуватимуть 10 тисяч злотих і 700 поставів сукна, що їх видаватимуть на свята у Києві» [51]. Крім того, мешкати в королівських і приватних маєтностях реєстровці разом із сім'ями могли лише з дозволу володарів. Трахтемирівський монастир визначався винятково як шпиталь для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися там будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «свавільних людей» і організовувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі осіб, влада робила цілу низку обмовок, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. У декларації не виявилося також підтвердження права козаків на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умови, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах з участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків — до 40 тис. Тут же йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали [52].

Унаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 р. король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проєкт угоди, де заборонялися походи на ту-

[51] Там само. С. 145.
[52] Там само. С. 167.

рецькі володіння і містилася вимога очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорожжя в останні три роки. Плату за службу отримували і відповідно користувалися козацькими правами лише 1000 осіб. Основні пункти Вільшанської угоди фактично повторювали аналогічні 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикул урядового проєкту про призначення старшого Війська Запорозького — реєстровці бажали обрати ватажка зі свого середовища шляхом голосування, з тим, щоб король лише затвердив його. Гетьман Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї [53].

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу унеможливлювалося також потребою у військовій силі для допомоги королевичу Владиславу. Претендуючи на московську корону, він опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Тож зрозуміло, чому настанови Сигізмунда III комісії у козацьких справах мали компромісний характер. Так, констатуючи загрозу суспільному спокою від козаків, король заявляв про козацьку сваволю, що все зростала. Водночас в універсалі зверталася увага на необхідність якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, лояльну до уряду, яка б мала оперативно виступати на допомогу коронному війську і придушувати прояви «свавілля» в Україні.

Улітку 1618 р. понад 20 тис. козаків вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки заволоділи багатьма московськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став податливішим до переговорів. Тож з допомогою козацтва 1 грудня 1618 р. Річ Посполита підписала з Московською державою вигідне для неї Деулінське перемир'я. За ним Москва втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному. Однак через два місяці король видав черговий універсал, у якому застерігав запорожців від непослуху через їхні наміри організувати похід проти Кримського ханату. Тож призначалася нова комісія для упорядкування відносин з козаками.

Королівські комісари Томаш Шклінський, Тиберій Злотницький, Ян Білецький, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими попередній проєкт, проте в ході переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3 тис. козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Усі, хто залишався в панських маєтках, підлягали присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати. У листі до короля від 21 листопада 1619 р.

[53] *Pisma Stanisława Żołkiewskiego.* Lwów, 1861. S. 317.

Станіслав Жолкевський скаржився на складність переговорів, що проходили над Роставицею. Водночас перебування коронного війська в Київському воєводстві, яке кількісно переважало козацьке, «призвело до корисного для держави повороту справи» [54].

Після поразки 1620 р. коронного війська під Цецорою уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проєкті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра у 20 тис. козаків з річною платнею в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король відрядив до козаків свого посланця. Для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III також прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись зі змістом королівського листа, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами» [55].

З 15 до 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти османів. На ній був присутній митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого викликала тривогу в польських урядовців. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, сповіщаючи київського воєводу Томаша Замойського про зміну козацького ватажка, характеризував його як «найбільш незнатного і найбільш бунтівного серед них, який казав їм, що не тільки на море, але навіть в пекло готовий з ними йти» [56].

Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Зрештою, козаки згодилися послужити королю, поставивши умову: затвердити на митрополії і владицтвах православних ієрархів, висвячених у Києві Феофаном.

Нависла загроза над Річчю Посполитою змушувала владу дослухатися до козацьких прохань. З 20 до 31 липня у Варшаві тривали переговори, у ході яких козацька депутація на чолі з Петром Сагайдачним була прийнята королем. Результати аудієнції невідомі, оскільки, крім усних обіцянок задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії, письмового рішення козацькі посли не отримали. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівнику урядових військ Карлу Ходкевичу, в якому йшлося про усунення від гетьманства Якова Бородавки: «Можете розвіяти ті сумніви, які в них (козаків. — *Авт.*) є про церковні справи, довівши, що це

[54] Там само. S. 363.

[55] Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией.* Вып. 3. Санкт-Петербург, 1906. С. 67.

[56] *Listy Stanisława Zołkiewskiego 1584—1620*... S. 146.

звичайні вигадки злих людей, що бажають загибелі Речі Посполитій. Добре, якби вдалося поміняти старшого. Застосуй для цього придатні і дієві засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, жодних послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо якби Сагайдачного або кого-небудь іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати» [57]. Зміст цього послання наводить на думку, що зміна козацького гетьмана Якова Бородавки на Петра Сагайдачного під Хотином не обійшлася без втручання польської сторони. Офіційною причиною обрання нового старшого Війська Запорозького визнавалося небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом. Відгравши вирішальну роль у перемозі над армією Османа II, українське козацтво сприяло ліквідації турецької загрози не лише для Речі Посполитої, а й для інших європейських країн.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III. У цьому документі, доставленому до Варшави послами Марком Жмайлом, Павлом з Десни, Супруном і Богушем, викладено своєрідну програму козацтва, міститься оцінка його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед короною, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Велике значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в шляхетських маєтках. Козаки домагалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських «леж» на території Київського воєводства [58]. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв, виключаючи будь-які його утиски на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тис. осіб з 40 тис., які захищали Річ Посполиту від османської агресії. Усі інші мали повертатися до попередніх господарів, а комісари вповноважувалися стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Водночас уводився чіткий облік записаних на королівську службу, із зазначенням імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець складав присягу на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій.

[57] *Бібліотека музею Чарторийських*. Відділ рукописів Спр. 3915. Арк. 18.
[58] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8... С. 251—252.

У тексті, зокрема, містилося зобов'язання «дотримуватися послушенства, виконувати всі накази і постанови його королівської милості, гамувати всяку сваволю і непослушенство, а саме: щоб ні особисто, ні через когось не виступав проти турецького султана, ні сушею ні морем, окрім наказу його королівської милості, Речі Посполитої». При цьому на старшого над запорожцями покладалася місія не лише інформувати польську сторону про можливий непослух, а й карати зачинщиків подібних акцій [59]. Місця козацьких уходів узгоджували зі старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію.

Отже, фактично козацькі військові заслуги перед Польською державою не було поціновано. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за тими, хто перебував на королівській службі, поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалося помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їхні загони, розташовані в Київському воєводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям. Не допомагали і звернення короля до козацьких полковників з наказом заборонити «жодні зібрання, до яких прилучалися свавільні люди». Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації.

Під час чергової ради 1622 р. на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера Голуба, а писарем — Лаврентія Пашковського. Князь Єжи Збаразький дуже нарікав на цей вибір, пророкуючи всілякі нові біди: «Цей народ буйний, бундючний і так цією останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всілякі накази, а тим більше, маючи тепер гетьмана з черні, провівши цей вибір проти королівської постанови і зневаживши свою старшину» [60]. Затримка платні за службу загрожувала козацькими походами проти татар, чого остерігалися у Варшаві. Не випадково на сеймі 1623 р. окремі урядовці пропонували віднайти потрібні кошти і навіть збільшити козацький реєстр до 5 тис.

Зі свого боку козаки направили петицію, подібну до тієї, яку було розроблено після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання про «заспокоєння грецької віри». Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Передбачалося також одночасно розквартирувати на Подніпров'ї кварцяне військо. Королівське рішення було підтримане представниками козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Очевидно, цим пояснюється і зміна старшого реєстру. Ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, авторитетний як серед козаків, так і в польських урядових колах.

Вислявши коронне військо на Подніпров'я восени 1625 р., Сигізмунд III зробив спробу приборкати «козацьку сваволю». Після кількох жорстоких битв між королівськими комісарами і козаками в урочищі Ведмежі Лози було підписа-

[59] Там само. С. 254.

[60] *Бібліотека Ягеллонського університету.* Відділ рукописів. Спр. 49. Арк. 17.

но так звану Куруківську угоду, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися в разі потреби для допомоги кварцяному війську. Однак здійснити відбір до нового реєстру виявилося нелегкою справою, адже козаків було понад 40 тис. Лише через два місяці вдалося сформувати шість полків за територіальним принципом: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський.

Зрозуміло, що українське козацтво залишилося незадоволеним умовами Куруківської угоди. У січні 1626 р. Михайло Дорошенко послав Івана Зборовського, Григорія Лихопола і Кіндрата Неука з реляцією до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Доповідаючи про сформування реєстру, він звернув увагу на прикрості і незгоди, які терпіло Військо Запорозьке. Дорошенко просив підвищити козакам платню грошима і сукном, дозволити розквартирувати артилерію ближче до південного прикордоння, а також скаржився на утиски шляхти, яка виганяла козаків зі своїх маєтностей. Аналогічні скарги привозили й інші козацькі посланці до Варшави.

Настрої в козацькому середовищі спричинили відповідну реакцію і в урядових колах Речі Посполитої. Тому вже у сеймовій ухвалі Куруківської угоди звучало суворе попередження реєстровим: «А якщо б козаки, нехтуючи цією нашою милістю (в чому ми по відношенню до них не ручаємось), не захотіли вести себе, як написано в ординації, тоді їх оголосимо відкритими ворогами нашими і Речі Посполитої і для покарання їх накажемо виступити гетьману і військам нашим» [61].

Однак під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну зі Швецією, крім реєстрових, двотисячний загін. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до польського уповноваженого, надісланому 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас (хто не ввійшов до реєстру згідно з Куруківською угодою. — *Авт.*), що своїми панами, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понищені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом святого Христа і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король його милості ласкою своєю і додатком за утрати наші (маються на увазі втрати під час Хотинської війни. — Авт.) зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас голод і холод присіли» [62]. Зі змісту листа можна зрозуміти, що становище реєстрових залишалося складним.

У зв'язку з кількісним зростанням козацтва характерним явищем стали його вимоги до уряду визнати козацькі права за тими, хто з різних причин опинився

[61] *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8... С. 304.
[62] Там само. С. 305.

поза межами реєстру, так званими «випищиками». В окремих випадках козаки намагалися здобути права і привілеї навіть за допомогою зброї. Про позитивний результат таких спроб свідчать статті Переяславської угоди 1630 р., які анонсували, зокрема, збільшення реєстрового війська на дві тисячі осіб. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою. Вже наступного року король надіслав до Канева «до козацького гетьмана Кулаги корогву, булаву і бубни, повелів йому, гетьману, оголошувати по містах, щоб усі бажаючі записувалися в козаки і тих козаків, які були виписані, тим велено знову бути козаками» [63]. Тим самим визнавалися козацькі права за всіма, хто бажав вступити до війська.

У петиції козацького посольства на конвокаційний сейм висловлювалася надія, що після обрання нового короля козаки стануть повноправними членами суспільства. Крім того, наголошувалося в документі, «певні ми, що колись таки дочекаємось тієї щасливої години, дістанемо поправу наших прав і вольностей лицарських і доручаємо просити пильно, аби сейм зволив ласкаво вложити до майбутнього короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям лицарським» [64]. Проте у відповіді, надісланій їм, вказувалося лише на обов'язковість «послушності» козацького війська і неприпустимість самовільних морських походів.

Наприкінці 1632 р. з українського козацтва знову формуються значні військові контингенти для війни з Московією. Одночасно необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу турецької агресії. Масштаби використання запорожців польсько-шляхетським урядом простежуються з листа гетьмана Тимоша Орендаренка від 10 липня 1633 р. до шляхтича Леонтія Кам'янецького. Пояснюючи затримку з виступом у похід, старший реєстру підтверджував готовність Війська Запорозького, але зауважував, що «лише неможливо зрозуміти, як нас хотять розірвати на кілька штук: чи ту Україну оберігати від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська» [65].

1635 р., після завершення війни Речі Посполитої з Московією, варшавський сейм ухвалив нову постанову про козацтво. «По волі нинішнього сейму, — зазначалося в ній, — ми ставимо умову, щоб цього Запорозького Війська на службі нашій і Речі Посполитій в майбутньому ніколи не було більше як 7000, за чим мають стежити наші гетьмани. А для вписання цієї 7-ї тисячі ми пошлемо наших комісарів. Плата в Каневі завжди має контролювати це військо, яке перебуватиме в реєстрах 7000. Якщо б хтось із реєстрових козаків виявився бунтівником і непослушним гетьманам нашим, або їх намісникам чи своїм старшинам, або ж

[63] *Акты Московского государства* (далі — *Акты МГ*). Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 328.

[64] Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Т. 1. Киев, 1883. С. 406.

[65] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси.* Т. 7. Вильно, 1870. С. 94.

виявився призвідцем чорної ради, той не лише мусить бути викресленим із реєстрової служби, але й покараний смертю» [66]. Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запорожжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Османською імперією.

Зважаючи на участь козаків у черговому повстанні, Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — людину шляхетського стану, досвідчену в лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в лицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених «людей рицарських». Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар, за рекомендацією гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав скласти присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та запобігати «всіляким заколотам». Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише з шляхтичів. Сотників і отаманів обирали з козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати у своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони повинні були по черзі виступати на Запорожжя для захисту того регіону і для того, щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Значно обмежувалася соціальна база формування козацьких кадрів. «Міщани міст наших, — зазначалося в "Ординації", — в силу давніх прав і заборон не повинні записуватися в козаки ні самі, ні їх сини, не повинні навіть видавати дочок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна» [67].

Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їх присутність була необхідною для захисту від татарських набігів. Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було запобігання «козацькому свавіллю». Отже, «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького на слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хитість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості впровадити постанову в життя упродовж майже року.

[66] *Volumina legume.* T. 3. Petersburg, 1859. S. 404.

[67] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 1. Москва, 1953. С. 255—257.

Остаточну угоду між реєстровими і урядом затвердила лише заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р.

Наступний час до 1648 р., витлумачений польською історіографією як «ера повернення миру в Україну», або ж «десятиріччя золотого спокою», не вніс змін у статус реєстрового козацтва. Натомість Владислав IV намагався використати козаків у боротьбі з магнатською олігархією. З цією метою король планував збільшити реєстр до кількох десятків тисяч осіб. Реалізацією цього задуму займався Єронім Радзейовський. Ідею підтримала й козацька верхівка. У квітні 1646 р. до Варшави прибуло посольство на чолі з Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем, де отримало універсал за підписом Владислава IV про набір війська. Проте рішучий протест проти війни магнатів, які звинуватили короля на сеймі у розбазарюванні державної казни, став на перешкоді втіленню в життя широкомасштабних монарших задумів. Відповідно й козацький реєстр залишився незмінним.

Отже, залучення козаків на державну службу Речі Посполитої зумовлювалось постійною потребою у військових контингентах. Внесеним до реєстру козакам надавалися «вольності», які набули чітких ознак і наповнились конкретним змістом: звільнення від податків і повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання, право на землеволодіння. Водночас посягання магнатства і шляхти на козацькі права та привілеї призводило до відстоювання їх у збройних конфліктах.

РОЗДІЛ 5

ФЕНОМЕН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Віталій Щербак

Потужним імпульсом до консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. З різних причин змінювалося місце розташування козацької твердині, однак запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на республіканських демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Водночас на Січі було започатковано особливу структуру соціальної ієрархії, відмінну від поширеної в регіоні господарсько-економічної моделі, що відбивала нові прогресивні тенденції у сфері виробничих відносин.

Основною військовою організаційною одиницею Запорозької Січі був курінь, який об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. Звідси й відповідні назви куренів: Корсунський, Канівський, Черкаський тощо. Нерідко назви походили від імені курінного отамана — Васюринський, Іванівський, Тимошівський та ін. На отаманів покладали обов'язки зарахування козаків та їх обліку, контроль за несенням ними військової служби, відповідальність за ведення курінних компутів, виконання функцій суддів над козаками свого куреня. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою, лише на Підпільненській Січі їх налічувалося 38, кожний з яких об'єднував по декілька сотень осіб. Така сама кількість куренів була і в Задунайській Січі та в запорожців на Кубані.

Вищим органом влади на Запорожжі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж як винятково старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою радою. До компетенції загальної ради входили всі найважливіші справи життя козацького

товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і як вища судова інстанція. За традицією козацькі ради збиралися щороку в січні для переобрання кошового отамана і старшини, на Великдень та на свято Покрови Пресвятої Богородиці. За потреби, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра поточних питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Однак оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив'язаність до цього топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою була присутність війська. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості. Крім загальних рад, проводилися старшинські сходки, куди запрошували військову старшину, стариків і курінних отаманів. Здебільшого на них йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різні термінові справи.

Виконавча влада належала кошовому отаману. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома Левассера де Боплана: «...коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!" і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому» [68]. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від цієї кандидатури значною мірою залежало життя на Січі упродовж цілого року. Кошовий отаман відав військовим скарбом, затверджував судові вироки, представляв запорожців у зносинах із зовнішнім світом. За традицією реально міг претендувати на обрання кошовим лише той, хто обіймав певний час посаду курінного. Помічниками кошового отамана були суддя, осавул та писар. Вони також обиралися на загальній раді з-поміж досвідчених і авторитетних запорожців.

На Січі існував військовий суд, який у своїй діяльності керувався козацьким правом, що сформувалося на основі тогочасного звичаєвого права, пристосованого до життя січової громади. Практика дій запорожців у межах останньої породжувала виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність сприяла появі звичаю поводитися відповідно за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед ко-

[68] Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського...* С. 69.

заків загальноприйнятними. На думку О. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без усіляких штучних регламентацій [69].

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, зумовлених тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значущість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці призвів до трансформації цих традицій у конкретні поняття, які й стали основою козацького права.

Безумовно, писаних його норм не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття, характерні для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його застосування в процесі самої правотворчості, зокрема в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше під час покарань за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни та посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, утопленням тощо. Як найстрашніше покарання сприймалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша. У такий спосіб громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в Коші. Застосування суворого покарання змушувало козаків утримуватися від порушення правопорядку.

Дискусійним залишається питання генези Запорозької Січі. Воно привертало увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про заснування твердині за Дніпровськими порогами, проте результати виявилися маловтішними. Хронологічні межі, у яких дослідники визначали її початок, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більш ніж століттям.

Уже Д. Бантиш-Каменський у праці «История Малой России», не вказуючи на рік заснування, назвав укріплення, зведене Дмитром Вишневецьким на о. Хортиця, фортецею [70]. У вступі до книги, присвяченої гетьману Богдану Хмельницькому, М. Костомаров охарактеризував хортицьку фортецю 50-х років XVI ст. як перший козацький осередок на Запорожжі, покликаючись на грамоту польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа Дмитру Вишневецькому [71]. І. Каманін, заперечуючи заснування Січі Вишневецьким, визначав

[69] Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии. *Киевская старина*. 1898. № 7—8. С. 96.

[70] Бантыш-Каменский Д.Н. *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.* Киев, 1993. С. 75.

[71] Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. 9—11. С. 17.

зародження осередку запорозької громади кінцем XV ст., коли на південному прикордонні усталюються місця постійного перебування козаків [72]. Протилежного погляду дотримувався його сучасник Л. Падалка, доводячи у спеціальній статті про витоки Січі, що вона постала лише в середині XVII ст. [73] На думку дослідника, усі попередні козацькі стоянки на Запорожжі слід називати «кошами», які не потребували спеціальних укріплень.

Визнаним репрезентантом низового лицарства, за М. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х роках XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: «Се не могло стати ся так від разу і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятиліття — семе і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецького» [74]. Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» не вдавався до деталізації питання, а лише припускав, що початки організації на Запорожжі можна пов'язувати з появою серед козаків авторитетного провідника — князя Дмитра Вишневецького, який зробив спробу об'єднати їх задля спільної мети — боротьби з мусульманами і поклав початок творення осередку, що став прототипом Січі [75]. Підтвердження цієї тези міститься у його описі запорозької вольниці 60-х років XVI ст., в якому вчений зазначив, що в цей час на Низу «не було ще ні Січі, ні особливого товариства» [76].

У радянську епоху, коли ця тематика в історіографії не толерувалася, В. Голобуцький визначав появу Січі за Дніпровськими порогами 30—50-ми роками XVI ст. [77], а К. Гуслистий та О. Апанович визначали 1554—1555-м роком на о. Мала Хортиця [78].

Натомість у добу незалежності значну увагу створенню козацького осередку на Запорожжі приділив А. Сокульський. Він відзначив, що з об'єднанням Дмитром Вишневецьким козаків-уходників «постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжувалася у наступних ранніх січах — Томаківській, Базавлуцькій, Микитинській» [79]. Цю тезу було розвинуто у колективних працях «Історія українського козацтва» [80] та «Історія Запорозької Січі» [81]. Водночас у вітчизняній історіографії можна натрапити й на іншу версію, згідно з якою Дмитро Вишневецький заснував так звану «Хортицьку Січ». Очевидно, таке трак-

[72] Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Ист. об-ва Нестора Летописца.* Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 72.

[73] Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. № 6. С. 457—458.

[74] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 7. Київ, 1995. С. 139—140.

[75] Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків.* Т. 2. Київ, 1990. С. 19.

[76] Там само. С. 27.

[77] Голобуцький В. *Запорозьке козацтво.* Київ, 1994. С. 124.

[78] Гуслистий К.Г., Апанович О.М. *Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.* Київ, 1954. С. 11.

[79] Сокульський А.Л. *Козацька Хортиця. Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва.* Запоріжжя, 2008. С. 341.

[80] *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах.* Т. 1. Київ, 2006. С. 532—536.

[81] *Історія Запорозької Січі.* Київ, 2023. С. 10—20.

тування, що не має під собою жодних наукових підстав, зумовлене лише повагою до авторитетних попередників [82].

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід відзначити насамперед внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку зі збільшенням його чисельності на середину XVI ст. Однак заснування центру козацької вольниці зумовлювалося необхідністю захисту українських земель від посиленої татарської активності. Тривале перебування козаків далеко від волостей стимулювало процес об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Вони будували укріплені городки і невеликі січі, перебуваючи в яких можна було відбивати напади татар. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилося навіть у мові та зовнішньому вигляді запорожців [83].

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає в 20—30-х роках XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише згодом князю Дмитру Вишневецькому, чий особистий штандарт із срібним хрестом, золотим півмісяцем та зіркою на малиновому полі передавався в майбутньому на знамена дніпровської вольниці. Важливою підоймою втілення в життя його плану стали розвій козаччини на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською загрозою.

На практиці у 50-х роках це вилилося у появу на Запорожжі фортеці Дмитра Вишневецького. Найдавніше документальне свідчення про неї міститься у тогочасному літописі Федора Норматського. Зокрема, йдеться про зведення замку для перебування в ньому «немалого почту» козаків [84]. Водночас місцем його розташування у джерелах фігурує Кічкаський мис на правому березі Дніпра, який давав змогу здійснювати повний контроль за татарською переправою. Достовірним є той факт, що під час великих весняних повеней мис перетворювався на острів [85]. Звідси виникла розбіжність думок дослідників щодо локації замку. Зокрема, під Хортицею інколи розуміється о. Велика Хортиця, де є надзвичайно багато залишків матеріальної культури козацтва. Проте Л. Падалка ще наприкінці XIX ст. аргументовано стверджував про наявність двох островів зі схожою назвою — Великої Хортиці і Малої Хортиці — та вказав на їх географічне розташування [86].

---

[82] Сергійчук В. *Іменем Війська Запорозького.* Київ, 1991. С. 18—20; Мицик Ю., Плохій С. *Як козаки Україну боронили.* Київ, 2018. С. 44.

[83] Щербак В.О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* Київ, 2006. С. 50.

[84] Летописец Норматского. *Временник Моск. об-ва истории и древностей российских.* Москва, 1850. Кн. 5. С. 103.

[85] Ляскоронский В.Г. *Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. Описание Украины, II. Карты Украины.* Киев, 1901. С. 14.

[86] Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина.* 1894. № 5. С. 260—263.

Всебічне дослідження на основі архівних і картографічних матеріалів ландшафту цього регіону Дніпра щодо можливої локалізації фортеці Вишневецького виконав В. Фоменко [87]. Свою думку він обґрунтував, посилаючись на щоденник Е. Лясоти, посла німецького імператора Рудольфа II Габсбурга до козаків (1594), в якому той по дорозі на Січ пише про Кічкас, а повертаючись, цей самий географічний об'єкт називає о. Мала Хортиця: «...там стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому і згодом зруйнований турками й татарами» [88]. Дослідник ставить між ними знак тотожності, зробивши логічний висновок, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі» [89]. Таке твердження трапляється також у працях інших істориків і видається цілком прийнятним, зважаючи на практику зведення аналогічних укріплень на Запорожжі в майбутньому.

Достеменні свідчення про призначення замку на Запорожжі подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитру Вишневецькому (1557). У ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя. Прагнення монарха утримувати постійну військову залогу в замку для запобігання сутичкам козаків з татарами здавалося б дивним, якби це було призначено лише для запорожців. Згідно з королівською грамотою зведення фортеці ставило потрійну мету: створення форпосту боротьби з татарською агресією, недопущення появи на Запорожжі замків московитів і здійснення контролю над діями українського козацтва.

У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х роках XVI ст., фіксується лише наявність на Запорожжі «городка», «замку» або ж «окопу». Водночас інтерес до цього питання зумовив появу досліджень, в яких містяться логічні й аргументовані висновки. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, «Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці, яке слугувало зерном майбутньої Січі» [90]. Цілком прийнятним є також твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки» [91]. Знаний американський козакознавець Л. Винар вважав замок Вишневецького на о. Мала Хортиця «першим прототипом козацької Січи, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців» [92].

Зруйнування «городка» Вишневецького не зупинило подальшого розвою в цьому регіоні мережі козацьких громад. Тому симптоматично, що у листі до

[87] Фоменко В.Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. *Історичні джерела та їх використання.* Київ, 1966. Вип. 2. С. 110—123.

[88] Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник. *Жовтень*. 1984. № 10. С. 103, 109.

[89] Фоменко В.Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці... С. 122.

[90] Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 2... С. 168.

[91] Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. Записки укр. наук. т-ва в Києві. Київ, 1909. Кн. 3. С. 139.

[92] Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. *Козацька Україна. Вибрані твори*. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. С. 109.

запорожців, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август вперше звернувся до них як до окремої групи української людності «із замків українних». Монарха турбувало постійне проживання козаків на Запорожжі, яке супроводжувалося походами на татарські володіння, що суттєво загрожувало мирним відносинам між Кримським ханатом та Великим князівством Литовським. Проте наявність численного козацького контингенту вказала на потребу створення єдиного центру координації зусиль для оборони від кримців. Сучасники подій, польські історики Марцін Бельський і Бартош Папроцький, зафіксували його в 70—80-х роках XVI ст. на острові Томаківка [93], про що засвідчують і нинішні дослідники [94]. Саме з цього часу можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців.

Запорозька Січ була своєрідною військовою базою, де містилися флот, артилерія, арсенал та постійно перебувало від кількох сотень до кількох тисяч козаків, які забезпечували належну боєготовність Війська Запорозького. Із Січі розпочиналися морські та сухопутні експедиції запорожців проти турків і татар, виступи на волості для відстоювання прав і привілеїв козацтва, підтримки тієї чи іншої політичної сили в Україні. Для проведення походу серед старшини обирався ватажок-гетьман. Після перенесення ближче до XVII ст. уряду гетьмана на волость на Запорозькій Січі функції ватажка воєнного походу виконував, як правило, кошовий отаман. Особливо гучними були козацькі походи на турецькі міста Північного Причорномор'я — Очаків, Акерман, Ґезлев, Ізмаїл, Кафу, а також міста на Анатолійському півострові — Синоп і Трапезунд. Не раз козаки загрожували й столиці Османської імперії — Константинополю. Помітної інтенсивності морські експедиції набули, коли на чолі Війська Запорозького стояв гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Ці походи відігравали значну роль і в загальноєвропейській боротьбі з турецькою агресією. Зокрема, знищувалися військові сили та підривалася економічна могутність противника, звільнялися з неволі тисячі бранців, захоплених у полон ординцями. До сьогодні збереглася велика кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржилися польському уряду на українських козаків, намагалися використати походи останніх як підставу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь влада заявляла, що не може покарати запорожців, оскільки вони їм не підпорядковуються.

За часів Речі Посполитої Запорозька Січ була центром визвольного руху в Україні. Саме на Запорожжі здобув авторитет і визнання Криштоф Косинський, який очолив виступ козацтва проти магнатського свавілля. Останній похід на волості (1593) гетьман Косинський здійснив із Січі. Цей шлях став у майбутньому

[93] *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrine i wydane roku 1584.* Kraków, 1858. S. 158; *Kronika Marcina Bielskiego.* T. 3. S. 1358.

[94] Гурбик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми). *Укр. іст. журн.* 1999. № 6. С. 15; Жуковський М.П. *Томаківська Запорозька Січ (до 450-річчя її заснування).* Нікополь, 2018. С. 19—20.

основним для руху повстанських сил аж до часів Богдана Хмельницького. Очоливши повстання влітку 1594 р., Семерій Наливайко відправив з Брацлавщини посольство на Запорожжя із закликом до спільних дій. Із Січі на допомогу повстанцям виступив загін на чолі з Григорієм Лободою. Після Солоницької битви Сигізмунд III був змушений видати універсал від 1 вересня 1596 р., в якому містилося суворе попередження: «Тих запорожців, які б прагнули вийти із Запорожжя в Україну, необхідно зупиняти і виступити проти них як проти неприятелів коронних кінно і збройно, згідно конституції» [95].

Певною мірою відволікання запорожців від збройних виступів влада Речі Посполитої здійснювала через їх залучення до воєнних конфліктів, зокрема участі у війні проти Московського царства в часи так званої «Смути» та Хотинській війні 1621 р. з Османською імперією. Водночас прагнення недопущення впливу Війська Запорозького на суспільні процеси в Україні виявлялося через обмеження його чисельності, унаслідок чого збільшувався контингент так званих випищиків. Саме вони, дислокуючись на Запорожжі, становили потужну збройну силу і були організаторами боротьби проти коронного війська з 1625 р. На Січі з'являються письмові звернення до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств. Там конкретизувалися методи і завдання визвольного руху, який яскраво проявився у могутніх козацьких повстаннях 1630-х років. Недаремно в листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку» [96]. Симптоматично, що із Микитинської Січі розпочався і козацький виступ на початку 1648 р. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Отже, укріплений табір козацької вольниці на Запорожжі, поява якого зумовлювалася необхідністю захисту українських земель від усе більшої татарської агресії, у силу цілком об'єктивних обставин став важливим військовим центром на південноукраїнському прикордонні, який згодом трансформувався в осередок визвольного руху в Україні. Демократичні засади управління січової громади дали підставу дослідникам характеризувати Запорозьку Січ як козацьку республіку.

[95] *Архив ЮЗР.* Ч. 3. Т. 1... С. 132.

[96] *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.* Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 85.

РОЗДІЛ 6

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я

Віталій Щербак

Значення конфесійного фактора в житті людини ранньомодерного суспільства важко переоцінити. Він становив домінанту морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху, який наштовхнувся на стійку протидію з боку католицьких інститутів. У цьому процесі оплотом Апостольської столиці у східноєвропейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі.

Одним із перших кроків конфесійної конфронтації стала реформа календаря, проведена Папою Римським Григорієм XIII восени 1582 р. Юліанський календар, за яким продовжував жити православний світ, відхиляли переважно примусово. Реформа викликала опозицію навіть у деяких католицьких колах. Релігійне протистояння в Речі Посполитій не сприяло стабілізації суспільного життя, тому 21 січня 1584 р. король Стефан Баторій видав спеціальну грамоту, направлену всім державним урядовцям, де, зокрема, зазначалося: «Вільно є кожному віри своєї уживати, свята святити і обходити, за що вони не мають потерпати від труднощів та шкод. Люди грецького закону до тої реформи календаря нового силою не мають бути змушені. Для того наказуємо, аби їм свята не забороняли і ніяких утисків не чинили, щоб був спокій і згода між різними у вірі людьми» [97].

Ситуація помітно загострилася 1587 р. з обранням королем Речі Посполитої Сигізмунда III, на виховання якого великий вплив мали єзуїти. Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і намагалася всіляко запобігти зведенню храмів, культовим відправам «людям грецької віри» тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. спровокува-

[97] *Акты ЮЗР.* Т. 2... С. 180.

ло поступовий занепад православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Берестейська унія спричинила гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, а також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для влади становила нова суспільна сила — козацтво. Релігійність у його середовищі проявлялася мало. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що містив і віросповідний аспект, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з «неприятелем святого Христа». Однак загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Вже під час повстання на чолі з Семерієм Наливайком козаки залучалися у боротьбу з ворогами православ'я. Вони погромили маєтки прихильників унії — луцького старости Олександра Семашка та Яроша Терлецького. Слуга луцького єпископа Кирила Терлецького Григорій Степанович, який їхав з Кракова до Луцька, скаржився до гродського суду 7 жовтня 1595 р., що козаки, очолювані Ростопчею, спіймали його і відібрали церковні листи.

Після Берестейського собору митрополит Михайло Рогоза, який прийняв унію, намагався підкорити собі Києво-Печерський монастир, архимандритом якого був противник уніатства Никифор Тур. Прокляттями на свого супротивника Рогоза не обмежився і домігся королівського наказу про передання монастиря уніатам. Однак виконати доручення Сигізмунда III слузі митрополита Івану Кошицю не вдалося, оскільки ченці не відкрили воріт. Спроба Рогози силою заволодіти окремими монастирськими маєтностями також не увінчалася успіхом. На допомогу Никифору Туру прийшли «наливайки», тобто козаки, і вигнали митрополичого управителя Гурія Островецького із сіл, підпорядкованих монастирю [98]. У виписці з оршанської гродської книги від 14 жовтня 1599 р. міститься заява уніатського митрополита Іпатія Потія щодо дій києвопечерських ченців, які спільно з міщанами і козаками не допускали введення його у володіння селами, які належали Печерському монастирю. Окремі локальні антиунійні виступи в різних регіонах України відбувалися і в наступні роки.

Яскраво проявилася солідарність козацтва з духовенством у справі захисту православ'я навесні 1610 р., коли Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви і схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він відрядив до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я відчувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековичем київських священників до Софійського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство почало агітацію серед парафіян, застерігаючи: тих, хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, перепиняючи міщан. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу.

[98] Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Т. 1. С. 256.

Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою зі свого боку подала протестацію до київського гродського суду від імені Війська Запорозького проти звинувачення їх Антонієм Грековичем. «І ми також, — зазначалося в документі, — як сини соборної апостольскої східної церкви, іменем всього Війська козаків Запорозьких... проти утисків нашої православної віри протестуємо» [99]. Намір встати на захист старожитної православної релігії декларувався і в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За церкву нашу східну і за віру грецьку готові положити свої голови та обіцяємо боронити словом нашим лицарським» [100]. Тут же містилося попередження уніатському намісніку про розправу над ним, якщо він не зречеться свого наміру. Цей організований виступ українського козацтва і православного духовенства змусив Антонія Грековича та його покровителя Іпатія Потія відступитися.

Невдовзі до Києва приїхав софійський єпископ Неофіт. Спираючись на підтримку козаків, він висвятив кількох священників Київської єпархії. Архимандрит Печерського монастиря Єлисей Плетенецький 1613 р. з допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами. Через три роки король Сигізмунд III підтвердив права Печерського монастиря на ці землі. За спроби відібрати у православних Михайлівський монастир уніатський намісник Антоній Грекович поплатився життям, що сталося не без допомоги козаків.

Відновлення православної церковної ієрархії в Україні стало однією з умов, які висунув гетьман Петро Сагайдачний перед польським королем за участь козацтва у планованому Варшавою московському поході. Однак хоча ця експедиція закінчилася підписанням 1618 р. вигідного для Речі Посполитої Деулінського перемир'я, офіційної оцінки ролі у цьому Війська Запорозького на сеймі 1619 р. не прозвучало. Вирішення ж питання про свободу православ'я було відкладено на майбутнє. Сагайдачний відповів на це політичним демаршем, результатом чого стало делегування до Москви на початку 1620 р. козацького посольства на чолі з Петром Одинцем. Офіційна мета візиту зводилася до прохання стати на службу московського царя. Проте імовірніше, що цією акцією Петро Сагайдачний намагався вплинути на польський уряд і домогтися легалізації православ'я в Україні. В усякому разі, ця місія яскраво свідчить про вміння козацького гетьмана користуватися не лише військовими, а й дипломатичними засобами для досягення поставленої мети.

Питання віросповідання в Україні піднімалися і під час переговорів Петра Одинця з московськими дяками Іваном Грамотіним та Савою Романчуковим наприкінці лютого 1620 р. Однак останніх воно цікавило лише в контексті взаємовідносин Московії та Речі Посполитої. Козаки не обмежилися цими переговорами і, як свідчать подальші події, використали момент для зустрічі з єрусалимським патріархом. Цей факт підтверджено в тексті «Протестації» Іова Борецького [101].

[99] *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 59.

[100] Там само. С. 66.

[101] Борецький І. Протестація. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.* Київ, 1988. С. 317.

Феофан, як зазначалось, прибув в Україну 15 березня 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів гетьман Петро Сагайдачний і супроводив до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі єрусалимський патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало занепокоєння польських властей. Для супроводу патріарха територією Речі Посполитої Сигізмунд III призначив пристава Фелікса Почановського, а коронний гетьман Станіслав Жолкевський грамотою від 5 травня спеціально оповістив представників адміністрації в Україні про його місію [102].

Варто зауважити, що право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, належало виняткова до прерогатив королівської влади. Тож зважаючи на те, що дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православними не вдалося, українське духовенство змінило тактику. У його колах узгоджувався намір без згоди короля відновити православні єпископії. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята Успіння Пресвятої Богородиці 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Саме тоді представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «біди від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації»: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. — *Авт.*) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів» [103].

У жовтні того ж року, як відомо, патріарх єрусалимський Феофан висвятив Іова Борецького на митрополита київського і галицького, а також шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Водночас вона заторкувала й інтереси уряду Речі Посполитої, який протягом чверті століття викорінював православ'я в Україні, насаджуючи уніатство й католицизм. Проте через складну політичну ситуацію однозначної реакції з Варшави не надійшло. На початку листопада Сигізмунд III надіслав листа до єрусалимського патріарха з проханням посприяти виступу запорожців на війну з Османською імперією. Крім того, він послав до Феофана шляхтича Бартоломея Обалковського з метою примусити козаків виконувати королівську волю. У відповідь у січні 1621 р. патріарх Феофан направив з Трахтемирівського монастиря грамоту до Війська Запорозького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу

[102] *Архив ЮЗР.* Ч. 1. Т. 7. Киев, 1887. С. 290.
[103] Борецький І. Протестація... С. 319—320.

запорожців з коронним військом патріарх говорив також з козацькими полковниками та сотниками, які постійно перебували при ньому.

З фактом відновлення православної церковної ієрархії змушений був рахуватися і вальний сейм, оскільки уряд мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воєводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і чимало знатних людей взяли «релігію грецьку» під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети.

Від імені волинських послів на сеймі виступив чашник Лаврентій Древинський. Говорячи про небезпеку турецької агресії, він звернув увагу на необхідність стабілізації політичного становища в державі, насамперед через заспокоєння православних: «В цій війні проти головного ворога Христа святого, сміливо можу сказати, ваша королівська милость ледве чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ цей, коли й надалі не буде задоволений в своїх домаганнях і проханнях, як може заступати замість шансів, грудьми своїми вашу державу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли немає внутрішнього спокою у себе вдома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури вітчизни, коли не бачить, що погашено внутрішній вогонь запалених домашніх стін? Хто ж Боже живий, не бачить цього на свої очі, які великі тягості, утиски й неможливі прикрості терпить цей стародавній народ руський» [104]. У постанові сейму 1620 р. зазначалося про наміри уряду визнати в майбутньому православну церковну ієрархію.

А вже на початку березня наступного року з'явився «Меморандум», в якому козаки висловлювали свою рішучу підтримку православ'ю. Цей документ було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію у переговорах з королем. У «Меморандумі» містилася вимога, «аби баніції і всілякі протести правні, унією нанесені як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському і Руському братії нашій, народу руському, від цього часу навіки ліквідувати наказано і церкви повернути» [105]. Окремим пунктом стояло питання визнання висвячених патріархом Феофаном православного митрополита та шістьох єпископів. Козаки вимагали повернення захопленого уніатами церковного добра «релігії грецької людям», включно з Софією Київською. Отже, «Меморандум» віддзеркалював усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу як одного із чинників виборювання національної та віросповідної свободи.

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора чітко простежується в листі козацького ватажка Яцька Мітли до митрополита Іова Борецького від 12 квітня 1621 р. Мітла сповіщав про активізацію католицької церкви перед османською загрозою, що нависла над Європою, зокрема, про переговори представників Риму з польськими властями. Водночас він зазначав, що

[104] *НБУВ*. ІР. Ф. 306. Спр. 74 (20). С. 90.
[105] *АГАД.* Архів Радзивіллів II. Спр. 1161. Арк. 1—2.

в ситуації, коли король Речі Посполитої не зможе обійтися без допомоги українського козацтва, уніати продовжували всіляко упосліджувати православних [106].

Аналогічні тенденції простежувалися і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку того ж року, де вирішувалося питання участі у війні з Османською імперією. На раду прибули митрополит Іов Борецький, володимирський єпископ Єзекіїл Курцевич і 300 священників, переважна більшість яких була учасниками зібрання у Києві 15 серпня 1620 р. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів». Від імені Війська Запорозького до короля направилося посольство на чолі з Петром Сагайдачним. До його складу входив і єпископ Курцевич, оголошений напередодні Сигізмундом III поза законом.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їхніх урядах та скасування універсалів, виданих на православних останнім часом. За умови виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій. За свідченням сучасника Якуба Собеського, козацькі посли у Варшаві отримали лише усні обіцянки короля про визнання православ'я. Однак, зважаючи на наближення турецької армії до кордонів Речі Посполитої, запорожці не дочекалися результатів посольства і виступили в похід. Нез'ясованість важливого для козацтва питання, очевидно, стала однією з причин самостійних дій гетьмана Якова Бородавки, який протистояв з'єднанню з коронним військом.

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх конфесійних вимог. З-під Хотина до Варшави вирушило посольство запорожців. Один із пунктів їхньої петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької». У відповіді короля запевнялося про відсутність у його універсалах закликів до примусу прийняття православними уніатства чи обмежень когось у правах через релігію, оскільки він за старими звичаями і надалі практикував надання жалуваних грамот на землю шляхтичам грецької віри. Однак при тому Сигізмунд III відмовлявся визнати висвячених патріархом Феофаном нових владик, посилаючись на неканонічність цього акту і ненадання ним на те згоди. Король пропонував для досягнення компромісу скликати спеціальне зібрання як світських, так і духовних осіб, поклавши в основу його рішення постанови попередніх сеймів, щоб жодна зі сторін не чинила безправ'я та кривд. Водночас королівські комісари мали провести таємні переговори з Петром Сагайдачним і старшиною та пообіцяти їм королівські дарунки. Такою була плата козакам за військові послуги Речі Посполитій.

Неодноразові спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції домогтися офіційного визнання православної ієрархії не увінчалися успіхом. Під різними приводами уряд переносив розгляд цього питання на майбутнє. Папський нунцій Каміло Торрес 1622 р. повідомляв до Риму, що подолати схизму дуже важко, оскільки за неї тримається простолюддя. «До того ж не можна вда-

[106] Там само. Спр. 1164. Арк. 1.

ватися до насильницьких заходів, — скаржився він, — бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її (православної церкви. — *Авт.*) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках» [107]. У цій складній ситуації морально-етична свідомість запорожців відіграла роль духовного опертя у справі протистояння асиміляторським інвективам Речі Посполитої. Підтримка козацтвом православ'я надавала підставу духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським» [108].

Відмова в офіційному визнанні православної ієрархії змушувала митрополита Іова Борецького спробувати шукати підтримки у московського царя. Про причини такого кроку можна судити з митрополичого листа від 24 серпня 1624 р. до провідника литовських протестантів князя Криштофа Радзивілла, де містилася характеристика становища православних: «Так зі всіх боків утискують нас, що гірше зрадників і переконаних злочинців, гірше неприятелів святого Христа, самих поганів, народ вірний, панам доброзичливий, народ невинний, народ християнський, старожитний від тієї вавілонської крові хаосу у своїм власнім панстві переслідування терпимо» [109].

Водночас Іов Борецький послав до Москви луцького єпископа Ісакія Борисковича, який мав особисто зустрітися з царем і передати прохання митрополита. Зміст його зводився до висвітлення становища православ'я в Україні і висловлювання непевності щодо успішної його оборони навіть у спілці з козаками перед урядовими силами. Тому митрополит просив прийняти Україну і Військо Запорозьке під царську руку, пробачивши козакам спустошення Московії під час польської інтервенції. Московські дяки досить детально проаналізували послання Іова Борецького і, не знайшовши в ньому нічого суттєвого для можливого втручання в українські справи, дали малозобов'язальну відповідь. У ній, зокрема, зазначалося, що у разі продовження утисків з боку уніатів і нового звернення до московського царя та патріарха вони ухвалять рішення про оборону православної віри в Україні.

Боротьба православних проти католицизму і уніатства в другій половині 1620-х років загострилася, що породжувало атмосферу непевності і тривоги у місцевих властей. Почастішали виступи міщан, траплялися й селянські заворушення. Широкого резонансу набули події у Києві на початку 1625 р., де війт Федір Ходика та уніатський священник Юзефович зі своїми помічниками почали закривати православні церкви. На заклик городян і духовенства із Запорожжя прибув загін козаків на чолі з Якимом Чигиринцем і Антоном Лазаренком. Разом з киянами

[107] *Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1584 do 1690.* T. 2. Berlin; Poznań, 1864. S. 150.

[108] *Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше.* Санкт-Петербург, 1865. С. 244.

[109] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси.* Т. 7. С. 81.

запорожці вбили війта, уніатського ксьондза та кількох урядовців, які підтримували заходи проти православних. У лютому 1626 р. старший реєстру Михайло Дорошенко писав до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла про відбуття козацького посольства у складі Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Філона Пашкевича і Лукаша Криштофовича до Варшави на сейм. Посли мали подати петицію до вищого законодавчого органу. Першим пунктом у ній стояло прохання заспокоєння «грецької релігії», тобто йшлося про визнання урядом православної ієрархії [110]. Козацький гетьман просив князя Радзивілла підтримати її.

У цих умовах серед панівних кіл Речі Посполитої виникла ідея проведення узгоджувального православно-уніатського собору. Підготовка до його відкриття велася навесні і влітку 1629 р. Водночас митрополит Іов Борецький видав у квітні того ж року спеціальну грамоту, якою закликав духовенство, шляхту і світських осіб провести 9 липня помісний православний собор. Передбачалося всебічно обговорити становище православної церкви. Бернардинський чернець Феліціан Корженевський, який проживав у Києві, писав до уніатського митрополита Йосипа Рутського про наміри Борецького виступити проти узгоджувального собору, заручившись підтримкою запорозьких козаків. Пізніше Корженевський у посланні Іову Борецькому звинувачував його у «злочинній згоді» із запорожцями: «Багато хто на основі явних ознак підозрюють, що через натхнення Вашої милості, як і раніше бувало, вийшло так, що зібралась така велика кількість козаків, і що вони билися з невірними — все це для того, щоб, повернувшись, вони сильніше повстали проти святої унії, як уже ці безбожники явно цим загрожували і загрожують. Я говорю це не тому, що вірю цьому сповна, а як доброзичливий приятель, сповіщаю про це Вашу милість з метою попередження» [111].

Про запрошення безпосередньо Борецьким запорожців до участі в соборі прямих свідчень немає. Однак козацтво, яке було причетне до відновлення православної ієрархії і в подальшому близько стояло до релігійних справ в Україні, не могло не реагувати на чергову спробу примирення православних з уніатами. На київський собор козаки обрали Андрія Лясоту та Сапрона Сосиновича. Сповіщаючи про це листом митрополита Іова Борецького, запорожці просили його через посланців повідомляти на Січ про все, що могло трапитися супроти православ'я, запевняючи про готовність захищати свою віру зі зброєю в руках [112].

На другий день роботи собору козаки вручили грамоту митрополиту від імені Війська Запорозького. Сам факт складання грамоти свідчив про їх орієнтацію в тогочасній конфесійній ситуації, усвідомлення свого місця в суспільному житті України. В адресованому митрополиту Іову Борецькому листі єпископа Мелетія Смотрицького, який перейшов до уніатства і перебував на той час у Києві, зокрема, повідомлялося: «по полудню прийшов до мене один київський козак на прізвище Соленик, який після привітання зі мною вчинив до мене по-козацьки,

[110] Там само. С. 84—85.
[111] Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Т. 1. С. 375—376.
[112] Там само. С. 370.

як це йому подобало, прочитав довгу лекцію, а закінчив її тим, що ми тії святині здобували кров'ю нашою, кров'ю також нашою запечатувать їх хочемо, або й тих, які їх нам будь-коли зневажали і від неї відступали» [113]. Тобто козаки мали намір відстоювати православ'я найрадикальнішими засобами і особливо негативно ставилися до відступників «релігії грецької». До речі, однією з причин неприязні запорожців до старшого реєстру Григорія Чорного була чутка про прийняття ним унії. З кожним днем збиралося все більше козаків навколо Михайлівського монастиря, де проходив собор, тому його учасники визнали доцільним переїхати за межі міста — до Микільської Пустинської обителі. За свідченнями королівського посла Адама Кисіля, через суперечності між шляхтою та духовенством собор закінчився безрезультатно. Однак стійка позиція православних ієрархів, яких підтримувало козацтво, зірвала плани уряду Речі Посполитої щодо проведення узгоджувального собору у Львові.

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича. Посли Іова Борецького — його син Андрій та ченці Григорій і Йосип — розповідали путивльським воєводам у квітні 1630 р., що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воєводства здійснювалося з конкретною метою — «щоб у Києві віру християнську порушити, а запровадити унію та римську віру» [114]. У свідомості посланців митрополита цей козацький виступ чітко пов'язувався з боротьбою православ'я проти унії. На релігійний аспект повстання під проводом Федоровича вказував і коронний гетьман Станіслав Конецпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошної шляхти не був у безпеці в своєму домі» [115].

Представники духовенства інколи навіть очолювали повстанські загони. Так, у скарзі уніатського митрополита Йосипа Рутського і шляхтича Мартина Корсака до київського гродського суду від 12 червня 1630 р. йшлося про дії селян Бугаївки, Гвоздова і Безрадичів, керівником яких був чернець Сава [116]. Під час переговорів з польськими комісарами козаки не приховували наявності в повстанні релігійної складової. Навіть у тексті Переяславського договору 1630 р. містилося звинувачення запорожців, які залучили під свої знамена багато «простих людей», покликаючись на загрозу православ'ю [117]. Однак і після завершення повстання Сигізмунд III знову проігнорував козацьку петицію з проханням визнати православну ієрархію, незважаючи на наближення кінця строку перемир'я з Московською державою.

[113] Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 6. Санкт-Петербург, 1912. С. 26.

[114] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 82.

[115] *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 239.

[116] *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 11. Спр. 8. С. 605.

[117] *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди* / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 326.

Суперечності між урядом Речі Посполитої і українським козацтвом намагалися використати країни антикатолицької ліги. Зокрема, Швеція прагнула залучити запорожців за високу грошову винагороду на службу королю Густаву-Адольфу у війні з Польщею. Восени 1631 р. в Україну прибули шведські посли П'єр Ладмірал і Жан де Грева з листом, в якому підкреслювалася прихильність запорожців до «грецької релігії» [118]. Отже, не лише в Україні, а й у Європі козаків сприймали як вірних захисників свого краю і православ'я.

Влада намагалася всіляко перешкоджати єднанню козацтва з духовенством у справі захисту православної релігії. Так, після смерті митрополита Іова Борецького навесні 1631 р. король звернувся до київського воєводи Яна Тишкевича з наказом втрутитися у справу висування нового кандидата на посаду вищого ієрарха: «Для нас і Речі Посполитої багато чого буде залежати від того, щоб не була посаджена козаками на це місце якась непослушна людина і бунтівник, який би їх потім бунтував і настроював проти католиків і уніатів» [119]. За відомостями, які дійшли до Варшави, на місце митрополита київського і галицького претендував слуцький протопоп Андрій Мужиловський. Тому Сигізмунд III наказував воєводі нагадати козакам, «щоб вони помимо нашої волі і пропозицій митрополита собі не обирали, оскільки затвердження його належить нам, згідно нашому королівському праву і коронним статутам. І ви, ваша благість, зі своїм авторитетом і розсудливістю повинні це влаштувати, щоб ні згаданий Мужиловський, присвоївши сан, ні будь-хто інший, який міг би заважати і тривожити, митрополитом не виявився» [120]. Зі свого боку король обіцяв передати Михайлівський Золотоверхий монастир, де містилася раніше резиденція Іова Борецького, в управління ченцю Ордену базиліанців, родичу воєводи Герману Тишкевичу. Проте, знаючи характер запорожців і їх ставлення до православних святинь, Сигізмунд III застерігав київського воєводу про можливість захоплення ними монастиря, що могло б стати початком нового виступу. Безумовно, що в пам'яті короля ще зберігалися спогади про козацьке повстання під проводом гетьмана Тараса Федоровича, в якому конфесійний фактор відігравав не останню роль.

Прискоренню вирішення питання про православ'я сприяла кончина навесні 1632 р. короля Сигізмунда III. Елекційному, або ж виборному, сейму передував конвокаційний, на якому розглядалася діяльність померлого монарха і велися дискусії про усунення помічених недоліків державного правління. Депутати від різних станів вносили відповідні пропозиції, які в узагальненому вигляді подавалися під час присяги новообраному королю. Поряд зі шляхтою і духовенством питання про легалізацію православ'я внесло до своїх вимог і Військо Запорозьке. В інструкції козацьким послам на сейм зазначалося: «Всім їх милостям жителям Корони Польської і Великого князівства Литовського відомо, скільки бід, тривo-

[118] Крип'якевич І.П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр. *ЗНТШ*. Т. 117—118. Львів, 1914. С. 65.

[119] *Воссоединение Украины с Россией*... Т. 1. С. 112.

[120] Там само.

ги і утисків витерпів наш руський народ через унію. Через неї протягом кількох десятиліть не могло спокійно відправлятися богослужіння нашої грецької релігії, забезпеченої привілеями і присягами найясніших королів польських; через неї відбуваються великі спустошення церков, пригноблення духовенства... Тому доручаємо нашим послам просити панів сенаторів і окружних депутатів, щоб вони при обранні нового короля звернули увагу на наші вимоги і постановили, щоб наш руський народ не терпів більше таких утисків» [121].

Постає закономірне питання, як позиціонувало себе козацтво на конвокаційному сеймі? Вповні зрозуміло, що окремим соціальним станом у Речі Посполитій воно не вважалося, і обранці запорожців не брали участі в засіданнях вищого законодавчого органу. Однак петиції козаків на сеймі розглядалися поряд із поданими від інших соціальних верств. Чогось подібного раніше не траплялося. Причини таких різких змін у ставленні польського уряду до Війська Запорозького полягали у складному зовнішньополітичному становищі, зокрема наближенні строку завершення Деулінського перемир'я. Адже останній у своєму житті сейм навесні 1632 р. Сигізмунд III зібрав достроково, винятково для обговорення справ зовнішньої політики. І тут об'єктивно постало питання козацьких сил. Відповідно для короля і уряду небайдужим було визначення політичних настроїв запорожців. Проте у Варшаві не мали сумнівів у ставленні козаків до православ'я і його противників.

Посли Війська Запорозького Станіслав Яблоновський і Криштоф Кривобоцький прибули до польської столиці з розлогою інструкцією, в якій першим пунктом значилося питання про заспокоєння «грецької віри». Пріоритетним воно було і в особливій грамоті запорожців до короля. Козаки просили пробачення у Сигізмунда III за настійні повторення саме конфесійних вимог від людей військових, які до них мали нібито якнайменший стосунок. Водночас насилля, що чинилися над «руським народом», змушували їх знову повертатися до означеного питання і клопотатися про його позитивне вирішення [122]. Інший важливий пункт петиції стосувався додаткової платні за службу, насамперед новим козацьким контингентам у 2000 осіб, визначеним Переяславською угодою 1630 р. У відповіді Сигізмунда III від 6 квітня 1632 р. містилися обіцянки задовільнити козацькі прохання.

Однак король невдовзі помер, а в період конвокаційного сейму ситуація на сході Речі Посполитої ускладнилась через неоголошену воєнну інтервенцію московитів. І тут уже урядовці і посли вального сейму змушені були ретельніше прислухатися до вимог козацтва як вагомої збройної сили. За слушним виразом М. Грушевського, «се було останнє слово політики компромісу козаччини з польським державним організмом. Але не поставлене доста рішучо, — більше натяком, ніж виразний постулат, — не підтримане щиро і загалом козаччини, воно промайнуло ледво помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з стано-

[121] *Архив ЮЗР.* Ч. 3. Т. 1... С. 340—341.

[122] Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией.* Вып. 6. С. 168—170.

вища розвою політичних ідей в козаччині» [123]. Відсутність рішучості і наполегливості, очевидно, зумовлювалася двома обставинами. По-перше, у попередній період на прийомах у Варшаві козаки виступали як представники військової корпорації — Війська Запорозького, і не мали практики державної політичної діяльності. По-друге, запорожці пов'язували вирішення своїх проблем з підтримкою прихильного до них королевича Владислава.

Старший Війська Запорозького Іван Кулага від імені козаків звернувся також з відозвами до різних сенаторів: як українських, так і польських. У листі до гнєзненського архієпископа примаса коронного Яна Венжика від 3 червня 1632 р. також містилося прохання підтримати обрання на престол королевича Владислава і легалізувати православ'я [124].

Наполегливо відстоювали інтереси православної церкви козацькі посланці і на елекційному сеймі восени 1632 р., про що красномовно свідчать послання папського нунція Г. Вісконті до Риму. Зокрема, у листі від 2 жовтня 1632 р. йшлося про те, що «останнім часом козаки зібралися в кількості 30 тисяч для роздумів про свої справи; на їх раду з'явилося 300 схизматичних попів, які просили захистити свою релігію і їх самих від страждань, які вони терплять тривалий час; просили повернути їм майно, насильно захоплене захисниками уніатів, і відновити свободу віросповідання» [125]. Однак тоді до козацького виступу не дійшло — нібито через позицію гетьмана, який залишився вірним королю і спрямував зусилля на зупинення нової татарської агресії. Зі слів папського нунція, Владислав визнавав, що запровадження унії відбулося без згоди більшості населення — умови, необхідної для такої важливої акції. Отже, претендент на трон добре розумів значення унії і вимог Війська Запорозького у справі суспільної злагоди і захисту державних кордонів. У своєму донесенні до Риму від 15 жовтня Вісконті відзначав його прихильність до козаків, на яких той «дуже покладається».

Новобраний монарх зі свого боку надіслав 18 грудня листа до Війська Запорозького, в якому містилася подяка за підтримку і обіцянка розглянути в сенаті всі козацькі прохання. А вже 16 лютого 1633 р. запорозькі посланці Федір Каленик, Яцько Кліша і Сава Бурчевський були прийняті маршалком сейму Миколаєм Остророгом і отримали відповідь про позитивне вирішення конфесійного питання. Отже, є всі підстави стверджувати, що козацтво доклало чимало зусиль до появи «Статей для заспокоєння руського народу», якими легалізовано православну церковну ієрархію. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними і уніатами.

Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного уря-

[123] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 7... С. 142—143.

[124] Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej a kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 103.

[125] Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Т. 1. С. 502.

дом Речі Посполитої. Прибувши до Києва в липні 1633 р., він відібрав в уніатів низку храмів, розповсюдивши по волостях листи про отримання «належного послушенства від усіх православних духовного і світського стану». У протестації уніатського митрополита Йосипа Рутського до київського гродського суду від 18 липня 1633 р. містилося свідчення про дії православних ієрархів на чолі з Петром Могилою. За їхньою намовою близько шестисот міщан, ченців і козаків «з стрільбою вогнепальною та прибули до церкви святої Софії, як також на слободу при тій церкві будучую, ділити прислали» [126]. Отримавши відмову віддати їм ключ від Софії, міщани й козаки за допомогою шабель відчинили двері й заволоділи храмом. Православну святиню було повернуто законним володарям. Не допомогло навіть клопотання київського воєводи Януша Тишкевича, оскільки у своїй боротьбі проти уніатів Петро Могила відчував всенародну підтримку. Водночас він заступив на посаді митрополита Ісаю Копинського, який після смерті Іова Борецького фактично продовжував справу попередника.

Опору в своїй діяльності новообраний митрополит віднайшов у козацтві. Він особисто прибув до козацького війська для пошуку порозуміння, оскільки запорожці співчували Ісаї Копинському. Зі слів учасника події, Петро Могила сповістив про призначення Копинського ігуменом Михайлівського монастиря, що викликало схвалення козацької громади. Зрештою, запорожці висловили бажання підтримувати діяння митрополита у справі зміцнення позицій православ'я.

Утім, попри офіційне визнання православ'я 1633 р., конфесійний фактор і надалі залишився одним із важелів колоніальної політики польського уряду. Вже через рік Спаський монастир у Новгороді-Сіверському, згідно з королівським привілеєм, передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялось у цьому місті мати навіть школи. Утисків зазнавали православні священники та ченці монастирів. Так, у скарзі луцьких православних шляхтичів і міщан до гродського суду від 11 серпня 1633 р. йшлося про збройний напад єзуїтів на братський монастир: «...несподівано вони напали на церкву та шпиталь з допомогою каміння та палиць почали штурмувати... били і мордували, завдавши кривавих ран. Коли кілька духовних осіб вийшли із келій з проханням помилування, їх також киями та камінням побили» [127]. У січні 1635 р. сеймовою постановою підтверджувалися королівські привілеї, надані католицьким ченцям-бернардинцям на захоплені ними володіння у Чернігові, Новгороді-Сіверському і Ніжині. У відповідь антиунійні мотиви звучали на сеймах і сеймиках, у закликах козацьких ватажків під час повстань.

[126] Там само. С. 531.
[127] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 139.

КОНСТРУКТИВІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЗАЦТВА

Віталій Щербак

Соціокультурні процеси в Україні другої половини XVI — середини XVII ст. надали імпульс до відродження ідеї державності. Значною мірою вони були зумовлені європейськими тенденціями ренесансно-гуманістичної та реформаційної ідеологій. У них були сформульовані основні засади функціонування держави ранньомодерного часу, найефективнішою формою якої визнавалася монархія. Поширення європейської політичної думки на східні терени континенту мало свою специфіку. Вияви важливих світоглядних зрушень не завжди набували зрілих форм. Однак вони зумовили генезу політико-правових вчень у східнослов'янському світі. У цьому контексті, зокрема, спрямовувалися й пошуки руських письменників-полемістів: Герасима Смотрицького, Захарії Копистенського, Іова Борецького та ін. В їхніх творах утверджувалася ідея безперервності еволюції українського етносу з часів княжої Русі.

Формування етнічної спільноти на теоретичному рівні знайшло своє втілення у концепції «руського народу», що ґрунтувалася на уявленні про конфесійно-культурний субстрат етносу і набула чітких засад: свобода народу руського, здобута за київських князів; готовність до самопожертви заради вітчизни; рівність з польським та литовським народами. Основні засади теорії були позитивно сприйняті частиною руської шляхти та провідниками українського козацтва. Відповідно утверджується їх єднання з вищим православним духовенством для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитних». Спільні зусилля справили помітний вплив на різні сфери духовного життя українського суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей тощо. Нерозривність власного буття асоціювали з місцем проживання — «священною землею» предків, або ж батьківщиною.

М. Грушевський наголошував, що в той час «на чолі козаччини стояли в значний части люде, що були плотю від плоти і кістю від кости тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу» [128]. Тобто верхівка козацтва була тісно пов'язана із соціокультурним життям українського суспільства, тому переймалася його потребами. Як наголошувалося, її союз із православним духовенством став тим духовним опертям, що стримував асиміляторські інвективи Речі Посполитої. У збройній боротьбі «людей лицарських» кристалізувалися їхні соціальні ідеали і політичні цінності, що зумовило формування ідеї козацької автономії у межах польсько-литовської держави.

Основи соціального статусу «людей лицарських» легітимізувалися у «козацьких вольностях», що їх надавав реєстровцям варшавський уряд. Економічним підґрунтям козацької спільноти було землеволодіння, отримане на знак винагороди за державну службу та шляхом придбання земельних угідь на правах приватної власності у представників інших соціальних верств. Взаємовідносини в ній регулювалися козацьким правом, основні засади якого були сформульовані запорозькою громадою. Упродовж другої половини XVI — середини XVII ст. козацтво користувалося суспільними привілеями, досягло значної економічної потуги, мало власну систему судочинства і було потенційним чинником українського державотворення.

У цьому контексті насамперед важливо з'ясувати підвалини автономістських настроїв «людей лицарських» у Речі Посполитій. Сучасне розуміння автономії як особливої самоврядної одиниці у межах тієї чи іншої держави некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Водночас саме самоврядування є засадничим принципом окремішності. І хоча Запорозька Січ не мала окремого правового статусу, проте відсутність юридичної фіксації не є підставою для заперечення факту існування утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, саме утворення Січі поклало початок уявленням про запорозьку громаду як самодостатнє українське військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом, а й із зовнішнім світом.

Уже наприкінці XVI ст. елементи січової автономії починають поширюватися на волості. Упродовж 1591—1593 рр. на територіях, контрольованих козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцева влада та окремі шляхтичі зверталися до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. — *Авт.*) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив» [129]. У цьому ж листі Вишневецький повідомляв про

[128] Грушевский М. *Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці*. Київ, 1919. С. 188.

[129] *Listy Stanisława Zołkiewskiego 1584—1620.* S. 27.

намір козацького ватажка визнати верховенство московського царя, очевидно, засновуючись на грамоті Бориса Годунова гетьману Косинському.

Звертаючись 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду, шляхта висловлювала занепокоєння з приводу дій козаків, які на Волині «до присяг на послушенство своє примушають» [130], тобто запроваджують на підконтрольних територіях свою юрисдикцію, спонукаючи населення, зокрема шляхту, складати присягу на користь Війська Запорозького. Наслідком урядових і шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., у якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні українські загони; кожен зі свого боку нехай обороняться від них по своїх садибах і маєтностях. Отже, перед кожним судом не має притягатися до відповідальності ніхто з шляхтичів, на домівки і маєтності яких було вчинено наїзд, і ніхто з тих осіб, які допомагали їм боронитися, про головщизну за свавільних людей, що загинули у подібних сутичках... ухвалою теперішнього сейму за згодою усіх станів обох народів ми повністю звільняємо усіх тих осіб та їх помічників, що розгромили свавільців, від судових процесів, які б могли проти будь-кого з них розпочинатися» [131].

Шляхта скаржилася владі й упродовж наступних трьох років. Так, із Брацлавщини повідомляли про факти скасування козаками місцевої адміністрації та обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією, встановлення власного присуду. М. Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу короля і загалом польського режиму [132]. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також наявності даних щодо скорегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів. Офіційні листи Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи просякнуті лояльністю до короля. Такий епістолярний стиль козацьких ватажків пояснюється тогочасними традиціями. Проте не останню роль відігравало прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї.

Важливим джерелом, яке сформувалося в козацькому середовищі і висвітлює суспільно-політичні погляди «людей лицарських», є «Кондиції» Северина Наливайка, подані 1596 р. Сигізмунду III. У них відображено характерні ознаки політичної культури козацтва. Документ містив пропозицію провести радикальну реформу козацького устрою через створення на незаселеній території південніше Брацлавщини так званого Бузько-Дністровського Війська з сильною гетьманською владою. У «Кондиціях» вмотивовувалися принципи підданства та служби за дер-

[130] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1... С. 39.
[131] *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 346.
[132] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 7... С. 306.

жавний кошт із вказівкою на географічні межі утворення [133]. За влучним висловом П. Саса, це була своєрідна програма-мінімум реформування козацького війська: «Вона включала такі принципові положення: географічна локалізація козацької території і деякі вказівки щодо правового оформлення останньої; жорстка "вертикальна" політико-адміністративна модель комплектування Бузько-Дністровського Війська та начерк його воєнного і адміністративного управління» [134].

Питання інформаційного поширення ідеї Северина Наливайка серед козацтва може бути предметом дискусії. Хоча достеменно відомо про епістолярне спілкування козацьких очільників із представниками тогочасної еліти, зокрема католицьким єпископом Йосипом Верещинським [135]. Цілком можливо, що його обізнаність із козацькими настроями надихнула на розроблення проєкту організації Задніпровської козацької держави (1596), очолюваної князем як найвищою адміністративною особою. Військова влада, згідно з цим проєктом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожний із 13 полків був би не лише військовим підрозділом, а й адміністративно-територіальною одиницею з центром у певному місті чи містечку. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність як основа вирішення питання матеріального постачання Війська Запорозького. Крім того, козакам належало виплачувати грошову винагороду та жалування сукном. Єдиним їхнім обов'язком перед королем було несення військової служби [136].

Отже, Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування своєрідної програми козацького автономізму. Він прагнув зламати стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, козаки є такими самими лицарями, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Однак польські урядовці відхилили проєкт, і він залишився невідомим загалу. Проте навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козаків до лицарських ідеалів і намагань визнати їх «коронними синами», з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Московська авантюра на початку XVII ст., у якій козаки взяли активну участь, зміцнила їхні політичні амбіції. З поверненням в Україну вони продовжували диктувати свої умови місцевим урядовцям. Відповідно з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля». У конституції вального сейму від 26 лютого 1609 р. містився наказ, щоб козаки, які мешкали у королівщинах, підлягали юрисдикції старост, а ті, що проживали у духовних і світських маєтках, підпорядковувалися власникам цих володінь. Проте, усупереч постанові, козаки не визнавали

[133] Kondycye podane od Nalewayka Królowi Jegomości. *Zbior pamiętników do dziejów polskich* / wyd. St. Broel-Plater. Warszawa, 1858. T. 2. S. 218—219.

[134] Сас П.М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.).* Київ, 1998. С. 224.

[135] *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст...* С. 93.

[136] Wereszczyński J. Droga pewna. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* Киев, 1911. Вып. 1. С. 12—15.

влади старост і чинили власне правосуддя. Аналогічні мотиви звучали і в позові королівського суду до мешканців Брацлава щодо дій козаків, які привласнювали собі замкову юрисдикцію. 1616 р. один з урядовців звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку» [137]. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби аналогічні факти час від часу не повторювалися. Зокрема, у королівській інструкції на шляхетські сеймики (1625) Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою республікою» [138].

Помітне місце у виразненні ролі козацтва щодо формування етнічної свідомості українців посідає діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Вихідець із православної шляхетської родини з села Кульчиці, що на Самбірщині, він здобув освіту в Острозькій школі, прогресивні традиції якої справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчути владі силу козацтва і потребу в ньому держави. Водночас, вступивши до Київського братства (1620) разом з усім Військом Запорозьким, гетьман мав формальне право вважатися його заступником і протектором [139].

Після важкого поранення під Хотином Сагайдачний ще деякий час перебував у Київському Братському монастирі. Своє майно гетьман Війська Запорозького відписав на благодійні цілі. У заповіті від 5 квітня 1622 р. півтори тисячі польських злотих відписувалося «на школу братства Львівського, на науку і на бакалаврів вчених, на школу вірніше на дидаскалів, за якими в школі тій братській завжди безперервно наука тривати могла, вічними і потомними часами і не бідніла» [140]. Декілька тисяч злотих гетьман заповів київському братству, зокрема й на братську школу. Цікаво, що гарантами реалізації заповіту Петра Сагайдачного стали митрополит київський і галицький Іов Борецький та новий очільник Війська Запорозького Оліфер Голуб, між якими 24 червня було підписано спеціальну угоду в Михайлівському Золотоверхому монастирі [141]. На думку Касіяна Саковича, гетьман був взірцем чесного служіння вітчизні. Водночас Петро Сагайдачний був не єдиним представником української козацької еліти, яка, ставши на нелегку стезю, здобула заслужений авторитет у сучасників. Визначними борцями за лицарські права, покровителями розвитку освіти і культури, ревносними захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана — Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло та їхні наступники.

---

[137] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8. С. 124.

[138] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 64.

[139] Сас П.М. *Полководець Петро Сагайдачний.* Київ, 2014. С. 170.

[140] Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Собрание сочинений.* Т. 1. Киев, 1876. С. 378.

[141] *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст...* С. 237—238.

Козацькі звитяги зумовили героїзацію запорозького лицарства письменниками-полемістами. Їм належить політико-ідеологічне осмислення ролі козацтва в житті українського суспільства. Звернення авторів цього інтелектуального кола до названої теми означало, що вони почали витворювати моральну опору для учасників руху за конфесійну свободу руського народу. У «Протестації» Іова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: «Вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддались намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послуху належного їх не одводимо, ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають» [142].

Після переможної Хотинської битви 1621 р. Військо Запорозьке виявилося спроможним до інкорпорування інших соціальних верств населення, охопивши їх своїм впливом. Князь Єжи Збаразький зазначав: «Міць тієї козацької сили криється не лише в самому злочинному об'єднанні, а пояснюється крім того ще двома речами: великим авторитетом своїх недоброчесностей та явною і прихованою прихильністю мало не всієї Київської землі і Білої Русі» [143]. Та чи не найбільшу небезпеку для себе уряд Речі Посполитої вбачав у тому, що Військо Запорозьке перебирало на себе функції, які були прерогативою держави. Йдеться про сферу зовнішньополітичних зносин. У королівській декларації містилося застереження, щоб козаки «не укладали угод ні з якими іноземними володарями і державами, не наважувалися і не сміли без дозволу Речі Посполитої зноситися через посольства, не наймалися на жодні служби іноземним володарям і не приймали ніяких послів» [144].

Своєрідним чинником усвідомлення козацтвом свого місця в суспільстві стало обстоювання прав Війська Запорозького на певній території. Рішення Куруківської комісії 1625 р. містило пункт про формування шести реєстрових полків за військово-територіальним принципом: Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Черкаського і Чигиринського. Аналогічну адміністративну структуру застосував Богдан Хмельницький для створення засад Української держави. Очевидно, що саме на основі Куруківської угоди в 1630 р. було сформульовано вимогу повстанців на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем про відведення коронного війська західніше Білої Церкви [145].

Чіткіше означити терени, які козаки готові були обстоювати, дає змогу рішення Корсунської ради 1632 р. На ній звучав заклик, що «їм від селянської віри не від-

[142] Борецький І. Протестація. С. 323.

[143] *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8... С. 287—288.

[144] *Zbior pamiętników historycznych o dawney Polszcze.* T. 6. Lwów: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. S. 186.

[145] Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией.* Вып. 6. С. 76.

ступати; якщо на них будуть ляхи наступати... вони білоруси і черкаси будуть свою віру відстоювати по Дніпру» [146]. Так, поряд із гаслами відстоювання православ'я козаки вперше висунули ідею захисту своїх прав на певній території Лівобережної України. По суті, йшлося про наміри створення власної козацької республіки.

Виразніше прагнення козацтва окреслилися під час наступних повстань, тоді ж утвердилася його репутація як захисника загальнонародних інтересів. «Права» і «вольності» вводилися у специфічний контекст актуальних політичних орієнтацій, духовних пріоритетів та ментальних спонукань історичної свідомості, що консолідували у козаків чуття етнічної ідентичності. Так, в універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалися в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно» [147]. Фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, а й до певного автономного територіального суб'єкта. Тож обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням домогтися прав для всіх мешканців України.

Очевидно, під Україною в цьому разі розумілося Подніпров'я — як історико-етнографічний край. Хоча навіть в очах сучасників цей політонім охоплював значно ширші територіальні межі [148]. Однак сам факт його вживання свідчить про значний поступ козацької самосвідомості. Вже наступного року універсали гетьмана Якова Острянина досягали віддалених міст і сіл Поділля, Волині та Покуття. Католицький ксьондз Шимон Окольський зазначав у своєму щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом «Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав» [149]. Отже, бачимо прагнення ватажків повстанців розширити ареал земель з козацьким самоврядуванням далеко за межі Подніпров'я, що не могло не впливати на етнічну свідомість населення цих країв.

В іншому випадку, звертаючись до старшин реєстровиків, козацький гетьман Павло Бут докоряв, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не повинне розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської».

---

[146] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 129.

[147] Okolski S. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637.* Kraków, 1858. S. 26.

[148] Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського...* С. 21.

[149] Okolski S. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637...* S. 90.

В іншому документі Павлюк зазначав: «...коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорожжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно» [150].

Цілком імовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом у березні 1638 р. Відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних Черкас, Чигирина і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, саме це і стало імпульсом для продовження козацького повстання влітку 1638 р. У посланні гетьмана Дмитра Гуні вкотре наголошувалося на тезі про єдину спільноту мешканців Подніпров'я, чиї інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, — йшлося в документі, — немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддались на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують» [151].

Козацькі ватажки бачили майбутню Україну як рівноправну частину Речі Посполитої в демократичних формах правління, без втручання коронного війська. Проте поразка повстання відтермінувала реалізацію цих прагнень до сприятливіших часів. Наступне десятиліття стало періодом акумуляції козацьких сил і переосмислення свого місця в суспільстві.

Отже, під впливом ренесансно-гуманістичного світогляду впродовж другої половини XVI — середини XVII ст. в Україні спостерігалось культурно-освітнє піднесення. Його провідниками стали письменники-полемісти, чиї дослідницькі пошуки зводилися до встановлення безперервного процесу еволюції українського етносу з власною мовою, церквою та культурою від княжої Русі. Ці погляди зумовили формулювання концепції «руського народу». Надійними союзниками тогочасної інтелігенції, як правило, духовних ієрархів, виступило козацтво. Водночас основні засади самоврядності, важливого чинника автономії, були сформульовані очільниками Запорозької Січі. Це сприяло появі в подальшому різних політичних проєктів, у яких провідна роль відводилася Війську Запорозькому. Принципи співжиття запорозької громади переносилися на волості в ході боротьби козацтва за права та привілеї, яка тісно переплiталася з відстоюванням православ'я. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором генези державотворення в ранньомодерній Україні.

[150] Там само. S. 47.

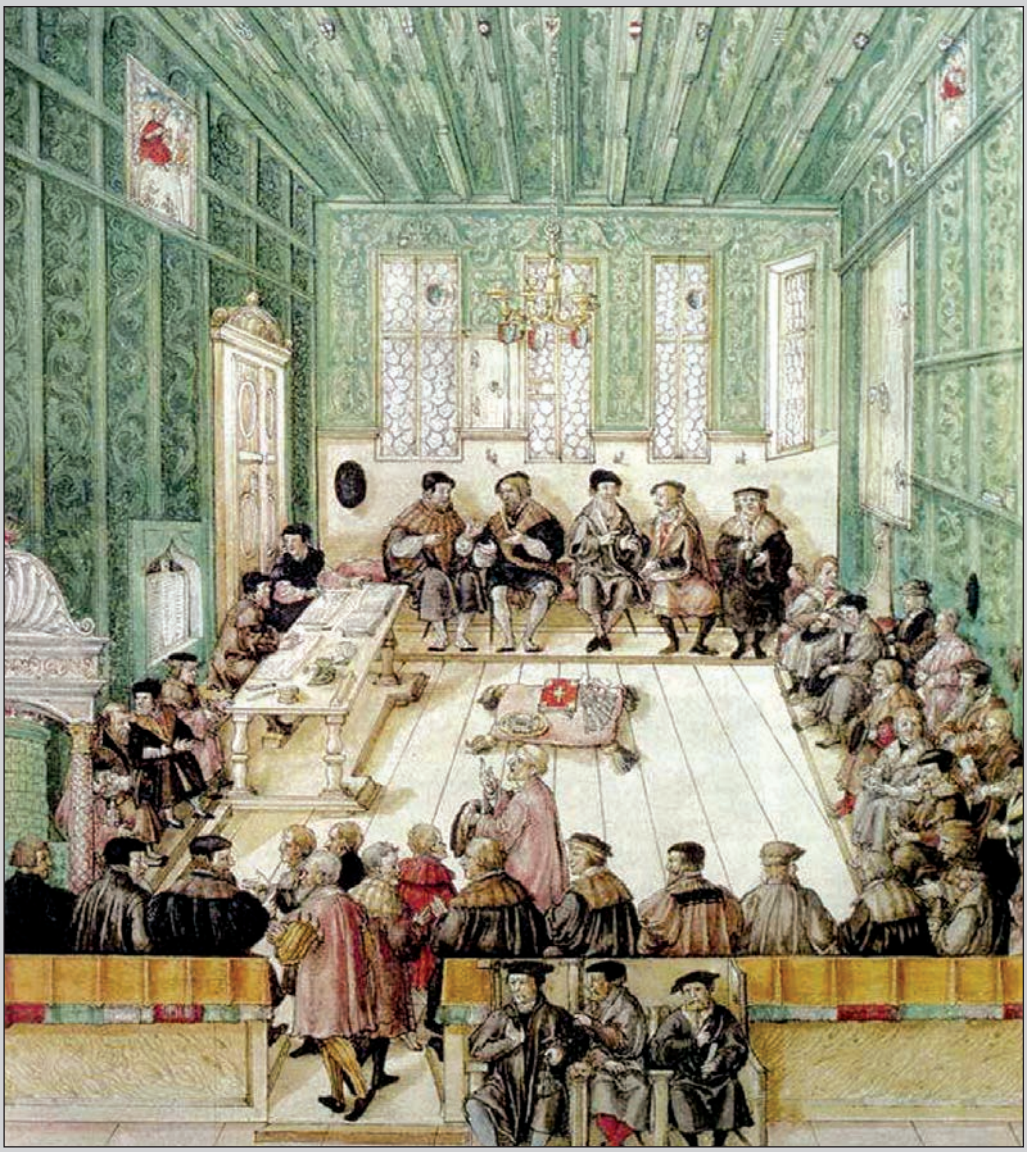
[151] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 236.

Захарія Копистенський. Копія XIX ст. з розпису Успенського собору Києво-Печерського монастиря XVII ст.

Януш Острозький. Портрет. Невідомий художник. XVIII ст. *Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*. Київ, 2004

Магістрат. Мініатюра XVI ст. *Вялікае княства Літоускае: Энцыклапедыя у двух тамах*. 2-е выд. Т. 2. Мінск, 2007

Станіслав Оріховський. Портрет з видання «Старожитності волинські». Львів, 1840

Символіка політичного устрою Корони Польської із праці Станіслава Оріховського «*Qvincunx...*». 1564

Київський митрополит Іов Борецький. Розпис собору Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Фото П. Саса

Стефан Баторій, король Польщі. Портрет. Худож. В. Стефановський. 1576

Козацький ватажок і господар Молдови Іван Підкова (1533—16.06.1578). Гравюра невідомого автора. XVII ст.

Мелетій Смотрицький. Портрет із книги Якова Суші «*Saulus et Paulus Ru the nae unionis sanguine B. Josaphat trans formatus. Sive Meletius Smotriscius ar chiepiscopus polocensis*». Rome, 1666

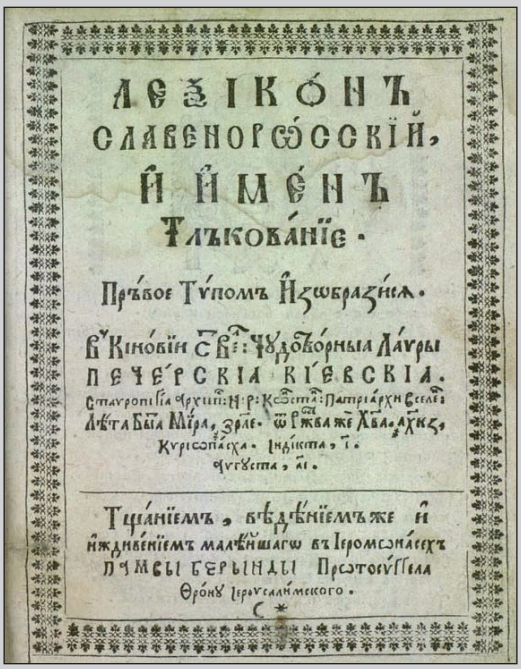
Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман реєстрового козацтва. Портрет. Невідомий художник. XIX ст.

Єрусалимський патріарх Феофан III. Худож. Л. Кіліан. 1620. URL: http://www.banqueimages.crcv.fr/fullscreenimage.aspx?rank=1&numero=INV.GRAV.LP+23.22.1

Титульний аркуш Острозької Біблії. 1581

Титульний аркуш «Лексикона словенороського» П. Беринди. 1627

Ставропігійний хрест, подарований єрусалимським патріархом Феофаном церкві Богоявлення Києво-Братського монастиря. Малюнок першої половини XIX ст. *Україна — Козацька держава...*

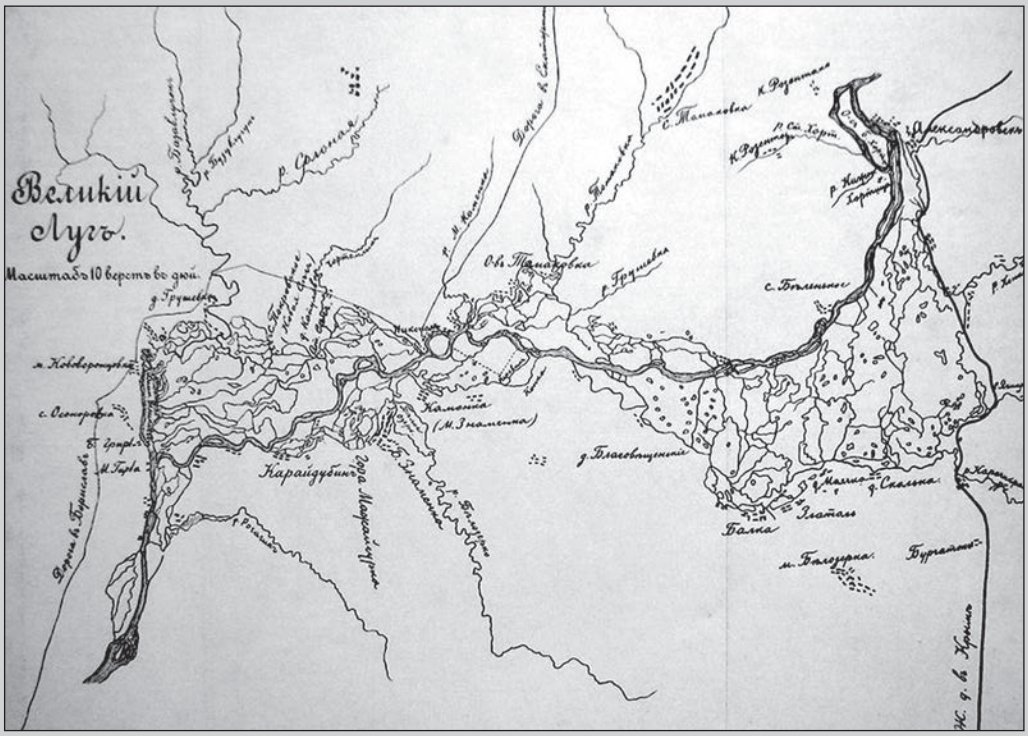
Митрополит Петро Могила. *Україна — Козацька держава...*

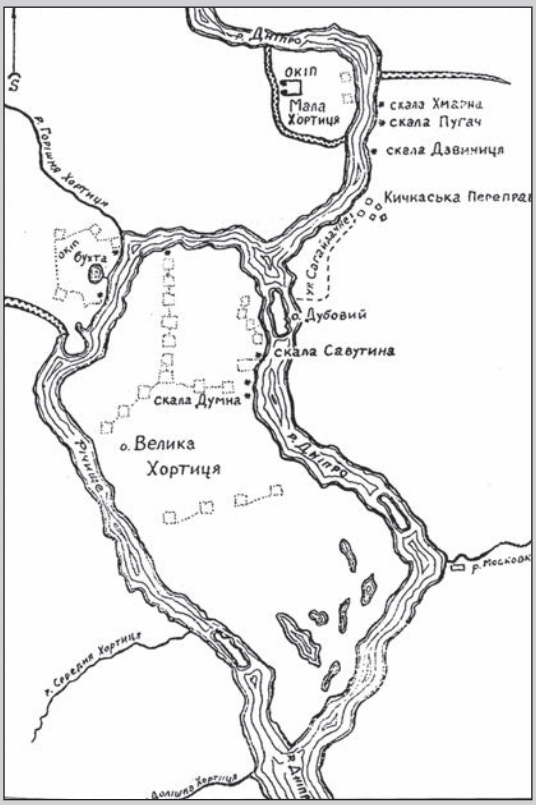
Дмитро Вишневецький. *Україна — Козацька держава...*

Дніпровські пороги (Ненаситець). Худож. П. Порубаєв. 1919

Великий Луг. Падалка Л. До питання про існування Запорозької Січі. *Киевская старина*. 1894. № 6

Карта Дніпрового низу з островами Мала і Велика Хортиця. Падалка Л. До питання про існування Запорозької Січі... ▶

Козаки в степу. Худож. С. Васильківський. Кінець XIX ст.

Козаки в полі. Худож. В. Бабенцов. Кінець XX ст.

Козацька рада на Січі. Невідомий художник. *Україна: Віхи історії*. Київ, 2002

Герб Війська Запорозького. Сас П.М. *Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне*. Київ, 2010

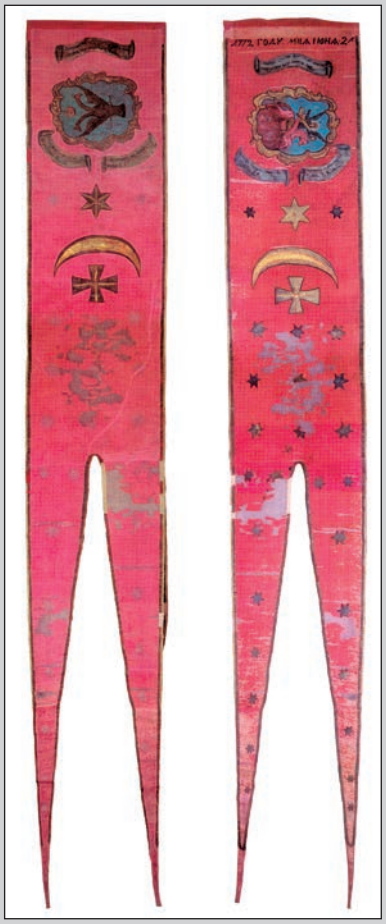
Запорожець. Худож. А. Монастирський. ▶ 1932

Польський король Владислав IV. Щербак В. *Державна ідея в ранньомодерній Україні*. Вінниця, 2019

Рушниці. *Україна — Козацька держава...*

Сотенні знаки. *Україна — Козацька держава...*

Шаблі. *Україна — Козацька держава...*

Козацькі люльки і крісла. XVII—XVIII ст. *Україна — Козацька держава...* ▶

Взяття фортеці Ізмаїл козацьким загоном на чолі з гетьманом Наливайком у 1595 році. Худож. П. Петровичев

Польський король Сигізмунд III. Щербак В. *Державна ідея в ранньомодерній Україні...*

Ян Казимир. *Україна — Козацька держава...*

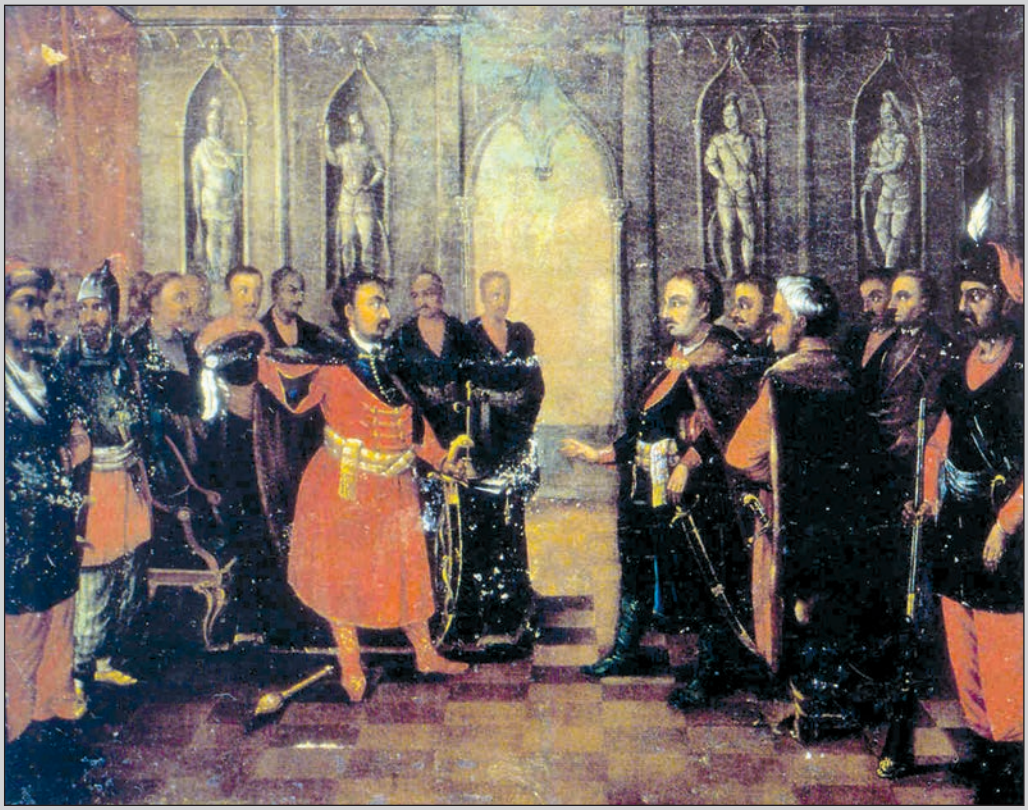
Адам Кисіль. *Україна — Козацька держава...*

Богдан (Зиновій) Хмельницький. Портрет. Невідомий художник. XVII ст.

Прапор Богдана Хмельницького, гетьмана Його Королівської Милості Війська Запорозького. *Україна — Козацька держава...*

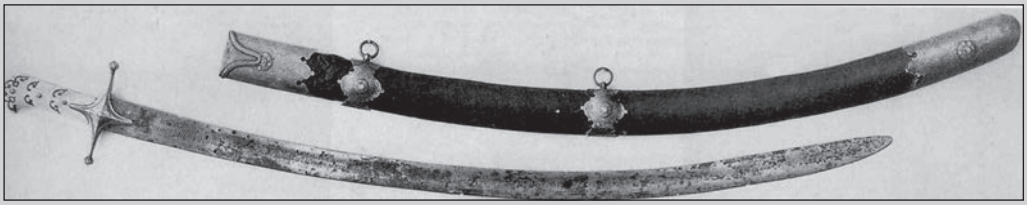
Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з польськими комісарами. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

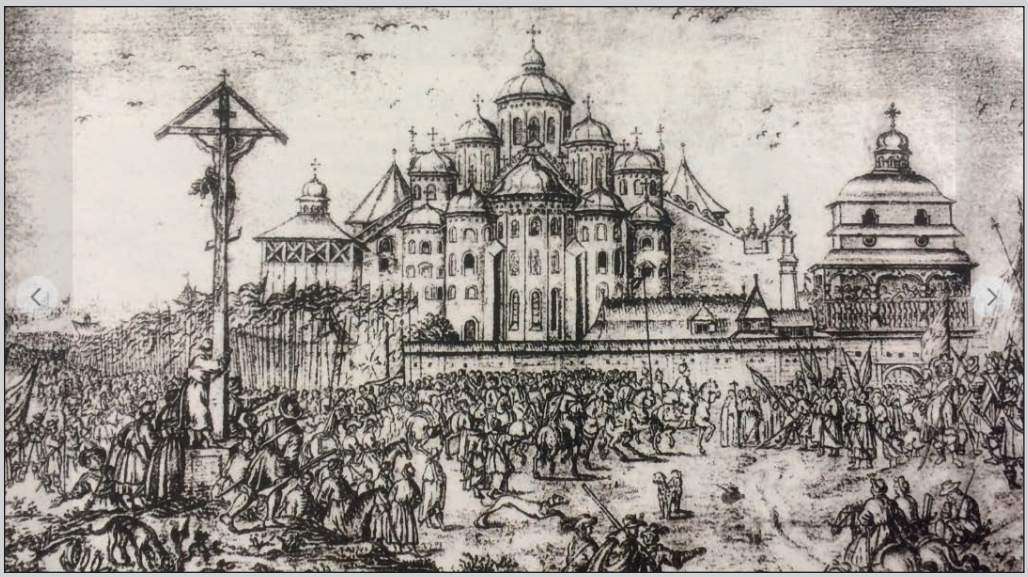
Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. Худож. Євген Турбацький. *Історія української культури*. Т. 3. Київ, 2003

Дари в Чигирині 1649 року. Худож. Т. Шевченко. *Україна — Козацька держава...*

Шабля Богдана Хмельницького. З колекції Василя Тарновського. *Україна — Козацька держава...*

Софійський собор у Києві. Південна частина західного фасаду.
Худож. А. ван Вестефельд. 1651

Прийом козацьких послів князем Янушем Радзивіллом. Худож. А. ван Вестерфельд.
Україна — Козацька держава...

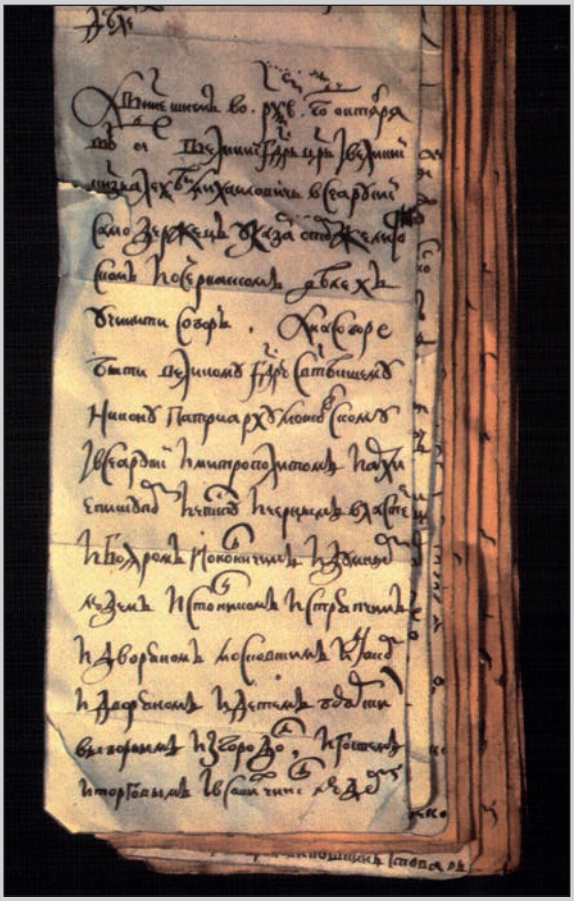
Руїни Золотих воріт у Києві зі сценою в'їзду до міста литовського війська. Худож. А. ван Вестерфельд. 1651

Гетьман Іван Виговський. Портрет. Невідомий художник. XVIII ст. *Україна — Козацька держава...*

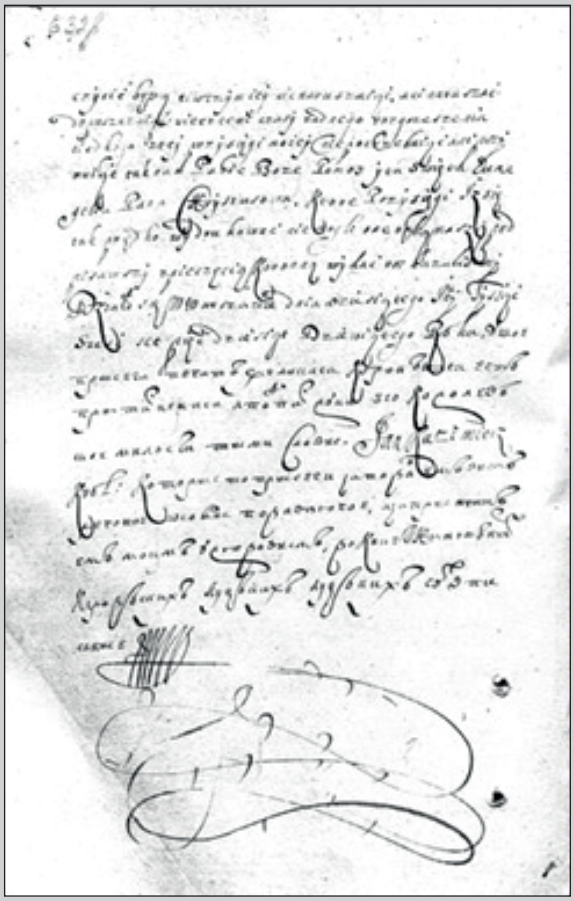
Підпис Івана Виговського. *Україна — Козацька держава...*

Постанови Земського собору 1653 р.
Віхи історії...

Гетьман Петро Дорошенко.
Гравюра італійського майстра
кінця XVII ст. *Україна —
Козацька держава...*

Присяга короля Яна Казимира на Гадяцькому договорі. URL: https://www.archives.gov.ua/Sections/Constitution/2/index.php?11#photo

Печатка Малоросійського приказу з «Титулярника» 1672 р. Сокирко О. *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726.* Київ, 2006

Свято-Миколаївський собор Військово-Микільського монастиря на Печерську в Києві. 1690—1693. Фото початку XX ст. *Україна — Козацька держава...*

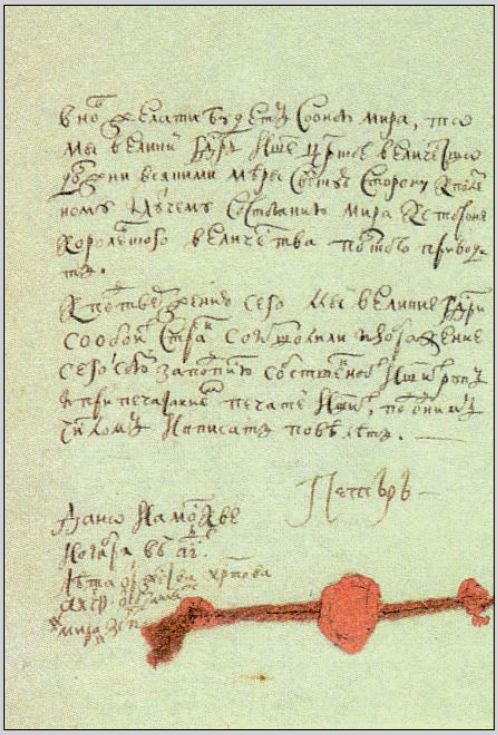
Гетьман Іван Самойлович. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

Іоанн Мазепа — гетьман запорозьких козаків. Мідьорит І. Бернігерота. *Україна — Козацька держава...*

Ратифікаційна грамота союзної угоди Петра I та Августа II Саксонського, спрямованої проти Швеції. Москва. 1699. *Вялікае княства Літоускае...* Т. 2

Герб Івана Мазепи з Чернігівського колегіуму. *Україна — Козацька держава...*

Карл XII та Іван Мазепа після Полтавської битви. Худож. Г.О. Цедерстрьом. 1879

Пістолі. *Україна — Козацька держава...*

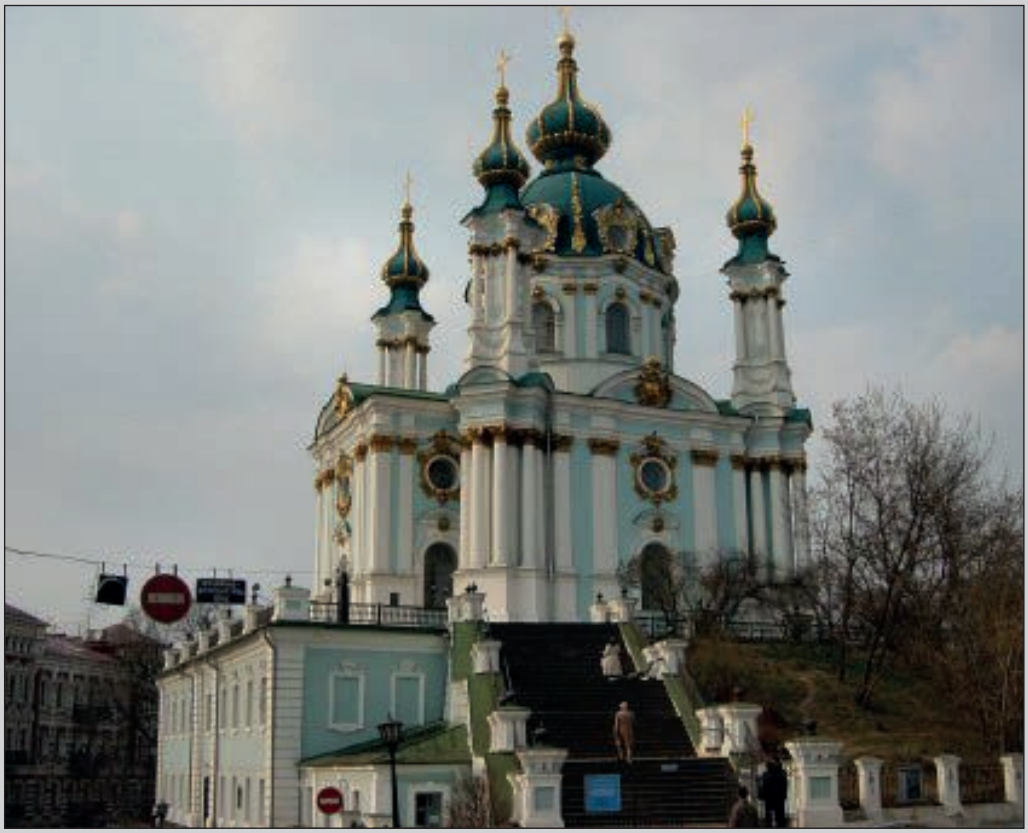
Бунчук. Туреччина, кінець XVII ст. *Україна — Козацька держава...*

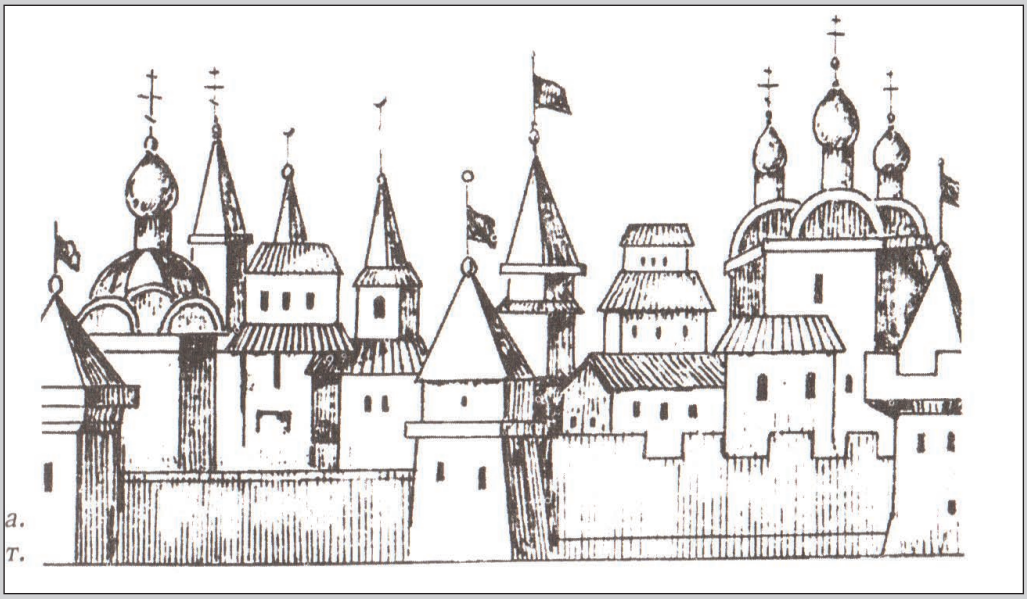
Порохівниця-натруска, XVIII ст. *Україна — Козацька держава...*

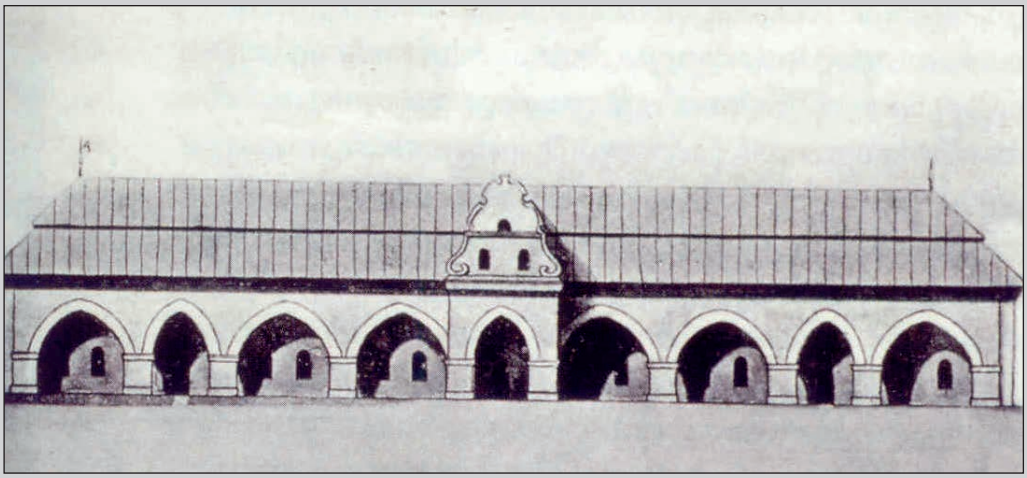
Гармати, XVII—XVIII ст. *Україна — Козацька держава...*

Андріївська церква — пам'ятник архітектури та фундаментального живопису XVIII ст. Споруджена у Києві за проєктом архітектора Б. Растреллі

Панорама Глухова. Гравюра. Початок XVIII ст. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ, 2005

Мазепинський корпус Києво-Могилянської академії. Архітектор Й. Старцев. 1703. Гравюра. Початок XVIII ст. *Україна — Козацька держава...*

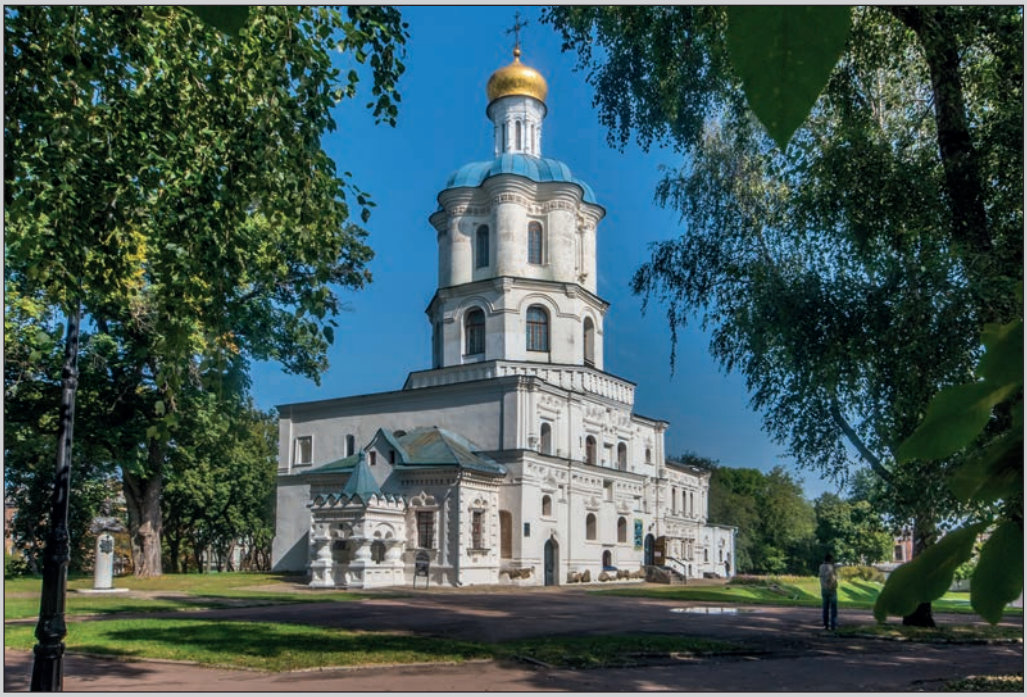
Печатка генерального судді Івана Чарниша. *Україна — Козацька держава...*

Полковник стародубський Михайло Миклашевський. Невідомий художник. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст.* Т. 2. Київ, 2018 ▶

Наказний гетьман, переяславський полковник Яким Сомко. Невідомий художник XVIII ст. *Україна — Козацька держава...*

Вежа-дзвіниця Чернігівського колегіуму. *Україна — Козацька держава...*

Генеральний суддя Василь Кочубей. Худож. Т. Шевченко. *Україна — Козацька держава...*

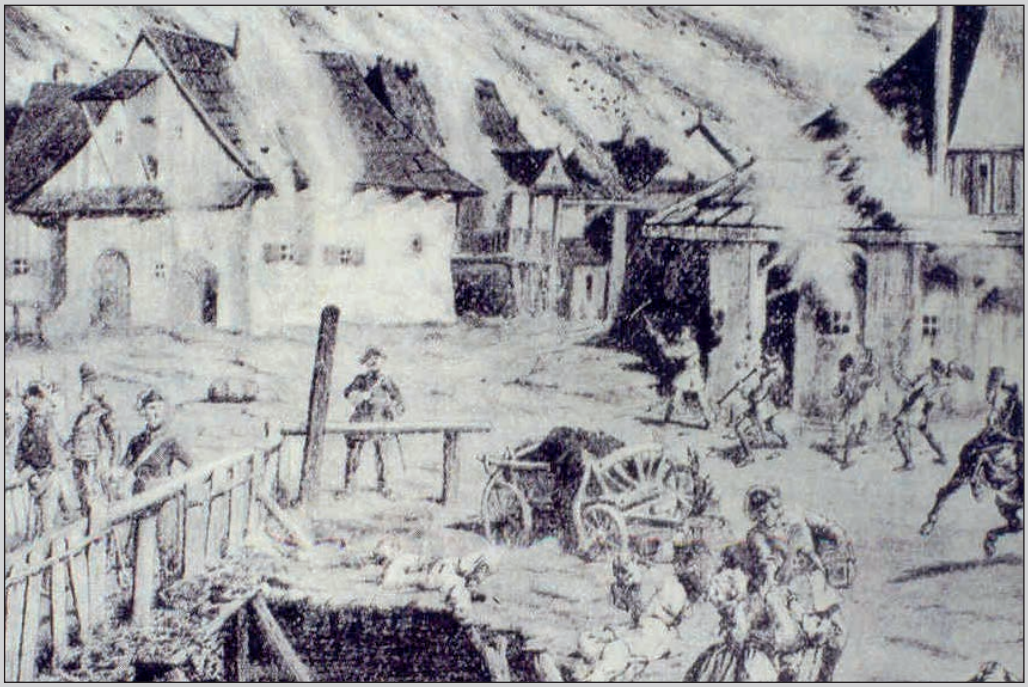
Генеральний хорунжий (1708—1721) Іван Сулима. Невідомий художник. *Український Гетьманат...* Т. 2

Бунчуковий товариш Андрій Полуботок. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

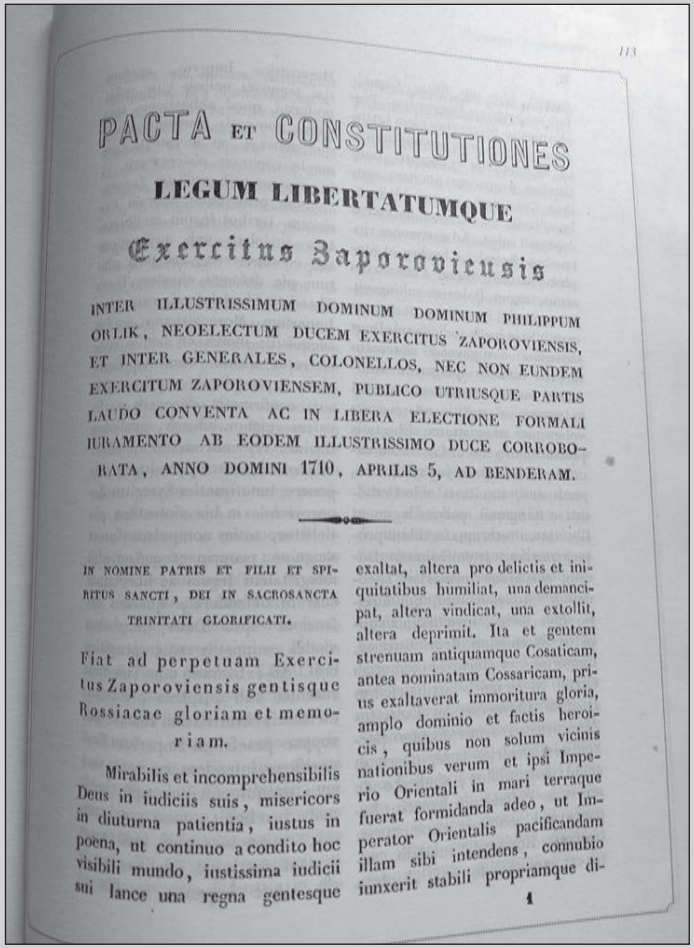
Генеральний суддя Іван Домонтович. Невідомий художник. *Український Гетьманат...* Т. 2

Руйнування військами О. Меншикова Батурина. Невідомий художник.
Україна — Козацька держава...

Батурин на початку XVIII ст. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України...*

113

PACTA ET CONSTITUTIONES

LEGUM LIBERTATUMQUE

Exercitus Zaporoviensis

INTER ILLUSTRISSIMUM DOMINUM DOMINUM PHILIPPUM ORLIK, NEOELECTUM DUCEM EXERCITUS ZAPOROVIENSIS, ET INTER GENERALES, COLONELLOS, NEC NON EUNDEM EXERCITUM ZAPOROVIENSEM, PUBLICO UTRIUSQUE PARTIS LAUDO CONVENTA AC IN LIBERA ELECTIONE FORMALI IURAMENTO AB EODEM ILLUSTRISSIMO DUCE CORROBORATA, ANNO DOMINI 1710, APRILIS 5, AD BENDERAM.

IN NOMINE PATRIS ET FILII ET SPIRITUS SANCTI, DEI IN SACROSANCTA TRINITATI GLORIFICATI.

Fiat ad perpetuam Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiacae gloriam et memoriam.

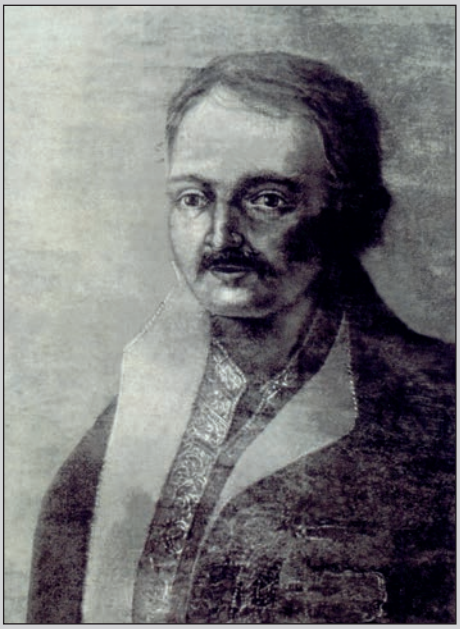
Mirabilis et incomprehensibilis Deus in iudiciis suis, misericors in diuturna patientia, iustus in poena, ut continuo a condito hoc visibili mundo, iustissima iudicii sui lance una regna gentesque exaltat, altera pro delictis et iniquitatibus humiliat, una demancipat, altera vindicat, una extollit, altera deprimit. Ita et gentem strenuam antiquamque Cosaticam, antea nominatam Cossaricam, prius exaltaverat immoritura gloria, amplo dominio et factis heroicis, quibus non solum vicinis nationibus verum et ipsi Imperio Orientali in mari terraque fuerat formidanda adeo, ut Imperator Orientalis pacificandam illam sibi intendens, connubio iunxerit stabili propriamque di-

1

Сторінка Конституції Пилипа Орлика. *Договори і постанови* / упоряд. О. Алфьоров. Київ, 2010

Жалувана грамота Петра II Данилу Апостолу на гетьманство. 1728. *Україна — Козацька держава...*

Пилип Орлик. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

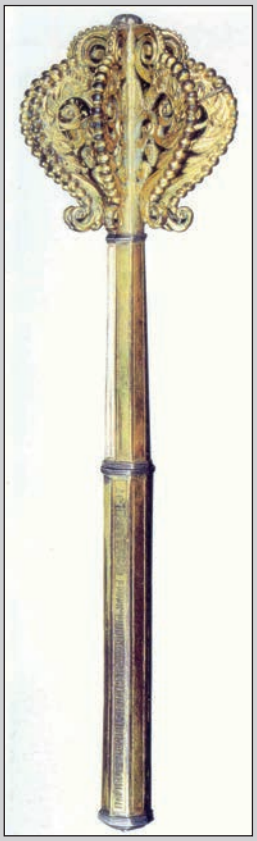
Гетьман Данило Апостол. Невідомий художник. *Україна — Козацька держава...*

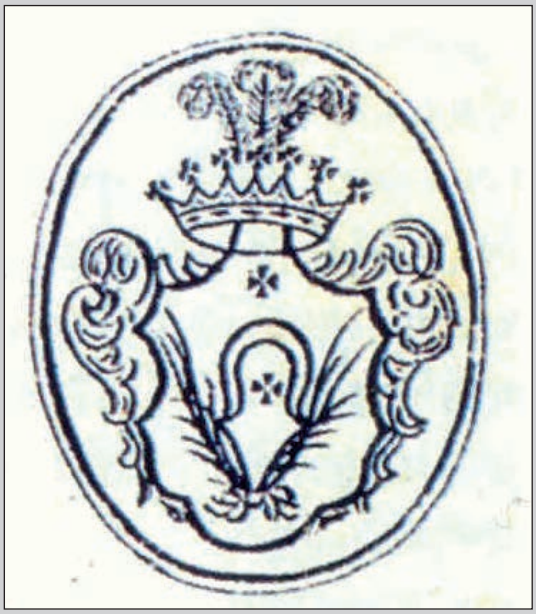

Семен Сулима, полковник переяславський. Невідомий художник XVIII ст. *Український Гетьманат...* Т. 2

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Худож. О. Сластіон. *Україна — Козацька держава...*

Печатка полковника чернігівського Павла Полуботка. *Україна — Козацька держава...*

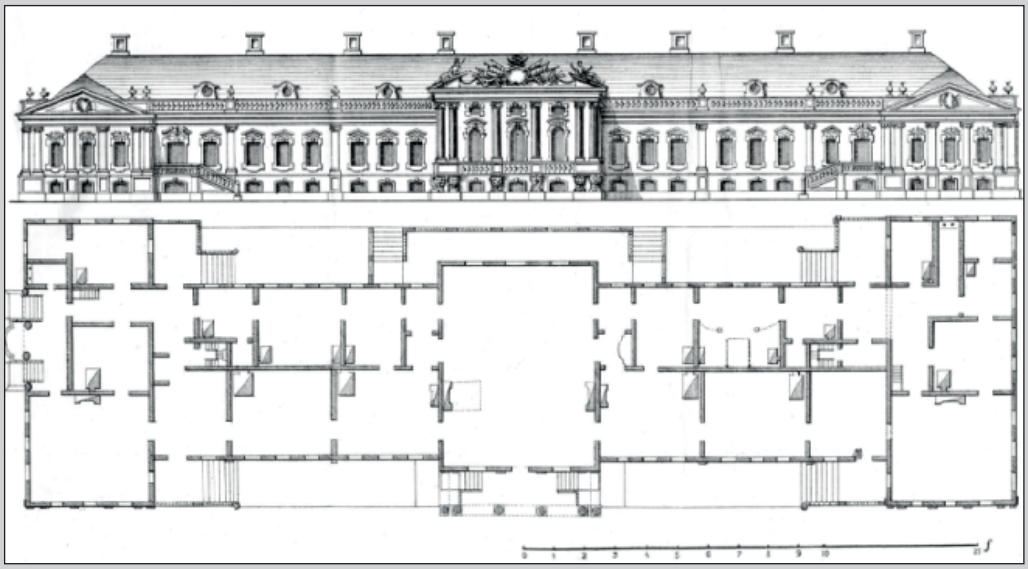
◄ Пернач полковника чернігівського Павла Полуботка. *Україна — Козацька держава...*

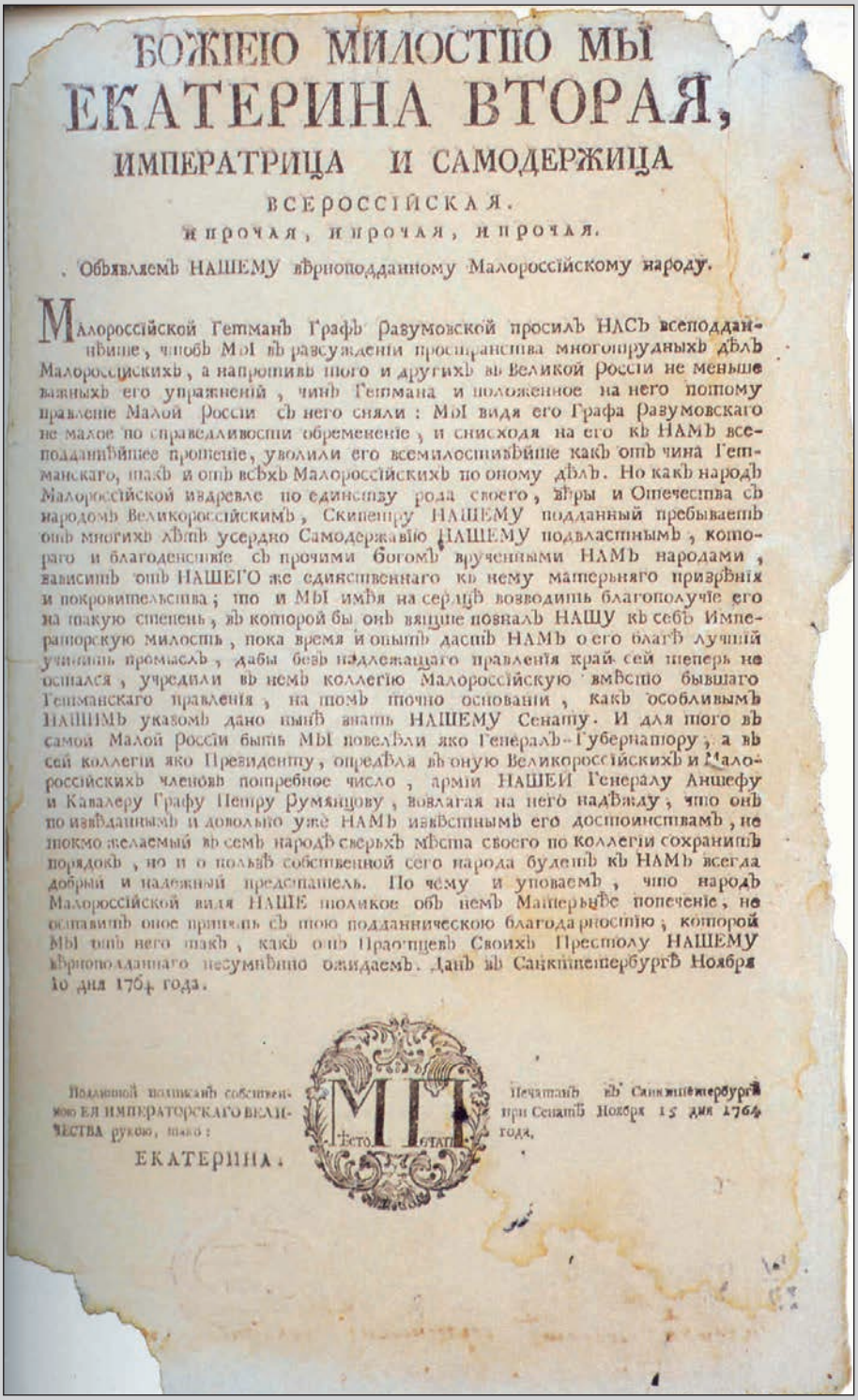

Печатка гетьмана Кирила Розумовського.
Україна — Козацька держава...

◄ Граф Кирило Григорович Розумовський, гетьман України. Невідомий художник.
Україна — Козацька держава...

Проєкт палацу для К. Розумовського у Глухові. Вечерський В. *Гетьманські столиці України*. Київ, 2008

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСЪ всеподданѣйше, чтобъ Мы въ разсужденіи пространства многопрудныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а напротивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше важныхъ его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него потому правленіе Малой Россіи съ него сняли: Мы видя его Графа Разумовскаго не малое по справедливости обремененіе, и снисходя на его къ НАМЪ всеподданѣйшее прошеніе, уволили его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гетманскаго, такъ и отъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скипетру НАШЕМУ подданный пребываетъ отъ многихъ лѣтъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, котораго и благоденствіе съ прочими богомъ врученными НАМЪ народами, зависитъ отъ НАШЕГО же единственнаго къ нему матерняго призрѣнія и покровительства; то и Мы имѣя на сердцѣ возводить благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ вящше позналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дастъ НАМЪ о его благѣ лучшій учинить промыслъ, дабы безъ надлежащаго правленія край сей теперь не оставался, учредили въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на томъ точно основаніи, какъ особливымъ НАШИМЪ указомъ дано имъ знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ самой Малой Россіи быть Мы повелѣли яко Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегіи яко Президенту, опредѣля въ оную Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ потребное число, арміи НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, возлагая на него надѣжду, что онъ по извѣданнымъ и довольно уже НАМЪ извѣстнымъ его достоинствамъ, не токмо желаемый въ семъ народѣ сверьхъ мѣста своего по коллегіи сохранитъ порядокъ, но и о пользѣ собственной сего народа будетъ къ НАМЪ всегда добрый и надежный предстатель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ толикое объ немъ Матерьнѣе попеченіе, не оставитъ оное принять съ тою подданническою благодарностію, которой Мы отъ него такъ, какъ отъ Праотцевъ Своихъ Престолу НАШЕМУ вѣрноподданнаго безумнѣнно ожидаемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

Подлинной подписанъ собственною ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою, такъ:

ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Ноября 15 дня 1764 года.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства і запровадження Малоросійської колегії. 10 листопада 1764 р. *Україна — Козацька держава...*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.

Віталій Щербак

Перший досвід долучення до міжнародної політики українське козацтво здобуває в 1550-х роках, коли литовський уряд почав вербувати нові військові контингенти для боротьби з Московським царством. Водночас на південних рубежах активізував свою діяльність староста канівський та черкаський князь Дмитро Вишневецький, який спромігся ефективно організувати відсіч загрозі з боку степових кочовиків. Перебуваючи в статусі підданого польського короля й великого князя литовського Сигізмунда II Августа, 1553 р. він їде до Стамбула, де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом Кануні й, очевидно, домовляється про невтручання кримського хана Девлет-Гірея в українські справи з гарантією недопущення походів запорожців на турецькі володіння.

Після свого повернення зі Стамбула князь мав зустріч з королем Сигізмундом II Августом, від якого отримав охоронний універсал, що аж ніяк не свідчило про розрив його з традиційним козацьким протектором. Однак вже 1556 р. Вишневецький відряджає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього у підданство на умовах несення військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену й одержує за це у володіння містечко Бєлєв з навколишніми селами. А вже через п'ять років, зважаючи на своє призначення воєводою на Кавказ, Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литви. Тут 1561 р. він отримує з рук короля універсал, який засвідчував, що «він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обиватели держави нашої» [152].

[152] *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 155—157.

Після повернення з Московії руського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого. Улітку 1563 р. Дмитро Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства, керуючись амбітним планом оволодіти господарським троном. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Туреччини й незабаром страчено в Константинополі.

Очевидно, що поруч з багатьма іншими чинниками, серед яких визначальним був авантюрний характер самого князя, однією з основних мотивацій, які штовхали його на зміну своїх зверхників, було, за словами М. Грушевського, намагання «грати певну міжнародну ролю» [153]. Проте, якщо староста прикордонного воєводства Великого князівства Литовського ще не був повноправним виразником інтересів українського козацтва, то в наступні десятиліття старшина здійснює спроби конституювати козацьку спільноту як організацію «лицарського люду», що перебуває на військовій службі у польського короля. А на початку 1570-х років останній виводить козаків з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядкувавши їх безпосередньо великому коронному гетьману Речі Посполитої Юрію Язловецькому та призначивши «старшим і суддею» над козацтвом шляхтича Яна Бадовського. Ці заходи поклали початок своєрідному імунітету козацтва у державі. Саме так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

Важливим напрямом набуття українським козацтвом досвіду активної участі у складних міжнародних конфліктах став молдавський. Зокрема, упродовж другої половини XVI ст. до Молдавського князівства, яке підпорядковувалося Османській імперії, козаки здійснили понад два десятки великих походів. Головною метою більшості з них було забезпечення військової підтримки того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання посадження на нього власної кандидатури. Так, улітку 1577 р. на Запорожжі під час активної підготовки до нового походу серед січовиків перебував і учасник багатьох воєнних експедицій Іван Підкова. За однією з легенд, він доводився братом молдавському господарю Івоні, якого вбили турки. Молдавани направили на Запорожжя депутацію з проханням до Підкови прибути до Ясс і посісти престол, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III господар Петро Кульгавий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдавські бояри надіслали листи київському воєводі Костянтину Острозькому та барському старості Миколаю Тарновському з проханням посприяти Підкові. Однак, зважаючи на перемир'я між Польщею і Османською імперією, представники влади не підтримали козацьку експедицію.

Івану Підкові довелося розраховувати на власні сили. Крім запорожців, до нього приєднався на Поділлі загін Якова Шаха. У листопаді 1577 р. вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдавського князівства розгромили

[153] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 7... С. 114

військо Петра Кульгавого. З тріумфом вступивши до Ясс, козаки оголосили господарем Молдавії Івана Підкову, що не могло не мати міжнародного резонансу. На допомогу Кульгавому султан надіслав загони сілістрійського, видінського і бендерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія — брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацького ватажка було заарештовано, а пізніше й страчено у Львові [154], але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

У ході таких військово-політичних кампаній козацька старшина знайомилась не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемами міжнародно-правового утвердження сусідніх держав. Набутий досвід українські козаки почали використовувати у власній практиці налагодження з ними стосунків. У другій половині 1570-х років активізувалися їх відносини з Московським царством, зокрема, взимку 1576 р. на Запорожжі приймали посольство Івана IV. Своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво починає дедалі активніше впливати на характер відносин Османської імперії з Річчю Посполитою. Відповідно польський уряд почав убачати в українському козацтві самодостатню спільноту, від якої приймав посольства. Запорозька делегація була присутня на коронації Стефана Баторія, а у вересні 1578 р. король прийняв п'ятьох послів від Січі, що засвідчили згоду виконувати службу на його користь. У складі посольств, які зазвичай обиралися на радах, перебували старшина для доправлення донесень, писар, кухар, швець і тлумач.

Ефективна участь козацьких загонів у Лівонській війні Речі Посполитої з Московською державою та успішні виправи проти татар і турків у першій половині 1580-х років привернули увагу папських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. Зокрема, 1584 р. з такою пропозицією звернувся до короля Стефана Баторія представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті. Проте, на думку папського нунція, до початку офіційного оголошення війни туркам польсько-литовський уряд мав «використовувати» козаків нелегально. Але король у відповіді ватиканському дипломату висловив сумніви щодо ефективності запорожців під час регулярних воєнних дій [155].

У контексті підготовки до створення європейської Ліги християнської міліції зацікавленість козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника Римського Папи — Кароля Гамберіні. Він налагодив стосунки з одним із козацьких проводирів, імовірно, Яном Оришовським. Згідно з джерелами останній навіть мав свій план війни з османами, який він виклав італійцю. Суть задуму полягала в тому, що козаки спочатку мали розгромити Кримський ханат, а потім здійснити марш з метою завоювання Стамбула. Оришовський запевняв Гамберіні, що

[154] *Listy Annibała z Kapui arcybiskupa neapolitańskiego w Polsce.* Warszawa, 1852. S. 49.
[155] Boratynski L. *Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576—1584).* Kraków, 1903. S. 144.

столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією [156].

Продовження козацьких походів у другій половині 80-х років XVI ст. на турецькі міста, зруйнування ними Тягині, Білгорода, Очакова й Ґезлева помітно загострили відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурад III вимагав від короля: «Розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищіть, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було» [157]. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591—1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке 1592 р. надіслало посольства до Московії й володарів Австрії та Швеції. А вже наступного року, коли розпочалося створення християнської спілки держав — Священної ліги, Австрія й Ватикан вирішили, усупереч позиції Речі Посполитої, залучити до неї козацтво. У листопаді 1593 р. Папа Климент VIII звернувся до козаків з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту «християнського суспільства». Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної ліги, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга з наміром найнятися на службу цісарю для боротьби проти мусульман. Під час прийому в імператорській резиденції у Празі його очільник Станіслав Хлопицький, який представляв інтереси реєстровців, наголосив на тому, що дніпровські козаки є вільним народом і хочуть послужити благородній справі. 7 лютого 1594 р. Хлопицького було приведено до присяги імператору й відправлено з монаршою хоругвою для козаків на Січ.

Згодом на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота. Офіційною метою його подорожі були переговори щодо привілейного листа та грошей від імператора. Однак фактично ця дипломатична місія легітимізувала суб'єктність Запорожжя в міжнародній політиці. Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового братства, зокрема, у ньому наводиться детальний опис церемоніалу прийняття січовиками іноземного посольства. Вже при наближенні до Запорозької Січі Лясоту зустріла делегація кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу посол звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці розділилися «на два кола. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation [158] податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого

[156] Леп'явко С. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591).* Чернігів, 1999. С. 151—152.

[157] Там само. С. 69.

[158] Acclamation — згода без голосування.

побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася» [159]. Після досягнення згоди гриміли литаври і десяток гарматних пострілів.

За результатами переговорів на Січі з послом Лясотою у червні 1594 р. було укладено угоду Війська Запорозького з Австрією, що передбачала участь козаків у воєнних діях проти турків на території Молдавського князівства. Улітку того ж року загін запорозьких козаків, який очолював отаман Богдан Микошинський, за домовленістю з союзниками на 50 чайках здійснив похід на турецькі володіння у Чорному морі.

Восени представник Апостольської столиці зустрівся з київським воєводою Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. він повідомляв, що унаслідок переговорів українська сторона спочатку дала згоду на організацію спільного з молдавським господарем походу на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Однак після отримання символічної грошової винагороди Наливайко відразу ж виступив на чолі більш ніж двохтисячного козацького загону в напрямку Тягині та Кілії. 23 жовтня ватиканський дипломат інформував Відень, що на початку осені на війну проти турків вирушило 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, у складі якого, зокрема, перебувало шість тисяч «дніпровських» козаків [160]. Об'єднане козацьке військо на чолі із С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою вступило в залежне від Османської імперії Молдавське князівство й заволоділо його столицею Яссами. Під впливом цієї перемоги молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції.

Наступного року, дотримуючись зобов'язань перед Священною лігою, козацькі підрозділи штурмують кілька наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї: Ізмаїл, Кілію та Браїлів. Улітку 1595 р. на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі двохтисячного загону вже воює проти османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших воєнних операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи. Успішними діями козацьких загонів у Придунав'ї в 1594—1596 рр. Військо Запорозьке зарекомендувало себе ефективним учасником європейської антитурецької коаліції, що помітно змінило його статус у міжнародних відносинах східноєвропейського регіону [161].

Розширення міжнародних контактів українського козацтва спостерігалося на початку XVII ст., зокрема, через його участь в експансії Речі Посполитої проти Московського царства. Десятки тисяч козаків були залучені до походів так званими Лжедмитріями та королем Сигізмундом III. Водночас козацтво не припинило виправ проти Криму й Оттоманської Порти, а також установило контакти

[159] Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник... С. 104.

[160] Плохий С. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.* Киев, 1989. С. 65.

[161] Голобуцький В. *Запорозьке козацтво...* С. 214—226.

з грузинськими князями. Особливу активність воно виявляло в часи гетьманування Петра Сагайдачного. Зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах, його прагнення відігравати в них самостійну роль викликали занепокоєння польського уряду, який безуспішно намагався заборонити козацтву «порушувати мир польської держави з її сусідами».

У здобутті перемоги над турецько-татарськими військами під Хотином (1621) козацтво відіграло вирішальну роль, тому закономірно сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені урядом Речі Посполитої. Однак ці надії не справдилися, оскільки останній не поспішав іти на поступки й протидіяв походам проти Османської імперії. Відповідно козацька старшина вдалася до самостійних дипломатичних кроків для створення антитурецької коаліції. Так, вона підтримала претензії на турецький трон самозванця Олександра Яхії, що з'явився на Січі і видавав себе за сина султана Мегмеда III. Усупереч традиційному протистоянню з Кримом, 1624 р. старшина вступила в переговори з ханом Мегмед-Гіреєм та його братом, які прагнули унезалежнитися від Порти. Вони завершилися укладенням 24 грудня того ж року першого українсько-кримського договору, що передбачав створення військово-політичного союзу й надання взаємної воєнної допомоги проти ворогів. Ця угода засвідчила прагнення Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин дистанціюватися від Польщі. У січні 1625 р. до Москви вирушило посольство з пропозицією підтримати Яхію та козаків у боротьбі з Османською імперією. Хоча дипломатична акція, спрямована на створення антитурецької коаліції, зазнала невдачі, вона сприяла утвердженню Війська Запорозького у системі міжнародних відносин [162].

Показовою виявилася участь українського козацтва у подіях Тридцятилітньої війни (1618—1648), як на боці габсбурзького блоку, так і супротивних йому Франції, Швеції, Голландії, Данії. Військо Запорозьке почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи. З початком воєнних дій Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби з османами. Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансильванцями під Віднем. З Тридцятилітньою війною пов'язана й ще одна неформальна акція українського козацтва. Десь між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима, звідки йому вдалося втекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі і доставивши у Рим полонених на галері турків. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим Папою Римським Павлом V Боргезе, який вручив українцю золотий медальйон із власним портретом [163].

У 1620-х роках інтерес до подій в Україні виявляв і шведський уряд, насамперед відносно запорожців, чиї військові якості високо поціновувались у Європі після

[162] Сас П.М. *Політична культура українського суспільства*... С. 168—169.

[163] Щербак В. Іван Сулима. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети.* Київ, 1994. С. 150.

Хотинської війни. Король Швеції Густав Адольф II намагався налагодити відносини з українськими козаками, щоб схилити їх на спільну боротьбу проти сил Католицької ліги. Шведські пропозиції аргументувалися концепцією єдності інтересів православ'я і протестантизму перед загрозою католицької експансії. Вже на початку 1626 р. шведські посли у Москві запропонували царю об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво [164]. Того ж року про залучення Війська Запорозького до боротьби з Австрійською імперією говорив на перемовинах з трансильванським князем Бетленом Габором посол Швеції Філіп Содлер.

Улітку 1631 р. Жак Руссель організував шведське посольство в Україну. За його інструкцією капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева мали розпочати переговори з очільниками Війська Запорозького й передати їм листа з пропозицією підтримати Густава Адольфа II в боротьбі проти Речі Посполитої. Крім того, посли мали пообіцяти козакам допомогу в захисті їхніх вольностей і релігійних свобод, проголосити наміри шведського короля платити за службу більше за Сигізмунда III, а також запросити уповноважених козацьких представників до Лівонії для підписання офіційної угоди [165]. Дорогою на Запорожжя вони зупинились у Каневі, де тоді перебував старший реєстру Іван Кулага. Він затримав делегацію, а наступного дня (17 вересня) відправив коронному гетьману Станіславу Конецпольському листа, в якому повідомляв про прибуття агентів шведського короля й просив поради, як з ними вчинити. Згодом Кулага отримав наказ коронного гетьмана заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева та передати їх владі. А оскільки у Варшаві йшли переговори між Річчю Посполитою та Швецією, то посли Русселя не були покарані й щасливо повернулися до Стокгольма. Самому ж ініціатору місії довелося відповідати перед Густавом Адольфом II за провал операції [166].

Скориставшися смертю короля Речі Посполитої Сигізмунда III (квітень 1632), Московія порушила Деулінське перемир'я і у жовтні розпочала наступальні дії в напрямку Смоленська. Відповідно уряд Речі Посполитої знову звернувся до Війська Запорозького. Основними осередками мобілізації стали Чернігів, Ніжин та Борзна, а організаторами всіх військових формувань на Лівобережжі сенат Речі Посполитої призначив кам'янецького каштеляна Александра Пісочинського та чернігівського підкоморія Адама Кисіля. Завершальна битва, в якій українське козацтво відіграло провідну роль, відбулася під Смоленськом. Це дало М. Антоновичу підставу констатувати, що «козаки, побіч енергійної партизанської діяльності, брали з успіхом участь у боях і облогах, як регулярна армія» [167]. Серед козацьких ватажків відзначилися Тиміш Орендаренко, Ілляш Караїмович, Григорій Себастянович, Данило Дробистенко, Яків Філоненко, Тарас Федорович та Матвій Пирський.

[164] *Акты МГ.* Т. 1... С. 448.

[165] Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. С. 89.

[166] Щербак В.О. Військо Запорозьке в політичних планах Швеції, Трансильванії, Речі Посполитої та Московського царства у другій половині 1620-х — на початку 1630-х рр. *Сторінки історії*. Зб. наук. праць. 2022. № 54. С. 32—33.

[167] Антонович М. *Козацьке військо у Смоленській війні*. Варшава, 1937. С. 36.

У 1635—1636 рр. чотирьохтисячне козацьке військо допомогло Австрійській імперії заволодіти французькими територіями: Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбурзької коаліції — у 1644—1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українських козацьких полків на боці французької армії у битві під Дюнкерком.

1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася так звана Кандійська війна на Середземному морі. Воєнні дії супротивників розгорнулися головно за острів Крит, який знаходився на перетині важливих торговельних шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорожжі. Однак план допомоги Венеціанській республіці наштовхувався на протидію впливової польської шляхти. Зі свого боку польський король Владислав IV, фактично ігноруючи польсько-турецькі мирні домовленості, таємно дозволив українським козакам брати участь у морських походах проти Османської імперії. Монарх також мав далекосяжні плани війни з турками за участю запорожців, але спротив польських магнатів завадив їх реалізації.

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво і оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст і містечок. Через ревізію прав на шляхетство і втрату привілейованого становища в суспільстві до козацьких рядів долучилося боярство. Сконсолідованість козацької спільноти помітно зміцнилася з появою самобутньої форми її суспільно-політичної організації — Запорозької Січі. Водночас постійна потреба Речі Посполитої у військових контингентах зумовила прийняття козаків на королівську службу. Внесеним до реєстру надавалися «вольності», які набули чітких ознак і наповнилися конкретним змістом: звільнення від податків і повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання, право на землеволодіння. Це спонукало Військо Запорозьке до активної участі у суспільно-політичному житті України, зокрема відновленні православної церковної ієрархії і успішній протидії поширенню уніатства та католицизму. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали також каталізатором генези державотворення в Україні. Водночас розширювалася сфера контактів козацтва з іншими державами: Австрією, Швецією, Трансильванією, Молдавією, Францією, Московією, Османською імперією. Фактично впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. відбувалося утвердження українського лицарства у статусі суб'єкта міжнародних відносин.

УКРАЇНСЬКИЙ РАННЬО-МОДЕРНИЙ ДОСВІД РЕВОЛЮЦІЇ

РОЗДІЛ **9**
Методологічні аспекти дослідження
революційних феноменів модерності

•

РОЗДІЛ **10**
Фактори визрівання
революційної ситуації

•

РОЗДІЛ **11**
Державотворчий потенціал
Української національної революції

•

РОЗДІЛ **12**
Ідеологічні та психологічні
контексти революції

•

РОЗДІЛ **13**
Революція 1648—1676 рр.
як комеморативний проєкт українців
останньої чверті XVII — XVIII ст.

РОЗДІЛ 9

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ФЕНОМЕНІВ МОДЕРНОСТІ

Валерій Смолій,
Валерій Степанков

Концепції осмислення революцій раннього нового часу. Доба переходу від середньовічної до модерної цивілізації, хронологічно фіксована у межах XV—XVIII ст., традиційно посідає особливе місце в періодизації всесвітньої історії, не в останню чергу завдячуючи й одному з найяскравіших соціально-політичних феноменів тогочасся (переважно локалізованому простором Європи) — революції як наймасштабнішій і найрезультативнішій формі масового протесту. За такої умови увага науковців усе частіше скеровується на той генетичний зв'язок, який поєднує революційну хвилю раннього модерну з докорінними трансформаціями в найрізноманітніших сферах суспільного буття, що відбувалися о тій порі, значною мірою визначаючи тим самим внутрішній зміст нового цивілізаційного витка. Відповідно в просторі сучасної соціогуманітаристики рельєфно вимальовується тенденція до переосмислення усталених на попередніх етапах типологічних характеристик ранньомодерних європейських революцій, введення їх у найширший контекст глобальних суспільно-політичних, соціальних, культурних зламів епохи.

Показово, що така переоцінка стосується як Нідерландської, Англійської, Французької, Американської революцій, віднесених історіографічною традицією до категорії класичних, або «великих», так і майже не згадуваних у загальнотеоретичних розробках та відомих на сьогодні класифікаційних схемах революційних виступів кінця XVIII ст., що відбулися в Італії та Бельгії. Бути вписаним у цей типологічний ряд уповні заслуговує і здобутий Україною в XVII ст. власний революційний досвід. Адже подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, значення яких вимірюється як коротко-, так і довготривалою перспективою, в історичному поступі України революційні по-

дії 1648—1676 рр. стали великою школою боротьби, в горнилі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувався державотворчий і соціальний потенціал нації. Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті в роки збройних протистоянь чи в періоди відносного затишшя повертала українців у революційну добу, коли їхні національні й соціальні ідеали знаходили свій матеріалізований вимір у площині практичної діяльності.

Звернення посиленої уваги на феномен революції, під знаком якого відбувалися як сам перехід людства на новий (тобто сучасний) цивілізаційний рівень, так і формування усієї суспільної системи модерну, Ш. Ейзенштадт, наприклад, схильний пояснювати тим, що саме в цій новій цивілізаційній моделі «революційні ідеології, революційні образи та рухи перетворювалися в базисні компоненти сучасного розвитку» [1], а революції «неминуче виходили за рамки будь-якого соціального порядку», намагаючися «увібрати у себе ті символи, які були звернені до духовних якостей людської природи» [2], й водночас призводили до «радикальної трансформації самих правил політичної гри» [3]. «Автори багатьох досліджень про революції і соціальні зміни, — доводив ізраїльський учений, — приймали як даність положення, що саме революції є чистою, дійсною соціальною зміною, і тому оцінювали інші соціальні процеси, співвідносячи їх з певним ідеальним типом революції» [4]. Характерно, що вже від перших спроб теоретичного осмислення останніх спостерігається щільне пов'язання з контекстом революційних змін також історичної еволюції сучасної держави [5]. У подальшому цей погляд, уперше запропонований Дж. Кларком на гіпотетичному рівні, міцно вкорінився серед суспільствознавців, знаходячи все нових і нових прихильників.

Найбільш плідними у плані накопичення нової теоретичної якості (емпірична складова формувалася при цьому в дещо інших часових ритмах), у вивченні революційних феноменів, очевидно, можна вважати XIX — початок XX ст., 1920—1930-ті роки, кінець 1950-х — кінець 1970-х років, нарешті період, започаткований кінцем 1980-х років, який має тяглість у сьогодення. По суті, появою на зламі 1970—1980-х років монографії Т. Скочпол [6], яка відразу ж поділила сучасників і наступні генерації вчених на прибічників і опонентів висловлених дослідницею положень, у світовій соціогуманітаристиці було започатковано перехід до теоретичного переосмислення ролі в глобалізованому суспільстві модерної доби революційних процесів як дієвих рушіїв соціально-політичних змін.

[1] Eisenstadt S.N. *Revolutions and the Transformation of Societies.* New York, 1978; Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность. *THESIS*. 1993. Вып. 2. С. 193.

[2] Эйзенштадт Ш. *Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций.* Москва, 1999. С. 227.

[3] Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революцій... С. 193.

[4] Там само.

[5] Clark J. *The History and Theory of Revolution.* Philadelphia, 1862.

[6] Skocpol T. *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China.* Cambridge (England), 1979.

У передмові до праці зазначалося, що завданням автора було «дати нові орієнтири нашому розумінню того, що є характерним для революцій, як вони реально відбувалися в історії і що входить до кола проблем при їх вивченні» [7]. Дещо пізніше дослідниця визначила соціальну революцію як «стрімкі фундаментальні трансформації державних і класових структур суспільства, які супроводжуються і частково підтримуються класовими повстаннями знизу» [8].

Запропонований Т. Скочпол інтерпретаційний контекст, в основу якого закладався концепт державного організму як головного актора та кінцевого (у своєму новому вимірі) продукту революційного конфлікту, був підхоплений іншими науковцями і вже наприкінці XX — на початку XXI ст. сформувався у цілісну, «центровану на державі» (за образним висловом Р. Коллінза [9]) теорію у працях С. Пінкуса [10] та Дж. Голдстоуна [11]. Останній як важливі критерії, що наближують до розуміння сутності революцій, виділив «еластичність угруповань у межах еліти і народу, процеси революційної мобілізації й лідерства, а також різні наміри і результати революційної діяльності та революційних подій» [12]. Окремі теоретичні аспекти феномену революцій з різних новітніх методологічних підходів філософії висвітлюються у працях Дж. Гудвіна, Дж. Форана, В. Мау, І. Стародубської, А. Магуна та інших сучасних науковців. Поряд із соціологічними і філософськими концепціями спроби теоретичного осмислення причин виникнення революційних процесів, залежності їхнього перебігу і наслідків від глибини і масштабності конфлікту інтересів соціальних страт тощо становлять традиційну евристичну складову політичних наук, у результаті чого в сучасній соціогуманітаристиці, паралельно з теоретичними схемами загального характеру, сформувався доволі широкий спектр політико-публіцистичних та соціально-філософських пояснювальних схем. Яскравим підтвердженням наявності цієї нової якості в концептуальному полі гуманітарних наук стала поява останніми роками низки синтетичних індивідуальних або ж колективних праць з найширшого спектра революційної проблематики. Зокрема, 2015 р. групою вчених було зроблено спробу запропонувати читачеві «концептуальне осмислення» поняття «революція» з одночасним акцентуванням на взаємозв'язку його з такими категоріями, як «свобода», «справедливість», «розум», «воля», «історія»

[7] Цит. за російськомовним перекладом: Скочпол Т. *Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая.* Москва, 2017. С. 11.

[8] Skocpol T. Explaining revolutions: inquest of a social-structural approach. *Social Revolutions in the Modern Wordl.* Cambridge, 1997. P. 5.

[9] Коллинз Р. *Четыре социологических традиции.* Москва, 2009.

[10] Pincus S. *1688. The First Modern Revolution.* New Haven, 2011; Пинкус С. *1688. Первая современная революция* / пер. с англ. Москва, 2017.

[11] Goldstone J.A. The Comparative and Historical Study of Revolutions. *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies.* Belmont, 2003; Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения. *Логос: Филос.-лит. журн.* 2006. № 5 (56). С. 58—103; Його ж. *Революции. Очень краткое введение* / пер. с англ. Москва, 2015.

[12] Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения... С. 64.

тощо [13]. Водночас соціогуманітаріями приділяється помітна увага формам практичної репрезентації феномену революцій, актуалізується також проблема їх історичної специфіки.

Загалом упродовж XIX — початку XXI ст. у теоретично-методологічному полі вивчення революцій сформувалися найрізноманітніші дослідницькі моделі та концепції, які дають змогу простежити не лише тенденції у змінах професійних зацікавлень представників тих чи інших наукових шкіл, а й виявити основні вектори трансформацій, які відбувалися на парадигмальному рівні й відповідно впливали на стан цілих наукових галузей. Головними їх методологічними основами в різний час виступали марксизм і неомарксизм, позитивізм та психологічний неопозитивізм, структуралізм, біхевіоризм, рефлексологія, теорії циклічності політичних процесів, теорії циркуляції еліт і нераціональної дії В. Парето, перебільшених і невиправданих очікувань А. де Токвіля, теорія *J*-кривої Дж. Девіса, теорія рівноваги соціальної системи, теорії політичного конфлікту та ін.

За цих обставин індивідуальні дослідницькі підходи ґрунтувалися і ґрунтуються на різних конфігураціях таких методів, як метафізичний, історичний, соціологічний, психологічний, теологічний, ідеографічний, системний, дедуктивний, лінійно-стадіарний, індукції, історичної компаративістики, одиничної тотожності й одиничної відмінності, казуального аналізу тощо. Найпоширенішими на сьогодні є метафізична, історична, соціологічна, політологічна, конфліктологічна та аксіологічна моделі революцій, а сукупність запропонованих концепцій, поза загальнотеоретичним блоком, розподілена між кількома групами — інтерактивною, структурною, процесуальною, акторсько орієнтованою. Крім того, окремою підгрупою Д. Карасьов виділяє так звані «інтегративні» теорії, які, за його зауваженням, «вміщують революційні рухи в більш широкий контекст суспільних рухів» з метою з'ясування їхніх «витоків», «ідеологічного контенту», структурних аспектів, джерел «рекрутування і втягнення» провідних гравців і мас, а також тих факторів, що «змушують такі рухи... змінювати суспільство через революцію...» [14].

Характеризуючи наповнення відомих на сьогодні загальнотеоретичних концепцій революції, О. Грязнова відзначила їх переважну спрямованість на «виявлення сутнісно-змістових і цільових змін у феномені революції, який водночас вміщується у ширший контекст розмірковувань щодо спрямованості й логіки суспільного розвитку» [15]. До необхідних структурних елементів сучасних теорій дослідники зараховують концепцію довгострокових структурних причин революції, концепцію революційної ситуації, концепцію революційного процесу та

[13] *Революция как концепт и событие.* Москва, 2015.

[14] Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона. *Вестник Рос. ун-та дружбы народов. Серия «Социология»*. 2014. № 1. С. 38.

[15] Грязнова О.С. *Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол:* автореф. дис. ... канд. социол. наук. Москва, 2009. С. 11.

концепцію революційних результатів [16]. Водночас у спеціальній літературі відзначається суб'єктивність будь-яких спроб класифікації наявного концептуально-теоретичного доробку в площині дослідження революційної феноменології [17].

Попри різноманітність пропонованих підходів і концепцій до вивчення революційних процесів, доводиться констатувати фактичну сталість у царині теоретичного студіювання його основних проблемно-тематичних блоків. Зокрема, на сьогодні, власне, так і не вийшли за дискусійні рамки такі традиційно наявні в полі зору більшості теоретиків революцій ключові питання, як причини виникнення революційних ситуацій та їх переростання в активну фазу боротьби; встановлення хронологічних меж та визначення загальної динаміки революційних рухів; з'ясування базового середовища і способів рекрутування їх учасників; формування революційної ідеології; вивчення історичного контексту, в якому відбувалися революції; аналіз досвіду інших країн; залежність успіху тієї чи іншої революції від співвіднесення факторів зовнішніх впливів і внутрішнього конфлікту в державі, міри революційного насильства тощо.

Не втрачають своєї актуальності і проблеми реконструкції різноманітних форм революції, її результативності, дослідження поведінкових моделей групових та індивідуальних агентів революційного процесу. Останнім часом до дослідницьких пріоритетів додалися і такі проблемні блоки, як співвіднесення соціальної структури, історії і людської діяльності; взаємозумовленість культури, соціальної структури і соціальної поведінки, що, за спостереженням Ш. Ейзенштадта і С. Арйомана, супроводжується зміною «систем влади та інших компонентів соціального життя» [18]. У координатах нового часу, стверджує Б. Межуєв, «революція ставала явищем міжнародного масштабу, яке змінювало не лише порядок в тій чи іншій країні, але і світ загалом» [19].

На наш погляд, найглибше сутнісний зміст революційного феномену об'єктивовано у визначеннях, запропонованих останнім часом як на західних, так і пострадянських обширах Й. Арнасоном, Л. Грініним, Дж. Голдстоуном, Дж. Ізраелем, Ю. Назаровим, М. Розовим, С. Хантінгтоном, С. Цірелем. Їхня акумульована версія дає змогу репрезентувати революцію як явище, що «радикально переломлює хід історії» [20] в результаті здійсненої «внутрішніми силами» [21]

[16] Карасев Д.Ю. *Современные зарубежные теории социальных революций: социологический анализ:* дис. ... канд. социополит. наук. Москва, 2015. С. 30.

[17] Миронов Б.Н. Русская революция 1917 года в контексте теорий революции. Статья 1. *Общественные науки и современность.* 2013. № 2. С. 73.

[18] Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... С. 191; Arjomand S. History, Structure and Revolution in the Shi'ite Tradition in Contemporary Iran. *International Political Review.* 1989. V. 10. № 2.

[19] Межуев Б. Революция — в сторону от равенства и свободы: по поводу книги Б. Капустина. *Логос.* 2012. № 4 (88). С. 242.

[20] Израэль Дж.И. *Голландская республика. Её подъем, величие и падение:* в 2 т. Т. 1. Москва, 2018. С. 186.

[21] Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах.* Москва, 2004. С. 267.

швидкої та «докорінної зміни одного чи кількох елементів суспільства (соціального організму), а також системи "суспільство" загалом» [22]. Проте революції стають можливими внаслідок «масштабної мобілізації (воєнної, цивільної чи тієї й іншої разом узятих)» [23] лише на тих теренах, де сформувалися «довготривалі передумови, що утворили нездоланні конституційні, соціальні, ідеологічні й духовні суперечності» [24]. Вони є наслідком «глибокої соціально-політичної кризи... з таким рівнем загострення конфлікту», коли «верховна державна влада» опиняється перед реальною загрозою свого насильницького усунення. Одночасно кардинально переформатовується «політичний режим: відносини й інститути політичної взаємодії» [25], що супроводжується «прийняттям нових політичних цінностей і нових понять про політичну легітимність, із завоюванням влади новою, більш динамічною елітою [26], перетворенням усього соціального укладу» [27]. Загалом «поняття революції, — зауважує Д. Безнюк, — виступає однією із тих категорій, ... без допомоги якої проблематично об'єктивно подивитися на історичний процес, зокрема, осягнути сутність його базових процесів — процесів змін, трансформацій, переходів» [28].

Органічна пов'язаність революцій з епохою модерну відкриває перед сучасною наукою ще одну важливу дослідницьку перспективу. «Так як новий світ, світ модерну, — зазначав свого часу Ю. Хабермас, — є відмінним від старого тим, що відкриває себе майбутньому, то в кожному моменті сучасності, що продовжує нове із себе самої, повторюється і набуває характеру безперервності процес зародження нової епохи наново, так відбувається знову і знову... Сучасність, яка розуміє себе з горизонту нового часу як актуалізацію новітньої доби, повинна реалізувати, здійснити у вигляді безперервного оновлення розрив нового часу з минулим» [29]. Стверджуючи це, вчений, по суті, розвинув погляд на великі соціальні революції початків модерної доби як на своєрідний імпульс щодо перетворення цього «нового» на «політичний феномен», що постав у результаті «свідомо здійснюваних дій» [30].

Попри весь трагізм, що його привносять у революційні епохи супровідні їм певні деструктивні процеси та явища, головним їх результатом стає творення до-

[22] Назаров Ю.Н. *Революция как предмет социально-философского исследования:* дис. ... д-ра филос. наук. Шуя, 2006.

[23] Голдстоун Дж. *Революции. Очень краткое введение*... С. 15.

[24] Израэль Дж.И. *Голландская республика. Её подъем, величие и падение.* Т. 1... С. 186.

[25] Розов Н.С. Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики. *Полис. Политические исследования.* 2017. № 6. С. 94.

[26] Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах*... С. 267.

[27] Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы. *Новое литературное обозрение.* 2017. № 5 (115). С. 37—69.

[28] Безнюк Д. Анти-Конфуций или социология революции. *Аспект: Междунар. журн. соц. и гуманит. наук.* 2017. № 2.

[29] Хабермас Ю. *Философский дискурс о Модерне*. Москва, 2003. С. 12.

[30] Аренд Х. *О революции.* Москва, 2011. С. 57.

корінно відмінних у своїй основі політичних, соціальних, економічних і духовно-культурних систем, а також зміна звичних ментальних, моральних, правових і побутово-звичаєвих імперативів у сфері суспільної психології. Як розрив з попереднім історичним часом, що «ставив під питання загальний характер людського існування завдяки переходу від одного політичного устрою до іншого, абсолютно відмінного від попереднього і розцінюваного його прихильниками як вищий у порівнянні з попереднім», на думку Ж. Гусдорфа, сприймалися революції їхніми фактичними очевидцями вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. [31] Своєрідно підсумовуючи такий світоглядний підхід, М. Федорова запропонувала ввести у семантичне наповнення розуміння революцій нового часу такі концепти, як «визволення» та «радикальна новизна й легітимація створюваного соціального порядку» [32]. Революція з цього ракурсу починає трактуватися як творення «нового порядку, нового часу на попередньо розчищеному місці» [33].

Проблемно-теоретичні аспекти дослідження Української революції XVII ст. В українському варіанті подібна концептуалізація дослідницького поля в аспектах вивчення революційних феноменів ранньонової доби набуває особливого навантаження через ті специфічні умови, в які протягом тривалого часу був поставлений сам процес наукового осмислення національної історії, особливо на етапі XVII—XVIII ст. Це, власне, і спричинилося до тривалого побутування в історіографічному просторі далекого від відповідності своєму реальному прототипу образу масштабної національно-визвольної епопеї, що сколихнула українські терени на початку 1648 р., викликавши грандіозний за своїми наслідками злам усього укладу суспільного життя українців, а також помітно переформатувавши міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі.

По суті, вибудова цього образу в різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців варіантів відступу за чітко визначені межі оцінних координат. В історіографічних традиціях сусідів України, здавалося, було зроблено все можливе, щоб звести це неординарне і типологічно складне явище в українській історії до тривіального (хай і значного за розмірами) регіонального конфлікту, локалізованого східними теренами Речі Посполитої. Як наслідок, попри впровадження до наукового обігу величезного масиву нового джерельного матеріалу, вихід друком десятків монографій і не однієї сотні статей, в історіографії революції поряд із концептуально новаційними інтерпретаціями українських реалій середини — другої половини XVII ст. в окремих аспектах і донині продовжують домінувати погляди, що усталилися ще в другій половині XIX ст.

[31] Gusdorf G. *Les sciences humaines et la pensee occidentale.* T. III: La conscience revolutionnaire. Les Ideologues. Paris, 1978. P. 59.

[32] Федорова М.М. Революция и История (Революция в контексте времени Истории и времени Политики). *Революция как концепт и событие.* С. 93.

[33] Там само. С. 94.

Значною мірою це стосується сутнісного навантаження національно-визвольної, конфесійної, соціальної і політичної складових того могутнього протестного руху, яким були охоплені у цей час найвіддаленіші місцевості України. До сьогодні залишаються дискусійними питання причин революції, її змістовного наповнення, типології, хронологічних меж, періодизації, особливостей, ролі і місця у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, недостатньою увагою до наявного наукового доробку в царині теорії революційних процесів пояснюється малоефективна практика довільного вживання термінів «повстання», «війна», «революція» для означення типології подій (непоодинокими залишаються випадки використання авторами як синонімів в одній і тій самій праці означень «козацьке повстання», «селянська війна», «козацька революція» тощо; проте, що прикметно, традиція їх упровадження в суспільну свідомість не лише популяризаторами історичного знання, а й окремими представниками академічного наукового загалу зберігає свою тяглість до сьогодення).

Крім згаданих, існує безліч інших питань (назвемо хоча б такі, як співвідношення національно-визвольного, конфесійного і соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; політична культура тогочасних станів; роль особи і мас; боротьба монархічної, республіканської і республікансько-олігархічної тенденцій у політичному просторі козацької України; соборність держави; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань і проявів етноциду; створення нової політичної системи та її функціональна результативність; вплив на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній, Східній і Південно-Східній Європі тощо), без висвітлення яких неможливо ані подолати схематичності у розумінні сутності Української революції, ані усвідомити складності й суперечності її розвитку, ані відтворити цілісний подієвий зріз, ані вийти за межі традиційного недооцінювання її ролі і місця в європейському революційному процесі (до речі, без урахування величезного теоретичного досвіду дослідження самого процесу, накопиченого світовою науковою думкою, всі спроби осмислення його української складової навряд чи виявляться результативними).

У теоретичному блоці дослідження Української революції, як ми неодноразово наголошували, одним з найактуальніших і водночас найскладніших продовжує залишатися питання ідентифікації цього соціально-політичного феномену. Комплексне у своїй основі, воно тісно пов'язане як із визначенням внутрішнього змісту й типологічних характеристик українських подій середини — другої половини XVII ст., так і процесами руйнування в суспільній пам'яті поколінь усталених щодо них ідеологічних кліше та стереотипів з одночасним формуванням наближеного до історичних реалій історіографічного образу. Означений контекст акумулює у собі такий важливий аспект, як семантична відповідність вживаного науковцями понятійно-термінологічного апарату. Водночас важко не погодитися з поширеною в історіографії думкою, що вирішальними у виборі тієї чи іншої дефініції нерідко виступають як намагання найточніше охарактеризувати «хід

розвитку подій», так і різні ідейно-методологічні підходи в розумінні того, що відбувається [34].

Як засвідчує практика, «ситуації, коли термінологія здатна суттєво змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи поєднати з неусвідомлюваною, чи навпаки, добре завуальованою підтримкою старих концептуальних уявлень», у сучасній соціогуманітаристиці є, на жаль, зовсім непоодинокими [35]. Подібна ситуативна «амбівалентність», на думку, наприклад, В. Маслака, «насамперед проявляється в маркуванні» національно-визвольних змагань українців «середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії та співвідношення українського наративу з російським та польським» [36].

Без сумніву, питання причин появи й утвердження в історичній науці загалом досить широкого спектра понять, термінів та дефініцій щодо визначення змісту подій, а також характеру національно-визвольної й соціальної боротьби, що розпочалася в Україні 1648 р., становить окрему складну методологічну проблему, яка потребує детального дослідження. Що характерно, кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція» тощо) відбиває певний сегмент того складного соціально-політичного феномену, який покликали до життя українські історичні реалії середини — другої половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище характеризувалося їх динамічністю та перетіканням з однієї форми в іншу. За цих обставин самі події збагачувалися новою сутністю, набували глибшого змістового наповнення або демонстрували девальвацію своєї значущості, що зі свого боку потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, неприпустимою методологічною помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «державний переворот», «війна», «революція» в один синонімічний ряд, оскільки кожне з них несе у собі особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, тобто всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою виявів суспільно-політичного життя [37].

Наукова література наводить різні варіанти трактування кожного зі згаданих термінів. Зокрема, на думку Е. Шульца, «державний переворот» як форма акумуляції невдоволення елітарних суспільних прошарків у принципі не потре-

[34] Ерохин В.Н. Религиозный фактор в происхождении Английской революции. *Вестник Санкт-Петербург. ун-та. Серия: История*. 2017. Т. 62. Вып. 3. С. 562.

[35] Маслак В. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2014. Вип. 25. С. 321.

[36] Там само. С. 322.

[37] Докладно ці питання розглянуто в працях: Эйлер Д. *Восстание или революция? Англия 1640—1660.* Санкт-Петербург, 2004; Goldstone J.A. Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics. *Debating revolutions.* New York, 1995. P. 178—200; Його ж. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World.* Berkeley; Los Andgeles, 1991; Gruse H. *Rebellion or revolution?* New York; Morrow, 1968; Selbin E. *Revolution, Rebellion, and Resistance.* London, 2010; Zagorin P. *Rebels and Rubers 1500—1660:* 2 vols. Cambridge, 1984. V. 1. P. 3—60.

бує масової суспільної підтримки [38]. П. Штомпка, наприклад, вважає за доцільне означувати дефініціями «бунт», «повстання», «непокора» такі «масові насильницькі дії, що спрямовуються проти власних узурпаторів або іноземних завойовників», у результаті яких відбуваються лише «деякі зміни чи реформи, але не революційні перетворення». «Під "громадянською війною", — продовжує польський учений, — розуміється збройний конфлікт в суспільстві, який частіше за все викликаний релігійними або етнічними протиріччями». Терміни «заворушення», «соціальна напруга» тощо він пропонує вживати щодо «стихійних виявів невдоволення, тривоги, роздратування, які не спрямовані проти когось конкретно і не націлюються на будь-які зміни» [39]. У понятійній матриці, запропонованій К. Чимирис, такі терміни, як «бунт», «повстання» тощо, відзначені превалюванням стихійної складової, натомість революція трактується як процес соціального змісту, що «відбувається всередині певного державного утворення» і спричинює різкі кардинальні перетворення та має спрямовуваний певною соціальною силою цільовий характер [40]. У концептуальній схемі В.Ф. Вартхайма головною їх відмінністю пропонується вважати той рівень ризиків, який у цьому випадку демонструвався щодо наявних режимів. [41]

З наведеного вище логічно випливає висновок, що застосування терміна «повстання» є цілком доречним, коли йдеться про збройний виступ певної соціальної групи на захист власних цінностей та інтересів. Як правило, така форма протесту має локальний характер, вирізняється слабкою організацією й організованістю, а його керівники формулюють у зародкових формах (а частіше взагалі не висувають) програму ліквідації наявної соціальної ієрархії й захоплення політичної влади.

Водночас за певних обставин повстання може спричинитися до розв'язання повномасштабного воєнного конфлікту, насамперед внутрішнього змісту, однак не виключаючи і задіяності в ньому зовнішніх сил. Саме ж поняття «війна» ідентифікує найжорстокішу, найорганізованішу і наймасовішу форму збройної боротьби між державами, націями (народами), соціальними станами, яка має політичний характер і спрямовується на розгром (знищення) противника й утвердження своєї волі. Як правило, ця боротьба позбавлена конструктивного навантаження (адже не йдеться про перетворення соціальної структури суспільства, суспільного і державного устрою тощо) — вона націлюється насамперед на запобігання агресії, утискам у національній чи духовній сферах, пом'якшення результатів соціально-економічної політики урядів і т. п. Проте останнім часом у науковій літературі простежується тенденція виділяти в окрему підгрупу рево-

[38] Шульц Э.Э. Типология революций: история создания и современное состояние. *Человек. Сообщество. Управление.* 2014. № 1. С. 77.

[39] Штомпка П. *Социология социальных изменений.* Москва, 1996. С. 372—373.

[40] Чимирис Е.С. Революция. Опыт когнитивного осмысления понятия. *Полития.* 2008. № 1 (48). С. 126—130.

[41] Wertheim W.F. *Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation.* Harmodsworth, 1974. P. 127.

люційні громадянські війни, яким притаманна така атрибуція, як елементи нової ідеології, нові принципи формування армій та їх тактичних завдань тощо [42].

Змістове наповнення поняття «революція». Типологічний зміст та формовияви українського революційного феномену. Під самою ж дефініцією «революція», як ми мали змогу переконатися, розуміється складне соціально-політичне явище, що визріває й реалізується в моменти найгостріших суспільних дисфункцій, коли втрачається (через вузол загострених до межі протиріч) можливість поступового еволюційного перетікання суспільної організації від застарілих до більш розвинених, прогресивніших форм. Сутнісний зміст революційного процесу (навіть за умови мирного варіанта розгортання подій) полягає у докорінній зміні (завдяки надзвичайно пришвидшеним у часі перетворенням) суспільного і державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким (переважно) методом, що супроводжується одночасним зламом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер. Загалом революції покликані вирішувати низку завдань, які визрівають у площинах перетинів національних, суспільних та соціальних інтересів. За таких обставин, визнаючи за революціями здатність до нав'язування «нових правил гри» на полях політики та соціальної взаємодії, як їх важливу ознаку (на відміну від локальних бунтів) дослідники називають «розкол у масштабах усього соціуму» [43], що супроводжується втягненням в активне політичне життя масового актора [44].

Торкаючись питання взаємопов'язаності війн і революцій, американський дослідник М. Маліа, наприклад, пропонує розглядати останні «внутрішньою війною» [45], апелюючи до вивільнення як війнами, так і революціями потужного руйнівного потенціалу, що загалом «вважається несумісним з цивілізованим існуванням» [46]. Проте сучасний чеський учений Й. Арнасон, зокрема, спробував застерегти від необґрунтованих ототожнень цих понять, водночас не заперечуючи того факту, що революційні цикли модерної доби, як правило, супроводжуються хвилеподібним піднесенням протистоянь воєнного характеру [47]. Однак, попри увесь трагізм, що привноситься революціями у налагоджений ритм суспільного життя, вони, на відміну від воєн, насамперед концентрують у собі потужний

[42] Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд. *Историческая психология и социология истории.* 2017. № 2. С. 15; Шульц Э.Э. К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста. *Вестник Моск. гос. област. ун-та:* Электрон. журн. 2017. № 2. С. 1.

[43] Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 6 (44).

[44] Smitt S. Review of Stone B. The Anatomy of Revolution Revistted. *American Historical Review.* 2015. V. 120. No. 5. P. 1861—1862; Goldstone J. Towards a Fourth Ceneration of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science.* 2001. No. 4. P. 142.

[45] Малиа М. *Советская трагедия: История социализма в России, 1917—1991.* Москва, 2002; Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of socialism in Russia, 1917—1991.* NewYork, 1994.

[46] Малиа М. *Локомотивы истории. Революции и становление современного мира* / пер. с англ. Москва, 2015. С. 335.

[47] Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

конструктивізм. Зумовлюючи, за зауваженням П. Сорокіна, «зміну поведінки людей, їх психіки та ідеології, переконань і вірувань, моралі і цінностей» [48], революція «як закономірно обумовлена ланка історичного прогресу, як найбільш ефективний спосіб вирішення найгостріших конфліктів у визначальних сферах життя суспільства», на думку Я. Драбкіна, може визріти лише в умовах достатньо високої концентрації організаційних спроможностей суспільства [49]. Ще складніше історичне явище становить національна революція, під час якої поряд зі змінами суспільного устрою відбувається, в умовах боротьби за незалежність, процес ліквідації вироблених в чужих політичних культурах структурних основ організації соціополітичного простору й заміни їх національними. Не випадково в їхньому перебігу часто спостерігається суперечливе переплетення масштабного соціального конфлікту та національно-визвольної війни, що надає боротьбі виняткової жорстокості й супроводжується значними матеріальними й людськими втратами.

У світлі сказаного вище, на наш погляд, широко вживані в польській історіографії і запозичені звідти окремими українськими науковцями терміни «козацьке повстання», «козацька війна» тощо є однозначно неприйнятними щодо маркування українських реалій середини — другої половини XVII ст., оскільки акцентуються лише на їх окремих сторонах, помітно звужуючи формат явища загалом і зводячи його сутність до внутрішнього соціального конфлікту й «домової» (громадянської) війни в Речі Посполитій. Водночас повністю ігноруються національно-визвольний і конфесійний аспекти тогочасних подій, що концентрувалися у прагненні українців до незалежності, утвердження православ'я, створення самостійної соборної держави та її суб'єктивізації в системі міжнародних відносин, що склалася.

Не точним є й широко використовуване поняття «козацька революція», оскільки також абсолютизує лише соціальний момент. Не повною мірою відбивають зміст українського феномену й означення «визвольна» або «національно-визвольна війна», які набули доволі значного поширення. Як цілком слушно зауважував свого часу Я. Ісаєвич, у них не відображується насамперед той факт, що з українсько-польською війною тісно поєднувалася і переплiталася досить гостра соціальна боротьба всередині самого українського суспільства [50]; крім того, поза увагою залишаються процеси державотворення, зміни системи суспільно-політичних відносин і соціально-економічної моделі в Українській державі.

Неодноразово підкреслюючи недовершеність пропонованих класифікаційних схем і різновекторність дослідницьких підходів до проблеми типології явищ, що претендують на статус революцій, учені водночас наголошують на тому, що така

[48] Сорокин П. *Социология революции.* Москва, 2005. С. 32.

[49] Драбкин Я.С. Нерешенные проблемы изучения социальных революций. *Историческая наука и некоторые проблемы современности.* Москва, 1969.С. 215.

[50] Ісаєвич Я. Передмова. Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* Вид. 2-ге, випр. і доп. Львів, 1990. С. 8.

методологічна розбалансованість є причиною «розмивання меж» самих явищ, а одночасно унеможливлює однозначне «розуміння процесів, їх типів й етапності». Причому з подібним комплексом проблем регулярно стикаються всі науковці, незалежно від того, працюють вони на рівні теоретичної революціології чи досліджують окремо взятий революційний феномен [51]. У сучасній соціогуманітаристиці можливість осягнення сутності революції все частіше ставиться в залежність від віднайдення відповіді, зокрема, на таке кардинальне питання: яке місце відведено явищу революції в загальному контексті історії [52]. Водночас обрана на його означення дефініція розглядається через її зіставлення із «суміжними поняттями, які "висвічують" різні грані цього багатовимірного поняття-явища» [53].

Щоб розставити вирішальні акценти у цьому задавненому термінологічному розмаїтті, доцільно ще раз пригадати порівняно нещодавно озвучені, проте загалом не нові для фахівців тези щодо того, що «революції... можуть бути здійснені з застосуванням різноманітних засобів і їх сполучень — переворот, збройне повстання, громадянська війна, радикальні реформи з опертям на маси...» [54], а супровідними компонентами їх повномасштабних прикладів, як правило, є релігійні, антиколоніальні, антивоєнні або ж національно-визвольні рухи [55]. У джерельній базі Української революції неважко віднайти численні докази наявності кожної з цих форм в єдиному революційному процесі, що поєднав у собі кілька відмінних революційних потоків. Наприклад, документально фіксованим є той факт, що, розпочавшись як типове повстання, в якому, щоправда, акумулювався весь набутий на попередньому етапі досвід соціально-політичної, конфесійної та національно-визвольної боротьби козацтва, помножений на авторитет його керівництва, цей потужний протестний рух вже з літа 1648 р., після перемог українського війська під Жовтими Водами і Корсунем, набуває загальнонаціональних масштабів, поширившись практично на всі етнічні українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої (включно з Берестейщиною, Підляшшям, Холмщиною, Надсянням, Пінським і Мозирським повітами), та втягнувши у свою орбіту сотні тисяч осіб.

Джерела масово зберігають свідчення щодо того, що збройним виступом були охоплені практично всі українські регіони. Загалом, як доводить накопичений на сьогодні значний емпіричний матеріал щодо окремо взятих революційних виступів і масових заворушень у ранньомодерній Європі, позначена яскраво вираженим національно-визвольним, політичним, релігійним і соціальним змістом боротьба, що розгорнулася на українських теренах влітку-восени 1648 р., не мала

[51] Шульц Э.Э. Типология революции: история создания и современное состояние... С. 78.

[52] Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...

[53] Зеленов Л.А., Владимиров А.А. Методологический потенциал категории «революция». *Наука. Мысль: Электрон. период. журн.* 2017. № 1-1. С. 29.

[54] Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...

[55] Хантигтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах* / пер. с англ. Москва, 2004. С. 310; Розов Н. Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики. *Полис. Политические исследования.* 2017. № 6. С. 95.

собі рівних. Вона велася, по-перше, за створення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи, дискримінації за етнічними і конфесійними ознаками й ретроградних форм соціально-економічних відносин з притаманним їм дискримінаційним сегментом та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих з урахуванням досвіду козацької державотворчості попереднього часу, в яких реалізовувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя.

Уже у вересні 1648 р. анонімний свідок подій зазначив: «...повстання Руське і присяглий з поганими (татарами. — *Авт.*) натовп хлопства, опанувавши всю Україну, ...міста всі, замки, фортеці... здобули, висікли, костьоли пограбували, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...» [56]. Всеукраїнський характер цього протестного виступу продовжував зберігатися і після 1649 р., незважаючи на втрату західного регіону та обмеження умовами Зборівського договору територіального ядра посталої держави, а отже, локалізації боротьби надалі в основному на теренах Брацлавського, Київського, Чернігівського та Летичівського повіту Подільського воєводств (хоча могутній виплеск її за ці межі відбувався навесні 1651, у 1652, 1655, 1664—1666 рр.).

Тісне взаємопереплетення таких напрямів боротьби, як національно-визвольний, конфесійний і соціальний (принаймні Ф. Сисин підкреслював притаманність «повстанню Хмельницького» багатьох характерних «рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху» [57]), надавало їй максимального ступеня концентрації суспільної конфронтації, що супроводжувалася усіма властивими останній руйнівними ексцесами, тисячами винних і безневинних жертв, застосуванням репресивних заходів з метою зниження соціальної напруги. Однак нова українська адміністрація робила все можливе для того, щоб подібні прояви жорстокості й стихійності на визволених територіях не набували панівного характеру. Загалом, попри масштабність наявних у революційному русі деструктивних аспектів, вони виявилися далеко не визначальними щодо формування мети, спрямованості, змісту і характеру боротьби українців.

Динаміка революційних змін засвідчує, що за будь-якого розкладу політичних і соціальних сил, надання на певних етапах переваги тим чи іншим методам і спрямованості протестних акцій, пріоритетним завжди залишалося прагнення до виборення незалежності, оскільки лише це відкривало перед українським загалом перспективу повноправного входження у європейську цивілізацію раннього нового часу.

---

[56] Michałowski J. *Ksiega pamiętnicza.* Kraków, 1864. S. 193.

[57] Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 5. Просфонима: Іст. та філолог. розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1988. С. 574; 576—578.

Боротьба, що розгорнулася в Україні в середині XVII ст., відзначалася вельми широким спектром своїх формовиявів. У соціальній сфері протестні акції переважно зводилися до відмов від виконання визначених традиціями і середньовічним правом обов'язків, проявів непослуху, подання скарг, залишення місць проживання і переселення на інші територіальні локації, захоплення земель, сільськогосподарських угідь, застосування економічної блокади щодо окремих регіонів, покозачення; індивідуальних та організованих збройних виступів (як локальних, так і таких, що поширювалися на значні територіальні масиви) тощо. Найвищої концентрації соціальна напруга набула у Селянській війні, спрямованій на злам панівних соціально-економічних відносин, яка розпочалася влітку 1648 р. і тривала до літа 1652 р.

Аналогічні форми використовувалися і в політичній сфері для боротьби за національне визволення. Незначною мірою вони доповнювалися окремими акціями диверсійного характеру, елементами етноконфесійних чисток (особливо у 1648—1652, 1654—1655, 1668 рр.). Широко застосовувалася така форма вирішення зовнішньополітичних проблем, як дипломатична боротьба. Найскладнішим з усіх формовиявів була війна (національно-визвольна проти Речі Посполитої у 1648—1674 рр., із Кримським ханатом у 1654—1657, 1668—1669 рр., з Московією у 1658—1659, 1668, 1674 рр.). Внутрішньополітична боротьба втілювалася у такі форми, як дискусії на старшинських і козацьких радах, дискредитація супротивників, інтриги і змови, усунення опонентів з посад, перевороти, збройні виступи, громадянська війна 1658—1663 рр.; міжусобиці 1664—1665 та 1668—1671 рр. Причому між соціальною і політичною боротьбою не спостерігалось якихось чітких розмежувань — вони розвивалися, набували нової динаміки, перетікали з однієї в іншу, накладалися одна на одну.

Однак у загальному ритмі революції хвилі максимального піднесення суспільної активності з притаманним їм позитивом перетворень могли змінюватися відносною апатією, що загрожувала зниженням інтенсивності, а до певної міри й девальвацією досягнутих результатів. Подібна циклічність притаманна будь-якому революційному рухові. З такого контексту на особливу увагу заслуговує запропонований історіографією відносно реалій революційної доби в Україні феномен так званої Руїни, насамперед в аспектах трактування його сутнісного змісту. Початок означеного цим поняттям періоду прив'язувався М. Костомаровим до 1663 р., у сучасному історіографічному доробку цей хронологічний рубіж зміщено на 1658—1659 рр. У відомих на сьогодні інтерпретаційних схемах подальші за цим умовним бар'єром події, явища і процеси представлені як хаотичний набір мало пов'язаних між собою деструкцій політичного, соціально-економічного, демографічного, культурно-ментального характеру. Насправді ж такі різнопланові формовияви суспільної анархії, як розкол еліти, боротьба за владу всередині політичної верхівки, анархо-охлократичні виступи запорожців, козацьких низів та посполитих, посилення зовнішньої експансії тощо, зовсім не були випадковими, не пов'язанами між собою новотворами соціально-політич-

ного змісту, що постали на українському ґрунті, а становили органічний побічний продукт з притаманним йому руйнівним ефектом, супровідний усім без винятку релігійним, національно-визвольним і революційним рухам [58].

На підставі викладеного цілком правомірно говорити про те, що складне суспільно-політичне явище, започатковане на українських теренах, що перебували у складі Речі Посполитої, виведенням на початку 1648 р. з-під польського контролю в результаті козацького повстання Запорожжя, за своєю масштабністю (у територіальному та людському вимірах), змістом, формами і характером боротьби, якісними змінами, що радикально трансформували політичну, соціальну, економічну і духовну сфери буття українського суспільства, без будь-яких перебільшень підпадає під ідентифікацію його як революції. Оскільки головне вістря боротьби спрямовувалося не лише на виокремлення України з державно-політичних структур Речі Посполитої, а й на відстоювання незалежності заснованої українським соціумом держави від посягань з боку сусідів по геополітичному простору, то за своїм сутнісним змістом ця революція мала насамперед чітко виражений національний і політичний характер, хоча на її окремих етапах апофеоз протистоянь зав'язувався навколо соціальної, етнічної або ж релігійної складових.

Визначення хронологічних рамок українського революційного циклу. Ми неодноразово у своїх працях акцентували увагу на доволі широкому спектрі пропонованих хронологічних маркерів стосовно початку та кінця українського революційного циклу. Щоб не повторюватися, зазначимо лише, що наявні на сьогодні хронологічні різночитання пояснюються надзвичайним динамізмом і різноплановістю останнього. Зокрема, частина дослідників схиляється до того, що якщо підходити до революції як конкретної історичної події, то можна говорити про неї як про «хронологічно обмежений процес», який може тривати від кількох місяців до кількох років [59]. У такому випадку закінчення революційного виступу логічно має ув'язуватися зі зміною політичного режиму та кардинальними трансформаціями соціального порядку. У разі національно-визвольної революції її верхньою межею може бути суверенізація нової держави. Проте заслуговує на увагу і думка, що «революції продовжуються і після захоплення та утвердження влади» [60], за чим, по суті, починається «середня стадія» революційного процесу, до якої відносять «зіткнення, що слідують за зміною режиму». Нарешті «до кінцевих стадій», як правило, належить те, «що відбувається після укріплення і

[58] Оглоблин О.П. До історії Руїни. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1928. Кн. XVI. С. 200; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати нову дискусію щодо одного історичного терміну. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 473-503.

[59] Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...; Завалько Г.А. *Социальная революция как явление мировой истории*: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Москва, 2005.

[60] Richards M.D. *Revolutions in World History*. New York, 2004. P. 87.

консолідації нового режиму» [61]. Тоді варто говорити вже не про революцію-подію, а революцію-явище, що має значно глибший вимір і помітно довшу хронологічну тяглість, а відповідно, переконцентровує увагу дослідників з відтворення подієвої лінії на «вивчення розгортання революційних процесів» [62]. Повний же революційний цикл, за Л. Грініним, вкладається у схему: початок революційного виступу — нарощування активності боротьби — пік революції — відкат, коли революційний табір перетворюється на середовище дискусій та розколів, — термідор [63]. До слова, зазначимо, що з різних концептуальних підходів та з урахуванням різних реалій, у яких відбуваються революції, ця узагальнена схема може зазнавати певних коректив, а кожна стадія — мати різну тривалість.

Свого часу на основі синтезного аналізу наявного емпіричного матеріалу та узагальнення типових для певних етапів форм і результатів боротьби ми виділили у перебігу Української революції п'ять періодів. Перший (лютий 1648 — червень 1652) характеризується найбільшим розмахом та інтенсивністю її національно-визвольної і соціальної потуги. Швидкими темпами відбувається становлення національних державних інститутів, оформлення державної ідеї, формування політичної еліти, виборюється де-факто державна незалежність, постає нове суспільство, в якому утверджується якісно відмінна від тих, що існували на той час у Центрально-Східній Європі, модель соціально-економічних відносин. Власне, саме на цьому періоді і відбувається революція як подія, а започатковані нею масштабні процеси змін дають підстави говорити про її одночасну трансформацію у явище.

Другий етап (червень 1652 — серпень 1657) відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й об'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. У політичній сфері започатковується утвердження монархічної форми правління, репрезентованої новим для європейської політичної системи форматом спадкового гетьманства.

Для третього етапу (вересень 1657 — червень 1663) стало характерним повернення до республіканської форми правління та різке загострення соціально-політичної боротьби, що вже від перших місяців 1658 р. почала набувати все виразніших ознак громадянської війни. Трагічним наслідком останньої став розкол Українського Гетьманату на Правобережний і Лівобережний та виокремлення Запорожжя в квазідержавну одиницю, що, по суті, утвердило поліцентричну систему влади.

Четвертий етап (липень 1663 — червень 1668) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за збереження її соборності.

---

[61] Дэвид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции: опыт теоретического и сравнительного исследования. Часть 1. *Неприкосновенный запас*. 2018. № 2 (118). С. 51—76.

[62] Там само.

[63] Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд...

П'ятий (липень 1668 — вересень 1676) позначений новим загостренням політичної конфронтації (її піки припадають на 1668—1669 та 1674), що провокувалося посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбулася ліквідація державних інституцій у правобережному регіоні, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ. Фактично це означало повне завершення всього революційного циклу.

Попри кардинальну розбіжність оцінних характеристик, логічний зв'язок між двома першими і наступними за ними етапами цілком очевидний. Навряд чи сьогодні дискусійною для когось може видаватися теза про те, що після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р. боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції не припиняється, хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду вона велась у значно складніших умовах і фактично не супроводжувалася в жодній із суспільних сфер якимись масштабними змінами позитивного характеру. Скоріше, йшлося про більш або менш вдалу консервацію здобутків попереднього етапу в умовах майже безперервного громадянського протистояння всередині країни та перманентних актів зовнішньої агресії. Важливим, однак зовсім не вирішальним у контексті врегулювання конфліктної ситуації, стало й укладення Гадяцького договору, що можна потрактувати як спробу «термідоріанського» перевороту в його українському варіанті, неоднозначно сприйняту українським суспільством. Адже і після цієї акції на Правобережжі поспільство продовжувало чинити затятий спротив відновленню польських політичних і господарських структур, що переріс у масштабне повстання 1664—1665 рр. Одночасно на Лівобережжі розгорталася боротьба проти спроб російського уряду звести нанівець українську автономію.

Останніми роками в українській історіографії намітилася стійка тенденція до переосмислення й переоцінки політичної діяльності таких українських гетьманів, як І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Ігнатович (Многогрішний) та І. Самойлович. Характерним при цьому для більшості дослідників стає виділення у ній виразної державотворчої спрямованості. З особливою силою прагнення до соборності й унезалежнення Української держави проявилося у П. Дорошенка, який наполегливо намагався добитися визнання її політичної самобутності урядами Речі Посполитої і Російської держави. І саме розпочатий з 1674 р. під зовнішнім тиском інтенсивний процес руйнування політичних структур, що становили ядро держави, на Правобережжі, який 1676 р. завершився їх ліквідацією, ознаменував закінчення революції. У цьому аспекті показовим є те, що укладений у жовтні того року польсько-турецький Журавнинський договір, на відміну від Бучацької угоди 1672 р., уже не апелював до забезпечення міжнародним правом існування Правобережного Гетьманату. Відомо також, що в наступні десятиріччя (незважаючи на всі спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика) відновити функціонування національних державних структур у цьому регіоні, як і домогтися його прилучення до Лівобережної України, не

вдалося. В іншому — регресивному — руслі почав розвиватися і суспільно-політичний процес у межах самого Лівобережного Гетьманату, що на кінець XVIII ст. призвело до його повного поглинення російською імперською системою.

До речі, сучасники й учасники національно-визвольних змагань 60-х — першої половини 70-х років XVII ст. також сприймали їх як логічне продовження розпочатої 1648 р. боротьби. Зокрема, у листі до запорожців від 4 березня 1671 р. городові козаки нагадували, що напередодні січневого повстання на Січі поляки «важким ярмом підданства обкладали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати...». За цим ішло далеко не риторичне запитання: «Для чого ж тоді двадцять і кілька літ воювали і в багатьох військових походах багато крові проливали і головами своїми накладали?» [64]. 7 квітня того ж року П. Дорошенко писав до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, що, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і увесь народ Руський» борються проти «польського ярма», і тепер поляки «вже розділили наш край на дві частини: одну сторону продали московитам, а нашу хочуть перетворити у Дике поле» [65]. Аналогічні погляди щодо тяглості подій висловлювалися і з польського боку. Той факт, що «і по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита галасується з Україною...», стверджував, наприклад, автор написаної у 1670—1672 рр. «Думки певної особи» [66]. Принаймні такі свідчення утверджують у тому, що подіям 1648—1676 рр. властива спільна спрямованість на звільнення з-під зверхності іноземного політичного режиму, досягнення соборності Української держави, її унезалежнення й визнання повноправним суб'єктом міжнародних відносин, а також утвердження революційних інновацій у соціально-економічній та культурно-духовній сферах.

Соціально-етнічний ресурс революції. Важливим теоретичним питанням будь-якої концепції революції є окреслення її соціальної бази. Зокрема, Ш. Ейзенштадт виділяє в потенційному протестному ресурсі кілька основних груп: такі, що сформувалися з великих і середніх землевласників; різні прошарки селянства; інтелектуальні й релігійні спільноти і рухи; нові політичні еліти [67]. Крім усього іншого, від точного визначення того, який саме соціальний струмінь був вирішальним у перебігу революції, значною мірою залежить і розуміння типологічного характеру явища загалом. В українському варіанті з-поміж соціальних верств найважливішу роль у подіях кінця 1640-х — середини 1670-х років відігравало козацтво, яке міцно тримало у своїх руках провід і винесло основний тягар боротьби. Ця найбільш енергійна й активна соціальна страта, яка мала у своєму розпорядженні державотворчий потенціал і досвід воєнної організації, опинилася в епіцентрі колосального соціального катаклізму, на який раптово

[64] Бібліотека Баворовських (Варшава). Відділ рукописів. № 255. Арк. 12.
[65] Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БЧ. ВР.). № 1376. Арк. 178—180.
[66] Мицик Ю. Козацька держава очима поляка. *Київська старовина.* 1993. № 4. С. 6—7.
[67] Эйзенштадт Ш. *Революции и преобразование обществ...* С. 31, 246.

перетворився протест посполитих проти покріпачення, різноманітних форм визиску й особистої залежності.

Участь козацтва надала цим протестним виступам цілеспрямованого та організованого характеру, висунула перед повсталими масами завдання створити нову державність, ґрунтовану, по-перше, на власних політичних потенціях, по-друге, на традиціях давно пригаслої в суспільній пам'яті державотворчості києворуського та галицько-волинського періодів. Нарешті, заручившись активною участю у боротьбі поспільства, козацтво сформувало військо, здатне протистояти армії Речі Посполитої. Завдячуючи його рішучим діям, досить швидкими темпами в Україні було ліквідовано шляхетське землеволодіння та польську політичну систему, а отже, по суті, відбулася радикальна зміна власності та влади.

У молодій державі козацтво становило кістяк національної армії, ту соціальну основу, на якій постала нова політична еліта. Воно чинило найорганізованіший спротив спробам реставрації попередніх форм соціально-економічних відносин, оскільки закріпило за собою статус повноправних землевласників [68]. Невипадково в другій половині XVII — на початку XVIII ст. цей стан акумулює в собі й асоціюється у суспільній свідомості з націєтворчими та політичними явищами загальноукраїнського характеру, щодо яких вживаються означення: «козацька Україна», «козацький руський народ», «козацька мова» тощо [69].

Як важливий показник масштабності, а також результативності масових протестних акцій на етапі раннього нового часу (виняток щодо цього становила хіба що Англія) зарубіжними дослідниками розглядається участь у них селянського елемента. «У добу селянських війн і перших революцій, — стверджує, зокрема, Е. Шульц, — селянство превалювало над іншими соціальними групами» [70]. Надзвичайно активна роль у революційних подіях в Україні (особливо у 1648—1652, 1654—1655, 1658—1659, 1664—1668 рр.) селянства засвідчується не однією сотнею джерел, а також непоодиноко фіксується у тогочасних наративах. Генератором його соціальної активності стала боротьба за поширення на селянський стан тих соціальних прерогатив, якими користувалося козацтво, яка від самого початку революції набула загальноукраїнського масштабу, реалізуючись у масовому покозаченні. Проголошуючи себе козаками, селяни поривали зі своїм соціальним середовищем і вливалися до війська Б. Хмельницького, долучалися до розбудови полково-сотенних органів влади козацької держави. Найінтенсивніше розгорталася їх боротьба на Правобережжі та у лівобережній частині козацького регіону, а особливою активністю відзначалися найбідніші прошарки селянського люду: броварники, винники, могильники, будники, наймити, пастухи тощо.

---

[68] Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. *В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948):* Збірник. Мюнхен, 1948. С. 37—40.

[69] Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 73.

[70] Шульц Э.Э. К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста...

Селяни нападали на урядників, орендарів і католицьке духовенство. Однак основне вістря цього потужного селянського руху спрямовувалося проти шляхти. При цьому домінували насильницькі (переважно збройні) форми боротьби, що супроводжувалися масовими жорстокими розправами, погромами шляхетських садиб, захопленням майна, руйнацією поселень, у яких жовніри і шляхта чинили спротив. Здобута М. Кривоносом 26—28 липня 1648 р. перемога над військом магнатів на чолі з І. Вишневецьким біля Старокостянтинова мала надзвичайно великий вплив на розгортання соціальної і визвольної боротьби у Волинському, Подільському та Руському воєводствах, що фактично ознаменувало завершення процесу перетікання повстання поспільства у Селянську війну. У наступні роки селянство боролося проти відновлення дореволюційних порядків з боку польського і російського урядів, а водночас намагалося запобігти спробам українських владних структур дозволити шляхтичам повертатися у свої маєтності на звільнених українських теренах.

Інших виявів набув масовий селянський протест у західному регіоні. Після придушення польськими підрозділами виступів знекровлені й позбавлені підтримки з боку українських підрозділів місцеві селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі у революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони ставали об'єктом пограбувань та джерелом ясиру для татарських союзників українського війська, внаслідок чого частина селян у пошуках захисту переходить, починаючи з середини 1660-х років, на бік поляків і бере участь у боротьбі проти своїх співвітчизників.

У 1648 р. набула масштабності участь у боротьбі міщанства (хоча окремі сучасні українські історики і мають щодо цього певні сумніви [71]). Саме за його сприяння вдалося заволодіти найміцнішими містами-фортецями. Міщани відіграли провідну роль в організації боротьби в окремих районах Поділля, у Житомирському і Луцькому повітах, Руському воєводстві. На їхні плечі, нарівні з розташованими у містах залогами української армії, лягав увесь тягар боротьби із зовнішнім супротивником (поляками, росіянами, татарами, турками). У західному регіоні їхня доля склалася не менш трагічно, ніж у місцевого сільського населення.

Вагомим у розвиток революції впродовж її першого етапу, а саме в аспектах ведення національно-визвольної боротьби, створення державних структур, формування еліти, вироблення політичної програми уряду тощо, виявився внесок частини української шляхти. Однак, навіть увійшовши до складу генеральної і полкової старшини, вихідці зі шляхетського стану важко позбавлялися звичних річпосполитських практик організації політичного та соціального простору, часто демонструючи ностальгію за зруйнованими революцією формами соціально-економічних відносин, особливо в питаннях власності на землю. У сфері зовнішньополітичної діяльності вони виявляли схильність до пошуків порозуміння з польським урядом, на що, зокрема, націлювалися пропоновані ними про-

[71] Див.: Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького). *Сучасність.* 1995. № 12. С. 71—73.

єкти федеративної чи автономної суб'єктності України у складі Речі Посполитої. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби і протистояння правобережної та лівобережної еліт, що вкрай негативно позначалося на розбудові держави і стало одним з головних чинників руйнування її територіально-політичної єдності у середині 1663 р.

Помітну роль у революційних подіях (особливо 1648 р.) відігравало православне духовенство, переважно його низи. Джерела фіксують непоодинокі випадки, коли священники і дяки виступали організаторами й проводирями повстанських загонів, прибираючи подеколи титули сотників і полковників [72]. Верхівка ж православного кліру (за винятком київського митрополита Йосифа Тукальського, відомого своєю активною державотворчою діяльністю) загалом займала обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а 1651 р. безпосередньо сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням 1654 р. договору з Російською державою вище духовенство у своїй більшості переходить від відкритої опозиції до тісного співробітництва з російською адміністрацією.

Повстанський табір відзначався доволі широким етнічним представництвом учасників. Зокрема, у їхніх лавах перебувало чимало поляків, молдаван, росіян, євреїв, сербів, вірмен, білорусів, литовців, представників інших народів, які сповідували різні віровчення. Однак абсолютна більшість втягнутого у вир революції населення належала до православних українців. У настроях цієї людності загалом переважали толерантність і віротерпимість, проте нерідко боротьба все ж таки набувала надзвичайної жорстокості й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх задіяних у ній сторін (української, польської, литовської, російської, кримської). З українського боку це мало місце стосовно поляків і євреїв улітку й восени 1648 р., квітні—червні 1649 р., першій половині 1657 р., поляків і татар — у січні-березні 1655 р., 1664 — першій половині 1665 р., литовців — у липні—серпні 1651 р., росіян — у березні—червні 1659 р.; відносно українців з боку поляків — у травні—липні 1648 р., грудні 1648 — лютому 1649 р., червні 1651 р., березні—квітні 1653 р. тощо. Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) велися на території України, то саме українці й зазнавали найбільших втрат.

[72] Грабовецький В. *Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.* Київ, 1972. С. 115—116, 123; Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький*... С. 123—124; Степанков В.С. *Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654).* Львів, 1991. С. 43—44, 51.

РОЗДІЛ **10**

ФАКТОРИ ВИЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Валерій Смолій,
Валерій Степанков

Ескалація конфліктної напруги після Люблінського сейму 1569 р. Дискусійною в теоретичному блоці дослідження революційних рухів незмінно залишається проблема визрівання революційних ситуацій. Вони характеризуються як «нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб ...виникли зміни, що свідчать про початок революції» [73]. Як індикатори, що засвідчують появу ознак такої дестабілізації, теоретична думка другої половини XX ст. запропонувала розглядати критичну масу змін у функціонуванні суспільних інститутів, збої «у роботі механізмів соціального контролю, системах колективних уявлень та поведінкових установок» [74], а діапазон факторів, що зумовлюють їх виникнення, визначати у межах від «пригнічення базових потреб до структурних протиріч глобального масштабу» [75]. За цих обставин спостерігається стійка тенденція пояснювати наростання рівня загального відчуття дискомфорту глибиною протистояння групових інтересів [76]. Відповідно до агентів радикалізації суспільної сфери почали зараховувати всі соціальні групи, що активно залучалися у протестну діяльність [77].

Наявний у різних концептуальних схемах факторно-причинний комплекс, що безпосередньо зіштовхує суспільство у прірву революційного зриву, акумульовано в моделі п'яти факторів Дж. Де Франсо, яка акцентується на масовій фрустрації,

[73] Кравець Г.В. *Революція як механізм зміни вектора політичного процесу:* дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2013. С. 191.

[74] Грязнова О.С. *Теоретические подходы в социологии революции*... С. 11.

[75] Там само.

[76] Штомпка П. *Социология. Анализ современного общества.* Москва, 2005. С. 568—569.

[77] Грязнова О.С. *Теоретические подходы в социологии революции*... С. 11.

дисидентських настроях та об'єднувальних мотиваціях з одночасним наголосом на кризі держави і сприятливих для початку революції міжнародних обставин [78]. Як побачимо далі, сукупна дія всіх цих факторів з різною мірою концентрації своєї критичної маси та впливовості на суспільну рівновагу, власне, і спричинилася до формування в річпосполитському просторі тієї специфічної, за виразом П. Сорокіна, «атмосфери передреволюційних епох, що завжди вражає спостерігача безсиллям влади і виродженням правлячих привілейованих класів» [79].

Без сумніву, проблема з'ясування причин ескалації конфліктної напруги у переддень 1648 р. неодноразово привертала увагу українських науковців. Водночас звернення до цього важливого теоретичного аспекту вивчення будь-якої революції у вітчизняній історіографічній традиції впродовж тривалого часу мали швидше спорадичний, ніж системний характер, демонструючи при цьому помітні тематичні лакуни. Поза розглядом залишалися, наприклад, питання психологічних чинників, особливості менталітету населення південного і південно-східного регіонів тогочасної України. Ситуація ускладнювалася й тим, що загалом започаткований Люблінською унією (1569) надзвичайно важливий період в українській історії, коли переважна більшість етнічно належних Україні земель опинилася під зверхністю Варшави, усе ще залишається (значною мірою через обмеженість джерельної бази) недостатньо розробленим.

А проте саме на зламі 1560—1570-х років у суспільному житті Корони зав'язується комплекс тих суперечностей у політичній, соціальній, економічній та культурно-духовній сферах, які на середину наступного XVII ст. досягли настільки високого ступеня концентрації своєї критичної маси, що спричинили небачений ще в ранньомодерній Європі за своїми масштабністю і наслідками соціальний і політичний вибух. Щоб краще усвідомити його сутність і значення для історичного поступу України, дозволимо собі зупинитися на окремих, найбільш знакових подіях і явищах тогочасного суспільно-політичного життя, що безпосередньо відіграли роль його детонатора.

У січні 1569 р. відкрився Люблінський сейм, вагомим практичним виміром багатомісячної роботи якого стало постання на європейському Сході нового федеративного утворення — Речі Посполитої. У реалізованому в Любліні амбіційному політичному проєкті злилися зустрічні інтереси двох основних його колективних авторів — носіїв найвищих владних повноважень Корони Польської та представленого поліетнічним елементом шляхетського стану Великого князівства Литовського (ВКЛ). Таке унікальне поєднання різнорідних у своїй основі складників політичної суб'єктності, що виступало за межі традиційного державотворення, і зумовило специфіку зафіксованої установчим унійним актом державної конструкції, декларовано побудованої на принципах правової рівноваги [80].

[78] DeFranzo J. *Revolution and Revolutionary Movements*. Boulder, 1991. P. 100.

[79] Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва, 1992. С. 288.

[80] *Akta unij Polski z Litwa. 1385—1791*. Kraków, 1932; Błączczyk G. Rzeczpospolita w latah 1569—1795. Węzlowe problemy stosunków polsko-litewskich. *Zapiski Historyczne*. 1998. T. 63.

Загалом Люблінська унія, поза комплексом породжених нею суперечностей та інновацій суспільно-політичного характеру, а також наданих історичною практикою уроків, спричинила багатолітній історіографічний дискурс, сфокусований переважно на її причинно-наслідкових аспектах, мірі внеску в переговорний процес задіяних у ньому суб'єктів, а також в обширах функціонування дуалістичної польсько-литовської держави. Цей дискурс відбиває всю багатогранність оцінно-інтерпретаційної палітри, запропонованої представниками різних наукових генерацій як у польській, так і в литовській, білоруській та українській національних історіографіях, залишаючи на майбутнє широкий спектр не з'ясованих до кінця питань [81].

За визначеними документами сейму реалізаційними механізмами процеси, що супроводжували фундацію спільної держави з політичним центром у Варшаві, цілковито вкладалися у річище загальних експансіоністських тенденцій і географічних переділів перехідного періоду від середньовіччя у добу модерну. Власне, підтверджений 1 липня унійний акт об'єктивував правовою підставою поширення на соціополітичний простір ВКЛ — організму як на той час вповні динамічного — польського політично-адміністративного устрою та соціальних порядків. Тим більше, що йшлося про цілковито брутальний тиск на Вільно через експропріацію Варшавою підпорядкованого йому значного українсько-білоруського територіально-культурного масиву [82].

Безпрецедентний для Європи експеримент поєднання спільною політичною системою станово-монархічних структур Литви і традицій аристократичного республіканізму Корони не лише порушував усталену архітектоніку східноєвропейської державотворчості. За пунктами Люблінської унії крилися породжені глобалізаційними тенденціями ранньонової доби значно ширші контексти, що позначалися на всіх сферах політичного, соціального, економічного і духовного життя [83].

Z. 1. S. 59—80; Rachuba A., Kiaupiene J., Kiaupa Z. *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*. Warszawa, 2008. S. 87—92, 289—293.

[81] У сучасній історіографії міститься ряд неоднозначних, часто контроверсійних оцінок як самого акту проголошення Речі Посполитої, так і значення цієї події на найближчу та віддаленішу перспективи історичної еволюції не лише польського, литовського, українського та білоруського народів, а й центрально-східноєвропейського регіону загалом. Докладніше висвітлення цих сюжетів див.: Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Укр. іст. журн.* 2010. № 1. С. 65—83; Мальдзіс А. Беларускае ставленне да Люблінскай уніі і інтэграцыйных традыцыяу на працягу XX ст. *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej*. Lublin, 1999. S. 154—159 та ін.

[82] Kempa N. Zimie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku — odrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieky. *Rzeczpospolita w XVI—XVII wieku: państwo czy wspólnota? Zbiór studio.* Toruń, 2007. S. 129—148; Mazur K. *W stronę z Koroną: sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648.* Warszawa, 2006.

[83] Амброзяк Т. *Партикуляризм в парламентской жизни Великого княжества Литовского 1587—1648 гг.:* дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2018. 294 с.; Дмитрачков П.В. В составе Речи Посполитой: из истории развития государственности на белорусских землях (вторая половина XVI — XVIII вв.). *Беларуская думка.* 2009. № 7. С. 51—58; Лойка П.А. Рэалізацыя акта

Своєю інтеграційною складовою унія 1569 р. призвела до оновлення всієї геостратегічної системи регіону. Переорієнтація річпосполитської зовнішньої політики на східний вектор створила реальну протидію на шляху загрозливих викликів, що походили від мусульманського світу, головне ж — на певний час відтермінувала імперські плани московської деспотії. На міжнародній арені Річ Посполита покликалася репрезентувати спільний політичний курс у «справах важливих для обох народів», з двостороннім представництвом у посольствах та під час підписання договорів. У соціальній сфері досягнуті в Любліні домовленості, по суті, відкрили перспективу консолідації об'єднаних спільним політичним простором еліт у єдиний політичний народ-шляхту з фактично необмеженим репертуаром привілеїв та помітною девальвацією національних пріоритетів.

Проєктувалися нові консолідаційні можливості в аспектах організації системи господарювання. У культурологічному вимірі нова держава, що являла на середину XVI ст. зразок культурно-релігійної толерантності, ставала полем поширення на східний регіон реформаційно-гуманістичних ідей західного світу [84].

Однак, як це неодноразово траплялося в історії, реалії найближчих десятиліть виявилися значно складнішими за декларованe актовими матеріалами змістове наповнення проєкту. В кінцевому підсумку, за зауваженням Г. Голенченка, «від Люблінської унії й виграли, й програли всі сторони» [85]. Породжені унійним актом виклики поставили об'єднані спільними політико-адміністративними кордонами та структурами різні народи у нерівномірні суспільні комбінації. Поза шляхетською верствою Річ Посполита не гарантувала більшості польського населення належного соціально-правового захисту. В умовах розгортання кризи, спровокованої релігійно-етнічними протиріччями, що неухильно наростали, лише Литві вдалося до певної міри зберегти власний державний партикуляризм і юрисдикцію. Більш захищеним почувався переважно залишений під її покровом білоруський етнос. За найдраматичнішим сценарієм подальший історичний процес почав розгортатися на українських теренах. Для України наступні за унією десятиліття перебування під зверхністю Варшави визначили шлях до національного визволення та проголошення незалежності власної держави через одну з найпотужніших у ранньомодерній Європі революційну хвилю.

Узявши курс на створення спільного державного організму, польський та литовський уряди намагалися тим самим розв'язати коло проблем як внутрішнього, так і зовнішньополітичного характеру. Так, панівні кола ВКЛ сподівалися за до-

---

Люблінскага сойма 1569 г. у гістарычнай рэчаіснасці другой паловы XVI — пачатку XVII ст. *Выбраныя науковыя працы ВДУ.* Мінск, 2001; *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej.* Lublin, 1999. S. 154—159.

[84] Пичета В.И. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты. *Белоруссия и Литва XV—XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития).* Москва, 1961. С. 525—550; Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина.* 1993. № 3.

[85] Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI—XVIII вв. *Беларусь и Россия: общества и государства.* Минск, 1998. Вып. 2.

помогою унії запобігти загрозі втрати державної незалежності через невдачі, що спіткали князівство у війні з Московською державою, та у зв'язку з активізацією на його південних рубежах войовничого степового елемента. Проте в умовах політико-адміністративних реформ 1564—1566 рр. помітно посилилися пропольські симпатії в середовищі литовської знаті, для якої ідеалом організації політичного життя виступав польський суспільний устрій. Щодо Корони Польської, то для її уряду і панівної верстви унія (як відомо, вони домагалися її ще з кінця XIV ст.) ставала дієвим інструментом реалізації польської доктрини експансії на Схід. Причому одну з центральних її осей становило розширення польських державних кордонів завдяки приєднанню українських земель.

Цілком закономірно постає питання: наскільки у цьому випадку польська і литовська сторони враховували інтереси українців? Відповідь на нього може бути лише однозначно негативною. Як відомо, західноукраїнські землі, що входили до складу Королівства Польського, вважалися його невід'ємною територіальною складовою, позбавленою будь-яких політичних прав. Помітно складнішою виявилася доля тих українських земель, що перебували у складі ВКЛ. На перших порах українські князівства користувалися тут певною автономією, однак вже незабаром панівні кола країни взяли курс на її обмеження, а згодом ліквідацію. Останнім автономним утворенням у межах ВКЛ було Київське князівство, яке припинило своє існування 1474 р. Фактично це означало перерваність на тривалий час започаткованої у києво-руську добу практики національного державотворення. Водночас на тлі посилення в Литві католицьких впливів конфесійними бар'єрами вносився розкол у статусну рівність литовської та руської привілейованих верств, що в кінцевому рахунку спровокувало осібну від литовських інтересів позицію шляхти українських воєводств у люблінських перемовинах. Вона намагалася скористатися ситуацією у власних інтересах, у полі яких перебувало питання отримання певних політичних преференцій для своїх територій.

Законодавчо акт перерозподілу українських земель було оформлено 1 липня, тобто у день оприлюднення основного унійного документа, але політика варшавського двору щодо новоприєднаних територій відразу ж набула принципово інших рис. Люблінська унія не лише поширила на них чинність польської політичної системи та юрисдикції, впровадила притаманні польському суспільству соціальну та економічну моделі. Значно більш далекосяжним наслідком цього політичного акта стало те, що в межах об'єднаного королівською владою українського територіального простору вступили в суперечність дві відмінні світоглядно-духовні цивілізації — репрезентована католицизмом західна (панівна на власне польських теренах релігія) і заснована на православ'ї східна (саме в її силовому полі протягом кількох попередніх століть формувалися засади суспільного, духовного й культурного життя українців та опорні архетипи й стереотипи їхньої ментальності) [86].

[86] Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1920—1990 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Київ, 1992. С. 74.

Власне, ситуація, що склаладася на теренах новоутвореної Речі Посполитої, виявилася результатом запущених ренесансно-гуманістичною ідеологією складніших процесів, які фактично визначали духовно-політичний клімат континенту перехідної доби. Зрозуміло, що в сакралізованому європейському світі пізнього середньовіччя імпульс укоріненню нової цілком світської ідеологічної моделі могла надати лише концепція оновлення релігійної сфери. Виплеканий на цьому ґрунті потужний проєкт релігійного відродження, що оцінюється сучасними дослідниками як проміжний між середньовічними єретичними практиками та революціями нового часу [87], не лише «назавжди розколов єдиний до того світ латинського християнства на два антагоністичних блоки» [88], а й мав своїми прямими наслідками «значні інституційні перетворення», покликані до життя перепорядкуванням репрезентованої Ватиканом духовної влади абсолютній владі світських правителів [89].

«Розмежування європейського суспільства за конфесійною ознакою, — зазначають дослідники, — мало місце не лише в ідеології й духовному житті...» [90]. Породжений тогочасними реформаційними викликами «новий тип віри, що відповідав новому індивідуалізованому типу особистості» [91], власне, став своєрідним інструментом політики, покликавши до життя незнаний до того феномен «політичної релігії». Тим самим у поле великої політичної гри залучався новий колективний актор, що помітно загострювало динамізм політичного життя, включно з його міжнародною сферою та геополітичними вимірами [92]. Таке переформатування усталеного «світового порядку в напрямі секуляризації зверху та націоналізації при збереженні патерналістського типу систем» протягом незначного часу викристалізувалося у якісно відмінний прецедент формування «нового типу суспільної інтеграції — суспільно-релігійної» [93].

Уже на середину XVI ст. Європа, за спостереженням Дж. Еліота, опинилася в ситуації, коли «володарям протистояли... різноманітні вияви релігійної незгоди. Ще довше їм протистояла аристократична опозиція, як відверто, так і під конституційним прикриттям». Інновацією, що набула критичних масштабів, виявилася «загрозлива комбінація релігійного та аристократичного протесту, що породила об'єднавчий рух могутньої сили» [94]. У цьому своєрідному консенсусі релігійного, політичного і соціального вчені схильні вбачати спосіб розв'язання того гло-

[87] Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд... С. 12.

[88] Малиа М. *Локомотивы истории*. *Революции и становление современного мира*... С. 75.

[89] Там само. С. 93—94.

[90] Ивонин Ю.Е. Религия и политика в истории Западной Европы раннего нового времени. *Религия и политика. От античности к эпохе Просвещения:* Сб. науч.-методол. статей. Смоленск, 1997. С. 12.

[91] Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций в XVI—XIX вв. *Революция как концепт и событие.* Москва, 2015. С. 97.

[92] Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* New York, 1958; Veer van der P. Political Religion in the Twenty-first Century. *International Order and the Future of World Politics*. Cambridge, 1999.

[93] Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... С. 97.

[94] Eliott J.H. *Europe Divided, 1559—1598.* London; Glasgow, 1971. P. 95.

бального конфлікту, що зароджувався у надрах традиційних суспільних структур у відповідь на паростки пропонованих новою цивілізаційною системою інновацій, які знаходили свій вираз у посиленні абсолютистських режимів [95], з одного боку, та надмірній концентрації протестної активності — з іншого [96]. У цьому контексті В. Єрохін, зокрема, вбачає дієвість релігійного фактора в тому, що він «зв'язав у єдине ціле соціальні елементи, які були дуже різними, за винятком того, що вони поділяли спільні релігійні цінності. Релігія навіть легітимізувала такі дії, які в іншому випадку розцінювались би як незаконні й насильницькі» [97]. По суті, за зауваженням Я. Домбровського, «у XVI—XVII ст. порушення релігійних прав було в Європі цілком достатньою правовою підставою для відмови у послушенстві володарю й державі» [98].

Конфлікт релігій як чинник визрівання революції. Започаткований на європейському Заході й поширюваний звідти на Схід континенту процес конфесіоналізації зіграв свою фатальну для політичної єдності Речі Посполитої роль через поляризованість її духовної сфери. Як зазначалося, у річпосполитському суспільному просторі релігійний розкол відбувся не за традиційною лінією протистояння між консервативним католицизмом та його оновленою протестантсько-кальвіністською версією, а набув якісно відмінної цивілізаційної конфігурації. Починаючи від Люблінської унії, тут утворюється ситуація, коли зусиллями духовної і світської гілок влади, по суті, конструюється доктрина конфесійної диференціації за шкалою протиставлення згуртованого навколо католицької церкви традиційного польського суспільства та приєднаної руської спільноти зі стійко вкоріненим престижем православ'я. Упереджене ставлення річпосполитських владних структур до православного віровчення сучасні науковці схильні пояснювати його консолідаційними впливами на мирян, що в тогочасних умовах перетворювало православну релігію на важливий фактор провокування суспільних протестних настроїв і водночас своєрідний маркер ідентифікування за шкалою «свій» — «чужий» [99].

---

[95] Уваров П.Ю. Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к «le vécu religieux» и обратно. *Французский ежегодник. 2004: Формы религиозности в XV — начале XIX вв.* Москва, 2004. С. 2—38.

[96] Див., напр.: Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время. *Доклады русско-немецкой научной конференции 14—16 ноября 2000 г.* Санкт-Петербург, 2004; Космач П.Г. Переосмысление роли религиозного фактора в историографии истории стран Запада Нового времени. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыплины.* Мінск, 2013. С. 131—137; Космач П.Г. Религиозный фактор в англо-американском этнополитическом размежевании. *Ист. ежегодник.* Новосибирск, 2011. С. 36—43; Trevor-Roper H. *Archbishop Land, 1573—1645.* 3-nd ed. London, 1988.

[97] Ерохин В.Н. Религиозный фактор в происхождении Английской революции... С. 571.

[98] Dobrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648—1672 przez polskie elity polityczne. *Соціум: Альманах соціальної історії.* Київ, 2007. Вип. 7. С. 156.

[99] Докладніше див.: Глинчикова А.Г. *Индивидуализация личности в преддверии современности.* Москва, 2012. С. 95; Дегтярев А.К., Черноус В.В. Конфессиональный раскол как инструмент отчуждения в российско-украинских отношениях. *Наука. Искусство. Культура.*

Відкрито взятий офіційною Варшавою та підтриманий Ватиканом курс на «юрисдикційне підпорядкування папству» православної церкви спричинив не лише затяжний конфлікт між прихильниками латинського та візантійського обрядів (що невдовзі обернулося загостренням міжнаціональних відносин), а й спровокував глибоку релігійну кризу, яка «в Україні була тісно пов'язана з укладенням 1596 р. Берестейської унії між частиною київської православної митрополії та римською курією», а в ширшому цивілізаційному контексті відбивала породжені реформаційно-контрреформаційними викликами загальноєвропейські тенденції [100].

Попри далеко не поодинокі звернення як українських, так і зарубіжних науковців до церковного унійного процесу на зламі XVI—XVII ст., його історія, особливо в причинно-наслідковій частині, і донині залишає широке поле для дискусій. Зокрема, серед причин укладення унії, поза суто доктринальними аспектами та проявами інституційної кризи, якою на той час до певної міри була заторкнута православна церква, називають розрахунок частини єпископату на здобуття для неї рівного з католицькою духовною інституцією статусу в християнському суспільному просторі Речі Посполитої, зрівняння православної та католицької конфесій не лише у віросповідних, а й у громадсько-політичних правах тощо. Далеко не останню роль відігравала також мотивація щодо убезпечення українського православного світу від можливих загроз з боку мусульманського Сходу після підпорядкування Стамбулу Константинопольського патріаршого престолу. Однак не варто залишати поза увагою і той суто меркантильний інтерес, який провокувався церковними матеріальними ресурсами.

Відповідно діаметральною є оцінна палітра значення цієї події. Зокрема, украй негативно відгукувався щодо унії митрополит Іларіон Огінський, пов'язуючи з нею повне нівелювання православного інтелектуального прошарку та «збаламучення української національної ідеології» [101]. На думку ж декого із сучасних дослідників, унійний собор у Бересті, який відновив «єдність Київської митрополії з Апостольською столицею» [102], «започаткував релігійно-церковну традицію, яка орієнтувалася на західні взірці», тим самим, попри відчутні донині «негативні наслідки міжконфесійної боротьби», наблизивши Україну до Європи, яка вже тоді вступила на шлях модернізації релігійного життя [103]. Водночас зберігся чималий блок джерел, якими недвозначно засвідчується тогочасна упослідженість православної церкви на польських теренах, тож розкол українського соціуму на конфесійній основі демонстрував тенденцію до поглиблення.

2016. Вып. 1 (9). С. 90; Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations in Russia, Ukraine and Belarus.* Cambridge, 2006. P. 199—202.

[100] Плохій С. *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* Київ, 2006. С. 17.

[101] Іларіон, митрополит. Наслідки Берестейської унії в буденному житті народу. *Віра й Культура.* Ч. 8 (22). 1956. С. 4.

[102] Шепетяк О.М. Церква і екуменізм: кроки до об'єднання. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2014. № 1. С. 48.

[103] Тимошенко Л. *Берестейська унія 1596 р.* Дрогобич, 2004. С. 40.

Фактично на зламі XVI — у першій половині XVII ст. на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на традиційні моральні устої, що ґрунтувалися на неписаних етичних нормах і цінностях, які в будь-якому суспільстві співіснують з державним правом [104]. Їхні глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву польсько-католицькій експансії. За таких обставин українське православ'я та інститут православної церкви набувають чинності «центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква ...уможливила швидке зростання рутенського національного почуття» [105]. Отже, не випадково православ'ю випало відіграти роль важливого ідеологічного чинника у визріванні революції.

Обмежувальні заходи щодо православної церкви з боку польської панівної еліти та урядових структур проявлялися у масовому закритті православних храмів і монастирів, позбавленні їх маєтностей і земельних володінь, втручанні у функціонування братських шкіл. Вони супроводжувалися усуненням православних від участі в органах самоврядування, перешкоджанням займатися ремісничо-промисловою та торговельною діяльністю; витісненням української мови з діловодства та суспільно-політичного простору тощо [106]. Ставлення польських владно-елітарних кіл до українців відбив у своєму творі «Розмисел про народ руський» шляхтич Ян Щасний-Гербурт: «...знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах із них сміхи ладнають. На сеймиках братами називають, а на сеймах відщепенцями. Це я знаю, бо все це правда. Але чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб русі не було на Русі, — то це річ неподобна, і це все одно, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська» [107].

Помітну роль в активізації подібних акцій відігравали єзуїти, які після 1560 р., досить швидко здобувши на польських теренах надзвичайний вплив у вищих колах, розпочали активний наступ на позиції православної церкви насамперед в освітянсько-духовній сфері. На осередки місіонерської діяльності було перетворено єзуїтські навчальні заклади у Вільні, Любліні, Несвіжі, Ярославі. У 1608—1609 рр. такі школи відкрилися у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. У них навчалися сотні дітей української шляхти й міщан, яких уміло навертали в лоно католицизму, долучаючи тим самим до чужого культурно-духовного світу та на засадничому рівні руйнучи зв'язок з українською світосистемою.

[104] Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI—XVIII вв. *Новая и новейшая история.* 1993. № 4. С. 82.

[105] Цит. за: Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття. *Філософська і соціологічна думка.* 1993. № 1. С. 98.

[106] Tazbir J. *Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane.* Kraków, 2001. T. 1. S. 196—209.

[107] *Тисяча років української суспільно-політичної думки*: У 9 т. Київ, 2001. Т. 2. Кн. 2. С. 179-180.

Така політика в конфесійному питанні призвела до потужного спротиву українського суспільства, репрезентованого його різними прошарками. Проти єзуїтської пропаганди та за збереження і розвиток національної культури рішуче виступили Острозька школа (у 80—90-х роках XVI ст. вона фактично перетворилася на заклад, що забезпечував вищий рівень освіти в Україні і справляв значний вплив на роботу перших братських шкіл, зокрема Львівської) та окремі письменники-полемісти. Запропонована православними братствами освітньо-виховна програма спрямовувалася передовсім на об'єднання на ґрунті освіти прихожан навколо захисту основних засад православної віри.

У той час, коли більша частина українського шляхетського стану (переважно середнього й нижчого рівнів) почала використовувати католицьке віровчення як об'єднавчий фактор шляхетської спільноти всієї Речі Посполитої, намагаючись обґрунтувати за його допомогою свої претензії на панівне становище у суспільстві, його верхівка розгортає власний культурно-національний проєкт. Загалом варто зауважити, що роль традиційних елітарних кіл у політично-культурному житті українських земель передреволюційної доби та формуванні ідентичності їх корінного населення висвітлено в історіографії недостатньо. Причому на крайніх оцінних полюсах опинилися такі репрезентанти історичної думки XIX—XX ст., як, наприклад, В. Антонович, О. Гермайзе, М. Голубець, М. Грушевський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Липинський [108]. Безперечно, така поляризація підходів зумовлена неоднозначністю процесів, які розпочалися після 1569 р. в середовищі української знаті з відкриттям перед нею перспективи злиття в єдиному «народі політичному» з польською аристократичною верхівкою. Тим більше, що це забезпечувалося стабільною державною протекцією з боку Варшави.

Зрівняні з польською та литовською елітами в правах і привілеях, українські князі, магнати й шляхта майже безболісно й порівняно швидко інтегрувалися у панівну верству Речі Посполитої, непоодиноко закріплюючи свій новий статус пошлюбленням з представниками знатних польських родів, факт чого відзначив, зокрема, М. Грушевський [109]. Цей процес супроводжувався переходом традиційної української аристократії у католицьку віру (у першій чверті XVII ст. її сповідували майже всі князівські й магнатські родини українського й білоруського походження: Пронські, Слуцькі (Олельковичі), Збаразькі, Вишневецькі, Масальські, Острозькі, Ружинські, Заславські, Чорторийські, Корецькі та ін.). По суті, це означало денаціоналізацію економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої суспільної верстви, яка задля збереження й подальшого зміцнення власних позицій не лише виявилася неспроможною очолити боротьбу українського соціуму за національне визволення, а й відкрито (за поодинокими винятками) виступила на протилежному боці. Характерно, що

[108] Докладніше див.: Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (шкіц до історії української шляхти). *Наше минуле*. 1993. № 1. С. 183—192.

[109] Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. *Жовтень*. 1989. № 4.

процес денаціоналізації швидко поширювався й на частину православної знаті, що зберігала доволі міцні позиції на Волині, Брацлавщині й Київщині [110]. Водночас, на противагу цій тенденції, у православному шляхетському середовищі названих воєводств доволі міцними виявилися позиції «специфічного регіонального патріотизму». Як стверджує П. Сас, саме завдячуючи йому «православна конфесія» виявилася для шляхти «тією сферою політичного життя, де реалізовувалися її станові права». Відповідно «православ'я безпосередньо пов'язувало "шляхетський народ" України з усім "руським народом"» [111].

Безумовно, важко не погодитися з тим, що процес становлення «руського народу» політичного далеко не обмежувався лише конфесійною сферою [112]. На сьогодні існує достатньо доказів щодо того, що традиційною українською елітою в межах можливостей її парламентської діяльності здійснювалися непоодинокі кроки, спрямовані на закріплення правовими актами статусу українських земель у складі Речі Посполитої, а також поширення річпосполитських юридичних норм на усталену в їхніх межах систему суспільних відносин. Крім того, за посередництва шляхетської верхівки та завдячуючи її інтелектуальній діяльності землі України ніколи не залишалися поза духовно-культурними здобутками епохи [113].

Однак, знівельовані позицією більшості представництва шляхетства, яка, через фактичне призупинення на українській частині давньоруського територіального ареалу власних державницьких практик, опинилася поза активним політичним життям і замкнулася у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, ці окремі зусилля, по суті, були приречені залишатися в орбіті станової ідеологічної замкненості. Загалом ініційований на державному рівні проєкт «культурно-конфесіональної полонізації магнатерії та значної частини шляхти й міської верхівки» ознаменував упродовж XVI—XVII ст. у межах усієї Речі Посполитої утворення «особливого різновиду шляхетської "сарматської" культури з її ідеалізацією» річпосполитського «політичного устрою..., Вітчизни», лицарських чеснот і ратних звитяг та «істинної католицької віри» [114].

Соціально-економічна політика польської влади на українських землях. Боротьба протилежних тенденцій спостерігалась і в соціально-економічній сфері. Одні з них засвідчували проникнення на українські терени притаманних

[110] Літвін Г. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648)* / пер. з польс. Київ, 2016; Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* 2-ге вид. Київ, 2008; Pelencki J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści — proba nowego spojrzenia. *Przegląd Historyczny*. 1974. T. 65. Z. 2. S. 243—262.

[111] Сас П.М. Політична культура суспільства. *Історія Української культури*: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 484.

[112] Зокрема, про необхідність виходу за межі такого підходу див.: Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569—1648 рр.). *Укр. іст. журн.* 2019. № 2. С. 6.

[113] Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст*...; Її ж. Політична культура еліт. *Історія Української культури*: у 5 т. Т. 2...

[114] Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском...

цивілізації нового часу форм суспільних відносин (вони, починаючи з XVI ст., активно утверджувалися у Західній Європі, зокрема в Нідерландах, Англії, Франції), інші демонстрували зміцнення найвідсталіших рудиментів суспільного устрою середньовічної доби. Так, у 1550—1580-х роках Варшава здійснює заходи, спрямовані на підведення юридичної бази під процес закріпачення селянства (воно позбавлялося права самостійно виступати у суді та повністю підпадало під юрисдикцію доменіального (вотчинного) суду). Помітно ускладнилися умови його виходу від господаря. Магнатерія і шляхта здобували не лише право упродовж 1620-х років розшукувати й повертати до своїх маєтностей утікачів. Віднині вони, згідно з новими юридичними нормами, регламентували всі повинності та розпоряджалися майном кожного підданого, що, по суті, робило навіть з особисто незалежного селянина кріпака. Отже, панівний стан отримав правове обґрунтування для тотального наступу на економічні й соціальні інтереси селян і залежних міщан.

Основна причина цих явищ приховувалась у зацікавленості великих землевласників у пришвидшенні темпів розвитку фільваркового господарства, що зумовлювалося різким зростанням попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Центральної і Західної Європи. Відтак помітно зростала залежність сільськогосподарського виробництва від динаміки товарно-грошового обігу. Намагання шляхти й магнатів отримати якомога більший грошовий прибуток спонукало їх до перетворення маєтків на фільварки, засновані на праці закріпачених селян. Унаслідок цього з середини XVI ст. пришвидшився процес збільшення панщинних робіт, повинностей і податків, що супроводжувався втратою селянами землі, перетворенням їх на предмет дарування, продажу та купівлі.

Процеси, що розгорталися, по суті, на всьому ареалі українських земель, мали певну регіональну специфіку. Зокрема, особливої гостроти суперечності набули на сході Подільського, у Брацлавському, південній і південно-східній частинах Київського воєводств. За своїми інтенсивністю й масовістю колонізація півдня та сходу України не мала собі рівних у Європі й багато в чому випередила всесвітньо відому колонізацію «Дикого Заходу» Америки. Основний контингент переселенців становили втікачі з панських маєтків, тобто найбільш сміливі, енергійні, вольові та рішучі мешканці сіл і міст Галичини, Волині, Західного Поділля (Подільського воєводства), півночі Київського воєводства. Масового характеру втечі набувають у першій половині 90-х років XVI ст., під час козацького виступу, який очолювали Криштоф Косинський та Семерій Наливайко. У першій половині XVII ст. до переселенського руху долучаються вже десятки тисяч людей. Зростанню кількості колоністів сприяла запроваджена тут практика слобод — звільнення землевласниками поселенців від податків і повинностей на термін від 10—15 до 30 років. Господарства фермерського типу, які інтенсивно утверджувалися на півдні й південному сході України, вступали у пряму суперечність з інтересами фільваркової системи. На думку дослідників, таке зіткнення двох моделей економічного розвитку, заснованих на діаметрально протилежних

засадах вибудови соціальних відносин, підсилюване водночас політичними чинниками, створювало в краї вибухонебезпечну ситуацію.

Визріванню такої ситуації сприяли й інші фактори. Зокрема, у соціально-економічній сфері почав зав'язуватися вузол суперечностей, зумовлений зародженням нових виробничих відносин у промисловості. Наприкінці XVI ст. в колонізованих районах швидкими темпами засновуються нові поселення міського типу, розвиваються й «старі» міста. Усього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося приблизно 1000—1200 міст і містечок [115], у яких проживало щонайменше 20 % населення [116]. Незважаючи на те, що господарському сектору переважної більшості з них був притаманний землеробський характер (до речі, це було типовим і для Німеччини, Нідерландів, Англії, Польщі та інших країн), все ж таки їх поява сприяла активізації розвитку ремесла і торгівлі. Загалом на початок революції в Україні налічувалося 270 ремісничих професій (у середніх за розмірами містах ремісництво розвивалося одночасово майже за 30 спеціальностями) [117].

Попри те, що за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна і поступалася розвиненим країнам Західної Європи, нові тенденції поступово почали завойовувати господарський простір. Так, упродовж першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах (залізорудному, папероробному, винокурному, пивоварному, лісопильному, соляному, поташному, селітроварному та ін.) зароджувалися початкові форми мануфактурного виробництва, що відкривало нові перспективи в організації економіки [118]. Проте, на жаль, промислова політика польського уряду істотно гальмувала становлення господарського укладу нового часу.

У цьому далеко не останню роль відігравало посилення впливів на життя українського соціуму іноетнічних елементів. Так, помітно зросла роль, особливо на Волині й Центральній Київщині, польського магнатства. Родини Калиновських, Конецпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських зосередили у своїх руках адміністративні важелі влади на Брацлавщині, півдні й південному сході Київщини. Позиції поляків, а також представників інших етносів зміцнювалися і в українських містах Речі Посполитої. З нарощуванням у першій полови-

[115] Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* Київ, 1954. С. 34; Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. *Історик Олена Компан. Матеріали до біографії* / упоряд. Я. Компан. Київ, 2007. С. 79; *Українська народність:* нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. Київ, 1990. С. 123.

[116] Сас П.М. *Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.* Киев, 1989. С. 18.

[117] Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т. 1. Київ, 2011. С. 396.

[118] Голобуцький В. *Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.* Київ, 1970. С. 81, 91—96; Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні. *Укр. іст. журн.* 1970. № 3. С. 29—35; Стрищинец Н.М. *Промышленность Украины XVI — первой половины XVII веков:* автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ярославль, 1980. С. 1, 14—23; Толстов Р.Д. Розвиток ремесла і виникнення мануфактури на Україні (XVI—XVII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* Київ, 1983. Вип. 17. С. 69.

ні XVII ст. в економічному секторі мануфактурного виробництва та поширенням товарно-грошових операцій збільшилася частка іноетнічного елемента і в лихварській справі, торгівлі, операціях з орендою старостств, млинів, маєтків тощо. За обставин, коли на українських теренах у міській економіці спостерігалося зародження продиктованих викликами раннього нового часу якісно нових форм організації промислового виробництва, політика польської влади приховувала загрозу витіснення українців на узбіччя магістрального поступу нової цивілізації, їх ізоляції в межах середньовічного села й консервації як «селянської нації». Тому козацтво, покозачені селяни й міщани, слобожани півдня та південного сходу України пов'язували різке погіршення свого становища з появою тут поляків, що, власне, і спричинило поширення на регіон традиційних форм фільваркового господарства, відробіткової ренти та особистої залежності.

Фактор козаччини в наростанні протестних настроїв. У таких умовах на активну сцену суспільного життя Речі Посполитої виступила нова соціальна верства — українське козацтво. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. У конкретно-історичних умовах кінця XVI — середини XVII ст. саме вони відроджують державні традиції, які перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинської держави та Київського князівства. Феномен цього явища полягав у тому, що вперше на теренах Центрально-Східної Європи державотворча функція перейшла безпосередньо до рук непривілейованого суспільного прошарку.

Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення зі специфікою державотворчості часів утвердження нового феноменального явища в політичній культурі козацького стану — Запорозької Січі. Проте жодний серйозний дослідник не може заперечувати того факту, що внаслідок історичних обставин фундована зусиллями козацької спільноти Січ перетворилася у 20-30-х роках XVII ст. на життєздатний політичний організм. Козацьке товариство виробило своєрідний внутрішній суспільний устрій, аналогів якому не знали інші суспільства континенту. Проста, але життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (кіш) органів влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань трансформували Запорозьку Січ у стійкий військово-політичний організм, висока виживаність якого забезпечувалася також загальною демократією, рівністю всіх членів козацької спільноти перед усталеними звичаями та правами.

Упродовж свого тривалого існування Запорозька Січ демонструвала якнайширший спектр власне політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Січового Коша.

Він матеріально підтримував братства та навчальні заклади, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів [119]. У досить широкій палітрі продукованих з козацького середовища ідей і поглядів на одне з перших місць виходили соціальні й конфесійні питання. Однак поряд з ними джерела фіксують і вимоги політичного характеру. До таких, як уже зазначалося, слід насамперед віднести порушену перед польським сеймом і королем вимогу визнати й узаконити діяльність православної церковної ієрархії. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, зосереджуючи свою увагу на вирішенні фундаментальних питань.

У різні періоди свого існування козацтво ніколи не було закритою суспільно-державною корпорацією. Усупереч політичним кордонам воно завжди прагнуло поширити свій політичний суверенітет на інші українські землі. Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні й етнічні суперечності, генерувала в козацькому середовищі нові ідеї.

Уже перші великі виступи наприкінці XVI ст. стали потужним імпульсом до розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій, що поступово, упродовж першої половини XVII ст., викристалізувались у програму козацького автономізму. З'являються також перші проєкти козацьких державних утворень: Лівобережного князівства Й. Верещинського та Бузько-Дністровського гетьманату С. Наливайка. Саме Й. Верещинський висунув ідею організації козацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом, яка згодом почала втілюватись у життя.

Виступ Коша Війська Запорозького на захист православної віри виходив далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Його безпосередні та віддаленіші наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження національної і культурної самобутності українців.

Фактично в ході перших великих козацьких воєн 1590-х років закладаються підвалини такого унікального в соціальних практиках Європи явища, як покозачення, яке з початком революції набуло загальноукраїнських масштабів. Відігравши на початковому етапі роль своєрідного генератора соціальної активності селянства в охоплених збройними акціями козацтва регіонах, надалі прагнення до здобуття козацького імунітету швидко поширювалося на інші території, втягуючи у свою орбіту, крім селянської маси, значну частину міщан і збіднілих шляхтичів.

Окремі політичні діячі добре розуміли, чим можуть загрожувати для Речі Посполитої ці глибинні і не завжди контрольовані суспільні процеси. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський дивився далі й глибше за багатьох своїх сучасників, коли писав, що «з часом той вогонь може і в дальших сторонах вчинити щось небезпечне і прикре для Речі Посполитої. Те хлопство, яке з природи своєї народу шляхетському не є приязне, може наважитися й на дещо інше та гірше, коли його

[119] Дзюба Е.Н. *Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в.* Киев, 1987.

занедбати» [120]. Йому вторив пізніше один з великих українських магнатів Ю. Збаразький, який також стверджував: «Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві речі над тим: великий авторитет їх злодійства і явна або скрита прихильність до них трохи не всієї Київської землі й Білорусії. Міста королівські і приватні, доми шляхетські, одні явно, інші потайні, через страх сприяють їм і бажають всякого успіху і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм». За його словами, «всі ті руські краї, що почасти вважають себе пригнобленими панською владою, почасти нарікають на ту унію по своїй дурості, без сумніву, рушили б (за козаками. — *Авт.*) і шукали б помсти разом з ними» [121].

Історична реальність перевершувала ці далеко не оптимістичні прогнози представників панівних верств Речі Посполитої. У королівській пропозиції на сейм (1615) прямо зазначалося, що до козаків «йшли... неоселі, йшли засудженці, йшли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів — так, що мало хто і до плуга мав людей на Поділю» [122]. Інтенсивне збільшення козацького елементу (згідно з даними люстрації низки подніпровських староств, число послушних і непослушних дворів коливалося у пропорції 1 : 5) було не лише показником певних структурних змін у становому складі населення цього регіону. Воно свідчило також про те, що з'явилася і швидко набирала широких потенційних можливостей соціальна сила, яка перевернула світоглядну матрицю десятків тисяч селянської та міської людності.

1632 р. у політичній культурі козацької спільноти вперше було обґрунтувано ідею законності не лише відмови Війська Запорозького визнавати владу польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського суспільства, а й збройного виступу на їх захист [123]. Відповідно служба королю починає трактуватися як контракт з обопільними обов'язками, недотримання яких монархом могло слугувати для Війська Запорозького законною юридичною підставою розірвати його й захищати свої та українського народу права і свободи [124].

В умовах крайнього загострення соціальних, релігійних та національних суперечностей першої чверті XVII ст. Військо Запорозьке впроваджує у Наддніпрянщині власні самоврядні структури, суд і судочинство, військову організацію тощо, тим самим поширюючи на цей регіон свій особливий суверенітет. Одночасно неухильно розширювалися межі козацької юрисдикції (покозачене населення середньої, південної та східної частин Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводств запроваджувало козацькі порядки). По суті, відбувалося виведення контрольованої козаками території «з-під державних впливів метрополії»,

[120] *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца* (далі — *ЧИОНЛ*). Киев, 1901. Кн. 15... С. 165.

[121] *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8. Львів, 1908. С. 179.

[122] *ЧИОНЛ*. Кн. 15... С. 165.

[123] Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2006. Вип. 6. С. 252.

[124] Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... С. 30—37.

що не могло не турбувати політичну еліту Речі Посполитої. Так, 1625 р. король Сигізмунд III змушений був визнати: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Уся Україна (Брацлавське та Київське воєводства. — *Авт.*) у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. (його королівської милості. — *Авт.*) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою» [125].

Неефективність політичної системи Речі Посполитої як один із факторів внутрішньої дестабілізації. На середину XVII ст. виразно окреслилися негативи у функціонуванні політичної системи Речі Посполитої на українських землях (особливо у Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському воєводствах), що приховувало потенційні загрози її існуванню. Істотними вадами річпосполитської практики державного управління були слабкість центральної влади; значна самостійність «локальних осередків..., без погодження з якими не можна було здійснювати управління» [126]; відсутність постійної королівської адміністрації — як у центрі, так і на місцях. На діяльності владно-управлінських структур негативно позначалися конфронтаційні відносини між католицькою, православною та греко-католицькою (уніатською) конфесіями, що, як зазначалося, регулярно породжувало конфлікти на релігійному ґрунті і провокувало напруженість між поляками й українцями.

Як відомо, за формою державного устрою Річ Посполита становила федерацію, де українським землям надавалася обмежена адміністративно-територіальна, судова й культурно-релігійна автономія [127]. Попри те, що інкорпораційна політика польської панівної еліти переслідувала повну територіально-культурну інтеграцію, а також уніфікацію, причому не лише в політичній, а й у правовій площинах, спротив частини української шляхти, яка вдало використовувала наявну правно-територіальну структуру Речі Посполитої (вона фактично становила собою об'єднання значною мірою самостійних самоврядних територіальних одиниць — воєводств і земель [128]), давав змогу консервувати базові елементи останньої. Крім того, місцева шляхта розглядала чотири «руські воєводства»

[125] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 1. Москва, 1953. С. 64.

[126] Makiłła D. *Wladza wykonawcza w Rzeczypospolitej od połowy XVII wieku do 1768 roku: Studium historyczno-prawna.* Toruń, 2003. S. 72.

[127] Шама О. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-Московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: Матеріали Шостих Всеукр. іст. читань. Київ; Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 41—48; Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Вид. 2-ге, перероб. і розшир. Київ, 2006. С. 199—201; Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia. *Przegląd Historyczni.* 1974. T. 65. Z. 2. S. 243—260.

[128] Makiłła D. *Wladza wykonawcza w Rzeczypospolitej od pospolitej od połowy XVII wieku do 1768 roku...* S. 51, 54, 59—65.

(Брацлавське, Волинське, Київське й Чернігівське) як єдину політичну спільність, ґрунтовану на перейнятій від Русі спадщині. Відповідно було вироблено так звану теорію контракту, якою приєднання українських земель трактувалося як «вільний зв'язок руських сарматів з польськими сарматами, укладений у лоні унії» [129]. Залишався лише один крок до того, щоб народилася ідея перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви і Русі, що, як це цілком очевидно, потребувало б зміни державного устрою, до чого Варшава не була готова.

Унаслідок того, що українське порубіжжя локалізувалося зоною Великого Кордону, який, власне, розділяв європейську й кочову цивілізації, впливи останньої істотно позначилися на способі життя місцевого населення. Йому доводилося зі зброєю в руках постійно захищати родину, домівку і результати важкої, але вільної праці. Так у горнилі «самопала й плуга» викристалізувався особливий «сукупний історичний індивід», наділений волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї та виявляти ініціативу у практичних діях [130]. Тож, у південній частині Київського воєводства (за умовною лінією Тетіїв — Біла Церква — Київ — Переяслав — Лубни — Миргород), як ми вже згадували, інтенсивно відбувався процес становлення козацького самоврядування, що означало його «виламування» з владної, адміністративно-територіальної й судової систем Речі Посполитої. Не випадково у владно-шляхетських колах поширювалася інформація про творення козаками своєї окремішньої «республіки», перебирання ними на себе владних повноважень, що були прерогативою короля й державних коронних інституцій [131].

Намагаючись якнайшвидше домогтися об'єднання Волині, Брацлавщини, Київщини, а дещо згодом і Чернігівщини з польськими землями в єдиний державно-політичний організм, влада, з одного боку, створювала сприятливі умови для полонізації й покатоличення української еліти з метою її консолідації з польською на основі польської державної ідеї. Ставилася мета денаціоналізації української шляхти, витіснення з її політичної свідомості ідентифікаційного маркера «політичного народу руського» (так, у текстах реституційних київського і волинського привілеїв 1569 р. стосовно місцевої шляхти замість поняття «народ руський» вжито аморфний вираз «стани» цих провінцій [132]), аби запобігти пер-

[129] Sysyn F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomosci narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego. *Odrodzenie i reformacja w Polsce.* Wrocław, 1982. T. 27. S. 77—78.

[130] Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... С. 86.

[131] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 1... С. 64; Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. *Укр. археогр. щорічник.* Київ; Нью Йорк, 2004. Т. 11/12. Вип. 8/9. С. 456; Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. Київ, 1998. С. 171—172; Смолій В., Степанков В. Державна ідея за козацької доби. *Історія українського козацтва*: Нариси: у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. С. 233—234.

[132] Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku... S. 258—259.

спективі реставрації руської державності та її суб'єктивізації як третьої складової Речі Посполитої, із наданням українцям рівних політичних прав.

Уже згадувалося про те, що домінування шляхти у соціальній структурі та політичному житті Речі Посполитої призвело до подальшого обмеження свобод міщанського стану та закріпачення селянства, яке ставало об'єктом купівлі-продажу. Водночас намагання поширити кріпацтво на південні та східні українські терени спричинило у 30—40-х роках XVII ст. небаченої гостроти соціальний антагонізм, який накладався на національно-релігійний. До того ж польська шляхта не спромоглася об'єктивно оцінити значущість формування у прикордонному регіоні козацтва, а сповідувана нею ідеологія сарматизму виключала будь-яку перспективу визнання за останнім прав вільного, привілейованого («лицарського») стану. Спроба ж узагалі ліквідувати козацтво як стан спровокувала черговий потужний соціально-політичний конфлікт. Така конфліктогенна ситуація, що визрівала через загострення міжнаціональних, міжконфесійних та соціально-політичних суперечностей, приховувала в собі загрозу руйнації усієї не притаманної українським землям моделі політичної системи.

Інша лінія розмежування, що мала стійку тенденцію до поглиблення, сформувалася у сфері політичної культури. Йдеться про протиставлення інтересів польського народу політичного (до нього належала й та частина традиційної української еліти, що перейняла принципи польської політичної доктрини), з одного боку, та українського народу політичного, репрезентованого козацтвом й тими шляхтичами, які залишалися на проукраїнських позиціях, — з іншого. Пройнята ідеєю національної зверхності, що виступала стрижнем ідеології сарматизму («не має шляхти під сонцем понад шляхту польську і синів Корони» [133]), польська шляхта дивилася на Русь як на споконвіку невід'ємну частину польської території, заселену політично й культурно відсталим народом, який мав бути денаціоналізованим і покатоличеним [134].

З іншого боку, в умовах піднесення національного самоусвідомлення православне духовенство, українська патріотична шляхта, інтелігенція і козацтво вже у 20-30-х роках XVII ст. пропонують власну концепцію самобутності руського / українського народу. Вона засновувалася на положеннях про споконвічну руську «отчизну» як священну землю предків; сприйняття Русі політичним простором, сформованим саме у межах українського історико-географічного ареалу; безперервну тяглість і легітимацію політичного буття руського народу («...руські землі Речі Посполитої — це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominium suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з

[133] Tazbir J. *Sarmacii świat: Prace wybrane.* Kraków, 2001. T. 3. S. 392—394.

[134] Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI—XVII ст. *Наука і культура.* Київ, 1993. Вип. 24—27. С. 57—58.

умовою збереження необмеженого панування на власній території)» [135]; трактування козацтва політичним народом, рівним за лицарськими правами шляхті [136].

Пріоритетними цінностями у свідомості значної частини українського православного населення починають виступати захист віри, «прав і Вольностей руського народу». Зокрема, майбутній лідер Української революції Богдан Хмельницький підкреслював: «Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирали охоче» [137]. Посягання на старожитну віру сприймалося, власне, як загроза існуванню самого народу, а міжконфесійне протистояння перетворювалося на міжнаціональний конфлікт. Відбувалося утвердження нових стандартів політичної поведінки, визначальною для якої стає готовність піднятися на збройну боротьбу проти чинного політичного режиму.

Здавалося б, що побудована на засадах шляхетської демократії польська політична система, враховуючи традиційну для неї гнучкість добору методів і засобів реалізації політичної влади, вчасно і адекватно відреагує на паростки нових політичних реалій, що зароджувалися на українських теренах, та шукатиме компромісів заради збереження цілісності Речі Посполитої. Проте цього не сталося. Польська політична еліта виявилася неспроможною реформувати державний устрій, політичні інститути тощо. У цих умовах влада зробила ставку на використання винятково силових ресурсів, «вогнем і мечем» придушуючи спалахи невдоволення і протестні виступи, вдаючись при цьому до застосування елементів етнічних чисток [138]. Утім, політика репресій не розв'язувала складних проблем, а лише поглиблювала ненависть до чинного режиму. Як слушно зауважував М. Грушевський, «все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення "руського народу" Польщею... Все що пановало і утискало, було "лядське" — походженням, вірою, культурою, духом. Все "руське" було поневолене» [139]. Такий градус конфліктності неминуче вів до соціально-політичного вибуху.

---

[135] Величко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII—XVIII ст. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* Київ, 1992. Т. 1. С. 118.

[136] *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* Т. 2, кн. 2. С. 314—315.

[137] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)* / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. С. 196.

[138] Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження.* Київ, 1970. С. 106—117; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Київ, 2003. Вип. 3. С. 389.

[139] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 8. Ч. 2. Київ, 1995. С. 129.

РОЗДІЛ **11**

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Валерій Смолій,
Валерій Степанков

Особливості державотворчого процесу революційної доби та формування державного територіального ядра. Як вже зазначалося, у тривалому процесі рефлексій над феноменом революцій наукова думка запропонувала широкий спектр спостережень, гіпотез і визначень, серед яких, на наш погляд, одне заслуговує на особливу увагу, якщо враховувати загальний контекст породжених ранньомодерною епохою модифікацій соціополітичної сфери. Йдеться про досить лаконічне, проте напрочуд влучне зауваження: «Власне, революція — це і є той час, коли історія змінює свій зміст» [140]. Своєрідною хронологічною межею такого повороту в європейській історії стали друга половина XVI — XVII ст., коли Тридцятилітньою війною та революціями в низці країн континенту було підведено риску під рудиментами середньовічних традицій не лише у сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушено вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та виведено на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації.

Характерно, що перспектива переходу на новий цивілізаційний щабель, як показав час, фактично не залишала для країн і народів континенту альтернативи вибору. Інша справа, що шляхи і темпи переймання суспільними спільнотами пропонованого нового способу буття демонстрували широкий діапазон локальних специфік. Безперечно, у географічно відмінних регіонах і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та кінцевої результативності, потребували різного еквівалента задіяності людських і матеріальних ресурсів у модернізаційних

[140] Федорова М.М. Революция и История (Революция в контексте времени Истории и времени Политики)... С. 83.

процесах. У цьому випадку однозначним залишалося одне — Європа впевнено вступила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін у націє- та державотворенні, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

У проблемно-тематичному блоці вивчення ранньомодерних революцій на чільне місце висувається питання взаємозв'язку останніх з процесами державного будівництва, визначальною ознакою якого для XVI—XVIII ст. став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики.

Державотворчий потенціал революцій високо оцінює, зокрема, М. Маліа. «Саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави, — зазначає він, — придають... революції її вибухового характеру і політично-ідеологічної природи» [141]. Найвищого ступеня такої концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, у яких злам старої системи супроводжується «виникненням таких, що не існували раніше, соціально-історичних організмів» [142]. Зразки подібного творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулись на територіях з різною мірою підлеглості політичним центрам метрополій.

Перші орієнтації щодо проголошення курсу на унезалежнення визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проєкту в практичну площину фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська літньо-осінній кампанії першого року революції. Фактично прийняттям «Статей про устрій Війська Запорозького» було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля власне української державної системи. Прикметно, що під час її фундації поряд з урахуванням міжнародного досвіду державного будівництва (йдеться насамперед про тенденції, що походили із західного християнського простору) бралися до уваги і місцеві державотворчі практики. І хоча нам невідомі продуковані українською політичною думкою революційної доби політичні трактати на кшталт поширених у ранньомодерній Європі творів Дж. Локка, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та інших мислителів, їх створені на вітчизняному ґрунті аналоги, що містять концепції облаштування суспільства та національного державного будівництва, знані з дещо раніших часів. Йдеться про творчий доробок І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, який пізніше було покладено в основу вироблених на різних етапах політичних доктрин, що ними у своїй діяльності послуговувалися, зокре-

[141] Малиа М. *Локомотивы истории. Революции и становление современного мира*... С. 12.
[142] Завалько Г.А. *Социальная революция как явление мировой истории*... С. 14.

ма, Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Немирич, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик та інші українські державники й інтелектуали.

Безумовно, напрацьовані в українському інтелектуальному полі теоретичні засади, поряд з європейським спадком, були творчо переосмислені й адаптовані до потреб нового суспільства, що народжувалось у революційних реаліях середини — другої половини XVII ст. Саме тоді нова українська влада імплементує в національний державницький проєкт традицію (яка походить від часів Київської Русі) верифікації і легітимації процесів становлення вітчизняних ранньомодерних державних структур, що відбувалися одночасно із формуванням нової політичної еліти. Іншим джерелом національного державного будівництва, без сумніву, можна вважати досвід, запозичений із державотворчих практик країн мусульманської цивілізації, а саме Османської імперії та Кримського ханату, з якими тісно контактувала Україна.

Загалом у межах запропонованої раннім новим часом державно-організаційної системи створений у середині XVII ст. український політичний організм за такими ознаками, як наявність у шкалі взаємодії «держава — суспільство» відмежованої владної гілки з достатнім рівнем централізації та внутрішньої структуризації; виділення певної фахової групи державних управлінців і службовців (інститут військових канцеляристів); поширення повноважень влади на визначену кордонами територію і населення, сконцентроване у цих межах; оперування регулятивними механізмами впорядкування суспільних відносин тощо, вповні (за запропонованою політологами шкалою) може бути зарахованим до групи країн із середнім рівнем державності (власне, саме цей тип державної організації і переважав на ранньому етапі становлення європейської модерної цивілізації) [143].

Унаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів, у чому помітну інтегральну роль зіграло радикальне старшинське крило (полковники М. Кривоніс, П. Головацький та ін.), до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, було звільнено від польського панування. Уперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за активної задіяності у нього особисто Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Національною особливістю виявилося те, що темпи державотворення випереджали інтенсивність становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї.

[143] Малюгин С.В. Теоретико-исторические аспекты определения государственности: понятие, типы, основные черты современной и российской государственности. *Genesis: исторические исследования.* 2015. № 4. С. 275—298. Сучасну характеристику ранньомодерної держави див. також: Андерсон П. *Родословная абсолютистского государства.* Москва, 2010; Хеншелл Н. *Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени.* Санкт-Петербург, 2003; Кром М.М. Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия. *Новая и новейшая история.* 2016. № 4. С. 3—15; Reinhard W. *Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Műnchen, 2007.

Хоча на кінець 1648 р. у підпорядкування революційній владі перейшли майже всі етнічні українські землі, ядром новопосталого державного організму виявилася лише частина українського історико-географічного ареалу. Поза межами впливів гетьманського уряду, унаслідок допущених Б. Хмельницьким і його однодумцями тактичних прорахунків, що вилилося в укладення з новообраним польським королем Яном Казимиром Замостянського перемир'я і призупинення подальшого просування повстанської армії в західному напрямі, залишилися Белзьке і Руське воєводства, східні терени Підляського, західні — Волинського і Подільського воєводств [144]. Натомість упродовж зими—весни 1649 р. під гетьманську булаву ввійшли терени на схід від лінії р. Горинь — Кам'янець-Подільський. Однак унаслідок укладення Зборівського договору відбулося істотне ущільнення географічного простору Української держави. Сконцентрована в межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, площа її становила приблизно 180—200 тис. км^2.

Державні кордони на заході (з Молдавією і Польщею) проходили по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на півночі (з Литовським князівством) — уздовж річок Словечна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханатом) — по нижній течії Дніпра і Дикому Полю. Упродовж 1654—1657 рр. вдалося домогтися розширення державної території України — на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході — за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Проте 1659 р. останні було втрачено. На наступних етапах революції державна територія зростає завдяки освоєнню Дикого Поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорожжя сягають Кальміусу, Міусу, Лугані й Сіверського Дінця, від нього — до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р. Берди, угору по ній до Конки й Дніпра [145]. Зосереджене в межах Української держави населення налічувало 1648 р. приблизно 1,6—2 млн осіб, що становило майже половину загальної кількості мешканців усього тогочасного масиву українських земель.

Конституювання національного державного організму відбулось на середину 1650 р. Нова держава входила у простір європейської цивілізації під самоназ-

[144] Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець.* Київ, 2020; Степанков В., Степанков В.[В.]. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Укр. іст. журн.* 2023. № 5. С. 184—207.

[145] Горобець В. *Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659).* Київ, 1998. С. 38—72; Його ж. *«Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. Київ, 2007. С. 95—101, 147—158; Гуржій О. *Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право.* Київ, 1996. С. 35—52; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги). *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). Львів, 1931. Т. 151 С. 136; Його ж. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. *Історичні студії та їх використання.* Київ, 1966. Вип. 2. С. 124—136; Його ж. *Богдан Хмельницький...* С. 230—231; Пирко В. *Северное Приазовье в XVI—XVIII вв.* Киев, 1988. С. 15—20.

вою «Військо Запорозьке», тобто означувалася терміном (як це є нині загальновизнаним) з поліваріантною семантикою. У подальшому з метою ідентифікації фундованого у роки революції XVII ст. нового політичного утворення застосовувалися інші політоніми або ж історично-географічні назви чи історіографічні конструкти (Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Князівство Руське, Малоросія чи Мала Росія), вибір яких нерідко диктувався сферою ідеології.

Від самого початку український варіант державної організації розбудовувався за класичною моделлю національної держави, у якій домінантні позиції в неоднорідному за етнічним складом суспільстві належали корінному народу (який одночасно виступав носієм віросповідних традицій провідної релігії), при загальній зорієнтованості на національну та конфесійну лояльність. А світський характер державної структури не суперечив збереженню в полі політики міцних позицій релікту «божественного абсолюту», коли держава персоніфікувалася особою її правителя. Водночас в Українській державі спостерігалося стійке розмежування приватної і державної власності, тобто державний територіально-географічний простір перестав асоціюватися з персональною вотчиною її зверхника.

Завдячуючи ініціативам та зусиллям Б. Хмельницького, модель Української держави, структурована за канонами ранньомодерних державотворчих практик, постає як динамічна, відкрита до інноваційних викликів (за одночасного збереження власної самобутності) система зв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії чи суспільними інститутами. В її основу гетьманом закладалися централізована владна вертикаль; збалансоване суспільство, яке через виборність вищих посад у державному апараті, а також старшинську та Генеральну ради отримувало механізми контролю за владними структурами; розвинута (як на свій час) горизонталь місцевого самоуправління, заснований на засадах протекціонізму сильний економічний базис тощо.

За формою правління це була республіка, побудована на принципах унітарності та соборності. Її унітарний характер залишався чинним до 1663 р., однак пізніше, через громадянський розбрат та під впливом геополітичного чинника, Україна перетворилася на поліцентричне об'єднання трьох окремих політичних утворень: Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Війська Запорозького Низового. Українська держава відзначалася своєрідним адміністративно-територіальним устроєм — полково-сотенним, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк являв собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. Також кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці — сотні, а останні — на курені.

Важливу роль у функціонуванні державного організму на всіх етапах революції відігравала армія, що мала власний військовий статут і чітку вертикаль підлеглості. Загартовані революційною епохою, збройні сили України, по суті, нічим не поступалися європейським аналогам, а почасти й перевершували їх. Завдяки запропонованій урядом програмі військового будівництва було запроваджено низку новацій в організації війська, тактиці ведення бою, створювалися допоміжні служби. Умі-

ле поєднання традиційного для запорозького козацтва бойового вишколу і нових форм, характерних для європейського військового мистецтва середини XVII ст., яке переживало так звану воєнну революцію, дало можливість не лише продемонструвати вишкіл сформованих на принципі добровільності українських армійських підрозділів, а й вписати в аннали світової військової стратегії і тактики нові сторінки, успішно завершивши низку бойових операцій (зокрема, це стосується битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, а пізніше — Конотопом) і довівши переваги національних методів планування та ведення бою.

Політичною столицею держави став Чигирин, а Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбулося становлення державної символіки. Функції державного герба перебрав на себе головний символ Війська Запорозького, репрезентований зображенням козака з шаблею при боці й рушницею на плечі. У різних варіаціях це зображення фігурує і на державних печатках XVII—XVIII ст. За відсутності спеціального державного прапора частково, як засвідчують дослідження останніх років, його роль виконували гетьманські знамена [146].

Модель національної політичної системи. В одному часовому вимірі, а до певної міри навіть випереджаючи злет національного державотворення, революція започаткувала і становлення принципово нової моделі політичної системи. Її процесуально-інституційне оформлення — це складний процес інституціоналізації владно-управлінського апарату на центральному і місцевому рівнях, з одночасним виробленням механізмів регулювання відносин як між суб'єктами влади, так і між її носіями та соціумом. Формування в Україні нової управлінської вертикалі відбувалося на тлі надзвичайної радикалізації суспільних настроїв та за відсутності чітко вмотивованої (на перших порах) державницької ідеології, а отже результативна спрямованість владного волевиявлення зумовлювалася завданнями закріплення політичних і соціальних завоювань повсталої нації. Однак це не могло не позначитися відповідно на функціонуванні інституту політичної влади, злагодженості дій окремих ланок заново сформованого інституційного

[146] Докладно сюжети, пов'язані зі становленням державної символіки Української ранньомодерної держави, розкрито у працях: Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва. *Історія українського козацтва*: Нариси у 2 т. Т. 2. Київ, 2007; Його ж. *Українські державні земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI — XVIII ст.).* Харків, 2003; Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика). *Україна — Козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах.* Київ, 2004; Його ж. Державна печатка Гетьманату. *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби.* Київ, 2018; Його ж. Державна печатка Гетьманату. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст.*: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2018; Савчук Ю. «Війська Запорозького воїн знаменитий...»: витоки, сутність та еволюція державного герба Українського Гетьманату. *Український Гетьманат: нариси історії...* Кн. 1; Його ж. «Війська Запорозького воїн знаменитий»: витоки, сутність та еволюція державного герба Українського Гетьманату. *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби...*; Його ж. *Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція).* Київ, 2006; Його ж. *Одіссея козацьких прапорів / The Oddyssey of Cossack flags*. Stokholm, 2012.

поля, відносинах між основними групами суб'єктів політичних процесів, а також на всій сфері соціальних зв'язків.

Попри свою очевидну певну недосконалість та функціональну розбалансованість, основною метою, засадничими принципами для української політичної системи кінця 1640-х — середини 1670-х років стало підпорядкування всіх владних і соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному просторі Європи.

Процес зламу річпосполитського політичного режиму та ліквідації чинності на звільнених теренах України його владних інституцій, регулятивних механізмів і законодавчих норм супроводжувався інтенсивним формуванням національної інституційної підсистеми, головними в якій стали, власне, інститут держави та інститут влади. Поряд з ними важливими складовими в полі українського політичного життя виступали також православна церква й органи самоврядування. Водночас значно підвищився градус політичної активності суспільства. На всіх етапах революційної боротьби гранично високим залишався рівень впливу на політичну та суспільну сфери мілітарного чинника.

Становлення національного інституту влади в українських реаліях середини — другої половини XVII ст. мало кілька яскраво виражених особливостей і водночас вирізнялося складністю та неоднозначністю. На відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (хоч і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності в політичному устрої і функціонуванні владних інституцій) відбулися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно, і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки).

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. Водночас уже від початку революційного виступу на формуванні нової управлінської вертикалі кардинально почав позначатися високий показник радикалізації соціальних настроїв. Особливість цієї вертикалі полягала в націленості вищого керівництва держави на закріплення політичних і соціальних завоювань повсталої нації з подальшою перспективою розбудови нового соціально-політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети впродовж 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізовувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену в практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фея, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти» [147]. Нагадаємо, що такою групою, яка виступила фундатором і творцем Української держави, стала не

[147] Fay B. *Critical Sozial Science: Liberation and its limits.* Ithaca; New York, 1987. P. 130.

традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво.

Формування національного інституту влади мало інтенсивний характер і здійснювалося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, які створювали за козацькими зразками місцеві адміністративно-управлінські органи, так і згори — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. Уже на першому році революції відбувається становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів, визначаються головні напрями її діяльності. Основні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найефективніше вона проявилася на першому етапі.

Фактично від самого початку функціонування національного інституту влади помітну роль почала відігравати регулятивна (нормативна) підсистема, попри свою недосконалість і невивершеність. Саме на неї покладалася функція забезпечення опрацювання соціально-нормативної бази регулювання політичних відносин. Змінюється власне соціальна основа політичної системи. Досить інтенсивними темпами відбувалося становлення інтегральної, комунікативної та культурної підсистем, цілепризначення яких наповнювалося якісно новим змістом.

Встановлювана форма політичного управління мала дуалістичний характер і виявилася справжнім новотвором політичної культури українського ранньомодерного соціуму. У специфічний спосіб визначалась і суб'єктність влади. Безпосереднім носієм владних повноважень, чи її суб'єктом, виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні в ухваленні рішень, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад.

Об'єктно-суб'єктні відносини в полі влади, помітно загостривши водночас проблему лідерства, загалом мали багато типологічно спільних ознак з аналогічними процесами у низці держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській ранньомодерній державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради стало її суб'єктом.

Уже на першому році революції сформувалися основні характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для

суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право ухвалення рішень, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й поспільства.

Зауважимо, що юридична дихотомія стосовно статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої [148], фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький. Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям цього українського володаря (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку населення, досягла найвищого рівня ефективності. Задовільний рівень демонструвала діяльність владних структур за І. Брюховецького, П. Дорошенка та І. Самойловича (щоправда, у цей час уже спостерігалося звуження соціальної бази, з якої рекрутувалися носії владно-управлінських повноважень). Однак недостатня на окремих етапах функціональна ефективність державно-управлінського інституту засвідчувала зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади» [149], що стало наслідком взаємодії низки факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилок, невдач, успіхів).

Сформована революційним шляхом політична влада набула виразного національного забарвлення. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, який рішуче виступив проти польського панування. Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права, що регулювали відносини суб'єктів владарювання. Вони визначали складну систему управлінських функцій центральних і місцевих органів влади та загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення на джерело влади й гетьманської волі. У конкретно-історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому підсумку відіграло фатальну для української державності роль.

Від самого початку політична верхівка демонструвала потужні вольові якості. Характерно, що в процесі формування урядової політичної програми одним

[148] Див.: Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.). *Наук. записки НаУКМА.* Т. 130: Іст. науки. Київ, 2012.

[149] Гелей С.Д., Рутар С.М. *Політологія*. Вид. 4-те, перероб. і доп. Львів, 2001. С. 66.

із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних гетьманських повноважень. Добре розуміючи, що такий курс вступав у суперечність із традиційним республіканізмом Війська Запорозького, він, однак, уже починаючи з другої половини 1648 р., намагається вжити рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади у своїх руках. Гетьман дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!» [150]. Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким свого владного статусу не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатнього і повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови державного організму. Завдячуючи тому, що його зусиллями у владному просторі України було вибудувано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність розпоряджень центральних владних інституцій поширювалася на всі звільнені території, знаходячи на місцях швидке й неухильне реагування з боку полкових і сотенних урядів. Однак після смерті гетьмана розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя.

Трансформація соціальної структури суспільства та соціальна політика центральної влади. У процесі державного будівництва та в умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь рядового козацтва, селянства й міщанства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст почав відігравати український елемент; відповідно пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалася важлива місія формування якісно відмінної від річпосполитської моделі взаємодії державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами.

У специфічних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань для революційної влади ставало врегулювання конфесійних та міжнаціональних відносин. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд вживав заходів, щоб запобігти етнічним чисткам і масовому винищенню іновірців. Намагаючись знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і водночас зберегти політичне домінування козацтва,

[150] Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. *Бої Хмельницького. Військово-історична студія.* 2-ге вид. Львів, 1994. С. 21.

Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Однак перехід шляхетства на службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля гетьмана, так і не набув масового характеру. Будучи позбавленою владних важелів й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта втратила колишню провідну роль у суспільстві і, попри спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції залишалася лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалося право користуватися земельними наділами (зокрема з маєтками з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги влада приділяла козацтву. Із самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські структури формувалися саме з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком — І. Виговського й П. Тетері) дбали передусім про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, що виникли в ході революції і потребували розв'язання. Насамперед йшлося про правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу в цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовлятися від своїх намірів. Козацтво залишалося відкритим для інших станів і груп суспільства.

Уже на перших порах революції український уряд опинився перед непростою проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності політичної еліти. Однак попри всі зусилля Б. Хмельницького і його наступників, особливо П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати козацьку спільноту навколо ідеї збереження єдності Української держави. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових та вузько егоїстичних інтересів втягували козацтво у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж унаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт (згодом він переріс у громадянську війну) між городовими козаками й запорожцями і окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактора стало однією з найважливіших причин розпаду України на три державні утворення, а в кінцевому підсумку і зведення нанівець завоювань революції. Далося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, яку приховувало в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва на власників значних земельних угідь. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався зсередини через те, що його елітарна верхівка, поривaючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого, — створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей усередині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Окреме (і особливе) питання на різних етапах революції — відносини центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Б. Хмельницький, який добре усвідомлював виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й утвердженні національного державного організму, намагаючись заручитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, а й козацтву втручатися «в справи духовниє церковниє священническиє» чи ображати «священников духовних отцов своїх» [151]. Водночас щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язав підданих виконувати «звикле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін цю політику продовжували і наступники Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенко. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відігравало важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, а й у її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648—1652 рр.).

Однак існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів у політичному житті Української держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським на платформі спільних незалежницьких і соборних проєктів, то один із попередників останнього на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади та проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої і Російської держави, що вносило певне непорозуміння у його стосунки з Б. Хмельницьким. Ослаблення гетьманської влади наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецькой восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, підривали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно москвофільського) духовенства, яке почало активно вмішуватися у державно-політичні справи Лівобережного Гетьманату. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1686 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії [152].

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу підпорядкувати самоврядні міста гетьманській юрисдикції), починаючи від

[151] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)*... С. 108.

[152] *Історія церкви та релігійної думки в Україні:* у 3-х кн. Кн. 3. Київ, 1994. С. 91—94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство. *Історія української культури:* у 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII — XVIII століть. Київ, 2003. С. 365—367.

Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження норм магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть за Б. Хмельницького великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканності їхніх привілеїв. Не випадково у 1654—1655 рр. вони зверталися безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У подальшому такі клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя).

У системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці щодо селянства, потужним генератором соціальної активності якого у революційних подіях, як вже зазначалося, стало прагнення до здобуття козацького імунітету. Селяни рішуче виступали проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських (на кшталт козацьких зимівників) господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи.

На перших порах (червень — липень 1648 р.) Б. Хмельницький безуспішно намагався взяти під контроль соціальний протест селян. Він вважав за можливе збереження тогочасної моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це зумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру силовими методами придушити селянський рух, а навпаки, почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто прийняв основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану [153]. Це, по суті, ознаменувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України.

Розпад 1663 р. унітарної держави на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством у кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд побоювався вживати заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Незважаючи на певні кроки щодо обмеження прав окремих груп, зростан-

[153] Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. У *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 5. Київ, 2005. С. 289—305.

ня податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами. Дещо інакше ці відносини складалися у Правобережжі — унаслідок воєнних дій першої половини — середини 1670-х років, що вщент зруйнували цей регіон [154], чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів проти 1648 р., і воно перетворилося на невелику соціальну групу.

Економічна політика гетьманських урядів. Одним із важливих аспектів революційних трансформацій в Україні, що, до речі, привернув на себе увагу Європи, стала організація власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Слід зауважити, що перебудова економічної сфери ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується — з позитивними чи негативними наслідками — відлагоджена на попередньому етапі система торговельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також їхній характер; заторкуються ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо [155]. Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом революції і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б. Хмельницьким вже невдовзі після його обрання на булаву.

Втягнутий політичними подіями середини — другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень раннього нового часу, український соціум з конституюванням самостійної Української держави опинився перед непростим вибором: залишитися в межах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання чи стати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Уважне прочитання джерел засвідчує, що українці впевнено схилялися саме до другого варіанта.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, пробудила до життя низку явищ, що стали справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не

[154] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. *Гетьманська Україна.* Київ, 1999. С. 262—264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII—XVIII ст.). *Історія українського селянства: Нариси у 2-х т.* Т. 1. Київ, 2006. С. 265.

[155] Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., напр.: Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів.* Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem.* T. IV: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV—XVIII wieku: Materialy konferencji naukowej. Torun, 2007; Rusiński W. *Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie późnofeudalnym (XVI—XVIII w.).* Poznań, 2008.

виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Загалом, попри наявну внутрішню і зовнішню деструкцію, в Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Принципи економічного меркантилізму [156], закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства, відкривали перспективи створення в Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи. Повсякденною практикою господарювання, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу ініціативи особисто вільного індивіда, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

У середині XVII ст. відбувся грандіозний переворот у системі аграрних відносин: тут ліквідовується велике й середнє землеволодіння. Кардинальні зміни в характері і формах земельної власності зруйнували підвалини попередньої економічної системи. Реальністю став масштабний перерозподіл земельного фонду. На основний економічний осередок господарського розвитку перетворилося вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній (на жаль, через юридичну неврегульованість, часто обмежуваній з боку бюрократичних структур) власності на землю, чого не спостерігалося у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії).

У 40—70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних зон, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характерних ознак, мав доволі виразні відмінності. Це — західноукраїнський ареал, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей. У кожній з них створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового охоплення впливами формованої в Українській державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня. Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами — селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торговельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними регіонами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зрослий попит як на продукцію сільського господарства, так і на най-

[156] Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: Ведута Е.Н. *Стратегия и экономическая политика государства.* Москва, 2004; Войтов А.Г. *История экономических учений.* 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2009; Дейвіс Н. *Європа — історія.* Київ, 2006. С. 540; *Меркантилизм.* Москва; Ленинград, 1935; Ткаченко А.А. *Экономическая история Западной Европы и Америки.* Запорожье, 1998. С. 262.

різноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежовуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...» [157]. Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції синхронно розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах.

Попри те, що сам термін «мануфактура» не набув на теренах Гетьманату значного поширення (дослідники зазначають, що у XVII—XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом» [158]), все ж прикметні ознаки мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як борошномельний, лісовий і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний тощо. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння. Дуже розгалужену мережу мала в 1650—1670-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення харчової продукції в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, а також великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій помітний карб. Зокрема, темпи розвитку і продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом і Туреччиною, міжстаршинськими усобицями й конфліктами, що також призводили до значних руйнувань і спустошень, згортання господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання певних виробів у загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, оснащеність й озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які були необхідні населенню для осілості на нових місцях, для нормального функціонування міста і села.

Загалом же привнесені революцією зміни в аграрний і промисловий сектори української економіки сприяли перетворенню її на оазу того типу господа-

[157] Оглоблин А.П. *Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика.* Киев, 1925. С. 11—12.

[158] Оглоблин А.П. *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине.* Киев, 1925. С. 17; Кулишер И.М. *Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе:* в 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1906. С. 598.

рювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найрозвиненіших країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання. На жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії складалися так, що зміцніти паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання і виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, національна економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, сфері регулювання взаємин індивідів, соціальних станів і груп, стосунках між соціальними й державними структурами, між політичними інститутами тощо, потребували свого правового оформлення. Поряд з цим спостерігалася трансформація різних моральних понять і правил поведінки [159], що також потребувало їх закріплення певними правовими нормами. Проте політична еліта не була готовою усвідомити всю глибину політичної значущості створення національного правового кодексу (вона приступила до його розроблення лише у другій чверті XVIII ст.). За умов його відсутності, що вкрай негативно позначалося на функціонуванні політичної системи, а також виступало потенційною загрозою реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, реалії революційних змін у суспільній сфері спонукали владу визнати чинність козацького звичаєвого права і судочинства на теренах усього Гетьманату.

Пошуки шляхів забезпечення зовнішньополітичного суверенітету Української держави. Процес формування Української держави невідворотно поставив на порядок денний питання забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання української незалежності, потребувало створення українським урядом ефективної дипломатичної служби.

В основу діяльності українського інституту дипломатії було покладено накопичений козацтвом досвід зносин з іншими країнами. Загалом у роки революції сформувалася відносно стрункa, не забюрократизована й ефективна вертикаль врегулювання зовнішньополітичних питань. Від початку 1649 р., з поступовим нівелюванням ролі Генеральної ради, в Україні починає формуватися унікальна

[159] Гуржій О. *Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.*... С. 126.

для європейської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою — через посередництво старшинської ради та гетьмана. Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія.

Функціональне поле дипломатичної служби визначалося змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Так, упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошуки порозуміння зі Стамбулом, заохочування російського царя і трансильванського господаря до боротьби за польську корону, визнання урядом Речі Посполитої України її рівноправним суб'єктом. З першої половини 1649 р. й до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими країнами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654—1657 рр. провідними напрямами зовнішньої політики стають формування антипольської коаліції, забезпечення міжнародної підтримки щодо законності приєднання до державного територіального ядра західноукраїнських земель, нейтралізація спрямованого проти Української держави кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань з боку Російської держави. Важливою сферою діяльності дипломатів у 1648—1657 рр. залишався збір інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхню військову спроможність тощо.

Характерним для української дипломатії кінця 1650-х — 1670-х років стало формування представницьких (за участю делегованих старшин і козаків від кожного полку) посольств, завданням яких було вироблення змісту важливих міжнародних договорів або ж їх ухвалення. Наприклад, за таким принципом навесні 1659 р. організовували посольства на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей нав'язаного Ю. Хмельницькому Переяславського договору, навесні 1669 р. — до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо.

За всіх політичних режимів і за будь-яких обставин основним у діяльності української дипломатії залишалося гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави» [160]. У контексті цієї головної мети на чільне місце виступало питання пошуку порозуміння із сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Проте геополітична ситуація навколо Української держави складалася несприятливо. На середину XVII ст. на європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попередніх правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний

[160] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)...* С. 597.

рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно змінилося становище Швеції, до якої відійшла належна до німецької території частина північного узбережжя, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у балтійському регіоні. У виграші виявилася також Франція, у якої з'явилася можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Велике значення мало встановлення Вестфальським миром європейської системи державних кордонів, непорушність яких відтепер мала гарантуватися міжнародним правом.

Головним у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, навколо чого, починаючи від 1650-х років, точилися дипломатичні та воєнні баталії між провідними монаршими дворами Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалося питання підпорядкування своїм впливам нової центрально-східноєвропейської держави — Українського Гетьманату. «Його міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...» [161]. Понад п'ять десятиліть українська влада, щоб забезпечити реалізацію національного політичного проєкту, була змушена постійно зважати на суперництво сильніших сусідніх держав, переходити з одного боку на інший. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

У цьому випадку враховувалися посталі на національному ґрунті особливості й традиції, зумовлені місцевою державотворчою специфікою та співвідношенням геополітичних сил. Загалом для розв'язання актуальних завдань, що виникали у зовнішньополітичній сфері навколо утвердження суб'єктності України в системі європейських держав, національна політична еліта демонструвала готовність до застосування для досягнення поставлених цілей наявного в європейській дипломатії інструментарію, методів і засобів урегулювання спірних питань та конфронтаційних ситуацій. Зокрема, одним із механізмів отримання безпекових гарантій, який почав широко використовуватися українськими гетьманами для вирішення геополітичних проблем, став формат протекторства. Під останнім у міжнародному праві розуміється особлива форма міждержавних відносин, що ґрунтується на договорі, відповідно до якого володарі двох країн беруть на себе особливі обопільні зобов'язання, що передбачають захист (як правило, політичний і воєнний) на певних домовленостях сильнішим суб'єктом слабшого, за умови збереження за останнім основних суверенних прав. У разі недотримання цих домовленостей з боку протектора друга сторона могла вважати себе вільною від виконання взятого на себе обсягу зобов'язань. Саме на підставі цієї традиції впродовж не одного десяти-

[161] Чухліб Т. *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр.* Київ, 2010. С. 126.

ліття вибудовувався зовнішньополітичний курс України, яка намагалася відстояти свою незалежність у безкінечній протидії геополітичним викликам.

Потенційним протектором для Української держави, залежно від можливих масштабів надання військово-політичної підтримки, могли розглядатися передусім Кримський ханат, Османська імперія та Московське царство — тобто країни, які, як і Річ Посполита, всіляко намагалися запобігти виборенню Україною незалежності, утворюючи навколо щойно посталого політичного організму своєрідний геополітичний «трикутник смерті». Вирватися з нього самотужки було неможливо. Проте надання допомоги з боку Москви, Стамбула або Бахчисарая неминуче загрожувало втратою частини суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок).

Зауважимо, що орієнтація на російський вектор у геополітичній концепції гетьмана Б. Хмельницького визначилася не відразу. Зі свого боку північно-східна сусідка України з початком революції прагнула використати національно-визвольну боротьбу українців як важіль дипломатичного тиску на польський уряд з метою повернення собі Смоленська і Сіверщини та реалізації інших геополітичних цілей. Виступаючи противником української незалежності й намагаючись послабити позиції Варшави, Москва, до речі, як і Бахчисарай, дотримувалася до 1653 р. тактики одночасного виснаження України й Речі Посполитої.

Опинившись у надзвичайно скрутній зовнішньополітичній ситуації, зумовленій укладенням 15 грудня 1653 р. Кам'янець-Подільського договору між Річчю Посполитою і Кримським ханатом, що передбачав припинення між ними воєнних дій та повернення чинності Зборівської угоди в її найбільш дискримінаційній частині, а головне — ліквідацію Української держави та окупацію її території польським підрозділами [162], гетьман скликав 18 січня 1654 р. у Переяславі старшинську раду за участі переяславських козаків і міщан, що ухвалила акт переходу під царське протегування. Відзначимо, що тоді російська сторона ще допускала можливість збереження за Військом Запорозьким статусу протегованої держави. Адже не випадково ідея патронату як стрижнева проймає зміст надісланого царськими дипломатами тексту вітальної промови для В. Бутурліна, яку той мав виголосити при врученні Б. Хмельницькому владних клейнодів.

Зі свого боку українська політична еліта сприймала концепт протекторату як особливу форму воєнно-політичного співробітництва, що апріорі не передбачало злиття держав-учасниць в єдине територіально-політичне тіло. Власне, ухвалюючи рішення на Переяславській раді, Україна не мала наміру увійти як автономна складова до Московського царства (на чому активно акцентується російська історіографія). Переяславські перемовини з російським посольством однозначно засвідчують, що для української еліти єдино прийнятною формою переходу «під царську руку» могло бути номінальне протекторство — на зразок моделі, на яку орієнтувалася Україна у перемовинах із Стамбулом наприкінці 1650 р., до того ж взаємозобов'язання сторін мали бути зафіксованими на договірній основі.

[162] Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець...* С. 518—520.

Звертаючись до обставин ухвали Переяславської ради щодо визнання царя протектором і складання односторонньої присяги, не варто залишати поза увагою демонстровану елітарними колами переконаність у своєму праві на відмову від свого рішення у разі нехтування монархом інтересів Війська Запорозького. На відміну від елітарних російських кіл, якими традиційно (з досвіду стосунків зі Степом) «підданство» трактувалося як «знак безумовного і виняткового упідлеглення Москві», форма своєрідного «холопства государєвого» [163], український політичний і соціальний провід розглядав залежність від протектора лише в рамках визнання монарха як опікуна й виконання на його користь певних обов'язків — без втрати прав на «управління своєю країною» [164] за беззастережної умови її окремішнього існування.

Ця ідея наскрізно проходить через «Маніфестацію від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою» (жовтень 1658 р.), автором якої став український політичний і військовий діяч Юрій Немирич. «І не з іншої якої причини ми прийняли протекторат великого князя московського, — наголошувалося у документі, — а лише для того, щоб за угодою, укладеною за допомогою зброї і з Божою поміччю відновленою не раз пролитою кров'ю, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків». Проте, продовжував його автор, попри сподівання, що протектор «буде до нас доброзичливим, дружнім, м'якосердним, чинитиме з нами не інакше, як ґрунтуючись на щирій довірі, не порушуючи нашої свободи, а діятиме відповідно до своїх обіцянок», московські державні чини «мали заміри, щоб вже в той перший рік... захопити Польське королівство, а нас придушити і приєднати» [165].

До речі, у тексті «Маніфестації...» неодноразово акцентовано увагу на намірах московитів «приєднати» до себе Малу Русь і Військо Запорозьке, щоб «зробити союзниками по рабству» [166]. Проаналізувавши агресивні дії Московії, Ю. Немирич робить висновок: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, які без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. Для того, щоб знищити його, ми і доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи» [167]. Через десять років П. Дорошенко та його соратники, розробляючи проєкт договору про визнання України султанським протекторатом, враховуючи прорахунки 1654 р., спеціально введеною до нього окремою статтею застерігали османську сторону, що у разі порушення нею дуже конкретно прописаних умов,

[163] Див.: Трепавлов В.В. *«Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV—XVIII вв.* Москва, 2007. С. 134—140.

[164] Таирова-Яковлева Т. *Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654—1658).* Киев, 2017. С. 33—34.

[165] *Україна. Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.:* у 10 т. Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI—XVII ст.). Київ, 2008. С. 257.

[166] Там само. С. 257—258.

[167] Там само. С. 262—263.

на яких Україна погоджується на її протегування, українська влада залишає за собою право розірвання договору [168].

Отже, фактично на переговорній платформі Переяслава 1654 р., а також у ході перемовин у Москві щодо укладення відповідного договору відбувся перший геополітичний двобій локалізованої європейським південним сходом України, яка ментально тяжіла до європейських цивілізаційних зразків і політична система якої вибудовувалася на демократичних цінностях звитяги запорозького козацтва, з ґрунтованою на концепції самодержавства як продукту вищого одкровення та зорієнтованою в практичній площині на зразки східної деспотії Московією, яка наполегливо впроваджувала у суспільний простір «демонстративне підкреслення... цивілізаційної оригінальності та протиставлення з Європейським світом» [169].

Однак чи справді в української сторони у Переяславі не було жодного вибору? Як на наш погляд, гетьман і старшини все-таки могли ризикнути і відмовитися від присяги, але за однієї умови: негайного прийняття турецького протекторства. Інформація джерел свідчить про те, що час для цього був, оскільки польська армія була не готовою до негайного наступу на Україну. Принаймні Б. Хмельницький мав сумніви щодо того, що Варшава наважиться на поновлення воєнних дій до весни [170]. Припускаємо, що на тлі недовіри до московитів цілком імовірною могла бути пропозиція дещо зачекати з остаточною відповіддю, а тим часом розпочати переговори з Кримом про відновлення воєнно-політичного союзу, а з Портою — про патронат султана. Однак Б. Хмельницький і старшини не наважилися спокушати долю, щоправда, досягнувши згоди, що після складання присяги надішлють до Олексія Михайловича спеціальне посольство для укладення договору про затвердження умов, на яких Україна приймала його протекторство.

Погоджуючись на такий варіант, Б. Хмельницький очікував, що після підписання договору московська влада активними діями паралізує агресивність Криму. Проте сталося навпаки. Цей крок з боку Чигирина призвів до укладення у липні 1654 р. польсько-кримського військово-політичного союзу, спрямованого проти України і Московії. В умовах повної бездіяльності останньої в організації відбиття наступу польсько-кримських військ вісь Варшава — Бахчисарай виявилася для України значно небезпечнішою за вісь Чигирин — Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося, зокрема, безпрецедентним спустошенням Брацлавщини й стало однією з причин провалу планів гетьманської влади щодо звільнення західноукраїнського регіону та поширення на нього юрисдикції Української держави [171].

---

[168] Там само. С. 298—299.

[169] Бульвінський А.Г. Сприйняття Московської держави в Європі у XV—XVII ст. *Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки:* Зб. наук. праць. Київ, 2019. С. 231.

[170] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 3. Москва, 1953. С. 471.

[171] Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI—XVIII століть.* Київ, 2000. С. 250—267; Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997. С. 894—898, 955—958,

Відомо, що, приймаючи Україну під свій патронат, цар брав на себе зобов'язання підтримувати й обороняти її від похідних з боку Варшави загроз. Проте, внаслідок зіткнення своїх геополітичних інтересів в районі Балтії зі шведськими, Москва з осені 1655 р. починає переорієнтовуватися на пошук порозуміння з Річчю Посполитою. Оголошення війни Шведському королівству наприкінці травня 1656 р. викликало в Чигирина гостре невдоволення, оскільки український уряд вважав Швецію союзницею у боротьбі проти спільного ворога, яким для обох країн була Варшава. Спроби Б. Хмельницького переконати царську владу в помилковості обраного політичного курсу, оскільки Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти України і Московії, зазнали невдачі. Гетьман підозрював також, що плановане порозуміння Москви з Варшавою може відбутися за рахунок українських інтересів [172]. Саме тому він активізує перемовини зі Швецією, Трансильванією, Молдавією й Валахією про створення антипольської коаліції, щоб завдати коронним військам поразки й приєднати західноукраїнські землі.

Тим часом розпочалися віленські переговори між Московією і Річчю Посполитою. Направлене до Вільна українське посольство Р. Гапоненка з ініціативи московитів не було допущене до участі у них. Мало того, московські дипломати, на відміну від поляків, демонстративно відмовлялися від спілкування з українською делегацією і навіть не проінформували українську сторону про зміст укладеного на початку листопада 1656 р. перемир'я.

Хоча до остаточної редакції угоди не потрапив найбільш контроверсійний пункт про визнання кордонів України за умовами Білоцерківського договору 1651 р. [173] (за ним її територія обмежувалася Київським воєводством), сам факт обговорення її долі з ігноруванням української думки став брутальним порушенням Москвою українсько-московського договору згоди на царське протегування. Оскільки польська сторона передала Чигирину сфальсифіковані статті угоди, в яких ішлося про втрату Україною суб'єктності, Б. Хмельницький на старшинській раді вперше підняв питання про розірвання договірних зобов'язань з Московією [174]. Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку московських сановників, конфлікт де-юре було вичерпано, проте у Б. Хмельницького й частини старшин сформувалося глибоке переконання у ненадійності царя й доцільності пошуку нового протектора. Видається, що найбільші шанси на це мав шведський король

1072, 1099—1149; Санин Г.А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.* Москва, 1987. С. 46—89, 155—158; Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець.* Київ, 2020. С. 566—573, 580—586, 621—640.

[172] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)...* С. 497—503, 510—511, 519—524; Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець...* С. 643—645, 658—666; Федорук Я. *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття.* Київ, 2011. С. 312—321.

[173] Грушевський М. *Історія України-Руси...* Т. 9. Ч. 2. С. 1235—1246; Федорук Я. *Віленський договір 1656 року...* С. 475—492.

[174] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 3. Санкт-Петербург, 1862. С. 556.

Карл X. Проте відхід у небуття гетьмана 6 серпня 1657 р. й ускладнення геополітичної ситуації стали на заваді реалізації цих задумів.

Загалом договір 1654 р. між Українським Гетьманатом і Московією мав недовге історичне життя, фактично втративши свою чинність у жовтні 1658 р. Будь-які спроби увести в практичну площину зафіксовані у ньому положення апріорі були позбавлені якоїсь позитивної перспективи. Адже московський уряд, ще тільки вступаючи у переговорний процес, не збирався дотримуватися жодних зобов'язань. В ім'я досягнення імперських стратегічних цілей на річпосполитському напрямі Москва відверто засвідчувала готовність пожертвувати політичними інтересами України. Більше того, починаючи з 1655 р., московські урядовці на українському векторі свого зовнішньополітичного курсу переорієнтовуються на згортання суверенних прав України та переходять до реалізації її поступової інкорпорації до політичного тіла Московської імперії.

Допоки булава перебувала в руках Б. Хмельницького, усі зусилля Москви обмежити внутрішньополітичний суверенітет України провалювалися. Але ситуація істотно змінилася після його смерті. Поставлений на чолі Українського Гетьманату рішеннями Чигиринської та Корсунської рад, І. Виговський, припускаючись помилок у врегулюванні викликів внутрішнього характеру, не спромігся запобігти спалаху громадянської війни, чим сповна скористалася Москва. Улітку 1658 р. вона вчергове вдалася до брутального порушення українсько-московських договірних умов, підштовхуючи тим самим частину старшини до відмови від царського протегування. У цій ситуації Виговський, з одного боку, намагаючись зберегти за собою владу, демонструє запобігливість перед московською стороною, а з іншого — уже взимку того ж 1658 р. він розпочав перемовини з Варшавою, засвідчуючи готовність повернутися з Військом Запорозьким під зверхність польського короля. Ця його пропольська орієнтація відбивала настрої певної частини української еліти, переважно покозаченої шляхти і старшин, які мріяли про нобілітацію. Вони не сприйняли радикалізм революційних змін, що позбавив їх певних преференцій, а насамперед панівного становища у новій суспільній стратифікації. В умовах гострої внутрішньополітичної кризи, що охопила Україну після смерті Б. Хмельницького, та посилення експансії з боку Москви це елітарне угруповання, по суті, позбавлене організаційного центру та поляризоване в аспектах бачення моделі облаштування українського соціополітичного простору, ініціює розворот від ідеї збереження самостійності Української держави під патронатом номінального протектора до ягеллонської ідеї здобуття статусу суб'єкта федерації у складі Речі Посполитої.

Програмним документом, покладеним в основу майбутніх переговорів навколо цього питання з урядовими колами Варшави, стає розроблений полковником Ю. Немиричем проєкт умов, на яких Україна могла погодитися на встановлення над нею — як федеративною одиницею триєдиного політичного організму — номінальної влади польського короля, що мало знайти закріплення у його титулі («Пан Великого Князівства України»). Передусім проєктом передбачалося збереження

за Україною максимальних обсягів політичної суверенності, довічне закріплення за козацтвом Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, ліквідація у межах всієї Речі Посполитої унії, обрання козаками воєвод і урядників з вірян православної церкви, збереження права на карбування власної монети тощо [175].

На переговорах, які таємно проходили у Гадячі 11—16 вересня 1658 р. (про них знало, як можна припустити, не більше 15 осіб) центральною вимогою, навколо якої зав'язалася гостра дискусія, висувалося погодження Варшави на утворення удільного Руського князівства у складі етнічних українських Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств та Бихівського і Пінського повітів, а також Стародубщини і низки інших земель Великого князівства Литовського. Польська сторона наполягала на обмеженні теренів князівства сформованим за Б. Хмельницького територіальним ядром Української держави. Через нерішучість І. Виговського, пропольські інтриги П. Тетері і тиск з боку перекупленого польськими послами союзника українців Карач-бея українські переговорники змушені були поступитися [176].

Перш ніж звернутися до змісту укладеного за результатами перемовин Гадяцького договору, зауважимо, що навколо цього важливого для долі української державності дипломатичного документа з легкої руки польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського, який навів у своїй присвяченій правлінню Яна Казимира праці [177] не зовсім коректну інформацію, уже невдовзі починає створюватися історіографічний міф, який і сьогодні знаходить своїх прибічників. Проте уважне прочитання тексту договору засвідчує, що зафіксовані у ньому положення повністю вкладаються в концепцію угодівського угруповання української еліти, яке перебувало під безпосереднім впливом І. Виговського.

Його статті передбачали трансформацію національного формату державності в структуровану за політичним лекалом Литви утворення — Руське князівство — у складі «єдиної і неподільної Речі Посполитої» (при цьому фіксація його рівноправного конфедеративного статусу опускалася), з пожиттєвим характером влади його володаря та реставрацією дореволюційної моделі політичної системи і судоустрою. Йшлося також про обмеження демократичних досягнень революційної доби, згортання модернізаційних процесів в соціальній та економічній сферах, зокрема, повернення до попередніх форм земельної власності, оподаткування, ієрархії соціальних відносин і станових привілегій. У вертикалі влади Руського князівства зберігалася посада гетьмана, однак вона позбавлялась права на самостійну зовнішньополітичну діяльність. Статус козацтва як «політичного народу», якому належала вся повнота влади у створеній ним державі, опускався до рангу вільного мілітарного стану («лицарства»), який, утім,

[175] *Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського*. Київ, 2019. С. 83—86.

[176] Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *ЗНТШ.* Львів, 1909. Т. 89. С. 81—82; Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР.). Ф. 5. Спр. 189. Арк. 1043—1045.

[177] Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza.* Poznan, 1859. T. 1. S. 358—365.

не урівнювався зі шляхетством у правах і привілеях, а отже, виводився за межі активного суспільно-політичного життя. Коло обов'язків козаків зводилося до служби королю і Речі Посполитій. До договору додавалася ще таємна «Декларація» І. Виговського, що передбачала після завершення війни з Московією скорочення козацького реєстру з 60 тис. осіб до 30 тис., а також виведення українських залог з території між річками Случ і Горинь та південних і південно-східних теренів Великого князівства Литовського.

Оцінки досягнутих у Гадячі восени 1658 р. домовленостей в історіографії полярно розділилися. Превалююча на сьогодні тенденція їхньої глорифікації визначною пам'яткою державницької думки України, перспективним інтегральним проєктом української й польської політичних еліт фактично відвернула увагу від того факту, що в Гадячі покозачена українська шляхта під проводом І. Виговського торувала шлях «не до нового державного українського будівництва», а, зрікаючись незалежності утвореної революцією держави, спробувала «вимкнутися з козацької України» і повернутися «до давнього польського шляхетського устрою», щоб реалізувати свої соціальні й економічні ідеали[178]. Як зауважував І. Крип'якевич, «Виговський знехтував здобутки національної революції, що знайшли свій вислів у козацькому устрої, — він намагався змінити його і створити шляхетську Україну — на зразок шляхетської Польщі»[179]. На думку сучасного польського дослідника П. Кролля, у наукових інтересах якого питання історії укладення і ратифікації Гадяцької угоди посідають одне із чільних місць, плановане 1658 р. повернення до Речі Посполитої ознаменувало втрату суспільних і політичних здобутків революції Хмельницького», включно з «козацькою державою», що була однією «з найбільш демократичних держав у тогочасній Європі під суспільним поглядом»[180].

Фактично, приймаючи статті Гадяцького договору, І. Виговський і близьке до нього старшинське угруповання таємно від військово-політичної корпорації козацтва відмовлялося від завоювань революції. Щоправда, березневою старшинською радою 1659 р. як доповнення до тексту договору були ухвалені «Нові пункти». Вони були спрямовані на реалізацію ідеї соборності Руського князівства, зміцнення його внутрішньополітичного суверенітету й влади гетьмана, негайне скасування унії й повернення православній церкві відібраного у неї

[178] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 10. Київ, 1998. С. 327, 341—374; Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. *Z dziejów Ukrainy*. Kraków, 1912. S. 583—617.

[179] Крип'якевич І.П. *Історія України*. Львів, 1990. С. 194.

[180] Krołł P. Hadziacz — trudni kompromis sprzecznych interesów. Polityczno-spoleczne uwarunkowania Unii Hadziackiej. *Міжнародна наукова конференція з нагоди 360-річчя підписання Гадяцького договору: Матеріали конференції (19 верес. 2018 р.).* Київ, 2018. С. 17—20; Krołł P. Hetmanat kozazki w politice Rzezypospolitej na przetamie lat 50 i 60 XVII w. Czy idea «hadziacka» miała szanse powodzenia? *Wielki project. 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658—2018: Hadziacz, Ukraine. Abstrakty / Miedzynarodowa konferencja naukowa. 16 wresnia 2018 roku.* Warszawa, 2018. S. 35—37; Krołł P. Hetmanat kozazki w politice Rzezypospolitej w latach 50 i 60 XVII wieku. *Гадяцька унія і її місце в історії польсько-українських відносин: Матеріали міжнародного круглого столу (Харків, 11 жовт. 2019 р.).* Харків, 2019. С. 20—26.

майна [181]. Для ратифікації оновленого у такий спосіб варіанта договору гетьман відправив до Варшави численне посольство.

Проте польські владні кола, як, до речі, і Московія, зовсім не були зацікавлені в посиленні позицій України, а зроблені їй в Гадячі поступки розглядали лише як певне затягування часу, потрібного для того, щоб вийти з тієї катастрофічної ситуації, у якій опинилася Річ Посполита. Як зауважував у своєму виступі 9 квітня 1659 р. промотор ідеї Гадяча з польського боку волинський каштелян С. Бєнєвський, «угода не є вічною. Козаків така велика чисельність і настільки вони потужні, що радіти потрібно, що вони на будь-яких умовах єднаються з РП-тою. Дражнити їх тепер, як це ми давніше робили, було б найбільшим безглуздям... Потрібно їх спочатку приголубити, а потім, коли згуртуються з нами, урядники РП-тої зможуть повернути давній лад... Самоврядування Русі, як відрубного князівства, також довго не триватиме. Козаки, котрі тепер думають про це, вимруть, а їх нащадки вже не так гаряче будуть обстоювати це і поволі все повернеться до попереднього стану» [182].

Щоб зламати спротив української делегації, король почав тиснути на гетьмана, вимагаючи прийняти ультиматум Варшави. Не маючи сил протистояти такому тиску, Виговський здався. Шантажуючи присутніх при ньому старшин зреченням булави, він домігся від скликаної на 30 квітня ради підтримки потрібного йому рішення. Наслідки відомі: 22 травня договір було ратифіковано у найменш вигідній для України польській версії [183]. Зроблений у Гадячі крок виявився роковим для гетьмана. Скликана з його ініціативи 21 вересня військова рада засудила умови договору, а І. Виговський, рятуючи своє життя, поспіхом залишив її. Через день або два рада вручила булаву Юрію Хмельницькому.

Для України позиція І. Виговського на гадяцьких переговорах обернулася руйнівними наслідками. Різко загострилися протиріччя між пропольськи та промосковськи орієнтованими угрупованнями політичної еліти. Наклавшись на посилення промосковських настроїв серед лівобережного козацтва і поспільства, це спровокувало масове громадянське протистояння, що улітку 1663 р. підірвало унітарність Української держави, водночас посиливши надалі її залежність від зовнішньополітичного чинника. Започаткований поліцентризм у владному полі не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. У кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних амбіцій.

[181] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. *ЗНТШ*. Львів, 1991. Т. 222. С. 340—350.

[182] Krołł P. *Od ugody Hadziackiej do Czudnavo. Kozaczyzna między Rzezypospolitą a Mockwa w latach 1658—1660.* Warszawa, 2008. S 198.

[183] Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 109—127; Перналь А.Б. *Річ Посполита двох народів: дипломатичні відносини. 1648—1659* / пер. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2013. С. 255—272; Krołł P. *Od ugody Hadziackiej do Czudnavo...* S. 199—218.

Знаковими серед спроб демонтувати каркас української державності після Гадяча 1658 р. стали зрив Московією реалізації у жовтні 1659 р. Жердієвського проєкту, який передбачав забезпечення за Україною максимуму суверенітету, можливого в умовах її перебування під зовнішнім протегуванням, та нав'язання українській стороні роком пізніше Варшавою Чуднівського договору, з тексту якого неприховано прослідковувався намір польської влади відмовитися від самої ідеї Руського князівства в будь-якому його форматі [184].

Втрату державотворчого потенціалу українською елітою засвідчують інструкція правобережного гетьмана П. Тетері від 30 листопада 1664 р. послам на Варшавський сейм, що орієнтувала на автономну квазідержавну структуру в межах традиційного козацького регіону[185], та укладений посольством на чолі з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким 1 листопада 1665 р. Московський договір, яким зводилася нанівець політична автономія Лівобережної України, що перетворювалася на адміністративну провінцію у складі Московської держави [186].

Справжньою добою державотворчого ренесансу можна вважати роки перебування на гетьманській булаві Петра Дорошенка. Він обирається гетьманом Правобережної України у серпні 1665 р., певно, не без підтримки Кримського ханату. Від самого початку його політична діяльність спрямовується на відновлення занепалого на цей час національного інституту держави та збереження у ній соціально-економічних завоювань українського суспільства. Зважаючи на різке послаблення мілітарного потенціалу України в умовах поліцентричності її політичної системи, руйнування господарсько-економічної сфери, знелюднення великих територіальних масивів (особливо Брацлавщини, центральних і південних районів Київського воєводства), наростання анексійних апетитів Москви і Варшави, новообраний гетьман як пріоритетний визначає для себе дипломатичний напрям, граючи, як свого часу Б.Хмельницький, на суперечностях між могутніми сусідами.

На перших порах у стосунках з Короною Польською П. Дорошенко наполегливо домагався визнання нею за Правобережжям політичної автономії, що фіксувалася статтями Зборівського договору. Водночас він планував залучити річпосполитський мілітарний і політичний актив для реалізації своїх возз'єднавчих планів. Коли ж Варшава без узгодження з гетьманським урядом увела восени 1666 р. військо на Брацлавщину, він у союзі з татарами 19 грудня завдав йому поразки під Браїловим, що де-факто ознаменувало звільнення Правобережного Гетьманату з підпорядкування королівській владі [187].

---

[184] Перналь А.Б. *Річ Посполита двох народів...* С. 225—276.

[185] Крикун М. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали.* Київ, 2006. С. 110—115; Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.).* Київ, 2003. С. 441—444.

[186] Горобець В. *«Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. Київ, 2007. С. 251—253; Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини...* С. 474—477.

[187] Газін В. *Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654—1667 рр.* Кам'янець-Подільський, 2019. С. 313—314; Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його*

Дізнавшись про укладення Андрусівського договору про розподіл України між Річчю Посполитою і Московією, гетьман вирішив, спираючись на військову допомогу Криму й дипломатичну підтримку імперії Османів, реалізувати ідею Б. Хмельницького про похід в західноукраїнський регіон з метою включення його до складу Української держави. Розпочавшись наприкінці серпня 1667 р., цей похід відразу набув позитивної динаміки, тож, заблокувавши поляків біля Підгайців, союзницька армія була вже за крок до перемоги. Саме в цей час татарам стало відомо про скоєний запорожцями і слобідськими козаками напад на Крим. Залишившись без союзників, П. Дорошенко змушений був укласти 19 жовтня Підгаєцький договір, який передбачав визнання Україною влади Яна Казимира [188].

Зазнавши краху свого плану, гетьман робить ставку на номінальний протекторат царя чи султана. Водночас йому вдалося досягти домовленості з лівобережною старшиною про об'єднання двох частин Української держави під своєю булавою. Після вбивства повсталими козаками І. Брюховецького спільна рада правобережного і лівобережного козацтва 18 червня 1668 р. обрала П. Дорошенка гетьманом Війська Запорозького обох сторін Дніпра. Утім, надовго зберегти державну єдність не вдалося, причиною чому стала протидія з боку Москви і Варшави. В опозицію до гетьмана перейшло і Запорожжя, яке за сприяння кримського хана обирає на булаву П. Суховія.

Поза власною волею втягнутий у вихор міжусобиць, П. Дорошенко, підтримуваний митрополитом Й. Тукальським, не відмовляється від поставленої перед собою мети. На відміну від інших гетьманів, політичний статус України ніколи не ставав для нього маніпулятивним інструментом у великій геополітичній грі. Польські політики неодноразово наголошували на «ненаситному прагненні» П. Дорошенка «зробити народ Руський удільним і незалежним краєм» по «Люблін і Краків, в цілому туди, куди лише сягають імена і церкви руські». У проєкті договору 1668 р. зі Стамбулом про прийняття України під протекторат султана майбутній українсько-польський кордон мав починатися від «Перемишля, Самбора, р. Вісли» і простягатися далі «до Севська й Путивля», бо «всі тут є козаки» [189].

За обставин, коли Річ Посполита і Московія рішуче відкидали саму ідею об'єднаної України зі статусом держави-протекторату, єдиним варіантом для П. Дорошенка залишалося прийняти пропозиції султана. Легітимація такого рішення відбулася на березневій раді 1669 р. У першій декаді грудня 1670 р. старшина склала

життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985. С. 102—107; Смолій В., Степанков В. *Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи.* Київ, 2021. С. 154—159; Perdenia J. *Hetman Piotr Doroszenko a Polska.* Kraków, 2000. S. 104—106.

[188] Дорошенко Д. Г*етьман Петро Дорошенко*... С. 133—141; Смолій В., Степанков В. *Петро Дорошенко*... С. 175—180; Perdenia J. *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*... S. 124—129.

[189] *Акты ЮЗР*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. С. 241; Мицик Ю. *Чигирин — гетьманська столиця.* Київ, 2007. С. 191; *Україна: антологія пам'яток державотворення*... Т. 3. С. 296; Бібліотека Баворовських: Бібліотека національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів. Спр. № 255. Арк. 20, № 2227; Бібліотека Варшавського університету. Відділ рукописів. Спр. № 1557. Арк. 51, 93—94; Perdenia J. *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*... S. 261—262.

перед турецькою стороною відповідну присягу. Османська імперія прийняла Україну під свою опіку на сприятливих для неї умовах і відстояла її право на існування у війні з Річчю Посполитою. У Бучацькому договорі між Стамбулом і Варшавою (жовтень 1672 р.) польською стороною визнавалася незалежність Української держави та її статус султанського протекторату. Проте значна руйнація Правобережного Гетьманату та його обмежена мілітарна спроможність (український гетьман прибув до ставки Мегмеда IV лише з 6—7 тис. козаків) підштовхнули султана та великого візира до зневажання українськими інтересами. А легкість, з якою туркам вдалося оволодіти Кам'янцем-Подільським, змусила їх знехтувати воєнною спроможністю Речі Посполитої. Як наслідок, турецький протектор проігнорував умову договору 1669 р. про включення до складу України її західного регіону, який залишався за Варшавою. Після своєї поразки у Хотинській війні (листопад 1673 р.) Стамбул відмовив П. Дорошенку в наданні допомоги для відвоювання Лівобережного Гетьманату і для відбиття 70—80-тисячного корпусу росіян і лівобережного козацтва, що взимку 1674 р. вступив у межі Правобережжя.

У березні зібрана у Переяславі козацька рада, участь у якій взяло представництво як лівобережних, так і правобережних полків, проголосила гетьманом возз'єднаної України лівобережного регіментаря І. Самойловича і ухвалила новий Переяславський договір з Москвою. Однак, довідавшись про наближення турецько-кримського війська, російські підрозділи і лівобережні козаки відійшли з правобережного регіону, залишивши на поталу місцеве населення і правобережні козацькі полки. Спротив правобережців викликав жорстокі розправи турків і татар, запобігти яким П. Дорошенку не вдалося. Упродовж осені 1674 — літа 1676 рр. гетьман, опинившись один-на-один з російською агресією, з усіх сил намагався утримати Правобережжя. Зважаючи на нерівність сил і щоб уникнути подальших, тепер вже нічим не виправданих матеріальних і людських втрат, наприкінці вересня 1676 р. він ухвалює рішення про капітуляцію. Цей акт воєнно-політичного змісту збігся у часі з ліквідацією державних інституцій Правобережного Гетьманату, чим, як на наш погляд, підсумовувався важливий етап державотворчості революційної доби.

На момент її завершення конфліктну ситуацію із задіяністю зовнішньополітичних гравців навколо визначення міжнародного статусу України так і не було розв'язано. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, втягнена у вир безперервних соціально-політичних протиборств, Українська ранньомодерна держава втрачала свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель був поділений між імперіями Габсбургів і Романових.

РОЗДІЛ **12**

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ КОНТЕКСТИ РЕВОЛЮЦІЇ

Валерій Смолій,
Валерій Степанков

Закладання ідеологічних та свідомісно-психологічних підвалин нової політичної культури. Поряд з кардинальною перебудовою політичної та соціально-економічної сфер, зумовленою революційною добою, буквально перенасиченим свідомісними інноваціями, найзаповітнішими сподіваннями, розширенням світоглядних горизонтів виявився національний соціокультурний простір. Йдеться не лише про інтелектуальні пропозиції, що зароджувалися в елітарних колах. Якісних модифікацій зазнавали всі рівні суспільної свідомості. Усе це зі свого боку не могло не стимулювати появу відповідних поведінкових моделей, вповні раціонально вмотивованих [190].

Очевидно, не буде перебільшенням стверджувати, що вивчення ідеології та соціальної психології учасників протестних рухів становить один із найважливіших і найперспективніших наукових напрямів, у якому кожна означена складова потребує особливих дослідницьких практик і підходів. Розглядаючи ідеологію «як систему ідей, що відбивають інтереси найрізноманітніших суб'єктів політичної діяльності і створюють теоретичну основу для організованих політичних дій, наймогутніший генератор політичної активності», сучасні науковці наголошують на наявності в ній «концепту самовизначення», завдяки чому вона «здатна об'єднати великі групи людей для досягнення певних цілей, в т.ч. і створення власної (самостійної) держави» [191]. Важливим компонентом сутнісного наван-

[190] Див., напр.: Нэббс К. *Радость революции.* Москва, 2003; Соса А.М.-И. *Диалектика объективных и субъективных факторов формирования сознания масс в процессе социалистической революции (на примере Кубы):* дис. ... канд. филос. наук. Москва, 1984; Юревич А.В. *Психология революций.* Препринт. Москва, 2007.

[191] Осипова С.А. Процесс государствообразования: подходы к определению природы понятия и структура. *Актуальні проблеми політики.* 2015. Вип. 55. С 126—127.

таження поняття «ідеологія» Л. Браун вважав притаманну останній спроможність пробуджувати як в індивідів, так і у мас настільки сильне відчуття відповідальності щодо своїх переконань, що воно здатне притлумити в них природний страх смерті, перетворюючи на затятих поборників сповідуваних ідеалів [192]. Як наслідок, за словами Л. Піменової, «учасники революції в повному сенсі цього слова» починають виступати свідомими творцями «її історії, створюючи такий дискурс і такі форми політичної практики, які принципово змінюють співвідношення сил і подальший хід історичного процесу» [193].

Виводячи соціальну психологію революцій в один із пріоритетів сучасної революціології, основними дослідники називають два напрями їх «соціально-психологічного пояснення»: через аналіз психологічних якостей та широту соціальних горизонтів лідерів, а також виявлення глибинних пластів і процесів психологічного стану суспільства, що дають поштовх зародженню революційних настроїв і пропонують розмаїття модифікацій останніх на подальших етапах наростання революційної динаміки [194].

Загалом реалії передодня революційного виступу на українських теренах Речі Посполитої об'єктивно унаочнюють відомий теоретичний постулат, згідно з яким «революційні настрої» провокуються «роздратуванням, труднощами, ненавистю і фрустрацією, які невід'ємно притаманні здійсненню радикальних змін» [195]. Водночас, ведучи мову як про психологічний, так й ідеологічний компоненти суспільної свідомості, варто, природно, пам'ятати, що до цих питань також слід підходити з позицій історизму, а отже, неодмінно враховувати те, що соціальні стереотипи та ідеали, якими жило українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу, формувались упродовж багатьох століть. Окремі з них беруть початок ще у княжій добі, інші виникли й поширилися у литовський і польський періоди української історії. Проте основні соціальні орієнтири, що детермінували поведінкові моделі різних суспільних верств і, по суті, на багато років наперед визначили основний алгоритм соціокультурного розвою українського соціуму, зародилися саме у роки Української національної революції. Ставши основним корелятором традиційних «ціннісних систем» [196], революційна доба внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично усіх верств українського соціуму, що означало закладення підвалин формування нової політичної культури.

Рівень розвитку останньої як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, типових стереотипів політичної поведінки, психологічних

[192] Brown L.B. *Ideology.* Harmondsworth, 1973. P. 28.

[193] Пименова Л.А. Как человек становится революционером? *Одиссей. Человек в истории.* Москва, 2000. С. 280.

[194] Юревич А.В. Социальная психология революций. *Психология. Журнал высшей школы экономики.* 2006. Т. 3. № 4; Kimmel M.S. *Revolution: a Sociological Interpretation.* Philadelphia, 1990.

[195] Hoffer E. *The Ordeal of Change.* New York, 1964. P. 4—5.

[196] Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество*... С. 269—270.

орієнтацій, ментальності тощо [197], якими зумовлюється «діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій» [198], розцінюється як важливий критерій змін у політичній сфері. Учені неодноразово зазначали, що сформована в умовах революційної боротьби якісно відмінна від річпосполитської форма української політичної культури засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я... нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесла йому визволення» [199].

Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації...» [200]. Центральне місце в ній посів комплекс знань і уявлень щодо суспільно-адміністративного устрою та політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їхнього функціонування тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їх переосмислення, наповнення новим змістом, зламу усталених стереотипів і зародження нових світоглядних топосів. Зокрема, у боротьбі за унезалежнення молодого державного організму новаційного виміру набуває ідея соборності, що акумулює у собі розуміння неподільності Української держави й єдності всього українського народу. У свідомості різних суспільних страт утверджується цінність «національного патріотизму», підвалиною якого стає метафорично символізований «червоною калиною» сакральний образ Вітчизни — «Матері-України»[201].

У полум'ї революції постав новий емоційно-психологічний тип людини сильної волі, енергійної, цілеспрямованої, а водночас «зі збуреною, бунтівною душею, що схильна до героїчної авантюри, готова до жертви та подвигу». Саме ці люди «міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу і з них ніхто

[197] Див.: Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*... С. 10—37; Струкевич О. *Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання).* Київ, 2002. С. 23—94; Його ж. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 3. Київ, 2003. С. 263—280.

[198] *Політологія.* Навчально-методологічний комплекс. Київ, 2005. С. 368.

[199] Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини... С. 576.

[200] Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість. *Історія українського козацтва:* Нариси у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. С. 163.

[201] Степанков В.[В]. «Вітчизна своя Україна»: зародження й утвердження української національної самоідентичності в середовищі політичної еліти у революційну добу XVII ст. (1648—1676). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2021. Т. 31. С. 125—130.

не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором»[202]. Саме такий психотип людей і сформував в Україні політичну культуру учасницького типу.

Зцементований загостренням національно-визвольної боротьби у ранньомодерну націю, український соціум продемонстрував високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності. У свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тяглості й легітимності власного політичного життя, історичної окремішності руського (українського) народу, його рівноправності з польським і литовським та добровільності приєднання (на правах паритетності) до польського у складі Речі Посполитої. Відповідно порушення національних і релігійних прав українців у політичному просторі Речі Посполитої автоматично узаконювало в їхніх очах боротьбу за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчув Б. Хмельницький, який у листі до султана, датованому 7 грудня 1651 р., підкреслював: «...бачу, що є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської» [203]. А законність суверенного існування української спільноти обґрунтовувалася апелюванням до природного права [204]. Так, під час зустрічі 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти, мій Київ, я є володарем і воєводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй» [205]. Ця сама думка у різних варіаціях простежується і в низці інших джерел.

Процес творення нової моделі політичної культури, що впливала на сферу свідомості, поведінку соціуму та способи функціонування політичних інститутів, позначений кількома послідовними стадіями. Для першої з них характерне формування (на основі ідеї станового козацького автономізму) програми козацької політичної автономії, що фактично до кінця 1648 р. ще залишало за Варшавою шанс шляхом надання Україні статусу рівноправного з Короною Польською та Литвою суб'єкта федерації вийти із складної для себе ситуації. До певної міри можливість подібного варіанта і надалі зберігала свою привабливість для частини української політичної еліти, підтвердженням чому може слугувати Гадяцький трактат). Навіть послідовні прихильники програми незалежності національного державного організму допускали певну можливість повернення України до складу польсько-литовської держави, однак лише за умови реформування політичного устрою останньої у федерацію рівноправних суб'єктів.

Друга стадія характеризується тим, що система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави, що стало найбільшим досягненням у процесі еволюції політичної свідомості еліти фор-

[202] Кримський С.Б. Феномен українського бароко. *Історія української культури*: У 5 т. Т. 3. С. 80.

[203] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)*... С. 233.

[204] Howard M. *Wojna w dziejach Europy.* Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. S. 49.

[205] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 2. С. 111; Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького. *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*: Зб. наук. праць. Київ, 1995. С. 99.

мованого революцією українського суспільства. Націленість на звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського», унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, по суті, означало переорієнтацію політичної культури на національну ідею, яка стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас спричинилася до виокремлення й основної сфери владного волепокладання — державотворчої.

Зокрема, вже влітку — восени 1648 р., внаслідок різкої радикалізації настроїв учасників революційної боротьби, в їхній свідомості починає зароджуватися (хоча й не завжди чітко сформована) ідея унезалежнення України від Корони [206]. Свій реалізаційний вияв переорієнтація на нову ідею знаходить у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови (у традиціях Запорозької Січі) державних інституцій. Починає утверджуватися переконання в тому, що досягнення соціальних ідеалів може стати реальністю лише за умови ліквідації польського панування й утвердження національного формату влади.

Принципи української державної ідеї вперше було озвучено Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. під час переговорів з польською стороною і фактично повторено наприкінці квітня перед московським послом Г. Унковським. Переведення їх у площину практичної реалізації розпочалося на початку червня. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правнополітично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічні українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем» [207].

У програмі державного будівництва Б. Хмельницький відразу взяв орієнтир на пріоритет національних інтересів, цілісність територіального та політичного середовища, консолідованість влади й суспільства, збалансованість геополітичної конфігурації тощо. Очевидно, головне призначення держави вбачалося її фундаторам у забезпеченні функціональної спроможності українського суспільного організму в аспектах створення оптимально сприятливих умов своєї подальшої внутрішньої еволюції, запорукою чого мали насамперед стати соціальна стабільність, а також належний стан економіки, зразки поступального розвитку якої демонстрували, наприклад, Англія, Нідерланди, Франція. Одночасно домінантний на українських обширах стиль мислення, що наклався на вироблену

[206] БЧ. ВР. № 142. Арк. 543, 545; № 143. Арк. 27; Бібліотека Польської Академії наук. Відділ рукописів. № 1062. Арк. 276 (1); Бібліотека народова. Відділ мікрофільмів. № 41744; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. *Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали.* Рівне, 1999. С. 12; Степанков В., Степанков В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Укр. іст. журн.* 2023. № 5. С. 192—194, 196—200; Michalowski J. *Księga pamiętnicza*. Kraków, 1864. S. 183.

[207] Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження).* Київ, 2003. С. 159.

козацькою спільнотою шкалу суспільних цінностей, сприяв абсолютизації в політичній культурі України європейської ранньомодерної ідеї щодо самодостатності людської особистості. Тож у ранг загальнодержавних пріоритетів виводилися категорії свободи, рівності, превалювання загальнодержавного інтересу.

Оформлення державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди — конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки окремих старшинських угруповань та категорій населення, територіальний поділ України, пасивність верхівки православної церкви, в якій превалювала зорієнтованість на Варшаву чи Москву, та інтелектуальних кіл, що відігравало вкрай негативну роль у розвитку національно-визвольної боротьби, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні. Ці фактори зумовили глибокий розкол у лавах еліти, серед якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від концепції створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, що виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Такі деструктивні настрої серед певної частини носіїв влади справляли відчутний деморалізуючий вплив на позиції козацтва та поспільства.

На початковому етапі Національної революції відбувався унікальний у масштабах відомих на той час соціальних практик процес формування нового елітарного прошарку, якому випало не лише стати на чолі визвольного руху українців, а й долучитися до творення незалежного державного організму. Тогочасна українська політична еліта рекрутувалася із радикального крила соратників Б. Хмельницького по організації повстання, козаків та старшин козацьких реєстрових полків, покозачених шляхтичів, які перейнялися революційними ідеями, а також лідерів, що виступили на чолі загонів повсталого поспільства. Крім того, у ході утвердження козацького адміністративно-політичного устрою на українських теренах виникли десятки козацьких полків, до керівного складу яких увійшли представники різних соціальних станів і груп. Визнання гетьманом козацьких прав за покозаченими селянами і міщанами відкрило перед ними перспективу входження до складу старшини, що, безумовно, сприяло консолідації останньої.

Однак згуртування еліти на основі сформованої Б. Хмельницьким державної ідеї зовсім не означало зняття чи подолання суперечностей у її середовищі. До того ж неможливість повною мірою реалізувати цю ідею протягом 1649—1653 рр., необхідність йти на компроміси з Варшавою (аж до укладення договорів з польським урядом) негативно позначалися на розвитку політичної свідомості нового елітарного прошарку. Більше того, частина представників еліти фактично відмовила гетьману в підтримці його державотворчої програми. Украй негативну роль у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості відіграли різке загострення соціально-політичного конфлікту в Гетьманаті й активне втручання сусідніх держав у його внутрішні справи.

Невдачі у боротьбі за незалежність, з одного боку, посилювали сумніви у можливості розбудови самостійного державного організму й тим самим послаблювали вплив національної ідеї на розвиток самосвідомості еліти, з іншого — сприяли утвердженню в ній ідеології автономізму, формуванню комплексу національно-політичної неповноцінності. А постійна загроза втрати (у разі поразки у війні з Річчю Посполитою) своїх соціально-політичних прерогатив зумовлювала в ментальності старшини переважання приватних інтересів над державними. Вже незабаром — залежно від підходів до розв'язання питань державного будівництва, врегулювання соціальної й економічної сфер, а також відносин з Річчю Посполитою — у старшинському середовищі почали виокремлюватися різні угруповання, конфігурація яких часто змінювалася. Наприкінці 1650-х років певним рівнем стабільності виділялися три: незалежники, автономісти і прихильники окремого статусу Вольностей Війська Запорозького. На жаль, вони нерідко стояли на діаметрально протилежних позиціях щодо створюваної соціально-економічної моделі, політичних форм правління і державного устрою.

Власне, розкол політичної еліти і складний характер відносин між управлінськими структурами тих конфедеративних політичних утворень, на які поділився український державний організм, стали одними з головних причин дестабілізації національної політичної системи. Свій деструктивний внесок у розхитування ситуації зробила і відсутність єдності в середовищі православного духовенства. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжусобної боротьби старшин за владу, поділу України на два Гетьманати й виокремлення квазідержавного Запорожжя сприяла формуванню кількох клерикальних угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, Л. Баранович, М. Филимонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними послаблювали потенціал церкви у згрупуванні політичної еліти для відстоювання національних інтересів, зокрема й автокефалії Київської митрополії [208], що, як відомо, було використано Росією.

За оцінкою науковців, на весну 1665 р. Україна перебувала у «стані загальної анархії» [209]. Цей процес в основному завершився лише у 1666—1667 рр., коли з великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а І. Брюховецькому в Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію. Зокрема, відновилася стабільність гетьманської влади, було призупинено чинність класичних чорних рад, поновлено функціонування представницької генеральної і старшинської рад. Відповідно створювалися належні умови для повноцінної діяльності полкових і сотенних урядів. Однак возз'єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів у 1668 та 1674 рр. мало, скоріше, формальний характер, оскільки обидва політичні організми продовжували жити осібним життям і не припиняли міжусобної боротьби, яка, як парадоксально це б не виглядало, з обох сторін велася під гаслами «єдності України».

[208] Див., напр.: Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: у 2 т. Т. 1. Київ, 1993; Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Львів, 2007.

[209] Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко...* С. 47.

Роль каталізатора у дестабілізації політичних процесів в Україні відігравав і зовнішньополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на булаву, спеціально провокували внутрішній конфлікт, застосовуючи для цього всі можливі засоби і ресурси. Було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], — підкреслював, наприклад, один з польських сановників у вересні 1671 р., — коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки» [210].

Після завершення революції поглиблення ідеологічно-ментальної кризи в політичному просторі України набуло незворотного характеру. Через зрослу експансію Москви та Варшави, егоцентризм політичної еліти, її ненаситне устремління до владних посад та прирощення у будь-який спосіб власних статків зміст політичних зусиль носіїв влади від середини 1670-х років звівся, по суті, до намагань збереження української політичної самобутності у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також у політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави. Однак у процесі реалізації цих спроб довелося зіткнутися з низкою серйозних перешкод. По-перше, продовжувалася довготривала й виснажлива боротьба. По-друге, суспільну тканину роз'їдала корозія емоційного й психологічного виснаження. По-третє, були істотно підірвані економічні ресурси державного організму. У комплексі все це деструктивно позначалося як на частині козацької старшини, що втрачала здатність до державницького проводу, так і суспільстві загалом.

Соціально-психологічна компонента селянських виступів. Традиційно одним із важливих показників рівня духовності будь-якого суспільства вважається ставлення правлячої еліти до найзнедоленішої частини населення. Таку категорію в більшості країн континенту становило селянство. Наприклад, у Речі Посполитій селянський елемент фактично виводився за межі «польського народу політичного», будучи позбавленим елементарних соціальних і політичних прав. Натомість в революційній Україні селянство, що активно включилося в національно-визвольну, соціальну та конфесійну боротьбу та творення на місцевому рівні структур нової політичної системи, здобуло собі право на рівноправну з козацтвом, шляхтою, духовенством, міщанством участь у формуванні української нації та державному будівництві. «Чернь» — це «права рука наша, — люди, котрі хлопства не стерпівши, обернулися в козацтво» [211], — цією фразою, що прозвучала з вуст українського гетьмана на лютневих перемовинах 1649 р. з польським посольством, фактично засвідчувалася легітимація селянського стану в утворюваній в Україні новій соціальній ієрархії.

[210] Державний архів у Кракові. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 123.
[211] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 2. С. 108.

Утім, хоча екстремальні умови революційної доби і змусили Б. Хмельницького істотно скоригувати напрями соціальної політики, однак ані він, ані його наступники (за винятком П. Дорошенка) у розв'язанні селянського питання так і не змогли цілковито позбутися соціальних установок, притаманних передреволюційній добі. Поступки з рук панівних станів селяни виривали силою зброї. Найвищого піднесення боротьба українського селянства за свої соціальні права досягла під час Селянської війни, яка тісно переплiталася з національно-визвольним рухом, що мав виразний політичний характер. Ліквідація латифундій, панщини і кріпацтва стали безпосереднім наслідком цієї війни. І хоча подальше перегрупування політичних сил змусило Б. Хмельницького в ході перемовин з Москвою 1654 р. зафіксувати у «Березневих статтях» положення про «послушенство» як форму соціального визиску, це мало лише формальний характер. Насправді гетьман визнавав завоювання селян, добре усвідомлюючи, що нехтування їхніми інтересами може викликати хвилю спротиву з усіма негативними наслідками для держави, як це сталося пізніше при І. Виговському. Фактичні зміни, що відбулися під час революції у становищі селян, виявилися настільки значними, що про швидке відновлення чинності цієї норми не могло бути й мови. Цей процес розтягнувся на десятки років і відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім динамізмом.

Належність України до країн, в економіці яких превалював аграрний характер виробництва з акцентуванням цінності праці на землі, об'єктивно зумовила ситуацію, коли зіткнення соціальних інтересів землевласницької знаті й залежного від неї селянства у другій половині XVI — першій половині XVII ст., що адекватно відображали їх антагонізм у сфері поземельних відносин, більшою чи меншою мірою позначалися на всіх рівнях суспільної свідомості. Справляючи істотний вплив на соціальну психологію, цей антагонізм водночас, через свою довготривалість і стійкість, став тим фактором, що формував також ідеологічний рівень сприйняття селянином навколишньої дійсності. З такого контексту цілком логічно випливає питання про те, які основні суспільні ідеали рухали величезними масами поспільства, яким чином вони взаємопов'язувалися із соціальною практикою революційної доби. Прикметно, що для ментальності української людності характерною була відсутність традиції утопічних пошуків ідеального суспільного ладу. Українського селянина — переважно суворого прагматика, індивідуаліста й консерватора, вкоріненого у землю не лише способом господарювання, а й духовним життям, не могла пробудити до активних дій і повести за собою відірвана від реального життя схоластична ідея справедливості. Він прагнув, аби «та земля, на якій він плідно працював, виховував і плекав її, належала саме йому» [212], а також особистої волі.

Відомо, що домінантою селянських вимог у традиційному українському суспільстві була вимога передання землі в руки тих, хто її обробляє, та ліквідації осо-

[212] Апанович О. *За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського).* Севастополь, 1999. С. 7.

бистих форм залежності. Упродовж століть придавлений безпросвітними злиднями, безправний, зведений до рабського становища селянин прагнув здобути землю і волю. Це прагнення він проніс через горнило різноформатних протестних виступів, воно становило серцевину його вимог під час козацьких повстань 20—30-х років XVII ст., участь покозаченого селянства в яких була доволі представницькою. Проте без особливих перебільшень можна стверджувати, що найглибший слід у свідомості сільської людності залишили події революційної доби. Загалом масштабність кардинальної трансформації усталених за попередніх часів стереотипів у свідомості, психології і ментальності селянства (особливо його закріпаченої частини) є вражаючою. Уже на першому етапі революції стався докорінний злам у його світобаченні, самооцінці, нормах поведінки.

Взявши активну участь у революційних подіях, українське селянство зробило неоціненний внесок у ліквідацію річпосполитської моделі соціально-економічних відносин, довело свої права на особисту свободу, власність на землю, здобуття козацького імунітету. В унезалежненій Українській державі селянин уперше відчув себе вільним господарем на своїй землі, праця на якій упродовж століть становила основний сенс його існування. Уже перші місяці засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть «навіки не мати панів», «воліють всі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати». Водночас документальний матеріал яскраво переконує, що колишні кріпаки намагалися «бути вільними», «не платити ніяких податків». Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривалий характер.

На відміну від попередніх повстань, коли бажана воля та перерозподілена господарська земля втрачалися селянином упродовж максимально стислих по придушенні виступів термінів, дія соціальних результатів революції була значно тривалішою, глибшою, стабільнішою. Серед найпомітніших факторів, які справляли вплив на суспільну свідомість селянина, стало знищення в межах Української держави великого магнатського і шляхетського землеволодіння, ліквідація кріпацтва та інших форм особистої залежності, конституювання селянської маси в козацькому стані, чиї особливі права та привілеї були закріплені законодавчо.

Унесені революцією в уявлення української людності зміни щодо принципів формування соціальної лінії поведінки насамперед знайшли свій вияв у тому, що від 60 до 80 % населення проголосило себе козаками. Природно, що це давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Процес покозачення селян практично не припинявся впродовж багатьох десятиліть і втягував у свою орбіту сотні тисяч осіб. Переходом у козацький стан селяни реагували як на зміни у напрямах і формах соціальної політики панівних верств, так і на інші події, що відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст. (а вони, як відомо, були досить бурхливими і неоднозначними). Подібне спостерігалося під час так званої Чорної ради у Ніжині 1663 р., після укладення Андрусівського договору про перемир'я 1667 р., а також Вічного миру 1686 р. між Росією і Польщею. «Шукання козацтва», як правило, ставало важливою лан-

кою на шляху до збройних повстань і виступів уже постреволюційної доби. Не в останню чергу цей своєрідний феномен можна пояснити специфікою соціально-станової структури тих регіонів, де козацтво становило значний прошарок.

На відміну від Запорожжя, де основним родом занять козацтва були воєнні походи, у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні у 1660—1670-х роках козаки як привілейований стан володіли землею, їм належали промислові підприємства, вони здійснювали досить значні за обсягом торговельні операції тощо. Загалом тут козацтво було пов'язане як з усталеним ще у передреволюційну добу в межах їхньої юрисдикції укладом життя, так і з соціально-економічними реаліями, які репрезентували нові тенденції розвитку, що визначали сутність формування типових для нового часу суспільних структур та відносин.

Сутність козацького ідеалу, який залишався одним із важливих важелів, здатних приводити у постійний рух традиційно інертну, консервативну селянську масу, насамперед полягала в тому, що саме в козацькому способі життя селянин уперше побачив перед собою земний і реальний взірець ідеального суспільного устрою. Відповідно, у його свідомості з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких, крім військового, обов'язків перед шляхетсько-магнатською верхівкою та урядовими структурами, але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо).

І хоча селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, утім, його однозначно приваблювали козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. Своїми ж діями щодо реалізації гасла «землі та волі» селянство і рядове козацтво продемонстрували у революційну добу зразки справжнього героїзму та самопожертви в ім'я ідеалів кращого майбутнього.

Боротьба за реалізацію козацького ідеалу сформувала у селян ставлення до себе як до вільних людей, які мали рівні з козаками права. За їхнім уявленням, шляхетському стану не залишалося місця в суспільстві, яке створювалося на їхніх очах і безпосередньо за їхньої активної участі. Зокрема, сформований у свідомості селянина образ справедливого суспільного устрою відобразився в одній із тогочасних народних пісень, у якій є такі слова:

> Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Вкраїні,
> Та немає ляха, та немає пана, не буде ізміни [213].

Цей ідеальний образ не одне десятиліття слугував і знаменом селянського спротиву поновленню породженої середньовічними реаліями системи відносин у сфері землеволодіння, і надією, і вірою у можливість повернення часів загальної свободи і рівності. Автор трактату «Думка певной особи», описуючи настрої поспільства Правобережжя наприкінці 1660-х років, підкреслював, що утверджені тут соціальні відносини продовжували приваблювати селян інших регіонів

[213] *Історичні пісні.* Київ, 1961. С. 195.

України [214]. Загалом кардинальні зміни в усіх сферах життя селянина не могли не впливати на його духовний світ, формування соціально-політичних поглядів — селянство не залишалося пасивним спостерігачем подій, а виступало їх активним учасником, що стало важливим чинником розвитку політичної свідомості цієї категорії населення [215].

На жаль, відсутність репрезентативних джерел унеможливлює у повному обсязі реконструювання практичної діяльності селян і рядового козацтва України у другій половині XVII ст. Ми не маємо достатнього фактичного матеріалу, який би допоміг відтворити конструктивний аспект соціального досвіду українського поспільства. Але це не означає, що їхній боротьбі не був притаманний соціальний ідеал суспільного устрою. Відомо, наприклад, що під час Переяславського повстання 1666 р. діяла певна організація, яка готувала виступ, підтримувала зв'язки із запорожцями та жителями навколишніх сіл і містечок полку. Важливо й те, що на його першому етапі керівники повсталих вважали за доцільне налагодити зв'язки з правобережним гетьманом П. Дорошенком [216]. Елементи організації прагнули запровадити також керівники попередніх народних повстань — М. Пушкар та Я. Барабаш.

Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших суспільних станів у різних регіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких від середини XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Проте здобуття козацького імунітету закріпилося у свідомості поспільства як універсальний засіб звільнення від усіх форм продукованої попередньою епохою соціальної залежності, отримання прав власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Попри умотивування соціальних виступів революційної доби, програмних засад їхнього керівного ядра та зовнішньої оболонки гасел, під якими вони відбувалися, у них домінували вимоги про вільне, нерегламентоване гетьманським законодавством володіння селян земельними наділами та їх переведення у козацький стан. Ці вимоги містяться в усіх програмних матеріалах, що вийшли з середовища селян і рядових козаків, висловлювалися ними у розмовах із царськими посланцями в Україні (наприклад, це зафіксовано у статейному списку стольника Ф. Ладиженського, який перебував на Лівобережжі у грудні 1662 — січні 1663 рр.), під час переговорів запорозьких послів у Посольському приказі тощо [217].

Характерно, що у добу Української революції (особливо в межах її першого хронологічного зрізу) соціальна боротьба виступала могутнім імпульсом до розгортання масового національно-визвольного спротиву. Це стосується практично всіх протестних рухів, що відбувалися як на Лівобережжі, так і в правобережно-

[214] Мицик Ю. Козацька держава очима поляка... С. 5.

[215] Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації... С. 74—75; Смолий В.А. *Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII—XVIII вв.):* автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Киев, 1985. С. 21, 25.

[216] Стецюк К.І. *Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст.* Київ, 1990. С. 143.

[217] *Акты ЮЗР*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1872. С. 128, 192, 349.

му регіоні (повстання 1657—1658 рр. під проводом М. Пушкаря та Я. Барабаша; 1661 р. — І. Поповича; 1664—1665 рр., очолюване Сулимкою та Вареницею, та ін.).

Ідеологічний зміст гетьманської влади. Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади все ще зберігала свою чинність і в умовах секуляризаційних тенденцій ранньонової доби, у новосформованому владному просторі України виразно проступає сакральний зміст владарювання, розробляється концепція божественного походження гетьманської влади [218]. У тогочасних джерелах знаходимо тому чимало підтверджень. Божественну природу свого владарювання неодноразово підкреслював і сам Б. Хмельницький [219]. Пізніше натяк на сакральний зміст його влади з'явився і в титулатурі очільника Української держави, що набула форми: «Богдан Хмельницький, Божою милостью гетьман з Військом Запорозьким» [220]. Прикметно, що саме через обряд освячення Б. Хмельницького на гетьманство, проведений на початку 1649 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулося улегітимнення української влади в очах коронованих носіїв монаршого титулу в християнізованому політичному просторі Європи [221]. Однак процес еволюції влади виборного і підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти, вступив у суперечність з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя.

Фактично синхронно з утвердженням національної державної ідеї в ідеологічній складовій організації національного владного простору все відчутнішими стають тенденції до зміцнення абсолютистського начала. Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький, будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухильно проводити курс на впровадження монархічної форми правління. Насамперед він став на шлях підпорядкування собі утворюваних полкових і сотенних управлінських структур та їх трансформацію на знаряддя своєї політики, домагаючись точного і своєчасного виконання ними розпоряджень і настанов центральних владних інституцій. Досвідчений польський агент ксьондз С. Щитницький в одному з листів до Варшави чітко визначив політичну мету гетьмана: «...задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Московських кордонів...» [222]. Згодом, після набуття чинності договору 1654 р. з Москвою, український володар основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем — реалізації

[218] Плохій С. Божественне право гетьманів... С. 87—109.

[219] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.*. Т. 2. С. 117—119, 154.

[220] *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)*... С. 64; Плохій С. Божественне право гетьманів... С. 95.

[221] Плохій С. Божественне право гетьманів... С. 97—107; Його ж. Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках столицы и идентичности. *Украина и соседние государства в XVII веке:* Материалы междунар. конф. Санкт-Петербург, 2004. С. 131.

[222] БЧ. ВР. № 146. С. 241—242.

ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства, просуваючи родичів службовими щаблями у різних підрозділах державного апарату.

Постає питання: чому український володар, який, за свідченням джерел, неодноразово іменував себе «князем Русинських провінцій», «князем всієї Руської землі» [223], зрештою відмовляється від реалізації в умовах XVII ст., здавалося б, такої цілком природної для національної політичної традиції форми, як князівська влада. У контексті пошуку відповіді на нього згадаємо спостереження М. Грушевського, який, констатуючи часове дистанціювання між політичною практикою Давньоруської держави і формами політичної організації запорозької спільноти, наголошував: «...козаччина не перейняла з тих [княжих] часів готових організованих форм самоуправи, бо вони виросли в руїнах східноукраїнської дезорганізації переходових століть...» [224]. Тож цілком логічно в політичній культурі нової української еліти започатковується практика послуговування пропонованими модерною добою зразками.

Найімовірніше, усвідомлюючи відсутність в Україні соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, а також будучи обізнаним (вочевидь через спілкування з канцлером Речі Посполитої Є. Оссолінським та іншими сановниками, які виступали за розширення й зміцнення прерогатив королівської влади) з європейськими політичними теоріями свого часу (до речі, тут не зайвим буде пригадати, що Б. Хмельницький мав також змогу зблизька ознайомитися з османською адміністративно-політичною системою під час свого турецького полону), що в інтересах раціональної доцільності «стверджували необхідність концентрації влади в одних руках, яка б зібрала разом розхитаний духовний і соціально-політичний світ» [225], український володар обрав інший шлях.

Не маючи відповідної соціальної опори для запровадження абсолютистського механізму владарювання (а саме це, зважаючи як на європейський, так і азійський, хоча й дещо інакший у своїй основі, досвід, могло б забезпечити цілком реальні перспективи для зміцнення й піднесення Української держави), він приділяє велику увагу формуванню його ядра — власного клану [226]. Проте, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся від практики збирання старшинських рад. Він розумів важливість дотримання традиційних атрибутів, що підтверджували б в очах козацтва легітимність ухвалених рішень, хоча сама процедура їх схвалення чим-

[223] Мыцык Ю.А. *Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.* Днепропетровск, 1986. С. 35; ЛНБ. ВР. Спр. Оссолінських № 646/1. Арк. 78.

[224] Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 7. Київ, 1995. С. IX—X.

[225] Докладніше про це див.: Рассел Б. *История западной философии.* Т. 2. Москва, 1993. С. 65; Виноградов А. Государственно-политические «коды» Востока и Запада. *Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики.* 2013. Т. 11. № 1 (32).

[226] Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? *Україна в минулому.* Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78—92.

далі більше формалізувалася. Водночас слід зазначити, що володар України такою лінією політичної поведінки, по суті, легалізував механізм задіяності у вирішенні питань першочергового значення політичного компромісу, що пізніше ефективно використовували його наступники, зокрема І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа. Можна припустити, що до такого рішення Б. Хмельницького спонукало розуміння руйнівних для української державності наслідків «козацької вольниці» й охлократичної стихії, що їх продукувало Запорожжя.

Намагання гетьмана запровадити в політичній системі України інститут монархії відповідало провідним тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Нагадаємо, що європейськими зверхниками процес абсолютизації цієї форми владарювання і державного устрою ототожнювався з процесом десакралізації європейського політичного життя і сприймався як дієвий механізм забезпечення «балансу в структурах влади». Абсолютизація владних важелів у політичній культурі, починаючи з кінця XVI ст., не розцінювалася як узурпація влади, навпаки, за спостереженнями сучасних учених, «абсолютні монархії посилили державу раннього нового часу в територіально-політичному, правовому, економічному і культурному відношеннях» [227]. Унормування інституту монархії на всьому територіальному ареалі європейського континенту та визнання абсолютистської форми правління як найефективнішої пояснюється, зокрема, тим трагічним досвідом, який довелося винести європейському суспільству з політичної практики так званого доверсальського періоду організації державного життя, зокрема республіканізму доби перших революційних потрясінь [228], який для більшості європейців асоціювався «з відсталістю, з одного боку, і кризою та анархією з другого» [229].

Однак усі спроби Б. Хмельницького повернути Українську державу на модернізаційний шлях суспільно-політичного розвитку не увінчалися успіхом. Ті істотні зміни у суспільній психології українців, які спостерігалися на піку піднесення боротьби за державно-національну незалежність, виявилися нестійкими і недовготривалими. Запропонована нова форма правління, яка б мала в найближчій перспективі забезпечити політичну стабільність і піднесення життєво важливих для успішної реалізації державотворчої програми сфер, не знайшла в тогочасному українському суспільстві надійної соціальної чи політичної опори. Вона трималася переважно на величезному авторитеті самого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців.

[227] Ивонина Л.И. Монархизация правителей и государств Классической Европы в конце XVII — начале XVIII в. *Вопросы истории.* 2012. № 8. С. 106.

[228] Там само. С. 107.

[229] Там само. С. 116.

РОЗДІЛ **13**

РЕВОЛЮЦІЯ 1648—1676 рр. ЯК КОМЕМОРАТИВНИЙ ПРОЄКТ УКРАЇНЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII — XVIII ст.

Валерій Смолій,
Валерій Степанков

Дискурс результативності Української революції. Період, що настає по закінченні будь-якого революційного циклу, неминуче об'єктивує в дослідницьких практиках революціології кілька взаємопов'язаних контекстів, перший з яких виводить на результативність революційної боротьби та актуалізує питання успішності революції. Водночас до «спільного набору результатів», який є притаманним будь-якому її типу, обов'язково зараховуються «трансформації політичного режиму, потужні зрушення серед еліт», вагомі суспільні перетрубації [230].

«Революції, — підкреслює Л. Грінін, — відкривали шлях новим продуктивним силам, включаючи засоби комунікації, руйнували перешкоди на шляху капіталістичного розвитку, у тому числі прискорювали торгівлю і грошовий обіг. Звідси ущільнювалися континентальні й світові зв'язки, глобалізація набувала все більш зримих форм» [231]. Вони кардинально змінювали ментально-свідомісний світ, безмежно розсуваючи світоглядні горизонти, безапеляційно вторгалися у сферу щоденного життя. І все ж їх найвагоміші результати С. Хантінгтон пропонує відшукувати у політичній сфері [232]. Саме у цій

[230] Бусыгина И. Революция. *Вестник московской школы гражданского просвещения.* 2017. № 1 (40).

[231] Гринин Л.Е. Революции, исторический процесс и глобализация. *Век глобализации.* 2018. Вып. 4 (28). С. 18.

[232] Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах*... С. 310.

площині, на думку К. Фрідріха, «всі революції XVII—XIX ст.» спрямовувалися насамперед «на встановлення конституційних режимів» [233].

Поставлений восени 1676 р. припиненням функціонування державних інститутів Правобережного Гетьманату фінальний акорд у динаміці Української революції опредметнив як її беззаперечний позитив, а саме утворення в межах українського історико-культурного ареалу після тривалого періоду бездержавності національного державного організму, частина якого у форматі Лівобережного Гетьманату на правах автономії проіснувала під зверхністю Російської імперії до початку 1780-х років. І хоча трагічний збіг цілого комплексу обставин і факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру й зумовив занепад вивершеної Б. Хмельницьким державної будови, уже сам факт її понад столітнього існування виявився переконливим свідченням того, що український народ в умовах кількох століть політичного розчленування успадкованого ним від Київської Русі територіального масиву зберіг спроможність до відродження самостійного політичного життя, а здобутий у XVII—XVIII ст. досвід державного будівництва слугує цінним джерелом збагачення національного державотворення.

У роки революції, як зазначалося, відбулося формування нової політичної еліти, що захищала національні інтереси. Попри її недостатню внутрішню консолідацію, зумовлену відставанням темпів формування національно-патріотичної доктрини від радикалізації революційних настроїв (що, власне, і стало одним із вирішальних факторів визрівання в українському суспільстві тих негативних тенденцій, які призвели до втрати Україною незалежності), саме цій елітарній групі вдалося вибудувати нову модель політичної системи і запропонувати нові форми легітимації докорінно трансформованого політичного устрою.

Очевидно, що чи не одним із найвагоміших здобутків Української національної революції, який варто поставити в один ряд з фундацією держави ранньомодерного зразка, стало загальне переформатування українського суспільно-політичного простору, консолідація в його межах ранньомодерної української нації. До того ж українським соціумом вже на першому етапі революції паралельно вирішувалися завдання національного об'єднання і національного визволення. Інша справа, що цей результат виявився далеко не завершеним і насильницьки перерваним.

Революція надала потужного нового імпульсу розвитку національної свідомості. Успіхи, здобуті на початковому її етапі, активізували процес формування почуття патріотизму у різних прошарків суспільства. Водночас вона викристалізувала національну державну ідею, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за незалежність. В умовах гострої політичної боротьби у світогляді та політичній культурі українців укоренилися ціннісні орієнтації на єдність держави, формуються новий образ вітчизни та її нового захисника — козака як типового виразника національного характеру. Важливою політико-куль-

[233] Friedrich C.J. An Introduktory Note on Revolution. *Revolution: Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy*. New York, 1966. P. 7.

турною цінністю, що перетворилася на невід'ємну складову політичної свідомості еліти, стало сформоване Б. Хмельницьким уявлення про соборність, що, попри прояви непослідовності й відступництва, живило намагання згуртувати всі українські регіони навколо єдиного політичного центру.

В історичному поступі української нації революція стала великою школою збройної боротьби, у горнилі якої відточувався досвід відстоювання соціальних завоювань. Докорінний злам моделі соціально-економічних відносин, що відбувся в Україні, став об'єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення й світосприймання широких мас населення. У суспільній історичній пам'яті ця доба закріпилася як важливий рубіж змін у соціальній та економічній сферах. Водночас практикою революційних років істотно збагатилися форми і зміст протестних рухів, на всіх етапах і у всіх формах яких простежувалася яскраво виражена тенденція до тісного переплетення соціального та національного. Загалом традиції Української революції стали одним із важливих факторів передання соціального досвіду від одного покоління до іншого.

У зовнішньополітичному аспекті революція зумовила зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі (інше питання, що це прислужилося далеко не на користь Українській державі). За оцінкою Д. Наливайка, революційні події в Україні, поряд із Тридцятилітньою війною та революцією в Англії, відіграли важливу роль у підриві могутності контрреформації, що трималася на політичних режимах Іспанії, Австрії і Речі Посполитої, тобто країн, які були тісно пов'язані з Ватиканом та середньовічним минулим Європи [234]. Тим самим Україна спричинилася до корінного перелому в європейській цивілізації — адже внаслідок поразки і занепаду традиційних центрів, що були опорою католицької середньовічної культури, провідна роль переходить до країн, які або стали на шлях вибудови суспільства, заснованого на нових засадах організації економіки і соціальних відносин (Нідерланди), або докорінно трансформували політичний режим на кшталт абсолютної монархії нового типу (Англія, Франція).

Власне, удар, завданий Речі Посполитій Українською революцією, виявився фатальним, поклавши «початок епосі потрясінь і занепаду.., яка тривала до середини XVIII ст.» [235], лише ненадовго поступившись періоду відносної стабілізації суспільно-державної сфери, що, втім, так і не надало Польському королівству шансів вийти із затяжної кризи. Для Корони вона ознаменувалася «поглибленням міжгрупових конфліктів, провокуванням внутрішньої анархії і щодалі безцеремоннішим втручанням ззовні» [236]. Не виправдовували покладених на них очікувань і міжнародні акції, ініціація яких, як правило, знову ж таки походила не від Варшави, що засвідчувало неспроможність королівського двору проводи-

[234] Наливайко Д.С. *Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі IX—XVIII ст.* Київ, 1998. С. 243—245.

[235] Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі*... С. 175.

[236] Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*... С. 175.

ти ефективну зовнішньополітичну діяльність. Міжнародний престиж Речі Посполитої виявився настільки підірваним, що в залежності від іноземних інтересів опинилася навіть справа успадкування польського престолу [237]. «Подальше послаблення королівської влади, — зазначають історики, — супроводжувалося падінням її авторитету, деморалізацією та корумпованістю на всіх рівнях державного життя шляхетсько-магнатського суспільства» [238]. На середину 1790-х років у результаті трьох поділів Річ Посполита припинила своє існування [239]. Безпосереднім каталізатором цих процесів стали українські події 1648—1676 рр., що фактично розвінчали міф про могутність однієї з найбільших європейських держав, яка так і не спромоглася вийти на новий цивілізаційний виток, залишившись у тенетах середньовіччя.

Різко послабивши геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму, Українська революція водночас істотно позначилася на посиленні позицій на міжнародній арені Московії, у зовнішній політиці якої через втручання в українські справи помітно активізувався західноєвропейський вектор. Національно-визвольна боротьба українців сприяла вибореню Бранденбургом незалежності від Польщі (1657 р. Варшава відмовилася від ленних прав на Східну Пруссію) та зростанню політичної ваги Швеції. Міжнародний резонанс від подій в Україні виявився настільки сильним, що змусив Європу впродовж майже всієї другої половини XVII ст. з неослабним інтересом стежити за їх розгортанням.

До породжених революційною добою суспільних феноменів насамперед варто віднести її героїчно-трагічний характер й ту надзвичайно високу ціну, що було заплачено українцями за виборювання незалежності, яку, втім, так і не вдалося відстояти, як і об'єднати державними кордонами весь український етнічний ареал. Ця ціна мала демографічні, політичні, матеріальні та духовні виміри. Величезної руйнації зазнали міста і містечка, а особливо поселення в сільській місцевості, чим було суттєво підірвано економічний потенціал країни. Унаслідок постійної агресії, що походила від сусідніх держав, віроломної політики кримських ханів, безкінечних воєнних дій, спровокованого ними голоду, епідемій, масових міграцій на чужі території було втрачено щонайменше 65—70 % населення, а у Правобережній Україні цей показник перевищував 90-відсоткову позначку. Іншими словами, якщо на 1648 р. в Україні проживало приблизно 4,5—5 млн осіб, то за роки революції вона втратила, імовірно, десь від 3 до 3,5 млн свого населення. Жоден з європейських народів, попри всі катаклізми, що супроводжували середньовічну і ранньомодерну цивілізації, не зазнавав подібних втрат, виборюючи своє право на власну соборну державу.

---

[237] Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* С. 212—216; Герье В. *Борьба за польский престол в 1733 г.* Москва, 1862.

[238] Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* С. 214.

[239] Костомаров Н.И. *Последние годы Речи Посполитой.* Санкт-Петербург, 1905; Kadziela L. *Rozbiory Polski 1772 — 1793 — 1795.* Warszawa, 1990.

Можна по-різному трактувати причини цієї демографічної катастрофи, зокрема, списати їх на незрілість еліти, переважання інтересів особистісного характеру над національними і державними, високий градус внутрішньої боротьби за владу тощо. Насправді ж усе перераховане вище було лише побічним продуктом іманентних деструкцій, які супроводжують будь-які революції. Головне ж, що цю страшну ціну в XVII ст. українці заплатили за той прояв відчайдушного героїзму, який спонукав їх встати на захист незалежності і територіальної цілісності своєї держави, за право повноправного входження до кола європейських ранньомодерних націй.

Пропонуючи концепцію Української революції, автори цього нарису свого часу проводили думку про те, що боротьба українців упродовж кінця 1640-х — середини 1670-х років, на жаль, завершилася поразкою. Однак світовий науковий доробок останніх років змушує виваженіше подивитися на це неоднозначне питання. Зокрема, акцентуючись на неповторності кожного революційного процесу, учені вибудовують доказову базу того, що революції апріорі не можуть бути неуспішними, обґрунтуванням їх наперед заданої цивілізаційним контекстом «історичної необхідності». У цьому випадку як аргументи долучають такі супутні революціям процеси, як «зміна влади, утвердження "гнучкої і відкритої" політичної системи», об'єктивування громадянських свобод і соціальної рівності та благополуччя тощо. «Терплять поразку, — стверджує, наприклад, Г. Завалько, — окремі політичні прояви соціальної революції, однак не вона сама» [240]. Закладений у таку ідею глибинний сенс, без сумніву, підводить до започаткування чергового з численних революційних дискурсів. А отже, як і будь-яка новація, спрямованість на однозначно успішний фінал Української революції навряд чи може бути прийнятною. Однак так само неприйнятною має сприйматися і її безапеляційно програшна версія.

Формування образу революції поколінням кінця XVII — XVIII ст. У практиці сучасного теоретичного осмислення революційних рухів цілком закономірно утверджується тенденція щодо розмежування двох рівнозначних аспектів — революції як явища і концепту революції. І формування останнього визначається як короткою, так і довготривалою перспективою, вмотивовуючи в ментальну матрицю нові ціннісні імперативи та запускаючи, по суті, нескінченний цикл ідеологічних, міфотворчих, культурологічних інтенцій. Так, своєрідне інтерпретування ідеї зміщення уваги з дослідження революційних реалій на сформований історичною пам'яттю поколінь їх образ пропонує А. Магун. «Суттю революції, — стверджує він в одній із своїх праць, — стає не просто повернення до минулого, але обернення, інверсія минулого в майбутнє» [241]. Й. Арнасон відво-

[240] Завалько Г.А. *Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции.* 2-е изд. Москва, 2005. С. 263; Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения... С. 58—103; Richards M.D. *Revolutionsin World History.* New York, 2004. P. 1, 96—97.

[241] Магун А. Опыт и понятие революции. *Новое литературное обозрение.* 2003. № 64.

дить революціям роль «ключових епізодів» творення «культурної і політичної програми модерності». Отже, у його трактуванні «образ революції» виступає «важливою частиною історії», породжуючи девіації, які відзначаються власними життєвими циклами [242]. Водночас вони наділені здатністю активно впливати на подальшу «конкретно-історичну практику» [243] певного соціуму.

Загалом формування образу (або концепту) революції відбувається фактично паралельно на кількох рівнях: політичної практики і політичної культури, елітарної, масової, колективної або ж індивідуальної свідомості, ідеологічному, науковому тощо. Зрозуміло, що найчастішими апеляції до революційних часів і діяльності їхніх активних агентів є в темпорально наближеній до них перспективі. У кожному варіанті базовими для виявлення революційного образу, на думку науковців, насамперед виступають такі критерії, як причини, тип, характер, результати та значення революції [244]. З горизонтів віддаленого майбутнього образ революції набуває все більшого абстрагування й концептуалізації. Водночас втрачається безпосередня гострота сприйняття суспільством пережитого революційного досвіду, а революція перетворюється на своєрідний політичний символ, інструмент маніпулювання для нових гравців у полі політики.

Залишаючи осторонь історіографічну площину формування образу Української революції XVII ст. (однозначно, що висвітлення цієї теми заслуговує на великий дослідницький формат, а основні тенденції стисло окреслені нами на початках цього нарису), зупинимося на питаннях, як переломлювалися індивідуальні й колективні уявлення про революційну добу та її результативність продукованими українською державною та інтелектуальною елітою проєктами, зразками політичної думки та фольклорної творчості мас, зрештою свідомістю українського загалу останніх десятиліть XVII—XVIII ст.

Першою такою проєкційною сферою стало політичне життя. Власне, вересень 1676 р. засвідчив входження української державності у нові політичні реалії. Поразка революції обернулася для українського суспільства різким поворотом від великого модернізаційного проєкту революційної доби на шлях зміцнення тенденцій деструктивного змісту, що завершилося повним підпорядкуванням української політичної й соціальної самобутності імперським порядкам. Однак, як це не виглядає парадоксальним, саме поступовий відступ від революційних завоювань у сферах політичних і соціальних практик наступних десятиліть помітно актуалізував фантом наявності революції в колективній пам'яті українців.

Сформований на українських теренах образ революції, згадки про героїчну звитягу революційних років живили національну свідомість українського соціу-

[242] Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации... С. 37—69.

[243] Краева Т.В. *Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2006. С. 3.

[244] Бродская И.М. Динамика образа Октябрьской революции 1917 года в российских учебных текстах: 1918—2017 годы. *Управленческое консультирование.* 2017. № 11. С. 148—153; Ерофеев Н.Д. Современная отечественная историография русской революции 1917 года. *Новая и новейшая история*. 2009. № 2. С. 92—109.

му впродовж усього періоду існування створеної зусиллями Б. Хмельницького Української держави, перманентно знаходячи свій вияв у зверненні як українських елітарних кіл, так і широких верств населення до зароджених у революційному вирі ідей і проєктів, політичних та соціальних практик. Не були повністю витіснені з політичних програм українських урядів і започатковані революцією державницькі традиції. Досить стійкими на зламі XVII—XVIII ст. вони залишалися, зокрема, на Правобережжі, де революційний досвід органічно переломився через пам'ять як очевидців та учасників революційних змагань (С. Палій), так і сприйняття його представниками першого і другого пореволюційних поколінь (П. Іваненко (Петрик), С. Самусь). Протягом 90-х років XVII — на початкуXVIII ст. тут відбувався неухильний процес відродження виробленої в умовах революції моделі української державності, що супроводжувався активною національно-визвольною боротьбою за унезалежнення краю від Польської Корони та об'єднання з Лівобережним Гетьманатом в єдину державу. Надалі регіон фактично до 90-х років XVIII ст. (період реставрації національних управлінських структур у роки Коліївщини, на жаль, виявився нетривалим) було підпорядковано чинним річпосполитським управлінським структурам, чому значною мірою прислужилися місцеві владні осередки.

Повернення Правобережжя під польську юрисдикцію виразно унаочнило перспективу, яка очікувала б на Україну в разі реалізації будь-якого із пропонованих пропольськи орієнтованою частиною еліти проєктів (включно з варіантом поновлення Гадяцькою угодою Руського князівства). Після поразки виступу С. Палія, остаточно втративши шанс на реставрацію національних державотворчих практик, зруйнований і знекровлений у результаті кількох десятиліть майже безперервних воєнних дій та породжених ними масштабних міграцій край, який — як політично активна складова Українського Гетьманату — долучився до модернізаційних хвиль цивілізації раннього нового часу, виявився повністю інтегрованим у модель річпосполитської державності, де продовжували домінувати тенденції попередньої епохи.

У дещо відмінних варіаціях для польської і литовської частин поступ спільного для двох народів державного організму, починаючи від 1648 р., відбувався в умовах затяжних політичної та економічної криз, що супроводжувалися занепадом культурної сфери. Упродовж усієї другої половини XVII — XVIII ст. Річ Посполита переживала «тріумф контрреформації, посилення нетолерантності до інших віровизнань, інакодумства, застійності й примітивізації духовно-церковного життя» [245], що відбувалося на тлі вкорінення у її державно-суспільний устрій таких негативних тенденцій, як «відсутність сильної державної та регіонально-місцевої влади, боротьба магнатських угруповань за вплив при королівському дворі і у державі, ...неприязне, а то й вороже ставлення» магнатсько-шляхетських кіл «до будь-яких змін у державному ладі» [246], які підважувалися

[245] Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі*... С. 218.
[246] Там само. С. 187.

панівною в їхньому середовищі ідеологією сарматизму, з притаманними їй нетерпимістю до інноваційних викликів та внутрішнім ізоляціонізмом [247].

Опинившись у сформованому такими тенденціями соціокультурному просторі, українська спільнота, сконцентрована у межах Галичини, Волині, Поділля і більшої частини Київщини, насамперед, за твердженням Н. Яковенко, відчула на собі «брак упродовж усього XVIII ст. усвідомлених маніфестацій "руської ідентичности"» [248]. Носіями останньої, в умовах масової інтеграції у «звичний для себе польський світ» української шляхти та «звуженої до конфесійної диференціації між католиком та людиною "грецької віри" ідентичности городян», по суті, виявилося лише селянство, яке на побутовому рівні зберігало «незмінними традиційні вірування, мову, ...навички» [249]. Разом з тим загострення дисидентської проблеми, що у XVIII ст. додалася до традиційного комплексу конфліктогенних факторів соціально-економічного та політичного характеру, активувало громадянську позицію православного кліру, підтримка якого ставала особливо відчутною в поодиноких хвилях масового протесту, в яких соціальна складова накладалася на національно-визвольні аспекти [250].

Не додавала особливого оптимізму й економічна сфера, в якій традиційно «непорушною» залишалася «поземельна» й «особиста залежність» [251], а основний земельний фонд зосереджувався в руках магнатських родів. Причому лише невелика частина латифундистів демонструвала нахил до впровадження у своїх господарствах передових виробничих технологій. Переважно нарощення прибутковості відбувалося за рахунок збільшення панщини, яка в середньому дорівнювала 6—7 дням на тиждень з лану [252]. Як правило, примусова праця домінувала в мануфактурній промисловості, тенденції щодо певного розвитку якої почали простежуватися лише ближче до середини XVIII ст. Уповільнено, порівняно з іншими українськими регіонами, йшов процес формування внутрішнього ринку, що пояснювалося монополією магнатів на торгівлю і митний збір [253]. Відповідно і в пам'яті правобережного населення про добу революції до кінця XVIII ст. превалювали її соціально-економічні та конфесійні контексти.

На Лівобережжі засадничі ідеї революційних років втілювалися у політичні програми І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, які протягом останньої чверті XVII — перших десятиріч XVIII ст. репрезентували вищий щабель української влади. На почуттях страху російських можновладців перед можливим повторенням революційної заграви вміло маніпулював І. Ма-

[247] Там само. С. 218.

[248] Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України...* С. 465.

[249] Там само.

[250] Докладніше про це див., напр.: Шеретюк В. *Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII—XVIII ст.).* Рівне, 2015.

[251] Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* С. 228.

[252] Там само. С. 208.

[253] *Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії...* С. 179.

зепа. Так, у перемовинах з російською владою він застерігав про небезпеку, що походила від намірів С. Палія щодо проголошення на Правобережжі удільної державної організації: «Бунт поширюється швидко, вже від пониззя Дністра й Буга по берегах цих рік не залишилося жодного старости, побили багато міщан-поляків і жидів, інші самі втікають в глибину Польщі і кричать, що розпочинається нова Хмельниччина» [254].

Приблизно у той же період, як переконаний О. Оглоблин, український гетьман вочевидь схиляється до сформованої свого часу в Гадячі концепції об'єднання Правобережної України з Лівобережною у форматі Великого князівства Руського [255]. Проте не можна не погодитися і з тим, що повернення до ідеї реанімації Гадяцької угоди в частині створення триєдиної федеративної держави лише частково задовольняло його амбітні плани. Певно, має рацію Т. Мацьків, стверджуючи, що укладену на початку 1708 р. українсько-польську угоду слід вважати лише тактичним маневром, що мав на меті убезпечити українську територію від воєнної руїни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з іншого — надавав Україні мінімум прав у державній системі Речі Посполитої. Своєю чергою договір між Україною і Швецією від того ж року до певної міри передбачав гарантування виконання досягнутих з Варшавою домовленостей [256]. Подальший перебіг подій виявився, однак, дуже несприятливим для реалізації державотворчих планів гетьмана.

Фінальна спроба зміцнення інституту гетьманства, який і «уособлював сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави» [257], випала на долю останнього легітимно обраного гетьмана К. Розумовського. Під впливом і за підтримки патріотичного угруповання еліти, яке прагнуло легальними легітимними способами зберегти й розширити автономію Лівобережної України, йому, знову ж таки апелюючи до політичного та ідеологічного спадку революційних років, вдалося здійснити низку перетворень, спрямованих на розширення самостійності державно-адміністративного апарату, загальмування інкорпораційних процесів, а також підпорядкування своїй владі Запорожжя, що відкривало шлях до подолання політичної відрубності цього регіону. Проте з відстороненням К. Розумовського від булави національний інститут влади фактично припинив своє існування.

Образ революції оживає і в маніфестах постполтавської хвилі української політичної еміграції. Зокрема, у поданому 22 жовтня 1709 р. Карлу XII «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», підписаному генеральним обозним І. Ломиковським, генеральним писарем

[254] Костомаров Н.И. *Мазепа.* Москва, 1992. С. 135.

[255] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. *Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті.* Київ, 1994. С. 44.

[256] Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина.* Нью-Йорк, 1977. С. 333.

[257] *Історія державної служби в Україні:* у 5 т. Т. 1. Київ, 2009. С. 223.

П. Орликом, генеральним бунчужним Ф. Мировичем та іншими старшинами, йшлося, наприклад, про те, щоб за можливого укладення миру було «не виключено нашого державного інтересу з договорів і не порушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького» [258]. Цей самий мотив простежується і в «Пактах та конституціях законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 р., зокрема у частині збереження територіально-політичної цілісності України: подібно до того, як будь-яка держава «целостію границ ненарушимою состоится и утвержается, так и Малая Россія Отчизна наша, жебы в своих границях, пактами от Речи Посполитой Польской, от Наяснейшей Порты, и от Государства Московскаго ствердженых, наибарзей в тых, которые по реку Случь, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкого, от тое же Речи Посполитой Польской, области Гетманской и Войсковой поступлены, вечне отданы и пактами обварованы зостали, нє была зкгвалчена и нарушена...» [259].

Подальшого розвитку ці ідеї набули в знаменитому «Виводі прав України». Довівши правову безпідставність намагань Російської імперії «відбирати Україні її вольності та привілеї», автор цієї пам'ятки української політичної думки XVIII ст. водночас застерігав європейські країни, що у разі, якщо вони не допоможуть Україні утвердити свою державну незалежність, то постануть перед серйозною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи» [260]. Навколо подій Української революції зав'язується і сюжетна канва творів козацьких літописців (Г. Грабянка, С. Величко, Самовидець), на них будуються зразки української політичної думки (С. Дівович), засновуються накази від українських полків до Комісії з укладення нового Уложення. Протест проти поглинення України Російською імперією виступає лейтмотивом творчості В. Капніста. Ідеї свободи притаманні творам видатного українського мислителя Г. Сковороди.

Найбільш рельєфно традиції національного державотворення проявились у суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Не випадково ця ідеологія, поряд із притаманними їй загальноєвропейськими засадами, набула на українському ґрунті багатьох специфічних ознак, характерних лише для місцевої політичної традиції. Зокрема, це стосується присутності в ідеологічних конструкціях мотивів наявності власної державності як складової відомої просвітницької концепції суспільного договору.

Ідея рівності України з Росією (передусім політичної) лейтмотивом простежується в «Історії Русів» — непересічному публіцистичному творі кінця XVIII ст. Зазначаючи відрубність історичного розвитку українського народу від

[258] Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави.* Київ, 1994. С. 431—432.

[259] Цит за: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів, 2011. С. 201.

[260] *Вивід прав України.* Львів, 1991. С. 45—50.

історії росіян, литовців і поляків, її автор вперше в українській історико-публіцистичній літературі утвердив засадничий принцип, що найбільшою цінністю для будь-якої національної спільноти виступає суверенна власна держава. На його погляд, унезалежнення козацької України, власне, і становило сенс боротьби українців, починаючи від кінця XVI ст.

Загалом у масовій свідомості образ Української революції безпосередньо асоціюється зі здобутими соціальними перемогами. Зокрема, згадки про соціальні зрушення революційних років фіксують матеріали Генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр. та Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр. До революційного досвіду апелювали автори Торчинського маніфесту 1767 р. Ідейну спадковість з революційними традиціями демонструє могутній протестний рух з яскравим національно-визвольним забарвленням — Коліївщина. Як і під час революції, у 1768—1769 рр. спрямованість на об'єднання всіх українських земель часто втілювалася у форму боротьби за православну віру. Для соціального аспекту подій Коліївщини, як і для Української революції, характерне, по-перше, фізичне знищення представників панівної верстви, розподіл їхнього майна та землі; по-друге, масове покозачення селян. Проте у русі коліїв уперше спостерігалася різка радикалізація вимог повсталого табору.

Вплив традицій Української революції на соціальні уявлення українського поспільства з часом ставав основою поступового долучення його до політичного життя. Так, у вже згадуваних наказах депутатів від козацьких полків спеціально порушувалося питання про реформи адміністративних і військових інститутів Лівобережного Гетьманату. Йшлося, по-перше, про повернення до традиційної практики виборів на загальних військових радах державної адміністрації автономії і, по-друге, проведення реформ у сферах судочинства і впорядкування чинних правових норм (в основу їх передбачалося покласти «статті гетьмана Богдана Хмельницкого») [261].

На рівні масового сприйняття образ революції акумулюється у фольклорній спадщині, яка комунікувала, закріплювала та передавала культурні й ідеологічні цінності від одного покоління до іншого. Поза сумнівом, велике значення мають насамперед ті зразки народної творчості, що походять з доби Української революції. Особливого поширення в тогочасному історичному епосі набули думи та пісні про Б. Хмельницького та його сподвижників — Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая. Виникли вони, безперечно, по свіжих слідах революційних подій, але, поступово доповнюючись новими подробицями та додатковими ідейними нашаруваннями, у багатьох варіантах поширювалися Україною впродовж другої половини XVII — XVIII ст. Співзвучні національним почуттям та соціальним настроям поспільства, його потаємним сподіванням, вони мали велику популярність серед рядових козаків, міського населення. Їх значення особ-

[261] *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.* Киев, 1889. С. 142.

ливо зростало напередодні або в роки посилення народного спротиву, масового виплеску соціального протесту.

Водночас паралельно з українським концептом Національної революції XVII ст. формувався і її інший образ. Не слід забувати про те, що історія й історична пам'ять України тривалий час залишалися не лише сферою амбіційних змагань власних елітарних груп, а й становили важливий сегмент інкорпораційної політики потужніших геополітичних центрів. Власне, міфотворчість і різні інсинуації навколо історії й образу Української революції обчислюються тяглістю у понад три з половиною століття, помітно деформуючи не лише саме сприйняття революційної доби та її героїв, а й загалом історичну культуру українців, чий генетичний зв'язок зі своїм народом і своєю батьківщиною кристалізується також не в останню чергу історією.

Посилення в Україні російської присутності, репрезентованої низкою російських управлінських інституцій (інститути воєвод і царських резидентів, військові гарнізони, Перша і Друга Малоросійські колегії тощо) істотно скоригувало правила гри на владному полі. Роздмухування деструктивних настроїв у середовищі української еліти, неприховане втручання у внутрішні українські справи, насаджування в національну свідомість російських ціннісних імперативів, кореляція призначень на управлінські посади в Гетьманаті, зрештою насильницьке руйнування основ національного інституту влади — такими були основні вектори інкорпорування українського політичного тіла в загальноімперські територіально-адміністративні та культурні обшири. Особливо ці процеси посилилися в часи правління Петра I й наступний період. Відповідно до загального курсу влади в українському питанні фактично від 1654 р. в російському ідеологічному просторі почав формуватися й імперський варіант образу Української революції. А започатковані у цей час традиції маніпулювання історичним матеріалом органічно перейшли у спадок радянським та пострадянським російським ідеологам.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

РОЗДІЛ **14**

Політико-адміністративне
облаштування Українського Гетьманату

•

РОЗДІЛ **15**

Владна організація
ранньомодерної держави

•

РОЗДІЛ **16**

Соціальна структура і тенденції
соціально-економічного розвитку Гетьманату

•

РОЗДІЛ **17**

Засади суспільної взаємодії
та соціального дисциплінування в Гетьманаті

•

РОЗДІЛ **18**

Український Гетьманат в останній чверті
XVII — XVIII ст.: геополітичні виклики

РОЗДІЛ **14**

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНЕ ОБЛАШТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ

Віктор Горобець

Становлення і розвиток полково-сотенної структури Української держави. Характерною особливістю політико-адміністративного поділу Української ранньомодерної держави було те, що він дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці — полки, сотні, курені — відповідали ієрархії певних бойових підрозділів, забезпечуючи в такий спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій. Важливим є й те, що під час становлення полково-сотенного устрою Української держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, які із середини 1620-х років існували на півдні Київського воєводства з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах, а в першій половині 1630-х років — Полтаві, Миргороді, Лубнах і Яблуневі. З початком революції процеси розбудови полково-сотенного устрою помітно інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно козацьких районів. Упродовж літа 1648 р. постають полки на Лівобережжі, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени — у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частинах Подільського воєводства та навіть на півдні Галицької землі Руського воєводства.

Зважаючи на фактичний стан справ, гетьманський уряд на переговорах з владою Речі Посполитої під Зборовом улітку 1649 р. ставив вимогу про визнання королем права Війська Запорозького на такі межі поширення козацької влади: «почавши від Дністра, Бирлинців, Бару, по старий Костянтинів, по Случ і за Случ, де впадає Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши, до Стародуба, аж до московської границі, з Трубецьком». За іншою інформацією, нібито йшлося про до-

мовленості щодо проходження кордону річками Прип'ять і Случ, а далі до міста Бар. Надалі, в умовах піднесення визвольних змагань, особливо в контексті успішного походу козацького війська на білоруські землі, а також поширення козацької займанщини у північно-західному напрямі від визначеної Зборівською угодою 1649 р. лінії розмежування, постає ще цілий ряд нових полків — Волинський, Турово-Пінський, Бихівський, Білоруський.

Утім, несприятливий для Гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої вже з кінця 1650-х років було втрачено контроль над їхніми теренами (за винятком Бихівщини). Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення П. Дорошенком гетьманської булави в середині 1670-х років Українська держава територіально була локалізована Лівобережною Україною.

З початком Великої Північної війни 1700—1721 рр. гетьман Іван Мазепа, увівши за наказом Петра I козацькі війська на Правобережжя, де-факто поширив свій вплив на значні терени правобережної Київщини та Волині й виношував плани привести у відповідність до фактичного стану речей і юридичний бік справи. Однак політичний інтерес Петра I, спрямований на втримання при владі в Речі Посполитій свого союзника — короля Августа II Саксонського, перекреслював ці плани. А вже помилки і поразки царя у відносинах з Оттоманською Портою, що ледь не закінчились для нього особисто трагічною розв'язкою під час Прутського походу, зумовили появу російсько-польської угоди, внаслідок якої впродовж 1712—1714 рр. частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а козацькі полки на Правобережжі остаточно ліквідовано.

В останній чверті XVII ст. повністю визначилися кордони Гетьманату і викристалізувався його територіально-адміністративний поділ, що залишався практично незмінним до моменту його повної ліквідації урядом Катерини II. Певних змін полкові території зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі 1709 р. та передання земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім із теренами Вольностей Війська Запорозького Низового полкам; зворотних процесів, пов'язаних з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; створення російською владою у 50—60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців — так званої Нової Сербії.

Адміністративні зміни в полковому устрої. Від самих початків існування полково-сотенного поділу полки були досить нерівномірними як щодо своєї площі, так і кількості козаків і посполитих, котрі мешкали на цій території. Так, «старі» полки — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — займали простір у 2—3 тис. км^2, натомість полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Зокрема, Київський полк розташовувався на площі у 20 тис. км^2, а площа Ніжинського перевищувала 30 тис. км^2. Подібні диспропорції спостерігалися і стосовно чисельності населення: якщо

до компуту Чернігівського полку 1649 р. було записано 997 козаків, Ніжинського — 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3472 реєстровці, а Чигиринський — 3222.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала постійних змін: одні полки проіснували зовсім недовго, інші то зникали, то знову поновлювалися. Зокрема, після 1649 р. було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виокремився Стародубський, а на прикордонні Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (він називався також Могилевським чи Придністрянським), Волинський і Білоруський (інша назва Чауський) полки. Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків, за інформацією різних джерел, коливалась у межах від 20 до 35 (йшлося також і про 30, 27, 22 тощо).

На конфігурацію адміністративних кордонів між полками, їхні розміри та кількість, крім зовнішнього чинника, немалою мірою впливала і політична боротьба в самому Гетьманаті, яка з кінця 1650-х і аж до середини 1670-х років була позначена помітним градусом напруги і конфронтації. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть насамперед слугувати дії гетьмана Івана Виговського, який 1658 р. як покарання полтавській старшині за заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі передав частину полтавських сотень до складу сусідніх полків. Досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 1670-х років, коли до полку було прилучено сотні, що перебували під владою чи сильним впливом гетьмана П. Дорошенка, і саме від того часу Полтавський полк, у складі якого тоді налічувалось аж 17 сотень, став одним із найбільших на Лівобережжі.

У другій половині 1663 р. практику Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів проведенням адміністративної реформи наслідує лівобережний гетьман Іван Брюховецький, який через поділ Ніжинського полку на три адміністративні одиниці — Ніжинський, Сосницький і Глухівський — істотно підірвав впливовість тамтешньої старшини, що перед тим активно підтримувала його опонентів — полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якима Сомка.

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, унаслідок проведених упродовж кінця 1650-х —1660-х років гетьманами І. Виговським, І. Брюховецьким і П. Дорошенком реформ на козацькій території з наявних адміністративних одиниць було виділено низку нових полкових структур або відновлено існування тих із них, які постали в перші роки революції: Зіньківський, Ірклієвський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький.

Красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин під час складання Реєстру 1649 р. було переформовано в сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої — значно більшої — створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано, і замість нього

утворено Зінківський полк у складі дванадцяти сотень. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи було ліквідовано вже Зіньківський полк, а три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, на базі ж решти дев'яти утворено Гадяцький полк. Зіньківську, Опішнянську і Ковалівську сотні було повернуто полку вже гетьманом Іваном Мазепою 1687 р. У 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківську було ліквідовано.

В останній чверті XVII — середині XVIII ст. на Лівобережжі налічувалося десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Проте якщо загальна кількість полків залишалася стабільною, то їхні межі й наповненість сотнями зазнавали змін практично до самого моменту його ліквідації. Вельми часто змінювались адміністративні кордони тих полків Гетьманату, що межували зі Слобожанщиною та Диким Полем.

Після подій 1708—1709 рр. слобідській старшині вдалося відірвати від Гетьманату і долучити до Ахтирського слобідського полку Котельву — сотенне містечко Гадяцького полку. Адміністрація Полтавського полку неодноразово скаржилась гетьманському та царському урядам на слобідську старшину з приводу захоплення нею південних полкових земель у районі р. Коломак. Водночас на початку 1740-х років Миргородський полк поповнили сотні, що постали на «Задніпрських місцях», тобто тих, які раніше належали до правобережної частини Чигиринського полку, — на берегах річки Інгулець, що на правому березі Дніпра. У роки громадянських війн та іноземних інтервенцій вони були нещадно спустошені і за низкою міждержавних угод Московської держави з Річчю Посполитою та Оттоманською Портою мали залишались незаселеними. Утім, ці норми фактично не виконувались: на задніпрських теренах майже безперервно велося господарство, розвивалися промисли як козаками й обивателями з Гетьманату, так і низовиками із Запорожжя та жителями суміжних правобережних областей, що увійшли до складу Речі Посполитої. У районі Крилова та сусіднього з ним Цибулева більшою мірою відчувалася влада полкової і сотенної адміністрації Миргородського полку, яка надзвичайно дражливо ставилась до спроб коронної влади Речі Посполитої поширити тут свій вплив. Зважаючи на настійливі клопотання старшини Гетьманату про підпорядкування нових теренів її владі, 1743 р. Сенат долучає ці поселення до Миргородського полку. Спочатку тут постає Крилівська сотня, з якої 1747 р. було виділено окрему Цибулевську (Цибулівську) сотню. Миргородському полковнику Василю Капністу доручили перепис усіх мешканців, а також йому належало усіляко сприяти заселенню цих територій вихідцями з Польщі. Але невдовзі, згідно із сенатським указом від 29 грудня 1751 р., територія на правому березі Дніпра вздовж кордону з Річчю Посполитою, з відступом до 20 верст на південь, відводилась під поселення сербів, які визнали владу імператриці Єлизавети Петрівни. У рамках проєкту створення російською владою на теренах Задніпров'я так званої Нової Сербії тут постають Гусарський та Пан-

дурський полки, що ніякого стосунку до Гетьманату вже не мали. Після створення означеної адміністративної одиниці українським мешканцям, які свого часу оселились на відведених під неї землях, було наказано впродовж шести місяців продати своє майно прибульцям-сербам і покинути насиджені місця.

Сотенний поділ полків. Території полків поділялись на сотні, кількість яких у полках могла значно різнитися. Так, згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р., у Чернігівському полку налічувалося вісім сотень, натомість у Брацлавському — 22, а в Білоцерківському — 23. Як і полки, сотні були доволі нерівномірними стосовно кількості козаків та посполитих, що їх населяли. Якщо до Роменської і Лохвицької сотень Миргородського полку чи Стародубової сотні Канівського полку, за Реєстром 1649 р., було приписано триста і більше козаків, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку налічувала 382 особи, то Ситницька сотня Корсунського полку — лише 48, Микитина сотня Черкаського полку — 50, полкова сотня Київського полку — взагалі вісім [1]. З плином часу кількість козаків у різних сотнях, зрозуміло, змінювалась, іноді досить відчутно. Утім, подолати очевидні диспропорції в кількісному співвідношенні населення сотень так і не вдалося. Тож, якщо, за результатами перепису Полтавського полку 1732 р., кількість козацьких дворів в Орлянській сотні обчислювалася в 93, Переволочанській і Китайгородській — 84, а Маяцькій — лише 72, то відповідні показники в Білицькій сотні становили 411, Кобеляцькій — 588, Першій полковій — 783, а в Другій полковій — аж 799 дворів.

Джерела також неодноразово фіксують ініціативи місцевих мешканців чи представників місцевих старшинських корпорацій щодо передання того чи іншого населеного пункту або ж тієї чи іншої сотні зі складу одного полку до іншого. Причиною появи таких прохань могли бути як прагнення до поліпшення способів владної комунікації, так і наявність гострого конфлікту з полковими старшинами. На потребу оптимізування сотенного поділу вказує хоч би приклад з облаштування Ніжинського полку, де два села Олишівської сотні — Хотинівка і Лихачів — знаходились в територіальній локації поселень Мринської сотні.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно таких, що належали до полкових центрів, але не лише їх) на кілька окремих. На початку 1740-х років існували плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів. Більше того, в середині листопада 1742 р. задум було реалізовано, проте за деякий час Сенатом відмінено. Утім, гетьман Розумовський з часом повернувся до практики подрібнення сотень, і в одному лише Ніжинському полку в часи його гетьманування було сформовано чотири нових сотні: четверту Полкову, Заньківську, другу Борзенську і Попівську.

[1] Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром Війська Запорозького 1649 року». *Реєстр Війська Запорозького 1649 року* / підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін. Київ, 1995. С. 500—503.

Адміністративні центри сотень розміщувались у містах і містечках, іноді й у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, могли мати одночасну локацію не одна, а дві-три і навіть більше сотень.

Привілейовані сотні. Ведучи мову про сотенний поділ полків, варто зауважити, що не всі адміністративні одиниці Гетьманату нижчого рівня мали однакові права. Зокрема, у XVIII ст. на окремішньому положенні перебувала Глухівська сотня. У Глухові розміщувалися резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Тож Глухівська сотня не належала до юрисдикції полкового Ніжина, а підпорядковувалась виняткова глухівському сотнику, статус якого помітно вирізнявся з-поміж інших козацьких сотників. Перед тим подібним був статус сотень з інших гетьманських резиденцій — Чигирина, Гадяча та Батурина.

Особливим статусом у Гетьманаті були наділені й так звані засеймські сотні Ніжинського полку — Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронезька, Глухівська й Ямпольська, які разом формували автономну полкову зону. Після перенесення за наказом Петра I гетьманської резиденції з Батурина до Глухова восени 1708 р. козаки засеймських сотень не підлягали владі полковника, у походах формували особистий гетьманський почет і забезпечували охорону артилерії козацької держави. У роки першої реставрації гетьманства Данило Апостол видав спеціальний універсал, яким підтверджував особливий статус козаків засеймських сотень, беручи їх «по прежнему под бунчук», наголошував, що ніжинський «полковник до них дела не имеет и до полкового правленія оних не привлекает» [2], проте «общим их командиром» призначався колишній глухівський сотник.

Перед цим, ще до виділення Стародубського полку з надр Ніжинського в ході адміністративної реформи гетьмана Брюховецького 1663 р., специфічним статусом володіли й сотні, утворені на теренах колишнього Стародубського повіту Великого князівства Литовського та Новгород-Сіверського повіту Корони Польської. Так звані сіверські сотні Ніжинського полку — Стародубська, Топальска, Бобовицька, Дроківська, Мглинська, Почепська, Шептаківська, Новгород-Сіверська і Погарська — хоч формально і входили до його складу, але фактично перебували під командою свого осібного полковника з місцем осідку в Погарі. Щоправда, останній мав титул лише наказного полковника «Сівера» та підпорядковувався ніжинському полковнику.

Адміністративний поділ усередині сотень. Полково-сотенний уклад Української держави не обмежувався поділом на полки і сотні. Була ще ціла низка дрібніших, а інколи територіально й рівнозначних їм адміністративних одиниць. Насамперед у джерелах, крім сотень, нерідко згадують й повіти (або «уезды»), зокрема Ніжинський, Глухівський, Роїський (Ройській), Коропський, Биховський, Полтавський. Оскільки згадки про них виринають спорадично, дослідники губляться у здогадках щодо суті предмета, який вони означують. За одними версіями, слово «повіт» виступає синонімом «сотні», за іншими (очевидно,

[2] *Материалы для отечественной истории* / изд. М. Судиенко. Т. 1. Киев, 1853. С. 145.

більш слушними) — окреслює територію, підлеглу в судовому плані тій чи іншій міській владі. Подеколи синонімом «повіту» — саме в цьому, судовому, сенсі — виступає історичний термін «дивізія».

Крім повітів, у джерелах трапляються згадки і про волості. Означити сутнісний зміст цього історичного терміна, на відміну від першого, значно простіше, оскільки з аналізу документів стає зрозумілим, що волості об'єднували декілька або багато володінь, які належали гетьманам, монастирям, вищим козацьким старшинам чи високим російським сановникам. Волосний поділ був характерним насамперед для півночі Лівобережжя, де, зокрема, Бобовицька, Попогорська і Лищицька волості належали Києво-Печерському монастирю, а Почепська входила до складу гетьманських володінь.

Компактно зосереджені рангові володіння гетьмана та вищої козацької старшини поєднували в староства. Очільниками останніх виступали призначені за узгодженням з володарями рангових маєтностей старости, які не підлягали місцевій козацькій старшині й підпорядковувалися «маршалкам двору рейментарського», якщо йшлося про володіння гетьмана, їхнім аналогам у структурі господарювання полковників та генеральних старшин.

Ведучи ж мову про козацьку вертикаль влади, варто передовсім згадати про поділ сотень на курені. Курені формували козаки одного великого або декількох малих сіл чи сілець. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман. Якщо курінь складався з декількох сіл, то на чолі товариства окремого села стояв також виборний сільський отаман. Якщо в селі проживало ще й некозацьке населення — особисто вільні посполиті чи міщани, то воно підпорядковувалось виборним війтам. Якщо ж село чи його частина перебували у підданстві державця, то залежна частина його населення, підпорядковувалась владі призначеного державцем старости.

РОЗДІЛ 15

ВЛАДНА ОРГАНІЗАЦІЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ

Віктор Горобець

Природа і структура владної організації Гетьманату. За своєю сутністю українська державність, увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, водночас багато чого запозичила і з традицій Речі Посполитої, в якій надзвичайно потужними були самоврядні принципи організації життя тих чи інших локальних соціальних груп і верств. По суті, і сам виступ 1648 р. розпочався під гаслами забезпечення козацької верстви гарантованими можливостями розвивати власні самоврядні традиції, виведення козаків з-під шляхетського адміністрування і присуду доміні-альних судів, і лише неспроможність досягнення компромісу в цих питаннях у діалозі з коронною шляхтою зумовила появу радикальніших вимог, аж до унезалежнення Війська Запорозького від Варшави. Однак перехід України 1654 р. під зверхність московського царя породив такий алгоритм подальшої розбудови державності, за якого засади самоврядності в механізмі функціонування держави об'єктивно — з огляду на традиції й актуальні тенденції розвитку російського самодержавства — мали мізерні шанси на розвій, адже для московської владної вертикалі в пріоритеті практично завжди були методи жорсткого соціального дисциплінування.

Своєрідність побудови політичного організму Української держави раннього нового часу та специфіка взаємодії його окремих структурних складових спричинені тими особливими умовами, в яких розпочинався і тривав процес державотворення в середині — другій половині XVII ст. Насамперед варто мати на увазі ту обставину, що формування державного каркасу Гетьманату розпочиналося одночасно з руйнуванням старої системи влади, що функціонувала на українських землях. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому такого роду сус-

пільному вибуху, зумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від якихось умовностей і обмежень. Роль чинника, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, відігравали досвід і традиції існування з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я козацького самоврядування, базованого на структурі реєстрових козацьких полків. Істотне підвищення в роки революції політичної ролі Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви, потребувало певного ускладнення механізму козацького самоврядування та відповідної формалізації державного життя. Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення до визвольних змагань козацтва чималої групи шляхти.

На рівні організації центральної владної вертикалі Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче спричинювало принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед це втілилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади — Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набуває система козацького судочинства. У цій сфері вибудовується певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчується Генеральним військовим судом й інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі самі метаморфози відбуваються й у сфері управління фінансовою системою. Крім того, спостерігається ускладнення структури й інституту генеральної старшини, через уведення до її числа хорунжого, підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечує формування певних традицій державного життя, зміцнює політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стає реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяють консолідації політичної еліти, формуванню відносно усталених за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріплюється практика формування старшинських династій, на значущий фактор службового зростання перетворюється чинник належності до певного старшинського роду. Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих чорних) до егалітарних за своєю суттю старшинських, за збереження за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками панівної династії Російської держави.

Якщо спробувати охарактеризувати сутнісний зміст політичного режиму Гетьманату, тобто визначити механізми функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством тощо, то

найадекватнішим буде його визначення як республікансько-демократичного, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і ґрунтувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату — Генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій, унаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного.

Авторитарний режим у формі умовного «цезаризму», тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився за гетьманування Богдана Хмельницького. Певною мірою артикульованим у висловах і діях тяжінням до саме такого правління можемо характеризувати і владні режими П. Дорошенка, Д. Ігнатовича, І. Самойловича та І. Мазепи — особливо на пізніших відтинках їхнього перебування на булаві, позначених помітним зміцненням гетьманських прерогатив, формуванням досить розгалужених партій підтримки. До того ж в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних панівних династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням. Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах — Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Гетьманату був притаманний і відносно високий рівень централізації влади, якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. Водночас проти державних практик Російського царства централізація Гетьманату видається не вельми переконливою. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на магдебурзькому праві чи принаймні його певних елементах. Крім того, доволі впевнено почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт або високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади, а отже, не дуже зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування І. Скоропадського, коли уряд Петра І реалізовував заходи, спрямовані на свідому дискредитацію влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте навіть за відсутності такого зовнішнього тиску влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою, і досить значне коло владних повноважень реалізовувалося на місцевих — полковому і сотенному — рівнях.

Як наслідок, попри намагання гетьманських урядів уніфікувати в той чи інший спосіб владні порядки і соціальні структури, у сприйнятті вищої козацької старшини регіментар залишався лише першим серед рівних. А крім того, чи не

кожен з полковників у підпорядкованому своїй владі полку намагався вибудувати власний «гетьманат», зі своєю службовою і соціальною ієрархією, власною управлінською елітою і своїми владними традиціями, особливостями організації соціального світу, способів господарювання тощо.

Генеральна рада як втілення колективної волі Війська Запорозького. Поняття колективної волі в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце. Саме це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і передбачала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної лицарської належності і солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо. Реалізація ж колективної волі козацтва відбувалася передовсім через функціонування загальних військових січових рад.

Початок революції не спричинив помітних змін у характері функціонування загальної ради, хіба що в джерелах поряд з означенням «повна», або «зуполная», рада почало траплятися визначення «Генеральна», або «Енеральная», рада. З формального ж боку остання мало чим відрізнялася від рад, що скликалися на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Традиційно ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом.

На Генеральній раді гетьман і старшина не лише намагалися ухвалити важливі рішення щодо початку чи завершення походу, мобілізації чи демобілізації козаків, а й влаштувати прийом посольств зарубіжних держав, що, зрозуміло, було вельми непросто. Так само не просто посеред велелюдного зібрання було й ухвалювати стратегічні рішення щодо розвитку держави, абстрагуючись від емоційних поривів розбурханого гострими суперечками натовпу. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих проблем, Б. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в цьому інституті прямої демократії існувала, й диктувалася вона передовсім необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. Лише в міру зміцнення позицій гетьманського уряду Генеральна рада перетворюється на традиційний церемоніал, поступово втрачаючи своє функціональне призначення як інструменту розгляду й ухвали важливих рішень. Гетьман скликав повну раду в тому разі, коли рішення щодо розв'язання того чи іншого важливого питання в нього вже визріло, а відповідно, відпадала потреба в дискусіях і нарадах і справа переходила радше в площину його публічної легітимації — як, наприклад, це було продемонстровано 1654 р.

на раді в Переяславі. Переважно ж Б. Хмельницький, як зауважував один із наближених до нього старшин, переяславський полковник П. Тетеря, «рады не сбирал, а владел всем один, что розскажет, то всем войском и делают» [3].

Після смерті Богдана Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати різного роду авантюристи й «шукачі» гетьманства з метою повалення чинного правителя та перебирання на себе правління Гетьманатом. До того ж через різні обставини з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад як елемент політичної системи Гетьманату отримує підтримку з боку російської влади. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій крилася в усвідомленні можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва, як порівняти з тиском на нечисленну, однак краще фахово підготовлену групу вищої козацької старшини. Через це ще від початку 1657 р., а особливо з кінця серпня, тобто після отримання звістки про смерть Б. Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо відстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найважливіших справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній («чорній» чи «чернецькій») раді. Відмова претендентів на гетьманування або ж і чинних регіментарів від реалізації цієї вимоги вже апріорі сприймається як виклик чи навіть протизаконний акт.

У ситуації внутрішньополітичної стабілізації, що намітилася в країні в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем — так званих гетьманських статей, які від 1654 р. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали життя України. Одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників. Однак і ті прерогативи, які ще були збережені за Генеральною радою, з часом змінюють свій первісний зміст. Так, відповідно до норм українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже так звані «Нові статті» Ю. Хмельницького 1659 р. конституювали норму, за якою «Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить» [4].

Енергійна спроба реанімувати роль цього типово українського інституту у вирішенні державних справ належить гетьманському уряду П. Орлика. Саме з його ініціативи «Пактами та конституціями законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. було узаконено положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік — на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці — скликати Генеральну раду. На обговорення учасників ради мали

[3] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 11. Санкт-Петербург, 1879. С. 767.

[4] Там само. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. С. 266.

виноситись найважливіші питання політичного життя Гетьманату: «о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких ділах публічных». Причому скликання Генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «нічого, без их соизволенія и совіту, приватною своею владгою, не зачинати, не установляти и в скуток не приводити» [5].

Утім, як відомо, конституційний документ 1710 р. так і не набув чинності, а в умовах подальшого занепаду української автономії впродовж першої половини XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої обмежувальної політики російської влади прерогативи Генеральної ради невпинно звужувались. Зокрема, під час виборів на гетьманство І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського вирішальне слово належало російській владі, і вона не надто переймалася тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання на противагу І. Мазепі нового гетьмана, козацтво схилялось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро І рішуче заперечив проти цього, і козацькій старшині нічого більше не залишалось, як виконати його волю. Не менш важливою була роль російської влади і під час обрання наступників гетьмана Скоропадського.

Очевидною виявилася деформація прерогатив Генеральної ради й у сфері законодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних рад, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони. Загалом же починаючи з 1708 р. за Генеральною радою залишились чинними лише суто церемоніальні функції.

До середини XVII ст. до участі в роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького товариства. В міру розгортання революційних процесів, коли Військо Запорозьке почало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад помітно змінився. Так, уже за гетьманства І. Виговського серед присутніх на раді осіб бачимо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів та ігуменів православних монастирів Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найвпливовіших представників білого духовенства протопопів Максима Филимоновича, Григорія Бутовича та ін. Надалі відомості про «духовных особ на раду призваных» містяться в описі майже усіх Генеральних рад.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було офіційно закликано, крім полковників, усієї старшини і козаків, також «і війтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все поспільство обох сторін Дніпра» [6]. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що міс-

[5] *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским.* Москва, 1859. Ч. 2. С. 248.

[6] *Акты ЮЗР.* Т. 4... С. 262.

тять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та І. Самойловича. Як правило, інтереси міст на цих зібраннях представляла міська адміністрація — війти, бурмистри, райці, лавники, писарі. Проте з упевненістю можна стверджувати, що йшлося не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «войскових і градцких діл к потановленню статей» саме «виборних» міщан [7].

Гострою проблемою суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. стало питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття, виливаються у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад як необхідної умови легітимності останніх.

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних, північних і південних полків з багатьох питань істотно різнилися.

Невизначеність норм представництва на Генеральних радах підривала ефективність функціонування політичної системи Гетьманату. Адже частина старшини, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя чи польського короля, домагаючись анулювання постанов і тим самим дестабілізуючи ситуацію, чим створювалися приводи для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на нього лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуально довершене розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було викладене в положеннях «Пактів та конституцій...» 1710 р. Згідно з нормами цього документа до участі в їхній роботі допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708—1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні на засідання Генеральної ради представників низового козацтва. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їхній роботі для запрошених спеціальним гетьманським «ординансом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком: «Послы міютъ и повинни будуть, за присланьем к себі отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничого назначеного термену не ухибляючи» [8].

Старшинська рада як обов'язкова законодавчо-розпорядча владна інституція. У міру того, як занепадала роль Генеральних рад в ухваленні важливих

[7] Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* Вип. 6. Київ, 1929. С. 299.

[8] *Источники малороссийской истории...* Ч. 2. С. 248.

політичних рішень, зростало значення старшинської ради в політичному житті Гетьманату. Уже за гетьманування Б. Хмельницького на розгляд останніх виносяться найрізноманітніші проблеми врегулювання суспільно-політичної сфери, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Б. Хмельницький скликав старшинську раду. Більше того, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання Генеральної ради. Наприкінці 1656 — на початку 1657 рр. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатували питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансильванією та Польщею.

Помітно зросло значення інституту старшинської ради за наступників Хмельницького, які не були наділені притаманною попереднику харизмою володаря, тож мусили більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманату. Так, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання і проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом та визнання протекції турецького султана. Керівництво Правобережної України зі свого боку також виносить питання об'єднання двох Гетьманатів на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, і посланці гетьманського уряду І. Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема, саме таку її роль у січні 1669 р. артикулює гетьман П. Дорошенко в листі до російського воєводи князя Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в гетьманській Україні «без совіту полковників і інного товарищества нічого учинити не мочно» [9]. Так само й під час позбавлення влади гетьмана Д. Ігнатовича 1672 р. чи І. Самойловича 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність такого кроку, серед іншого, й небажанням регіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи. Тож і участь старшини в регулярних зібраннях у гетьмана сприймається з останньої третини XVII ст. як традиційна. Наприклад, повідомляючи про скликаний гетьманом з'їзд старшини, що припав на початок 1677 р., джерело вказує, що він відбувся «пред Богоявленіем Господним... по древнему обычаю войсковому» [10].

Освячений традицією, такий стан речей був закріплений нормами пам'ятки 1710 р. Відповідно до них усі найважливіші питання — про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи — гетьман був зобов'язаний вирішувати лише за участі старшини: «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные справы, скорого управленія, отпреставленія

[9] *Акты ЮЗР.* Т. 8. Санкт-Петербург, 1873. С. 53.
[10] Там само. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884. С. 5—6.

потребуючіе, теды Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енералной старшины таковые дела... управляти и отправовати» [11].

Старшинські ради скликали за нагальної потреби. Однак вже з гетьманства Б. Хмельницького простежувалася і певна закономірність у їх скликанні — навесні після Великодня та взимку перед Різдвом. Така циклічність була продиктована передовсім потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків та визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохреще).

Місце гетьмана в системі владної взаємодії козацької України. Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Більше того, саме цей інститут уособлював сутнісне сприйняття власне самої Української ранньомодерної держави, а примусова ліквідація російською владою в другій половині XVIII ст. гетьманського уряду стала початком згасання самої ранньомодерної української державності. У політичній культурі тогочасної України гетьманський уряд розглядався своєрідною гарантією державної єдності України. За переконанням правобережного володаря булави в 1665—1676 рр. П. Дорошенка, без гетьмана («без голови», як він його називав) Військо Запорозьке «піде врозтіч», а за твердженням його сучасника, лівобережного регіментаря в 1668—1672 рр. Д. Ігнатовича, без гетьмана «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби» [12].

Історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Богдана Хмельницького із середини 1650-х років наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Наступник Хмельницького І. Виговський, щоб заручитися підтримкою вищої козацької старшини, на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнив останню: «без вашої військової ради жодних справ не буду робити» [13]. Однак у часи соціальних потрясінь, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами, породжених зламом традиційних структур, у суспільстві, як правило, виникає потреба в лідері харизматичного типу, чиї особисті лідерські якості сприймалися б як гарантія толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот.

Прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову, монархічну виразно проявилися в діях Д. Ігнатовича, І. Самойловича, І. Мазепи та К. Розумовського. Кожний з цих регіментарів намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив і ще за життя визначити свого наступника. Навіть гетьман П. Дорошенко, якого дослідники називають найбільш по-

[11] *Источники малороссийской истории*... Ч. 2. С. 249.
[12] *Акты ЮЗР*. Т. 8... С. 111.
[13] Там само. Т. 4. С. 43.

слідовним козацьким традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передання його «після нього сину і внуку його неодмінно», а й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади» [14]. Утім, реалізувати монархічні задуми жодному з названих регіментарів так і не вдалося. На заваді цьому були як побоювання суверенів, під патронатом яких в той чи інший час перебувала Україна, так і спротив козацької старшини і козацького загалу, яких неабияк непокоїла перспектива втрати можливості переобирати своїх старших, а відтак і впливати на владу загалом.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань і ухваленні рішень ради, відшукував механізми їх практичного впровадження, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судову вертикаль, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував роботу фіскальних органів і розпоряджався фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; командував військом. Загалом же гетьман, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади, виступав зверхником для усіх суспільних станів і груп козацької України: для козацтва — в ролі безпосереднього очільника, для решти станів — як верховний арбітр.

Формально генеральна рада обирала на гетьманський уряд пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у разі смерті володаря гетьманської булави — «Буде судом Божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать» [15]. Але фактично — як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної військової ради чи в результаті старшинського заколоту, — вибори здійснювалися «до ласки войсковой».

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини — обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий і бунчужний. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної з гетьманом участі в управлінні. Нехтування думки генеральних старшин при ви-

[14] Там само. Т. 8. С. 66, 138; Т. 9. Санкт-Петербург, 1877. С. 43.

[15] *Акты ЮЗР*. Т. 4... С. 263; Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 490; *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. № 119; № 447; *Источники малороссийской истории*... Ч. 1. С. 219.

рішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Ігнатовича 1672 р. та І. Самойловича 1687 р.

Бачення української політичної еліти щодо суті гетьманської влади та меж повноважень її носія у концентрованому вигляді артикульовано у «Пактах та конституціях...». Згідно з нормами документа гетьман насамперед мав «старатися и кріпко застановляти, абы жадное иноверіе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджоно», а також «высоким своим разумом и искуством, уряд тот Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радети и радити», піклуватись «о целости отчизны, о добре оной посполитому и о всяких делех публичных». Крім того, він був зобов'язаний також слідкувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Усі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своею возбраняти, чого и самъ, на добрый иншымъ, подручным себі, приклад, міет выстерегатися и не чинити». Окремо наголошувалося на необхідності суворого дотримання правових засад під час відібрання та роздавання майна Війська Запорозького — «болш зась Ясневельможный Гетман маетностей добр войсковых не міет самовластно себе привлащати и иншымъ, мній въ Войску Запорожском заслужоным, а найбарзый чернцам, попам, вдовам бездітным, урядником, посполитым и войсковым мілким слугам своим Гетманским и особам приватным, для респектові яких колвек, не роздавати». У разі порушення гетьманом своїх повноважень генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будуть волными голосами... на Раді Его Вельможности выговорити и о нарушенье правъ и вольностей отчистых упоминатися, безъ ублаженья и найменшого повреженья високого рейментарского гонору» [16]. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і прагнення до помсти.

У сфері реальної політичної взаємодії впродовж усієї другої половини XVII — XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації та дещо пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів. Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління І. Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж принаймні перерозподілу їх з-поміж вищої козацької старшини. Негативними наслідками реалізації такого політичного курсу були ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Так, згідно з положеннями Московського договору 1665 р., влада гетьмана мала поширюватись лише на козацьке населення України, натомість посполиті й міщани безпосередньо підпорядковувались представникам царської влади.

Проте інкорпораційні за своїм змістом Московські статті значно випереджали можливості царату на шляху підпорядкування гетьманської влади, і наслідком цієї невідповідності стало напруження українсько-російських відносин, що з початком 1668 р. вилилось у збройний виступ гетьмана проти царя. У разі повер-

[16] *Источники малороссийской истории*... Ч. 2. С. 244—251.

нення Гетьманату під царську зверхність, згідно з Глухівськими статтями 1669 р., гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі, натомість відновлювалися його владні повноваження над усіма станами і групами українського населення [17].

Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також позбавляти старшину урядів [18]. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи регіментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтверджені царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Особливо цілеспрямовано робота з дискредитації гетьманського звання та звуження його владних прерогатив проводилася після подій 1708 р., пов'язаних із розривом гетьмана І. Мазепи з царем Петром І і визнання ним протекторату шведського короля Карла XII. Істотним обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром І влітку 1709 р. інституту царських резидентів. Останні були покликані забезпечити ефективний контроль за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того, розпочати процес формування питомо російського владного центру в Україні, який би конкурував з інститутом гетьманства.

Відповідно значно серйознішим і принциповішим обмеженням гетьманської влади стало запровадження навесні 1722 р. урядом Петра І в Україні Малоросійської колегії. В офіційних документах Малоросійську колегію спершу називали органом Російської імперії при гетьманові І. Скоропадському з контрольними та апеляційними функціями. Можна припустити, що російський уряд передбачав співіснування гетьмана та Малоросійської колегії, принаймні на першому етапі. Та, зважаючи на погляди імператора в сфері державного будівництва, а також враховуючи історичні прецеденти й подальший розвиток державної реформи в Україні, неважко здогадатись, що найвищі кола імперії все ж планували поступово замінити виборного гетьмана — хоча спершу суто формально — призначеною з Петербурга російською колегією. Смерть І. Скоропадського створила для російського уряду сприятливі умови в період міжгетьманства й під час конфірмації його наступника для поступового обмеження української автономії. Уже наприкінці липня в Сенаті обговорювали план повільної — «тихої» — ліквідації гетьманської форми правління. Сенатську ініціативу схвально сприйняв імператор, і на наступні п'ять років вона стала програмним документом російського уряду з цього питання.

Відтерміновуючи час проведення гетьманських виборів, російський уряд вже в середині 1722 р. здійснив принципове нововведення до владної структури

[17] Там само. Ч. 1. С. 217—228; *ПСЗРИ*... Т. 1. № 447.
[18] *Акты ЮЗР*. Т. 9. С. 915; *ПСЗРИ*... Т. 1. № 519.

Гетьманату. Згідно з указом від 10 липня 1722 р. функцію керування передали не наказному гетьманові (що відповідало українським державним традиціям), а «черниговскому полковнику Полуботку обще с генералной старшиной» [19]. Пішовши на такий крок, імперський центр з принципових міркувань не визнав за полковником права на титул наказного гетьмана, хоча той неодноразово порушував перед Сенатом відповідне клопотання. З цього приводу навіть з'явилася спеціальна сенатська вказівка, що забороняла російським чиновникам у зверта нні до Полуботка вживати титул «наказний гетьман»: «в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник» [20].

Логічним завершенням дій уряду Петра I, спрямованих на встановлення ефективного контролю за державним життям Гетьманату, став сенатський указ від 16 квітня 1723 р., за яким генеральній старшині заборонялося видавати універсали «о каком генералном положении и о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаниях, о накладах на поспольство и других важных делах» без попереднього узгодження з президентом колегії Вельяміновим. Виданий указ чи розпорядження «без коллежской подписи» вважалися не чинними, відповідно містилося застереження таких указів «никуда не посылать и по них в городех не действовать». Натомість Малоросійська колегія в разі потреби мала право контактувати з органами місцевого врядування «и мимо» генеральної старшини [21]. Процес заміни гетьманської форми правління колегіальною завершив імператорський указ від 23 червня 1723 р., який забороняв надалі навіть порушувати клопотання щодо проведення нових гетьманських виборів. В умовах лібералізації урядового курсу Російської імперії щодо української автономії восени 1727 р. було реставровано гетьманську форму правління, утім, з компетенції гетьмана забрано функції верховного командувача українським військом через підпорядкування останнього російському командуванню, а також право завідування фінансовою справою. Серйозні обмеження впроваджувались і у сферу кадрової політики.

Полкова старшина як владний інститут. Місце полковника у владній ієрархії. Полковники Війська Запорозького — вищі урядники системоутворювальних адміністративних одиниць Української держави й одночасно командувачі сформованих у їхніх межах військових підрозділів — у службовій ієрархії Гетьманату посідали особливо чільні місця. У політичному плані посідання полкового уряду вводило старшину у вищі ешелони влади. Аналізуючи реальний стан владної взаємодії в Гетьманаті, можна дійти висновку, що за своїм статусом і роллю в державному житті саме полковники були найвпливовішими (після геть-

[19] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 248. Оп. 29. Д. 1759. Л. 33.

[20] *Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой енералной канцелярии приключаючыхся, от дня смерти ясневелможного его млсти пана Іоанна Скоропадского, войск Его Импереаторского Всепресвітлійшого Величества Запорожских обох сторон Днепра гетмана, наченшаяся року 1722, місяця іюля 3 дня*. Киев, 1896. С. 93; РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1759. Л. 146.

[21] *ПСЗРИ*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1830. № 4196.

мана) козацькими старшинами. Зрозуміло, що в конкретних ситуаціях, які склалися за гетьманування того чи іншого регіментаря, під дією різних обставин вагоміший фактичний вплив на останнього, аніж полковники, міг справляти хтось із членів гетьманського уряду. Однак за своїми статусними показниками і «законним» місцем у системі владних відносин саме полковники, слідом за гетьманом, були найважливішими суб'єктами української політики, тоді як генеральні старшини виступали своєрідним еквівалентом гетьманської влади, полковники повноправно репрезентували волю козацького товариства.

І в сприйнятті козацького загалу, і за способом життя та публічної поведінки полковник виступав ніби гетьманом у мініатюрі. До того ж не лише в сенсі наслідування певного гетьманського стилю публічної демонстрації своєї влади, а й нерідко відкритого політичного суперництва з регіментарем. Одним із найбільш промовистих проявів такого суперництва вочевидь є поведінка черкаського полковника Максима Кривоноса влітку—восени 1648 р., а особливо під час Пилявецької битви, коли навіть свій табір він розбив окремо від табору гетьмана Б. Хмельницького. Не менш показовим в історичних реаліях першої чверті XVIII ст. є владний статус миргородського полковника Данила Апостола за гетьманування І. Скоропадського. А відомий український дослідник історії Гетьманщини О. Лазаревський узагалі писав, що у першій половині XVIII ст. полковники, принаймні частина з них, володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани в державі. Конкретизуючи свою думку, історик стверджував, що Дмитро Горленко, користуючись особливою приязню гетьмана Мазепи, «розпоряджався всіма полчанами, як своїми підданими». Мало що змінилось у цьому плані й за його наступників — Гната і Григорія Ґалаґанів, які також урядували в полку «майже безконтрольно» [22].

Зі зрізу технології функціонування влади полковник виступав очільником військової й адміністративної структури полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, Генеральних і старшинських рад. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту полковництва в політичній системі автономії була досить поважною. Особливо зростало значення полковницької влади в часи послаблення через різні обставини гетьманського проводу. Також слід мати на увазі, що персональний статус того чи іншого полковника безпосередньо залежав від його наближеності до особи гетьмана.

У владній ієрархії Війська Запорозького від початків становлення Гетьманату і до середини XVIII ст. формально вище за полковників, а насправді нарівні з ними стояла група «вищої» генеральної старшини, до складу якої дослідники зараховують генеральних обозного, писаря, суддів, а в пізніших часах і підскарбія. Історикам відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідав полковницькі уряди. Призначення ж на полковництво із середовища генеральних старшин нижчого рангу — генеральних осавулів, хорунжих та бунчужних — в адміністративних практиках Гетьманату було досить поширеним явищем.

[22] Лазаревский А. *Описание старой Малороссии*. Т. 3: Прилуцкий полк. Киев, 1902. С. 132.

Достатньо показовою у сенсі соціального престижу полковницького уряду є практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. А вже з 20-х років XVIII ст. загалом складається досить парадоксальна ситуація, за якої козацька еліта не надто й прагне увійти до складу генеральної старшини. Так, за гетьманування Д. Апостола полковники в списках кандидатів на генеральну старшину фігурують лише зрідка, та й то лише відставні, які вже втратили уряд, або такі, у яких гетьман через нове призначення хотів полковництво відібрати. Ще переконливішою є ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Д. Апостола до Колегії закордонних справ від 18 квітня 1733 р. У ньому регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хрущова, котрий «почитает себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба.

Уперше проблема обрання на полкові уряди Гетьманату стала предметом правового регулювання в «Нових статтях» Ю. Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу. До них було внесено заборону на обрання на полковництво не з місцевих кандидатів — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать». Так само не дозволялося обирати на цю посаду іновірців та новохрещених іноземців, «потому что отъ новокрещенных многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да им Войска Запорожского козакам чинятся налоги и тесноты» [23].

Якщо у статтях 1659 р. процедурі обрання на полковництво приділено чимало уваги, то у наступних договорах про це згадується вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями. Аналіз же практик політичного життя Гетьманату другої половини XVII і особливо першої половини XVIII ст. свідчить, що політичні реалії насправді істотно різнилися від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, дослідження персонального складу полковницької корпорації показало, що з часом втратив свою силу припис про заборону на посідання урядів полковників іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків. Зокрема, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик, Михайло Борухович і Андрій Маркович. Доволі часто нехтувалась і норма щодо обрання на полковництво місцевих козаків, натомість набувала поширення практика «закликання варягів» з інших полків. У таких випадках у ролі сторони, яка вдавалася до подібного кроку, виступало не товариство того чи іншого полку, де відкривалася старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд або царська влада.

В управлінні ввіреним йому полком полковник спирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду. Зокрема, на полковому рівні існували посади обозного, судді, осавулів, писаря

[23] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).* Київ; Львів, 2004. С. 119.

і хорунжого, тобто не було лише уряду бунчужного. Близькими були й моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів.

Спершу уряди полкової старшини були виборними. Однак у міру того, як зміцнювалося повновладдя полковника, принцип виборності поступався місцем призначенню на уряд наказом очільника полку. Утім, царський указ від 22 січня 1715 р. «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу» поклав край такій практиці, принаймні у формально-правовій площині. Згідно з цим указом для призначенні на вакантні уряди полковій (як і сотенній) старшині дозволялося вибирати лише двох-трьох претендентів на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали здійснювати призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне быть может» [24].

Модель сотенного адміністрування. Так само, як очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник, у межах сотень влада концентрувалась у руках сотників, які дублювали на своєму рівні функції і способи адміністрування посадовців полкового рівня. Під час управління ввіреною йому сотнею сотник спирався на сотенну старшину. Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликала старшина для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних та судових справ.

До складу сотенної старшини входили городовий отаман, сотенний осавул або декілька осавулів (чи осавул і підосавул), сотенний хорунжий і сотенний писар. Утім, на практиці структура сотенного управління могла дещо відрізнятися від цієї середньостатистичної моделі. Так, відносно першої третини XVIII ст. немає підтверджень щодо функціонування в сотнях Полтавського і Миргородського полків інституту осавулів, тоді як згадки про таких посадовців у північних і центральних полках є вельми поширеними. Прикметно, що сотенні осавули і сотенні хоружі були більш зорієнтованими на виконання військово-адміністративних функцій. Саме вони були найближчими помічниками сотника у ході проведення мобілізаційних заходів та управління козаками сотні під час походів. Їх переважно призначали наказними сотниками для командування окремими військовими загонами. У мирний же час вони допомагали сотникові в адмініструванні сотнею, опікувалися озброєнням і обмундируванням козаків, організацією їхньої бойової підготовки. А ще виконували різного роду поліцейські функції, вели розслідування судових справ, переслідували злочинців, здійснювали приведення до виконання судових ухвал. Натомість обов'язки городового отамана, інститут якого в сотенній управлінській моделі містився на другій-третій позиції, відразу після сотника або наказного сотника, переважно концентрувалися на цивільно-адміністративних справах, військові ж функції не були йому притаманні.

У сотнях, де існував поділ на курені в межах одного населеного пункту або ж сотня складалася з козаків декількох сіл чи сілець, на низовому рівні адміністрував курінний отаман. У структурі місцевого самоуправління саме на курінних

[24] *Источники малороссийской истории*... Ч. 2. С. 276.

отаманів покладалися обов'язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці. Відтак своїми функціями курінні сільські отамани до певної міри копіювали інститут сотництва, а за соціальним статусом і можливостями корпоративної самоідентифікації більшою мірою нагадували городових отаманів. Влада курінного отамана поширювалась на всі групи сотенного козацтва, яке проживало на певній території.

У структурі місцевого козацького самоврядування існував інститут «осавульців», чи «осавульчиків» (в оригіналі — «ассаулцов»), яких можна ідентифікувати як військових слуг сотенного рівня, що несли службу при ратушах, допомагаючи городовому отаману в забезпеченні громадського порядку в місті, дотриманні норм пожежної безпеки, доправленні листів і розпоряджень, що стосувалися міського врядування, тощо. У середині XVIII ст. назва цієї інституції трансформується в «сотенного осавула», згадки про якого зустрічаємо, зокрема, у структурі Київського полку.

Крім осавульців, у розпорядженні сотника перебував штат і інших служителів: городничих, гайдуків, кімнатників, упокоєвиків, сторожів, які виконували різні поліційні функції, стежили за дотриманням порядку в сотні, залучалися до збору податків тощо.

Уся сотенна старшина і служителі одержували грошову винагороду за свою службу, доповненням до якої зазвичай слугували й натуральні виплати, і не лише збіжжям, а й кожухами, чоботями, рукавицями, матерією для одягу. Грошові кошти і натуральна платня на сотенну старшину не надходили з Військового скарбу Гетьманату, а збиралися з козаків і поспільства сотні. Розміри грошової винагороди старшин залежали передовсім від кількості козаків у реєстрі тієї чи іншої сотні та їхньої економічної спроможності. Досить важливими були й місцеві традиції, тож спроби старшини перенести на свою сотню норми, які були чинними в сусідній, наштовхувалися на спротив рядового товариства. На розмір оплати суттєво впливало те, чи перебував старшина в поході, чи знаходився вдома. Наприклад, сотенні хорунжі багатьох сотень у мирний час взагалі не отримували платні, на відміну від осавулів, винагорода яких за службу не так тісно залежала від участі в походах.

Сотенний поділ полків, як уже зазначалося, подекуди співіснував зі специфічними господарсько-адміністративними анклавами — волостями, староствами, ключами, повітами. Таке сусідство нерідко породжувало ситуації владного дуалізму. Адже староствами керували призначені гетьманом або впливовими старшинами особи, які не підлягали місцевій старшинській адміністрації, а перебували під командою «маршалка двора рейментарського». Імунітет старост відносно влади сотників провокував перших до самовладних дій, і на цьому ґрунті виникало чимало конфліктних ситуацій.

Міське і сільське самоврядування. Населення міст (так само, як і українська православна шляхта) у роки революції зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему

быть попрежнему» [25]. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування розвивається надалі.

Юридично міста поділялися на дві групи: магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами й царським урядом. Так, після укладення українсько-російської угоди 1654 р., на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, підтримане урядом Б. Хмельницького, московський цар надав «жалувані грамоти», що підтверджували дію магдебурзького права у цих містах. Після укладення І. Брюховецьким Московських статей 1665 р. цар не лише підтвердив раніше вже стверджені ним привілеї на магдебурзьке право згаданим містам, а й надав підтвердження міщанам Козельця, Остра, Стародуба, Гадяча, Канева, Мглина, а також видав привілей Погару. Надалі російські государі підтверджували привілеї на магдебурзьке право лише найбільшим містам Гетьманату — Києву, Чернігову, Переяславу, Стародубу, Ніжину, Погару, Мглину, Остру, Козельцю, Гадячу. 1752 р. гетьман К. Розумовський надав магдебурзьке право Полтаві, а 1756 р. — Новгороду-Сіверському.

За магдебурзьким привілеєм міста здобували самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, визначалися їх управлінські функції, утверджувалися норми цивільного та кримінального права, розміри оподаткування, регламентувалася діяльність ремісничих цехів і купецьких об'єднань. Квінтесенцією міського життя у привілейованому місті мало бути відоме тогочасне прислів'я: «Міське повітря робить людину вільною». Утім, зрозуміло, що межі свободи для кожного міста й кожної його соціальної страти були різними.

На чолі міста стояв війт, який мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими, і їх судити, порядки винайдовати» [26]. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом). Влада війта була довічною.

Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які складалися з ради (сюди входили радці, чи райці, на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду (її членів називали лавниками). Райці відали адміністративно-господарськими справами: організацією оборони міста, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами, міською економікою, збиранням торгових мит і загалом обліком міських прибутків та видатків, наглядом за дотриманням правил торгівлі. Виборні міські урядники зазвичай перебували на

[25] *Воссоединение Украины с Россией*: Документы и материалы в 3 т. Т. 3. Москва, 1953. С. 464.

[26] *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца* (далі — *ЧИОНЛ*). Кн. 4. Киев, 1890. С. 98.

уряді лише один рік. Члени лавничого суду на чолі з війтом або його заступником, лентвійтом, вершили судочинство у цивільних і кримінальних справах, виносили вироки, аж до смертних включно. Лавників зазвичай обирали на довічний термін.

Визнавши за громадами магдебурзьких міст права міського самоврядування, гетьмани все ж таки намагалися втримати їх в орбіті власного владного впливу. Вельми промовистим у цьому сенсі є універсал Богдана Хмельницького з листопада 1649 р., виданий по завершенні процедури обрання чернігівського війта. У ньому гетьман, визнаючи самоврядний статус Чернігова, зауважує необхідність контролю центральної влади за процесом організації виборів керівників місцевого рівня та затвердження їх результатів, мотивуючи це потребою, «аби порядок бил і справедливост святая множилас». До того ж давній устрій міського самоврядування в Гетьманаті був порушений, бо частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша належала до компетенції загальної козацької влади в краї. У містах на магдебурзькому праві існував також поділ міщан за соціопрофесійними ознаками на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією і мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади: козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт — якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У селах з переважно залежними, підданськими селянами громаду очолював староста, якого призначав місцевий державець. У разі, якщо мешканці села відбували повинності на користь кількох власників чи державців, старост призначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцем села владні функції війтам і старостам допомагали осавульці та десятники. На них покладалися обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях проживали різні соціальні групи, що були наділені імунітетом відносно місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, до них належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть сотенної, а також окремих російських вельмож. Крім того, існували різного роду соціопрофесійні групи: «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних визначених законодавчо територіях і виконували різні повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

РОЗДІЛ **16**

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГЕТЬМАНАТУ

Тенденції розвитку господарського життя. Зумовлені революцією XVII ст. радикальні зміни у формах власності призвели до вивільнення колосальних земельних масивів і людських ресурсів, що зі свого боку стало поштовхом до появи й утвердження нових типів господарювання, а також масштабних структурних перетворень у соціальній сфері. Кардинальний характер останніх був зумовлений передовсім тією активною роллю, що її відіграли в національно-визвольній боротьбі не лише козаки, а й селяни та міщани, а також тим, що у вир пертурбацій революційної доби так чи інакше були втягнуті всі наявні на той час соціальні групи та прошарки.

Чи не найвагомішим, слідом за козацтвом, виявився внесок у ці процеси численного селянства і міської бідноти. А винісши на своїх плечах тягар революційних потрясінь, селянство активно домагалося задоволення своїх вимог стосовно скасування панування шляхетського стану, ліквідації підданства й особливо важких повинностей, гарантування особистої свободи і прав розпоряджатися результатами власної праці. Козацька ж еліта, зважаючи на роль соціальних низів у революційних подіях, цілком об'єктивно була змушена дослухатися до їхніх вимог. Ситуацію, що склалася, наочно ілюструє заява Богдана Хмельницького на перемовинах з послами Яна II Казимира у Переяславі 1649 р., коли гетьман, змальовуючи перспективи продовження війни з Річчю Посполитою, так висловився про цей сегмент учасників революції: «Поможе мені вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша» [27].

Віктор Горобець

[27] *Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов.* Т. 1. Ч. 3. Киев, 1898. С. 320—321.

Спираючись на потужну козацьку протекцію, Селянська війна, що впродовж літа 1648 — першої половини 1652 рр. охопила Україну, за спостереженням сучасних учених, виявилася першою в Європі, що мала переможний фінал [28]. Завдячуючи звитязі повсталого люду, на підвладних гетьманському уряду українських теренах було ліквідовано засновану на підневільній праці фільваркову модель господарювання. Значного поширення набула практика перерозподілу земельного фонду, реалізована передовсім у побутуванні такого явища, як займанщина. Ідеологічне обґрунтування цього феномену знаходимо у словах кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького, коли, змагаючись за булаву гетьмана Лівобережжя України (початок 1660-х років), він позиціонував себе захисником інтересів соціальних низів, декларував кожному, «хто де займе пустку землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», можливість вільного проживання на зайнятій ділянці [29].

З пізніших часів інтерес становить універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба від 13 вересня 1690 р., яким він рішуче відкидав спроби шляхтичів по завершенні польсько-російської війни та підписанні Вічного миру 1686 р. повернути маєтності на Сіверщині, якими вони особисто або ж їхні предки володіли до революції. Зокрема, Лизогуб наполягав на тому, щоб усі ті селяни, які обробляли покинуті в розпал революційної боротьби шляхетські землі, і надалі «ровне и спокойне», нарівні зі шляхтою та іншими власниками, користувалися тими ґрунтами «ку пожитков своему, без жадних заводов и турбаціи», і погрожував кожному, хто їм у цьому став би на заваді, суворою карою [30]. Своє правове оформлення це питання отримує в зведеному в 1730-х — на початку 1740-х років кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ», одна із статей якого конституювала: «Кто би себе какие грунта или угодия нажил, а оние прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля через договор или уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталась, и оною землею либо лесом владел би и владеет безспорно, таковия недвижимия имения имеют быть того, кто владеет» [31].

Тож цілком закономірним є те, що здобуті «правом шаблі» на підставі тогочасних звичаїв землі нові господарі — а ними були як козаки, так і посполиті (селяни чи міські жителі) — сприймали як свою безумовну власність, з можливістю її вільного продажу, обміну, дарування, передання у спадок тощо. Щоправ-

[28] Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України (1648—1676). *Економічна історія України.* Т. 1. Київ, 2011. С. 418.

[29] *Акты ЮЗР*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1873. С. 349.

[30] *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ, 2008. С. 296—297.

[31] *Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонскаго и приложенных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года* / под ред. А.Ф. Кистяковского. Киев, 1879. Гл. 4, арт. 3, п. 3.

да, ситуація ускладнювалася тим, що, попри тодішні практики купівлі-продажу земель приватного землеволодіння, співвласником загального земельного фонду виступала також і держава [32]. Отже, для того щоб розпоряджатися козацьким ґрунтом, господар, по-перше, мав перебувати в козацькому компуті певної сотні, а по-друге, особисто нести службу в козацькому війську. Аналогічно й посполиті за безперешкодне користування належними їм ґрунтами були зобов'язані виконувати на користь Війська Запорозького так звані загальнодержавні повинності (лагодження доріг, мостів, перевозів, тилове забезпечення козацького війська тощо) та сплачувати до Військового скарбу належні податки.

У північних районах Лівобережжя утвердився порядок, за якого землею володіли не окремі особи, а сільські громади чи об'єднання кількох сімей — так зване сябринне землеволодіння, що за своєю суттю було общинно-родовим рудиментом [33]. Важливо зазначити, що поземельні зв'язки формувалися не лише з огляду на родинну спорідненість, а й з урахуванням спільних економічних інтересів, що знаходило вияв у спільному обробітку землі та спільній реалізації отриманої на ній продукції. Тому непоодинокими були випадки, коли членами спілки ставали не лише родичі, а й сусіди чи загалом сторонні особи, що володіли відповідним сябринним паєм [34].

Ще одним проявом змін у поземельних відносинах пореволюційної доби стає суттєве зміцнення позицій православних монастирів, економічні інтереси яких послідовно захищали практично всі українські гетьмани. За такого сприяння православна церква за рахунок маєтностей, що раніше належали римокатолицьким кляшторам, входили до складу королівщин або перебували у приватному шляхетському землеволодінні, стрімко розширила свій земельний фонд, а також отримала чимало пільг та економічних преференцій. Так, лише в середині XVII ст. 17 монастирям, розташованим на Лівобережжі, гетьманські уряди підтвердили володільницькі права на 34 села і надали пожалування на 48 нових сіл разом із селянами, що в них мешкали. Проте в дослідників немає певності в тому, що наведені дані є вичерпними й насправді пожалувань не було більше [35]. Переважна частка монастирського землеволодіння зосереджувалася в Київському, Переяславському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському та Ніжинському полках. Значно меншою вона була у межах Полтавського, Миргородського та Гадяцького полків [36].

---

[32] Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України (1648—1676)... С. 420.

[33] Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Т. 1. Вып. 2. Прага, 1925. С. 131—136; Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). *Укр. іст. журн.* 1987. № 6. С. 112—114.

[34] Гуржий А.И. *Эволюция феодальних отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в*. Киев, 1988. С. 48—49.

[35] Борисенко В.Й. *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст*. Київ, 1986. С. 70.

[36] Там само. С. 78—82.

Що ж стосується шляхетського землеволодіння, то воно в роки революції різко зменшилося. Власне, лише до весни 1649 р. гетьман Б. Хмельницький демонстрував готовність зберегти економічні підвалини дореволюційної моделі господарювання і в часи перемир'я сприяв шляхті в її поверненні до своїх маєтностей в Україні. Надалі ж, оцінивши масштаби спротиву селянства, гетьман відмовився від цієї практики [37]. Однак за тими шляхтичами, що визнавали зверхність гетьманського проводу і служили у Війську Запорозькому, було збережено майно та привілеї, якими вони володіли. На переговорах з представниками царя в Переяславі 9—10 січня 1654 р. старшина наполягала на тому, що «хто був шляхтичем, чи козаком і міщанином, і хто в якому чині перед цим і які маєтності в себе мав, аби тому всьому бути постарому».

Відповідно й у гетьманському проєкті українсько-російського договору від 17 лютого 1654 р. містилось положення, згідно з яким шляхта, що служила у Війську Запорозькому і склала присягу царю, мала отримати підтвердження своїх станових прав і привілеїв, зокрема й на володіння землею, аналогічно тому, як це «при королях польських бувало» [38]. Пропозиції гетьманського уряду дістали схвалення царської влади, й після 1654 р., як слушно підмітив І. Крип'якевич, Б. Хмельницький почав підтверджувати не лише майнові права дрібних шляхтичів, як це спостерігалося в перші роки революції, а й відновлювати середнє та велике шляхетське землеволодіння. Так, гетьман підтвердив права власності шляхтичів Ворон, Катерини Грязної на шість сіл, Рубців — на сім, Бакурина — на вісім, Борозни — на чотирнадцять [39]. Щоправда, даючи дозвіл колишнім власникам з числа шляхти на повернення до своїх маєтностей, гетьманський уряд намагався не допустити відновлення дореволюційного рівня експлуатації підданих. У регіональному вимірі найбільша частка шляхетського землеволодіння збереглася на півночі Лівобережжя, менша — в центральній його частині і зовсім мізерною вона була на півдні. Так, за приблизними підрахунками, в Чернігівському полку в приватній власності залишилося 50, а в Стародубському — понад 30 маєтностей, у решті полків таких було значно менше [40].

Важливі зміни відбулися в ході революції і в становищі міського населення. До 1648 р. абсолютну більшість в Україні становили приватні міста й містечка, що перебували у власності магнатів і шляхти, а їхні мешканці виконували на користь володільців різні повинності, включно з панщиною [41]. Під час революції міщани активно долучилися до визвольних змагань козацтва. Значна кількість міського населення, покозачившись, так і залишилась у козацькому стані, а самі міста здобули права самоврядування — чи то у формі, заснованій на магдебурзькому праві,

[37] Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України (1648—1676)... С. 412.
[38] *Акты ЮЗР*. Т. 10... С. 462—465, 497—501.
[39] Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* Вид. 2-ге, випр. і доп. Львів, 1990. С. 183.
[40] Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины*... Т. 1. Вып. 2. С. 60—63; Борисенко В.Й. *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України*... С. 70.
[41] Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України (1648—1676). С. 422.

чи то як самоуправні ратушні міста (в другому варіанті самоврядування міської громади дещо обмежувалося повноваженнями місцевої козацької адміністрації).

Перерозподіл земельного фонду і трансформація форм власності на землю призвели до важливих змін у соціальній структурі, де зникають категорії великих і середніх землевласників, різко скорочується чисельність дрібної шляхти, натомість стрімко зростає роль і значення козацького і селянського сегмента в практиках господарювання. Індивідуальні козацькі й селянські господарства, що ґрунтувались на праці вільного виробника на вільній землі, стають основним осередком господарського розвою козацької України, уособлюючи перемогу соціально-економічної складової Української революції.

Утім, важливо пам'ятати, що здобуті селянством і поспільством соціально-майнові преференції не були законодавчо закріплені у писаних правових нормах, а ґрунтувались винятково на звичаєвому праві. Відсутність же такого закріплення приховувала загрозу реставрації дореволюційних порядків у майбутньому [42]. Власне, ці процеси почали виявлятися вже наприкінці 1650-х років, коли наближена до гетьманської влади козацька старшина стала активно прибирати до своїх рук ґрунти й угіддя, що перед цим належали непривілейованим верствам населення або перебували у статусі вільних військових маєтностей. Зазвичай маєтності спершу переходили до рук козацької старшини як рангові пожалування, тобто пов'язані з посіданням певного уряду. Зокрема, вже у Зборівській угоді 1649 р. містилося положення, згідно з яким «Чигирин, так як є в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає Його Королівська Милість» [43]. За українсько-російським договором Війська Запорозького з царем 1654 р. на ранг гетьмана, крім Чигирина з округою, передавався також і Гадяч «со всеми к нему принадлежностями» [44]. Згодом, уже в гетьманування І. Брюховецького, до Гадяцького ключа долучили Шептаківську волость.

Передання козацьким старшинам полкового і сотенного рівня маєтностей на ранг за гетьманування Б. Хмельницького джерела фіксують вкрай рідко. Зазвичай полковникам жалували млини, право на розвиток прибуткових промислів, винокуріння, безмитну торгівлю тощо. Як виняток можна згадати лише пожалування Хмельницьким миргородського полковника Г. Лесницького містечком Шишаки, військового канцеляриста К. Мокрієвича — селами Сибереж і Ямище, слабинського сотника І. Домонтовича — селами Смолин і Максим. Утім, після 1654 р. у старшини з'явилась можливість здобути права власності на землю через царські пожалування. Саме завдяки цьому генеральний писар І. Виговський одержав жалувану грамоту на міста Остер і Ромни, містечка Козелець, Борови-

[42] Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* Київ, 2005. Вип. 5. С. 303—305.

[43] *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. Lubien, 2002. S. 38.

[44] *Акты ЮЗР*. Т. 10... С. 462—465, 497—501.

цю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовату, його брат полковник Д. Виговський — на місто Прилуки, містечка Баришівку, Бориспіль, Басань, Вороньків, Білгородку, Рожів та низку сіл, полковник І. Золотаренко — на місто Батурин, містечка Борзну і Глухів.

У часи укладення та ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. впливова козацька старшина доклала неабияких зусиль для того, аби закріпити за собою не лише окремі села чи хутори, здобуті в роки визвольних змагань правом козацької займанщини, а й міста з округами та цілі «ключі». Черговий сплеск активності в гонитві за ранговими маєтностями спостерігається в часи підготовки до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., коли земельними пожалуваннями було обдаровано полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Максима Булигу, Григорія Лесницького, Павла Тетерю та ін.

Проте і в цих випадках йшлося не про певну систему матеріальної винагороди за посідання урядів, а лише про вияв монарших щедрот за вірність. Тож, аби не потрапити у повну залежність від волі короля чи царя та їхніх дорадників, старшина намагалася впровадити в практику певний алгоритм винагороди, побудований на принципах врахування службової ієрархії. Так, гетьман Павло Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм, серед іншого, домагатися, щоб кожному полковнику було виділено у полку по старості та млину [45]. Однак втілити цю норму в життя ані Тетері, ані його наступникам не вдалося, і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних регіональних особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

Проте, починаючи з останньої третини XVII ст., коли відбувається стабілізація суспільно-політичної ситуації, рангове землеволодіння набуває поширення, й адресатами пожалувань за службу стають не лише полковники, сотники, окремі представники іншої полкової і сотенної старшини, а навіть війти, бурмистри, інші виборні посадовці міського самоврядування [46].

За регіональною ознакою на початках існування Української держави старшинське землеволодіння було найбільше розвинуте на Чернігівщині і в середній частині Київщини, дещо менше — на теренах так званих старих козацьких полків — Канівського, Черкаського й Чигиринського, ще менше — на Брацлавщині і зовсім мало — на Полтавщині. У другій половині XVII ст., коли відбувалося інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами формувалося старшинське землеволодіння в Стародубському полку. Щоправда, тут левова частина ще донедавна «вільних військових сіл» перейшла до «диспозиції гетманской» або потрапила до рук синів гетьмана Самойловича. Звично швидшими темпами розвивалося старшинське землеволодіння в Чернігівському і Ніжинському полках. Дещо повільніше ці процеси відбувалися у південній частині Гетьманату. Утім, з

[45] Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів. Рук. 402. № 22. Арк. 547—563.

[46] Дядиченко В.А. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.* Київ, 1959. С. 49.

початком 1670-х років у Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережжя, формування старшинського землеволодіння значно прискорилося. Особливо успішними в цьому контексті стали дії тамтешнього полковника, вихідця з Правобережжя Дмитра Горленка, який за короткий час став одним із найбільших землевласників лівобережної частини України.

Загалом же, як видно з матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр., частка рангового землеволодіння полковників у різних полках помітно різнилася. Так, у Чернігівському полку на «чин полковничій» припадало чимало населених пунктів, розкиданих по всій його території: у полковій сотні села Яновці і Колчівці, сільця Скоринці, Лукашівка, Коти; у Роїській — села Ріпки, Холявин, Петрушин, сільця Камянка і Маслаківка; у Седнівській – містечко Седнів, села Макишин, Дирчин, Клочків і сільце Бурки; у Городнянській — містечко Городня; у Синявській — сільце Бреч; у Киселівській — сільце Туря (всього 330 дворів) [47]. У Ніжинському полку на уряд полковника належали: в місті Ніжині «мелница о трех колах»; у другій полковій Ніжинській сотні — села Володькова Дівиця, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка і слобода, «на дівицькому степу построєна»; у Верківській сотні — містечко Веркіївка, село Берестовець [48]. Перед тим на полковий уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні в другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч у третій полковій Ніжинській сотні, села Смоляж і Заньки в сотні Веркіївській, які на час проведення ревізії перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння [49]. У Лубенському полку «на чин полковничества» здавна були виділені у Лохвицькій сотні село Лука (разом з млином на річці Сула); у Лукомльській — містечко Бурумка, село Мойсіївка, слобода Наріжжя; у Лубенській – сільце Олександрівка (всього 332 двори) [50]. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника припадало лише одне містечко Решетилівка [51].

Якими були наслідки таких змін, наочно демонструє приклад з так званими вільними військовими селами. Поширення цього унікального соціо-господарського явища стало важливим наслідком революційних трансформацій у сфері соціально-економічних відносин. Мешканці таких сіл, звільнившись з-під юрисдикції шляхти й коронних адміністраторів, отримали особисту волю, право розпоряджатися землею, яка перебувала у власності Війська Запорозького і передавалася виробникам у користування на умовах виконання певних державних повинностей і сплати невеликих за розміром податків. В адміністративному від-

[47] *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730 гг.* Чернигов, 1908. С. 150—151.

[48] *Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729—1730 гг.* Чернигов, 1901. С. 67—69.

[49] Там само. С. 75—77.

[50] *Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку 1729—1730.* Київ, 1930. С. 11, 17, 18, 20, 51.

[51] *Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729—1730.* Полтава, 2007. С. 41.

ношенні вільні військові села перебували «під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській» [52].

Якщо, згідно з матеріалами перепису 1666 р., на Лівобережжі налічувалося 24 604 двори, що входили до розряду вільних військових сіл, то з плином часу їх кількість невпинно зменшувалась. Так, проведене в 1729—1731 рр. гетьманським урядом Д. Апостола Генеральне слідство маєтностей зафіксувало наявність 20 тис. таких дворів, а 1767 р. їх залишилося тільки 1100 [53], притому, що приріст населення за минулі сто років мав би примножити цю цифру. Ще показовішими є приклади скорочення кількості населених пунктів, що належали до цієї категорії. Наприклад, у Стародубському полку вже на початок 1670-х років приблизно 80 вільних військових сіл позбавилися свого статусу й перейшли у власність козацької старшини. Лише гетьману І. Самойловичу в цьому полку належало 12 з них [54]. Загалом же «найуспішнішим» у цьому сенсі було гетьманування І. Скоропадського, за якого у володіння «до ласки військової» було роздано 122 села [55].

Однак перерозподіл земельного фонду на користь приватного володіння землею відбувається не лише за рахунок наділення ранговими маєтностями. Загалом частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, які посідали полкові уряди, була не надто вагомою. Адже варто мати на увазі, що старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалась, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маєтності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана і товариства. І, слід зауважити, досягла в цьому неабияких успіхів. Власне, сама ідея проведення Генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною потребою повернути у розряд рангових маєтності, які незаконно перейшли у спадкове володіння.

За особливі заслуги перед Військом Запорозьким або наближеність до регіментарської особи набувають поширення практики дарування маєтностей «за услуги войсковиє» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспартє дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання їх правової класифікації за ознакою рівня повноправ'я їхніх власників. Подібні спроби мали місце вже у другій третині XVIII ст., у часи правління Анни Іоаннівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрапортувала: «в спокойное и безпрепятственное владение значитъ — владение вечное;

[52] Стецюк К.І. Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648—1654 рр. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура*: Зб. наук. праць. Київ, 1986. С. 117—122.

[53] Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией. *Воссоединение Украины с Россией*: Сб. статей. Москва, 1954. С. 397.

[54] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. *Український архів.* Т. 1. Київ, 1929. С. 2—475; Борисенко В.Й. *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України*... С. 73.

[55] Гуржий А.И. *Эволюция феодальних отношений на Левобережной Украине*... С. 32.

до ласки войсковой значитъ – до указу; и на вспартье дому значитъ — на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж» [56].

Аналізуючи правовий бік земельних пожалувань, неважко помітити, що надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми. Однак від останніх десятиліть XVII ст. згадана володільницька формула поступово еволюціонує у «зуполне» володіння, тобто повну власність. Гетьман Іван Мазепа обґрунтовував такі зміни передовсім прагненням утвердити в Гетьманаті «доброго і твердого порядку», який його попередники, а особливо І. Самойлович, порушували «недоброю звичкою» відбирати на свій розсуд маєтності, «з якогось гніву свого від честі віддаляючи». Мазепа ж так чинити не хотів, а натомість прагнув, «аби не лише старшина і полковники, і знатні особи примноження такими діями мали, але деякі і сотники з рядових потрапивши в знатні військові товариші отримували собі села чи млини» [57].

На практиці переведення тимчасового землеволодіння у «зуполне» не лише сприяло утвердженню «доброго і твердого порядку» в Гетьманаті, а й стирало межу між старшинським і шляхетським землеволодінням, урівнюючи їх статусні показники. У такий спосіб відбувається, по суті, злиття двох принципово відмінних форм поземельної власності в одну — старшинсько-шляхетське землеволодіння.

Після подій, пов'язаних з невдалою спробою гетьмана Івана Мазепи восени 1708 р. вивести Україну з-під влади російського царя, однією з характерних тенденцій стає масове долучення до числа землевласників наближених до царя вельмож — О. Меншикова, Г. Головкіна, Д. Долгорукова, Б. Шереметєва, П. Шафірова та ін. Згодом до них долучилося чимало православних шляхтичів з Балкан, які під час походу Петра І на р. Прут 1711 р. зрадили турецького султана і перейшли на царську службу, а після невдачі, що спіткала російське військо, залишили батьківщину, отримавши від Москви земельні пожалування в Україні. З кінця 1730-х років до Російської імперії з Грузії переселяється чимало місцевих князів і дворян, частина з яких також отримує у власність українську землю. Зокрема, кожний грузинський князь мав право претендувати на набуття 30 дворів посполитих, до яких додавалося ще п'ять дворів, якщо він мав малолітнього сина. Матеріали ревізії Гетьманщини 1764 р. зафіксували перебування у володінні вихідців з Грузії п'яти тисяч дворів [58]. Загалом варто зауважити, що за гетьманування К. Розумовського земельний фонд практично вичерпався й гетьманський уряд у своїх пожалуваннях обмежувався переважно окремими дворами.

Перемога, здобута російською армією влітку 1709 р. під Полтавою, дала можливість Петру І не лише активно втрутитись у переформатування структури позе-

[56] Лазаревский А.М. *Описание старой Малороссии*. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 343, прим.

[57] Цит. за: Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. 2-ге доп. вид. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 110.

[58] Панашенко В.В. *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.)*. Київ, 1995. С. 57.

мельної власності в Гетьманаті, а й розпочати наступ на автономію господарського життя. Наділені землями в Україні царські сановники не лише користувалися з прибутків від землеволодіння, а й долучалися до промислових видів діяльності й торговельних операцій. До того ж, користуючись підтримкою центрального уряду, князь Меншиков, барон Строґанов, Раґузинський та інші наближені царя мали для своєї діяльності вигідніші за конкурентів з України, умови.

Іншим напрямом економічної політики російської влади в Україні стає поширення на її терени дії указів Петра І про «заповідні товари» і відповідно переорієнтування напрямів зовнішньоторговельних зносин, а відтак і господарських зв'язків України із зовнішнім світом. Уперше уряд Петра І вдався до спроби прив'язати зовнішню торгівлю Гетьманату до російських ринків ще наприкінці XVII ст. — щойно здобувши в Османів фортецю Азов, цар видав указ, яким зобов'язав українських купців йти з товарами до цього порту, а в інші міста не заходити [59]. Утім, практичних наслідків (через різні обставини) цей указ не мав. А в березні 1711 р. гетьман І. Скоропадський одержав листа від київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина, де містилося повідомлення про заборону на вивезення певних видів товарної продукції з України на західноєвропейські ринки й рекомендувалося завчасно сповістити про це українських купців [60]. Проте справжній наступ російської влади у цій сфері розпочинається з 1714 р., а саме — з видання сенатського указу від 6 квітня, яким було заборонено вивозити з України за кордон воловий юхт, пеньку, ревінь, смолу та інші товари, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську чи Ризі [61].

Надалі обмежувальні укази влади 1718, 1719, 1721 рр. розширювали перелік товарів, заборонених для вивезення та ввезення в Україну. Причому, як виявили дослідники, до заборонених для вивезення з України товарів потрапили практично всі традиційні експортні статті (за винятком великої рогатої худоби й тютюну) [62].

Загалом же обмежувальні заходи російської влади завдавали економічних збитків українським купцям, а також сприяли примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережжя до російського ринку. До цього додавалася також та обставина, що, декларуючи нові напрями торгівлі, російська влада не брала до уваги розвиток відповідної транспортної інфраструктури, значну віддаленість нових ринків від місць виробництва товарів, непідготовленість українських купців до співпраці з російськими митними установами, керівники яких нерідко зловживали покладеними на них обов'язками.

У роки правління Петра І в Україні було засновано декілька державних підприємств. Зокрема, 1726 р. у Почепській і Шептаківській волостях започатковано виробництво полотна на тамтешніх фабриках з 71 і 30 верстатами відповідно.

---

[59] Джиджора І. *Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки.* Київ, 1930. С. 6.
[60] *Материалы для отечественной истории* / изд. М. Судиенко. Ч. 2. Киев, 1854. С. 40.
[61] *ПСЗРИ*. Т. 1. № 2793.
[62] Джиджора І. *Україна в першій половині XVIII віку...* С. 29.

Зрозуміло, що, засновуючи промислове виробництво в Україні, уряд Петра I діяв у межах економічної політики, апробованої на російських теренах, — виробництво базувалося не на праці вільнонайманих робітників. Навпаки, до фабрики було «приписано» некозацьке населення цих двох волостей.

Влада активно втручалася у сільське господарство, зокрема, заохочуючи відмову від традиційного російського серпа на користь так званої «литовської коси» або завозячи з Голландії, Іспанії чи Силезії нові породи худоби чи види плодових і технічних рослин. Усі ці новації стосувалися переважно чорноземної і степової зон Росії. Проте окремі розпорядження імператора (більшість з них припадає на часи діяльності Малоросійської колегії) активно поширювали і на терени Гетьманату. Зокрема, уряд Петра I демонстрував зацікавленість у розведенні на українських землях високопродуктивних порід овець, що мало забезпечити суконні фабрики високоякісною сировиною. Для цього виписували відповідні зразки худоби з-за кордону, а також запроваджували у полках посади спеціальних комісарів (дозорців), які здійснювали контроль за дотриманням розпоряджень центральної влади в цій сфері. На базі гетьманських рангових володінь (так званих гетьманських двірців) у часи діяльності Малоросійської колегії постали державні економії, де розводили худобу чітко «по регламенту». Іншим напрямом прикладання зусиль стало запровадження в Україні шовківництва, для чого з Китаю та Персії було завезено якісні тутові дерева.

Чергова хвиля зацікавлення російської влади економічним становищем у Гетьманаті була зумовлена підготовкою до війни з Османською імперією в 1737—1738 рр. Передовсім уряд Анни Іоаннівни цікавили поставки з Лівобережжя коней і волів на потреби російської армії. Водночас виявлялася й турбота «о хлебном сеянии», чим переслідувалася мета використати зібраний врожай для харчового забезпечення російської армії. Зокрема, в інструкції князю Баратинському, який на той час очолював Правління гетьманського уряду, серед іншого зазначалося: «Имейте крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные труды Ваши. В сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение» [63].

Наступні надзвичайно важливі кроки на шляху господарської інтеграції Гетьманату зробив уже уряд Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російська влада звертала пильну увагу на проблему ліквідації митних бар'єрів між Україною та Росією. Численні укази імператриці кінця 1740-х — початку 1750-х років підготували ґрунт для митного об'єднання двох територій, а останню крапку в цьому процесі поставив указ Єлизавети Петрівни 1754 р., який скасував ввізне і вивізне мита (так звані індукту та евекту) та ліквідував на адміністративному кордоні Гетьманату з Російською державою наявні митниці. Знищення митних бар'єрів сприяло господарському зближенню Лівобережної України з Росією і приносило імперській казні значні прибутки внаслідок залучення до неї митних зборів, що почали над-

[63] *Сборник Императорского Русского исторического общества* (далі — *Сборник РИО*). Т. 67. Санкт-Петербург, 1889. С. 91.

ходити з польського та кримського кордонів. До того ж цей захід мав надзвичайно важливі політичні наслідки, оскільки призвів до повної матеріальної залежності української адміністрації від центральної влади: втративши важливе джерело наповнення Військового скарбу, гетьманський уряд К. Розумовського став повністю залежним від бюджетних асигнувань з імперської казни.

Регіональна специфіка соціального облаштування. Соціальна структура Гетьманату сформувалася на ґрунті, що мав досить відмінні базові показники. На одних землях, зокрема в шести південних староствах Київського воєводства Речі Посполитої, здавна вкорінився козацький устрій, який упродовж багатьох десятиліть доволі успішно конкурував з офіційно визнаним владою устроєм польсько-литовського унійного об'єднання, на інших же, навпаки, шляхетські порядки пустили міцні корені, а козацтво виступало лише в ролі своєрідного соціального маргінала. Ще десь «повітря міста робило людину вільною», а на Запорожжі і прилеглих до нього землях найбільшою соціокультурною цінністю виступала козацька вольниця.

Чи не найочевидніше ці відмінності проявилися в соціальному облаштуванні Правобережжя та Лівобережжя, освоєння яких відбувалося далеко не синхронно в часі, та й умови географічної близькості чи, навпаки, віддаленості від Степу (так званого Дикого Поля) і войовничих народів, що його населяли, також істотно позначалися на соціальних структурах населення та характері соціальних зв'язків. І, певно, саме ця несхожість була однією з головних причин розмежування козацької України по Дніпру, що намітилося вже наприкінці 50-х років XVII ст. Утім, і після того, як з останньої чверті XVII ст. державотворчі потуги козацтва локалізувалися переважно на теренах Лівобережної України, підстав для розгляду соціальної структури Лівобережного Гетьманату як певної уніфікованої цілісності також немає. Найбільше відмінності в регіональному розвитку простежуються, коли порівнювати північ та південь Гетьманату. Адже історично так склалося, що на теренах північних полків було багато дрібної православної шляхти, яка увійшла до середовища козацької старшини, зберігши за собою маєтності, лідерство у господарській діяльності та торгівлі. Натомість у південних полках, де перед революцією провідні позиції в господарському розвитку посідали або великі магнатські фільварки, або дрібні козацькі господарства, після постання Української держави шляхетського елемента було надзвичайно мало, а близькість Запорозької Січі перешкоджала козацькій старшині заповнити лакуну, породжену витісненням з регіону магнатського господарства.

Проте певні відмінності в політичному, соціальному й економічному розвитку простежуються навіть у суміжних полках, здавалося б, одного регіону, як можемо це спостерігати на прикладі Миргородського або Полтавського полків. Так, якщо наприкінці 1650-х років саме миргородські й полтавські козаки спільно виступають проти гетьмана І. Виговського, демонструючи тим самим солідарне бачення передовсім процесів соціального розвитку Гетьманату, то в наступні десятиліття на теренах цих полків складаються принципово відмінні моделі

управління, господарювання, структури поземельних відносин. Зокрема, у політичному плані Полтавський полк другої половини XVII — початку XVIII ст. демонструє якщо не взірцевий приклад розвитку військової демократії, коли практично кожні два-три роки товариство переобирає свою полкову старшину, то принаймні змагання різних старшинських груп за владу в полку, підпадаючи тим самим під визначення аристократично-олігархічної владної моделі. Натомість у Миргородському полку впродовж 75 років полковницький уряд перебуває в руках старшинської династії Апостолів, а посади полкової старшини та частково сотників обіймають їхні родичі чи клієнти. Отже, якщо в Полтавському полку немає великих землевласників, а земельний фонд зосереджується в руках представників кількох старшинських груп, то на Миргородщині левова частка землі є власністю членів сім'ї Апостолів або їхніх родичів і кревних.

Неабияк впливала регіональна специфіка і на якісні показники соціального облаштування полків. Наприклад, у Полтавському і Миргородському полках, переважно у південних сотнях, співвідношення між козацьким і некозацьким населенням було на користь першого, особливо порівнюючи з аналогічними показниками північних і центральних полків. Так само і серед некозацького населення південних полків спостерігається переважання мешканців вільних військових сіл відносно селян, які перебували у підданстві.

Під час проведення переписів і ревізій (що з кінця 1710-х років відбувалося фактично на регулярній основі) соціальний поділ населення здійснювався насамперед за ознакою належності до товариства чи поспільства. Священнослужителі не входили до жодної з цих категорій. Козаки розподілялися за своєю причетністю до полкового і сотенного урядування, військових слуг і особливих службових категорій (наприклад, курінчиків), значних або заслужених козаків, а також за майновою спроможністю. В останньому випадку, як це було під час перепису 1718 р., цей поділ втілювався у виокремлення категорій «конних», «тяглих» і «піших», або ж «конних», «воли маючих», «піших» козаків — у переписних книгах 1721 р. Укладачі перепису 1732 р. виділяють козаків «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих». Окремо виділяються двори, де проживають козацькі вдови, яких також розрізняють залежно від матеріальних статків. Окремою групою вважаються козацькі «підсусідки», «протекціанти». Крім того, з козацького загалу виділялися групи заможних товаришів, які «промислом купецьким бавяться», іноді їх своєю чергою поділяли на більш і менш заможних.

Під час перепису поспільства маркували вододіл між категоріями власне посполитих (ратушних чи підданських) та міщан. Утім, далеко не завжди межа між посполитими й міщанами була чіткою. Як правило, міщан зараховували до загального числа поспільства. Під час опису поспільства насамперед зауважували, чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл), чи перебувають у підданстві у приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожну з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділяли за майновим цензом.

Козацька старшина як провідна соціальна верства. У соціальній ієрархії Гетьманату на верхніх позиціях перебувала група вищої козацької старшини, яка обіймала уряди генеральних старшин і полковників. Серед найвищих старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний. На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, як правило, могли претендувати найбільш авторитетні й досвідчені командири, які перед тим обіймали уряди генеральних суддів і осавулів, керували полками чи входили до складу полкової старшини. Натомість на уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, серед відомих нам двадцяти шести урядників, що впродовж середини — другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина — дванадцять — перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство перед тим виконували функції генеральних старшин — генерального судді, генерального бунчужного тощо.

Спостереження за персональним складом генеральних суддів переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Зокрема, у реконструйованому нами переліку тих, хто виконував обов'язки генеральних суддів у середині — другій половині XVII ст., усього тридцять дві особи. Із них десятеро старшин перед тим перебували на посадах козацьких полковників, вісім — генеральних старшин, інші обіймали уряди полкової і рідше сотенної старшини. Здебільшого виконання обов'язків генерального судді, так само як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини.

З числа встановлених нами сорока дев'яти осіб генеральних осавулів у той самий хронологічний період сімнадцять перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Ще десятеро були перед тим полковими старшинами. Завершення ж служби у чині генерального осавула також здебільшого увінчувалося посіданням полковницького уряду. Зокрема, саме так розвивалася службова кар'єра Павла Яненка-Хмельницького, Івана Скоробагатька, Дем'яна Ігнатовича, Якова Лизогуба, Якима Головченка, Івана Лисенка, Леонтія Полуботка та ін.

Своєрідним трампліном для успішного службового сходження у Війську Запорозькому слугувало перебування на уряді генерального бунчужного. Як правило, на цей уряд призначалися козаки, що перед тим мали не надто високі посади полкової чи сотенної старшини. Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дозволив Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії — на уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку — генерального осавула. Стратегія службового зростання генеральних старшин передбачала переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого.

Спостереження за персональним складом полковницької корпорації переконує в тому, що на цей уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим зазвичай посідали чільні місця в козацькій ієрархії — генеральних чи полкових старшин, рідше сотників. Причому вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, спостерігаються зримі ознаки соціальної замкнутості полковницької корпорації, тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, владу в Миргородському і частково Лубенському полках упродовж майже століття — від 1666 і до 1757 р. — утримували представники роду Апостолів. У Стародубському полку склалася полковницька династія Самойловичів, у Чернігівському — Самойловичів і Лизогубів, у Київському — Вольських, у Ніжинському — Жураковських, у Прилуцькому — Горленків і Ґалаґанів, у Полтавському — Герциків, Левенців і т. д. Проте випадків прямого передання пернача від батька до сина впродовж тривалого часу, крім історії династичного урядування Апостолів, у Гетьманаті все ж не було.

У першій чверті XVIII ст. до полковницької корпорації Гетьманату російська влада масово вводить іноетнічний компонент, переважно вихідців з Балкан і російських офіцерів. І якщо росіяни в той час не кооптувалися в соціальне середовище Гетьманату, а розглядали своє перебування на полковництві як продовження військової кар'єри, то південні слов'яни пускали в Україні коріння, і невдовзі серед них спостерігається поява полковницьких династій — Милорадовичів, Божичів, Капністів. З плином часу вони родичалися з українською панівною верствою й асимілювалися в український простір, який, щоправда, поволі, в міру уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит.

Загалом же вже на початок XVIII ст. практично вся вища козацька старшина Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого — помітно гальмував її розвиток, звужуючи перспективу кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до владного кола істотно зменшувало можливості козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині.

Сотницькій корпорації ще більшою мірою, аніж полковникам, була притаманна тенденція успадкування влади від батька до сина. Тож у Гетьманаті сформувалося чимало сотницьких династій, які зберігали владні важелі впродовж кількох поколінь, а отже, очолювали сотні досить тривалий, не в одне десятиліття, період, який інколи виходив і за сторічну межу. Так, у Борзненській сотні у 1654—1773 рр. владу утримували Забіли, у Мглинській в 1669—1732 рр. — Єсимонтовські, у Топальській у 1669—1782 рр. — Рубці, у Лохвицькій у 1679—1727 рр. — Гамалії, у Олишківській у 1680—1773 рр. — Шрамченки, у Городиській у 1687—1766 рр. — Петровські, в Ічнянській у 1687—1752 рр. — Стороженки.

Крім вертикальних родинних пов'язаностей, коли представники того чи іншого клану протягом багатьох років посідали сотництво у певній «вотчині», історія Гетьманату багата й прикладами розширення впливу певних родів по горизонталі, коли старшини з одного клану обіймали (подеколи в один і той самий час) сотницькі уряди в різних сотнях. Найуспішнішим у цьому сенсі був старшинський рід Базилевських. В. Базилевський, прибравши до своїх рук владу в Білоцерківській сотні Миргородського полку ще 1676 р., утримав її аж до 1701 р., після цього сотенний значок перейшов до його сина Лаврентія. Останній перебував на уряді довгих 36 років. А по його відході від справ 1737 р. значок успадкував уже його син Іван, якому випало урядувати до 1749 р. Водночас від 1731 р. в Остап'євській сотні при владі утвердився інший син Лаврентія — Федір, що сотникував до 1738 р., а по цьому на сотництво зійшов його син Григорій. Після відходу від справ Григорія 1764 р. влада в сотні перейшла до його рідного брата Федора Федоровича, а того 1772 р. змінив на уряді син Андрій. Якщо ж підсумувати, то Базилевські сотникували в Остап'євській і Білоцерківській сотнях Миргородського полку аж цілих 126 років.

Щодо соціального престижу сотницької посади варто наголосити на тому, що він значною мірою залежав і від місця урядування старшини. Зокрема, традиційно високими були маркери соціальної престижності від посідання сотницьких урядів у гетьманських резиденціях — спочатку Чигирині, згодом Гадячі, Батурині, Глухові. Так, сотником чигиринським був син гетьмана Б. Хмельницького Тиміш, якому батько мав намір з часом передати гетьманську булаву. Або ж сотницький уряд у Батурині, коли гетьманська резиденція знаходилася саме в цьому місті, у різний час посідали такі впливові в козацькому середовищі старшини, як майбутній київський і стародубський полковник Григорій Коровка-Вольський, майбутній ніжинський полковий обозний і наказний чернігівський полковник Василь Болдаківський. Не менш впливовими при гетьманському дворі та в Гетьманаті загалом були глухівські сотники: Андрій Маркович, представники династій Жураківських, Туранських і Уманців, які в різний час обіймали полковницькі посади, як генеральні старшини входили до складу гетьманського уряду або й очолювали його на правах так званого правителя (як, наприклад, Іван Мануйлович).

Так само досить впливовими були й позиції сотників у полкових центрах. І саме сотників полкових сотень, за відсутності повного полковника, як уже зауважувалося, зазвичай призначали наказними полковниками. Із середовища сотників рекрутували до складу полковницької корпорації, полкових і навіть генеральних старшин. Наприклад, у Чернігівській міській сотні сотник Станіслав Кохановський виконував обов'язки наказного чернігівського полковника, Василь Дунін-Борковський — повного полковника чернігівського та генерального обозного, Леонтій Полуботок — полковника переяславського та генерального осавула, Василь Томара — наказного чернігівського полковника.

Крім того, на статус того чи іншого сотника впливали й такі показники, як кількість козаків у сотні, рівень господарського розвитку регіону та перспектив-

ність його піднесення у майбутньому, задіяність старшини у військовій, дипломатичній та судовій діяльності гетьманського проводу.

Обіймання козаком старшинського уряду гарантувало цілу низку соціальних, економічних і політичних авансів і вигод. Так, у політичному плані посідання полковницького уряду вводило старшину до найвищих ешелонів української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство.

Перебування на полковництві приховувало й неабиякий потенціал соціального злету, прикладом чого може слугувати історія з укладенням Гадяцької угоди 1658 р., під час ратифікації якої на сеймі 1659 р. шляхетство отримали практично всі генеральні старшини, полковники і навіть деякі сотники Війська Запорозького. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди, вчергове було нобілітовано багатьох козацьких полковників. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням гетьмана король нобілітував без перешкод.

Аналогічно діяла й влада Московської держави. Так, під час візиту гетьмана І. Брюховецького до Москви восени 1665 р. з нагоди підписання нового варіанта гетьманських статей — Московського договору, багатьом старшинам Війська Запорозького було надано російське дворянство. До складу «обраних», кого цар «пожаловал во дворяня», було введено генерального обозного, генерального суддю, генеральних осавулів, а також усіх полковників Війська Запорозького. А під час сходження на гетьманство І. Мазепи 1687 р. українська еліта, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе і своїх нащадків, наполягла на внесенні в текст Коломацьких статей положення про надання царською владою старшині дворянських звань.

Щоправда, зважаючи на негативне ставлення рядового козацького товариства до перспективи кооптації старшини до російського нобілітету, дворяни-неофіти не вельми активно послуговувалися в Україні отриманими від Олексія Михайловича титулами, хіба що у своїх зверненнях до Москви не забували про це згадати. А ще вочевидь розглядали такі пожалування як певну соціальну інвестицію в майбутнє. Тим часом з останньої третини XVII ст. московська влада починає заохочувати козацьку старшину до вірної служби пожалуваннями, крім дворянських звань, почесними придворними чинами. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники — на чини стольників. Зокрема, у гетьманство Самойловича чин стольника отримав його небіж — полковник гадяцький Михайло Самойлович-Галицький. У 1689 р. небіж гетьмана Мазепи Іван Обидовський також був пожалуваний цим чином. Щоправда, на час пожалування він був лише учнем Києво-Могилянського колегіуму, але невдовзі, щойно закінчивши навчання, таки обійняв посаду полковника в Ніжинському полку, й очевидно, що за відсутності інших заслуг чин стольника був вельми доречним для обґрунтування гетьманом свого загалом суперечливого рішення.

На етапі ж інкорпораційних реформ Катерини II, коли не лише було ліквідовано інститут гетьманства і скасовано адміністративну автономію, а й упродовж другої половини 1760-х — початку 1780-х років демонтовано державні інституції Гетьманату, за безпосереднього вмонтування його території в тіло Російської імперії, саме надана імперською владою перспектива кооптації козацької старшини до замкнутої корпорації російського дворянства стала платою за втрату українською елітою власної державності.

Важливою матеріальною складовою винагороди за перебування у складі старшинської корпорації виступали й тимчасово-умовні земельні пожалування — так звані рангові маєтності, тобто маєтності, надані старшині на час посідання ним конкретного старшинства. Розміри пожалувань залежали від рівня наближеності того чи іншого старшини до регіментаря і, звичайно ж, поточної політичної та соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевним і він гостро потребував підтримки регіональних козацьких еліт, а соціальні настрої населення давали можливість правителям виявляти щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Чи не класичним у цьому сенсі є приклад із приходом до влади влітку 1687 р. новообраного гетьмана Мазепи. Невдовзі по тому, 1689 р., активність гетьмана в роздаванні маєтностей знову стрімко зросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу й бажанні Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопу. Ще масштабнішим було роздавання маєтностей восени 1708 р., під час сходження на гетьманство І. Скоропадського. Останній приклад, щоправда, значно деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації І. Мазепи з Петра I на Карла XII, та відповідно небаченою досі активністю російської влади в процесі переформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підперти підважені виступом опозиційного гетьмана власні позиції.

Не лише полковники і генеральні старшини були великими землевласниками, нерідко й сотники володіли значними маєтностями, особливо якщо вони урядували в Прилуцькому, Ніжинському чи Стародубському полках і представляли добре знані в Гетьманаті старшинські роди Золотаренків, Стороженків, Кандиб, Маркевичів, Мануйловичів чи Лизогубів. Так, седнівський сотник Чернігівського полку в 1697—1698 рр. Стефан Бутович за універсалами гетьмана І. Мазепи володів селами Боромики, Старосілля, Черевки, сільцем Хотивля, хутором Згуринським, слобідками Солонівкою і Кузничі, а також низкою млинів, ґрунтів, сіножатей тощо [64]. Так само і не менш відомий в Україні свояк С. Бутовича, син заможного купця з Переяслава Івана Томари Степан після одруження з донькою все того ж Я. Лизогуба, будучи домонтівським сотником, входив до кола найзаможніших людей свого часу. Проте у переважній своїй більшості сотники у майновій субординації Гетьманату посідали не такі вже й горішні щаблі.

[64] *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка...* С. 504—521.

Хтось із них мав власні ґрунти і села. Ще хтось до них додав і рангові маєтності (які, втім, не були значними — одне, максимум декілька сіл). Але доволі численна частина урядників сотенного рівня мала вдовольнятися іншими, значно скромнішими прибутками — дворами чи навіть окремими угіддями — і привілейованим правом на певні промисли. Вельми промовистим у цьому сенсі є приклад з погарським сотником Стародубського полку Тарасом Гавриловичем, який перебрав сотницький уряд 1681 р. після того, як упродовж двадцяти років у Погарі сотникував його батько Гаврило Веремієнко. Тарас обіймав уряд ще довше за батька — цілих двадцять п'ять років, до моменту загибелі 1706 р. під Несвіжем під час Великої Північної війни. І все ж по його смерті на руках удови залишилась велика сім'я і всього-на-всього млин на р. Судость та заснована ще батьком покійного чоловіка Гаврилом Веремієнком слобода Волуєць.

Договір 1654 р. передбачав передання старшині (зокрема полковникам) на ранг водяних млинів, володіння якими, слід наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасних промислів. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалася в угоді тим, що вони «росход великий имеют» [65].

Вигоди від перебування на старшинстві, що вимірювалися в матеріальному еквіваленті, не обмежувались наведеними вище сферами. Значний дохід полковники мали від головування в полкових судах, де за сприятливих умов винагорода лише за розгляд однієї судової справи могла становити «хутор с хатою, з выныцею изо всими угодями и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волов» [66], або ж «волов пять, лошак и ручниця з рогом», «быков два, овец двадцять и дви и жупан» [67]. Чималий прибуток забезпечували «покуховщина» і «показанщина» — збори, якими обкладали виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» — податок з млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (у Переяславському полку, у Глухівській, Кролевецькій та Воронезькій сотнях Ніжинського полку), збирали медову десятину. У Гадяцькому та Ніжинському полках, у яких культивувався тютюн, — тютюнову десятину. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торговельні збори. Зокрема, з кожного возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове», коли доводилось долати водні перепони. Торгові десятини брали від продажу риби, тютюну, меду.

---

[65] *Акты ЮЗР.* Т. 10... С. 462—465, 497—501.

[66] Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.* Киев, 1902. С. 207.

[67] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). Ф. І. № 55257. Арк. 4 зв.—5.; Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии*... С. 121.

Доволі екзотичною, з погляду сучасного читача, є сплата полковникам «ральцю». «Ралець» був добровільним піднесенням очільнику полку на Різдво та Великдень. Але парадокс полягав у тому, що з часом ця сама «добровільність» збереглася лише у формі передання збору — якщо інші збори стягувались спеціально визначеними полковою владою адміністраторами, то «ралець» самостійно доставлявся полчанами. Не існувало законодавчо визначеного й розміру «ральцю», утім, прислуга полковника неабияк пильнувала за тим, хто скільки приніс у полковничий двір. І, як демонструють історичні джерела, на тих козаків, що намагалися відбутись незначними піднесеннями, чекали серйозні покарання з боку полковника.

Також добровільними, принаймні на перших порах, були різного роду роботи козаків на господарстві полковників. Зазвичай козаків і вільних посполитих залучали до таких робіт у сезони посіву чи збирання врожаю, а ще для заготівлі сіна, дров, лагодження будинку полковника або якихось господарських будівель чи промислів.

Чималі прибутки приносили полковникам і так звані чиншовики — некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату виводив з числа того поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та виконувало різні «загальнонародні» повинності: лагодило дороги і мости, квартирувало у своїх дворах царське військо, сторожувало в полях і на міських мурах тощо.

Привілейовані категорії неурядової козацької старшини. Особливе місце у структурі соціальної ієрархії полкового рівня в Гетьманаті посідали особи, які належали до категорії неурядової старшини, або «значного» товариства — заслужених у Війську Запорозькому козаків, що зазвичай раніше обіймали старшинські уряди чи були реальними претендентами на них у майбутньому, або ж члени їхніх родин. У середині — другій половині XVII ст. на їх позначення вживалося кілька термінів: «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «заслужений товариш у Війську», «значний військовий товариш» тощо. Проте спершу чітко розрізнялися лише сотенний і полковий рівні.

Тривалий час терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» сприймалися як синонімічні. І лише наприкінці 1680-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мали вищий соціальний статус. З'являється кількісно нечисленна група козаків, які отримують від гетьмана універсали про «особливу оборону» та звільнення з-під юрисдикції полковників, і тим самим вводяться у найближче гетьманське оточення. Відповідно зникає і взаємозамінність звань та чітко проявляється прагнення до диференціації статусу значних товаришів полку і значних товаришів військових, тобто привілейованої верстви в межах усієї Української держави.

Саме для означення цієї соціальної групи гетьман І. Самойлович і запроваджує чин бунчукових товаришів. За гетьманування І. Мазепи спостерігається подальша кристалізація групи, а вже в роки правління І. Скоропадського відбувається остаточне оформлення цього соціального інституту.

З формального боку бунчукові товариші бралися «під бунчук гетьмана», тобто перебували під його протекцією, але не лише це характеризувало їхній статус, оскільки в Гетьманаті було чимало представників різних соціальних прошарків — старшини, рядових козаків і навіть посполитих, які також користувалися гетьманською протекцією і через це звільнялися від сплати податків або виконання загальних повинностей. У переписи і ревізійні книги їх вносили як «протекціантів» гетьмана, але вони у цьому випадку залишалися в тій соціальній групі, належність до якої визначало їхнє народження. Зовсім іншу соціальну якість зумовлювало потрапляння козака в групу бунчукових товаришів, адже це одразу вивищувало їхню статусність, а переймання ними на себе певних зобов'язань забезпечувало неабиякий службовий аванс.

Бунчукові товариші передовсім виводилися з-під суду й адміністрування старшини полкового рівня, підпорядкувались безпосередньо гетьманському уряду і виконували різноманітні доручення регіментаря: наглядали за забезпеченням козацького війська бойовими припасами, продовольством і фуражем, брали участь у судових засіданнях і проведенні судово-слідчих дій, супроводжували гетьмана під час виконання ним дипломатичних місій і самі здійснювали функції посланців. Восени 1722 р. гетьман Павло Полуботок запровадив почергове виконання бунчуковими товаришами повноважень асесорів Генерального військового суду. А 1736 р. Правління гетьманського уряду зобов'язало їх групами в тринадцять осіб поперемінно по два місяці служити в Генеральній військовій канцелярії. Під час військового походу бунчукові товариші перебували при гетьмані, виконуючи під началом генерального бунчужного функції особистої гетьманської лейб-гвардії. А ще за потреби їх призначали командирами великих військових підрозділів, комендантами фортець, форпостів чи порубіжних ліній.

За обсягом привілеїв і відповідно до свого службового і соціального статусу бунчукові товариші прирівнювалися до полковників і генеральних старшин. Саме з цієї групи, починаючи вже з 30-х років XVIII ст., зазвичай призначали на полковницькі уряди чи в члени гетьманського уряду. З цього часу належність до групи бунчукових товаришів обов'язково підтверджувалася спеціальним універсалом чи патентом гетьмана або Генеральної військової канцелярії — саме звання перетворюється на відповідний чин. У службовій ієрархії Гетьманату бунчукові товариші посідали місце відразу після полковника, перед полковою старшиною.

За гетьманування І. Скоропадського бунчукових товаришів налічувалося близько ста осіб, а за Д. Апостола їх стало вдвічі більше. Однак після смерті Д. Апостола і аж до обрання на гетьманство К. Розумовського спостерігається скорочення їх числа до 120—150 осіб, а за переписом 1751 р. загальна кількість становила вже 214 товаришів [68].

Десь в останнє десятиліття XVII ст. відбувається і виокремлення із середовища значного товариства найнижчого чину неурядової старшини — значкових товаришів. Щоправда, відповідна назва з'явилася лише на початку XVIII ст., а офі-

[68] НБУВ. ІР. Ф. І. № 57343. Арк. 1—112.

ційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту лише наприкінці гетьманування І. Мазепи або, що вірогідніше, у часи гетьмана І. Скоропадського.

У ході формування інституту значкових товаришів істотних змін зазнавали його статусні показники. Так, якщо на перших порах верхівка значкового товариства полку отримувала лише судовий імунітет, то з часом, за аналогією з бунчуковими товаришами, але на нижчому — полковому — рівні вона повністю виводилася з-під влади сотника і переходила під присуд полкового суду та пряме управління полковника, формувала при ньому військовий почет і мала права й привілеї, належні козацькому старшинському стану. Престижність звання визначалася передовсім його підпорядкуванням у полку лише полковнику, важливим службовим авансом — можливістю посідати вакантні уряди, а також привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, звільнення від податків та інших пільг. Значковим товариш ставав за умови зарахування його до числа значкового товариства з внесенням у полковий чи окремий компут. Цьому передував універсал полковника з відповідним наказом.

Бунчукові і значкові товариші були найбільш інституційно впорядкованими групами так званої неурядової старшини Гетьманату. Утім, їх становлення як окремішних соціослужилих корпорацій не перекреслило існування й інших, менш консолідованих та структурованих груп козацького товариства, які хоч і не посідали старшинських урядів, але володіли певним привілейованим статусом. Йдеться про так званих «значних військових товаришів», «знатних військових товаришів» та просто «військових товаришів». Зважаючи на той факт, що представники цих груп, крім звільнення від сплати податків, участі в «загальнонародних» повинностях і розквартирування у своїх дворах російського війська, також виводилися з-під команди місцевого полковника і напряму підпорядковувались Генеральній військовій канцелярії, в ієрархії неурядового привілейованого товариства їхнє місце було нижче від бунчукових, але вище від значкових товаришів. Тож побутувала практика надання останнім після відбуття ними певного терміну служби в чині значкових звання значних військових товаришів.

Статус військового товариша закріплювався відповідним універсалом і фіксувався полковими реєстрами. Перебування у цьому статусі могло стати щаблем у наближенні до корпорації бунчукового товариства, як, власне кажучи, й посідання урядів полкової старшини. Перепусткою ж до групи військових товаришів могла стати як особиста служба претендента на посаді сотника чи котрогось із членів полкового уряду, так і «служба предков». Якщо у випадку з «урядовою» старшиною непотизм ще хоч якось маскувався згадками про ту чи іншу службу кандидата як підставу для його призначення на високий уряд, то для здобуття чинів бунчукових, військових і значкових товаришів фактор родинного зв'язку часто виступав уже як цілком законний і самодостатній аргумент. Так, із тих 41 козака, які у середині XVIII ст. належали до середовища бунчукових товаришів Ніжинського полку, за ознаками родинної належності до таких було віднесено

21 особу, а саме — 16 синів бунчукових товаришів, двох синів сотника, по одному сину генерального старшини, полковника і компанійського полковника [69]. За службу в ранзі сотників, канцеляристів, значкових і військових товаришів потрапило лише вісім осіб. Причому не обов'язково саме служба стала причиною їх зарахування до цієї категорії привілейованих безурядових старшин, адже частина з них також походила з відомих старшинських родів. Але принаймні вони встигли хоч десь послужити Війську Запорозькому.

Так само потенційним резервом поповнення категорії бунчукових, які отримали це звання не за свою службу, а через родинні та свояцькі зв'язки, може бути й чимала група (12 осіб) тих, хто не пред'явив патента для звіряння. Ще переконливіша перевага за тими, хто входив до числа бунчукових за родинною належністю, спостерігається у Стародубському полку, де із загальної кількості у 41 особу 27 товаришів були записані як діти бунчукових, генерального старшини, полковника, сотника, значкового. Або у Лубенському полку, де серед 31 бунчукового товариша родинні зв'язки як рушій службової кар'єри були актуальними для 22 осіб (тобто приблизно 60 %). Загалом же у межах Гетьманату з реконструйованих нами 214 службових кар'єр бунчукових товаришів майже половина (106) базувалася винятково на родинній спорідненості, ще 43 особи не пред'явили документів і лише 65 «показали» хоч якусь службу (іноді доволі далеку від козацької специфіки — «з писарства консисторського», «з перекладачів Іноземної колегії» тощо) [70].

Як бунчукові, так і значкові товариші — це представники так званої безурядової старшини, за якими не було закріплено на постійній основі певних посад чи форм адміністративного управління. Однак саме ці соціальні групи утворювали найближчий резерв у разі заміщення старшинських вакансій. Наприклад, саме з представників бунчукового товариства чи не найчастіше відбувалося обрання на полкові й сотенні уряди. На практиці у XVIII ст. майже всі діти полковників і генеральних старшин розпочинали своє службове зростання саме з рангу бунчукових товаришів і нерідко з нього отримували призначення на полковництво чи на генеральні уряди (принаймні такими були реалії в останні десятиліття існування української автономії).

Соціальні групи сотенних козаків. Найчисленнішою групою полкового козацького товариства були «козаки сотенніє». Характерно, що під час поділу їх за майновим рівнем, а отже, і зобов'язаннями щодо військової служби та відбування різних повинностей на менші підгрупи в різний час застосовувалися різні критерії, а одним із основних вважалась їх економічна спроможність. Так, згідно з класифікаціями переписів 1719 та 1721 рр., серед сотенних козаків виділялися «козаки конные»; «козаки тяглые» або «козаки воли меючіе а коні не мєют»; «козаки пішіе». Козаки кінні становили своєрідну еліту сотенних козаків. Фактично всі сотенні, городові та курінні козацькі урядники рекрутувалися саме з цієї групи. У цій самій групі перебували і практично всі відставні

[69] Там само. Ф. І. № 57325—57343. Арк. 6—6 зв.
[70] Там само. Арк. 1—112.

старшини сотенного рівня. До числа кінного товариства, як правило, належали також вдови та нащадки померлих сотенних старшин. Певну інформацію до характеристики соціального статусу кінних козаків містить перепис 1721 р., де, зокрема, зазначено, що кінні козаки «непремєнно службу войсковою отправляют... якіє не годуют драгун» [71]. Тобто йдеться про козацтво, економічно спроможне до виконання військової служби і таке, що виконує цю службу «непремєнно», а водночас є звільненим (можна припустити, що саме через це) від сплати податків на утримання російських військ. Натомість козаки «тяглі» становили групу, яка спільно з козаками «пішими» та «с посполитими людми драгунам провіант и фураж допомагают вистарчити» або ж «якіє в сустентованю жолнір посполитим людем помощ чинят» [72].

У 1719 р. найчисленнішу групу в Полтавському полку становило кінне товариство — 52 % усього козацтва. Козаки тяглі становили 21, а піші — 27 %. В абсолютних кількісних показниках маємо: козаки кінні — 2544, тяглі — 1033, піші — 1343 особи. На початку 1720 р. пропорція ця дещо змінюється. Зокрема, найчисленнішим і надалі залишається кінне товариство, але його перевага над іншими групами стає ще більшою — йдеться про 59 % усього козацтва або в абсолютних показниках — 3056 осіб. Зростає приблизно на дві сотні й кількість дворів козаків тяглих — до 1326, що дорівнює вже чверті усього козацького загалу. Натомість кількість дворів піших козаків зменшується ледве не вдвічі — до 753. І тепер частка цієї соціальної категорії становить 16 % від загальної кількості сотенних козаків.

Перепис 1732 р. пропонує дещо відмінну формулу соціального і фіскального дисциплінування козацького товариства, поділяючи безурядовий козацький загал на такі групи: «козаки конныє и промислом купеческим знатним бавячіеся»; «козаки купечіє неболшим промислом бавячіеся»; «козаки грунтовыє»; «козаки малогрунтовыє»; «козаки убогіє»; «козаки весма убогіє». Крім того, перепис уперше виділяє із загальної маси сотенних козаків «козаков конных и промислом купеческим знатним бавячіся» та «козаков купечіх неболшим промислом бавячіеся» [73].

Статусність військових слуг. Слідом за бунчуковими і значковими товаришами або відразу за кінними козаками у переписах і компутах фіксуються категорії «військових слуг». До їх числа зараховано вже згадуваних раніше довбишів, армашів, пушкарів, палубничих, стойників, фурманів, коновалів, стайничих (стадників), трембачів, цилюрників, пищалок, слюсарів тощо.

Спеціально навчені гармаші й пушкарі забезпечували бойову спроможність Генеральної військової артилерії. Військові музики — довбиші, трембачі, пищалки, які грали на відповідних музичних інструментах (литаврах, сурмах, трембітах тощо), були широко затребувані як в організації різноманітних урочистостей

[71] Там само. Ф. І. № 54481. Арк. 2, 12 та ін.
[72] Там само. Арк. 4, 116.
[73] Там само. Арк. І. № 54335. Арк. 3 зв., 173.

мирного життя, так і активно використовувались під час воєнних походів. Саме довбиші за допомогою литавр — казаноподібного металевого корпусу з натягнутою на ньому шкірою — скликали козаків на військові ради, сигналізували про наближення ворога, передавали накази військовим підрозділам безпосередньо під час бою. Так само і трембачі та пищалки своєю грою на трембітах і сурмах мобілізували козацтво і створювали піднесений настрій під час виборів гетьмана, полкової і сотенної старшини, проведення військових рад тощо, а в ході битв передавали накази командирів, забезпечуючи тим самим злагодженість дій полків і сотень. Конюхи, коновали, фурмани, стадники, погоничі доглядали за кіньми, яких використовували для обслуговування потреб Генеральної військової і полкових артилерій, гетьманського й полкових обозів. Палубничі перевозили гармати та ядра до них на великих возах, що звалися палубами. «Стойники при арматах» виконували функції спеціалізованої варти. Так само на потреби козацької артилерії й обозу Війська Запорозького працювали кваліфіковані ковалі, слюсарі, стельмахи, бондарі, які опікувалися їхнім матеріально-технічним забезпеченням, лагодили зброю, амуніцію та різний військовий реманент.

Крім осіб, пов'язаних із виконанням військових обов'язків, до числа військових слуг зараховували також служителів, поле функціональної діяльності яких закорінювалося у фіскальну сферу: збирачів податків та їхніх хранителів — шафарів, індукдаторів, комісарів, ключників. Сюди ж входили й «польові сторожі», а також «сторожі з листами посилаючися».

Цилюрники (чи цірульники) не лише опікувалися зовнішнім виглядом козаків, а й (що важливіше) дбали про їхнє здоров'я, надаючи необхідну медичну допомогу. Час від часу у штаті Генеральної військової артилерії, крім цирульників, згадуються і фельдшери, а при гетьманові — також час від часу — бачимо «дохтура», зазвичай іноземця.

Виокремлення військових слуг з маси тяглого і пішого товариства та розміщення слідом за привілейованими групами безурядової старшини свідчить про їхній певний привілейований соціальний статус. Цей статус виявлявся передовсім у належності військових служителів «генерального» рівня до генеральної юрисдикції, що означало непідлеглість їх сотенній і полковій адміністрації, а лише підпорядкованість тому чи іншому генеральному старшині. Відповідно на полковому рівні військовий служитель підпорядковувався «профільним» членам полкового уряду.

Важливим було й звільнення служителів від інших видів служби, крім тих, що були безпосередньо пов'язані з їхньою військовою спеціалізацією. До того ж вони звільнялись від сплати загальних і місцевих податків і зборів, виконання різного роду трудових повинностей на користь Військового скарбу чи «роботизн» місцевому старшині. Військовим слугам передбачалася й певна грошова оплата їхньої служби.

Чи не найчисленнішою серед цієї категорії була соціальна група «козаків курінних», або «курінчиків». Ця група почала формуватися ще з перших ро-

ків становлення Української держави, і в роки гетьманування І. Скоропадського утворилася вже досить розгалужена мережа таких спільнот. До функціональних обов'язків курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у воєнному поході та прислуговував йому в мирний час. Винагородою за таку службу було звільнення від виконання тих загальних повинностей, які поширювалися на сотенних козаків. Крім того, значний козак, під орудою якого перебували курінчики, брав на себе утримання своїх підопічних під час походу.

Упривілейовану групу значних військових товаришів, яким дозволялося мати такий військовий почет, становили безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому старшини. Внесення козаків до категорії курінчиків, серед іншого, звільняло їх від участі в походах і давало змогу задіювати їх для прислуговування на старшинському дворі.

Ще однією особливістю соціального облаштування полків є наявність у козацькому середовищі таких груп «особливого товариства», як «вовкогони», «пташники», «мисливці», «бобровники». Означена соціальна категорія своїм прототипом має так званих королівських і приватно підданських мисливців Речі Посполитої, які за виконання обов'язків заготівлі дичини для королівського та панських столів наділялися певними привілеями. До середини XVII ст. вони належали до середовища посполитих королівщин чи панських підданих, а після соціальних зрушень, зумовлених революційними подіями, увійшли до козацького товариства. Ба більше, відтепер вони чинили свій промисел на користь не приватних осіб, а Війська Запорозького, точніше, вищих його старшин, передовсім гетьмана. І за це їх було взято під гетьманську протекцію. При цьому виконання мисливських обов'язків в історіографічній традиції «прив'язувалося» до несення служби «при боці регіментаря», а географічно розселення цих специфічних громад локалізовувалось переважно на Сіверщині — у Стародубському, Чернігівському і Ніжинському полках, а також на півдні Лівобережжя — у Лубенському полку, зокрема в межах Смілянської сотні.

Як випливає з універсалу гетьмана І. Самойловича (1684), особливий статус бобровників зумовлювався отриманою від гетьманської влади привілегією полювання на бобрів, «ведлуг здавна ухваленого звичая», тоді як для інших козаків і посполитих такий промисел був заборонений. Самойлович однозначно трактував його як виняткову монополію Військового скарбу. Тож якби хтось наважився «скритне ходячи, желізами звір водний зловляти и перешкоду чинити», то в таких порушників гетьман наказував відбирати трофеї і мисливське начиння, а їх самих присилати до гетьманської резиденції для покарання. Гетьманські ж бобровники, отримуючи дозвіл на «ловеняя звіров, водних бобров и видер» на річках Десні, Іпуті, Судості, Убеді, Івоті «через рок», зобов'язувалися «звиклій доход бобров десять видат, двадцать до Скарбу нашего Войскового дати ж и без похибу уйститва». Натомість гетьманський уряд наказував місцевій старшині «сим бобровникам, за тим звіром ходячим, харчи для себе, чого потребовати бу-

дуть..., човни где б вподобали..., так теж абы желіза напрвляни были, и подвод, килко потреба, давали» [74].

За виконання своїх обов'язків бобровників звільняли від різних повинностей, до того ж гетьман фактично виводив їх з-під сотницької влади, аби лишень вони «вкупе з товариством своим бобровницким нам услуги свои в ловленю звіру отдавали» [75]. Універсал гетьмана І. Скоропадського 1711 р. під страхом суворого покарання забороняв старшині визначати двори бобровників для розміщення в них квартир для подорожувальників, а також вимагати від них провіанту. У 1714 р. гетьман знову повторював заборону на примушування бобровників до відбування повинностей, що їх виконують посполиті, також нагадував про недопустимість стягнення з цієї соціальної групи «показанщини», оскільки вони «здавна от той повинности суть волными». У 1719 р. він застерігав від накладення на бобровників постійної і підводової повинностей, стягнення тютюнової десятини, а також підтверджував їхнє право — як людей «войскового чина» — вільно облаштовувати шинки в тих селах, де вони мешкали [76].

А вже гетьман Апостол, після здійснених Малоросійською колегією заходів з облікування бобровників і чіткого визначення розмірів їхнього оподаткування, законодавчо не лише підтвердив головні статусні показники бобровницької служби, з певним послабленням фіскального навантаження на них, а й втілив заходи, спрямовані на посилення замкнутості цієї соціальної групи. Зокрема, регіментар розпорядився, аби «атаман бобровницкий до своей службы, промыслу бобровницкого, нияких других людей войсковых и посполитых без ведома и без приказу нашего, кроме старых бобровников, не привлекал под опасеніем штрафа и наказанія» [77]. Законодавчі ініціативи Д. Апостола знайшли своє продовження в діяльності гетьмана Розумовського, який 1751 р., підтвердивши бобровникам «звиклі» права, також акцентував увагу на тому, аби «им, бобровникам, быть в толиком числі людей, сколько их ныні есть, а сверх оного числа никого, как из козаков, так из посполитых, не принимать и полковым и сотенным канцеляріям до того не допущать» [78].

Відомий дослідник соціальної історії Гетьманату В. Мякотін як одне з відгалужень ширшої групи військових мисливців розглядав соціальну групу «стрільців». Власне, жодної демаркаційної лінії поміж стрільцями та іншими групами військових мисливців, зокрема згаданими перед цим бобровниками, учений не

[74] *Універсали українських гетьманів*... С. 800.

[75] Плохинский М.М. *Материалы для истории внутренней жизни левобережной Украины*. Харьков, 1891. Приложение № 3; Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Т. 1. Вып. 3. Прага, 1926. С. 41.

[76] Плохинский М.М. *Материалы для истории внутренней жизни*... Приложение № 7, 8, 9; Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Т. 1. Вып. 3... С. 41—42.

[77] Плохинский М.М. *Материалы для истории внутренней жизни*... Приложение № 18; Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Т. 1. Вып. 3... С. 43.

[78] Плохинский М.М. *Материалы для истории внутренней жизни*... Приложение № 26; Мякотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Т. 1. Вып. 3... С. 44.

проводив, а поширював на них загальні статусні показники групи, включно з ареалом їх розселення, адресатом підпорядкування і постачання здобутих ними під час промислу трофеїв. Утім, можемо з упевненістю констатувати, що терміни «стрільці» та «бобровники» не були синонімічними і їх не можна розглядати як певні регіональні означення одного й того самого статусу. Адже в присяжних книгах Стародубського полку 1718 р. у реєстрі мешканців Мглинської сотні, які «для вирности государю царевичу Петру Петровичу выконали присягу», окремо записано 22 стрільці й окремо 4 бобровники [79]. Так само розділеними є ці дві категорії і в переписних книгах Стародубського полку початку 1720-х років.

Одним із перших офіційних документів, що визначав кількісні й статусні показники членів стрілецького куреня, є універсал чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського від 5 грудня 1677 р., яким він інформував сотників про взяття під особливу свою протекцію отамана Сидора Моцарта і членів його куреня, сформованого «з сотні Седневской, и з Городницкое... до тоеи ж службы стрелецкой». Полковник зауважував, що він означене товариство «в ласці нашой заховует» і «от послушенства сотницкого чинит волним». Певне уточнення соціального стрілецького статусу містив універсал гетьмана Д. Апостола 1727 р., адресований лубенському полковнику, де смілянським стрільцям наказувалося «для всяких войсковых услуг» бути при гетьманському дворі, а смілянському сотнику не мати жодного до них діла і не залучати їх до будь-яких полкових і сотенних служб.

З матеріалів переписів Миргородського полку випливає, що на півдні Гетьманату, зокрема у Власівській, Потоцькій і Кременчуцькій сотнях, існували й «особливое товариство сотни... именуются стрілці куреня пна полковника миргородського» [80]. Так само і в Київському полку була соціальна група стрільців, яка підпорядковувалась тамтешньому полковнику, а не гетьману. Проте статусні показники стрільців північних і південних полків Гетьманату істотно різнилися між собою. Так, універсал гетьмана Апостола стрілецькому отаману Чернігівського полку від 6 листопада 1727 р. не лише підтверджував належність тамтешніх стрільців саме до гетьманського двору, а й наголошував на обов'язковій їх участі в походах, «когда случай позовет», саме «при бытности Гетманской без всяких ухилокъ неотмовно... где повелено будет» [81]. Аналогічно визначалося й місце мглинських і смілянських стрільців — «при дворе нашомъ войсковую службу без жадныхъ ухилокъ» [82]. Натомість миргородські стрільці, «котрим видається з дому єго [миргородського полковника] кони и оруже, а когда позовет воєнний

[79] *Присяга Стародубського полку 1718 року* / упоряд. І. Ситий, С. Горобець. Чернігів, 2017. С. 188.

[80] НБУВ. ІР. Ф. І. Спр. 54479: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового товариства, старшины сотенной, атамане и рядовых козаков зреведованых року 1723. Арк. 74, 76, 80.

[81] Васильєва О.О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII — XVIII ст.). *Гілея.* Київ, 2011. Вип. 52. С. 188.

[82] Плохинский М.М. *Материалы для истории внутренней жизни*... С. 109; Васильєва О.О. *Стрільці в структурі козацького стану*... С. 188.

случай до походу, тогда оним видається и харч з дому пна полковника», мали безпосередньо полкове підпорядкування [83].

Зважаючи на прив'язку служби стрільців регіонально до південно-степової зони та їх значну чисельність, полкова старшина задіювала їх не лише для мисливського промислу, а й для виконання певних функцій з охорони кордону, а під час походів формувала з них окремі військові підрозділи.

Напівзалежні категорії товариства. Соціальне структурування некозацького населення. Ще одну соціальну групу полчан становлять так звані «протекціанти». Постання цього інституту відбувалося за аналогією з формуванням упривілейованих груп бунчукових і значкових товаришів. Відмінність полягала лише в тому, що від останніх, які звільнялися від влади і присуду місцевої адміністрації, а також будь-яких повинностей (крім несення військової служби при боці відповідно гетьмана і полковника та виконання їхніх доручень у мирний час), звичайні протекціанти за опіку над собою були зобов'язані платити протегувальним особам певними службами чи виконанням певних повинностей. А до того жодного соціального чи кар'єрного авансу від перебування в статусі протекціанта не отримували, швидше навпаки — логіка розвитку соціальних процесів свідчила про те, що саме вони мали всі шанси найпершими потрапити в позаекономічну залежність від свого протектора і перейти до нього в підданство. До категорії протекціантів могли віднести як посполитих, так і рядових козаків. Традиційно в історіографії вважається, що найбільше можливостей для вербування протекціантів мали полковники.

До певної міри наближувалась до протекціантів за своїм соціальним статусом та пов'язаністю з виконанням «загальнонародних» повинностей група «дворян», кількість яких у полках, утім, була набагато більшою. З характеристики «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка із села Гавронці випливає, що останні «на єго грунтах мєшкали... на службу єго определенные крайнє убогіє» [84]. Стосовно дворян полтавського полковника Василя Кочубея, які проживали в селі Жуки, міститься уточнення щодо їхнього соціального походження: «дворяне полковника полтавського з мужиков» [85].

Інша, навіть кількісно численніша за дворян, соціальна категорія сільського населення вписана в документи під назвою «підсусідки». Ними вважали осіб, які, як правило, не мали власного господарства і переважно проживали в чужих дворах та на певних умовах обробляли чужу землю і допомагали по господарству її власнику. Такими власниками могли бути як козацька старшина і заможні козаки, так і заможні міщани й посполиті, а також монастирі та окремі священники.

На перших порах належність до категорії підсусідків звільняла від сплати обов'язкових податків і виконання повинностей на користь Військового скарбу, але водночас започатковувала процес переходу особи у підданство. Проте вже з

[83] НБУВ. ІР. Ф. І. Спр. 54479: Компут всего полку Миргородского... Арк. 74.
[84] НБУВ. ІР. Ф. І. Спр. 54335. Арк. 54.
[85] Там само. Арк. 42.

початком XVIII ст. гетьманська влада вдається до цілої низки законодавчих ініціатив, покликаних не допустити зменшення загальнодержавних надходжень унаслідок частішання випадків набуття козаками й посполитими статусу підсусідків. Так, універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р. підтверджував їхні зобов'язання щодо утримання компанійців і виконання загальних громадських робіт: «Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта мают и онимы пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули». Звільняли від «подданских тяжаров» за гетьманським універсалом лише тих, хто в «козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не мают, а тилко на услузе господаров своих будучи, самим у людей заработком живятся» [86]. А сенатський указ від 16 квітня 1723 р. загалом передбачав повсюдне стягування з підсусідків державних поборів [87]. Дещо згодом, у серпні 1734 р., імператриця Анна Іоаннівна своїм указом підтвердила, що податки на державу мусять сплачувати всі тяглі верстви Гетьманату, а отже, підсусідки надалі не становили винятку [88].

Щодо своєї внутрішньої структури, то у XVIII ст. підсусідки являють собою доволі строкату соціальну субстанцію, що в переписах і ревізіях розподілялася на такі розряди: «подсоседки козачіе, которіе в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни», колишні «скупленные козаки»; «убогие з заработков питающиеся»; «были козаками и попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни»; «з мужиков, а живут в дворах чина козачего, их угодиями». У ревізії Прилуцького полку 1729 р. підсусідків розподілено на «можных», «убогих», «весьма убогих», «весьма нищетных», «крайне убогих на земле помещицы» [89]. Крім того, існували й «многие» особи, які «оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое.., остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином» [90].

Водночас не можна стверджувати категорично, що підсусідки були найбіднішими членами соціуму. Частина з них була «пішими», а дехто навіть мав одного чи кількох коней. Наприклад, за ревізією 1751 р. в Переяславському полку проживало 1286 піших підсусідків і 636 кінних, у Прилуцькому відповідно 1344 та 657, а в Київському — 552 і 280. У Ніжинському полку наприкінці 1730-х років з 2723 приватних і козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів тощо) мали 632 особи, тоді як з усіх 1689 посполитих — тільки 120 [91].

---

[86] Цит. за: Константинович Н.А. *Обозрение Румянцевской описи Малороссии*. Чернигов, 1885. Вып. 4: Полк Стародубский (Дополнение). С. 43—44.

[87] *ПСЗРИ*. Т. 7. С. 50.

[88] Там само. Т. 9. Санкт-Петербург, 1830. С. 397.

[89] НБУВ. ІР. Ф. 1. Спр. 55425. Арк. 1—15.

[90] Лазаревский А.М. *Описание старой Малороссии*. Т. 1: Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 88, 123, 131, 214, 346; *Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка*... С. 115.

[91] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 51. Спр. 6048. Арк. 42 зв.—43.

Досить помітною є нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Гетьманату. Показовим підтвердженням цього слугує хоча б щойно наведена статистика по кількох полках, з якої видно, що якщо у Переяславському полку ревізія 1751 р. сумарно зафіксувала 1922 особи в статусі підсусідків, то в Київському таких було виявлено вдвічі менше — лише 832. Помітною є нерівномірність побутування цього соціального явища і в межах одного й того самого полку. Наприклад, за ревізією 1732 р. на Полтавщині соціальна група козацьких підсусідків налічувала 213 родин. При цьому в Царичанській сотні до цієї соціальної групи зараховано 21 родину, в Кобеляцькій — 48, а в Нехворощанській — тільки одну. Таку диспропорцію навряд чи можна пояснити лише регіонально вибірковим економічним занепадом частини козацького загалу. Очевидно, на поширення подібних практик вплинула і специфіка господарського освоєння різних земель, і відповідна політика місцевої адміністрації, а також якісь інші невідомі нам чинники.

Некозацьке населення Гетьманату в переписних книгах 1710—1730-х років поділяється на три великі групи: міщани, особи духовного звання, поспільство. Утім, як уже зауважувалося, далеко не завжди чітко проводилась межа між посполитими та міщанами. До того ж в підсумкових підрахунках міщани входили в загальне число поспільства. Так, за переписами Полтавського полку, до категорії міщан записано як жителів власне полкових міст і містечок — Полтави, Старих і Нових Санжар, Великих Будищ, Біликів, Соколки, Кобеляків, Кишеньки, Переволочної, Царичанки, так і окремих сіл, наприклад, Мачох.

У середовищі міщан згідно з переписом жителів Полтави 1719 р. виділяють групи: «купецкіе і торговые міщанє»; «посполитые тяглыє»; «посполитые пішіє»; «цеховыє». В описі поспільства насамперед зауважувалося, чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл), чи перебувають у підданстві в приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялася за майновим цензом, наприклад, на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих». Уже за порядком внесення у матеріали перепису можна класифікувати як соціально значущу категорію поспільства людей, що могли займатися торгівлею: «посполитих болшим промислом бавячихся» і «посполитих неболшим промислом бавячихся» [92].

Горішній щабель соціальної ієрархії поспільства формують також війти, старости, бурмистри, десятники, сотенні збирачі і комісари, комісари городові й комісари овечих заводів, десятники та осавульці, які зазвичай у матеріалах переписів не підлягають диференціації за майновими ознаками, а лише за соціопрофесійними.

На нижньому ієрархічному щаблі знаходяться вже згадані раніше підсусідки, які проживали в містах. Вони зі свого боку поділяються на «підсусідків посполитих», «підсусідків попівських» та «підсусідків монастирських».

[92] НБУВ. ІР. Ф. І. Спр. 54480. Арк. 1—132; Спр. 54335. Арк. 1—419.

В окремих місцевостях Гетьманату набув поширення перехід посполитих «під протекцію» впливових козацьких урядників та знатних військових товаришів. Зокрема, у числі «протегуючих» до ревізій вписано гетьмана, сотників, отаманів, значкових товаришів, монастирі. У правовому аспекті такий статус посполитих міг або закріплюватися гетьманськими універсалами, або ґрунтуватися на традиції: «которые здавна до двору его послужны безуніверсальные» [93].

Про повинності цієї соціальної групи цікаве зауваження містить перепис 1732 р. стосовно десяти «гетьманських протекціянтів» з міста Кобеляки, а саме бондарів кобеляцьких, «которые драгун не кормят, но толко в дворец реймен-тарский переволочанский бочки для войскового тамошнего провианту по требованию делают, а для каждой бочок рубают обручы в лісах обивательских» [94]. Восьмеро «гетьманських протеціянтів» з Переволочної (ковалі, слюсар, бондар тощо) також були звільнені від загальних повинностей поспільства, натомість «до двору рейментарського заслуговували» [95]. Щодо келебердинських «протекціянтів» у переписі зазначено, що вони є посполитими «крайнє убогими з обивателями повинность не одбувают потому что єжєгод до гварнизонов в Полтаву і Переволочную посилаються на роботу» [96].

[93] Там само. Арк. 419.
[94] Там само. Арк. 419 зв.
[95] Там само. Арк. 481.
[96] Там само. Арк. 482.

РОЗДІЛ 17

ЗАСАДИ СУСПІЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА СОЦІАЛЬНОГО ДИСЦИПЛІНУВАННЯ В ГЕТЬМАНАТІ

Віктор Горобець

Вибори та виборність в Українській ранньомодерній державі. Право вільної елекції. Право вільного обрання козаками своєї старшини — від курінного отамана і до гетьмана — виступало одним з ключових концептів формування у свідомості українців загального розуміння козацьких прав і вольностей. Вільна елекція, так само, як інституція виборного гетьмана, асоціювалася з ідеєю справедливої держави або власного «козацького панства».

Традиція вільного обрання козаками старшини своїми витоками сягала часів виникнення козацтва та його інституційного становлення, формувала підґрунтя військової демократії Запорозької Січі. Відповідно й боротьба козацтва за застереження права вільної, ніким і нічим не обмеженої елекції гетьмана розпочинається вже на етапі розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. І якщо де-факто Військо Запорозьке у своїх повсякденних практиках відштовхувалося саме від принципу вільного обрання та переобрання своєї старшини, то в правовій площині у відносинах з владою Речі Посполитої закріпити саме цей імператив політичної взаємодії видавалося вельми складним завданням. Позбавлення ж козацтва цього права сприймалося товариством як відверта зневага козацьких вольностей і, що важливо, привід для боротьби за його повернення.

Показово, що революція в Україні розпочалася наприкінці січня 1648 р. саме з обрання вільними голосами Богдана Хмельницького на гетьманство. Здобуті ж уже на її першому році успіхи (хоч і в дещо обкраяному, компромісному вигляді) були закріплені в Зборівській угоді 1649 р., яка гарантувала Війську Запорозькому права станово-адміністративної авто-

номії. Проте в угоді було проігноровано питання елекції гетьмана та козацької старшини, мабуть, через сприйняття його як суто внутрішньої проблеми козацької автономії, на яку повною мірою поширювалося задекларованe вже в першій статті угоди зобов'язання короля зберегти за Військом Запорозьким «всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями» [97]. Після програної Україною битви під Берестечком 1651 р., коли королівській владі вдалося значно обмежити її автономні права, надалі обраний Військом Запорозьким гетьман мав обов'язково затверджуватися королем, отримувати з його рук підтверджувальний привілей, «складати присягу на підданство і вірність Його Королівській Милості і Речі Посполитій» і підпорядковуватись коронним гетьманам. Натомість усі полковники і вся старшина мали призначатися запорозькими гетьманами і перебувати під їхньою владою [98]. Утім, Білоцерківський договір 1651 р. був радше «декларацією про наміри», причому не двох контрагентів переговорного процесу, а лише коронної влади, яка в такий спосіб прагнула конвертувати свою воєнну звитягу у вагомі політичні дивіденди. Угода ніколи так і не була реалізована на практиці, а відтак, й обумовлені нею обмеження не справили жодного впливу на характер політичних відносин усередині Війська Запорозького.

Якими були насправді політичні прагнення української еліти в питанні виборності гетьмана і старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договірних умов, на яких Україна 1654 р. перейшла під зверхність російського царя. Тож у пропозиціях Війська Запорозького щодо характеру угоди, переданих царю в березні 1654 р. через уповноважених послів П. Тетерю і С. Богдановича-Зарудного, містилося таке положення: «Сохрани боже, смерти на пана гетмана, — понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали» [99]. Російська сторона на момент укладення угоди проти такого стану справ не мала принципових застережень, а отже, і в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалося: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, позволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя». Щоправда, було зроблено важливе уточнення, мета якого є самоочевидною — хоч якось увести в елекційний процес російського монарха: «А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем» [100]. Тобто, згідно з угодою 1654 р., мова йшла про право вільної, нічим і ніким не обмеже-

[97] *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku...* S. 38—39.

[98] Там само. S. 44—45.

[99] *Акты ЮЗР.* Т. 10... С. 445—452; *Документи Богдана Хмельницького (1648—1658)* / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. С. 323—325; У*ніверсали Богдана Хмельницького 1648—1657.* Київ, 1998. С. 64—67.

[100] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 3. С. 568.

ної елекції гетьмана, але з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги царю у присутності його уповноваженого.

Б. Хмельницький, прагнучи зміцнити державну конструкцію Гетьманату, серед іншого, намагається впровадити монархічну модель організації владних відносин, а отже, і змінити закріплений в угоді порядок гетьманської елекції. Аби легітимізувати своє нововведення на міжнародному рівні, гетьман прагне заручитися підтримкою як російського царя, так і польського короля у справі передання гетьманської влади ще за свого життя сину Юрію. Зокрема, навесні 1657 р. Хмельницький через свого посла клопотався перед царем щодо визнання останнім за Юрієм правомочності на офіційне успадкування гетьманської булави. Проте інтереси російської панівної династії зумовлював принципово інший алгоритм розвитку українських подій, зокрема й щодо проведення гетьманських виборів. Уповноважений представник царя в Україні окольничий Ф. Бутурлін, реагуючи на клопотання українського володаря щодо затвердження царем і благословення патріархом Ю. Хмельницького офіційним спадкоємцем найвищої політичної влади в Гетьманаті, у листі до Олексія Михайловича зауважив: «По смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде» [101].

У контексті нової політики викристалізувалося й принципово відмінне від норм договору 1654 р. ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні. Так, якщо в договорі був пункт, що «Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и о том писати к ним, великому государю» [102], то статейний список Ф. Бутурліна з червня 1657 р. переконливо засвідчив наміри офіційної Москви активно втрутитися в цей процес. А в посольському наказі, відправленому в Україну вже по смерті Б. Хмельницького послу Василю Кікіну, чітко проступали й обриси московських настроїв, а саме йшлося про обов'язковість визнання елекційного акту царем як передумови законності гетьманського обрання. Тож до моменту такого царського визнання посол на переговорах в Україні мав виразно демонструвати, що «прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскому» [103], а не до якоїсь одної особи, котра титулує себе гетьманом. Тому повідомлення про Чигиринську раду, на якій козацька старшина без дозволу царя передала гетьманську булаву Івану Виговському, викликає в Москві невдоволення «самовільним» обранням гетьмана, хоча, як видно з аналізу правових підвалин українсько-російського союзу 1654 р., таке невдоволення аж ніяк не вписувалося в тогочасне правове поле.

[101] *Акты ЮЗР*. Т. 11. Прибавление № 1... С. 682.

[102] *Акты ЮЗР*. Т. 10... С. 490; *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 3. С. 568.

[103] Родословная роспись рода Кикиных / сост. Д.А. Валуев. *Симбирский сборник.* Т. 1. Москва, 1844. С. 61.

Така лінія поведінки офіційної Москви стала однією з причин напруження українсько-російських взаємин і, зрештою, їх повного розриву восени 1658 р. Як наслідок цього слід розглядати проєкт повернення України в тіло Речі Посполитої на умовах, виписаних у Гадяцькій угоді 1658 р. В питанні гетьманської елекції угода передбачала, що український регіментар (який відтепер одночасно ставав і першим сенатором Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, і чигиринським старостою) перебуватиме при владі пожиттєво, а по його смерті відбудеться «вільний вибір гетьмана», участь у чому візьмуть стани Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Тобто гетьман Війська Запорозького, який відтепер офіційно і, що особливо важливо, цілком легітимно, з позицій правового поля Речі Посполитої, як сенатор українських воєводств представлятиме й шляхетський загал Великого князівства Руського, обиратиметься не лише козацьким товариством, а й шляхтою. Щоправда, угода містила й принципове уточнення: українські стани визначатимуться лише щодо чотирьох кандидатів на булаву, з числа яких вже король обиратиме на гетьманство [104].

Напередодні ратифікації сеймом Гадяцької угоди керівництво Війська Запорозького намагалося змінити її положення на свою користь. Серед іншого, йшлося і про посилення гетьманського проводу завдяки закріпленню за очільником Української держави права призначати наказного гетьмана, який у разі смерті регіментаря успадкував би всю повноту влади.

Коли ж у вересні 1659 р. гетьманом було обрано Юрія Хмельницького, то, попри те, що гетьманські вибори повною мірою відповідали козацьким традиціям вільного волевиявлення, представники російського царя змусили українську сторону піти на повторне обрання, що мало засвідчити суб'єктність царської влади в процедурі гетьманської елекції. А ще російська сторона у процесі поверненні Війська Запорозького під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст домовленостей 1654 р. вносить принципове доповнення, що зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «по обраніи ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи». Саме там, у Москві, государ «пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит» [105]. Така норма звужувала право вільної гетьманської елекції, оскільки відтепер впроваджувалася своєрідна процедура інавгурації, що обов'язково мала відбуватися в російській столиці, у царських палатах. За відсутності такого елемента елекційного процесу вибори гетьмана не визнавалися законними.

Утім, фактично і Ю. Хмельницький, і його наступники під різними приводами ухилялися від впровадження цієї вимоги в практику політичного життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї, містячи натомість норму: «им обирати гетмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско

[104] *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*... S. 56—57.
[105] *Універсали українських гетьманів*... С. 115.

гетману войсковыя клейнота» [106]. Тобто ознакою легітимності гетьманського обрання виступало не вручення новообраному регіментарю відповідних символів влади обов'язково в Москві й за присутності царя, а лише сам факт передання їх царським уповноваженим [107].

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь російського зверхника права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, утвердилася практика проведення виборчих рад за обов'язкової участі повноважних представників царя — окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та відповідно таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст. Зазвичай царські уповноважені виряджалися в супроводі чималого війська, і фактично роль такої особи, що мала при собі потужну військову силу, рідко коли (а практично ніколи) не обмежувалася лише спогляданням перебігу виборчого процесу та процедурою введення по тому нового регіментаря у владу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного у ході виборів простежується в подіях 1663 р. Тоді цар Олексій Михайлович, виряджаючи своїх посланців в Україну для організації елекційної ради, на яку з цілком певною метою було запрошено не лише козаків, а й «чернь», наказував: «беречи накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний» [108].

Значно меншою була роль царського повіреного на виборах наступника Брюховецького, Дем'яна Ігнатовича, у березні 1669 р. Власне, на гетьманство його було обрано ще наприкінці 1668 р., але, як і у випадку з Юрієм Хмельницьким, оскільки під час обрання не було уповноваженого царського представника, процедуру виборів довелося повторити вже за участю князя Г. Ромодановського. Щоправда, вибори 1669 р. проходили після завершення російсько-української війни 1668 р., започаткованої антимосковським повстанням гетьмана Брюховецького, і російська влада, обпікшись у своїх спробах ліквідувати українську автономію брутальним тиском, на перших порах намагалася діяти в Україні вкрай обережно. Тож на виборах 1669 р. Москва вжила лише певних політичних заходів у справі помірного обмеження автономії Гетьманату, загалом погодившись з обранням Д. Ігнатовича на гетьманство.

Аналогічно російська панівна еліта діяла і під час обрання його наступника, обмежившись лише активною роллю у справі повалення васала, що поволі почав виходити з-під контролю центру. Натомість під час обрання на гетьманство Івана Мазепи влітку 1687 р. офіційний представник цариці Софії князь В. Голіцин нібито отримав від претендента немалу суму грошей, що й визначило його

[106] Там само. С. 467.

[107] Там само. С. 119.

[108] *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.* Т. 2. Санкт-Петербург, 1861. С. 771.

політичне уподобання та відповідну підтримку фаворита. Утім, у цьому випадку йдеться все ж про приватну ініціативу сановника, а не вияв державної політики.

Під час виборів, що відбулися на початку листопада 1708 р. (після того, як гетьман І. Мазепа перейшов на бік шведського короля), вирішальне слово було за російською владою. Зокрема, на раді симпатії старшини розділилися між двома кандидатурами: стародубського полковника Івана Скоропадського та чернігівського Павла Полуботка. Прибічників останнього виявилося більше. За свідченнями російських інформаторів, Скоропадський також схилявся до підтримки свого суперника, відмовляючись тим, що особисто він «стар и такого тяжестного уряду снесть не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженому человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка» [109]. Проте, як інформує літописець, цар Петро відхилив цю кандидатуру, мотивуючи своє рішення тим, що Полуботок «очень хитер и может Мазепе уравниться» [110], та рішуче вказав на Скоропадського. Волю царя було доведено до організаторів ради, і її учасники не наважилися йти супроти неї.

Не менш активно російська влада впливала й на обрання на гетьманство наступника І. Скоропадського, вибори якого відбулися лише через п'ять років по смерті попередника, оскільки перед тим уряд Петра І намагався взагалі де-факто ліквідувати інститут гетьманства. По смерті Петра російська влада була вимушена дещо лібералізувати свою політику щодо українських справ. 20 червня 1727 р. видано імператорський указ «О бытии в Малой России гетмана и генералной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова» [111]. А в другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію призначеному при гетьманському уряді міністру імператора. В «особливых секретных пунктах» цієї інструкції було зазначено, що задекларовані урядом обіцянки повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину» було написано лише «для лица». Насправді ж імператор виказав «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». З огляду на це, Наумов мав після прибуття до Глухова і «обяви о сем указу и разослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать». Якщо ж резидентові стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Якщо ж міністру не вдасться переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, він мав «то собрание под каким пристойным претекстом остановить» і нічого самочинно не робити, очікуючи додаткових інструкцій з Пе-

[109] *Источники малороссийской истории*... Ч. 2. С. 179.

[110] Ригельман А. *Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще.* Москва, 1847. С. 50.

[111] *Сборник РИО*. Т. 63. Санкт-Петербург, 1888. С. 270, 779; РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1780. Л. 92—96.

тербурга [112]. Як неважко переконатися, у цьому разі неприховано йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана узгодженого імперською владою кандидата, за збереження ілюзорності вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Ще більшою мірою бутафорський характер «вільної гетьманської елекції» виявився під час сходження на гетьманство К. Розумовського, коли 18-літній кандидат навіть не прибув з Петербурга в Україну для участі в раді, результат якої був уже й так відомий.

Право вільної елекції полковників — так само, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох вузлових засад соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі», що й маркували поняття козацьких свобод і привілеїв, на оборону яких так рішуче виступало козацтво з кінця XVI ст. Успішний розвиток революції ліквідував будь-які обмеження в цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, а також істотне зміцнення гетьманської влади об'єктивно підводили до трансформації і цього наріжного принципу військової демократії. Зміни тут, серед іншого, стосувалися перебирання гетьманом на себе прерогатив призначення і звільнення зі старшинських урядів, що не могло не викликати спротиву козацького товариства. Особливої гостроти проблема набула в умовах розгортання громадянської війни в Україні за гетьманування І. Виговського, коли в опозицію до регіментаря перейшли не лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й проголошений громадою — на противагу гетьманському ставленику — миргородський полковник Степан Довгаль та кілька інших старшин, легітимність яких ставилася в Чигирині під сумнів.

Для українського уряду ситуацію ускладнювала позиція керівництва Московської держави, яке було зацікавлене в послабленні гетьманського проводу та отриманні натомість можливості в обхід регіментаря безпосередньо апелювати до козацтва. Тож до «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. було вписано норму, відповідно до якої обрання очільників полків, як й інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства — «а чтоб выбирать в Войско полковников на раде, кого меж себя излюбят» [113].

Крім того, статті містили цілу низку заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького, зокрема щодо висування на полковництво кандидатів з інших полків, іновірців та новохрещених іноземців. Водночас, прагнучи забезпечити сприятливі умови для контролю за політичними процесами в Україні через посилення позицій лояльних до царської влади полковників як противаги гетьманській владі, Москва намагалась убезпечити їх від самовладдя гетьмана. Тож поза тим, що згідно з положеннями договору 1659 р. багато старшин, які зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, зокрема отримували імунітет і

[112] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1780. Л. 97—102.
[113] *Універсали українських гетьманів*... С. 119.

в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, гетьману заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді.

У наступні роки та десятиліття проблема полковницької елекції не ставала предметом правового регулювання, або принаймні не збереглися джерела, які б засвідчували інтерес до цього політичної еліти Гетьманату. І лише на початку XVIII ст., у контексті розробки положень «Пактів та конституцій...» 1710 р., проблема стає предметом публічного обговорення й отримує досить чітке, комплексне правове вирішення. Наскільки ж вона була значущою для політичного життя Гетьманату, видно з того, що укладачі документа актуалізують її вже у його вступній частині, ввівши положення про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковницький уряд, а також про способи застереження корупційних дій у ході реалізації гетьманом своїх повноважень.

Тож документ проголошував: «...поневаж всякіе на людей верных тяжести, утиски и здирства походят найбарзей от властолюбних накупнев, которіи, не фундуючися на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядов войсковых и посполитых, прельщают сердце Гетманское коррупціами и оными втыскаются, без вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншые власті». З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» у документі передбачалося, «абы Ясневельможный Гетман жадными, хочь бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядов Полковничьих и иншых войсковых и посполитых начальств не вручал и на сильно на оные никого не наставлял, лечь всегда, як войсковые, так и посполитые, урядники міютъ быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны». Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори документа водночас ставили процес виборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однак таковых урядников елекціи не без воле Гетманской отправоватися повинны» [114].

Аналізуючи реальні практики втілення засад виборності старшини на полковому рівні, неважко помітити, що традиційно в Гетьманаті більш активною у процесі виборів на полковництво була роль місцевої старшини, товариства і поспільства у південних полках, передовсім у Полтавському.

Посади сотенної старшини, за давніми козацькими традиціями, завжди вважалися виборними, причому на сотенному рівні виборність зберігалася найдовше. Навіть у найкритичніші для козацького самоврядування часи, зокрема в роки чинності сумнозвісної «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., центральна влада Речі Посполитої так і не наважилася відібрати в козацтва це право. Втім, це аж ніяк не заперечує тієї обставини, що на практиці для обрання на сотництво багато важив голос полковника, а визначальною була позиція гетьмана.

[114] *Источники малороссийской истории*... Ч. 2. С. 251—252.

Традиційно вибори сотника передбачали насамперед отримання товариством дозволу на переобрання свого старшого чи заповнення наявної вакансії. Проте дозвіл на проведення виборів (у середині XVIII ст. у джерелах він називається «ордером») видавав не полковник, під адмініструванням якого перебувала відповідна сотня, а гетьманський уряд. Ордер доставлявся у відповідну полкову канцелярію кимось із канцеляристів Генеральної військової канцелярії (значно рідше — Генерального військового суду). А вже з полкової канцелярії висилали наказ у сотню про підготовку виборів. На визначений гетьманом день до сотенного центру прибував офіційний представник гетьманської влади (ним був або хтось із «нижчих» чинів генеральної старшини — осавул, бунчужний чи хорунжий, або ж полковий старшина). Полкова канцелярія зі свого боку також призначала уповноваженого — когось із членів полкової старшини чи якогось авторитетного сотника полку.

Для участі у виборах у призначений час і «на приличнем местце» збиралися сотенні старшини, курінні отамани з виборними козаками — як із сотенного центру, так і з навколишніх містечок і сіл, а також війт з урядовцями та «многими мещанами и зо всем разних цехов посполством». Військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії зачитував прибулим виборцям гетьманський універсал про дозвіл обрати нового очільника сотні. Після цього гетьманський уповноважений запитував думку присутніх, кого вони воліють бачити своїм старшим. І оскільки суб'єкти виборчого процесу зазвичай узгоджували кандидатуру ще напередодні дня офіційних виборів, то козаки лише вигукували ім'я узгодженого старшинськими партіями кандидата, якого гетьманський уповноважений і проголошував обраним сотником. По завершенні виборів представник гетьмана разом з обраним на сотництво, маючи на руках підписані виборцями результати елекції — так званий «вибор», вирушали до полкового центру, а після узгодження з полковником — далі, до гетьманської резиденції. Остаточне слово завжди було за гетьманським урядом. Тож сотник входив у свої права вже після затвердження результатів виборів ре ґіментарем. У резиденції останнього новообраний старшина складав присягу на вірність. І вже після цього йому вручали корогву, що іменувалася значком. Процедура могла відбуватися як у гетьманській резиденції, так і в сотенному центрі за участі гетьманського представника. В окремих випадках сотенний значок вручав старшині у сотенному центрі хтось із уповноважених вищою владою представників полкової старшини. Тоді ж перепризначалися і члени сотенного уряду: городовий отаман, писар, осавул, хорунжий, яких разом із сотником уповноважений «на верность к присяге приводіл».

Вірна служба царю як шлях до влади. На перемовинах щодо умов переходу Війська Запорозького під зверхність російського царя 1654 р. і у так званих «Березневих статтях» право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. Проте на практиці, особливо за часів розбудови Російської імперії, центральна влада намагалася

не лише перебрати під свій контроль цю сферу життя Гетьманату, а й загалом нівелювати принципи вільного обрання козацької старшини.

Зрозуміло, що зі світоглядних позицій вільна елекція в українській автономії кардинально суперечила самодержавним порядкам, що набували дедалі виразніших форм у самій Росії. Утім, закріплена в угоді норма безпосередньо не зачіпала інтересів монархії, принаймні на перших порах. А ще Москва була обізнана з негативною реакцією козацтва на обмежувальні дії керівництва Речі Посполитої у цій сфері та невтішними наслідками такої політики для неї. Усе це разом і створювало передумови для збереження принципу вільної елекції старшини. І лише після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Мазепи з російським престолом та переходом на бік шведського короля Карла XII восени 1708 р., в оточенні царя Петра І запанувала думка про необхідність перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики Гетьманату.

На доцільність активного втручання російської влади у кадрову сферу автономії вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, що були задіяні в українських справах. Зокрема, київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин рекомендував Петру І змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі І. Мазепи. — *Авт.*) и произвесть на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал граф Б. Шереметєв наполягав на негайному звільненні чинних на той час стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді стольник Ф. Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках [115].

У контексті такої політики спостерігаємо прихід до влади в Гетьманаті людей, які жодним чином не проявили себе у Війську Запорозькому, натомість зуміли сподобатися російській владі. Наприклад, як видно з тексту грамоти Петра І від 12 грудня 1708 р. про призначення Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку, на сотницький уряд його було зведено за такі заслуги: «за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил... в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепы» [116]. Або ж прилуцький полковий обозний Іван Нос, залишений гетьманом Мазепою як наказний полковник над козаками Прилуцького полку в Батурині, не виконавши свого військового обов'язку, натомість прислужився російському командуванню під час штурму гетьманської резиденції і вже 14 листопада 1708 р., тобто менш ніж за два тижні після тих трагічних подій, отримав від Петра І «чин полковничій» за те, що «противу наших, ратных великорос-

[115] Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Изд. 2-е. Кн. 4. Т. 16. Санкт-Петербург, 1895—1896. С. 32, 33, 286, 290.

[116] ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 353. Арк. 3.

сийских людей не бился» [117]. За аналогічні «геройства» на полтавське полковництво зійшов і Іван Черняк, який «служил нам, великому государю, во всякой верности, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склоняяся к его» [118].

Утім, в умовах критичного загострення відносин з Османською імперією, що, зрештою, таки вилилося у війну 1711 р., російський канцлер Гаврило Головін вважав недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до масштабних радикальних дій у цій делікатній справі, оскільки це могло б спровокувати негативні наслідки для російських інтересів. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных» [119]. Принципово нової якості кадровій політиці російської влади в Гетьманаті надав царський указ від 22 січня 1715 р. «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу». На той час офіційному Петербургу вже вдалося відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу, а через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрих і вірних» царській владі. Тому було доречно — з огляду на імперські інтереси — встановити такий порядок заміщення старшинських вакансій, який давав би змогу не лише тримати кадрові переміщення в Гетьманаті під контролем центральних управлінських структур, а й легітимізував би цей контроль. Тож гетьману наказувалося негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене». Змінювався і власне порядок виборів полкової старшини (крім полковника) і сотників. Так, за позірного збереження принципу виборності їх наказувалось обирати вільними голосами, на кожну вакансію обов'язково мало бути представлено 2—3 кандидати, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і вибирали найбільш гідного, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности», та зводили на відповідний уряд. Крім того, указ 1715 р. конституює складання новопоставленими старшинами присяги на вірність монарху як обов'язковий атрибут обрання на старшинство [120].

Такими були правові обмеження вільної елекції. Тим часом у площині реальної політики, вже починаючи з 1710-х років, офіційний Петербург вдається до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів, поява яких нерідко ставала повною несподіванкою для гетьманського уряду. Саме в такий спосіб полковником до Гадяча було призначено спочатку сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а потім його брата Гаврила Милорадовича, або ж до Ніжина сина царського вельможі Петра Толстого — графа Петра Петровича Толстого. Так само сотниками в Україні стали, крім вже згаданого раніше Григорія Шишкевича, Петро Назаренко, Павло Жданович, Федір Лісовський, Семен Соболевський, а

[117] Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*... С. 318, прим. 27.
[118] *Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку*... С. 61.
[119] Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Т. 16... С. 286.
[120] *Материалы для отечественной истории* / изд. М. Судиенко. Т. 2. Киев, 1854. С. 276.

також балканські шляхтичі Степан Требинський, Гаврило Милорадович, Василь Кіцеш та ін. Непоодиноко російська влада призначала на старшинські посади поза врахуванням адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності його до російського трону.

Унаслідок такого брутального втручання імперського центру в кадрову сферу Гетьманату виконавча владна вертикаль української автономії зазнавала істотних деформацій: за гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації. Характерно, що на відправлений наприкінці травня 1723 р. заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього «для пилного интересу без умедленія; за которого пріездом тот интерес ему тут обявлен будет», жоден зі старшин не з'явився. Не менш негативно позначилися наслідки деградації засад виборності очільників сотень і на якості кадрового потенціалу, що формувався в такий спосіб.

Тим часом апробовану в 1710-х роках практику з початком нової декади було концептуалізовано в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проєкту в два етапи. На першому з них у полкові центри Гетьманату призначали російських офіцерів — як комендантів, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, для створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади колишнім комендантам.

На реалізацію задуманого в середині 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня, якою було, власне, санкціоновано запровадження цього управлінського інституту, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень останніх. У майбутньому передбачалося, що комендант отримає вже інші, однозначно ширші прерогативи («до определения полковничества») [121]. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився досить суперечливим. Насамперед чимало новопризначених у такий спосіб полковників не виправдали покладених на них сподівань. Крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра І, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Отже, утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату.

Особливо активними були дії імперської влади в царині кадрової політики української автономії в роки діяльності Малоросійської колегії, коли уповноважений Петром І майор гвардії Олександр Румянцев лише впродовж грудня

[121] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Спр. 1760. Л. 71, 91.

1723 — січня 1724 р. відвідав усі полкові й значне число сотенних центрів Гетьманату і, реалізовуючи на практиці наказ імператора залишити на урядах «людей добрих, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка. — *Авт.*) не приставали и желали быть коллегии» [122], звільнював і заарештовував генеральних старшин, полковників, полкову та сотенну старшину і приводив на їхнє місце призначених з Петербурга осіб. Так, перебуваючи в січні 1724 р. в Чернігові, Румянцев наказав скликати полкову військову раду, на якій оголосив волю імператора щодо призначення полковником Чернігівського полку на місце ув'язненого П. Полуботка колишнього чернігівського коменданта, російського офіцера Михайла Богданова. Крім того, Румянцев звільнив з уряду миргородського полковника Д. Апостола (його було заарештовано і відправлено під вартою до Петербурга), наказного стародубського полковника Івана Чорнолуцького. Загалом же царський емісар здійснив двадцять призначень на старшинські уряди Гетьманату, дванадцять з них були «на место» старшин, запідозрених в автономістичних настроях.

На момент реставрації гетьманської форми правління на Лівобережжі та сходження на гетьманство Д. Апостола восени 1727 р. призначеними з імперського центру російськими офіцерами були зайняті полкові уряди в Стародубі (майор Ілля Пашков), Ніжині (підполковник Іван Хрущов), Чернігові (підполковник Михайло Богданов). Призначені російською владою серби і «волохи» посідали уряди в Гадячі (Гаврило Милорадович), Києві (Антон Танський), Переяславі (Василь Танський). Полковий уряд у Прилуках обіймав призначений царем Петром І за допомогу в здобутті Запорозької Січі у травні 1709 р. Гнат Ґалаґан. Полком у Полтаві фактично керував комендант Полтавського гарнізону, російський офіцер Іван Чичерін.

Російські офіцери, як доповідали іноземні дипломати з Петербурга своїм урядам, сприймали призначення на полковництво в Гетьманат за вияв особливої милості та довіри начальства до них, адже кожен з таких щасливчиків міг нажити на цій посаді за рік до десяти тисяч рублів, а козаки «не смеют жаловаться, потому что в их стране... размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия» [123]. Аналогічним було й ставлення сербських офіцерів на імперській службі, принаймні судові справи, порушені проти Г. Милорадовича та В. Танського, що перебували впродовж кінця 1720-х — початку 1730-х років на розгляді в гетьманському й імператорському судах, є тому вагомим підтвердженням.

Гетьман Д. Апостол намагався виправити ситуацію і вже в поданих у 1728 р. на ім'я імператора Петра II «Статейних пунктах» відстоював право вільних виборів на генеральну старшину, полковників та іншу полкову і сотенну адміністрацію. Проте домогтися відміни курсу, що так наполегливо впроваджувався російською владою в Україні впродовж останніх кількох десятиліть, не поталанило, і

[122] Цит. за: Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Изд. 2-е. Кн. 4. Т. 18. Санкт-Петербург, 1895—1896. С. 835.

[123] *Сборник РИО*. Т. 55. Санкт-Петербург, 1878. С. 452.

в наданих Апостолу статтях закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини і полковників перебувало в компетенції імперського керівництва, гетьману ж надавалося право лише представляти в Петербург кандидатів на уряди. А після смерті Апостола 1734 р. вплив російського центру на важливі кадрові рішення в Гетьманаті ще більше посилився. Зокрема, в безгетьманські періоди вирішальне слово під час затвердження кандидатур, представлених полковою старшиною, залишалося за російським головою Правління гетьманського уряду. Крім того, знову набуває значного поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами зі столиці імперії.

Суд і судочинство в ранньомодерній Україні. Розбудовуючи власну правову систему, Українська ранньомодерна держава багато чого запозичила у Речі Посполитої, де судочинство відігравало в суспільному житті надзвичайно важливу роль. Більше того, тогочасна Річ Посполита спромоглася створити одну з найпрогресивніших судових систем Європи, забезпечивши тим самим принаймні привілейовану частину своїх громадян гарантіями дотримання законності й справедливого розгляду суперечок і конфліктів. Водночас склалася досить парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право належало до числа найбільш шанованих і визначальних для розвитку суспільства цінностей, а з іншого — історія знає чимало прикладів повного нехтування шляхтою судових постанов. І чи не найпоказовішим у цьому плані є приклад Самуеля Лаща, «чоловіка побожного» (як він сам себе називав), якого аж двісті разів було засуджено, зокрема і до надтяжких для шляхтича кар — баніції та інфамії, проте жодного разу на практиці так і не притягнуто до відповідальності.

Породжені революційною добою трансформації, що відбулися в XVII ст. на українських землях, ліквідували всі ті несправедливості, що були пов'язані з винятковим привілейованим становищем шляхти. Становлення ж нової судової системи Гетьманату на територіях, визволених з-під впливу адміністрації Речі Посполитої, попервах відбувалося завдяки спрощенню судоустрою, зокрема через впровадження козацького суду, який був фактично відновленим судом реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р. Відтак і судочинство Гетьманату значною мірою ґрунтувалося на традиціях і звичаях Запорозької Січі. На Запорожжі ж звичаєве військове право формувалося на уявленнях людей про «правду» та «справедливість», воно вбирало в себе елементи звичаєвих норм, характерних чи не для всіх регіонів тогочасної України. Звичаєве право не потребувало спеціальної юридичної підготовки учасників судового процесу, а завдяки цьому можна було впровадити в життя давню козацьку мрію: «Де три людини козаків, там двоє третього мають судити». Загалом же норми звичаєвого права відображали інтереси громади, а не володаря, як це було передбачено чинними на той час писаними правовими нормами і кодексами.

Ускладнення державного життя в Україні спричинювало помітні зміни в системі судочинства. Передусім ці зміни виявлялися в удосконаленні структури

судових органів, погодженні їх з адміністративним поділом, посиленні впливу писаних правових кодексів, зокрема Литовського Статуту, «Зерцала саксонов или права саксонского и магдебургского», «Порядка прав гражданских...». Натомість звужувалася сфера застосування норм звичаєвого права.

Такий стан речей зберігся й після того, як 1654 р. Українська держава перейшла під протекторство російських царів. Українська сторона висунула вимогу щодо підтвердження Олексієм Михайловичем непорушності прав і вольностей Війська Запорозького, серед яких на першому плані був саме привілей «своими правами суживаться и вольности свои иметь в добрах и в судах». Також вимагалися гарантії, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник «в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товарищество сужены были...». Реагуючи на цю вимогу, цар обіцяв: «Тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут» [124].

Отже, і після 1654 р. судочинство Гетьманату зберігало незалежність від судових інституцій Московської держави та перебувало поза впливом її судових норм. Водночас, за умов визнання українською стороною московської зверхності, російський монарх ставав сувереном щодо України, зокрема й у судовій сфері. Проте тут ця зверхність мала переважно формальний характер.

Що ж собою становило судочинство Української ранньомодерної держави і які судові інстанції його формували? Структура загальностанових судів була тісно пов'язана зі структурою козацького адміністрування і мала доволі логічну ієрархічну будову (хоч і не вповні бездоганну, оскільки нерідко одна інстанція дублювала іншу). Судові й адміністративні установи Української держави мали тотожні ієрархічні рівні: низова ланка, сотенне правління, полкове правління, гетьманський провід. Очільники адміністративних урядів входили до складу судової інстанції певного рівня, більше того, саме вони їх і очолювали. Ці судові органи, що тепер формувалися навколо особи гетьмана, полковників, сотників, а також магістратів і ратуш, багато чого запозичили з практик гродського і земського судочинства.

Характеризуючи структуру загальностанових або козацьких судів, дослідники виділяють два рівні: центральний і місцевий. Центральний рівень формували суд гетьмана (або гетьманського правління), Генеральна військова канцелярія та Генеральний військовий суд. Останній вважався вищим судом у державі, його очолювали два генеральних судді, а на засідання залучалися генеральні старшини. Цей суд розглядав переважно земельні спори та цивільні тяжби, а також апеляції у карних справах. Генеральна військова канцелярія розглядала колегіально (гетьман з генеральною старшиною) апеляції з важливих карних та цивільних справ. Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально оскарженню не підлягало (хоча в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялися випадки порушення цього правила).

[124] *Источники малороссийской истории*... Ч. 1. С. 54—74; *Акты ЮЗР.* Т. 10... С. 446—449.

Вертикаль місцевих козацьких судів формувалася із суду сільського отамана (він розглядав незначні карні та цивільні справи козаків і посполитих), сотенних і полкових судів.

Станові суди не мали стрункої структурної ієрархії й безсистемно виступали своєрідними локальними острівцями правосуддя лише для певних соціальних груп. До таких належали насамперед міські суди для міщан, які поділялися на магістратські (магдебурзькі) і ратушні («мейські»), де суд вершила міська адміністрація — бурмістр, війт, райці, лавники, писар та представники козацької старшини. Для селян існували сільський суд війта і домініальні (панські) суди. Для духовенства і мирян у церковних та родинно-шлюбних справах діяли духовні, або церковні, суди — протопопів, єпархіальні, єпископські та суд Київської митрополичої консисторії. Ще одну групу так званих спеціалізованих судових установ формували суди цехові, ярмаркові, митні, мирові, а також суди для окремих етнорелігійних громад, наприклад, ніжинських греків. Вони розглядали суто специфічні, групові чи корпоративні суперечки і діяли на засадах загального судочинства.

Спостереження за судовими практиками Гетьманату дає підстави стверджувати, що переважну більшість злочинів розслідували полкові суди, що пояснювалося передовсім обсягами повноважень судових інституцій, зважаючи на що суди нижчих інстанцій — сільські та сотенні — не могли навіть брати на розгляд кримінальні справи, а були змушені відразу ж перенаправляти їх до суду полкового. Та й рішення за іншими справами так чи інакше все одно спрямовувались на затвердження чи апеляцію до полкового суду. Апеляції ж на присуди останнього могли подаватися як до Генерального військового суду, так і Генеральної військової канцелярії або навіть гетьманського суду. До того ж полковий суд одночасно був і міським судом для мешканців та гостей полкового центру.

Згідно з номенклатурою полкової старшини очільником суду мав би виступати полковий суддя. Однак на практиці всі судові засідання, на яких був присутній полковник, проходили саме під його головуванням. Так само і в разі присутності на засіданні наказного полковника функції голови переходили до нього. Тож полковий суддя виступав більшою мірою організатором процесу, аніж його головою. Під його керівництвом відбувалися попередні слідства, участь у яких, до слова, активно брали й інші представники полкової корпорації, насамперед осавули, рідше писарі.

Своєї законної сили присуд полкового суду набирав після його візування полковником. До слова, навіть у випадках, коли полковник через ті чи інші причини ігнорував судове засідання, саме його думка ставала визначальною у винесенні судового вироку. Підставою для такого твердження слугує хоча б той факт, що вироки чи не з усіх більш-менш значних справ супроводжувалися красномовними застереженнями: «по разсказанию пана полковника», з його «ведома» тощо. Та й сам судовий розгляд справи був неможливий без відома й дозволу очільника полку. Так звані «Справні книги» полків, куди вносили записи щодо судових слухань, рясніють такими лексичними формами: «по указу самого его милости пана полковника», «з поважного расказаня добродия нашого...», «за

ведома е. ц. в. полковника» тощо, недвозначно вказуючи на джерело судової влади регіонального рівня.

Як правило, засідання полкового суду відбувалось у приміщенні ратуші чи магістрату, розміщених на території полкового центру. Обрання такої локації для проведення процедури слухань було цілком виправданим, оскільки в приміщенні ратуші зберігалися правові кодекси і збірки, на яких ґрунтувався судовий процес і до яких були змушені звертатися судді під час розгляду тієї чи іншої справи. При магістраті чи ратуші несли службу особливі полкові служителі — осавульчики, возні, сторожі, чиї послуги були необхідні для організації процесу, допровадження до суду обвинуваченого і свідків, здійснення тих чи інших процесуальний дій. Крім того, ці адміністративні споруди зазвичай мали залу, необхідну для проведення засідання, а також спеціальні камери для утримання осіб, яким інкримінувався особливо тяжкий злочин.

Перерахувавши всі переваги від реалізації судочинства в ратуші чи магістраті, мусимо визнати, що на практиці вони часто нівелювалися фактором особистих зручностей для того чи іншого очільника суду. Тож нерідко засідання переносили до будинку чи двору полковника, хоча це і не віталося гетьманським урядом та ставало приводом для скарг на дії очільника полку з боку полкового товариства. Зокрема, козаки і посполиті Гадяцького полку, оскаржуючи незаконні дії свого полковника — призначеного Петром І на цей уряд М. Милорадовича, серед іншого вказували й на те, що він замість ратуші зробив місцем проведення судочинства полковничий будинок.

В окремих випадках практикувалися й виїзні засідання полкового суду, коли він у повному чи обмеженому складі відряджався до сотенного центру для спільного із сотенним судом розгляду справи. Така зміна локації, як правило, зумовлювалася потребою в опитуванні великого кола свідків, а відповідно, й економії коштів на їх транспортування до полкового центру.

Винесені полковим судом вироки, на які не було подано сторонами процесу апеляції, вважалися остаточними й не підлягали оскарженню в майбутньому. За порушення останнього припису передбачався штраф: «Если бы которая сторона впредь могла сюю справу взновляты, на такого упорного покладаем вины пивтысячи золотых» [125]. Обов'язкове затвердження гетьманом присуду полкового суду було передбачене у разі винесення останнім смертного вироку за особливо тяжкі злочини — державну зраду, вироблення фальшивих грошей, вбивства з обтяжувальними обставинами тощо. Однак нерідко полковий суд у ході слухань з власної ініціативи звертався до Генерального суду чи гетьмана з клопотанням про якісь роз'яснення чи поради.

Діяльність полкових судів перебувала під контролем гетьманського уряду, який час від часу міг влаштовувати перевірки відрядженням до полкового міста своїх спеціальних представників «от рейментарского раменя». Останні були уповноважені, серед іншого, й скасовувати неправомочні судові постанови. Як

[125] Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии*... С. 189.

правило, такими гетьманськими уповноваженими виступали представники генеральної старшини.

Сотенний суд розглядав переважно нетяжкі кримінальні злочини і залагоджував різні майнові конфлікти поміж сотнянами. Склад цієї інстанції формувала сотенна старшина — сотник, городовий отаман, сотенний писар, а також міська адміністрація — війт, бурмистер, міський писар. До участі в судовому процесі також залучалися представники сотенного значного товариства. Лише в поодиноких випадках у джерелах згадується про якогось «судію», який брав участь у роботі сотенного суду. Утім, це аж ніяк не є свідченням існування в сотенній управлінській вертикалі номенклатури сотенного судді, оскільки згаданий посадовець міг рівнозначно представляти як козацьке, так і міське управління.

Найнижчою судовою інстанцією був сільський суд, на чолі якого стояли козацький отаман, війт чи староста (залежно від статусу села — вільного військового поселення чи приватної власності). Членами ж суду виступали як курінні отамани, так і значні місцеві козаки та заможні посполиті. Судовими виконавцями і слідчими були сільський осавулець і десятники. Коли в сільському суді розглядали справи козаків, то суд доповнювався представниками козацького товариства, а коли селян, то відповідно поважними посполитими. Якщо суперечка виникала між селянином і козаком, то в разі подання скарги першим з них судити мав козацький отаман спільно зі знатним товариством, а якщо ініціатором справи виступав другий, то правопорушення розбирали староста чи війт [126]. Названі офіційні особи брали безпосередню участь у проведенні слідства та видавали характеристики на обвинувачених. До їхньої компетенції входило головно вирішення справ про дрібні злочини: крадіжки, побиття, порушення випасання худоби тощо. Важливіші передавалися вище по інстанції.

За гетьманування Д. Апостола відбулося певне розмежування повноважень «меського уряду» з полковими і сотенними судами. Згідно з «Решительними пунктами» козаків зобов'язували звертатися в судових позовах до полкових і сотенних судів і канцелярій, а міщан і ратушних посполитих — до магістратів і ратуш.

Як на сільський, так і на сотенний суд, крім власне самого судочинства, покладалися обов'язки фіксації злочину, збирання доказів, первісного розслідування тяжких злочинів, матеріали яких передавалися вже на розгляд полкового суду. Саме полковий суд як суд першої інстанції брав на себе левову частку всіх тяжких кримінальних судових справ, а також справ, що стосувалися полкової і сотенної старшини, знатних козаків, які мали імунітет перед представниками сотенного правління, а як суд другої інстанції розглядав апеляції на присуди сотенних судів. Утім, варто зауважити, нерідко траплялися випадки, коли невдоволені якістю присудів сотенних судів сторони апелювали відразу до Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії чи навіть гетьмана.

Генеральний військовий суд вважався найвищим судом у державі. Як правило, його очолювали два генеральні судді, один з яких був першим, старшим суд-

[126] *Матеріали до історії українського права* / вид. М. Василенко. Т. 1. Київ, 1929. С. 11.

дею. Водночас відомі випадки тривалого перебування на чолі інституції лише одного очільника. Засідання цього суду відбувалися в гетьманській резиденції, хоча інколи проводилися і виїзні сесії. Потреба в цьому виникала в разі накопичення значної кількості справ, що стосувалися тієї чи іншої території, або розгляд справи потребував залучення великої кількості свідків, що проживали віддалено від гетьманських резиденцій.

До засідань Генерального суду залучали як генеральних старшин, так і представників полкового правління, а також знатних військових товаришів, безурядову старшину. Нерідко участь у процесах брали городові отамани та сотники політичних центрів Гетьманату (Чигирина, Батурина чи Глухова). Головували на засіданнях генеральні судді, яким в організації процесу допомагали декілька писарів. Інколи старший із судових писарів заміщав суддю. У таких випадках у документах його записували як наказного суддю. Рішення Генерального суду — декрети — обов'язково скріплювали спеціальною судовою печаткою, за її відсутності постанова не вважалася такою, що вступила в силу.

Як інституція першої інстанції Генеральний суд вирішував конфлікти поміж представниками вищої і середньої козацької старшини, яка за своїм статусом не підлягала юрисдикції полкових судів, та справи про серйозні службові зловживання представників козацької і міської адміністрації Гетьманату. Як касаційна інстанція він переважно розглядав апеляції на присуди полкових судів.

Вирок Генерального суду міг бути оскаржений перед гетьманом, який або особисто долучався до розгляду апеляції в гетьманському суді, або передавав справу на розгляд Генеральної військової канцелярії. Власне, структурно Генеральний військовий суд мав подвійне підпорядкування. Такий стан речей залишався незмінним до проведеної Д. Апостолом реформи, згідно з якою означена судова інституція виводилася з підпорядкування канцелярії.

В окремих випадках розглядом апеляції за наказом гетьмана могла перейматися колегія генеральних старшин. Як суд першої інстанції вона могла розглядати особливо резонансні справи, що стосувалися державної зради, заколотів проти очільника держави тощо. Генеральна військова канцелярія розглядала — або колегіально, за участі гетьмана, або без нього, але в присутності генеральної старшини — апеляції з важливих карних та цивільних справ. Крім того, на неї покладалися функції з обслуговування судочинства центрального рівня. Принаймні таким був її статус до 1722 р., тобто до того часу, як у ході судової реформи наказний гетьман П. Полуботок розширив її повноваження. На судові сесії Генеральна військова канцелярія збиралася в міру накопичення справ.

Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально оскарженню не підлягало (хоча в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялися випадки порушення цього правила).

Чи не головною вадою українського судочинства була громіздка і багаторівнева структура апеляцій, коли оскаржувати судові рішення можна було не в одній, а відразу в декількох касаційних інстанціях. Судочинство Гетьманату становило

доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувалися на положеннях Литовських статутів і Магдебурзького права, а з іншого — були щедро «приправлені» канонами права звичаєвого. Наявність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, а й сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду. Очевидно, немалою мірою на це впливала і та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, скільки про відшкодування завданих їм матеріальних і моральних збитків.

Як можна дійти висновку з аналізу справ, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних ушкоджень грошовими штрафами. Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кревные его об змиловане» [127]). Інколи в ролі прохача виступав і постраждалий — «сторона акторская». Трапляються також випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи то на «молодост літ», чи то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи то на якісь інші пом'якшувальні обставини.

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів, — так зване «прощенє добровольнє». У разі судового замирення, коли вину однієї зі сторін конфлікту було доведено, постраждалому передбачалося відшкодування фізичних чи моральних збитків, до того ж винний мав покрити судові видатки позивача. У подібних справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідного судового мита — так званої «змирщини», чи «звичайної змирщини».

Крім судового залагодження конфліктів, значне поширення мали практики позасудового примирення сторін конфлікту. Традиції так званих полюбовних, або приятельських судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли до норм Литовських статутів, і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського та Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканності власної «поштивості», а з іншого — зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливлюючи довготривалу судову тяганину.

У разі, якщо сторони дійшли «угоди і вічного прощенія» самостійно, функції міського уряду зводилися лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові наклади не стягувалися. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової.

Сфера застосування «угоди і вічного прощенія» не обмежувалася лише дрібними побутовими конфліктами, іноді йшлося і про досить тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощенія» вдови загиблого Сави Байрака

[127] НБУВ. ІР. Ф. 55257. Арк. 34.

Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків убивцям — Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ з цього приводу не поновлювати винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклади веде права посполитого» [128].

Загалом же судді в Гетьманаті, тісно пов'язані з тією спільнотою, де було скоєно злочин, опікувалися не стільки дотриманням у непорушності букви закону, скільки збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту, маючи при цьому на увазі й цілком очевидний власний матеріальний зиск від такого виправлення надто жорстких каральних постанов писаних правових кодексів у бік їх значного пом'якшення, оскільки накладені на правопорушників «вини» йшли переважно на користь голови того чи іншого суду. Така практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку суд визнав винною, безумовно, неабияк сприяла пожвавленню грошового обігу та руху матеріальних цінностей у межах суду. А зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині процесуального дійства, судові вироки, що передбачали різноманітні грошові і майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (яка зазвичай виступала і учасниками судового процесу), є доволі цікавими з погляду реконструкції реальної моделі функціонування українського судочинства гетьманської доби і відповідно пізнання його «людського» виміру.

Неабияку плутанину в судочинство й розмивання цілісності його правової бази привносили намагання російської влади не лише взяти під свій контроль правову систему Гетьманату, а й втрутитися в реалізаційну складову судових практик, ставлячи при цьому як якісь нагальні чи то приватні, чи то державні інтереси, так і далекосяжні політичні цілі — ліквідації автономності української судової сфери.

З початком XVIII ст. російська влада намагається втрутитись у процес формування чинного в Україні карного кодексу. У 1706 р. гетьману було надіслано «Память с Преображенского приказа», яким регламентувалися міри покарання за скоєні тяжкі злочини: «Которые люди явятца в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря по винам, ссылать на каторги, запятнав пятном, на 20 и 15 лет, а менше не ссылать» [129]. Пізніше указом від 14 листопада 1721 р. російський уряд зробив спробу поставити українське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному суді.

Утім, справжній наступ корони Романових на українську автономію у сфері правосуддя розпочався з перенесенням в Україну російської владної структури — Малоросійської колегії. Інструкція Сенату від 16 травня 1722 р. визначала колегію як найвищу касаційну установу Гетьманату, до якої мали надходити судові справи, що не знайшли свого вирішення в українських судах. А саме її за-

[128] *Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века*. Вып. 1: Справы поточные 1664—1671 годов / ред. и прим. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912. С. 179.

[129] РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 103. Л. 32 об.

снування уряд Петра I трактував не інакше, як намагання ліквідувати непорядки і зловживання в організації українського суду [130].

Однак діяльність російської установи в Україні не лише не сприяла подоланню наявних недоліків, а й породила чимало нових проблем, що стало наслідком неприхованої політизації судової сфери. Адже завдання колегії, задекларовані під час заснування як суто превентивні — «дабы малоросийский народ ни от кого, как неправедными судами... утесняем не был» [131], насправді ставили вповні очевидну політичну мету: руйнування традиційної судової структури Гетьманату. Упроваджуючи цю інституцію, в царському оточенні планували активно користатися в українському судочинстві Генеральним регламентом Російської імперії (що було грубим порушенням української автономії у сфері юрисдикції). Наприкінці травня 1722 р. у Сенаті обговорювали питання про запровадження в Україні типових для російської державної традиції гербового паперу та канцелярських зборів, утілення чого у практику, щоправда, на певний час було відтерміновано [132]. Російська владна установа оголосила взяття на розгляд судових позовів на державців і старшину без попередньої апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, тим самим порушивши традиційну для України ієрархію судів. 22 жовтня 1722 р. Сенат схвалює таємне доручення президенту колегії Вельямінову за можливості спонукати українців клопотатися перед імперським центром, щоб надалі їх судили «по правам и уложениям» Російської держави [133].

Автономістично налаштована старшина на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, добре усвідомлюючи негативні наслідки втручання Малоросійської колегії в українське судочинство, вже з серпня 1722 р. звертає особливу увагу на потребу ліквідації непорядків у судових органах і оптимізації діяльності судової системи Гетьманату. Запропонована Полуботком концепція судової реформи передбачала заборону на стягнення в суді так званих накладок, закріплювала принцип колегіальності судового дійства: полковникові суворо заборонялося одноосібно вирішувати справи, які надалі мали розглядати лише «в присутствіи и другой старшини тамошней, також-де безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определити надлежит» [134].

Передбачалося і впорядкування судового процесу. Особливо актуальною ця проблема була для сільських судів, які загалом не мали законодавчо визначеної форми, а до того ж «вершать атаманья и войты в шинковых дворах, при пиятиці, за которою совершенное и зрілое в справах разсужденіе быти не может». Тож гетьман наказував, «чтоб отселі кормчіе же суди абы вовсе одставлены и скорененны были — грозно, под опасением строкого каранья». Правосуддя мали здійснювати

[130] НБУВ. ІР. Ф. 8. № 229. Арк.97; *ПСЗРИ*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1930. № 4010.

[131] НБУВ. ІР. Ф. 8. № 229. Арк.97; *ПСЗРИ*. Т. 6... № 4010.

[132] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1758. Л. 516—516 об., 522.

[133] Соловьев С.М. *История России с древнейших времен.* Т. 18... С. 830.

[134] НБУВ. ІР. Ф. 8. № 234. Арк. 29—30 зв.; Універсали генеральної військової канцелярії щодо судів (роки 1722—1723). *Матеріали до історії українського права.* Т. 1... С. 1–2; *Журнал, си есть, насущная записка дел...* С. 94—95.

«в пристойных містах, непянственным, но трезвым и совістным умом людей жалобливых», а справи розглядати й вирішувати «общесовістно, по истині, як право и самая слушность указывает, без жаднаго пристрастия и неправости, не норовлячи нікому и не посягаючи ні на кого яким непорядочным образом».

З метою формалізації судового процесу та встановлення ефективного контролю за проходженням справи по інстанціях судовий орган за бажанням позивача мав надати тому «писменный, за руками своими» витяг про слухання справи та її результати («яким порядком оная точилась, слухана и окончена была»). Судовий витяг відтепер ставав підставою для розгляду справи в наступній інстанції, якби позивач подав апеляцію з приводу попереднього рішення [135].

Паралельно із заходами, спрямованими на вдосконалення системи судочинства, наказний гетьман та очолювана ним Генеральна канцелярія прагнули ліквідувати недоліки в діяльності Генерального військового суду. З цією метою при ньому з ініціативи Полуботка було створено інститут так званих асесорів Генерального суду. Вони за відсутності генерального судді мали приймати на розгляд і оперативно вирішувати справи, що надходили до найвищої судової інстанції Гетьманату. На період судової сесії на посаду асесорів почергово призначали підготовлених урядовців зі складу бунчукових товаришів, рідше сотників. 3 грудня 1722 р. уряд Полуботка видав універсал, яким чітко регламентував порядок подання апеляцій [136].

Запропонована Полуботком судова реформа не лише спиралася на місцеві традиції у сфері судочинства, а й враховувала тогочасні досягнення європейської правової культури. Та далеко не завжди висловлені рекомендації знаходили підтримку на місцях. І головна причина тут крилася не стільки в недоречності змін чи їх обтяжливості, скільки в розумінні старшинами загальної ситуації в автономії, коли Малоросійська колегія, попри спротив наказного гетьмана, невпинно перебирала на себе важелі державного управління й упроваджувала нововведення, узгоджені з центральною імперською владою.

Розгром старшинської опозиції в другій половині 1723 — на початку 1724 рр. створив сприятливі умови для реалізації програми реформування українського судочинства, розробленої не гетьманським урядом, а Сенатом і Малоросійською колегією. Новий порядок організації судової системи Гетьманату закріпив сенатський указ від 16 квітня 1723 р. Відтепер на розгляд Малоросійської колегії приймали справи за апеляціями або в тому разі, якщо позивач вказував на факт судової тяганини навколо його питання в нижчих судових інстанціях; вироки суду з приводу «смертных екзекуций и публичного наказания» набували чинності лише за спільного їх візування в Генеральній військовій канцелярії та Малоросійській колегії [137].

З часом характер взаємодії Генеральної канцелярії та Малоросійської колегії у сфері судочинства зазнав принципових змін. Насамперед із судової практики колегії зникли спільні з генеральною старшиною засідання, на яких вирішували б

[135] НБУВ. ІР. Ф. 8. № 234. Арк. 30.
[136] Там само. Арк. 82.
[137] РГАДА. Ф. 9. Оп. 2. Д. 32. Л. 27; *ПСЗРИ*. Т. 7. № 4196.

важливі та складні справи. Натомість вищій українській владній установі дедалі частіше відводили роль виконавця рутинної судової роботи: організації розслідування, його технічного забезпечення, формування думки щодо суті справи відповідно до місцевих традицій. На основі поданої з Генеральної канцелярії в письмовому вигляді промеморії колегія виносила вирок. Користаючись правом найвищої касаційної інстанції та спираючись на заяву сторони, Малоросійська колегія забирала з Генеральної канцелярії на розгляд ще не вирішені справи, по суті, виключаючи в такий спосіб цілі анклави із системи козацького суду, наприклад Шептаківську волость [138]. Сенатським указом від 19 червня 1724 р. під судову владу колегії передавалося українське духовенство — у справах, що не стосувалися духовного відомства. Рішення мотивували тим, що «ныне явилося в Малороссийскую колегию много челобитчиков на духовных в великих обидах» [139].

Підпорядкування державного життя Гетьманату російським владним структурам, посилення впливу на українське судочинство з боку загальноімперських правових норм і порядків спричинили активне втручання в судову систему України не лише Малоросійської колегії, а й інших російських державних інститутів, розташованих на її території. Зокрема, на той час у діяльність полкових і сотенних судових органів втрутилися російські коменданти. Це, з погляду російської влади, виглядало цілком легітимно, адже відповідало меті їх перебування в українських полках. Крім того, в документальних свідченнях натрапляємо на згадки про аналогічні акції, зініційовані російськими гарнізонними канцеляріями, що було протиправним актом [140].

Загалом же діяльність Малоросійської колегії в судовій сфері не лише не ліквідувала старі непорядки, а й спричинила появу нових, пов'язаних з руйнуванням традиційної системи судочинства Гетьманату, незнанням (а часто й свідомим ігноруванням) законів, які діяли в Україні раніше, а також різними службовими зловживаннями судових установ. Одразу після закриття колегії царський міністр при гетьманському дворі Ф. Наумов доповідав у Москву, що «о колежских членах как от гетмана так и от протчих слышу, великие обиды чинены здешнему народу, и будет де многие челобитье, что и показываетца по делам как на членов, так и на подьячих» [141]. У березні 1728 р. гетьман Д. Апостол також повідомляв у Сенат, що «діла оная коллегія вершила не по правам малороссийским по своим прихотям, о якых оной коллегии многіе малороссіяне тепер бют челом и просят рассмотрения» [142]. Тому гетьман порушив клопотання про дозвіл на перегляд судових справ, за якими виносила вирок колегія, адже та «вершенія обстоятельного не учинила, потакаючи стороне изо взятчиков, о чом на оную коллегію имеется явное доказательство» [143].

[138] ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1427. Арк. 4—12.

[139] НБУВ. ІР. Ф. 8. № 236. Арк. 44—44 зв.; РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1768. Л. 30.

[140] *Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года: Тут и по отъезду его вельможности записки щоденніе при конце того жь года 1728.* Одесса, 1913. С. 31.

[141] Цит. за: Джиджора І. *Україна в першій половині XVIII віку*... С. 127.

[142] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 3568. Л. 22.

[143] Там само.

Російський уряд, ліквідувавши 1727 р. Малоросійську колегію, зберіг за собою контроль над українським судочинством. Це стало можливим завдяки реорганізації Генерального військового суду, здійсненій у 1727—1728 рр. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральні старшини на чолі з гетьманом. Щоб зберегти контроль над українським судочинством, до складу інституції ввели трьох російських представників. Їм заборонили втручатися в хід судового процесу, який мав відбуватися згідно з вимогами чинних в Україні правних кодексів, «но точно присутствовать для правосудия». Обов'язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалося імператору як «главному судіи Всероссийской имперіи» [144]. Водночас, попри декларованe повернення до традиційної для України системи, в Генеральному військовому суді активно впроваджували нові порядки в діловодстві, типові для судочинства Російської держави. На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема за діяльністю українського гетьмана, «дабы он по даным ему пунктам поступал порядочно» [145].

Радикальні зміни в практиках ведення судових справ мали статися після реалізації судової реформи гетьмана К. Розумовського 1763 р., який за зразком станового шляхетського судочинства, характерного для Речі Посполитої, заснував земські, гродські та підкоморські суди. Згідно з положеннями реформи Генеральний військовий суд очолили двоє суддів, а до його складу входило 10 представників старшини — по одному від кожного полку. У виборах на суддівські посади могли брати участь полкові старшини, сотники, а також значкові, бунчукові та військові товариші. Якщо кандидата у члени суду не обирали у визначений термін (наприклад, через хворобу або смерть), то інституція могла тимчасово функціонувати не в повному складі. У ході підготовки вироку кожний з присутніх на засіданні мав право висловлювати власну думку з питання, причому опитування починали з тих, хто обіймав меншу посаду. Магістрати та їхні суди звільнялися з підпорядкування полковим канцеляріям. Розгляд справ міщан доручався земським судам.

[144] Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках*. Варшава, 1934. С. 160.
[145] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1788. Л. 159—162.

РОЗДІЛ **18**

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII — XVIII ст.: ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ

Віктор Горобець

Стабілізація суспільно-політичного життя в останній третині XVII — на початку XVIII ст. Логіка розвитку військово-політичного протистояння на Правобережжі України, де зіткнулися геополітичні інтереси Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московської держави, не зважаючи на зусилля правобережної козацької еліти, передовсім гетьмана П. Дорошенка, невблаганно наближувала крах козацької державності на цих теренах. І це попри те, що влітку 1668 р. П. Дорошенку вдалося на короткий час об'єднати під своєю владою Правобережний і Лівобережний Гетьманати, у березні 1669 р. ратифікувати угоду з Портою щодо переходу України під протекцію султана, яка передбачала возз'єднання українських земель від р. Вісла і міст Перемишль і Самбор на заході та Севська і Путивля на сході, гарантування православній церкві автономії та цілу низку економічних привілеїв і преференцій населенню. А в жовтні 1672 р. у тексті Бучацького мирного договору між Оттоманською Портою та Річчю Посполитою остання визнавала незалежність козацького політичного утворення, яке вперше в міжнародно-правовому документі було названо «Українською державою».

Перетворення Правобережжя на терен кровопролитного збройного протистояння Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московської держави, зрештою, остаточно підірвало господарський потенціал краю і катастрофічно вплинуло на його демографічні показники, змусивши гетьмана Дорошенка у вересні 1676 р. капітулювати перед Москвою. Надії на опанування теренів Правобережжя лівобережним гетьманом І. Самойловичем також не справдилися, і козацька державність на правому березі Дніпра стала надбанням історії.

Кілька років по тому, в 1686 р., мирну угоду, але вже не тимчасову, а «вічну», було укладено між Московською держа-

вою та Річчю Посполитою. За її умовами, король визнавав перехід Лівобережної України (разом з Києвом), Чернігово-Сіверщини та Запорожжя під владу царя. Права на Правобережжя підтверджувалися за королем. Придніпровські правобережні землі, що раніше входили до складу Правобережного Гетьманату, оголошувались «пусткою» і мали залишатись незаселеними. Люди, які на них мешкали, переселялись, інколи й примусово, на терени лівобережних полків.

Занепад Правобережного Гетьманату спровокував масову міграцію правобережного козацтва на Лівобережжя, зокрема, й багатьох політично активних старшин, які раніше входили в оточення гетьмана Дорошенка, а після його зречення посіли чільні місця в старшинській ієрархії Лівобережного Гетьманату. Це — майбутній гетьман І. Мазепа, генеральні старшини Василь Кочубей, Михайло Вуяхевич, Іван Ломиковський та ін. Усе це сприяло розвитку державності на Лівобережжі, де після нетривалого гетьманування Дем'яна Ігнатовича, зміщеного старшиною в результаті таємного зговору, у червні 1672 р. булава на цілих п'ятнадцять років потрапила до рук І. Самойловича.

Міжнародно-правовою підставою для існування української автономії за гетьманування Самойловича стали укладені 1672 р. Конотопські статті, які практично повністю повторювали положення попереднього — Глухівського — договору 1669 р. Зміни, по суті, стосувалися лише певного перерозподілу влади між гетьманом і козацькою старшиною, насамперед генеральною, та полковниками, делегуючи останнім ширші владні повноваження і тим самим задаючи вектор еволюціонування устрою держави в бік олігархічної моделі.

Тривале гетьманування Самойловича характеризувалося не лише припиненням внутрішніх збройних конфліктів, поступовим згасанням активності зовнішніх сил у боротьбі за українські землі. Воно знаменувало собою також кристалізацію головних засад української ранньомодерної державності — як у царині політичних, так і соціальних, економічних відносин. Насамперед козацька старшина поступово еволюціонувала в окрему (певною мірою замкнуту) соціальну групу, що охоплювала управлінський старшининський прошарок генерального, полкового, сотенного і курінного рівнів, а також окремі верстви неурядової старшини: знатних і значних військових товаришів, бунчукових товаришів, значкових. Гетьманська влада сприяла становленню середнього і великого старшинського землеволодіння, що розвивалось як у формі тимчасового, так званого рангового, так і спадкового.

Підвищуючи статус козацької старшини, Самойлович остаточно нівелює значення інституту загальновійськової — Генеральної — ради, натомість вивищує старшинську раду, в якій провідні ролі відіграють наближені до нього старшинські групи. Опоненти гетьмана у зв'язку з цим скаржилися, що Самойлович «самовластно владеет Малороссией» і прагне зробити з неї «удельное государствование» [146]. У контексті такої політики регіментар намагається відстоювати ідею об'єднання України під булавою єдиного гетьмана. Що цікаво, в озвучених

[146] *Источники малороссийской истории*... Ч. 1. С. 297—304.

ним заявах ішлося не лише про землі Правобережжя, а й про Поділля, Волинь, Галичину, Підляшшя та Підгір'я. Саме цими прагненнями зумовлювалося різко негативне ставлення Самойловича до російсько-польського замирення на підставі Вічного миру 1686 р., який закріплював територіальний поділ козацької України по Дніпру.

Приблизно такими самими категоріями мислив і наступник Самойловича — Іван Мазепа, гетьманська булава до якого перейшла за результатами старшинської змови 1687 р. Хіба що свої наміри новий регіментар маскував більш уміло і принаймні на перших порах свого правління активно загравав з козацькою старшиною, демонструючи своє несприйняття авторитарних методів попередника. Виходець з Правобережжя, І. Мазепа, природно, розглядав правобережні терени як органічну частину Української держави, яка під тиском зовнішніх обставин була від неї відірвана. Тож за першої нагоди вже на початку 1700-х років спробував поєднати Правобережжя і Лівобережжя під своєю булавою.

Підписані під час обрання Мазепи на гетьманство Коломацькі договірні статті з Росією 1687 р. загалом підтверджували норми попередніх — Глухівських і Конотопських — статей. Хіба що внесені за наполяганням російської сторони доповнення передбачали, щоб «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением» [147].

Не зазнала принципових змін, порівняно з попереднім гетьмануванням, і внутрішня політика української автономії. Як і Самойлович, Мазепа у царині соціальних відносин прагне консолідувати нову козацьку еліту. З цією метою розширює кількісний склад бунчукового товариства, закріплюючи за ним різноманітні економічні преференції та залучаючи до управління державою. Взоруючи на регіментаря, полковники формують групи так званих значкових товаришів, зі складу яких і рекрутуються кандидати на заміщення сотенних і полкових посад. Подальшого розвитку набуває формування великого і середнього старшинського землеволодіння. За роки свого гетьманування Мазепа роздає майже тисячу універсалів козацькій старшині та шляхті на володіння селами і землями.

Останні десятиліття XVII — початок XVIII ст. знаменуються найбільшим піднесенням Києво-Могилянської академії. Щедра меценатська допомога гетьмана Мазепи дала можливість добудувати новий, так званий Мазепинський навчальний корпус. Загальна кількість студентів досягає двох тисяч. Освіту в Академії в цей час здобувають не лише діти козацької старшини, священників, козаків і міщан Лівобережжя, а й вихідці з Правобережжя, Запорожжя, Слобожанщини, також з Молдавії, Валахії, Росії, Білорусі, Сербії. Беручи приклад з гетьмана, козацькі полковники опікуються розвитком освіти на місцях. На значні освітні центри перетворюються колегіуми в Чернігові та Переяславі. Мережа ж церковно-приходських шкіл охоплює не лише сотенні центри, а й усі значні села Гетьманату.

[147] Там само. С. 318.

Водночас небувалого розвитку набуває книгодрукування. Широко відомою не лише в Україні, а й далеко поза її межами стає продукція друкарні Києво-Печерської лаври, а також друкарні, створеної 1674 р. у Новгороді-Сіверському і переведеної 1679 р. до Чернігова. Культура українського (козацького) бароко залишає по собі визначні пам'ятки в літературі, театрі, музиці. Утім, чи не найбільш зримими є здобутки у царині архітектури. За гетьманування Самойловича і Мазепи на всьому Лівобережжі розгорнулося небачене раніше церковне будівництво. На пожертви гетьманів і старшини витончені зразки барокової культури прикрасили території Печерського, Братського, Софійського і Михайлівського Золотоверхого монастирів Києва, а також культові комплекси Чернігова, Переяслава, Батурина, Лубен, Козельця, Новгорода-Сіверського та інших полкових і сотенних міст і містечок.

Перехід української церкви під зверхність Москви. Початок останньої чверті XVII ст. відмічений подією, яка справила визначальний вплив на розвиток церковного життя в Україні впродовж наступних декількох століть. У липні 1685 р. на митрополита київського було обрано єпископа луцького й острозького Гедеона (до постригу — князь Григорій Святополк-Четвертинський), і той з проханням про затвердження результатів виборів звернувся до московського патріарха, демонструючи тим самим зневагу до церковних канонів і православних традицій. Адже до цього часу Київська митрополія належала до тіла Вселенської, тобто Константинопольської патріархії, і відповідно легітимізувати обрання нового митрополита мав саме константинопольський патріарх.

Незважаючи на канонічну нелегітимність звернення Гедеона, московський патріарх Йоахим його все ж вдовольнив, започаткувавши тим самим процес фактичної анексії Київської митрополії російською православною церквою. Подія мала виражене політичне підґрунтя і стала можливою завдяки збігу цілої низки чинників як внутрішнього — українського, так і міжнародного походження. Своїми ж витоками вона сягала значно раніших часів, коли під час узгодження умов переходу під зверхність царя на переговорах у Москві в березні 1654 р. українській делегації не вдалося отримати від росіян гарантій щодо дотримання прав і привілеїв української церкви, наданих великими князями литовськими і польськими королями. При цьому московське керівництво висловило невдоволення незалежною позицією тогочасного її очільника — митрополита київського, галицького та всієї Русі Сильвестра Косова [148], який не підтримав ухвали Переяславської ради. Аби залагодити справу, у липні 1654 р. до царя прибуло церковне посольство на чолі з Інокентієм Гізелем, яке почало наполягати на збереженні підпорядкованості Київської митрополії Вселенському патріарху, мотивуючи необхідність підтвердження цієї «першої вольності, яка є всіх вольностей і прав коренем», тим, що порушення канонічного правила спровокує обурення всього українського духовенства [149]. Остерігаючись негативної реакції східних ієрархів,

[148] «оть кіевского митрополита многіе неслушные дела чинятца». (*Акты ЮЗР.* Т. 10... С. 475).
[149] Там само. С. 752.

Москва тоді не наважилася підпорядковувати Київську митрополію московському патріарху, але й не обтяжила себе публічними зобов'язаннями щодо збереження канонічного статусу Києва, відклавши вирішення цього питання на невизначений час.

На практиці ж світська влада Московської держави, керуючись власними політичними інтересами, використовувала будь-яку нагоду, щоб вирішити питання канонічної належності Київської митрополії на свою користь. Зокрема, після смерті митрополита Сильвестра (квітень 1657 р.) київський воєвода А. Бутурлін схиляв місцеблюстителя митрополичої кафедри Лазаря Барановича і настоятелів київських монастирів до того, аби вони визнали зверхність московського патріарха і без його дозволу не проводили вибори нового митрополита. Коли ж у середині січня 1658 р. вибори відбулися, путивльський воєвода М. Зюзін вимагав від гетьмана І. Виговського, аби новообраний митрополит Діонісій Балабан не клопотався про благословення перед константинопольським патріархом, натомість звернувся до Москви [150]. Непоступливість як гетьмана, так і митрополита (Діонісій відмовився навіть інформувати царя про своє обрання) у справі порушення канонічних прав Константинополя спонукали уряд Олексія Михайловича до втручання світської влади в делікатне церковне питання. Зокрема, у сфальсифікованому варіанті «Колишніх статей Богдана Хмельницького», накинутих уряду Юрія Хмельницького на Переяславській раді 1659 р., в числі інших обмежень автономних прерогатив України царською резолюцією повелівалося «митрополиту киевскому, также и иным духовным Малыя Россіи, быть под благословеніем святійшаго патріарха московскаго», який не мав втручатися у їхні внутрішні церковні справи [151].

Однак, попри задекларовану обіцянку царської влади, Москва відразу ж продемонструвала протилежне. Незважаючи на правочинність митрополита Діонісія, який був змушений через свою нелояльність до Москви перенести місце митрополичого осідку з Києва до Чигирина, офіційний представник царя в Україні князь О. Трубецькой спочатку наполіг на призначенні чернігівського єпископа Лазаря Барановича місцеблюстителем Київської митрополії. А два роки по тому, в умовах загострення боротьби за українські землі поміж Москвою, Варшавою і Бахчисараєм, аби нейтралізувати вплив владики Діонісія на Лівобережжя, уряд Олексія Михайловича вдається до рішучого й водночас ризикованого (з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства) кроку. 4 травня 1661 р. виконувач обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу крутицький митрополит Питирим висвячує ніжинського протопопа Максима Филимоновича (який користувався повною довірою московської світської влади

[150] Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии в XVII в.* Т. 1: *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.* Москва, 1899. С. 101; *Акты ЮЗР*. Т. 4... С. 89; Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. *Укр. іст. журн*. 1994. № 1. С. 55.

[151] *Універсали українських гетьманів*... С. 116.

і, за визначенням відомого дослідника історії церкви В. Ейнгорна, був «вухами й очима» царського уряду в Україні [152]) під іменем Мефодія на єпископа мстиславського й оршанського та проголошує місцеблюстителем Київської митрополії.

Зрозуміло, що висвячення в Москві на єпископську кафедру, що належала до Київської митрополії, було неканонічним із багатьох причин. Адже, крім того, що Київська митрополія визнавала благословення не московського, а константинопольського патріарха, на землях Київської митрополії дотримувалися не принципу призначення на вакантні кафедри, а вільної елекції. Однак, як свідчить текст грамоти московського царя до константинопольського владики, політичні мотиви для Москви були настільки важливі, що виправдовували порушення будь-яких канонічних норм. Згідно з твердженням Олексія Михайловича, в українських інтересах (насправді — в інтересах російської політики в Україні) треба було висвятити на єпископство місцевого клірика, який міг би козаків «на істину направити» [153].

Попри очевидні скандальні наслідки цього дійства (московський патріарх Никон прокляв за це митрополита Питирима, а константинопольський патріарх проголосив анафему Мефодію), останній активно допомагав Москві у справі поширення її політичного впливу на Лівобережжя. Зокрема, це проявилося у сприянні обранню лояльного до царя І. Брюховецького на гетьманство 1663 р., а по тому й спонуканні свого протеже до поступок в обмеженні української автономії на користь царської влади.

Успіхи ж царської влади у справі інкорпорації Лівобережжя зумовили появу в договорі гетьмана Брюховецького з царем 1665 р. положення, яке мало прискорити також і церковне освоєння України — надання московському патріарху дозволу висвятити на митрополичу кафедру до Києва московського церковного ієрарха «для лучшіе всего народа под рукою его царскаго величества крепости и утвержденія» [154]. Щоправда, внесення цього пункту до угоди мало умовний характер — його втілення в життя передбачалося тільки після апробації константинопольським патріархом.

Спробу ввести політичний проєкт перепідпорядкування Київської митрополії в канонічне русло православного життя було вчинено на Великому московському соборі 1666—1667 рр., до участі в якому запрошувалися і східні ієрархи — олександрійський патріарх Паїсій і антіохійський Макарій. Безпосереднім приводом для розгляду цього питання на соборі стало звернення патріарха Никона до Константинополя щодо неканонічності посвячення місцеблюстителем Московської патріархії Максима Филимоновича на єпископську кафедру Київської митрополії. Характерно, що в'ятський єпископ Олександр, обстоюючи легітимність дій місцеблюстителя у цій справі, розглядав їх саме як перший крок до церковного

[152] Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии в XVII в.* Т. 1... С. 156.

[153] Гиббенет Н. *Историческое исследование дела патриарха Никона.* Ч. 2. Санкт-Петербург, 1884. С. 565.

[154] *Універсали українських гетьманів*... С. 270.

об'єднання. Утім, активний спротив присутнього на соборі українського духовенства, яке обстоювало свою належність до юрисдикції константинопольського патріарха, переконав олександрійського патріарха відхилити протиправні претензії Московської патріархії на канонічно чужу для нього територію [155].

Ухвалені на соборі рішення збіглися в часі зі значним загостренням відносин Лівобережного Гетьманату з Москвою, що з початком 1668 р. вилилось у відкриту війну між ними. Тож царська влада відклала реалізацію своїх інкорпораційних задумів, зокрема й положень гетьманських статей 1659 і 1665 рр., покликаних підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату. Неабияким гальмом у цьому була й активна позиція щодо збереження канонічного зв'язку зі Вселенським патріархом, яку зайняв обраний 1663 р. на київського митрополита владика Йосип Тукальський, тим паче, що вона знаходила підтримку з боку гетьмана П. Дорошенка, який активно розвивав стосунки зі Стамбулом, розглядаючи опору на Порту як найімовірніший спосіб збереження української державності. За цих умов владика Йосип заборонив поминати в церквах царя, зняв мантію і панагію з Максима Филимоновича та заслав його до Уманського монастиря.

Докорінних змін справа переходу Київської митрополії під владу Московського патріарха зазнає після смерті митрополита Йосипа (1675), що збіглася із занепадом Правобережного Гетьманату й остаточним переміщенням центру державного життя на Лівобережжя, а також істотним послабленням позицій Оттоманської Порти внаслідок поразки у війні зі Священною лігою. Першим кроком на цьому шляху 1683 р. стало звернення новообраного архимандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського за благословенням до патріарха Йоакима Важливість такого кроку посилювалася тією обставиною, що Лавра мала статус ставропігії, тож напряму підпорядковувалась константинопольському патріарху. Однак в умовах російсько-турецьких війн та поступового занепаду Порти гарантувати непорушність майна Лаври, на яке претендував і львівський митрополит Йосип Шумлянський, котрий став іменувати себе адміністратором Київської митрополії, можна було, спираючись лише на царську владу, що, власне, й мотивувало владику Варлаама всупереч канонам і продемонстрованому раніше небажанню їх порушувати все ж піти на такий крок.

Тим часом у Москві повернулися до ідеї підпорядкування української церкви московському патріарху, втілення якої в життя цього разу розглядалося в контексті обрання нового київського митрополита (престол був незайнятий від часу смерті владики Йосипа). У контексті реалізації задуму царський уряд, з одного боку, доручає своїм послам у Стамбулі таємно розвідати можливу реакцію константинопольського патріарха на це порушення його канонічних прав, а з іншого — російський посланець в Україну окольничий Л. Неплюєв прямо заявляє гетьману Самойловичу, що новообраний митрополит зобов'язаний отримати

[155] Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии.* Т. 1... С. 387; Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії... С. 56.

архипастирське рукоположення саме в Москві, припинити всілякі зв'язки і вийти з-під залежності Константинопольської патріархії [156].

8 липня 1685 р., без згоди константинопольського патріарха, у Києві відбувся собор, за результатами якого київським митрополитом було обрано свояка гетьмана Самойловича, єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. Враховуючи склад учасників собору, на який не прибули чернігівський архієпископ Лазар і представники Чернігівської єпархії, а також духовні особи з правобережної частини Київської митрополії, провідні ролі на ньому відігравали світські делегати — полковники і генеральні старшини гетьманського уряду Самойловича. Присутні ж на ньому духовні особи склали протестацію, в якій заперечили канонічну правочинність переходу митрополії під іншу юрисдикцію, оскільки, на їхню думку, такі питання мають вирішуватись винятково на переговорах московського і константинопольського патріархів. Водночас вони вказали на посталі загрози у площині реального церковного життя: імовірне погіршення становища православних Київської митрополії, які перебувають у складі Речі Посполитої, та посилення там позицій уніатської церкви. Не менше занепокоєння в авторів протестації спричинили й перспективи втрати митрополією своїх давніх привілеїв, зокрема, права обирати вищих церковних ієрархів, а не отримувати призначених московським патріархом, згідно з традиціями, що склалися в московському православ'ї. Неабиякі побоювання викликала й перспектива втручання московського владики у внутрішні справи Київської кафедри, форми й масштаби яких українське духовенство мало змогу спостерігати на прикладі Слобідської України, терени якої собор 1667 р. увів до складу новоутвореної Білгородської митрополії [157].

Реагуючи на висловлені застереження, гетьман Самойлович просив Москву зберегти за київськими владиками їхні попередні привілеї, включно з правом обирати митрополита вільними голосами, фундувати друкарні й школи. А ще радив, щоб Московський патріархат отримав від Константинополя благословення на перехід київського митрополита під його зверхність, а київський архипастир і надалі зберігав за собою титул «екзарха Константинопольського патріархату». Московський уряд у своїй відповіді на звернення гетьмана визнав його пропозиції слушними, за винятком положення про збереження за київським митрополитом титулу екзарха Вселенського патріарха. Натомість патріарх Йоаким не став обтяжувати себе жодними обіцянками.

8 листопада 1685 р. в Успенському соборі Кремля відбулося поставлення Гедеона у київські митрополити, і лише після цього світська влада Московської держави відправила до Стамбула посольство М. Алексєєва, щоб хоч заднім чис-

[156] Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 1. Т. 5: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620—1694). Киев, 1873. С. 101; Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії... С. 57.

[157] *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 5... С. 55—61.

лом надати цій інтронізації видимості канонічної легітимності [158]. Виконуючи поставлене завдання, посол спершу намагався використати давній вплив Москви на єрусалимського патріарха Досифея. Однак той у листах до царів Івана і Петра Олексійовичів і патріарха Йоакима констатував незаконність задуманої ними справи, а отже і її недоцільність [159]. Значно продуктивніше склалися в посла стосунки з візиром, який на тлі тяжких поразок Османської імперії в Європі виявляв зацікавлення в поліпшенні відносин з Московською державою.

Урешті, рекомендації візира та матеріальне заохочення константинопольського патріарха Діонісія (у справі фігурувало 200 золотих і «три сорока соболів»), який щойно 1686 р. вчетверте зійшов на патріаршу кафедру й потребував затвердження османським урядом, схилили його до задоволення московських прохань. Більше того, рекомендації візира й матеріальне заохочення в 200 золотих змінили й ставлення патріарха Досифея, який у грамотах до православного населення Речі Посполитої та гетьмана Самойловича закликав вважати владику Гедеона істинним київським митрополитом і сприяти в його архипастирському служінні [160]. Скликаний у червні патріархом Діонісієм собор також підтвердив легітимність обрання Гедеона на Київську кафедру. А в грамотах гетьману Самойловичу й усім вірним Київської митрополії Діонісій підтвердив передання московському патріарху права поставляти київського митрополита, але той і надалі мав згадувати у диптиху першим ім'я константинопольського патріарха, засвідчуючи тим самим владу Вселенського престолу над Київською митрополією.

Швидке залагодження місією Алексєєва справи, що, з огляду на канони і православні традиції, виглядала майже безперспективною, дослідники схильні пояснювати передовсім скрутними зовнішньополітичними обставинами, в які потрапила Порта і з яких намагалася вибратися, втримавши Москву від приєднання до антиосманської Священної ліги. Утім, підписання Московською державою «вічного миру» з Річчю Посполитою (26 квітня 1686 р.) всі ці розрахунки знецінило, оскільки Москва взяла на себе зобов'язання анулювати попередні домовленості з Османською імперією і Кримським ханатом та долучитися до антимосковського союзу.

За нових обставин поступливість патріарха Діонісія у справі перепідпорядкування Київської митрополії Москві дістала рішучий осуд серед східних ієрархів. Константинопольський собор 1687 р. засудив його дії як очевидний прояв симонії й на цій підставі позбавив патріаршого престолу. Про анулювання ж самого акта передання канонічної території Константинопольського патріархату Москві на соборі не йшлося, оскільки східні ієрархи розглядали виданий Діонісієм дозвіл саме як одноразовий акт, що стосувався конкретного затвер-

[158] Бурега В.В. Присоединение Киевской Митрополии к Московскому Патриархату: Как это было. *Печерський Благовісник: Журнал Свято-Успенської Києво-Печерської лаври.* 2007. № 1.

[159] *Архив ЮЗР.* Ч. 1. Т. 5... С. 142—158.

[160] Там само. С. 160—166.

дження московським патріархом обрання владики Гедеона на митрополичий престол 1685 р.

Тим часом становище самої Київської митрополії після її фактичної анексії змінювалося за сценарієм, приблизно передбаченим авторами протестації 1685 р. Так, якщо перші два наступники Гедеона Варлаам Ясинський і Йоасаф Кроковський ще обиралися на соборах у Києві (відповідно у 1690 і 1708 рр.), а в Москві лише посвящались у сан, то після проведення Петром І синодальної реформи право обрання митрополитів вільними голосами в українського духовенства було відібрано. Тож 1722 р. під час заміщення вакансії на Київській кафедрі вже Петро І обирав архієрея з чотирьох кандидатур (двох українців і двох росіян), запропонованих Синодом, а обраний у такий спосіб на кафедру Варлаам Вонятович отримав посвяту не в сан митрополита, а лише архієпископа.

Після смерті Петра І і відновлення в Україні 1727 р. інституту гетьманства владика Варлаам клопотався про поновлення титулу митрополита, але успіху не мав. Ще раніше з-під юрисдикції київських митрополитів вийшли Чернігівська і Могилевська єпархії, які перейшли в пряме підпорядкування московському патріарху. На Правобережжі до унії з Римом долучилися Львівська, Луцька й Перемишльська єпархії. Як наслідок, влада київського митрополита, згодом архієпископа поширювалася лише на Київську єпархію. Київська митрополія у такий спосіб втратила свій особливий статус і перетворилася на одну з рядових єпархій Московської патріархії. Водночас у ході анексії Київської митрополії Москва ініціювала процеси нівелювання особливостей українського церковного співу, української вимови богослужбових текстів, українського друку церковних книг тощо [161].

Виразну ж відповідь на питання, яким було ставлення світської еліти Гетьманату щодо належності української церкви, дає документ 1710 р., де в преамбулі містилося зобов'язання гетьману домагатися її повернення під екзаршу константинопольську «первобытную власт». Це завдання розглядалося в контексті повернення київському митрополичому престолу «болшей... поваги» й поліпшення управління духовними справами, а його реалізацію планувалося розпочати після звільнення «Ѻтчизны от їга московского». Саме тоді гетьман мав звернутися до «Столицѣ Апостолской Константинополской» з проханням відновити «рєляція и послушєнство синовскоє до помянутого Апостолского Константинополского трону, от которого проповѣдію єваглскою вѣри сотой католичєской просвѣщєна и моцнєна быти ѵдостоилася» [162].

Обмеження автономії Гетьманату в роки Великої Північної війни. Виступ гетьмана Івана Мазепи. Спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на його територію окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської панівної династії тощо стають особливо виразними з почат-

[161] Бурега В.В. Присоединение Киевской Митрополии к Московскому Патриархату...

[162] *«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення).* Львів, 2011. С. 89.

ком XVIII ст., коли Петро I, намагаючись вийти на Балтику, розпочав війну зі Шведським королівством. Велика Північна війна 1700—1721 рр. потребувала небаченого раніше напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації цих мобілізаційних заходів російською владою порушуються прерогативи гетьманського уряду щодо управління військом, без узгодження з українською адміністрацією на задоволення потреб російської армії залучається людський потенціал та вимиваються матеріальні ресурси краю.

Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проєкти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо. Прагнучи втримати польського короля Августа Саксонського в антишведській коаліції, Петро I змусив гетьмана Мазепу відмовитись від планів уведення Правобережжя до складу Гетьманату, хоча фактично така перспектива виглядала цілком реальною.

Спровокований такими діями Москви, а також усвідомлюючи ризики втрати державності в разі перемоги шведського короля і його польського союзника Станіслава Лещинського над Петром I, восени 1708 р. І. Мазепа пориває з царем і об'єднується з Карлом XII. Утім, зважаючи на відсутність ґрунтовної підготовки цього важливого зовнішньополітичного кроку, узгодженості дій козацької старшини та належних логістичних заходів, населення виявилося непоінформованим щодо таких планів, козацькі полки — розділеними й не готовими ефективно підтримати виступ гетьмана, що в поєднанні зі слабкою скоординованістю дій зі шведським командуванням дало змогу російському військовому і політичному керівництву нейтралізувати загрозу. Більша частина козаків залишилася на боці Петра I. На підтримку гетьмана виступила лише Запорозька Січ, очолювана кошовим Костем Гордієнком. Відплатою ж імперського центру за такі дії стало зруйнування в травні 1709 р. Чортомлицької Січі та заборона запорозьким козакам проживати у межах Вольностей Війська Низового.

Політичний виступ гетьмана лише на деякий час змусив Петра I демонструвати готовність зберегти в непорушності устрій Гетьманату. Проте вже під час обрання на гетьманство І. Скоропадського в листопаді 1708 р. цар виявив повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру небажаного йому претендента П. Полуботка, а також відмовивши українській стороні у правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому договорі. А відразу після перемоги, здобутої над армією короля Карла XII під Полтавою 27 червня 1709 р., російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого й ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й на реформування базових засад його політичної системи.

Істотним обмеженням прерогатив гетьманської влади та української автономії загалом стало запровадження Петром I у середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьмані. Офіційні прерогативи нової державної інституції, що їх було визначено в царській інструкції від 18 липня, передбачали стеження за

пересуванням запорожців теренами України; нейтралізацію агітації прибічників гетьмана І. Мазепи; контроль за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана І. Скоропадського та його кроками у сфері кадрової політики. Надалі коло функціональних обов'язків царського резидента постійно розширювалося. Так, таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р., не лише конкретизувала чи уточнювала повноваження російського представника, а й помітно зміщувала акценти його діяльності. Зокрема, щодо політичного нагляду резидентові наказували «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способы». Щоби запобігти «измене», резидент міг за потреби скористатися двома піхотними полками, введеними до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також іншими російськими військовими частинами, розквартированими по Україні. У таємній інструкції увагу резидента звертали й на питання кадрової політики: «усматривать в разговорах и во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны» [163].

Вельми симптоматичною є поява в таємних пунктах від 16 липня 1718 р. такого завдання: «со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество содержит их при милости своей при данных им привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тягости, то чинят они собой, о чем его царскому величеству не ведомо». Інакше монарх «конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить» [164]. Тобто, крім функцій політичного нагляду і контролю за діями гетьмана і старшини, резидент мав виконувати і роль головного пропагандиста імперської ідеології в Україні. Загалом же запровадження в політичну систему останньої російського державного інституту, уповноваженого здійснювати функцію контролю, не лише істотно обмежувало гетьманську владу, а й було ще одним кроком до ліквідації гетьманського статусу.

Одночасно розпочався процес нищення тогочасних традицій у сфері кадрового забезпечення функціональних спроможностей місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників почав активно підважуватися заходами російської влади, зацікавленої у формуванні лояльного до інтересів царя старшинського корпусу. Уряд Петра І активно втручався і порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, започаткував практику посадження на уряди іноземних шляхтичів, яким були абсолютно чужими українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату із загальноімперськими зразками. Наступним кроком на шляху свідомого руйнування російською владою політичної системи Української держави стало поширення в 1712—1714 рр. на її правове

[163] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1806. Л. 86—87.
[164] Там само. Д. 1759. Л. 12—13 об.

поле дії примусових обмежень у сфері торговельно-економічної діяльності — царських указів про так звані заповідні товари.

Малоросійська колегія та реформи державного устрою Гетьманату 1720-х років. Ще радикальніший наступ на українську автономію російська влада розпочала навесні 1722 р. із запровадженням в Україні, як уже згадувалося, російської владної інституції — Малоросійської колегії. Із її заснуванням, по суті, відбувся перехід до завершального етапу нівелювання самобутніх ознак політичної системи Гетьманату, уніфікації із загальноімперськими зразками норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада здійснила спробу ліквідувати інститути гетьмана і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансову системи.

Повноваження колегії, окреслені під час її заснування, зробили цю інституцію водночас найвищою касаційною інстанцією Гетьманату, верховним фінансовим органом та найвищою контрольною установою. Смерть гетьмана Скоропадського на початку липня 1722 р. відкрила перед імперським центром перспективу значно радикалізувати реформу й ще більше обмежити автономію Гетьманату. З ініціативи президента колегії у Сенаті підготували й 16 квітня схвалили указ, відповідно до якого колегія з установи Російської імперії, що здійснювала функції контролю в Україні, перетворилася на повноцінну владну структуру, яка функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією, а, враховуючи її повноваження, фактично ставала над нею. Законодавчо було закріплено й нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів [165]. Водночас реалізовувався курс на ліквідацію гетьманської форми правління. Проведення нових виборів гетьмана по смерті Скоропадського Петро I заблокував, а гетьманські прерогативи делегував Малоросійській колегії. Апеляції вищих українських старшин щодо нелегітимності таких дій монарха обернулися для них арештом і ув'язненням у Петропавлівській фортеці.

Контрреформи 1726—1727 рр. Перша реставрація гетьманства. Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора зумовили певну лібералізацію політики Російської імперії, у контексті якої було на деякий час згорнуто інкорпораційні реформи в Україні. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі — Катерина I та Петро II — під тиском як зовнішніх, так і внутрішніх політичних чинників мусили відмовитися від навального наступу на українську автономію, що здійснювався у попередні роки.

На засіданні Верховної таємної ради 11 лютого 1726 р. було розглянуто проєкт контрреформ, який передбачав «ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы», а

[165] РГАДА. Ф. 9. Оп. 2. Д. 32. Л. 25—27 об.; *ПСЗРИ*. Т. 7. № 4196.

також скасування усіх запроваджених колегією нових статей оподаткування та реставрації козацького устрою. Проєкт був своєрідним компромісом між російською та українською сторонами, адже, передбачаючи відновлення гетьманської форми правління і ліквідацію найрадикальніших нововведень у сфері фінансів і судочинства, він зберігав в Україні Малоросійську колегію, щоправда, істотно обмеживши її повноваження.

Черговий різкий поворот в українській політиці офіційного Петербурга відбувся після сходження на російський трон Петра II. 12 травня 1727 р. було ухвалено скасувати в Україні всі запроваджені Малоросійською колегією податки та «обнадежить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскоре» [166]. Відповідно вже згадуваним рішенням про передачу українських справ від Сенату Іноземній колегії центральна влада фактично визнала факт окремішності України та її особливий статус у політичному житті імперії, що, зокрема, підтверджувалось появою урядового указу від 20 червня про дозвіл в Україні чергової гетьманської елекції, однак з чітко визначеною у Петербурзі провладною кандидатурою [167].

У другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію міністру, формуляр гетьманської присяги та «особливые секретные пункты» царському представнику при гетьманському уряді. З цього пакета документів на особливу увагу заслуговують таємні пункти-інструкції, які розкривають зміст проєкту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм його реалізації. Зокрема, у них неприховано визнавався декларативний характер виборчої процедури згідно з українською правовою традицією, підтвердженням чому слугувала акцентація уваги на прихильності імператора до кандидатури Данила Апостола. Як зазначено вище, міністр Наумов отримав розпорядження на той випадок, якщо йому не вдасться переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, —фактично піти на згортання старшинського волевиявлення, інформувавши про це політичний центр [168].

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана Д. Апостола, за імітації видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради. Водночас відновлення гетьманства, безперечно, сприяло збереженню української козацької державності ще на декілька десятиліть.

Україна під орудою Правління гетьманського уряду. Друге скасування гетьманства. З утвердженням при владі імператриці Анни Іоаннівни українська політика Петербурга стає ще жорсткішою. З 1733 р. там все частіше обговорюють питання про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реанімації в повному обсязі курсу Петра І. Імператриця була переконана, що «перемена в правлении малороссийском (здійснена Петром І. — *Авт.*) от наро-

[166] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1780. Л. 10—10 об.
[167] *Сборник РИО*. Т. 63. С. 270, 779; РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1780. Л. 92—96.
[168] РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1780. Л. 97—102.

да с великой благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно» [169]. Тож коли до столиці на Неві почали надходити повідомлення про важку хворобу гетьмана Апостола, уряд Анни Іоаннівни ухвалює рішення ліквідувати по смерті українського регіментаря Гетьманат як форму політико-адміністративного устрою.

Не надто сподіваючись, що ця «перемена в правлении малороссийском» буде «от народа с великой благодарностию принята», з метою пом'якшення негативної реакції в суспільстві («чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований») у Петербурзі завбачливо вирішили «в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать» [170]. 1734 р., після смерті Д. Апостола, Анна Іоаннівна видала маніфест, у якому запевняла, що гетьманські вибори невдовзі буде проведено. Водночас князю А. Шаховському, керівнику так званого Правління гетьманського уряду, що виникло на заміну інституту гетьманства, надали таємну інструкцію. З неї неважко зрозуміти головне завдання, покладене на «правителя»: зробити все можливе, аби український народ «приобыкал к великороссийскому управлению» [171].

«Освічений Гетьманат» Кирила Розумовського. «Привикання до великоросійського правління» тривало понад п'ятнадцять років, аж поки на початку 1740-х на російський трон не зійшла Єлизавета Петрівна. За неї урядовий курс щодо українських справ помітно лібералізується, й це позитивно відображується на статусі автономії. Після подорожі 1744 р. до Глухова, Козельця, Києва та поклоніння печерським святиням, під час якої українська старшина і народ вітали імператрицю й неодноразово висловлювалися за те, аби відновити давні права і вольності, восени 1746 р. Єлизавета повідомляє про свій намір реставрувати в Україні гетьманську форму правління. Указ з цього приводу імператриця підписала 5 травня 1747 р., а на початку березня 1750 р. на Генеральній раді в Глухові з великою урочистістю та дотриманням певного церемоніалу було обрано гетьмана — Кирила Розумовського, щоправда, його самого на раді не було. Претендент на булаву перебував у цей час у Петербурзі, і після глухівських «формальностей» Єлизавета Петрівна у придворній церкві вручила йому гетьманські клейноди.

Незважаючи на театральний бік організованого імператрицею лицедійства, Розумовський-молодший у політичному сенсі виявився не такою вже й безпомічною іграшкою в руках офіційного Петербурга, як на це сподівалося оточення Єлизавети Петрівни і як про це, власне, писало чимало російських та й вітчизняних істориків. У роки гетьманування Кирила Розумовського Україна, поза всяким сумнівом, переживала своє останнє у XVIII ст. політичне, господарське та культурне піднесення. До того ж у спадок від свого попередника на чолі Гетьма-

[169] Цит. за: Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Изд. 2-е. Кн. 4. Т. 19. Санкт-Петербург, 1895—1896. С. 1207.

[170] *Сборник РИО*. Т. 58. Санкт-Петербург, 1887. С. 23—24.

[171] Там само. С. 25.

нату — Правління гетьманського уряду, де перші ролі відігравали російські офіцери, а козацькі старшини лише слугували такою собі бутафорією колишнього автономного статусу України, гетьман отримав повністю розладнаний державний організм. Тож уже перше знайомство з українськими справами переконало Розумовського в необхідності проведення радикальних перетворень. Вихований при петербурзькому дворі, гетьман, звичайно ж, бачив майбутнє України як частини Російської імперії. Але такої частини, де б і надалі шанувалися місцеві права та звичаї, а також було створено умови для господарського піднесення краю та його культурного розквіту.

У дусі модної тоді при імперському дворі доктрини «освіченого правління» Розумовський узявся насамперед за проведення судової реформи. За задумом гетьмана, реформа була покликана не тільки створити стрункy систему судових установ, а й забезпечити належний правопорядок. Істотних змін зазнала структура державного управління. Гетьману вдалося, хоч і на короткий час, перебрати на себе прерогативу призначення полковників — очільників місцевих органів влади, яких з часів Петра I визначали в Петербурзі. Розумовський відновив практику регулярного скликання старшинських рад, на засідання яких виносять найважливіші питання державного життя України. Упроваджуючи в політичну сферу елементи публічності, прозорості ухвалення рішень, гетьман виношував плани поступового конституювання шляхетського сейму як станово-представницької установи Гетьманату. Такий підхід повністю відповідав концепції «освіченого правління» і ще більше наблизив би Україну до європейського цивілізаційного простору. Прагнучи активізувати господарське життя, гетьман скасовує внутрішні мита й домагається дозволу на вільну торгівлю українських купців за межами Російської імперії. На особливу увагу заслуговують реформи Розумовського в царині освіти та культури. Гетьман розпочав підготовку до відкриття в Україні першого світського університету. З огляду на незадовільний стан українського книгодрукування, неабиякого значення набувала пропозиція заснувати при університетах, а «где запотребно судится і при гімназіях», друкарень для забезпечення населення творами як церковного, так і світського змісту.

Восени 1763 р. старшина скликала у Глухові з'їзд, на який виносилося питання законодавчого закріплення й розширення автономії Гетьманату. Результати дебатів, що розгорнулися на з'їзді, було вміщено в двох петиціях, поданих на ім'я нової імператриці Катерини II. Одна з них, наголошуючи на запевненнях російських монархів не лише дотримувати непорушно всі ті права і привілеї, що їх набуло козацтво від литовських князів і польських королів, а й значно розширювати їх, містила вимогу, аби імператриця своїм указом ствердила всі ці права, привілеї, вольності та звичаї. Конкретні ж пропозиції стосувалися підтвердження прав на вільний вибір гетьмана, затвердження компетенції Генеральної ради, заснування університетів у Батурині та Києві, гімназій і друкарень по всій Україні, а також виведення російських військ з українських земель тощо. По суті, йшлося про відновлення договірного характеру українсько-російських відносин, злама-

ного Петром І. У другій петиції порушувалося питання збереження гетьманської влади за династією Розумовських. Пропонувалося на випадок смерті гетьмана вибрати на його місце одного з його синів — «достойнішого».

Однак історія розпорядилася так, що на той час Гетьманат уже не мав шансів на майбутнє. Російська імперія якраз добудовувала каркас своєї версії абсолютизму, за якої самодержавство не лише ставало стрижнем влади в державі, а виступало водночас і її джерелом, і змістовим наповненням. Не допускала російська модель абсолютизму й простору для існування регіональних автономій.

Інкорпораційні реформи 1760-х — початку 1780-х років. Прагнучи однорідності державного устрою, Катерина ІІ протиставляла впроваджуваний нею новий раціональний порядок (за її визначенням, «найкращий з усіх порядків» [172]) давнім привілеям окремих історичних регіонів, які для неї були допотопними реліктами, що тільки перешкоджали досягненню основної мети — створенню унітарної, добре врегульованої держави. Тож у січні 1764 р. імператриця викликала Розумовського до Петербурга для пояснень щодо старшинських ініціатив. Тоді ж імператриця в листі до генерального прокурора князя А. Вяземського чітко пояснила, що головними принципами політики щодо західних околиць імперії мають стати русифікація та адміністративна централізація: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу було б непристойно, однак не можна вважати ці провінції чужими і поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс» [173]. У процесі пошуку цих «зручних способів» уряд Катерини ІІ взяв курс на поступову уніфікацію державних порядків Гетьманату та асиміляцію тамтешнього суспільства.

10 листопада 1764 р. було оприлюднено маніфест імператриці про ліквідацію в Україні інституту гетьманства. Тоді ж створено Другу малоросійську колегію, що замінила собою гетьманську форму правління й водночас увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату. Вже під час заснування колегія поглинула найвищий виконавчий орган при гетьманському правлінні — Генеральну військову канцелярію, роком пізніше підпорядкувала Генеральний військовий суд, а ще двома роками по тому Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії та інші українські інституції було трансформовано в колегіальні департаменти.

Розпочавши такі грандіозні в аспекті демонтажу українського державного життя перетворення, імператриця, як дізнаємося з листа до призначеного «малоросійським шефом» графа П. Румянцева, не надто переймалася загрозою формування старшинсько-шляхетської опозиції. Навіть у розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, яку українські опозиціонери використали як трибуну для

[172] Там само. Т. 7. Санкт-Петербург, 1871. С. 376—391.
[173] *ЧИОНЛ*. Кн. 1. Киев, 1885. С. 104.

відстоювання автономних прав Гетьманату [174], Катерина II в листі до Румянцева продемонструвала повне нехтування депутатськими наказами, розцінюючи їх як «умоначертания прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения» [175].

Крім ігнорування невигідних для царського двору проєктів і пропозицій, в арсеналі російської влади була й звична практика маніпулювання соціальними суперечностями. Та якщо в роки гетьманування І. Виговського чи П. Полуботка уряди Олексія Михайловича і Петра І апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб вплинути на українську еліту, то в часи Катерини II офіційний Петербург відкрито загравав із козацькою старшиною, обіцяючи їй у разі лояльного ставлення статус російського дворянства. Тож втрату виняткових політичних прав у межах Гетьманату компенсували гарантіями широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби по всій імперії. Одночасно імператриця остаточно ліквідувала принцип виборності старшин, поширивши ці зміни й на найнижчий, сотенний, рівень. Старшинські двори нарешті звільнили від постоїв російських військ. Звичною стала практика надання козацьким урядникам табельних чинів.

Вирішальним у процесі юридичного відмежування старшини від решти загалу став 1767 р., коли українська еліта отримала право обирати депутатів у Законодавчу комісію та брати участь у роботі цієї інституції на тих самих підставах, що й російські дворяни. З цього часу старшини могли посилати своїх дітей у кадетський корпус і товариства шляхетних дівчат. Перед тим, ще з листопада 1766 р., уряд Катерини II дозволив старшинам купувати вотчинні села. Це стало початком процесу юридичного закріплення в маєтностях української еліти — як усього загальноімперського нобілітету — права на користування підневільною працею. У січні 1782 р. землі Лівобережної України, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва було приєднано до імперії. Указ імператриці від 3 травня 1783 р. закріпив існування на теренах Лівобережної України кріпосного права. А серія указів і розпоряджень поширила на українське шляхетство дію жалуваної грамоти Катерини II дворянству від 1785 р. Ужиті політичні заходи та створені соціальні резервуари для зниження політичної активності позбавленої державності української старшини підвели необхідну базу під остаточну інкорпорацію українських земель. Отже, Гетьманат — ранньомодерна Українська держава, що понад століття репрезентувала державницькі устремління українців, — припинив своє існування і став надбанням історії.

[174] Kohut Z. A Gentry Democracy Within an Autucracy: The Politics of Hryhorij Poletyka (1723/25—1784). *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleaques on His Sixtieth Birthday?* Gambridge, Mass., 1980. P. 507—519.

[175] *Сочинения императрицы Екатерины II*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1850. С. 189—190.

МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ

РОЗДІЛ **19**

«Своя земля» в політичних
та історичних наративах
другої половини XVII — XVIII ст.

•

РОЗДІЛ **20**

Конфесійний фактор ідентичності

•

РОЗДІЛ **21**

Мова як ознака ідентичності

РОЗДІЛ **19**

«СВОЯ ЗЕМЛЯ» В ПОЛІТИЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — XVIII ст.

Андрій Бовгиря

«Предковічна вітчизна». За відносно нетривалий період існування Українського Гетьманату було створено комплекс історичних і політичних наративів, у яких відображено основні маркери ідентичності спільноти, що мешкала на його теренах. Насамперед це уявлення про територію, вітчизну, етногенетичний міф, самоназва, релігія, мова, конструювання образу «іншого». Помітне місце в цьому ряду посідає концепт «своєї землі».

В історичних наративах і актових документах Гетьманату простежуються три умовних рівні уявлень про «свою» землю. Йдеться про прабатьківщину, уявний / ідеальний і реальний простір. Між ними неможливо провести чітких розмежувань, оскільки в текстах вони взаємодіють. Водночас одні й ті самі територіальні найменування — Русь, Малоросія, Україна — могли змінювати своє значення і межі просторового охоплення. Кожний із зауважених рівнів спирається на певний пласт знань про минуле. Тож спробуємо дати відповідь на питання, як саме образ «своєї» землі корелювали з етногенетичним міфом, рецепцією давньоруської спадщини, сучасною авторам політичною кон'юнктурою; якою мірою усвідомлення минулого визначало контури уявних чи реальних кордонів; яку спільноту / спільноти вони конституювали, для кого вони виступали маркерами ідентичності.

Автор «Літопису Грабянки» конструює ґрунтовний діалог, який згідно з його текстом відбувся 1654 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким і кримським ханом Ісламом-Гіреєм. Його основу становлять взаємні претензії щодо порушення попередніх договірних зобов'язань. У хід вступають історичні аргументи: хан погрожує застосувати військову міць проти козаків, нагадуючи про Батиєве завоювання Русі. У відповідь

Хмельницький дорікає ханові за віроломство стосовно своїх предків — «праотцев племени нашего козар», яких татари «жестокими бранми в конец погубивши». По суті, він висуває хану територіальні претензії, звинувачуючи татар у захопленні «землі предків» — хозар: «...на их земле и доднесь в Криму обретаете» [1]. Підставою таких претензій для автора наративу прислужився відомий хозарський етногенетичний міф, зміст якого ретранслюється на пізніший період, ілюструючи континуїтет «своєї» історії з найдавніших часів до середини XVII ст. Відповідно до цього міфу прабатьківщиною «козар», а отже, і «малоросійського народу», який вважається їх нащадком, є ареал Північного Приазов'я та Причорномор'я, Крим, звідки вони потім почали свою експансію, розселившись по берегах Дону на схід і вгору по Дніпру, а також у Паннонію, на береги Волги і Каспійського моря [2].

Слід зазначити, що «хозарський міф», зокрема його географічна складова, дещо різняться у короткій і повній редакціях «Літопису Грабянки» [3]. В обох текстах хозари не були автохтонами цієї території. У короткій версії згадується про їх найменування від річки «Козари», осілість «над озером Меотійським» [4]. У поширеній версії первинну локалізацію хозар зображено докладніше. Тут вони мають подвійну номінацію: «аляно-козари», які дістали свою назву від «Алянських гір» і тієї ж річки «Козари», «текущей чрез Бухарскую землю в Хвалынское море». Ще однією істотною розбіжністю між текстами обох редакцій є згадка про «цимбрів», або «кімерів». У короткій редакції вони прямо ототожнюються з «козарами», будучи екзонімом, — «от римлян нарицахуся» [5]. У поширеній редакції «козари» витіснили «цимбрів / кімерів» — предків «литви», «жмуді», «швен» — і осіли на їхніх землях. У цьому ж наративі згадується Таврика, або Крим — «крепчайшая твердыня и убежище козар». Автор докладно описує природні умови півострова, його географічні кордони, багаті ресурси. Цю територію названо основним джерелом добробуту хозар, а також їх військової могутності: «Тими изобилии Каган воинство силное собирал и у себя держал и богатился оттуда зело» [6].

Сюжет про прабатьківщину «козар», крім двох редакцій «Літопису Грабянки», простежується також у «Житіях св. Мефодія і Костянтина» авторства Дмитра Ростовського (Туптала). Ці два тексти в епізоді про хозарське розселення виявляють подібність до відповідного фрагмента з «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» Мацея Стрийковського, де хозари побіжно

[1] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*. Киев, 1853. С. 142.

[2] Там само. С. 3—4.

[3] Про співвідношення обох редакцій «Літопису Грабянки» докладніше див.: Бовгиря А. *Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів*. Київ, 2010. С. 71—96.

[4] *Гисторія... Г. Граб'янки. Літопис краткий* / упоряд. В. Мойсієнко. Житомир. 2001. С. 40.

[5] Там само. С. 40.

[6] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 5—6.

згадані як «народ руський», якому платили данину інші русичі [7]. У зазначеному сюжеті «Хроніки» перелічено нащадків двох синів Яфета — Гомера і Мосоха. Це кімери, алани, саси, гепіди, германи, готи та інші, які, об'єднавшись, почали своє просування з Малої Азії на північ. Їх притулком на деякий час стають береги Меотійського озера, звідки кожен з народів продовжив свій історичний шлях [8].

У «Літописі Грабянки» і «Житіях св. Мефодія і Костянтина» до цього сюжету екстрапольовано хозарів як предків «малоросійського народу», а Крим, Приазов'я та Причорномор'я стають їх новою батьківщиною, центром, звідки вони продовжують своє розселення і експансію. Саме тут, за аналізованими наративами, і закінчується історія власне «козар», володіння яких звузилися до споконвічних територій, що поклало початок новій спільноті — «малоросійським козакам».

Подальший розвиток і адаптацію хозарського міфу в контексті уявлень про прабатьківщину спостерігаємо в документі 1710 р. «Договори і постановлення прав і вольностей Війська Запорозького...», де згадуються «валечный стародавний козацкий народ, прежде сего именованний козарский», та його «обширные владения» [9]. Рамки останніх не конкретизуються, але зміст сюжету дає можливість стверджувати про його запозичення з тексту короткої редакції «Літопису Грабянки».

Подібні запозичення фіксуються і у Величковому «Літописі», де «своя» земля ототожнюється зі «старовечной истой козарской отчизной» [10]. У цьому наративі уявлення про межі «предковічної вітчизни» дещо розширилися завдяки приєднанню до неї значної частини київоруської території, що є своєрідним прикладом рецепції давньоруського минулого, а також певної адаптації хозарського міфу. Згадаймо наполягання Самійла Величка на спільному корінні русі і поляків. Спільне походження передбачало також і спільну територію проживання, розміри якої набагато ширші від уявної споконвічної землі хозар: «...истинние з древних веков земли и провинции наши Сарматийские Козакоруские, от Подоля и Волох по Вислу и аж до самого Вилня и Смоленска долгие и обширние граници свои имущии, а именно: Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелминскую, Белзскую, Подолскую, Волинскую, Премислскую, Мстиславскую, Витепскую и Полоцкую».

Поляки, за цим міфом, вважаються відступниками або навіть порівнюються зі старозавітним Каїном не лише через утиски своїх «єдинокровних братів», а й також через нехтування «землею предків», в яку вони повернулися, але вже як завойовники: «...от сопребывания з продками нашими древних оних веков отдалилися, и иншое именование (еже есть ляхи и поляки) себе учинивши, а за

[7] Stryjkowski M. *Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi*. T. 1. Warszawa, 1846. S. 121.

[8] Там само. S. 21—22.

[9] *Договори і постанови* / упоряд. О. Алфьоров. Київ, 2010. С. 21.

[10] Величко Самійло. *Літопис* / упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2020. С. 475.

Вислу заволокшися, на чуждих кгрунтах и землях там между знаменитыми реками Европейскими Одрою и Вислою осели» [11].

Отже, річка Вісла, а також просторове визначення «за Віслою» стали своєрідним топосом у текстах як символ «чужої» землі і водночас географічним маркером, що визначає межі «своєї» землі.

Які наслідки мали уявлення про прабатьківщину, їх інструменталізація для подальших ідеологічних конструкцій і територіальних обґрунтувань у наративах раннього модерну? Пониззя Дніпра — частина прабатьківщини, територія розселення хозар — у деяких сюжетах козацьких літописів розглядаються як ареал поширення козацтва [12], яке уявлялося елітою «малоросійського народу», «корень и утверждение чести и векопомной славы», як називав його Самійло Величко [13]. Легітимація цього ареалу, закріплення його за козаками в текстах літописів пов'язуються з реформами Стефана Баторія (1576—1586), який дарував козакам землі, а також визнав їх рівними шляхетському стану, затвердивши їхні права і привілеї, дарував герб, запровадив адміністративну структуру [14]. Запорожжя, козацькі володіння, вважалися відособленими; вони в тому ж творі Величка зображені своєрідним витоком, «предковічною вітчизною» [15].

Про самопрезентацію запорожців йдеться, зокрема, у вмонтованому в наративний текст листі Івана Сірка до кримського хана, де він відстоює свої права на козацькі володіння, куди вторглися татари. Запорозький кошовий, так само як і Хмельницький у «Літописі Грабянки», апелює до історичного минулого, предків «древнейших и славнопамятных вождей наших козацких», які «не тилко Цариграду, но и всему царству Греческому были страхом» [16]. Із наведеної цитати не зовсім зрозуміло, хто мався на увазі під «предками нашими». Можна припустити, що йшлося саме про хозар.

Уявлення про прабатьківщину — місце, звідки починалася історія географічної локалізації спільноти, що вважалася родоначальником «малоросійського народу», корелюється з репрезентованим в історичних наративах етногенетичним міфом. Тож хозарський міф з його конкретною територією розселення «козар» є одним з відображень уявлення про прабатьківщину. Його було інструменталізовано в окремих сюжетах різноманітних текстів Гетьманату для легітимації своєї історії, прав на займану територію.

---

[11] Там само. С. 135, 138—139.

[12] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 18.

[13] Величко Самійло. *Літопис*... С. 258.

[14] Величко Самійло. *Літопис*... С. 130; *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 21—22.

[15] Величко Самійло. *Літопис*... С. 579. Сама Січ у документах кінця XVII ст. іноді іменувалася «столицею козацькою», «столица наша запорожская, откуда предки наши здобували славу» (*Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*. Київ; Львів, 2004. С. 302; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 5. Санкт-Петербург, 1867. С. 145).

[16] Величко Самійло. *Літопис*... С. 490.

Давньоруська спадщина: уявна територія. Самійло Величко, описуючи обставини укладення Переяславських статей 1654 р., особливо відзначив ставлення московського царя до цієї події: «Радостен был, же так значная часть земли малоросийской, в православии грекоруском зостававшей, к нему, православному монарху, без жадной войны и кровопролития доброволне приклоняется» [17].

Що розумів Величко під означенням «земля малоросійська»? Які просторові межі займала Мала Росія в ментальній і реальній географії? Передусім слід зазначити, що цей термін має візантійське походження і пов'язаний зі створенням на початку XIV ст. Галицької митрополії. Для позначення нової церковної структури в канцелярії константинопольського патріарха почали використовувати назву «Мала Росія» — Μικρὴ Ρωσία [18]. Надалі ця назва вийшла за рамки церковного і набула територіально-політичних характеристик. Це найменування, як неодноразово наголошувалось в історіографії, вживалося для позначення Галицько-Волинської держави — колишнього князівства Київської Русі, а з 1253 до 1340 р. — королівства, оскільки князь Данило отримав королівську корону від Папи Інокентія IV. Титули королів цієї держави містили означення *Rusiae Minoris*. Галицькі бояри після приєднання держави до Польського королівства іменували короля Казимира III «король Ляхії і Малої Росії» [19]. Надалі, через політичні чинники, що визначали й церковну структуру на землях колишньої Русі, змінювалася і семантика терміна «Мала Росія», яка виходила за межі свого початкового територіального позначення [20].

Практично до середини XVII ст. цей термін було забуто. Він зникає з офіційних документів, хронік, історичних текстів. Початок Української революції, колізії навколо протекторства московського царя знову його актуалізували. Однак за часів Хмельницького цю назву для позначення території, контрольованої козацькою адміністрацією, використовували винятково для офіційного діловодства та листування з Москвою і практично не вживали для внутрішніх адресатів [21]. Тобто на той час вона ще не стала самоназвою «своєї» землі.

Водночас, крім позначення реальних територіальних обширів, назву «Мала Росія» використовували для ідентифікації чогось значно більшого. Власне, це і мав на увазі Величко, коли згадував про частину малоросійської землі, яка прийняла протекторат царя. Територія кількох колишніх південно-східних воєводств Речі Посполитої й ареалу козацької держави, у візії автора «Літопису», була частиною цілого — Малоросії. Під нею він розумів територію середньовічної Русі. Продовжуючи цей сюжет, Величко вміщує до свого твору текст знаме-

[17] Там само. С. 198.

[18] Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. *Укр. іст. журн*. 1991. № 2. С. 80; Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття*. Київ, 2012. С. 76.

[19] Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь... С. 80.

[20] Шевченко І. *Україна між Заходом і Сходом.* Львів, 2014. С. 92—98.

[21] Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні...* С. 80.

нитого, але сконструйованого на початку XVIII ст. так званого Білоцерківського універсалу 1648 р., що приписувався гетьману Богдану Хмельницькому, в якому той начебто проголошує причини війни проти поляків, її цілі й закликає приєднуватися до козацького війська [22]. При цьому Величко зазначив, що копії цього документа були розіслані «по обеих берегах Днепра», «выражаючи в них обширность границ руских». В одному з наступних фрагментів автор навіть означає їх «вселенной малоросийской». У його візії вона мала свої кордони: «...по обоих сторонах реки Днепра зостаючую; сягнувши оними по едной стороне, то есть от Белои Церкви аж до Полонного, до Львова и до Камянца Подолского; а по другой стороне Днепра, от Переяславля сягнувши онимиж до Чернигова, Стародуба, Гомля и за Днепр аж до Борисова и далей, до Бихова теж, Могилева и далей» [23]. Згідно з цим уявленням Малоросія приблизно повторює межі Київської митрополії і «руських» земель у складі Речі Посполитої. У подальших сюжетах «Літопису» територія Малоросії редукується до меж власне Українського Гетьманату і позначає переважно лівобережну його частину — Гетьманщину, яка проіснувала до 1783 р. Тож у «Літописі» Величка описано образ території, яка в минулому являла політичну сутність — Русь з визначеними межами. Тепер же, у XVIII ст., ці кордони стали уявними, ідеальними. Утім, на думку автора, вони становили межі «своєї» землі, а давньоруська спадщина використовується як інструмент для їх конструювання.

Два рівні територіального трактування Малоросії — обширної (терени колишньої Русі) і скороченої (козацька автономія) — у зазначеному тексті не існують паралельно: вони розведені хронологічно. А широке трактування «малоросійських кордонів» і «вселенной малоросийской» належить винятково до часу Богдана Хмельницького. Подібного територіального образу немає в інших наративах, він є лише в «Літописі» Величка. Можливо, що його автор, який служив у Генеральній військовій канцелярії та Генеральному суді, мав доступ до певних документів середини XVII ст., де містилася така просторова концепція Малоросії. Спробуймо тепер на основі документальних матеріалів середини — другої половини XVII ст. простежити, чи мали поширення подібні просторові уявлення і якими були їх можливі витоки.

1653 р. гетьман пише листа до царя Олексія Михайловича, в якому просить допомоги від поляків, що мали намір «погубити веру православную и народ християнский из Малой всей Росии» [24], маючи на увазі усю територію колишньої Русі, а тепер Київської митрополії. Роком пізніше у промові ніжинського протопопа Максима Филимоновича, адресованій царю, стверджувалося, що

[22] Багро С. Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького: походження та обіг тексту. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). Т. 264: Праці історично-філософської секції. Львів. 2012. С. 474—492.

[23] Величко Самійло. *Літопис*... С. 162.

[24] *Воссоединение Украины с Россией*: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2. Москва, 1953. С. 365.

Малоросія — «истинная земля руская, восточное дедичество Царского Величества», що охоплювала «Львовскую землю, Подолскую, Покутскую, Полескую, Белорускую» [25].

Отже, Хмельницький і його оточення під Малоросією розуміли землі, які приблизно збігалися з територією Київської митрополії. Саме цю територію Величко визначав як «вселенную малоросийскую». Його уявлення про такі межі «своєї» землі спиралися на ідеї, що існували задовго до написання наративу в документальних матеріалах середини XVII ст.

Поряд з терміном «Мала Росія», під яким розумілися землі колишньої Русі, у джерелах цього періоду фіксується також визначення «Біла Росія», що мало аналогічне семантичне наповнення. Його вживання трапляється лише в документах часів гетьманування Хмельницького й Виговського. В історичних наративах, написаних через пів століття, «Біла Русь» вживається, власне, вже стосовно білоруських земель ВКЛ або ж як складова частина царського титулу. Однак цілком імовірно, що «Біла Русь» — це результат простого переказу і трансформації терміну «Мала Росія», здійснених у московських приказах, враховуючи походження цитованих далі документів. Так, статейний список 1649 р. московського посла Григорія Унковського до Богдана Хмельницького містить переказ промови гетьмана, в якій він, зокрема, висловлює власні територіальні уявлення: «Уступили бы мне [поляки] и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи» [26]. Г. Унковський цитує також інше висловлювання гетьмана: «...и в которой стороне Запороское Войско и вся Белая Русь будет, та сторона сильна всем неприятелем будет» [27]. За свідченням московського посла, сам український гетьман чітко усвідомлював свою місію: «Изволением Божиим последнему в человецех мне повелено над Войском Запороским и всей Белой Русью в войне сей начальником быть» [28].

Сучасне трактування понять «Мала Росія», «Біла Росія», в яких «Мала» і «Біла» є визначеннями, а Росія, Русь — прямим зверненням до історичного найменування всієї землі актуальної «вітчизни», є прикладом рецепції давньо-

[25] *Акты ЮЗР.* Т. 14. Санкт-Петербург, 1889. С. 176—177. Більш ранні приклади інструменталізації руського минулого для конструювання образу «своєї» землі можна знайти в джерелах, які стосуються початку революційного виступу. Так, 1648 р. в листі до турецького султана Богдан Хмельницький, якого вже тоді називали «руським князем», визначаючи територіальні перспективи, писав: «Господь Бог в награду за наши обиды, позволил взять нам под свою власть большую часть Польского королевства, Украину, Белую Русь, Волынь, Подолье со всей Русью аж по Вислу» (*Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657* / упоряд. І. Крип'якевич. Київ, 1961. С. 627). На думку З. Когута, уявлення Хмельницького про колишню Русь як територіальну перспективу розширення своєї держави було складовою частиною його «руського / рутенського проєкту», від якого він був змушений відмовитися після Берестецької поразки 1651 р. (див.: Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas. *Harvard Ukrainian Studies.* V. 31. No. 1/4. 2009—2020. P. 3—4).

[26] *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 2. С. 154.

[27] Там само. С. 152.

[28] Там само. С. 154.

руської спадщини відносно ідеальних територіальних уявлень, ментальної географії. Слід зазначити, що прояви такої рецепції у наративних текстах другої половини XVII — початку XVIII ст. непоодинокі й не обмежувалися лише образом Малої Росії. У «Літописі» Величка, про що уже згадувалося, києворуське минуле проєктується на рубежі «сарматской предковечной отчизны» [29]. У цьому творі територіальне визначення Русі виходить навіть за рамки звичних кордонів. В одному з сюжетів Величко порівнює військовий талант Хмельницького і доблесть козацької армади з діями війська під проводом Одоакра, що поклало кінець існуванню Західної Римської імперії. У його тексті читаємо про «валечних Русов з Ругии от Помория Балтицкого албо Немецкого собранием, за предводителством князя их Одонацера, року по рождестве Господнем 470, был взятий и чотиринадцять лет обладаемый; то нам теперь, кшталтом оним древних Русов, продков наших, кто может возбранити делности войнственной и уменшити отваги рицерской» [30].

Отже, пам'ять про давньоруське минуле було покладено в основу уявлень про максимальні або уявні межі «своєї» землі. Вони охоплювали території колишньої Русі, частково об'єднані Київською митрополією. Для позначення цього великого ареалу в текстах використовували терміни «Русь», «Мала Русь», «Біла Русь», які згодом змінювали своє значення. Головними маркерами, які допускали ототожнення цього простору зі «своєю» землею, для інтелектуалів кінця XVII — XVIII ст. стали православ'я, що водночас ідентифікувало спільноту («руський народ»), яка проживала в кордонах Українського Гетьманату, а також інтерпретація історії. Тому давньоруське минуле уявлялось як початок, витоки історії козацької держави, і саме вона вважалася спадкоємицею території, яку колись контролювала Русь.

Територія реальна. Уявлення про прабатьківщину та ідеальні межі «своєї» землі доповнюються також сприйняттям кордонів реальної території. Остання, на відміну від двох попередніх рівнів ментальної географії, для свого обґрунтування не потребувала етногенетичного міфу чи глибоких історичних аналогій. Її межі позначалися реальними соціально-політичними подіями, міжнародними договорами. Проте рамки реального простору були меншими за уявні і часто не збігалися з його кордонами.

У низці документів Б. Хмельницького, його наступників, історичних наративах другої половини XVII — XVIII ст. реальна територія відповідала ареалу юрисдикції української автономії, приблизно в межах трьох воєводств напередодні війни — Чернігівського, Брацлавського і Київського — частини «русь-

[29] Величко Самійло. *Літопис*... С. 159.

[30] Там само. С. 162. Очевидно, цей сюжет був запозичений у М. Стрийковського, де без географічної прив'язки з посиланням на «Хроніку» Длугоша згадано про Одоноцера — руського князя, який захопив Рим і правив там 14 років (див.: Stryjkowski M. *Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi.* T. 1... S. 111).

ких» територій Речі Посполитої [31]. У політичному дискурсі, а також у традиції історіописання XVI—XVII ст. за ними закріпилася назва «українні воєводства», або Україна. Хмельниччина, за словами Ф. Сисина, об'єднала значну їх частину, тим самим позначивши нові соціальні і політичні кордони [32].

Уперше це сталося в рамках Зборівської угоди 1649 р. Її укладенню передували умови Війська Запорозького, передані королю Яну Казимиру, в яких містилися такі територіальні вимоги: «Начав от Днестра, Берлинцев, Бар, по Старый Константинов, по Случ и за Случ, впадающий в Припять, по Днепр, а от Днепра, начав от Любеча до Стародуба и аж до московской границы с Трубецким» [33]. Конфігурацію цих рубежів було закріплено польською стороною, і саме в таких межах було прийнято протекцію московського царя [34].

Отже, поза реальними кордонами «своєї» землі залишилася значна частина уявної території. Втім, у документах другої половини XVII ст. претензії на частину цих територій часто актуалізувалися, що було пов'язано з перспективами укладання договорів, воєнними планами тощо. Йдеться в основному про західні терени — Поділля, Галичину, що входили до складу Польської Корони [35]. Автори наративних текстів приділяли цьому питанню порівняно менше уваги. Однак усе ж сюжети про перспективи розширення західних меж Гетьманату фіксуються. За версією одного з фрагментів «Літопису» Величка, такий рубіж має позначатися річкою Віслою. Згідно з цим текстом посли Хмельницького в Стамбулі повідомляють султану наміри гетьмана встановити кордон з Короною Польською саме по Віслу [36].

---

[31] Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas... P. 2.

[32] Sysyn F.E. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture. *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa, a cura di G. Siedina.* Alessandria, 2004. P. 47.

[33] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 130; *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657* / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 56. Про «Зборовський кордон» згадується також у листі гетьмана Юрія Хмельницького до царя Олексія Михайловича (див.: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 1. Москва, 1858. С. 123—124).

[34] Таирова-Яковлева Т. Представления о границах Украинского Гетманства у казацкой старшины середины XVII века. *Canadian-American Slavic Studies.* V. 49. No. 2—3. 2015. P. 295.

[35] У 1648 р., за свідченнями королівського посланника В. М'ясковского, гетьман окреслив ще одну конфігурацію «своєї» території, розуміючи під цим увесь замешканий «народом руським» ареал. Після укладення Переяславського договору в 1656 р. Б. Хмельницький у листі до царя аргументував свою позицію щодо кордонів Гетьманату з Річчю Посполитою, які мали проходити по Вислі і «угорському кордоні» (*Документи Богдана Хмельницького...* С. 502). Питання про кордон «по Віслу» обговорювалося також під час посольства ніжинського полковника Василя Золотаренка до Москви у 1660 р. (*Акты ЮЗР.* Т. 5... С. 15). Гетьман Петро Дорошенко, який прийняв протекторат турецького султана, в одному з варіантів договору наводить своє бачення кордонів простору, де проживає «руський народ». До нього включено території від Путивля і Севська на сході до Вісли на заході (*Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 381).

[36] Величко Самійло. *Літопис*... С. 177.

У «Літописі Грабянки» міститься сюжет з територіальною ситуацією вже після Зборівської і Переяславської угод. В інструкції послам від 1655 р. на переговори з польською стороною Хмельницький вимагає від них відстоювати територію «от устя Днепра до верховья Горыни, от Горыни по Припять до Быхова. От Быхова чрез Днепр понад рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль. Також от Черного моря от устя Днестра на Очаков до лиману» [37]. Тут відображено вкладені в уста знакового героя української історії погляди автора XVIII ст. на територіальний образ «своєї» землі. Він є своєрідним проміжним варіантом між уявленнями про Русь, Київську митрополію і реальними територіальними обрисами, окресленими Зборівським договором. В основу таких уявлень, можна припустити, покладено плани щодо територіального розширення козацької юрисдикції за рахунок білоруських земель, створення там козацької адміністрації, що спричинило свого часу конфлікт між царською і козацькою владами в питанні упідлеглення нових територій [38].

Для маркування реальної території в наративах часто використовуються природні об'єкти. Так, західний кордон у трьох козацьких літописах (Самовидця, Грабянки та Величка) позначається річками Случ і Горинь. Фрагмент «Ніжинського літопису» емоційно визначає межі «своєї» землі після Зборівського миру: «Смотри ж, ляше, по Случ наше. Назад не обертайся, а жить уже тут не сподевайся» [39]. Такими самими межами позначається «вітчизна наша» в «Пактах і конституції» Пилипа Орлика 1710 р: «Яко всякое панство цілостію границ ненарушимою состоится и утвержается, так и Малая Росія, отчизна наша, жебы в своих границях, пактами от Річи Посполитой полской, от наяснійшой Порты и от гдрства Московского ствержденных, найбарзій в тих, которые по ріку Случь, за гетманства славной памяти Богдана Хмелницкого, от тоей же Річи Посполитой полской, области гетманской и войсковой поступлены, вічне отданы и пактами обварованы зостали, не была зкгвалчена и нарушена...» [40].

Однією з назв для позначення «своєї» землі в межах цих кордонів була, як про це наголошено у відповідному розділі, «Україна». Черговий етап інструменталізації цієї назви спричинений розгортанням революції та створенням суверенної держави. Документальні тексти раннього етапу існування Гетьманату в контексті вживання цієї назви можна розподілити на три основні категорії за принципом адресації. До «внутрішньої» зараховувалося листування гетьмана, старшин, гетьманські універсали, документи про відносини з Польщею і аналогічні про відносини з Московським царством. Якщо простежити інтенсивність використання в них назви «Україна», то можна стверджувати про її регулярне

[37] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 145.

[38] Докладніше про конфлікт за білоруські землі між гетьманською і царською адміністраціями див.: Таирова-Яковлева Т. *Инкорпорация. Россия и Украина после Переяславской рады (1654—1658)*. Киев, 2017. С. 181—306.

[39] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. 310. № 34. Арк. 155.

[40] *Договори і постанови*... С. 41.

заміщення в джерелах московської адресації на «Малую Росію». Тож спочатку останній термін мав «експортний характер» для відносин з Москвою і практично не використовувався в документах внутрішнього вжитку [41]. Щодо перших двох типів документів можна констатувати синонімічне вживання назв «Русь» та «Україна». У пізніших текстах «Русь» частіше замінюється на «Україну» та її похідні. У своїх листах, датованих літом 1648 р., Хмельницький пише про права Русі як досить абстрактну, позатериторіальну категорію. Однак вже після перших значних перемог козацького війська обидві назви використовуються переважно для позначення підконтрольної козакам території. Водночас трапляються регіональні позначення, наприклад «Бузька Україна» [42].

Важливо зазначити, що вживання в текстах назв «Україна», «Русь», «Мала Русь» могло залежати від політичної кон'юнктури, яка часто змінювалася на нетривалому часовому відтинку. Наприклад, у тексті Гядяцької унії 1659 р. у згадці про спробу відновити українсько-польську єдність назви «Україна» немає, а основним територіально-політичним визначенням виступає «Русь», що було наслідком проєкту триєдиної Речі Посполитої, компонентом якої мало стати Велике князівство Руське [43]. Але вже у Чуднівському договорі з поляками наступника Виговського — гетьмана Юрія Хмельницького, за якого гадяцький проєкт втратив актуальність, фіксується повсюдне вживання назви «Україна» [44]. Ця тенденція характерна для всього періоду його правління, зокрема й на його «промосковському» етапі, за винятком Переяславських статей, де превалює «Мала Росія». Те саме спостерігаємо в документах «пропольського» гетьмана Павла Тетері, де повсюдно для означення території держави використовується політонім «Україна» [45].

Популярність і поширення термінів «Україна», «український» у цей період тісно пов'язані насамперед із самосприйняттям місцевих еліт і необхідністю ідентифікації підконтрольного їм політичного простору. Назва «Україна» в цьому випадку сприяла більшій суб'єктності автономії та спільноти, яка там проживала, — в умовах перманентних конфліктів і союзів з Москвою або Варшавою. Тож цей термін стає повноцінною самоназвою території, «своєї» землі, витісняючи популярну раніше назву «Русь».

Іноді назву «Україна» використовували лише для одного берега Дніпра, переважно Правобережжя, залишаючи за лівим берегом назву «Задніпря». Для

[41] Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні*... С. 28.

[42] *Документы об освободительной войне украинского народа (1648—1654)*. Киев, 1965. С. 616.

[43] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 33—38.

[44] Там само. С. 127—128.

[45] Там само. С. 113—124; Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659—1665 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. Київ, 2016. С. 24—26.

суб'єктів і мешканців останнього «Задніпрям» виступав саме правий берег, а для позначення Лівобережжя Дніпра фігурували терміни «Україна» чи «Мала Русь». Такий поділ пов'язаний із драматичними подіями громадянської війни — Руїни, що настала на теренах Гетьманату після смерті його фундатора Б. Хмельницького. Ці події, безперечно, мали вплив на особливості найменування «своєї» землі. Найбільш рельєфно це можна простежити на прикладі риторики двох гетьманів — Петра Дорошенка та Івана Брюховецького, під регіментом яких були відповідно правий та лівий береги. На певному етапі в документації, що виходила з їхніх канцелярій, назва «Україна» та похідні від неї стають доволі популярними. Центральною подією, що вплинула на це, стало Андрусівське московсько-польське перемир'я 1667 р. До цього Дорошенко, який не залишав надій на союз із Річчю Посполитою, у своїх універсалах та проєктах договорів з поляками активно використовує термін «Русь», «Руський», у чому можна вбачати вплив Гадяцької унії [46].

Подібне спостерігаємо й у документації його візаві — Брюховецького. У документах від початку його правління переважно фіксується назва «Мала Росія» для позначення керованої ним території. Але вже після 1667 р. риторика обох регіментарів змінюється, і основним найменуванням стає «Україна» — як категорія, що об'єднує, спільна для обох берегів Дніпра [47].

У документах, які охоплюють періоди правлінь від Юрія Хмельницького до Івана Мазепи, також використовують синтезовані назви — «Мала Росія українська» або «Україна малоросійська», які додатково підкреслюють синонімічність обох номінацій «своєї» землі.

Зі скороченням території Гетьманату фактично до меж Лівобережжя у 80-х роках XVII ст. універсальний раніше термін «Україна», що позначав обидва береги Дніпра, редукується до власне меж автономії. Щодо правобережної частини колишньої козацької держави, тепер підвладної Речі Посполитій, у документах фіксуються назви «польська Україна», «польська сторона», що відображують актуальну політичну ситуацію [48].

В офіційній сфері Гетьманату кінця XVII — першої половини XVIII ст. назва «Україна» продовжує виступати як політико-географічна категорія, значною мірою поступаючись іншій синонімічній назві — «Мала Росія». До того ж остання також втрачає свою універсальність, скорочуючи рамки свого вживання від «ідеальної» території — Київської митрополії — до політичного позначення автономної держави і нарешті її частини — Лівобережжя.

[46] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 381—382.

[47] *Акты ЮЗР*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1872. С. 39, 43, 46. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 358, 424; Мицик Ю. З документації Петра Дорошенка. *На пошану 80-річчя проф. Теодора Мацьківа. Наук. зб.* Київ, 1999. С. 85—87.

[48] *Листи Мазепи 1687—1691* / упоряд. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. С. 243; *Універсали Івана Мазепи. 1687—1709*. Т. 1. Київ; Львів, 2002. С. 536.

Обидві назви — «Україна» і «Мала Росія» — продовжують функціонувати у публічній сфері, про що свідчать численні документи 1710—1740-х років, які відображають соціальні та економічні процеси в регіоні. Крім того, назву «Україна» в петровську епоху почали також широко застосовувати в монарших маніфестах, указах, приватному листуванні російських вельмож [49]. Можливо, Петро I та його оточення вбачали в найменуванні «Мала Росія» ознаки «старомосковської», церковної традиції, віддаючи перевагу світському варіанту.

Поряд з одиничними випадками позначення уявної території, що збігається з межами колишньої Русі, назва «Україна» в наративних текстах маркує переважно конкретні землі козацької автономії. У «Літописі Самовидця» цей термін — єдиний для означування територіальної категорії. Найменування «Україна» переважає також і в «Літописці Дворецьких». Однак у пізніших текстах вже трапляється й паралельне найменування — «Малоросія», яке також трансформується для маркування реальної території.

Основна назва могла доповнюватися означеннями: «Украина малоросийская», «Украина козацкая» или «отчизна малоросийская», «отчизна украиномалоросийская» [50]. Частими визначеннями були також «Правобережна» і «Лівобережна» Україна, або «тогобочная» і «сегобочная» — залежно від місця розташування суб'єкта оповіді. Словосполученнями, які символізували єдність «своєї» землі, виступали «наш край украинский» [51], «по обоих сторонах Днепра сущая Украина» [52].

В аналізованих текстах поряд зі сприйняттям України як певної територіальної категорії окремо існують і регіональні назви, наприклад: «На Волыни и Украине уния начала гору брати» [53], «граница украинская и подольская» [54]. У «Львівському літописі» і «Літописі Грабянки» також окремо згадуються Волинь, Полісся, Поділля, проте вони не корелюються з категоріями «Україна» і «Польща». Паралельне співіснування в текстах назви «Україна» та регіональних означень — «Полісся», «Поділля», «Волинь», «Сіверщина» — може

[49] Таирова Т. «Малая Росия» и «Украина» в историческом дискурсе Украинского гетманства конца XVII — первой четверти XVIII в. *«Места памяти» руси конца XV — середины XVIII в*. Москва, 2019. С. 401.

[50] Докладніше див.: Sysyn F.E. Fatherland in Early Eighteenth-century Ukrainian Political Culture... P. 39—53; Таирова-Яковлева Т. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII — начала XVIII веков. *Journal of Ukrainian Studies*. 2009. V. 34. P. 453—459; Багро С. Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII — першій половині XVIII ст. *Сіверщина в історії України:* Зб. наук. праць. Київ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 188—191; Його ж. *Поняття вітчизни в козацькій політичній риториці (друга половина XVII — початок XVIII ст.):* дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019.

[51] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 139.

[52] Величко Самійло. *Літопис*... С. 254, 432, 497.

[53] Літопис Самовидця / упоряд. Я. Дзира. Київ, 1971. С. 46.

[54] Величко Самійло. *Літопис*... С. 192, 549.

свідчити про певні «сліди» регіональної ідентичності, характерні для більш раннього періоду.

Як уже зазначалося, в наративних текстах реальна територія «своєї» землі не збігається з її ідеальним образом. На світосприйняття авторів значний вплив мала політична дійсність, фактор наявних політичних кордонів. Так, західна територія поза межами козацької держави сприймалася як Польща, попри те, що міста Львів, Броди, Кам'янець-Подільський, Збараж, Константинів у текстах часто іменувалися «руськими», населеними «руським народом» [55]. Утім, уже С. Величко називав ці міста «полскими, близкими от Украины». У його тексті є багато епізодів, які свідчать про відмежування «своєї» землі — України — від «чужої» — Польщі, до якої він відносив низку подільських міст і землі Руського воєводства. Проте в одному із сюжетів свого твору він називає Львів, Броди, Жовкву «городами малоросийскими». Але при цьому зазначає, що зробив це «не з своєї думки», а цитуючи «Скарбницю» авторства чернігівського архімандрита Іоаникія Галятовського, «где [он] ясно грады нареченные Малою называет Росиею» [56].

Те саме фіксуємо і в «Літописі Самовидця»: «тянул Хмельницкий с Украины к польским городам, где притяг под Пилявци, не доходя Константинова», «рушили на Украину от Камянца», «Бар и иние города Польщи» [57].

По інший бік кордону уявлення про локацію України загалом збігалися. Так, львівський міщанин Петро Кунащак — автор хроніки-щоденника, написаної в другій половині XVII ст., їздив у справах до Києва — «в Україну». Водночас одного зі своїх синів він посилає з торговою місією «зі Львова в Польщу» [58]. Отже, це місто в його уявленні не було ані українським, ані польським. Польща, очевидно, сприймалася в її споконвічних межах — без новонадбаних у XIV ст. руських земель.

В іншому творі, написаному «по інший бік кордону», — «Львівському літописі» авторства православного міщанина Михайла Гунашевського, спостерігаємо дві основні просторові категорії: Польщу і Україну. Описуючи похід Богдана Хмельницького під Львів 1649 р. і його облогу, Гунашевський вказує, що гетьман після цього повернувся з козацьким військом в Україну. Туди ж спрямовувалися загони польських солдатів для боротьби з повстанцями [59].

У подібному контексті автори історичних наративів Гетьманату сприймали Волинь і Полісся. Незважаючи на те, що їхні межі входили в ідеальні уявлення про «свою» землю, у текстах ці регіони трактовано як польську територію. Най-

[55] У листі 1655 р. до мешканців Львова, що перебували в облозі, Б. Хмельницький писав про свої наміри «освободить Украину свою рускую», трактуючи Львів її частиною (*Документи Богдана Хмельницького*... С. 457).

[56] Величко Самійло. *Літопис*... С. 486.

[57] *Літопис Самовидця*... С. 53, 70, 82.

[58] Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. *Жовтень*. 1987. № 4. С. 90—96.

[59] Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. С. 122—124.

показовішим тут є епізод «Літопису» Величка про напад татарської орди, що вторглася по «полские» річки Прип'ять й Піну та спустошила Полісся і Луцьк [60].

Ще одним із способів відображення реальної території в історичних наративах є опис адміністративного полкового устрою, де кожна територіальна одиниця — полк — займає позначений простір з головним полковим містом. Такі описи є в козацьких літописах. Своєрідним візуальним символом полкового устрою і «своєї» землі можна вважати картину «Хмельницький з полками» [61]. Біля підніжжя гетьмана зображено умовну карту козацької України обох берегів Дніпра, розподіленої на адміністративні одиниці — полки, кожний з яких позначений булавою. На карті немає меж як таких, що може свідчити про відсутність сформованого візуального образу своєї території, рамки якої позначалися природними об'єктами [62]. Водночас це унікальний зразок візуалізації території, що символізує не лише її образ, а й його спадкоємність для світогляду XVIII ст., коли таких меж уже не було.

[60] Величко Самійло. *Літопис*... С. 164.

[61] Означена картина, можливо, слугувала декорацією для п'єси «Милість Божа», поставленої студентами Києво-Могилянської академії 1728 р. з нагоди 80-ї річниці від початку війни Хмельницького (див.: Ковалевська О. *Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст.*: у 2 ч. Ч. 1. Київ, 2014. С. 60—66; К портрету Хмельницкого. *Киевская старина*. 1882. № 1. С. 230; Жолтовський П. *Український живопис XVII—XVIII століть*. Київ, 1978. С. 303).

[62] Багро С. Уявляючи козацьку вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII — початок XVIII ст.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 4—6.

РОЗДІЛ **20**

КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР ІДЕНТИЧНОСТІ

Андрій Бовгиря

Natio і confession у наративних та актових джерелах Гетьманату. Події часів виступу під проводом Б. Хмельницького спричинили вагомі корективи у процесі конструювання ідентичності на теренах південно-східних воєводств Речі Посполитої — території колишньої Русі та майбутньої України. Раніше основним маркером ідентичності для спільноти, яка тут мешкала, виступала конфесія. Утім, нові політичні реалії створили й нові маркери самосприйняття або ж змінили їх наповнення. Вони не виникли, не набули нової якості відразу після 1648 р. Знадобився певний час для того, аби вони сформувалися задля конституювання нової спільноти — «малоросійського / козацького / українського народу». Яке місце посідала віра, конфесія у цьому процесі? Чи можна говорити про втрату нею колишніх позицій, про набуття інших інтерпретацій, що слугували новим цілям? Чи вступала релігія — *confessio* — у суперечність з етнонаціональною ідентичністю — *natio*, чи вони органічно співіснували?

Під час дослідження цих питань важливо враховувати специфіку наративних і актових джерел. В останніх питання *natio* та *confessio* порівняно слабко артикульовані або ж висвітлені ситуативно. Однак, залучаючи їх, можна простежити процес генезису, розвитку певних ідей, на який впливало багато чинників. Наративні тексти виникли порівняно пізніше, наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Їх основною метою була легітимація нової держави та нового народу. Різні аспекти, пов'язані з вірою, конфесією, їх співвідношення з національним тут більш систематизовано. Проте картина в них усе ж статична, що ретроспективно відображає реалії своєї епохи.

З початком виступу Б. Хмельницького серед умов, висунутих його учасниками, були й питання, пов'язані з релігією,

актуальність яких зростала пропорційно воєнним успіхам. На перших етапах вимоги козацького табору мали переважно корпоративний характер — закріплення прав і статусу Війська Запорозького у структурі річпосполитського соціуму. Віра, конфесія виступали радше допоміжними для надання більшого контрасту опису нерівноправного становища козацтва, порушення його прав і вольностей. Так, навесні 1648 р. у посланнях до коронного гетьмана М. Потоцького й короля Владислава IV, серед іншого, стверджувалося, що у складі Речі Посполитої вони, козаки — православні християни, терплять утиски, яких їхні одновірці не відчувають у «турецкой неволе», «турецкой земле» [63]. Однак уже влітку того року після значних перемог над польською армією під Жовтими Водами та Корсунем до політичних і економічних домагань додалися пункти про захист «нашей веры», «стародревней греческой религии». Проте ці положення поширювалися далеко за межі ареалу повстання. В інструкціях липня 1648 р. на переговори з поляками козацька сторона вимагала забезпечити права православної церкви на віковічній території Польського королівства — Кракові, Любліні та ін. [64] Тобто козацтво знову почало позиціонувати себе захисником інтересів православ'я в межах Речі Посполитої. Так само, як і 1621 р., коли за військової підтримки козаків стало можливим відновлення Київської митрополії. Тепер же релігійна риторика ще й давала змогу подолати станову обмеженість козацьких вимог і залучити інші стани — міщан, селян, шляхту, мобілізуючи їх на спільну боротьбу під гаслами захисту православ'я [65].

На початку 1649 р. в листі козаків до короля Яна Казимира вперше в документах ранньої історії Гетьманату з'явилося формулювання «наш народ руський» [66]. Тим самим козацтво щодалі відходило від суто корпоративних вимог, репрезентуючи себе частиною більшої спільноти. У відповідних матеріалах ще зберігається формулювання про безправне, гірше за «турецьку неволю», становище православних. Проте, на відміну від аналогічних листів і вимог півріч-ної давності, тут це положення ототожнювалося не лише з козацтвом, а й з усім «народом руським», або «нашим християнським народом», який споконвіку тримається «старовинної грецької віри». У цьому випадку «ми-група» — «народ руський», невід'ємною частиною якого відтепер виступали козаки, легітимізувався через православ'я та руське минуле, наполягаючи на «стародавньому» походженні свого обряду. Для авторів документації раннього Гетьманату «народ руський» — це одночасно етнонім і конфесіонім. В актах часів Б. Хмельницького він ще не вводився у свої вузькі кордони, а асоціювався передусім із великим ареалом *Pax Orthodoxa* цілої Речі Посполитої.

Тріумфальний в'їзд Б. Хмельницького до Києва на початку 1649 р., його зустріч із духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм поклали початок но-

[63] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 30, 35.

[64] Там само. С. 39.

[65] Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* Київ, 2005. С. 240—242.

[66] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 107.

вому сценарію саморепрезентації козацтва. Гетьман сприймався тепер не лише полководцем, а лідером усього «народу руського», що його він, подібно до Мойсея, вивів з полону. Сам же топос «єгипетської неволі», що траплявся також і в інших європейських текстах, став додатковою легітимацією для війни [67]. Дуже точно зміну сценарію, на чолі якого стояла відтепер віра, ілюструє відома цитата зі щоденника польського посла В. М'ясковського, за свідченнями якого на початку 1649 р. Б. Хмельницький нібито говорив про себе: «Правда є, що я малий і лихий чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський... виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що первей о шкоду свою воював, тепер воювати буду о віру православну нашу» [68]. У вимогах до польської сторони інтерес щодо питань церкви й віри істотно зростав. Так, із вісімнадцяти пунктів Зборівського договору дев'ять було присвячено саме захисту інтересів православної церкви [69].

Концепт «православного народу руського» в християнському дискурсі революційної та постреволюційної доби. Усе це є додатковим свідченням появи на ранніх етапах існування козацької автономії нової ідеології, в основі якої, серед іншого, лежав концепт «православного народу руського», чиєю невід'ємною частиною було козацтво. Представники останнього через православ'я стверджували власний статус як складової цього народу, його еліти і протекторів. Причому, на відміну від часів, що передували виступу Б. Хмельницького, коли процес «конфесіалізації» [70] козацтва був зовнішнім, тобто конструйованим православними інтелектуалами, діячами церкви, тепер ідеологи козацтва самі стали його промоторами.

Цікаво, що уявлення про свою віру, православ'я в «ми-групи» — «народу руського» по-різному проявлялося у відносинах з «іншими» — поляками й московитами. «Ми» та поляки в документах, адресованих останнім, часто позиціонувалися як єдина християнська спільнота, що живе під покровом спільної вітчизни — Речі Посполитої. Війна між ними — наслідок громадянського конфлікту, спровокованого окремими поляками, які бажали смерті для своєї Вітчизни. Теза про «невинну християнську кров», пролиту з обох сторін, звучала вже в перших зверненнях до поляків від Війська Запорозького ще на початку революційного виступу [71]. Аналогічні формулювання читаємо також у посланні Б. Хмельницького до львів'ян 1655 р., під час спільної з московськими військами облоги міста [72]. У листі до брацлавського воєводи А. Кисіля у червні 1648 р. війну з поляками названо горем, що спіткало «християнський народ» (під яким малися на увазі польська й руська його складові) [73].

[67] Плохій С. *Наливайкова віра*... С. 262.
[68] *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657*... С. 54—56.
[69] Там само.
[70] Плохій С. *Наливайкова віра*... С. 201.
[71] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 44.
[72] Там само. С. 452.
[73] Там само. С. 46.

У позиціонуванні себе та поляків як представників єдиного цілого в рамках *Pax Christiana* окремо стояло питання унії [74]. Її запровадження, на думку авторів текстів, стало однією з причин розбрату у спільній Вітчизні між християнськими народами, «початком нещастя» [75]. Вимоги її ліквідації супроводжувалися зверненням до історії, коли Русь зі своєю релігією добровільно приєдналася до Польщі, де була своя віра. Повернення статус-кво, характерного для київоруських часів, уявлялося запорукою миру. Згодом цю тезу неодноразово повторюватимуть у документах, адресованих полякам, і наступники Б. Хмельницького.

Дещо по-іншому питання, пов'язані з вірою, декларувалися у зверненнях до московської сторони. Основним їх призначенням було залучити царя як союзника у протистоянні з поляками. Відповідно апеляція до спільної православної віри виступала лейтмотивом практично в усіх листах, адресованих монархові та прикордонним воєводам упродовж 1648—1654 рр. Наполягаючи на спільності віри, українська сторона підкреслювала давність своєї належності до православ'я ще з київоруських часів. «Вера наша старожитная греческая, за которую з давних часов и за волности наши помираем», — читаємо в листі Б. Хмельницкого до Олексія Михайловича 1648 р. [76]

Питання віри у відносинах із Москвою часто пов'язували з руським минулим — початком православ'я. Зокрема, на рівні образів і символів українська сторона наголошувала на династичній спорідненості князя Володимира й московських царів, підкреслюючи при цьому першорідність Києва та його князів порівняно з московською династією [77]. Це робилося для того, щоб, навертаючи царя на свій бік, водночас відстояти власну історичну суб'єктність, одним із компонентів якої виступала руська спадщина.

У 1649 р. Б. Хмельницький на зустрічі з царським послом Г. Унковським звертався до давнього минулого, стверджуючи, що «от Владимира наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть» [78]. Йшлося передусім про бажання гетьмана посилити свої позиції, легітимізувати за допомогою минулого нинішній статус. Під час зустрічі в Києві московського посольства на чолі з Ф. Бутурліним митрополит Сильвестр Косов говорив про Київ як про «наследие благочестивых древних князей руских», «седалище первого российского благочестивого князя» [79]. Ніжинський протопіп М. Филимонович у своїй промові перед царем 1654 р. згадував про те, що «за княжения великих князей руских, преславный град Киев бяше по прямому мати градов, мати церквам Божие жилище, второй Иерусалим нарицовашеся» [80]. Напередодні Переяславської ради

[74] Плохій С. *Наливайкова віра*... С. 242.

[75] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 202.

[76] Там само. С. 48.

[77] Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура. *Переяславська рада 1654 р.: Історіографія та дослідження*. Київ, 2003. С. 781.

[78] *Воссоединение Украины с Россией*... Т. 2. С. 152.

[79] Там само. Т. 3. Москва, 1953. С. 478.

[80] Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура... С. 781.

ґенеральний писар І. Виговський, звертаючись до царя через його посла, відзначав «благодать Божу», що нині, як і за часів князя Володимира, простирається над ними, адже цар Олексій Михайлович є «сродником» Володимира [81].

Поляки у цьому спільному православному дискурсі, що об'єднував «москву» й козаків, «народ руський», виступають уже не «одно-», а «іновірцями», вони — «неприятели наши, нам христианом беду великую чинят» [82], «кровь нашу христианскую проливают» [83]. У цьому випадку згадувана раніше в листах до польської сторони теза про «невинну християнську кров» набувала тепер іншого значення і співвідносилася лише з однією стороною конфлікту — «нами» (козаками / «народом руським»). У документах, призначених московським адресатам, згадки про християнство поляків узагалі опускалися, а їх «неправославність» ставала тотожною іновірству. Метою створення такого образу знову ж таки виступало залучення союзника проти Варшави.

Показовий тут лист Б. Хмельницького хотмизькому воєводі від червня 1648 р., де гетьман, звертаючись до солідарності на основі спільної віри, просив московську сторону утримуватися від будь-яких ворожих дій щодо повсталих: «Не сподевалихмося того по царскому величеству великого государя и князя Алексея Михайловича и по вас самих, православных християн, штоби есте на веру нашу хрестиянску, однакою з вашою, мели наступовати, а на нас ляхом помогат» [84]. Подібна тональність звучить і в листах Б. Хмельницького до путивльського воєводи, в яких він закликав «на православних християн ляхам недоверкам помощь не давати» [85] й погрожував Божою карою за «измену» та занесення зброї над «своєю верою православною» [86].

Тематика спільної з Москвою православної віри простежується в документах гетьманування Б. Хмельницького до 1654 р. Після цього, коли основну мету такої риторики було досягнуто, вона практично повністю зникла з актових текстів. Ба більше, вже відтоді почали виявлятися перші ознаки взаємної недовіри, в яких інструменталізувалися, зокрема, й питання віри. 1657 р., у відповідь на закиди царського посланника Ф. Бутурліна за союз з «єретиками й кальвінами» — шведським королем і трансильванським князем, Б. Хмельницький уже не апелював до спільності віри. Навпаки, він дорікав Москві за порушення домовленостей і намір примиритися з поляками — ворогами православ'я, а шведського короля, хоч він і «кальвін», уважав надійним союзником. Такими, за словами гетьмана, були і його колишні спільники — кримські татари, які «ево слушали, бились и кровь свою проливали ... за церкви Божии и веру православную» [87]. Характер-

[81] *Воссоединение Украины с Россией*: Документы и материалы: в 3 т. Т. 3. Москва, 1953. С. 460.

[82] Там само. С. 260.

[83] Там само. С. 94.

[84] Там само. С. 54.

[85] *Акты ЮЗР*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. С. 228.

[86] Там само. С. 233.

[87] Там само. С. 569—570.

но, що 1651 р. у відповідь на подібні звинувачення за дружбу з «бусурманами» Б. Хмельницький посилався на вимушений досвід такого союзу, укладеного «по неволе», «за грехи нам, православным християном» [88].

Ще одним прикладом може слугувати конфлікт навколо майнового статусу стрільців у Києві. 1657 р. генеральний писар І. Виговський звинуватив московську сторону у захопленні церковних земель («стародревние места, которые надаваны ко святой соборной и апостольской церкви от прежних великих князей руских») під стрілецькі садиби [89]. У відповідь московські посли, нарікаючи на те, що козацька адміністрація позбавляє стрільців даху над головою, вдалися до сентиментів спільної віри: «Как естесе Бога не боитеся и стыда не имеете! То ли брацкая любовь единоверным православным християном?» [90].

По смерті Б. Хмельницького аспекти, пов'язані з вірою, залишались актуальними для самосприйняття соціуму Гетьманату. На той час ще зберігались елементи колишнього трактування поняття «народ руський». У Гадяцькому договорі 1658 р. з його ідеєю Великого князівства Руського ще можна побачити популярні в 1648—1649 рр. концепти про «старожитню Русь», яка добровільно приєдналася зі своєю релігією до Польщі [91]. Аналогічні формулювання містилися в інструкції 1670 р., даній гетьманом П. Дорошенком своїм послам на переговори з поляками [92]. «Руський народ» тут ще невід'ємний від православ'я — «старожитньої грецької релігії», і ареал її поширення в межах Київської митрополії збігається з ареалом проживання цього народу («куда язык народа руского достигает») [93]. Подібно він розуміється й у Корсунських статтях 1669 р. — договорі між П. Дорошенком та османським урядом («русский народ ныне разделен на различные страны, а держи едину и ту ж веру со греки») [94]. Однак тоді у документах уже намічалася трансформація розуміння цієї спільноти. На хвилі драматичного поділу козацької України на Ліво- і Правобережжя, супутніх цьому міжусобиць та зовнішньої експансії кристалізувався концепт «народу руського», що обмежувався, власне, рубежами так званої Гетьманщини або ж в деяких випадках — територією колишньої Русі у складі Корони Польської. Синонімічними означеннями в текстах виступали й поняття народу «малоросійського», «козацького», «українського», «російського». Для його конструювання конфесійна складова також відіграла свою роль.

У суперництві між лівим і правим берегами Дніпра православна віра активно інструменталізувалася. Зокрема, лівобережний гетьман І. Брюховецький не один раз звертався до мешканців підвладних П. Дорошенкові теренів, використовуючи

[88] Там само. С. 464.
[89] Там само. С. 580.
[90] Там само. С. 581.
[91] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 33—34.
[92] Там само. С. 383.
[93] Там само. С. 40.
[94] Там само. С. 381.

саме віру як маркер, що об'єднував єдину, але політично розділену спільність («ко всем православным малоросийского народу», «единоверныя сыны святой восточной церкви — матери нашей единоутробныя сыны», «единоверные братья») [95].

Питання віри стало для І. Брюховецького особливо актуальним у зв'язку з відкритою конфронтацією з Москвою. У цій риториці спільнота Гетьманату — православний малоросійський / український / козацький народ — як носій істинної віри, хранитель православ'я — контрастувала на тлі «іновірців» поляків, а також їхніх ситуативних союзників московитів, які хочуть «выгубити народ християнский украинский» [96]. На відміну від останнього, Москва є відступником від православ'я не лише через політичний союз із поляками-католиками, а й з причини порушення канонів православного богослужіння. Зокрема, саме на цій підставі І. Брюховецький докоряв московському урядові в більш лагідному, толерантному ставленні до «вихрестів» — колишніх католиків та євреїв, що за першої-ліпшої нагоди зрадять православ'я, аніж до українців — «к браттям нашим православным», яких у «большой кабале держат». Серед антиправославних гріхів Москви гетьман називав насильницьке відсторонення патріарха Никона, який боровся проти «латинської єресі». Загалом корінь антиправославної політики Москви, на думку І. Брюховецького, полягав у її владарюванні над багатьма «поганськими народами», чиї звичаї («поганські порядки») активно переймалися [97].

В історичних наративах Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст. особливості репрезентації теми віри, конфесії багато в чому рельєфно повторювали ідеї, викладені в актових матеріалах, але при цьому мали свої нюанси. Головний із них — певна статичність, тобто уявлення про цю тему в текстах відображало не динаміку, а реалії свого часу, коли, власне, ці тексти й виникли. Отже, православ'я в них — як елемент ідентичності — є готовим конструктом, не підвладним часовим та кон'юнктурним впливам. «Православний український / малоросійський / козацький народ» фіксувався цими текстами уже за часів Б. Хмельницького, поряд із концептами «Вітчизни Малоросійської», її єдності тощо, попри те, що в реальності їх виникнення слід обмежити періодом гетьманства П. Дорошенка, І. Брюховецького.

Сюжетні блоки подання православного дискурсу. Зміст історичних наративів другої половини XVII — XVIII ст. щодо висвітлення релігійно-конфесійної проблематики можна умовно розподілити на своєрідні сюжетні блоки. У кожному з них помітна своя специфіка висвітлення цієї теми, що вирізнялася частотою звернень до неї, а також певними завданнями, які ставили перед собою автори. Мова, отже, йшла про етногенез, передреволюційний період і подальшу Руїну.

Етногенетичні сюжети присутні в основному у двох творах — «Літописі» С. Величка та «Літописі Грабянки», а також у похідних від останнього — різноманітних історичних компіляціях, віршованих історіях. Знаходимо їх і у преамбулі до

[95] Там само. С. 302, 320.
[96] Там само. С. 354.
[97] Там само. С. 358—359.

«Пактів і конституції» П. Орлика. Предками «малоросійського козацького народу» в цих текстах визнавали хозар-нехристиян. Цей факт ігнорувався авторами хозарського міфу і, здавалося б, відсував конфесійність на другий план, ставлячи на перше місце, власне, етнічну генеалогію хозарів, що брала початок зі старозаповітних часів, їхню військову доблесть, багатство, давність династії каганів. Однак усе ж, усупереч самодостатності цих характеристик хозарів, автор міфу вносив у його зміст сюжет про їх православне хрещення від Візантії [98]. Якщо в «Літописі Грабянки» хозари фігурували як давні предки «малоросійського народу», що прийняли християнство, то в пам'ятці 1710 р. прямо наголошувалося на прийнятті «народом козацьким» православ'я «за владения каганов козарских» [99].

Фіксація конфесійного елемента на стадії етногенезу свідчить про те, наскільки значна роль відводилася йому у процесах формування ідентичності «малоросійського козацького народу». Тим самим зусиллями авторів наративів ця спільнота звеличувалася над сусідами — поляками й московитами, які, на їхню думку, долучилися до християнської віри значно пізніше.

У «Літописі Грабянки» й творі С. Величка поряд із хозарами першопредками виступали і давні руси [100]. Згідно з текстами хозари поступово втрачали свою могутність і асимілювалися ними. Крім військової доблесті русів, прав і вольностей, дарованих руськими князями, від них також було успадковано православ'я. Конфесійна складова руського минулого виводилася в текстах як важливий компонент конструювання ідентичності. Православ'я — один з елементів, що пов'язував Українську державу раннього нового часу і Русь. Руські князі — «антицессори наши» — підтверджували не лише «войсковие малороссийские давние права», а й утвердили права «веры нашей православной» [101].

У цьому випадку Русь зображувалась як «власна предковечная отчизна наша», яку київський князь Володимир «просветил крещением». Отже, відбувалося своєрідне «подвійне хрещення» «малоросійського козацького народу» — за часів хозарських каганів і Русі. Цей міф, безсумнівно, сприяв утвердженню в наративних текстах тез про давність «нашої» віри, а також старожитність її зв'язку з народом, її носієм («вера отческая православная», «старорусская православная вера» [102], «истинный православный / извечне християнский малоросийский народ», «вольный из древних веков народ православный и шляхетный козакоруский») [103].

Конфесійний фактор став визначальним у сюжетному блоці про передісторію Хмельниччини, який містить опис причин, що призвели до протистояння. Автори козацьких літописів прагнули легітимізувати справедливий, з їхньої перспективи, характер війни, зобразивши страждання «малоросійського ко-

[98] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 11.
[99] *Договори і постанови*... С. 35—36.
[100] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 11—15.
[101] Величко Самійло. *Літопис*... С. 159.
[102] *Літопис Самовидця*... С. 51.
[103] Величко Самійло. *Літопис*... С. 116.

зацького народу» та наруги над його правами. С. Величко у своєму тексті стисло проаналізував правління всіх польських монархів, починаючи від Казимира Великого до Яна Казимира, у контексті дотримання ними прав «малоросійського народу», зокрема в аспектах забезпечення свободи православного віросповідання. Висновок автора невтішний — за кожного наступного правителя ситуація з православ'ям лише погіршувалася. Водночас автор підкреслював рівність свого народу з поляками й навіть їх спільне походження — останні «от нас русов уродилися», але потім, користуючись слабкістю Русі як держави, приєднали ці землі до Корони. Русь і поляки були рівними, отримали підтвердження прав та вольностей від спільних монархів [104], зокрема й гарантування права на «руську» віру. Остання думка лейтмотивом проходила через літописні тексти. Як зазначав Ф. Софонович, «король словом панским руси благочестие в отправе церемонии церковной дати обецал» [105].

Порушення ж поляками споконвічних прав, особливо щодо віросповідання, призвело до кровопролиття. Винуватцями цього, крім поляків, які, репрезентуючи державу, зневажали волю своїх монархів, виступали також «свої» — русини-конвертати, що зрадили «отческую веру», посприяли відходу від православ'я багатьох представників «народу руського». Таким, наприклад, був князь Я. Вишневецький — «з руского покоління лях» [106]. Саме відступників Самовидець уважав найбільше винними у стражданнях свого народу [107]. Автор «Літопису Грабянки» також основою конфлікту трактував зміну віри елітою Русі. На його думку, до цього представників давніх руських князівських і заможних родів спонукали «жены-ляховицы», які відвернули своїх чоловіків — воєвод і старост — від православ'я [108].

Виступ поляків проти «греко-руської віри» втілювався в переслідування православних священників, закриття храмів [109] і насадження унії. Остання, на думку авторів, була головним символом нехтування правами «народу руського / малоросійського», оскільки на момент приєднання Русі до Польщі існували дві релігії — «римська» та «грецька». Унія ж стала згубним нововведенням, що шкодило інтересам як католиків, так і православних, привносячи смуту в їхню спільну батьківщину — Річ Посполиту.

---

[104] Там само. С. 158.

[105] Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх* / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 1992. С. 205.

[106] Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець*... С. 123.

[107] *Літопис Самовидця*... С. 52.

[108] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 28.

[109] Йдеться про «церковні ключі». За цим сюжетом, ключі від православних храмів поляки передали євреям, які розпоряджалися ними на власний розсуд. Уперше, на думку З. Когута, він з'явився у творі польського священника П. Рушеля «Небесний фавор» 1649 р. (див.: Когут З. *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України.* Київ, 2004. С. 259—260; Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 8. Ч. 2. Київ, 1995. С. 120—121).

Унія згідно з наративними текстами була не просто «заблуждением» чи «схизмой». Вона — «безбожная и душевредная правилам священныя и отцов наших противная» [110]. Якщо католики, попри всі розбіжності, вважалися християнами, то уніати — це «слуги и предтечи антихристовы, мучающие християн» [111], «лжехристияне, новые еретики» [112], а їхня віра — «химера новоявившаяся», що заперечує порядок, установлений Богом [113]. Визначення ідентичності послідовників унії також зумовлювало труднощі в авторів текстів: «то ни лях, а ни рус, и от всех заклятый» [114]. Отже, унія сприймалася як поділ «русі», що порушив основи притаманної її представникам самоідентифікації. В основі сприйняття сучасниками релігійності і релігійних конфліктів лежали стійкі уявлення про те, що світ складається з багатьох народів, у кожного з яких своя віра. Такий стан речей уявлявся природним. Тож уніати сприймалися як зрадники, що порвали зі своїм народом і втратили право бути його частиною [115].

Неприйняття унії пов'язане також і з тим, що православ'я як важливий компонент ідентичності через події у Бресті 1596 р. тривалий час перебувало в інституціональному занепаді. Одним із головних сюжетів історичних наративів кінця XVII — початку XVIII ст. стало відновлення Київської митрополії за активного сприяння козацтва. Особлива роль у цьому процесі відводилася гетьманові П. Сагайдачному — «истинному сыну православного грекоруского исповедания», «ревнителю святого благочестия» [116]. Отже, образ унії та її послідовників як «інших» слугував важливим ресурсом для конструювання власної ідентичності.

Якщо в актових матеріалах перших років революційного виступу релігійний аспект був незначним, то в наративних текстах він виходив на перший план. Створений церковними інтелектуалами в 1620-х роках образ козацтва як нової еліти, покровителя і протектора православ'я успішно адаптувався авторами козацьких літописів, які за допомогою ілюстрації планомірного порушення релігійних прав легітимізували право на війну, що не в останню чергу спрямовувалася на захист «отческой веры». Показовим щодо цього видається порівняння послань майбутнього козацького регіментаря Б. Хмельницького та Війська Запорозького до

[110] Величко Самійло. *Літопис*... С. 159.

[111] Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець*... С. 104.

[112] Межигорская летопись. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси* / под. ред. В.Б. Антоновича. Киев, 1888. С. 97.

[113] *Гисторія*... *Г. Грабянки. Літопис краткий*... С. 56.

[114] Див.: Стихотворное сочинение Максима Плиски «Сказание о Малой Росіи о бедствіях ее бывших». *Российская государственная библиотека. Науч.-исслед. отдел рукописей.* Ф. 299. № 552. Л. 198.

[115] Флоря Б. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в.* Ч. 2: Исторические последствия события. Москва, 1999. С. 153—154, 170.

[116] Величко Самійло. *Літопис*... С. 53.

коронного гетьмана М. Потоцького, написаних до початку збройного протистояння, з їх версією, викладеною у творі С. Величка. У перших релігійного питання практично немає, і основний акцент робився на особистій образі та порушенні станових привілеїв [117]. Натомість на сторінках літописів до цього додавалося порушення прав і вольностей козацьких та малоросійських і образа «веры нашей православной грекоруской» [118].

Так само аргумент захисту віри превалював і в інших наведених у літописі як автентичні документах, хоча насправді йшлося про інтелектуальний продукт XVIII ст. Це стосується універсалів Б. Хмельницького із закликом до всіх «малоросіян» підніматися проти поляків, нібито виданих гетьманом на самому початку збройної боротьби. Цей заклик складався з тріади аргументів, домінантним серед яких було саме питання віри («за веру благочестивую», «за целость отчизны», «за древние права и вольности» / «честь личную») [119]. Майже у такий самий спосіб акценти розставлено і в інших козацьких літописах. «Початок и причина войны Хмелницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение», — писав Самовидець [120]. Саме боротьба за православну віру та за викорінення «иноверия» стали головними факторами революційного виступу і за версією авторів «Пактів і конституції» 1710 р. [121]

Як порівняти з попереднім сюжетним блоком, в описі подій власне Хмельниччини тема віри не настільки репрезентативна. Тут можна виділити два етапи: до Переяславської ради і після 1654 р. На першому з них переважала переможна риторика, суть якої полягала у звільненні «православного народу» з «вікового рабства». І у Г. Грабянки, і у С. Величка «малоросійський козацький народ» уподібнювався «народу ізраїльському», до якого Бог проявив особливе благовоління. Зокрема, подібні старозавітні паралелі бачимо в короткій редакції «Літопису Грабянки»: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далей при помощи Божей поступай» [122]. Звільнену територію порівнювали з Ханааном, новим Ізраїлем, а сам же Б. Хмельницький ставав рятівником православ'я й сучасним Мойсеєм. Воєнні перемоги на початковому етапі війни підносили як нагороду «малоросійському народу» за вірність православ'ю, «отческой вере», внаслідок чого «русь начала в делах воинских процветати», а Б. Хмельницький почав іменуватися удільним князем чи навіть «монархом руским» [123].

[117] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 26.
[118] Величко Самійло. *Літопис*... С. 139.
[119] Там само. С. 136—140, 158—162.
[120] *Літопис Самовидця*... С. 45.
[121] *Договори і постанови*... С. 37.
[122] *Гисторія... Г. Граб'янки. Літопис краткий*... С. 79; *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 37.
[123] *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*... С. 85.

Натомість після Переяслава 1654 р. акценти дещо змістилися на пошук додаткової аргументації у виборі царського протегування. У наративах ми вже не бачимо спроб пов'язати московську династію з київськими православними князями й руським минулим. Головною ставала теза про добровільний характер цього вибору та добровільне приєднання «без жадной войни и кровопролития» православного народу до православного царя. Якщо православ'я в перших двох сюжетних блоках використовувалося як маркер для ілюстрації протистояння полякам і католикам, то тут православна ідентичність виступає як спосіб визначення себе в нових політичних реаліях.

Отже, зі змісту текстів можна виокремити кілька взаємопов'язаних тез: ми («православний малоросійської козацький народ»), попри всі катаклізми, зберегли свою віру й добровільно прийняли владу монарха, який натомість має гарантувати наші права та захищати православ'я. Цей народ є рівним також православному «великоросійському народу», об'єднаний із ним у своєрідну унію на чолі зі спільним православним володарем.

У сюжетах, що описували період по смерті Б. Хмельницького, тема конфесії була затребувана ще менше. Якщо для попередніх відтинків історії православ'я, а також права й вольності автори літописів виділяли як головні у системі цінностей «малоросійського козацького народу», як маркери його ідентичності, то тепер до них додався третій компонент — «целость отчизни малоросийской», зумовлений міжусобицями, розподілом Гетьманату. Примітно, що серед основних векторів, які визначали їх початок і причини, перебувало питання вірності православній вірі.

З одного боку, наслідуючи наративні традиції попередніх часів, автори козацьких літописів XVII—XVIII ст. корінь усяких розбратів бачили у відступі від православ'я, у гріху. З іншого — саме вірність населення Української держави православ'ю, твердість у вірі і стала причиною негараздів, які його спіткали. С. Величко використав для цього сюжет «Сатирової повісті» — трансформованої на новий лад поеми італійця Т. Тассо «Звільнений Єрусалим» (1575). Один з її персонажів, Люцифер, заявив перед своїми слугами про успіхи щодо викорінення православної віри серед багатьох народів, але все ж залишився єдиний, що докучає йому своєю істинною вірністю православ'ю найбільше: «...хочу убо да оных каменносердных и в вере своей православной непозыблемых русо-хозаров иж паче других народов нам своим благочестием несносны ...винищите и выгубите». Один з оптимальних способів реалізації подібних планів полягав у сіянні ворожнечі та чвар у «православном християнском украинском народе», «затверделом газаро-руском народе», що, мовляв, і згубить його зсередини: «...на своих гетманов и началников нехай бунтуются, а раздвоениями и незгодами внутрними и междоусобиями своими сами себя нехай викореняют ...нех му ся то станет же козаров память не зостанет» [124].

[124] Величко Самійло. *Літопис*... С. 502.

Автори наративних текстів також широко використовували конфесійну риторику в умовах внутрішнього конфлікту періоду Руїни для конструювання образу «іншого». Зміна політичного вектора в очах опонентів автоматично означала зраду «отческой вере». Політичні опоненти І. Виговського, наприклад, уважали його напівкатоликом — за пропольську орієнтацію. Гетьмани П. Дорошенко і Ю. Хмельницький аналогічно ставали «бусурманами» — за свій союз із турецьким султаном, хоча перехід в іншу віру аж ніяк не був частиною їхніх планів.

В актових джерелах другої половини XVII ст. спостерігаємо своєрідну еволюцію використання питань віри для легітимізації реалій, що склалися після 1648 р., та конструювання нової спільноти. У цьому процесі можна виокремити кілька етапів: від появи аспектів, пов'язаних із православ'ям, захистом його прав, у документах початку повстання Б. Хмельницького до максимального їх розвитку в текстах напередодні Переяславської ради та істотного зниження уваги до цих питань після 1654 р. й у період Руїни. В історичних наративах подібну еволюцію простежити неможливо, адже в них зображено кінцевий конструкт, який увібрав у себе ознаки всього попереднього періоду і водночас реалії своєї епохи.

Етнокультурна ідентичність, що склалася в Гетьманаті у XVII—XVIII ст., не ґрунтувалася лише на вірі. Остання виступала одним із маркерів, які сприяли конструюванню спільноти «малоросійського козацького народу». Як індикатор ідентичності *confessio* виконувало кілька функцій. Православ'я допомагало рельєфніше зобразити поляків в образі «інших» для виправдання війни з ними. Водночас це також давало можливість позиціонувати свою рівність або навіть перевагу над ними, стверджуючи про глибоко вкорінену в історію легітимність «своєї» віри, вписуючи себе через її посередництво в руське минуле. Цей аспект для вирівнювання позицій використовувався й у стосунках із Москвою. Для досягнення цього в наративних текстах створювався конструкт «издревле / извечне православный козацкий народ» (або його варіації) через екстраполяцію теми конфесії в етногенез, а також використання міфу про подвійне хрещення від хозарів і князя Володимира. Тож за допомогою *confessio* посилювалися позиції *natio*, древність, спадкоємність історичних традицій «малоросійського козацького народу».

Досліджуючи фактор віри як один із маркерів ідентичності, все ж не варто забувати, що маємо справу з текстами, з інтелектуальною традицією. Такі джерела не дадуть відповіді на питання про рецепцію викладених у них ідей на рівні повсякденної свідомості. Чи був конфесійний маркер визначальним? Апріорі можна припустити, що жителі Гетьманату, як і більшість їхніх сучасників ранньомодерного часу, надавали йому великого значення. Однак відкритим залишається питання, як сприймалися в тодішньому суспільстві так звані вихрести? Чи означав перехід в іншу віру зміну етнокультурної ідентичності? Чи мусив представник «малоросійського козацького народу» бути винятково православним? Чи означала зміна віри автоматичне виведення з цієї категорії, як це, наприклад, було з уніатами?

Те, що православ'я аж ніяк не гарантувало належності до цієї спільності, засвідчує приклад А. Кисіля або ж тих православних мешканців Львова, чиє рідне місто тримало в облозі військо Б. Хмельницького. Спостерігаємо також зворотний процес. Наприклад, представники єврейського соціуму, які проживали в Гетьманаті, прийнявши православ'я, ставали повноправними репрезентантами «малоросійського козацького народу», свідченням чого виступають старшинські роди Марковичів, Герциків та інших, що стали управлінською елітою української автономії.

Відомо про факти переходу у православ'я з католицизму багатьох близьких соратників Б. Хмельницького. Як позиціонували вони самі себе і сприймалися іншими — православними? Що можна говорити про релігійну, конфесійну свідомість учасників революції? Численні охоронні універсали Б. Хмельницького та його послідовників на православні церкви, монастирі для захисту їхнього майна та життя священників від свого ж війська [125] свідчать про неоднозначне й ситуативне сприйняття церковних інституцій у тодішньому суспільстві.

[125] Докладніше див.: Плохій С. *Наливайкова віра*... С. 236—239.

РОЗДІЛ **21**

МОВА ЯК ОЗНАКА ІДЕНТИЧНОСТІ

Андрій Бовгиря

На початку XVIII ст. С. Величко нарікав на те, що тексти «иностранние — греческих, латинских, немецких и полских гисториграфов достати в Малой Росии невозможно и витлумачити на козацкий язик трудно» [126]. Він не раз уживав це словосполучення. Зокрема, у сюжеті про переговори Б. Хмельницького з кримським ханом зазначалося, що «хан добре знал язик козацкій» [127]. Звертаючись до своїх читачів у передмові, літописець також згадував про «наречие козацкое» і «простий стиль», яким написаний його текст для кращого розуміння та зручності «чительника малоросийского» [128].

Що ж приховувалося за визначенням, глотонімом «козацкий язик»? Які мови функціонували у межах Української держави в XVII—XVIII ст., якими були їх функції і сфери вжитку? Якою мірою мова була маркером ідентичності та яку спільноту / спільноти вона конституювала?

Щоб відповісти на перше запитання, слід звернути увагу на мову самого «Літопису» Величка, а також деяких інших створених о цій порі історичних наративів: «Літопису Самовидця», «Літописця Дворецьких». Їх написано так званою «простою мовою». У сучасних публікаціях її синонімами виступають «староукраїнська», «канцелярська», «книжна», «українська канцелярська» [129].

М. Мозер підкреслює дві особливості цієї мови — її надрегіональний характер та певну штучність. Остання полягала у численних запозиченнях з наявних натоді лінгвістичних систем, створенні граматик з їх регламентаційними нормами. Водночас така штучність, на думку дослідника, була ознакою літератур-

[126] Величко Самійло. *Літопис*... С. 121.
[127] Там само. С. 141.
[128] Там само. С. 122.
[129] Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. *Київська академія*. Вип. 12. Київ, 2014—2015. С. 33—46.

ності мови, що передбачала також її надрегіональність [130]. Адресатами й носіями «простої мови» виступав весь «руський народ» Речі Посполитої, що, звичайно, не заперечує її регіональні особливості. Найвиразніше вони почали проявлятися після Люблінської унії та поділу «руського» простору між Великим князівством Литовським і Короною Польською. Після 1569 р. Вільно перестав бути головним культурним осередком, поряд із ним у південно-східних воєводствах поставали й інші — Київ, Острог, Луцьк. Як наслідок, почала розділятися і єдина канцелярська мова, в якій дедалі чіткіше вирізнялася білоруська та українська специфіка [131].

«Проста мова» для населення південно-східних воєводств Речі Посполитої, як і території колишньої Русі в її межах, разом із православ'ям слугувала додатковим маркером ідентичності в умовах контрреформації і процесів конфесіоналізації суспільства. Ця мова, поряд зі старослов'янською, уживалася для написання полемічних творів, проповідей [132], слугуючи певним консолідаційним елементом для руської спільноти, що мешкала на теренах польсько-литовської держави. Згодом роль «простої мови» як канцелярської поступово занепадала, її витісняли польська та латина. Це викликало спротив у середовищі місцевої еліти. Так, 1571 р. датується вимога шляхти Київського воєводства щодо дотримання норм Люблінської унії, яка гарантувала також і використання канцелярської руської мови у судах та місцевих сеймах [133]. Ці самі проблеми ще більше загострюються й актуалізуються в наступному столітті, про що, зокрема, свідчить інструкція волинської шляхти від 1638 р. на Варшавський сейм, в якій окремо прописано пункти щодо прав «язика руського» [134].

Процес асиміляції мовного простору південно-східних воєводств не обмежувався лише політичними, культурними й соціальними аспектами. Певну роль тут відігравали об'єктивні закони розвитку мови, включно із взаємовпливами. Наприклад, синтаксис «простої мови», за спостереженнями фахівців, було сконструйовано на основі польської. З неї ж запозичувалися й окремі елементи лексики [135]. На початку XVII ст. автор полемічного твору «Пересторога» нарікав на ополячування рідної мови: «Як поляци в свой язык намешали слов латинских, которых юж и простие люди уживают, также и русь в свой язык намешали слов полских» [136].

[130] Мозер М. Что такое «простая мова»? *Studia Slavica*. 2002. Hung. 47/3-4. P. 232.

[131] Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*. Харків, 2002. С. 719.

[132] Мозер М. *Причинки до історії української мови*. Харків, 2008. С. 88.

[133] Там само. С. 44.

[134] Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w*. Warszawa, 1985. S. 61.

[135] У XVI—XVIII ст. побутувала практика використання латинського алфавіту для передання текстів «простою мовою» (див., напр., лист 1651 р. горностайпільського сотника своєму брату, «pisany po rusku»: *Джерела з історії Національно-визвольної війни 1648—1657* / упоряд. Ю. Мицик. Т. 2. Київ, 2013. С. 112).

[136] *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1851. С. 229. Відомий список «Літопису Грабянки» другої половини XVIII ст., написаний з використанням польської транскрипції (див.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 99. № 252).

Слід зазначити, що аналогічний процес впливу «простої мови» зазнавала й сама польська [137]. Після 1648 р. статус «простої мови» змінився. Події революції, створення нової держави, нової адміністрації сприяли стрімкому зростанню її використання як ділової, канцелярської, як мови гетьманських універсалів, інших актів «внутрішнього вжитку». Вона знову стала мовою еліти, суб'єкта державної влади — козацької старшини. Напевно, саме зв'язок «простої мови» з державними інституціями Гетьманату (Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, полкові, сотенні канцелярії та ін.) вплинув на те, що С. Величко вжив означення «козацький язик», убачаючи в ньому певний маркер державної ідентичності. В Українській ранньомодерній державі ця мова стане надрегіональною, тобто не було якоїсь помітної різниці між мовою документів, що походили, скажімо, із Гадяцького, Полтавського чи Уманського полків. Лінгвіст Ю. Шевельов означив цю мову як офіційно-ділове койне Гетьманату [138].

Однією з ознак «унормованості», а отже, надрегіональності канцелярської мови можна вважати так звані листовні — збірники зразків, кліше для укладання офіційних документів, що регламентували сталі вирази, риторичні форми для актів різного рівня та призначення [139]. Надрегіональному характеру канцелярської мови сприяла також і Києво-Могилянська академія, у стінах якої велася підготовка канцеляристів — «чиновників» державних інституцій. Вони були головними продуцентами текстів, зокрема цілого пласту історичних наративів, відомих також як «література канцеляристів» [140]. Саме канцеляристи трансформували свої знання у практичне русло, формуючи у такий спосіб відповідний мовний стандарт.

В основі багатої мовної палітри Гетьманату, в яку, крім «простої мови», входили також латина, польська, російський варіант ділової мови, розмовна українська, старослов'янська, лежав принцип мотивації й адресата [141]. Він визначав уживання тієї чи іншої мови в конкретній сфері або ситуації. Кожний такий мовний вибір є додатковим маркером для характеристики процесів ідентичності в ранньомодерному суспільстві.

У ранніх документах періоду владарювання Б. Хмельницького в офіційній документації використовували три мови: «просту», латину й польську. Остання слугувала для листування з польськими королями та вельможами. Це також засіб комунікації в дипломатичних зносинах із Кримом, Османською імперією [142].

---

[137] Serech Y. Ukrainian Influence on the Polish Language in the 16-th and 17-th Centuries. *The Annals of the Ukrainian Academy*. 1952. No. 2. P. 696—730.

[138] Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*... С. 723.

[139] Там само. С. 736.

[140] Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний. *Известия АН СССР*. Ч. 3. Москва, 1934. С. 220—229; Пріцак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 62—66.

[141] Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст... С. 35—36.

[142] Див., напр.: *Документы об освободительной борьбе украинского народа*... С. 50; *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657*... С. 67—68.

Латину використовували для кореспонденції зі шведським королем, валашським, трансильванським монархами. За безумовного переважання української канцелярської мови для внутрішнього листування між представниками старшин в універсалах, епістолярії Б. Хмельницького часто використовувалася польська [143]. Це почасти можна пояснити інерцією річпосполитської політичної культури та інтелектуального впливу, що в поєднанні з іншими факторами, наприклад, уявленнями про Річ Посполиту як про спільну вітчизну, було додатковими свідченнями процесів конструювання ідентичності.

Водночас послуговування польською мовою в окремих документах підлягало іншій меті й відображало принцип вибору мови відповідно до кінцевої цільової аудиторії. Наприклад, гетьманські універсали про заборону завдавати шкоди литовським володінням, попри те, що вони були формально адресовані козакам, Війську Запорозькому, писали польською, оскільки справжньою цільовою аудиторією таких послань була литовська шляхта, яку в гетьманській канцелярії, очевидно, розглядали як носія іншої мовної культури [144]. Те саме можна сказати і про універсал щодо запобігання нападам козаків на волинські володіння Д. Заславського [145]. Отже, волинська шляхта — істинний адресат цього документа — сприймалася поза «руським» мовним простором. Аналогічно сприймалися й жителі Львова, до яких Б. Хмельницький у листах звертався польською мовою (1655) [146]. Подібний прийом використовував і його наступник — гетьман І. Виговський. Його польськомовний універсал було направлено на Волинь для вербування населення в козацьке військо [147]. Примітно, що майже через пів століття, 1706 р., І. Мазепа звертатиметься до волинської шляхти з подібним закликом, також складеним польською мовою [148]. Спираючись на ці моменти у використанні мови, доречним видається проведення аналогій з територіальними уявленнями й конструюванням образу «своєї» землі. Галичину зі Львовом, а також Волинь було введено в ідеальний простір «своєї» землі, заснований на рецепції давньоруського минулого. Однак вони не вписувалися в уявлення про її реальні межі і в текстах XVII–XVIII ст. часто позиціонувалися як окремішня від «України» просторова категорія [149].

[143] Універсали та внутрішня кореспонденція наступників Б. Хмельницького — І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Сомка, П. Тетері — написані «простою мовою», що є додатковим свідченням піднесення її статусу в Гетьманаті (див.: *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 129—249).

[144] *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657*... С. 79.

[145] Там само. С. 80.

[146] *Документи Богдана Хмельницького*... С. 457; *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657*... С. 172—173.

[147] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 90—92.

[148] Там само. С. 354—355.

[149] Варто зазначити, що в межах самої Волині середини XVII ст. сфера діловодства зберігала «просту мову». Запис про згаданий універсал І. Виговського до луцьких актових книг внесено саме цією мовою (див.: *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського*

Утім, мотивація в разі вибору мови могла не збігатися з ідеальними чи реальними межами своєї Батьківщини, а залежати від внутрішніх рубежів, окреслених політичною ситуацією. Прикладом цього слугують універсали лівобережного гетьмана І. Брюховецького до жителів правобережної частини Гетьманату. Відомо чотири таких документи близького ідейного змісту, які містили заклик до об'єднання з Лівобережжям і консолідації перед османською загрозою. Три з них написано польською, а один — «простою мовою» [150]. Залишається лише припускати, чому було віддано перевагу польській для спілкування з «єдинокровними браттями», представниками «єдиного» «малоросійського козацького народу», хоч і розділеного на той час Дніпром. До того ж за загальної спрямованості змісту документів універсал, написаний «простою мовою», мав виразнішу антипольську риторику, ніж його польськомовні аналоги. Можливо, це були перші, поки незначні, ознаки уявлень про жителів іншого берега як про «інших» — усе ще представників «козацького малоросійського народу», але вже «тогобочного», «заднепрского» [151]. Надалі, із занепадом козацької державності на Правобережжі, уже на початку XVIII ст. тамтешні мешканці сприйматимуться в Лівобережній Україні вже як «люди полской нации». Утім, слід зазначити, що подібний дискурс властивий переважно актовим джерелам. Наративи, написані наприкінці XVII — у середині XVIII ст., хоч і ретроспективно, проте зберегли пієтет і відданість ідеї єдиної спільноти обох берегів Дніпра.

до Івана Самойловича (1657—1687)... С. 92). Та й самі книги за період 1648—1657 рр. також написано переважно «простою мовою». В актових книгах Володимира і Кременця вживання руської канцелярської мови поряд із польською було паритетним. Польською й латиною зазвичай записувалися всі юридичні терміни (див.: *Національно-визвольна війна в Україні (1648—1657): За документами актових книг*. Київ, 2008. С. 18). На Галичині «проста мова» не втратила свого впливу, попри її практичне витіснення з офіційної сфери. Нею у середині XVII ст. написано Львівський і Хмільницький літописи (див.: Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець*... С. 100—124; Хмельницкая летопись. *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. Киев, 1878. С. 77—81). П. Кунащак — львівський міщанин, який проживав у місті в 1663—1696 рр., став автором щоденникових записок, складених руською і польською мовами. Для свого сина, відповідно до змісту цього щоденника, він найняв учителя для навчання «руської мови» (див.: Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст... С. 97). Статус «простої мови» як ділової, канцелярської у Правобережній Україні проіснував до 1696 р., коли постановою сейму в діловодстві було здійснено перехід на польську й латину. Попри це, «простою мовою» продовжували тут користуватися в діловодстві монастирів, у публікаторській діяльності Ордена василіан (див.: Getka J. Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na material druków typografii bazyliańskich (XVIII w.). *Polilog: Studia Neofilologiczne*. 2014. No. 4. S. 207—208). Проте через недостатню кількість фахівців, які знали латину і польську, частину документів продовжували писати «простою мовою» з використанням латиниці.

[150] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 307—309.

[151] Докладніше про це див.: Бовгиря А. «Україна обох берегів Дніпра»: уявлення про єдність вітчизни в інтелектуальній традиції другої половини XVII—XVIII ст. *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смолія:* у 2 кн. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2019. С. 333—349.

«Проста мова» в Гетьманаті продовжувала функціонувати до другої половини XVIII ст. Усі без винятку універсали Д. Многогрішного, І. Самойловича написано нею. Гетьманство І. Мазепи стало періодом її найвищого піднесення, і не лише у сфері адміністрування. Нею писалися проповіді, учительні Євангелія, житія святих, шкільні драми, інтермедії, складалися граматики, буквари, історичні твори [152]. Авторами низки текстів виступали інтелектуали свого часу — Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Лазар Баранович.

Водночас при дворі гетьмана І. Мазепи популярною залишалася польська мова. Утім, її функції, мотивація до використання та адресати стали іншими. Вона перестала бути мовою протистояння, яку задіювали полеміст століттям раніше для донесення ідей і принципів до своїх візаві — католиків та уніатів. Це вже й не мова часів Б. Хмельницького, пов'язана зі значним впливом політичної культури, річпосполитською інерцією. Польська мова в Українській державі кінця XVII — початку XVIII ст. — ознака високого літературного стилю та культури. Нею складалися панегірики, інші віршовані твори авторства Я. Орновського, П. Орлика, С. Яворського [153]. Курс польської мови був обов'язковим до вивчення в Києво-Могилянській академії. Після 1708 р. умови кардинально змінилися. Образ гетьмана-зрадника у пропаганді того часу підкріплювався твердженнями про його пропольську орієнтацію, що, безумовно, вплинуло й на статус самої польської мови.

Після Полтави «проста мова» поступово витіснялася з ділового вжитку, поступаючись місцем канцелярській російській. Однак вже на канцелярську мову дополтавского періоду російська справила помітний вплив. Це відображено в гетьманських універсалах, листуванні з російськими вельможами, яке здійснювали, виходячи з мотивації або адресата, російською або ж «простою мовою» з використанням елементів російської лексики [154]. Процес витіснення української канцелярської мови особливо посилився з початком 1720-х років, коли свою роль відіграли дві ключові події. По-перше, у 1720—1721 рр. вийшло кілька монарших указів, що обмежували публікацію книг цією мовою [155]. По-друге, після смерті І. Скоропадського замість виборів нового гетьмана було засновано Малоросійську колегію, до складу якої входили російські чиновники. Цей головний орган управління Гетьманатом був структурою Сенату, тому діловодство останнього потребувало уніфікації, зокрема у сфері мови, відповідно до імперських норм [156].

---

[152] Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*... С. 727—730.

[153] *Roksolański Parnas: Polskoęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII w*. T. 2: Antologia. Kraków, 1998.

[154] Moser M. A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. *Harvard Ukrainian Studies.* 2009—2010. V. 33. No. 1—4. P. 391—411.

[155] *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1832. № 3653. С. 245. Докладніше див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання XVIII ст.: репресії та їх наслідки. *States, Societies, Cultures. East and West: Essaysin Honor of Jaroslaw Pelenski*. New York, 2004. P. 399—413; Огієнко І. *Історія українського друкарства*. Львів, 1925. С. 280—291.

[156] За спостереженнями М. Мозера, до 1719 р. «проста мова» як офіційно-ділова превалювала в усіх актових документах Гетьманату, за винятком незначних лінгвістичних запо-

«Проста мова» продовжувала функціонувати у провінційному діловодстві [157], а також на повсякденному рівні, не пов'язаному з державним управлінням, — у приватному листуванні, різноманітних збірниках рецептів тощо [158]. Але російська проникала вже й у цю сферу. Старшинська еліта, тісно пов'язана з імперським центром, переймала й мову як форму спілкування, наприклад, в епістолярії, складанні приватних щоденників [159], кодифікації місцевого права [160]. Зміна статусу і втрата колишньої престижності канцелярської мови, що з 1648 р. була фактично державною, стало одним із наслідків обмеження автономії. Однак чи можна стверджувати, що ці зміни кардинально впливали на процеси конструювання ідентичності в Гетьманаті? Наприклад, у 1720—1760-х роках було створено низку наративних текстів, написаних російською, утім, пройнятих патріотичною риторикою, в яких від раніших козацьких літописів не лише сприйнято і адаптовано концепт існування окремішньої держави зі своєю історією і спільнотою — «малоросійським козацьким народом», а й надано нового імпульсу його існуванню та подальшому розвитку [161].

Процес знайомства населення Української держави з російською мовою в офіційній і повсякденній сферах намітився ще за часів Б. Хмельницького, з початком перших дипломатичних контактів з Московським царством, і особливо

зичень із російської. Але вже до 1760-х років лише окремі елементи колишньої канцелярської мови проникали в офіційне діловодство. Зміну мови в діловодстві автономії можна простежити за текстами документів (див.: Мозер М. *Причинки до історії української мови*... С. 287—292; *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.* / упоряд., авт. передм. та ком. В. Горобець. Київ, 1992).

[157] *Полтавська міська книга (1668—1740)* / упоряд. В. Ринсевич. Київ, 2015; Свашенко А. Із спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Кролевецьких ратушних книг XVII—XVIII ст. *ЗНТШ*. Т. 234. Львів, 1997. С. 281—296; Стародубского магистрата книга справ поточных (1690—1722). *Сборник Харьков. ист.-филол. об-ва.* Т. 6. Харьков, 1894. С. 259—274; Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*... С. 735—736.

[158] Передрієнко В. *Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі*. Київ, 1979. С. 20—25; Його ж. *Приватні листи XVIII ст*. Київ, 1987.

[159] *Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко (1727—1753)*. Киев, 1884; Дневник Петра Даниловича Апостола. *Киевская старина.* 1894. № 11. С. 300—303; 1895. № 7/8. С. 100—155; *Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767).* Ч. 1—4. Киев, 1897; Горобець В. *Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалах українських діаріушів)*. Київ, 1979.

[160] *Права, за якими судиться малоросійський народ* / упоряд. В. Вислобоков. Київ, 1997.

[161] Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание. *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским*. Киев, 1856. С. 45—106; *Краткое описание Малороссии (1340—1776)* / упоряд. А. Бовгиря. Киев, 2012; Симоновский П. *Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах 1765 г.* Москва, 1847; Летописец, или Описание краткое знатнейших действ и случаев. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* С. 1—69; Разговор Великороссии с Малороссией. *Киевская старина*. 1882. № 2. С. 313—365; № 7. С. 137—148; Лукомский С. Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 г. *«Летопись Самовидца» по новооткрытым спискам*. Киев, 1878. С. 321—372.

посилився з упровадженням воєводського управління в деяких містах. Тут насамперед цікава взаємна рецепція мов. В українських джерелах дуже мало свідчень про те, як сприймалася мова сусідньої держави й чи виступала вона засобом ідентифікації її мешканців. Трапляються лише окремі згадки, на кшталт «говорил по-московски» чи навіть «вибранил матерно звичаем московским» [162]. У пізніших текстах їх витісняють визначення «російський», «великоруський».

Немає жодних відомостей про те, щоб цю мову не розуміли в установах Гетьманату або робили переклади офіційних документів, написаних нею. Кореспонденція з Москвою велася переважно українською канцелярською мовою, за винятком царського титулу, який традиційно писався старослов'янською. В офіційній же традиції Московського царства канцелярську мову Гетьманату було прийнято називати «білоруською» [163]. Для московських «чиновників» вона була іноземною. Більшість документації з України в Москву, що писалася «простою мовою», перекладали, складаючи «списки з письма белоруского». «Государь сего перевода слушал» — таку примітку нерідко можна побачити на документах українського походження [164]. Ці переклади не завжди коректно відображали зміст. У результаті виникали діаметрально протилежні інтерпретації окремих важливих термінів і положень, що в подальшому стало основою взаємонепорозуміння й конфліктів між гетьманською та царською адміністраціями [165].

На початку XVIII ст., у петровську епоху, чиновники також мали потребу у «переводчику языка малороссийского» [166]. Означення «белорусский язык», уживане у другій половині XVII ст., зникло, поступившись «малороссийскому» «языку / наречию». Саме так, наприклад, було ідентифіковано мову мешканців Почепа, які, згідно з однією зі слідчих справ 1728 р., «называли великороссийских людей шавками, то есть по малороссийскому наречии — погаными собаками» [167]. А 1745 р. запорожець І. Таран, як повідомляв у доносі російський офіцер А. Лебедєв, «бранил драгунов малороссийским наречием» [168]. Характерно, що відособленість мови, якою користувалися в Гетьманаті, у Росії усвідомлювали не лише на повсякденному рівні. Так, М. Ломоносов 1755 р. у своїй «Російській граматиці» визначав «три діалекти» російської мови — московський, північний та український. Останній він називав «природным наречием малороссиян» [169].

---

[162] Величко Самійло. *Літопис*... С. 290.

[163] «Білоруський» у московському сприйнятті XVII ст. та в деяких українських текстах аж ніяк не означав прив'язку до території Великого князівства Литовського, а мав розлогіше значення, охоплюючи весь «руський» простір Речі Посполитої.

[164] Таирова-Яковлева Т. *Инкорпорация. Россия и Украина после Переяславской Рады*... С. 39.

[165] Там само. С. 37—42.

[166] Там само. С. 38.

[167] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 248. Оп. 29. Кн. 1793. Л. 76.

[168] Там само. Ф. 7. Оп. 1. Д. 1042. Л. 4.

[169] Ломоносов М. *Собрание сочинений*. Т. 7. Москва, 1952. С. 430—431.

У Гетьманаті використовували і старослов'янську мову, що залишалася мовою богослужіння. «Язик славенский», як її означено у джерелах того часу, також викладався в Києво-Могилянській академії й був передусім мовою вченості, ознакою «високого стилю» [170]. Крім сфери богослов'я, старослов'янською послуговувалися також у театральних постановках, нею укладалися й історичні твори, наприклад, «Синопсис». Аби показати своє володіння «високим стилем», старослов'янську вживав С. Величко. Під неї стилізував власний текст автор «Літопису Грабянки», що може свідчити про його духовний сан або ж прагнення продемонструвати освіченість.

Крім згаданих мов, в Українській державі широко функціонувала ще одна. Назвемо її умовно «українською», оскільки її глотонім, тобто тогочасна назва, нам невідомий. Реконструювати цю мову, позначити сфери застосування порівняно складно. З упевненістю можна виділити два види писемних джерел, у яких вона фіксується. Це фольклор, зокрема рукописні збірники пісень XVIII ст., а також інтермедії — невеликі драматичні твори, які ставили в перервах між актами основної драми. Можливо, українською мовою у XVIII ст. писали й деякі історичні твори. М. Костомаров у своєму «Богдані Хмельницькому» використовував не збережений до наших днів наративний текст, близький за змістом і структурою до короткої редакції «Літопису Грабянки». Мова цього тексту, судячи з наведених істориком цитат, близька до сучасної української [171].

Якою мовою розмовляли в Гетьманаті? Припустімо, що польська та російська широко вживалися в повсякденні. Є підстави вважати, що українську також використовували як розмовну. Її сліди можна виявити в текстах, що фіксують пряму мову, коли їх упорядники з різних причин намагалися максимально точно передати почуте. Йдеться, наприклад, про щоденник королівського посланника М'ясковського, направленого для переговорів з Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. Він, зокрема, описував зустріч із гетьманом, який, серед іншого, говорив: «Wybiju z lackoi nevoli narod veś ruski. A szto perwej o szkodu i krywdu swoju wojował, teper wojowaty budu o wiru prawosławnuju nashuju. Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Krakow». У щоденнику М'ясковського це не єдина фраза, що ілюструє пряму мову гетьмана [172]. Тож перед нами текст польською латиницею, який

[170] Мозер М. *Причинки до історії української мови*... С. 336; Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст... С. 36—37.

[171] Бовгиря А. «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 28. Київ, 2018. С. 288—296. Так, наприклад, виглядає один із написаних українською мовою фрагментів анонімного наративу, цитованого М. Костомаровим. Його зміст розкриває деякі реалії після підписання Зборівського перемир'я 1649 р.: «Коли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому есть, як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче» (див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Костомаров Н. *Исторические монографии и исследования.* Т. 11. Санкт-Петербург, 1884. С. 286).

[172] *Воссоединение Украины с Россией*... Т. 2. С. 107—110.

(у сприйнятті поляка) передає мову, що відрізняється від польської та «простої мови» і є наближеною до сучасної української.

Українська мова фігурує також і в матеріалах слідств за «словом і ділом», тобто розслідуванні політичних злочинів у XVIII ст. До них належали переважно вербальні дії — «говорение непристойных слов», «образа величності». Укладачі таких документів намагалися якнайточніше передати зміст сказаного, адже власне саме слово й було складом злочину. Мова, дуже близька до розмовної української, вживалася також в інтермедіях Якуба Ґаватовича (1596—1679) — поляка, який усе своє життя провів на Галичині. Відомо, що 1655 р. він у складі делегації львівських міщан брав участь у переговорах з Б. Хмельницьким під час облоги міста українським військом [173]. Частину фрагментів його інтермедій написано розмовною українською з використанням польської абетки. Тексти Я. Ґаватовича датуються 1619 р., що свідчить про значну поширеність розмовної мови не лише в Гетьманаті, а й у межах «ідеальних» теренів «своєї» території, якими, зокрема, були землі Руського воєводства Речі Посполитої в ментальній географії українських політиків та інтелектуалів другої половини XVII — початку XVIII ст.

Досить цікавим джерелом для уявлень про те, як взаємодіяли і взаємоіснували розмовна та книжна мови, видається листування гетьмана І. Мазепи з донькою генерального судді Мотрею Кочубей [174]. Тут бачимо своєрідне поєднання книжної й розмовної з переважанням останньої. Автор листів намагався бути зрозумілим, оскільки його адресат — шістнадцятирічна дівчина, представниця некнижної культури [175]. «Моя серденко. Зажурилися, почувши от дівки такое слово... Мое серце коханое. Сама знаєш, як я сердечне шалене люблю В.М. Еще нікого на світі не любив так» [176]. Подібною мовою написано інші поетичні твори, авторство яких приписують І. Мазепі («Дума», «Чайка») [177].

«Всі покою щире прагнуть,
А не в єден гуж тягнуть.
Той на право, той на ліво,
А все браття тото диво» [178].

[173] Павлик М. Якуб Гаватович — автор перших руських інтермедій з 1619 р. *ЗНТШ*. Вип. 35/36. Львів,1900. С. 27—30.

[174] Flier M. Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance. *Harvard Ukrainian Studies*. 2009—2010. V. 33. No. 1—4. P. 428—431.

[175] Там само. P. 426.

[176] Там само. P. 428—429.

[177] Чижевський Д. *Українське літературне бароко*. Київ, 2003. С. 479—481; Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью-Йорк; Київ; Париж; Торонто, 2001. С. 354—361.

[178] *Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д. Бантышем-Каменским*. Ч. 2. Москва, 1859. С. 109—110. Це уривок із «Думи», яка є складовою доносу В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри на І. Мазепу. Оригінал цієї справи див.: РГАДА. Ф. 124. 1708, № 19. Вірш мав слугувати непрямим підтвердженням намірів гетьмана, перед ним є приписка: «Дума гетмана Мазепы, в которой значное против державы великого государя оказуется противление».

Однак чи вбачали сучасники в мові прямий маркер своєї чи чужої ідентичності? Знайти цьому підтвердження надзвичайно складно. І все ж вони є. Одним з яскравих прикладів слугує польська реляція 1649 р. про капітуляцію перед козаками залоги фортеці Кодак. Стверджувалося, що козаки, випустивши обложених, ідентифікували їх саме за мовною ознакою, убиваючи тих, хто «*języka ruskiego* nie umieli i był który mian za lacha i niemca» [179].

Означення «język ruski» часто трапляється в польських та українських текстах другої половини XVII ст. Можна припустити, що ним позначали «просту мову», і здебільшого все зводилося до простої констатації факту використання мови. Проте в окремих випадках народ і його мова ототожнювалися, позначаючи в такий спосіб певну ідентичність. У проєкті договору П. Дорошенка з Османською імперією від 1669 р. стверджувалося, що «народ руский не весть иного язика, кроме природного». Тож, як випливає зі змісту документа, листи від султана потрібно писати «по руску», а посли з Порти, «которые будут приходить в наши страны, да всячески глаголют руским диалектом» [180]. Також на перемовинах з польською стороною висувалися, серед іншого, вимоги про повернення офіційного статусу руській мові: «Письма наши руские аби знову в канцелярии впроважони били» [181].

В одному з текстів часів гетьманування П. Дорошенка руську мову названо навіть «прирожоним диалектом нашим» [182]. В інструкції своїм послам на переговори з поляками він окреслював «ідеальні» межі козацької території, що визначалися саме мовою: «Донедле язык народа руского осязает» [183]. У 1659 р. попередник П. Дорошенка гетьман І. Виговський уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким визнавалося існування Великого князівства Руського. Крім його реальних кордонів, у трактаті визначено ареал, в якому мало бути збережено всі права православних, — «докуда язык народа руского достигает» [184]. Шведський посланець до Б. Хмельницького Ґ. Велінґ у своєму донесенні повідомляв королю Карлу X про претензії гетьмана на «всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли» [185]. Важко достеменно з'ясувати, що малося на увазі під «мовою» в наведених цитатах — власне інструмент спілкування чи певне етнічне наповнення. У будь-якому разі «імена руські» слід розуміти в останньому контексті.

Ще одним джерелом для уявлень про мову як маркер ідентичності стали тексти вже згаданих інтермедій. Персонажами цих творів, написаних переваж-

[179] *Документы об освободительной войне украинского народа*... С. 205.

[180] *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*... С. 381.

[181] Там само. С. 396.

[182] Там само.

[183] Там само. С. 381.

[184] Там само. С. 40.

[185] Смолій В., Степанков В. *Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*. Київ, 1997. С. 92.

но наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в Гетьманаті, були представники різних національностей: поляки, цигани, німці, росіяни, євреї, греки, литвини, валашці, русини. За кожним із них закріплено певний образ і поведінкове кліше. Так, поляк — це завжди гордовитий, хвалькуватий шляхтич, єврей — хитрий, меткий торговець та шинкар, русин — простодушний мужик або козак. Мова тут виступала головним маркером ідентичності, за допомогою якого глядач мав упізнати того чи іншого персонажа. Тож поляк говорив польською, росіянин (москаль) — російською, козаки й мужики — розмовною українською, або «простою мовою».

Щодо інших персонажів також робилася спроба ототожнити їх з конкретним мовним середовищем, вносячи в їхні репліки елементи справжньої мови або змінюючи, перекручуючи її на певний лад. Візьмемо для прикладу фрагменти з інтермедії до драми М. Довгалевського «Комічна дія» (1720-ті роки). Не вдаючись особливо до її змісту, зазначимо, що персонажами виступали козак, литвини, поляк і москаль. Козак зустрічається на полюванні з поляком, у них зав'язується суперечка навколо того, чи володіла коли-небудь Польща Україною. Литвини — слуги поляка, не вступають предметно в дискусію, розмовляючи між собою про те, як краще прислужитися своєму панові. Москаль виступає на боці козака проти поляків. Водночас кожен із цих персонажів послуговувався своєю розмовною мовою:

«Лях: Nie buy się, wac, gdyby tu kozacy przyszli,
My by tu ich kanczukiem w lasy wprowadzili! [...]
Козак: А доки ж вы, бестелюгы, будете звегати?
Чи то ми вас не зможем кіямы прогнаты? [...]
Москаль: Што они тебя, гаспадин пан-казак, не ругают ли?
Козак: Де ж пак не лають? От так лають, що аж лихо!
Москаль: Дабро ти, казак! Вось ми убіером их тихо! [...]
Литвин: Глядзіце ж, як будзеце перед паном гавариць,
Я вас старосцю своєю магу научиць» [186].

Чи була мова засобом ідентифікування в Українській державі? Безсумнівно, існує низка джерел, зміст яких дає підстави стверджувати, що мова виступала певним маркером ідентичності, за допомогою якого визначалося колективне «ми» для вирізнення від «інших». Але в повсякденному житті українець XVIII ст. обертався в полілінгвістичному середовищі. Наведемо приклад типового інтелектуала того часу — військового канцеляриста. За специфікою своєї служби, він готував документи для органів управління автономії «простою мовою» або російською. Як і більшість його колег, студіював у Києво-Могилянській академії, де вивчав латину й польську. Очевидно, що володів цими мовами, міг читати або використовувати у своїх текстах. Відвідував церковні служби, де богослужіння велося старослов'янською, безумовно, читав тексти

[186] Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського «Комическое действие». *Українські інтермедії XVII—XVIII ст.* Київ, 1960. С. 109, 111—112.

цією мовою. У повсякденному житті канцелярист, можливо, використовував розмовну українську. Використання кожної з цих мов залежало від конкретної ситуації, мотиваційного фактора, а також адресатів, до яких він звертався, — усно або у формі різного роду текстів.

Розмежовуючи сфери вживання різних мов у Гетьманаті, ми простежуємо їх використання як прямого чи опосередкованого конструкту ідентичності. Крім того, кожна з них займала властиву їй функціональну нішу. Саме їх існування є проявом ідентичності соціуму, що проживав на державних теренах України. Функціональна ж палітра мов поза її межами мала зовсім інший вигляд.

Отже, «проста мова» — це надрегіональна мова для руської спільноти Речі Посполитої, а також маркер політичної ідентичності Гетьманату як держави, в офіційній практиці якої вживалася особлива мова, що відрізнялася від мови сусідів. У XVII—XVIII ст. вона асоціювалася з особливою корпорацією — військовими канцеляристами. Пізніше на зміну «простій мові» прийшла російська, що стала діловою та писемною для еліти. Старослов'янська слугувала універсальною й надрегіональною мовою богослужіння знову ж таки для «руської» Речі Посполитої, засвідчувала рівень освіченості, належність до книжної культури. Польська мова у XVIII ст. — також мова інтелектуально-культурного середовища, а ще дипломатії. І, нарешті, той невеликий обсяг інформації, який вдалося виявити у джерелах, свідчить про існування розмовної мови, відмінної від канцелярської, якою користувалися не лише посполиті, а й еліта (включно з гетьманом).

Постскриптум. Із викладеного не важко зробити висновок, що за відносно короткий період представники інтелектуальної еліти Гетьманату змогли створити основу власного історичного міфу, що слугував ідеологічним підґрунтям для доведення суб'єктності Української держави та засобом для конструювання ідентичності тих, хто жив у її межах. Кожен із трьох запропонованих у цьому розділі маркерів (ознак) ідентичності сприяв окресленню й утвердженню певних рис цієї колективної спільноти.

Однією з ранніх номінацій для її окреслення був термін «народ руський», який можна визначити як етнонім і конфесіонім. Ним позначалось православне українське і білоруське населення, яке мешкало на території, що займала середньовічна Русь, яка з кінця XIV ст. входила до складу Великого князівства Литовського та Корони Польської, а згодом посталої на основі Люблінського проєкту Речі Посполитої. Варто відзначити, що на той час поняття Русь, «народ руський» не охоплювали територію Московського царства та його населення, яке хоч і сповідувало православ'я, втім, не вважалось приналежним історично до руської спільноти.

Революційна доба внесла істотні корективи у формування й трактування образу цієї єдиної етнокультурної спільноти на теренах річпосполитських південно-східних воєводств. Поняття «народ руський» починає інструменталізуватися в ідеології нового потужного гравця на політичній арені — козацтва. Тепер козаки, на відміну від своїх попередників — учасників антипольських повстань

кінця XVI ст. чи 1620—1630-х років, не стільки концентруються на захисті інтересів свого стану, а уявляють себе частиною більшої спільноти — «народу руського» та позиціонують себе захисниками його інтересів. Утім, варто зауважити, що у документах періоду гетьманування Богдана Хмельницького це поняття ще не набуло конкретизації у своїх «українських» кордонах, а асоціювалось із широким ареалом *Pax Orthodoxa* всієї Речі Посполитої.

У вужчому значенні категорія «народ руський» мала політичні конотації й широко використовувалась для опису реалій української автономії — поряд із такими словосполученнями як «руське військо», «руські кордони», «руський гетьман». Особливо це увиразнилось у тексті Гадяцької унії та дотичних документів. Отже, означення «руський» у певний період часу слугувало синонімом до поняття «наш» й інструментом для протиставлення себе «іншим». Для обґрунтування існування цієї спільноти як образу колективного «ми» задіювалися різні маркери ідентичності. Територіальний маркер уособлював не лише просторові межі існування спільноти, а й фактор руського минулого для надання їй історичної легітимності. Те ж саме можна сказати й про православ'я, яке легітимізувало цю спільноту через приналежність до середньовічної руської спадщини та її персоналій, а також як фактор «іншування» у протиставленні себе полякам і навіть православним московитам. Лінгвофактор — «проста мова» — також був потужним елементом ідентичності. Цю мову, яку Величко називав «козацькою», широко використовували в офіційному діловодстві Гетьманату і церковній практиці. Вона була, з одного боку, певним символом «руськості», тобто засобом вирізнення «себе» в широкому річпосполитському просторі, з іншого — ідентифікатором політичної, державної ідентичності, офіційним й уніфікованим засобом комунікації в середині країни та за її межами.

Згодом поряд із визначенням «руський» для маркування спільноти, яка мешкала в межах Гетьманату, все частіше фіксуються означення «український», «козацький», «малоросійський». Усі три етноніми в українських текстах існували здебільшого паралельно й синонімічно. Потужним імпульсом для процесу формування уявлень про єдину спільноту й вживання цих дефініцій для самоназви став громадянський конфлікт — Руїна. Загроза самому існуванню держави, роз'єднаність, політичний поділ сусідніми країнами сприяли подальшій кристалізації поняття «український / малоросійський» народ. Формування уявлень про єдність «вітчизни обох берегів Дніпра» відбувалось на спільній платформі усвідомлення української окремішності та символізувало також єдність народу — «козацького», «українського», «українського народу по обидва боки Дніпра», «малоросійського». Остання самоназва, варто відзначити, у XVIII ст. зовсім не несла у собі того нагетивного й пейоративного означення, якого було набуто значно пізніше.

Фактично від кінця 60-х — у 70-х роках XVII ст. найменування «український», «малоросійський» витісняють «руський» як самоназву народу й починають асоціюватися з усіма мешканцями Гетьманату. У документах того часу

можна натрапити на вирази «славні жителі вітчизни нашої України», «жителі українські». Віра, конфесія часто слугували додатковими маркерами для позначення колективного «ми» тодішньої України, що засвідчується наявністю в текстах таких означень, як «єдиний християнський народ», «православний український народ», «український християнський народ», народ «єдиного прабатька», під яким розуміли середньовічного руського князя Володимира, який запровадив православ'я. Крім конфесійного маркера, для легітимізації цієї спільноти потужними інструментами лишались просторові уявлення про «свою землю», окреслену тепер уже реальними державними кордонами української автономії. Очевидно, що для переважної більшості сконцентрованого в цих кордонах населення розмовна, повсякденна мова, близька до сучасної української, була вагомим фактором самоідентифікації та іншування.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ

РОЗДІЛ **22**

Османська присутність
на Правобережжі

•

РОЗДІЛ **23**

Політика Варшави
щодо правобережного козацтва

•

РОЗДІЛ **24**

Правобережна Україна
в політичних планах
Івана Мазепи та Пилипа Орлика

•

РОЗДІЛ **25**

Правобережжя в адміністративних
і соціально-економічних моделях
Речі Посполитої

•

РОЗДІЛ **26**

Дисидентське питання
та польські шляхетські конфедерації

•

РОЗДІЛ **27**

Гайдамацький рух і Коліївщина
як нові протестні формати

•

РОЗДІЛ **28**

Галичина, Буковина і Закарпаття
у XVII — 70-х роках XVIII ст.

РОЗДІЛ **22**

ОСМАНСЬКА ПРИСУТНІСТЬ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Тарас Чухліб

Екскурс у топоніміку. Специфічність суспільно-політичного розвитку правобережної сторони Дніпра, започаткована політичним розколом Українського Гетьманату 1663 р. і улегітимнена з правового погляду актовими матеріалами досягнутого на початку 1667 р. в Андрусові перемир'я між Варшавою і Москвою, набуває особливої виразності з усуненням з політичної арени гетьмана П. Дорошенка, який, як ніхто інший з українського політикуму кінця 50-х — середини 70-х років XVII ст., позиціонував себе палким прихильником української державної ідеї.

Саме тоді починаються пошуки і окремої назви щодо регіону, де в кордонах скасованого, за міжнародними угодами, такого державно-політичного утворення, як Правобережний Гетьманат, концентрувалась найактивніша частина українського населення. Здолавши шлях довгих лискусій і апробацій, зрештою, саме за цим регіоном у національній та зарубіжній історіографіях і закріплюється назва «Правобережна Україна» [1]. Ця назва має кабінетне походження. Своєю появою вона зобов'язана потребі віднайти якийсь спільний топонім для маркування населеного переважно етнічними українцями значного територіального масиву, обшири якого простягалися на захід від Дніпра до теренів історичної Волині (водночас науковці дискутують, чи поширювалась вона на всю територію останньої, чи лише на південно-східну її частину). Упровадже-

[1] Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? *Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість.* Київ, 1993. Вип. 1. С. 118. Див. також: Смолій В., Степанков В. *Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення.* Київ, 1993; Чухліб Т. *Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).* Київ, 1996.

но цю назву було істориками з огляду на постійну зміну міжнародно-політичного статусу регіону.

Поява Правобережної України на політичних мапах XVIII—XIX ст. має свою осібну історію, в яку навряд чи тут варто заглиблюватися. Зауважмо лише, що, починаючи від середини XIX ст., українські вчені випрацювали більш-менш консолідовану позицію щодо позначення історичних земель Поділля, Волині та Середнього Подніпров'я історико-географічним терміном «права сторона Дніпра», що поступово трансформувався у назву «Правобережна Україна». Наприклад, В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, О. Єфименко, І. Крип'якевич, М. Андрусяк та інші дослідники відштовхувалися від того, що на початку 1660-х років,через геополітичні амбіції монархів Речі Посполитої та Московського царства, Українська держава розкололась на два гетьманства. Відповідно Дніпро став не лише географічним, а й політичним кордоном, що розділив Україну на дві частини: Правобережжя і Лівобережжя. У 1920—1940-х роках до наукового вжитку пропонується політонім «Правобережна Гетьманщина» (О. Оглоблин, Б. Крупницький), який, утім, лише нещодавно набув поширення серед наукової спільноти. Водночас назву «Правобережна Україна» сьогодні можна віднайти в усіх українських енциклопедіях і довідниках з національної історії, вона також набула історіографічної легітимації у працях багатьох українських учених (В. Маркіна, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, М. Крикун, Т. Чухліб, А. Філінюк, В. Шандра та ін.) і, з огляду на це, почала сприйматися суспільством вже як суто історичний топонімічний термін.

Прикметно, що у XVI—XVIII ст. сучасники користувалися щодо маркування українських обширів такими назвами, як «Русь», «Україна», «Українські краї», «Українські воєводства», «сторона Дніпра», «та сторона Дніпра», «тогобічна Україна», «задніпровська Україна», «черкаська Україна», «Польська Україна». Такий семантично-синонімічний ряд постає не лише з місцевого офіційного діловодства і наративних практик тогочасся, а й з дипломатичного та урядового листування між державами Східної Європи. У канцелярії Війська Запорозького такі історико-лінгвістичні конструкції об'єднувалися інтегрувальним локалізаційним словосполученням «обох сторін Дніпра», «обопільні боки Дніпра», де проживали «народи тутейші українські». Тобто козацькі канцеляристи визначали, що «дніпровські сторони» населяв єдиний український народ, який під дією геополітичного чинника був розділений політичним кордоном між Варшавою та Москвою, а пізніше — Стамбулом [2]. Усталеною самоназвою для народу та його політичної еліти на Правобережжі упродовж тривалого часу була самоназва «Україна». Вона широко використовувалась у діапазоні від усної пісенної творчості до титулування вищих державних посадовців. Зокрема, гетьман Війська Запорозького Юрій Хмельницький, який протягом 1676—1681 рр. мав реальну владу на обмеженій

[2] Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2017. Вип. 17. С. 41—79.

території з «правого берега Дніпра», титулувався саме як «князь України». Так само і полковник Вінницького та Богуславського полку Самійло Самусь, діяльність якого у 1693—1704 рр. обмежувалась правобережними землями, підписував свої листи та універсали як «наказний гетьман Український». Провідник Коліївщини 1768 р. Максим Залізняк, за спогадами шляхтича С. Крушельницького, у поширюваних у містах і селах Правобережжя універсалах закликав, «що треба відібрати Україну в Польщі аж по Случ і Дністер», а його соратник Іван Гонта «оголосив себе воєводою Козацьким і Паном усієї України» [3].

Дуже промовистим є той факт, що після чергової хвилі міжнародних угод 1710—1714 рр. стосовно українського Правобережжя, яке відходило до володінь Речі Посполитої, у королівській канцелярії Варшави почали широко вживати нову назву — «Польська Україна». Цей локалізаційний політонім фігурує, зокрема, у постановах вальних сеймів та королівських універсалах. У 1770—1790-х роках назву «Польська Україна» застосовують у дипломатичній документації і текстах міжнародних угод між Річчю Посполитою, з одного боку, і Російською, Австрійською та Османською імперіями — з іншого.

Крім того, упродовж усього XVIII ст. на Правобережну Україну, звичайно ж, поширювалися і назви «Польща», «Корона Польська», «Річ Посполита» та «Польсько-Литовська республіка», адже вони маркували державу, у складі якої опинився Правобережний Гетьманат. А вже у наступному, XIX ст., тогочасні польські інтелектуали випрацьовують стосовно земель Правобережної України нову історико-романтизовану назву — «Креси» (польською — *Kresy*) [4]. Це польське слово почало поширюватися не тільки серед усіх верств Царства Польського Російської імперії, а й у польській історіографії, спочатку для позначення «лінії прикордонної сторожі, яка тягнулась через степи від Дніпра до Дністра і була кордоном Речі Посполитої від Запорожжя, Татар і Волощини» [5]. А у XX ст. назва «креси» почала локалізувати втрачені українські та литовські землі внаслідок міжнародних поділів Польщі 1772, 1793 та 1795 рр.

Журавненські домовленості 1676 р. Андрусівське перемир'я 1667 р. стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським Гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою і припиняло польсько-російську війну 1654—1667 рр. за Україну [6]. Відповідно ним встановлювалися сфери впливів польського й московського монархів: Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя поширювалась на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох

[3] Moscicki H. Z dziejow Hajdamaczyzny. Cz. 1. Warszawa, 1905. S. 169.

[4] *Slownik jezyka polskiego.* Cz. 1. Wilno, 1861. S. 544.

[5] *Slownik geograficzny krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich*. Warszawa, 1883. T. 6. S. 664; Zasztowt L. *Kresy 1832 — 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1999. S. 21.

[6] Див.: Чухліб Т. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр.* Вид. 2-ге, доопр. Київ, 2005.

держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі в Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (приблизно 200 тис. рублів). Однак у зв'язку з тим, що українці і надалі проводили самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я на практиці не виконувалися.

Тим часом у результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в геополітичні процеси на теренах центрально-східного європейського регіону залучилась третя сила, яка ще з часу володарювання Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україну. Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана. «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах» [7], — зазначалося в польському варіанті договору. Решта українських земель передавалась Польщі. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали внести до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Правобережного Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Було вирішено, що всі попередні договори між двома країнами залишалися чинними [8].

Тим часом для Москви відмова Польщі від більшої частини Правобережної України означала фактичне нівелювання досягнутих в Андрусові домовленостей, і тим самим у своєрідний спосіб улегітимнювала намагання за допомогою зброї підпорядкувати регіон владі царя. Отже, Україна фактично була розподілена між трьома монархічними державами.

Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало Український Гетьманат між сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, під час якої було узгоджено основні положення майбутньої угоди. За ними Правобережна Україна залишалась під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; міста Немирів і Кальник мали перебувати під польською юрисдикцією, лише допоки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі.

---

[7] Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів (далі — БНВ. ВМФ.). Ф. 6639 (м-ф. 32423). № 615; Архів Головний актів давніх (далі — АГАД). Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». № 77/467; Ф. «Архів Замойських». № 3037. Арк. 222.

[8] Чухліб Т. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку:* Матеріали III Всеукр. іст. читань. Київ; Черкаси, 1993. Вип. 3. С. 83.

17 жовтня узгоджений текст угоди, основаної на пунктах турецько-польского трактату 1672 р., було підписано. Територіальні суперечки між Річчю Посполитою й Османською імперією завершилися входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалась тільки на територію, південно-східна лінія якої була обмежена Білоцерківською й Паволоцькою фортецями). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами.

Досягнутим у Журавні перемир'ям припинилась чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, що склалась навколо Правобережної України, залишалась нерозв'язаною. Про свої «права» на Правобережжя заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалась нова війна за правобережний регіон, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережним Гетьманатом — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах.

Кам'янецький еялет. Досліджуючи становлення Османської імперії як світової потуги у XIV—XVII ст., турецький історик Г. Інальджик, серед іншого, вказав на те, що турецько-польське суперництво за молдавські й українські землі слід вважати одним із факторів провокування козацького виступу 1648 р. та утворення Української козацької держави. На його думку, саме «козацьке питання» домінувало у східноєвропейській політиці XVII ст., а спроби встановити контроль над Україною в його другій половині підштовхнули османсько-кримський блок, Річ Посполиту і Московщину до серйозної конфронтації. Суверенітет над Україною залишався однією з головних проблем у ході війни Османської імперії з країнами європейської Священної ліги 1684—1699 рр.» [9], — зазначав дослідник.

Слід наголосити, що один з головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії втілювався у формулу: «Що меч ісламу здобув від гяурів, вже ніколи не може бути добровільно віддане!» Засновуючись на цьому, Висока Порта упродовж останньої чверті XVII — на початку XVIII ст. робила все можливе, щоб не віддати землі правобережної частини України, право протегування над якою було відвойоване турецьким султаном Мегмедом IV Авджі у двох війнах з Польщею (1667—1672, 1673—1676) і одній з Московською державою та Лівобережним

[9] Інальджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400—1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення російської імперії. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2002. С. 121. Див. також: Інальджик Г. *Османська імперія. Класична доба 1300—1600.* Київ, 1998.

Гетьманатом (1676—1681) [10], під владу польського чи московського монархів. Тобто геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Московщини і будь-що завадити їм виступити «єдиним фронтом» проти османських планів завоювання цього регіону Східної Європи. Задля цього Мегмеду IV Авджі необхідно було стабілізувати політичну ситуацію в Правобережній Україні, якій відводилась роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі.

Турецький уряд, враховуючи багатовікову практику підкорення завойованих територій, використав щодо Правобережної України два засадничо різних підходи, які утверджували тут владу султана. За першим з них Порта намагалась зберегти українську державність на землях Київщини і Брацлавщини, але за умови визнання султана їх протектором. Другий варіант полягав у введенні прямого султанського управління, яке було впроваджене на Західному Поділлі відразу після затвердження положень Бучацького миру 1672 р.

Кам'янецький еялет, що охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацлавського й Уманського полків Правобережного Гетьманату, проіснував під султанською владою з 1672 до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який призначався із Стамбула: у 1672—1675, 1677—1680 рр. на цій посаді перебував Халіл-паша, у 1675—1677 — Ібрагім-паша, у 1680—1682 — Ахмед-паша, у 1682—1684 — Абдурахман-паша, у 1684 р. — Махмуд, у 1685—1686 рр. — Мустафа, у 1686—1688 — Гусейн-паша, у 1688—1689 — Ахмед, а в 1689—1699 рр. на чолі її став Кахраман Мустафа, який до того був великим візиром Османської імперії. Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці (санджаки), яким зі свого боку підпорядковувалися менші округи (нахії). Спочатку було утворено Кам'янецький, Барський і Язловецький, а дещо згодом — Меджибізький санджаки [11]. У кожному з них налічувалось від трьох до восьми нахій.

Згідно з традиційною османською процедурою, започаткованою ще в XVI ст., першим етапом адміністративно-господарського освоєння завойованої території став перепис місцевого населення. На подільських землях козацької України його було проведено турецькими чиновниками у середині 1670-х років. Вирішення економічних питань було другим етапом «подільської» політики турків. Українські землі розподіляли між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представниками військово-службової еліти (зіяметами і тіамарами). Трохи

[10] Про відносини султана Османської імперії Мегмеда IV Авджі з гетьманами України докладніше див.: Чухліб Т. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2010. Вип. 9-10. С. 93—135.

[11] Див.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672—1699. Warszawa, 1994; Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th — 18th Century) / An Annotated edition of 'Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. Brill; Lejden; Boston; Koln, 2000.

згодом підраховували очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносили до спеціальних щоденників (дефтерів). На початку 1680-х років процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі в основному завершився. Однак у наступні роки влада бейлербея переважно обмежувалась невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українських козаків. Про мирний період османського адміністрування Поділлям можна говорити лише стосовно 1676—1683 рр.

Українське князівство Юрія Хмельницького. За спостереженням Д. Колодзейчика, «Українська козацька держава з певністю могла функціонувати під протекцією Порти, зберігаючи автономію» [12]. Певним кроком щодо реалізації такої можливості можна вважати намагання Османської імперії відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського князівства, яке б базувалося на системі владних інститутів Правобережного Гетьманату, що зберігалась після 1676 р. на території Київщини й Брацлавщини. Можна припустити, що ця ідея була підказана султану кимось із відомих українців, які перебували у столиці Туреччини. Ще влітку Мегмед IV Авджі звільнив з в'язниці Ю. Хмельницького, а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його гетьманом та князем і розпочав підготовку до походу в Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Сучасник тих подій, військовий інженер на службі московському царю шотландець П. Гордон залишив свідчення щодо тих знакових для Правобережної України подій: «Цією весною ми отримали такі відомості: великий султан дуже ображений тим, що цар примусив Дорошенка до покірності, забравши Чигирин у своє володіння, а згаданого Дорошенка — під зверхність. Оскільки той був васалом [Туреччини], [султан] вирішив помститися і з цією метою послав великі сили, особливо піхоту, в Білгород, а також безліч бойових припасів морем у Кілію. Крім того, він звелів патріарху Єрусалимському дати дозвіл Юрасю Хмельницькому покинути монастир, возвеличив його в князі України і в гетьмана, віддав йому всіх полонених, захоплених у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладижин. З ониими, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати з Кам'янця гармати і бойові припаси. Передбачається, що він з'єднається з двома пашами і певною кількістю татар, і з цими силами він, за чутками, підійде до Києва або Чигирина, але більшість вважала, що він спочатку піде на Запорожжя, сподіваючись залучити тамошніх козаків на свій бік» [13].

Князювання Юрія Хмельницького протягом 1676—1681 рр. на території Правобережної України, яке корелювалося з положеннями Журавненського миру та Константинопольської угоди, яскраво засвідчило функціонування тут політичної системи Української держави на правах протекторату султанського

[12] Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 74.

[13] Гордон П. *Дневник. 1677—1678.* Москва, 2005. С. 112.

Стамбула [14]. Проголошення гетьмана Ю. Хмельницького у столиці Османської імперії князем України відбувалося за всіма канонами тогочасної політичної культури. При цьому султан Мегмед IV Авджі пристосовувався до «європейсько-християнських» церемоніальних традицій, про що свідчила участь у звільненні молодшого сина Богдана Хмельницького вищих православних ієрархів тогочасного світу — єрусалимського патріарха Досифея II Нотара та константинопольського патріарха Парфенія IV Могилала.

Як засвідчував секретар французького посольства у Стамбулі де ла Круа, саме константинопольському патріарху належала ідея запропонувати турецькому урядові призначити новим гетьманом Правобережної України Ю. Хмельницького. «...Патріарх на ім'я Парфеній, — за словами дипломата, — ...відправив... цього священника, щоб той міг детально і точніше розповісти великому візиру про перехід Дорошенка [під владу московського царя] ...Цей піп сказав йому, що у Семи Баштах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків, ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька і було нескладно їх привести під його владу» [15]. У подальшому всі свої універсали до українського населення Ю. Хмельницький підписував титулом, який розпочинав з означення «Милостю Божою», що прямо свідчило про легітимацію його світської влади тогочасними церковними ієрархами.

Світська процедура призначення Ю. Хмельницького на князівство в Україні відбувалась за участі великого візира Османської імперії Фазиля Агмеда Кьопрюлю-заде (за іншими даними — Кара-Мустафи-паші Межифонлю) — другої особи в османській політичній ієрархії. Саме за його наказом, як свідчать джерела, молодшого сина Б. Хмельницького було звільнено з ув'язнення [16]. Власне, досить несподіваною видається згадка сучасника тих подій де ла Круапро «поновлення панування» Ю. Хмельницького у «своєму князівстві». Як видається, така формула могла засвідчувати тяглість владної традиції (адже до 1676 р. Юрій вже двічі обирався гетьманом в Україні), а водночас відображати уявлення османського уряду щодо політико-правового статусу Українського Гетьманату від часів Богдана Хмельницького.

За даними турецької хроніки Рашид-Ефенді, претендент на князювання на українському Правобережжі «був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями» [17]. Згадуваний секретар французького посольства стверджував, що османський візир закликав Ю. Хмельницького «зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений

[14] Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685 рр.). *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*. Київ; Запоріжжя, 1997. С. 171—182.

[15] Цит. за: Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. *Укр. іст. журн*. 2012. № 1. С. 147—148.

[16] Там само. С. 148.

[17] Чухліб Т. *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713)*. Київ, 2004. С. 135.

золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вполовину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я...» [18]. Великий візир Фазиль Агмед Кьопрюлю-заде вручив Ю. Хмельницькому владні інсигнії від імені султана Мегмеда IV Авджі, а також привілей на право володіння правобережною частиною України.

Слід зазначити, що один з важливих владних атрибутів Хмельницького значно відрізнявся від клейнодів попередніх гетьманів. На його печатці було зображено постать кінного вершника з булавою в піднесеній руці; над головою коня, оздобленою пір'ям, — яблуко з мечем, а біля вершника — козака з мушкетом. Навколо йшов напис «Печать князівства Руського». За повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, на ній ще було зазначено: «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський» [19]. Поєднання на державній печатці тогочасного державного зверхника символіки Війська Запорозького з атрибуцією давньоруської князівської влади засвідчував києво-печерський архимандрит Інокентій Гізель [20].

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі [21]. До Правобережної України цей документ мав доставити колишній соратник його батька, наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя, він розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Астаматій також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув» [22], а також намагається перетворити Немирів на гетьманську резиденцію і зробити його столицею Українського князівства.

29 червня 1677 р. Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. До складу султанського війська, за повідомленнями полоненого турка Сулеймана Агмеда, входили підрозділи «14 інших пашів... Кінноти було 40 000, яничар та іншої піхоти 20 000, молдаван и волохів 12 000, а також татари...» [23]. Турецьке ке-

[18] De la Croix. *Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secretaire de l'ambassade de France a la Porte*. Pariz, 1689. P. 112—113.

[19] Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР). Рук. 175. № 10. Арк. 97—98.

[20] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЗР*). Санкт-Петербург, 1884. Т. 13. С. 101.

[21] Бібліотека Польської Академії Наук у Курнику. Відділ рукописів. Рук. 387. Арк. 8; БМЧ. ТН. Рук. 175. № 12. Арк. 103—104.

[22] Zródła do posełstwa Jana Gninskiego wojewody hełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678. Warszawa, 1907. S. 10.

[23] Седов П. Оборона Чигирина в 1677 г. *Российское государство в XIV—XVII вв.: Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю.Г. Алексеева*. Санкт-Петербург, 2002. С. 490—491.

рівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де зазначалося, що населення мало підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів» [24]. На початку серпня турецьке військо стало табором під стінами Чигирина. Оволодіння цим старовинним містом розглядалося в османській столиці як своєрідний символ влади над усією Україною. 8 серпня 1677 р. до оборонців Чигирина звернувся і Ю. Хмельницький, намагаючись, за словами очевидця П. Гордона, переконати «місто і всю країну підкоритися йому, як істинному і законному спадкоємцю його батька — їхньому визволителю» [25].

Після багатоденної облоги та штурму міста турецьке військо відступило. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо, знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Крім того, Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький. Гадяцький, Миргородський. Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем. Однак такі заходи не спрацювали, а військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і особливо для Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова» [26], — так описували відступ Хмельницького та його нечисленних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялося, що «турецький» гетьман перебуває під постійним наглядом своїх господарів і не може ухвалювати самостійних рішень.

Вдалішим для Османської імперії став другий Чигиринський похід (червень—серпень 1678 р.), під час якого й розгорнулась активність правителя Українського князівства. До Варшави з посольством було відправлено козацького полковника Губара-Бершадського, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. У червні Ю. Хмельницький в листі до польського короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польському... Притому з волі і наказу Н[айвищого] і Н[айяснішого] Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб

[24] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 210. Оп. 12. № 958. Л. 613—619; Заруба В. *Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)*. Харьков, 1993. С. 34.

[25] Гордон П. *Дневник. 1677—1678*... С. 112.

[26] *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego,wojewody chełmińskiego, do Turcyi w latach 1677—1678*. Warszawa. 1907. S. 246.

виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав» [27].

1 липня полковника Коваленка було відправлено здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія та І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — *Авт.*) і замок запалили» [28]. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей [29]. Перед головним штурмом Чигирина турецьке командування на чолі з візиром Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України росіян. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева руський князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська [30]. Такий самий універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність» [31], — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі підкорилися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя — Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника у Стамбулі. Однак, відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, за деякими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана, через що у жовтні 1678 р. його власноручно стратив Ю. Хмельницький у Немирові («Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік») [32]. У цей самий час стратили полковника Варениці, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце було призначено Г. Негребецько-

[27] АГАД. Ф. «Архів Радзивіллів». Від II. № 1657.

[28] *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego*... S. 370.

[29] Там само. S. 364.

[30] *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским:* в 2 ч. Ч. 1. Москва, 1858. С. 276.

[31] *Акты ЗР*. Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. С. 151—152.

[32] *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego*... S. 187.

го. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було «оковано» на деякий час. Згідно з дослідженнями І. Крип'якевича, Хмельниченку радив карати і страчувати своїх найближчих соратників ніхто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа [33].

Відроджене князівство перебувало у політичній залежності від Високої Порти, що, як не дивно, збігалося з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхності ані польського, ані московського монархів задля збереження власних політичних інтересів. Його кордони і державну територію окреслюють дані унікального документа під назвою «Роз'яснення щодо фортець, паланок і полковників держави Україна, з цієї сторони Дніпра» [34], складеного 5 жовтня 1678 р. за участю османських і українських урядовців на виконання мирних угод Османської імперії з Річчю Посполитою. Згідно з цим переписом належними до володінь українського князя визнавалися столичне місто Чигирин і сотні-«паланки» Чигиринського полку з центрами в Крилові, Воронцівці, Бужині, Боровичевому, Капітанівці, Суботові, Медведівці, Жаботині, Борках та Городищі, а також території Черкаського, Канівського, Торговицького, Уманського, Кальницького, Паволоцького, Білоцерківського та Брацлавського полків. Крім того, під спільне турецько-українське адміністративне підпорядкування на той час підпадали «Могилівська паланка» та «Кам'янецька паланка», де поступово поширювалися османські владні інститути.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом для такої затримки, з погляду короля, прислужилось демонстроване Ю. Хмельницьким в офіційному листуванні панібратство («...до Короля Й[ого] М[илості] Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...») [35].

Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Наволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території» [36]. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницького було відкликано до Стамбула, хоча деякі джерела засвідчують його перебування в цей час у Правобережній Україні.

---

[33] Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол у Туреччині 1670-х рр. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 11.

[34] Середа О. *Османсько-українська дипломатія в документах XVII—XVIII століть*. Київ; Стамбул, 2018. С. 45—69.

[35] *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego...* S. 403.

[36] АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 3037. Арк. 327—328.

На початку 1679 р. Ю. Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвалися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» [37]. Це його звернення було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...» [38].

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» І. Самойловичем до Лівобережної України. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом із загонами Білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів до Чигирина та Жаботина. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого їх було розбито під Лубнами.

Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте київський похід українського князя й правобережного гетьмана не відбувся. Упродовж 1679 р. з Немирова на Лівобережжя він висилав лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок» [39]. Під час однієї такої операції до польського короля втікає І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образу від Ю. Хмельницького, коли той без вагомих на те підстав закував його у кайдани. У липні гетьман вже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Паволочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта [40]. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе» [41], — вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула.

Відомо, що у квітні 1680 р. князь Юрій Хмельницький знову вимагав від коменданта Білої Церкви здати фортецю, а також погрожував польському королю війною [42]. К. Малішевський віднайшов у архівосховищі Торуня три листи князя Хмельницького до Яна III Собеського, один з яких датований 20 лютого 1680 р.

[37] *Акты ЗР.* Т. 5... С. 156—157; Rawita-Gawronski F. *Ostatni Chemielniczenko. 1640—1679.* Poznań, 1919. S. 137.

[38] *Акты ЗР.* Т. 5... С. 157.

[39] РГАДА. Ф. 229. Оп. 13. № 93. Л. 49.

[40] БМЧ. ТН. Од. зб. 177. Арк. 953—954.

[41] АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 3053. Арк. 270—271; БМЧ. ТН. Од. зб. 177. Арк. 953—954.

[42] АГАД. Ф. «Архів Радзивілів». Від. III. Кн. 15. № 109.

і був відправлений з Немирова. У ньому, зокрема, зазначалося: «...Як з Королем Й[ого] М[ілістю] Паном М[илостивим] Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіявся...» [43]. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ані до численних протестів польського уряду, ані до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж «за Віслу».

Австрійське посередництво і організація Священної ліги. Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В отриманій ним у Москві інструкції зазначалося, що територія України «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя» [44]. Тож султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього дипломатичного документа, типового для московської політики післяпереяславського періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Однак султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції — у цей час Порта виношувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся у серпні 1678 р. Загалом, як відомо, гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових і політичних планах ворожих сторін.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного врегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну» [45], — зазначав познанський воєвода. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Українцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ані Києва, ані Білої Церкви. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «дорошенкові» міста. А невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити їх виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. у Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову

[43] Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego. *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego.* Wrocław, 1984. C. 102.

[44] Смирнов Н.А. *Россия и Турция в XVI—XVII вв*. Т. 2. Москва, 1946. С. 143.

[45] Бібліотека Університету Варшавського. Відділ рукописів. Ф. 91. Арк. 24.

відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема Вічного миру. Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, унаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають» [46].

Наприкінці жовтня 1680 р. з санкції Стамбула у Бахчисараї розпочалися російсько-кримські переговори, на яких, зокрема, вирішувалась і доля Правобережжя. Інтереси Українського Гетьманату на них представляв писар С. Ракович. 3 січня 1681 р. було укладено мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру» [47]. Крім того, у московському варіанті тексту зазначалося, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими» [48]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень 1682 р.), однак у ньому вже не згадувалося про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною.

Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I і сприяло подальшому просуванню турків у глиб Центральної Європи. Утім, досягнутий мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя і зміцнити західний кордон, а Порта не домоглась закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й. Ц. В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького.., а не так як в пактах є.., що Україна козакам належати має» [49]. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й. Ц. М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався» [50].

Мир між Стамбулом і Москвою змушував Річ Посполиту шукати нові шляхи замирення з царем, а також спонукав до тіснішого співробітництва з австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає з ав-

[46] Галактионов И.В., Чистякова Е.В. *А.Л. Ордин-Нащокин — русский дипломат XVII в.* Москва, 1961. С. 128.

[47] *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора.* Одесса, 1850. С. 143—144.

[48] Там само. С. 271—271.

[49] БНВ. ВМФ. Од. зб. 123. Арк. 297.

[50] Там само.

стрійською стороною наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу: у разі нападу турків на Відень чи Краків король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо.

Наприкінці травня — у першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо належності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіцином дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старих рубежах уступив на сторону султана.., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Султан написав Царській Величності Київ з іншими містами» [51]. На завершення перемовин, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й.Ц.В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано» [52]. Тобто московська сторона знову відмовлялась від Правобережжя й погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та Римський Папа Інокентій XI настійливо домагалися від польського короля підписання мирного договору з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проєкту польсько-російського Вічного миру до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними» [53]. Москва не погодилась з таким сценарієм спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів.

Навесні 1684 р. було організовано так звану Священну лігу за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом Інокентія XI. Наступально-оборонний союз цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією і відповідно увійшов в історіографію як антитурецький. За його умовами, австрійський цісар і польський король мали виставити якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники Священної ліги домовлялися відвоювати в турків утрачені раніше території. Зокрема, до Речі Посполитої мали повернутися Поділля з Кам'янцем і Правобережна Україна [54]. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в

[51] *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.* Т. 6. Санкт-Петербург, 1862. С. 595.

[52] Там само.

[53] Там само.

[54] *Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku* / oprac. Zb. Wojcik. Warszawa, 1985. S. 123.

його намірах утвердитися на правобережних землях. Головно цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією і Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів з боку короля мали виступити на допомогу польській шляхті. Отже, всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польщі рух у напрямі налагодження міцного союзу з Москвою.

Проте небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну вносило напругу в московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голландії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалась для Московської держави з початком боротьби країн Священної ліги проти Османської імперії, давала царському уряду певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра» [55]. А тому цар запропонував королю підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України та правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Речі Посполитої. В основу озвученого російськими дипломатами проєкту закладено пропозиції гетьмана І. Самойловича.

Наприкінці 80-х років XVII ст. Велика Порта, яка залишилась без союзників на міжнародній арені (хіба що Французьке королівство продовжувало вести подвійну гру відносно Стамбула і Варшави), запропонувала австрійському двору Габсбургів та представникам Священної ліги розпочати мирні переговори. Їх перший раунд відбувся 1688 р. за участю Австрії, Польщі та Венеції, з одного боку, і імперії Османів — з іншого. Однією з набільш дискусійних у ході зустрічей дипломатів стала проблема політичної належності Правобережної України. За неможливості досягти згоди сторін ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн Священної ліги з турецькими послами 1689—1690 рр.

У вересні 1697 р. поблизу місцевості Зента австрійці на чолі з принцем Євгеном Савойським завдали відчутної поразки 60-тисячному війську Османської імперії. Турки втратили вбитими й пораненими більшу половину своєї армії, а сам султан Мустафа II ледве уник полону. Саме тому Стамбул став схилятися до миру. Так само й Відню необхідне було примирення з турками, адже австрійські Габсбурги мали намір продовжувати війну з Францією за іспанський трон. Виснажена довголітньою боротьбою з Османами Річ Посполита також була не проти розпочати переговорний процес з Високою Портою. З огляду на це, міжнародна ситуація в Центральній та Східній Європі докорінно змінювалася, тож у травні

[55] Копреева Т.Н. *Русско-польские отношения во второй половине XVII в. От Андрусовского перемирия 1667 г. до вечного мира 1686 г.*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1952. С. 20.

1698 р. великий візир Османської імперії Гусейн Кьопрюлю почав настійливо радити султанові укласти мир зі Священною лігою.

Українське питання на Карловицькому мирному конгресі народів Європи та Азії. У жовтні 1698 р. у сербському містечку Карловичі (*Sremski Karlovci*) за 60 км на північний захід від Белграда, зібралися представники держав, які входили до Священної ліги. Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Польщі, Австрії, Росії й Венеції, а й від членів так званого «Великого союзу» («Аугсбурзької ліги») — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбурга. До нього 1697 р. приєдналась Франція, яка перед тим тривалий час підтримувала Стамбул. Учасники міжнародного конфлікту розпочали мирні переговори з Османською імперією, під час яких мали вирішити усі спірні територіальні питання. Кожна з європейських країн на цьому своєрідному «конгресі народів» мала укласти з Османами окремий договір.

На Карловицькому конгресі народів 1698—1699 рр. від імені австрійського імператора виступали дипломати Вольфганг Еттінген-Валерштейн і Леопольд фон Шлик, польсько-литовського короля представляв Станіслав Малаховський, венеційського дожа — Карло Руцині і Джованні Батиста Ніколозі, московського царя — Прокопій Возніцин. Султан направив на переговори Мегмеда Рамі, а також грека Олександра Маврокордато. Посередниками з боку англійського короля і голландського парламенту виступали Якоб Кольєр та Вільям Паджет.

Дипломатичний принцип *uti possidetis, ita possidete* («як володієте, так володійте»), запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Річ Посполиту, адже Поділля та південно-східні землі Київщини продовжували підпорядковуватися Стамбулу. Польська делегація вимагала повернутися до кордонів, які пролягали між Річчю Посполитою й Османською імперією до 1672 р. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, укладеного 16 січня 1699 р., зазначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і Гетьмана Українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує» [56].

Домовленості 1699 р. завершили війну країн Священної ліги з Османською імперією. Карловицький мир став видатною подією свого часу, оскільки нарешті зупинив європейську територіальну експансію османів. Як жодні інші до цього, мирні угоди кінця XVII ст. між «християнським» і «мусульманським» таборами показали тісну взаємодію подій і процесів міжнародної політики раннього нового часу — війн Габсбургів з Бурбонами та Османами, загальноєвропейських і локальних воєнних конфліктів, до яких було втягнуто й Україну.

[56] *Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących*. T. 2. Warszawa, 1825. S. 196—197.

ПОЛІТИКА ВАРШАВИ ЩОДО ПРАВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА

Тарас Чухліб

Відродження інститутів Правобережного Гетьманату. Згідно з Карловицьким договором Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже перебували під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Варшава домоглась вирішення своїх геополітичних інтересів і згоди інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Водночас так і залишалося не вирішеним питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля і Трахтемирова та дозволу на заселення Подніпров'я, яке, за договором 1686 р., мало залишатися знелюдненим.

У лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили у надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини [57]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, аби він підписав мирний договір, потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали» [58]. І лише після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з урядом Лівобережного Гетьманату, вони почали погоджуватись на компромісні рішення.

[57] Греков И.Б. *Вечный мир 1686 года:* автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1950. С. 25.

[58] Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «pokoj wieczysty» w Moskwie w r. 1686. *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej*. Warszawa, 1994. C. 43.

6 квітня було підписано текст договору, що складався із 33 статей. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — *Авт.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала 4-та стаття [59]. Правобережна Україна залишалась під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону» [60]. Що ж стосувалося правобережних українських земель уздовж Дніпра від Стайок до Чигирина, то, за умовами договору, «ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер» [61]. Отже, московсько-польський договір 1686 р., хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, однак не вирішив одного з головних питань територіального спору між двома державами навколо політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлено московське посольство Б. Шереметєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Українського Гетьманату. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру» український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

З огляду на це, а також враховуючи утворення у 1683—1684 рр. антитурецького військового блоку держав Європи — Священної ліги, варшавський уряд надзвичайно потребував військової допомоги українського козацтва для продовження війни з Османською імперією за право володіти Правобережною Україною задля геополітичної першості у східноєвропейському регіоні. До того ж Варшава так і не змогла примиритися з утратою «дідичних» Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Розуміючи, що відродити свою владу на цих землях можна лише завдяки використанню елементів традиційного для повсталих українців суспільно-політичного устрою, король Ян III Собеський ужив низку заходів щодо реанімації інститутів Українського Гетьманату на Правобережжі, які були знищені тією ж польською армією під час боротьби з турками, гетьманом П. Дорошенком і князем Ю. Хмельницьким у 70-х — на початку 80-х років XVII ст. Важливим кроком у цьому напрямі стало відновлення 1675 р. в Правобережній Україні інституту наказного гетьманства. Такі заходи польського монарха збігалися з процесом самовільної козацької «реколонізації» краю, що, власне, і підштовхнуло польську владу до спроб підпорядкувати його своєму контролю.

Першим на посаді наказного гетьмана з подання короля Речі Посполитої став заслужений полковник з близького оточення Б. Хмельницького Євстафій

[59] Величко С. *Літопис*. Т. 2. Київ, 1991. С. 315.
[60] Там само.
[61] Там само. С. 316.

Гоголь [62], довголітня державна, політична та військова діяльність якого розпочалась в роки Української революції. Новопоставлений гетьман-васал зобов'язувався «управляти, запобігати неприятельським задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним» [63]. Однак будь-які спроби польської влади зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку закінчилися повним провалом. Із припиненням його гетьманування добіг кінця певний період у відносинах між Українським гетьманатом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання гетьманом Юрієм Хмельницьким з Короною Польською Чуднівського трактату 1660 р. Спустошливі походи турецьких військ, «великі згони» правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679—1681 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в правобережному регіоні.

Загалом функціонування козацької організації на Правобережжі упродовж 1679—1683 рр. досить слабко репрезентоване джерельною базою. Відомо, що на цей час «старшими» (але не гетьманами) над українськими козаками, які головно базувалися на Поліссі, польський уряд призначав представників козацької старшини — генерального суддю Мирона, полковників О. Урбановича та М. Булигу, а також київського стольника К. Ласку. На сеймику Волинського воєводства 1681 р., зокрема, йшлося про те, що «ребелія» козацька в Київському воєводстві триває — козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польського підданства [64]. У липні того ж року в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм у Варшаві зазначалося, що «Його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам утримання козаків» [65]. Київські шляхетські посли зобов'язувалися вимагати на сеймі, щоб «кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах» [66]. 5 березня 1682 р. київський сеймик Речі Посполитої постановив виділити на них 1000 злотих і «пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.» [67].

Одночасно королем видавалися так звані приповідні листи представникам польської шляхти на вербування окремих козацьких полків на Правобережжі. За влучним висловом В. Антоновича, набрані відділи «зберігали тільки ім'я ко-

[62] Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування і полковники. *Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін, 1996. С. 116—144; Його ж. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). Т. 233. Львів, 1997. С. 398—443; Його ж. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України. *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2—3. С. 37—58.

[63] АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 3053. Арк. 104; Крикун М. З історії української козацької старшини... С. 439.

[64] *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 2. Т. 2. Киев, 1888. С. 408.

[65] АГАД. Ф. «Архів Публічний Потоцьких». № 133. Арк. 110.

[66] Там само. Арк. 111.

[67] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2. Киев, 1868. С. 9.

заків» [68]. Загони під керівництвом полковників-шляхтичів Тишецького, Лончинського, Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького займалися не стільки обороною Правобережної України від татарських набігів, скільки грабуванням місцевого населення.

Знакова подія сталась 23 липня 1683 р. Тоді на козацькій раді Правобережної України в присутності 40 старшин було ухвалено відозву правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста і військовий товариш Війська Запорозького С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради і сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він зазначав, що «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном»; козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом з Польщею йшли проти Порти». Наголошувалося також на тому, що «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються» [69]. Тож С. Куницький шукав королівської згоди на похід козацького війська до Молдавії і запевняв Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа правобережний старшина прохав польського короля, «до ніг падаючи Вашої Милості ... щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв» [70]. Ян III Собеський у відповідь на це послання універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького наказним гетьманом над правобережним козацтвом.

Після програної туркам битви у Молдавському поході 1683 р. у січні наступного року в Могилеві, що на Дністрі, відбулась козацька рада, яка відібрала у С. Куницького булаву й поставила на гетьманство полковника Андрія Могилу. 30 січня рішення могилевської ради було затверджено польським королем [71]. Обрання А. Могили на Правобережжі за політико-правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від виборів гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи в Лівобережній Україні. Вони також обиралися на козацьких радах, а потім затверджувались сюзереном — московським царем. Підтвердженням цього стало і титулування новообраного старшини — «Гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького».

Рішення козацької ради в Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., яким дозволялося форму-

[68] Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1714). *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 15.

[69] Theiner A. *Monuments historigues de Russie.* Rzym, 1859. S. 249; Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.* T. 3. Kraków, 1923. S. 10; Urbański T. *Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii*. Lwów, 1907. S. 28—29.

[70] Цит за: Urbański T. *Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii...* S. 29.

[71] Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII — XVIII w.* Wrocław, 1963. S. 24.

вання козацьких полків на території Київщини й Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло також непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ані Журавненський мир 1676 р. між Туреччиною й Польщею, ані Бахчисарайський договір 1681 р. між Московією і Туреччиною не привели до закріплення на цих землях влади одного з монархів.

У 80-х роках XVII ст. Річ Посполита продовжує політику щодо посилення свого впливу в Молдавському і Валаському князівствах. У зв'язку з цим А. Могила веде активне листування з пропольським молдавським господарем Шимоном Петричейку [72]. У травні 1684 р. український гетьман вирушає на допомогу західному сусідові, але цей перший похід його в ранзі найвищого козацького керівника закінчується невдало. Під м. Студениця гетьманське військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з двома сотнями козаків [73]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість вбитих і полонених становила близько 3000 осіб), козаки «за шию його, Могиленка, волочили» [74], однак булави не відібрали.

Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі майже чотирьох тисяч козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля. Зокрема, 1 червня 1684 р. гетьман повідомляє Яну III Собеському, що полковник С. Палій, забравши 100 000 злотих з платні короля, перейшов разом з полковниками Дробязгою й Кришталем до лівобережного гетьмана І. Самойловича [75]. Заворушенням у військах А. Могили й переходу більшої частини правобережних козаків на лівий берег Дніпра сприяла політика тогобічного регіментаря. За його наказом переяславський полковник П. Полуботок навесні 1684 р. відсилає до Немирова, гетьманської резиденції Правобережжя, бориспільських козаків, братів Яковенків, «для повернення війська і його самого (Могили. — *Авт.*)» [76]. Після п'ятитижневого перебування в стані правобережного гетьмана вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків.

Слід зазначити, що лівобережний регіментар не лише всілякими засобами переманював на свій бік «лядських» козаків, а й робив усе можливе для дискредитації А. Могили перед польським королем. Відразу по обранні того гетьманом І. Самойлович висловлює польській владі офіційний протест, вказуючи на неправомірність дій правобережного козацтва. Згодом у листах до представників уряду Речі Посполитої він називає Могилу «зрадником», «дурним Могилен-

[72] *Дополнения к актам историческим.* Т. 11. Санкт-Петербург, 1869. С. 90.
[73] БМЧ. ТН. Од. зб. 180. № 55. Арк. 187.
[74] *Акты ЗР.* Т. 5... С. 176.
[75] АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 3036. Арк. 165.
[76] *Дополнения к актам историческим.* Т. 11... С. 171.

ком», який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму» [77]. Засновуючись на суб'єктивному ставленні І. Самойловича до А. Могили, в історіографії з подання В. Антоновича утвердилась негативна оцінка діяльності цього правобережного гетьмана. Натомість ще козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турків з Поділля в останній чверті XVII ст.

Попри тимчасові невдачі, загалом за гетьманування Могили правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів [78]. Його військо вже наприкінці літа 1684 р. налічувало приблизно 5 тис. козаків, які, попри заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись на щедрі виплати польського уряду. Це давало змогу успішно провадити воєнні операції проти турків, татар і козацтва, яке перейшло на їхній бік. «...По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінює цей період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка [79]. У грудні 1684 р. війська Могили відзначилися в битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що «всіх козаків Низових і Українських, як тих, які побажали признати його (гетьмана. — *Авт.*), мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...» [80]. Від імені Варшавського сейму А. Могила також мав доручення набирати полковників не з шляхетського стану, як було перед цим, а серед українського козацтва. Відразу ж по тому в Правобережній Україні відроджують чотири козацьких полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Кальницький (Вінницький) і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої в цьому випадку керувалися принципом «найменшого зла» — перед загрозою агресії Османської імперії козацтво юридично визнається за окрему військово-політичну силу, що призводить до відродження інститутів Українського Гетьманату на правобережних землях.

Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який здійснював посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старшиною. З 1683 р. до 1692 р. ці обов'язки виконував холмський каштелян Станіслав Друшкевич, а згодом, у 1693—1699 рр., — регіментар Бальцер Вільга [81]. Особливі повноваження стосовно козацтва мав великий коронний гетьман і воєвода Руського воєводства Станіслав Яблоновський

[77] *Акты ЗР.* Т. 5... С. 176; Величко С. *Літопис*. Т. 2... С. 371.

[78] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 212 зв.

[79] *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.* Київ, 1992. С. 233.

[80] *Volumina legum*. T. 5. Petersburg, 1860. S. 350.

[81] Чухліб Т. «*Ucraina terra Cossacorum*» та східноєвропейська політика Яна III Собеського (1674—1696 рр.). *Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть.* Київ, 2001. Ч. 1. С. 48—60.

(1682—1702), адже саме безпосередньо йому підпорядковувалися відновлені уряди наказного гетьмана та полковників Війська Запорозького.

Однак знову спрацьовує чинник, що традиційно відігравав негативну роль в українському державотворенні, — полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовляються підпорядковуватись гетьману. Останній пояснював це так: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого не маш» [82]. У січні 1685 р. українське військо на чолі з А. Могилою розбило підрозділи турецького ставленика Т. Сулимки. Того ж року А. Могила відряджає своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля [83]. Згодом він бере участь у спільному поході з хоругвами великого коронного гетьмана С. Яблоновського. Козацькі війська полонять два десятки татар під Зіньковом і разом з полком Апостола-Щуровського відганяють їх від Немирова.

Наприкінці літа 1686 р. двохтисячний загін Могили приходить до військового табору короля Яна III Собеського, який вирушив під Цецору на допомогу імператору Австрійського цісарства проти турків. У вересні об'єднані війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця-Подільського. Облога тривала майже два тижні. Після того, як загинуло близько третини королівського війська, коронний гетьман Яблоновський дав наказ відступати до Львова, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 таляри і по зипуну на козака» [84]. По отриманні грошей полковники Кулик, Макуха та Штепа покинули свого ватажка й подалися на Лівобережжя.

1687 р. А. Могила бере участь в облозі Кам'янця-Подільського, де перебувала турецька залога. 13 червня наступного року правобережний гетьман повідомляв королю про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні [85]. Звернувшись до архівного примірника цього документа, вдалося виявити відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила [86]. Вона продовжувала сфрагістичну традицію Української держави, що сформувалась за гетьмана Б. Хмельницького, і відтворювала відомий образ козака з мушкетом. Однак козак на цій печатці тримав також щит, на якому було зображено «Білого Орла», що символізував Річ Посполиту. Сам гетьман у цьому та інших своїх листах і універсалах підписувався: «Андрій Могила Гетьман В[ашої] К[оролівської] М[илості] Військ Запорозьких». До речі, у серпні 1688 р. московський цар вимагав від Яна III Собеського заборони на вживання такого титулу [87].

[82] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 337.

[83] РГАДА. Ф. 210: Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Оп. 12. Ст. 1170. Л. 549.

[84] *Дополнения к актам историческим*. Т. 12. Санкт-Петербург, 1872. С. 302.

[85] *Król Jan III Sobieski i jego epoha* / oprac. J. Płocha. Warszawa, 1986. S. 70—71.

[86] АГАД. Ф. «Архів Радзивілів». Від. II. Кн. 25. Арк. 202.

[87] Бантыш-Каменский Н. *Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)*. Ч. 3. Москва, 1897. С. 159.

Могила привертає до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошує запорожців на службу до польського короля [88]. Взимку 1688 р. правобережний гетьман відправляє з почесною місією до Кримського ханату особистого перекладача з тюркських мов. Видавши своєму посланцеві велику суму грошей з гетьманської скарбниці, А. Могила зобов'язав його викупляти з татарської неволі полонених козаків. Навесні визволених у такий спосіб козаків доставляють до запорозького Коша [89].

Остання документальна звістка про діяльність А. Могили на посаді наказного гетьмана датується 22 вересня 1688 р. Саме цього дня польський король пише до нього листа, наказуючи вирушити до м. Бучач під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського, а також пропонує укласти реєстр козацьких полків [90]. Однак цей реєстр було підготовлено вже без участі А. Могили, оскільки ще на початку 1689 р. він помер від численних ран.

Якщо за часів Євстафія Гоголя, Стефана Куницького та Андрія Могили інститут наказного гетьмана підпорядковувався безпосередньо королю Речі Посполитої, що сприяло посиленню воєнної потуги європейської антитурецької коаліції та її перемозі над військами Османської імперії в Австрії, Угорщині, Молдавії, Валахії та Словаччині, то від 1689 р. гетьмани «його королівської милості» Григорій Гришко і Самійло Самусь перебували під началом великого коронного гетьмана й сприймалися верхівкою Речі Посполитої лише як допоміжна військова сила в структурі польської армії.

І все ж призначення чергового гетьмана Правобережної України було вигідне Польщі насамперед тим, що надавало коронній владі підстави і надалі маніпулювати на тому, що якщо Південно-Східне Правобережжя підпорядковане Війську Запорозькому, а воно, у свою чергу, підкоряється королю, то, згідно з принципом *uti possidetis,* територія «між Дніпром і Дунаєм» має належати Речі Посполитій.

На літо 1689 р. козацьке військо на чолі з призначеним на посаду наказного гетьмана Г. Гришком, згідно з укладеним під подільським селом Кашперовцями реєстром, налічувало п'ять полків. До полку, який раніше очолював А. Могила, входили старшина у складі генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарі (три особи), довбуш, трубач, прапороносець, капелан і 93 рядових козаки. Полк самого Гришка складався з полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, судді, сотенних отаманів (38 осіб), сотників, хорунжих, осавулів (по п'ять осіб), козаків (514). У полковника Іскри було 17 старшин та 280 осіб «черні». У полку Самуся рахувалося чотири старшини і 150 козаків. До полку під керів-

[88] Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки. *Київська старовина*. 1999. № 3. С. 155—162.

[89] Станіславський В. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688). *Укр. іст. збірник*. Київ, 2000. С. 305—310.

[90] БМЧ. Од. зб. 422. Арк. 313; Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej*... S. 73.

ництвом Макаренка входило сім старшин і 161 козак. Крім того, до реєстру було внесено ще 140 козаків, які, за наказом С. Яблоновського, здійснювали розвідку в татарських володіннях. Отже, за реєстром 1689 р. правобережне козацьке військо налічувало 1449 осіб [91]. Наприкінці цього компуту зазначалося, що до нього з різних причин не увійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300—400 осіб). Слід зазначити, що до компуту також не було внесено полки С. Палія та А. Абазина, які не бажали підкорятися новопризначеному гетьману.

Г. Гришко продовжував політику свого попередника щодо військової співпраці з польською владою задля зміцнення козацького устрою Правобережної України. У липні 1689 р. він разом з підрозділами комісара С. Друшкевича намагався відвоювати в турків стратегічно важливу фортецю Сороки на молдавському березі Дніпра. Хоча бажаного результату досягти не вдалося, це, однак, не завадило одному з італійських «летючих листків» вмістити інформацію про битву польсько-українських військ з турками й татарами в Молдавії [92].

Повернувшись до Немирова, який традиційно вважався резиденцією правобережного гетьмана, Гришко негайно починає укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, за наявною інформацією, його невдовзі мали атакувати татарські війська. Переймаючись долею міста, Ян III Собеський 13 серпня відправляє до С. Друшкевича і С. Яблоновського листи з наказом надати козакам Гришка необхідну для оборони Немирова допомогу [93]. Одночасно король ставив під сумнів боєздатність козацьких полків, апелюючи, очевидно, до хиткості дисципліни серед козацької старшини. Окремі полковники, дотримуючись звичаєвого права, не бажали підкорятися нелегітимному, на їхній погляд (Гришко не був обраний козацькою радою Правобережної України), гетьману. Проте Гришко все ж упорався з обороною Немирова, розгромивши численну татарську орду під мурами міста, а через деякий час і поблизу Іванкова. На доказ перемоги він відсилає до королівської резиденції кількох полонених татар [94].

Рік 1691 ознаменований участю козаків Правобережної України в черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з Яном III Собеським та його сином Якубом узгодили план-максимум, що передбачав підкорення всієї Молдавії та Валахії, і план-мінімум, що полягав у оволодінні потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінювала цей похід,

[91] АГАД. Ф. «Архів Публічний Потоцьких». № 47. Т. 2. Арк. 162—166; Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej*... S. 77.

[92] Noova, vera e distinta relatione della vittoria ziportata clall'armi imperialli contro i Turchi e del principe Cosacco contro i Tartari. Modena, Eredi Soliani. 2.X.1689. БНВ. ВМФ. № 44153; Zawadzki K. Gazeta ulotne polski i polski dotyczqci XVI—XVIII wieku. *Bibliografia*. T. 2. Wroclaw, 1977. S. 76; Rzeczpospolita w dobie Jana III. Warszawa, 1983. S. 279.

[93] БНВ. ВМФ. №. 876. Арк. 35—60; Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689—1690 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1930. Т. 100. Ч. 2: Праці історичні. С. 261—262.

[94] Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej*... S. 75.

стверджуючи, що від часу невдач під Жовтими Водами й Корсунем армія Речі Посполитої не зазнавала таких важких поразок [95]. По суті, ця воєнна операція 1691 р., так само як і попередні виправи до Молдавії, звела нанівець королівські плани щодо завоювання цього важливого в геополітичному сенсі регіону.

Неефективність походу посилила позиції опозиційно налаштованої до наказного гетьмана старшини, лідером якої виступав фастівський полковник С. Палій. Слід зазначити, що конфлікт між гетьманською владою та амбіційним полковником розпочався ще за часів А. Могили. Після вступу на цю посаду Г. Гришка він, зважаючи на все потужніший військовий і політичний потенціал Палія, набув нового забарвлення. На нашу думку, саме Гришко виступив ініціатором арешту та подальшого ув'язнення фастівського полковника у польській в'язниці в Підкаменному. Сам С. Палій неодноразово заявляв, що не підтримує новопризначеного гетьмана [96]. Після провалу спровокованого С. Друшкевичем улітку 1692 р. походу під Сороки фастівський полковник загітував Гришкових козаків перейти під своє командування. Можна припускати, спираючись на лист королівського комісара до Яна III Собеського від 30 серпня [97], що правобережний гетьман, імовірно, загинув під час сутички з Палієвими козаками.

1693 р. черговим наказним гетьманом було призначено Самійла Івановича (Самуся). Певно, до такого рішення польського короля спонукали надійність і безвідмовність полковника, проявлені у воєнних виправах армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханату протягом 1686—1692 рр. [98] У 1693—1696 рр. гетьман Самусь регулярно висилав козацькі делегації до королівської резиденції, а у 1693 та 1694 рр. особисто зустрічався з Яном III Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких установ у Правобережній Україні — представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних «прав і привілеїв». Тактика, спрямована на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турків і татар, забезпечувала відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців.

Козацько-шляхетське протистояння. «Палієва держава». Однак не лише походами проти турків і татар займався у той час Самусь. Він постійно переймався тим, щоб відновити інститути гетьманської влади на Вінниччині і організувати там козацький полк. 1696 р. наказний гетьман робить чергову спробу утвердитися в цьому регіоні, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях міста. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді [99]. 20 лютого 1696 р. датовано універсал коронного геть-

[95] Wójcik Z. *Jan Sobieski*. Krakow, 1983. S. 471.

[96] АГАД. Ф. «Архів Публічний Потоцьких». № 47. Т. 2. Арк. 156.

[97] Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯУ). Од. зб. 1151. Арк. 56—57; *Starozytnosci Historyczne Polski*. T. 2. Kraków, 1840. S. 531.

[98] БМЧ. Од. зб. 1949/IV. Арк. 4.

[99] АГАД. Ф. «Архів Публічний Потоцьких». № 162. Т. 1. Арк. l20; Sarnecki K. *Pamięniki z czasów Jana Sobeskiego*. 1958. T. 1. S. 214.

мана, яким наказувалося Самусю вивести своїх козаків з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького і заборонити їм у майбутньому займати ці землі [100].

Козацько-шляхетське протистояння в Правобережній Україні закінчується тим, що польський сейм 1697 р. скасовує «дозвільну» постанову 1685 р., за якою козаки могли розміщуватися в «земських угіддях» [101]. Отже, Самусь поступово втягується у конфлікт з місцевою польською владою, який розпочався ще 1688 р. і до цього часу асоціювався головно з іменем полковника С. Палія. Однак допоки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, влада Речі Посполитої заплющувала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького, зважаючи на те, що одночасно зі «свавільствами» правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на землях ворога.

У липні 1696 р. наказний гетьман інформував своїх полковників, насамперед Палія, про смерть свого багатолітнього патрона — польського короля Яна III Собеського. Тривалий час польська шляхта не могла вибрати собі нового зверхника, а тому Самусь відкритіше починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Після того, як польський сейм все ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа II Сильного, старшина правобережного Війська Запорозького на чолі з Самусем одразу ж запевняє його, як «найяснішого Антесесора, у своїй вірності» [102]. Наказний гетьман відправляє до Варшави посольство, якому доручалося вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої. «Листи і посольство Вірності Твоєї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданим у державі тим відкритим ласками і доброчинністю освідчити хочемо. Не потолкуєш, Вірність твоя, на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних оказіях віддавати будеш... Уконтенування для молодців Війська Запорозького, спираючись на звичай Речі Посполитої вже обчислене і до Львова спроваджені» [103], — писав Август II Сильний до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на звернення його посольства. Також новообраний король дякував за присланого полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у «доброчинних наших респектах».

Попри виказану новим королем прихильність до правобережного козацтва, шляхта Брацлавщини порушила клопотання перед центральною владою щодо звільнення їхнього воєводства від присутності «ребеліянтів» [104]. Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б. Вільги, наказний гетьман Самусь писав 21 січня 1699 р. з Вінниці до І. Мазепи: «Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближатися... адже пани поляки хочуть

[100] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 329—330.

[101] *Volumina legum*. T. 6. Petersburg, 1860. S. 13; Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej*... S. 113.

[102] Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej*... S. 114.

[103] БМЧ. Од. зб. 1668. Арк. 260.

[104] Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.* Київ, 1963. С. 113.

мене вигнати» [105]. Уже червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення в Правобережній Україні «козацької міліції» [106]. Виконуючи сеймове рішення, на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко заволоділо Немировом та Брацлавом, а також резиденцією Самуся Вінницею. Туди увійшли п'ять гусарських хоругв і два коронні піхотні полки, через що частина вінницького козацького полку була змушена передислокуватися на Київщину, в район Богуслава.

Ще перед вступом польських хоругв в Україну Самусь як наказний гетьман організував посольство до Варшави, що мало завдання домовлятися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях». Однак козацьких посланців на чолі з полковником З. Іскрою король не прийняв — їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої постанови й наголосили на тому, що старшині забороняється набирати до себе нових козаків [107]. «У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь в її обороні» [108], — оцінював поведінку коронної влади 1699 р. польський історик Й. Янчак. Зі свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої визнати хоча б мінімальні права українців мати власну державу знову спонукало останніх до боротьби проти польських владних структур.

Іскра, вкинута в бочку з порохом на сеймі 1699 р., невдовзі спалахнула величезним полум'ям: козацтво Правобережного Гетьманату, очолюване наказним гетьманом С. Самусем та полковником С. Палієм, відкинуло політику декламацій та компромісів і обернуло шаблі та мушкети проти своїх нещодавніх покровителів, які зі смертю короля Яна III Собеського відмовилися від власних попередніх політичних зобов'язань.

Навесні 1702 р. у м. Фастів на Київщині відбулась козацька рада, на яку традиційно було запрошено представників інших станів українського суспільства — від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (його представником був клеванський священник з Волині Іван) [109]. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. З їхнього подання ухвалюють рішення не відступати з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; заявити про об'єднання з Лівобережною Україною і скликати об'єднавчу козацьку раду [110].

---

[105] Там само.

[106] *Volumina legum*. T. 6... S. 34.

[107] БМЧ. Од. зб. 867. Арк. 34—38; *Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701—1702 / wyd. P. Smolarek*. Warszawa, 1962. S. 42.

[108] Janczak J. Powstanie Paleja. *Zeszytu Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia*. № 3. Wrocław, 1960. S. 99.

[109] *Архив ЮЗР.* Ч. 3. Т. 2... С. 484, 502, 518—519.

[110] Львівська наукова бібліотека (далі — ЛНБ). Архів Оссолінських. Од. зб. 271. Арк. 126; Janczak J. *Powstanie Paleja*... S. 107—108.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат [111]. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Свої жорстокі дії щодо польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які упродовж багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною елітою східних воєводств Речі Посполитої [112].

Образи й прагнення повсталого козацтва (до якого долучилась й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені наказним гетьманом у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади» [113] і низці листів, адресованих І. Мазепі, представникам лівобережної старшини та правобережної козацької спільноти. Так, у його листі до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. зазначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ...служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...» [114]. Заява про підданство Петру І та І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання об'єднати право- і лівобережну частини Українського Гетьманату. Однак ані російський цар, ані його лівобережний регіментар не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею та Росією. Упродовж серпня—вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи про допомогу, але той відповідав, що без наказу російського монарха він позбавлений такої можливості. Мазепа, хоча й прагнув об'єднати Україну, але на той час сподівався зробити це в інший спосіб: спираючись на міжнародні домовленості Петра І і Августа ІІ Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо і вирішив самостійно атакувати Білу Церкву — 4 вересня він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся. Він звертається до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч

[111] РГАДА. Ф. 229. Кн. 86. Л. 424—425; Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 132.

[112] БМЧ. Од. зб. 1955. Арк. 120.

[113] ЛНБ. Архів Оссолінських. Од. зб. 271. № 126.

[114] БМЧ. ВР. Од. зб. 1676. Арк. 119—120; *Архив ЮЗР.* Ч. 2. Т. 3. Киев, 1910. С. 449—450.

найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути» [115], — вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», — агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його мешканцям і польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає в напрямку Вінниччини для з'єднання з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, у якому заявив, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні» [116], а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня—листопада козацькі підрозділи С. Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка та З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс. Колишню столицю правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили та Г. Гришка Немирів було атаковано з двох боків: Самусеві козаки штурмували з півночі, Абазинцеві — з півдня. Місцева залога боронилась три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Загалом козацьку владу впродовж невеликого проміжку часу було поширено на більшу частину Правобережжя: Київщину, Східне Поділля і навіть окремі райони Західної Волині та Галичини. Отримуючи матеріальну допомогу від Речі Посполитої та Ватикану і визнаючи зверхність польського монарха, полковник Війська Запорозького С. Палій та інші козацькі старшини поступово й самочинно, з погляду варшавського уряду, трансформували правобережне Військо Запорозьке в автономне політичне утворення, яке прагнуло до возз'єднання з лівобережною частиною Українського Гетьманату.

Однак, зважаючи на постійні воєнні дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги та спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава» на чолі з полковниками Семеном Палієм, Самійлом Самусем, Захарієм Іскрою та Андрієм Абазином у другій половині 80-х років XVII — на початку XVIII ст., не були сталими. Як вже зазначалося, козацький устрій почав відроджуватися в Правобережній Україні згідно зі спеціальною постановою Варшавського сейму 1685 р. та приповідними універсалами короля Польщі Яна III Собеського. Він охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Канівського,

[115] ЛНБ. Архів Оссолінських. Од. зб. 271. № 126; Janczak J. *Powstanie Paleja*... S. 115.
[116] БМЧ. ВР. Од. зб. 1955. Арк. 120—123.

Уманського, Брацлавського, Кальницького, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Торговицького й Могилівського полків.

Новоутворений Фастівський полк, який очолював С. Палій, як адміністративна одиниця охоплював частини територій колишніх Білоцерківського, Паволоцького, Торговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, до якого частково входили південні райони Паволоцького полку. Полковник і наказний гетьман С. Самусь відроджував Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі становлення інститутів української державності на Правобережжі відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада поширювалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50—70-х роках XVII ст., а й на окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за активної участі полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який охопив частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х років починає відновлюватися традиційний західний кордон Правобережного Гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму 1692 р.: «...Привласнює собі... аж по Случ» [117]. Того самого року королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» і претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським [118].

Неодноразово підкреслював політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 1690-х роках, коронний гетьман С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні перебували у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа підпорядкованої козацькій адміністрації території проходила по лінії Демидів — Литвинівка — Бородянка — Радомишль — Коростишів. Її північний кордон на цьому етапі постійно змінювався. Спочатку він проходив по річках Прип'ять й Словечна, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально ущільнились і почали обмежуватись річками Уж, а згодом Тетерів.

Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, 1694 р. відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги і українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості. «Щоб війська польські на

[117] БЯУ. Од. зб. 1151. Арк. 56—57.
[118] Чухліб Т. *Козацький устрій Правобережної України*... С. 54—55.

цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили» [119], — писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон», С. Палій розставляє там своїх козаків [120].

Західні кордони відроджуваного Правобережного Гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької устроєвої організації Правобережної України цей кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась головно гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Кордони володінь правобережних полковників на південному сході межували з територією, що підпадала під юрисдикцію кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

Тож на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина оволоділа майже всією територією Київщини, а також землями Східного Поділля та окремими районами Південно-Східної Волині. Звичайно, владарювання українських полковників зазнавало негацій, що породжувалися тогочасним політичним становищем Правобережжя і зумовлювалися правовими відносинами між козацькою адміністрацією та королівськими і шляхетськими владними інститутами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла С. Палію титул *Dux malorum et scelerum artifex,* а в інструкції послам від київського сеймику на вальний сейм 1692 р. зазначалося, що цей український полковник, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...» [121].

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини, Черкащини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції 1648—1676 рр. Отримавши в середині 1680-х років королівські привілеї та дозвільну сеймову постанову на освоєння спустошених земель, полковники почали легітимізувати свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Гетьманату, які існували тут перед тим і були знищені в результаті війн за Правобережну Україну між Річчю

[119] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 411; Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 123.

[120] Балабушевич Т. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII — початок XVIII ст.). *Проблеми історичної географії України:* Зб. наук. праць. Київ, 1991. С. 31.

[121] Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст... С. 121.

Посполитою, Московською державою та Османською імперією в другій половині 70-х — на початку 80-х років XVII ст.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, припинити бунтувати й розійтися по домівках. Крім того, король пропонував спрямувати козацьку войовничість проти спільного ворога — шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли на польські терени. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди» [122]. Однак Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

Зі свого боку російський самодержець у грудні 1702 р. звертається з листом до С. Самуся та С. Палія і пропонує їм відступити завойовані правобережні міста полякам, при цьому навіть не згадуючи про можливість свого протегування над Правобережною Україною [123]. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного Петро I писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали» [124]. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справдилися.

Однак повстанці та їх керівництво не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, 10 листопада завершилась капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом. До рук гетьмана Самуся та його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, дві бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо [125]. Того ж дня Самусь надсилає листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» і пропонує останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті на правах залоги» [126]. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звертається за дозволом до Петра I, але натомість не отримує від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими підрозділами стало кульмінацією в розгортанні повстання на Правобережжі. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступає п'ятнадцятитисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Си-

[122] ЛНБ. Архів Оссолінських. Од. зб. 3550. Арк. 141.

[123] РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. № 39.

[124] *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1900. С. 468.

[125] Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра. *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 133—134; Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 147.

[126] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 253. Л. 39.

нявським. Він відвойовує в Самуся Бар, Хмільник, Немирів і починає підготовку до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається по військову допомогу до Мазепи, але не отримує її в повному обсязі — лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів і грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновом. Однак численніші сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі осіб. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабий» [127]. У січні—лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях було ліквідовано. Самусь з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом з С. Палієм вирішує боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати» [128], — повідомляли у квітні того року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II звертається до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні [129]. Російський цар відразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини листа, в якому, зокрема, наголошувалося: «...а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. — *Авт.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним.., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали...» [130].

Крім того, між Польщею та Росією розпочинається переговорний процес з метою укладання військово-політичного союзу. Крім повстання у Правобережній Україні, до початку цих переговорів підштовхнуло вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи.

[127] РГАДА. Ф. 229. Кн. 122. Л. 97—98; Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 190.

[128] БМЧ. ВР. Од. зб. 1676. Арк. 357.

[129] Там само. Од. зб. 525. Арк. 236—237.

[130] БМЧ. ВР. Од. зб. 197. Арк. 131—134; Janczak J. *Powstanie Paleja*... S. 143.

РОЗДІЛ 24

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ІВАНА МАЗЕПИ ТА ПИЛИПА ОРЛИКА

Тарас Чухліб

Плани І. Мазепи щодо повернення Правобережжя під свою владу та Нарвський вердикт 1704 р. Діяльність гетьмана Івана Мазепи щодо повернення під свій регімент Правобережної України, більшість території якої на той час перебувала під владою Речі Посполитої та Османської імперії, практично до останнього часу залишалась поза увагою дослідників. Зокрема, в історичній літературі переважала думка, що, на відміну від свого попередника на посаді — лівобережного гетьмана І. Самойловича, у питанні повернення правобережних земель (а отже, і стосунках з Польщею) Мазепа спочатку діяв винятково в руслі московської політики [131], виявляючи «лояльність, послух і готовність виконувати царські накази» [132]. Однак, як вважають сучасні дослідники, це був лише тактичний хід новообраного гетьмана, який, так само, як перед тим І. Самойлович, хотів об'єднання України під однією булавою [133]. Раніше подібний погляд висловлював О. Оглоблин, який вважав, що допомога Москви була потрібна І. Мазепі для «консолідації внутрішніх українських відносин», які привели б до «здійснення ширшої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою» [134].

Водночас гетьман міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і тим самим коригувати свої зовнішньополітичні заходи. Незважаючи на

[131] Андрусяк М. *Мазепа і Правобережжя.* Львів, 1938. С. 36.

[132] Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках*. Варшава. 1934. С. 129.

[133] Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687—1691 рр. *Листи Івана Мазепи. 1687—1691* / упоряд. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. С. 9.

[134] Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Нью-Йорк; Київ, 2001. С. 45.

коломацькі домовленості з царем щодо обмеження міжнародних стосунків Гетьманату, Мазепа, згідно з дослідженнями В. Дядиченка, підтримував відносини не лише з Річчю Посполитою, а й з Османською імперією, Кримським ханатом, Молдавським та Валаським князівствами [135]. Відомо, що про свої контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х років XVII ст. він вів і таємне дипломатичне листування з правителями Речі Посполитої, Криму та інших країн.

У своїх офіційних стосунках з іноземними політиками І. Мазепа не приховував бажання повернути Правобережну Україну. У листі до белзького воєводи А. Синявського (1693) він, зокрема, писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Авт.*) під свою *dyrekcya*» [136]. Ті самі наміри гетьман підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р. «Кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти» [137], — говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території Правобережного Подніпров'я, доля якої за Вічним миром так і залишалась невирішеною. Коли ж на початку 1690 р. до Мазепи прибув посланець від львівського єпископа Й. Шумлянського полковник В. Іскрицький (за організацією цієї місії проглядалась «рука» Яна III Собеського), гетьман у розмові з ним жодним словом не обмовився про своє бажання заволодіти Правобережжям. А іншого представника Шумлянського, шляхтича Домарадського, І. Мазепа відіслав під конвоєм до Москви.

Саме у цей час кардинальних змін зазнала внутрішньополітична ситуація в Правобережній Україні, де місцеве козацтво під керівництвом білоцерківського полковника С. Палія, поступово колонізуючи правобережні землі, піднялося на вищий рівень самоорганізації і змогло відродити окремі державні інститути, знищені тут у 1670-х роках. Підтримуючи тісні стосунки з правобережним полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Упродовж останнього десятиліття XVII ст. між ними велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували посли з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеного міжнародними угодами Українського Гетьманату. Скориставшись із того, що європейська програма дій, розроблена країнами, які входили до Священної ліги, передбачала можливість походів українського козацтва проти Кримського ханату та інших васалів Османської імперії, правобережні полки разом з лівобережними українськими військами у 1690-х роках часто здійснювали рейди в татарські степи. Це давало змогу підтримувати тісніші контакти між Правобережжям і Лівобережжям. Тоді ж І. Мазепа та С. Палій провели кілька зустрічей, на яких, зокрема, йшлося і про їхні плани щодо правобережних земель.

---

[135] Дядиченко В. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.* Київ, 1959. С. 166.

[136] БМЧ. ТН. Од. зб. 183. Арк. 829.

[137] БЯУ. ВР. Од. зб. 1151. Арк. 69—72.

Враховуючи об'єднавчі тенденції, які побутували в козацькому середовищі як Правобережного, так і Лівобережного Гетьманатів, І. Мазепа намагався впливати на царську владу з метою позитивного вирішення питання українського Правобережжя. 21 квітня 1690 р. лівобережний регіментар відправляє листа до російського воєводи Л. Неплюєва, в якому повідомляє про звільнення С. Палія з польської в'язниці та прохання правобережного полковника перейти під «високу руку» московських царів [138]. Коли в 1692—1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звертався до Мазепи з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався «залякати» Петра І тим, що правобережні козацькі полки перейдуть під протекцію кримського хана: «...коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, бувши в такому вогні, не вдався до допомоги з бусурманського боку» [139]. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку воєнного нападу Польщі і можливість повстання на Правобережжі, що також мало спонукати російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Однак така тактика гетьманської влади не приносила бажаних результатів.

Завдяки добрій поінформованості про стан справ у Правобережній Україні І. Мазепа мав змогу попереджати московський уряд про порушення поляками чи турками попередніх мирних домовленостей. Так, на початку 1699 р. він сповіщав, що турки «завели слободу в Мошнах» [140], а наступного року скаржився на те, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами» [141]. У гетьманських донесеннях до Москви на початку 1701 р. повідомлялося, що «на ту сторону Дніпра всяких чинів жителі йдуть постійно» [142], через що гетьман наказав виставити на правому дніпровському березі біля Чигирина три охотницькі полки, щоб затримувати й повертати втікачів з Лівобережжя [143].

Добре обізнаний з міжнародною ситуацією у східноєвропейському регіоні, український гетьман повідомляв до Малоросійського приказу про посольство Речі Посполитої на чолі з Р. Лещинським до Стамбула: «І хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив їм, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти» [144]. Коли ж до царського двору прибули польські посли, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для

[138] *Листи Івана Мазепи. 1687—1691.* Т. 1... С. 44—45; Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 74—75.

[139] Андрусяк М. *Мазепа і Правобережжя*... С. 25—27.

[140] Петрушевич А. *Сводная галицко-русская летопись.* Т. 1. Львів, 1874. С. 772; Соловьев С.М. *История России.* Кн. 3. Т. 14. Москва, 1960. Стбц. 1222.

[141] Величко С. *Літопис*. Т. 2... С. 603.

[142] Дядиченко В. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України*... С. 93.

[143] РГАДА. Ф. 229. Оп. 2. Кн. 83. Л. 263.

[144] РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. № 5. Л. 114; Королюк В.Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны. *Ученые записки Ин-та славяноведения.* Т. 4. Москва, 1951. С. 234.

консультації дяка Б. Михайлова. 19 квітня 1701 р. дяк привіз до Батурина пропонований польською стороною проєкт польсько-московського договору, в якому Варшава претендувала на «спірні землі» від Стайок до Чигирина. Згідно з розпорядженням царя, Мазепа мав ознайомитися з ним і висловити свою думку. Гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення Чигирина, Канева, Черкас і Крилова.

З початком повстання в Правобережній Україні проти польської влади влітку 1702 р. гетьман Мазепа опинився у скрутному становищі. З одного боку, провідники визвольного руху просили допомоги (до речі, у попередні роки гетьман надавав деяку військову підтримку правобережцям), а з іншого — московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися в події, що відбувалися на тому березі Дніпра. «Допомоги тобі не подам і без царського указу не прийму. Без мого відома ти почав, і закінчуй як знаєш по своїй волі» [145], — відписував Мазепа правобережному гетьману Самусю. Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережну Україну під свою владу. Потрібно було чекати сприятливішої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти цими землями. Така можливість з'явилась лише через два роки.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу латвійського міста Нарва королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський, заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних, тобто українських, землях. Крім того, вона укладе союз з Росією лише тоді, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Т. Дзялинський також попередив очільника російських дипломатів В. Головіна, що не продовжуватиме переговорів, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Саксонського умов миру [146]. У відповідь на це росіяни заявили, що польський король не повинен диктувати царю, як вирішувати питання щодо непокірних українців.

17 липня В. Головін запропонував полякам власний проєкт, згідно з яким мав бути випрацюваний текст мирного договору: Річ Посполита оголосить повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Переваги дипломатичного шляху розв'язання проблеми мотивувалися тим, що збройне придушення повстанського руху може призвести до заворушень у Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій Північної війни [147]. Однак річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. Лише наприкінці серпня В. Головіну вдалося схилити їх до компромісу та укласти довгоочікуваний мирний договір.

[145] Цит. за: Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. *Собрание сочинений*. Кн. 6. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 506.

[146] Королюк В. Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение). *Ученые записки Ин-та славяноведения*. Т. 10. Москва, 1954. С. 332.

[147] Королюк В. Вступление Речи Посполитой в Северную войну... С. 332—334; Janczak J. *Powstanie Paleja*... S. 148.

Підписаний 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви «Вічний оборонний союз» між Річчю Посполитою й Російською державою складався з восьми пунктів [148]. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження воєнних дій, спільне укладення миру і заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому зазначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українськім замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть» [149]. П'ятий пункт зобов'язував царя віддати полякам ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; восьмий пункт договору передбачав участь Речі Посполитої у Північній війні після того, як шведи залишать її територію. Виконання четвертого пункту договору делегувалося Москвою лівобережному гетьману І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. отримав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мало символізувати припинення повстання і перехід правобережців під протекторат російського царя [150].

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Нарвський мир вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського Гетьманату, адже узаконював його поділ на лівобережну й правобережну частини. І лише поточна оперативна ситуація змусила Петра І та Августа II Саксонського на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

На прохання польської сторони за наказом Петра І від 20 лютого 1704 р. гетьман І. Мазепа відрядив на з'єднання з військами Августа II Саксонського шеститисячний підрозділ [151], а навесні того самого року задля упередження шведського наступу він особисто вступив на терени Правобережжя з 40-тисячним військом. У вересні козацькі полки на чолі з Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. У жовтні 1704 р. кількатисячний козацький підрозділ поблизу річки Одер неподалік селища Всхова вступив у бій з основними силами шведської армії

[148] *Volumina legum.* T. 6... S. 82—84.

[149] Там само. S. 85.

[150] БМЧ. ВР. № 529. Арк. 188.

[151] Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 517. Л. 1-1об.; *Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга* / сост. Т. Таирова-Яковлева. Вып. 1: 1687—1705 гг. Санкт-Петербург, 2007. С. 77—78. У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 1.III.1704 р., зазначено: «В дванадцять полків військо (козацьке. — *Т. Ч.*) у сполученні з військами саксонськими 22 полка».

на чолі з Карлом XII Густавом [152]. Упродовж жовтня—листопада декілька тисяч українських козаків І. Мазепи допомагали Августу II Саксонському в боротьбі зі шведами та королівською опозицією поблизу Варшави та інших польських міст.

Однак подальший перебіг воєнної кампанії 1705—1708 рр. засвідчив, наскільки мало переймалась Москва долею української державності. Попри попередження українського гетьмана про небезпеку, яка нависла над Україною через непослідовність стратегічних рішень Петра І, на момент появи на українських теренах шведської армії підрозділи українського козацького війська виявилися розпорошеними на величезному театрі бойових дій: від Смоленська й Білої Церкви до Дону. У цій ситуації Мазепа, добре усвідомлюючи, що може позбутися булави «обох боків» Дніпра, робить спробу відшукати для своєї держави кращого протектора. У реаліях, що склалися на кінець першого десятиліття XVIII ст., таким видавався успішний полководець і політик Карл XII Густав. Однак поразка українсько-шведського війська під Полтавою залишила нереалізованими його плани.

Походи в Правобережну Україну Пилипа Орлика та їх наслідки. Обраний І. Мазепою політичний курс після його кончини 21 вересня 1709 р. у Бендерській фортеці на території Молдавського князівства продовжив новообраний володар булави, а перед тим генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Вже саме обрання його на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого із сучасників не виникало сумнівів щодо факту «вимагання» П. Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій стосовно протегування Україні, допоки з неї не буде знято «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей» [153]. 10 травня 1710 р. Карл XII надав такий гарантійний документ. Він мав назву *Diploma a ssecuratiorium pro duce et exercitu zaporoviensi* [154]. За влучним висловом Б. Крупницького, цим актом король Швеції не лише підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а й ставав гарантом незалежності України та її кордонів [155].

---

[152] Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. *Український археографічний збірник*. Т. 3. Київ, 1930. С. 26—28.

[153] ЦДІАУК. Ф. 2236. Оп. 2. Спр. 1—4; Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. *Чтения в Император. об-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те*. Москва, 1847. Кн. 1. С. 18. Пер. з латин. мови М. Трофимука за вид.: *Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік*. Київ, 1994. Див. також: Вовк О. До історії українсько-шведських стосунків XVII—XVIII ст. за документами фонду 2236 Центрального державного історичного архіву України. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять*. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 2008. С. 248—260.

[154] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 18—19; Субтельний О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст*. Київ, 1994. С. 15.

[155] Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності*. Варшава, 1938. С. 57.

Отже, Пилип Орлик став наступником Івана Мазепи щодо визнання шведської протекції. Про це свідчила й угода, укладена на «елекційній» козацькій раді поблизу Бендерської фортеці, яка відбулась 5 квітня 1710 р., між новим гетьманом та козацькою старшиною. У цій історичній пам'ятці, зокрема, зазначалося: «Осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря [Мазепи] Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого Короля, Його Милості, Шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора Нашого, Королівської Величності Шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції Найяснішої Королівської Величності...» [156]. Також у преамбулі вказувалися й причини підпорядкування Українського Гетьманату монаршій владі Карла XII Густава: «Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових» [157]. Разом з П. Орликом у складенні «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» взяли участь кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, а також представники генеральної старшини Федір Мирович, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Андрій Войнаровський та Іван Максимович. Також очевидно, що у текст названої пам'ятки було закладено ідейні напрацювання довголітнього гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи.

Як новий протектор і суверен України за угодами 1708 та 1709 рр. шведський король Карл XII своїм актом під назвою *Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae* [158] затвердив «козацьку конституцію», яку було укладено між гетьманом П. Орликом і старшиною на зразок *Pacta Conventa* між новообраними польськими королями та шляхтою, що мали конституційний характер для Речі Посполитої.

Польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик та його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви» [159]. За російським дослідником В. Артамоновим, кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції і використовувала захист, союз та військову допомогу Османської імперії й Криму, мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним межуванням по р. Случ. Крім того, передбачалося підпорядкувати українському гетьманові донців-некрасівців і області Війська Донського [160]. Хоча внаслідок постійних воєнних дій мож-

[156] Орлик Пилип. *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*. Київ, 2006. С. 28—29.

[157] Там само.

[158] Там само. С. 17—18.

[159] Konopczyński W. *Polska a Turcja. 1683—1792*. Warszawa, 1936. S. 63.

[160] Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714)*. Москва, 1990. С. 51.

ливості щодо реалізації положень документа 1710 р. були досить обмеженими, однак очевидно, що впродовж кількох років (1711—1713) їх частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України.

Виношуючи плани щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України, король Карл XII разом з турецьким султаном великого значення надавав організації походу на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулась нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького, який представляв «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню воєнну операцію [161].

Тож П. Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямах. Насамперед він направив в Україну своїх представників, які мали поширювати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу і вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. Паралельно гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра домоглися оголошення султаном Ахмедом III війни Росії [162].

Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили у Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, що складалась з 4 тис. запорожців кошового отамана К. Гордієнка, майже 2 тис. поляків С. Потоцького і понад 20 тис. буджацьких і білгородських татар, перейшла Дністер. Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена П. Орлику на першому етапі походу (лютий—квітень) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Зокрема, про це свідчив сам російський цар Петро I у листі від 3 травня до О. Меншикова [163]. Уже у середині лютого під контролем П. Орлика опинилась велика територія поміж Немировом, Вінницею та Брацлавом. Наступника Мазепи у його прагненні підпорядкувати своїй владі Правобережну Україну підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський [164]. Цьому сприяли листи-універсали гетьмана до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них було видано 9 березня 1711 р. під час перебування його в Лисянці [165]. Універсали Орлика набули розголосу на всій території Правобережжя й поширюва-

[161] Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик*... С. 31.

[162] Яворницький Д. *Історія запорозьких козаків*. Т. 3. Львів, 1991. С. 322.

[163] *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Т. 11. Вып. 1. Москва, 1962. С. 215—216.

[164] Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України). *Україна модерна.* Львів, 1996. Т. 1. С. 48—49; Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая*... С. 116.

[165] Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая*... С. 52.

лися включно до володінь Переяславського полку [166]. Неприступною залишалась лише Біла Церква, фортифікаційним спорудам якої надавалося велике значення у військово-стратегічних планах гетьмана.

У березні правобережний полковник Самусь посилає до Орлика своїх представників, а згодом приєднується до нього з усім складом полку під Білою Церквою [167]. 25 березня Орликові війська розпочали штурм добре укріпленої, з численним гарнізоном фортеці. Хоча запорожцям разом з татарами і вдалося оволодіти передмістям, триденний штурм не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Полковник Самусь, відмовившись іти на чужину, у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від значно численніших сил командувача російської армії М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час тривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка та майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків [168]. Очевидець того бою засвідчував, що, попри втрату керівництва, українці продовжували мужньо тримати оборону — зброю до рук брали навіть старі та діти [169].

Намагання Орлика повернути під свою владу Правобережну Україну змусило царя Петра I та лівобережного гетьмана Скоропадського впродовж другої половини 1711—1712 рр. за домовленістю з королем Августом II здійснити черговий примусовий згін місцевого населення на землі Лівобережжя. Як засвідчував сам Орлик в адресованому великому візиру Османської імперії листі від 10 березня 1712 р., російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену». Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частин Української держави вже вкотре зазнала відчутного удару.

Однак це не зупинило Орлика. Наприкінці 1712 р. він відрядив на Правобережжя вірні йому козацькі підрозділи на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ Августа II на чолі з М. Любомирським. Невдовзі їм все ж таки вдалось оволоділи значною територією краю. Війська Орлика перебували тут з лютого до листопада 1713 р., а окремі бойові частини утримували позиції до початку 1714 р. І хоча шведський король Карл XII Густав на той час вже був далеко від кордонів

[166] Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы. *Сборник военно-исторических материалов.* Вып. 12. Санкт-Петербург, 1898. С. 225—227.

[167] Крикун М. Згін населення Правобережної України... С. 48.

[168] Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая*... С. 54.

[169] Там само.

України, гетьман у своїх листах до нього постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра. На жаль, ця визвольна акція знову закінчилась невдачею. Причиною поразки була не лише воєнна неспроможність П. Орлика та його союзників, а й позиція міжнародної дипломатії.

Міжнародні договори 1709—1714 рр. Остаточне визнання права Речі Посполитої на володіння Правобережжям. Крах політичних планів українського гетьмана в екзилі щодо встановлення своєї влади в Правобережній Україні безпосередньо пов'язаний зі складною геополітичною грою, яку було розв'язано в Центрально-Східній Європі в роки Великої Північної війни.

Після поразки українсько-шведського війська під Полтавою 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було укладено черговий мир у Торуні, згідно з яким росіяни зобов'язувалися надавати Августу II Саксонському воєнну підтримку. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права цього союзника Петра I на польський трон [170]. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та Нарвський мир 1704 р., чим остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей відкладалося на певний час через оголошення на початку 1711 р. Османською імперією, яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика, війни Російській імперії.

Османська армія переправляється через Дунай і підходить до Пруту в районі молдавського містечка Фальчі. Зі свого боку московська армія з метою завоювання Придунайських князівств рухалась від прикордонних Сорок до тогочасної столиці Молдавії — міста Ясси. Багато істориків зазначало, що так званий Прутський похід Петра I мав на меті утворення такого собі «Орієнтального цісарства», тобто великої православної імперії на теренах колишньої Візантії. Однак під час просування росіян до Пруту запорожці К. Гордієнка за наказом П. Орлика атакували військовий обоз царя й відібрали 700 підвод з хлібом і борошном, а також постійно відрізували їм шлях до найближчих річок.

Улітку 1711 р. війська гетьмана Орлика взяли на стороні султана участь у битві між турецькою і російською арміями на річці Прут поблизу молдавського містечка Станілешті. Бій 8 липня закінчився розгромом росіян. Об'єднані підрозділи турків, татар, шведів та українців вдалим маневром швидко оточили московських стрільців, які навіть не встигли створити оборонний табір. Після цього союзницькі війська без перешкод звели навколо війська Петра I земляні вали, на яких було встановлено гармати. Бомбардування деморалізованої російської армії тривало в ніч з 9 на 10, а також протягом усього дня 10 липня. У результаті загинуло близько 3 тис. росіян, і якби турецьке командування не наказало при-

[170] *Historia dyplomacji Polskiej*. T. 2: 1572—1795. Warszawa, 1982. S. 364.

пинити вогонь, російську армію було б ущент знищено. У штабі Петра I, готуючись до полону, почали палити секретні документи. Пізніше цар згадував, що під Прутом «майже так не трапилося, як з шведами під Полтавою». Відігравши помітну роль у здобутій союзниками перемозі над росіянами, приблизно 7 тис. українських козаків під керівництвом П. Орлика та К. Гордієнка у такий спосіб відплатили своїм ворогам за полтавську поразку.

Паралельно з активізацією діяльності на стамбульському напрямі 19 січня 1711 р. українські дипломати запропонували свій проєкт майбутнього договору Бахчисараю. У першій статті йшлося про те, що «народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції». Тим самим уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII згідно з «Договорами і Постановами» 1710 р. Водночас П. Орлик намагався убезпечити Українську державу від протегування кримського хана й трактував зв'язок з Бахчисараєм як рівноправний: «Хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України» [171].

Дипломатичні заходи гетьмана П. Орлика та посольства Війська Запорозького набули свого логічного завершення в укладеній на виконання статті третьої «Договорів і Постанов» 1710 р. українсько-кримській мирній угоді. Її було підписано 23 січня у військовому таборі «на річці Дніпро», а в історіографію вона увійшла під назвою Кайрського миру 1711 р. [172] Однак в остаточному варіанті його тексту, який було затверджено 22 урядовцями Кримського ханату на чолі з мурзою Девлет-шахом, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося за українцями право бути «вільним народом» [173]. Загалом договір мав виразне антимосковське спрямування і узаконював на міжнародному рівні спільний визвольний похід на чолі з гетьманом П. Орликом, ханом Девлет-Гіреєм та польським воєводою Й. Потоцьким у Правобережну Україну [174].

Ще на початку 1711 р. у Москві розпочалися переговори з представниками польського короля Августа II. Останні заявляли, що договори 1686 і 1704 рр.

---

[171] *Historia dyplomacji Polskiej*. T. 2. S. 364. Див. також: Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*: Зб. наук. праць. Київ, 2008. С. 48—70.

[172] Оригінал зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomatica. Turcica, bihang Tatarica (1592—1713). SE/RA/2119/2119.4/1. Документ вперше опублікований О. Бодянським у 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком (Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 47—50). Ще одна копія цього документа віднайдена В. Александренком у Королівському архіві в Дрездені та опублікована в 1916 р. (*Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* Вып. 2. Киев, 1916. С. 87—90).

[173] Субтельний О. *Мазепинці*... 189.

[174] Похід українсько-татарсько-польських військ на Правобережну Україну 1711 р. детально описано у кн.: Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик*... С. 36—53.

було ратифіковано на Варшавському сеймі 1710 р. лише за умови виведення московських військ та козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Оскільки цього не сталося, поляки збільшували свої претензії. Так, крім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільнюса й Риги з частиною балтійських територій; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук [175]. Лише на таких умовах, як заявляли польські посли, Річ Посполита зможе виставити своє військо на допомогу Московській державі у війні з Османською імперією. Зацікавлені в залученні польсько-литовських сил до воєнної виправи проти турецького султана і водночас не налаштовані поступитися балтійськими, північноукраїнськими та литовськими містами, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно задовольнити вимоги Варшави за рахунок міст Правобережжя.

Однак після липневої поразки 1711 р. московський цар був змушений підписати невигідний для себе Прутський мир з султаном Османської імперії, яким, зокрема, вирішувалась й доля Війська Запорозького. У другому пункті московського варіанта договору було записано: «В польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступатся не изволит и от стороны их руку отымает» [176]. Хоча він і мав певні змістові відмінності від турецького варіанта [177], обидва вони загалом зводилися до того, що Москва мала відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від зверхності («віднімає руку») над козаками усієї України, включно з тими, що перебували під булавою гетьмана П. Орлика у межах підвладної кримському хану території [178]. У відповідь на появу цього документа 31 липня 1711 р. Петро I підступно наказав своєму воєводі Б. Шереметєву правобережних «козаков, которые бунтовали, вывесть за ту их вину к Москве ближе, а протчих за Днепр перевесть. И которыя городы и места написаны в вечном миру [1686 г.] с поляки быть пустым, оныя все зжечь и разорить» [179].

На виконання своїх зобов'язань перед гетьманом П. Орликом та Військом Запорозьким шведський король Карл XII відсилає до Стамбула свого дипломата Томаса Функа, який мав домагатися від Османської імперії дотримання положень Прутського трактату 1711 р. щодо «свободи України». П'ятий пункт розлогої дипломатичної інструкції від 14 вересня засвідчував перед турецьким султаном Агмедом III права протегованих союзників Стокгольма: «...щоб ця стаття, яка затверджує свободу України і всіх Запорожців, негайно ж і повністю

[175] Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая*... С. 56.

[176] *Письма и бумаги императора Петра Великого.* Т. 11. Вып. 1... С. 323. Польська копія московського варіанта тексту Прутського трактату 1711 р., який підписано П. Шафіровим та М. Шереметєвим, знаходиться в: АГАД. Ф. «Архів Радзивіллів». Від. II. № 2228. Арк. 1—3.

[177] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 50.

[178] Крикун М. Згін населення з Правобережної України... С. 52—53.

[179] *Письма и бумаги императора Петра Великого.* Т. 11. Вып. 2. Москва, 1964. С. 56.

стала чинною, щоб таким чином вся Україна і Військо Запорозьке в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під владою теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус незалежної Держави, і більше ніколи і жодним чином не був під послухом Царя чи його протекцією» [180].

Восени того самого року до Стамбула споряджують велике українське посольство. Очолив його прилуцький полковник Д. Горленко, до складу місії також увійшли генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко. 3 листопада 1711 р. було затверджено дипломатичну «Інструкцію посланцям до Оттоманської Порти» [181], власноруч підписану гетьманом в екзилі і засвідчену державною печаткою Війська Запорозького. Насамперед Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни того пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить непрозоро сформульований. Характерно, що Україна згадувалась у цьому дипломатичному документі як самодостатній політичний суб'єкт поряд з іншими державами. Згідно з цим документом, вона не лише мала власні «кордони», «закони», «привілеї» та «церкву», а й визнавала — як державне утворення «під контролем гетьмана» — протекторат Османської імперії.

Дипломатична місія до Стамбула виявилась успішною. Наслідком її стало укладення мирного договору між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III [182]. Його було оформлено 21 грудня 1711 р. як привілейну султанську грамоту на зразок *berat*, що забезпечувала П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра» [183].

Однак спротив московських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у столиці імперії Османів), а найголовніше, дотримання Петром I положень Прутського миру змусили Агмеда III переглянути проєкт привілейного берату для козацької України. У новій султанській ратифікаційній

[180] Переклад з шведської мови М. Траттнер та О. Малишева. Про дипломатичну місію шведа Т. Функа до Стамбула див.: Міспелаере Я. З військової канцелярії у Бендерах до Державного Архіву у Стокгольмі. 300-річна подорож у часі і просторі. *Скарби шведських архівів. Документи з історії України* / упоряд. М. Траттнер. Київ, 2022. С. 162—179.

[181] Оригінал зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomatica. Cossacica. II (1711—1741). Fol. 98—102. Документ вперше опублікований О. Бодянським 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком (Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 61—66). Скорочений варіант документа у перекладі Г. Орлика французькою мовою було подано королю Франції Людовіку XV. Він зберігається в Архіві МЗС Франції (AAE. Cor. Pol. Turquie, vol. 107, feuil 133). «Інструкція...» 1711 р. публікувалася у перекладі В. Кулика в книзі: Субтельний О. *Мазепинці*... С. 188—190.

[182] Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307.

[183] Середа О. *Османсько-українська дипломатія*... С. 90; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 309.

грамоті від 5 березня 1712 р., що в латинському перекладі має назву *Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlikin possesionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae* [184], вже не згадувалося про надання українському гетьману права щодо володіння Лівобережжям, а йшлося лише про можливість його урядування на Правобережжі.

Щоб нейтралізувати чинність досягнутої українськими дипломатами Стамбульської угоди 1712 р., Москва 5 квітня того ж таки року спромоглась підписати у столиці Порти Константинопольський договір про мир з Османською імперією. Міжнародними його гарантами виступили Велика Британія та Нідерланди. Цей мир укладався терміном на 25 років, а також доповнював і уточнював положення Прутського трактату 1711 р. Чотири з семи пунктів нової турецько-московської угоди присвячувалися Україні. Договір засвідчував міжнародну суб'єктність останньої як автономної держави на Лівобережжі під політичною зверхністю Москви. Водночас територія Правобережної України, згідно з цим договором, виводилась «з-під руки» московського царя задля передання її під управління П. Орлику.

Новоукладений між Туреччиною і Московією Константинопольський мир 1712 р. викликав протест гетьмана в екзилі та його уряду [185]. Тож Орлик негайно відписав великому візиру Османської імперії, посилаючись на історичне право обранців на гетьманську булаву володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма України, найближчої до Московщини, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] [я] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну...» [186]. Окремо П. Орлик переймався долею Києва, який, за турецько-московським договором 1712 р., закріплювався за Московською державою. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?» [187] — наголошував він.

Зважаючи на невдоволення шведського короля з приводу прийняття османського протегування, гетьман вирішив звернутися до Стамбула з листом, в якому попереджав, що не буде вступати зі своїм військом у Правобережну Україну, допоки султан Агмед III не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої

[184] БМЧ. ВР. Од. зб. 498. Арк. 101; *Сборник статей и материлов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1916. Вып. 2. С. 75—77; Пріцак. О. Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 907—908.

[185] Детальніше див.: Смолій В., Горобець В., Степанков В., Чухліб Т. Дипломатичний фронт протистояння імперському наступу на Україну: практики XVIII ст. *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*. Київ, 2022. С. 35—37.

[186] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 57—60; Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ, 1994. С. 449.

[187] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 57.

Августом II. У цьому випадку він пояснював своє рішення тією обставиною, що Висока Порта не захотіла скористатися з перемоги над Московським царством у Прутській битві 1711 р. й не змусила московитів покинути усю територію України, чим, на думку гетьмана, султан Османської імперії порушив свої міжнародні зобов'язання перед Військом Запорозьким.

13 червня 1713 р. у турецькому місті Адріанополі було підтверджено статті Константинопольського договору між царем і султаном [188]. Однак ті з них, що стосувалися «українського питання», виявилися зміненими. За Адріанопольським миром, Москва мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які переважно перебували на території Правобережної України), а царю Петру I заборонялося втручатися у її внутрішні справи. Кордон між Османською та Російською імперіями переміщався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний (Сіверський) Дінець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва.

22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким правобережні українські землі відходили до володінь польського короля Августа II. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман П. Орлик змушений був вивести свої війська з Правобережжя, яке від часів Богдана Хмельницького становило осердя Української козацької держави. По суті, російський цар Петро I і турецький султан Агмед III «подарували» більшу частину України польському королю Августу II Саксонському в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я.

[188] РГАДА. Ф. 89. Оп. 3. Д. 29; *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Т. 13. Вып. 2. Москва, 2003. С. 27.

РОЗДІЛ **25**

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В АДМІНІСТРАТИВНИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ МОДЕЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Тарас Чухліб

Адміністрування Правобережної України та польський воєводський устрій. Згідно з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р., Вічного миру 1686 р. та Нарвського миру 1704 р. землі Брацлавського, Подільського, Волинського (південно-східна частина) та Київського («з правого берега» Дніпра) воєводств, на яких з 1648 р. утвердився адміністративно-територіальний устрій Української держави, знову опинились під політичним контролем королівської влади. Тут відновлювалась воєводська система управління Речі Посполитої, яка дисонувала не лише з козацькою устроєвою організацією, а й з військово-адміністративними інституціями Османської імперії. Останні, як зазначено вище, впроваджувалися на південно-східному Правобережжі згідно з Бучацьким перемир'ям 1672 р., Журавненським миром 1676 р. та Бахчисарайським миром 1681 р.

У цій системі другою за значущістю адміністративно-територіальною, а водночас судово-адміністративною одиницею виступав повіт. Територія останніх не була сталою, конфігурація повітових кордонів могла зазнавати змін, зважаючи на неодноразовий перерозподіл сконцентрованих у їх межах земель. Найбільш рельєфно щодо XVIII ст. це можна простежити на прикладі Київського воєводства (у його складі традиційно перебували Київський, Житомирський та Овруцький повіти), яке, зокрема, ще в другій половині XVII ст. втратило частину своєї території на правому березі Дніпра навколо Києва, а також усе Лівобережжя, що позначилося і на повітових межах. Учергове територія Київського повіту зазнала змін після проголошення Краківським коронаційним сеймом 1764 р. м. Житомира резиденцією одночасно для Житомирського і Київського судів.

З 1775 р. Житомирський і Овруцький повіти були прирівняні у своєму статусі до земель, отримавши уряди житомирського та овруцького каштелянів. На той час Волинське воєводство мало у своєму складі Володимирський, Кременецький і Луцький повіти та однойменні земсько-судові округи. Такий повітовий поділ на Правобережжі зберігав свою чинність до осені 1791 р. Відповідно це зумовлювало й ієрархію воєводських та повітових урядів [189]. Господарсько-власницьку структуру повітів Правобережної України визначали староства як королівська власність та приватновласницькі парафії, або ключі. У результаті Великої Північної війни 1700—1721 рр. та кардинальних змін міжнародної ситуації у Центральній, Північній та Східній Європі Річ Посполита поступово стає залежною від сильніших держав [190]. Політичні чвари, що підживлювалися урядами Росії, Австрії, Пруссії та Франції, досягали апогею на засіданнях сеймів у Варшаві, роботу більшості яких було зірвано. Усе це дуже впливало на польський воєводський устрій, що з кожним роком все більше послаблювався.

Ще на початку XX ст. польський історик М. Бобжинський зауважив, що незважаючи на існування протягом кількох століть «триєдиної» Речі Посполитої, історію Польщі, Литви та Русі-України слід все ж таки досліджувати окремо і не варто сприймати лише «в одному образі, як єдине ціле» [191]. Адже значна частина «річпосполитської» шляхти Київського, Волинського, Подільського, Брацлавського та інших воєводств упродовж XVI—XVIII ст. усвідомлювала своє окремішнє походження саме як «русі» [192]. На цьому тлі у XVII ст. тривав складний і неоднозначний процес соціально-політичного розшарування серед, на перший погляд, начебто монолітного «шляхетського народу», тонко підмічений Д. Бовуа. Виокремлення з його «політичного тіла» магнатства, з одного боку, та найбіднішої шляхти — з іншого, засвідчило, як зауважив учений, нівелювання майже всіх набутих шляхтою ще за середньовіччя лицарських чеснот [193]. Крім того, із середини XVII ст. у результаті Української революції більшість дрібної та середньої шляхти Правобережжя почала визнавати свою козацьку та українську ідентичність.

---

[189] Крикун Н. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. (воеводства и поветы):* автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Киев, 1992; Його ж. *Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2012; *Кордони воєводств Правобережної України у XVI—XVIII століттях*. Львів, 2016.

[190] Див., напр.: Feldman J. *Polska w dobie wielkiej wojny Północnej*. Kraków, 1925; Koroluk W. *Polska i Rosja a wojna «Północna»*. Warszawa, 1954; Артамонов В.А. *Россия и Речь Посполитая...*; Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700—1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха...* Київ, 2008. С. 7—42.

[191] Bobrzynski M. W imie prawdy dziejowej. *Szkice z studia historyczne*. T. 1. Krakow, 1922. S. 29.

[192] Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. Київ, 1998. С. 53, 56.

[193] Бовуа Д. *Російська влада та польська шляхта в Україні 1793—1830 рр.* Львів, 2007. С. 50.

Водночас упродовж усього XVIII ст. внутрішньополітичне життя Речі Посполитої характеризувалося постійною боротьбою між великими магнатськими угрупованнями, головну роль у якій відігравали Потоцькі та Чарторийські. Власне, це століття пізніше почали називати періодом магнатської олігархії. Саме на цьому етапі магнатство стає вирішальною силою в річпосполитському суспільному устрої. Зокрема, київськими воєводами в Правобережній Україні знову стають представники могутніх магнатських родин — Йозеф Потоцький герба «Пілава» (1702—1743), Станіслав Потоцький (1744—1753), Францішек Салезій Потоцький (1756) [194], Ян Кароль Браницький (1757—1771), Станіслав Любомирський (1772—1785), Йозеф Стемковський (1790) та Антоній Потоцький (1791) [195]. Усі вони вважали себе поляками за походженням і були римо-католиками за віросповіданням. Як зазначив польський історик Є. Топольський, саме з магнатського середовища формувалась центральна влада, а надані магнатам посади трактувалися ними не як державна адміністративна служба, а у сенсі певного додатка до своєї «шляхетської гідності» та прояву королівської ласки [196]. Усі групи населення тут повністю залежали від багатих магнатсько-шляхетських родин.

Після смерті короля Августа II Саксонського між Австрією, Саксонією, Росією та Францією розпочалась боротьба за так звану польську спадщину, що полягала у протегуванні та військовій підтримці кожною з країн свого кандидата на королівський трон. Унаслідок зовнішньополітичних втручань та внутрішніх міжусобиць королівська і воєводська гілки влади втрачали свою колишню впливовість, а сейми виявилися неспроможними подолати кризові явища. Попри занепад усіх ланок державного устрою, для більшості шляхти він залишався досконалим і таким, що не потребує реформування. Лише незначна частина тогочасної магнатерії, а особливо культурні діячі та інтелектуали, виступали за негайні радикальні зміни [197].

Уже згадуваний нами сучасний французький історик Д. Бовуа спробував простежити глибинні причини і механізми соціальних та політичних конфліктів на теренах Правобережної України у своїй «трилогії східних кресів» [198]. Та якщо запеклу боротьбу за українську «душу» між поляками і росіянами у 1793—

[194] Францішек Салезій Потоцький (бл. 1710—1772) до 1756 р. виконував обов'язки белзького старости. 1734 р. він очолив конфедерацію Белзького воєводства як її маршалок. За повідомленнями сучасника А.-С. Залуського, тоді на допомогу конфедератам прийшло «з тисячу козаків запорозьких» (*Korespondencja J.A. Zaluskiego 1724—1736*. Warszawa, 1967. S. 109—110). Очевидно, що саме цей підрозділ із Запорозької Січі також допоміг очільнику конфедерації на чолі з волинським воєводою М. Потоцьким відбити восени 1734 р. у росіян Білу Церкву і оточити «другий корпус Москви» в Меджибожі (Там само. S. 167).

[195] Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego*. Kijow; Warszawa, 1913. S. 180.

[196] Topolski J. *Polska w czasach nowozytnych (1501—1795)*. Poznan, 1994. S. 178.

[197] Zielinska Z. *Walka «Familii» o reforme Rzeczypospolitej 1743—1752.* Warszawa, 1983. S. 5—6.

[198] Beauvois D. *Pouvour russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793—1830.* Parys, 2003; Його ж. *Trojkat Ukrainski. Szlachta, carat i lud na Wolyniu, Podolu i Kijowszyznie, 1793—1914.* Lublin, 2005; Бовуа Д. *Російська влада та польська шляхта в Україні 1793—1830 рр...*

1914 рр. професор Сорбоннського університету висвітлював у межах «жорстокої правди» [199], то надзвичайно складні контакти, зокрема й у системі владних відносин, між поляками та українцями упродовж усього XVIII ст., на наше глибоке переконання, дуже важко охарактеризувати однозначно.

Державні управлінці Речі Посполитої, вагому роль серед яких відігравали місцеві воєводи, упродовж майже двох століть (від початку повстання Косинського 1591 р. і до «Волинської тривоги» 1789 р.) так і не змогли вирішити «кресову проблему» України. Як саркастично стверджували сучасники, за весь час правління короля Августа II Фрідріха польсько-литовська держава не воювала з жодною іноземною армією, а збройно протистояла винятково козакам-гайдамакам на українському Правобережжі. На думку деяких відомих дослідників ранньомодерної історії Речі Посполитої, «небажання магнатерії і шляхти коронної надати Козакам шляхетські права... віддало Україну в руки Росії, опосередковано спричинило до поділів Польщі та дозволило подальшу експансію Російської імперії» [200].

Соціально-демографічні та етнічні характеристики регіону. Загалом усе населення Речі Посполитої на 1776 р. становило приблизно 7 млн 550 тис. осіб. З них римо-католиків налічувалося майже 4 млн 500 тис. осіб, прибічників греко-католицької (унійної) церкви — 2 млн 120 тис., іудеїв — 900 тис., православних — 500 тис., протестантів — 15 тис. осіб [201]. Для світової історіографії не є секретом той промовистий факт, що римо-католиками були в основному представники польської етнічної громади, іудеї переважно представлені євреями, протестанти — литвинами й білорусами, а греко-католики й православні репрезентували українську спільноту.

Відповідно до підрахунків дослідника демографічних процесів А. Перковського, у XVIII ст. місцева польська шляхта становила в Правобережній Україні 7,7 % усього населення, духовенство — 1,5, купці — 0,14, міщани-християни — 1,7, міщани-євреї — 3,5, а українські селяни — 78,7 %. Проте на теренах Правобережної України кількісно українці значно переважали над поляками та євреями, однак у соціальному плані над ними вивищувалась саме польська шляхта та торговельна верхівка місцевого єврейства.

Поляки разом з євреями (община останніх налічувала тут до 250 тис. осіб) знову після довгих років війн та функціонування в Правобережній Україні протягом 1648—1712 рр. владних інститутів Українського Гетьманату почали визначати політичне й економічне життя найсхідніших воєводств Корони Польської. Зокрема, представники польського шляхетського стану посіли усі вищі державні та земські уряди в Київському, Брацлавському, Подільському та Волинському воє-

[199] Яковенко Н. Від видавців. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах* / пер. З. Борисюк. Київ, 1998. С. 7.

[200] Див.: Woliński J. *Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674—1675*. Warszawa, 1934; Мончак А. Перша Річ Посполита: влада і простір. *Річ Посполита — Європа. XVI — XVIII століття*. Варшава, 1999.

[201] Korzon T. *Wewnetrzne dzieje Polski za Stanislawa Augusta (1764—1794)*. Krakow, 1882. T. 1. S. 168—179.

водствах. Тоді як українці становили переважну більшість сільського населення, поляки здебільшого віддавали перевагу захищеним містам Правобережжя.

Як стверджував Р. Махлер, «єврейська людність проживала передусім на землях етнічно не польських, де більшість людності становили українці, а отже, євреї мали справу не з польськими, а з українськими селянами» [202]. Осередками єврейської колонізації стали насамперед міста та великі села. Тут, користуючись королівськими привілеями та завдячуючи підтримці польських і українських магнатів, представники єврейського етносу утворювали власні самоврядні інститути, покликані забезпечувати соціальні, правові та господарські потреби своєї громади [203].

Правове становище селянства на Правобережжі визначалося державним законодавством Речі Посполитої, за яким воно було позбавлене будь-яких політичних преференцій щодо представництва не лише на вальних сеймах, а й у місцевих сеймиках. Копні суди у XVIII ст. перетворилися на допоміжну інстанцію в системі шляхетських судів. Найголовнішим джерелом права, за яким визначалися взаємовідносини між великими землевласниками і селянами, залишався Литовський Статут, що підтверджував заборону селянам продавати й купувати землю [204].

Міста Речі Посполитої, за соціально-економічною стратифікацією, поділялися на королівські, самоврядні та приватні. Частина з них користувалась магдебурзьким правом. До компетенції міської ради входив розгляд справ за цивільними позовами, зокрема щодо майнових суперечок. Вона також здійснювала нагляд за благоустроєм міста та дотриманням правил торгівлі, вела облік міських прибутків і видатків тощо [205]. Очевидно, що міста західної частини Правобережної України дуже відрізнялися від міст її східного та південного регіонів, які, по суті, були містечками або великими селами порівняно, наприклад, з фортифіковано-мурованими та урбанізаційно упорядкованими Кам'янцем-Подільськом чи Луцьком.

Через примусове переселення під час Північної війни близько 200 тис. козаків та членів їхніх родин українці Київського, Брацлавського та частково Подільського і Волинського воєводств втратили свою національну політичну еліту — козацьку старшину. Значно зменшилась і загальна чисельність правобережної козаць-

---

[202] Mahler R. Zydzi w dawnej Polsce w swietle liczb. Struktura demograficzna i spoleczno-ekonomiczna Zydow w Koronie w XVIII wieku. *Przeszlosc demograficzna Polski. Materialy i studia*. Warszawa, 1967. S. 243.

[203] Див.: Wienryb B. *The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1500—1800.* Filadelphia, 1972; Eisenbach A. *Z dziejow ludnosci zydowskiej w Polsce w XVII i XIX w. Studia i szkice.* Warszawa, 1983; Shorr M. Organizacja zydow w Polsce od najdawniejszych czasow az do 1772 r. *Kwartalnik Historyczny.* R. XII. 1899. S. 482—520, 734—775.

[204] Гурбик А. *Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні: волость, село, дворище, сябринна спілка*. Київ, 1998. С. 137

[205] Білоус Н. Київський магістрат XVI — першої половини XVII ст.: організація та структура влади. *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 2. Київ, 2002. С. 24. Див. також: Компан О. *Міста України в другій половині XVII ст.* Київ, 1963.

кої спільноти. На початку XVIII ст. вона налічувала приблизно 2 млн 500 тис. осіб, то згідно з проведеною коронними урядниками в 1765 р. люстрацією у Київському повіті однойменного воєводства козаків залишилося 1262, у Білій Церкві — 354, Чигирині — 296, Черкасах — 132, Каневі — 110, Корсуні — 88 [206], а 1789 р. у Чигирині їх мешкало лише 38, у Богуславі неподалік Білої Церкви — 93. Власне, це були залишки того українського козацтва, яке депортували на Лівобережжя. Поза цим у Правобережній Україні продовжували існувати формування городового козацтва та надвірні козацькі корогви на службі у магнатів.

В умовах поширення на Правобережжя державної системи Українського Гетьманату розвиток займанщини, громадського та сябринного землеволодіння спричинив появу нових форм самоуправління. Колективні форми землеволодіння заклали основи організації сільських громад, на які значний вплив справляли козацькі традиції управління Українською державою. Місцеве самоврядування сільських громад традиційно, як і в попередні століття, продовжували очолювати сільські старости-отамани. Однак упродовж останньої чверті XVII — XVIII ст. еволюція української сільської громади відбувалась по шляху її перетворення на додаток до польської помісної магнатської системи, що відкривало перспективу забезпечення землевласника та його урядовців максимально можливою рентою [207]. Обмежена мінімумом прав на самоуправління, сільська людність східних воєводств Речі Посполитої ставала все більш залежною від пана-«дідича», його адміністратора та економа.

Вплив магнатерії на соціально-економічні процеси в Правобережній Україні. Саме тоді, коли країни Західної і Центральної Європи переживали кардинальні зміни у соціально-економічних відносинах, єдиною державою, яка фактично опинилась поза цими процесами, виявилась Річ Посполита. Розвиток країни гальмувався її своєрідною соціальною та політичною структурою.

Прибравши до своїх рук великі простори земель, сотні сіл і містечок, обійнявши панівні посади у державному апараті, магнати Корони Польської перетворилися на фактично незалежних володарів великих латифундій. Вони не рахувалися з королівською владою, не визнавали жодних прав і суду: «...вони скоріше королі, ніж шляхта», — таку влучну характеристику польських магнатів залишив у середині XVII ст. француз Лабурер [208]. Якщо у більшості європейських країн вплив великих землевласників на політичний курс держави обмежувався монархічною владою, що сприяло консолідації суспільства, то Річ Посполита була своєрідною політичною конфедерацією — союзом олігархічних магнатів, які, по суті, перебрали на себе більшість соціальних і політичних преференцій. Усе це істотно

[206] *Pisma Al. Jablonowskiego.* T. 3. Warszawa, 1911. S. 367—368.

[207] Hurbyk A. Wspolnota wiejska na Ukrainie w XIV—XVIII ww. Ewolucja podstanowych form spoleczno-terytorialnych. *Przeglad Historyczny.* Warszawa, 1999. T. 90. Z. 1. S. 77; Гурбик А. Громада, община. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ, 2004. С. 209.

[208] Le Labourieur Bleranval J. de. *Histoire et relation du voyage de la Royane de Pologne.* Paris, 1648. S. 40.

підривало у межах Правобережної України засадничі принципи польського воєводського устрою.

За підрахунками В. Маркіної, вже у 80-х роках XVII ст. магнатам належало 75 % усіх дворів на теренах правобережної Київщини [209]. Відповідно середня та дрібна шляхта сукупно володіла орієнтовно лише 1 % дворів. Королю належало приблизно 20 % дворів і земельної площі. Отже, 2/3 селянських господарств у цій частині України перебували в залежності від магнатів і короля. Саме політичне та економічне вивищення незначної кількості магнатів над іншими станами і групами на українських землях Корони Польської і стало однією з головних причин революційного виступу під назвою «Друга Хмельниччина» на чолі з гетьманом С. Самусем і полковником С. Палієм у 1702—1704 рр. Тоді на певний час у контрольованих повстанцями районах шляхетське землеволодіння було скасовано, однак невдовзі магнатерія відновила свої права на Правобережжі, й не лише за рахунок нижчих станів, а й середнього та збіднілого шляхетства.

Починаючи з другого десятиліття XVIII ст., представники польської магнатерії заполонили Правобережну Україну, підпорядкувавши собі основний земельний фонд регіону. Значну частину земельної власності українські магнати набували не лише через королівські данини та шлюбні контакти, а насамперед через установлення адміністративного контролю з боку тієї чи іншої магнатської родини над великими територіями Східного Поділля та Середнього Подніпров'я [210]. Так, Даниловичі (пізніше — Конєцпольські) утримували посади корсунського і чигиринського старост, Жолкевські (пізніше — Потоцькі) — переяславського і брацлавського, Казановські — черкаського і богуславського, Струсі (пізніше — Лащі) — вінницького й овруцького, Любомирські — білоцерківського старости [211]. Староства Правобережної України напряму сплачували данину до королівського скарбу, однак в економічному й політичному плані повністю належали представникам магнатерії.

Тоді як середня і дрібна шляхта, за спостереженням М. Грушевського, «культивувала серед себе певний погірдливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, не знаходила у собі ні відповідної енергії, ні знання, ні в кінці засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержання кроку економічному й промисловому розвою найближчих, сусідніх західноєвропейських країн» [212], магнати успішно не лише впорядковували старі села, а й почали засновувати

[209] Див.: Маркина В. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие).* Киев, 1961; Її ж. *Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII — 60-е годы XVIII ст.* Киев, 1971; Маркіна В., Крижанівська В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII — 60-х рр. XVIII ст. *Науково-методичні праці з історії СРСР*: Зб. ст. Вип. 1. Київ, 1991.

[210] Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна.* Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ, 2008. С. 239—240.

[211] Там само.

[212] Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. Київ, 1995. С. 231. Див.: Забровarний С. Економічні погляди М. Грушевського. *Укр. іст. журн*. № 6. 2009. С. 58—59.

на Правобережжі нові поселення — так звані слободи. Вони виникали на умовах звільнення на певний термін переселенців на нові місця від майже всіх повинностей і податків. Для пришвидшення освоєння нових земель дехто з їх власників надавав «слобожанам» своєрідний кредит у вигляді посівного зерна та тяглової сили.

Досить часто польські поміщики віддавали право на виготовлення і продаж горілки і пива в оренду та доручали єврею-орендарю збирати на свою користь гроші з селян. Крім того, щоб утримати українське селянство у покорі, землевласники використовували судову і військову владу. Магнати уважно слідкували за тим, щоб селяни не збільшували свої наділи і не розпоряджалися землею без панського дозволу. Великі землевласники вимагали від адміністраторів своїх помість, щоб ті надавали селянам однакові земельні ділянки та застосовували щодо них однакові повинності.

Розвиток світового ринку поступово залучав до своєї сфери й господарства країн Східної Європи, зокрема земельні латифундії Правобережної України. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Сенявські та інші магнати експортували продукти фільваркового виробництва через порти Балтійського узбережжя до Західної Європи, користувалися монопольними правами на продаж власних товарів для підкорення внутрішнього ринку. Так, 1744 р. з «добр» волинських, подільських і руських магнатів Жевуських було продано в Гданську пшениці й жита на 15 209 злотих (з чого було взято податок у сумі 7169 злотих), а закуплено різних продуктів (від цукру і цитрин до фісташок і сиру) — на 1457, сукна — на 2247, тканини — на 2442, інших товарів (одяг, меблі, папір, вино тощо) — на 729 злотих, що разом становило 5876 злотих.

Вплив ринкових відносин на фільваркове господарство спричинював посилення підприємництва магнатів та запровадження окремих структурних змін у латифундіях, де поряд із землеробством розвивалося тваринництво, садівництво і бджільництво. Фінансові потреби великих землевласників, що постійно зростали, змушують їх за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місцевостей, крутосхилів збільшувати посівні площі не лише під традиційні культури — пшеницю, ячмінь та жито, а й під коноплю, льон, тютюн і хміль.

Економічне становище українського селянства. Вирішальну роль у відбудові зруйнованої через довголітні війни економіки Правобережної України та відновленні тут землеробства і тваринництва, різних промислів відіграло селянське господарство. Зазначимо, що українські селяни не становили собою єдиної соціальної верстви. Їх фактичний статус залежав від наявності у них робочої худоби та розміру земельного наділу, що було визначальним для стратифікації селянського соціуму на різні групи [213]. За характером виконуваних повинностей посполиті селяни поділялися на «панщизняних» (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і «чиншових» (ці платили своєму зверхникові грошову ренту — «чинш»). Селянські чиншові господарства Правобережної України

[213] Сташевский Е. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине*. Москва, 1968. С. 466—467.

розподілялися на піші (без тяглової сили), поодинкові (з одним волом), парові (з двома), потрійні (з трьома), почворні (з чотирма) і плугові (з шістьма волами).

Якщо 1695 р. на селянське господарство у Дубровицькому помісті на Волині припадало в середньому приблизно 1,5 голови робочої худоби, то 1750 р. — 2,4 голови. Зокрема, кількість коней зросла з 45 до 118 голів. У півтора раза збільшилась кількість худоби в однотягловій групі, у два рази — у середній, де кожний селянин тримав по два-три воли. У заможніших, які тримали від чотирьох до семи волів, відсоток володіння худобою зріс від 8,3 до 18,2 [214]. Відповідно вони мали надільну землю, розмір якої обчислювався в 1/2, 1/3, 1/4, а в окремих випадках — 1/16 лану. Отже, селянство складалося із заможної верхівки, яка мала земельні наділи по 1—1,5 лану; селян, які володіли 0,25—0,5 лану, і тих, хто зовсім не мав землі. Ті, хто не мав робочої худоби, отримували городи або загороди (до трьох моргів). Їх називали городниками, або загородниками. Тих же, хто взагалі не мав землі, називали халупниками. Були ще й нижчі категорії селян: так звані коморники і кутники. Їх згодом назвали підсусідками, адже вони, з огляду на відсутність власного житла, мешкали у чужих людей, тобто сусідів.

Зростання товарності магнатського господарства у XVIII ст. призводило до створення нових фільварків і збільшення повинностей селян, адже всі основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, затинки, обжинки, закоски, обноски) виконувалися ними та їхнім інвентарем. Найбільше повинностей відбували селяни на Волині, Київському Поліссі та західній частині Поділля, з огляду на більшу заселеність цих регіонів [215]. Панщина переважала на Волині (до 234 днів на рік), інтенсивно поширювалась на Поділлі та в окремих районах Київського воєводства, однак на півдні Брацлавщини і Київщини її майже не було.

На середину XVIII ст. у Правобережній Україні регулярна панщина становила 5 днів на тиждень з «влоки». У більшості сіл Київського та Волинського воєводств панщина була однаковою як узимку, так і влітку. Упродовж 1754—1769 рр. панщина зросла до 10—12 днів з «влоки», а з «третини» чи «четвертини» становила 2—4 дні на тиждень. Такі нововведення, на думку селян, були незаконними і непосильними, а тому вони відповідали різкими проявами невдоволення. Крім панщини, посполиті відбували й інші повинності: шарварки (дорожню повинність), толоки, сторожу, гребельне тощо [216]. За висновками Є. Сташевського, інвентарна оцінка відробіткових днів різнилась залежно від регіональної специфіки. Так, на Волині у 40—50-х роках XVIII ст. вона становила до 8 грошів за день (однаково для тяглого і пішого селянина); на Поділлі й на Київщині — 6 грошів [217].

---

[214] Маркина В. *Крестьяне Правобережной Украины*...С. 68.

[215] Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра... С. 58—168.

[216] Сергієнко Г.Я. *Визвольний рух на Правобережній Україні*... С. 128; Сташевский Е. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине*... С. 186, 333.

[217] Сташевский Е. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине*... С. 373.

У селі Хомів на Київському Поліссі селяни протягом цілого року виконували відробіткову ренту по три дні на тиждень, сплачували 23 злотих і давали натуральний податок — по три курки, дві качки, одній гусці, десятку яєць тощо. У грошовому еквіваленті це становило 50 злотих і 6 грошів [218].

Якщо на території Волинського воєводства та північно-західної Київщини панщина існувала поряд з грошовою і натуральною рентами, то в її центральній і південній частинах та на Брацлавщині перевагу віддавали грошовій і натуральній ренті. Згідно з люстраціями грошова рента переважала у Білоцерківському, Канівському, Корсунському, Черкаському, Чигиринському, Звенигородському, Трахтемирівському і Шаулинському староствах аж до 1765 р. Це було наслідком революційних подій середини XVII ст.

Для вирішення нагальних господарських проблем землевласники встановлювали у своїх маєтках так звані поурочні дні. Вони відрізнялися від панщини тим, що не мали чіткої періодичності, а кількість залучених працівників пан визначав довільно. Поурочні дні називали по-різному: згони, ґвалти, толоки тощо. Їх кількість становила 12 днів на рік, що було еквівалентним сплаті 2,4 злотих [219].

Запровадження в селах Правобережної України чиншу сприяло започаткуванню в її аграрному секторі елементів, характерних для ранньонової доби виробничих відносин, але домінантними вони так і не стали [220]. Починаючи з другої половини XVIII ст. на зміну чиншовій системі знову приходить панщина. Упровадження панщини обмежувало селянське господарство, яке надавало великим землевласникам робочу і тяглову силу. Тим самим головна роль в організації сільськогосподарського виробництва поступово переходила від селянського двору до панського фільварку, який вже був структурований у ринкові відносини. Розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів і зростанням малоземельних та безземельних селян [221].

Знижувалась і платоспроможність селянських господарств. Наприклад, якщо паровий селянин Хмельницького староства перед тим для виплати чиншу в 16 злотих міг заробити потрібну суму за наймом протягом 30—40 днів, то тепер він мусив працювати на поміщика 81 день (без шарварків) [222]. Шинкова (корчемна) оренда стала дієвим засобом «вибивання» грошей у селян тих по-

[218] ЦДІАУК. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 2342. Арк. 1—2; Муляр А. *Сільське населення Правобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.: чисельність, станова стратифікація та економічне становище:* дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. С. 92.

[219] *Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum, t. zw. bernardynskiego w Lwowi*. T. 22. Lwow, 1914. C. 41; Муляр А. *Сільське населення Правобережної України*... С. 91.

[220] Вінтонів О. Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII—XVIII ст.: історіографія проблеми. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 37.

[221] *История Польши*. Т. 1. Москва, 1956. С. 303; Вінтонів О.О. Професор Дмитро Леонідович Похилевич — засновник Львівської школи аграрної історії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 38.

[222] Маркина В. *Крестьяне Правобережной Украины*... С. 52.

міст, власники яких віддавали перевагу грошовій ренті. 1757 р. у Могилеві на Дністрі здали в оренду право на виготовлення усіх напоїв. Жителі навколишніх сіл могли купувати спиртне лише в орендаря, натомість останньому дозволялося давати у борг паровому селянину не більш ніж на 10, поодинковому — на п'ять, а пішому — на два злотих, тобто на таку суму, яку селянин кожної категорії вносив на чинш поміщику.

Особливістю економічного життя Правобережної України стала посесія — заставна оренда, за допомогою якої магнати розраховувалися за борги зі своїми кредиторами прибутками з окремих маєтків і сіл. Орендарі (так звані посесори) намагалися в найкоротший термін отримати від орендованої землі щонайбільші прибутки, розоряючи тим самим селян. «Людина не має можливості взятися за будь-яку роботу, а якби й хотіла, то не може, поки з посесорських полів не буде зібрано, а наше в полі має пропадати: свій хліб, як і сіно, зібрати не можемо; сир, масло з нас вимагають» [223], — скаржилися на безжалісних посесорів селяни. Отримавши землю під заставу, орендар «завжди готовий, мов сарана, після знищення одних перенестися на інші ниви» [224], — зазначав свідок тих подій, польський письменник Й. Солтикович. Виснажливими для селян були й інші монопольні права магнатів на окремі види промислів (виробництво і продаж спиртних напоїв, млинарство, вилов риби, виготовлення селітри і поташу тощо), які також здавали в оренду євреям.

Від середини XVIII ст. у Київському, Брацлавському і частково Подільському воєводствах паралельно з вищеозначеними явищами відбувалося, хоча й дуже повільно, формування ринку праці, чому сприяло запровадження системи вільного і примусового найму. Низький рівень залучення найманих працівників пояснювався тим, що власник фільварку мав достатні можливості для того, щоб забезпечувати власні потреби у робочій силі за рахунок панщини, чому, крім збільшення кількості відробіткових днів на тиждень, сприяла також поява нових селянських господарств [225].

Розвиток товарно-грошових відносин на Правобережжі у першій половині XVIII ст. посилив соціальну диференціацію сільського населення. З одного боку, збільшувався прошарок заможних селян, з іншого — виникала велика група малоземельних: піших, халупників та однотяглих [226]. З'явилась й постійна категорія вільних селян — «гультяїв», «гулящих» наймитів, джерелом існування яких ставала праця на певних умовах у заможніших сусідів, козаків, середньої та дрібної шляхти, міщан-ремісників. У латифундіях Правобережжя було поширене так зване челядництво, коли для селянина панщину чи інші повинності замінювали

[223] Там само. С. 89.

[224] Гуржій О., Чухліб Т. *Гетьманська Україна*. Київ, 1999. С. 268.

[225] Пірко В. Перебудова помісного господарства в XVI—XVIII ст. у Східній Європі у творчій спадщині Д.Л. Похилевича. *Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича*. Львів, 1998. С. 72.

[226] ЦДІАУК. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 5; Маркина В. *Крестьяне Правобережной Украины...* С. 122.

різного роду роботами «у дворі» господаря протягом року (з часом цей термін збільшувався). За певну винагороду селяни виконували обов'язки сторожів, пастухів, погоничів, «парубків», бондарів, ковалів, рибалок тощо. Згідно з інвентарем Стрижавського ключа на Вінниччині за 1768 р. у 23 поселеннях 180 із 1446 селян (12,4 %) було взято до господарського двору [227]. Оплата примусового і вільного найму здійснювалась як продуктами, так і грошима. Залишилися окремі свідчення про те, що селяни Правобережної України продавали і купували землю [228]. Земельні ділянки, що були в їх обробітку, селяни розглядали як власність, яка перейшла їм від батька, тобто «отчину».

Війни і постої ворожих військ, напади татар, турків і поляків, а також сутички між шляхтою і козаками нерідко спричинювали голод серед селян та міщан. Згідно із записами Добромильського літопису від масових голодувань українське населення потерпало 1690, 1695, 1699 та 1700 рр. Не обминали правобережні землі й несприятливі природні явища. Так, за свідченням «Літопису Самовидця», 1680 р. «засуха була велика, від якої повисихали води і трави», а через десять років «сарана знищила весь хліб на полях», що породило велику дорожнечу на харчі [229]. В окремі роки людські життя відбирали швидко поширювані інфекційні хвороби. Зокрема, під час епідемії чуми в 1770—1771 рр. на Правобережжі вимерло 100 тис. осіб, більшість з яких становили селяни.

Земельна власність короля зосереджувалась здебільшого в південно-східній частині Правобережжя. 1765 р. його маєтності об'єднували 332 поселення, в яких проживало близько 125 тис. підданих-селян. Щоб утримати біля себе новопоселенців, власники великих фільварків у цих регіонах після закінчення пільгових років змушені були брати з селян лише невеликий чинш, що тривало подеколи до 30 років. У більшості маєтків чинш брали не з площі розораної землі, а з поголів'я робочої худоби, якою володів селянин. Це зумовлювалося тим, що вільної землі тут було надзвичайно багато, а тяглової худоби обмаль. Адже більшість слобожан становили втікачі з володінь, де існувала панщина. Однак запровадження навіть такої незначної повинності спричинило опір місцевих селян, які вже звикли жити без економічного примусу. Типовою ставала ситуація, коли, «відсидівши» певний час на одному місці, слобідські піддані переходили до іншої слободи, завдаючи тим самим власникам землі значних збитків. Закінчення терміну пільгових років, запровадження відробіткової ренти й посилення особистої залежності та економічного визиску селян стало однією з причин появи значних соціальних рухів серед «хлопського» населення Речі Посполитої.

Козацьке землеволодіння. Протягом другої половини XVII ст., як зазначалося раніше, відбувався процес «самовільного», з погляду владних структур польсько-литовської держави, заселення правобережних українських земель. Він тривав під контролем і захистом козацької адміністрації Правобережжя і мав на

[227] Маркина В. *Крестьяне Правобережной Украины*... С. 132.
[228] Там само. С. 25.
[229] *Літопис Самовидця* / вид. підготував Я.І. Дзира. Київ, 1971. С. 133, 151.

меті реколонізацію величезної території Подніпров'я, яка, за умовами польсько-російського Вічного миру 1686 р., мала залишатися пусткою. Наявність вільних земель спричинила масовий наплив туди селян з Лівобережжя та Запорозької Січі і створення осередків козацької власності.

Як стверджувала В. Маркіна, поширеними серед козацтва були спадкові, «надані» (за виконання військової служби), «куплені» (придбані за гроші), «зайняті» (оброблені власною працею вільні або відвойовані) форми землеволодіння [230]. Слід зазначити, що козацтво вважало землю своєю згідно з «природним правом» і намагалося утвердити пріоритет приватної власності на неї. Джерела свідчать, що козаки вільно продавали й дарували свої «дідичні» поля, луки, ліси, ставки й хутори іншим козакам, селянам та міщанам [231]. Відновлення козацтва на Правобережжі, що розпочалося з середини 80-х років XVII ст., відбувалося також завдяки покозаченню великої кількості місцевого селянського населення та новоприбулих утікачів з Польщі, Білорусії, Росії, Молдавії, Валахії та інших країн.

Селяни масово переходили під захист козацького уряду Правобережної України. Так, у квітні 1699 р. шляхтич Должкевич оголосив про неможливість отримати прибутки з сіл В'язівка, Вереси та Хвосенка, з огляду на те, що більшість їхніх жителів покинули їх і пішли на Фастівщину, що перебувала під юрисдикцією козацького уряду полковника С. Палія [232]. Він разом зі своїми соратниками врахував бажання селян вільно господарювати на своїй землі й робив усе можливе для захисту землеробського населення на підвладній йому території. Місцеві селяни, які проживали на території «Палієвої держави», не виконували жодних повинностей, крім того, що вносили на козацьке військо невеликий збір різними продуктами чи фуражем — так зване борошно [233].

Землі для формування козацьких полків надавалися головно в межах угідь, які належали королівському урядові Речі Посполитої. На Київщині такими були, зокрема, Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що в другій половині 40-х — на початку 70-х років XVII ст. становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Однак після знищення її інститутів у ході боротьби з гетьманом П. Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме

[230] Див.: Маркина В. *Крестьяне Правобережной Украины...*

[231] Маркіна В., Крижанівська В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII — 60-х роках XVIII ст. *Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей.* Вип. 1. Київ, 1991. С. 4—17.

[232] *Архив ЮЗР.* Ч. 3. Т. 2... С. 365—367; Чухліб Т. Варшава — Фастів: сторінки співпраці та боротьби між польською столицею і «провінційним» козацьким містечком. *Війни і мир, або «Українці — поляки: брати / вороги, сусіди...»*. Київ, 2004. С. 170—178.

[233] Дядиченко В. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). *Наукові записки Ін-ту історії і археології України АН УРСР.* 1946. Кн. 2. С. 166—177.

тому їх передають для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками, які захищали українських селян. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх маєтностях католицького духовенства, що були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. Заклики короля Яна III Собеського принаджували на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавського та Валаського князівств [234].

Значна частина земель Київщини та Брацлавщини до 1714 р. належала козацтву, яке освоювало відвойовані у польської шляхти та католицького духовенства маєтності. 1701 р. київський біскуп Гомолінський звертався до сейму зі скаргою на козацького полковника С. Палія, що той усіляко обтяжує шляхту, порядкує у Фастові і примушує Київське католицьке біскупство (єпископат) платити йому податок. На підвладній йому території Палій надавав охочим у користування стільки землі, скільки вони могли обробити. У підсумку на Правобережжі почали засновуватися козацькі хутори. Наказний гетьман С. Самусь володів маєтностями між Богуславом та Вінницею, а полковник А. Абазин — в околицях Брацлава. На той час в уявленні багатьох представників селянського стану козацький устрій усвідомлювався як оптимальна форма суспільної та державної організації [235].

Розвиток займанщини, громадської та сябринної земельної власності на Правобережжі за часів державної системи Українського Гетьманату сприяв утворенню нових форм економічного й соціального життя. Колективні форми землеволодіння заклали основи для організації й існування упродовж досить тривалого історичного періоду козацьких / гайдамацьких та сільських громад.

[234] Див.: Чухліб Т. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру. *Укр. іст. журн.* 2001. № 1. С. 38—49.

[235] Смолій В., Степанков В. *Правобережна Україна в другій половині XVII — XVIII ст...* С. 49—51.

РОЗДІЛ 26

ДИСИДЕНТСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ПОЛЬСЬКІ ШЛЯХЕТСЬКІ КОНФЕДЕРАЦІЇ

Тарас Чухліб

Генеза дисидентського питання. Від часів Люблінської унії та суперечливих рішень Берестейського собору православна церква на українських землях втратила свою монолітність і почала відчувати загрозу поглинення з боку Корони Польської. Адже королівські уряди протегували офіційній державній релігії Речі Посполитої — римо-католицизму, а також унійній («греко-руській», «греко-католицькій») конфесії на Правобережжі. Однак Московська держава, яка претендувала на спадщину Київської Русі, почала також використовувати у своїх політичних претензіях до Вільна, а потім і Варшави дуже дражливе питання опікування православним населенням союзної польсько-литовської конгломерації. Після переходу Київщини, Волині та Підляшшя під польську зверхність, обрання 1620 р. митрополитом Київським і всієї Русі Іова Борецького та буремних подій Української революції середини — другої половини XVII ст. уряд Московського царства дістав додаткові дипломатичні козирі у боротьбі за геополітичну першість у Східній Європі.

Практики апелювання на державному рівні до «дисидентського питання» [236] в українсько-польських відносинах беруть початок з політичних претензій гетьманських урядів Б. Хмельницького та І. Виговського до центральної влади Речі Посполитої. Як відомо, Б. Хмельницький вже у перших зверненнях Війська Запорозького до королівського уряду висував перед Варшавою вимогу про припинення примусового поширення уніатства в Україні та повернення до самостійного розвитку православної церкви, як це було за часів «старовинної» Русі:

[236] Термін «дисиденти» (з лат. *Dissidentes de peligione*) у Речі Посполитій початково стосувався людей іншої віри, тобто «іновірців», що були головно православними і протестантами.

«Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто, щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалась грецького закону. Щоб при руському народі скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії, щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналися Русь з Польщею» [237]. У документі під назвою «Пункти вимог Війська Запорозького до Його Королівської Милості» від 7 серпня 1649 р., який складався з 18 позицій, дев'ять стосувалися унормування становища православних на землях України [238]. Особливо наголошувалося на тому, що «руське духовенство має користуватися всіма вольностями, так само як духовенство римської віри», а очільник Київської митрополії разом з іншими двома православними ієрархами мав засідати у сенаті Речі Посполитої спільно з римо-католицькими єпископами.

Однак Б. Хмельницькому так і не вдалося домогтися від короля виконання конфесійних вимог, які висувалися Варшаві від імені всього «руського народу», а тому його політику в цій сфері продовжив гетьман І. Виговський. Вже у першій статті Гадяцької мирної угоди 1658 р. між Українським Гетьманатом і Річчю Посполитою йшлося про визнання Короною Польською православної церкви в Україні: «Релігія Грецька старовинна, така з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишалась при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, так далеко як сягає мова народу Руського. ...Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправляння старих» [239]. У цій угоді розглядалося також питання про скасування положень Берестейської унії 1596 р. Важливою була вимога про надання місць у сенаті Речі Посполитої українським православним ієрархам: «А що в спільній Отчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: Луцьким, Львівським, Перемиським, Холмським і п'ятим з Великого Литовського Князівства Мстиславським будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голосу, як ясновельможні духовні римського обряду» [240]. Надзвичайно важливим був пункт Гадяцької угоди, в якому йшлося про необхідність забезпечення доступу до політичних урядів представникам православної конфесії, адже до того їх головно обіймали урядовці, що визнавали римо-католицьку віру.

Наступники Б. Хмельницького та І. Виговського на гетьманській посаді продовжили цю політику у відносинах з Варшавою, спираючись на положення Гадяцької угоди 1658 р. Цією важливою проблемою почали перейматися геть-

[237] *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657* / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 51—52.

[238] Там само. С. 55—56.

[239] БМЧ. Рук. 402. Арк. 281—282.

[240] Там само. Арк. 283—284.

мани Правобережної України П. Тетеря (1663—1665) та П. Дорошенко (1665—1676), які неодноразово у своїх листах та «суплiках» до королівського уряду Яна II Казимира домагалися захисту прав «православного українського християнського народу» на землях Правобережжя. Цим питанням також опікувалися і гетьмани Лівобережної України І. Брюховецький, Д. Ігнатович та І. Самойлович, які зверталися щодо його вирішення до царя Московської держави з метою політичного тиску на Корону Польську. У середині 1680-х років гетьманський уряд Лівобережної України на чолі з І. Самойловичем напрацював проєкт, згідно з яким цар Московщини не повинен був укладати мирного договору з королем Речі Посполитої, оскільки той не сприяв охороні «прав і свобод» православних українців Правобережжя.

У документі під назвою «Статті Івана Самойловича» від 27 січня 1686 р. зазначалося, що уряд Лівобережної України ще задовго до польського посольства К. Гжимультовського до Росії виступав проти укладення договору між Москвою і Варшавою, адже така мирна угода порушувала б Бахчисарайський мир 1681 р. між Османською імперією та Московським царством [241]. Серед іншого, український гетьман навав низку причин, що унеможливлювали ухвалення «вічного» московсько-польського миру. Серед головних мотиваційних чинників була і «релігійна тема»: по-перше, зазначав гетьман І. Самойлович, поляки належать до іншого віросповідання, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; по-друге, у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а отже, немає жодних гарантій, що вони дотримуватимуть домовленості.

Незважаючи на те, що позицію Лівобережного Гетьманату щодо замирення з поляками не було враховано (сама ініціатива миру між Москвою і Варшавою підтримувалась як у Ватикані, так і Австрійському цісарстві), усе ж аргументацію щодо порушення прав православного українського люду в Короні Польській та Великому князівстві Литовському було використано московськими дипломатами під час підготовки тексту дев'ятого пункту майбутнього мирного договору, яким передбачався захист не лише політичних, а й релігійних прав православних у Речі Посполитій. Прикметно, що, отримавши звістку про підписання миру, І. Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував Москві вимагати від короля, крім подніпровських теренів, також Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та «литовське» Засожжя [242]. Власне, така пропозиція окреслила не лише геополітичні амбіції гетьманського уряду Лівобережної України, а й локалізувала проживання «православного християнського українського люду» в межах польсько-литовської держави.

[241] РГАДА. Ф.79. Оп.1. Д. 224. Л. 61—90; Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 3. Київ, 2003. С. 364—381.

[242] Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст... С. 118; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie... S. 42.

Московські посли на чолі з Б. Шереметєвим та І. Чаадаєвим, які вирушили у липні 1686 р. до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести перед тим додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я та забезепечення релігійних прав православних вірян Київської митрополії на усій території Корони Польської і Великого князівства Литовського, включно із землями Правобережної та Західної України [243]. Після кількамісячних переговорів було досягнуто компромісу, і 22 грудня 1686 р. польський король Ян III Собеський, який на той час перебував у Львові, ратифікував польсько-московський договір з вміщеною до нього важливою статтею щодо забезпечення коронною владою інтересів православних, зокрема в частині гарантування діяльності в Правобережній та Західній Україні, а також Білорусі трьох православних єпархій у складі Київської митрополії.

Отже, саме настійлива позиція гетьманського уряду І. Самойловича у справі захисту православних від покатоличення та убезпечення їх від поширення унійної церкви спровокувала появу уваги до так званого дисидентського питання, яке перетворилося на подразник для урядів Речі Посполитої та Російської імперії, що давався взнаки упродовж майже всього XVIII ст.

Посилення російського впливу. Після переходу Київської митрополії до Московського патріархату 1686 р. російська влада отримала політичне право захисту «прав і свобод» православного населення Речі Посполитої. Зважаючи на те, що Варшавський сейм 1716 р. ухвалює обмежувальні постанови щодо функціонування українських церковних інституцій на Правобережжі, московський посол у Варшаві князь Долгорукий почав вимагати від королівського уряду Августа II повернення до лона православної церкви «захоплених уніатами єпархій» [244]. Постійна увага Москви до цього питання підживлювалась проблемою швидкого «добровільно-примусового» переходу православного кліру Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської, з території яких перед тим у 1711—1712 рр. було виведено населення козацьких полків колишнього Правобережного Гетьманату, на «уніатську віру». Щоб зацікавити місцевих мешканців, греко-католицька церква за допомогою Ордену святих василіан упродовж XVIII ст. засновує свої релігійні школи у Барі, Любарі, Овручі, Володимирі, Умані, Каневі, Гощі та Шаргороді. Крім того, в українських містах (Києві, Кам'янці-Подільському, Кременці, Олиці, Житомирі) починають діяти «академічні» польські школи. У багатьох міських осередках Правобережної України також успішно діяли колегії Ордену єзуїтів та римо-католицькі школи Ордену домініканців і кармелітів. Переважно у них виховувалися діти польської шляхти, римокатолицького і унійного духовентсва, а також купецтва і багатого міщанства.

---

[243] *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*. Т. 6... С. 1311—1312.

[244] Чистович И. *Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII столетия*. Санкт-Петербург, 1880. С. 8.

Для протидіяння цьому цар Петро І вирішив навіть увести спеціальну церковно-світську посаду «комісара над дисидентами», з резидуванням останнього на території Речі Посполитої [245]. Таким комісаром став І. Рудаковський, який досить успішно впродовж 1720—1725 рр. стримував перехід православних вірян до унійної церкви на теренах Київського, Брацлавського, Подільського та Волинського воєводств.

Поступово уряд Російської імперії переконується в тому, що «дисидентське питання» можна використовувати з метою політичного та військового тиску на Річ Посполиту. 15 листопада 1743 р. імператриця Єлизавета Петрівна писала до московського посла в Польщі: «...При дальнейшем бесплодии и презрении дружеских представлений и домагательств, иные сильнейшие и серйознейшие способы употреблять напоследы принуждены будем, и чрез оные лучше предуспеть толь наипаче надежду иметь можем, понеже друже державы (которыя для своих, под имением диссидентов в Польше и Литве разумеющихся единоверцев, и ради утиснений оных, в том общия обязательства с нами имеют) к нашим мерам в том приступить...» [246]. Тобто, як зрозуміло з цих слів монархині, Росія перетворювала «дисидентське питання» на елемент прямих дипломатичних погроз.

У відповідь на такий потужний політичний тиск північного сусіда 1745 р. у Варшаві було створено спеціальну комісію для розгляду «скарг православних». До неї увійшло 12 впливових церковних та світських діячів Речі Посполитої — три православних архієреї, три унійних єпископи та шість вищих урядників з Корони Польської і Литви. Комісія розіслала звернення про збір скарг від «усіх ображених». Утім, якихось помітних наслідків це не мало. Протягом 1750-х років російські дипломати неодноразово зауважували порушення дев'ятої статті «Вічного миру» 1686 р., а у жовтні 1763 р. регулярні війська Російської імперії вступили до Варшави, скориставшись зі смерті короля Августа III, щоб поставити під свій контроль обрання нового монарха. В умовах боротьби за польську корону з Віднем і Парижем православний Петербург мав кращі шанси для просування свого кандидата на спорожнілий трон. 1764 р. коронаційний сейм затвердив королем Речі Посполитої російського ставленика Станіслава Августа Понятовського. Однак з його коронацією проблема українського православ'я в польсько-російських відносинах набула подальшого загострення [247].

Якщо новий уряд проросійського короля Станіслава Августа Понятовського за допомогою конфесійного питання хотів активізувати патріотичні настрої всередині країні, то Російська імперія намагалась упродовж другої половини 1760-х років зменшити вплив магнатської родини Чарторийських на державні справи, а тому вміло маніпулювала через своїх послів у Польщі проблемою за-

[245] Там само. С. 26—27.

[246] Там само. С. 28—29.

[247] Шеретюк В. *Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII — XVIII ст.*: автореф. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. С. 14.

хисту православної церкви на теренах східних воєводств задля усунення опозиціонерів. Проводячи таку політику, Петербург зміг нав'язати Варшаві закони, які, по суті, підпорядковували Річ Посполиту російській владі. Зокрема, на сеймі 1767—1768 рр. російська влада через тиск, погрози та підкупи сеймових послів домоглась затвердження постанов, які давали змогу православній шляхті обіймати окремі посади у державно-політичній структурі Речі Посполитої.

Шляхетські конфедерації та Правобережна Україна. Настійливе просування православного питання у політичній сфері Корони Польської породжувало стійкі антиправославні та антиукраїнські настрої серед шляхетської еліти. Польська шляхта почала організовувати свій спротив іноземним впливам у вигляді конфедерацій — військово-політичної опозиції проросійському уряду короля Станіслава Августа Понятовського. Такими були Радомська 1767 р. та Барська 1768—1771 рр. конфедерації, серед політичних гасел яких на першому місці стояли релігійні вимоги зміцнення римо-католицької віри у країні. У цьому контексті варто зауважити, що загалом як опозиційний інститут конфедерації становили важливий елемент державно-політичного життя Речі Посполитої. Спочатку вони збиралися лише у період безкоролів'я («генеральна конфедерація станів») для підтримки того чи іншого кандидата на королівський трон [248]. Переделекційних «офіційних» конфедерацій відбулося всього вісім: після смерті Сигізмунда Августа (1573), Стефана Баторія (1587), Сигізмунда III (1632), Яна II Казимира (1668), Міхала Корибута Вишневецького (1674), Яна III Собеського (1696), Августа II Саксонського (1733) та Августа III Фридерика (1763).

Досить часто конфедераційні акти вносилися до судових книг того чи іншого воєводства й тим самим ставали елементом правової системи польсько-литовської держави. Конфедерації поділялися на такі, що діяли на підтримку чергового монарха, або ж такі, що були проти нього. Останні дістали назву «рокошів» за назвою місцевості Ракош, де на подібні сеймики збиралась угорська шляхта. Під час конфедерації шляхта мала право утворювати свою вальну раду, яка часто ухвалювала рішення на противагу постановам Варшавського сейму та королівським універсалам. Більше того, конфедерати проводили не лише власну внутрішню, а й зовнішню політику, розв'язували воєнні дії та збирали контрибуції з населення. Скликання опозиційних конфедерацій на теренах Речі Посполитої заборонила Конституція 3 травня 1791 р.

Очевидно, що саме приклад шляхетських (а головно — магнатських) конфедерацій, на чолі кожної з яких стояв маршалок, після входження земель Київщини та Брацлавщини до складу Корони Польської перетворився на вирішальний чинник формування довголітнього антагонізму щодо магнатів, які від імені короля, сейму та сеймиків уособлювали на українських землях вищу і місцеву державну владу.

Одним із перших шляхетських виступів проти королівської влади стала Сандомирська рокош-конфедерація на початку XVII ст. Невдоволена своїм станови-

[248] Див.: Rachuba A. *Konfederacja kmicicowska.* Warszawa, 1989.

щем шляхта 1606 р. подала на розгляд Сигізмунда III Вази 64 пункти-артикули, які мали не лише гарантувати, а й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові зіткнення, які завершилися 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди. На Варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого підґрунтя. Безумовно, що такі «демократичні відносини» між королівським урядом і шляхетським станом вплинули і на процес автономізації Війська Запорозького як корпоративної військово-політичної структури в межах Речі Посполитої. Як відомо, про можливість «зради» королю на користь іншого монарха — австрійського імператора та московського царя — козаки заявляють вже наприкінці XVI ст.

Тишовецька конфедерація 1655 р. мала за мету протидію шведській окупації Польщі, а тому надала великі повноваження коронним і польним гетьманам. Голомбська конфедерація 1672 р. (в якій брали участь українські козаки на чолі з гетьманом М. Ханенком) утворилась для протидії опозиції магнатів на чолі з примасом Пражмовським, що виступали проти короля Міхала Корибута Вишневецького [249]. 1715 р. виникла Тарногородська конфедерація, яка протидіяла саксонським впливам Августа II. Незважаючи на те, що постанова «німого» сейму 1717 р. заборонила «великі» зібрання польської шляхти, вони й надалі продовжували відбуватися всупереч сеймовим рішенням. 1734 р. на землях Правобережної України діяла шляхетська конфедерація на чолі з волинським воєводою М. Потоцьким. На допомогу цим конфедератам прийшло кілька тисяч козаків Війська Запорозького Низового, і разом вони захопили Білоцерківську фортецю. 1739 р. брацлавський воєвода організовував шляхетську конфедерацію у Вінниці.

У квітні 1767 р. виникла Торунська конфедерація, яка серед своїх гасел задекларувала захист православних і протестантів у Польщі. Саме в цей час у м. Торунь перебував великий гарнізон військ Російської імперії. Прикметно, що досить чималий реєстр кривд «дисидентів» у спеціальному акті конфедератів підписав кальвініст — польський шляхтич Карчевський. Цей документ під охороною російських вояків було розіслано в усі міста Речі Посполитої, однак у багатьох з них місцева влада просто не допустила до його оголошення та внесення до гродських книг. Як зазначав очевидець тих подій А. Кітович, «після дисидентської (Торунської. — *Авт.*) конфедерації розпочалась по цілім краю Барська конфедерація, супротивна дисидентській, коли скільки різних змін на конвокаційнім і коронаційнім сеймі ухвалено, між якими найважливіші — відібрання у гетьманів влади» [250].

У червні 1767 р. виникла Радомська конфедерація, яку очолив відомий протестант Речі Посполитої, князь Кароль Станіслав Радзивіл. У ній взяли участь і представники шляхетства східних воєводств Корони Польської на чолі із коронним гетьманом Й. Браницьким. Конфедерати своїми основними завданнями

[249] Przybos A. *Konfederacja golabska*. Tarnopol, 1936. S. 89—91.

[250] Pamietniki Ks. A. *Kitowicza do panowania Augusta III i Stanislawa Augusta.* T. 3. Lwow, 1882. S. 29.

ставили усунення з королівського трону Станіслава Августа Понятовського, боротьбу з опозиційними «іновірцями» та скасування реформаційних нововведень у політичній сфері [251]. Керівництво Радомської конфедерації звернулося по підтримку до уряду Катерини II.

Поширення шляхетських опозиційних зібрань упродовж XVIII ст. на землях Правобережної України стало однією з причин повстання місцевого люду проти шляхетської влади. Ще сучасники зазначали, що релігійні гасла барських конфедератів щодо консолідації римо-католиків швидше сконсолідували для спротиву українських православних. Про підвищення напруги в дисидентському питанні протягом 1760-х років може свідчити зізнання ігумена Христинопільського монастиря Корнелія Срочинського про упослідженість православної конфесії [252], а також слова очевидця про те, що «Русь подібно тому як колись за найяснішого Яна Казиміра, піддається небезпеці» [253]. Увага української сторони до православного питання посилилась з наділенням єпископом Гервасієм Лінцевським ігумена-настоятеля Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського повноваженнями з опіки над православними закладами в правобережній частині Переяславської єпархії. За словами В. Рички, саме «відтоді й розгортається діяльність Мелхіседека, спрямована на оборону православ'я», внаслідок чого «пробуджувалась релігійна свідомість народу, дедалі частіше лунали вимоги про поставлення в церквах Правобережжя православних священників» [254].

Справді, під впливом цього пристрасного полеміста й агітатора до православ'я з унії впродовж лише кількох років перейшло 150 священників разом з вірянами їхніх парафій [255]. Спільно з могилівським єпископом Георгієм Кониським, який очолював на той час єдину православну єпархію на теренах Білорусі, М. Значко-Яворський спробував перевести відстоювання інтересів дисидентів у правову площину, привернувши в 1765—1766 рр. увагу до цього питання петербурзького Синоду і безпосередньо Катерини II [256]. Пізніше на підставі активного захисту

[251] Centkowska E. *Ostatni monarcha. Opowiesc o Stanislawie Auguscie Poniatowskim.* Warszawa, 1978. S. 41—42.

[252] *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів*. Київ, 1970. С. 343.

[253] Podraza A., Rostwarawski E. Materiały do sytuacji na Ukraine Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha. *Przegląd Historyczny.* 1956. T. 47. Z. 1. S. 167.

[254] Ричка В. «Цар схизматиків» (До питання про роль Мелхиседека Значко-Яворського у подіях 1768 р.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку:* Матеріали III Всеукр. іст. читань. Київ; Черкаси, 1993. Вип. 3. С. 53.

[255] Крижановская В.В. *Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII — 60-е годы XVIII в.) на внутреннюю политику правительства Речи Посполитой (на материалах Правобережной Украины)*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1975. С. 26; *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст...* С. 339, 343—344.

[256] Клецкова Е.Ю. Роль Мелхиседека Значко-Яворского в Колиивщине: религиозный аспект гайдамацкого движения на Украине в XVIII в. *Вестник Санкт-Петерб. гос. ун-та.* Серия 2. 2014. Вып. 3. С. 186—195; Тынянова О.Н., Калашников И.А. Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа. *Пространство и время*. 2012. № 3 (9). С. 115—124.

прав православної конфесії, а також переслідувань, яких він особисто зазнав з боку польської влади та верхівки уніатської церкви, в історіографії сформувався міф щодо причетності ігумена до гайдамацького руху. І хоча останнє видається явним перебільшенням, ідеологічний вплив Мелхіседека, зокрема на керівну верхівку Коліївщини, без сумніву, був високим.

Щоб зменшити градус політизації дисидентсько-церковного питання на землях Правобережної України, на початку 1766 р. Варшава погодилась на перемовини з делегацією православних ієрархів на чолі з М. Значко-Яворським і Г. Кониським, яким тоді вдалося домогтися від короля визнання усіх «прав і привілеїв» для православної конфесії: «За вельможною милістю Його Королівської Величності від дідичних королів польських грамоти, наданої православному греко-руському заповіту народу, видані з печатками Його Королівської Величності і особливо новою грамотою всі права і привілеї всього народу православного греко-руського... благоволили» [257].

Поширення конфедеративного руху давало привід Франції, Австрії і Туреччині втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої задля позбавлення її політичної залежності від Російської імперії. Зокрема, французький королівський двір сприяв поширенню Барської конфедерації. Так, наприкінці 1768 р. французький уряд вислав до Речі Посполитої свого посланця з великою сумою грошей для польських повстанців. Король Станіслав Август Понятовський також відправив своє посольство на чолі з коронним гетьманом Ф. Браницьким до Франції, де воно перебувало впродовж 1772—1773 рр., маючи королівське доручення «довідатися, чи є ще якась людська допомога, яку б можна було знайти для Польщі» [258].

Відповідно російський посол у Варшаві отримав дипломатичні інструкції йти на компроміс з польською елітою на умовах «відмови дисидентів від місць у сенаті, трибуналах, судах і, особливо, від володіння староствами» на Правобережжі [259]. Однак гірка правда історії полягала в тому, що у східних воєводствах польсько-литовської держави на середину XVIII ст. майже не залишилося шляхти православного віросповідання, тобто саме тих, кого у російських і польських вищих колах називали «дисидентами», а тому соціальною базою спротиву тут могли стати лише нижчі стани.

Барська конфедерація виникла саме тоді, коли російські війська, сконцентровані у Польщі та Литві під час надзвичайного сейму 1767—1768 рр., почали залишати межі Речі Посполитої. Скориставшись із цього, конфедерати та їхні ідейні керівники — римо-католицькі єпископи К. Солтик та А. Красінський, польний гетьман В. Жевуський і маршалок Ю. Мнішек — 1771 р. схвалили збройний замах на короля Станіслава Августа Понятовського, а також планували після ви-

[257] Чистович И. *Диссидентский вопрос в Польше*... С. 129.

[258] *Stanislaw Poniatowski i Maurycy Glayre. Korespondencya dotyczaca rozbiorow Polski.* Warszawa, 1901. Cz. 1. S. 105.

[259] Шеретюк В. Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768—1775 рр.). *Укр. іст. збірник*. Київ, 2000. С. 70.

ходу російських військ закликати на допомогу Туреччину, Францію та Австрію і за підтримки Ватикану повернути на польський трон династію німецьких Сасів.

Наскільки гостро сприймалась дисидентська проблема у Варшаві і наскільки вміло маніпулював нею Петербург, засвідчує та обставина, що, виношуючи плани підписання 1771 р., після придушення російськими урядовими військами Барської конфедерації, російсько-польського мирного договору, уряд імператриці Катерини II у спеціальній інструкції, наданій російському послу К. Сольдерну, ставив перед ним завдання максимально коректно поставитися до справи дисидентів з тим, щоб це не вплинуло на кінцеву результативність переговорного процесу [260].

Спротив родини Чарторийських, які мали великий вплив на польський політикум, не дозволив підписати такий двосторонній договір, що передбачав міжнародне узаконення протекторату Російської імперії над Річчю Посполитою. Саме тому 1772 р. Петербург спільно з Прусським королівством ініціює так званий перший поділ Польщі.

Учергове використати опозиційний потенціал конфедератів з користю для себе Москва спробувала наприкінці 1780-х років. Так, 1788 р. серед шляхти Речі Посполитої було поширено документ під назвою «Проєкт конфедерації або ж примирення польсько-російського за посередництва князя Потьомкіна» [261]. Використовуючи недосконалу й анахронічну політичну систему польсько-литовської держави, російський уряд у третьому пункті пропонував утворити чергову конфедерацію за участі польських «народних сил» у Київському, Брацлавському, Подільському та Волинському воєводствах, а головними її керівниками призначити великого коронного гетьмана Й. Браницького та руського воєводу Й. Потоцького. У четвертому пункті проєкту метою цієї конфедерації декларувався захист панівної на теренах Польщі римо-католицької віри, а також відстоювання «вольностей, прерогатив і привілеїв лицарського стану» [262]. Тобто Російська імперія знову зіштовхувала українське православне населення Правобережжя з римо-католиками. Ба більше, у тексті документа неприховано йшлось про підтримку польських конфедератів російським військом: «...Особи, що приступили до конфедерації, мають вислати до імператриці Росії своїх делегатів з проханням, щоб наказала своїм військам злучитися з військами конфедерації з метою укладення мирного договору» [263]. Власне, контрольоване з Петербурга утворення цієї прокатолицької конфедерації й призвело до чергового великого повстання українських православних на Волині 1789 р., яке в історіографії дістало назву Волинської тривоги. Після 1795 р. на землях Правобережної України, що відійшли під владу Російської імперії, почався процес так званої реправославізації.

[260] Там само. С. 75.

[261] Kalinka W. *Ostatni lata panowania Stanislawa Augusta:* w 2 cz. Poznan, 1868. Cz. 2. S. 104—113.

[262] Там само. S. 107.

[263] Там само.

РОЗДІЛ 27

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ І КОЛІЇВЩИНА ЯК НОВІ ПРОТЕСТНІ ФОРМАТИ

Тарас Чухліб

«Столітня» війна за ідентичність. Якщо для окремого українця криза ідентичності на початку XVIII ст. обернулась відчуттям душевної спустошеності та ціннісною порожнечою, то для усього українського суспільства Правобережжя вона характеризувалась зникненням консолідаційних засад, а також розмиванням соціуму як сталої національної історичної цілісності. Попри політичне об'єднання українців і поляків у межах Речі Посполитої, український соціум східних воєводств відрізнявся від польського, який проживав у центральних та західних воєводствах польсько-литовської держави, за багатьма фундаментальними параметрами — мовою, культурою, вірою та іншими ціннісними ідентифікаторами.

Утворення в Україні 1596 р. начебто «компромісної» унійної церкви, яка почала підпорядковуватися католицьким Риму і Варшаві, а не православному Константинополю, не лише не зняло суперечності між католицьким «польським» Заходом і православним «українським» Сходом, а й поклало початок періоду повстань українців проти центрального уряду під релігійними гаслами захисту православ'я, що на той час автоматично означало самозбереження життєздатної основи українського народу. Зречення православної віри у XVIII ст. на користь греко-католицької (унійної) конфесії було для підданих Короні Польській українців рівнозначним їх зреченню від «руської народності», тобто сучасною мовою — втрати себе як окремої нації.

Форми боротьби українців за ідентичність у межах Речі Посполитої були різними, і чи не головною серед них у XVIII ст. стала збройна боротьба. Власне, саме довголітній збройний опір представників нижчих та середніх станів українського суспільства викликав подив серед нобілітету Корони Польської.

У тогочасних мешканців Правобережжя, які вважали себе репрезентантами «лицарського люду», основними ідеологічними цінностями були категорії «волі та свободи», а також «справедливості». Іноземці-сучасники неодноразово відзначали таку особливість населення ранньомодерної України. Зокрема, подорожник українським Правобережжям німець Йоганн Генріх Мюнц записав, що коли польський комісар Пивницький 1782 р. намагався з'ясувати причину численних селянських втеч у селянина Василя Чорного з села Сотники, що під Корсунем на Черкащині, той йому відповідав: «Бог відрізнив нас від інших, створених ним, даром волі та свободи. Якщо ви будете позбавляти нас цього безцінного дару, то поставите нарівні з волами...» [264]. Боротьба за ідентичність та наявність у колективній свідомості селян Правобережної України ціннісної категорії «волі та свободи» концентрувалися у намаганні вільно володіти земельними наділами, а також прагненні відновити козацькі органи самоврядування та запису до козацького стану [265]. Такі процеси, як пошуки козацтва, відбувалися на всій території Правобережної України впродовж досить тривалого періоду — від початку 1700-х до середини 1790-х років.

Однак доба повстань українців за свої «права і вольності» 1590—1630-х років та буремні події Української революції середини — другої половини XVII ст. так нічого і не навчили польську еліту. Через примусовий «козацький згін» та скасування органів влади Правобережного Гетьманату представники польського шляхетського стану, за невеликим винятком, посіли усі вищі державні та земські уряди в українських воєводствах Речі Посполитої. Саме це, поряд зі штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації на цих теренах, почало живити так званий гайдамацький [266] рух, який розгорнувся тут на початку XVIII ст. А завершилась тогочасна «гайдамацька реконкіста», від якої найбільше потерпали Брацлавщина і Київщина [267], з другим поділом Речі Посполитої (1793) та переходом українських земель «з правого боку» Дніпра під владу Російської імперії. Учасники гайдамацького руху, незважаючи на сеймові постанови центральної влади та ухвали місцевих сеймиків, продовжували називати себе

[264] Дракохруст Е. Альбом-дневник И.Г. Мюнца 1781—1783 гг. Новые материалы по истории Украины. *Труды Гос. ист. музея*. Москва, 1941. Вып. 14. С. 158.

[265] Смолій В.А. Лозунг «землі та волі» в народних рухах на Україні: ідеали і практика. *Феодалізм на Україні:* Зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 151—164.

[266] Слово «гайдамака», очевидно, прийшло до польської та української мов від турецько-арабського *hajdemak* — гнати, відбирати, займатися розбоєм. Сучасний польський історик П. Борек стверджує, що означення «гайдамаки», «гайдамацький» у польських джерелах спорадично вживалися стосовно українського козацтва ще від 1649 р. (Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamietnikach. Bogaterowie, fortece, tradycja*. Krakow, 2001. S. 113—114), тобто від початку Української революції середини XVII ст. на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. У козацькому ж середовищі, на Запорозькій Січі та в Лівобережній Україні «гайдамаками» називали тих, хто не підкорявся владі отамана або гетьмана.

[267] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII i dyaryusz sejmu z r. 1748* / wyd. Wl. Konopczynski. Warszawa, 1911. S. 83.

козаками. Рух активно і масово підтримували й представники найнижчого «посполитого» стану — селянство та бідне міщанство.

Характерно, що козаки-гайдамаки починали проявляти активність навесні й закінчували свої напади глибокої осені. Їхня тактика відзначалась швидкістю переміщення окремих загонів та міцним зв'язком з місцевим населенням. Справжніми пристановищами для козаків-гайдамаків були невеликі села і хутори [268]. «Хочеш бути багатим — не будуй доброї хати, над границею живеш — перебіжчика держиш» [269], — так влучна народна приказка характеризувала підтримку українцями Правобережжя, що, по суті, було прикордонною територією між Польщею, Росією і Туреччиною, гайдамацького руху в Речі Посполитій. Аналогічним був і зміст одного з документів, що вийшов з Київської губернської канцелярії 11 березня 1749 р. Без сумніву, демонстрований українцями рівень прихильності до виступів гайдамаків, що становило чималу загрозу насамперед для урядових кіл Речі Посполитої, але не міг залишитися і поза увагою Петербурга. Спираючись на отримані з України дані, Колегія іноземних справ Російської імперії рекомендувала Військовій колегії вжити заходів щодо заборони жителям «задніпровських і малоросійських хуторів» надавати прихисток гайдамацьким ватагам [270].

Висвітлення причин, перебігу і наслідків гайдамацького руху на українських землях Речі Посполитої до цього часу перебуває у полі зору не лише української, а й польської, російської, ізраїльської, американської історіографій [271]. На жаль, учені так і не виробили певного консенсусного погляду на сутнісний зміст тих подій, продовжуючи і сьогодні наділяти їх різними типологічними характеристиками: від проявів релігійних конфліктів чи соціального розбійництва до визвольного повстання або ж селянської війни тощо.

Гайдамаччина як форма спротиву польській владі у XVIII ст., на нашу думку, розпочалась не 1717 р., як про це стверджує історіографічна традиція [272], а зако-

[268] Podraza A., Rostworowski E. Materialy do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeznej i ruchow hajdamackich... S. 147.

[269] Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego*... S. 98.

[270] *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 2... С. 128, 170.

[271] Див.: Шульгін Я. *Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років.* Львів, 1898; Лола О.П. *Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст.* Київ, 1965; Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяченої 200-річчю повстання. Київ, 1970; Смолій В. *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII — XVIII ст.* Київ, 1985; Храбан Г.Ю. *Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.).* Київ, 1989; Мицик Ю. *Умань козацька та гайдамацька*. Київ, 2002; Rawita-Gawronski F. *Historia ruchow hajdamackich*. T. 1-2. Brody, 1913; Serczyk W. *Koliszczyzna*. Krakow, 1968; Pelenski J. The Haidamak insurrections and the old regimes in Eastern Europe. The American and European revolutions, 1776—1848: *Sociopolitical and Ideological Aspects:* Proceedings of the Second (Bicentennial Conference of Polish and American Historians, Iowa City, Iowa, U.S.A., 29 September — 1 October 1976). Iowa, 1980. P. 228—247; Lotys Z. *Kwestia chlopska w swiadomosci spolecznej polskiego Oswiecenia.* Olsztyn, 2001.

[272] Зокрема, саме до цього року прив'язав перші гайдамацькі виступи В. Антонович в праці: Акты о гайдамаках (1700—1768). *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 3. Киев, 1876. С. 6.

рінена ще у повстання 1702—1704 рр. на чолі з Самусем і Палієм. Вже в одному з перших тогочасних документів ідеологічного спрямування, що походив з козацького середовища і мав назву «Маніфест до білоцерківської громади», безпосередньо вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: «...Через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти. — *Авт.*), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути» [273]. А в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцевих селян, міщан та духовенство закликали повставати «за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...» [274]. Отже, поруч з означенням економічних і соціальних причин виступу висувалась й мотивація релігійного, національного та політичного змісту.

Можна спостерігати певні розбіжності щодо характеристики соціальної бази гайдамацького руху. «Початково гайдамаками, — зазначав, наприклад, П. Куліш, — були, власне, ...жолнери, від яких страждали всі провінції, і які, складаючись майже з одної шляхти, вкорінили в її дусі всепереважний деспотизм персонального свавілля. Суспільний порядок у цій нещасній державі заснований був на праві сильного, котре від Радзивіллів, Потоцьких та їм подібних магнатів нисходило до останньої людини в королівстві, яка носила зброю, і чим нижче опускалося, тим було нестерпнішим для народу, який різко відрізнявся в «правах і вольностях» від шляхетства» [275].

Після «великого згону» 1712 р. козацтва з Правобережжя на Лівобережжя протягом кількох десятиліть соціальний склад «гайдамаків» становили маси розореної (з помітною часткою злюмпенізованого елемента) голоти. Саме тому в «козакуванні-гайдамакуванні» на перших порах превалювали грабіжницький і розбійницький аспекти. Спочатку загони цих соціальних маргіналів були невеликими й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки і фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів і посесорів, переважно єврейського походження.

Часи безкоролів'я після смерті Августа II Саса, протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили 1734 р. на українських землях Корони Польської значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу [276]. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, дислокованих на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва, переважно сформованих з українців, з проханням виступити проти

[273] БНВ. ВМФ. № 271, I. Арк. 126.

[274] БМЧ. ВР. № 1676, ll. Арк. 119—120; *Архив ЮЗР*. Ч. 2. Т. 3. Киев, 1910. С. 449—450.

[275] Кулиш П. *Записки о Южной Руси*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1857. С. 7.

[276] Омельчук В. *Народне повстання 1734—1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах:* автореф. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 12 — 13.

прихильників шведського ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Навесні 1736 р., як засвідчував один з польських очевидців, «гайдамаків щораз більше прибуває на Поділля, проти яких воєвода київський Потоцький велику партію війська надіслав» [277].

Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя було створено козацькі органи самоврядування. «Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...» [278], — звертався до селян один із тогочасних ватажків, козацький сотник М. Москаль. Як бачимо, ідея справедливого суспільного устрою, де панувала б забезпеченість селян землею і не було панщини, проєктувалась саме на козацький стан [279]. Як зазначають сучасні науковці, вже на цьому етапі гайдамацького руху в програмних гаслах його керівного ядра починають простежуватися елементи зорієнтованості на об'єднання Правобережної України з Лівобережним Гетьманатом [280].

Іноземці, які проїжджали через українські землі Речі Посполитої, неодноразово фіксували жорстоке поводження магнатів зі своїми посполитими. Так, австрієць Йоган Йозеф Кауш відзначив у своїх «Листах Пастофіля», що включно до 1768 р. володарі приватних міст на Київщині та Брацлавщині мали право страчувати їхніх жителів за будь-яку провину [281]. Зокрема, австрійського подорожника вразило те, що 1754 р. один магнат (прізвище його не вказувалося) наказав повісити п'ятьох міщан лише за те, що вони підібрали кілька рибин на березі його озера. 1763 р. інший коронний «олігарх» спалив п'ять українських дівчат «за чари». Таке нічим не обмежуване свавілля панівних суспільних прошарків провокувало чергові хвилі спротиву, спонукальним чинником чого все частіше виступав сформований у пам'яті поколінь українців постреволюційної доби образ побудованої на принципово інших засадах моделі соціального облаштування. Очевидно, що саме до середини XVIII ст., коли 1750 р. почалося нове велике повстання гайдамаків, слід віднести відому народну пісню, яку було вперше записано на території Володимирського повіту між 1814 та 1819 рр. польським етнографом З. Доленгою-Ходаковським (А. Черноцьким) [282]. У ній були й такі промовисті рядки:

---

[277] *Korespondencja J.A. Zaluskiego 1724—1736*... S. 586.

[278] Цит. за: Лола О.П. *Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст*... С. 43.

[279] Ширше про це див.: Смолій В.А. Лозунг «землі та волі» в народних рухах на Україні... С. 151—165.

[280] Смолій В.А., Степанков В.С. *Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації*. Київ, 1997. С. 249.

[281] [Kausch J.J.] Nachristen uber Polen. Cz. 1. Grac, 1793. *Polska Stanislawowska w oczach cudzoziemcow*. Warszawa, 1963. T. 2. S. 142.

[282] *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ, 1974. С. 692.

Добре було нашим батькам на Вкраїні жити,
Доки не знали наші батьки панщину робити...
Цілий тиждень на панщині, толоку в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту,
Ой дай мені, орендару, горілки хоч кварту...
А в неділю із полудня усі дзвони дзвонять,
Осавула з козаками на панщину гонять... [283].

У ході цього потужного гайдамацького виступу, в якому соціальний струмінь вже виразно поєднувався з національно-визвольними мотивами, а організаційно повстанські загони певною мірою уподібнювалися до козацьких, під контролем гайдамаків опинилась низка правобережних міст, зокрема Корсунь, Вінниця, Умань, Паволоч.

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилась у свідомість не лише козацтва і православного духовенства Київського, Брацлавського, частково Волинського і Подільського воєводств, а й селянства, що виразно засвідчує вже згадуваний нами ігумен К. Срочинський. Зокрема, 1766 р. він зазначав, що поблизу села Ольшани місцеві мешканці «обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись... Селянин, який забрав з церкви гармату з святим таїнством те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталась в руки уніатів...» [284].

У так званому Торчинському маніфесті 1767 р., що накреслював шляхи врегулювання селянського питання, закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу» [285]. Водночас документ залишав чинною триденну панщину на тиждень з господарства та виконання «підводної» повинності. Проте податок з робочого коня не мав перевищувати трьох злотих; право вільного переходу з помістя в помістя зберігалося лише за тими, хто б залишив замість себе іншого господаря. У Торчинській супліці 1767 р. висувалась і важлива політична вимога на право представництва нижчих станів у сеймі Речі Посполитої [286]. Слід зазначити, що дослідники першої половини XX ст. І. Шпитковський та А. Гілевич розглядали цей маніфест як важливий документ

[283] Подається у варіанті М. Вовчка та О. Марковича (*Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича*. Київ, 1983. С. 372).

[284] *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст...* С. 344.

[285] БМЧ. № 1699, І. Арк. 83; [Шпитковський І.] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. *ЗНТШ*. Львів, 1911. Т. 102. С. 151. Цікаво, що з текстом Торчинської супліки ознайомився сам король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський, який залишив на ній свій запис між титулом та першими словами: «на початку серпня 1783 р. Та людина, яка відкрити хотіла той лист як свій, міг бути з Семятич (*Siemiatycz*) і відісланий був князю Сапізі (Александру Міхалу), канцлеру великому литовському» (Michalski J. Na marginesie tzw. Supliki Torczynskiej. *Kwartalnik Historyczny*. R. LIX. Warszawa, 1952. S. 104; *Korespondencya miedzy Stanislawiem Augustem a Ksawerym Branickim lowczym koronnym w roku 1768* / wyd. J. Gumsolowicz. Krakow, 1872. S. 33, 41, 187).

[286] Rostworowski E. *Legendy i fakty XVIII w*. Warszawa,1983. S. 167.

з українського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до «хлопської революції» [287]. «Революцією» називали події 1768—1769 рр. і польські історики пізнішої генерації Б. Барановський та В. Конопчинський, а також канадський учений Я. Пеленський [288]. Однак, що прикметно, аналогію між виступами гайдамаків і революційною добою XVII ст. проводили вже сучасники масштабних протестних виступів XVIII ст. [289]

Коліївщина. 1768 р. під керівництвом запорожця Максима Залізняка та сотника надвірного козацтва Івана Гонти розпочався чи не найбільший у Східній Європі протестний виступ нижчих станів, названий в історіографії Коліївщиною. Заперечуючи похідну з польських теренів традицію пов'язувати учасників руху з «різунами», український учений В. Щербина та його польський колега В. Сєрчик у різний час дійшли однієї думки, що походження цього терміна бере свій початок від польських слів *kolej*, *pokolej*, *kolejno*, що означали несення надвірної козацької служби при магнатських помістях — *sluzba kolejna* [290].

Власне, виступ коліїв продовжив традиції попередніх визвольних змагань українців. Цю його характерну особливість, а водночас значно глибший змістовий контекст одним із перших зауважив відомий дослідник подієвого зрізу Коліївщини Г. Храбан [291]. Сьогодні ця особливість щільно ув'язується в послідовний ряд національно-визвольних змагань, вершиною якого в середині — другій половині XVII ст. став формат революційної боротьби [292].

На початку червня 1768 р. повстанці на чолі з М. Залізняком вирішили захопити Умань, яка на той час, по суті, була столицею Правобережної України. Перед штурмом міста до «коліїв» приєднався полк надвірного козацтва на чолі І. Гонтою. Більшість з українців, що перебували в обложеному місті, у ніч перед штурмом перейшли на бік повстанців. М. Залізняк та І. Гонта запропонували обложеним здатися за умови збереження життя, однак комендант гарнізону відмовився це зробити. Умань була взята повстанцями 9 червня. Цей їхній успіх супроводжувався знищенням близько 2 тис. шляхтичів, євреїв та уніатів, які від-

[287] [Шпитковський І.] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r... S. 148—156; Gilewicz A. Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767—1769. *Roczniki dziejow spolecznych i gospodarskich.* Lwow, 1931. T. 1. S. 1—36.

[288] Baranowski B. *Powstania chlopskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.* Warszawa, 1952. S. 73; Konopczyncki W. *Konfederacja barska.* T. 1. Warszawa, 1991. S. 70; Pelenski J. The Haidamak insurrections... P. 228.

[289] Наприклад, у «Збірнику Ліппомана» назва одного з оповідань сучасника тих подій — «Rzez Humanskaczyli Historia Rewolucyi» (*Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych.* Poznan, 1854. S. 110). «Революцією» події 1768 р. в Україні називав у своїх мемуарах очевидець з польського табору, шляхтич Ян Охотський (див.: *Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского.* Т. 1—2. Санкт-Петербург, 1874. С. 48).

[290] Щербина В. О происхождении слова «колиивщина». *Киевская старина.* Т. 40. 1893. С. 358; Serczyk W. *Koliszczyzna*... S. 7.

[291] Храбан Г.Ю. *Спалах гніву народного*... С. 37—115.

[292] Смолій В.А. Коліївщина. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Київ, 2007.

чайдушно захищалися зі зброєю в руках. Надалі виступи селян і козаків проти шляхти розпочалися в багатьох містечках і селах Правобережжя. Там почали діяти повстанські загони під проводом С. Неживого, М. Швачки, А. Журби, О. Бондаренка, Й. Шелеста, Носа, Бандурки.

«Понєваж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу»[293], — так пояснював пізніше причини цього збройного спротиву владі Речі Посполитої один із його керівників Семен Неживий. Прямим поштовхом до початку Коліївщини 1768—1769 рр. стали дії представників Барської конфедерації [294], що поширилась на території Руського, Белзького, у Волинському, Подільському, а також Київському та Брацлавському воєводствах [295]. Характерно, що наслідковий зв'язок між виступом конфедератів у Барі і майбутньою Коліївщиною добре розуміла російська імператриця Катерина II, яка в одному зі своїх листів за 12 липня 1768 р. писала: «Бунт польських селян в Україні і Подолії слід вважати наслідком Барської конфедерації, адже тут фанатизм католиків викликав такий самий і в наших одновірців» [296].

Конфедерати розсилали універсали до місцевої шляхти і навіть селян [297] із закликом про перехід у їхнє підданство, а в разі непокори непоодиноко силоміць примушували місцеве населення присягати підтримувати їх у боротьбі проти королівської влади. Утім, як засвідчували сучасники, релігійні гасла маршалка К. Пуласького відштовхували від себе не лише православних, а й уніатів (грекокатоликів) [298]. До того ж дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого населення, побиттям православних священників, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків» [299], — зазначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що «конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали» [300].

Вступ на Правобережжя у червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили в частини місцевого укра-

[293] Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. *Україна*. 1924. Кн. 1—2. С. 98.

[294] Див.: Konopczyncki W. *Konfederacja barska.* T. 1...; Иваницкий С. Значение Барской конфедерации в истории крестьянского восстания на Украине 1768 г. *Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. Герцена*. Т. 19. Ленинград, 1939. С. 211—252.

[295] *Trzy oswiadczenia konfederacyi Barskiej.* Krakow, 1850. S. 161.

[296] Цит. за: Иваницкий С. Значение Барской конфедерации... С. 212.

[297] Відомий документ під назвою «Універсал до хлопів, закликаючий до повного підданства», який вийшов з табору конфедератів 1768 р. (Rostworowski E. *Legendy i fakty XVIII w...* S. 148).

[298] Konopczyncki W. *Konfederacja barska*. T. 1... S. 70.

[299] БМЧ. № 841, l. Арк. 407.

[300] Цит. за: Бутич І. Архівні джерела про Коліївщину. *Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяченої 200-річчю повстання.* Київ, 1970. С. 111.

їнського населення ілюзію щодо імовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українців ширилися чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються» [301]. Очевидно, що безпосередньо причетним до поширення таких настроїв було і керівництво Коліївщини, яке нерідко, щоб улегітимнити дії повсталого населення, апелювало до «дозволу й відома («указу») імператриці, Коша Війська Запорозького, російського командування» [302]. З цією метою використовували, крім іншого, «Золоту грамоту» — можливо, чи не найвідоміший з XVIII ст. фальсифікат ідеологічного змісту, який розсилали по містах і селах Київщини, Черкащини, Брацлавщини та всього Поділля начебто від імені цариці Катерини II. Зокрема, свідчення щодо цього збереглися в матеріалах допитів полонених учасників виступу. «Коли всі зібралися, — заявляв один із них, — отаман запорожців сказав: "Прийшов час скинути панування ляхів і стати господарями України, приєднуйтесь до нас, щоб знищити конфедератів і всіх орендарів. Нам нема чого боятися!" І показав нам лист самої цариці» [303].

Власне, сам текст такої «царської грамоти» найкраще засвідчував ідейне спрямування Коліївщини, що полягало у звільненні українського народу від поневолення Короною Польською, в основі якого лежав релігійно-національний фактор. «Тому, що нам стало відомо, з якою ненавистю і зневагою ставляться поляки і євреї до нас і до нашої грецької віри, — йшлося в ній, — переслідуючи, принижуючи, а то й караючи смертю оборонців нашої грецької релігії... Проти тих жорстоких убивців, наклепників віри, проти тих поляків, які захищають погану віру безбожних євреїв, а зневажають і принижують нашу релігію та переслідують наш вірний і невинний народ...» [304].

У містах і селах Київського та Брацлавського воєводств створювалися органи управління, які наслідували ознаки полково-сотенного адміністрування Українського Гетьманату. Збереглась (хоча й потребує додаткового дослідження) згадка шляхтичів Тучабського і Квасневського про обрання повстанцями «гетьманом і князем Смілянським» Максима Залізняка, «полковником і князем Уманським» Івана Гонти, «радцею Уманщини» козака Уласенка [305]. Сучасники також стверджували, що на певному етапі повстання 1768 р. його керівництво «почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів, а по інших селах поставили отаманів, які слідкували за тим, щоб хлопство господарювало і працювало на них козаків, щоб на них збиралися з хлопства прибутки і щоб увесь отримуваний від них провіант і фураж вчасно до-

[301] Переписка графа П.А. Румянцева о восстании в Украине. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 105.

[302] Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. *Українська державна ідея XVII—XVIII століть*... С. 260.

[303] *Sprawy i rzeczy Ukrainskie: Materialy do dziejow kozaczyzny i hajdamaczyzny* / wyd. F. Rawita-Gawronski. Lwow, 1914. S. 157.

[304] Цит. за: Мірчук П. *Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р*. Нью-Йорк, 1973. С. 118.

[305] *Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768*... S. 61.

ставлявся у військо» [306]. За показаннями на допиті запорозького козака Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі [під] його наглядом були... і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою, а тих, хто неслухається, жорстокими штрафами лякав» [307]. Також, як згадує шляхтич С. Крушельницький, Максим Залізняк нібито поширював лист із закликом, «що треба відібрати Україну в Польщі аж по Случ і Дністер» [308]. Тобто йшлося про відновлення кордону Українського Гетьманату від часів Хмельниччини.

Виступ 1768 р., за оцінкою В. Смолія, відзначався широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наприклад, дії коліїв узгоджувалися з «єдиного керівного центру», а їхнє військо структурно поділялося на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю, що помітно вивершувало його над ранніми повстаннями гайдамаків і типологічно прирівнювало «до селянської війни», яка становила невід'ємну складову Української революції 1648—1676 рр. Як стверджує автор, «рух коліїв був спричинений тісним переплетенням факторів економічного, політичного, геополітичного та релігійного характеру» [309].

Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було відновлення повноцінного функціонування православної церкви. Зокрема, відомо багато випадків, коли козаки і селяни змушували католиків, уніатів та іудеїв силою переходити у «свою віру». Як стверджував пізніше на допиті один з отаманів Коліївщини Яків Довгошиєнко, «поїхали в село Буки... євреї, а скільки оних євреїв було число не знає, яких усіх приказав Залізняк присягнути у віру грецького віросповідання» [310]. Інший учасник повстання згадував, що серед захоплених гайдамаками в Умані була і польська шляхтянка Констанція Янкевічева, то її разом з іншими поляками-католиками повели до православної церкви: «А чого піду туди?", — спитала вона. "Перехреститися на нашу віру!", — відповіли повстанці» [311]. Один із учасників повстання І. Байрацький на допиті в Києві 9 серпня 1768 р. розповідав слідчому, що він воював «за те, що поляки в селі Млієві титареві Данилу, а як прозвали

[306] Moszczenski A. *Pamietnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych St. Poniatowskiego*. Warszawa, 1905. S. 120. Див. також: Иваницкий С. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. *Ученые записки Ленингр. пед. ин-та*. Т. 1. Ленинград, 1938. С. 246.

[307] Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН. Ф. 200. Оп. 3. № 215. Л. 22 об. — 23.

[308] Opisanie rzezi Umanskiej w roku 1768... przez Stanislawa Kruszelnickiego. Moscicki H. *Z dziejow Hajdamaczyzny*. Cz. 2. Warszawa, 1905. S. 12.

[309] Смолій В. Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. *Укр. іст. журн*. 1993. № 10. С. 34; Його ж. Коліївщина: пошуки нових наукових форматів (Вступне слово до археографічної серії). *Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині*. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775. Т. 6/7: Спр. № 227—229) / упоряд., передм. та ком. І. Синяка. Київ, 2019. С. 7.

[310] ЦДІАУК. Ф. 59. Спр. 5597. Арк. 14.

[311] *Bunt Hajdamakow na Ukrainie r. 1768*. Poznan, 1842. S. 145.

його не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили» [312].

Фанатизм барських конфедератів, які вважали православних «схизматиками» й автоматично зараховували українських селян Правобережжя до ворогів Корони Польської, також став однією з основних причин Коліївщини. Очевидно, що саме це і спричинилося до того, що селянство взяло найактивнішу участь у подіях 1768—1769 рр., надавши їм особливої масштабності і драматизму. Коліївщина завдала також суттєвого удару й по системі орендних відносин у сільському господарстві Правобережної України. Так, володар Богуславського староства впродовж 1768—1770 рр. втратив через ті події прибуток, який оцінювався у 142 562 злотих [313]. Під час повстання 1768 р. багатьох орендодавців та орендарів було вбито козаками і селянами, які прагнули до помсти за вчинені перед тим кривди. Однак загалом кількість загиблого під час Коліївщини польського і єврейського населення [314] зазвичай завищується в десятки, а то й сотні разів.

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Глянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звільнити, зберегти Вашу свободу. Зараз прийшов час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, а також за нечувані знущання, які Ви до цього часу терпіли від своїх панів. Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю — хто яку має. Залишайте свої хати, дружин і любих дітей. Не будете жалкувати, адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які до цього часу п'ють вашу кров...», — проголошував «Універсал до польських селян», який було знайдено під Смілою [315]. Як бачимо, важливими в цьому документі були не лише заклик до «розплати», але й ідея відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами».

У цьому контексті привертає увагу оцінка подій Коліївщини польським королем Станіславом Августом Понятовським, який сприймав її лише як прояв «хлопського» протесту: «Селянський бунт був повторенням того, що одного разу вже мало місце століття назад, за правління Яна-Казимира... і виник він з огляду на ті ж самі причини» [316]. Вагомою причиною король вважав те, що польські магнати,

[312] ЦДІАУК. Ф. 59. Спр. 5520. Арк. 84 зв.; Держ. архів Черкаської обл. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 26.

[313] Маркина В. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века*... С. 80.

[314] У виданні «Polski Slownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie» (Т. 1; Warszawa, 2003) на стор. 620 читаємо, що людські втрати серед шляхти і євреїв під час Коліївщини були прирівняні до таких часів Хмельниччини й сягали 180 тис. осіб.

[315] *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст*... С. 469.

[316] Понятовский С.А. *Мемуары* / пер. с фр. В. Савицкого. Москва, 1995. С. 269.

маючи великі земельні володіння в Україні, передоручали їх так званим комісарам, які зі свого боку здавали магнатські маєтності в оренду на десятки років представникам багатого єврейства, що утискали і визискували місцевих селян.

Важливим фактором збурення соціального протесту Станіслав Август Понятовський розглядав зв'язки повсталого правобережного населення з вихідцями з підросійської Запорозької Січі, які брали активну участь у гайдамацьких виступах: «...Багато з гайдамаків мали братів і родичів в селах Київського і Брацлавського воєводств, здійснюючи майже кожного року набіги на ці провінції, гайдамаки домовлялися зі своєю ріднею і ділилися з нею частиною своєї здобичі... Загальна кількість, що брала участь в набігах, досягала декількох тисяч. Ця кількість потроювалась і учетверялась за рахунок селян, головним чином кріпосних, яким гайдамаки обіцяли свободу і землю, що оброблялась цими людьми для своїх панів — після того, як вони цих своїх панів повбивають» [317]. Серед чинників збурення протестних настроїв він називає також антизаконну діяльність на теренах Київського воєводства великого коронного гетьмана Й. Браницького, який «поновив контрибуції» з місцевого населення і за допомогою своїх військ створював перешкоди для «вільної діяльності судів». Водночас король звертав увагу на те, що місцеві еліти Правобережної та Західної України пробували опертися на допомогу російської імператриці Катерини II, при цьому князь і воєвода Руського воєводства Адам Чарторийський вів пропаганду серед місцевої шляхти щодо свого обрання на трон.

Під впливом того розмаху, якого набувало повстання у східних воєводствах, сейм 1768 р. ухвалив дві постанови, які позбавляли магнатів права карати своїх підданих, і запровадив положення про смертну кару для шляхтича за вбивство селянина. Серед причин Коліївщини шляхта називала й урядову політику в українському питанні, про що, зокрема, йшлося у Маніфесті конфедератів від 9 серпня 1770 р.: «...зміцнилась і ствердилась тиранія, свідком того піднятий бунт України» [318].

Показово, що Т. Шевченко, який був онуком учасника цього потужного виступу, порівнював Коліївщину з революційними подіями у Західній Європі і так оцінював дії українських козаків та селян: «В чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки анітрохи не поступалися перед будь-якою європейською нацією, а в 1768 році Варфоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одне, в чому вони різнилися від європейців, — у них усі ці криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігрувалися з волі одного якогонебудь пройдисвіта, подібного до Катерини Медичі, що допускали нерідко у себе західні ліберали» [319].

---

[317] Там само. С. 271.

[318] *Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польше.* Санкт-Петербург, 1865. С. 512—513.

[319] Шевченко Т. *Повне зібрання творів у шести томах.* Т. 4. Київ, 1964. С. 273.

Серед науковців професор В. М'якотін одним із перших звернув увагу на ту важливу обставину, що під час цього одного з найбільших європейських виступів «соціальний інтерес» нижчих станів Правобережної України збігався з національним і релігійним питаннями [320]. «Коліївщина висвітлила глибоку кризу в політичному житті Речі Посполитої, її агонію, нездатність і небажання правлячих кіл Варшави протягом багатьох десятиліть вирішувати насущні питання етнічного і конфесійного характеру. Пройшло всього чотири роки, і відбувся перший поділ Польщі. А попереду було ще два поділи і століття бездержавності польського народу. За недалекоглядну егоїстичну політику панівних класів доводилося розплачуватися власною долею» [321], — такий висновок щодо взаємозв'язку подій Коліївщини з подальшою долею річпосполитської державності пропонує новітня українська історіографія.

Крім трансформацій внутрішнього характеру, які прискорили руйнування політичної системи Речі Посполитої і висвітлили рутинний характер її соціально-економічної моделі, Коліївщина спричинила й потужний міжнародний резонанс, на що, зокрема, свого часу звернув увагу Ф. Шевченко. Події в Україні зумовили потужну «протестну хвилю» в низці східноєвропейських країн, спровокували війну 1768—1774 рр. між Росією і Туреччиною, яка відкрила шлях до анексії Криму, призвели до перекроювання геополітичної мапи центрально-східноєвропейського регіону [322].

Повстання українського люду Корони Польської в 1768—1769 рр. не поставило крапку в протестних акціях XVIII ст. Наприкінці 1788 р., як стверджував свідок подій з польського боку А. Кітович, черговий «бунт хлопський проти своїх панів піднявся на Україні». На цей раз збурення спричинило насильне залучення молоді з Правобережної України до російського війська: «Третій раз на Україні московити наказали тисячі підвод з провіантом зібрати, а до кожної підводи по 4 воли і по 2 хлопи» [323]. У 1789 р. великі заворушення розпочалися у Волинському воєводстві [324]. Того ж року в одному з повідомлень на сейм Речі Посполитої зазначалося, що піддані селяни в Київському воєводстві погрожують бунтом, а «два ченці у Богуславі схоплені, у яких знайдений список — 160 під-

[320] Мякотин В. *Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов*. Санкт-Петербург, 1889. С. 90.

[321] Смолій В.А. Коліївщина 1768 р.: малодосліджені сторінки історії. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку...* Вип. 3. С. 12.

[322] Шевченко Ф.П. Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні. *Укр. іст. журн.* 1968. № 3; Смолій В. Коліївщина: пошуки нових наукових форматів... С. 8.

[323] *Pamietniki Ks. A. Kitowicza do panowania Augusta III i Stanislawa Augusta.* T. 3... S. 340.

[324] Показовим був факт захоплення у квітні 1789 р. в полон одного з «волинських гайдамаків». У переліку «речей», які вилучили у затриманого, були: «кінь мишалий з кульбакою і череслом», палаш, пістолет, ніж турецький, ладівниця з ладунками, два жупани, свитка, пояс, накидка, шаровари, чоботи, шапка, сорочка та 20 золотих грошима (БМЧ. Од. зб. 950. Арк. 196). Пор. із записами анонімa про події Коліївщини 1768 р.: «Кожний господар [в Україні] був козаком і давав до міліції козака з цілим обладунком козацьким: рушниця, спис, пара пістолетів, порох та кінь» (*Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768*... S. 119).

даних, які підписалися до бунту» [325]. Мешканці села Борове Овруцького повіту на Київщині тоді ж заявили польським урядовцям: «Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б все добре» [326].

Збройні виступи представників визнаних, напіввизнаних та невизнаних станів (православне духовенство, міщани, козаки, селяни) українського населення Корони Польської в Правобережній Україні впродовж усього XVIII ст. мали під собою глибинне релігійне, соціальне, економічне, політичне підґрунтя, живилися міжнародними, національними, світоглядними чинниками. Це століття повстань українців у межах Київського, Брацлавського й частково Подільського та Волинського воєводств постало з попередньої революційної доби, коли на теренах від «Дніпра до Случі» був започаткований і тривалий час існував альтернативний Речі Посполитій владний устрій у вигляді Українського Гетьманату.

На жаль, провідні державні діячі шляхетської Речі Посполитої так і не змогли вирішити «українську проблему», фактично проігнорувавши шанс реалізації пропонованої їм українською стороною 1658 р. ідеї щодо перетворення Речі Посполитої на рівноправну федерацію трьох народів — польського, литовського і українського. Результат кількох століть боротьби українців Правобережжя за власні соціальні і політичні права та власну національно-конфесійну ідентифікацію в польському соціополітичному просторі виявився неоднозначним. Здавалося б, спричинені внутрішніми кризовими явищами та геополітичним фактором поділи Речі Посполитої сприяли об'єднанню більшої частини українських земель в єдине ціле, однак це сталося не форматом національного державного організму, а в статусі повністю залежної від Петербурга провінції Російської імперії. Сама ж польсько-литовська держава наприкінці XVIII ст. припинила своє історичне існування, зникнувши з геополітичної мапи Східної Європи.

[325] Цит. за: Маркина В. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в...* С. 37.

[326] Там само.

РОЗДІЛ **28**

ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА І ЗАКАРПАТТЯ У XVII — 70-х РОКАХ XVIII ст.

Леонтій Войтович, Ілля Паршин

Особливості адміністративно-політичного устрою. Загалом заселені насамперед представниками українського (руського) етносу східні воєводства Корони Польської, хоч і імплементовані зусиллями владних структур та елітарних прошарків в адміністративно-політичну систему Речі Посполитої, виокремлювались серед інших регіонів своєю внутрішньою специфікою. Як не важко переконатись із попередніх розділів, устрій польсько-литовської держави залишався консервативним фактично до останніх часів її політичного існування. Від часу формування системи воєводств на українських землях він майже не зазнав змін, у більш-менш сталому вигляді проіснувавши до періоду ліквідації цієї держави. Загалом упродовж XVII—XVIII ст. Річ Посполита поділялась на три великі провінції: Великопольщу, що складалась із Мазовії, Підляшшя, Пруссії і власне Великопольщі; Малопольщу, до якої, крім польських, входили і приєднані Польською Короною українські території; територіальний ареал Великого князівства Литовського, який об'єднував литовські і білоруські землі. Українські території поділялись на воєводства: Волинське, Київське, Белзьке, Брацлавське, Руське, Чернігівське (до 1648 р.) і Подільське.

Галицькі землі входили до складу Руського воєводства. Постале 1434 р., воно було одним із найбільших територіальних утворень Речі Посполитої. На заході Руське воєводство межувало із Краківським, Сандомирським і Люблінським воєводствами: його західні кордони повторювали стару границю Галицько-Волинської держави (держави Романовичів), що сформувалась ще у добу середньовіччя [327]. На півночі воно межувало із Берестейським воєводством; на сході — із Волин-

[327] Кордуба М. Західне пограниче Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. *ЗНТШ.* Львів, 1925. Т. 138/140. С. 159—245.

ськими землями (які ще від 1566 р. стали окремим Волинським воєводством) і Подільським воєводством. Південна межа Руського воєводства проходила по Карпатському хребту.

Особливістю адміністративної структури Руського воєводства було те, що воно поділялось на землі [328], яких нараховували п'ять: Львівську із центром у Львові, Галицьку із центром у Галичі, Перемишльську — у Перемишлі, Холмську з центром у Холмі (сучасне м. Хелм Люблінського воєводства, Польща), Сяноцьку із центром у Сяноку (сьогодні — м. Санок Підкарпатського воєводства, Польща). Кожна земля ділилась на менші адміністративні одиниці — повіти. До складу Львівської землі входили Львівський, Жидачівський, Городоцький повіти. Галицька земля складалась із Галицького, Теребовельського, Коломийського і Снятинського повітів. До Холмської належали Холмський, Красноставський, Ратненський і Грубешівський повіти. Перемишльська мала у складі Перемишльський, Переворський, Лежайський, Самбірський повіти, тоді як Сяноцька земля — лише Сяноцький повіт.

Політична роль шляхти Руського воєводства була досить високою. Від часу запровадження регулярних сеймикових зібрань місцева еліта систематично збиралась на сеймики в адміністративно-територівальних центрах земель. Генеральний сеймик проходив у Вишні (нині — м. Судова Вишня). Сюди прибували депутати від Львівської, Перемишльської, Сяноцької і Галицької земель, інколи місцева шляхта засідала тут спільно із представниками Подільського воєводства. Шляхта Руського воєводства вибирала послів на вальний сейм і депутатів для Коронного трибуналу. Кількість послів була різною (найбільше їх виставляла Галицька земля — шість делегатів). Серед усіх інших воєводств Речі Посполитої саме Руське воєводство було представлене на вальному сеймі найчисельнішою делегацією (разом із сенаторами — 23 особи). На Коронний трибунал обирали двох послів на рік: одного — на сеймику у Вишні, а другого, по черзі, — від Галицької та Холмської земель [329].

Руське воєводство включно із галицькими теренами становило один із найбільш заселених та урбанізованих анклавів тогочасних українських земель. Уже наприкінці XV ст. тут нараховували понад 1700 населених пунктів, частина із яких (приблизно 20 %) належали до королівщин [330]. Наприкінці XVI ст. Руське воєводство мало у своєму складі майже 2800 населених пунктів, зокрема 193 міста і містечка. 1772 р., коли Руське воєводство було ліквідовано, на його території налічувалось приблизно 280 міст і містечок, хоча найурбанізованішими були Галицька та Львівська землі [331]. Процесу урбанізації сприяло поширення магдебурзького права.

[328] Михайловський В. Руське воєводство. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ruske_voievodstvo

[329] Там само.

[330] Войтович Л. Міста та міська обрядовість. *Історія української культури*. Т. 2: (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). Київ, 2001. URL: http://litopys.org.ua/istkult2/ikult209.htm

[331] Михайловський В. Руське воєводство...

Упродовж XVII—XVIII ст. переважна більшість українських міст у складі Речі Посполитої володіли міським правом. Щоправда, у межах Галичини воно, зазвичай, надавало істотні переваги католикам. Повсюдно повноправними громадянами міст визнавали тих, хто уже мав житлову нерухомість у межах міських мурів, одержував необхідний статус. Сини міщан отримували міські права за спрощеною процедурою, тоді як «інородцям» доводилось дотримуватися та виконати цілу низку умов. Попри те, що патриціат (ті, у чиїх руках зосереджувалось управління над міським життям) переважно походив з польської чи німецької народностей, серед представників міського поспільства значний відсоток припадав на руський (український) елемент.

Найнижчою адміністративною ланкою у системі Речі Посполитої були сільські громади, які в галицьких землях функціонували здебільшого на руському праві. Подібно до руського середньовічного періоду у складі села нараховувалось п'ять-десять дворів (димів). Декілька таких громад, якими управляли старійшини, формували волость із обраними тивуном або отаманом на чолі [332]. У межах українських земель кількість сіл на руському праві поступово зменшувалась внаслідок їх переходу на німецьке чи волоське право. Однак на галицьких теренах Руського воєводства руське право функціонувало також упродовж XVIII ст. [333] Загалом можна зауважити, що сільські мешканці, які могли належати до різних національних громад (крім руської (української), існували також німецька, вірменська, єврейська, волоська громади), користувались певними правами у самоуправлінні, володіли деякими привілеями у сфері адміністрування. Насамперед такі права надавали за умови дотримання вірності, сплати податків і виконання узаконених повинностей.

Історія буковинських земель (території сучасних Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії) розвивалась за іншими сценаріями. До 1774 р. ці землі перебували у складі Молдавського князівства. Тож складні економічно-політичні умови, посилені періодичними вторгненнями іноземних армій, призвели до консервації тут досить примітивних форм господарювання, повільної еволюції суспільних відносин, зокрема й у галузі адміністративно-правового укладу. Вплив на розвиток краю справила також османська агресія. Від 1538 р. молдавські господарі визнавали себе васалами Великої Порти, тож турецька присутність стала важливим фактором у зовнішній та внутрішній політиці краю. Наприклад, від 1552 р. господарів, які раніше користувались спадковою владою, почали обирати місцеві нобілі. На боярських радах «призначали» правителів із представників династій Мушатинів і Басарабів. Ситуація ускладнювалась тим, що право на владу мали не тільки прямі спадкоємці, але також інші родичі, що призводило до міжусобиць. Оскільки претенденти загравали з іншими держава-

[332] *Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування.* Львів, 2016. С. 86.

[333] Бойко І. *Органи влади і право в Галичині у складі Польського королівства (1349—1569 рр.).* Львів, 2009. С. 277—283.

ми, турецький уряд змушений був реагувати не завжди популярними методами. Бажаючи посилити свій вплив на тлі зміцнення Московського царства, 1711 р. султан позбавив молдавських бояр права обирати — господарів надалі призначали безпосередньо за волею Стамбула. Зазвичай вибір припадав на представників православної грецької аристократії, яка перейшла на службу до турків [334]. Призначувані господарі (більшість із яких не знали молдавської мови) стали слухняним знаряддям для збору данини та дотримування порядку.

Адміністративна влада у буковинських землях не була відділена від судової. Головним суддею був господар, який радився із боярами тільки під час розгляду найвизначніших справ. Звернутись до нього зі скаргою міг будь-який вільний чоловік, хоча на практиці реалізувати таке право було непросто. Найчастіше від імені господарів справи вирішували ворники. Вони розглядали злочини посадовців, кримінальні справи тощо. Ворники мали право карати на смерть, хоча лише за важкі злочини. До писаного законодавства зверталися досить рідко. Насамперед суд у буковинських землях відбувався за нормами звичаєвого права. Навіть після встановлення австрійського панування новоприбулі чиновники змушені були констатувати, що писаних кодексів законів не існувало, що значно утруднювало юриспруденцію. Сільські старости організовували суд без ґрунтовних правових знань, покладаючись лише на здоровий глузд. Інколи для розгляду заплутаних справ залучали православного митрополита Ясс, проте до його допомоги вдавались лише коли справа безпосередньо зачіпала інтереси церкви. Буковинські села мали чіткі межі — хотарі. Місцева знать використовувала такий поділ для визначення границь своїх володінь. Вільні села очолювали кнези (кенези), жудити або ватамани, які, щоправда, для управління залучали раду «найстарших і наймудріших» вільних селян [335].

Якщо сільське населення мало насамперед руське (українське) коріння, то міста Буковини у цьому плані відрізнялися поліетнічністю. Відомий дослідник Р.Ф. Кайндль відзначав, що місцеве міське життя почало розвиватись тільки тоді, коли у краї стали селитися німці [336]. Хоча такий погляд видається занадто категоричним, вплив німецького права на розвиток міського устрою справді був значним. Великими волосними центрами були Хотин і Чернівці. Хоча вони підпорядковувалися молдавським господарям, у них існувало право на самоврядування. Чернівецьку громаду очолювали війт, або шолтуз, і 12 вибраних пригарів, або журатів. Вони займались управлінськими та судовими справами, посвідчували угоди купівлі-продажу, захищали інтереси міста перед урядовцями господаря тощо. Під час вирішення особливо важливих справ ці чиновники радились із іншими мешканцями — ухвалені грамоти за таких обставин складались зі вказів-

[334] Никифорак М. Буковина у складі Молдавського князівства: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 306: Правознавство. С. 5—6.

[335] Там само. С. 6—7.

[336] Кайндль Р. *Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення* / пер. з нім. В.Ю. Іванюка. Чернівці, 2005. С. 47.

кою на «інших добрих городян» [337]. Схожа організація міської влади існувала у Хотині. Поруч із німецькою, руською, молдавською громадами у містах мешкало чимало євреїв, а також іншого торгового люду (турків, вірмен тощо).

Організація місцевого управління тривалий час не зазнавала серйозних змін. Лише 1713 р. Хотинська фортеця перейшла під безпосереднє управління Османської імперії, перетворившись на центр Хотинської райї (сюди увійшли території сучасних Хотинського, Новоселицького та Кельменецького районів). У XVIII ст. традиційне молдавське волосне управління поступово скасовували, влада зосереджувалась у руках турецького паші. Зокрема, Чернівецьку волость 1741 р. розподілили на чотири околи: Дністровський, Міський, Прутський і Черемошський. У кожному околі діяло по двоє збирачів податей — злоташів. Діловодством займалось по три логофети (писарі) разом із майже сотнею биранів (судових виконавців). Порядок забезпечував чауш, якому підпорядковувалися умблатори (кінні слуги) та арнаутки (охоронці порядку). Прикордонну та митну службу на Буковині несли капітан, чотири віцекапітани і майже сотня калаврашів (кіннотників). Менші управлінські зміни відбулися у селах — управління тут так само здійснювали сільські старости, яким підпорядковувалось декілька ватманів [338]. У такому вигляді буковинські землі увійшли до складу Австрійської імперії, яка стала політичним медіатором у російсько-турецькій війні й надалі трансформувала життя у краї за новими правилами.

Для історії Закарпаття важливим став 1526 р., коли під Могачем угорська армія зазнала поразки від османського війська. Це поклало край самостійному розвитку Угорського королівства, територія якого опинилась у складі кількох держав. Зокрема, землі між Тисою і Дунаєм (разом зі столичним містом Будою) захопили турки, дворяни південно-східної частини Угорщини перейшли під владу Трансильванії, а нобілі північно-західних комітатів визнали своїм правителем Фердинанда I з династії Габсбургів.

За таких обставин Підкарпатську Русь поділили на дві частини: центральні та західні райони сучасного Закарпаття з містами Мукачево, Берегово, Севлюш, Мараморощина, Хуст і Тячів перейшли до володіння Трансильванії, тоді як Ужанський комітат із містом Ужгород і ужгородським, невицанським і середнянським замками опинився під владою австрійських Габсбургів. Такий пограничний статус виявився руйнівним для місцевого побутового укладу. В умовах постійного протистояння мусульманського та християнського світів руському (українському) населенню доводилось постачати продуктами ворогуючі війська, що призводило як до виснаження ресурсів, так і значних людських втрат. «Австрійська» частина закарпатських земель опинилась у підпорядковуванні Пожонського (Братиславського) намісництва. Її поділили на чотири жупи (області), очолювані призначеними із Відня управлінцями, які мали фактично необмежені повноваження. Однак «абсолютне» підпорядкування цих володінь австрійській

[337] Там само.

[338] Никифорак М. Буковина у складі Молдавського князівства... С. 7.

владі було досить умовним. Насправді важливу роль в управлінні продовжували відігравати угорські магнати, яким належали величезні земельні володіння. До місцевого руського (українського) населення тут ставились упереджено: некатолики зазнавали релігійних утисків, тривала повзуча асиміляція, коли руський елемент витісняли в малообжиті гірські регіони [339].

Прикордонна боротьба розгорнулась також із Трансильванським князівством. Від 1629 р. князь Дьєрдь Ракоці остаточно опанував Мукачівську домінію, поступово зробивши її своїм спадковим володінням. Його нащадки володіли цими землями до встановлення австрійського панування 1711 р. Мукачево стало столицею Трансильванського князівства. Трансильванські володарі ставилися до місцевого населення із більшою повагою. Зокрема, 1646 р. в Ужгороді було схвалено унію, внаслідок чого гарантували збереження обряду православної церкви, ведення богослужіння рідною мовою, визнання влади Папи Римського, обрання єпископа місцевим русько-українським духовенством (із подальшим затвердженням кандидата у Римі), зрівняння у правах уніатського та католицького духовенства [340]. В умовах усе більшого впливу католиків і західнохристиянського кліру такий крок дав можливість зберегти та захистити культурно-релігійне життя місцевого слов'янського населення загалом.

Водночас Трансильванія перебувала під протекторатом Османської імперії, що робило її законною ціллю для австрійських вторгнень. Унаслідок австро-турецької війни 1683—1699 рр. за Карловицьким договором Австрії відійшло Південно-Східне Закарпаття. Така консолідація земель мала позитивне значення не тільки для руського, а також і для угорського населення.

На початку XVIII ст. терени Закарпаття були охоплені визвольною війною угорців на чолі із Ференцем II Ракоці. Повсталі під його проводом «куруци» розбили наймані війська Габсбургів і звільнили усю Північно-Східну Угорщину. Водночас лідер виступу не зміг виконати усі надані раніше обіцянки, тому у його війську стався розкол. Австрійці зуміли скористатись цим, до того ж деякі угорські нобілі відкрито перейшли на сторону Австрійської імперії. 1711 р. визвольний рух зазнав остаточної поразки, і закарпатське населення опинилось під австрійською владою. Землі отримували нові фаворити. Наприклад, 1728 р. Мукачево із велетенською округою перейшло під управління єпископа Бамберзького і архієпископа Майнцького графа Лотара-Франца Шенборна. У володінні Шенборнів опинилась величезна Мукачівсько-Чинадіївська домінія (латифундія), що складалась зі 152 сіл, чотирьох міст, 15 присілків. Сюди почали запрошувати німецьких колоністів, надаючи їм привілеї, луки і землі. Для невільного місцевого населення визиск був досить жорстоким: селяни перебували у повній залежності

[339] Остапенко Т. Правове становище Закарпатської України у складі Угорського королівства та Австро-Угорської імперії (XIII—XIX ст.). *European Political and Law Discourse*. 2017. V. 4. Is. 1. C. 91—92.

[340] Косач Т. Ужгородська унія: передумови виникнення та причини укладення. *Наукові записки. Історичні науки.* 2011. Вип. 8. С. 30—37.

від своїх землевласників, навіть не мали права без їхнього дозволу навчати дітей у школі. Лише від 1760-х років унаслідок реформ освіченого абсолютизму ситуація у становищі сільського населення змінилась [341]. Щоправда, впливи угорського нобілітету на землях Закарпаття вчергове значно посилились у XIX ст., коли розпочався новий етап асиміляції руського (українського) населення.

Суспільство західноукраїнських земель і його господарські практики. У Прикарпатті відносний спокій, породжений воєнними виправами та природними катаклізмами, настав тільки після 1711—1713 рр. Згасла епідемія чуми. Розорені території повільно повертались до життя, відроджувались спалені поселення, почали з'являтись нові міста, пожвавилась економіка. По Сяну і Західному Бугу продовольчі товари та лісопильні напівфабрикати знову сплавляли до Вісли і Гданська, звідки їх вивозили у німецькі держави. Так само відновився Дністровський шлях. Певну стабілізацію після 1711 р. почали переживати і містечка та села на Закарпатті. Відродились економічні зв'язки і шляхи через Верецький, Торуньський, Ужоцький і Яблуницький перевали. 24 жовтня 1760 р. поселення Сможе на шляху до Верецького перевалу отримало магдебурзьке право, що надало йому містечковий статус, і там розгортались двічі на рік значні триденні ярмарки [342]. Етнічні зміни у складі населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття переважно помітні на прикладі міст. Так, найбільше місто Львів мало чотири громади: католицьку, православну, вірменську та іудейську. Дві останні були однорідними в етнічній основі й у побуті та діловодстві користувались відповідно своїми мовами. Православна громада охоплювала як русинів-українців, так і економічно потужну грецьку діаспору, яка підтримувала українські братства. Католицька громада, яка майже до середини XVI ст. була переважно німецькомовною, а далі певний період тут лідирували італійці, вже з рубежу XVII—XVIII ст. стала переважно польською. Офіційне міське діловодство велось латинською мовою, і православні братства у своїх школах теж запровадили вивчення латинської мови ще з кінця XVI ст. Католицька громада зосередила в собі владні важелі, відсторонюючи від адміністративних посад різних рівнів представництво інших громад, попри королівські декрети і привілеї, які проголошували рівні права. Православних також намагались витісняти з цехів, привілеї деяких із них взагалі робили участь у цехових організаціях винятковою прерогативою католиків. Представники православної громади ввійшли у львівські міські уряди лише в середині XVIII ст. [343]

Але не тільки великі міста (*civitas*), а й ряд малих міст (*oppidum*) ставали поліетнічними і поліконфесійними. Так, наприклад, поблизу Львова у місті Миколаєві католики (майже винятково поляки) становили менше 5 % (на один костел

[341] Галушко К. Закарпаття у XVIII — першій половині XIX ст. *Енциклопедія історії України: Україна—Українці*. Кн. 2. Київ, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=2.13. 7

[342] Smorz. *Słównik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 10. Warszawa, 1889. S. 916—918.

[343] Капраль М. *Національні громади Львова XVII—XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів, 2003. 439 с.

у середмісті припадало чотири церкви у кожній з його околиць). Магдебурзький привілей взагалі забороняв євреям мати у місті або передмістях якусь нерухомість [344]. У сусідньому ж Роздолі, навпаки, ледь не половина населення належала до іудейської громади, далі йшла католицька польська громада, а українці становили менше 20 % мешканців[345]. Подібна ситуація спостерігалась і на Закарпатті, де у містах були значні католицькі громади, представлені в основному німцями-сасами. З рубежа XV ст. православні громади підсилили серби-раци. З цього періоду у передмістях стали осідати і циганські громади. Угорські поселенці, яких також більшало, масово ставали реформатами-кальвіністами [346].

Більшість міст мали магдебурзьке право, відповідно їхнє населення залишалось особисто вільним. Міський статус (вільні королівські, приватні чи церковні міста) відігравав якусь роль лише у двох сферах — міста платили податки королівським старостам або власникам; у приватних і церковних містах власники також мали певну квоту щодо членства у раді або лаві.

Найбільше зміни торкнулися сільського населення. Хоча і надалі залишались села на різному праві (у передгір'ях Карпат характерними були поселення на так званому *волоському праві* з кенезами-князями та крайниками на чолі, на новоколонізованих землях, особливо на місцях викорчуваних лісів, засновували *слободи*, на певний час повністю звільнені від податків), з кінця XVI ст. більшість селян польської частини Речі Посполитої були перетворені на підданих, державці яких отримували і судову владу над ними. Щоправда, закон дозволяв власникам продавати лише цілі села і маєтки з підданими, що забезпечувало цілісність підневільних селянських родин. Однак навіть у гірських селах власники намагалися збільшити залежність підданих. Так, на початку XVIII ст. панщина тут становила чотири дні на рік від двору, до середини цього століття вона зросла до 28 днів [347].

Спротив населення призвів протягом 1738—1759 рр. до значного спалаху опришківського руху, який охопив підгірське Прикарпаття та Закарпаття, висунувши таких знакових ватажків, як Олекса Довбуш, Василь Баюрак, Іван Бойчук та ін. Загалом типологічно подібний до гайдамацьких виступів на Правобережжі в частині соціального складу учасників, форм спротиву та переслідуваних цілей рух опришків, документально фіксований на західноукраїнських теренах наприкінці першої третини XVI ст., мав стійку традицію своєї активізації синхронно до великих протестних хвиль, що прокочувалися ранньомодерною Україною в часи піків боротьби за незалежне існування. Якщо в першій половині XVI ст. наслідки виступів опришків були особливо відчутними на Покутті, то вже в його другій

[344] Войтович Л., Ощипок Н. *Миколаїв над Дністром: місто і люди.* Львів, 2020. С. 213—218.

[345] Войтович Л. Доля і недоля міста Роздолу. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. Львів, 2006. С. 177—224.

[346] Войтович Л. Берегове на українсько-угорському пограниччі: міфи та історія. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*. Львів, 2020. С. 21—55.

[347] Papée F. *Skole i Tucholszczyzna*. Lwów, 1901. S. 59—60.

половині їх загони з'являються у Галицькому Прикарпатті й на Поділлі. 1580 р. опришківськими виступами були охоплені значні території Руського воєводства, Буковини та Закарпаття. У 1630—1640-х роках рух перенісся до Західного Прикарпаття, надалі синхронізуючись, по суті, із соціальною складовою революційного виступу в козацькій Україні [348].

Часто шляхта, постійно займаючи гроші у єврейських лихварів, віддавала їм в оренду не тільки цілі маєтки, але й королівські староства, які отримувала від корони як плату за виконовувану службу. У Прикарпатті на *гаївках* в свято Пасхи досі співають пісень про Зельмана, який закривав на свята церкви, змушуючи вносити плату, тож люди йшли у гори, запалювали вогнища і так святкували. Реальний Зельман Вольфович протягом 1729—1754 рр. по смерті дроговизького старости і коронного польного гетьмана Станіслава Хоментовського тримав в оренді Дрогобицьке староство від його вдови Дороти Тарлової. Вочевидь, що доходів цього староства з солеварнями йому було замало, тож він притискав ще й християн в найбільші свята. 1753 р. дрогобицьким старостою став коронний польний гетьман Вацлав Жевуський. Проти Зельмана було розв'язано судовий процес, де його обвинувачували навіть у чорнокнижництві. 1755 р. процес закінчився винесенням смертного вироку. Але дрогобицький кагал добився заміни смертної кари на довічне ув'язнення, звідки Зельман пробував втекти, знов отримав присуд до страти, однак зберіг життя, прийнявши християнство, і помер після 1757 р. у монастирі кармелітів як Єнджей Обачинський [349].

Частина магнатів, звертаючи увагу на неефективність використання підданих, намагалась зацікавити їх економічно. Зокрема, так поступали Жевуські. Роздільська економія у Руському воєводстві була реорганізована польним коронним писарем і подільським воєводою Міхалом Юзефом Жевуським (1699—11.01.1770) у багатогалузеве взірцеве господарство, яке помітно випереджало свій час. До її складу входило 11 сіл, у шести з яких існували панські фільварки: Крупсько, Березина, Черниця, Пісочна, Бережниця з присілком Журавлів, Демонський ключ і Голешів з Лапшином [350]. Керівництво економією здійснювала спеціально призначена особа, якій підлягали адміністратори фільварків і призначені ними гуменний, побережники, лісничі, мірошники. Економ вів і господарський облік прибутків і витрат, щорічно 1 грудня складав звіт перед власни-

[348] Висіцька Г. *Опришки: легенди і дійсність*. Ужгород, 2007; Грабовецький В.В. *Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.* Львів, 1966. С. 66—79, 82—142, 169; Його ж. *Олекса Довбуш (1700—1745).* Львів, 1994; Целевич Ю. Дальші вісти про опришків. Ватаги Олекса Довбуш і Василь Баюрак. *Діло* (Львів). 1890. 27.01, 29.01, 30.01; Його ж. Останні історичні вісті про опришків XVIII ст. *Руська історична бібліотека. Т. 19: Розвідки про народні рухи в Україні-Руси в XVIII віці*. Львів, 1897.

[349] Balaban M. Zelman, burmistrz kahału w Drohobyczu. *Nasz kraj* (Lwów). 1909. No. 1—2; Wiślicz T. *Zelman Wolfowicz i jego rządy w starostwie Drohobyckim w połowie XVIII w.* Kraków, 2020. 265 s.

[350] Центральний державний історичнй архів України у Львові (далі — ЦДІАУК). Ф. 181. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 2-4.

ком [351]. Адміністратори за свою роботу отримували солярію — 120 злотих на рік, а крім того, ординацію, яка у Роздільській економії складала 6—8 півмірок жита, 1—2 півмірки пшениці, 4—6 півмірок ячменю, 2—4 півмірки солоду, 4—6 півмірок гречки, 1—1,5 півмірок гороху, 1—1,5 півмірок вівса, одну корову або замість неї фаску масла, годованого кабана, бочку солі, півсоток конопляного полотна і 0,5 півсотка конопляного насіння в рік. За все спожите понад ординацію адміністратор платив зі своєї солярії [352]. На фільварках частково використовувалась наймана праця. У Роздолі періодично перебували підстарости Дроговизького староства, яке належало Жевуським, та адвокатії Демня. Підстарости отримували подібну до адміністраторів платню.

У сільському господарстві економія Жевуських практикувала запровадження передової аграрної технології; крім традиційних культур, тут підтримували і стимулювали вирощування льону, конопель та хмелю. Старанно контролювали урожайність, розробляли заходи підтримки виробників реманентом, посівним матеріалом [353]. Приділяли увагу і городині, яку пізніше «нав'язували» міщанам Роздолу, що іноді призводило до значної заборгованості міста перед власником [354].

Продукцію рільництва складували у Роздолі, частина її йшла для потреб двору, значну частину використовували як сировину для переробки, а решту реалізовували роздільським міщанам, а також продавали на ринках інших міст. Мала економія і водяний млин у Роздолі, який часто здавали в оренду. Іноді через недогляд орендарів млин ламався (так трапилося у 1768—1770 рр. у Роздолі та Черниці, де млини тримали в оренді роздільські міщани [355]). У тваринництві Роздільська економія практикувала спеціалізовані ферми, на яких працювали певні сім'ї, отримуючи також і заохочувальну плату у вигляді частини вирощеної продукції. Такі ферми спеціалізувались на вирощуванні свиней, гусей, качок, курей, а також великої рогатої худоби.

За організацією праці ці структури значно випереджали свій час. Але подібним структурам потрібна і підтримка держави, хоча б така, яку мали у XVIII ст. піддані Жевуських у Черниці, Березині, Крупську та інших селах. Спеціалізовані тваринницькі ферми Жевуських були досить ефективні. Роздільські різники змушені були купляти тільки худобу, вирощену в економії. Більшість м'яса реалізовували на ярмарках у інших містах. Було поширене бджільництво (з XVIII ст. відомо 14 пасік у середньому по 70 вуликів-пнів) і ставкове господарство (у Роздолі Жевуським належав один ставок, решта були власністю міста) [356]. Зрозуміло, що ефект від такого господарювання був значним. Мед у «роздільських півбочках» розвозили на ринки Роздолу, Ходорова, Берездівців, Княгиничів та Мико-

[351] Там само. Спр. 436. Арк. 48.

[352] Балабушевич Т.А. *Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст.* Київ, 1993. С. 39—40.

[353] Там само. С. 41—59.

[354] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 760. Арк. 24.

[355] Там само. Спр. 415. Арк. 4; Спр. 307. Арк. 1, 61

[356] Войтович Л. Роздільська економія. *Громада* (Миколаїв). 1994, 30.06, 5.07, 7.07, 12.07.

лаєва. Особливою гордістю Жевуських був кінний завод у Роздолі, де розводили «тарантованих» (білих в яблуках) коней, яких використовували переважно для парадних виїздів. Розводити їх почали у 60-х роках XVIII ст. Протягом 1763—1772 рр. кількість кобил у табуні коливалась у межах 23—32, огирів — 6—16, загалом табун нараховував 42—73 коні [357]. Навіть вибракованих із табуну коней реалізовували за добрі гроші [358]. Часто цей табун переганяли до Черниці, де росла особлива трава, після якої шкіра коней набувала блиску і здавалась оксамитовою. Ця порода досі зветься в Угорщині «роздільською».

Майже з часів заснування міста Роздолу у ньому виробляли пиво та горілку. Кращими майстрами в цій галузі були українці. Гарнець [359] горілки в середньому коштував 3 злотих 6 грошів [360]. 1768 р. місто платило 46 злотих шележного та 33 злотих чопового податку [361]. Від горілчаних котлів платилося по 30 злотих шележного і 20 злотих чопового, від продажу 100 кварт горілки до шележного йшло 3 злотих, а до чопового — 2 злотих, від продажу бочки пива у 60 гарнців — 1 злотий 10 гривнів шележного та 1 злотий чопового [362]. Жевуські оцінили вигоди від цього промислу. З середини XVIII ст. економія збудувала цілий комплекс: бровар у Роздолі з п'ятьма горілчаними казанами (на ньому працювали також бондар, котляр і коваль), гуральні у Черниці, Крупську та Деменці. Крім того, їм належала гуральня у Дроговижі. Ці заклади здавали в оренду роздільським міщанам, які мусили, за умовами угоди на оренду, купляти сировину (жито, гречку, ячмінний солод) та дерево у орендодавця. Розвиток цього промислу стимулював також місцевих ремісників, які виготовляли дерев'яне та бляшане обладнання. У 1760—1780 рр. на горілку переробляли 15—18 % зібраного зерна [363]. Економія будувала у селах шинки і здавала їх в оренду, зобов'язуючи шинкарів торгувати своєю горілкою. Подібно поступало і місто, здаючи шинки та корчми в оренду, водночас забороняючи завезення горілки та пива зі сторони. Пиво виробляли кількох ґатунків: «ординарне» йшло на продаж у самому Роздолі, «дубельтове» та «напівдубельтове» поставлялось на ярмарки до Львова, Стрия, Дрогобича та інших міст. Славилося місто і обробкою червоного вапняку. Буси-коралі роздільської роботи ще до 1939 р. можна було знайти на ринках мало не всієї Галичини [364].

Чиселенним і сильним був також ткацький цех у Роздолі. Тут виробляли лляне і конопляне полотна. На фільварках і по селах, що належали до Роздільської економії Жевуських, вирощували льон і коноплі, а також на примітивних домашніх верстатах робили полотна, які пізніше «доводили до кондиції» міські майстри. Особливо багато людей займалось ткацтвом у Черниці та Пісочній.

[357] Балабушевич Т.А. *Аграрна історія Галичини...* С. 65, 69.
[358] Там само. С. 65.
[359] Краківський гарнець, яким користувалися у Руському воєводстві, був рівний 2,75 л.
[360] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 1059. Арк. 93.
[361] *Akta grodskie i zemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*. T. 10. Lwów, 1884. S. 577.
[362] Лаба В. *Історія міста Розділ від найдавніших часів до 1939 року.* Львів, 1998. С. 6.
[363] Балабушевич Т.А. *Аграрна історія Галичини...* С. 78.
[364] *Słownik geograficzny...* T. 9. Warszawa, 1888. S. 830.

Так, 1742 р. лише з фільварків Жевуських було завезено 29 півсоток льняного, 50 півсоток конопляного та 26 аршин згрібного полотна. Півсоток дорівнював 50 аршинам. За півсоток сільським ткачам платили 3 злотих 10 грошей від льняного, по 2 злотих 10 грошей від конопляного та згрібного полотна [365]. У період 1756—1770 рр. плата зросла: за півсоток льняного полотна вона сягнула 4 злотих, конопляного — 3 злотих 15 грошей, згрібного — 2 злотих 15 грошей. Сільські ткачі здавали полотно в рахунок повинностей [366], з певними заохоченнями (за міток ниток — 6 грошів [367]), а цеховим майстрам повністю оплачували їхню роботу, крім того, вони мали постійне замовлення економії [368].

Вироблені полотна економія реалізовувала сама, продаж був успішним. У середині XVIII ст. економія поставила дозорцем за виробництвом і поставкою полотна Берка Литвака. Він звітував безпосередньо перед графом Жевуським і наглядав за обліком усіх толокняних культур, виробництвом полотна і його якістю, відповідав за оплату сировини та розрахунок з ткачами. Він же регулював і самі замовлення та взаємини із ткацьким цехом. Спеціально розроблена інструкція вимагала: «При передачі ткачам пряжі необхідно було перш за все переміряти довжину основи, перерахувати і наказати, щоб півсоток був такої самої довжини, шириною в два аршина, необхідно стежити, щоб ткач кожний півсоток з невідрізаною основою приніс на склад до п. Яворського, який у присутності ткача переміряє півсоток і відріже, оставляючи з начинням при кожному півсотку. В кінці півсотка на полотні має бути написано чорнилом прізвище ткача та скільки аршин» [369].

Полотна, вироблені цеховими майстрами, а також виправлені ними полотна сільських ткачів, купувала оптом Роздільська економія. Вони мали збут не лише в Галичині, але і далеко за її межами. 1754 р. Жевуські відправили тільки до Гданська 33 штуки конопляного і 1411 згрібного полотна [370]. Крім власного виробництва, вони купували полотно у Дрогобицькій, Комарнівський, Жидачівський та Добромильський округах. Зі складів у Роздолі полотно відправляли на ринки Львова, Кам'янця-Подільського, Варшави та Бендер, де Жевуські були монополістами.

Основні товарні потоки транспортували Дністром, причому до кінця XVIII ст. Розділ залишався «крайнім» портом [371]. Купецтво Роздолу не могло не використовувати такої нагоди. Роздільська економія Жевуських — також. Найпоширенішими у дністровській флотилії були так звані дубаси — зроблені з дуба традиційні «руські» річкові судна [372]. Довжина дубаса досягала 40 ліктів,

[365] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 1081. Арк. 14.
[366] Там само. Спр. 875. Арк. 1.
[367] Там само. Спр. 1086. Арк. 32.
[368] Там само. Спр. 1417. Арк. 22.
[369] Там само. Спр. 1081. Арк. 27.
[370] Там само. Спр. 1447. Арк. 49.
[371] Dzieduszycki W. Podroż dla doświadczenia spławu Dniestrowego w r. 1785. *Przyjaciel Ludu.* 1843. T. 1. S. 62—69.
[372] Kutrzeba St. *Żeglarstwo wislane*. Warszawa, 1920. S. 3.

ширина — 10,5 ліктів (1 лікоть мав 59,95 см). Парусів дубас не мав, а рухався за допомогою 10—14 весел. Обслуга такого судна складала 8—14 осіб і мала на борту спеціальну буду для відпочинку. Перевозили дубасами зерно, полотна, шкіри, сіль, залізні вироби. Вантажопідйомність дубаса становила 20 лаштів (1 лашт мав 60 корців, 1 корець — 6 пудів), тобто приблизно 40 тонн [373]. Будували дубаси переважно в Усті (недалеко від Роздолу вище по Дністру) на спеціальних стапелях, званих «палями». Напевно, подібні верфі були і у самому Роздолі, але вони не встигали виконувати всі замовлення, тож доводилось звертатись до майстрів з Устя, які славились давніми традиціями подібної роботи. Зокрема, у датованому 1738 р. листі М.Ю. Жевуського до економа Роздільської економії є нагадування, щоби той прослідкував за будівництвом двох дубасів, замовлених в Усті [374].

Загалом Роздільська економія була багатогалузевим господарством, в якому за прибутковістю виділялось виробництво заліза. «Димарка» у с. Демні продукувала останнє у штабах, виготовляла обручі для бочок, лемеші для плугів, серпи та коси, цвяхи та чавунні пічки. Сировиною була болотна руда, температура плавлення якої давала змогу обходитись без потужних пристроїв для нагнітання повітря. Болотну руду копали біля Надітич та Верина. Заготівлю дров і виготовлення древесного вугілля провадили у столецьких лісах. Згідно з інвентарем сіл Надітичі, Верин, Стільсько, Ілів і Воля Велика, піддані мусили добувати руду, заготовляти дрова та випалювати древесне вугілля і доставляти все це до Демні. Значну його кількість використовували і на внутрішні потреби. Вугілля продавали роздільським ремісникам за ціною від 1 до 10 корців [375].

Кожен підданий із Надітич, Верина, Стільська, Ілова, Великої і Малої Волі та Демні мав відробити в рахунок шарварків 10 днів на копанні руди та два дні на ремонті кузні [376]. За роботу понад інвентар платили гроші. 1738 р. М.Ю. Жевуський звільнив підданих цих сіл від сплати мит за проїзд через мости та греблі для транспортування сировини та матеріалів до Демні [377]. На виробництві заліза працювали наймані майстри. 1765 р. таких було лише 17 [378]. Разом за рік «димарка» давала близько 2500 центнерів залізних виробів (польський центнер дорівнював 64,8 кг) [379]. Платили за центнер заліза у штабах 18 злотих або 5 талерів. Вироби із заліза коштували дорожче. Періодично все залізне виробництво здавали в оренду за досить значні суми: 1740—1742 рр. — за 10 тис. злотих, 1745 — 9 тис., 1763 — 15 тис., 1778 — 15 124 злотих і т. д. [380] Судячи з кошторису витрат

[373] Гошко Ю.Г. *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV—XIX ст.* Київ, 1991. С. 74—75.

[374] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 1066. Арк. 3.

[375] Гошко Ю.Г. *Промисли і торгівля...* С. 94.

[376] Там само. С. 101.

[377] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 1066. Арк. 13.

[378] Там само. Спр. 230. Арк. 110.

[379] Карпинець І. Галицькі залізні гути та їх продукція в рр. 1772—1848. *ЗНТШ.* Т. 154. Львів, 1937. С. 151—152.

[380] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 1528. Арк. 2—58.

на ремонт, привід основних механізмів був водяним [381]. Забороненим був продаж заліза чужим купцям [382]. Роздільські майстри до початку XIX ст. використовували дем'янські залізні штаби для виготовлення обручів для бочок під пиво та залізних скоб і цвяхів для кораблів. Виробництво заліза відбувалось також у Верхньому Синєвидному [383] та в інших місцях [384].

Поважну роль відігравало роздільське купецтво. Позаяк економія брала у свої руки оптову реалізацію ремісничих виробів, заліза та полотна, а також значної частини сільськогосподарської продукції (ще у 1714—1719 рр. Жевуські продавали хліб місцевим купцям, а вже з середини XVIII ст. повністю самі здійснювали оптову торгівлю, збудувавши шпихлір у Роздолі; з цього шпихліра відправляли оптові партії в інші місця, а також продавали зерно міщанам [385]), то купці, крім дрібної торгівлі, зайнялись продажем худоби та забезпеченням ремісників сировиною, насамперед шкірою, через що кількість шевців у місті невпинно зростала. Так, купець Берко 1767 р. на ярмарці у Вроцлаві тільки одному клієнту мав продати 72 воли [386]. У торгівлі волами та кіньми роздільські купці поступались тільки купцям із Журавна.

Загалом західноукраїнські землі до середини XVIII ст. змогли подолати наслідки кризи, спричиненої війнами попередніх десятиліть, і демонстрували досить інтенсивний рівень господарського розвитку.

Культурні характеристики. В останній чверті XVII — протягом XVIII ст. у західноукраїнських землях спостерігалась певна позитивна динаміка в культурній і освітній сферах [387]. Спочатку освіта традиційно залишалась під контролем і управлінням церкви. 1746 р. король Август III своїм привілеєм дозволив василіанам утримувати латинські школи з викладанням всіх наук по філософію [388]. Такі школи зазвичай підтримували місцеві магнати. Зокрема, староста канівський Миколай Василь Потоцький опікувався навчальним закладом у Бучачі (1721) [389]; підстолій коронний князь Станіслав Любомирський — у Шаргороді (1749) при Миколаївському греко-католицькому монастирі (під кінець XVIII ст. тут навчалося майже 600 учнів) [390]; барський староста князь Францішек Фердінанд Лю-

[381] Там само. Спр. 230. Арк. 100.

[382] Гошко Ю.Г. *Промисли і торгівля...* С. 100.

[383] *Історія міст і сіл УРСР. Львівська область.* Київ, 1968. С. 711.

[384] Карпинець І. Галицькі залізні гути... С. 141—151.

[385] ЦДІАУК. Ф. 181. Оп. 2. Спр. 515, 524, 553.

[386] Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 1076—1077.

[387] Александрович В. Між Сходом і Заходом: мистецтво XVII ст. *Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів, 1998. С. 101—122; Його ж. Мистецтво «галицького регіону»: співвідношення традиції та впливів у його еволюції до кінця XVIII століття. *Warszawskie Zeszyty ukrainoznawcze. Studia Ukrainika*. T. 15—16. Warszawa, 2005. S. 11—23.

[388] Савич А. *Нариси історії культурних рухів по Вкраїні та Білорусі в XVI—XVIII ст.* Київ, 1929. С. 259.

[389] Стоцький Я. *Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712—1996)*. Львів, 1997. 160 с.

[390] Кравчук В.І., Нігальчук М.Л. Шаргород. *Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область*.

бомирський — у Любарі (1758) при Свято-Георгієвському василіанському монастирі (1784 р. тут здобували освіту 450 осіб) [391] та в Умані (1768) [392]; воєвода любельський Антоній Бенедикт Констанцій Любомирський — у Барі (1754) з бурсою для 12 дітей із бідних сімей (барська василіанська школа була найбільшою на Поділлі і налічувала 700 учнів) [393]. Василіанські школи у Володимирі, Холмі та Бучачі були шестикласними [394]. У більших містах продовжували функціонувати братські школи, а при значних монастирях, як св. Юрія у Львові, св. Онуфрія у Лаврові чи Підгорецькому, — монастирські школи, де викладали навіть філософію [395].

Функціонували школи ордену піарів у Межиріччі (300 учнів), Холмі (120 учнів), Золочеві, Львові, Дубровиці, Любешові. Туди приймали й українців грекокатоликів. У школах піарів викладали латину, польську, німецьку і французьку мови, арифметику, геометрію, фізику, астрономію, географію, історію і риторику [396]. У вірменській колегії театинців у Львові протягом 1665—1784 рр. поруч із 130—140 вірменами здобули освіту й 200 українців. У колегії викладали латину, риторику, філософію, теологію, церковну історію і канонічне право [397]. Водночас меценатство польських магнатів і покровительство католицької церкви призвели до повного витіснення зі шкільництва української мови. Лідерство у галузі освіти намагався утримувати Єзуїтський орден. Засновані єзуїтами колегіуми, навчання в яких було доступним і для православних, охоплювали практично всю територію Західної України: Ярослав (1575—1773), Львів (1608—1773), Луцьк (1608—1773), Кам'янець-Подільський (1610—1672, 1700—1773), Перемишль (1626—1627, 1654—1773), Острог (1626/1627—1773), Вінницю (1630—1648, 1732—1773), Кросно (1631—1773), Олику (1638, як філія Замойської академії), Бар (1646—1666, 1749—1773), Овруч (1685—1773), Красностав (1688—1773),

Київ, 1972. С. 700—710; Szczygielski W. Lubomirski Stanisław H. Szreniawa (1704—1793). *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18/1. Zesz. 76. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 50—53.

[391] Жилюк С., Кострица М. Любарський Свято-Георгієвський монастир. *Болохівщина: земля і люди.* Т. 20. Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. С. 121—123; Лось В.Е. «Acta monasterii Lubarensis»: джерело до вивчення історії василіанського чернецтва Правобережної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 13. Київ, 2009. С. 224—241.

[392] Boniecki A. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Cz. 1. T. 15. S. 76—77.

[393] Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800. *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX ст.* Львів, 1902. С. 104; Pidlypczak-Majerowicz M. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu*. Warszawa; Wrocław, 1986. 272 s.

[394] Дзюба О.М. Василіанські та піарські школи. *Історія української культури.* Т. 3. Київ, 2003. С. 451.

[395] Ісаєвич Я.Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.). *Від Вишенського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні (XVI—XVIII ст.).* Київ, 1972. С. 33.

[396] Сірополко С. *Історія освіти на Україні*. Львів, 1937. С. 42.

[397] Ісаєвич Я.Д. *Джерела з історії української культури доби феодалізму*. Київ, 1972. С. 76.

Самбір (1702—1773), Кременець (1712—1773), Станіслав (1716—1773). З 1743 р. у колегіумах запровадили обов'язкове викладання історії. Пізніше при них для шляхти були створені платні лицарські академії (у Львові 1749 р., в Острозі 1751 р.), де викладали також фехтування, верхову їзду і танці [398].

Попри протидію сусіднього Ягеллонського університету у Кракові, набуття університетського статусу Львівським колегіумом (1661—1773), без сумніву, відіграло позитивну роль. У середньому на означеному відрізку часу тут навчалось 600—700 студентів, з яких третина були греко-католиками. Термін навчання становив п'ять років і закінчувався отриманням ступеня ліценціата або бакалавра. З 1673 р. університет мав право надавати наукові ступені магістра і доктора з філософії та теології. З 1688 р. читали курс філософії для світських студентів, з 1743 р. було запроваджено дворічний курс математики для професорів єзуїтських шкіл. 1769 р. було запроєктовано будівництво астрономічної обсерваторії [399].

На західноукраїнських землях діяло певне число друкарень, період активності яких, утім, був короткотривалим. Зокрема, 1670 р. почала працювати монастирська друкарня в Уневі (після певної перерви її діяльність було відновлено у 1732—1760-х рр. у статусі василіянської монастирської друкарні). У 1687—1688 рр. фукціонувала друкарня львівського єпископа Йосифа Шумлянського, 1693 р. засновано першу єврейську друкарню Урі Флебуса Галеві у Жовкві. Протягом 1708—1773 рр. працювала друкарня католицького братства Трійці при кафедральному соборі у Львові, 1733—1831 рр. — у Почаєві, 1735—1751 рр. діяла приватна друкарня Павла Гальчевського, 1753—1767 рр. — приватна українська друкарня Івана Филиповича, 1755—1785 рр. — друкарня Шліхтика і у 1769—1774 рр. — друкарня львівських францисканців. Найактивніше працювала друкарня львівських єзуїтів: за 1643—1725 рр. тут було видано 134 назви книг, 1726—1750 рр. — 272 назви і 1751—1773 рр. — 183 назви [400]. Утім, друкованих книг, особливо церковно-служебного характеру, не вистачало, тож і надалі в храмах і школах при церквах продовжували використовувати рукописні книги [401].

---

[398] Материалы для истории народного образования. *Киевская старина*. 1882. № 5. С. 282—292; № 6. С. 464—483; Bernarski S. *Upadek i odrodzenie szkol jezuickich w Polsce (studium z dziejów kultury szkolnictwa polskiego).* Kraków. 1933. S. 264; Puchowski K. *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej.* Gdańsk, 1999. S. 145—146.

[399] Finkel Z., Starzyński S. *Historia uniwersytetu Lwowskiego.* Cz. 1. Lwów, 1894. S. 20—26.

[400] Запаско А.П., Исаевич Я.Д. *Памятники книжного искусства. Каталог старопечатных книг, изданных на Украине*. Кн. 2. Ч. 1 (1701—1764 рр.). Львов, 1984. Кн. 2. Ч. 2: (1765—1800 рр.). Львов, 1984; Ісаєвич Я.Д. Видавничі осередки і друкарні. *Історія української культури*. Т. 3. С. 743—790.

[401] Запаско Я.П. *Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів, 1995; Фрис В. *Історія кириличної рукописної книги в Україні X—XVIII ст*. Львів, 2003; Її ж. До історії кириличної рукописної книги Перемишльської землі XVI—XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 130—135; Її ж. Культура переписування книг в Україні XI—XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Т. 15. Львів, 2006—2007. С. 235—242.

З другої половини XVII ст. на західноукраїнських землях відчутними стали впливи європейської архітектури барокко, а з середини XVIII ст. — рококо [402]. Після появи першої бастіонної фортеці в Олиці (1564) і проєктів Гійома Левассера де Боплана (1595/1600—1673/1685) тут міцно вкоренились традиції будівництва кутових бастіонів, сухих ровів із кам'яними арочними мостами та равелінів перед довшими куртинами, роль яких виконували часто старіші замкові забудови [403].

У церковному та цивільному будівництві найбільше самобутніх оригінальних рис зберегло дерев'яне зодчество, де виділяються гуцульський, лемківський і бойківський стилі [404]. Хрещаті гуцульські храми на кам'яному фундаменті, переважно п'ятизрубні, де середній квадратний зруб переходив у восьмикутник із високим стіжковим покриттям, досягали композиційного розмаїття за рахунок прямокутних гранчастих рамен різної пропорції, неоднаково орієнтованих до осей, та завершення об'ємів однією, трьома та п'ятьма банями (центральна баня вища від рівних між собою чотирьох інших) [405].

У Закарпатті тридільні церкви зазнали чеського впливу з використанням шпилів готичної форми: високий у центрі і чотири маленькі по боках (храми Різдва в Стеблівці, 1643—1648 рр.; св. Михайла у Крайникові, 1665—1668 рр.). Збереглися такі перлини, як церква св. Миколая у Данилові (1779) та Покрови у Кагорі (XVIII ст.). Гуцульська хата-гражда являла собою комплекс житлових і господарчих будівель, з'єднаних по периметру високою зрубною стіною. Всередені залишали двір прямокутної, ближче до квадратної, форми, вимощений кам'яними плитами. У хаті були дві кімнати з сіньми посередині (хороми), з правого боку — комора (кліть), притули для овець. Гража мала два входи (браму і фіртку) з протилежних боків. Усі будови і зрубна стіна були покриті ґонтом [406].

---

[402] Александрович В. Проект фасаду ратуші в Кам'янці-Подільському Яна де Вітте (1742 р.). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2006. Ч. 4. С. 22—27.

[403] Radłiński I. Dubno. *Słownik geograficzny*... T. 2. Warszawa, 1881. S. 194—197; *Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник*. Український архів. Т. 19. Нью-Йорк, 1970. XV+877 с.; Оконченко І. Бережанські фортифікації XVI—XVII ст. *Галицька брама*. Львів, 2002. № 7—9 (91—93). С. 8—11; Параційї В. Бережанський замок. *Там само.* С. 12—17; *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України:* Наук. збірник. Луцьк, 2006. 205 с.; Александрович В. *Інвентарі Олицького замку XVII—XVIII ст.* Луцьк, 2007. 276 с.; Його ж. Оборонні вежі середини XVI ст. в структурі бастіонних укріплень Олицького замку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині: Збірник наукових праць*. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 7—11; Тихий Б. Бережанський замок. Бережани. Місто біля Раю. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2013. Ч. 2 (191). С. 8—19; *Дубенський замок. Х. Історія та постаті: переосмислення.* Київ—Дубно, 2016. 48 с.

[404] Драган М.Д. *Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм*: У двох частинах. Харків, 2014. 450 с.

[405] Тарас Я.М. *Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект.* Львів, 2007. С. 417; Witkowski W. Wierbiąż Niżny — huculska (?) cerkiew na Liśce UNESKO. *Ochrona zabytków*. 2014/ 1 (264). LXVII. S. 141—163; Гавриш Л. Дерев'яні храми Гуцульщини в дослідженнях архітекторів та етнографів. *Вісник Львівської національної академії мистецтв.* Вип. 33. Львів, 2017. С. 65—75;

[406] Юрчишин Г., Стеф'юк Р. *Пам'ятки дерев'яного зодчества Гуцульщини*. Харків, 2012. 126 с.

Лемківські церкви мають канонічні три прямокутні зруби з нефом більшого розміру (від бароко перейшов восьмикутний зверху ламаний дах-палатка) і баштою замість бабинця, криті ґонтом і обшиті дошками. Для лемківського домобудівництва характерна довга хата (сіни, комора, стайня, стодола-«боїще») з великою курною пічкою, «грядами» (балки-полиці під стелею), глинобитною долівкою, чотирисхилим дахом, покритим житніми снопками-«жупами», та стінами з розписами вікон і дверей, які захищали деревину від гниття і вологи [407]. Бойківські церкви традиційно мають три куполи під одним дахом [408]. Бойківські довгі доми були з входом зі сторони подвір'я у сіни, які розділяли дві половинки, одна з яких виходила вікном до вулиці, а до другої половини примикали часом майстерня чи господарська будова та хлів і стодола. Буковинські церкви цього періоду теж мають низькі куполи, сховані під однією крівлею, як, приміром, церква св. Дмитрія в с. Луковиці. Подільські храми близькі до галицьких бойківських, але відрізняються своєрідним візерунком шоломоподібних глав. Характерним прикладом може бути трикупольна церква св. Юрія (1720) в с. Старі Хутори поблизу Вінниці. У храмі св. Миколи у Вінниці (1746) всі три зруби восьмигранні з широким арочним поясом і вертикалями бань з двома заломами [409]. На Волині будували строгіші, без різьби, однокупольні тридільні храми (церква св. Юрія в с. Кутрове, 1761) або трикупольні (церква св. Миколая у с. Бородичі, 1757 р.) храми.

Будівництво з каменю та цегли у західноукраїнських землях під впливом запрошених іноземних майстрів органічно вписувалось у європейські архітектурні стилі, де ренесансні традиції плавно переросли у барокові[410], а далі й у рококо. Напевно, найзнаковішими бароковими будовами були зведені за проєктами німецького архітектора Бернарда Меретина собор св. Юрія у Львові [411] і ратуша у Бучачі [412]. Б. Меретин також був автором проєктів костелів Непорочного Зачаття Діви Марії у Городенці, Воздвиження Чесного Хреста у Бережанах (1771), барокових костелів у Наварії, Винниках, Тарногруді, Лопатині, церви Успіння Діви Марії у Городенці, палацу М. Жевуського в Роздолі (Франкополь) [413]. Перлинами

[407] Файник Т. *Житло та довкілля: будівельні традиції Українських Карпат*. Львів, 2007. 204 с.

[408] Матвійчук М. Традиційні техніки покриття дахів на Бойківшині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 42. Львів, 2012. С. 373—392.

[409] Юрченко П.Г. *Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.).* Київ, 1949. 134 с.

[410] Шубарт П. *Бароко та його розвиток в архітектурі міст Східної Галичини*. Одеса, 2012. 329 с.

[411] Січинський В. *Архітектура катедри св. Юра у Львові.* Львів, 1934; Александрович В. С., Ричков П.А. *Собор святого Юра у Львові*. Київ, 2008. 232 с.

[412] Логвин Г.Н. Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі. *Питання історії архітектури та будівельної техніки*. Київ, 1959. С. 159—176.

[413] Krasny P. O problemach atrybucji architektury nowożytnej kościoly w Kołomyi, Busku, Brzozdowcach i Łopatynia a twórczość Bernarda Meretyna. *Folia Historiae Artium.* 1990. No. 30. S. 119—129; Вуйцік В.С. Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина. *ЗНТШ.* Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. Львів, 2001. С. 517—523; Возницький Б. *Микола Потоцький, староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сцінар Іоан Георгій Пінзель*. Львів, 2005.

барокової архітектури того часу стали також роботи архітектора голландського походження Яна де Вітте, генерал-лейтенанта і графа (з 1767 р.): Домініканський собор (1749), а також палац Любомиських у Львові на Ринку, перебудова львівського костелу Марії Магдалини та Домініканський костел в Тернополі (1749—1779) [414]. До цього грона європейських зодчих також належали німець Ян Готфрід Гофман, автор проєкту і будівничий Успенського собору у Почаєві (1771—1791) [415], та італієць Доменіко Мерліні [416].

Відповідних стильових змін зазнали не тільки класична скульптура з каменю, мармуру та глини, а й дерев'яна різьба [417]. Костели і церкви, придорожні монументи, надгробки, не кажучи вже про палаци, були заповнені скульптурами. Визначними майстрами цієї епохи були вже згадуваний Бернард Меретин і його соратник Йоган Георг Пінзель, автор скульптури Юрія-Змієборця та інших в соборі св. Юрія у Львові, скульптур Домініканського собору у Львові, Ратуші у Бучачі та інших пам'яток, які допомогли дослідникам вважати його зачинателем львівської школи скульпторів [418].

Високий рівень скульптурного мистецтва і різьби по дереву сприяв розвитку мистецтва гравюри на дереві та міді. Тут визначними майстрами були Никодим Зубрицький, який працював на замовлення монастирів у Крехові, Уневі та Львові [419]; ігумен Крехівського, Святоюрського у Львові та Гошівського монастирів

---

[414] Żyła W. *Kościoł OO. Dominikanów w Tarnopolu: 1749—1779 rr*. Lwów, 1917. 85 s.; Krasny P. Przyczynek do biografii Jana de Witte. *Buletyn Historii Sztuki*. R. 57. Warszawa, 1995. No. 3—4. S. 295—297.

[415] Łoza S. Hoffman Gottfried. *Słownik architektów i budowniczych polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*. Watszawa, 1931. S. 132.

[416] Tatarkiewicz W. *Dominik Merlini*. Warszawa, 1955. 189 s.; Idem. Wiadomości o życiu i planach Domonoka Merliniego. *Rocznik Historyi Sztuki*. 1956. No. 1. S. 369—423.

[417] Александрович В. Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років. *Ковчег: науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 339—346; Його ж. Каспер Каллерд — скульптор львівський та станіславський. Нова постать із середовища німецьких митців на західноукраїнських землях 1720—1760-х років. *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя*. Львів, 2012. С. 562—574; Його ж. Львівське середовище скульпторів європейської традиції першої половини XVIII століття. *Львівська національна галарея мистецтв. Дослідження і матеріали*. Вип. 3. Львів, 2012. С. 13—43.

[418] Hornung Z. Pinsel (Pinzel) imię nieznane (zm. ok. 1770). *Polski Słownik Biograficzny*. T. 26/2. Zesz. 109. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. S. 343—345; Ostrowski J. K. W kręgu mistra Pinsla: W związku z wystawą w Olesku i we Lwowie. *Folia Historiae Artium*. 1990. Nr. 26. S. 145—169; Idem. Jan Jerzy Pinzel — zamiast biografii. *Sztuka kresów wschodnich: materiały sesyi naukowej*. 1996. Nr. 2. S. 361—373; Кравич Д. Скульптор Пінзель — феномен мистецтва XVIII ст. *ЗНТШ*. Т. 236. Праці комісії образотворчого і ужиткового мистецтва. Львів, 1998. С. 135—145; *Іоанн Георг Пінзель. Скульптура. Перетворення*. Київ, 2007. 152 с.; Александрович В. Львівське середовище скульпторів європейської традиції першої половини XVIII ст. *Львівська національна галарея мистецтв. Дослідження і матеріали*. Вип. 3. Львів, 2012. С. 13—43; Лильо О.М. Львівське середовище скульпторів середини XVIII ст. *Військово-науковий вісник*. Вип. 20. Львів, 2014. С. 57—75.

[419] Попов П. *Матеріяли до словника українських граверів*. Київ, 2006. С. 45—46.

Діонізій Сінкевич, автор гравюр «Крехівський монастир» (1699, 1705) [420]; Юзеф Гочемський та його брат Адам [421]. Будівництво нових і відновлення старих храмів, як мурованих так і дерев'яних, постраждалих під час безперервних воєнних дій, стимулювали розвиток малярства, форми якого тримали за взірець репліки кращих сюжетів і робіт попередників [422]. Однак подих європейського малярства, розписи і мода на картини в палацах і міських ратушах впливали на зміни давніх традицій. Новаційними стали, наприклад, розписи храму св. Юрія у Дрогобичі (1657—1658, 1691). У середині XVIII ст. «старанием брацкѣм коштом Григория Проскурки» прикрашений центральний купол цього храму. Подібний вплив можна побачити у розписі Троїцької церкви у Сихові (1684) чи у храмі с. Олександрівка на Закарпатті (виконаний 1779 р. Стефаном Теребельським на теми Апокаліпсиса, Страшного Суду і з мотивами аскетизму). Формувались центри малярства із значними європейськими впливами у Львові [423], Жовкві [424], Перемишлі [425], Судовій Вишні [426], Дрогобичі, Самборі, Почаєві [427], Бродах [428], Риботичах [429], Стрії [430], Кременці [431]. Найзнаковішими українськими майстрами

[420] Pidłypczak-Majerowicz M. Sinkewicz (Sinkewycz, Siętkiewicz) Dionyzy. *Polski Słownik Biograficzny.* T. 37. Warszawa; Kraków, 2000. S. 547—548; Шкрабюк П. *Крехів: дороги земні і небесні*. Львів, 2002.

[421] *Словник художників України*. Київ, 1973. С. 63.

[422] Александрович В. Волинський іконостас XVI—XVIII ст. *Музей волинської ікони: книга-альбом.* Київ, 2012. С. 43—51; Откович В.П. *Народна течія в українському живописі XVII—XVIII ст.* Київ, 1990.

[423] Жолтовський П. *Український живопис XVII—XVIII ст.* Київ, 1978; Свєнціцька В.І., Сидор О.Ф. *Спадщина віків. Українське малярство XIV—XVIII століть у музейних колекціях Львова.* Львів, 1990. 72 с.

[424] Александрович В. Жовківський осередок майстрів українського малярства та різьблення: початок традиції. *Жовква крізь століття.* Вип. 1. Жовква, 2010. С. 375—385; Його ж. Українські малярі польського короля Яна III Собєського. *Хроніка-2000.* Вип. 2 (92). Київ, 2012. С. 17—148.

[425] Александрович В. Сторінки історії українського малярського осередку Перемишля у XVIII столітті. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 19—20. Дрогобич, 2017. С. 236—262.

[426] Олійник М. Місто Вишня та малярський осередок у XVII — середині XVIII ст. *Слово*. № 3 (67). 2016; № 4 (68). 2016—2017.

[427] Миляева Л.С. Живопись, графика. *История искусства народов СССР.* Т. 4. Москва, 1976. С. 192—223.

[428] Александрович В. Малярський осередок у Бродах. *Дзвін* (Львів). 1990. № 3. С. 113—118.

[429] Александрович В. Нові дані про риботицький малярський осередок другої половини XVII ст. *Народна творчість та етнографія.* Київ, 1992. № 1. С. 59—63; Idem. Rybotycki ośrodek malarski w drugiej polowie XVII wieku. *Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa.* T. 2. Przemyśl, 1994. S. 341—350.

[430] Александрович В. Стрийські маляри XVI та XVII століть. *Сакральне мистецтво Бойківщини.* Дрогобич, 1997. С. 96—100.

[431] Александрович В. Маляри і скульптори Кременця середини XVIII століття. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2018. С. 259—270.

цього періоду були Іван Руткович (†1703/1708) [432] та Йов Кондзелевич (1667—1740/1748) [433], у чиїй творчості переломились традиційні тенденції з потужним впливом європейського мистецтва. У період 1684—1702 рр. у Жовкві та Львові працював запрошений королем Яном III Собєським італійський митець Мартин Альтамонте, автор знаменитих батальних полотен «Битва під Віднем 12 вересня 1683 року» та «Битва під Парканами 9 листопада 1683 року» [434]. Знаковими залишаються розписи монастиря бернардинів у Львові (1738—1740) Бенедикта Мазуркевича чи розписи костелу бернардинів у Кристинополі (1758), катедри у Львові (1777—1779), костелу домініканців у Тернополі (1777—1779) Станіслава Строїнського, які вплинули і на творчість майстрів українського бароко [435]. Одним із найвидніших серед них був Лука Долинський, автор знаменитого портрету князя Лева Даниловича (1770—1771) та ансамблю ікон собору св. Юрія у Львові [436]. Шедеври «Портрет Сойки — діда шпитального» чи «Портрет старого з палицею» відомі з невеликого містечка Роздол, де тоді працювали майстри Якуб Адамовський та Микола Урбанович [437].

Музичний напрям пережив подібні трансформації. Чи не найоригінальнішим самобутнім стилем (не без румунського, словацького та польського впливів) позначені гуцульська і лемківська музичні культури у пісенному й танцювальному (гуцулки, коломийки, аркан) жанрах з використанням сопілки, трембіти, дримби, цимбалів та скрипки. Розвивалось хорове мистецтво, без якого неможливо уявити східну літургію. Тут значну роль відігравали братські школи Львова, Луцька,

[432] Свенціцька В. *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.* Київ, 1966. 174 с.; Александрович В. Два документи до початків біографії Івана Рутковича. *ЗНТШ*. Т. 227. Львів, 1994. С. 372—378; Його ж. Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття. *Пам'ятки України: історія та культура.* 2004. Ч. 1. С. 90—101.

[433] Батіг М.І. *Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас.* Львів, 1957. 151 с.; Сидор О. Міські краєвиди й інтер'єри у творах Йова Кондзелевича. У*країнське мистецтво в міжнародних зв'язках.* Київ, 1983. С. 69—72; Його ж. Художня спадщина Йова Кондзелевича. *Образотворче мистецтво.* 1985. № 5. С. 29—30; Александрович В. Легенда Йова Кондзелевича. Вступ до студій над творчістю майстра на Волині. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації.* Луцьк, 1997. С. 6—23; Його ж. У колі сподвижників: Йов Кондзелевич у релігійному малярстві Волині кінця XVII — першої половини XVIII століття. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник.* Вип. 8. Львів, 2001. С. 24—29.

[434] Altamonte (Hohenberg) Marcin. *Polski Słownik Biograficzny.* T. 1. Kraków, 1935. S. 83—84; Karpowicz M. Polskie itinerarium Marcina Altamontego. *Rocznik Historii Sztuki.* Warszawa, 1966. No. 6. S. 97—159; Овсійчук В. Мартіно Альтамонте. *Жовтень*. 1972. № 2. С. 121—129.

[435] Овсійчук В. *Майстри українського бароко.* Київ, 1991. 400 с.

[436] Голубець М. Лука Долинський. *Діло*. № 184 (10277). 21.08; № 185 (10278). 22.08; № 186 (10279). 23.08; № 187 (10280). 24.08; Островський В. Нове про художника Луку Долинського. *Архіви України*. 1966. № 2. С. 39—45; Мороз В. Лука Долинський: начерки до портрету. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: htpps://risu.ua/luka-dolinskiy-nacherki-do-portretu_n37400

[437] Войтович Л. Доля і недоля міста Роздолу. *Миколаївщина. Збірник наукових статей.* Т. 3. Львів, 2006. С. 185.

Острога. У містах з'являлись музикальні цехи, при магістратах — капели-оркестри. У католицьких храмах із органною музикою звучали європейські шедеври. Камерні оркестри заводили окремі магнати. Так на західноукраїнський мистецький ґрунт прийшли клавесини, віола да гамба, нові струнні та духові інструменти. Ці впливи відбивались і в народній музиці [438].

Загалом масштабні геополітичні трансформації 1770—1790-х років, перекроївши кордони Центрально-Східної та Південної Європи в інтересах нових фаворитів великої міжнародної гри, започаткували новий цивілізаційний етап в історичному поступі західноукраїнських земель. Поділені між імперськими утвореннями Габсбургів і Романових, відповідно засадничо фундованих на діаметрально протилежних принципах ліберального Просвітництва Заходу і догматах східної ортодоксії, надалі Галичина, Закарпаття і Буковина тривалий час розвивались у різних політичних, соціально-економічних і культурних моделях, утім, за будь-якого суспільно-політичного розкладу стійко зберігаючи свій фундований на спадщині Русі національний стрижень. Найвиразнішими цивілізаційні відмінності держано-політичних просторів, які надалі визначали долю західноукраїнських земель, стають із початком так званого довгого XIX ст., опредметнившись, з одного боку, у розвої українського національного відродження, нових освітніх і культурних форматах, з іншого — вилившись у крайні форми кріпосницько-самодержавної деспотії, що породжувало радикалізацію рухів спротиву.

[438] Грінченко М.О. *Історія української музики*. Київ, 1922; Гуменюк А. *Українські народні музичні інструменти.* Київ, 1967; Герасимова-Персидська Н. *Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст*. Київ, 1978. 182 с.; Корній Л.П. Музична культура в Україні. *Історія української культури.* Т. 3. С. 980—1005.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

РОЗДІЛ **29**

Соціополітичний простір
Слобожанщини у XVII ст.
Формування слобідських полків

•

РОЗДІЛ **30**

Від реформування до скасування.
Слобідські полки у 1700—1762 рр.

•

РОЗДІЛ **31**

Скасування слобідських автономій
та спроби інтегрувати регіон
до імперських структур

СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР СЛОБОЖАНЩИНИ У XVII ст. ФОРМУВАННЯ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ

Володимир Маслійчук

Походження назви та межі регіону. Історія прикордоння є одним із найактуальніших і найзатребуваніших зрізів історичної науки. У сучасних умовах певною мірою так звані фронтирні студії набули політичного контексту, що загострює питання історичних належностей та діалогів, а подекуди і полілогів культур. Українські прикордонні історико-культурні регіони (Галичина, Закарпаття, Донбас, Поділля) залишаються дуже важливими для студіювання, а дослідження їх взаємодії з іншими історичними частинами України здатне прояснити чимало суперечливих питань загальної української історії, що зі свого боку також є вислідом викликів мультифронтиру [1].

З такого контексту важливою прикордонною локацією є Слобідська Україна — історико-культурний регіон, що виник у другій половині XVII ст. унаслідок переселення українців на простори між середньою течією рік від «Сейму до Дону», територія існування слобідських полків, козацьких автономних утворень до 1764 р. На сьогодні це більша частина Харківської області (Богодухівський, Харківський, Чугуївський, Ізюмський, Куп'янський райони), значна частина Сумської (Охтирський та Сумський райони), Луганської (Сватівський, Старобільський райони), невелика частина Донецької (у межах

[1] Волощук М., Громенко С. та ін. *Мультифронтир. Нова схема української історії*. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skhema-ukrayinskoyi-istoriyi/; З останніх праць див.: Kravchenko V. *Kharkov / Kharkiv. A Borderland Capital*. New York; Oxford, 2023; Маслійчук В. *У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII—IX ст.* Харків, 2021; Потапенко С. *«Замість себе вірю в суді бути...». Адвокати Слобожанщини XVIII століття*. Київ, 2021; Склокін В. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. Просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство.* Львів, 2019.

Краматорського району) областей України, а також кілька районів Курської (Суджа) та Білгородської (Рокитне, Грайворон, Борисівка, Короча, Бирюч в Красноармійському районі), великий простір Воронезької (Острогозьк, Богучар, Калач, Кантемирівка) областей Росії.

Назва «Слобідська Україна» доволі пізня. Уперше термін «слободские города» з'являється в документації під час повстання гетьмана Івана Брюховецького 1668 р., до якого долучилася і частина населення слобід [2]. Загалом цей регіон називали по-різному: слободи, Україна, у московській документації «черкасские слободы» (полки), «украинные города» тощо. Термін же «слобідські полки», який позначував військово-адміністративні одиниці на базі оселених слобід, починає широко використовуватися на початку XVIII ст. і остаточно утверджується під час великого перепису 1732 р. Після скасування слобідських полків основний територіальний масив регіону увійшов до Слобідсько-Української губернії (1765—1780), пізніше — Харківського намісництва, з 1797 р. Слобідсько-Українську губернію було відновлено. Імперська уніфікація скасувала цю назву 1835 р., хоча її вже було символізовано романтиками і неформально використовувано надалі. Ця історична назва регіону заново була легітимізована Д. Багалієм у відомій книзі «Історія Слободської України» 1918 р. Тим самим підкреслювалася й національна сутність цього краю, заселеного переважно українцями.

Етимологія слова очевидна: «слобода» походить від видозміненого «свобода», відповідно йдеться про поселення чи частину поселення, осаджене на певній території, звільненій від повинностей і податків. Щоб привабити переселенців у певні місцевості для оселення і освоєння простору, їм надавали свободу та пільговий режим на певний час. Термін «Слобожанщина» — штучний і, очевидно, був запроваджений поетом-романтиком Яковом Щоголевим, що назвав так свою поетичну збірку 1898 р.

Нині територію Слобожанщини можна окреслити швидше в історичних або етнокультурних категоріях, ніж говорити про певні адміністративні маркери. Себто межі цього регіону визначаються дуже приблизно і радше в історичних термінах, які, звичайно, не відображають усього процесу формування Слобожанщини, тим більше, що рух населення в її межах тривав і у XVIII ст., а демографічні зміни характерні і для XIX та XX ст.

1647 р., після тривалих конфліктів та перемов, кордон Слобожанщини було окреслено і описано, щоправда, доволі номінально. У пізніші часи той кордон названо «малоросійським»; він містив географічну складову, тобто проходив понад річками і природними перепонами: ярками, старими городищами, шляхами (висотами на вододілі Дніпра та Дону). Його маркерами стали горішня течія Терну (права притока р. Сула) — частина р. Сула до впадіння р. Недригайлівка — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобрик — р. Грунь Ташанська — Скельні гори (Скелька) — р. Котельва — Колонтаєва гать на р. Мерла — Муравський шлях (частина південного відрізка р. Коломак і

[2] Загоровский В.П. *Изюмская черта*. Воронеж, 1980. С. 14.

р. Орчик) [3]. На сьогодні це частина Сумської, невеликі території Полтавської та Харківської областей України.

Досить істотну проблему, пов'язану з багатьма конфліктами другої половини XVII ст., становить визначення межі на схід від прикордонного міста Путивль з колонізованим надалі простором. Мабуть, ця межа певною мірою проходила в районі приток р. Сейм (р. Вир) і була своєрідною конфліктною зоною між козаками та путивльськими служилими людьми. Однак колонізаційні процеси призвели до того, що самі населені пункти неподалік Путивля залюднювалися українськими переселенцями або ті ж служилі чи місцеве духовенство засновували поселення незрідка на старих городищах, наповнюючи їх українцями (яскравий приклад — велике поселення Буринь, засноване як село путивльської Миколаївської церкви). Слід визнати, що і цей кордон був доволі рухливим і в подальшому зазнавав певних змін у своїй конфігурації. Йдеться насамперед про частково західну і центральну частини Білгородської лінії — системи укріплень, спорудженої протягом 1640—1650-х років і завершеної 1658 р.

Тут слід зробити низку застережень: майже усі міста вздовж цієї лінії разом з околицями (Вольний (село Вільне, Великописарівський район, Сумська область), Хотмизьк, Карпов, Болховець, Білгород (нині — Бєлгород), Нижегольськ, Корочa, Яблонов, Новий Оскол, Верхньососенськ, Усерд, Ольшанськ [4]), за винятком Охтирки і Острогозька, переважно були заселені російським служилим людом, який не підпорядковувався українській владі. Українських поселенців було небагато. Підпорядковані слобідським полковникам, вони оселялися інколи на північ від цих укріплень. Власне, влада острогозького полковника в другій половині XVII ст. поширювалася на «черкас» (як тоді називали українців) сіл Яндовища й Перлівки, Воронежа, Землянська, Лівн (міста поза лінією на північ, у «запіллі»), міст по лінії Корочі, Усерда, Урива, Ольшанська, Коротояка, Нового Осколу. Ці опорні пункти позначали величезний простір, на якому, за підрахунками В. Важинського, українські переселенці наприкінці XVII ст. становили лише 12 % загальної кількості населення [5].

На початку XVIII ст. межі полку і сотенні міста змінюються, за сприяння уряду починається переселення українців з вищеназваних міст на південь від Острогозька, тож якщо в другій половині XVII ст. Острогозьк був чи не найпівденнішим містом у полку, то в середині наступного століття він зміщується далеко на північ. Такі «географічні» зміни вплинули і на етнічний склад населення Острогозької провінції — наприкінці XVIII ст. частка в ньому українців становила понад 80 % [6]. Складнішою була ситуація із західною та східною частинами

[3] Докладніше див.: Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького*. Київ, 1932. С. 35—38.

[4] Див.: Загоровский В. *Белгородская черта.* Воронеж, 1968.

[5] Важинский В. *Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России)*. Воронеж, 1974. С. 57.

[6] Кабузан В. *Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав*. Москва, 1990. С. 212.

цього простору. Західна лінія проходила через Суджу та Глушкове до околиць Путивля, а на сході встановити її важко. Українська людність колонізувала тут обшири разом з російським населенням, часто займаючи запустілі фортеці чи будуючи нові, оселяючись поруч. 1660 р. з'явився проєкт щодо створення «черкаського» українського козацького полку у Воронежі (нині — обласний центр Російської Федерації), оскільки поруч знаходилося населене українськими переселенцями село Яндовище, а ще північно-західніше — Землянськ [7]. Унаслідок низки реформ українське населення, що жило на північ від Острогозька, упродовж 1702—1724 рр. переводили на південь, до берегів річок Айдару, Білої, Чорної Калитви, Богучару. Отже, в Землянську чи Старому Осколі українців майже зовсім не залишилося.

Так само з оборонними лініями та історичним розмежуванням пов'язана і південна межа. Її відтинок від Коломаку та Орчику відомий ще як «малоросійський кордон». Ця межа проходить за 15—20 км, а подекуди й менше, на північ від частини фортець Української лінії, спорудженої на початку 30-х років XVIII ст. Створювалися нові фортеці неподалік меж слобідських полків: це Більовська (теперішній Красноград), Іоанівська (с. Покровське (Жовтневе), Красноградський район), Орловська (Дев'ята) (с. Дячківка), св. Параскеви (Парасковія, кол. Нововодолазький район), Єфремівська (Єфремівка), Олексіївська (поблизу теперішнього Первомайська), Михайлівська (Михайлівка, кол. Первомайський район), Слобідська (Павлівка Друга, Лозівський район), Тамбовська (Мар'ївка, кол. Барвінківський район), Петрівська (Петрівське, кол. Балаклійський район). Сьогодні всі вони входять до складу Харківської області. Новозведені фортеці заселялися ландміліцією (однодворцями), росіянами, переведеними з південного прикордоння, часто з-під Курська та Воронежа. На схід від цієї лінії розмежування з Вольностями Війська Запорозького відбулося після 1734 р. південніше Ізюма.

З південно-східною межею визначитися надзвичайно складно. Передусім вона окреслюється Торськими соляними варницями (Тор, Бахмут), також частиною сучасної Донецької області понад річкою Торець (Слов'янськ, Бахмут, Краматорськ). На початку XVIII ст. щодо цих місцевостей виник досить гострий конфлікт між Ізюмським слобідським полком та донським козацтвом. Спроби царського уряду залагодити його на користь ізюмців призвели до відомого повстання Кіндрата Булавіна. Придушення цього повстання спровокувало значні колонізаційні ініціативи ізюмців по р. Красна та р. Жеребець поблизу Сватового і Кремінної. Водночас ця колонізаційна хвиля зустрілася з переселенням по р. Біла Острогозького полку (майбутній Старобільський повіт) [8].

[7] Брезгунова В. *Переселение черкас в Воронежский край и их служба в России в XVII веке:* дис. ... канд. ист. наук. Воронеж, 2019. С. 94—105.

[8] Почасти це питання розглядається в праці: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків, друга половина XVII — перша третина XVIII ст.* Харків, 2009. С. 158—160.

У південній частині східного кордону українські переселенці натрапили на зону освоєння Всевеликого війська Донського, утім, останнє охоче прийняло їх. Як засвідчує великий перепис «черкас в Войске Донском» 1763—1764 рр., таких на той час на землі донців проживало понад 20 тис. осіб [9]. Однак східна межа визначалася, напевно, поселеннями Острогозького полку, на сьогодні це південна частина Воронезької області по лінії містечок Богучар — Калач — Острогозьк.

Зустріч колонізаційних потоків, крім оселень понад лініями, мала наслідком утворення низки російських прикордонних анклавів у межах слобідських полків. Це не лише залишки оселень понад Білгородською лінією (окремі російські села колишніх Великописарівського району Сумської області, Золочівського, Дергачівського, Харківського та Вовчанського районів Харківської області). Це також досить великі поселення Недригайлів (у Сумській області), Чугуїв та Верхній Салтів з околицями (у Харківській області), залюднені в 40—60-х роках XVII ст. Однак до місцевих особливостей цих територій не слід ставитись однозначно. Населення змішувалося і асимілювалося, дуже відчутними були взаємовпливи, відбувалися так звані русифікація й українізація у межах окремих місцевостей. Прикметно, наприклад, що з боку етнічних росіян незрідка спостерігалося досить зверхнє ставлення до українських переселенців, проте і останні відплачували заїжджим росіянам тим самим [10].

На південь від Білгородської лінії на значному просторі практикувалася так звана монастирсько-поміщицька «колонізація», коли російські поміщики чи церковні інституції заселяли українськими селянами свої землі. Наприклад, князі Михайло і Дмитро Голіцини мали свої маєтності в селах Юнаківка та Велика Писарівка (нині — Сумська область), князі Юсупови — в селі Рокитне, Борис Шереметєв володів великим селом Борисівка, а вотчиною білгородських єпископів було велике село Грайворон з околицями (нині усі три населені пункти —в Білгородській області Росії).

Територія Слобідської України, яка за площею дорівнює середній європейській державі, мала доволі строкатий географічний ландшафт. Ця природно-географічна специфіка не лише визначала межі регіону, а до певної міри коригувала й маршрути колонізації. Наприклад, Донецька височина обмежила рух українських переселенців на південь, а річка Дон — на схід [11]. До того ж територія Слобожанщини «помережена» давніми торгово-економічними шляхами, які традиційно визначали напрями татарських набігів. Основний такий шлях — Муравський — пролягав Слобожанщиною від річки Орчик на північ, за вододілом Дніпра і Дону. Цей шлях поділяв її на дві частини: західну (вододіл Дніпра), де постали Сумський і Охтирський полки, і східну (вододіл Дону) — зону впливів Харківського, Ізюмського та Острогозького полків. Практично паралельно Муравському про-

[9] Перепись черкасам в Войске Донском 1763—1764 гг. *Материалы по истории и генеалогии козачества*. Волгоград, 2016. Вып. 8. Ч. 1—2.

[10] Репин И. *Далекое близкое*. Москва, 1949. С. 24.

[11] Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини*... С. 21.

лягають Ізюмський (понад річкою Оскіл) та Кальміуський (вододіл Сіверського Дінця і Дону) шляхи, що радше відігравали місцеву, а не межову роль.

Початки Слобідської України. До середини XVI ст. територія, на якій виникли слобідські полки, була «Диким Полем», чи радше, зоною взаємодій між Кримським ханатом, прикордонням Великого князівства Литовського та Московської держави — без чітко вираженої державної належності, однак, певно, зі значним впливом тюркського елемента, про що свідчать збережені географічні назви (Азак, Охтирка, Харків, Чугуїв, Берека, Балаклія, Ізюм, Айдар тощо). Осілий елемент змінив простір після тривалої взаємодії з кочовим, унаслідок чого постали змішані спільноти. Саме на цьому просторі, висловлюючись метафорично, розквітнув феномен козацтва, постали сезонні промисли (рибальство, пасічництво, випас худоби, гуральництво). Просування шляхами приховувало небезпеки розбійницьких нападів.

Важлива деталь: процес переселення на схід мешканців українських земель не мав винятково спонтанного характеру, спричиненого спустошливими війнами чи соціальними зрушеннями, релігійним протистоянням. Він став продовженням залюднення Південного Правобережжя (основного козацького регіону) з кінця XVI ст., лівобережних осадницьких ініціатив, що вилилися в заснування Полтави, Миргорода, Лубнів, Гадяча у першій третині XVII ст. [12] Війни та Руїна були істотним каталізатором, але не основним чинником.

Заняття уходництвом та сезонне перебування тут мешканців прикордоння Речі Посполитої вступали у певний конфлікт з московською «колонізацією» цих просторів, що мала під собою політичний ґрунт і містила вагому складову закріплення південних рубежів за Москвою. Якщо 1527 р. лінія південних фортець Московської держави зосереджувалася поблизу річки Ока, то після захоплення Казані 1552 р., коли Московська держава зважила на південне прикордоння і почала поступальний рух на цьому напрямі, вона перемістилася далеко на південь, до річки Бистра Сосна. Упродовж кількох десятиліть «кордон» посунувся на 300—400 км, охопивши значну лісову зону і вийшовши у лісостеп. Характер «колонізації» не був однорідним, поруч із зосередженням державних ініціатив можна спостерігати виникнення «вотчинних» міст, створених великими державцями, подібно до прикордоння Великого князівства Литовського (Речі Посполитої). Невдачі у Лівонській війні значно обмежили цю наступальну тактику. З 1571 р. у Московській державі постала сторожова станична служба переважно з Путивля, і з'явився план спорудження укріплених фортець аж до Дінця. Однак політика щодо його реалізації не відзначалася послідовністю, а того ж таки 1571 р. хан Девлет-Гірей спалив Москву [13].

[12] Один із кращих аналізів див. у праці: Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648).* Київ, 2006. С. 246—340 (розд. 6. Колонізація).

[13] Про зміну зовнішньополітичних прерогатив і залюднення російського Чорнозем'я див.: Загоровский В. *История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI ст.* Воронеж, 1991. С. 5—9.

Найбільші успіхи в осадженні нових міст припадають на час після смерті Івана Грозного 1585 р., а саме: на роки царювання Федора Івановича та Бориса Годунова, коли просування на південь стало прерогативою державних ініціатив, що значно зменшило татарську небезпеку і залюднило великі простори центральної чорноземної частини. Однак більшість із великих амбіцій 1586—1602 рр. не було реалізовано, прикладом чого може слугувати історія міста Цареборисова. Цареборисів (Царево-Борисів) — містечко неподалік впадіння р. Оскіл у Сіверський Дінець (поблизу нинішнього села Оскіл Ізюмського району Харківської області). На сьогодні історію його більш-менш ретельно відтворено. Побудова фортеці у цій місцевості була частиною дуже амбітного плану щодо встановлення контролю над «Полем», задуманого 1592 р., яким передбачалося створення кількох потужних фортифікаційних центрів на р. Оскіл. Цареборисів мав стати найпівденнішою фортецею Московської держави, для спорудження якої було докладено великих зусиль. Будівництво Цареборисівської фортеці розпочато 1599 р., а 1601 р. гарнізон її налічував уже 4222 особи (дуже потужна сила на прикордонні). Однак унаслідок подій Смути, набігів татар та українських козаків фортеця Цареборисів 1612 р. припинила своє існування (залишки гарнізону перебралися північніше, до Валуйок) [14].

Власне, під час Смути прикордоння, за винятком кількох міст, було сплюндроване і запустіло. Нову увагу південному напряму почали приділяти після Смоленської війни — чергової невдачі на західних рубежах.

Просування Московії на південь за допомогою будівництва так званих засічних укріплених ліній призводило не лише до постійних конфліктів з Кримом чи навіть з прикордонними адміністраціями Речі Посполитої і козацькими спільнотами Запорожжя та Дону, а й — через брак служилої людності — до залучення на службу у фортецях по «черті» і за «чертою» українського козацтва. Так, у південних фортецях Московської держави — Тулі, Кромах, а пізніше в Корочі, Усерді, Воронежі — виникли цілі українські колонії, яким дозволялося мати власне управління і надавалися широкі повноваження. До певної міри на зразок цих підрозділів формувалися пізніше і слобідські полки.

Українські громади на контрольованому Московською державою півдні вже у першій половині XVII ст. мали широку внутрішню автономію, що ґрунтувалася на козацьких звичаях, на «черкаской обыкности» — системі «прав і вольностей», некодифікованих правових норм і неписаних етичних правил внутрішнього життя українців, що регламентували управлінську систему, соціальні відносини, суд, землеволодіння тощо. Однією з основних рис цієї «обыкности»

[14] Солодкин Я. К ранней истории Оскола и Царева-Борисова. *Н.И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России.* Тула, 2002. С. 97—104; Його ж. К первоначальной истории Царева-Борисова. *Белгородский ист.-археол. сборник.* Белгород, 2001. Вып. 1. С. 31—33; Фоминов А. Нерешенные вопросы истории «польских» городов Московского государства: Основание Валуек и гибель Царева-Борисова. *Феодальная Россия.* Москва, 2013. Вып. 16. С. 202—230.

українців було виборне управління за старими козацькими традиціями. Не можна стверджувати, що зіткнення двох світів — «української» здобичницької вольниці, міцно пов'язаної з демократією річпосполитських цінностей, та «російського» з потужним елементом сваволі місцевого управління та авторитарними тенденціями централізованої держави — було доволі мирним. Навпаки, існування українських громад було насичене численними суперечками як з російською адміністрацією, так і внутрішнього характеру.

Вирішальним для простору стала побудова системи укріплень чергової «засічної межі» — Білгородської лінії. Йдеться про укріплення і фортеці, споруджені московським урядом упродовж 30—50-х років XVII ст. від Охтирки (Вольного) аж до річки Челнова (лівої притоки р. Цна Волзького басейну, нині — Тамбовська область РФ). Лише незначна південно-західна частина укріплень знаходиться дотепер на території України. В історії української колонізації Білгородська лінія відіграла засадничу роль, почасти обмеживши переселенський рух і подекуди виступаючи як засіб стримування та контролю.

Значним викликом для цього простору стали козацькі повстання 1630-х років та їх поразка, обмеження прав козаків і заборона ходити в походи. Поразки великих козацьких повстань спричиняли переселення на «поле», незрідка під контроль Московської держави. Були й інші складники цього процесу — здобуття «козацького хліба», грабунки на прикордонні, зокрема, цими промислами займалися такі яскраві особистості, як Іван Богун та Мартин Пушкар, які пізніше уславили себе в битвах революційної доби [15]. З переселенськими проблемами пов'язана і початкова біографія Івана Сірка. Є цілком вагомі підстави асоціювати його з отаманом української громади прикордонного пункту Білгородської лінії Усерда, що 1644 р., після конфлікту з місцевою московською адміністрацією, покинув місто і вирушив до Азова, а потім, певно, до Полтави [16].

Унаслідок активізації переселенського руху на схід, спричиненої поразкою козацького виступу 1637—1638 рр., поблизу Воронежа на р. Дон виникло укріплення Костенки (нині Хохольського р-ну Воронезької обл.) — українська козацька колонія зі своїм священником, однак 1641 р. значна частина переселенців вирушила назад «в Литву» і була перейнята московськими служилими поблизу р. Калитва [17]. Проте показовішою виявиться чугуївська невдача — спроба оселити українських переселенців на чолі з гетьманом Яковом Острянином на Чугуївському городищі значно південніше від Білгорода, на р. Сіверський Дінець. Попри те, що цю невдалу акцію добре висвітлено в історіографії, навколо неї все ще залишається чимало загадок. Значна частина козаків, утікачів з родинами з-під Полтави та Миргорода, отримали дозвіл оселитися в Чугуєві, туди ж було

[15] Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна. *Україна в минулому*: Збірник статей. Львів; Київ, 1992. Вип. 2. С. 70—77.

[16] Маслійчук В. Нові дані до біографії Івана Сірка. *Дніпропетр. іст.-археогр. збірник.* Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 516—520.

[17] Брезгунова В. *Переселение черкас*... С. 215—216.

надіслано і московську залогу з воєводою Петром Щетиніним. Однак надовго українці там не затрималися. Через конфлікти з московською адміністрацією та внутрішні суперечки переселенці 1641 р. вбили Остряницю, спалили місто і вирушили на заклики про реабілітацію від Станіслава Конецпольського назад, на Полтавщину [18]. Принаймні у Полтаві навіть за переписом 1654 р. були чугуївські сотні. Напевно, цей непостійний контингент і був призвідцем початків так званої Руїни і переселення на Слобожанщину.

Великі переселення другої половини XVII ст. Революція, що почалась у середині XVII ст., спричинила переселення українців за «литовський кордон». Причин такого переселення було чимало: втеча від злигоднів війни, пошуки економічного зиску, незгода з політикою Богдана Хмельницького тощо. Перші переселенці осідали переважно біля прикордонного Путивля, а далі московська влада вирішувала, куди їх перенаправляти. Прикладом такої політики є розміщення великого військового підрозділу на чолі з чернігівським полковником Іваном Дзинковським (майже 1000 козаків із сім'ями) в недобудованій фортеці Білгородської лінії — Острогозьку. Після чугуївської невдачі поселенців відправили за три сотні кілометрів від кордону з Річчю Посполитою, хоча цю переселенську хвилю зумовила вагома причина. Поразка під Берестечком і рух козацької людності на Дике Поле «відкрили» і так номінальний московський кордон, менші ватаги (до 200 осіб) отримували дозвіл оселятися по прикордонних фортецях, а щодо більших діяв проєкт переселення на Волгу і далі за неї.

По суті, з 1652 р. можна спостерігати досить потужний переселенський потік, що, можливо, потребує уточнень в деталях. Переселення пов'язувалося з умовами несприятливого для Української держави Білоцерківського миру та вирізанням жовнірами на Чернігівщині сіл Липове і Рябухи (у березні 1652 р.) — саме з цієї частини Сіверщини були острогозькі козаки (Батуринська, Борзненська, Чернігівська, Конотопська сотні). Чернігівське воєводство віддавалося під контроль Речі Посполитої, тож учасники подій 1648 р., що нищили шляхту, прагнули повтікати задля безпеки за кордон, боячись повернення річпосполитських адміністрацій. Майже так само через три роки на Барлицькому городищі виникло місто Суми. З перших чолобитних до московського уряду видно, що переселенці прийшли з містечка Ставище Білоцерківського полку під час Великого посту 1655 р., власне, після битви під Охматовом і дрижипільських подій у січні. Тобто окремі хвилі переселень пов'язувалися з політичними та воєнними діями. І хоча основний переселенський потік рухався з ближчих територій Полтавщини та Сіверщини, політичні катаклізми, насамперед тривала війна у Правобережній Україні і вторгнення турецького війська в 1672—1674 рр., призвели до істотних міграцій.

[18] Детальніше про проблематику чугуївського оселення див.: Папков А. *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в.* Белгород, 2004. С. 234—242.

Описуючи міграції другої половини XVII ст., можна спостерігати низку особливостей у заснуваннях чи відтвореннях населених пунктів. Сезонні промисли та колонізаційний рух з прикордонних козацьких земель набули характерності уже на початку століття. Звичайно, основним каталізатором для них слугувала велика війна на прикордонні, що почалася 1648 р. На старих городищах чи поблизу них виникли Харків (1654), Зміїв та Суми (1655), у покинуті чи запустілі укріплення прикордонної зони оселялися українські переселенці — в Острогозьк (1652), Цареборисів (1654), Охтирку (1655), Лебедин, або Возний городок (1658), Валки (Можеський острог з перенесенням в інше місце, 1665) тощо. Значно більшого розмаху процес набув упродовж другої половини 1660-х — початку 1670-х років. Унаслідок оселення по середній течії Сіверського Дінця за колонізаційними ініціативами балаклійського осадчого, а потім і полковника Якова Чернігівця виникли Балаклія, Андрієві лози (Андріївка), Савинці, Ізюм.

Загалом колонізація відбувалася дуже неодноманітно. Так, охтирські козаки 1658 р. осіли на Богодуховій гаті, заснувавши поселення Богодухів, а мешканець прикордонного міста Нижегольська, український козак Мартин Старочудний 1674 р. закликав переселенців на річку Вовчу, де було засновано м. Вовчанськ. Ще 1666 р. «черкашенин» (українець) з міста по Білгородській лінії Василь Бакаринський, отримавши дозвіл на побудову фортеці, закликав українських поселенців на місцевість Дворічна на Осколі, де й виникло однойменне і досить велике поселення, а вже 1675 р., певно, мешканець Дворічної Роман Трохимов одержав від білгородського воєводи (який опікувався новими поселеннями) листа з дозволом закликати жителів з «малоросійських міст» і селити їх біля Осинового перелазу на Осколі. Однак Трохимов в обхід цього дозволу почав будувати поселення північніше, біля гирла річки Куп'янка (Куп'янськ). Фактично ж упродовж 1650—1670-х років виникли основні населені пункти Слобідської України, опановані «колонізаторами» із «заходу».

Виникає питання: як ставились українські гетьмани до такого переселенського руху? Тут неважко спостерегти низку нюансів. Так, слобідська політика Богдана Хмельницького пов'язувалася зі скандалами 1650 р. щодо пасік полтавських і миргородських мешканців по річці Мерла, що їх намагалися знести московські чиновники, і загрозою походу гетьманського війська спільно з кримським ханом на Москву. Надалі риторика Б. Хмельницького змінилася до прямого засудження переселенського руху, спроб йому протидіяти і навіть знищити прикордонні міста силоміць [19]. У цьому разі заснування слобід, як це не парадоксально, український гетьман сприймав аналогічно тому, як еліта Речі Посполитої сприймала заворушення на прикордонні і постання держави українців. Після берестецької катастрофи на переговорах 1652 р. дійсно йшлося про дозволи переселення, оскільки Хмельницький та його оточення хотіли втягнути Московську державу у війну з Річчю Посполитою. Однак пізніші події, навпаки, змусили гетьманську

[19] Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини*... С. 18—20. Автор прямолінійно називає свій підрозділ «Політика українського уряду супроти еміграції».

адміністрацію докладати низку зусиль для обмеження колонізаційного руху. У найвідомішому щодо цього листі гетьмана до путивльського воєводи Олексія Зюзіна від 26 серпня 1654 р. йдеться про те, що чимало злочинців та свавільників, заколотників тікають до земель «его царского величества», і що тих свавільників пропускати не слід, а із Тору (місце соляних варниць і зібрання вольниці) слід такий люд прогнати. Однак всі такі звернення виявлялися марними [20]. Фактично на початку масової колонізації Слобідської України було закладено конфлікт з гетьманською владою.

У цьому питанні гетьман І. Виговський продовжив політику Б. Хмельницького. Після придушення заколоту під проводом Мартина Пушкаря очільники антигетьманського виступу повтікали на слободи, тобто на терени, добре знані мешканцям Полтавського та Миргородського полків від часу чугуївського оселення. Гетьман прохав у царського уряду видати свавільників, але даремно. Незважаючи на офіційні розпорядження, воєводи прикордонних міст не арештовували заколотників. Це змусило Івана Виговського з військом вирушити до прикордонного Гадяча (де з посланцями Речі Посполитої було укладено відомі угоди), аби придушити залишки повстанців у прикордонних містах. Воєнні події осені 1658 р. вилилися у жорстке протистояння і, зрештою, — у Конотопську битву.

Виникнення слобідських полків. Своєрідним переломним етапом у житті українських переселенців стала військова реформа 1658 р. на півдні Московської держави, що призвела до утворення помісної армії — Білгородського полку [21]. «Полк» формувався на помісній основі, тобто службу несли користувачі «помість» (земельних наділів), у разі потреби служилий мобілізовувався, а «мирний час» проводив у «помісті». За такою самою схемою, але з опертям на норми полкового устрою, що вже діяв у Гетьманаті, у 1658—1659 рр. було створено козацькі полки в найбільших на той час українських містах Білгородського розряду: Сумах і Охтирці [22]. Паралельно існували військові підрозділи українців («черкас полкової служби»), підзвітні лише білгородському чи місцевому воєводі. Ці воєнізовані підрозділи поза несенням прикордонної служби брали участь у походах на Лівобережжя.

Під час українсько-російської війни і подальших подій 1659 р. з ініціативи уряду до Білгородського полку поприписували й інші українські полки. До

[20] Докладніше див.: Грушевський М.С. *Історія України-Руси:* в 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 953—954. Докори Хмельницького абсолютно резонні з огляду на те, що головний отаман, який збирав ватаги з різних прикордонних міст і «промишляв» на Сіверському Дінці та Торі в 1642—1648 рр. (території майбутньої Слобідської України), Семен Забузький під Пилявцями перейшов від козаків на бік Речі Посполитої, і йому 28 липня 1649 р., напередодні Зборівської баталії, король Ян-Казимир надав гетьманські клейноди (Там само. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 2. С. 36—38; Ч. 3. С. 195—196).

[21] Загоровский В.П. *Изюмская черта*... С. 31.

[22] Данилевич В.Е. Время образования слободских черкасских полков. *Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею профессорской деятельности в Московском университете*. Москва, 1909. С. 638.

створених раніше Острогозького, Сумського, Охтирського полків додалися Колонтаївський, Зміївський та Харківський. Відомості про ці українські помісні підрозділи містяться в перепису 1660 р. Локалізація їх обмежується часто полковим містом, інколи з околицями. Водночас існували міста (Салтів, Печеніги, Вільшана поблизу Харкова [23], Путивль, Кам'яне, Недригайлів, Вільшана поблизу Сум [24]), у яких «черкаси полкової служби» були незалежними від полковників «черкаських» полків. І, головне, якогось переліку конкретних функцій полкової адміністрації в документах не міститься. До полку то приписували, то забирали «черкас полкової служби» найближчих міст для зручності мобілізації (1659 р. до Сумського полку належали лебединські, колонтаївські, городнянські, олешинські «черкаси» [25]). Задля посилення боєздатності до полкових центрів у 1660-х роках приписують українців навколишніх міст із власною старшиною.

Кількість полків не залишалася незмінною. Вже під час розподілу жалування 1663 р. замість шістьох «черкаських» полків Білгородського полку, відомих на 1660 р., згадано лише два [26]. Стабілізувалася служба козаків: вони беруть участь в охороні «кордону», несенні варти, в походах князя Ромодановського на терени Лівобережного Гетьманату. Слобідське козацтво також відправляє служилих на Запорожжя і в лівобережні міста, залучається до походів у складі російських підрозділів проти татар. Характерно, що, здійснюючи реформування прикордонного російського війська наприкінці 50-х — у 60-х роках XVII ст., Москва одночасно впливала на організаційні засади слобідських полків.

У 60—70-х роках XVII ст. кількість і межі останніх не були сталими. На 1660 р. таких полків зафіксовано шість: Сумський, Охтирський, Колонтаївський, Харківський, Зміївський, Острогозький [27]. На окрему згадку заслуговує існування впродовж 1669—1677 рр. Балаклійського слобідського полку [28]. З цим полком та інтенсивною діяльністю його єдиного полковника Якова Чернігівця пов'язують заселення українцями територій по середній течії Сіверського Дінця й заснування таких міст, як Андрієві лози, Савинці, Бишкин, Ізюм. Однак 1677 р. через суперечки та збройні сутички балаклійських козаків з цареборисівськими московськими служилими цей полк вирішили розформувати. 1681 р., з побудовою Ізюмської укріпленої лінії, з колишніх слобід Балаклійського полку, приєднаних тоді до Харківського, почалося виокремлення Ізюмського полку, розмежованого з Харківським 1699 р. Попри це, включно до 1711 р. Харківським та Ізюмським

[23] Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1928. Кн. 20. С. 137.

[24] Сторожев В.Н. К вопросу о колонизации Левобережной Украины. *Киевская старина*. 1890. № 6. С. 547—549.

[25] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. XXIX. Спр. 3. Арк. 3.

[26] Веселовский С.Б. *Сметы военных сил Московского государства 1661—1663 гг*. Москва, 1911. С. 7.

[27] Юркевич В. Харківський перепис р. 1660... С. 137.

[28] Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Балаклійський полк*. Харків, 2005.

полками управляла династія Донців-Шидловських, і зв'язки між ними були дуже міцними. Загалом від початку XVIII ст. відомо п'ять слобідських полків, що продовжили своє існування до кінця 1764 р. В умовах прикордонної російської помісної системи такі зміни в кількості слобідських полків можна пояснити неусталеністю і нерегулярністю козацької служби.

Управління слобідськими полками. Дозвіл царського уряду українцям жити за своїми звичаями передбачав козацьке управління з розподілом посад і своєрідним доступом до влади. Посади в полку поділялися на основні і допоміжні. Основними в слобідських полках були уряди полковника, наказного полковника і сотника (на початку їх заснування ще й отаманів). Якщо стосовно обіймання посад полковника і сотника є згадки про їх виборність, зрідка про призначення, то посада наказного полковника (як тимчасова) була суто призначуваною «за наказом» або самого полковника, або (за його відсутності) білгородського воєводи, а з 1706 р. — бригадира слобідських полків. Перші документальні фіксації посади наказного полковника як на час відсутності очільника полку чи як керівника певної частини «черкас полкової служби» через велику територію відомі в Сумському полку з 1660 р., в Острогозькому — з 1666 р., Харківському — з 1670 р. , Охтирському — лише з 90-х років XVII ст. (хоча імовірно, що ця посада була тут і раніше). Ізюмський полк, поступово виокремлюючись із Харківського, попервах управлявся саме наказними полковниками, а з 1706 р. полковник Федір Шидловський «награжден генеральским чином стал жить в Харькове, а в Изюм, в те годы присланы от него генерала наказные полковники». Така практика зберігалася до 20-х років XVIII ст. Обирали лише полковників і сотників, проте сотник був підзвітний у всіх справах полковнику, а окремі питання (такі, як розгляд кримінальних справ, розподіл маєтностей) належали лише до компетенції останнього.

Разом з удосконаленням управлінської системи, а то і з часу переселення (як в Острогозькому полку) запроваджувалися допоміжні посади, призначення на які і контроль над якими здійснювали полковники. Характерно, що імперська адміністрація особливого зацікавлення цими урядами не виявляла. До допоміжних належали уряди обозного («каковой чин в том полку был по полковнику первои», як зазначено про цю посаду в одному з документів 80-х років XVIII ст., він відповідав за спорядження, забезпечення і водночас головував на полковницьких елекціях), судді (здійснював судочинство у цивільних (майнових, земельних) справах, завірення купчих тощо), осавулів (відповідали за бойовий стан війська, очолювали розвідувальні загони), хорунжих (зберігали прапор, виступали посланцями з особливих доручень), городових отаманів (несли відповідальність за стан укріплень, будівель тощо). До цієї категорії належали також посади писарів, митних голів, литаврщиків, «знаменщиків», «обозного осавула», отамана та ін.

Якщо окремі допоміжні посади вводилися в деяких полках від самого їх створення (так, в Острогозькому 1652 р. значилися обозний, суддя, писар, хорунжі, осавули, у Харківському полку 1660 р. — суддя, осавул, отаман, писар, сотенні

хоруножі), то в Сумському полку на 1659 р. структуризація управління була більш спрощеною: крім полковника і сотників, у ньому зазначені писар, отамани і хоруножі, а в Охтирському полку 1667 р. — лише полковник і сотники. Поступово управлінські структури різних полків набували більшої уніфікації, однак навіть у переписах 20-х років XVIII ст. зафіксовано певні відмінності між ними.

За практики призначення на допоміжні полкові посади і підзвітності сотників значний вплив на формування старшинського прошарку мав полковник, як найвища посадова особа в слобідському полку. Наділений авторитарними повноваженнями, він «відав» майже всіма сферами життя «черкас полкової служби». Крім військових функцій (командування козаками під час походів, висилання сторож, набір до війська, слідкування за фортифікаціями), до полковницької компетенції входило судочинство — винесення судового вироку (аж до страти), за винятком шпигунських та загальнодержавних справ, розгляд майнових і кримінальних правопорушень, а звідси і право на майно злочинців і тих, хто пішов з «государевой службы» (власне, втік зі слобід).

Полковник здійснював контроль за межуванням, користувався правом роздавати вільні землі з ґрунтів довкола полкових і сотенних міст, наглядав за «займанщиною», виступав посередником під час земельних операцій, роздавав землі злочинців і свавільників, надавав дозвіл гатити греблю чи будувати млин. У 80-х роках XVII ст. до полковницьких функцій додалася фінансова — збір мита, податків, провіанту, в голодні роки отримання хліба з царських житниць та його розподіл. Усе це сприяло не лише розширенню влади, а й збагаченню полковника, який за час свого урядування ставав найзаможнішою людиною в полку. Усунення непокірних старшин та демонстративна лояльність до вищих владних інституцій відкривали полковнику шлях до доволі свавільних вчинків. Зокрема, він міг дозволити собі відібрати майно в козаків (особливо це стосується охтирського полковника Івана Перехреста). Родини полковників, що найдовше урядували у другій половині XVII ст. (Донець-Захаржевські в Харківському та Ізюмському, Перехрести в Охтирському, Кондратьєви в Сумському полках), на початку XVIII ст. володіли величезними земельними угіддями, на яких інтенсивно осаджували нові слободи і села.

Слобідські полковники діяли незалежно один від одного, лише з 1706 р. над ними було запроваджено посаду бригадира. По суті, слобідський полковник перетворювався на всевладного зверхника і подібно до того, як гетьмани впливали на формування старшинського прошарку в Гетьманаті, регулював цей процес у своєму полку. Оглядаючись на них, окремі полковники на Лівобережжі і собі намагались уникнути юрисдикції гетьмана і стати такими самими повноважними господарями у полку, як і їхні колеги на Слобожанщині. Найбільш показовою щодо цього видається спроба полковника П. Рославця відокремити у 1676 р. Стародубський полк від Гетьманату з наголошенням на намірі управляти цією територіально-адміністративною одиницею, безпосередньо листуючись з царським урядом, – так само, як слобідські полковники. Проте назагал пере-

більшувати владні повноваження полковника не варто — багато кроків навіть у господарській сфері він мусив узгоджувати з вищими інстанціями. Наприклад, у 80–90-х роках XVII ст. харківським полковникам Григорію і Федору Донцям заборонялося займатися вирубуванням лісу і смольчужною справою.

Уже на етапі створення (з ініціативи царського уряду) слобідських полків, а особливо в 60—70-х роках XVII ст. під владу полковника перейшли раніше сформовані підрозділи «черкас полкової служби». Так, 1666 р. в Острогозькому полку згадуються «черкаси» сіл Яндовище і Перлівка (біля Воронежа), у 1670 р. — «черкаси» міст Білгородської лінії і запілля (Лівен, Черкаська, Усерда, Корочі, Землянська) зі своїми сотниками й отаманами. До Харківського полку 1667 р. приписано козаків, перереєстрованих з міщан м. Печеніги. Ще у 1659 р. до Сумського полку віднесено «черкас» м. Лебедин зі своєю старшиною. Часто ці приєднані сотні мали власну осадчу старшину (взяти хоча б отамана м. Землянськ 1670 р. Осипа Дашкеєва, який був і осадчим, або ж осадчого Валок 1669 р. Григорія Рогозенка, який упродовж кількох десятиліть був валківським сотником). Полковник важко досягав порозуміння з такою старшиною. Вони або не зважали, або ставились абсолютно пасивно до полковницьких дій. Так, 1668 р., коли харківський полковник Іван Сірко підняв повстання проти воєвод, частина старшин (печенізький сотник Григорій Стешенко, зміївський сотник Таранко) його підтримала, частина ж залишилася вірною уряду, обравши нового полковника, частина старшини м. Печеніги поводилася цілком пасивно. А 1670 р. зібрані на малу раду сотники Острогозького полку також цілком пасивно поставилися до підтримки полковником І. Дзинковським Разінського загону.

Зі стабілізацією і розширенням управлінських функцій полковник мав підтверджувати сотенні вибори наданням листа на сотництво, а тим самим контролювати їх. У деяких випадках, особливо з утворенням нових міст, полковник сам призначав сотника і навіть усував з сотенних посад, як це сталося в 90-х роках XVII ст. з валківським сотником, колишнім осадчим Григорієм Рогозенком. У суперечках за владу полковник брав гору. Поступове розширення повноважень полковника на «черкас городовой службы» і частково на російських поселенців, збільшення контролю над сотницькими й допоміжними посадами в полку призводило до того, що основними чинниками для призначення на них старшин ставали не особисті заслуги чи здібності, а родинні зв'язки або ж приятельські стосунки. Це знову ж дістає підтвердження у звичаї «черкаської обикності», стає своєрідним правилом заміщення старшинських посад. Отже, структуризація управління, чисельне зростання старшинського прошарку відбуваються поруч з широкою полковницькою владою, безпосереднім впливом полковника на формування старшинського корпусу слобідського полку.

Військово-політична історія слобідських полків другої половини XVII ст. Політичні уподобання слобідської старшини виявлялися дещо інакше, ніж у їхніх колег в Гетьманаті. Гетьманська старшина, за існування державних установ, підпорядкування гетьманській владі практично всього населення, домагалась насампе-

ред збереження своїх законних прав і привілеїв. Слобідські ж урядники, залучені в російську помісну систему, боролися не лише за збереження, а й розширення власних повноважень. Козацька адміністрація слобідських полків, підпорядковуючись білгородському воєводі, зіткнулася з воєводською місцевою адміністрацією. Політичні події в слобідських полках відбувалися у щільному взаємозв'язку з подіями в Гетьманаті, особливо наприкінці 50-х і протягом 60-х років XVII ст., коли повноваження старшини не були чітко визначені, тож, беручи за взірець полкову організацію Гетьманату, новоутворена слобідська старшина домагалася таких самих прав і в слобідському управлінні. З низки причин слобідсько-українській старшині вдалося досягти більших успіхів.

Непослух «черкас» воєводам, сварки, суперечки, а найчастіше ігнорування російської адміністрації — характерні ознаки існування як українських залог півдня Російської держави, так і осадників українських слобід на південь від Білгородської лінії (на «полі») у 50-х роках XVII ст. Маючи свої управлінські структури, за «звичаєм» українці підпорядковувалися насамперед їм, а воєводська адміністрація сприймалася ними як щось зайве. Старшина українських громад вбачала у воєводських структурах обмеження власних прав (як і прав усього українського загалу), порушення звичаю, а з поділом на «черкас полкової» та «городової» служби, коли полковими управляв полковник, а «городовими» з росіянами воєвода, — то й конкурентів, зокрема у «віданні» судочинством.

Найяскравішим виявом негараздів управлінської системи в слобідських полках стало повстання українців 1668 р., пов'язане з виступом Івана Брюховецького на Лівобережжі. З гетьманом напередодні виступу листувався керівник повстанців на Слобожанщині, харківський полковник Іван Сірко, а з гетьманської канцелярії йшли листи в слободи із закликом до бунту. Івана Сірка підтримали мешканці і старшина міст Цареборисова, Змієва, Мерефи, Валок — воєвод у цих містах повбивали, укріплення поруйнували. Однак мешканці Харкова повстання не підтримали, прибічників повсталого полковника в місті розстріляли, а замість нього на полковництво обрали Федора Ріпку. Повстанці кілька разів підступали до міста, сподіваючись на перехід харківчан на свій бік, але харківські козаки навіть «промишляли» їх. Після низки поразок Сірко відійшов до Чигирина, до гетьмана Петра Дорошенка [29]. Однак прибічники цього гетьмана ще залишались, і в Харкові — у ніч на 16 жовтня 1668 р. «немногие черкасы» вбили вірного урядові полковника Федора Ріпку, а сотника Костянтина Федорова покололи рогатиною. Серед повстанців згадується харківський осадчий і сотник Іван Кривошлик. Події в слобідських полках 1660-х років змусили уряд замислитися над тим, щоб заохотити старшину і козаків, надавши їм пільги безмитного винокуріння.

Водночас ці події демонструють своєрідне роздвоєння в середовищі слобідсько-українських старшин, особливо найближчих до Лівобережної України

[29] Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *ALTERA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні*. Харків, 2004. С. 48—55.

Охтирського і Сумського полків. З одного боку, відчувалося негативне ставлення до слобідських полків українських гетьманів, які заохочували татарські набіги. Так, Юрій Хмельницький санкціонував каральні походи полтавського полковника Федора Жученка та Петра Дорошенка на слобідські міста у 1660—1661 рр. [30] Пільги російського уряду (серед яких — номінальне управління полковника у внутрішніх справах) мали вдовольнити амбітність старшини. З іншого — значну роль відігравали протистояння воєводам, етнічна та соціальна близькість зі старшинами Гетьманату. Тож виходило, що слобідські старшини і козаки начебто і підтримують гетьманців під час подій 60-х років XVII ст., але водночас залишаються вірними імперському уряду.

Спроби українських гетьманів, особливо Івана Самойловича, підвести слобідські полки під свій «регімент» [31] успіху не мали передусім тому, що слобідська старшина не бажала мати зверхника в особі утримувача булави. Слобідським старшинам без відповідної на те санкції заборонялося втручатись у будь-які справи в Гетьманаті. Безсумнівно, що старшина слобідських полків перебувала під значним впливом подій на Подніпров'ї, намагаючись водночас, не без провокування з боку російського уряду, дещо дистанціюватись від лівобережців, щоб отримати більше привілеїв — як політичних, так і економічних.

Воєнні виправи козаків слобідських полків другої половини XVII ст. також досить своєрідні. Насамперед у цих походах використовували козацтво західних полків — Охтирського та Сумського. Так, 1678 р. під час облоги турецьким військом Чигирина ці два полки брали участь у захисті гетьманської столиці, при цьому полковника Охтирського полку Миколу Матвійовича було смертельно поранено. Одразу після складних Чигиринських походів, у 1679—1683 рр. слобідські козаки були задіяні в будівництві системи укріплень і фортець так званої Ізюмської лінії, що пролягла на півдні, включно з територією майбутнього полкового міста Ізюм. Будівництво укріплень супроводжувалося відбиттям постійних татарських нападів. 1687 р. слобідські міста стали місцем квартирування російських військ, залучених до чергового проєкту загарбання Криму, а слобідські полки несли прикордонну службу. Сумський і Охтирський полки вчергове взяли участь у Кримських походах 1687—1688 рр. і зазнали істотних втрат у боях на Чорній Долині, а «черкас» Харківського полку взагалі було визнано не здатними до полкової служби. Наприкінці 80-х — початку 90-х років XVII ст. слобідські козаки пильнують Ізюмську лінію та новозбудовані фортеці на Самарі. Нарешті, 1695 р. слобідські полки залучили до походів на Кизикермен та Азов, поклавши на них обтяжливі зобов'язання щодо забезпечення російського війська. Тобто слобідське козацтво царський уряд використовував як своєрідний резерв у

[30] *Акты Московского государства*. Т. 3: 1660—1664 гг. Санкт-Петербург, 1901. С. 254, 259, 304, 306, 312.

[31] Багалей Д.И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва, 1887. С. 406.

своїй «східній політиці» наступу на стратегічних ворогів — Кримський ханат і Османську імперію.

Як і російські вояки підрозділів помісної армії Білгородського полку, слобідські козаки та їх старшини воювали вкрай неохоче. Це пов'язувалося не лише з прив'язаністю до домівки, а певно, й з тим, що більшість полкових служб були зорієнтовані на Гетьманат або зведення укріпленьУже в 60-х роках XVII ст. слобідські старшини з козаками, «побрав знамена», дезертирували в Лівобережну Україну або висилали замість себе в похід «ребят малых» та пастушків. Пізніше, 1692 р., полковникам слобідських полків суворо наказувалося, щоб замість козаків не посилали на служби найманців і «худих людей», «робят» [32]. У 90-х роках XVII ст. слобожан використовували як допоміжну військову силу (постачання армії, будівництво укріплень). Декларуючи свою вірність царському уряду, слобідська старшина, однак, вкрай неохоче вирушала у походи за цей уряд, що також є однією з характерних ознак її політичного світосприйняття.

У слобідських полках точилася політична боротьба — старшина домагалася більшої незалежності від місцевих російських управлінців, розширення своїх повноважень щодо всіх верств населення в містах, де проживали козаки. Ця боротьба не набрала крайніх форм, але були й винятки. Одним із таких винятків, напевно, і була підтримка острогозьким полковником Іваном Дзинковським і частиною старшини загону разінців, коли козацтво Острогозького полку, внаслідок його геополітичного розташування, виявилося втягнутим у події, що відбувалися на Дону в 70—80-х роках XVII ст. [33] Тоді острогозький полковник дав прихисток загону козаків з Дону, які підтримували Степана Разіна, і сприяв повалению воєводської влади в полковому центрі, але потім його було заарештовано місцевими старшинами та російськими служилими і за вироком страчено.

Участь полковника в цих подіях неоднозначна. Іван Дзинковський дійсно звелів впустити до міста загін разінців, наказав козакам «с ними не битца», виходив до них на «круг» і давав їм їжу й питво. Водночас активної участі у повстанні він не брав, щоправда, кількох російських служилих з інших міст посадив на ланцюг, щоб про події не стало одразу відомо. Разінцям він дозволяв робити «так, як на Дону», до їхнього війська йти не силував, а закликав охочих, дав разінцям литаври і прапор, але сам до сусіднього міста Ольшанська, аби скинути й там воєводу, не ходив, хоча з награбованого йому виділили пай. Невизначеність його позицій і неспланованість дій підтверджує й те, що міські мешканці і козаки, швидко оговтавшись, заарештували і його, і старшин, і «воровских козаков». Найкраще позицію І. Дзинковського характеризує відповідь сотникам, мобілі-

[32] Дядиченко В. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст.* Київ, 1959. С. 417.

[33] Про ці події та участь у них острогощан див.: Глаголев В.П. Движение на Дону и на юге России весной 1682 г. *Ученые записки Моск. гос. заоч. пед. ин-та*. Москва, 1958. Т. 1. С. 113—196; Черепнин Л. Классовая борьба 1682 г. на юге Московского государства. *Исторические записки*. 1938. Т. 4. С. 41—75; Новосельский А. Из истории донской торговли в XVII в. *Исторические записки*. 1948. Т. 26. С. 199—216.

зованим до Острогозька, які заявили, що не хочуть підтримувати разінців. Полковник відповів, що сотники як хочуть, так хай і роблять, а він так чинить, бо йдуть до Острогозька з Дону «воровские козаки», «многие люди». Поведінка Дзинковського стає зрозумілішою, враховуючи межу його владної відповідальності: він не втручається до суду над «чужим» йому воєводою, «де воля не ево», і наказує козакам лише не чіпати (а не підтримувати) «воровских казаков». Не приховуючи загалом свого ставлення до російської адміністрації, він, утім, утримується від рішучих кроків щодо її усунення.

Вчинок Дзинковського — крайній випадок розв'язання старшинсько-воєводських суперечностей. Дії старшин 1670—1680-х років, спрямовані на розширення своєї влади, здебільшого були значно лояльнішими. Йшлося переважно про ігнорування розпоряджень воєводи і встановлення власного судочинства над усім населенням, подання чолобитних з проханнями щодо збільшення своїх владних повноважень, внесення міщан і росіян до козацьких реєстрів. Це інколи призводило до прикрих непорозумінь. Зі свого боку і воєводи були зацікавлені в розширенні своєї влади, збільшенні кількості підлеглих, підпорядкуванні полкових структур воєводським адміністраціям. У слобідських полках зіткнулися дві системи, різні за світосприйняттям, тому звичаєві конфлікти, конфлікти за владу були неминучі. Особливо багато таких прикладів у Острогозькому полку — у містах, де «черкаси полкової служби» становили меншість. Тут протистояння козацької адміністрації воєводському управлінню щільно пов'язане з діяльністю полковника «з іноземців» Івана Саса, всіляко підтримуваного старшиною [34].

Найдокладніше боротьбу за владу відображено в документах та чолобитних від козаків слобідських полків за 80–90-ті роки XVII ст. Якщо до цього в численних проханнях до царського уряду йшлося переважно про обмеження воєводського свавілля або скасування цієї управлінської ланки в новозбудованих і заселених українськими переселенцями нових містах, розширення судових повноважень полкової влади [35], то вже у 1680-х роках започатковується процес підпорядкування усіх прошарків населення юрисдикції слобідських полкових адміністрацій. Цей процес насичений численними сварками і перипетіями, особливо щодо підпорядкування російського елемента, але поступово козацьке самоуправління розширювало свої повноваження.

Отже, слобідсько-українську старшину і козацтво другої половини XVII ст. не можна назвати політично бездіяльними. Однак не можна не помітити у них відсутності єдності поглядів, програми дій, чіткого формулювання вимог. Невизначеність політичних пріоритетів слобідських старшин пояснюється несформованістю козацької еліти, заслабким ідеологічним підґрунтям стосовно доведення легітимності власного панування.

[34] Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків*... С. 59.

[35] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 151. Арк. 15, 16, 72, 89, 90; Спр. 152. Арк. 391, 392, 405 та ін.

До всього зазначеного вище додавався російський фактор. Так, пільговий режим прикордоння, за яким слобідському козацтву за його службу дозволялося жити за власним звичаєм, не платити мит і податків, мати свободу пересування, був закріплений численними «жалуваними» актами російського уряду. Час від часу ці вольності порушувалися, але їхня основа — «черкаська обикність» — видається досить-таки стабільною, водночас чимось чужорідним для південної російської прикордонної зони. Російська вотчинно-помісна система залишила вагомий слід в життєдіяльності слобідських козацьких формувань: вони утворюються одночасно з реформуванням російського війська на помісній основі, залежать від російського керівництва, козаки змушені часто їздити до Білгорода і Москви, контактувати з російськими чиновниками й простим служилим населенням, російське судочинство і «Соборное уложение» також набувають свого поширення на землях Слобожанщини, слобідські полковники наприкінці 90-х років XVII ст. отримують російські боярські чини тощо. І хоча російські порядки не надто позначилися на соціальній структурі чи управлінні слобідських полків, їхні впливи повсякчас змушують стверджувати про обмеженість слобідсько-українських автономій та відмінність слобідської полкової організації від сусідньої Гетьманщини.

ВІД РЕФОРМУВАННЯ ДО СКАСУВАННЯ. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ У 1700—1762 рр.

Володимир Маслійчук

Реформування слобідських полків на початку XVIII ст. Спроби реформування слобідських полків, посилення їх залежності від царського уряду та задоволення за їх рахунок нагальних потреб Московської держави спостерігаються вже під час Кримських походів. Створена з ініціативи князя Василя Голіцина 1688 р. центральна установа — Приказ Великої Росії — мала стежити за всіма подіями на Слобожанщині й управляти місцевим населенням [36]. Однак така зміна вищого керівного органу виявилася малоефективною і призвела до неабиякої плутанини в управлінській ієрархії. Після Азовських походів 1695—1697 рр. російський уряд в особі амбітного молодого царя Петра I та його оточення започаткував широкоформатні реформи практично усіх сфер життєзабезпечення російського державного організму. Особливу увагу приділяли створенню регулярного боєздатного війська. Першою з козацьких автономій під пресинг реформування потрапила найзалежніша від царського уряду Слобідська Україна.

Реформи в слобідських полках розпочав 1697 р. наближений до російського царя білгородський воєвода Яків Долгоруков. З огляду на реальну для Лівобережної і Слобідської України на той момент ситуацію, коли збідніле козацтво було практично позбавлене можливості брати участь у походах, а відповідно, основне навантаження лягало на заможніших козаків — компанійців, реформа насамперед спрямовувалася на те, щоб упорядкувати козацьку військову службу в регіоні, запровадити «компут», удосконалити забезпечення козацького війська. Її наслідком стало те, що у слобідських полках козацький «служилий» загал розподілився на дві категорії: вибраних «конной

[36] Про цей Приказ див. рукописну працю В. Данилевича: НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 149—150.

службы козаков», компанійців, які «несли» військовий обов'язок, і «подмогу», підпомічників, що мали споряджати і «помагать в службе конным выборным козакам». З пізнішого документа відомо, що підпомічники забезпечували армійські полки провіантом і фуражем, використовувались на допоміжних роботах [37]. Чіткої станової межі між компанійцями і підпомічниками не було: останні, якщо «хто из служащих козаков конпанейцев оскудеет или сомрет», призначаються у виборні, «дабы указаний козацкій конпут непременно содержался в целости». Кількість «компанійців» у слобідських полках визначалася у 3500 осіб.

Наступним кроком щодо впорядкування соціальної структури слобідських полків стала реформа 1706—1708 рр., за якою в містах, де переважало козацьке населення, було скасовано воєводську адміністрацію, відповідно до цього міщан і «великоруських служилих людей», що підлягали воєводі, перепідпорядковано полковникові [38]. Ці соціальні групи було також розподілено на компанійців і підпомічників. Тож у результаті реформ царського уряду двома соціальними козацькими групами у слобідських полках ставали компанійці і підпомічники, керування цими групами передавалось до рук старшини.

Отже, частково скасовуючи воєводське управління на Слобожанщині упродовж 1706—1708 рр., уряд ніби йшов назустріч довголітнім вимогам старшини. Саме перед цим наприкінці 1690-х років адміністрація Якова Долгорукова прагнула встановити межі між полками. Однак лише в першій декаді XVIII ст. полки почали набувати більш-менш чітких територіальних обрисів. Тоді ж змінилось місце розташування Острогозького полку, розширилась територія Ізюмського; 1708 р. від Гадяцького до Охтирського полку перейшло м. Котельва. Практично одночасно з'явилось поняття «полкової землі», якою наділяли за службу. Утім, чітка фіксація полкової території з підпорядкуванням козацькій адміністрації майже всіх категорій її населення припала на дещо пізніший час (1716).

Невдача Приказу Великої Росії з підпорядкуванням слобідських полків призвела до скасування цієї установи 1700 р. Наступного року в слобідських полках з'являється посада бригадира: об'єднавши Ізюмський і Харківський полки, її обійняв Федір Шидловський, зять полковника Г. Донця, росіянин за походженням. Вже 1709 р. він отримує чин генерал-майора і стає головним над слобідськими полками [39]. Відповідно слобідські полки об'єднувалися під спільним командуванням, що стало підставою для створення російським центром з цих та інших підрозділів на Слобожанщині й у південних регіонах Росії так званої Української дивізії. У цивільному аспекті після розподілу 1708 р. Росії на губернії слобідські

[37] *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д.И. Багалеем*. Харьков, 1886. Т. 1. С. 201.

[38] Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків*... С. 92—93.

[39] Завдяки широким повноваженням Ф. Шидловський допомагав уряду впорядкувати сплату мита на Торі, поставив на промислову основу виробництво селітри, організував у верхів'ях Осколу регулярний драгунський полк. Владні повноваження його в слобідських полках були досить широкими, про що свідчать його земельні універсали.

полки не мали єдиного підпорядкування: Охтирський та Сумський перейшли до Київської, а Харківський, Ізюмський, Острогозький — до Азовської губерній.

Усі ці зміни та реформи, зрозуміло, вплинули й на соціальну структуру та внутрішні відносини у слобідських полках. Виборність сотників практично зникає, істотно обмежується полковницька влада, особливо це помітно після арешту російським урядом та усунення від влади сумнозвісного охтирського полковника Івана Перехреста з реквізицією його величезних маєтків. Подібна доля спіткала 1711 р. і прихильника реформ Федора Шидловського. До влади у слобідських полках приходять старшинські «клани», починається доба «старшинської демократії»: старшини обирають керівників «меж себя», тобто доступ до полкової адміністрації стає обмеженим. Розширення старшинських повноважень на початку XVIII ст., «старшинська демократія», обмеження доступу до старшинського звання спричинювали утворення в кожному слобідському полку своєрідних корпорацій старшин, поєднаних низкою родинних, економічних, станових зв'язків. І хоча слобідські полки мали між собою чимало спільного, специфіка кожного з них, відсутність між ними єдності призвели до певних відмінностей їхніх старшинських корпорацій [40].

Разом з набуттям слобідськими полками територіальних обрисів та стабілізацією управління у першій третині XVIII ст. старшина поступово втрачала свої адміністративні прерогативи. Такий процес ставав можливим через зменшення політичної активності старшинського прошарку, пригасання боротьби за «черкаську обикність». Політична пасивність слобідської старшини мала кілька причин. Йдеться про суворий урядовий контроль, зростання ролі господарювання, відсутність політичних пріоритетів порівняно з Гетьманщиною, Доном, Запорожжям.

Реформи кінця 90-х років XVII — початку XVIII ст. були пов'язані з потребою Росії в добре оснащеній потужній армії. Слобідські козаки, особливо з Острогозька, брали участь у будівництві російського флоту. А одразу після розподілу на підпомічників та компанійців козацькі підрозділи було мобілізовано на Північну війну до Балтії. Це стало першою великою кампанією слобідських козаків далеко поза межами домівки й за імперські інтереси. 5 липня 1701 р. 3000 виборних слобідських козаків (компанійців) на чолі з полковниками прибули на місце збору. У складі російського війська Б. Шереметєва козаки вторглися до Ліфляндії, грабуючи і спалюючи шведські поселення. Проте напередодні зими більшість слобожан було відпущено додому. У підпорядкуванні російського командування залишався лише Ізюмський полк і спеціально відібрані компанійці (950 осіб) на чолі з Ф. Шидловським. Це формування у складі російського корпусу продовжувало бойові дії під Нарвою та Ересфером, біля Дерпта, Гумельсгофа [41]. Восени 1702 р. слобідських козаків було відпущено по домівках.

[40] Маслійчук В. Л. *Козацька старшина слобідських полків*... С. 95—109.

[41] *Материалы военно-ученного архива Главного штаба*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1871. С. 77—82.

Однак не лише з проблемами Північної війни зіткнулися слобідські полки. Територіальна експансія Ізюмського полку, боротьба з донським козацтвом за Бахмутські соляні озера, масові втечі мешканців слобідських полків на вільні землі Дону стали приводами для втручання російського уряду в справи донського козацтва, що мало наслідком виступ Кіндрата Булавіна. На слобідські полки було покладено завдання відбити набіги донців і придушити повстання. Однак слобожани воювали вкрай неохоче. Ф. Шидловський, який керував слобідським загоном, неодноразово підкреслював, що він «в своих имеет надежду худую» і без московських військ у придушенні заворушення на Дону не обійдеться [42]. Ставлення козаків до булавінців змінилося після розгрому останніми Сумського полку і глумлення над тілом полковника Андрія Кондратьєва [43]. Після цього слобідські козаки завдали поразок донцям біля Тору, біля Красної Луки, брали участь у руйнуванні донських станиць.

Значно більшою проблемою виявилась реакція слобідських козаків на виступ гетьмана Івана Мазепи та їхня участь у подальших подіях. Відомо, що в лютому 1708 р. під час змови Іскри та Кочубея проти гетьмана донос на Мазепу було передано через охтирського полковника Федора Осипова, якого, на відміну від викажчиків, покарано не було. Справа передання доносу свідчить про інакші настрої слобідської старшини стосовно московського володарювання, підтримку ними царського уряду. Антимазепинські та антишведські настрої серед слобідських козаків посилилися після вторгнення шведського війська на територію Охтирського полку в лютому 1709 р. і були спричинені безчинствами і грабунками з боку союзників Мазепи. До того ж Петро I розраховував на затяжні воєнні дії на території Слобідської України, у зв'язку з чим тут розташовувались великі підрозділи російського регулярного війська.

На початку 1711 р. на слобідські полки випало чергове випробування. У лютому кримський хан разом із запорожцями розпочав великий похід на виснажену Північною війною Слобідську Україну, яка не мала достатніх сил для оборони. Сталося (за виразом Ф. Шидловського) те, «чего у нас никогда на Украйне не бывало». Мешканці м. Водолаги відчинили хану ворота і вийшли разом з татарами зі Слобожанщини. У зв'язку з цією подією у листі старшини до Шидловського зазначалося, що якби хан пішов на Харків, то багато б містечок зрадили за «великим страхом», а всю старшинську верхівку було б видано і страчено [44]. Утім, лютнева загроза швидко минула, і старшина з козаками взяли участь у боях біля Новосергіївська у квітні 1711 р.

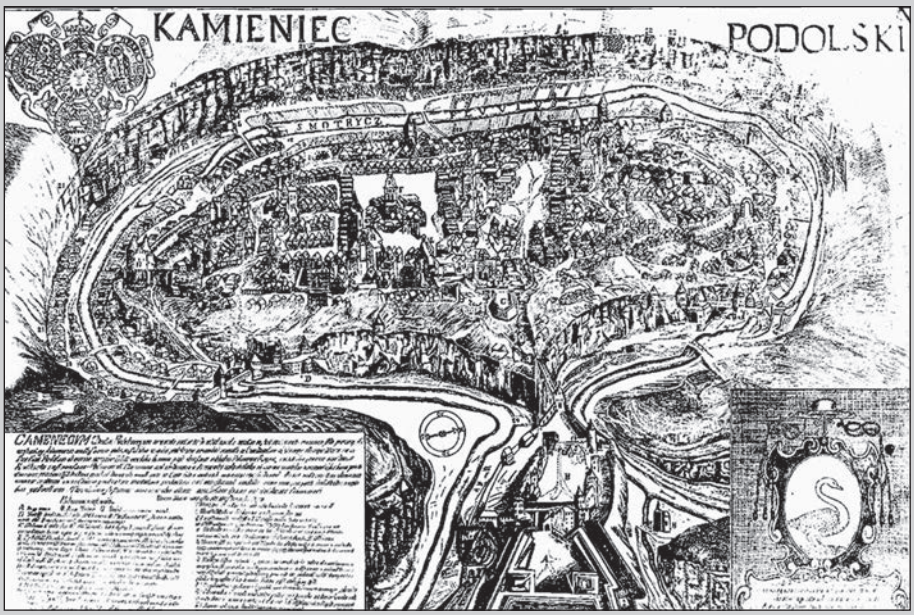
[42] Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание. *Труды Ист.-археогр. ин-та.* Москва, 1935. Т. 12. № 59. С. 232; № 67. С. 247; № 139. С. 327.

[43] Там само. С. 262.

[44] *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украйне 1696—1727 гг., собранные и изданные С.И. Шидловским* (далі — *Материалы Шидловских*). Санкт-Петербург, 1896. С. 40—41.

Україна XVII ст. на мапі Південно-Східної Європи. Світло-рожевим позначені території, що відійшли Московії за Андрусівським договором. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/9/71788/

Кам'янець-Подільський. 1672. Гравюра Кіпріана Томашевича (†1684/1699)

Пам'ятний знак битви під Журавном (25.09—14.11.1676), встановлений 1876 р., реставрований 1921 і 2004 рр.

Юрій Хмельницький. Портрет невідомого художника XIX ст. *Львівський історичний музей*

Гетьман Андрій Могила (бл. 1630—01.1689). Гравюра невідомого майстра XVII ст. URL: https://www.culturaitalia.it/opencms/viewItem.jsp?language=en&case=&id=oai%3Asirpac.cultura.marche.it%

Пам'ятник Самійлу Самусю у м. Богуслав Київської обл.

Семен Палій. Портрет невідомого художника першої половини XIX ст.

Пам'ятник Семену Палію у м. Фастів Київської обл.

Юрій III Дука (†31.03.1685), господар Молдови і гетьман України (1681—1683). Фреска з монастиря Четацуя в Яссах. XVII ст.

Битва під Віднем 12 вересня 1683 року. Худож. М. Альтомонте. 1688

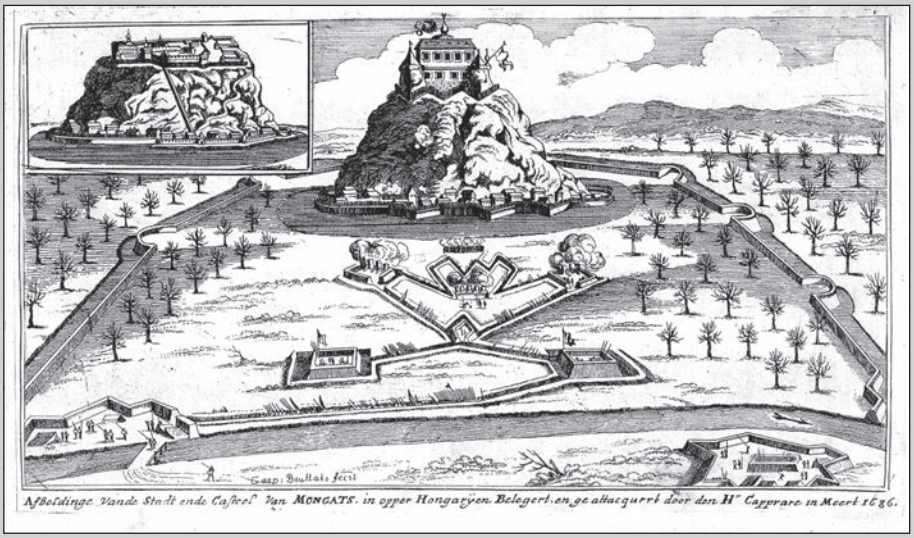
Львів наприкінці XVII ст. Гравюра А. Гогенберга. Кінець XVII ст.

Польський король Станіслав II Август Понятовський. Худож. Патер Крафт старший. 1780

Сцена з життя османської столиці у середині XVII ст. Зі щоденника шведського посла до Стамбула Клауса Роламба. *The Sultan's Procession. The Swedish embassy to Sultan Mehmed IV...* London, 2006

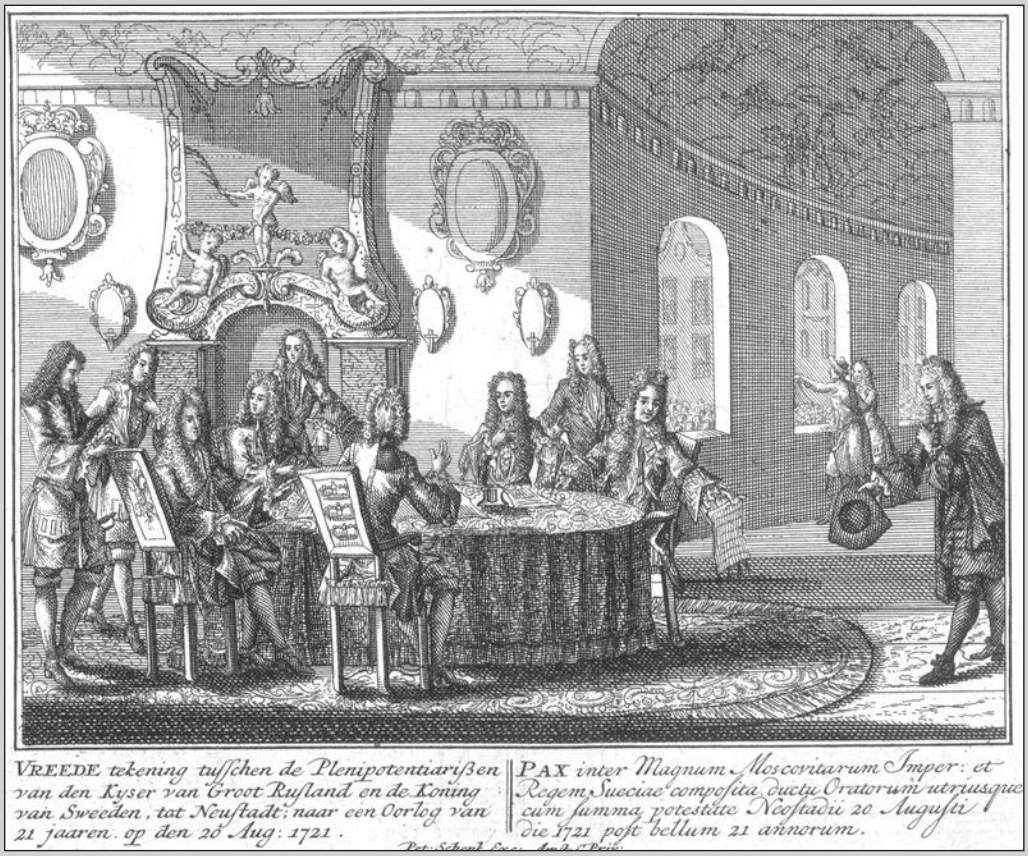

Облога Мукачівського замку 1686 р. Гравюра невідомого автора. 1695

Султан Мегмед IV Авджі. Портрет. Young J. ▶ *A Se ries of Portraits of the Turkey*. 1815

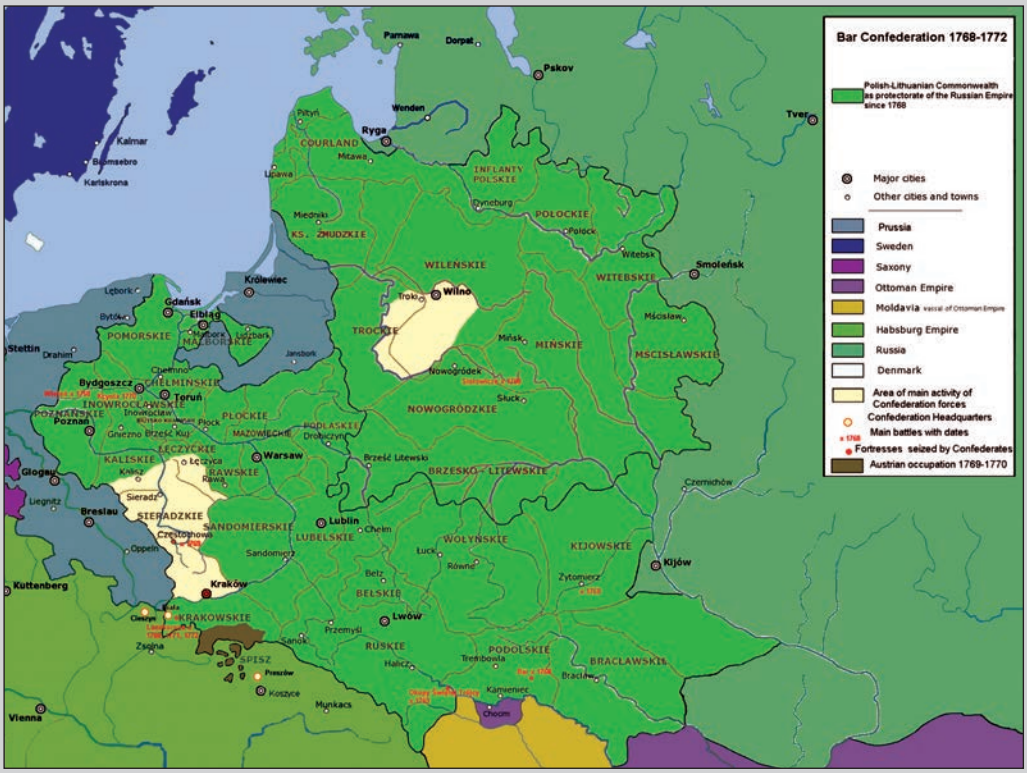

Алегорія Ніштадського миру. Художник Б.К. Растреллі. *Российский императорский дом*. Москва, 2005

Ференц II Ракоці (27.03.1676—08.04.1735), князь Трансильванії (1704—1711). Портрет. Худож. А. Маньокі. 1712

Битви Барської конфедерації. Maciej Scrzepanczyk. Bar_Confederation_1768-1772.PNG

Пуласький у Барі. Худож. К. Шлегель. XIX ст.

Мелхиседек Значко-Яворський. Портрет. Korson T. *Wewnetrzne dzieje Polski*. Krakow; Warszawa, 1897

Георгій Кониський. Худож. К. Вейєрман.
Исторические судьбы Юго-Западного края.
Санкт-Петербург, 1888

Табір гайдамаків. Худож. Ю. Коссак. Раніше 1899 р.

Францишек Салезький Потоцький, власник Умані. Худож. М. Баччареллі. XIX ст.

Уманський сотник Іван Гонта. Репродукція портрета, надрукованого в часописі «Киевская старина». 1882

Максим Залізняк. Портрет невідомого художника кінця XVIII ст. *Сумський художній музей*

Рух повстанців на чолі з Максимом Залізняком. Авторська робота: Вальдимар. CC BY 1.0

Пам'ятна дошка повстанцям Коліївщини на майдані Гайдамаків у м. Городок Львівської обл. ▶

Палац Жевуських — Лянцкоронських у м. Роздол. 1704—1741. Сучасний вигляд

Собор Св. Юрія у Львові. Архітектор Б. Меретин. Фото Миколи Сварника

Юрій-Змієборець. Скульптура Й.Г. Пінзеля на фасаді собору Св. Юрія у Львові

Домініканський собор у Львові. 1748—1764. Архітектор Я. де Вітте. Сучасний вигляд

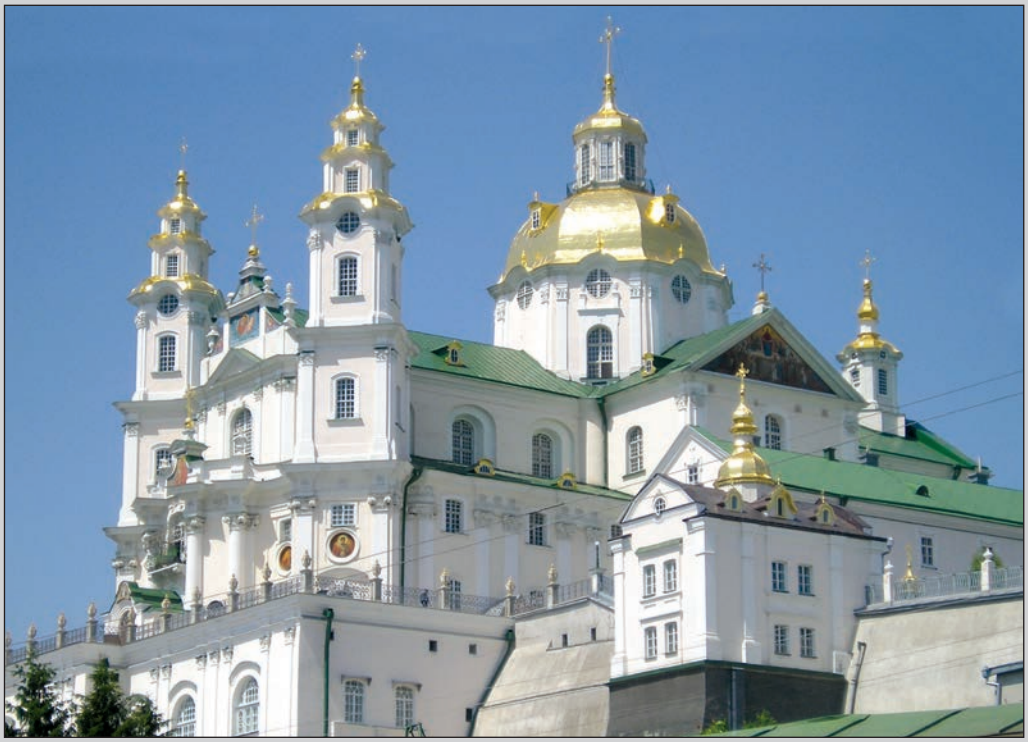
Архангел Гавриїл. Скульптор Іван Рутковича. 1697—1699. Фото М. Сварника

Ратуша у м. Бучач. Архітектор Б. Меретин. Сучасний вигляд

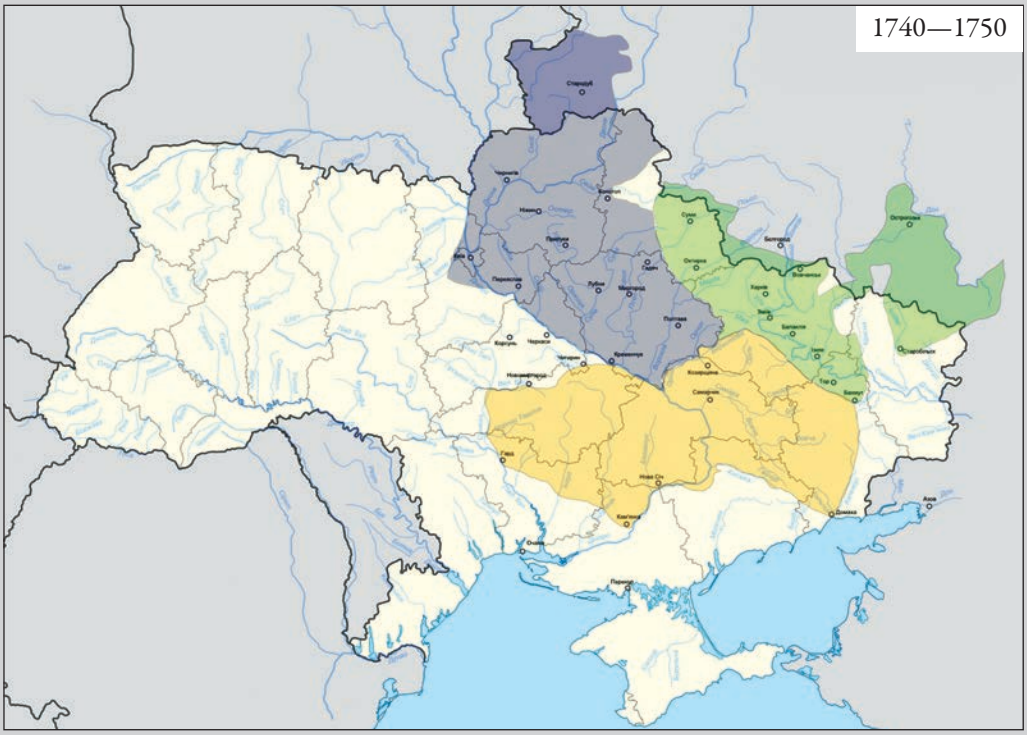
Внутрішній дворик гуцульської гражди в с. Криворівня Івано-Франківської обл.

Успенський собор Почаївської Лаври. Архітектор Я.Г. Гофман

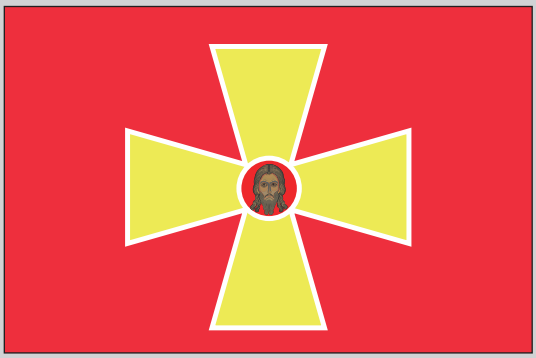
Дерев'яна церква св. Миколая в с. Данилово Хустського р-ну Закарпатської області. 1779.
Фото Юрія Крилівця

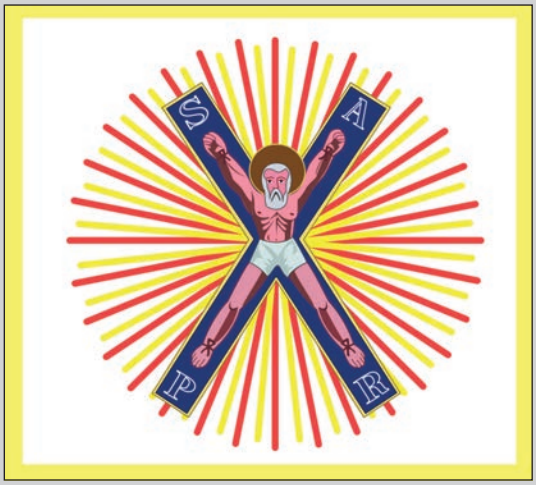
Україна 1740—1750-х рр. Зеленим позначена територія слобідських полків; синім — Гетьманщина; жовтим — Військо Запорозьке Низове. Авторська робота: Ariot. CC BY 3.0. Ukraine_1740_kossaks_map.svg

Полки Слобідської України у 1764 р. Авторська робота: Riwnodennyk. GNU Free Dokumentation License

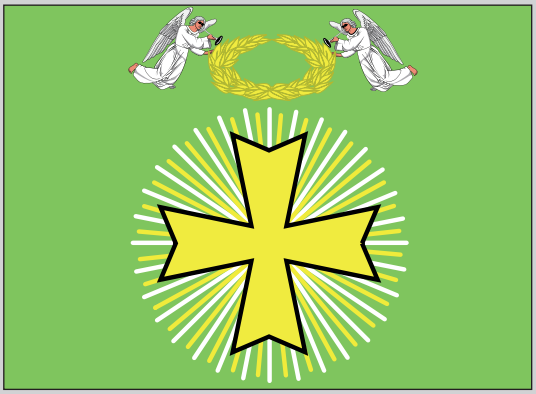
Прапор Ізюмського козацького полку. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна. Короткий науково-популярний історико-культурний путівник*. Харків, 2016

Прапор Охтирського козацького полку. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна...*

Прапор Сумського козацького полку. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна...*

Прапор Харківського козацького полку. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна...*

Прапор Острогозького козацького полку. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна...*

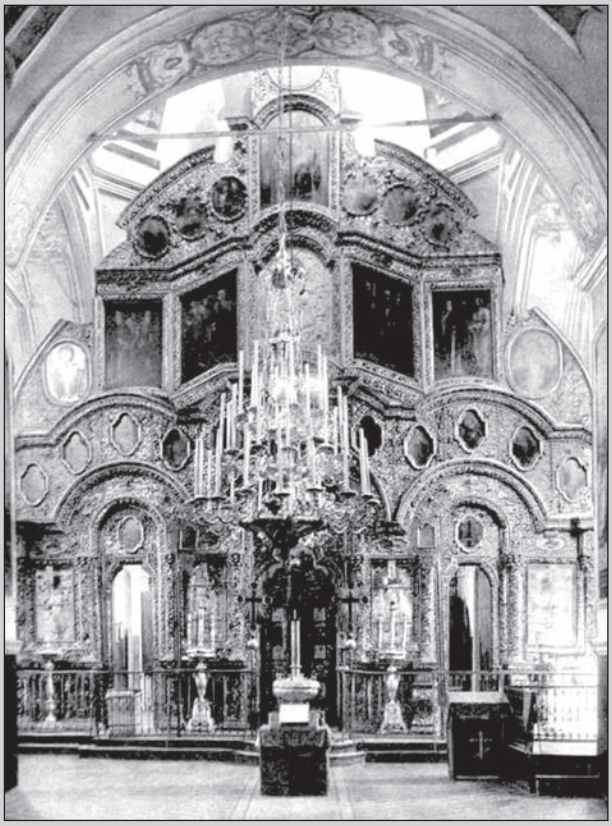
Міський герб м. Зміїва. XVIII ст. Чернецький Ю.О. *Слобідська Україна...*

Могила Івана Сірка на околиці с. Капулівка, неподалік колишньої Чартомлицької Січі (нині Нікопольський р-н Дніпровської обл.)

Карта Острогозького полку. Слюсарський А.Г. *Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст.* Харків, 1954

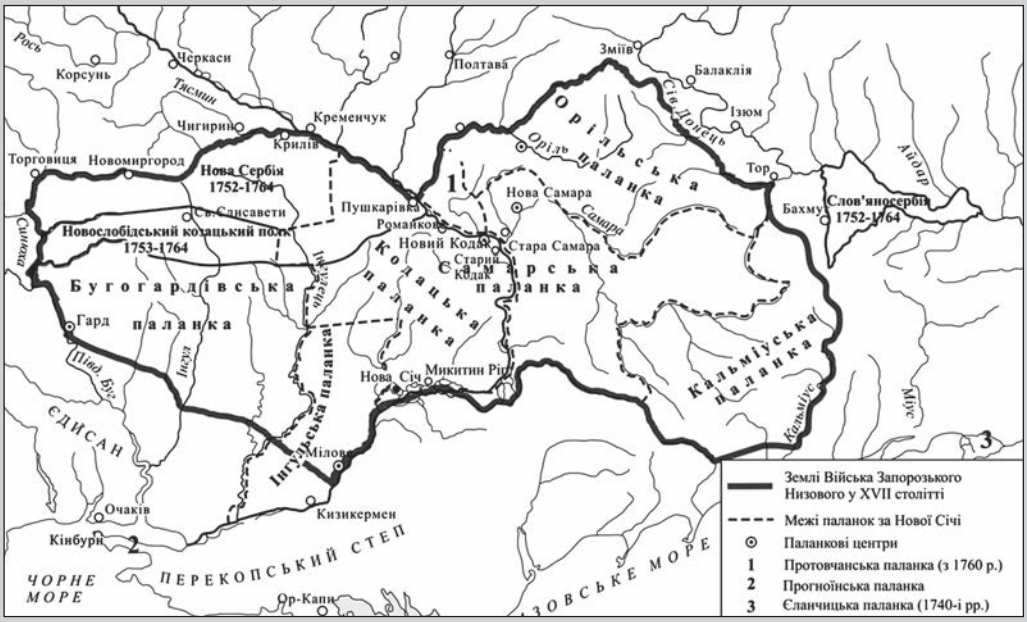
Іконостас Свято-Преображенського собору в м. Ізюм, створений 1765 р. Вечерський В.В. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ, 2003

Свято-Покровський собор на старій світлині Охтирки. Автор невідомий. Кінець XIX — початок XX ст. Охтирка_стара_світлина.JPG

Покровський собор у Харкові. Побудований 1689 р. Сучасне фото

Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового (1734—1775). Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XX. 2021

Суперечка курінних отаманів. Худож. М. Добрянський. 1992

Герб Війська Запорозького Низового. *Літопис Григорія Грабянки*. 1710

Печатка Війська Запорозького Низового. Эварницкий Д.И. *История запорожских козаков*. Москва, 1900. Т. 1

Зимівник — основна форма поселень на Запорожжі. Яворницкий Д. *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. Санкт-Петербург, 1888. Ч. 2

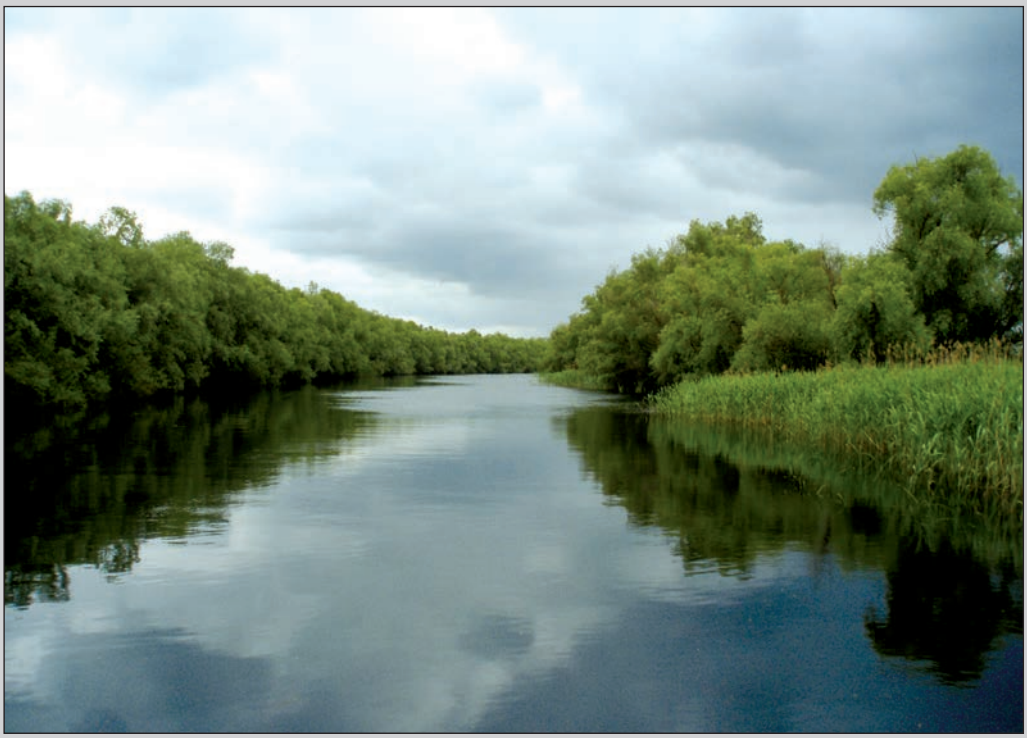
Остання рада на Січі. Худож. В. Ковальов. Середина XIX ст.

Зруйнування Січі. Худож. С. Чайка. 2001

Добруджа. Фото О. Бачинської. 2008

Дельта Дунаю. Фото. О. Бачинської. 2008

Пам'ятник чорноморському отаману Антону Головатому в Одесі. Скульптор А. Токарєв. 1999—2006

Задунайський запорожець. Худож. ▶ С. Васильківський. 1900

Чорноморський отаман. Худож. Я. Кухаренко. XIX ст.

Печатка Задунайської Січі. Бачинська О. *Козацтво в «післякозацьку добу» української історії* (*кінець XVIII — XIX ст.*). Одеса, 2009

Взяття О. Голіциним Хотина 1769 р. URL: https://bit.ly/3w5Karr

Турки здають фортецю Бендери князю Г. Потьомкіну 4 листопада 1789 р. URL: https://bit.ly/2TKkMJr

Штурм Очакова. Гравюра А. Берга. 1792. URL: https://bit.ly/3w2wGgb

Кримське ханство у 1550 р. Krimkhanat_um_1550.jpg

Мечеть Джума-Джамі. Євпаторія, Крим. Побудована 1564 р.

Кримська кіннота в битві під Сігетваром 1566 р. Османська мініатюра. 1579

Кримський хан Іслам-Гірей II. 1588—1596. Портрет

Кримські луки, стріли, сагайдаки XVII ст. (ліворуч). Кримські бойові сокири, щит, стремена. Військово-історичний музей м. Відень, Австрія

Бахчисарай. *Voyages du professeur Pallas, dans plusieurs provinces de l'empire de Russie et dans l'Asie septentrionale. T. 9. Paris*, 1794

Ногайський аркан, сплетений з волосу коней чорної, гнідої та білої мастей. *Астраханський музей-заповідник*. Фотографія В.В. Грибовського. 2013

Ногайці. Гравюра з книги Reuilly Jean Baron de. *Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803; Suivi dun mémoire sur le commerce de cette Mer, et de Notes sur les princihaux Ports commerçans*. Paris, 1806

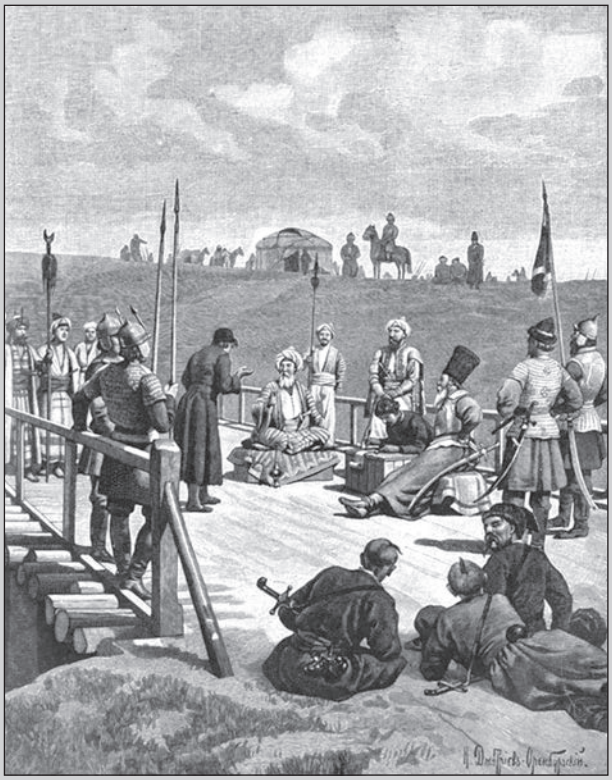
Оселище буджацьких ногайців. Гравюра з книги: Kleemann N. E. *Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova durch die Butschiack-Tartarey über Cavshchan Bender, durch die Nogen-Tataren in die Krimm*... Leipsig, 1773

Іслам-Гірей III. Гравюра XVII ст.

Аділь-Гірей. Гравюра М. Ланга.
Середина XVII ст.

Переговори з ханським послом про мир. Худож. М. Дмитрієв-Оренбурзький. XIX ст.

Фортеця Ені-Кале поблизу м. Керч, Крим. Побудована 1703 р.

Кримський ханат на карті 1707 р.

Два гірські кримські татарини. Худож. К.Г. Гейслер. Кінець XVIII ст.

Кримський пейзаж з дорогою. Худож. К. Боссолі. 1842

Традиційний татарський будинок. Худож. К. Боссолі. 1856

Осада Перекопа. Російський штурм Ор-Кали у травні 1736 р. Гравюра Б. Еліаса. Перша половина XVIII ст.

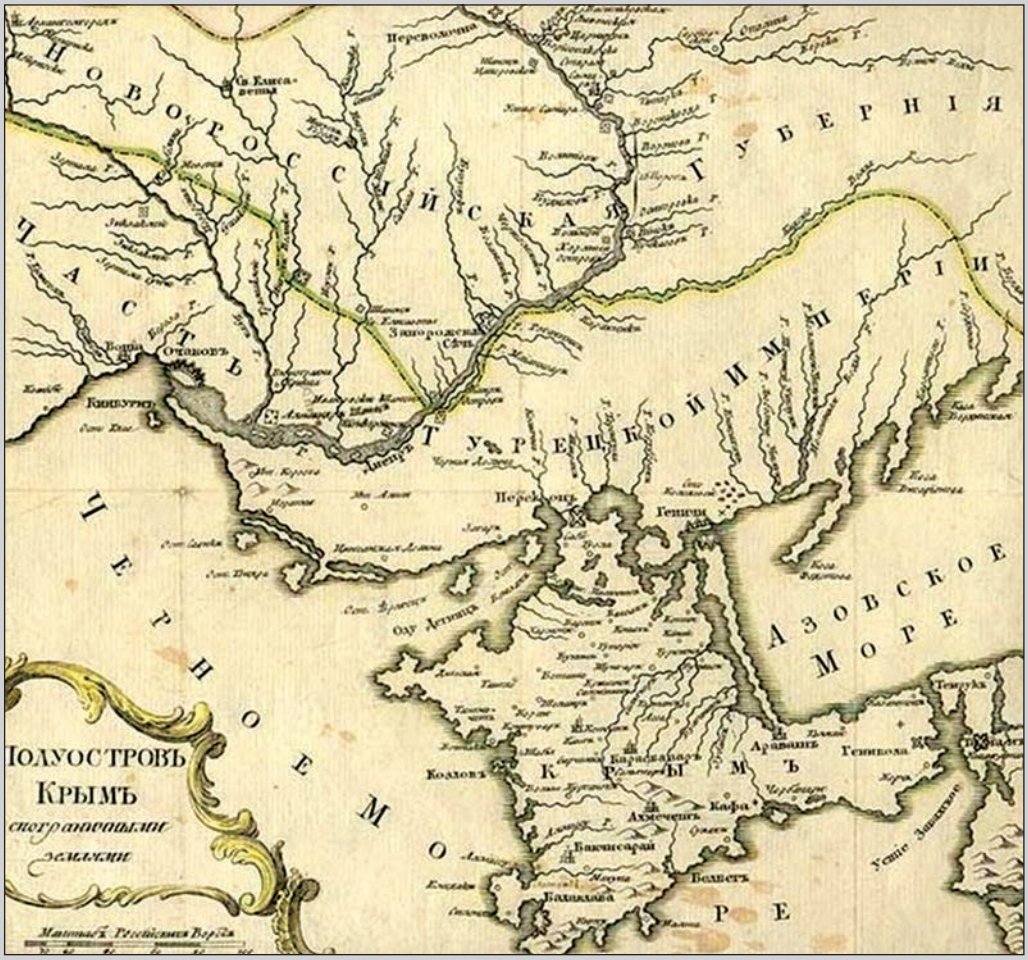

Турецькі шапки з плюмажами, спис, кольчуга кримського воїна, кинджал (ліворуч); шаблі, місюрка й бойова сокира кримського вояка. Військово-історичний музей м. Відень, Австрія

Шагін-Гірей. URL: https://bit.ly/3iptuap ▶

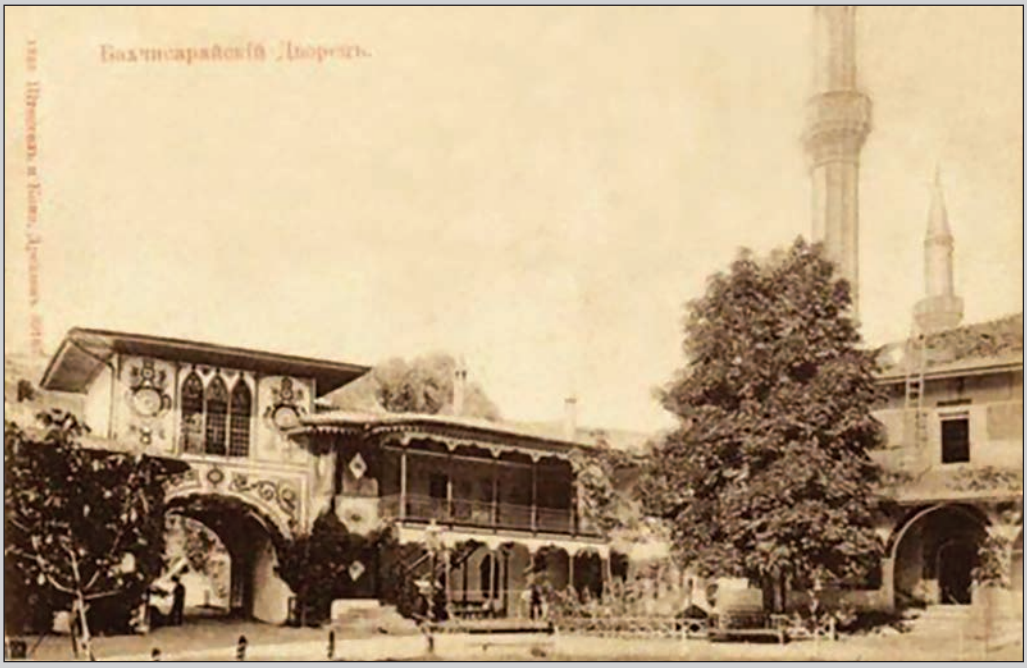

Півострів Крим з прикордонними землями. 1768—1774. URL: https://bit.ly/3v2iHWm

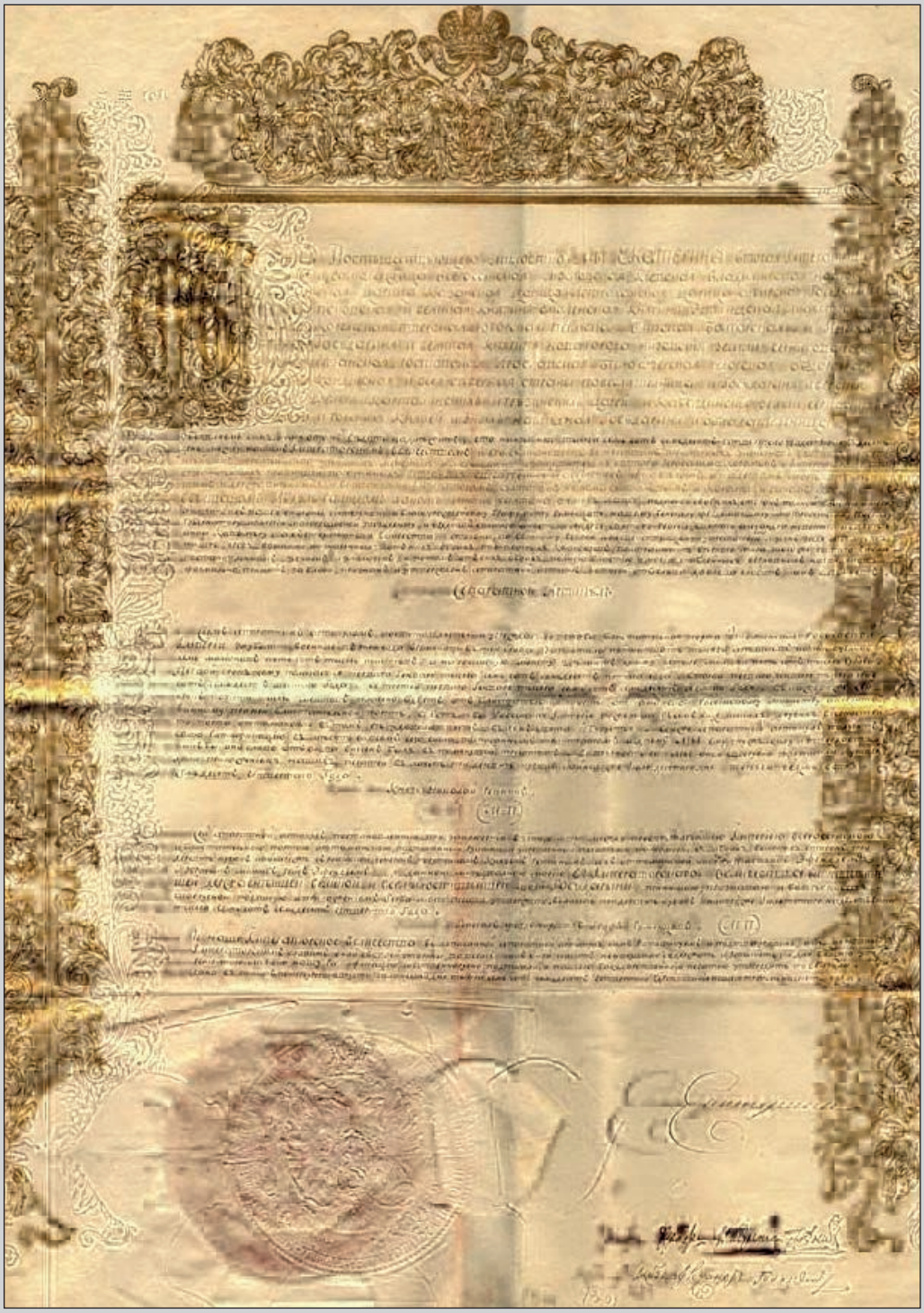

Сцена підписання Кючук-Кайнарджинського миру 1774 р. URL: https://bit.ly/3px67gG

Вигляд ханського палацу невдовзі після анексії Криму 1783 р. URL: https://ichef.bbci.co.uk/ace/ws/800/cpsprodpb/994A/production/_100924293_02.jpg.webp

Ратифікаційна грамота до Кючук-Кайнарджинського мирного договору з особистим підписом Катерини II. URL: https://bit.ly/3pyyLy8

Князь Потьомкін приймає зречення останнього кримського хана Шагін-Гірея.
URL: https://bit.ly/351hEv8

Перекоп у перші роки російського владарювання. *Voyages du professeur Pallas, dans plusieurs provinces de l'empire de Russie et dans l'Asie septentrionale*. Paris, 1793

До певної міри знаковим для історії слобідського козацтва став невдалий для Росії Прутський похід. «Східна політика» Петра І зазнала істотного фіаско. Відповідно довелось дещо відступитися від того темпу реформ у слобідських полках, який було взято на фарватері цієї політики. Загалом наслідки 1711 р. виявилися надто відчутними на Слобожанщині. Відтепер територія слобідських полків ставала місцем дислокації окремих російських регулярних частин, у полках після невдалого походу з'явилася маса емігрантів, зрештою, активізувалися нові політичні опоненти — запорожці, набігам яких довелось протистояти наступне десятиріччя. Однак за спричиненими зовнішніми чинниками проблемами приховувалася й низка інших: йшлося про потребу удосконалення управління та остаточне підтвердження спадковості старшинського уряду, появу маси російських поміщиків на полкових землях.

Молдавська політична еміграція 1711 р. Одним із наслідків невдалого Прутського походу стало переміщення на територію Лівобережної України та Слобожанщини молдавських і валаських дворян та надання їм маєтностей і старшинських посад. Тобто після 1711 р. як на Лівобережжі, так і в межах слобідських полків зіткнулися «своє», традиційне, яке уособлювали місцеві старшини, і «чуже», інший звичай, що його принесли політичні емігранти, яким сприяв царський уряд. Проте важливо зазначити, що поява чужинців у середовищі козацької старшини свідчила не лише про обмеження компетенції останньої, а й про загострення «автохтонною» старшиною почуття власного, відмінного від чужинського, права на панування. Власне, емігранти ставали часткою місцевої еліти, вливалися до складу старшинських корпорацій, мали вплив на подальшу історію місцевої знаті.

«Зрада» молдавським господарем Дмитром Кантемиром свого сюзерена, турецького султана, і перехід його з оточенням на бік єдиновірних православних росіян є одним із проявів «європейської кризи» початку XVIII ст. [45] Питання переходу й умов угоди Кантемира з царем Петром доволі добре висвітлено в історіографії, як і охарактеризовано особу князя та його погляди [46]. Після поразки над Прутом Петро І рішуче відмовився видати туркам свого союзника, заявивши, за переказом, що ліпше він поступиться Туреччині всією землею до Курська (власне Україною), ніж порушить обітницю безпеки, дану князеві [47]. У серпні 1711 р. князь Дмитро Кантемир прибув із прибічниками до Києва. Разом із «господарем» в Україну приїхало чимало «дворян». 1 серпня господареві та його супроводу пожалувано села біля Харкова. 5 серпня постанову про те, що

[45] Субтельний О. *Мазепинці*. Київ, 1994. С. 5—9.

[46] Мохов Н. *Очерки молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.)*. Кишинев, 1961. С. 123; *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт-Петербургской Академии Наук покойным профессором Беером с российским переводом с приложением родословия князей Кантемиров.* Москва, 1783. С. 312—315; Пекарский П. *Введение в историю просвещения в России XVIII ст.* Т. 1. Санкт-Петербург, 1862. С. 174, 176, 538.

[47] *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 290.

молдавани матимуть помешкання в слобідських полках, затверджено на найвищому рівні. Їм відшкодовують втрачене з маєтків щойно заарештованого генерал-майора Ф. Шидловського.

Здається, що саме до цього часу належить черговий «меморіял» Кантеміра. Крім надання будинку в Москві, господар просив царський уряд, щоб йому віддали всі маєтки названого старшини, а головне — прохав ввірити його правлінню слобідські полки та Чугуївський повіт, запропонувавши проєкт реорганізації захисту півдня Росії шляхом колонізації степів між Бахмутом і Луганню вихідцями з «польської України». Зважаючи на такі амбіції князя, легко пояснити зухвалу поведінку емігрантів стосовно місцевого населення. Хоч у таких широких повноваженнях князеві відмовили, та все ж у Слобідську Україну молдавани їхали мов господарі, маючи переконання, що цей край надано їм замість покинутої батьківщини.

Російські урядовці відразу визначили той факт, що князя Кантеміра супроводжувало не 4000 осіб, як він відписував, а значно менше. За пізнішими підрахунками виявилося, що з ним прибуло лише 330 вихідців з Молдавії, з них 41 знатна особа і 51 шляхтич. Дещо згодом до них приєдналися полковники Ілля Абаза та Іван Мереску зі 118 особами [48]. Отже, до Харкова прийшло 448 молдаван. Значна частина прибульців вже незабаром повернулася до Молдови, серед них молдавський літописець — «гетьман» Йон Некулче [49]. На 1712 р. «дворян», яким потрібно було надати маєтки замість утрачених, не рахуючи Кантеміра та його оточення, залишилося 39 осіб [50].

Серед емігрантів панували міцна згуртованість, розвинута взаємопідтримка, тому вони так упевнено почувалися серед місцевого населення [51]. Пожалуваннями в слобідських полках вони були незадоволені, адже маєтки Ф. Шидловського розграбували ще до їхнього приїзду [52]. Вважаючи себе повновладним господарем, князь Дмитро Кантемир відібрав маєтності харківського полковника Лаврентія Шидловського, які той отримав від свого дядька незадовго до свого арешту 1711 р. [53]

Один із керівників молдавських загонів у російському війську, Іван Танський, вирішив узяти шлюб із донькою покійного харківського полковника Федора Донця-Захаржевського [54]. За місцевими звичаями це означало, що він претендує

[48] Там само. С. 292.

[49] Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи И. Некулче. *Вековая дружба:* Материалы науч. сессии Ин-та истории молд. филиала АН СССР. Кишинев, 1958. С. 207.

[50] *Материалы Шидловских*... С. 188. Див. також: Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі. *Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина*. Нью Йорк, 1977. С. 355.

[51] Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии 1718 г. *Киевская старина*. 1904. № 6. С. 456.

[52] *Материалы Шидловских*... С. 171.

[53] Там само. С. 187.

[54] Там само. С. 179—180.

на полковницький уряд. Однак претензії «волоха» на величезне майно Захаржевських і харківське полковництво обірвалися на початку 1712 р. через його раптову смерть (за підозрами царський уряд розпочав справу про отруєння) [55]. Слобідська старшина (як і лівобережна) відчутно потерпала від свавілля молдаван, поведінку яких у Харкові яскраво характеризує лист місцевих старшин до П. Апраксіна в липні 1712 р.: «Не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших, что претерпевалисмо, надеючись, что те они, волохи отсуду выведены будут» [56]. Однак політична ситуація в Молдавії аж ніяк не сприяла поверненню прибічників молдавського князя додому.

У лютому 1712 р. князь Кантемир із 91 боярином і слугами в супроводі драгунів Бахмутського «шквадрону» виїхав до Москви. Залишені «волохи» підпорядковувалися не місцевій владі, а князівському суду, і на місцевих старшин не зважали, а окремих козацьких управлінців навіть намагалися усунути від влади. Зблизившись з Іваном Донцем-Захаржевським, сином харківського полковника, який не мав уряду, вони звели наклеп у «слові і ділі» на полковника Лаврентія Шидловського в тому, нібито він зі старшиною Харківського полку хотіли зрадити царя [57].

У червні 1712 р. маєтки Шидловського було розподілено між емігрантами [58] (у слобідських полках їх отримали 26 молдаван). У липні того самого року з Москви полковником у Харківський полк призначено наближеного до князя Кантемира Петра Куликовського — так царський уряд упроваджував призначення іноземців згідно з «указом» як у слобідських, так і в лівобережних полках. Здається, Куликовський не отримав жодного помістя з володінь Шидловського, тож харківське полковництво, напевно, було винагородою за його службу. Справжнє прізвище цього харківського полковника — Карайман, назвисько ж «Куликовський» він отримав у Польщі, навчаючись у тамтешніх школах [59]. Добре знаючи російську мову, капітан П. Карайман (у російських і молдавських документах просто Прокопій) став посильним між Кантеміром і російським командуванням [60], вів переговори про перехід господаря на російський бік. Після Прутської баталії він (уже зі слов'янізованим прізвищем) у грудні 1711 р. їздив до Москви з листами від володаря.

У Харкові Куликовський проурядував ледь більше року (отримав наказ на полковництво в липні 1712 р., помер 30 серпня 1713 р. [61]). Однак події часу його

[55] *Описание дел архива Морского Министерства за время с половины XVII до начала XIX столетия*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1877. С. 629.

[56] *Материалы Шидловских*... С. 195.

[57] Там само. С. 191.

[58] Там само. С. 188—189.

[59] *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*... С. 390.

[60] Neculce J. *Letopisetul tarii Moldavei si osama de cuuinte* / ed. ingrijta, cu glosar, indice, si o introducere de J. Jordan. Bucuresti, 1955. S. 269.

[61] *Материалы Шидловских*... С. 219.

полковництва яскраво характеризують стосунки емігрантів і місцевих старшин. У січні 1713 р. полковник змусив старшину підписати чолобитну, щоб його залишили на уряді [62]. Тож старшинські звичаї, посилання на традицію зіткнулися зі свавільним управлінням молдаван. У скаргах на Куликовського це простежується особливо чітко: старшини пишуть, що він у різні розсилки посилає своїх дворових волохів, а ті, «не ведая руского языка и "обыкновения", чрез толмачей разсуждают и розыски делают, не ведомо по каким "правам" и письма владетельные дают на чужие грунта, а нас старшину от таких судебных дел он полковник отринул и вовсе уничтожил» [63]. Раптова смерть Куликовського (як і Івана Танського) 1713 р. досить дивна. Зазначимо те, що відразу — того ж таки 1713 р. — новий полковник Квітка з обозним Василем Ковалевським забрали с. Борки до полкових земель і вдові Куликовського його було повернуто тільки після її скарги Павлу Апраксіну, суперечки ж за околиці Борок тривали між Квітками і Куликовськими до кінця XVIII ст. [64]

Окремі родини молдавських емігрантів залишились у маєтностях Шидловського — це Абази, Моцоки, Браги, Аги, Мечники (Спатару), Бантиші, Мерескули, Времєви, Камараші, Зерулі [65]. Більшість із цих «волохів» вважали своє перебування в Україні тимчасовим і сподівалися повернутись на батьківщину. У 1718 р. молдавські володіння у Харківському й Ізюмському полках підтверджено царськими грамотами. 1727 р. дехто з емігрантів (Абази, Сулжери) безуспішно спробували повернутися до Молдавії. Тобто склад емігрантів у перше десятиліття не був сталим.

Крім тих, хто зайняв маєтності Шидловського, у слобідських полках Київської губернії 1711 р. осіли й інші іноземці-емігранти. Серед них найпомітнішими були командири молдавсько-українських загонів Апостол-Кигич і Василь Танський, відомі за згадками 1710—1712 рр. У 1715 р., за прикладом інших емігрантів, полковникові Апостолу-Кигичу передано містечко Піну з селами Злодіївкою та Річками в Сумському полку «для контентования воложских полковников и офицеров». Емігранти вважали своїми підданими не лише селян, а й записаних до «компуту» козаків, що стало приводом для тривалої судової справи; крім того, Апостол-Кигич, захопивши козацькі ґрунти поблизу с. Вища Сироватка, силоміць позбавив їхніх господарів козацького статусу [66].

Ще зухвалішою була поведінка Василя Танського разом з офіцерами Кигичем, Бедрягою та Жияном. Спочатку уряд намагався відвести їм землі біля м. Коломак [67]. Потім 1712 р. губернатор Дмитро Голіцин призначив для «пропита-

[62] Там само. С. 216.

[63] Там само. С. 217.

[64] Державний архів Харківської області. Ф. 284. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 2, 5—9.

[65] *Материалы Шидловских*... С. 188.

[66] Багалей Д.И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*... С. 528—529.

[67] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 1721. Спр. 2. Арк. 73.

ния» полковникові Танському м. Мурафу Охтирського полку, спалене шведами 1709 р. [68] Найбільше прикрих випадків і сутичок з молдаванами пов'язано саме з цим містечком. Емігранти всіляко принижували обивателів, а ротмістр Жиян навіть побив 1720 р. місцевого священника. Бригадир Максим Осипов того самого року відписував, що не тільки мешканцям Мурафи, а і йому, козацькому бригадирові, з полчанами від молдаван «грабительством чиняца великія обиды и разорения». Емігранти не лише грабували населення, а й споряджали цілі наїзди на сусідні старшинські маєтності. Так, Василь Танський спалив слободу Шарівку. Зазначимо, що фонди Охтирської полкової та Білгородської губернської канцелярій насичені справами про безчинства Танського та його оточення в Охтирському полку у 20-х—40-х роках XVIII ст. [69] (не менш свавільно поводився В. Танський і на Лівобережжі, коли був переяславським полковником). Захищеність царським урядом, юридична недоторканність «волохів» спричинили численні безчинства цих емігрантів у слобідських полках.

Молдавські емігранти жили досить відокремлено від слобідських старшин. Князь Д. Кантемир виїхав до Москви, де йому надали садибу, пожалували вотчини поблизу Сівська [70]. Напружена інтелектуальна праця, державні справи, одруження з першою російською красунею Анастасією Трубецькою [71] заважали йому звертати увагу на поведінку своїх соратників у слобідських полках. Історик XVIII ст. Г.-З. Баєр наводить цікавий факт, що молдавани, між якими було розподілено слобідські села, часто сходилися «для питья» і, посварившись одного разу, вбили двох людей. Князь наказав стратити трьох винуватців бійки, але тих порятувало заступництво Петра I [72]. Надалі отримані емігрантами маєтності були поступово закріплені за ними російським урядом. Деякі з них виявилися надто подрібненими, зокрема, с. Колодяжне належало аж дев'ятьом володарям [73].

Прибічники князя Кантемира певний час жили відособлено. Простежуючи генеалогію емігрантських родин, неважко помітити, що одружувалися вони аж до 40-х років XVIII ст. винятково з жінками зі свого середовища, молдаванками за походженням, або залишалися неодруженими [74]. Однак поступово молдавани переймали звичаї та мову місцевої знаті, ставали козацькими старшинами. Так, під час бою із запорожцями 1719 р. згадується нововалківський сотник Петро

[68] *Материалы военно-ученного архива Главного штаба*. Т. 1... С. 621.

[69] ЦДІАУК. Ф. 1721. Спр. 12, 30; Ф. 1892. Спр. 68—71, 73, 75.

[70] *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 293.

[71] Пекарский В. *Введение в историю просвещения в России XVIII ст*. Т. 1... С. 250, 570—573.

[72] *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 296.

[73] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.* Т. 1: 1723—1725 гг. Киев, 1893. С. 247.

[74] *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 378, 383, 384, 386, 388, 393 та ін.

Стамбул, а серед старшин Харківського полку — Костянтин (Прокопович) Куликовський; емігрант Василь Капніст сотникував в Ізюмському полку. Утім, більшість емігрантів віддавали перевагу службі в регулярних частинах і сформованих у 1730-х роках молдавських підрозділах князя Костянтина Кантемира [75]. Чимало з них (зокрема Мацоки [76]) обійняли важливі посади в Лівобережній Україні. В їхніх пріоритетах і далі залишався молдавський патріотизм, опертий на відданість російському престолу, про що свідчать вислови з пам'ятки початку XIX ст. «Век дворянства» В. Абази [77].

Ставлення слобідських старшин і місцевих мешканців до молдавських емігрантів було переважно неприхильним. Про це свідчить скарга 1728 р. ротмістра Петра Стамбула, якому надали у володіння с. Лопань у Харківському полку, на золочівського священника Михайла, що називав його «бусурманином», «циганом», «турченином», лаяв невідомо за що й не раз поривався бити [78]. Прикметно, що вихідці з молдавських емігрантів Василь Капніст, Дмитро Банческул, Костянтин Кантемир у 50-х роках XVIII ст. ставали на чолі слобідських полків.

Молдавську політичну еміграцію 1711 р. та її вплив на старшин не можна оцінити однозначно. З одного боку, нові поміщики поповнили число місцевої знаті, принесли з собою інші норми поведінки, шляхетського гонору, політичної традиції. З іншого — те, як поводилися молдавські емігранти в Харківському полку, спричинило опір місцевої старшини, неприязнь до чужого, стало приводом до згуртування, оскільки козацька еліта, дбаючи про захист і освоєння цих земель, мала значно більше прав на маєтності й угіддя, ніж пожалувані ними емігранти. Історична перспектива показує, що нащадки еміграції 1711 р. зробили неоціненний внесок в українську культуру кінця XVIII — XIX ст.: варто згадати лише такі прізвища «авантюристів», як Милорадовичі, Капністи, Бантиші-Каменські, Мечникови. Загалом з появою на Слобожанщині молдавських емігрантів започатковується формування «нової еліти» — «нової шляхти», до складу якої входять не лише старшини слобідських полків, а й особи, які безпосередньо не відбували служби в цих полках.

Початки системного реформування слобідських полків у 20-х — на початку 30-х років XVIII ст. У першій третині XVIII ст. у слобідських полках все помітнішими стають форми станової організації, доволі широкі повноваження старшини, але водночас спостерігається посилення впливу російського уряду. Уже на початку 20-х років XVIII ст. російська влада вживає низку досить безсистемних заходів щодо обмеження старшинського адміністрування. До урядових реформ цього часу як у Лівобережній Україні, так і на Слобожанщині не слід ставитись однозначно, бо передусім ці реформи спрямовувались на впорядкування

[75] Там само. С. 359—360.

[76] *Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в Санкт-Петербургском архиве* / сост. П. Баранов. Т. 2. Санкт-Петербург, 1875. № 6374. С. 516.

[77] НБУВ. ІР. Ф. XII. Спр. 72. Арк. 2, 20.

[78] Там само. Ф. CXII. Спр. 306. Арк. 2 зв.

станової структури. За виразом Л. Окіншевича, «російський уряд намагається встановити певні межі і твердіші форми станової організації, щоб легше і зручніше в ній орієнтуватися» [79]. Загалом започатковані у той час тенденції повною мірою проявились у 30—60-х роках.

Власне, у 1720-х роках продовжувалися заходи щодо обмеження козацько-старшинського правління, початок чому було покладено 1718 р. За резолюцією від 10 грудня 1718 р. і указом від 29 травня 1719 р. збільшено повноваження Білгородської воєводської канцелярії [80], якій відтепер підпорядковувалися слобідські полки. З лютого 1722 р. на Слобожанщині проведено широкомасштабний перепис поміщицького господарства, поміщицькі села приписано до полків [81].

4 квітня 1723 р. для командування Українським корпусом направлено князя Михайла Голіцина, що мав реорганізувати помісне військо півдня Росії та українські військові одиниці. З 1726 р. М. Голіцин став головою Військової колегії, а вже наказом від 2 квітня слобідські полки підпорядкували цій інстанції [82]. Одночасно відбувалась централізація полкових управлінських структур. Тим самим слобідські полки прирівнювалися до інших російських помісних і регулярних військ, а отже, частково заперечувався принцип «іноземчества». Призначення на полкові уряди відтоді здійснювалося через Військову колегію, так само як призначення офіцерів у російські регулярні війська.

Підпорядкування слобідських полків Військовій колегії створювало прецедент для виведення козацької служби у слобідських полках на регулярну основу, підривало козацькі звичаї виборності старшин. Випадок з відстороненням місцевої старшини від владних важелів стався в Ізюмському полку 1723 р., коли полковником туди було призначено російського секунд-майора Тимофія Горяїстова [83]. Російський воєначальник М. Голіцин у 1725—1729 рр. сам призначав полковників у Сумський полк [84], оформлюючи свої рішення через підлеглу йому Військову колегію, підтверджував полковництво родини Тев'яшових в Острогозькому полку [85]. Тож у першій третині XVIII ст. українська традиція виборів

[79] Окіншевич Л. *Значне військове товариство в Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст.* Мюнхен, 1948. С. 40.

[80] *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I.* Санкт-Петербург, 1872. Т. 1: Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого 1704—1725 / сост. П. Баранов. № 581. С. 52; *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Т. 5. Санкт-Петербург, 1830. № 3380. С. 703.

[81] *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I...* № 988. С. 86; Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка 1650—1765 гг.* Харьков, 1895. С. 113.

[82] *ПСЗРИ*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1830. № 4867. С. 600.

[83] Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного совета 1726—1730 гг. (далі — Протоколы...). Ч. 8: (июнь 1729 — 4 марта 1730 г.). *Сборник Русского исторического общества* (далі — *Сборник РИО*). Т. 101. Санкт-Петербург, 1898. С. 61.

[84] Протоколы... Ч. 6 (июль — декабрь 1728 г.). *Сборник РИО*. Т. 84. Санкт-Петербург, 1893. С. 33.

[85] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 2. Арк. 65.

полковника поступово втратила своє значення. Переважною стала тенденція призначень на полковницький уряд за порадою старшин [86].

Водночас значно посилилися вимоги до старшинського і рядового складу слобідського козацтва. З 1719 р. слобідські полки залучили до будівництва Ладозького каналу, козакам і старшині було обмежено пільги на соляний промисел, на них накладено соляний податок і повинності щодо відробітку на Бахмутських солеварнях [87]. З призначенням 1723 р. нового командувача наказано «черкас на канал не посылать» [88]. Однак упродовж 1720-х років на старшину і козаків слобідських полків накладено низку «несносных» доручень, про що свідчить лист харківського полковника Г. Квітки до М. Голіцина від 5 березня 1728 р. Слобідські козаки мусили охороняти кордони своїх полків, нести сторожову службу на баштах і фортецях, брати участь у далеких висилках до Бахмуту, перебувати на сторожі біля Царицина, відправляти у низовий Гилянський похід щороку по 1000 компанійців на чолі з одним зі слобідських полковників [89]. Більшість служб козаки несли далеко від домівки, підпорядковуючись не лише старшинам, а й російським офіцерам.

Водночас безпосередньо обмежувалися судові повноваження старшини. З 4 грудня 1722 р. старшинам і козакам офіційно дозволялося оскаржувати рішення суду полкової і ратушних канцелярій у Білгородській воєводській канцелярії [90]. Це свідчило про те, що рішення полкового суду не мали повної юридичної сили і могли ігноруватися через апеляцію до вищих інстанцій, відповідно полковий суд ставав найнижчою судовою ланкою, втрачав свою автономію. 1723 р. новий головнокомандувач М. Голіцин уповноважувався у підпорядкованих йому підрозділах розбирати всі судові справи і виносити вердикт [91]. Це було безпосереднім втручанням у компетенцію старшини і призвело до значного обмеження старшинської судової влади. Нарешті, білгородський воєвода Петро Лачинов, виконуючи фіскальні завдання, наказав 1723 р. віддати під нагляд великоросійських комісарів відкупні мита і податки з торгівлі в Ізюмському полку, відібравши тим самим у старшин одне з основних джерел їхнього прибутку[92]. Ці заходи наводять на думку, що на середину 20-х років XVIII ст. царський уряд, напевно, мав намір провести реформування слобідських полків і ще істотніше обмежити старшинську ініціативу.

---

[86] Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы. *Чтения в обществе Нестора летописца.* Киев, 1898. Т. 12. С. 141.

[87] *ПСЗРИ*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1830. № 3724. С. 349—350.

[88] *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I...* № 1235. С. 108; *ПСЗРИ*. Т. 7... № 4191. С. 43.

[89] Метлинский А. Материалы к истории Малороссии. *Прибавление к Харьковским губернским ведомостям.* 1840. № 11. С. 110.

[90] Головинский П. *Слободские казачьи полки.* Санкт-Петербург, 1864. С. 151.

[91] Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 115.

[92] ПСЗРИ. Т. 7... № 4383. С. 182—183.

Упродовж 1726—1727 рр. відповідні дані щодо стану справ у полках надсилалися до Військової колегії і особисто М. Голіцину [93]. У цих «екстрактах» і компутах особливу увагу звертали на соціальний устрій слобідського полку, повноваження старшини. Отже, перед реформуванням ретельно вивчалися звичаї і особливості слобідських полків. Однак рішучих заходів М. Голіцин не вживав, навпаки — вважався суддею і благодійником слобідських старшин. Головнокомандувач клопотався перед урядом про полегшення «низових» посилок в Гилян [94]. Через нього йшла справа про зловживання росіянина Горяїстова, поставленого 1723 р., як зазначалося, ізюмським полковником.

Призначення у слобідський полк офіцера з регулярним званням, після «Табеля про ранги», було чи не першою спробою урівняти українську козацьку старшину з офіцерами регулярної служби. На Горяїстова, як особу, чужу старшині, одразу посипалися скарги і, не без сприяння білгородської воєводської адміністрації, над ним було розпочато слідство. Тривале розслідування і комісії, направлені до Ізюмського полку, виявили не лише зловживання полковника, а і зрадницькі дії окремих старшин (сотник Федір Гродзевич і писар Павло Левицький постачали провіант запорожцям). Вердикт, що проходив через Верховну таємну раду, був дуже суворим як до Горяїстова (смертна кара із заміною на довічне заслання), так і до звинувачених старшин (смертна кара, із заміною розжалуванням у козаки, побиття батогами і довічне заслання) [95].

Переглядались і справи про описні маєтності. Князь сприяв дітям і родичам свого часу заарештованих урядом старшин В. Перехрестова-Осипова, Є. Данилевського і Л. Шидловського. Також 1726 р. Голіцин виніс дуже поміркований вирок стосовно «непристойних слів» щодо політики царського уряду в слобідських полках сотника Капустіна. Сотник Перекопської сотні Харківського полку Іван Капустін 13 грудня 1723 р. на скарги одного з козаків відповів: «Тепер ви кажете лихо, але не допусти Боже нашому Імператору турчина під свою область піджилити, то будуть на наших головах драгуни кіл тесати». Слова, сказані при кількох свідках, дійшли до місцевого попа Василя, що поквапився донести їх до вищих органів влади. Ця одна з перших справ, вирішених новопризначеним командувачем М. Голіциним, дивує м'яким вироком: І. Капустіна розжалувано в козаки [96]. Нарешті, з іменем М. Голіцина пов'язують перебазування слов'янсько-

[93] Зокрема, такі відомості відсилалися з Ізюмської полкової канцелярії, збиралися дані і про Охтирський полк (*Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины* / сост. В.В. Гуров при участии Е.К. Бродского. Харьков, 1884. С. 594—599, 601—603). Як результат цих зібрань — кілька екстрактів і відомий, завдяки А. Шиманову, «Охтирський компут» 1726 р. (НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 148. Арк. 153; Спр. 8. Арк. 176—184; Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. *Киевская старина*. 1882. № 11. С. 222—223).

[94] Протоколы... Ч. 6... С. 382—384.

[95] Там само. Ч. 8... С. 59—68.

[96] Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка*... С. 114.

латинського колегіуму з Білгорода до Харкова, що став завдяки цьому значним освітнім центром [97]. Власне, така поведінка князя може бути потрактована швидше як наслідок придворних інтриг у Санкт-Петербурзі, аніж поміркована політика щодо автономії.

Загалом у 1720-х роках унаслідок реформ царського уряду посилюється вплив російських установ Білгородської губернської канцелярії і Військової колегії на слобідські полки, обмежується право старшинського суду, скасовується низка господарських пільг. Хоча ці реформи були доволі непевними, не мали своєю метою скасування старшинського управління, не були завершеними через особливу політичну ситуацію довкола імператорського престолу в Росії, однак саме вони свідчили про початок невпинної втрати старшиною своєї панівної ролі в регіоні. Визначальний вплив на подальший розвиток слобідських полків справив соціально-економічний чинник, наслідком чого стало відокремлення місцевої еліти від маси козацтва, початок станового розмежування. У результаті це призвело до низки досить неоднорідних процесів у соціальній структурі.

У першій третині XVIII ст. триває процес накопичення старшиною земель, але водночас визначаються нові тенденції: зменшення ролі займанщини через скорочення вільного земельного масиву, а отже, збільшення кількості операцій купівлі-продажу земель; подрібнення великих полковницьких латифундій, «поступка» землі громадою старшині, нарешті, явища захоплення козацької землі без «купчих и крепостей». Крім того, визначальними для цього часу стають наявність полкового фонду (земельних ресурсів полку в розпорядженні старшин, якими вони маніпулюють в обхід помісного права, що забороняло продавати у прикордонних районах жалувані землі) та процес інтенсивної «соціалізації» старшинського землеволодіння, виникнення великої кількості сіл і слобід на старшинських землях, населення яких мусило відпрацьовувати на тримача земельного наділу. Отже, демократична загалом слобідська старшина, утримуючи у своїх руках земельні ресурси, у першій третині XVIII ст. стає «поміщиками», володільцями сіл і хуторів. Спадковість старшинського уряду пов'язувалася зі спадковістю володіння. Старшини слобідських полків поєднували службу з господарською діяльністю, зосереджували у своїх руках не лише управління, а й основи тодішнього матеріального життя.

Відповідно перша третина XVIII ст. характеризувалася зростанням економічної активності старшини, залученням її господарства до системи державного господарювання імперії. Йшлося про забезпечення російської регулярної армії провіантом, виробництво селітри для порохових заводів. Для цього створювалися старшинські «компанії», зв'язки з російською казною щодо постачання військ і виплат за це ставали все міцнішими [98]. Усе це збільшувало старшинську залежність від центральних установ, змушувало поступатись політичними принципами задля економічних пільг.

[97] Посохова Л.Ю. *Харківський колегіум*. Харків, 1999. С. 22.

[98] Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків*... С. 131—152.

Соціальні зміни у слобідських полках початку XVIII ст., офіційне затвердження розряду підпомічників, що мали споряджати і утримувати козаків-компанійців і старшину, сприяли появі нової форми експлуатації — використання підпомічників як «подмоги», «курінчиків», що працюють на керівника «в похід». Отже, розширюються форми поневолення старшиною вільного служилого населення. Це відбувалося за козацьким звичаєм, тобто внаслідок передусім внутрішніх процесів у слобідських полках, і було прямим продовженням використання праці козаків старшинами, про що є згадки стосовно другої половини XVII ст.

Зростання старшинського землеволодіння, службова експлуатація, збільшення навантажень на підпомічників і компанійців за умов збереження вільного пересування досить швидко почало давати свої наслідки. Маса населення, зокрема й козаків, покидала Слобожанщину і в пошуках кращої долі вирушала на «вільні землі», переважно далі на схід. Чимала кількість козаків (компанійців та підпомічників) з примусу чи з доброї волі переходила, часто рятуючись від «несносных отягощений», до старшинських поселень, відробляючи підданство. Постачати в походи й на охорону визначену реформою 1697—1700 рр. кількість козацького війська ставало все складніше. Багато хто із заможних компанійців хабарями та подарунками прагнув відкупитися від далеких направлень на сторожу чи в Гилян.

Отже, перед російським урядом, який наприкінці 20-х років XVIII ст. посилив боротьбу за вихід до Чорного моря, постала потреба в ефективнішому використанні прикордонних козацьких утворень, викачуванні більших фінансових надходжень та мобілізаційних можливостей зі Слобожанщини. Початки чергового реформаторського витка стають помітними в слобідських полках з січня 1731 р. [99], з розгортанням будівництва Української лінії — чергової смуги фортифікацій, що проходила південніше від слобідських полків. Ця лінія, серед іншого, зводила нанівець прикордонність Слобожанщини, якою обґрунтовувалися пільги. Заселялася вона реформованим російським однодвірським населенням [100], що в подальшому призвело до численних скарг і конфліктів між ним та українською людністю. У червні 1731 р. до будівництва Української лінії залучено слобідських козаків, у вересні наказано вислати робітників зі старшинських слобід і хуторів, архієрейських і монастирських маєтностей [101]. Тож будівництво Української лінії вдарило не лише по службових, а й по особистих інтересах старшин, забираючи підданих у час жнив та осінніх робіт.

Наступний 1732 р. був позначений зростанням «непосильних» навантажень на слобідські полки [102]. До нових повинностей старшини та козаки поставилися вкрай недбало. Так, 12 травня командувач Української дивізії генерал Вейсбах писав до Сенату, що козаки, підпомічники, навіть піддані зі слобідських полків розі-

[99] *ПСЗРИ*. Т. 8. Санкт-Петербург, 1830. № 5669. С. 358.
[100] Там само. № 5673. С. 360—362; № 5997. С. 661—662.
[101] Головинский П. *Слободские казачьи полки*... С. 160—161.
[102] *ПСЗРИ*. Т. 8... № 5669. С. 358; № 5932. С. 612; № 6287. С. 999.

йшлися з робіт на лінії і від утеч їх утримати неможливо [103]. Водночас білгородський губернатор у своїй відписці 14 липня зазначив, що слобідські втікачі назад, на лінію, не повертаються, відходять, обороняючись, а через відсутність прикріплення до землі та вільний перехід утікають за кордон [104]. Таке становище навряд чи могло задовольняти царський уряд, який відчував потребу в людях і коштах, тому для детальнішого ознайомлення зі станом справ на Слобожанщину командировано гвардійського майора Михайла Хрущова. За інструкцією від 20 червня 1732 р., йому належало провести широкомасштабний перепис усіх жителів слобідських полків. Ця ревізія за докладністю переважала усі попередні і, крім фіскальної сторони, створювала повне уявлення про стан та порядки у полках [105].

Надто важливим є і те, що для тодішнього населення слобідських полків безпосереднім експлуататором ставала система російського управління, яка, збільшуючи вимоги і навантаження на козацтво, тим самим давала негласний дозвіл старшині на використання праці служилого населення. Саме тому слід стверджувати, що соціальні процеси на Слобожанщині, як і в Лівобережній Україні, не відкидаючи ролі внутрішніх чинників формування станової спільноти, залежали від зовнішніх впливів, що виявлялись як у вестернізованих спробах російського уряду створити добре керовану державу, так і поступовій втраті слобідським регіоном свого прикордонного значення — головної підстави для обґрунтування традиційних цінностей та вольностей і стабілізації демографічної ситуації.

Реформування слобідських полків князем Шаховським та його наслідки. На початку 30-х років XVIII ст. до влади в Російській імперії прийшли нові сили. Сформований новою імператрицею Анною Іоанівною уряд був досить рішуче налаштований щодо козацьких автономій. Першими під експеримент з упорядкування державного правління підпадали слобідські полки, куди й було відряджено небезталанного російського управлінця Олексія Шаховського з групою офіцерів [106]. 23 грудня 1732 р. Шаховському видали маніфест, яким вже прямо зачіпалися інтереси місцевої слобідської старшини. Зокрема, як на причину неминучої зміни керівництва вказувалося на «непорядки» у слобідських полках, що призводило до зменшення числа служилого люду. Завданням генерала було «від поточних непорядків захистити та всі минулі непорядки виправити» [107]. Отже, задекларована мета — захист прав обивателів — означала, що місія Шаховського передусім полягала в тому, щоб обмежити старшинські повноваження.

Відрядження Шаховського може слугувати яскравим прикладом лицемірної політики уряду. Адже, крім згаданого маніфесту, князь отримав ще й таємну інструкцію, якої доволі справно дотримувався. У ній Шаховському наказувалося

[103] Там само. № 6055. С. 816.

[104] Там само. № 6131. С. 888.

[105] Там само. № 6099. С. 858; № 6105. С. 863.

[106] Загалом про реформу Шаховського та її передумови див.: Маслійчук В. Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733—1735 рр.). *Збірник Харків. іст.-філол. т-ва*. Харків, 2004. Т. 10. С. 15—42.

[107] *ПСЗРИ*. Т. 8... № 6289. С. 1002.

після ознайомлення на місці зі станом справ створити на базі слобідських полків регулярні підрозділи, узгодити податки з тими, що побутували на Лівобережжі, розглянути і регламентувати повинності підданих, довести число козаків з п'яти до семи тисяч. Третій пункт інструкції стосувався старшини (безпосередньо козацьких полковників): їх належало «приводить в то», щоб вони усіма силами сприяли «регулярству», і для цього надати їм армійський майорський ранг, а за особливу ревність у формуванні регулярних підрозділів підвищувати до армійського підполковника [108]. І маніфест, і таємна інструкція однозначно свідчать про спробу вмонтувати регіон до загальноімперських структур, збільшити фіскальний тиск на місцеве населення та активізувати його мобілізаційні можливості.

Своїм осідком Шаховський обрав найбільше в той час місто Слобожанщини — Суми. На початку 1733 р. почалося інтенсивне збирання відомостей, унаслідок чого з'явився скомпонований 1734 р. «Екстракт про слобідські полки». До всього князь примусив старшину підписати папір, що вони самі погоджуються на реформування [109]. Одразу ж комісія Шаховського почала збирати доноси та скарги на старшин. Найретельнішим слідство було у справі ізюмського полковника Лаврентія Шидловського за виказом ізюмського писаря Корецького. Донос складався з шести пунктів і практично оскаржував не лише зловживання полковника, а й систему землерозподілу та збору податків (продаж і поділ полкової землі, звільнення власних володільських сіл від збору провіанту й фуражу, призначення сотника Василя Капніста на митні збори тощо). Шидловського у зв'язку зі слідством запроторили на три дні до в'язниці [110]. Та ще гірша доля спіткала донощика, який звинувачував старшину частково по правді, а частково «вимислом»: його наказано бити привселюдно батогами й записати в козаки.

Однак основною потребою Шаховського залишалася регуляризація служби — процес, що невідворотно супроводжував модернізацію Російської імперії. Перша згадка про початок формування Шаховським регулярних частин датується 4 квітня 1733 р. [111], а вже 10 квітня Сенат схвалює його пропозиції щодо впорядкування кількості старшинського складу у слобідських полках. Відтоді старшин та підпрапорних мало бути «скільки належить», а в кожному слобідському полку створювалася регулярна рота під наглядом полковника [112].

Регулярні частини у слобідських полках [113] мали формуватися за активної участі старшини на чолі з полковником, що прирівнювався до армійського прем'єр- ма-

[108] Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731—1740, собраны и изданы под ред. А.Н. Филиппова (далі — Бумаги...). Т. 1: (1731—1732). *Сборник РИО*. Т. 104. Юрьев, 1898. № 145. С. 535.

[109] ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

[110] *ПСЗРИ*. Т. 9. Санкт-Петербург, 1830. № 6578. С. 331; Бумаги... Т. 2 (1733 г.). *Сборник РИО*. Т. 106. Юрьев, 1899. С. 522—523.

[111] Там само. С. 95.

[112] Там само. № 6366. С. 78.

[113] За інструкцією від 23 грудня 1732 р., Шаховському наказувалося в кожному слобідському полку завести «бодай по кілька чоловіка регулярних».

йора. Саме полковник і мав очолювати регулярну роту. Її комплектування здійснювали за такими ж принципами, як і набір слобідських полків: драгуни (а саме так називали «регулярних» козаків) мали підпомічників і жили у власних хатах. Драгунську роту набирали з кращих козаків (по 100 з кожного полку). Драгуни носили однострої й мали, на відміну від козаків, довге волосся. Вирізнялися вони й кращим спорядженням, оскільки в підпомічники їм давалися «пожиточні, ліпші люди». Фінансували регулярні роти безпосередньо коштом слобідських полків, з так званих «збірних грошей». У цих ротах повсякчас мало бути певне число служилих: «вибулих» або «абшитованих», за наказом від 31 липня 1734 р., заміняв одразу козак або «свойственник». Слід зазначити, що козаки приставали на регулярство вкрай неохоче. Хоча 29 травня 1734 р. з'явився наказ про покарання тих, хто пробував уникнути нововведення, а також дезертирів (пів року ув'язнення з переведенням «довічно в мужики») [114], це не зарадило справі впорядкування регулярних рот. Неприхильно ставилися новоспечені драгуни й до свого довгого волосся. Попри все це, добір найкращих козаків, ліпше спорядження та вишкіл відіграли свою роль. Регулярні роти слобідських полків відзначилися під час війни 1735—1739 рр.

Головне ж полягало в тому, що офіцерський штат регулярних рот формувався частково зі старшин і старшинських дітей. Тобто створювався прецедент порівняння старшинського та офіцерського звання. Однак старшинські діти, не маючи відповідних навичок, не могли вчити козаків «регулярства», тому для управління драгунами з самого початку залучалися російські офіцери, яким також видавали двори з підпомічниками. Офіцери-чужинці, заводячи російські порядки, ставились до підпомічників із «присяжних дворів» як до кріпаків. Як наслідок, підпомічники убожіли й утікали. Тому 1738 р. на пропозицію тогочасного командувача слобідських полків Олександра Румянцева Кабінет міністрів радив видавати жалування офіцерам регулярних рот не дворами, а грошима, наголошуючи, що «присяжні двори віддані не навічно, а на чини» [115]. Командування регулярних рот за своїм впливом і жалуванням одразу посіло неабияке місце серед місцевої верхівки. За наказом від 10 квітня 1733 р., у регулярних ротах формувався офіцерський склад: капітан у ранзі армійського підпоручика, поручик у ранзі прапорщика, причому обидва добиралися з числа «достойних старшин» вищим командуванням [116]. Дещо пізніше, коли влітку 1733 р. визначився повний командний склад регулярних рот, до цих оберофіцерів долучаються унтерофіцери: квартермістр, вахмістр, каптернамус, два прапорщики (до цього числа не входили капрали, довбиш, цилюрник). Платню офіцерам регулярної роти видавали присяжні двори, себто певна кількість «підпомічників», які мали утримувати офіцера. У серпні 1733 р. було визначено, що оберофіцерів до слобідських

[114] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6578. С. 332.
[115] Бумаги... Т. 3: (1734 г.). *Сборник РИО*. Т. 108. Юрьев, 1900. С. 9.
[116] *ПСЗРИ*. Т. 9. № 6366. С. 78.

регулярних рот призначатиме Військова колегія, а унтерофіцерів — сам князь Шаховський [117].

Запроваджуючи регулярні роти в слобідських полках, царський уряд започаткував урівняння місцевої старшини з російським дворянством через визнання співвідносності офіцерських звань. Однак перепоною на цьому шляху була обов'язкова вимога служби в регулярних підрозділах. Тому слобідська старшина 24 липня 1734 р. прохала генерала Мініха про зрівняння її чинів з офіцерськими рангами [118]. Старшинські діти, які служили офіцерами в регулярних ротах, за «Табелем про ранги» прирівнювалися до російських дворян і навіть після скасування цих рот зберігали армійське звання поряд зі старшинським урядом. Система створення регулярних рот стала могутнім інтеграційним чинником, що зближав старшину з російським дворянством.

На подання Шаховського 7 червня 1733 р. вийшов іменний указ, що визначав особливості системи управління слобідських полків. Насамперед цей указ кардинально обмежував права старшин, істотно змінюючи, зокрема, процедуру заміщення старшинських посад. Призначення на всі уряди — від сотника до полковника — відтепер мала здійснювати Військова колегія, обираючи з-поміж трьох кандидатів, атестованих старшиною. Отже, для слобідських полків запроваджувалася практика атестування, що вже діяла в російській регулярній армії. Полковій старшині заборонялося служити при сотенних командах, тобто полковий обозний чи осавул вже не могли, за старим звичаєм, паралельно обіймати ще й якийсь сотенний уряд [119].

Нововведення практично скасовувало «непорушну» частину місцевих звичаїв — вибори, одну з основних прикмет демократичного прикордоння. Звичайно, це сприяло становому виокремленню старшинської верстви. Нова система призначень досить помітно змінила становище слобідських старшин. Загалом атестати формою та змістом нагадували чолобитні попередніх років, хіба що замість жалування після переліку заслуг ішло прохання про звання. Проведення атестації послужило приводом для Шаховського, щоб помітно обмежити кількість старшин. Послідовники реформатора під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. всіх дітей старшини, що досягли повноліття, але не несли служби як такої, переводили у підпрапорні, а якщо не відповідали вимогам, — у козаки [120]. Унаслідок таких дій відбулося зменшення кількості служилих старшин і збільшення числа підпрапорних.

Отже, роль царського уряду в призначенні старшин ставала вирішальною. Шаховський навіть удавався до певних ротацій. Так, у вересні 1734 р. на богомілі у Києві помер харківський полковник Григорій Квітка. Незважаючи на досить міцний старшинський клан Харківського полку, Шаховський настановив

[117] Там само. № 6619. С. 404.
[118] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 8. Арк. 155.
[119] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6430. С. 159.
[120] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 38.

полковником у Харків капітана острогозької регулярної роти Степана Івановича Тев'яшова. Це була перша серйозна ротація слобідських полковницьких дітей, які потрапляли на уряди до іншого старшинського кола, далеко від маєтностей. Надалі ця практика тривала: Івана Григоровича Квітку, сина харківського обозного, 1744 р. призначили полковником до Ізюмського полку, Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, онука ізюмського полковника, 1748 р. — полковником до Сумського полку.

Утім, зазначимо той факт, що інструкції та накази Шаховського лише призводили до подальших непорозумінь, накидаючи сторонню волю. Новації щодо атестацій і заміщення полкових урядів спричиняли плутанину та всілякі недоречності. Їх наслідки були негативними. Ця частина реформи не удосконалила управління, не зробила його ефективнішим, а навпаки: стала причиною деяких кризових явищ у слобідських полках, що спостерігалися впродовж 30—50-х років XVIII ст.

На початку XVIII ст. найважливішими для царського уряду стають фіскальні проблеми. Визначення порядку фінансування й оподаткування у слобідських полках відбулося у червні 1733 р. На старшин покладався обов'язок збирати гроші з мешканців полків — «порції та рації», наглядати за сінокосом на утримання полкової канцелярії. З посиленням фіскальних навантажень збільшувалася відповідальність і звітність старшин. Указ від 7 червня 1733 р. істотно змінював і спосіб їх утримання, регулюючи віддання соціальною сферою, розподіл маєтностей, підпомічників та «курінчиків». Як винагороду за службу старшини відтепер отримували підпомічницькі, «присяжні двори» (один присяжний двір дорівнював 50 душам); мешканцям «партикулярних дворів» наказувалося «виконувати партикулярну роботу, як і володільські піддані». Цим кроком уряд остаточно узаконював експлуатацію певного числа підпомічників слобідською старшиною та офіцерами регулярних рот. Підпрапорним, городничим, отаманам підпомічників «для служби» призначали полковник і старшина — це було залишком старого звичаю.

Службовцям полкової канцелярії видавалося жалування. Крім того, задля утримання канцелярій у слобідських полках, «як і в Малій Росії», запроваджувалися збори з циган. Визначено й систему надходжень та стягнень. З кожного присяжного двору мало платитися на рік по одній «порції», на пів року — по одній «рації, тобто по 9 рублів 43 копійки 8 «четей», а з кожного мешканця — по 18 копійок і 3 «четі». Збирати гроші було обов'язком полковника й старшини. Усі кошти мали зберігатися в полковій канцелярії, до складу якої додатково ввели двох скарбників [121]. Також із численного прошарку козацьких дітей і родичів наказувалося збирати по 10 коп. з душі, а справлене тримати при канцеляріях і витрачати на «полкові потреби». До кожного слобідського полку призначали лікаря з жалуванням 150 рублів та 4 рації; на медикаменти з полкових сум виділялося 100 рублів.

[121] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6430. С. 156—158.

В указі від 7 червня 1733 р. окреслено модернізаційні бюрократичні заходи, забарвлені соціальною демагогією, крізь яку проглядається прагнення царського уряду контролювати фінансову сферу. Зокрема, стосовно присяжних дворів полковник отримував доручення наглядати за тим, щоб не було тягості «проти попереднього»; підпрапорні та городничі виводилися з державного утримання; містився також припис «зайвих писарів, хорунжих, підосавулів від жалування виключити»; козацьку службу належало відбувати власним коштом, зі своєю зброєю та амуніцією. Однак уже того року почалася жахлива плутанина зі збиранням і сплатою податків і контролем за цим. Упорядкуванню грошових зборів мала прислужитися інструкція від 14 січня 1734 р., згідно з якою слобідським старшинам передбачалося жалування нарівні з гетьманськими. Відтепер митні, шинкові та інші збори, за якими наглядала старшина, передавалися до відання Камер-колегії (за винятком Острогозького полку), для збирання «порцій» та «рацій» призначали імперських комісарів [122].

Створюючи централізовану державу, царський уряд намагався всіляко обмежити автономне управління, підпорядкувати його загальноімперському зразку. Здається, основною метою низки нововведень Шаховського було звести нанівець керівні функції старшин у цивільній сфері зі збереженням за ними лише військових повноважень. Тобто йшлося про цілковитий підрив тієї частини вольностей, за якою старшина мав усю повноту влади.

На початку 1733 р. на зміну старим полковим ратушам прийшов новий бюрократичний орган — полкові канцелярії (з найманими службовцями). Основні їхні функції зводилися до фіскальних, але з 10 квітня до їх відання належав і розгляд судових справ у полку [123]. 23 жовтня 1733 р. було остаточно «вдосконалено» систему судочинства: незадоволені рішеннями полкової канцелярії могли просити про передання судових справ до інших [124]. Судити в канцеляріях наказувалося за «Соборным Уложением» і російськими законами, хоча тоді ж було визначено, що у разі, якщо суди вирішать «не за силою указів» або «зволікатимуть», все ж слід утримуватися від накладення на них штрафних санкцій.

На початку 1734 р. під руку Шаховського віддано ще й Лівобережну Україну. Напевно, саме тому реформаторська активність помітно знижується. Царський уряд 31 липня 1734 р. підтверджує усі пільги слобідським полкам: безмитне винокуріння; збирання митних, корчмарських, мостових зборів на власні потреби; число козаків, визначене за нововведеннями Шаховського [125]. Останній і найвідоміший його крок датується 27 серпня 1734 р. Йдеться про створення нового органу управління слобідськими полками — Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, яка б розглядала апеляції від незадоволених рішенням полкових канцелярій, стежила за

[122] Бумаги... Т. 3: (1734 г.). *Сборник РИО*. Т. 108. Юрьев, 1900. С. 9.
[123] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6366. С. 78.
[124] Бумаги... Т. 2 (1733 г.). С. 523.
[125] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6610. С. 383.

впровадженням регулярства та реєстрацією земельних відносин. У цій структурі, крім Шаховського, мали засідати дві персони «великоросійські»; стосовно ж ролі слобідсько-української старшини князь зазначав: «А якщо трапляться чолобитникові справи ускладнені, то для розгляду та розсуду тих справ збирати цих полків Полковників по два й більше» [126]. Канцелярія комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування діяла з 1734 до 1743 р. Крім земельних справ, цей орган поступово перебрав на себе і винесення судових вироків, розбираючи сварки й суперечки між старшинами [127], апеляції на неправильне рішення полкових канцелярій, проблеми утримання козаків та драгунського полку.

Найдошкульніше по слобідсько-українській автономії вдарило обмеження цивільної влади старшини у сфері землекористування [128]. Для впорядкування земельних відносин створювалися кріпосні контори — бюрократичні інстанції на зразок російських. Саме в них завірялися попередні купчі, тестаменти та інша документація щодо володіння земельним фондом (з осадженими селами), а також фіксувалися всі нові земельні операції. Приписані до полкових канцелярій, ці контори справляли мито за оформлення документації. Загалом запровадження кріпосних контор вело до заборони старих прикордонних звичаїв землекористування, поряд із визнанням попередніх «заїмок» і купчих. Вільне землекористування ставилося під контроль держави.

Хоча реформи Шаховського мали радикальний характер і вносили значні зміни в структуру управління, їх загалом не можна назвати вдалими. Наприкінці 1735 р. князь занедужав, у 1736 р. він здав управління слобідськими полками і «Малоросією», а 26 квітня 1737 р. помер. Його наступником на короткий час було призначено князя Борятинського, а з листопада 1736 р. полки підпадають під владу О. Румянцева. Хоча основну роль у цивільному управлінні полками відіграють призначені до Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування російські офіцери, у військовому сегменті вони мали підлягати бригадирові (А. Дуніну, з 1738 р. — О. Лесевицькому) і командуванню Української дивізії. 1737 р. на базі регулярних рот кожного слобідського полку було створено слобідський драгунський полк загальною чисельністю у 1000 осіб. Постачання й комплектація цього з'єднання також перебували у віданні слобожан. Посилилася й службова експлуатація козацтва: підпомічників офіцери і старшина використовували часто як підданих селян [129].

Закладена між військовим і цивільним підпорядкуванням слобідських полків плутанина поглиблюється, поява маси російських офіцерів та чиновників, зловживання у постачанні армії та податковій системі швидко даються взнаки.

[126] Там само. № 6619. С. 403.

[127] Залишки архіву Канцелярії див.: ЦДІАУК. Ф. 1780.

[128] Там само. № 6610. С. 384, 387.

[129] Про ці проблеми див. чолобитну слобідських старшин 1742 р. (ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3—3 зв.).

Зокрема, офіцер, який був у князевій ласці, — прем'єр-майор, полковник, а з 1738 р. бригадир Олексій Лесевицький нотував у своєму літописі під 1735 р.: «Хабарництво розповсюдилося, й не було кому його спинити, ані навіть сповістити про нього уряд» [130]. Постої війська, фіскальний тиск, «незносні» тягарі сіяли злидні серед людності, що особливо увиразнилося під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. [131]

Загалом реформування не знайшло широкої підтримки серед старшин слобідських полків. Останні за можливості уникали нових навантажень і ставилися до них недбало. Нищівну характеристику дав слобідським старшинам фельдмаршал Мініх під час російсько-турецької війни у 1735 р.: «слобідські полковники вдома сидять, хоча їхні полки йдуть у похід: причина тому, бо вони люди заможні; зважаючи на них, кращі сотники і козаки теж вдома залишаються, і тільки бідні, без зв'язків йдуть у похід». Перед цим Мініх писав, що слобідські полки небоєздатні, бо над ними поставлено молодого й недосвідченого очільника, брата полковника Тев'яшова, і старші за віком офіцери, замість його слухати, глузують із нього; інші ж полковники зайняті не тим, чим треба: острогозький то хворіє, то збирає коней, насправді ж він багатий і «патронів має»; в Ізюмський полк призначили полковника «нездібного» — бандуриста князя Трубецького» [132]. Дещо пізніші дані також свідчать про ухиляння від служби як поширене явище серед слобідських старшин [133].

Загалом радикальна реформа була скерована на «впорядкування» всіх сфер життя. Насамперед ішлося про заборону священникам здійснювати торговельні операції із земельною власністю [134]; створення чиновницького апарату в полкових канцеляріях; переведення російських службовців у слобідські полки; спробу запровадити контроль за мобільністю населення (невдало здійснену вже по смерті Шаховського) [135]; випробування військового потенціалу регіону під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. (постої війська, рекрутування в регулярні роти), зміни в гербах і печатках слобідських полків на загальноросійський кшталт тощо. Ця реформа сприяла деукраїнізації старшини, до чого спричинилися, зокрема, спроби прирівняти слобідську військову еліту до російського офіцерства.

У 1735 р. слобідських козаків було залучено до походу на Перекоп у складі російської армії, хоча переважно в їхні обов'язки входило виконання допоміжних робіт зі зведення укріплень чи доставки провіанту. 1736 р. слобідським козакам узагалі наказувалося розміститись на Українській лінії. Фактично Слобожанщина перетворилася на постачальника запасів продовольства та фуражу для російської армії, яка втягнулася в чергову війну з Османською імперією, і за що

[130] Срезневский И. *Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию*. Харьков, 1883. С. 17.

[131] ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3—5.

[132] Соловьев С. *История России с древнейших времен*. Кн. 10. Т. 19—20. Москва, 1963. С. 406—407.

[133] Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка*... С. 163.

[134] *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6578. С. 332; № 6891. С. 747.

[135] Там само. № 6891. С. 746—748.

командування заборгувало слобожанам близько 100 тис. руб. На території слобідських полків запроваджувалися порохові та кінні заводи, з молдавських і сербських переселенців за кошт слобідських полків формувалися військові підрозділи. Мор 1736—1738 рр., сарана, небезпеки, зумовлені воєними діями поблизу, і найголовніше — непосильні навантаження на регіон сприяли масовому відтоку населення, переходу козаків до підданства, аби не нести служби, не утримувати військо. На початок 1740-х років слобідські полки виявилися геть виснаженими, з низкою внутрішніх суперечностей і зловживаннями в землерозподілі Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, керованої російськими офіцерами.

Зміна влади в Петербурзі, коронація доньки Петра I Єлизавети одразу ж були використані старшиною, яка прагнула повернути бодай частину повноважень. Ізюмський полковник Євстафій Данилевський спільно зі старшинами інших слобідських полків у вересні 1742 р. подав до Сенату «доношение», в якому йшлося про «утеснения» з приводу будівництва Української лінії та оселення там однодвірців, з якими конфліктували місцеві козаки. За цим ішла чолобитна з проханням скасувати драгунський полк [136]. Цілком обґрунтовано перераховувалися в ній і численні навантаження, посилення експлуатації козацтва, «довольное число кои принуждены быть в подданстве и всякие работы выполнять по примеру крестьян», одне слово, «таких поборов и тягостей» ще не бувало [137].

Делегація від слобідських старшин, яку очолив острогозький полковник Іван Тев'яшов, «хлопотала так усердно» про скасування низки нововведень, що імператриця Єлизавета, незважаючи на заперечення деяких німецьких генералів [138], вирішила повернути слобідським полкам колишні вольності. Спочатку восени 1743 р. для них було поновлено пільги, якими вони користувалися за Петра I [139]. У листопаді того року в «жалуваній грамоті» кожному слобідському полку, якою повідомлялося про скасування Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, зазначалося, що відтепер козаки в цивільних справах підпорядковуватимуться, як і до реформи, Білгородській губернській канцелярії, а у військових — Військовій колегії. Йшлося в ній також про «розфасованія» регулярного драгунського полку з переведенням драгунів у козаки та підпомічники [140].

Однак слід зазначити, що місцева російська адміністрація в 1742—1743 рр. опиралася згаданим спробам слобідських старшин. Було навіть розпочато слідство з допитами про поширення чуток щодо скасування драгунського полку [141]. Найголовніше, що базові засади нововведень — фіскальні збори, кріпосні конто-

[136] *Сборник судебных решений*... С. 604—606.
[137] Див. також: ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2—5.
[138] Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения... С. 405.
[139] *ПСЗРИ*. Т. 11. Санкт-Петербург, 1830. № 8796. С. 924.
[140] *Сборник судебных решений*... С. 531—532.
[141] ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 161.

ри, атестація старшин — зберігалися надалі, суперечачи тим основам внутрішнього життя, що склалися у слобідських полках у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Слобідські полки стали свого роду «полем битви» між імперською централізацією та козацькою звичаєвою традицією.

Особливості функціонування слобідських полків у 40—50-х роках XVIII ст. Скасування драгунського полку і Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, підтвердження козакам і старшині колишніх привілеїв, урівноважена зовнішня політика Росії на початку 40-х років XVIII ст. (хоча у 1744 р. у бойову готовність і було приведено донських, лівобережних і слобідських козаків «в виду, распространяющегося в Европе военного пламени и сильного вооружения соседних держав» [142]), здається, створюють усі передумови для стабільного існування козацької автономії.

Загалом правління Єлизавети Петрівни, сповнене невизначеностей і непослідовності в політиці її уряду щодо України, втім, позначене своєрідними «україножильськими» симпатіями імператриці. Старшині імпонувало те, що Єлизавета постійно наголошувала на дотриманні нею політики свого батька — Петра I, за якого слобідські полки не зазнавали таких утисків, як у 1730-х роках. Крім того, старшин слобідських полків допустили до руки «драгчайшої» під час її подорожі до Києва. Отже, час правління Єлизавети сприймався старшиною як певне благо після тяжких випробувань. Однак «благословенні роки» здаються такими лише на перший погляд, ретельніше дослідження того часу змушує констатувати затяжну кризу в слобідських полках.

Що спричинило цю кризу? Як перебігали кризові процеси? Як діють старшини слобідських полків, щоб запобігти кризі і виправити становище, і на які кроки зі свого боку йде російська влада? Насамперед «криза», чи, як писали самі старшини, «изнеможение» слобідських полків, була безпосередньо пов'язана з «отягощениями», накладеними на слобідське населення в інтересах імперського політичного центру. Якщо уважніше поглянути на цю проблему, можна зауважити значно глибші чинники негацій того часу — йдеться про розкладання традиційної спільноти, спричинене втручанням російських «реформаторів». Відповідно слобідські полки підпадали під прес змін, які ініціювалися не на місцевому рівні, а присланими зі столиці чиновниками. Тобто місцеві козацькі структури позбавлялися основи своєї окремішності — суспільної ініціативи. За такої ситуації, з одного боку, загострюються притаманні традиційній спільноті кругова порука, непотизм, соціальна взаємодія, з іншого — через нав'язані ззовні тенденції помітно частішають прояви корупції, зловживання старшин своїм становищем, експлуатації нижчих прошарків населення. На цьому тлі набувають поширення і вже суто модернізаційні «нововедення»: бюрократизація управління, доноси та слідства, реформаційні проєкти місцевих старшин тощо. Тобто період правління Єлизавети та Петра III виявився для слобідських полків надто суперечливим і складним часом.

[142] *Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве, за 18 век.* Т. 3. 1740—1762. Санкт-Петербург, 1878. № 6358. С. 162.

Слід зазначити, що процеси, які відбувалися у 40—50-х роках XVIII ст. у слобідських полках, мали свій початок у нововведеннях попередніх десятиліть і супроводжувалися такими самими побічними ефектами, що спричинилися до обмеження старшинської компетенції та козацьких прав. Зокрема, це вилилося у поступову втрату старшиною пріоритетного права на користування основним багатством — землею. З одного боку, у цей час старшини продовжують скуповувати і зосереджувати ґрунти, з іншого — важко не помітити зростання кількості поміщиків не місцевого походження. Процес скуповування земель чужинцями інтенсифікувався в 1730-х роках, у два наступні десятиліття він триває, хоча і з меншим розмахом. Найбільше земель скуповується у козацьких сотнях, що перебувають неподалік Української лінії. Покупці цих земель — російські офіцери ландміліційних полків і вище російське командування Української дивізії. Великі земельні володіння у слобідських полках здобувають особи, пов'язані з Білгородською губернською канцелярією чи адміністративними структурами Лівобережної України. У 40-х роках XVIII ст. землі біля м. Вовча потрапляють у володіння графа І. Гендрикова [143], значними махінаціями, зловживаннями супроводжується збільшення земельних володінь білгородського віцегубернатора Б. Пассека у Салтівській сотні того ж Харківського полку [144]. Російські землевласники Матюшкіни, Апраксіни, Крапоткіни, Дуніни, які набули маєтностей раніше, продовжують володіти землями і підданими [145].

Важливим механізмом обмеження старшинської компетенції ставав державний контроль над порожніми та описними маєтностями. Це характерно і для тогочасного Лівобережного Гетьманату. В Охтирському полку в 1740-х роках обмежуються старшинські впливи на «перехрестівські маєтності» — села та землі, реквізовані на початку XVIII ст. у династії Перехрестових, проводяться численні урядові слідства щодо суперечок мешканців цих сіл з козаками і зловживань старшин [146]. 1746 р. «перехрестівські села» було переведено під державний контроль [147], а 1749 р. їх передали в оренду генерал-фельдмаршалу Олексію Розумовському. «Смотрителями» маєтків цього фаворита імператриці стали невідомі до цього в слобідських полках прикажчики Водяницький і Ольховський. Ці нові керівники розпочали сварки і тяжби з навколишніми землевласниками, спричинивши чергові розслідування [148]. Отже, в 40-х роках XVIII ст. процес втрати старшиною монополії в розпоряджанні землею мав своє продовження. Це значно обмежувало владні впливи старшини, а до того ж призводило до суперечок поміщиків-чужинців з місцевим населенням.

[143] *Материалы для истории колонизации и быта*... Т. 1. С. 303—304, 324.

[144] Там само. С. 308; Хоткевич Г. До історії Слобожанщини (Процес салтівців з Пассеками). *Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія*. Харків, 1927. Т. 6. С. 77—91.

[145] *Материалы для истории колонизации и быта*... Т. 1. С. 303, 304, 306.

[146] ЦДІАУК. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1, 3—3 зв.; Спр. 48. Арк. 1.

[147] Там само. Спр. 48. Арк. 12.

[148] Там само. Спр. 78. Арк. 15, 23, 37, 46—46 зв., 51—55, 84, 119, 130, 139.

Тривожні «симптоми» спостерігалися і в самому старшинському прошарку. Збережена атестація старшинької еліти, її підпорядкування водночас військовій (бригадир, командування Української дивізії) та цивільній (Білгородська губернська канцелярія) владам породжували не лише плутанину, а й підставу для численних зловживань як самих старшин, так і їх військових та цивільних керівників. Одіозною на цьому тлі видається постать білгородського віце-губернатора Богдана Пассека. Цей діяч, крім численних спекуляцій і зловживань у Салтівській сотні Харківського полку, бажаючи усунути губернатора Салтикова, завів собі «затейную канцелярію», яка фабрикувала доноси для очолюваної Б. Пассеком білгородської слідчої комісії [149]. 1746 р. канцелярія Пассека сфабрикувала донос за авторством писаря охтирської канцелярії П. Яготинця на полковника І. Лесевицького і всю охтирську старшину. Їх звинуватили у викраданні грошової казни, зловживаннях в описних перехрестівських маєтностях, неповазі до імператорської сім'ї. Очікуючи хабаря від старшин, Б. Пассек приховав донос [150], але слідство 1746 р. і подальші розслідування зловживань віцегубернатора 1751 р. показали, що старшина не була причетною до висунутих звинувачень.

Поїздки російських чиновників у слобідські полки пов'язані з частими слідствами на основі скарг обивателів. Ці безкінечні слідства лише тримали старшину в постійному напруженні, обивателям же мали показати, що уряд піклується саме про них. 1742 р. за скаргами козаків і драгунів на старшин проводиться слідство щодо майора Ляліна [151], потім, у 1743—1744 рр., почалося слідство з приводу скасування драгунського полку [152]. 1746 р. розслідуваннями займається вже згадана канцелярія Б. Пассека. 1747—1751 рр. численні розслідування скарг на старшину проводив бригадир Фролов-Багреєв, особливо багато тогочасних справ стосується старшин Харківського полку [153]. З 1752 р. почалося затяжне слідство над ізюмським полковником Федором Краснокутським, в яке виявилися залученими всі старшини Ізюмського полку [154]. Наведені вище факти свідчать про постійний контроль уряду над слобідськими старшинами.

Часті слідства, що супроводжувалися арештами та допитами старшин, переписами селян, тяганиною в судах, деструктивно позначалися на управлінській системі Слобожанщини. Відповідно у 40—50-х роках XVIII ст. частка управлін-

[149] А.Ш. Деятели Слободской Украины прошлого века. *Киевская старина.* 1891. № 6. С. 430.

[150] Там само. С. 425—426.

[151] ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1—25.

[152] Там само. Спр. 161.

[153] Докладний опис справ цієї комісії зроблено в XIX ст. архівістом Михайлом Плохінським (Плохинский М. Опись дел Харьковского исторического архива. *Добавления к 12 тому Сборника Харьковского историко-филологического общества.* Харьков, 1900. С. 144—157). Комісія Фролова-Багреєва перевіряла всіх підданих старшини, намагаючись відшукати колишніх козаків, звіряла реєстри, розслідувала зловживання старшин. У Харківському полку особливо ретельно велося слідство щодо сотника Костянтина Протопопова, судді Олександра Чорноглазова, сотника Г. Чорноглазова (ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 208, 253, 254, 255).

[154] ЦДІАУК. Ф. 1817. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 1—1 зв.

ців місцевого походження зменшується, натомість триває процес призначення на старшинські посади осіб, не пов'язаних з місцевими традиціями. Насамперед це волохи і серби, емігранти 1711 р. та їхні нащадки. Так, у Харківському полку посаду ротмістра обіймав Євстрат Абаза, у Сумському старшинствують Апостоли-Кигичі, в Острогозькому, де взагалі брак старшинських кадрів відчувався найгостріше, суддею та сотником стають відповідно молдавани Бедряга та Ямпольський, в Ізюмський полк з Лівобережжя перевівся серб Милорадович, сподіваючись обійняти полковницьку посаду. Крім того, старшинські посади здобували перехрещені католики і протестанти, що якось прислужилися російському уряду. З них у Харківському полку урядує полковий суддя Олександр Чорноглазов, у Сумському сотникує фон Філерс, в Ізюмському — Михайло Меєр. Подібні «роздачі» для «прокормления» за вислугу, не пов'язані з місцевими традиціями, лягали непосильним тягарем на козаків і підпомічників, адже такий старшина намагався витягнути якнайбільше прибутку зі свого урядування. Загалом наділені військовою й цивільною владою чужинці, слабко знаючись на місцевих звичаях, ставали вагомим чинником провокування чергових суперечностей у старшинському й козацькому середовищах слобідських полків.

Згубні наслідки недовершених і непродуманих реформ 1730-х років з усією очевидністю проявилися за правління Єлизавети і Петра III. Особливо негативно на слобідській козацькій еліті позначилася система ротації кадрів, призначення на старшинські посади з Військової колегії, за атестатом. У слобідських полках, де вже не один десяток років побутувала практика успадкування уряду, діяли старшинські ради, втручання у сформовану традицію неминуче породжувало непорозуміння і міжстаршинські чвари. Причин цьому було декілька. Насамперед ґрунтом для непорозумінь між старшинами ставала наявність у слобідських полках «ваканс-посад», а водночас певної кількості старшини з чином, але без уряду. Такі старшини прагнули будь-що здобути собі уряд (а відповідно і підпомічників «для вспоможения»), не гребуючи жодними засобами. Наприклад, щоб збільшити число підпомічників, сотник Я. Дробицький позаносив у реєстри церковний притч слободи Мартова і жебраків при церкві, а козаки та сотник Валківської сотні Харківського полку Яків Бородаєвський намагалися підвести під свою юрисдикцію селян із сіл Рубанівка та Замойський кут, пожалуваних свого часу Харківському Покровському колегіумському монастирю [155]. Тож у 40-х роках Білгородська губернська канцелярія була завалена такого роду скаргами на старшину [156].

Іншою причиною старшинських чвар було те, що окремі старшини, бажаючи віддати чи передати уряд синові або родичеві, підробляли атестат, не радячись з полковою канцелярією. І нарешті, третьою підставою ставала бюрократична тяганина у самій Військовій колегії, надання високих урядів немісцевим жителям. Як наслідок — старшинські чвари призводили до занепаду управління слобід-

[155] ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 22—23.

[156] Там само. Ф. 1819. Оп. 1. Спр. 39, 51, 52,78, 95, 67, 65, 95 тощо. Див. окремий екстракт зі скарг: Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 253.

ських полків, сприяли все більшому втручанню урядових структур у цю сферу. Старшинське середовище, що втрачало єдність, все рідше виступає на захист традиції, натомість посилюється боротьба за старшинські уряди, частішають випадки подання скарг старшин одне на одного, сварок їх з обивателями.

Упродовж 40-х років XVIII ст. царський уряд намагався вдосконалити атестації двома постановами. 1743 р. забороняється надавати сотенні чини «сверх порозжих мест», щоб уникнути «ваканс-сотників». 1746 р. постановою закріплювалося нововведення О. Шаховського, що мало запобігти одночасному посіданню полковими старшинами і сотенних урядів [157]. Однак усі ці урядові заходи помітного успіху не мали [158].

1746 р. «за новими правилами і старим звичаєм» полковий обозний Охтирського полку Тимофій Боярський направив «доношеніє» до Військової колегії, в якому просив відставки у зв'язку зі старістю з нагородженням полковницьким чином, а на своє місце, в обхід низки посад, пропонував свого сина Івана. Одразу по тому з полкової канцелярії надійшов лист, що Іван Боярський не лише не перебував у жодній службі, а й навіть у рядові козаки не записаний, натомість самочинно називає себе підпрапорним, тому що батько підробив йому атестат. І. Боярський, у свою чергу, оскаржив відписку полкової канцелярії, зауваживши, буцімто полковник Костянтин Лесевицький та суддя Негребецький написали це на нього «по злобі». Однак офіцери Військової колегії змушені були повірити полковому начальству, а скандал, спричинений цим атестатом, спонукав Військову колегію збільшити контроль над документами, що надавалися старшинами, «щоб впредь хитростью атестатов не составляли» [159].

Характерно, що навіть досвідчені офіцери не могли дати лад старшинським атестатам. Як приклад, з пізніших 1750-х років можна навести плутанину О. Суворова з атестатом межиріченського сотника Сумського полку Василя Лук'янова. Сотник порушує клопотання щодо винагородження себе чином полкового обозного з дозволом продовжувати сотникувати у своїй сотні, а за чином обозного «в команды не употреблять». Суворов відмовляє у своїй резолюції, але дописує, що чин можна і дати, бо є чолобитна від мешканців м. Межиріччя, де засвідчено, що В. Лук'янов там особа поважна. Те ж, що в документі не проставлено ані року, ані числа, можна виправдати тим, що це є характерним для більшості атестатів слобідських старшин. Сумнів у Суворова викликає лише те, що В. Лук'янов з 1753 р. перебуває під слідством, оскільки заважав межувати землі Межиріччя (захищаючи, між іншим, права обивателів). Зрештою, В. Лук'янова залишено при старій команді сотником [160].

---

[157] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 8. Арк. 96.

[158] Ці та інші події в старшинському прошарку висвітлено в статті: Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків XVII—XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу. *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 42—58.

[159] ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 42—42 зв., 43—44.

[160] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 8. Арк. 95—98.

Загалом у 1740-х роках число випадків зі сфальсифікованими атестатами лише зростає. Старшини скаржаться на обіймання окремими особами уряду «не по старшинству», ширяться взаємні доноси. Однак навіть тоді зберігається ще якась подібність виборів, принаймні у Сумському полку. Так, коли у грудні 1743 р. помер сумський полковник Дмитро Кондратьєв, старшини одноголосно обрали на полковницький уряд суддю Андрія Кондратьєва, «дав кандидаты», крім нього, у Військову колегію осавула Івана Кондратьєва і сина покійного полковника, ротмістра Григорія Кондратьєва. Водночас про своє бажання брати участь у виборах заявив син колишнього полкового судді, капітан скасованого драгунського полку Роман Романов. Для старшин, які були у напружених стосунках ще з його батьком, ця кандидатура була неприйнятною. Відповідно вони прохають у жодному разі не призначати капітана на полковницький уряд [161].

Уже 1743 р. обраний сумським полковником А. Кондратьєв починає домагатися в Сенаті і Військовій колегії розширення цивільних прав старшини, повернення повноважень полкового судді. Він наполягає на тому, щоб усі «гражданские дела» розглядала полкова, а не Білгородська губернська канцелярія [162]. Однак жодної з цих пропозицій реалізувати не вдалося. В 1748 р. А. Кондратьєв подав прохання про відставку. Старшина Сумського полку знову спробувала провести на полковника свого кандидата — обозного Тимофія Красовського. Однак уряд виставив дві ваканс-кандидатури: «полковника» Михайла Донець-Захаржевського і відхиленого минулого разу старшиною Р. Романова. Тоді сумські старшини прохають за Михайла Донець-Захаржевського, тобто вибирають менше з двох лих [163]. Незважаючи на те, що в Сумському полку старшини впродовж 1740—1750-х років намагаються не допустити на полковницький уряд капітана Р. Романова, Військова колегія 1757 р. все-таки призначає його полковником. Відтоді суперечки, сварки, безлад стають характерними для цього полку.

Не став винятком у цьому плані й Харківський полк. Після переходу полковника Степана Тев'яшова на іншу службу 1757 р. старшини підписують атестат судді Івану Ковалевському, однак Військова колегія віддає перевагу капітану регулярної служби Матвію Куликовському. Одразу ж на нового полковника наскаржилися сотники Григорій Ровнів, Костянтин Протопопов, Григорій Квітка, Семен Антонов, підпрапорні Вавиль Персіянов, Василь Чугуєв та Іван Довбня. Усі ці старшини на початку 1760-х років «по християнськи» вибачили полковнику всі образи і помирились, лише підпрапорний В. Персіянов кудись втік [164]. Непримиренним до М. Куликовського та його сваволі залишився сотенний писар Петро Непишний, якого ув'язнили в Білгороді. Однак доноси на зловживання полковника так і залишилися без резолюцій.

[161] ЦДІАУК. Ф.1717. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 1—3.
[162] Там само. Спр. 693. Арк. 1—2.
[163] Там само. Спр. 786. Арк. 4.
[164] Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 163, 219.

Ще більш невтішна ситуація склалася в Ізюмському полку. 1744 р. до нього призначено полковником харківського обозного Івана Квітку, який не мав тут маєтностей. Та справжня боротьба між старшинами розгорілася після його смерті 1752 р., коли полковником став ізюмський обозний Федір Краснокутський [165]. Інший кандидат на полковництво, Михайло Милорадович, підкупами й доносами намагався усунути Ф. Краснокутського від уряду. Сам Ф. Краснокутський не поладнав з полковими старшинами і бригадиром Василем Капністом. Упродовж 50-х років XVIII ст. Ізюмський полк не мав стабільного управління, майже вся полкова старшина перебувала під арештом і слідством.

Більш-менш стабільною утримувалася ситуація в Острогозькому полку завдяки сильній полковницькій владі. Однак і тут траплялися випадки ворожнечі між старшинами. Зокрема, у своїх спогадах І. Острозький-Лохвицький згадує про конфлікт свого батька, сотника Йосипа Острозького, з полковим суддею Федором Татарчуковим [166]. Справжньою проблемою для острогозької старшини став сотник Прокіп Коневицький [167]. Переведений з Харківського полку через численні скарги на нього і власні чолобитні, П. Коневицький не знайшов спільної мови й з старшиною Острогозького полку, почав сваритися із суддею Іваном Голубиним та сотником Іваном Лисаневичем. Доноси П. Коневицького, його неприязнь до місцевих старшин і обивателів спричинили відповідну реакцію острогозької старшини — належний йому хутір було розграбовано, його брата кинуто до в'язниці, за скаргами обивателів на сотника розпочато слідство. Полковник Степан Тев'яшов, щоб повернути Коневицькому сотенний уряд, вимагав через писаря Івана Тимошенкова хабар у 2000 руб. І хоча П. Коневицький дав ті гроші, суперечки зайшли вже надто далеко. Бригадир Кантемир, що, як з'ясувалося пізніше, брав «подарунки» від острогозьких старшин, наказав за-

[165] Краснокутський Федір Хомич (1710—1767). З 1718 р. — козак Ізюмського полку, далі підпрапорний, сотник в Ізюмі, з 1728 р. — полковий хорунжий, з 1729 — сотник у м. Сватова Лучка, з 1738 — полковий осавул, з 1746 р. — полковий обозний, учасник багатьох боїв і «баталій». Кандидат на полковницький уряд ще за життя полковника І. Квітки. Ізюмський полковник з 1751 р. Сварки Ф. Краснокутського з обивателями почалися 1744 р. з пограбування ямпільського попа. 1752 р. за скаргами жителів споряджено слідчу комісію. А 1755 р. на нього донесла більшість полкових старшин (докладніше див.: Маслійчук В.Л. Федір Хомич Краснокутський — представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:* Зб. наук. праць. Харків, 2000. С. 178—183).

[166] Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого. *Киевская старина*. 1886. № 2. С. 358—359.

[167] Коневицький Прокіп Прокопович походив з козаків Охтирського полку, там служили його дід і батько, переселившись до Золочева Харківського полку. П. Коневицький за успішну службу 1745 р. пожалуваний у підпрапорні, а з 1747 р. — у сотники (див.: ЦДІАК України. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 25.), вже у Золочівській сотні він уславився «отягощением» підпомічників. З 1754 р. переведений сотником в Острогозький полк. У січні 1765 р. за «ложные доносы» Коневицького розжалувано в солдати, хоча справа тягнулась і в 1767 р.

арештувати сотника-донощика. П. Коневицькому вдалося втекти з білгородської в'язниці. Разом з дружиною він вирушив до Санкт-Петербурга. Пізніше опальний сотник домігся того, що його скарги слухали в Сенаті в присутності нової імператриці Катерини II. 26 жовтня 1762 р. імператриця для усунення безладу в слобідських полках призначила урядову комісію, наслідки діяльності якої виявилися для останніх фатальними.

Отже, суперечки за владу, характерні для слобідських полків упродовж усього часу їх існування, у 40—50-х роках XVIII ст. набувають настільки великого розголосу, що спричинюють започаткування імперською владою тривалих слідств.

На цьому тлі старшинських зловживань владними повноваженнями та прагнень до надмірного збагачення життя простого козацтва було далеко не безхмарним. Крім постійних утисків від старшин чи довколишніх зайд-поміщиків, попри процес розшарування у власному середовищі, козацтво (компанійці та підпомічники) зазнавали значних втрат від постоїв і утримання російського регулярного війська, потерпали від нових податків. Справжнім лихом стали козацькі, «обивательські», втечі. Не бажаючи нести обтяжливої служби, багато козаків утікало зі слобідських полків, зокрема на Дон. Тамтешні чиновники і поміщики охоче виписували втікачам паспорти, щоб ті забирали й родини. Відповідно це провокувало імперський уряд на обмеження обивательських та селянських переходів.

На спроможність слобідських козаків нести полкову службу уряд знову почав зважати після залучення їх до воєнних дій. Зокрема, під час війни за австрійський спадок слобідське козацтво було мобілізовано для походу в Ліфляндію, а звідти в Німеччину. Організоване у дві великі «командирації», воно мало увійти до складу російського експедиційного корпусу князя Рєпніна. Наприкінці 1746 р. на з'єднання з ним вирушили 500 козаків, якими командував сумський полковник А. Кондратьєв; узимку 1747—1748 рр. до Ліфляндії, де формувався корпус, було наказано відправити ще 1000 слобідських козаків, 20 сотників та 20 підпрапорних на чолі з охтирським полковником Іваном Лесевицьким [168]. Від кожного полку виділялося по одному старшині, крім того, «слобідська» армія мала священника і лікаря. Від неї вимагалося мати при собі запас провіанту на три місяці. Однак слобідським козакам фактично не довелося долучитися до воєнних дій, оскільки розпочався Аахенський мирний конгрес, і військам було наказано повернутися на місце дислокації.

Наступна велика кампанія потребувала ще більшої витрати сил та коштів. 1756 р. розпочалася Семилітня війна. Здається, саме події довкола цієї війни стали «лакмусовим папірцем» — перевіркою військового вишколу слобідських полків. Залучене до участі у цій війні слобідське козацтво очолили наближені до старшин вихідці з емігрантських кіл — командир Української дивізії князь Костянтин Кантемир та бригадир Василь Капніст. Для походу до далекої Пруссії слобожани мали виставити 5000 споряджених козаків (на вимогу командування, «о дву конь», тобто кожен козак-компанієць повинен був мати ще й запасного

[168] Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 178.

коня, напевно, в'ючного, крім того, вимагалося й потужне озброєння: у всіх мали бути рушниці чи пістолі з ладунками з порохом та набоями, списи, шаблі). Полки вирушали з власною артилерією. У середині жовтня 1756 р. відбувся загальний збір у Чернігові, і з'ясувалося, що слобідські козаки малозабезпечені, не всі «о дву конь». Основним завданням козаків мало стати нищення тилів противника. У серпні 1757 р. козаки взяли участь у битві під Ґросс-Єґерсдорфом, доволі своєрідно заманивши прусську кавалерію під гарматний вогонь російської армії. У цьому бою, однак, загинув їх командир В. Капніст.

Подальші події призвели до катастрофи українського слобідського корпусу, який за наказом керівництва повертався з Пруссії додому. Високі ціни на фураж і харчі, відсутність постійного забезпечення спричинили тяжкі хвороби й масову загибель коней. Разом із поганим харчуванням це призводило до зростання смертності серед самих козаків, і ці втрати стали значно більшими за бойові. Багато козаків полишало військо. Усього, за даними старшин, корпус зменшився на тисячу осіб. Матеріальне становище слобідських полків після цих подій виявилося жалюгідним, тож царський уряд вирішив не використовувати їх в осінній кампанії 1758 р. Семилітня війна довела потребу в істотному реформуванні військової сфери Слобожанщини, а оскільки та сфера була щільно пов'язана з цивільною, то питання ліквідації помісного устрою, автономії слобідських полків ставало справою часу.

Якщо в 1730-х роках старшини слобідських полків зголошувалися на службу вкрай неохоче, то в 1740—1750-х роках узагалі служити не бажали. У похід вирушали ті зі старшинсько-козацького корпусу, хто до того ще жодного разу в «оказіях» не побував. Так, у Ліфляндський похід 1748 р. на чолі харківської команди було відправлено недосвідченого осавула Максима Горлинського, що перед цим писарював у канцелярії [169]. Найпоширенішою формою уникнення служби стає відписка про хворобу, що, зокрема, яскраво продемонструвала ситуація навколо облаштування Харкова [170].

Власне, потреба у нових армійських підрозділах напередодні та на початку Семилітньої війни змусила царський уряд наприкінці 1750-х років повернутися до політики «регулярства». 27 вересня 1756 р. командувачу генерал-аншефу Петру Салтикову наказали зібрати дані про скасований драгунський полк [171] і почати формувати слобідський гусарський полк на чолі з полковником Петром Бульським, колишнім старшиною й одним з керівників драгунів.

Сенатський указ про заснування слобідського гусарського полку датовано 21 березня 1757 р. [172] Однак рекрутів-українців у новому регулярному підроз-

[169] Там само.

[170] Страница из истории благоустройства города Харькова (1760—1765 г.). *Харьковский сборник.* Харьков, 1887. Вып. 1. С. 184—185.

[171] *Сенатский архив.* Т. 9: Протоколы правительствующего Сената 1753—1756 гг. Санкт-Петербург, 1901. С. 652.

[172] *ПСЗРИ.* Т. 14. Санкт-Петербург, 1830. № 10712. С. 752.

ділі виявилося небагато. Офіцерські посади у ньому було роздано вихідцям з Нової Сербії і Слов'яносербії. 1757 р. полк очолив серб-емігрант, який, щоправда, встиг поурядувати і в Ізюмському полку, — Михайло Милорадович, прем'єр-майором став македонець Акаутов, капітаном — серб Стратемірович. Узагалі полк був інтернаціональним: 7 жовтня 1757 р. на службу наказали приймати перехрещених у православ'я поляків. Тоді ж графу П. Салтикову надійшов наказ формувати гусарський полк «с крайним поспешением», для чого, крім виділених 10 тис. рублів, належало витрачати гроші, взяті в козацьких підпомічників. Про стан справ з формуванням полку мусили щотижня рапортувати до Сенату [173].

Власне, регуляризація слобідських полків, стан яких наприкінці 50-х років XVIII ст. був вкрай невтішним, лягла ще одним тягарем на слобожан. На це звернув увагу командувач Української дивізії К. Кантемир. З його ініціативи 1757 р. полковники і сотники зібралися для обговорення важкого становища козаків, і основним нагальним питанням на цих зборах стає справа направлення до Петербурга старшинської делегації, що має подати імператриці «об общественных нуждах прошение» [174]. Однак визначитися з самими «нуждами» виявилося складно. Наради старшини затягнулися до 1758 р., кожен полк складав свій перелік тягот.

На сьогодні відомий такий документ з Харківського полку. На першому місці в ньому зазначено брак добрих козаків, тому що більшість їх забрано до гусарських полків. Крім того, старшин непокоять козацькі втечі з Харківського «дистрикту», невиплати жалування канцеляристам. Старшину непокоїть і прирівняння козацьких чинів до регулярних та відставки, що випливають з цього. Ті, хто залишився не при службі, не маючи підпомічників, терплять «крайнюю нужду», тому чолобитники порушують клопотання відправляти козацький офіцерський склад у відставку з регулярними чинами, з подальшим грошовим утриманням [175]. Зрештою, з укладеними пунктами «О бедственном положении края» до Петербурга відправлено острогозького полковника Тев'яшова з сумським писарем Вартаковським, яким довелося очікувати на аудієнцію у імператриці три роки [176].

Загалом старшинських ініціатив щодо поліпшення свого становища не бракувало, що засвідчують адресовані Сенату чи вищому військовому командуванню пропозиції про реформування слобідських полків. Зокрема, у березні 1757 р. полковник Ізюмського полку М. Милорадович подав проєкт, яким пропонував створити на їх базі один чи кілька гусарських підрозділів, відновити діяльність Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого

[173] Щодо фінансування і утримання полку див.: ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 6, 8, 46.

[174] Там само. Спр. 440. Арк. 7, 14, 16, 29.

[175] Там само. Арк. 92 і зв., 119.

[176] Головинский П. *Слободские казачьи полки*... С. 189.

самоврядування з місцезнаходженням у Змієві. Водночас у проєкті йшлося про те, щоб «полковников и старшину хотя ниже одним класом гусарскими чинами и впредь жаловать дабы и они пред гусарскими в последнем уничтожении и без куражества не оставались» [177]. Відомий також проєкт С. Тев'яшова, полковника, депутата від старшини в Петербурзі. Він пропонував регуляризувати службу в слобідських полках, утворивши замість них три кірасирських і два драгунських підрозділи [178].

Останнім у низці таких пропозицій став документ під назвою «Экстракт о изнеможении слободских полков» 1761 р., який планувалося подати новому імператору Петру III. У цьому документі передусім перераховано «тяглості», якими для слобідських полків були брак козаків; обмеження привілеїв, зокрема на торгівлю сіллю (з 1759 р.), винокуріння та землеробство; заснування кірасирських заводів, на потреби яких слобожан зобов'язували поставляти сіно, тощо [179]. У цьому документі виразно проступає згода старшин «принять регулярную службу», але за умови збереження вольностей [180]. Проте через внутрішній розбрат і цього разу документ не було вчасно подано адресатові [181]. Нові ж ініціативи з боку імперського уряду в такій ситуації не змусили довго на себе чекати.

[177] [Милорадович]. *Материал для истории Изюмского Слободского казачьего полка.* Харьков., 1858. С. 18—19.

[178] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 2. Арк. 180; Див. також думки про гусарський полк 1757 р. невідомого автора: ЦДІАУК. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 1226.

[179] *Экстракт о изнеможении слободских полков*. Харьков, 1898. С. 4, 5, 14, 16, 20, 23—24, 29.

[180] Там само. С. 81.

[181] Головинский П. *Слободские казачьи полки...* С. 189—191.

РОЗДІЛ 31

СКАСУВАННЯ СЛОБІДСЬКИХ АВТОНОМІЙ ТА СПРОБИ ІНТЕГРУВАТИ РЕГІОН ДО ІМПЕРСЬКИХ СТРУКТУР

Володимир Маслійчук

Скасування автономного устрою слобідських полків. Ліквідація полково-сотенного устрою, автономії слобідських полків закономірно випливала з «кризи» 1740-х—1750-х років. Щойно вступивши 1762 р. на престол, імператриця Катерина II під впливом просвітителів узялася до впорядкування своєї держави, перетворення її на регульований з центру механізм, зі скасуванням будь-яких особливостей регіонального управління і автономій. Першою з українських земель під цей процес підпала Слобожанщина.

23 жовтня 1762 р. у присутності нової імператриці в Сенаті розглядалася справа за доносами сотника Прокопа Коневицького, який скаржився на хабарництво старшин, несправедливий суд, численні зловживання. «Занепокоєна» непорядками в країні, Катерина II повеліла створити Комісію для розслідування зловживань у слобідських полках на кшталт структури 1730-х років під управлінням Шаховського [182]. 4 листопада ухвалено рішення, що Комісію очолить секунд-майор гвардії Євдоким Щербінін, на що видано відповідний сенатський указ [183]. На допомогу йому залучено двох гвардійських офіцерів, які мали виїхати в Україну «для разбирания слободских полков разорения и прочаго о тех дел челобитья» [184]. Насамперед ішлося про перевірку Острогозького полку, з якого надійшло найбільше скарг.

Хоча для створення Комісії було використано цілком банальний привід, справжньою причиною розслідування мала стати адміністративна діяльність полкової старшини та об-

[182] Соловьев С. *История России с древнейших времен*. Кн. 13. Т. 25—26. Москва, 1963. С. 141.

[183] *Материалы для истории колонизации и быта*... Т. 1. С. 325—328.

[184] *Сенатский архив*. Т. 12. Санкт-Петербург, 1907. С. 281.

ґрунтованість використання коштів у слобідському гусарському полку [185]. Формально секунд-майор Є. Щербінін уповноважений був приймати скарги і розслідувати справи про зловживання старшин в усіх слобідських полках. Фактично ж Комісії Щербініна надавалося право на управління краєм, усунення і призначення полкових посадовців. Царський уряд грав на соціальному антагонізмі у слобідських полках, нацьковував низи на старшин, одних старшин на інших, тобто використовував метод, успішно апробований і до цього у межах Слобідської та Лівобережної України.

Самозабезпечення слобідських полків, чимало статей щодо регулювання податків і мит не влаштовували уряд, що потребував джерела постійного прибутку з підлеглих територій. Тому метою Є. Щербініна було впорядкування полкових зборів, а водночас й усунення слобідських старшин від збирання коштів з місцевого населення. Перший захід секунд-майора стосувався десятикопійкового збору, який мали сплачувати всі слобожани у воєнний і мирний час з відома старшин до Комісії в Острогозьк [186]. Наступним фіскальним заходом став перепис і обкладання податком тієї категорії українського населення, що проживала не на власній землі, тобто підданих і підсусідків [187]. Далі всі податкові й торговельні операції переводились під загальноімперські закони, з 14 червня 1763 р. запроваджувались «приходные и расходные книги» за загальноросійським зразком, вівся переоблік грошових зборів. Старшинам у зв'язку з такими нововведеннями заборонили на певний час займатися продажем нерухомості [188], одночасно провели регламентацію і впорядкування грошових зборів на гусарський полк [189]. У грудні Є. Щербінін доклав зусиль, щоб слобідських старшин взагалі усунути від податкових операцій. Для цього в кожний полк відряджали російських дворян-офіцерів [190]. Вересневий таємний указ 1763 р. дозволяв уже російським урядовцям замість старшин збирати «питейные збори» — мито у найприбутковішій галузі [191]. Втрата 1763 р. старшиною фінансового контролю, позбавлення її фіскальних функцій неминуче призводили до втрати владних повноважень. Власне, у «доношении» про негаразди у слобідських полках за 1764 р. основний акцент Є. Щербінін робить на недосконалій фінансовій системі Слобожанщини, що виливалося, зокрема, у «снабдывание» місцевих полків за власний кошт, відсутність визначених розцінок тощо [192]. Комісія Щербініна знаходить у цій сфері численні порушення.

Попри значні обмеження 30-х—40-х років XVIII ст., суди у полкових канцеляріях все ще перебували в руках старшин і велися часто за козацькими звичаями.

[185] *Материалы для истории колонизации и быта...* Т. 1. С. 327.
[186] *ПСЗРИ*. Т. 16... № 11734. С. 136.
[187] Там само. № 1773. С. 174.
[188] Там само. № 11866. С. 302.
[189] Там само. № 11976. С. 35.
[190] Там само. № 1999. С. 476.
[191] *Сенатский архив*. Т. 13. Санкт-Петербург, 1909. № 62. С. 106
[192] Там само. № 1229. С. 1003—1004.

Комісія Є. Щербініна остаточно ліквідувала плутанину в полковій судовій системі. Цьому сприяли і численні скарги обивателів на неправильне розв'язання полковими канцеляріями їхніх проблем. Рішенням Комісії улегітимнюється юридичне перепідпорядкування полкових канцелярій, які відтепер перетворено на найнижчу ланку судочинства, а незадоволені вироком суду здобувають право апелювати до Білгородської губернської канцелярії і далі до Юстиц-колегії і Сенату [193]. На 31 грудня 1763 р. традиційний слобідський суд було фактично ліквідовано, у полкові канцелярії слобідських полків призначено нових суддів, «людей честных и благоразумных» [194]. Отже, Комісія Є. Щербініна остаточно нівелює судові повноваження старшин, хоча у слобідських полках залишились звичаї українського словесного суду.

Значно більший резонанс за фінансові й судові заходи Щербініна мали слідства Комісії над старшинами. Уже в перших указах та розпорядженнях, що надходили до цієї інституції (зокрема від 20 грудня 1762 р.), йшлося про те, що «слободских полков жители от некоторых своих командиров неуказанными сборами и прочими отягощениями совсем разорены» [195] Щойно Є. Щербінін прибув до Острогозька, як почав отримувати численні доноси і скарги від козаків, селянських громад, дрібних старшин, підпомічників на сотників і полкову верхівку. Острогозького полковника С. Тев'яшова було одразу усунуто від командування [196], багато старшин заарештовано, часто з необґрунтованими звинуваченнями у витраті коштів, зібраних у населення, хабарництві. Влучно про цей час висловився І. Острозький-Лохвицький у своїх мемуарах: «Тут тотчас отказано от команды, не велено отлучатся от комиссии, обиды, хотя и не правильныя не принося никаких отговорок удовольствовать деньгами, ибо хто хотя что подарил, то все ставил во взяток» [197]. Незаконні витрати й хабарництво, у яких звинувачували старшин обиватели чи інші старшини, мали бути негайно відшкодовані.

Хоча загальну кількість відкритих за скаргами справ визначити важко, однак з кожного полку їх надходило понад сотню, до цього додавалися справи з розслідування, сприяння виказам, поїздки представників Комісії для записування скарг по сотнях. Найбільше від полкової старшини потерпали обиватели Харківського полку, особливо велика кількість скарг надходила на тамтешнього полковника М. Куликовського [198], дещо менше скаржилися на старшин Ізюмського і Острогозького полків [199], найменше — на старшину західних Сумського і Охтирського [200].

[193] *ПСЗРИ*. Т. 16... № 11734. С. 136.

[194] *Сенатский архив*. Т. 13... № 373. С. 475.

[195] Указы и рескрипты императрицы Екатерины II. *Харьковский календарь*. 1871. С. 154—161.

[196] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 8. Арк. 54.

[197] Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого... С. 360.

[198] ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 3—11.

[199] Там само. Спр. 16.

[200] Там само. Спр. 59. Арк. 3—26; Спр. 39. Арк. 51—108.

Якими були основні зловживання старшин? Найчастіше йшлося про безкоштовне використання обивателів на «партикулярних роботах», тобто експлуатацію козаків і підпомічників для власних потреб без жодної винагороди. Іншою поширеною формою були захоплення старшиною обивательських земель. Усі інші справи стосувалися вирубування лісів, відібрання майна і грошей тощо. Комісія Щербініна насамперед мала вирішити питання про покарання старшин, винних у зловживаннях. 5 липня 1764 р. усіх їх було усунуто від влади [201], а оскільки скарги не обминули практично жодного зі старшин, то зловживання почали трактувати як наслідок того устрою, що існував у слобідських полках від самого їх заснування. Таку думку, напевно, Є. Щербінін і підкинув здеморалізованій і байдужій до своїх політичних прав старшині, вимагаючи від них написання покаянних чолобитних. Отже, у чолобитних Острогозького та Сумського полків старшина звинувачує у всіх проблемах і виявлених Комісією недоліках насамперед «черкаское обыкновение» — недосконалий звичай. У такий спосіб імперська влада починає використовувати нею ж інспіровану «ініціативу знизу» як підставу для скасування слобідської автономії.

Козаки, підпомічники, піддані своєрідно відреагували на усунення від влади старшин та чергові демагогічні заяви російських посадовців. Вважаючи, що уряд їх підтримує, вони почали грабувати старшинські маєтності, зокрема Івана Острозького-Лохвицького в Острогозькому полку [202], осавула Харківського полку Максима Горлинського [203]. Як наслідок, на території слобідських полків пожвавилася діяльність розбійницьких загонів [204].

Загалом час діяльності Комісії Є. Щербініна характеризується гідною подиву байдужістю старшини. Байдужість ця була наслідком тривалих слідств, залякувань, загосподареності (було що втрачати у разі невдач), низького рівня політичної культури, зокрема щодо захисту політичних прав. 1764 р. Є. Щербінін, вирушаючи з покаянними від старшин до Санкт-Петербурга, щоб надати висновкам Комісії більшої ваги, наказує відправити до імперської столиці по одному представнику від кожного слобідського полку. Справа про обрання кандидатів і висилка їх до Петербурга доводять громадську пасивність місцевих управлінців.

Якщо з добором кандидатур охтирського судді Кобеляцького і острогозького сотника Лисаневича особливих ускладнень не виникло [205], то у Харківському полку з чотирьох висуванців троє перебували під слідством, четвертий (осавул Іван Земборський) заявив, що він хворий. На хворобу, як основну можливість

[201] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 8. Арк. 162.

[202] Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого... С. 360.

[203] Головинский П. *Слободские казачьи полки*... С. 188.

[204] Власне, дії «гайдамаків» на території слобідських полків починаються, за згадками, в середині 50-х років XVIII ст. і відчутно впливають на ситуацію в регіоні 1759 р. (*Гайдамацький рух на Україні XVIII ст.* Київ, 1970. № 130—131. С. 250—251; № 148—155. С. 268—275; № 176. С. 314—318). Щодо нападів 1763 р. див.: Там само. № 181. С. 322—323, 1764—1765 рр.: № 185—192. С. 329—338).

[205] ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3—5.

уникнути поїздки до далекої столиці, посилаються й інші старшини. Зрештою, після тривалих наполягань і розслідувань, погодився їхати сотник Яків Бородаєвський [206].

Нам невідомо, чи клопоталися послані до Петербурга старшини про інтереси слобожан, оскільки жодних даних про це не знайдено. Натомість цією проблемою переймалися ізюмський полковник Федір Краснокутський і дружина сотника Прокопа Коневицького, що перебували там у справах слідства [207]. Загалом у Петербурзі тоді перебувало чимало слобідських старшин, зокрема острогозький полковник Степан Тев'яшов, який витратив на «клопоти» за слобожан до семи тисяч успадкованих рублів [208].

Так звану справу Краснокутського в історіографії зображують як форму протесту старшин проти реформ 1765 р. [209] Однак самі події, що лягли в основу справи, розгорнулися ще до вердикту Сенату про скасування слобідських полків, датованого 16 грудня 1764 р., до другого відрядження Є. Щербініна на Слобожанщину. Крім того, «протест» старшини видається не надто активним, що зазначив ще перший дослідник цієї справи І. Теличенко. Додамо, що поява самої «справи Краснокутського» зумовлена прибуттям до Петербурга делегації, яка мала не протестувати, а прохати імператрицю зберегти стародавні вольності. В основу справи покладено листи ізюмського полковника, який з 1752 р. перебував під слідством. У 1764 р. йому стало відомо, що у Сенаті розглядається питання скасування слобідської автономії. Перший його лист датовано 31 жовтня 1764 р. У ньому, як і в наступному своєму епістолярії, полковник, мимохіть засвідчуючи обґрунтованість висловлених Комісією претензій щодо старшинських зловживань, втім, зовсім не закликає до протесту, оскільки рішення ще не прийнято, лише прохає старшин Ізюмського полку зібрати делегацію, а листи «к Харькову и далее подать» для власного виправдання і збереження влади [210].

Справа про листи Краснокутського свідчить, що певний розголос вони мали лише серед старшин і обивателів Валківської сотні Харківського полку, однак тамтешній сотенний отаман І. Васильковський, який зачитував їх на зібранні громади, сам виказав на себе і своїх товаришів. Учасників справи й самого Краснокутського було заарештовано. Не заперечуємо, що вчинок полковника є достойним виявом його громадянської позиції, однак його навряд чи можна кваліфікувати як протест проти реформи, яка ще не почалася. Найкраще, як на нас, записки Ф. Краснокутського характеризують тогочасну слобідсько-українську старшину, «ибо старшинствовать умели, а при худом случае и перстом сдвинуть

[206] Головинский П. *Слободские казачьи полки*... С. 196—199.

[207] Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г. *Киевская старина*. 1888. № 1. С. 252.

[208] НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 2. Арк. 183.

[209] Дорошенко Д.І. *Нарис історії України*. Мюнхен, 1966. Т. 2. С. 225—226; Полонська-Василенко Н. *Історія України:* у 2 т. Київ, 1993. Т. 2. С. 110.

[210] Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г.... С. 252—253.

не хотят» [211]. Тобто справа Краснокутського цікава як виняток, що характеризує байдуже ставлення старшин до автономії слобідських полків, оскільки його листи так і не мали належного відгомону. Водночас суворе покарання Ф. Краснокутського (розжалування і заслання у Казань), суворий, але не виконаний вирок над валківською старшиною свідчать, що навіть така незначна старшинська ініціатива була дошкульна імперському уряду.

Допоки старшини «займалися клопотами» з добором делегації до Петербурга, свої рішення і роздуми з приводу поліпшення ситуації у слобідських полках Є. Щербінін передав створеній задля цього комісії Сенату у складі Якова Шаховського, що вже мав досвід реформування разом зі своїм дядьком Олексієм Шаховським слобідських полків у 30-х роках XVIII ст. [212], Микити Паніна, Адама Олсуф'єва. 16 грудня 1764 р. комісія оголосила вердикт про скасування слобідсько-української автономії, створення зі слобідських полків особливої губернії, запровадження слобідських легких військ. Однак цей документ не скасував усіх слобідських привілеїв, тож Слобідська Україна мала управлятися «подобно Лифляндии, Эстляндии и Финляндии» [213].

Висновок сенатської комісії, виявився фатальним для існування слобідсько-української автономії. Утім, визначальним у сенсі соціальних перетворень став усе ж таки 1765 р. На початку того року всім старшинам було «милостиво» даровано прощення за їхні «провини». У березні на базі слобідських полків почалось утворення п'яти гусарських, що за комплектуванням спочатку дещо нагадували козацькі [214]. Контроль за записом у гусари було віднесено до прерогатив вищого керівництва та провінційних канцелярій, утворених на місці полкових. Добровільно зголошуватися на службу відтепер дозволялося лише старшинам та їхнім дітям. Старшини, які не забажали йти служити в гусарські полки, отримували «відставку» з прирівнянням до офіцерських звань (полковники відповідали званню підполковників, обозні — прем'єр-майора, осавули, ротмістри та сотники, які брали участь у походах, — поручиків, судді — секунд-майорів, підпрапорним, атестованим як сотники, надавався чин вахмістра) [215]. З такими званнями старшини та їхні діти могли продовжити службу.

На місці слобідських полків утворювалася губернія «с наименованием оной слободско украинскою», губернатор і воєводські управлінці (засновувано чотири воєводські канцелярії) мали бути з «великоросів», лише їхні помічники мо-

[211] Там само. С. 254. Про Краснокутського та цю справу див.: Маслійчук В.Л. Федір Хомич Краснокутський — представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст.... С. 178—183.

[212] *Записки князя Якова Петровича Шаховского, полицмейстера при Бироне, оберпрокурора Св. Синода, генерал прокурора и конференцминистра при Елизавете, сенатора при Екатерине II (1705—1777)*. Санкт-Петербург, 1872. С. 2.

[213] Там само. С. 1004.

[214] *ПСЗРИ*. Т. 17. Санкт-Петербург, 1830. № 12344. С. 77.

[215] Головинский П. *Слободские козачьи полки*... С. 210, там само див. деталі про існування гусарських полків. С. 203—218.

гли призначатися із «способних і заслужоних» до того старшин; запроваджувалася нова система податків [216]. 20 травня 1765 р. вийшла резолюція імператриці на доповідь сенаторів Шаховського, Паніна та Олсуф'єва, згідно з якою полкові канцелярії перетворювалися на провінційні, з призначенням у них прокурорами росіян; на місці сотень виникали комісарства; великі поселення мали іменуватися «войсковыми слободами», а колишні козаки стали військовими обивателями, бо «казацкого названия быть неприлично» [217]. 6 липня було видано губернську інструкцію, за якою змінювалися основи суду, фіску, запроваджувалися вотчинні канцелярії [218]. Крапку в існуванні слобідської полково-сотенної системи поставив імператорський маніфест від 28 липня, де після перерахування зловживань та милостей оголошувалося про новий губернський устрій слобідських полків [219].

Цитуючи постанову про скасування слобідських полків, С. Соловйов не втримався від ремарки: «З цього вельми цікавого повідомлення ми бачимо, як на російських украйнах зберігались ще початкові форми побуту, форми початкових союзів — родового і закладничого» [220]. Здається, банальне зауваження історика має, однак, вагомий зміст. Скасування цих «початкових форм побуту», традиції, нові навантаження та соціальні відносини не могли не породити масового громадського несприйняття, що втілювалося у відмові жити за новими правилами, «шуканні козацтва» тощо. Болісно позначилися на соціальній конфліктності запровадження подушного окладу, заборона привілеїв торгівлі й корчемства, переходів з місця на місце. Лише 1765 р. сталися заворушення в м. Соколове та слободі Огульці (Харківський полк), селах і слободах Ізюмського полку (Андріївка, Балаклія, Левківка), 1767 р. на скликаних зборах у слободі Межиріч (Сумський полк) обиватель Грінченко недвозначно висловився щодо подушного окладу: «Хто цей новий оклад положив, щоб пропав навіки» [221].

Отже, можна стверджувати, що соціальний протест другої половини XVIII ст. на Слобожанщині пов'язаний насамперед із втраченими «демократичним» устроєм, пільгами та безподатковістю, свободою торгу й винокуріння, вільним пересуванням, які прагнула обмежити і скасувати імперська державна машина через місцеві органи влади та «нових поміщиків», нерідко і самих колишніх козацьких старшин. Такий виклик «старовині» не міг не сприйматися вороже: звідси справи про військових обивателів м. Калитва, тривала боротьба, пов'язана з колишніми вольностями, мешканців с. Злодіївка, Угроїди, м. Піни в 60-х — 80-х роках XVIII ст.

Імперська інтеграція еліти регіону в 1770—1780-х роках. З якими ж проблемами зіткнувся імперський уряд, утверджуючи на слобідських теренах

[216] *Сенатский архив*. Т. 14. Санкт-Петербург, 1910. № 447. С. 573.
[217] *ПСЗРИ*. Т. 17... № 12397. С. 134—135.
[218] Там само. № 12430. С. 182.
[219] Там само. № 12440. С. 195.
[220] Соловьев С. *История России с древнейших времен*. Кн. 13. Т. 25—26... С. 349.
[221] Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г... С. 263—269.

нові імперські інститути? Передусім політика соціальної демагогії, твердження, що реформи, які проводяться з Петербурга, полегшують життя простолюду, збирання компромату на козацьких старшин дала вельми очікувані результати. Вона призвела до боротьби старшинських партій та загострення соціальних суперечностей у слобідських полках. У відповідь уряд ужив низку заходів, щоб уникнути їх загострення.

В Острогозькому полку продовжував боротися зі старшинською корпорацією сотник Прокіп Коневицький. Як уже згадувалося, свого часу він втік з-під варти й домагався разом з дружиною справедливості в російській столиці, звинувативши полкову старшину в корупції та непотизмі. Щоб уникнути зайвих чвар, 20 травня 1765 р., відразу після скасування автономного устрою, П. Коневицького за «ложные доносы» було віддано навічно у солдати [222]. Так само того ж року з нащадків бригадира Дмитра Банческула було стягнуто гроші, які йому давали старшини слобідських полків як хабар, що було виявлено слідством комісії Щербініна, й ці гроші зараховано як податки з обивателів [223]. Тривала боротьба старшини Харківського полку проти полковника Матвія Куликовського практично вщухла, за винятком суперечки з липецьким сотенним писарем Петром Непишним [224].

Залагодження суперечок виявилося непростою справою в Охтирському полку, що, зрештою, й зумовило появу маніфесту Катерини II від 24 грудня 1767 р. Боротьбу з місцевими старшинами тут очолив писар Павло Яготинець, відомий викажчик про старшинські неправди ще з 40-х років XVIII ст. [225] Це одна з найяскравіших постатей того часу. Яготинець не лише викривав старшину в доносах, а й створив власну візію історії слобідських полків, у якій заперечував старшинські права і знатність [226]. 1767 р. його після арешту зі звинуваченнями у підбурюванні простолюду проти старшин відправили на заслання до Нерчинська [227]. Ще вагоміші наслідки мала історія з ізюмським полковником Ф. Краснокутським, який, як згадувалося, закликав старшин боронити старі права і вольності, однак був за те покараний [228]. Через певний час імперський уряд порушив кримінальну справу проти його основного опонента — М. Милорадовича. Останнього обвинувачено у низці зловживань і врешті у 1765 р. також було заслано до Сибіру [229]. З огляду на те, що цей полковник був приїжджим і чужим старшинам Ізюмського полку, не маючи з ними родинних і клієнтарних зв'язків, рішення імперського уряду про усунення цієї доволі одіозної постаті видається логічним.

[222] *Сенатский архив.* Т. 15. Санкт-Петербург, 1913. № 198. С. 403.

[223] Там само. № 242. С. 469.

[224] ЦДІАУК. Ф. 1725. Спр. 514; Спр. 518. Арк. 1—3, 59 зв., 126—128 і 128 зв., Спр. 451; Ф. 1819. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 4—9, 48; Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка*... С. 196—203.

[225] А.Ш. Деятели Слободской Украины прошлого века... С. 425—430.

[226] НБУВ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 5306. Арк. 1—1 зв.

[227] *ПСЗРИ*. Т. 18. Санкт-Петербург, 1830. № 13039. С. 411.

[228] Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г... С. 252—253.

[229] *Сенатский архив*. Т. 15... № 442. Приложение. С. 942—949.

Усі ці порушені з Петербурга справи, викриття корупції та арешти винних і доносників, зрештою, переслідували цілком конкретну мету. Як відомо, ще під час діяльності Комісії Щербініна козацькі старшини слобідських полків написали покаянні чолобитні, в яких зізнавалися, що дійсно були хабарниками й гнобили місцеве населення, але весь той непорядок пов'язали з недосконалою системою козацького врядування [230]. Після скасування козацького устрою імператриця 15 березня 1765 р. всемилостиво пробачила винних старшин [231], і місцеву еліту почали залучати до управління регіоном.

Як вже зауважувалося, 1760—1770-ті роки виявилися багатими на повстання місцевих обивателів проти старшин [232], набіги «гайдамаків» на домівки «дворян» [233], нарешті, численні скарги на зловживання місцевих поміщиків [234], до чого додавався постійний неспокій, зумовлений близькістю Запорожжя. Такі події змушували місцеву еліту шукати захисту в російських державних структурах. До проблем соціального характеру долучилося питання легітимізації місцевих поміщиків, визнання їхнього права володіти землями та підданими.

Ще 1762 р. у слобідські полкові канцелярії надійшли запити щодо старшинської нобілітації. За наявними даними, із сотенних канцелярій Харківського полку відписали, що «шляхтичів» «не имеѣтся», «никого не называют», «не явилось» [235]. На це саме опитування в Охтирському полку відповіли, що внаслідок «неоднократных татарских набегов» усі козаки й старшина цього полку «разорены», а всі, у кого були грамоти на шляхетство від російських царів і польських королів, їх втратили. Водночас, не маючи письмових доказів своєї зверхності, охтирська старшина зазначає, що і вона, і підпрапорні походять «не из тамошнего народа» і відмінні від загалу [236]. Однак одразу після втрати повноти політичної влади у старшинських колах починається рух за доведення свого знатного походження.

Чільне місце проблема улегітимнення шляхетності посідає в «Наказах» до Комісії зі складання Нового Уложення [237]. Цю важливу для слобідської елі-

[230] ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 21; [Багалей Д.И.] Челобитная острогожских старшин императрице Екатерине Второй. *Сборник Харьков. ист.-филол. об-ва.* Харьков, 1891. Т. 3. С. 312—316.

[231] *Сенатский архив.* Т. 15... № 119. С. 198.

[232] На це звернув увагу ще П. Головинський у своїй праці про слобідські полки: Головинский П. *Слободские казачьи полки...* С. 188, 214—215.

[233] Див.: *Гайдамацький рух на Україні XVIII ст...* № 176. С. 314—319; № 181. С. 322—323; № 185—192. С. 329—338; № 254—257. С. 464—469; № 289. С. 514—515; Найвідомішим був напад запорожців на сотника Олександра Сошальського 1770 р. (Там само. № 272. С. 517—540).

[234] Основні скарги були зібрані Комісією слобідських полків: ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 3—111; Спр. 59. Арк. 3—26.

[235] ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 594. Арк. 1—33 зв.

[236] Там само. Арк. 83.

[237] *Сборник РИО.* Санкт-Петербург, 1889. Т. 68. С. 298, 305 та ін. Докладніше див. у праці: Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (дру-

ти проблему було порушено під час засідань згаданої Комісії 28 жовтня 1767 р., коли депутат від Хоперської фортеці Андрій Алейников зауважив незаконність володіння слобідськими старшинами підданими й запропонував усі старшинські маєтності переписати на імператрицю і взагалі заборонити купівлю-продаж «малоросійському народу» сіл та підданих [238]. 19 листопада 1767 р. йому опонував депутат від «дворянства» Сумської провінції Андрій Кондратьєв. Відповідь його ґрунтувалася на доказах із «Наказів» про «вірність слобідських старшин та козаків» і апеляціях до права володіти підданими, хоча «шляхетськість» козацьких старшин ще не було доведено [239].

В умовах загострення соціальних суперечностей козацька старшина слобідських полків потребувала постійної підтримки імперського уряду. Саме цим пояснюється і брак політичних вимог та незначна наявність «альтруїстичних проєктів» у «Наказах» від «дворянства» Слобідсько-Української губернії 1767 р. Не заперечуючи недорозвиненості політичної культури «нової шляхти» Слобідської України, варто, однак, поглянути на проблему й під кутом зору соціальних викликів того часу, сусідства із Запорожжям та пожвавлення гайдамацького руху, наслідків популістських заяв імперського уряду, супроводжуваних збиранням компромату на старшин.

Насправді проблема соціальної конфліктності й опору владі стояла гостріше, ніж це може видатися на перший погляд. Низка протестних заворушень проти запровадження подушного окладу сталася, наприклад, у містечках новозаснованої губернії у 1765—1766 рр. [240] Система нового управління не приживалася, попри навіть свою певну подібність до старого полкового устрою. Створення провінційних канцелярій на базі полкових наштовхнулося на тривалу бюрократичну тяганину [241], що підсилювалося небажанням старшин та їхніх дітей іти на службу в гусарські полки [242]. Така сама ситуація спостерігалася і в середовищі військових обивателів. Усе це змусило губернатора Щербініна наприкінці 1769 р. прохати вищі інстанції про комплектування гусарських слобідських полків під-

га половина XVII — XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 274—277.

[238] Исторические сведения о Екатерининской Комиссии. *Сборник РИО*. Т. 8. С. 171. До речі, сама пропозиція Алейникова, зображеного в радянській історіографії як полум'яного класового борця (Рознер І.Г. Суспільно-економічні погляди А. Алейникова — депутата Комісії по складанню Нового Уложення 1767—1768 рр. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* 1976. Вип. 10. С. 106—111), насправді свідчила про непевне становище слобідсько-української козацької старшини у доведенні своїх прав на знатність і право володіти підданими.

[239] Багалей Д.И. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового уложения. *Киевская старина*. 1885. № 9. С. 17.

[240] Теличенко И. Протест слободской старшины против реформы 1765 г... С. 263—269.

[241] Про ці події та негативне ставлення слобожан до переведення козацьких полків у гусарські та інших реформ див.: Головинский П. *Слободские казачьи полки*... С. 206—208.

[242] Ці реєстри частково опубліковано. Див.: *Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття* / упоряд. С. Потапенко. Харків, 2008.

даними («владельческими людьми»), які після восьмилітньої служби здобували б волю [243]. Загалом же спроби уникнення військової служби слід розглядати як важливу ознаку пристосування колишніх козацьких старшин до нових для себе соціально-політичних умов.

Приділивши більше уваги цій проблемі, не важко переконатись, що історіографічний стереотип щодо політичної амбівалентності слобідської еліти не витримує критики. В умовах наступу імперського уряду на слобідську автономію місцева еліта прагнула зберегти насамперед своє соціальне й економічне *status quo*, розхитане реформами й демагогічним загравнням урядовців з нижчими прошарками населення. Соціальна структура Слобідської України навіть після проведення реформ щодо ліквідації козацького устрою і утворення Слобідсько-Української губернії залишилася вкрай нестійкою. Межі соціальної належності були доволі умовними. Прості козаки, а часто й заможні особи, що не мали стосунку до служби, могли досягти місця в ієрархії слобідської старшини. Наприклад, за списком 1765 р., зі старшин Острогозького полку з козацьких дітей походили полковий осавул Гаврило Зайцов і другий осавул Микита Бутков, старший і молодший писарі Іван та Федір Тимошенкови, сотники Гаврило Венецький, Іван Москаленків, Михайло Косенков. Сотники Йосип Острозький та Дорофій Павлинський були вихідцями з попівських дітей, Петро Пужковський «із грецької нації». Серед 53 підпрапорних Острогозького полку 16 не були старшинськими дітьми [244]. Тобто шлях з козаків, священницьких дітей та іноземців до складу козацької старшини був досить відкритим.

Три основних прошарки — шляхетство, колишнє козацтво (компанійці та підпомічники), піддані селяни — насправді не відображали стратифікаційних можливостей. Шляхетство не було «нобілітованим», козацькі старшини не прирівняні до загальноросійського дворянства, уніфікаційні моменти ще не набули свого значення. Однак заходи імперського центру відразу після реформ 1764—1765 рр. спрямовувалися на нав'язання слобідському суспільству загальноімперської соціальної структури. Саме тому уряд Катерини II вступив на шлях зрівняння місцевих старшин із загальноросійським дворянством, із збереженням за ними усіх попередніх пільг. Колишніх старшин не обкладали податками; їм дозволялось безподаткове винокуріння; за ними зберігались права володіти землями та підданими, вільної торгівлі; вимога державної служби не виступала нагальною. Може скластися враження, що прошарок колишньої козацької старшини у другій половині 60-х років XVIII ст. користувався навіть ширшими за загальноросійське дворянство пільгами. Збереження привілейованого становища місцевої еліти було, очевидно, основним інтеграційним механізмом імперії, який використовувався ще до виборів до Комісії 1767 р.

Другим важливим етапом стали згадані вибори. У Слобідській Україні, як і в Гетьманщині, мали обирати представників для складання «Нового Уложен-

[243] *Архив Государственного совета*. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1869. С. 21.
[244] *Еліта Слобідської України...* С. 165, 167, 169—171, 173, 174, 178—189.

ня», у зв'язку з чим ухвалено рішення, що колишня козацька старшина та місцеві поміщики оберуть представників від дворянства, колишні козаки (військові обиватели) — від державного селянства, заможне населення міст (як із дрібних старшин, так і обивателів) обиратиме представників від міщанства.

Того самого 1767 р. російський уряд пішов на ще один важливий крок щодо кооптації місцевої еліти до імперських структур шляхом формування органів місцевого дворянського самоуправління на чолі зі шляхетськими маршалками (дворянськими предводителями). Це був значний поступ у напрямі зрівняння місцевої козацької старшини із загальноросійським дворянством. Адже, крім козацького прошарку (неодноманітного у своїх етнічній та службовій складових), з якого утворювалося «ядро» виборців дворянських депутатів, у Слобідсько-Українській губернії налічувалося чимало іноземних поміщиків та чиновників (за нашими підрахунками, в середньому по Харківській та Ізюмській провінціях на виборах 1767 р. вони становили 19 % виборців [245]). Багато з цих прийшлих поміщиків були досить впливовими й навіть дозволяли собі не дослухатися до місцевої влади. Наприклад, в Ізюмській провінції мешкав генерал-майор Георгій Меєр, який надсилав свої укази безпосередньо до Слобідської губернської та Ізюмської провінційної канцелярій, а розпорядження губернатора Є. Щербініна ігнорував і відсилав назад з лайливими відписками, що навіть стало причиною появи в січні 1770 р. інструкції Сенату щодо обов'язковості виявлення поваги до місцевих органів та дотримання субординації [246].

Значну соціальну проблему становила наявність незаможних старшин, чимало з яких стояли ближче до військових обивателів, аніж до вихідців із заможного поміщицького прошарку. Більше половини внесених 1767 р. до дворянських списків осіб володіли менш як 50 підданими. Водночас за нашими підрахунками, поміщиків, що мали до 10 підданих (або не мали таких узагалі) по Харківській та Ізюмській провінціях було близько 20 %. Траплялося, що незаможних старшинських дітей записували як «обивателів». Виведення цих нащадків старшин із подушного окладу, до якого вони були записані як державні селяни, — характерна ознака історії регіону.

Наведемо лише кілька прикладів з Харківської провінції. 1769 р. Іван Барабашов звернувся до губернської канцелярії з оскарженням, що його батько Яким Барабаш був підпрапорним, а сам він, переселившись у Валки, служив городничим, однак чомусь тамтешній отаман записав його у «свойственники». Те саме стосувалося й подавача чолобитної з містечка Огульці Семена Гаєвського, дід якого Іван був огульчанським сотником, а батько підпрапорним. 1778 р. військовий обиватель Тихін Жуков із містечка Соколова подав позов, що його дід Микола і дядько Іван перебували там на сотницькому уряді, а батько був «старшинським сином». По його смерті Тихін з братом Данилом оселилися в іншого дядька Гри-

[245] Розрахунки ми робили за списками дворян на вибори 1767 р., надрукованими Д. Багалієм: *Материалы для истории колонизации и быта*... Т. 1. С. 328—332.

[246] *ПСЗРИ*. Т. 19... № 13402. С. 3.

горія Жукова, священника в селі Островерхівці, і після реформ 1765 р. їх внесли в «оклад». Прохання зводилося до того, щоб їм, як старшинським дітям, було скасовано оподаткування [247]. Усі такі подання звіряли з переписом слобідських полків 1732 р., і всі згадані «чолобитниками» предки справді значилися серед старшин, тож резолюції губернської канцелярії визнавали їхніх нащадків звільненими від окладу.

Однак така неузгодженість свідчила про те, що тривалий час діти й онуки значних старшин не зважали на походження, а згадували про нього, щойно з них починали стягувати оклад. У цьому разі податківці послуговувалися інструкцією з губернської канцелярії 1765 р., якою рекомендувалося старшинських дітей, чиї батьки або вони самі були в «службі» до 1734 р., в «оклад не класть». Найнижчу ж категорію старшинства у слобідських полках, яка з козаків вислужилася до підпрапорного чину після 1734 р., не оподатковували, але їхніх дітей підводили під подушний податок нарівні з іншими оподаткованими категоріями [248].

Питання з незаможними старшинами, напевно, стояло досить гостро. Так, 1772 р. Григорій Щербина, мешканець слободи Таранівка, покликався на численну службу рідні у Харківському полку (Щербини посідали уряди сотників, суддів, осавулів), однак сам він служив там простим козаком і був переведений після реформ 1764—1765 рр. до військових обивателів, а не до дворян [249]. Такі прецеденти змушували наприкінці 70-х років XVIII ст. вимагати доказів на дворянство у місцевих чиновників та дрібних офіцерів гусарських полків [250]. Це стосувалося навіть нащадків вищих чинів козацької старшини. Так, представник відомого харківського роду Квіток, Іван Квітка, 1781 р. проходив процедуру доведення підстав називатися дворянином [251]. Така непевність із визнанням дворянського статусу за нащадками слобідської старшини приховувала у собі значні маніпулятивні можливості для імперської влади.

Реформи початку XVIII ст. на Слобожанщині юридично нівелювали міщанський статус та купецькі корпорації. Мешканців міст і цехових було переведено до підпомічників і зобов'язано нести козацьку службу [252]. Козацькі ж старшини охоче займалися купецьким промислом, а деякі мали в містах невеликі підприємства. Саме цих старшин, які не могли надати неспростовних доказів на спадковість старшинського статусу, було внесено до списків міщан — прошарку, відтвореного реформами імперської влади другої половини XVIII ст. Чи не найяскравіше це простежується на прикладі губернського центру Харкова. Першим міським головою тут став колишній сотник Павло Гуковський, депутатом від мі-

[247] ЦДІАУК. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 1073. Арк. 1—1 зв., 2.
[248] Там само. Спр. 1604. Арк. 1, 4 зв.
[249] Там само. Спр. 1877. Арк. 2, 4.
[250] Там само. Спр. 1846. Арк. 3, 5.
[251] Там само. Ф. 1709. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 1—2.
[252] На жаль, цю проблему простежено лише щодо Харкова: Багалей Д.И., Миллер Д.П. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905)*. Харьков, 1905. Т. 1. С. 104.

щан — також сотник Ілля Черкес. Однак майбутніх міщан — колишнього сотника Павла Гуковського (мав 11 підданих), Івана Мелетинського, Федора Пантелеймонова (мав двох підданих) 1767 р. було внесено й до дворянського списку [253]. Верхівку харківських «міщан» 1768 р. становили винятково колишні сотники та підпрапорні, пов'язані з торгівлею, інколи греки за походженням. Це Павло Гуковський, Федір Пантелеймонов, Іван Анастасьєв, Пантелеймон Попов, Іван Мелетинський, Іван Медянников, Іван Фесенко, Федір Анастасьєв, Пилип Чугай, Степан Гаптарів, Олексій Назаренков, Іван Ольшанський [254]. Загалом міщанська еліта в колишніх слобідських полкових містах походила переважно з колишньої козацької старшини.

Маємо визнати, що до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., якою артикулювалося чимало нових принципів визнання шляхетськості і яка може вважатися засадничою в питанні легітимізації місцевих еліт у загальноімперських структурах, формування слобідсько-українського дворянства було процесом досить суперечливим, не позбавленим численних непорозумінь і перекручень. У спробах залучення регіональних структур до загальноімперських влада постала перед багатьма проблемами, що проростали з іще несформованої структури суспільства. Соціальний характер мала насамперед і проблема відносин Слобідської України з імперією.

Політика просвітницького абсолютизму в Слобідській Україні спрямовувалася переважно на впровадження там нових принципів соціального структурування. Однак розмитість соціальних меж та відсутність належної політичної культури зумовили особливості кооптації регіону до імперії, визначили специфічність місцевого дворянського прошарку з його вираженою імперською лояльністю. Рухаючись далі на захід, інкорпоруючи еліту Лівобережної України чи прагнучи підкорити шляхту Правобережжя, імперський уряд лише нарощував коло проблем, зіштовхуючись з міцно укоріненим соціальним поділом та значно виразнішими політичними традиціями. Використовуючи риторику «боротьби з непорядком», зловживаннями місцевої еліти, вдало маніпулюючи на соціальних суперечностях і насаджуючи загальноросійську соціальну структуру, імперська машина, не усвідомлюючи того, об'єднувала території, заселені українським етносом, тим самим сприяючи постанню цілком нового національного проєкту, де національно-культурні прагнення виступали важливішими за станові привілеї.

[253] *Материалы для истории колонизации и быта*...Т. 1. С. 330.
[254] ЦДІАУК. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 652. Арк. 18.

ДЕРЖАВНА СИСТЕМА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ТА ЙОГО ПІДКОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

РОЗДІЛ **32**

Чингізидська спадщина
в постзолотоординському Криму

•

РОЗДІЛ **33**

Інтеграція Кримського ханату
до Османської імперії

•

РОЗДІЛ **34**

Кримський ханат
в умовах Карловицької системи
міжнародних відносин

•

РОЗДІЛ **35**

Крим в орбіті експансіоністського
зовнішньополітичного курсу
російського імперіалізму

РОЗДІЛ 32

ЧИНГІЗИДСЬКА СПАДЩИНА В ПОСТЗОЛОТООРДИНСЬКОМУ КРИМУ

Владислав Грибовський

Згасання державних інститутів Монгольської імперії. Формування осібної держави в Криму на чолі з чингізидською династією Гіреїв відбувалося за довготривалої дезінтеграції Улусу Джучі (Золотої Орди), що почалася в другій половині XIV і завершилася на початку XVI ст. Легітимність влади в Кримському ханаті завдячувала належності її носіїв до окремої гілки роду Джучі, що мав виняткове право владарювати західною частиною Дешт-і-Кипчаку. У 1424—1427 рр. Кримом самочинно правив Девлет-Берди, син Таш-Тимура, який недовго владарював у Золотій Орді близько 1395 р. Таш-Тимурів брат, Гіяс ад-Дін, після невдалої участі в золотоординських усобицях знайшов притулок у Литві [1]. Ймовірно, там народився його син Хаджі-Гірей [2], основоположник Кримського ханату.

Згідно з генеалогічними відстеженнями хівинського хана Абу-л-Ґазі (1643/1644—1663) Кримом володіли нащадки Тукай-Тимура, зі спадковою лінією якого були пов'язані золотоординський хан Тохтамиш і перший хан Криму Хаджі-Гірей, один з його багатьох онуків. На цьому наполягав кримськотатарський літописець Сеїд Мухаммед Риза; у московитській генеалогічній «Оксамитовій книзі» та в «Історії хана Іслам-Гірея III» Мегмеда Сенаї родовід Хаджі-Гірея виводили від Девлет-Берди і поєднали з Тохтамишем, наголошуючи на прецеденті відновлення ним Джучієвого Улусу наприкінці XIV ст. Ця версія підкреслювала спадковість намірів Гіреїв реставрувати Джучіїв Улус за Тохтамишевим прикладом і зображала

[1] Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*. Саранск, 1960. С. 29, 238, 262.

[2] Литвин М. *О нравах татар, литовцев и москвитян* / пер. В.И. Мотузовой; отв. ред. А.Л. Хорошкевич. Москва, 1994. С. 64.

Кримський ханат як «Тохтамишевий ханський юрт» [3]. Ось чому проголошені в Криму хани впродовж тривалого часу сприймали своє владарювання півостровом лише як стартову позицію в боротьбі за відновлення владної спадщини своїх предків у колишній Золотій Орді, не маючи на меті відокремлення від неї.

Однієї лише безсумнівної генеалогії було замало для устійнення нової держави, правителі якої довго (принаймні до середини XVI ст.) уявляли себе ще й «збирачами» решток зниклого Улусу Джучі. Його занепад позначився на появі надлишку різноманітних претендентів на правління в ньому та здрібнінні важелів управління ним. У другій половині XIV ст. фактичну владу в Золотій Орді перебрали на себе *беглербеги* (бейлербей, беклербек — «бег над бегами») — спираючись на великі «племінні» утворення, вони володіли всією повнотою військового керівництва, а отже, й політичною владою. Беглербег Мамай, очільник *елю* («племені») кият, усував незручних йому ханів і підіймав на престол залежних від нього чингізидів. Тохтамиш, домігшись ханського титулу за допомогою самочинного правителя Самарканда Тамерлана, поклав край Мамаєвому самовладдю 1380 р. Однак Тохтамишева спроба зміцнити ханську владу в Улусі Джучі наразилася на амбіції іншого беглербега — Едіґе, очільника «племені» мангит. Підтримуючи Едіґе, Тамерлан рушив на Тохтамиша, а той, заручившись підтримкою Великого князівства Литовського, без успіху намагався йому протистояти.

Тамерланове військо наприкінці XIV ст. погромило золотоординські міста, розладнуючи караванні шляхи, що з часів виникнення імперії Чингісхана сполучали Китай з європейським світом. Інтенсивний рух людей і товарів тими шляхами уможливив для нащадків Чингісхана нагромадження ресурсів. На тій основі виникла централізована бюрократія, що керувала значними територіями, збирала податки з караванних торговців та осілих народів і, зосередивши ресурси, створювала ґрунт для зміцнення державності й подальших завоювань [4]. Отже, Великий Шовковий шлях був важливим чинником централізації Монгольської імперії, а згодом і степових держав, що виникли на її основі. Навіть у часи розбрату між державцями-чингізидами караванні шляхи не чіпали, адже безпека на всіх їхніх ділянках гарантувала добробут кожного з них.

Караванні шляхи виникали в результаті цілеспрямованих дій владних правителів, адже становили основу їхньої економіки. У Монгольській імперії офіційно встановлювали дороги, поділені на ділянки завдовжки приблизно 40 км, з розрахунку на один день кінної їзди; за день караван зазвичай долав 25 км. Між ділянками шляху влаштовували *ями* — поштові станції зі штатом службовців, відповідальних за облік руху людей і товарів, а також безпеку на своїй ділянці. Там були й служби для заміни коней для відряджених державних чиновників та

[3] Нагаминэ Х. Тукай-Тимуриды, Шибаниды и Крымское ханство в сочинении Кадыр Али-бека: как позднеджучидские источники представляли реорганизацию Джучиева Улуса? *Золотоордынское обозрение*. 2023. Вып. 11. С. 358—361.

[4] Di Cosmo N. The War Economy of Nomadic Empires. *Rebel Economies. Warlords, Insurgents, Humanitarians* / Eds N. Di Cosmo, D. Fassin, Cl. Pinaud. Washington, 2021. P. 118—120.

інших важливих для ханів осіб; на високому рівні підтримували інфраструктуру, необхідну для подорожніх. Відповідальність за справне функціонування ямів і безпеку на шляхах покладали на місцевих мешканців, насамперед кочовиків, зобов'язаних на засадах кругової поруки [5]. Тривалість руху від північних берегів Чорного моря до столиці імперії Юань Ханбалика (Пекін) становила 200 днів швидкої й 300 днів звичайної кінної їзди. До Криму йшло північне відгалуження Шовкового шляху, кінцевими пунктами якого були італійські фракторії в Північному Приазов'ї (Тана) і Криму (Кафа, Судак та ін.) [6]. Такої ефективної системи комунікацій доти не мала жодна континентальна імперія.

Руйнуючи золотоординські міста, Тамерлан дбав про зміщення караванних шляхів до Самарканда [7]. А втім, він лише довершив те, що почалося з епідемією бубонної чуми, смертоносні спалахи якої в XIV ст. потягнули за собою розлад караванних шляхів і усобиці в Золотій Орді. Спричинені пандемією негаразди на просторах колишньої Монгольської імперії почалися ще в 30-х роках XIV ст., однак Золота Орда залишалася стабільною державою до смерті хана Бердибека 1359 р. Тоді враз вимерли чільні представники золотоординських еліт, отже, й сталася криза успадкування ханського престолу. Занепадали доти залюднені степові регіони й великі міста. З інтронізацією хана Тохтамиша кочовики з менш уражених пандемією місцевостей Центральної Азії мігрували до знелюднілих східноєвропейських степів. Чимало колись квітучих міст Золотої Орди, послаблених пандемією, тоді остаточно згасло, однак посилилися регіональні центри в Криму (Ескі-Крим, або Солхат), на Кавказі (Тюмень), а також Казань, Касимів і згодом Астрахань [8].

Зміщення караванних шляхів на південь позбавляло Золоту Орду економічної основи централізації й ненадовго стабілізувало Тимуридську імперію. Однак відкриття європейцями нових морських шляхів кардинально змінило спрямування потоків людей, товарів та інформації між Сходом і Заходом, отже, й відсунуло осередки накопичення ресурсів подалі від Євразійського степу. Деградація державних інститутів Монгольської імперії й децентралізація виниклих на її основі держав спричинили в Дешт-і-Кипчаку загальну аномію, за якої постало нове соціально-політичне явище — қазақлик (козакування). Упродовж XV ст. воно охопило степовий простір від Алтаю до Північно-Західного Причорномор'я. Нові державні утворення, що з'являлися на просторі колишньої Монгольської імперії, були пов'язані з цим явищем або, як Кримський ханат, стверджувалися на протидії йому.

Козакування степових еліт і його політичні наслідки. Дослідження останніх десятиліть з'ясували зв'язок козакування з більш ранніми структурами, з яких виникала кочівницька політична організація. Розпад чингізидських дер-

[5] Базаров Б.В. Коммуникации и связь в Монгольской империи. *Власть*. 2014. Т. 22. № 10. С. 34—39.

[6] Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. *Империя Чингис-хана*. Москва, 2006. С. 473—477.

[7] Schamiloglu U. The Competition Between the Northern and the Southern Silk Roads in the Time of Tamerlane. *Turkological Studies*. 2018. V. 1. P. 48—53.

[8] Schamiloglu U. Medieval Nomads and the First Pandemic: Theoretical Considerations. *Chronica. Nomads and their Neighbours in the Middle Ages* / Eds K. Golev, D. Rusev. V. 21. 2023. P. 23.

жав відкинув соціально-політичний розвиток кочовиків Євразійського степу до його майже початкового стану, адже козакування нагадувало те, що побутувало в степовій зоні до виникнення Монгольської імперії.

У публікації турецького історика Г. Іналджика 1980 р. викладено аргументи на користь припущення, що «процес *kazak čikmak* [втеча проблемного претендента в степ], здається, був дійсною динамікою в нескінченній боротьбі за владу й формування держави в тюрко-монгольському кочівницькому суспільстві. Фактично самі Чингісханіди брали активну участь у такого трибу боротьбі за владу в період розпаду Золотої Орди (1359—1502)». З того виходило, що кочівницькі правителі лише засобом формування власної когорти з нукерів могли подолати «племінну» фрагментацію й створити «феодальні» інститути. Сам той процес зображено таким, що тривав нескінченно й не міг бути зупинений можливостями самих лише кочівницьких спільнот. За висновком цього дослідника, «нукерство, вочевидь, було основним інститутом степу, що пояснював не лише виникнення бойових загонів у вождів і, врешті, кочівницьких імперій, але й причини внутрішньої фрагментації та боротьби» [9]. Послугування поняттям «феодалізм» стосовно кочовиків несло в собі інерцію стадіального підходу до визначення суспільного ладу номадів (за радянським кочівникознавцем Б. Владімірцовим), отже й спрямовувало дослідження в царину непродуктивної теоретизації [10].

Десятиліттям згодом казахстанський учений В. Юдін, проаналізувавши 22 етимологічні версії слова қазақ, зауважив його відсутність у тюркомовному вжитку домонгольської доби. Відшукуючи первинне значення цього слова, дослідник вказав на відмінність його змістового навантаження від асоціального розбійництва, яке називали інакше — қарақчі. Джерела XV ст. наділяли козакування значенням «втікацтва», «волоцюжництва», «здобичництва», «зухвальства», «молодецтва» тощо, однак первісний зміст його стосувався гуртування неодружених молодиків у ватаги. Отже, це було не асоціальним явищем, а стосувалося самих початків соціально-політичного життя, ладу, що поставав з безладу, застосовуючи найдавніші форми інтеграції в суспільні групи. Чисельний склад і назви груп такого типу різнилися, але засади гуртування в них лишалися одноманітними й покликалися на прадавню традицію. Ватажани обирали очільника, який керував їхніми виправами, розподіляв здобич і головував на спільному бенкеті (мешреп), забезпеченому з тієї здобичі, внесками ватажан чи коштом їхнього лідера. Ієрархія ватаг наслідувала взірці чинних у відповідній місцевості держав та їхню номенклатуру рангів: хан або падишах на чолі, везир — виконавець його розпоряджень, функції судді мав казій, який у ватазі провадив щось на зразок ша-

[9] Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I. *Harvard Ukrainian Studies.* V. 3—4. Part 1. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1979—1980). P. 450—452.

[10] Грибовський В.В. «Кочівницький феодалізм»: межі теорії і обмеження практики. *Україна крізь віки*: Зб. наук. праць на пошану акад. НАН України проф. Валерія Смолія. Київ, 2010. С. 65—86.

ріатського суду; були й імітаційні відповідники інших посад, а звичайні учасники ватаги називали себе на кшталт «тридцять синів» — отуз отул [11].

Вивчення пізніх дериватів чоловічих спілок Центральної Азії до середини XX ст. накопичило значну емпіричну базу для концептуалізації їх як початкових політичних осередків, що лишалися на периферії соціального життя і за певних умов могли вийти на чільне місце. Було відстежено вікові класи джура / джоро та пов'язані з ними ініціації [12]. Часто центральноазійські ватаги мали загальну назву «*киркқазақ*» — «сорок козаків»; чисельник «сорок» указував не так на кількісний склад цих груп, як на їхню специфіку. Вони вдавали, що не визнають жодної сторонньої влади, і мали більш чи менш явні політичні амбіції, які ховали за вдаваною грою. У них була устійнена номенклатура рангів: на чолі — агабій (варіанти: бек, бобо та ін.) з певним знаком влади — мухр («печатка»); його помічник — ясовул стежив за порядком; у великих групах були ще казій (суддя) і раїс (писар). Очільник групи мусив робити для її членів більше, ніж усі вони поокремо: влаштовувати бенкети, організовувати «набіги» на сади, городи, бійки задля захисту членів групи тощо. Періодичність збору групи була пов'язана з певним сезоном або святами, що їх відзначала кишлачна громада. Повноваження очільника групи зазвичай тривали впродовж цього періоду. Кожна така група мала свої місця зборів, куди не допускали жінок і де втрачали чинність порядки, притаманні сімейному простору. Основу групування становив статево-віковий принцип: гуртувалися джури — однолітки, неодружені юнаки. Такий чоловічий гурт був «мініатюрним загоном», призначеним для «виховання, вироблення звички до організації й підготовки молодих людей для участі у війнах» [13]. Цей пізній дериват архаїчних практик дійшов до часу етнографічної фіксації у вельми спрощеному й послабленому вигляді.

Інший казахстанський учений О. Гаркавець зауважив щодо найдавнішої фіксації слова «козак» у «Тюрко-арабському словнику» 1343 р. («Збірка тлумачень тюркських, перських, монгольських і фарсі»), що воно «вміщено в тематичну групу назв людей за статтю, віком, фізичним станом і соціальним статусом». Основний сенс його полягає в позначенні молодого неодруженого чоловіка, бессімейного й бездомного одинака, нікому не підвладного і ні з чим не пов'язаного, того, хто «сам собі пан» [14]. Цей суто лінгвістичний висновок відкрив нову перспективу для дослідження соціального життя степової людності за тієї аномійної ентропії, що прогресувала під час занепаду чингізидських держав.

[11] Юдин В.П. К этимологии этнонима казах (қазақ). *Центральная Азия в XIV—XVIII вв. глазами востоковеда* [Сб. трудов В.П. Юдина]. Алматы, 2001. С. 144—150, 164—165.

[12] Задыхина К.Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии. *Родовое общество. Этнографические материалы и исследования.* Труды Ин-та этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. 14. Москва, 1951. С. 157—179.

[13] Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов в ее позднем варианте у народов Средней Азии. *Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958—1961 гг.* Т. 2. Москва, 1963. С. 159—191.

[14] Гаркавец А.Н. *Codex Cumanicus*. Алматы, 2015. С. 35—36.

Незалежно від казахстанських колег німецький дослідник В. Хольцварт відстежив три базові поняття, що характеризували життя в Центральній Азії на початку XVI ст. за найголовнішими текстами того часу — «Шайбані-наме» та «Бабур-наме». Перше й друге поняття стосувалися рухливого способу життя, третє ж — сарт — позначало осілість, пасивний об'єкт експансивної дії кочовиків. Перше поняття представлено лексемою коч, що, власне, позначує кочування, себто цілорічну мобільність сім'ї або групи сімей кочовиків, які рухалися зі своїми стадами між пасовищами, переміщуючи при цьому увесь свій пожиток. Це звичайний стан кочівницького життя. Друге, қазақлик, теж пов'язане з перебуванням у русі, але специфічному. Йдеться про ватаги чоловіків, що відокремилися від племінних та родових спільнот; ці ватаги об'єднувалися для полювання, набігів і завоювань. Згуртовані міцним зв'язком між собою й пов'язані зі своїм лідером набагато більше, ніж із власними сім'ями, родами й племенами, вони, у разі успіху, складали ядро великих армій, що завойовували цілі країни й започатковували в них нові правління. Лідер такої ватаги ставав правителем, його товариші обіймали високі посади в державі. Таким був шлях до влади Чингісхана, Тамерлана, Мухаммеда Шейбані, Бабура та багатьох інших політичних амбітників постмонгольського часу. Тож, за В. Хольцвартом, поняття қазақлик у Центральній Азії в XV — на початку XVI ст. стосувалося таких контекстів: волоцюжництво «лицарів удачі»; чинені ними набіги; притаманне їм життя поза політичним порядком; час, коли претендент на правління демонстрував свій талант лідера й збирав послідовників задля здобуття політичної влади [15].

В. Хольцварт також зауважив, що, на відміну від кочування, коли повноцінні сім'ї номадів рухалися зі стадами, козакування перебувало поза сімейним ладом (як і будь-яким іншим). Присутність жінок серед тюркських козаків не була виключена (мати Бабура супроводжувала сина за його «часів козацтва»), але повноцінні сім'ї під час козакування вберегтися не могли. Дослідник констатував ужиток поняття казак-йігіт зі змістовим навантаженням «невпорядковані, неприборкані, безцеремонні», зважаючи при цьому на те, що для тогочасних людей контекст його вжитку не мав негативного сенсу [16], однак лишив без уваги те, що позначення йігіт / джигіт стосувалося неодружених молодиків. Логіка цього міркування також вела до традиційних гуртів чоловічої молоді, що в умовах постординської аномії становили інституційне підґрунтя для творення нових політичних формацій.

Хоча В. Хольцварт і вважав свої висновки попередніми й уникав узагальнення, його німецький колега Ю. Пауль застосував їх у власній концепції кочівницької державності. Згідно з його поглядом здолати родоплемінну фрагментацію кочовиків, особливо дисперсію їхнього кочування, могло тільки згуртування їх у військо та ефективний розподіл у ньому воєнної здобичі й накидання на осілі суспільства

[15] Holzwarth W. Nomaden und Sesshafte in turkî-Quellen (narrative Quellen aus dem frühen 16. Jahrhundert). *Akkulturation und Selbstbehauptung. Beiträge des Kolloquiumsam 14.12.2001.* Halle, 2002. S. 147—165.

[16] Там само. S. 153—155.

данини. Серцевину війська становили загони казаків-йігітів, адже в них саме «виникали стійкі зв'язки між ватажками та їхніми помічниками, міцніші за зв'язки спорідненості, кревної чи фіктивної». Група успішного ватажка ставала ядром його армії й верхівкою управління в державі, створеної за діяльної участі товаришів по козакуванню. Вагомим важелем гуртування політичної когорти був здійснюваний її лідером розподіл здобичі, а після завоювання — доходів з підкорених земель. Особисті прибічники лідера й віддані йому воїни складали орду — ядро кочівницької армії і держави, його гвардію. Ту саму структуру відтворювали всі степові лідери. «Навіть у найменш "політичних" контекстах, де державність хитка чи не завжди наявна, лідери в степу, як правило, мають особистий почет, що складається як з убогих кочовиків, так і синів знатних сімей. Ці послідовники слугують особистими охоронцями, але також можуть бути використані як свого роду військовий загін, що завжди є при особі вождя», — стверджує Ю. Пауль [17].

Американський сходознавець Джу-Юп Лі завершив концептуалізацію центральноазійського козакування як звичаю політичного бродяжництва [18]. З його аргументів виходило, що дрібні ватаги кочівницьких козаків починали з традиційної баранти — здобичі, яку брали з кочівницьких стад і здобували в грабунку караванів чи осілих народів. У XV—XVI ст., тобто за розпаду чингізидських і тимуридських держав, ватаги вдачливих політично амбітних «бродяг» ставали згуртованими когортами, вправне керування якими створювало нові «політії» й династії в них. Аналогічні угруповання до часу виникнення імперії Чингісхана Джу-Юп Лі відстежив за китайськими джерелами й визначив їхню діяльність як «квазікозацьку» [19].

Дослідження степового козакування суттєво відкоригувало наукові уявлення про раніше постульовану «родоплемінну» організацію в Золотій Орді, буцімто успадковану Кримським ханатом. Ще О. Латтімор зауважив, що степовий здобичник Темучин, перш ніж узяти собі ханське ім'я Чингіс, майже 15 років був лідером звичайної ватаги товаришів-нукерів, які, походячи з різних кланів, «відкинули зобов'язання кревної спорідненості й всуціль присвятили себе воєнному керманичеві зі свого вибору». При цьому О. Латтімор не вбачав істотної різниці між нукерами Чингісхана, дружинниками давньоруських князів і «компаньйонами» ранніх європейських королів, які в подібний спосіб створювали свої держави [20]. Ставши ханом, Чингіс заборонив баранту, тому й наразився на конфлікт зі своїм побратимом Джамухою, який так само формував власну когорту, плекаючи свої амбіції. Відтоді «Чингісхан, виступаючи провідником імперської ідеї, послідовно боровся як із сепаратизмом племінної знаті, так і з вольницею чоловічих

[17] Paul J. The State and the Military — a Nomadic Perspective. *Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kolloquiums am 29. und 30.04.2002.* Halle, 2003 (Orientwissenschaftliche Hefte 12; Mitteilungen des SFB «Differenz und Integration» 5). S. 40—44.

[18] Lee J.-Y. *Qazaqliq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia.* Leiden; Boston, 2016. P. 22.

[19] Там само. P. 9, 34, 45, 51—55.

[20] Lattimore O. *Studies in Frontier History. Collected Papers 1928—1958.* London, 1962. P. 506—507, 537.

спілок» [21]. Творець найбільшої кочівницької імперії досяг того, на що не спромагалася більшість «політичних волоцюг», яким козакування давало швидкий політичний старт, але приводило до мізерного фінішу через брак важелів стабілізації влади. Спершу Чингісхан діяв так само, як і попередні засновники кочівницьких імперій: долав «племінну дисперсію» кочовиків засобом мобілізації їх на війну з Китаєм і державами Центральної Азії, отримання звідти багатої здобичі та вправного її розподілу між учасниками завоювання. У створеній ним імперії панівні позиції посіли його нукери [22]. Однак вона ладна була розпастися щоразу, коли припинялися війни і приплив воєнної здобичі та данини. Нової якості Монгольська імперія набула завдяки запозиченню Чингісханом китайської моделі адміністрування з використанням бюрократії, зосередженої в містах на степових караванних шляхах, а також у центрах землеробських регіонів [23].

Політична спадщина Чингісхана навіть у часи найбільшої централізації зберігала ознаки всіх кочівницьких імперій. Лишалася в силі потреба у війні як основному чиннику мобілізації підвладних кочовиків та засобу отримання від зовнішнього світу здобичі й данини. Господарська однорідність і автаркія номадів вимагали від створених ними політичних інституцій вельми активної, спрямованої назовні воєнної діяльності [24]. Її результатами живилася лояльність бенефіціарів ханської влади, чиї чисельність і вимоги випереджали спроможність підвладних територій віддавати потрібні для того ресурси. Міркуючи над цією прикметою, Н. Ді Космо стверджує, що очільники такого типу імперій мусили шукати вихід із зачарованого кола приреченості на перманентну війну й знаходити шлях до миру задля стабілізації свого правління, водночас не вдаючись до політичного самогубства [25]. Отже, експлуатація землеробських регіонів та отримання прибутків від торгівлі створювали ресурс, хоча й достатній для функціонування централізованої бюрократії, втім, не цілком задовільний для кочівницького загалу, що наповнював військо. Здрібніння того ресурсу посилювало залежність хана від військової аристократії і позбавляло його важелів централізації.

Козакування нівечило охоплені кризою чингізидські держави. Політичні амбітники, сформувавши, завдяки козакуванню, когорти співучасників, здобували владу, часто без уваги до права володіти нею, розмиваючи ґрунт легітимного правління. Еру «козацьких» правлінь у 1370-ті роки відкрив Тамерлан, колишній пастух овечих отар, який створив потужну державу з центром у Самарканді, розладнавши Чагатайський улус [26]. Як жорстокий і самовладний правитель, він не наважився претендувати на титул хана, а вдовольнився ранговим назвиськом кюреген

[21] Цыбикдоржиев Д.В. Мужской союз, дружина и гвардия у монголов: преемственность и конфликты. *Монгольская империя и кочевой мир*. Улан-Удэ, 2004. С. 349—350, 359.

[22] Lattimore O. *Studies in Frontier History*... P. 506, 537. Golden P.B. *Central Asia in World History.* Oxford, 2011. P. 79.

[23] Di Cosmo N. The War Economy of Nomadic Empires... P. 121—122.

[24] Хазанов А.М. *Кочевники и внешний мир*. Изд. 3-е, доп. Алматы, 2002. С. 69.

[25] Di Cosmo N. The War Economy of Nomadic Empires... P. 122.

[26] Lee J.-Y. *Qazaqliq, or Ambitious Brigandage*... P. 41, 45—46.

(старомонгольське «зять»), легітимізувавши свою владу одруженням з чингізидською царівною й правлінням від імені маріонеткового хана-чагатаїда. Тамерлан не міг покластися на державні інститути підупалого Чагатайського ханства, тому й мусив надто активно мобілізувати своїх підвладних на нескінченні війни [27].

Побудована ним модель влади вплинула на мангитського беглербега Едіґе, який в Улусі Джучі намагався зробити те, що вдалося Тамерланові в Улусі Чагатая [28]. Правління від імені маріонеткових ханів не врятувало Едіґе від репутації козака, тобто нелегітимного правителя [29]; це посвідчив вислів: «піти в козаки до Едіґе», що відобразився в ногайському фольклорі [30]. Однак і Тохтамиш, головний його суперник-чингізид, мав свої «часи козацтва», коли на чолі ватаги молодиків він нападав на улуси Урус-хана й після його смерті став ханом в Улусі Джучі. Подібно діяли й інші чингізиди: Джанібек і Керей. У боротьбі з ханом Узбецького улусу Абулхайром вони відстояли власне правління, що дістало назву «козацького» й заклало основу Казахського ханату [31].

В останні часи Золотої Орди, попри збереження в ній улусної системи й поділу на крила (праве, західне — он кол; ліве, східне — сол кол), законність правління сама по собі не гарантувала влади. Правитель будь-якого рівня ще замолоду дбав про формування своєї когорти за власних «часів козацтва». Нагадаємо, що всякий улус був пов'язаний з певним крилом, яке початково виступало і адміністративно-територіальним утворенням, і військово-тактичною одиницею. Поняття «улус» позначало організацію певної групи кочовиків, наданих ханом в управління своїм родичам чи «слугам», без уваги до їх родоплемінної належності. Залежно від числа воїнів, споряджуваних улусними кочовиками, улуси діставали назви десятків, сотень і тисяч. Однак і за кращих часів Золотої Орди її владна вертикаль не встигала за розмаїттям відцентрових тенденцій. Крилові й улусні відгалуження етнізувалися, отже, десятинна система не стала вирішальним важелем централізації й уніфікації. Улуси, де були зібрані кочовики з різних родів і «племен», ставали новими «народами», що тягнули до самостійності [32]. Приклади перетворення чисельникових назв на етноніми посвідчено узбеками (від юз — сто), єдисанськими ногайцями (єд-сан — сімдесят тисяч) та ін.

У XV ст. від Улусу Джучі відпадали регіони із землеробською економікою, а також центри транзитної й регіональної торгівлі. Внаслідок цього істотно спростилося її управління. У 1430-х роках з'явилася назва «Велика Орда», або Тахт Елі («престольна країна»), аби відрізняти обкраяний Улус Джучі від його ко-

[27] Golden P.B. *Central Asiain World History*... P. 94—95.

[28] Трепавлов В.В. Ногайский вариант державы Тамерлана. *Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков — к грядущему*. Черкесск; Карачаевск, 2019. С. 3—8.

[29] Lee J.-Y. *Qazaqlïq, or Ambitious Brigandage*... P. 38.

[30] Керейтов Р.Х. К вопросу о ногайских казаках. *Половецкая луна*. 1995. № 1/9. С. 118.

[31] Lee J.-Y. *Qazaqlïq, or Ambitious Brigandage*... P. 49, 100—101.

[32] Фёдоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*. Москва, 1973. С. 42—43, 49—50.

лишніх володінь [33]. Про централізовану бюрократію тоді майже не йшлося. Чільна позиція лишилася за носієм ханського титулу (улуг хан — «великий хан»), чингізидом, який керував за допомогою невеликого штату урядовців, більшість яких переміщувалася разом з ним в ордобазарі — ханському кочовищі. Хан не мав сталої столиці й кочував, як і більшість його підданців. Власника ханського титулу насамперед посвідчувала його спроможність карбувати монету. Лишалися в непевній силі чиновники в ранзі даруга — намісники окремих територій. Наприкінці XV ст. з'явився офіційно проголошений наступник хана з вагомими керівними функціями — калга. Поява цього титулу протиставляла беглербегові владну позицію близького родича і спадкоємця хана для запобігання тому, що трапилося за Мамая й Едіґе. Серед пізньоординської еліти вагоме місце мали улани, або оглани — чингізиди, які не належали до близьких родичів хана, втім, могли претендувати на трон, отже, й потенційно загрожували ханській владі. Хан мусив тримати їх біля себе, улещуючи дарунками та урядами. Відхід від управлінських практик Монгольської імперії призвів до появи чотирьох карачі-бегів, або карачеїв, які очолювали найбільші елі — «племена». Кожен з них у своєму елі правив так, як і хан: мав власні почет і військо, провадив самостійні відносини з іншими бегами та іноземними правителями. Владні потуги хана й карачея різнилися лише за розміром, маючи подібну структуру. Те, що називали елєм, «племенем», було плинним утворенням, склад якого змінювався, адже ніщо не могло стримати невдоволених кочовиків від переходу до іншого елю. Елі об'єднувала тільки ідеологія, що обґрунтовувала владу лідера й шляхетність його роду (дійсну чи вдавану), а відтак і чинність зав'язаної на ньому ієрархії [34].

Кримський ханат фактично без змін перебрав на себе ті засади політичної організації, що устійнилися у Великій Орді в останні часи її існування.

Виникнення й устійнення Кримського ханату. Посилення Великого князівства Литовського і зміцнення його союзу з Королівством Польським прискорило дезінтеграцію Великої Орди. Різноманітні претенденти на ординський трон знаходили в Литві притулок і застосунок для противаги великоординським ханам. На початку 1430-х років проти хана Улуг-Мухаммеда виступив Саїд-Ахмет, спираючись на литовську допомогу й підтримку елю Кунграт на чолі з бегом Айдаром. Скориставшись усобицею у Великій Орді, владу в Криму перехопив Хаджі-Ґірей. 1433 р. він спільно з правителем Мангупа розбив генуезців, змусив їх викупити полонених і відвести військові галери від Кафи. Однак Саїд-Ахмед, захопивши великоординський трон, спонукав Хаджі-Ґірея тікати з Криму до Литви [35]. У 1441—1442 і 1446 рр. той знов опинявся в Криму, витісняючи звідти великоординських

[33] Vásáry I. The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s—1500s). A Fight for Primacy. *Das frühneuzeitliche Krimkhanat (16.—18. Jahrhundert) zwischen Orient und Okzident*. Wiesbaden, 2012. P. 14.

[34] Шамильоглу Ю. *Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде* / пер. с англ. Ч.И. Хамидовой, Р. Хаутала. Казань, 2019. С. 18, 40—44, 59, 67.

[35] Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*... С. 238—241.

призначенців [36]. Саїд-Ахмед встряг у внутрішній конфлікт у Великому князівстві Литовському, підтримавши супротивників польського короля й великого князя литовського Казимира, а ще чинив дошкульні напади на Україну. Для противаги великоординському ханові Казимир посилив Хаджі-Гірея і сприяв його владним амбіціям. Скориставшись черговою колотнечею у Великій Орді, очільники найбільших кримських елів Ширін і Барин відрядили своїх представників для оголошення готовності прийняти Хаджі-Гірея як свого правителя. За литовської підтримки Хаджі-Гірей 1449 р. остаточно закріпився в Криму [37].

Успішні війни дали йому можливість спонукати до переселення з Поволжя до Криму підвладних великоординським ханам кочовиків і тим збільшувати своє військо [38]. Хаджі-Гірей не лише перекрив їм доступ до кримських портів, а й ускладнив кочування в причорноморських і приазовських степах. Здобуття турками-османами Константинополя 1453 р. і їхня морська виправа наступного року на підвладне Генуї місто Кафа сприяли посиленню Хаджі-Гірея. Генуезці, хоч і відбили турецькі атаки, мусили дати данину кримському ханові [39] й визнати його пріоритет щодо ханів Великої Орди. Відкриття власного порту Каламіта (Інкерман), що номінально належав до князівства Феодоро, дало Хаджі-Гіреєві змогу конкурувати з генуезькими фракторіями в Криму [40].

У підвладному Хаджі-Гірею місті Ескі Крим (Солхат) збереглися залишки інфраструктури золотоординського часу. Чільну частину міста становили мечеті й будинки мусульманських мешканців. Менша частина, заселена християнами, мала своїм центром генуезьке подвір'я з добре укріпленою баштою. Великий караван-сарай, розташований у південній околиці міста і захищений стіною з баштою та бійницями, мав усередині вимощений камінням двір з фонтаном, двоярусними будівлями з галереями по периметру, глиняними трубами водогону й постоялим двором. Неподалік височіли медресе та мечеть хана Узбека [41]. Проте, як зауважив литовський самовидець у середині XVI ст., Солхат, як і інші кримські міста, давно перебував у занепаді [42]. Правитель Криму не оселявся в місті, а кочував зі своїм ордобазаром. Його 1438 р. побачив біля Солхата кастильський посланець Перо Тафур як велике скупчення юрт, що їх з численними пожитками

[36] Джанов А.В. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454—1456 гг. (по данным книг массарии Каффы). *Сугдейський збірник*. Вип. 2. Київ, 2019. С. 87—88, 91.

[37] Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. 1. Warszawa, 1930. S. 265, 272—273.

[38] Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі — *ЗООИД*). Вып. 1. Одесса, 1844. С. 381.

[39] Джанов А.В. Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456—1459 гг. *Сугдейський збірник*. Вип. 3—4. 2021. С. 95—99.

[40] Джанов А.В. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454—1456 гг… С. 195.

[41] *Мирас — Наследие*. Т. 1: Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923—1929 годах: в 3 т. / сост. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. Казань, 2016. С. 67, 119, 446, 448, 452, 453—454.

[42] Литвин М. *О нравах татар, литовцев и москвитян*… С. 63.

перевозили на гарбах з одного місця на інше, у міру виснаження пасовищ для коней і худоби [43]. Ордобазар тодішнього правителя Криму не відрізнявся від такого у ханів Великої Орди: його супроводжували чільні урядовці й службовці, охоронці, прислуга, родичі, жінки та діти; за ханом возили його скарбницю; в усьому тому було задіяне велике число людей, коней, худоби, возів, наметів і юрт [44]. Ханська влада трималася на безпосередньому, наочному контролі ханом усіх її механізмів, що посвідчувало інституційну слабкість пізньоординської держави.

Економічна спеціалізація Кримського ханату на здобутті й продажу полонених була визначена ще на початку його формування самим фактом розташування його в регіоні, де работоргівля устійнилася за давніх часів [45]. Інтенсивне використання на Середземному морі гребних суден зумовлювало незмінно великий попит на галерних рабів [46].

Після смерті Хаджі-Гірея 1466 р. його сини Менглі-Гірей і Нур-Девлет встрягли в довготривалу усобицю, до якої втручалися великоординці, генуезці, а врешті-решт і османці. 1475 р. флот турецького султана Мегмеда Фатіга атакував Кафу й захопив Південне узбережжя Криму, вибивши звідти генуезців. Менглі-Гірей, владарюючи на той час якимись місцевостями біля Кафи, дійшов домовленостей з Османами. Їхня підтримка й визначила його перемогу над великоординським ставлеником у Криму Джанібеком 1478 р. Мегмед Фатіг оголосив великоординському ханові Ахмеду про своє завоювання південного узбережжя Криму і перебування Менглі-Гірея під османським захистом [47].

1480 р. Менглі-Гірей відрядив посольство до Литви для засвідчення свого володарювання в Криму й урегулювання відносин з цією державою за прикладом свого батька. Його посол тоді заявив про наявність у Криму такої системи влади: хан Менглі-Гірей, його брат Ямгурчі-султан у ранзі калги і головний карачей Емінек з роду Ширін [48]. У Великому князівстві Литовському й Королівстві Польському занепокоєно стежили за розвитком взаємин нового правителя Криму з Османською імперією та її експансією, а тому посилювали політичну співпрацю з Великою Ордою. На противагу цьому склалася конфігурація союзів між Кри-

[43] Тафур П. *Странствия и путешествия* / пер., пред. и комм. Л.К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006. С. 166.

[44] Collins L. On the alleged «destruction» of the Great Horde in 1502. *Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks 1071—1571*: Papers Given at the Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1985 / Eds A. Bryer, M. Ursinus. Amsterdam, 1991. P. 381—383.

[45] Ivanics M. Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate. *The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy*. V. 37: Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth — Early Eighteenth Centuries). Leiden; Boston, 2007. P. 193.

[46] Faroqhi S. *The Ottoman Empire and the World Around it*. London; NewYork, 2004. P. 127.

[47] Курат А.Н. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы. *Собрание сочинений*: в 4 т. Кн. 1 / пер. Р.Р. Галеева; ред. М.Р. Исмагилов, Л.И. Шахин, И.М. Миргалеев. Казань, 2014. С. 90—93.

[48] Kołodziejczyk D. Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate : «Oriental Despotism» à rebours? *Acta Slavica Iaponica*. 2012. T. 32. P. 6.

мом, Московщиною й Туреччиною. 1484 р. Менглі-Гірей учинив руйнівний похід на Київ. На доказ своєї приязні він надіслав до великого князя московського Івана III коштовний дискос і золоту чашу з пограбованого Софійського собору [49]. Того ж року Османи за участі кримського війська відбили в Молдавського князівства портові міста Кілію й Аккерман (Четатя Албе) [50].

Союз із Короною Польською і Великим князівством Литовським не спрацював на користь Великої Орди. Її хан Ахмед під час так званого «стояння на річці Угра» 1480 р. не дочекався війська свого союзника для спільного походу на Москву й помстився йому пограбуванням литовської території. На початку наступного року сибірський хан Ібак з підвладними йому козаками заохотив ногайців рушити проти Ахмеда, разом з ними атакував і вбив його, загарбавши його здобич [51]. Останнє зміцнення Великої Орди за Шейх-Ахмеда наразилося на протидію Менглі-Гірея, який посилював співпрацю з Московщиною за підтримки Османів. 1500 р. турецький бейлербей Кафи виступив проти наміру великоординців кочувати на правобережжі Дніпра, заявивши, що то земля Менглі-Гірея [52]. Від турків з Кафи він отримав гармати з гармашами й сотню вояків для війни з Шейх-Ахмедом [53]. Менглі-Гірей остаточно переміг його в червні 1502 р. на Посуллі. Там він захопив ордобазар і «стілець» останнього хана Великої Орди, що означало її повний розгром. Менглі-Гірей тоді заявив сусіднім монархам, що нарешті здобув «трон батьків», а тому є ханом не лише Криму, а й Великої Орди [54]. Однак то була декларація, далека від реалізації.

Зникнення Великої Орди легітимізувало фактичне існування Кримського, Казанського, Касимівського й Сибірського ханатів, а пізніше призвело до появи Астраханського ханату. На чолі цих держав стояли чингізиди, які мали законні підстави правити не лише в кожній з них, а й усією Великою Ордою. Хоча Менглі-Гірей і оголосив себе ханом «Великого Улусу», однак йому забракло ресурсів для відновлення степової імперії за прикладом Тохтамиша [55]. Потужний опір цьому чинила Ногайська Орда, що зміцніла під керівництвом мангитського бега / бія Муси. Його смерть близько 1502 р. призвела до розладу ногаїв і позбавила Шейх-Ахмеда можливості залучити їх до боротьби з Менглі-Гіреєм. Нащадки Муса-бія не могли домовитися між собою про старшинство й тому запросили до себе на правління Шейх-Ахмеда, утримуваного в Литві. Утім, литовський уряд

[49] Хорошкевич А.Л. *Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV — начало XVI вв.* Москва, 2001. С. 146.

[50] Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archaeological Project. *The Frontiers of the Ottoman world.* Proceeding of the British Academy, 156. Oxford: University Press, 2009. P. 139.

[51] Курат А.Н. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана... С. 94.

[52] Трепавлов В.В. *Большая Орда — Тахт эли...* С. 16, 75.

[53] Зайцев И.В. *Астраханское ханство.* Изд. 2-е. Москва, 2006. С. 209.

[54] Collins L. On the alleged «destruction» of the Great Horde in 1502... P. 380—381; Трепавлов В.В. *Большая Орда — Тахт эли. Очерк истории*. Тула, 2010. С. 91.

[55] Vásáry I. The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s—1500s)... P. 21—23.

відмовився його випускати, аби запобігти перетворенню «козацької» конфедерації кочовиків-ногаїв на ще один ханат. Різноманітні кочівницькі групи, доти підвладні Великій Орді, оберталися на козаків. Найбільші їхні спільноти кочували біля Білгорода (Аккермана) й Азова. Якийсь час вони ще мали власних мурз, однак трималися осібно від кримського хана [56].

Ентропія політичної влади в охопленому козакуванням степу спричинила перетворення простору між Кримським ханатом, Молдавією, Великим князівством Литовським, Польським королівством і Московщиною на нічию землю — *Дике Поле*. Польський автор Матвій Мєховський (1517) описав причорноморські степи як «пустку, де немає володарів», там перебувають лише козаки, «шукаючи», мовляв, за їхнім звичаєм, «кого пожерти»; вони живуть переважно здобиччю й нікому не підвладні [57]. Постординські козаки-кочовики поводилися агресивно щодо своїх сусідів, не стримувані жодними зобов'язаннями. Набіги на чужинців становили умову хоча б якоїсь організації степових козацьких спільнот, без уваги до спадкових рангів їхніх керівників. Козакування розладнувало улуси й підважувало авторитет мурз, руйнуючи не лише верхівку організації кочівницьких держав, як це було за його аристократичних форм при Тохтамиші й Едіґе, а й її основну ланку — на рівні мурз. Серед згаданих 1561 р. двадцяти чотирьох ватажків білгородських козаків не було жодного мурзи, але вісім з них мали статус ага [58]. Зважаючи на плинний склад козацьких спільнот на всьому степовому порубіжжі, сучасники першої половини XVI ст. вагалися у визначенні їхньої етнічної належності [59]. Пізніші свідки, крім непідвладності степових козаків, відзначали ще й те, що вони «живуть без жінок», і що це є «ядром» для устрою всіх козацьких спільнот [60]. На зміну аристократичному козакуванню, яке зберігало серединну ланку кочової суспільної організації, приходило егалітарне козакування, що спростовувало спадкові ієрархії. Наповнюваність постординських козацьких спільнот різноетнічними учасниками і їхній одноразовий або циклічно-сезонний характер гуртування становили ознаки чоловічої спілки, найдавнішої форми організації влади [61].

Головним суперником Менглі-Ґірея після розгрому Великої Орди стали ногаї, чиї еліти сприяли виникненню Астраханського ханату на чолі з осібним ханом-чингізидом. Більшість його населення становили кочовики-мангитівці, під-

[56] Трепавлов В.В. *Большая Орда — Тахт эли*... С. 24—25, 95—96.

[57] Меховский М. *Трактат о двух Сарматиях.* Москва; Ленинград, 1936. С. 72.

[58] *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 564 (1553—1567), viešųjų reikalų knyga 7 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1996. P. 69.

[59] Iosipescu S. Autour du Khanat Tatare de Crimée. Cosaques et Ottomans dans la Mer Noire (milieu du XVIe siècle — 1648). *Studia et Documenta Turcologica*. Cluj-Napoca, 2013. No. 1. P. 196—198.

[60] Витсен Н. *Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии* / пер. с гол. В.Г. Трисман. Т. 1. Амстердам, 2010. С. 529.

[61] Schurtz H. *Altersklassen und Männerbünde. Eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft.* Berlin, 1902. S. 15—16; Грибовський В.В. Г. Шурц vs Л.Г. Морган — Ф. Енгельс, або знову про багатолінійність історії. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки.* Київ, 2017. Вип. 9. С. 145—176.

владні ногайському беєві [62]. Як і за часів беглербега Едіґе, правителі Ногайської Орди, не будучи чингізидами, узаконювали свої правління іменами залежних від них ханів. Перебування таких в Астрахані давало змогу ногайським елітам на законних підставах контролювати торговельні шляхи на Нижній Волзі, ворогувати з Кримським ханатом, а також зупиняти козацьку фрагментацію, що набирала нових обертів унаслідок занепаду легітимної влади в Дешт-і-Кипчаку після падіння Великої Орди.

Османська імперія поволі вкорінювала свій вплив на постординському просторі. Захопивши італійські порти в Криму і Приазов'ї 1475 р., османці перетворили їх на фортеці, однак не мали людських і матеріальних ресурсів, достатніх для управління навколишніми степами. Уряд Османської імперії гальмував наміри Гіреїв відновити Улус Джучі, аби перетворити їх на агентів своєї політики. Зі свого боку Менглі-Гірей вважав себе не лише самостійним, а й першорядним політичним гравцем на постординському просторі. Маючи обмаль можливостей для того, він спонукав свого московського союзника Василя III до спільних виправ на Астрахань, очікуючи від нього спорядження суден з вогнепальною зброєю, якої в Криму бракувало. Аби вгамувати хана, уряд Османської імперії встановив прямі відносини з Москвою і підсилив гарнізон Азовської фортеці. Порта домовилася з московитами про розмежування ділянок охорони посольського судноплавства по р. Дон. Москва взяла на себе відповідальність за безпеку шляху до Переволок, де Дон максимально наближений до Волги [63], і завдяки цьому поширила своє владарювання до Середнього Подоння та підпорядкувала собі тамтешніх козаків.

У другій половині XVI ст. азовських козаків уже не згадували, натомість у московських джерелах зазначено «азовців» нарізно від сусідніх кочовиків. Московитський посол до Туреччини Іван Новосильцев свідчив 1570 р. про спільні здобичницькі виправи азовців і ногайців Малої Орди: «А ходять азовці з казиєвими людьми й ворують заодин» [64]. Ґази-мурза, засновник Малої Орди, за власним висловом, «подібно козаку» довго тинявся по різних степах, поки не закріпився на кочуванні між турецькою фортецею Азов, Кубанню й Кабардою [65]. Однак малоногаї були звичайними кочовиками, підвладними власним мурзам; це відрізняло їх від дійсних степових козаків.

Менглі-Гірей пробував закріпитися в придніпровських степах ще під час боротьби з великоординськими ханами. На початку 1492 р. він уклав союз із молдавським господарем Стефаном Великим проти польського короля й «Ахматових дітей» [66]. Того ж року правитель Криму почав споруджувати фортецю Ферах-Кер-

[62] Зайцев И.В. *Астраханское ханство*... С. 69—70.

[63] Хорошкевич А.Л. *Русь и Крым: От союза к противостоянию*... С. 103, 177—182, 185.

[64] Статейный список И.П. Новосильцева. *Путешествия русских послов XVI—XVII вв. Статейные списки.* Москва; Ленинград, 1954. С. 97.

[65] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* Москва; Ленинград, 1948. С. 15—16.

[66] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.* Документы и материалы: в 3 т. Т. 1: 1408—1632. Москва, 1965. С. 68.

ман на Дніпрі, наразившись на протидію литовського уряду. Наступного року її здобули «київські черкасці», тобто українські козаки. Після розгрому Великої Орди Менглі-Гірей поновив будівництво фортець на Дніпрі (Тягиня), Перекопському перешийку (Ор-Капи) і Таманському півострові (Тамань) [67], аби поширити свою владу за межі Кримського півострова. Попри те, що уряд Великого князівства Литовського, покликаючись на ярлики Хаджі-Гірея, вважав межиріччя Дніпра й Дністра власною територією, Менглі-Гірей встановив контроль за окремими її місцевостями, насамперед видобутком солі на Хаджибейському лимані. Його наступник Мегмед I Гірей 1520 р. брав мито з солі з підданців великого князя литовського, польського короля та німецьких держав, декларуючи при цьому безпеку солевозам від своїх «свавільних підданців та козаків» [68]. Білогородські козаки ще довго панували в придністровських степах і вели високоприбуткову работоргівлю, лише інколи зважаючи на кримського хана. Османська адміністрація Кілії й Аккермана маніпулювала ними для неофіційного тиску на Кримський ханат і пограниччя польсько-литовської держави [69]. Однак і правителі Криму, вважаючи себе спадкоємцями «Тохтамишевого Улусу», розглядали тамтешніх степових козаків як своїх підданців. Зокрема, 1494 р. їх називали козаками Менглі-Гірея [70].

Організація влади в Криму до смерті Менглі-Гірея 1514 р. лишалася такою самою, як і в останніх ханів Великої Орди. Видавши своїх доньок за синів османського султана Баязеда II, майбутніх султанів Селіма й Сулеймана, він породнився з династією Османів і поводився щодо неї як поважний родич, а не васал. Значний обсяг влади, насамперед військової, мав калга, його син і наступник Мегмед-Гірей. Великий вплив мали оглани, або улани — чингізиди другого плану та чільні представники степових елів: Кипчак, Кият, Кунграт та ін., здатні збирати власні війська. Очільники елів Ширін, Барин, Аргин і Кипчак володіли рангом карачі-бегів. Перші два вирізнялися тим, що саме на їх запрошення ханом у Криму став Хаджі-Гірей. Міцність позицій Ширінів завдячувала їхньому володінню значною частиною Криму, від Карасубазару до Керчі, дотичною до підвладної оттоманам Кафи, а також спроможності зібрати до 20 тис. вершників. Вони мали право надсилати листи до Стамбула, оскаржуючи дії хана, а також скликати інших карачі-бегів на раду без ханського дозволу [71]. Ширіни контролювали кара-

[67] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.* Санкт-Петербург, 1887. С. 334, 338—342.

[68] *Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Leiden; Boston, 2011. P. 450, 505—506.

[69] Iosipescu S. Autour du Khanat Tatare de Crimée. Cosaques et Ottomans dans la Mer Noire... P. 194.

[70] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt. Tataren, Mangiten und Nogaier als grenzüberschreitende Gewaltakteure im Krimkhanat und im Osmanischen Reich, 1538—1637.* Berlin; Boston, 2024. S. 162.

[71] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Крымское ханство в начале XVI века: от монгольской традиции к османскому сюзеренитету по неопубликованному документу из Ос-

ванний шлях, що проходив через Карасубазар, де вони мали караван-сарай [72]. Ескі-Крим теж опинився під їхньою владою і став важливим торговим центром, де скуповували полонених задля їх перепродажу в Кафі [73].

Після падіння Великої Орди очільники західної гілки елю Мангит, маючи велику кількість підвладних кочовиків, стали другою після Ширінів «клановою» силою в регіоні. Якщо 1501 р. Менглі-Гірей мав приблизно 25 тис. війська, то 1502 р. його чисельність зросла до 100 тис. внаслідок відтоку кочового населення на підвладну кримському ханові територію. Пошлюблення перших ханів з ширінськими і мангитськими жінками створили прецедент для їхніх наступників. Однак входження мангитських еліт до кола кримської аристократії відбулося не одразу, як і самі мангитівці довго уникали оселення в Криму, намагаючись втриматися в степах поза півостровом. 1546 р. споріднені з кримськими мангитівцями мурзи Ногайської Орди заявили тодішньому ханові Криму, що низини Дніпра належать їм, а його «татари» біля Дніпра ніколи не кочували [74].

Син Менглі-Гірея, Мегмед-Гірей (1514—1523), отримав кримський престол без погодження з Османами. Він не відрядив свого війська до Угорщини 1521 р. на вимогу османського султана Сулеймана Кануні, порозумівся з його ворогами-персами (кизалбашами), розірвав союз із Московщиною й посадовив свого брата Сагиб-Гірея на казанський трон [75]. Метою Мегмеда було здобуття Астрахані й упокорення ногайців. 1509 р. ногайські «козаки» на чолі з Агиш-мурзою (небіж бія Муси) напали на кримські улуси. Тодішній калга Мегмед-Гірей на чолі 250 тис. вершників рушив у пониззя Волги «карати» нападників [76]. Військо кримського калги напало на ногайські аули, взяло в полон приблизно 70 тис. жінок з дітьми, тоді як їхні зібрані у військо чоловіки перебували на віддалі. Як зауважив хроніст, «жаліючи своїх дружин та дітей, чимало ногайців втекло до перекопського хана, чим він дуже зміцнився» [77]. Між синами й племінниками бія Муси зайнялася усобиця, чим скористався казахський хан Касим, захопивши ногайські кочовища до самої Волги. Кримці й астраханці грабували ногайців, які втікали від казахів. Ногайська Орда опинилася на межі зникнення [78].

манского архива. *Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени глазами французских исследователей:* Сб. ст. Казань, 2009. С. 75—80.

[72] Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар. *Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма*. Ч. 1 / ред.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. Симферополь, 2004. С. 465—466.

[73] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 383.

[74] Трепавлов В.В. *Большая Орда — Тахт эли*... С. 20, 37.

[75] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Крымское ханство в начале XVI века... С. 71, 74—75.

[76] Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды*. Казань, 2016. С. 130—131.

[77] Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / упоряд. та пер. Ю. Мицика. 2-ге вид. Київ, 2009. С. 363.

[78] Трепавлов В.В. История Ногайской Орды... С. 140.

Впливовий ногайський мурза Мамай, син бія Муси, підкорився Мегмед-Гірею і взяв участь у його протимосковських виправах. Підвладні Мамаю ногайці допомогли кримському ханові здобути Астрахань 1523 р. і визнали його сина Бахадура за астраханського хана. Проте Мамай, залагодивши свій конфлікт з двоюрідним братом Агишем, зненацька напав на кримського хана та його сина і вбив їх. Позбавлені керівництва кримці тікали з поволзьких степів, чимало їх побили ногаї на переправі через Дон [79]. Мамай удерся в Крим, грабував півострів упродовж місяця й вивів звідти ногаїв, примушених оселитися там. Відновлена Ногайська Орда витіснила й казахів за Яїк [80]. Астраханський ханат лишився недосяжним для наступних правителів Криму і залежним від Ногайської Орди.

Епос ногайців відобразив перипетії тогочасної боротьби з Кримським ханатом як продовження колишньої ворожнечі між Едіґе й Тохтамишем; це стало основою їхньої ідентифікації себе як окремого щодо кримських татар народу. Головний зміст ногайського епосу становило виправдання дій Едіґе як правителя-нечингізида, який вправно протидіяв владним амбіціям хана-чингізида Тохтамиша і його кримських нащадків, створюючи власну державність з осібним народом [81]. Це виправдання спиралося на степову традицію владарювання, не тотожну запровадженням Чингісхана.

Зазнавши катастрофи від ногайців 1523 р., кримські еліти мусили шукати більшого опертя в Османській імперії і вдаватися до запровадження окремих елементів її організації у своїй державі. Відтоді Кримський ханат почав перетворюватися на складно інтегровану частину «Оттоманського Світу», відмежовуючись від фрагментованого постординського простору. Однак політична спадкоємність від Улусу Джучі, редукованого до «Тохтамишевого Улусу», лишилась засадничим принципом правління Гіреїв. На неї спирались великодержавні амбіції правителів Кримського ханату, спрямовані на реванш і реставрацію втраченої степової імперії.

[79] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы. *Ученые записки Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*. Т. 2. Москва, 1940. С. 57.

[80] Трепавлов В.В. История Ногайской Орды... С. 170—186.

[81] *Эдиге: Ногайская эпическая поэма* / ред. и сост. Н.Х. Суюнова. Москва, 2016. 512 с.

ІНТЕГРАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ДО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Між «традицією Чингісхана» й управлінською системою Османської імперії. Ідеологія династії Гіреїв обґрунтовувала її владарювання в Криму зв'язком з політичною традицією Чингісхана через спадщину Улусу Джучі. Традиція ж та містила в собі не лише генеалогічну складову, а й звичаї гуртування у військо і функціонування в ньому ієрархій та засад субординації, чинних відтак і в державі. Головним фактором формування ієрархій лишався дарообмін, політичний сенс якого полягав у тому, що лідер колективу здобував право керування ним у міру свого піклування про його учасників. Дарообмін формує персональну владу того, хто дає, над тим, хто приймає. У результаті виникає багаторівнева патрон-клієнтська мережа, основу якої становив особистий зв'язок нерівних партнерів та їхні взаємні обов'язки: клієнта — вірно служити, патрона — захищати й обдаровувати [82].

Патрон-клієнтське мереживо в Кримському ханаті відрізнялося від аналогів у Європі меншою формалізацією ієрархій і більшою розкутістю спілкування представників різних станів. Навіть такого авторитетного хана, як Іслам III Гірей (1644—1654), у присутності його почту міг критикувати звичайний кримський татарин, не переймаючись наслідками [83]. У Криму вважали непоштивим демонструвати відмінності в одязі, поведінці, розмові. Зовнішній вигляд більше відповідав віку, ніж статусу: зрілі чоловіки всіх станів одягалися стримано й майже однаково, а молодики амбітно хизувалися розмаїттям пишного і яскравого вбрання [84]. Ісламська релігійність навіть у XIX ст.

[82] Mączak A. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europe XVI—XVIII w*. Warszawa, 2000. S. 10—11.

[83] Туранли Ф. *Тюркські джерела до історії України*. Київ, 2010. С. 86—87.

[84] Паллас П.С. *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793—1794 годах*. Москва, 1999. С. 149.

Владислав Грибовський

не заважала кримським татарам шанувати давніх «язичницьких» володарів Степу. У молодецьких зібраннях поважно слухали епічні перекази про них, а згодом починали «ігри, танці й пияцтво» [85]. У приазовських ногайців мусульманська заборона вживати алкоголь не поширювалася на молодиків, які пили хмільне (переважно бузу — просяний слабоалкогольний напій) на віддалі від своїх аулів, а відповідальне ставлення до релігії чоловіки починали з 40—50 років [86]. Кримська бузня лишалася місцем зібрань юнаків і неодружених чоловіків. Так само, як і в молодецьких ватагах Центральної Азії, у кримських юнацьких гуртах діяли виборні ієрархії, визначені дарообміном, однак номенклатура рангів варіювалася [87]. У пізніх дериватах центральноазійських чоловічих спілок нормований ужиток алкоголю також був пов'язаний зі «звичаями Чингісхана» [88].

Бучними бенкетами відзначився Мегмед I Гірей, азартний «збирач» зниклої Великої Орди. Напередодні його походу на Астрахань 1523 р. хтось із Ширінів писав до Стамбула про те, що хан пиячить у компанії з «перськими єретиками», буцімто занедбав державні справи й виснажив країну податками [89]. Проте хан бенкетував саме під час збирання війська й налагодження дипломатичних зв'язків з Сефевідською державою (кизилбашською Персією), ворожою до Османської імперії. Отже то була не ханська примха, а потреба зміцнення ядра війська, що згодом довело свою ефективність. Підступне вбивство Мегмед-Гірея ногайськими мурзами під час бенкету чи то полювання, як це відображено в ногайському фольклорі [90], також посвідчує чинність засад чоловічої спілки, яка об'єднувала кримських і ногайських вояків у спільній виправі, хоча й не гарантувала їх тривкого згуртування. 1708 р. нічний бенкет кримських вояків на Канжальському плато в Кавказьких горах коштував їм нищівної поразки від черкесів [91]. Кримський хан Мурад-Гірей (1678—1683) також славився бенкетами, вважаючи їх відповідними «чингізівським звичаям», тому й був популярним у свого народу. В листах до московського царя Федора Олексійовича він часто прохав надіслати горілку [92].

---

[85] Кондараки В.Х. *В память столетия Крыма*. Москва, 1883. С. 36.

[86] Корнис П. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. *Телескоп: Журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным*. Т. 33. Москва, 1836. С. 18.

[87] Грибовський В.В. Буза, горілка і кава в чоловічому просторі кримськотатарського міста кінця XVIII — першої половини XIX ст. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 1. С. 58—81.

[88] Потанин Г.Н. *Очерки Северо-Западной Монголии*. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1883. С. 211—212.

[89] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Крымское ханство в начале XVI века... С. 84.

[90] Жирмунский В.М. *Тюркский героический эпос*. Ленинград, 1974. С. 510—511.

[91] Фындыклылы Мехмед-ага. Книга побед (фрагмент). *Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII в. Исследования и материалы*. Нальчик, 2008. С. 411.

[92] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века...* С. 605—607.

Кримські беї та мурзи так само формували власні почти. Навіть у XIX ст. мурзи утримували особливі чоловічі будинки — ода на віддалі від їхніх родинних осель. Там господар приймав гостей і запрошував до свого почту тих, хто сподобався йому вправністю в різних справах (оповідачів про старовину, поетів, музик, борців, бійців, наїзників тощо). Основу почту становили молодики-джигіти, здатні застосувати фізичну силу в інтересах свого господаря. Домовленість про перехід гостя до почту мурзи скріпляли питтям алкоголю. Мурза обдаровував своїх джигітів, захищав їх від прискіпувань урядовців та інших мурз, допомагав їхнім сім'ям, а це зобов'язувало їх віддячувати вірною службою патронові. Щедре частування джигітів на хмільних бенкетах личило мурзі. Під час застілля мурза поводився з ними як з друзями, а не підвладними; однак вони «мусили пам'ятати, що він їхній пан, і не зловживати його довірою» [93]. За свідченням самовидця кінця XVII ст., кримські й ногайські мурзи часто сперечалися щодо свого старшинства за генеалогічними лініями, проте їхній реальний вплив вимірювався числом підвладних їм людей і кількістю коней та худоби в їхній власності [94]. Основою ж тієї влади і власності могла бути лише їхня особиста патрон-клієнтська мережа; її міцність, протяжність і розгалуженість визначали межу потенційних комбінацій владних дій степового достойника.

Чоловіки з роду Гіреїв від народження мали статус султанів, спадкоємців хана. Проте традиційна норма першості в роді (з пріоритетом лінії: старший—менший брати щодо синів усіх братів) була хоч і важливою, але все ж декларацією. У Кримському ханаті, як і пізній Золотій Орді, успадкування трону завдячувало фактичному впливу претендента й суспільному консенсусу щодо нього, а не примогенітурі, що не мала належного інституційного забезпечення. Свого часу Менглі-Гірей і Ґазі-Гірей (1523—1524), керуючись оттоманським зразком, пробували замінити чингізидський принцип успадкування трону за старшинством у роді на турецький кшталт передання влади від батька до сина. Ґазі-Гірей також запровадив посади баш-аги та капи-аги, відповідні становищу великого візира в Стамбулі [95]. Однак ці запровадження не витримали випробування політичною практикою, а Османи прибрали до своїх рук інвеституру щодо кримських ханів. Проте й тоді старшинство ханських спадкоємців не було визначальним, а більше важив компроміс Порти з кримськими елітами, що балансував у межах мінливої системи стримувань і противаг.

Надія посісти ханський престол спонукала кримських султанів змолоду формувати свої політичні когорти. Французький консул у Криму Клод-Шарль де Пейссонель у середині XVIII ст. свідчив, що вони отримують дарунки й платню від Порти, утім, недостатні для підтримання належного їм престижу. Кожен

[93] Кондараки В.Х. *В память столетия Крыма...* С. 100—101.

[94] Марсильи Л.Ф. *Военное состояние Оттоманския империи с ея приращением и упадком* / пер. В.К. Тредиаковский. Т. 1. Санкт-Петербург, 1737. С. 5.

[95] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века...* С. 463—464.

з них мав чималий почет з мурз та інших осіб, які наважилися розділити з ним свою долю. Проте хана «люблять і поважають підданці лише завдяки його щедрості»; бідні мурзи приїздять до його двору, вдягаються й утримуються його коштом, а це потребує від хана чималих витрат і клопотів. Коли представникові розгалуженого роду Гіреїв таланило посісти ханський престол, його угруповання ставало основою його влади [96]. 1623 р. Джанібек-Гірей, залишаючи Крим, вивіз із собою в Стамбул до тисячі осіб, які утримувалися за його рахунок. Аналогічні (більші чи менші) групи придворних мали всі відставлені кримські хани, які опинялися в Туреччині. Інтронізація чергового хана означала переїзд до Бахчисарая великої кількості людей, пов'язаних з ним особисто [97].

За Мегмед-Гірея його нукери, або емелдеші («товариші») становили основу ханського почту й виконували різноманітні службові функції, підважуючи вплив карачі-бегів і змушуючи їх перетворюватися на службовий стан. При дворі хана з'явився прошарок ічкі-беглері — беги на ханській службі. Кримські карачейські роди — Ширіни, Барини, Аргини й Кипчаки — свій високий статус обґрунтовували тим, що їхні предки були нукерами Тохтамиша і що саме з їх допомогою він здобув ханство. Першорядне місце Ширінів завдячувало заміжжю Тохтамишевої доньки з сином ширін-бега [98]. З огляду на той прецедент, служба ханові не принижувала карачі-бегів, а цілком відповідала традиції. Однак беги та мурзи також мали свої почти з нукерами, як і власні патрон-клієнтські ланцюжки, що наповнювали їхній офіційно підвладний статус значною неофіційною силою. У разі ж їхньої змови та сила часто переважувала ханську.

Отже, чим розгалуженішою була патрон-клієнтська мережа хана, тим більші владні можливості він здобував. Його мережа мусила охоплювати й еліти підвладних чи залежних народів. Ще за ранніх часів Кримського ханату було заведено порядок перебування впродовж місяця в почті хана юнаків з елітних родин Криму, але перевагу хан віддавав ногайцям і адигам [99]. Найбільше для ханського патрон-клієнтського угруповання важили ті, чиї родини й спільноти перебували на віддалі. Тож ханське угруповання за розміром і міцністю зв'язку мусило перевищувати аналогічні утворення кримських бегів та мурз, і це становило важливу підвалину влади хана. Неофіційна владна мережа не лише слугувала важливим доповненням офіційної влади хана, а й часто була основною сферою її функціонування.

Лояльність клієнтів потребувала щедрої винагороди, отже, і патрон мав щодо них величезний обсяг обов'язків, невиконання яких позбавляло його політичної сили. Як і в усіх попередніх кочівницьких імперіях, забезпечувати цю витратну

[96] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии* / пер. с фр. В.Х. Лотошниковой; вступ. ст., прим. и ком. В.В. Грибовского. Изд. 2-е, испр. и доп. Киев, 2013. С. 28—31.

[97] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в*... С. 344.

[98] Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy... P. 447, 451—452.

[99] Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). *ЗООИД*. Одесса, 1867. Т. 6. С. 355.

і схильну до раптових змін систему могли тільки здобичницькі виправи й накидання данини на сусідні держави. Регіональна спеціалізація на здобутті полонених-ясирів (прибутки Османів від работоргівлі в Криму в 1577—1578 рр. становили 29 % [100]) у Кримському ханаті поєдналася з потребою підтримувати свою цілісність постійною військовою мобілізацією. Власники патрон-клієнтських угруповань різної величини мусили дбати про надходження ресурсів з-поза меж підвладного їм простору. Розрізнення виправ за кількістю здобутих ясирів на «генеральні» (орієнтовно 5 тис. полонених), великі (до 3 тис.) і невеликі (майже 250 ясирів) приблизно відображує обсяг організаційних можливостей їхніх очільників: хана, калги чи меншого достойника [101]. Численні й не завжди помітні виправи вчиняли малі групи на кшталт беш-баш («п'ять голів»), що складалися з випадково зібраних здобичників, які після поділу здобичі розпадалися, а відповідно, й не мали політичного сенсу.

Здобичницькі виправи мали на меті не лише матеріальний зиск, а й формування престижу. Дії українських козаків оприявнювали подібну мотивацію, отже, й чинність в одній системі значень. М. Грушевський визначив це як *пограничний спорт*, змагання між «нашими» й «татарами», що було для обох спільнот насамперед питанням честі, а вже потім — вигоди [102]. Російський спостерігач приблизно 1740 р. зауважив, що біля Січі запорожці «жодних форпостів і роз'їздів не утримують, і хоча татари їм багато шкоди чинять ...але це вони ні в що не ставлять, вважаючи.., що й вони над татарами можуть завжди свої реванші мати» [103]. Дике Поле, як неконтрольований жодною державою простір, слугувало місцем творення неформальних авторитетів і неофіційних влад, що згодом, шляхом складних опосередкувань, конвертувалися в офіційну владу й приводили в рух механізми державних інституцій. Ось чому звичайна відмова кримських ханів відповідати за набіги кримських аристократичних синів як позбавлені політичної мети бешкети молоді [104] була не просто хитрощами, а засадничою практикою творення степових політичних угруповань.

Перший і другий спадкоємці кримського хана, калга й нурадин (цей титул було запроваджено 1578 р.), мусили часто перебувати за межами Криму. За давнім поділом степових держав на праве й ліве крила у Кримському ханаті управління північно-західними степами (Нижнє Подніпров'я й Побужжя) отримував калга, східними володіннями (Кубань) — нурадин [105]. Близько 1680 р. посвідчено одночасне перебування калги й нурадина «при своїх табунах» у степах північні-

[100] Ivanics M. Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate... P. 194.

[101] Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI—XVII вв. *Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.* Москва, 1979. С. 155.

[102] Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* Т. 7. Київ, 1995. С. 57.

[103] [Мышецкий С.И.] О казаках запорожских... Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 119. Оп. 132. Портф. 2. Л. 23.

[104] Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії...* С. 368.

[105] Khodarkovsky M. *Na granicach Rosji.* Warszawa, 2009. С. 23.

ше Перекопу. Півсотні українських козаків з Побужжя тоді невдало напали на ті табуни, а калга й нурадин очолили переслідування нападників [106]. Звісно, для порядкування табунами достатньо було й табунщиків, а присутність першого й другого спадкоємців хана у відрубному степу «при табунах» пояснюється потребою підтримання спадкових рангів у «пограничному спорті». Стратифікації, слабко захищені адміністративно-правовими механізмами, потребували від носіїв офіційної влади невпинної демонстрації особистої звитяги й дисциплінування свого угруповання частим залученням його до воєнних чи мисливських виправ. Аналогічні табори при загонах для худоби були знані в монголів під назвою *qorugan*. Там також збиралися на облавне полювання, ділили здобич, провадили ініціації, бенкетували, й з того гуртувалася група, що могла стати військовою когортою [107].

Більшість кримських татар і ногайців лишалися особисто вільними й спроможними брати участь у воєнних і здобичницьких виправах. Виховання воїна починали з семирічного віку, коли хлопчика змушували залишати родинну юрту, йти добувати собі їжу стрільбою з лука й ночувати в степу просто неба. З дванадцяти років тих хлопчаків брали в похід [108]. То був період ініціації, що його хлопчик відбував не сам, а в гурті однолітків; аналоги таких гуртів юних мисливців були знані в багатьох архаїчних народів [109]. В одному гурті з підлітками з простих сімей часто перебував і син якогось достойника, який навчався організовувати з них здобичницьку групу і в такий спосіб формував власну когорту.

Вагому роль у творенні патрон-клієнтських мереж і персонального зв'язку ханів з елітами різних народів відігравало аталицтво — звичай віддавання батьком свого сина на виховання чужинцеві. Кримськотатарська традиція стверджувала, що аталиком (атабеком) Гіяса ад-Діна, батька основоположника Кримського ханату, був Девлет Келді-суфій «з племені Гірай». Повернення аталика з хаджу збіглося з народженням Гіясаддінового сина, з цієї нагоди названого Хаджі-Гіреєм [110]. Юних Гіреїв зазвичай віддавали на виховання до ногайців і кавказьких адигів. Вихователі-аталики прищеплювали ханським синам смак до простого побуту й воєнних пригод, вводили їх до кола своїх сімей, родичів, кланових та інших спільнот [111]. Виховання в аталика вважали завершеним, коли вихованець очолював удалий набіг або відзначався у виправі, керованій відомим достойни-

[106] *Степове порубіжжя XVII — поч. XVIII ст. у документах Державного архіву Воронізької області РФ* / упоряд. В. Грибовський. Київ, 2016. С. 50.

[107] Цыбикдоржиев Д.В. Мужской союз, дружина и гвардия у монголов... С. 342—343.

[108] Боплан Г.-Л. де. *Опис України*. Меріме П. *Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький* / пер. з фр., прим. та передм. Я.І. Кравця. Львів, 1990. С. 52.

[109] Webster H. *Primitive secret societies. A Study in Early Politics and Religion.* New York, 1908. P. 87.

[110] Халим Гирай-султан. *Розовый куст ханов, или история Крыма.* Симферополь, 2008. С. 16,

[111] Клапрот Ю. *Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах.* Нальчик, 2008. С. 134.

ком. Досягши повноліття, ханський нащадок повертався до своїх батьків і надалі мав теплі взаємини з аталиком [112]. Завдяки аталицтву кримські хани мали дружні зв'язки з адигами, які жили в низинах Кубані, одружувалися з їхніми дівчатами [113]. Друзі й прибічники хана обіймали державні посади чи займали позиції неофіційного впливу. Аталикові випадала роль неофіційного виконавця ханської волі. Наприклад, напередодні спільного походу з гетьманом Богданом Хмельницьким 1653 р. хан Іслам-Гірей III відрядив до нього свого аталика Сефера Ґази-агу для оцінки ситуації. Його ж згадали як ханського візира під час укладання Жванецького договору [114]. Готуючи важливі рішення, хан консультувався з аталиком і дослухався до його порад [115].

Аталицтво сприяло формуванню впорядкованої патрон-клієнтської мережі й гармонізувало офіційні та неофіційні сфери влади. Комбінації персональних зв'язків, хоч і змінювалися з черговими інтронізаціями ханів, утім, лишались у паралельній площині щодо державних інституцій як їхнє дієве доповнення, якщо не основний канал владних відношень. Міцність і довжина патрон-клієнтського ланцюжка, створюваного ханом з юних літ, визначала ефективність його правління. Кримські султани, беги й мурзи мали аналогічні ланцюжки (з власними аталиками, візирами й урядами), але менші за довжиною і впливом. Частота спалахів владних претензій у різних статусних і територіальних нішах Кримського ханату залишалася невіддільною прикметою його політичного існування аж до останніх часів. Більшість інституційних запроваджень не мала ґрунту для запобігання тенденціям політичної фрагментації, що виникали зі складної взаємодії офіційної й неофіційної влад. Замикання патрон-клієнтських мереж на постаті хана стало важливим способом пов'язання в одне ціле строкатого соціально-політичного розмаїття, яке він очолював.

Війна, работоргівля й данина лишалися в основному арсеналі доцентрових заходів, до яких мусили вдаватися кримські хани, не досягаючи успіху в удосконаленні інститутів управління своїм ханатом. Проте водночас воєнний промисел створював ґрунт для незалежного козакування як кримських еліт, так і степових груп, що збереглися після розпаду Великої Орди, під найменням козацьких. Ватажки білогородських козаків Бакай і Сіхоза (Іса Коджа) в середині XVI ст. відзначилися нападами на Поділля. Аби відвадити їх від того, 1561 р. староста черкаський і канівський Михайло Вишневецький пропонував їм узяти участь у спільному поході на Московію [116].

---

[112] Марзей А.С. *Черкесское наездничество — «ЗекIуэ»*. Нальчик, 2004. С. 217—224.

[113] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века...* С. 348.

[114] Наїма М. *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну)* / пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 162, 164.

[115] Эвлия Челеби. *Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Москва, 1961. С. 95, 98, 223, 248.

[116] Вирський Д. *Війни українні: Хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.)*. Київ, 2016. С. 99—100.

Відомим козаком того часу став Баки-бег, очільник елю Мансур (Мангит) [117]. Народжений донькою Менглі-Гірея, він доводився Сагиб-Гірею-хану (1532—1551) племінником, а за чоловічою лінією — правнуком Мансурові, синові Едіґе, через що і мав генеалогічні підстави на першість у клані Мансур-ули (покоління Мансура) й очільництво підвладних Кримському ханату ногайців [118]. Сагиб-Гірей спонукав його вбити свого брата Іслам-Гірея. Побоюючись страти за вбивство чингізида, Баки-бег почав «козакувати» в степах поза Кримом [119]. Основу його козакування становили кілька сотень нукерів; ситуативно до нього приєднувалися азовські козаки й ногайці, а чисельність його війська інколи зростала до шести тисяч. Під час походу Сагиб-Гірея-хана на Молдавію 1538 р. вояки Баки шарпали його військо на переправі через Дніпро. Узимку 1539—1540 рр. він пограбував обози хана, коли той повертався з походу на Московію. Зважаючи на збільшення впливу цього «козака» на ногайців, Сагиб-Гірей переконав його спільно рушати на Московщину, обіцяючи за те повернення до кола кримських карачі-беґів. Під час походу на Московію 1541 р. Баки-бег мав приїжджати до хана й засвідчувати йому свою покірність, однак і тоді його супроводжувала чимала гвардія нукерів. Взаємна підозрілість сповільнила рух військ кримського хана й мансурського бега, чим скористалися московити й встигли розмістити свою артилерію на берегах річки Ока. Повертаючись з невдалого походу, Баки-бег знов відійшов зі своїми нукерами до Придніпровських степів. Наступного року Сагиб-Гірей із загоном, озброєним гарматами й рушницями, розбив і захопив його [120]. Страта Баки-бега через утоплення в басейні ханського палацу була ганебною, що нібито мало відповідати його козацькій безстатусності [121]. Повертаючись від Оки, Сагиб-Гірей погрожував московському правителю Івану IV: «спершу я вб'ю того вовка, що замішався серед моїх овець, зарию його в гній на задвірках мого саду, а потім розправлюся з тобою» [122].

Щоб приборкати «племінні» еліти Криму й позбутися різноманітних осередків козакування в степах поза півостровом, кримським ханам доводилося все більше покладатися на підтримку оттоманського уряду. Саадет-Гірей був першим, хто отримав кримський престол через інвеституру від Османів 1524 р. Для зміцнення його влади султан надав йому 500 яничарів, озброєних вогнепальною зброєю, й обіцяв повний захист. Це принципово змінювало розстановку сил у Криму на користь хана й послаблювало вплив на нього не лише кримських карачеїв, а й власних нукерів-емельдешів. Нова ханська гвардія продемонструвала свою силу під час успішного штурму Кирк-Ора, де було знищено заколотників та

[117] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*... С. 413.

[118] Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды*... С. 164, 169, 202, 275.

[119] Халим Гирай-султан. *Розовый куст ханов, или история Крыма*... С. 37.

[120] Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy... P. 456—458.

[121] Халим Гирай-султан. *Розовый куст ханов, или история Крыма*... С. 42.

[122] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*... С. 416.

їхніх дітей [123]. Інтронізація Сагиб-Гірея 1532 р. завдячувала компромісу оттоманського уряду й кримських еліт, які відцуралися його брата Іслам-Гірея через його спробу ствердитися на ханському престолі за допомогою ногайців. Османи надали Сагиб-Гірею 60 гармашів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушів і 60 сіпагів. Ця ханська гвардія перебувала на повному забезпеченні оттоманського уряду, а тому й щомиті могла бути вилучена з розпорядження хана [124].

Сагиб-Гірей заснував повноцінну столицю ханату — Бахчисарай, де було побудовано його палац як центр державного управління. Запровадження оттоманської системи капи-кулу («служителів Палацу») надало йому нових адміністративних можливостей. Однак ханові забракло ресурсів для радикальної перебудови всієї системи влади в ханаті, тож він мусив продовжувати давню практику надання управлінських функцій очільникам степових кланів — Кипчаку, Кияту, Кунграту та ін., протиставляючи найслабкіших з них потузі чільних карачі-бегів. Задля підваження їхнього привілейованого становища хан надав карачейський статус очільникам елів Седжеуту і Мангиту, а останніх підвищив до рівня другого карачі-бега, після Ширінів [125]. Збільшення Сагиб-Гіреєм числа карачі-бегів з чотирьох до п'яти і варіювання ним представників різних кланів серед володарів цього рангу завдало удару по самовладдю кримських еліт. Зламавши традицію владарювання «чотирьох нукерів Тохтамиша», хан здобував можливість зміцнювати й посилювати політичний вплив одних кланів задля послаблення інших. Однак першорядність Ширінів лишалася незмінною, хоча й отримала противагу від Мангит-Мансурського клану. Ширінські й Мангитські карачі-беги хоч і опинилися на протилежних полюсах один щодо одного, однак обидва лишалися спроможними зміцнювати свої владні осередки. Вони розбудовували свій управлінський штат за аналогією з ханським, з власними управлінцями, що мали ранги калги, нурадина, кік-буя [126] тощо.

Після страти Баки-бега 1542 р. Сагиб-Гірей посилив оборонну й поліційну функцію Перекопської фортеці, де за його наказом поглибили рів, що перетинав перешийок від Чорного до Азовського морів; уздовж нього побудували 17 кам'яних башт. Відтоді ніхто не міг проїхати Перекоп без письмового дозволу ханських урядовців [127]. Перекриття Перекопського перешийку ровом і фортецею дало змогу ханам заводити до Криму кочовиків, седентаризувати їх і не допускати їхні самочинні міграції за межі півострова. Сагиб-Гірей скористався з дезорієнтації підвладних покійному Баки-бегу ногайців і чимало їх переселив до Криму. Їх наділяли землею, а тим, хто опирався осілому життю, ламали гарби, позбавляючи спроможності кочувати. Задля спонукання номадів до оселення в щойно створе-

[123] Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy... P. 453—454.

[124] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*... С. 404—405.

[125] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Крымское ханство в начале XVI века... С. 78.

[126] Шамильоглу Ю. *Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде*... С. 48—50, 59.

[127] Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio)... С. 339—340.

них стаціонарних поселеннях будували мечеті [128], що давало змогу збільшувати обсяги присутності в них улемів — офіційно визнаних духовних осіб. Ногайців вважали за «поганих мусульман», тому охоплення їх мережею духовно-адміністративного контролю, проваджуваного кадіями в межах відповідних округів — кадиликів, посилювало їхню лояльність і перетворювало їх на податне населення.

Оттоманський уряд надсилав до Криму кошти для видачі улемам. Залучення мусульманських духовних осіб до адміністративного управління та їхня присутність у ханському дивані збільшували владу хана над клановими елітами. Наслідуючи оттоманську модель верховної влади, Сагиб-Гірей за сприяння улемів насаджував концепцію падишаха як «тіні Бога на землі». Хан заборонив бегам і нукерам організовувати напади на райю (податних осілих мешканців) для збирання данини й примушування до виконання повинностей, проте заохочував їх до набігів на зовнішній світ. Натомість було запроваджено податки з більшим обсягом стосовно християнських громад. Налагодження фіскальної системи створило основу для введення фіксованої місячної платні ханським «нукерам», тобто палацовим службовцям. Організована за оттоманським зразком ханська канцелярія провадила систематичний облік ресурсів та регулювала їх обіг [129].

Управління осілим населенням у Кримському ханаті (гірська місцевість і передгір'я) потребувало розмежування його володінь від оттоманських. Кримськотатарська традиція стверджує про домовленість Сагиб-Гірея стосовно того, що землі, які лежать далі досяжності гарматного пострілу з фортечних мурів Кафи, Османам не належать. Однак від початку турецька адміністрація Кафи контролювала значно більшу площу [130]. Оттоманський уряд не допускав надмірного зміцнення ханської влади, дбаючи передусім про власне панування в Криму й використання збройних сил ханату в своїх інтересах, тому й грав на суперечностях хана з клановою аристократією та час від часу підтримував відцентрові сили. Участь Сагиб-Гірея у виправі Османів на Молдавію 1538 р. увінчалася здобуттям її найпотужнішої фортеці Тягиня (Бендери), встановленням залежності Молдавського князівства від Стамбула й формуванням оттоманського Аккерман-Бендерського санджаку, що складався з каза (податкових округів) Аккерману, Кілії, Бендер і Джанкерману (пізніший Очаків) [131]. Відтоді Османи потребували застосування збройних сил Кримського ханату для втримання Молдавії в покорі, протидії виправам українських козаків по Дніпру до Північно-Західного Причорномор'я, а також їх спрямування проти експансії Сефевідської держави на Кавказі.

---

[128] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*... С. 412—413.

[129] Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy... P. 462.

[130] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*... С. 335—337, 419, 493—494.

[131] Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress... P. 139—141.

Активні дії оттоманського уряду на різних напрямах перешкоджали концентрації його сил у Північному Причорномор'ї й систематичному контролю Кримського ханату. Розбіжності інтересів Криму й Порти особливо загострилися в 1552 р., коли Московщина загрожувала загарбати Казанський ханат. Кримський хан Девлет-Гірей (1551—1577) не порозумівся з Портою щодо своїх спроб протидіяти московським зазіханням на Казань і не зміг переконати ногайців та астраханського хана об'єднати зусилля супроти Москви. Його самостійний похід під Тулу в червні того року був невдалим. Саме тоді у Стамбулі настійливо вимагали від хана спрямувати свої війська під Аккерман і в низини Дніпра. Розкол Ногайської Орди між прибічниками бія Юсуфа й претендента на ногайське лідерство Ісмаїла, який посилювався завдяки московитській підтримці, створив додаткову умову, що сприяла здобуттю царем Іваном IV Казані на початку жовтня 1552 р., а 1556 р. настала черга Астрахані [132].

Загрозливим викликом для Кримського ханату й оттоманської адміністрації в Північному Причорномор'ї стало козакування волинського магната Дмитра Вишневецького, що втягнуло в орбіту свого впливу чимало ногайців, адигів-черкесів і навіть опозиційних кримських татар. Девлет Гірей-хан (1551—1577) зміг йому протистояти лише завдяки активній взаємодії з оттоманськими збройними силами [133]. Боротьба з Д. Вишневецьким звела нанівець намагання хана організувати протидію навалі московитів на Поволжя й об'єднати для спротиву народи колишнього Улусу Джучі.

Розгром Астраханського ханату Московщиною і підпорядкування їй основної частини Ногайської Орди перервали зв'язок Османської імперії з мусульманами-сунітами Центральної Азії в обхід ворожої шиїтської держави Сефевідів. Це болісно вдарило по престижу Османів, які опікувалися безпекою прочан-сунітів на шляху до Мекки й потребували збереження залишків магістралі, що сполучала тюркський світ заходу і сходу [134]. 1569 р. оттоманський уряд організував великий похід на звільнення Еждерхана (Астрахані). Девлет-Гірей брав у ньому участь на чолі 50-тисячного війська, проте всіляко уникав сприяння турецькій армії й саботував штурм Астрахані. Намір Османів владарювати в самій серцевині колишнього Улусу Джучі, ще й сполучити Дон і Волгу каналом для власного регулярного судноплавства (турки встигли прокопати до третини каналу), болісно вдаряв по спадкових прагненнях Гіреїв відновити «Тохтамишеву спадщину» [135].

---

[132] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Большая Ногайская Орда и проблема контактов между Османской империей и Центральной Азией в 1552—1556 гг. *Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени...* С. 104—109.

[133] Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. — князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов. *Франко-русские экономические связи.* Москва; Париж, 1970. С. 57—58.

[134] Каррер д'Анкос Э. Торговые пути Центральной Азии и попытки отвоевания Астрахани. *Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени...* С. 116—139.

[135] Гекбелгин Т. Османский поход на Астрахань. *Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени...* С. 170.

Девлет-Гірей використав оттоманський похід на Астрахань лише для того, щоб підпорядкувати собі якомога більше ногайців і спільно з ними згодом самостійно вдарити по Московщині. Тоді ж до кримського хана приєднувалися окремі групи казанських татар, які тікали від московського владарювання [136].

Скориставшись послабленням оборони Московщини внаслідок неуспішної для неї Лівонської війни, 1571 р. Девлет-Гірей вчинив надзвичайно ефектний напад на Москву і вщент поруйнував цю ворожу столицю. На переговорах з московитами хан вимагав відновлення Казанського й Астраханського ханатів. Однак поразка оттоманського флоту в морській битві при Лепанто восени того року спонукала султана Селіма II визнати за московитами Казань і Астрахань та примусити Девлет-Гірея і його наступників погодитися з цим [137]. Політична інерція «тохтамишевої спадщини» на тому майже вичерпала себе.

Дошкульних клопотів наприкінці правління Девлет-Гірею завдала сварка його синів — Мегмеда й Адила. Останній створив на р. Кальміус альтернативний щодо Бахчисарая політичний центр — Бали-Сарай. Туди подалася частина кримських еліт, а також ногайці, які самопливом мігрували зі сходу й зайняли під кочування побережжя річок Овечі Води, Міус і верхів'я Самари [138]. Той потужний осередок степового козакування притягував чимало представників кримських і ногайських еліт, що ситуативно посилювалися там завдяки припливу кочовиків. Мегмед, теж удавшись до козакування, спромігся згромадити силу, достатню для здобуття ним кримського трону 1577 р. Після його смерті у 1584 р. інший син Девлет-Гірея, Алп-Гірей, прибув зі Стамбула до Криму з озброєними вогнепальною зброєю турецькими вояками, розбив ще одного свого брата і конкурента — Саадет-Гірея, переслідував його прибічників до Бали-Сараю і спалив ту дерев'яну фортецю; тодішній бег Мангитів Єсеней потрапив у полон. Козакування супротивників нового хана не було вдалим. Оскільки степ ставав затісним для цього, для Гіреїв, відставлених від трону, видавалося більш прийнятним скоритися Османам і подовгу чекати у визначених для їхнього заслання місцях свого слушного часу [139]. Однак ногайські еліти, передусім очільники кримського мангит-мансурського клану, продовжували вдаватися до апробованої форми організації козацьких ватаг щоразу, коли ускладнювалися їхні відносини з Гіреями. Після інтронізації хана Ґазі-Гірея Бора 1588 р. у Північному Приазов'ї з'явився «Арасланаїв улус», наповнений ногайцями на чолі з Араслан-мурзою, сином бега кримських мангитівців Дивея [140]. Здобичницькі виправи на Московщину стали

[136] *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianiwicie Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* Kraków, 1860. S. 48.

[137] Беннигсен А. Турецкий поход на Астрахань в 1569 г. по материалам «Реестров важных дел» Османского архива. *Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени...* С. 162—166.

[138] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в...* С. 33—34.

[139] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt...* S. 68—73.

[140] Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды...* С. 324—325.

основною метою кочовиків, які там збиралися. Смерть Дивея в московитському полоні [141] не завадила подальшому існуванню того осередку біля р. Кальміус, що багато десятиліть поспіль лишався окремим центром степового козакування. За часів Смути в Московії на початку XVII ст. там збиралося чимало охочих до набігів на її території. У другій половині XVII ст. той край опанувало українське козацтво й займалося там рибними промислами. Зокрема, згадано пристані полтавських козаків на гирлах річок Берда й Кальміус 1697 р. [142]. Назву городка Бали-Сарай (можливо, походить від тюркського слова «бал» — мед) українці перенесли на позначення Білосарайської коси.

Загарбання Астрахані Московщиною призвело до розколу Ногайської Орди на Велику й Малу Орди та масових міграцій ногайців з Нижнього Поволжя до приазовських і причорноморських степів. Це істотно змінювало ситуацію на півночі від Криму і потребувало від його ханів та оттоманської адміністрації зміцнення свого владарювання в степових регіонах. Брак централізації в Кримському ханаті перешкодив концентрації ресурсів для спорудження власних фортець і утримання в них гарнізонів з вогнепальною зброєю. Найбільшу свою фортецю в регіоні, Перекоп, хани мусили передати в часткове управління й забезпечення оттоманському урядові. Серед малозначущих форпостів, що лишалися під ханською владою, у 1578 р. згадано Керч, однак її укріплення перед тим знесли за наказом Порти, що заборонив Гіреям мати на півострові фортечні укріплення за винятком Перекопу [143]. Ґазі-Ґірей-хан у 1595—1596 рр. побудував замок Ґазікермен на Таманському півострові [144] задля зміцнення влади ханату на Північно-Західному Кавказі й протидії проникненню в регіон впливу Сефевідської держави.

1582 р. оттоманський уряд заснував великий еялет з центром у Кафі. Його очолював бейлербей, якому підпорядкувалися турецькі гарнізони в Кил-Буруні (Кінбурн), Озю (Очаків), Керчі, Єнікале, Орі (Перекоп), Азові, Тамані, Темрюку й Согуджуку. Отже, Кримський ханат зусібіч був оточений турецькими фортецями, чиї гарнізони, керовані бейлербеєм Кафи, слугували інструментом стримування чи, навпаки, стимулювання відцентрових сил на підвладних Бахчисараю теренах, залежно від політичної кон'юнктури [145]. На середину XVIII ст. оттоманська адміністрація охоплювала все південне узбережжя і більшу частину гірських районів Криму. Кримські татари, які селилися там, сплачували турецьким урядовцям десятину та інші податки, призначені на військові потреби. Чимало кримських мурз у нагороду за особисті заслуги щодо оттоманського уряду здо-

[141] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в...* С. 101.

[142] *Степове порубіжжя XVII — поч. XVIII ст. у документах Державного архіву Воронізької області*... С. 50—51.

[143] Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio)... С. 349—350.

[144] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века...* С. 460—461.

[145] Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Крымское ханство в начале XVI века... С. 74, 79—81.

бували довічне право брати на свою користь десятину з селищ у межах наданого їм тімару, з обов'язком вносити фіксовану суму до оттоманської скарбниці; водночас вони лишалися ханськими підданцями [146].

Стамбул утримував владу над Бахчисараєм, послаблюючи надміру самовладних і посилюючи невчасно ослаблих ханів. Панування Османів у Криму за допомогою військово-адміністративних і релігійно-ідеологічних засобів суттєво доповнювалося мережами їхнього неофіційного впливу на кримські еліти. Хоча хани й мусили мати власний патрон-клієнтський ланцюжок, довший за будьчий серед кримського елітарного кола, але періодичні зміни володарів ханського престолу за розпорядженням зі Стамбула зумовили те, що мережі неофіційного оттоманського впливу не лише були довші за ханські, але й міцніші за інститути, що забезпечували владу Османів стосовно Гіреїв.

Інституалізація політичного зв'язку Кримського ханату з Османською імперією не була послідовною й завершеною. Ці держави не укладали між собою жодного договору чи регуляторної норми, як на тому безпідставно наполягали європейські спостерігачі XVIII ст., посилаючись на запевнення турецьких законників. Згідно зі степовою політичною традицією Гіреї як чингізиди мали вищий статус за Османів, що походили від другорядних туркменських достойників. Теоретично кримські хани могли замінити династію Османів у разі згасання її чоловічої лінії. Титул султана був нижчим за ханський, але сакральна функція Османів охороняти шляхи до Мекки й Медини і забезпечувати хадж звеличувала оттоманських правителів над усіма іншими. Заволодіння Константинополем наділило їх причетністю до імперського спадку, а отже, й імператорського титулу, еквівалентом якого було перське наймення «падишах».

Поважний вантаж релігійних, правничих і владно-функціональних практик уможливив інтронізацію турецькими султанами кримських ханів на систематичній основі. Проте це не набуло правового сенсу призначення керівної особи навіть найвищого рангу, адже влада хана походила з іншого політичного джерела. Фактично хан був вищим за оттоманського великого візира, головного виконавця волі османських правителів. Ханові відводили почесне місце в султанському палаці й на державних нарадах, де вирішували стратегічні питання. Гіреї ревно берегли серед питомо своїх прерогатив хутбу (п'ятничну молитву зі згадуванням вищого державця) й карбування власної монети. Однак Іслам-Гірей-хан (1584—1588) створив прецедент згадування свого імені після османського падишаха [147]. Покликання на політичну спадщину Улусу Джучі дало підставу Османам лишити в управлінні Гіреїв причорноморські й приазовські степи, де оттоманська адміністрація виявилася неефективною щодо кочового й напівкочового люду. На тій самій підставі Стамбул частково делегував Бахчисараю повноваження провадити

[146] Паллас П.С. *Наблюдения, сделанные во время путешествия...* С. 157.

[147] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века...* С. 406, 443, 445.

політичні відносини з Річчю Посполитою й Московщиною [148]. У другій половині XVI ст. кримські хани вже не мали права оголошувати війну без дозволу зі Стамбула, однак щодо Московії могли діяти на власний розсуд [149].

Отже, Кримський ханат набув засадничої двоїстості у своїй політичній організації. У межах більшої частини Кримського півострова, де переважало поділене на конфесійні громади осіле населення, устійнилася оттоманська система управління, запозичена кримськими ханами й підживлювана Портою. Там сформувалося складне політико-адміністративне черезсмужжя кадиликів, керованих ханськими урядовцями, бейликів кримських карачі-беґів і територій під прямим турецьким управлінням. Урядування степом за межами Криму здійснювалося через мангитських бегів, кооптованих до кримських еліт. Упродовж XVI — на початку XVII ст. інституалізація офіційної влади Кримського ханату мала своїм результатом устійнення керованої ханом владної вертикалі в ієрархічній послідовності калги й нурадина. Однак вона не цілком охоплювала мінливе розмаїття неофіційного мережива влад у різних територіальних, конфесійних, етнічних і соціальних нішах. Керування цим складним черезсмужжям досягало максимальної повноти лише за умов військової мобілізації й централізованого розподілу воєнної здобичі та данини.

Ногайські клани в Кримському ханаті. Османській імперії бракувало ресурсів для запровадження прямого управління рухливим населенням степових регіонів. Не дали помітного результату спроби заселити Буджак осілими мешканцями й запровадити в ньому тімари, чіфтлики й вакуфи, за зразком чинних у центральних імперських регіонах. 1570 р. в пониззі Дніпра, в каза Джанкерман (околиці однойменної фортеці) не варто було шукати жодного поселення й чіфтлика, там траплялися тільки кошари для овець. Біля Аккермана з'являлися поодинокі чіфтлики з якимись власниками. Однак там було чимало «зимівників» (*kışlak*), що належали особам, переважно не пов'язаним з виконанням державних обов'язків, а отже, й малокерованим. Різниця між чіфтликами та іншими володіннями в Буджаку чітко не простежувалася, адже тут володіння різних типів мали не тільки мусульмани, а й християни. Було чимало спільних володінь (їх власниками могло бути від двох до п'яти осіб), що їх не передавали в спадщину й обкладали незначними податками. Здебільшого ними володіли люди без певного статусу й обов'язків стосовно держави. Серед мешканців безсімейні чоловіки становили приблизно 50 % усього населення, як мусульманського, так і християнського [150].

Мешканці Північно-Західного Причорномор'я того часу вели рухливий спосіб життя, відмінний від кочівницького. Абсолютне переважання вівчарства в регіоні передбачало відгінно-пасовищний тип скотарства з притаманним йому

[148] Fisher A.W. *The Crimean Tatars.* Stanford, 1978. P. 25.

[149] Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio)... С. 359.

[150] Veinstein G. Les «çiftlik» de colonisation dans les steppes de nord de la mer Noire au XVIe siècle. *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası*. 1985. No. 1—4. P. 182—184, 189—200.

використанням стаціонарних господарських і житлових будівель, насамперед у зимовий період. Звичайне татарське село в Добруджі наприкінці XVI ст. описано таким, що розташовувалося на рівному широкому полі, у центрі його височів мінарет, будинки подібні до волоських: довгі й вузькі, з маленькими вікнами, побудовані вони безладно з паліччя, обмазаного глиною з кізяком. Татари Добруджі не мали садів і городів, але не потерпали від нестачі їжі. Хоча й жили в брудних будинках, однак піклувалися про чистоту тіла й одягу [151]. Чоловіки цих сіл з весни до осені займалися відгінним вівчарством і промислами (зокрема здобичництвом) у буджацьких степах, а з наближенням зими з отарами поверталися до родинних осель.

Масові міграції ногайців наприкінці XVI — в першій третині XVII ст. змінили етнічну ситуацію в Степовому Причорномор'ї й посилили політичну вагу Мангитського (Мансурського) клану в Кримському ханаті. Після вбивства Баки-бега мансурським карачі-бегом став його молодший брат Дивей, який стабілізував своє становище одруженням сина Арсланая з донькою Девлет-Гірея-хана. Арсланаїв улус в Північному Приазов'ї став потужним центром тяжіння для ногайських мігрантів зі сходу і міг зібрати до 20 тис. кінного війська. Загибель Арсланая в поході на Угорщину 1595 р. дала підстави Ґазі-Гірею-хану призначити свого сина Мегмед-Гірея мангитським бегом. Однак наступники Дивея, вдавшись до козакування, очільництва набігів і відзначившись у війнах Османської імперії, спромоглися втримати першість серед кримських Мангитів, як і владу над більшістю ногайців у приазовських та причорноморських степах [152].

Козакування втягувало доногайських мешканців Буджаку й Добруджі в орбіту політичного впливу нащадків Баки-бега. 1574 р. очільники білогородських козаків Іса Коджа (Сіхоза) та Бакай спільно з Дивеєм брали участь у поході Девлет-Гірея на Річ Посполиту. У Буджаку збиралися кримські й ногайські сили для нападів на території Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Угорщини, а Іса Коджа часто слугував для них провідником [153]. Оттоманський уряд використовував ногайські угруповання на чолі з мангитськими бегами для приборкання самостійницьких ухилів кримських ханів. З тією ж метою Османи перешкоджали виробництву вогнепальної зброї в Криму, залишаючи за собою право погоджуватися чи відмовляти кримським ханам в наданні підрозділів, озброєних гарматами й рушницями. Дбаючи про те, щоб збройні сили держави Гіреїв залишались і надалі допоміжними для Османської імперії, оттоманський уряд сприяв консервації традиційних основ військової організації Кримського ханату й архаїчних способів ведення війни підвладних йому степовиків. На той час за військово-технічним розвитком і спроможністю мобілізувати великі армії й управляти ними Осман-

[151] *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca. — 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*. Band 4. Wiesbaden, 2008. S. 715—716.

[152] Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды*... С. 275, 324, 326, 377—378.

[153] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 172—174.

ська імперія перевищувала не лише Кримський ханат, а й переважну більшість сусідніх країн Європи [154].

Вибудувана Османами система стримувань і противаг у Північному Причорномор'ї добре заявила про себе під час «Довгої війни» з Габсбурзькою імперією 1593—1606 рр., спонукавши кримців і ногайців брати в ній дієву участь. Однак наслідки тієї війни призвели до надмірного посилення ногайського угруповання на чолі з Кантемір-мурзою, представником клану Мансур, онуком Дивея і сином Арсланая, з чиєю сестрою був одружений Алди-Гірей, засновник Бали-Сараю. Складне мереживо родинних зв'язків поєднало Кантеміра не лише з нащадками Баки-бега, а й з окремими представниками родини Гіреїв. Кантемір відзначився в поході до Угорщини 1602—1603 рр. і до закінчення війни став впливовим виконавцем волі Ґазі-Гірея-хана, тримаючи в покорі ногайців та інших мешканців Буджаку. Тоді, за висновком німецького дослідника А. Блащика, відбулась «реаристократизація» цього регіону, адже там з'явилися нові еліти з нещодавніх мігрантів, які відзначилися й збагатилися на війні. За Кантеміра використовували старі золотоординські кургани для поховання поважних воїнів, відновивши доісламські ритуали. Вивищення Кантеміра завдячувало його репутації успішного здобичника. Учасники «Довгої війни» й нещодавні ногайські приходьки зі сходу стали основою його війська. Кантемір дбав про збільшення їх кількості, щоліта відкочовуючи з Буджака на улусні землі свого предка Дивея в межиріччі Берди, Кальміусу та Міусу [155]. У квітні 1620 р. московитські посланці до Криму бачили Кантеміра біля р. Берда в супроводі «півтораста» ногайців [156]. Цей порівняно невеликий почет значного мурзи пасував його кочуванню. Згадано «його сараї» — зимову резиденцію Кантеміра біля річки Хаджидере, що в Буджаку [157].

Сезонні перекочівки Кантеміра давали йому змогу щоразу повертатися до Буджаку з новими групами ногайських мігрантів і залучати їх до воєнних виправ та набігів. Смерть Ґазі-Гірея на початку весни 1608 р. звільнила Кантеміра від кримського контролю; наступних ханів він визнавав лише номінально. У «мирний» час Кантемір не мав іншого способу організувати підвладних кочовиків, крім залучення їх до набігів на сусідні народи. По закінченні «Довгої війни» оттоманський уряд посилив конфронтацію з Річчю Посполитою, тому ногайці, у великій кількості згромаджені під орудою Кантеміра, мали змогу на законних підставах продовжити воєнний промисел. Активізація здобичницьких виправ на території Речі Посполитої (було спустошено місцевості під Кам'янцем-Подільським, Вінницею, Баром, Тернополем, Дубном, Львовом тощо) спричинила відтік людності з Криму, чому не могли завадити урядовці Джанібек-Гірея-хана, який, за наказом

[154] Murphey R. Ottoman military organisation in south-eastern Europe, c. 1420—1720. *European Warfare, 1350—1750*. Cambridge University Press, 2010. P. 136.

[155] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 206—228.

[156] *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613—1620 рр. Львів, 1998. С. 260.

[157] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 343—344.

Порти, готував похід на кизилбашів [158]. Уряд Речі Посполитої відповів на це заохоченням українського козацтва до виправ на кримські й турецькі володіння, аби змусити Стамбул зупинити здобичницьке завзяття кримців і ногайців та шукати замирення з Варшавою.

Для Кантеміра поворот до миру відкривав негативну перспективу. Зупинення набігів і переслідування їхніх ініціаторів наражало на ризик відкочівки підвладних йому ногайців до тих, хто продовжував воєнний промисел попри султанську заборону. Так сталося 1614 р., коли калга Шагин-Гірей, син Саадет-Гірея, вийшов з послуху хана Джанібек-Гірея. Бунтівний калга отаборився біля Аккермана, зібрав чимало кримців і ногайців, а після невдалої сутички з ханом подався в межі Речі Посполитої, до Білої Церкви, де до нього приєднувалися «охочі люди козаки і черкаси запорозькі». Від польського короля їм надали харч, очікуючи, що Шагин спільно з українськими козаками рушить на Крим. Навесні наступного року ногайці улусу Кантеміра ходили в набіг на московитські «украйни» разом з великоногаями бія Іштерека й малоногаями, які кочували в Східному Приазов'ї. Кримський хан наказав тоді переселити кантемірових ногайців у Крим. Інших же, які розбіглися вздовж моря, «всіх упіймали черкаси» [159], себто запорожці. Великоногайський бій Іштерек, будучи затиснутим звідусіль у прикаспійських степах, не поспішав з'єднуватися з Кантеміром; 1616 р. він прохав короля Сигізмунда III дозволити його улусним людям кочувати по Дніпру разом із запорозькими «черкасами» [160].

Упродовж другого й третього десятиліть XVII ст. українське козацтво розгорнуло найбільші військово-морські виправи по узбережжю Чорного моря. Кантемір-мурза у дзеркальному порядку спустошував східні воєводства Речі Посполитої, завдаючи величезних демографічних втрат [161]. Спроби урядів Османської імперії та Речі Посполитої домовитися про обопільне припинення нападів не дали результату. Боротьба за Молдавію, у комплексі з іншими причинами, призвела до воєнних зіткнень під Цецорою й Хотином у 1620 і 1621 рр. Участь Кантеміра стала вирішальною для оттоманської перемоги в першій і мінімізації втрат у другій битвах. Кримське військо, розладнане династійними чварами, виявилося малоефективним в обох кампаніях. Зваживши на це, турецький султан Осман II вилучив управління степовою людністю Буджаку й Дніпро-Дністровського межиріччя з прерогатив кримських ханів і надав усю повноту влади над регіоном Кантемірові. Він став беглербегом Сілістрії, Бендер, Аккермана й Очакова і мусив організувати всебічну протидію українському козацтву. Кантемір не був успішним у відбитті козацьких атак, зате набіги вдавалися йому якнайкраще.

[158] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в*... С. 99.

[159] *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1... С. 68—69, 79.

[160] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в*... С. 92.

[161] Gliwa Aj. *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszare ziemi przemyskiej w XVII wieku.* Przemyśl, 2013.

Уряд Речі Посполитої продовжував заохочувати козаків до морських походів, аби й далі тиснути на Порту, вимагаючи усунення Кантеміра з Буджаку [162].

У Стамбулі задовольнили вимогу з Варшави й дозволили новому кримському ханові Мегмеду III Гірею нейтралізувати Кантеміра. Восени 1623 р. хан примусив ногайського очільника з 30 тис. його улусних людей перейти на кочування до річки Молочної, що в Приазов'ї. Однак це тільки активізувало козацькі виправи. Коли хан з усім своїм військом пішов на Кантеміра, запорожці напали на Крим, руйнуючи все на своєму шляху до самого Бахчисарая; відбулись нові морські походи козаків. Турецький султан Мурад IV занепокоївся тим, що в Криму калгою є Шагин-Гірей, який 1618 р. бився на Кавказі на боці перського шаха Аббаса з тодішнім кримським ханом Джанібек-Гіреєм, а 1623 р. повернувся в Крим з великим перським загоном (згадано про 3 тис., що малоймовірно). Кримські еліти звинувачували хана Мегмеда III Гірея в пияцтві й занедбанні державних справ, як і сто років перед тим Ширіни — Мегмеда I Гірея. Однак і в цьому випадку йшлося насамперед про гуртування вояків і зміцнення патрон-клієнтського кістяка плинної ханської влади. Калга Шагин-Гірей тоді керував військовою справою Кримського ханату й активно залучав до свого війська запорожців, кавказьких черкесів, малоногаїв та вихідців з інших, не пов'язаних з Кримом, народів. 1624 р. Шагин-Гірей прибув на Запорожжя й уклав з козаками угоду про взаємодопомогу [163].

У травні 1624 р. до Кафи на турецьких кораблях прибув призначений на інтронізацію Джанібек-Гірей. Шагин-Гірей зі збірним військом і загоном озброєних вогнепальною зброєю запорожців блокував місто. Згодом кримці розбили турецький гарнізон. Джанібек-Гірей устиг відплисти з Кафи. У Криму тоді панувала загальна підтримка правління Мегмеда й Шагина, які обіцяли припинення мобілізації на війну з кизилбашами, що її мусив провадити Джанібек-Гірей. Скориставшись колотнечею, Кантемір зі своїми улусними людьми повернувся до Буджаку. Підтвердивши союз із запорожцями надсиланням до них худоби й хліба, Шагин-Гірей за їхньої підтримки та участі малоногаїв рушив на Кантеміра, розбив його військо під Аккерманом і змусив з усіма підвладними йому ногайцями йти до Криму. Тоді ж козаки здійснили нищівний похід на південне чорноморське узбережжя, що спонукало Порту відкласти вирішення кримської проблеми. Вдавшись до складних компромісів, оттоманський уряд 1627 р. сприяв втечі Кантеміра до Буджаку і подбав про його посилення. Відновивши владу над ногайцями і відбивши напад Шагин-Гірея на початку 1628 р., Кантемір навесні з'явився в Криму, проте наразився на запеклий спротив ханського війська, посиленого підходом українських козаків на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком і черкесів з Кавказу. Результат бойовища, смертельний для гетьмана й багатьох запорожців,

[162] Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600—1637. *Harvard Ukrainian Studies.* V. 1. No. 3. September, 1977. P. 291—294.

[163] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в...* С. 110—114.

визначило висадження турецького війська в Кафі, що прибуло для забезпечення інтронізації Джанібек-Гірея [164].

Напередодні приїзду нового хана до Бахчисарая Крим лихоманило від убивств і погромів, учинених його прибічниками клієнтелі попередніх правителів. Найбільше лютували ногайці: ґвалтували жінок і дочок Мегмед-Гірея та його урядовців, грабували кримців не розбираючи. Кантеміра тоді називали «другим ханом» Криму — як володаря найбільшої неофіційної сили. Ширіни мусили тікати з півострова, Кантемір захопив їхній бейлик і роздав землі та майно своїм прибічникам. Джанібек-Гірей передав Кантемірові ранг ширін-бега й призначив його людей на 40 «шляхетних місць». Проте Джанібек-Гірей недовго терпів свою фактичну другорядність і, скориставшись суперечками між представниками старшої й молодшої ліній нащадків Дивея (Кантемір належав до останньої), наблизив до себе мурз покоління старшого Дивеєвого сина Єсинея. Побоюючись замаху, Кантемір виїхав з Криму до Буджаку; титул ширін-бега перейшов до Єсинеєвого нащадка [165]. Попри ротацію ногайських еліт у Криму, упродовж правління Джанібек-Гірея ногайці лишалися панівною силою. Бейлик Мангитів тоді охоплював північно-західну частину Криму; увесь степовий простір півострова перетворився на кочовище ногайців. 1634 р. самовидець свідчив: «А Старий Крим (місто Ескі-Крим. — *Авт.*) стоїть пустий, у степ подався далеко, в ногайське кочовище» [166].

Прихід войовничих калмиків до межиріччя Яїку та Волги наприкінці 1620-х років посилив міграції ногайців на захід. Але вони вже не поспішали йти до Кантеміра. Останні його невдалі напади на землі Речі Посполитої й заборона оттоманського уряду на них призвели до відтоку від нього кочовиків [167]. Виконуючи султанський наказ про замирення на степовому пограниччі, він 1630 р. зібрав підвладних мурз і покарав винних у самочинних набігах [168]. З польського ж боку придушили збройний опір українського козацтва, що провадило несанкціоновані варшавським урядом походи на південь і зміцнювало свої політичні аспірації. 1633 р. між Османською імперією й Річчю Посполитою було прокладено кордон по річках Сухий Ягорлик і Кодима [169].

1634 р. варшавська дипломатія знову вимагала усунення Кантеміра й передання підвладних йому ногайців кримському ханові. Кантеміра позбавили очільництва Очаківським еялетом, але він відмовлявся залишати Буджак. Джанібек-Гірей готував виправу проти нього й прохав уряд Речі Посполитої про

[164] Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600—1637... P. 291—294.

[165] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 381—384.

[166] Повесть известна и удивлению достойна [...] списано многогрешным попом Иаковом в лето 7153 (1634 г.). *ЗООИД*. Одесса, 1852. Т. 2. С. 692.

[167] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt*... S. 44.

[168] *Trzy relacje z polskich podróży na Wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII wieku.* Kraków, 1980. S. 50, 59, 85.

[169] Крикун М. *Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях*: Статті і матеріали. Львів, 2008. С. 302—326.

дозвіл найняти 5 тис. запорожців задля тієї мети. Однак приготування до війни з Сефевідською державою змусило хана повести своє військо на Кавказ. Там на його табір напали малоногаї, яких він раніше покарав за підтримку Шагин-Гірея. Врятувавшись утечею, Джанібек зрештою опинився на засланні на о. Родос, де перебував і Шагин.

Наступний кримський хан — Інает-Гірей — також мусив збиратися в похід на кизилбашів. Кантемір відмовився брати в ньому участь і закликав великоногаїв приєднуватися до нього, але ті більше зважали тоді на мурз Єсинеєвого покоління. Напади калмиків, донських і запорозьких козаків розпорошили ногайців. Розлад охопив і Крим через невдоволення мобілізацією на кизилбашську кампанію. Коли зібране ханом військо прийшло до Кафи для відправлення морем, ханські вояки повстали, побили турецьких урядовців і проголосили місто володінням Кримського ханату. Інает скорився волі свого вояцтва і теж наважився випробувати самостійницьку вдачу. Як і Мегмед III перед тим, він запропонував польському урядові укласти союз задля усунення Кантеміра, обіцяючи сприяти приєднанню Молдавії до Речі Посполитої. Більш реалістичним виявився договір з українськими козаками на чолі з Павлом Бутом про спільну виправу на Буджак. У січні 1637 р. Інает-Гірей разом з 20 тис. козаків рушив на Кантеміра. Той звернувся по допомогу до Стамбула, звідти надійшов наказ молдавському господарю Василю Лупулу відрядити своє військо на поміч Кантемірові, але господар, вичікуючи, зволікав [170].

Самостійництво Інает-Гірея зайшло набагато далі, ніж це могли собі дозволити Мегмед і Шагин. В обох випадках ситуація була майже аналогічною навіть у послідовності подій, з тією, однак, відміною, що Кантемір уже не мав колишнього авторитету серед ногайців, а українському козацтву з Варшави заборонили здійснювати виправи на ханські й султанські володіння. Ногайці Великої та Малої Орд, що кочували в Приазов'ї, відгукнулися на заклик кримського хана йти на Буджак, лишивши Азовську фортецю без прикриття. Цим скористалися донці й запорожці, щоб у квітні 1637 р. підступити до Азова, два місяці протримати його в облозі й заволодіти цим осередком оттоманської влади в регіоні. Неучасть хана у важкій війні проти кизилбашської Персії та ненадання допомоги Азову в критичний момент були потрактовані султаном Мурадом IV як нечуваний злочин [171]. Більше того, запорожці, всупереч забороні польського уряду залучені Інаетом у похід на Буджак, здобули й пограбували Аккерман [172].

Прикметно, що Інает-Гірей не виправдовувався, як попередні кримські самостійники Мегмед і Шагин, а закидав оттоманському володареві те, що Кримський ханат став таким безправним, як і Молдавія. Кантемір та Інает-Гірей опи-

[170] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt...* S. 212—418.

[171] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в...* С. 255.

[172] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.*: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2: 1633—1673. Москва, 1968. С. 21—22.

нилися в Стамбулі майже одночасно, і їх було страчено з проміжком у три дні. То була перша страта Османами кримського хана. Прибічники Кантеміра зазнали утисків, а їхні пасовища передали великоногаям [173]. Змушені мігрувати до причорноморських степів під натиском калмиків, вони не поспішали визнавати владу кримських ханів та Мангит-Мансурського клану; 1637 р. великоногаї пробували перейти в підданство Речі Посполитої. У «Львівському літописі» зазначено, що тоді «татар піддалося дванадцять тисяч королеві польському», а вказано їм жити «за Дніпром між козаками» [174]. Однак той намір лишився нереалізованим. В «Описі України» Г.-Л. де Боплана тодішній Буджак показано таким, де «сходяться і переховуються бунтівні татари» [175]. Проте можливості для бунту були вичерпані. Між Річчю Посполитою й Османською імперією проліг стабільний кордон, ретельно контрольований з обох сторін.

Одночасно з репресіями прибічників Кантеміра та Інает-Гірея відбулося придушення козацьких повстань, будівництво фортеці Кодак і патрулювання Запорожжя [176]. «Ординація» Війська Запорозького, ухвалена сеймом Речі Посполитої 1638 р., визначала почергове перебування реєстрових козацьких полків на Запорожжі для сторожі від Кримського ханату, запобігання скупченню там непідвладних Варшаві козаків і покарання тих, хто приходив туди без дозволу королівських урядовців [177]. У наступне десятиліття стрімко знизилася активність запорожців у пониззі Дніпра. Чимало їх тоді подалося в Слобідську Україну, на Дон, Яїк, Терек та інші річки степового простору [178].

З боку Кримського ханату десятиліття «золотого спокою» (1638—1648) забезпечувала нова система управління степовим простором, що виникла внаслідок послаблення ногайських кланів і глибшої їх кооптації до кримських еліт. Переслідування ханом Бахадир-Гіреєм (1637—1641) представників Мангит-Мансурського клану й ногайських еліт сприяло відновленню Ширінами втрачених позицій як противаги їм. Перекоп став резиденцією ор-бея; володарі цього рангу перетворилися на четвертих за значенням урядовців у Кримському ханаті (після хана, калги й нурадина), яким були підпорядковані ногайці та кримські чабани в межах Перекопського степу [179]. Ранг ор-бея хани надавали або своїм близьким родичам, або ширінським карачі-бегам. Постійне представництво ханської влади в Буджаку уособлював яли-ага — «начальник побережжя», який резиду-

[173] Blaszczyk A. *Frühneuzeitliche Dimensionen steppennomadischer Gewalt...* S. 419—421.

[174] Бевзо О.А. *Львівський літопис і Острозький літописець.* Київ, 1971. С. 116.

[175] Боплан Г.-Левассер, де. *Опис України...* С. 46.

[176] Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600—1637... P. 305.

[177] Ординация Войска Запорожского реестрового, состоящего на службе Речи Посполитой. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2. Киев, 1896. С. 287—288.

[178] Брехуненко В. *Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст.* Київ, 2011. С. 122—127.

[179] Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка. *ЗООИД*. Одесса, 1879. Т. 11. С. 485.

вав у селищі Ханкишла [180] (нині с. Удобне в Одеській області). А втім, ця система заледве витримувала навантаження припливу ногайських мігрантів і балансувала на межі нового колапсу, потребуючи для свого відновлення війн і самопливних набігів.

Порядкування донських і запорозьких козаків в Азові становило системну загрозу для Кримського ханату й османських володінь на сході Європи. Водночас донці й калмики під тиском з Москви активізували напади на ногайців. Велика Ногайська Орда розкололася на угруповання Урмамет-ули і Тінмамет-ули, що здавна ворогували з Малою Ногайською Ордою. У вересні 1636 р. Тінмамет-ули на чолі з Янмаметом-мурзою (Джан Мамет) розгромили улуси Араслана і Кючука Урмамет-ули. Їхні улусні люди згодом відкочували до Азова й прохали захисту в донських козаків. Взявши аманатів і надавши харчі потерпілим ногайцям, донці спільно з ними рушили на Тінмамет-ули. На початку жовтня донські козаки розбили урмаметівців і відібрали в них тінмаметівських жінок, дітей та майно. Коли ж до місця битви в пониззі Дону підійшла решта тінмаметівських мурз, урмаметівці об'єдналися з ними проти донців. Наближення 10-тисячного війська калги вирішило справу з переходом обох угруповань великоногаїв на кримський бік. Однак чимало «чорних» ногайців, непідвладних мурзам, малими групами втікало в пониззя Дону й заявляло про «повернення» у московитське підданство; більшість великоногаїв тоді кочували біля Кальміусу й Міусу [181].

Відвоювання Азова і зміцнення влади над ногайцями стало головною метою кримського хана Бахадир-Гірея. Урмаметеві намагалися використати кримців у боротьбі з супротивним угрупованням. Хан наказав завести хитливих ногайців у Крим, зламати їхні гарби й розселити по аулах мансурівських мурз. Улітку 1641 р. оттоманські війська невдало штурмували Азов. Щоб не допустити руху ногайців у зворотний бік, Бахадир-Гірей дозволив їм вчинити набіги на володіння Речі Посполитої. Згодом хан приєднався до турецької облоги Азова, маючи під своєю орудою урмаметівців. У жовтні того року Бахадир-Гірей помер, усобиця між ногайцями спалахнула з новою силою [182]. Виснажені тривалою обороною Азова донські й запорозькі козаки пропонували московському цареві прийняти фортецю під свою руку. Однак у Москві відмовили й зосередилися на будівництві Білгородської укріпленої лінії, що істотно ускладнила подальші напади з боку Кримського ханату на Московське царство. У другій половині 1640-х років мережа укріплених ліній на московитському степовому пограниччі стала цілком спроможною нейтралізувати напади кримців [183].

---

[180] Эвлия Челеби. *Книга путешествия...* С. 264.

[181] Донские дела. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией.* Т. 18. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1898. С. 505—509, 511—516, 636—638, 644.

[182] Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в...* С. 283.

[183] Загоровский В.П. *Белгородская черта.* Воронеж, 1969. С. 72—74.

Кримський ханат у боротьбі за панування в Східній Європи в другій половині XVII ст. Повернення Азова Османській імперії влітку 1642 р. призвело до зниження градуса дестабілізації в Кримському ханаті, що її спричиняли ногайські міграції, які посилювали мангит-мансурські клани. Приплив ногайців зі сходу помітно зменшився, але їхній загал, що опинився в кримському підданстві, втративши носіїв вищих титулів (бій, нурадин, кейкуват), а отже, й надулусну організацію, поводився хаотично, легко залучався до конфліктів між кримськими елітами й вимагав поновлення набігів. Клани Мангитів і Мансурів поступилися місцем Ширінам, які відновили своє першорядне становище, втрачене за Кантемір-мурзи й хана Джанібек-Гірея. На початку правління Іслам-Гірея III (1644—1654) спалахнула ворожнеча між родовими й службовими елітами, що скінчилася складним компромісом. Наприкінці 1647 р. представник Ширінського клану Тугай-бег, лідер аристократичної опозиції, здобув ранг ор-бея, а ханський аталик Сефер Ґази-ага був поновлений у статусі візира [184]. Ногайці, що кочували на степовому лівобережжі Дніпра, опинилися в його підпорядкуванні. Загальні обриси політичної архітектури Кримського ханату того року відобразила шертна грамота хана Іслам-Гірея, де зазначені Буджацька орда, «ногайські мурзи і Мансурового роду, і Меншого Ногаю мурзи, котрі в нашій волі, всі мурзи і чорні улусні люди, і азовські татари та черні люди» [185].

Ще одним наслідком відновлення оттоманського владарювання Азовом стало повернення найрадикальнішої частини українського козацтва з Дону на Низ Дніпра. Прийшовши на Запорожжя на початку 1648 р., Богдан Хмельницький застав там січове товариство у кількості, в якій вони не збиралися впродовж десяти років. Надмірна концентрація ногайців і запорожців на степовому пограниччі загрожувала поновити ситуацію попередніх десятиліть. Король Речі Посполитої Владислав IV намагався спрямувати українське козацтво у звичному південному напрямі з наміром створити антиосманський блок спільно з Венеціанською Республікою та Московщиною [186]. Однак внутрішні процеси в Україні визначили протилежний вектор найбільшого козацького виступу, що 1648 р. почався після укладання Б. Хмельницьким союзу з Кримським ханатом.

Перекопський Тугай-бег став найбільшим прихильником союзу з козацькою Україною і дієвим учасником її протистояння з Річчю Посполитою. Основу його війська становили позбавлені надулусної організації кочовики-ногайці, тому й упорядкувати їх можна було не за рахунок внутрішніх ресурсів Кримського ханату, а добуванням воєнної здобичі ззовні. Тодішнє становище як хана, так і нещо-

[184] Ocakli S. *The Relations of the Crimean Khanate with the Ukrainian Cossacks, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy during the Reign of Khan Islam Giray III (1644—1654).* A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Toronto, 2017. P. 26—27, 68.

[185] Бережков М.Н. Крымские шертные грамоты. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 8. Киев, 1894. Отд. 2. С. 45.

[186] Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 179.

давнього лідера опозиційних еліт було хитким. Перший, заледве втримавшись на престолі під час бунту карачейських родин, мусив зважати на заборону оттоманського уряду вступати у конфронтацію з Річчю Посполитою й готувати військо на війну з Венецією на північному заході Балкан, що не обіцяла багатої здобичі. Для другого це було неприйнятним. Отже, прийнявши послів від Богдана Хмельницького, Тугай-бег разом з ними прибув до Бахчисарая й переконав хана всупереч султанському наказу підтримати українських козаків [187].

Зовнішньополітична стратегія Кримського ханату в XVI — першій половині XVII ст. вибудовувалася на принципі вирівнювання балансу сил між Річчю Посполитою й Московщиною, себто спрямування своєї військової й здобичницької активності на ту з конкурентних північних держав, що надмірно посилилася [188]. А втім, цього принципу в Бахчисараї дотримувалися не завжди, через відсутність сталої адміністрації на степовому просторі, потужну інерцію давньої степової традиції та нездоланне протистояння між клановими й службовими елітами. Крім того, ремінісценції «тохтамишевої спадщини» схиляли Гіреїв у східний бік, до відвоювання Астрахані. Максимально сприятлива кон'юнктура в цьому напрямі склалася за часів Смути в Московському царстві. Однак тоді основна маса кочовиків була зосереджена в Буджаку під орудою Кантеміра, який користався з послаблення Московщини, щоб вивести з-під її влади максимальну кількість ногайців, а тогочасна внутрішня криза в Кримському ханаті не сприяла послідовності його зовнішньої політики.

Напередодні революційного протистояння України з Річчю Посполитою спроби санкціонованих ханом набігів на московитські пограниччя не були успішними. Призначення Іслам-Гіреєм III Тугай-бега керувати восьмитисячним військом, наданим на допомогу Хмельницькому, ґрунтувалося на розрахунку, що ту виправу було розпочато без дозволу оттоманського уряду, отже, в разі її невдачі можна було перекласти вину на того донедавна опозиційного ор-бея. Основу зазначеного війська становили ногайці, підвладні йому як ор-беєві, що також певною мірою позбавляло хана відповідальності. Озброєне військо було переважно сагайдаками й шаблями. І тільки після першої перемоги Хмельницького на Жовтих Водах Іслам-Гірей відрядив йому на допомогу численнішу і краще озброєну військову потугу та сам очолив її. Лише з того моменту йшлося про офіційну підтримку українського гетьмана кримським ханом [189].

Риси традиційної стратегії Кримського ханату щодо вирівнювання балансу сил наявні в діях Іслам-Гірея в битвах під Берестечком, Батогом і Жванцем. У першому і третьому випадках він навмисно спричиняв поразки українського війська, а в другому сприяв його перемозі для спростування надмірних наслід-

[187] Ocakli S. *The Relations of the Crimean Khanate with the Ukrainian Cossacks*... P. 68—70.

[188] Греков И.Б. *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV—XVI вв*. Москва, 1963. С. 235—242.

[189] Ocakli S. *The Relations of the Crimean Khanate with the Ukrainian Cossacks*... P. 70—80, 85—87.

ків попередньої невдачі Б. Хмельницького. Щоразу хан дбав про мінімізацію втрат власного війська і максимальну здобич. Кампанія 1648 р. дала кримцям до 100 тис. ясирів, величезну кількість полонених вони здобули під Батогом, а після тієї битви провадили самочинні набіги по обох берегах Дніпра. У липні 1653 р. ханські вояки спустошили околиці Білої Церкви і навіть гетьманські володіння, що наразило їх на запеклу сутичку з козаками. Ор-бей Батирша Ширінський не зміг стримати їх від того. На вимогу гетьмана хан зміг повернути лише 600 полоняників, що зумовило ремство кримців з приводу своїх «збитків». Після поразки козаків під Жванцем польський король Ян II Казимир санкціонував пограбування кримцями всієї підвладної Б. Хмельницькому території. Протидія українського козацтва кримському здобичництву на початку 1654 р. переросла у великі зіткнення. У найбільшому з них козаки знищили до 6 тис. ногайців і захопили в полон ширінського бега [190].

Правління Іслама III Гірея в кримськотатарській історичній традиції названо одним з найуспішніших, коли кримські вояки зазнали найменших втрат, здобули найбільше багатств і покарали ворогів ісламу [191]. Однак політичні наслідки того правління набули загрозливого спрямування після того, як Українська держава потрапила в залежність від Москви. Наступний кримський хан, Мегмед IV Гірей (1654—1666), намагався вирівняти порушений баланс на користь українського гетьмана Івана Виговського у битві 1659 р. під Конотопом.

Наступні українські керманичі намагалися залучати збройні сили Кримського ханату, уклавши з ним договори з граничною регламентацією його здобичницьких практик. Найдокладніше це було прописано в договорі, поданому Петром Іваненком (Петриком) у Кизикермені від імені «Князівства удільного Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового та низового і народу малоросійського» навесні 1692 р. [192] Зміст того договору визначала теза про «одібрання од московської влади Малоросійської України». Стаття сьома передбачала заборону кримцям брати здобич у межах Лівобережного Гетьманату й у Слобідській Україні до виселення звідти козацьких сімей на правий берег Дніпра. Однак під час спільної тогорічної виправи кримці брали в полон не лише московитів, а й українців, при цьому не досягнувши домовленої мети [193]. Спроби гетьмана Пилипа Орлика врахувати досвід попередніх невдач і ще детальніше

[190] Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков. *Доклады и сообщения Института истории СССР*. Москва, 1954. Вып. 2. С. 18—20.

[191] Туранли Ф. *Тюркські джерела до історії України*... С. 76.

[192] Статьи вечного мира княжества удельного Киевского и Черниговского, и всего Войска Запорожского Низового, и народа Малороссийского, с наяснейшим ханом его милостию и со всем Крымом. РГАДА. Ф. 123. Оп. 4. Д. 24: 1693 г. Л. 1—10; Оглоблин О. Договір П. Іваненка (Петрика) з Кримом. *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія.* Київ, 1927. С. 721—735.

[193] Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. С. 185—186.

прописати в договорі відповідні заборони скінчилися тим самим результатом, попри цілеспрямовані зусилля кримських урядовців запобігти несанкціонованим грабункам [194].

Брак розвитку централізованого управління в Кримському ханаті та його багатошарова структура, консервація архаїчних засад його збройних сил і керування ними, загальна нестабільність державної системи, складно інтегрованої до Османської імперії, визначили низьку ефективність кримців у боротьбі за панування в Східній Європі у другій половині XVII ст. Річ Посполита, Український Гетьманат і Московське царство тоді виявилися більш модернізованими державними утвореннями, ніж Кримський ханат. Приєднання Московії до Священної ліги християнських держав 1686 р. завершило формування великого антиосманського фронту, що призвело до серії поразок і територіальних втрат Османів на Балканах, в Україні, зрештою — фортець Кизикермен і Азов, а також спровокувало загрозу вторгнення московитів за підтримки частини українського козацтва до Криму. Водночас тісна політична співпраця козацтва Правобережної України з державою Гіреїв мала своїм результатом появу специфічного козацького анклаву в межах Кримського ханату — Ханської України, що зберігся в наступному столітті й відіграв значну історичну роль, досі ще належно не оцінену.

[194] Субтельний О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* / пер. з англ. В. Кулика. Київ, 1994. С. 80—81.

РОЗДІЛ 34

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ В УМОВАХ КАРЛОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Владислав Грибовський

Формування стабільних кордонів на степовому просторі. Наприкінці 1698 р. у сербському місті Сремскі Карловиці християнські держави, об'єднані в Священну лігу, уклали мирні договори з Османською імперією. Засади Карловицького миру трималися на відмові від риторики війни, зіпертої на релігійні гасла, декларуванні прав християн в ісламській імперії Османів та мусульман у християнських державах, взаємного нагляду за дотриманням їхніх релігійних прав, звільнення рабів-християн і невільників-мусульман, взятих у полон до і під час війни. Встановлення непорушних кордонів, чітке визнання підданства прикордонного люду, запровадження вільної торгівлі й промислів у буферних (нічиїх) зонах проголошувалися важливим підґрунтям майбутнього мирного співіснування. Для південноукраїнських степів це означало заборону здобичництва кримських татар, ногайців, запорозьких і донських козаків, а також регулювання підданства кожного з них. Карловицька система міжнародних відносин взорувалася на ідеали Просвітництва, що заявили про людський намір раціонального врегулювання всієї світобудови.

Договір, підписаний представниками Речі Посполитої 1699 р., передбачав чітке розмежування її кордонів з Кримським ханатом. Оттоманський уряд, визнавши підвладність Варшаві Поділля й Правобережної України, також скасував прерогативи Гіреїв, похідні від «спадщини Чингісхана», що наділяли їх правом стягувати данину й здійснювати набіги на всьому просторі колишнього Улусу Джучі. Той договір зберігав чинність аж до останнього поділу Речі Посполитої 1795 р. 1703 р. польські й турецькі комісари проклали кордон, чинний до 1791 р.; його лінія проходила по р. Кодима, правій притоці Південного Бугу, перетинала Кучманський шлях, тяглася по

р. Мокрий Ягорлик, а від його гирла — вгору по Дністру, що визначав межі підосманської Молдавії [195].

Посланці московського царя на Карловицькому конгресі не дійшли згоди з турецькими представниками й підписали мирний договір у Стамбулі наступного року. Стамбульський мирний договір передбачив перехід Азова з належною до нього округою під владу Москви й прилаштував принципи Карловицької системи до специфіки відносин Османської імперії з Московщиною. Кримський ханат втратив право вимагати від Москви щорічних «споминків» і надавати дозвіл її послам на проїзд до Стамбула. Відтоді Лівобережний Гетьманат і Кримський ханат з ногайськими ордами опинилися в майже однаковому становищі буферних напівдержав з різною мірою порушеним суверенітетом.

У Кримському ханаті були вкрай невдоволені Карловицьким і Стамбульським договорами. Найбільше лихоманило ногайців, які впродовж нескінченних війн XVII ст. у великій кількості зосередилися в Буджаку й прилаштувалися до життя переважно за рахунок воєнної здобичі. Одразу після оголошення Карловицького миру вони напали на володіння Речі Посполитої. Влітку 1699 р. султан Мустафа II видав фірман про розмежування в Молдавії вакуфу Ісакча і «султанських сіл», де оселилися ногайці та звідки вони нападали на молдаван. Там відновили старі межові знаки [196], закладені 1672 р. по «лінії Халіл-паші» (від гирла р. Прут до села Троян, Верхнього Троянового валу і через р. Ботна до гирла р. Бик) [197]. Ця межа офіційно відокремила Буджак від Молдавії. Восени 1700 р. буджацькі ногайці підтримали бунт калги Ґазі-Гірея, з труднощами придушений ханом Девлет-Гіреєм II (1699—1702, перше правління). Одночасно вийшли з послуху адиги (черкеси), об'єднавшись із ногайцями, що кочували на Кубані. Задля їх упокорення з Криму відрядили значні сили [198]. 1701 р. буджацькі ногайці прохали гетьмана Івана Мазепу сприяти їхньому переходу до підданства московського царя або взяти їх під свій захист від кримського хана. У цьому гетьман категорично відмовив [199].

Незабаром Девлет-Гірей-хан сам став бунтівником. Він установив тісні зв'язки із запорожцями й настійливо пропонував Османам поновити війну з Московією, наголошуючи на тому, що її нова фортеця Кам'яний Затон загрожує безпеці Криму, а сам факт її зведення порушує мирний договір. Поява цієї фортеці за кількадесят кілометрів від Січі збурила невдоволення запорожців, що спонукало їх до зближення з кримським ханом. Порта, блокуючи цю небажану для

[195] Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях*: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 284—335.

[196] Gemil T. *Relaţiile ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601—1712).* Bucureşti, 1984. P. 448—459.

[197] Кантемир Д. *Описание Молдавии*. Кишенев, 1973. С. 6.

[198] Hammer J. de. *Histoire de l'empire Ottoman depus son origine jusqu'a nos jours* / Traduite de l'allemand par J.-J. Hellert. T. 13. Paris, 1839. P. 60—61.

[199] Бантыш-Каменский Д.Н. *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.* Киев, 1993. С. 356.

неї схильність Девлет-Гірея-хана до таких дій, позбавила його влади. Він виїхав до Буджаку й оголосив тамтешнім ногайцям про свій намір самочинно здійснити похід проти Московії. Під його рукою швидко зібралося військо, однак йому довелося мати справу не з московитами, а з турецьким контингентом, відрядженим сілістрійським пашею для погамування Буджаку. Московському урядові також довелося докласти чималих зусиль, щоб утримати запорожців під своєю владою і розладнати їхні зв'язки з Кримом [200]. Менш успішними були спроби царя Петра I стримувати бродіння на Дону, Тереку й Нижній Волзі, де невдовзі почались потужні повстання, пов'язані з ситуацією на московсько-османському пограниччі.

Раптове зближення між українським низовим козацтвом, ногайцями та кримцями стало неприємним сюрпризом для Стамбула і Москви. Обидві держави опинилися на межі розладу управління своїми степовими периферіями. Це, в поєднанні з іншими чинниками, спонукало царя і султана посилити співпрацю з демаркації та контролю своїх кордонів, а також до злагодженішої координації своїх дій стосовно мешканців степового порубіжжя. Найпростішою ділянкою для розмежування виявилася територія на схід від російської фортеці Азов. Під час завоювання цього регіону царським військом тамтешнє населення (переважно турки і ногайці) відійшло за р. Єя, до Кубані та в інші райони Османської імперії, тобто це була власне «порожня земля». Сьома стаття Стамбульського договору передбачала процедуру визначення межі: за 10 годин верхової їзди від Азова «рівною риссю». Петро I наказав азовському губернаторові І. Толстому наполягати на тому, щоб закінчити розмежування влітку 1704 р., погоджуватися з більшістю пропозицій турків, водночас домогтися, щоб гирло р. Єя залишилося за Москвою [201]. Комісія з розмежування відрядила до місця проходження майбутнього кордону по три турецьких і московитських представники; 11 жовтня вони з годинниками виїхали на конях з Азова до Єї, перетнули її й зупинилися за три години руху. На визначеній у такий спосіб межі з московитського боку встановили дубовий стовп, обкладений камінням, з залізним хрестом угорі, з турецького — насипали курган. Засідання комісії тривали ще більше тижня, проте через від'їзд турецьких представників акт про встановлення кордонів не було підписано [202].

Розмежування з боку Дніпра виявилося складнішою справою через наявне там черезсмужжя розселення запорожців, ногайців і кримських чабанів, а також протидію Війська Запорозького, кримських і ногайських еліт, боротьбу між прибічниками миру та війни в Стамбулі. Отже, провівши «кількадесят з'їздів і розмов», османський і московський комісари дійшли компромісного рішення про-

[200] Санин О.Г. *Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII в.*: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. С. 88—97.

[201] *Письма и бумаги императора Петра Великаго*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1893. С. 156.

[202] Аваков П.А. *Северо-Восточное Приазовье в составе Российского государства в конце XVII — начале XVIII вв.: завоевание, колонизация и управление*: дис. ... канд. ист. наук. Ростов-на-Дону, 2011. С. 214—215.

класти кордони від того місця, де закінчилося польсько-турецьке розмежування 1703 р., тобто від гирла р. Синюха, але без установлення «явних знаків», як на тому наполягало московське представництво. У володінні Османів лишалися неукріплене «село» й «перевіз» на місці зруйнованої фортеці Кизи-Кермен з умовою вільного користування ними турецьких і московських підданців задля своїх промислів і торговельних справ. Делімітаційна лінія йшла від гирла р. Синюха до урочища Мігія, звідти тяглася по Бугу до р. Ташлик (турецькою — Великий Кайнар), проходила через річки Мертвовод, Єланець (турецькою — Енгулю) в місці його впадіння в р. Інгул, Малий Інгулець по Бекенеському броду, далі — навпростець до гирла р. Кам'янка, правої притоки Дніпра. У такому вигляді кордон між Османською і Московською державами було зафіксовано у «Межовому записі» як остаточний 22 жовтня 1705 р. [203]. Обидва уряди швидко ратифікували те розмежування.

Кордон між Османською та Московською державами здебільшого лишився декларативним, обидві сторони спромоглися контролювати лише окремі його ділянки. Однак і цього було достатньо для створення прецеденту, до якого поверталися знов і знов упродовж усього XVIII ст. Так було закладено початок перетворення степового фронтиру на території, розділені кордонами лінійного типу. Для Кримського ханату це відкривало можливості для посилення влади над ногайцями та запровадження в степу своєї постійної адміністрації. Проте порядкувати степовиками без спрямування їх у набіги все ще лишалося справою неможливою. Каплан-Гірей (1707—1708), маючи репутацію миролюбного хана, мусив 1708 р. організувати похід на Північно-Західний Кавказ задля відволікання своїх підданців від нападів на розмежовані кордони північних сусідів. На Канжальському плато його військо зазнало нищівного розгрому від кабардинців та інших адизьких народів. Як писав 4 грудня молдавський господар Михайло Раковіце, такого приниження «споконвіку в Криму не було»; тоді загинули представники Ширінського клану, «також і з яман-сайдаків перший їхній мурза і з другими вбиті. Заледве хан живим пішов, а шатра його і все, що було з ним привезене, все дісталося в руки черкесів». З цієї причини Каплан-Гірея було позбавлено трону й заслано на о. Родос [204].

Поразка царя Петра I біля р. Прут у липні 1711 р. призвела до втрат Московщиною Запорожжя, Кам'янозатонської, Азовської й Таганрозької фортець, а також правобережжя р. Єя, однак не спричинилася до відмови від принципів, зафіксованих у Карловицькому і Стамбульському договорах. Згідно з російсько-турецьким мирним договором, підписаним в Адріанополі (Едірне) 1713 р., кордони між обома державами також підлягали чіткому розмежуванню. Російсько-турецька межувальна комісія протягом червня — першої половини липня 1714 р.

[203] *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Собр. первое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4. С. 324—326.

[204] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.*: Документы и материалы в трех томах. Т. 3: 1673—1711. Москва, 1970. С. 297—298.

прокладала кордон з лівого берега Дніпра між річками Орель і Самара до ріки Дон. Пограничну лінію в межиріччі Орелі та Самари визначили 5 червня, відрядивши на конях нарочних від обох представництв з «перевіреним годинником» для «находження середини»; знайдену в такий спосіб середину позначили «малим знаком». Російські межувальники відмовлялися від пропозиції турецького представника Ібрагім-ефенді насипати кургани на позначення кордону, відкидали потребу в демаркації, пропонуючи розмежовувати за прикладом 1705 р. На це Ібрагім-ефенді відповів: «якщо нам нині визначати кордон по урочищах, не вчиняючи знаків, то й татари ніколи його дотримуватись не будуть, і будуть називати своєю землею аж до самої Москви». Останній роз'їзд і обмін листами між представництвами відбувся біля р. Дон 18 липня 1714 р. [205] Цей кордон лишався чинним аж до російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Території, що відійшли до Османської імперії, було передано в управління Кримському ханату.

Упродовж другого і третього десятиліть XVIII ст. протидія стабілізації кордонів була пов'язана з діяльністю Бахти-Гірея (?—1729), сина кримського хана Девлет-Гірея II. На початку свого другого правління (1708—1713) Бахти-Гірей став нурадином, а згодом калгою. Девлет-Гірей-хан вплинув на оголошення Османами війни Росії в 1710 р. і став головним координатором дій антиросійських сил, що опинилися після поразки під Полтавою в причорноморських володіннях Османів. Бахти-Гірея вдруге було призначено намісником Кримського ханату на Кубані (вперше це сталося 1700 р.). Як «кубанський султан» він відрядив сина Ігната Нєкрасова, отамана частини донських козаків, що перейшла у кримське підданство, до Бендер для привітання Пилипа Орлика з обранням на гетьмана [206].

На початку 1711 р., одночасно з виступом Пилипа Орлика, Костя Гордієнка, калги Мегмед-Гірея і Юзефа Потоцького на Правобережну Україну, Девлет-Гірей рушив по степовому лівобережжю Дніпра до Воронежа для зруйнування тамтешніх фортець і верфі, звідки московити спускали кораблі по Дону до Азовського моря, загрожуючи безпеці Криму. Мешканці Сергіївської фортеці, що в Присамар'ї, відкрили ворота ханському війську і видали всіх царських службовців. Однак 28 березня хан повернув у Крим через брак фуражу й падіж коней. Між Сергіївською та Богородицькою фортецями Девлет залишив близько 1000 запорожців і кримців, у Сергіївській же лишилося 500 місцевих козаків. Незабаром росіяни повернулися в Присамар'я і зайняли обидві фортеці [207].

Восени Девлет-Гірей організував другий похід на Вороніж. Хан підійшов до Харкова й зупинився, очікуючи на прибуття Бахти-Гірея-султана із зібраним на Кубані військом, але не дочекався й мусив відійти [208]. Бахти-Гірея затримав напад

[205] *Российский государственный архив Военно-морского флота*. Санкт-Петербург. Ф. 233. Оп. 1. Д. 74. Л. 170 об.—186 об.

[206] *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ, 2007. С. 736.

[207] *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1871. С. 706, 713.

[208] Тепкеев В.Т. *Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке (1700—1771 гг.)*: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2005. С. 39.

команди П. Апраксіна і 20 тисяч калмиків на Кубань у серпні-вересні 1711 р. [209]. 6 вересня росіяни й калмики розгромили військо Бахти-Гірея, що складалося з 7 тис. ногайців і 4 тис. козаків-некрасівців [210]. Його розгрому сприяли кабардинці, які шукали зближення з Москвою на противагу Кримському ханату; вони перешкодили з'єднанню з Бахти інших ногайців, що кочували поблизу р. Кубань [211].

Позиції Девлет-Гірея похитнулися через прагнення Порти ізолюватися від європейських справ і якнайшвидше замиритися з Росією. Відтоді почалася самостійна діяльність Бахти-Гірея на Кубані. З небагатьма спільниками він пограбував улуси кубанських мурз, лояльних до поновленого на ханстві Каплан-Гірея (1713—1716), і завдав удару по малоногайських відгалуженнях касаї-улу і каспулат-улу [212]. Згодом Бахти-Гірей вдався до насильницьких згонів підвладних калмикам ногайців. На початку 1715 р. він напав на калмицькі кочів'я під Астраханню, погромив улус хана Аюки, який втратив убитими понад 3 тис. вояків [213]. У такий спосіб Бахти-Гірей вивів 1220 кибиток юртівських татар і ногайців, що кочували в низинах Волги. На Кубань він також перевів до 1 тис. кибиток з улусів Ель-мурзи і Султан-Мамбет-мурзи Тінбаєвих. З Аюкиних володінь було виведено всіх єдисанців і джембуйлуківців — приблизно 10 300 кибиток [214]. Отже, населення «улусу» Бахти-Гірея на Кубані збільшилося на понад 60 тис. осіб.

Однак взаємини Бахти-Гірея з калмиками не були однозначно ворожими. На той час перестарілий калмицький хан Аюка ледве втримував свою владу. 1716 р. частину єдисанців і джембуйлуківців захопили кабардинці й передали калмикам [215]. Проти Бахти-Гірея виступив кримський калга Менглі-Гірей, схиливши до послуху китаї-кипчацьких мурз [216]. Йому вдалося перевести частину єдисанців і джембуйлуківців «у самий Крим і до Дніпра» [217]. Тоді Бахти-Гірей уклав угоду з Аюкою, пообіцявши йому повернути єдисанців і джембуйлуківців в обмін на допомогу в боротьбі з китаї-кипчаками. На початку 1717 р. син Аюки Чакдоржаб рушив на Кубань, погромив китаї-кипчацькі улуси та, за домовленістю з Бахти-Гіреєм, вивів з Кубані єдисанців і джембуйлуківців [218].

---

[209] Бранденург Н. Кубанский поход 1711 года. *Военный сборник*. Кн. 3. Март. Санкт-Петербург, 1867. С. 29—41 (отд. 2).

[210] Санин О.Г. *Отношения России и Украины с Крымским ханством*... С. 181.

[211] *Кабардино-русские отношения в XVI—XVIII вв.:* Документы и материалы в двух томах. Т. 2. Москва, 1957. С. 6—10.

[212] Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. *ЗООИД*. Т. 15. Одесса, 1889. С. 178.

[213] Тепкеев В.Т. Калмыцко-крымские отношения... С. 45.

[214] Архив внешней политики Российской империи (далі — АВПРИ). Ф. 127. Оп. 1: 1754 г. Д. 1. Л. 3 об., 4 —6.

[215] *Кабардино-русские отношения в XVI—XVIII вв.* Т. 2... С. 16.

[216] Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в... С. 178.

[217] АВПРИ. Ф. 127. Оп.1: 1754 г. Д. 1. Л. 6.

[218] Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцов, сочиненое статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года. *Красный архив. Ист. журн*. Москва, 1939. Т. 3 (94). С. 202.

Тайшу Чакдоржаба влаштовувала дальша перспектива співпраці з Бахти-Гіреєм, тож він відмовився від пропозиції кабардинців спільно напасти на нього [219]. Тайша лишив Бахти-Гірею 170 калмиків для допомоги в організації великого набігу на Пензенський і Симбірський повіти. Калмицький хан Аюка, також пов'язаний таємною домовленістю з Бахти-Гіреєм, не чинив йому протидії, попри те, що Калмикія перебувала під російським суверенітетом. Аюка і Чакдоржаб вели стосовно російського сюзерена подвійну гру. З одного боку, в умовах послаблення влади калмицького хана, «підданство» його Росії було вельми бажане, адже, спираючись на російську підтримку, він міг вгамовувати конкурентів. З іншого — фактична незалежність Бахти-Гірея була зручним прикриттям для здійснення набігів на російські околиці.

Бахти-Гірей очолив потужний напад на Воронізьку, Казанську й Нижегородську губернії влітку 1717 р. Російські урядовці надовго запам'ятали цю виправу й згадували про неї щоразу, коли висували претензії Порті. Підставу для того становила не лише належність Бахти до ханської фамілії, а й участь турецьких бешлеїв з гарнізону Азовської фортеці у його заходах. Пізніші його виправи, що відбувалися регулярно до 1722 р., хоч і мали менші масштаб і результат, однак помітно позначилися на дестабілізації управління степовою периферією Російської імперії.

У Бахчисараї та Стамбулі вельми дратувались через Бахти-Гірея. Порта відмовлялась відповідати за його вчинки, а кримські хани намагались нейтралізувати кубанського самовладця в різний спосіб. І все ж частина кримських і ногайських еліт сприймала його за безсумнівного лідера, єдиного представника династії Гіреїв, спроможного на початку XVIII ст. жити трибом давніх, «героїчних» часів. Однак для тих ногайців, що були підвладні калмикам і астраханському губернаторові, він став лиходієм, який брутально використовував їх задля своїх інтересів. Один із очільників астраханських ногайців, ель-мурза Тінбай, у травні 1720 р. скаржився посланцям астраханського губернатора до калмиків на те, що Бахти-Гірей «неволею відігнав» його з підвладними йому людьми на Кубань. Коли ж він повернувся до Астрахані, люди Бахти-Гірея пограбували його «дім і пожитки» (юрту, табуни й стада), забрали його дружину й повелися з нею як з наложницею. Тому ель-мурза мусив податися під захист хана Аюки [220].

Бахти-Гірей став серйозним ворогом для Російської держави. У відповідь на його дошкульні напади цар Петро I розпорядився побудувати Царицинську укріплену лінію в 1718—1720 рр. Аби запобігти подальшим міграціям ногайців на Кубань, а звідти до Криму й Подніпров'я, цар 1721 р. наказав астраханському губернаторові А. Волинському, щоб «джетисани й джембуйлуки всі були розкасовані нарізно по всім калмицьким улусам» [221]. Але в тому «розкасуванні» не був зацікавлений син Аюки Чакдоржаб, який на той час фактично правив Калми-

[219] *Кабардино-русские отношения в XVI—XVIII вв.* Т. 2... С. 19.

[220] Государственный архив Астраханской области (далі — ГААО). Ф. 394. Оп. 1. Д. 14. Л. 39—39 об.

[221] АВПРИ. Ф. 127. Оп. 1: 1754 г. Д. 1. Л. 4 об.

кією. У лютому 1722 р. Чакдоржаб помер, заповівши своїм сімом синам поділити ногайців між собою. Два роки по тому помер і хан Аюка, в Калмикії спалахнула усобиця. Ногайці стали масово відкочовувати на Кубань до Бахти-Гірея.

Карловицький мирний договір хоч і суттєво обмежив право Кримського ханату на власну зовнішню політику, однак уповні не позбавив його спроможності до закордонних зв'язків. 1720 р. до Криму приїздили шведські представники; тоді ж кримський хан жваво контактував із калмицьким ханом, попри підпорядкування останнього монархії Романових [222]. Ані з Петербурга, ані зі Стамбула не могли вплинути на комунікацію цих носіїв найвищих степових титулів, особливо коли йшлося про кочовиків. Ногайці та Бахти-Гірей були тоді на вістрі уваги кримського й калмицького ханів.

Залежність Калмицького ханства від Росії на той час ще була номінальною. Посланці від астраханського губернатора приїздили в калмицькі улуси не інакше як із коштовними дарунками й великою кількістю алкоголю. Так, перекладач і посланець майор Д. Бахмєтєв 10 лютого 1720 р. нагадав астраханському губернаторові А. Волинському, щоб той відпустив із тамтешнього Кружечного двору 10 відер «простого вина» (горілки) для поїздки до калмиків. Він аргументував це тим, що без того «пробути серед таких людей неможливо», тож «для честі й інтересу царської величності пом'януте число відер вина в Астрахані» конче потрібно надати. Минулого року хан Аюка отримав 23 відра «вина», а пізніше ще чотири і три [223]. Отже, калмицькі еліти спілкувались із російськими емісарами не завжди на тверезу голову.

Мало зважаючи на укладені Росією міжнародні договори, калмики продовжували нападати на підвладне Кримському ханату правобережжя Кубані. Навесні 1720 р. до хана Аюки приїздили двоє посланців від султан-ули (одне з відгалужень Малого Ногаю) «для вибору в калмиків кубанського ясиря». З іншої частини Прикубання прибув ногайський Житил-мурза з клопотанням за єдисанців і джембуйлуковців, які «здавна жили на Кубані, щоб віддали їх назад». Калмицький хан відмовив і, замість того, «щоб помиритися вічним миром, ...миру не вчинив». Підвладні йому люди відганяли коней і худобу місцевих російських урядовців, наприклад, коменданта Червоного Яру та його службовців. Ці напади мали традиційну назву «баранта», що позначала позбавлене політичного сенсу здобичництво [224].

Правителі Бахчисарая намагалися якнайшвидше переводити ногайських мігрантів з Кубані до Криму, аби не допустити чергового посилення там Бахти-Гірея й зворотної міграції ногайців до Астрахані. Для їх переправи через Керченську протоку 1723 р. відрядили нурадина з п'ятитисячним військом. Йому вдалося забрати з Тамані тільки кипчацьких ногайців і близько тисячі єдисанців. Від кипчаків відійшли китаї, які спільно з єдисанцями й джембуйлуківцями, за-

[222] ГААО. Ф. 394. Оп. 1. Д. 14. Л. 18 об.
[223] Там само. Л. 42—42 зв.
[224] Там само. Л. 20—20 об., 47, 48.

гальним числом до 10 тис. кибиток, відкочували до Азовської фортеці, під турецький захист. Згодом Бахти-Гірей умовив китаї-кипчаків повернутися з Азова на Кубань і знову зібрав навколо себе чимало ногайців [225]. Він підтримав заколот Джан-Теміра Ширінського, спрямований спершу проти хана Сеадет-Гірея, а згодом його наступника — Менглі-Гірея II, інтронізованого 1724 р. Біля Перекопа зібралося до 40 тис. кримських татар і ногайців, які заявили про солідарність з Бахти-Гіреєм [226], що з Кубані привів у Крим майже 7 тис. ногайських переселенців, яким з уже оселеними там раніше однородцями дозволили кочувати на кримському боці Дніпра, «по Дніпру й Калакичкарами[,] по Каланчаку». У березні 1725 р. їх нарахували понад 20 тис. осіб, а в травні — близько 40 тисяч [227]. І цього разу Бахти-Гірей залучив калмиків до своїх заходів: попрохав військової допомоги в Дондук-Омбо, Дондук-Даша й ханші Дарма-Бала. Як і 1717 р., він пообіцяв калмикам повернути всіх підвладних йому єдисанців і джембуйлуківців. Однак ці його наміри не були реалізовані через протидію оттоманського уряду. Уникаючи переслідування, Джан-Темір у другій половині 1725 р. утік з Криму на Кубань, де вже переховувався Бахти-Гірей; слідом за ними рушив Менглі-Гірей-хан, заручившись військовою та дипломатичною підтримкою від Порти. Офіційний Стамбул сповістив Петербург про заходи з нейтралізації Бахти-Гірея. Військо його і Джан-Теміра було розбите, а самі вони втекли до Малої Кабарди [228].

Тривале випадіння правобережжя Кубані з-під контролю Бахчисарая складним причиново-наслідковим ланцюгом пов'язалось із ускладненням ситуації в Буджаку. Після переходу молдавського господаря Дмитра Кантемира на бік царя Петра I, мурзи Буджацької орди 1711 р. вимагали від Бахчисарая й Стамбула більшої «волі», в обмін на свою лояльність. Буджацькі ногайці спустошували молдавські землі й розселилися далеко за «межі Халіл-паші». Війни Османської імперії з Венецією та імперією Габсбургів (1714—1718) ще більше розладнали контроль Буджаку.

Після укладання Пожаревацького миру турецькі й кримські урядовці зайнялись відновленням управління в регіоні, придушуючи заколоти буджаківців і виселяючи їх з Молдавії. На цьому наполягали з Варшави, посилаючись на Карловицький договір. На північ від «межі Халіл-паші», в межиріччі Прута й Дністра, для розселення буджацьких ногайців виділили зону завширшки з дві години пішого ходу. Скориставшись ускладненнями кримського хана на Кубані, молдавський господар Михайло Раковіце 1719 р. домігся відновлення «межі Халіл-паші». Однак новий приплив ногайців до причорноморських степів у 1723—1724 рр. змушував буджаківців вимагати повернення «двогодинної

[225] *Российский государственный военно-исторический архив*. Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 3. Л. 206.

[226] Санин О.Г. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* С. 326—327.

[227] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских козаков.* Т. 2. Владимир, 1903. С. 1110, 1113—1114.

[228] Батыров В.В. Кубанский правитель Бахты Гирей Салтан во взаимоотношениях с Калмыцким и Крымским ханствами. *Сарепта: Ист.-этногр. вестник.* Волгоград, 2006. С. 42.

зони». Калга Адил-Гірей тоді прибув у Буджак задля погамування конфлікту. 1727 р. буджаківцям надали землю поблизу турецьких фортець Аккерман та Ізмаїл, що частково вирішило проблему. Проте позбавлення Адил-Гірея рангу калги спонукало його стати на чолі повстання буджацьких ногайців, що вже давно визрівало. Маючи розрахунок на детронізацію хана Менглі II Гірея, він разгромив загін яли-аги біля селища Ханкишла. Очаківський паша спрямував проти Адил-Гірея ногайців «яман-саадак» [229]. Яман-сагайдаків передали під командування нового калги Тохтамиш-Гірая. Молдавський господар Григорій Гика, залучений до участі в придушенні повстання, витіснив буджаківців до «межі Халіл-паші» 1728 р. Але пізніше їм дозволили зайняти окремі місця в межах «двохгодинної зони» на правах оренди [230].

1727 р. єдисанці та джембуйлуківці ще раз стали основою війська Бахти-Гірея, який востаннє закріпився на Кубані. Як найбільший чинник дестабілізації кордонів Османської та Російської імперій він спровокував російський, турецький і кримський уряди на об'єднання зусиль задля його усунення й погамування мешканців степового пограниччя [231]. Бахти-Гірея підтримали деякі мурзи Кубанської орди і кабардинський володар Арслан-бек Кайтукін. Однак під час походу на Кабарду 1729 р. Бахти-Гірей загинув у дрібній сутичці [232]. У Бахчисараї, Стамбулі й Петербурзі не приховували радощів з цього приводу.

Станом на березень-травень 1725 р. переведені з Кубані ногайці кочували на просторі від Кизикермена до Олешківської Січі, поблизу Перекопа, біля Качкар та Каланчака, а також уздовж р. Конка і впритул до російського кордону між Оріллю та Самарою. Частина їх перейшла на правий берег Дніпра і розташувалася поблизу Старої Січі. Стрімке розселення ногайців у давніх козацьких займищах спонукало запорожців скаржитися кримському ханові [233]. 1728 р. єдисанців та джембуйлуківців знову було розміщено в причорноморських степах, кримський хан дозволив їм безборонно займати землі запорожців. У лютому 1734 р. ногайці оселилися в Кодаку для сторожової служби й перешкоди зв'язку запорожців з російською прикордонною адміністрацією. Напад кодацьких ногайців на село Биркут Полтавського полку [234] став підставою для оголошення Російською імперією війни Османам 1735 р. Повернення запорожців до російського підданства

[229] У перекладі — «погані сагайдаки». Так називали ногайців, які мешкали поблизу турецьких фортець, перебували під владою тамтешніх командирів і збирались на їхню вимогу у військові загони як допоміжна легкоозброєна кіннота.

[230] Хайдарлы Д.И. Молдавия и Крымское ханство (1718—1774 гг.). *Stratum plus*. Кишинев, 2005. № 6. С. 249—264.

[231] Gökbilgin Ö., Desaive D. Le khanat de Crimeè et les campagnes militaires de l'empire Ottoman fin du XVIIe — debute du XVIIIe sicle. 1687—1736. *Cahers du monde Russe et Sovietique. Sorbonne*. V. 11. No. 1. 1970. P. 116.

[232] Описание калмыцких народов... С. 231—232.

[233] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских козаков.* Т. 2... С. 1113—1114.

[234] *Архів Коша Нової Запорозької Січі.* Корпус документів. 1734—1775. Т. 1. Київ, 1998. С. 53—54, 72.

відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ногайцями за територію [235]. Між запорожцями і ногайцями часто точились сутички та взаємні пограбування [236].

Війна Османської та Російської імперій 1735—1739 рр. підбила підсумок тим суперечностям між спільнотами обох сторін степового пограниччя, що накопичились упродовж трьох десятиліть. Степова людність, присилувана до стабільних кордонів та накинутої ззовні регламентації, охоче долучилась до війни, сподіваючись завдяки фізичному знищенню супротивника збільшити власний життєвий простір.

Кримський ханат у війні Османської та Російської імперій 1735—1739 рр. Вдавшись до активних нападів, запорожці витіснили ногайців зі своїх давніх угідь. Біля річок Кінська, Молочні Води і Терса розташувалися аули, підвладні єдисанському мурзі Султан-Мамбету; кількість його улусного населення оцінювали у 20—30 тис. сімей (понад 120 тис. осіб). Улітку 1735 р. Султан-Мамбет кочував біля річки Токмак. Ногайці тоді не стереглися запорожців, вважаючи, що перебувають на достатній віддалі від їхніх володінь [237]. Чергове ускладнення відносин з ханськими урядовцями навесні того року спонукало їх сповістити запорозьке козацтво про своє бажання перейти до російського підданства [238].

Воєнні дії розпочала Російська імперія, безцеремонно скориставшись відсутністю в Криму хана Каплан-Гірея, який з військом виступив на Північно-Східний Кавказ для участі у війні Османської імперії проти Персії. Тоді, за свідченням полоненого ногайця Есен-Алі, «з ханом кримським війська їхнього, ногайського, пішло десять тисяч, а з Криму ...всіх поголовно [хан] з собою забрав, і нині в Криму мало оружних людей зосталось». За іншими, вірогіднішими відомостями, з ногайців «Мамбетового аулу» хан зібрав півтори тисячі вояків, а в Криму — «з кожної мечеті по два чоловіка, всього з сорока тисяч мечетей — вісімдесят тисяч». Для підтвердження своїх мирних намірів щодо запорожців Султан-Мамбет 2 жовтня відрядив на Січ Кара-Мамбет-муллу для домовленості про відшкодування збитків від взаємних нападів. Запідозривши того в шпигунстві, кошовий отаман Іван Малашевич заарештував і передав посланця російському генерал-лейтенантові М. Леонтьєву, який у той самий час здійснював перехід степовим лівобережжям до Криму. Просуваючись зайнятими ногайцями степами, російське військо громило їхні кочові аули. Як свідчив полонений ногаєць Есен-Алі, в його кочовій групі було «кибиток півтори сотні, в них чоловічої і жіночої статі й дітей з чотириста, котрі всі, сподівається, забрані [в полон], у тому числі й декілька переколоті». Це був перший акт нападу без оголошення війни, вчинений російським імперством на території Кримського ханату в посткарловицький

[235] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских козаков.* Т. 2... С. 1144.

[236] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів.* 1734—1775. Т. 1... С. 88.

[237] РГАДА. Ф. 177. Оп. 1: 1735 г. Д. 34. Л. 22, 25—26, 29—29 об.

[238] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.* Дніпропетровськ, 1994. С. 351.

період. Як стверджував полонений Кара-Мамбет-мула, в Криму не мали жодної гадки про виступ російського війська [239].

Заскочені зненацька, ногайці спромоглися на спорадичний збройний опір [240]. У жовтні 1735 р. російське військо не наважилося на проникнення в глиб Кримського півострова. Раннє настання холодів, брак води й фуражу змусили М. Леонтьєва «повернутися назад в Україну». Його 28-тисячний корпус утратив від хвороб і холоду понад 9 тис. вояків, не наразившись на організований опір. Запорожці здійснили самостійні виправи в межиріччі Рогачика й Білозерки, розбили кілька невеликих ногайських загонів, захопили чимало полонених та здобичі [241].

Каплан-Гірей-хан на той час утретє правив Кримським ханатом (1730—1736), переживши сором поразки в Канжальській битві. Він поспіхом повернувся з Кавказу й оголосив загальну мобілізацію у своїй державі. Навесні наступного року російська армія вдруге виступила в кримському напрямі, 30 квітня 1736 р. підійшла до р. Білозерка, де до неї приєдналося понад 3 тис. запорожців. 8 червня військо Каплан-Гірея-хана було помічено в урочищі Чорна Долина, за 20 верст від білозерського табору росіян, «з усіма татарськими князями, з усією зібраною в Криму, як старих і малих, поголовною силою, що сягала більше ста тисяч»; усі особи чоловічої статі, старші семи років, мусили взятися за зброю й сісти на коней [242].

Російські загони, попри переважання сил кримців, легко маневрували, ефективно застосовуючи артилерію й рушничний бій. Перевага в озброєнні дала змогу росіянам заволодіти ініціативою й лишитися недосяжними для швидкої, сміливої, але недостатньо озброєної та керованої кінноти ногайців і кримських татар. Для українських козаків участь у тому поході стала згубною. Після першої великої сутички з кримцями багато їх до збірного пункту «не явилося, які побиті або в полон взяті, а чи додому пішли — невідомо» [243]. Запорожців же було поставлено в умови, що спонукали до дієвої участі, дбаючи про «прощення вини» за підтримку гетьмана Мазепи та перебування в кримському підданстві. У поході на Крим вони слугували за провідників і розвідників, перебуваючи в авангарді.

Шлях російській армії до Криму заступала розгалужена система фортифікацій біля Перекопа. Каплан-Гірей спромігся організувати роботи з укріплення Перекопської фортеці та посилення її гарнізону вояками з турецького флоту. Утім, їхні переважно мідні гармати, що часто розривалися від інтенсивної пальби, поступалися російській артилерії, тож це позначилося на ефективності оборони. Вдавшись до відволікального артобстрілу й імітації атаки з одного флангу, росіяни в ніч з 19 на 20 червня пішли на штурм з іншого боку й захопили головні пункти оборони. Турецький гарнізон капітулював на почесних умовах, отри-

[239] РГАДА. Ф. 177. Оп. 1: 1735 г. Д. 34. Л. 22, 25, 29 об.

[240] *Журналы Крымских походов российской армии 1735—1738 гг.*: Сб. документов / сост., вступ. статья, археогр. введение, передача текста, ком. и указатели П.А. Авакова; отв. ред. И.О. Тюменцев. Ростов-на-Дону, 2017. С. 55.

[241] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі*... С. 271—272.

[242] *Журналы Крымских походов российской армии*... С. 59, 60.

[243] Там само. С. 50.

мавши запевнення генерал-фельдмаршала Б.-К. фон Мініха, що з ними не будуть поводитися як із військовополоненими, доправлять до найближчого порту для виїзду на батьківщину й повернуть зброю; вони ж дали слово, що впродовж року не воюватимуть проти Росії. Однак Мініх слова свого не дотримав і обернув їх на бранців [244].

Каплан-Ґірей кинув усі сили проти російської армії, щойно вона виступила з Перекопа в Крим. Однак його військо було безсилим щодо російської артилерії, тож кримцям тільки й лишалося, що засипати колодязі, нищити фураж і продовольство. Їхні ж нечисленні спроби застосувати власні гармати наражалися на більш потужний артилерійський вогонь росіян. Запорозькі й донські козаки дуже прислужилися російській армії: вони швидко потрапляли туди, куди неповоротка російська піхота (особливо небезпечними для кримців були гренадери) та драгуни не могли вчасно прибути. 30 червня запорожці спільно з донцями та російськими гусарами вночі розгромили табір калги-султана, захопили його клейноди і вбили кілька сотень кримців. 5 червня запорозькі й донські козаки разом з російськими гренадерами вибили з міста Ґезлев залишки кримців і турків. На марші до Бахчисарая запорожців, які їхали на конях, було оточено й атаковано, але вони завзято відбивалися й відігнали кримців за підтримки російських гармат [245].

Кримський хан не залишав керівництва відчайдушним спротивом, очікуючи на прибуття турецької підмоги в кримські порти. Від турецького султана він отримав шапку, оздоблену діамантами, коштовний одяг, шаблю й гроші на продовження боротьби. Його гарем і майно були розміщені на чотирьох кораблях у Балаклаві, готових відплисти до Стамбула. Однак оттоманський уряд не дозволяв евакуацію його родини, як і сімей кримської знаті, заборонив використовувати задля того кораблі, аби спонукати кримців боронитися до останнього. Мешканці Криму перевезли пожитки в гори й полишали свої оселі. 17 червня спалахнули бої за Бахчисарай. Оборонці кримської столиці добре пошарпали нападників, однак і самі зазнали великих втрат. Б.-К. Мініх засвідчив, що «немале число тіл татарських, хоча вони, ...не лишаючи нікого, вбитих і поранених увозять, на місці бойовища знайдено». Брутальне руйнування Бахчисарая він пояснив тим, що його вояки були вкрай роз'ятрені боєм — «так розсерджені, що втримати [їх] було неможливо, і четверть міста та ханські палати, окрім цвинтаря і лазень, згоріли» [246]. Інший німецький генерал на російській службі з жалем писав про руйнування цього незахищеного фортечними мурами міста, «гарних і вельми ошатних будинків» ханського палацу, як і про те, що третина помешкань у Бахчисараї належала православним грекам; згадав він і про знищення дому та бібліотеки єзуїтської місії [247].

[244] Там само. С. 61—63, 64, 70, 72.

[245] *Журналы Крымских походов российской армии*... С. 66, 68, 69, 71, 76. Скальковський А.О. *Історія Нової Січі*... С. 273.

[246] *Журналы Крымских походов российской армии*... С. 72—74

[247] *Записки Манштейна о России. 1727—1744*. Санкт-Петербург, 1875. С. 84.

В останній декаді липня 1736 р. російська армія залишила Крим і рушила до Очакова. Кримські міста і села зазнали великих руйнувань, було підірвано укріплення Перекопу. На початку 1737 р. новий кримський хан Фетіх II Гірей повів кримських татар і ногайців на Присамар'я, аби помститися за минулорічний погром Криму. Перетнувши Українську укріплену лінію, хан напав на Полтавський полк, оточив і знищив команду генерал-майора Ю. Леслі [248] та захопив багато полонених [249]. Запорожці ж не припиняли нападати на ногайців за кожної зручної нагоди, причому не лише вдаючись до їх грабунку, а й до нищення майна та вбивств [250].

У Правобережній Україні бойові дії за участі українського козацтва велися ще з часів війни за польську спадщину (1733—1735), що згодом поєдналася з російсько-турецькою війною. Російська армія безперешкодно перетинала кордони Речі Посполитої, прямуючи до турецької фортеці Хотин та проти кримських військ у Побужжі й Подністров'ї. Кровопролитні бої на степовому пограниччі між Бугом та Дністром відбулися влітку 1738 р. 30 червня «буджацькі й білгородські та ногайські татари» з невеликим турецьким загоном під командуванням «білогородського султана-сераскера і паші» переправилися через гирло р. Кодима для удару по правому флангу росіян. Маневри обох ворогуючих сторін відбувались на великій території. Росіяни застосовували артилерію щоразу, коли кримці підступали до їхнього табору, оточеного рогатками й вагенбургом. Кримці запалили степ, щоб перешкодити супротивнику перейти в атаку, однак бомби гренадерів і картечна пальба щоразу визначали результати баталій на користь росіян.

П'ять років виснажливої війни не принесли її учасникам вагомого зиску. 18 вересня 1739 р. у сербському місті Белград було підписано російсько-турецьку мирну угоду, що підтверджувала і деталізувала основні принципи Карловицького й Стамбульського мирних договорів. На позір ситуація була «відіграна» до стану 1705 р., навіть з близькими до того часу конфігураціями кордонів Російської та Османської імперій. З тією, однак, відміною, що обидві ці держави, не маючи сили на реванш, виявили однакове зацікавлення в існуванні стабільних кордонів між ними на довгу перспективу. Новим було і те, що Белградський договір передбачив виокремлення бар'єрних земель, візуальне позначення лінії кордону, безвикупне повернення полонених «з обох сторін за всяких випадків побраних», вільний перетин кордону підданими обох імперій «с проїжджими грамотами, тільки б справи свої мирно творили». Договір окремо наголошував на непорушності підданства ногайців стосовно Кримського ханату, а запорожців — стосовно російської монархії. Обидві сторони зобов'язалися не допускати змін підданства мешканців обох сторін прикордоння, за винятком релігійної конверсії окремих осіб. Означе-

[248] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі*... С. 275.

[249] Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в... С. 212.

[250] *Журналы Крымских походов российской армии*... С. 167.

но заборону кожній з договірних сторін переховувати втікачів, приписано їх «негайно видавати або, щонайменше, ...геть висилати» [251].

У статті 10-й договору було спеціально прописано засади вирішення суперечок між населенням прикордоння. Також уточнено, що всі ускладнення відносин і місцеві конфлікти мають бути вирішені прикордонними губернаторами. Ніська конвенція, укладена 3 жовтня 1739 р., деталізувала способи визначення кордонів, керуючись прагненням звести до мінімуму конфліктні ситуації у порубіжній зоні. 1742 р. російсько-турецька комісія визначила лінію кордону, позначену візуальними знаками — курганами, засіками тощо. Кордон проходив по річках Берда і Конка до місця впадіння останньої в Дніпро, далі — вниз по головному руслу Дніпра, через плавні до гирла р. Кам'янка, піднімався до її верхів'я й пролягав по степу до польського кордону, що закінчувався в місці впадіння річки Кодима у Південний Буг [252]. Лише за умов такого розмежування і жорсткої фіксації підданства мешканців степового порубіжжя могла настати певна стабілізація меж розселення ногайців.

Система управління в Кримському ханаті в 1739—1768 рр. Під час війни 1735—1739 рр. кримським ханам вдалося устійнити посади сераскер-султанів у ногайських ордах. У Буджаку запровадження постійної ханської адміністрації почалося ще в 1640-х роках. На початку XVIII ст. нараховували до 120 тис. буджацьких ногайців, охоплених системою управління під назвою *Bucak Seraskerliği* — «буджацьке сераскерство» [253]. Однак урядування сераскерів виникло не водночас, його впроваджували протягом усієї першої третини XVIII ст., долаючи спротив буджацьких ногайців.

Одна з перших згадок сераскера в Буджаку припадає на час кримського походу на Правобережну Україну 1711 р. — це ранг сераскера тоді отримав калга Мегмед-Гірей-султан. У джерелах, що стосувалися врегулювання відносин між Молдавією і буджацькими ногайцями, фігурували посадові особи в чині яли-аги, зокрема, 1719 р. був згаданий Джемаль-ага, в 1727 р. — Алі-ага [254]. Про «уряд яли в Буджаку» писав французький консул у Криму К.-Ш. де Пейссонель у середині XVIII ст. [255]. Отже, урядування ханського «начальника побережжя», започатковане після усунення Кантемір-мурзи, лишалося й після упровадження сераскерства в Буджаку.

Під час придушення заколоту Адил-Гірея ранг сераскерів надали пашам Хотина, Ніша, Аккермана й інших турецьких фортець. Згодом «сераскером над усіма» був оголошений хан Менглі-Гірей, котрий передав ці повноваження до калги

[251] *ПСЗРИ*. Собр. первое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10. С. 899—902, 904.

[252] Инструмент разграничения земель между Россиею и Портою в 1742 году. *ЗООИД*. Т. 2. С. 834—835.

[253] Башер А. Проживание татар в ареале Буджака в османский период. *Авдарма. 450 лет истории. 1563 — 2013. Прошлое, настоящее, будущее.* Кишинев, 2015. С. 70.

[254] Хайдарлы Д.И. Молдавия и Крымское ханство... С. 253, 256.

[255] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии*... С. 27.

Тохтамиша [256]. Цей випадок став прецедентом для призначення постійних намісників краю з числа кримських султанів, наділених рангом «сераскер-султана буджакського». 5 січня 1739 р. кримський хан спеціально приїздив у Буджак задля усунення попереднього сераскера й призначення нового [257]. У липні 1739 р. краєм порядкував «султан Іслам Гірей, нурадин і сераскер буджацький» [258]. Отже, чинна в попередні століття практика відрядження кримськими ханами калги або нурадина до Буджака з метою організації походу або придушення ногайського повстання була змінена запровадженням постійної рангової позиції сераскер-султана. Щойно згаданий Іслам-Гірей ще поєднував ранги нурадина й сераскера, але його наступники не завжди мали таке поєднання. Запровадження сераскерства в Буджаку та синхронно з цим і на Кубані визначило подальше найменування окремих відгалужень ногайців як осібних орд. Великий кочівницький колектив під управлінням султана-чингізида, за традицією, мав називатися ордою.

На початку XVIII ст. межиріччя Кубані та Єї являло собою складне переплетіння османських і кримських володінь, а також земель, контрольованих ногайськими й адигськими елітами, різною мірою підвладними Стамбулу й Бахчисараю. Східні межі Кримського ханату, його кавказькі володіння з кінця XVI ст. були заселені переважно відгалуженнями Малого Ногаю (касаї-ули, каспулат-ули, навруз-ули). У другій половині XVIII ст. вони кочували біля берегів середньої течії Кубані, верхів'я Манича й низини Лаби [259]. На нижній течії Кубані кочували улуногаї, тобто відгалуження великоногаїв [260]. У трактаті Ахмеда Ресмі-ефенді (між 1708 і 1711 рр.) згадано перебування біля турецьких фортець Тамань і Темрюк до 500 осіб «ямансаадак ногайли», які «живуть в абазинських і черкеських беїв». Як яман-сагайдаки були зазначені 8 тис. осіб «племені джедисан» (єдисанських ногайців), розташованих поблизу тих саме фортець. Біля фортеці Ачуїв зауважені 2 тис. ногайців «іштерек-оглу», а від Кубані до Ачуїва — до 6 тис. осіб «племені кипчак» і далі до Азова — 5 тис. кочовиків «племені китай». Яман-сагайдаки отримували «вояцьку платню», хоча часто «переходили на бік ворога». Поруч них жили донські козаки-старообрядці («ахреяни»), які наприкінці XVII ст. вийшли з-під влади монархії Романових і перемістилися на Кубань, у кримське підданство. Через конфлікт із яман-сагайдаками їх згодом переселили з Копила (резиденція ханських намісників) до Темрюка, в місцевість Хан-Тепе («ханський пагорб») [261]. Яман-сагайдаків від решти ногайців відрізняло перебування під владою началь-

[256] Хайдарлы Д.И. Молдавия и Крымское ханство... С. 258—259.

[257] Там само. С. 268—269.

[258] Biblioteka Czartoryskich. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich, 1699—1756. T. 1. Cz. 2. Rps 617. S. 1.

[259] Описание Кубани. *Собрание сочинений, выбранных из «Месяцесловов» за разные годы*. Ч. 7. Санкт-Петербург, 1791. С. 141—142.

[260] Брун Ф. *Крым в половине XVIII столетия*. Одесса, 1867. С. 7.

[261] Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* Т. 2. Москва, 1969. С. 124—130.

ників турецьких фортець. Більша ж частина кубанських ногайців визнавала владу кримських ханів. Однак на їхні відносини з Бахчисараєм впливали зв'язки з адигськими елітами. Турецький самовидець Евлія Челебі зауважив, що прийшлі з-за Волги ногайці «побратались» з черкесами й оселились на їхні землі [262].

Строкатості кубанському черезсмужжю додали міграції донських козаків-старообрядців, які створювали мережу власних станиць і городків у низинах Кубані. У місті Копил 1702 р. жило більше сотні «ахреян»; їхні представники клопотали в хана про надання їм землі й захисту від кубанських ногайців. Головним їхнім городком став Хан-Тепе (Хан-Тюбе), розташований на відстані чотирьох годин кінської їзди від турецької фортеці Темрюк. Після придушення повстання на Дону під проводом Кіндрата Булавіна 1708 р. на Кубань перейшло чимало донців на чолі з Ігнатом Некрасовим, старообрядців-липованів. Унаслідок того виникло Кубанське (ханське) козаче військо, що посилило владу Бахчисарая над цим неспокійним краєм [263].

Фортеця Копил, оснащена невеликим земляним і дерев'яним укріпленням, з кінця XVI ст. слугувала за форпост Кримського ханату на Північно-Західному Кавказі. Засади функціонування тамтешньої адміністрації досі не з'ясовані, хоча відомо, що кримські хани під час своїх виправ на Кавказ зупинялись у ньому задля устійнення своєї влади в регіоні. Хан Ґазі-Ґірей Бора 1607 р. перебував у тій фортеці для впокорення черкесів й отримання від них присяги на підданство [264]. 1711 р. астраханський губернатор П. Апраксін спільно з калмиками вщент поруйнував ханські володіння на Кубані й завдав удару по Копилу [265]. Згодом місто відновилось, лишаючись резиденцією самочинного правителя Кубані Бахти-Ґірея [266].

Кубань і Буджак до кінця першої третини XVIII ст. перебували під ситуативним управлінням кримських калги- і нурадин-султанів, до того ж їх відряджали з Бахчисарая до цих регіонів без уваги до їхніх статусних позицій. Зокрема, 1699 р. Кубанським краєм управляв калга Шахбаз-Ґірей, убитий наприкінці того року кимось із адигів. Нурадин Ґазі-Ґірей прибув йому на зміну й для розслідування його вбивства. Наступного року Ґазі-Ґірея позбавили рангу калги й відрядили до Буджака, де він підняв ногайців на повстання. Його наступник Шагин-Ґірей як нурадин недовго порядкував на Кубані й лишився там «не при ділі замість заслання» [267]. Натомість намісником Кубані був призначений новий нурадин Каплан-Ґірей.

[262] Анчабадзе Г.З. Эвлия Челеби о закубанских ногайцах. *Тюркологический сборник*. Москва, 1978. С. 20.

[263] Сень Д.В. «Крымской хан принял их ... с великою любовью»: казачество Крымского ханства (Кубани) в конце XVII—XVIII в. *Казачество в тюркском и славянском мирах*. Казань, 2018. С. 495—505.

[264] Лопин К.Б. Эски-Копыл — исчезнувший город-крепость нового времени на Кубани. *Вестник Краснодарского регионального отделения РГО*. Вып. 11. Краснодар, 2021. С. 376.

[265] Бранденбург Н. Кубанський поход 1711 года. *Военный сборник*. 1867. № 3. Отд. 3. С. 29—43.

[266] Кочекаев Б.-А.Б. *Ногайско-русские отношения в XV—XVIII вв*. Алма-Ата, 1988. С. 133.

[267] РГАДА. Ф. 123. Оп. 1. 1699 г. Д. 2. Л. 10.

На Кубані перебувала велика кількість обділених рангами кримських султанів та їхніх нащадків. Вони не знаходили собі місця в Криму, часто ставали в різку опозицію до чинних ханів або взагалі поривали зв'язок з кримськими елітами й занурювались у вир кавказького життя. В адигському світі їх називали хануко («сини хана»). Зберігаючи фамільне ім'я Гірей, вони родичались із адигськими елітами. Однак їхній матеріальний статок не був пов'язаний із місцевими ресурсами і не становив вагомої спадщини, тому й переважно залежав від їхньої здатності організовувати вдалі набіги і завдяки їм формувати власні мережі друзів і клієнтів. Тож хануко вдавались до традиційного степового козакування, хоча воно вже мало інші, специфічно кавказькі назви, як-от зэкІуэ [268]. До участі у набігах вони залучали будь-кого з кавказьких еліт чи «вільних людей» з-поміж ногайців і адигів на добровільній основі [269]. Репутація вдалого здобичника й справедливого розподільника здобичі складала їхній головний політичний капітал, який вони, за сприятливого збігу обставин, мали змогу конвертувати в офіційний владний статус. Найуспішнішим серед них був Бахти-Гірей, який за правління свого батька Девлет-Гірея отримував ранги нурадина й калги та був офіційним ханським намісником Північно-Західного Кавказу.

У період між війнами 1735—1739 і 1768—1774 рр. правобережжя Кубані лишалось для Кримського ханату ще проблемнішим за Буджак регіоном. На Кубані інститут сераскерства устійнювався слабше, ніж у інших підвладних Бахчисараю степових регіонах. Що далі на схід від Азовського моря, то примарнішою ставала влада кримських ханів і врешті згасала в мінливій зоні впливу кабардинських князів-пши та узденів. Різноманітні адигські народи й спільноти, узагальнено названі черкесами, були пов'язані з кримськими ханами й султанами складним патрон-клієнтським зв'язком, що формувався через звичай аталицтва й здобичницьке молодецтво молодих кримських султанів. Регіональне представництво державної влади тут лишалось у межах зародкової форми. Влада ханського намісника на Кубані цілковито залежала від сили його особистості та ефективності персональної патрон-клієнтської мережі.

1736 р. донські козаки й калмики зруйнували місто Копил, позбавивши ханського намісника резиденції; мешканці Копила або потрапили в полон до калмиків, або розбіглися. Того ж року російські війська здобули турецьку фортецю Азов. Евакуйовані звідти люди оселилися неподалік, на захід від зруйнованого Копила. Засноване ними селище отримало назву Єні-Копил (Новий Копил, у межах теперішнього міста Слов'янськ-на-Кубані), а розташоване поруч городище, назване Ескі-Копил (Старий Копил), лишилося в запустінні. Після війни 1735—1739 рр. в Єні-Копилі поновили резиденцію ханського сераскера і спорудили фортифікації з дерев'яних паль; поруч постало ще одне містечко, що нале-

[268] Марзей А.С. *Черкесское наездничество — «зэкІуэ». Из истории военного быта черкесов в XVIII — первой половине XIX века.* Нальчик, 2004. С. 30—55.

[269] Клапрот Ю. *Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах*. Нальчик, 2008. С. 134.

жало кримському ханові, — Белед-кеві, а також з'явилися станиці некрасівських козаків [270]. Облаштування Єні-Копила фортифікаціями відносять до 1747 р. [271] «Азовська слобода» в Єні-Копилі була згадана окремо 1749 р., тобто місто розросталось завдяки припливу нових поселенців. У ньому був базар зі жвавим торгом; туди, зокрема, приїздили калмики для продажу коней, корів і овець; 1750 р. там торгували приблизно 300 калмиків, що посвідчує значні обсяги торгівлі. Ескі-Копил у 1749 і 1750 рр. було згадане як знову заселене місто [272]. За кількістю мешканців і площею забудови Єні-Копил поступався своєму попередникові, однак перевершував його за якістю фортифікацій: кам'яні стіни над земляним валом, рів, сім шестикутних бастіонів, один редант і троє воріт [273].

Сераскер Кубані зрідка зупинявся у своїй резиденції, а здебільшого перебував «у шатрі», тобто роз'їжджав на чолі невеликого війська по неспокійному краю. Його особисті прибутки перевищували обсяги «кормління» інших сераскерів: він отримував 800 биків з нагоди призначення, раз на рік брав десяту частину з урожаю зерна й одного барана з кожної кочової кибитки на всій підвладній території [274]. Лишалася чинною традиція щодо воєнної здобичі й частини, що належала сераскерові. Левову частку отриманого ханський намісник використовував не задля збагачення, а на підтримання дієвості своєї патрон-клієнтської мережі, без чого влада його розсипалася б. Місцеві еліти, передусім ногайські мурзи, лишались цілком автономними стосовно ханського намісника й спроможними збирати власне військо.

Станом на кінець 1749 р. на Кубані порядкував сераскер Селім-Гірей; помітним впливом у регіоні користувався ногайський мурза Тін-Мамбет, який мав невеликі торгові оборудки в Астрахані. Відряджений від донського наказного отамана Степана Єфремова козак Іван Федоров знайшов сераскера «вище Старого Копила в урочищі Дчарчарган». Посольськими й канцелярськими справами кубанського сераскера керував Мамбет-ага: спершу саме він у своїй «агинській ставці» прийняв донського посланця й узяв привезені ним листи, а вже потім того допустили до Селім-Гірея. Сераскер запевнив, що «вийшов з військом зі своїх жител» з причини епідемічної хвороби, яка охопила край. Військо, що супроводжувало сераскера, не перевищувало п'яти сотень і складалось «із кримських і кубанських татар», а також «чотирьох хоругв кримських сейменів і двох хоругв ширинів». У супроводі власних загонів по інший бік Кубані перебували «Биринчі салтан і черкеський князь Адигеї з черкесами, не більше, ніж двохстами особами». Селім-Гірей-султан приймав посланців від намісника Калмицького ханства Дондук-Даші, які привезли йому «в презент двох хороших коней і...

[270] Описание Кубани... С. 157—158.
[271] Лопин К.Б. Эски-Копыл... С. 378.
[272] ГААО. Ф. 394. Оп. 1. Д. 1390. Л. 4 об., 68 об. —69, 73 об.
[273] Лопин К.Б. Ени-Копыл в середине — конце XVIII в. *Успехи современной науки*. Т. 10. № 12. Краснодар, 2016. С. 18.
[274] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии*... С. 35.

грузинской нації дівку». Кубанський сераскер прийняв калмицьких посланців «вельми ласкаво» й надав для супроводу їх у зворотній поїздці «сейменського агу з пристойним числом людей». Причиною ж приїзду калмицького посольства послужило те, що «знатні їх люди [були] впіймані кубанцями при воровському відгоні кінських табунів і відправлені в Крим». Тож кубанський сераскер мав посприяти поверненню тих аристократичних молодиків, що зазнали невдачі у здобичницькій виправі. Також до Селім-Гірея завітали посланці від Великої й Малої Кабарди, які повертались із Бахчисарая [275].

Як і за часів Бахти-Гірея, ханські намісники Кавказу легко виходили з-під порядкування Бахчисарая, коли їх відставляли від намісництва. Зокрема, хан Крим-Гірей призначив сераскером Кубані Бахадир-Гірея і доручив йому приборкати адигів-темірговців. Однак після відставки Бахадир об'єднався з останніми і 1762 р. виступив проти нового сераскера Ґазі-Гірея, сина Бахти-Гірея, і «пошкодив» його військо. Ґазі-Гірей мав від хана наказ іти до верхів'я Кубані для погамування ногайців касаї-улу та каспулат-улу. Для втримання в покірності єдичкульських ногайців, які кочували в низинах Кубані, хан мусив відрядити додаткове військо на чолі з калга-султаном [276]. Отже, на Кубані лишалася в силі архаїчніша модель управління, ніж у Криму й степах, розташованих на північ від півострова.

Запровадження сераскерства в Північному Приазов'ї простежується з 1735 р., коли згадано ногайського сераскера Ахмет-Гірей-султана, осідок якого перебував біля р. Молочної [277]. Після закінчення війни 1735—1739 рр. в руках буджацького сераскера була зосереджена влада над єдисанськими і єдичкульськими ногайцями. «Султан білогородський сераскер» 1744 р. вів офіційне листування із Запорозькою Січчю стосовно єдисанців; під час прикордонної комісії 1749 р. його, спільно з перекопським каймаканом, кримський хан уповноважив на участь у комісії з розгляду прикордонних суперечок і захисту інтересів ногайців [278]. Джембуйлуцьку орду, що кочувала в Перекопському степу, було закріплено у віданні перекопського каймакана і під контролем ор-бея. Починаючи з 1740-х років, сераскер-султан набуває функцій не лише військового начальника, що керує певним ногайським загоном під час війни, а й цивільного губернатора. Сераскери ногайських орд входили до дивану кримського хана. У межах своїх орд вони мали всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайців у відносинах з російською, польською прикордонними адміністраціями, а також Запорозькою Січчю. Призначувані з Гіреїв, сераскери, однак, за рангом були нижчими від ор-бея [279].

[275] ГААО. Ф. 394. Оп. 1. Д. 1390. Л. 1—5 об., 124.

[276] Там само. Ф. 394. Оп. 2. Д. 23. Л. 50.

[277] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі*... С. 269.

[278] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734—1775.* Т. 2. Київ, 2000. С. 348—350.

[279] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии*... С. 34—35, 51—52.

Функції цивільного управління в ногайських ордах отримали каймакани, яких кримські хани призначали з впливових ногайських та кримських мурз. Посада каймакана в Кримському ханаті не мала сталих повноважень і місця в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало каймаканів, — це те, що вони не належали до фамілії Гіреїв. Переважно каймакани були «заступниками» сераскерів і не керували військовими справами. У разі відсутності хана або його смерті в Бахчисараї порядкував окремий каймакан [280]. 1762 р. хан Крим-Гірей, залишаючи Кримський півострів, призначив у Бахчисараї каймаканом Хаджі-Мегмед-агу для управління усіма цивільними справами [281].

Влада ногайських мурз у межах їхніх кочовищ ще лишалась вагомою. Головний мурза, за К.-Ш. Пейссонелем, баш-мурза (*bache-mirsa*), «очільник знаті» (*chef de la Nobless*), належав до першого за знатністю та впливом ногайського роду в межах певної орди; решта знатних родин «йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням» [282]. Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників наявні вже у звичаї обов'язкового перебування сераскера та його штату в аулі баш-мурзи, а головне — участі останнього в сераскер-султанському дивані, де «йому належить перше місце», адже сераскер не має права карати будь-якого мурзу, не порадившись із баш-мурзою. Без нього не могли провадити військову мобілізацію, як і вирішувати різні питання управління ордою. Йому також належало «право стягнення усіх податків сераскера, який домовляється з ним про це» [283]. Крім того, впливові ногайські мурзи приміряли до себе титулатуру кримських еліт. Так, з 1761 р. відомий «ногайський ширин-бей мурза Муса Мустафин син Бекташев» був спроможний спорядити власний караул для патрулювання державного кордону біля Південного Бугу [284].

Єдисанська орда залишалася у віданні буджацького сераскера, допоки кримський Арслан Гірей-хан (1748—1755) не призначив до неї окремого сераскера — свого брата Крим-Гірея, який водночас був і нурадином. Після відмови Крим-Гірея від обох рангів хан оголосив свого старшого сина Селіма ор-беєм, середнього Девлета — буджацьким сераскером, а молодшого Шахбаза — сераскером в Єдисанській орді [285]. Останні два призначення сталися 1753 р., коли Шахбаз-Гірея було згадано як «щойно поставленого головного командира» над єдисанцями [286]. Після походу Шахбаза в Черкесію 1754 р. [287] єдисанці зно-

[280] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 33; Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии*... С. 32.

[281] ГААО. Ф. 394. Оп. 2. Д. 23. Л. 5.

[282] Peyssonel M. [Charl], de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire*. T. 2. Paris, 1787. P. 303—304.

[283] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии*... С. 58—59.

[284] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 3–4 зв.

[285] Негри А. Извлечение из турецкой рукописи, содержащей историю крымских ханов. *ЗООИД*. Т. 1. С. 391.

[286] ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 185.

[287] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. 9. Од. зб. 132—214. 1754—1755 рр. Арк. 108—108 зв.

ву опинилися під владою буджацького сераскера, хоча цивільним управлінням опікувався каймакан — єдисанець Джан-мурза [288]. Наступного року з'являється єдисанський Ахмед-каймакан. Девлет-Гірей зміцнив свій вплив у Буджаку, репресувавши буджацьких мурз [289], заодно й посилив владу над Єдисанською ордою. Єдисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону, відправляти для перекладу в Ханкишлу. Крім того, буджацький сераскер мав повноваження викликати, як, наприклад, 1755 р., єдисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів. Шахбазові ж після повернення з невдалого походу не вдалося відновити владу в Єдисанській орді, тож він мусив оселитися біля єдисанського каймакана на березі річки Куяльник [290]. Упродовж наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над єдисанцями, користуючись слабкістю влади їхніх сераскерів, які навіть не мали постійної резиденції і перебували в аулах єдисанських каймаканів. Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту [291], слабко контролювалася з Бахчисарая.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції в Ханкишлі, де був його палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агою. На 1754 р. у штаті буджацького сераскера були писар — виходець з України, який сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Мегмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам [292]. Управлінський апарат буджацького сераскера нагадував диван кримських ханів і карачі-бегів. З цього приводу Пейссонель свідчив: «сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх диван-ефенді, своїх каді та взагалі їхній двір подібний двору хана» [293].

Єдисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані втручанням буджацького сераскера в їхні справи. 1758 р. єдисанці повстали, їх підтримала більшість буджаківців. На хвилі того повстання ханський престол здобув Крим-Гірей, колишній буджацький сераскер, а Порта мусила його затвердити, аби зупинити сум'яття в інших ногайських ордах. Повстання почалося як протест проти сваволі буджацького сераскера Сеадет-Гірея, утім, мало своїм наслідком потужний набіг на Молдавію і Валахію. Це повстання виявило неефективність концентрації влади над ногайцями Північно-Західного Причорномор'я в руках одного лише буджацького сераскер-султана, так само як і низький рівень інтеграції єдисанських ногайців до державної системи Кримського ханату. Цю проблему Крим-Гірей за свого першого правління (1758—1764) вирішив засобом створення другої столиці в м. Каушани й регулярних наїздів туди з Бахчиса-

[288] ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 192—194.
[289] Кочекаев Б.-А.Б. *Ногайско-русские отношения...* С. 143.
[290] НБУВ. ІР. Ф. 9. Од. зб. 132—214. Арк. 27, 40—41, 108—108 зв.
[291] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии...* С. 73.
[292] НБУВ. ІР. Ф. 9. Од. зб. 132—214. Арк. 40 зв.—42, 74 зв.
[293] Пейссонель К.-Ш. *Записка о Малой Татарии...* С. 34—35.

рая. У Каушанах було побудовано ханський палац, облаштований для військових, адміністративних та представницьких потреб [294].

На початку 1740-х років простежується стабільне кочування єдисанців у Очаківському степу, що тоді дістав назву Єдисан. Східні межі кочування Єдисанської орди досягали російсько-турецького кордону, починаючи від низин Дніпра і вздовж р. Кам'янка. Північно-західну межу становив кордон Османської імперії з Річчю Посполитою. Чисельність Єдисанської орди 1766 р. оцінено в 40 тис. сімей [295], або приблизно 200 тис. осіб. Аули значних єдисанських мурз рухалися за звичним для кочовиків меридіональним принципом: зима — південь, літо — північ; їхні кишла здебільшого були розташовані на морському узбережжі, як, приміром, каймакана Єдисанської орди на Куяльницькому лимані [296]. Деякі кочові аули вдавалися до ризикованої зимівлі біля лісосмуг у північних районах Єдисану та на землях Буго-Гардівської запорозької паланки. Не маючи стаціонарних споруд, такий кочовий колектив узимку потребував чимало деревини для опалення своїх розбірних жител (юрт) [297]. Це призводило до звуження лісосмуг як у межах ногайських кочовищ, так і в сусідніх землях запорожців [298].

Єдичкульські ногайці, залишки Великої Ногайської Орди, тривалий час не мали стабільних меж кочування. У 1720-ті роки вони опинилися в Буджаку, 1744 р. помічено кочування єдичкульських аулів у Побужжі та на степовому правобережжі Дніпра [299]. До 1759 р. єдичкульці знову кочували в Буджаку біля р. Сари-Су [300]. Крим-Гірей-хан у вересні того року перевів 20 тис. єдичкульців до південної смуги Дніпровських плавнів, упритул до Запорозької Січі, щоб зміцнити кримський кордон з боку Запорожжя [301]. Населення Єдичкульської орди стрімко зростало, головно завдяки переселенню з Кубані та інших регіонів інших груп колишніх великоногаїв. На 1766 р. єдичкульців, як і єдисанців, налічувалось 40 тис. сімей [302], або приблизно 200 тис. осіб. Єдичкульські кочовища швидко поширилися на схід від Рогачика й Білозерського лиману, охопили південні пасма Великого Лугу і на 1763 р. вийшли на лівобережжя р. Кінські Води [303].

Стабілізація меж кочування ногайців Джембуйлуцької орди відбулась у другій половині 1740-х років. 1744 р. зафіксовано кочування джембуйлуцьких аулів

---

[294] *Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских*. Санкт-Петербург, 1783. С. 56—57.

[295] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских козаков.* Т. 2... С. 1860.

[296] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 43, 94.

[297] *Клееманово путешествие*... С. 71.

[298] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 94.

[299] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734—1775*. Т. 2... С. 242—243.

[300] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі*... С. 45—46.

[301] Там само. С. 45—46, 378.

[302] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских козаков*. Т. 2... С. 1859.

[303] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 179, 182, 192.

по Очаківському степу [304]. Пізніше межа розселення єдисанців і джембуйлуківців проходила по Дніпру [305]. За Пейссонелем, Джембуйлуцька орда кочувала від Дніпра до турецької фортеці Азов [306]. Навколо Азова тривалий час перебували так звані азовські татари, західні межі розселення яких досягали Кальміусу, про що востаннє згадано 1734 р. [307].

Белградський мирний договір передбачив зруйнування фортеці Азов і оголошення дотичної до нього території бар'єрною зоною, що не належала ані Російській, ані Османській імперіям. Однак договір обумовив дозвіл населенню обох боків кордону використовувати цю зону задля своїх господарських потреб, але без створення в ній стаціонарних поселень. Ця умова уможливила перебування в Північному Приазов'ї джембуйлуківців, хоча на шляху їх кочування між Перекопським степом та азовськими землями в межиріччі Берди і Кальміусу розташовувалася запорозька Кальміуська паланка.

У середині XVIII ст. активізувалися втечі на півострів поволзьких мусульман. Навесні 1754 р. «немале число татар» Казанської губернії потайки прибуло до Криму, щоб домовитись про дозвіл їхньому народові на переселення. Причину цього наміру вони пояснили тим, що російська влада піддає їх насильницькому хрещенню й забирає чоловіків у солдати. Домовившись про оселення, 20 прибульців повернулись до своїх домівок для оголошення готовності кримського хана їх прийняти. Наприкінці того року в Петербурзі стало відомо про 70 осіб, які з'явились у Буджаку з клопотанням щодо притулку і назвали себе «булгарами». Вони заявили, що в Росії їх катували вогнем, аби присилувати до православ'я. У їхньому проханні йшлося про надання кримським ханом землі під оселення всієї «нації їх, що становить близько тридцяти тисяч душ». Ужиток ними етноніму булгар (назва тюркомовних мусульман Поволжжя домонгольського часу) посвідчує їхню самосвідомість і неприйняття накинутого від росіян найменння «татари». Російська прикордонна адміністрація жорстокими заходами зупинила цей міграційний рух [308].

Крим-Гірей був останнім діяльним правителем Кримського ханату, який розпочав рішучі реформи в управлінні ногайськими ордами, відновив відносну самостійність зовнішньої політики своєї держави й викликав занепокоєння в уряді Російської імперії. Однак перше його правління завершилось великою політичною поразкою: під тиском зі Стамбула він мусив погодитись на постійне перебування в Бахчисараї російського консула. Цього не допускали навіть слабші за нього попередники. Хан не наважився або не встиг реформувати ретроградну управлінську систему, лишивши її такою, як вона була сформована в XVI ст.

[304] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734—1775*. Т. 2... С. 243—245.
[305] АВПРИ. Ф. 127. Оп. 1. Д. 1. Арк. 57.
[306] Peyssonel M. [Charl], de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire*. T. 2... P. 300.
[307] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734—1775*. Т. 1... С. 72.
[308] ГААО. Ф. 394. Оп. 1. Д. 1757. Л. 1–1 об., 9, 17–17 об., 19–19 об.; Д. 1812. Л. 1–1 об., 11–11 об.

Упродовж перших років свого правління Крим-Гірей мав значну популярність серед ногайців і кримських татар, обіцяючи поновити багаті на здобич військові походи та помститися за руйнівні наслідки війни 1735—1739 рр. Він розголошував про свій намір зруйнувати фортецю св. Єлизавети (тепер — м. Кропивницький), що загрожувала безпеці Криму, а також повісити свою ногайку на воротах Петербурга [309].

Друге правління Крим-Гірея припало на початок війни Османської та Російської імперій 1768—1774 рр. У січні 1769 р. він очолив останню велику наступальну виправу збройних сил Кримського ханату, спрямовану на фортецю св. Єлизавети. Невдача штурму тієї фортеці була визначена архаїчним станом керування військами, їхнього технічного оснащення та комунікацій. Це, зрештою, і позначилось на поразці Кримського ханату у війні з модернізованою армією Російської імперії.

Отже, під впливом системи міжнародних договорів, укладених на Карловицькому конгресі 1699 р., процеси оновлення в Кримському ханаті у XVIII ст. здебільшого охопили його степову периферію. Поява кордонів модерного типу спонукала до певного удосконалення управління кримським прикордонням. Однак організація влади в межах Кримського півострова лишалась традиційною.

[309] Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в... С. 238.

КРИМ В ОРБІТІ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Олександр Гуржій

На шляху до Кючук-Кайнарджійського договору. З другої половини XVIII ст. в один з пріоритетів політичного курсу Петербурга, спрямованого на зміцнення імперського простору та розширення його територіальних обширів, виходять питання укріплення південних кордонів держави та тіснішого залучення земель Причорномор'я і Північного Приазов'я в орбіту російських впливів [310]. Такі наміри виношувалися в середовищі політичної еліти Росії, насамперед у найближчому оточенні імператриці. З метою формування відповідних суспільних настроїв 1762 р. з'явилася «записка» анонімного автора «Про Малу Татарію» [311]. У ній відверто обговорювалася доцільність захоплення Кримського півострова та підкорення місцевого населення. Подібні ідеї висловлював державний діяч, дипломат князь Олександр Безбородько, виходець із заможного українського старшинського роду, у трактаті «Картина или краткое известие о российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти беспрерывно через восемьсот лет продолжающихся» [312].

Інший дипломат — Петро Бакунін у суспільно-політичному творі «Рассуждения» запропонував деякі принципові нюанси щодо приєднання Криму до імперії та змін в етнічному і професійному складі населення півострова. Він, зокрема, зазначив, що необхідно «заготувати, крім звичайного провіанту, велику кількість усякого хлібу немеленого... і всякого роду лісів

[310] Маркевич А.И. *Южная Русь при Екатерине II*. Одесса, 1893. С. 17.

[311] *Известия Таврической ученой архивной комиссии* (далі — *ИТУАК*). Симферополь, 1916. № 53. С. 190—194.

[312] Див.: Додаток до твору Н. Григоровича «Канцлер кн. Безбородько». *Сборник Императорского Русского исторического общества.* Санкт-Петербург, 1879. Т. 26. С. 339—370.

(деревини. — *Авт.*), придатних для спорудження селянських будинків, також велику кількість усяких інструментів, необхідних у господарстві селянському, якот: сох або плугів, кіс, серпів, сокир...». Автор пропонував залишити в Криму на «вічне поселення» 20 тис. піхоти та 10 тис. кінноти. А також «всіх солдатів і драгунів, які зостануться в Криму, якщо можна, поженити, щоб із часом їхні сини батьківські місця заступити могли» [313]. Він запропонував також переселити на півострів 10 тис. хліборобів з категорії державних і монастирських селян. Фактично йшлося про перспективу поширення на регіон кріпосницьких відносин.

Паралельно російська сторона почала вдаватися до активних практичних дій. Від середини XVIII ст. царська армія все щільніше наближалася до Чорноморського узбережжя. Напруга збільшувалася й через те, що турецький султан та його оточення зі свого боку були зацікавлені в тому, щоб відсунути демаркаційну лінію подалі від Чорного й Азовського морів, що неодмінно передбачало збройний конфлікт між сторонами з метою загарбання значних чужих територій.

У політичному сенсі перевага була на боці Османської імперії, яку, через негативне ставлення до зміцнень позицій Росії в регіоні, підтримували кілька потужних європейських держав, наприклад, Франція і Австрія. Їхні уряди наполегливо заохочували султана до загострення конфлікту і збройного розв'язання чорноморсько-азовської проблеми.

У зв'язку з цим царський уряд здійснив кілька вдалих заходів, спрямованих на зміцнення становища Росії на міжнародній арені. Зокрема, 1764 р. було підписано союзну угоду з Пруссією, за таємними статтями якої остання зобов'язалася не лише дипломатично підтримувати Петербург, а й надавати імперії економічну допомогу в разі війни проти Туреччини та Кримського ханату. Подібний договір царський уряд укладав із Данією. Торговельна ж домовленість про співпрацю з Англією від 1766 р. також передбачала політичне сприяння, а конкретно — підтримку заходів Катерини II щодо Польщі та Швеції. Проте міжнародний статус Росії від того не набагато зміцнився, оскільки її агресивність була добре відома в цивілізованому світі [314].

Як же імператриця та її уряд планували використати українців у майбутніх бойових діях? Насамперед на теренах Гетьманату передбачалося зосередити численні підрозділи російської армії, утримання яких частково перекладалося на місцеве населення. Зокрема, розміщення тилових служб мало б забезпечити постійне функціонування складів продуктів харчування, озброєння та боєприпасів. Селянам відводилася роль головного постачальника провіанту для царської армії і фуражу для коней. Посполиті та рядові козаки також мали забезпечити своєчасне підвезення усього необхідного як у тилу, так і на театрі збройного протистояння.

Як одну з гострих було визначено проблему забезпечення армії транспортними засобами. Вирішення її покладалося на Лівобережну Україну; частково до

[313] *ИТУАК*. Симферополь, 1918. № 56. С. 111—112.

[314] *Історія Української РСР*: у 8-ми т., 10 кн. Т. 2. Київ, 1979. С. 480.

цього задіювалася також Новоросійська губернія. Крім того, українське населення південного регіону планувалося безпосередньо долучити до участі у війні. Так, 1764 р. на базі Новослобідського, Бахмутського, частково Миргородського та Полтавського полків, а також з державних посполитих, переведених у статус військових поселенців, було створено пікінерські підрозділи (Єлизаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський). За штатним розписом вони уподібнювалися до гусарських полків [315]. Підрозділи ландміліції (10 піхотних і один кавалерійський полки) комплектували з однодворців Української лінії. 1769 р. їх було ліквідовано, а особовий склад переведено до регулярних частин.

У майбутніх воєнних діях царське командування планувало також використати додатково козаків Лівобережжя (до 3 тис.) і частково Правобережжя.

Уже на початку російсько-турецької війни, яку офіційно оголосила вища влада Османської імперії 25 вересня 1768 р., відбувалося формування корпусу з лівобережного козацтва (12 тис. осіб), а з жителів Правобережжя сформовано окремий, так званий добровільний полк. У березні 1769 р. до складу діючої армії долучили запорозьке військо (7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків). Кіннота становила головний бойовий загін, а піхоті відводилася допоміжна роль, яка обмежувалась в основному охоронною службою на сухопутних кордонах Вольностей Війська Запорозького та частково залученням до морських виправ [316].

Згідно зі стратегією, розробленою в листопаді 1768 р. спеціальною радою в Петербурзі, було створено дві великі російські армії. Перша з них (головна), якою командував О. Голіцин, призначалася для оволодіння Хотином і наступу в південному напрямі з метою окупації Молдавії та Валахії і виходу до Дунаю. Друга армія на чолі з П. Румянцевим мала забезпечити прикриття лівого флангу збройних сил Голіцина, блокувати Кримський півострів і захопити Північне Приазов'я. На Кубань і Кавказ спрямовувався окремий корпус. Також передбачалося переправити з Балтійського моря в Середземне потужну ескадру з десантом.

Чисельність Першої армії (район базування — Київ) планувалося довести до 80 тис., Другої (з місцем дислокації між Полтавою та Бахмутом) — до 40 тис. осіб. Не спромігшись реалізувати задумане, царське військове керівництво спровокувало в січні 1769 р. напад 100-тисячної татарської кінноти на територію Новоросійської губернії та Запорожжя. Один татарський загін (чисельністю у 30 тис.) відокремився і вирушив на Бахмут, другий (приблизно 20 тис.) — повернув до верхів'я р. Орель. Водночас інша частина армії на чолі з ханом Крим-Гіреєм з району Балти увійшла до Єлизаветської провінції й незабаром рушила у Правобережну Україну, дійшовши до Ладижина. Нападники спустошили Чечельник і

[315] Петров А. *Война России с Турцией и польськими конфедератами.* Т. 2. Санкт-Петербург, 1886. 412 с.

[316] Апанович Е. *Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг.*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1949; Шпитальов Г. *Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 років.* Запоріжжя, 2004.

Тростянець, околиці Черкас і Чигирина, спалили села на Правобережжі і, через відсутність тут царських підрозділів, фактично неушкодженими наприкінці січня повернулись у межі турецьких володінь.

Упродовж квітня—вересня 1769 р. Перша армія у 44,5 тис. одиниць особового складу діяла на Хотинському напрямі, проте переважно малоефективно і змогла зайняти фортецю лише тоді, коли турецький гарнізон, втративши надію на допомогу своїх збройних сил, добровільно полишив її. Друга армія, керована талановитим і наполегливим Румянцевим, у березні 1769 р. спромоглася захопити все Північне Приазов'я. Восени під натиском царської армії турецькі збройні сили відійшли за Дунай, що дало змогу передовому корпусу Голіцина практично без боїв зайняти більшу частину Молдавії та Східну Валахію і швидко просунутися до Дунаю.

На першому етапі війни знаменною подією стало створення Азовської флотилії, яка започаткувала формування імперського Чорноморського флоту.

До всіх цих подій активно долучились українці, зокрема лівобережні й запорозькі козаки. П'ять царських полків і три тисячі козацького війська з колишньої Гетьманщини діяли у складі Першої армії. Шість гусарських і чотири пікінерських полки, а також 6 тис. лівобережних козаків і запорозькі загони становили вагому, якщо не найпотужнішу, частину кавалерії Другої армії [317]. Іррегулярні легкокінні підрозділи, лівобережні й запорозькі козаки діяли поблизу Очакова — основної фортеці та бази османського флоту на північному узбережжі Чорного моря.

Результатом цієї війни стали помітні зміни як у геополітичній, так і етнічній ситуації у Північному Причорномор'ї та у Південній Україні. З обох названих регіонів було витіснено ногайців і значною мірою татар. Їхні землі осадили серби, болгари, німці та представники інших етносів, лояльні до імперського уряду через значні пільги, які їм було надано.

Водночас знизилася обороноздатність не лише Кримського ханату, а й Запорозької Січі. Утім, Кримський півострів з його багатотисячним конгломератом татар, полонених православних і «блукаючих» запорожців, через різке невдоволення європейських країн посиленням ролі Росії на півдні, до пори не був головним об'єктом царського уряду. Ба більше, від початку загострення збройного конфлікту з Туреччиною, за деякими даними, Петербург не планував анексію ханату, а прагнув лише до встановлення більшого контролю над ним.

Уміло використовуючи кримські суперечності (часту зміну ханів і конфронтацію заможної верхівки кочових племен — буджацьких, єдисанських, єдичкульських і джамбуйлуцьких татар, відомих під загальною назвою «ногайці»), Катерина II та її оточення завдяки політиці «батога і пряника» поступово зміцнювали російські позиції на півострові, не гребуючи відвертим шантажем і підкупом впливових осіб. Зокрема, в інформаційному звідомленні, складеному 1769 р. радником Колегії іноземних справ П. Веселецьким для генерал-аншефа П. Паніна,

[317] Апанович Е. *Запорожское войско...; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII — XIX ст.* Одеса, 2000. 282 с.

йшлося про схильність між ордами кримських, буджацьких і ногайських татар до «незгоди та недовіри», а тому рекомендувалося застосувати «найближчий спосіб, яким вони до наміру від Порти спокушені бути можуть» [318]. Передусім ставку було зроблено на «лояльність» Єдисанської та Буджацької орд.

Проте дехто з оточення Катерини у своїх думках і порадах був налаштований значно радикальніше до майбутнього Кримського ханату і явно демонстрував нетерпимість до татар. Так, російський дипломат Бакунін цинічно радив імператриці посварити останніх між собою, щоб легше оволодіти півостровом, а потім відтіснити їх «геть з Криму», заселивши півострів для нового обживання українцями, а вже на облаштовані місця згодом переселити росіян з різних губерній імперії [319].

Щось подібне і спробувала реалізувати імператриця за допомогою П. Паніна, надавши йому великі повноваження в цьому питанні (жовтень 1769 р.). Останній, то майстерно вводячи в оману татар щедрими обіцянками, то залякуючи нападами запорожців або ж загостренням міжусобиць, насамперед наполегливо рекомендував «заступництво» Росії, однак за однієї умови — зречення верховенства Оттоманської Порти [320]. Унаслідок було досягнуто повного успіху в цій справі. Спочатку на союз з Росією пристали більш піддатливі Єдисанська і Буджацька орди, невдовзі приєдналися єдичкульські та джамбуйлуцькі татари.

Як це відбувалося у тогочасних реаліях, відомо з діяльності Г. Потьомкіна стосовно переманювання на свій бік «доброго знайомого», «гетьмана Ханської України» (або «дубосарського», чи «волоського правителя») Якуб-аги. Цей вельможний татарин ще до російсько-турецької війни від імені хана Криму управляв немусульманським населенням у районі межиріччя Південного Бугу та Дністра, де батракували численні групи хліборобів-православних. Наприкінці 1760-х — на початку 1770-х років він, отримуючи спеціальну платню з царської казни, проживав у Росії, де відмовляв групу татар від повернення на півострів. Ним особисто опікувався П. Панін [321]. Згодом Якуб-ага [322] виконував при кримському хані функції царського дипломатичного посланця. Завдяки клопотанню Г. Потьомкіна він отримав чин надвірного радника, значні грошові виплати та коштовні подарунки. Навіть після смерті Якуб-аги вдова та дві його доньки залишалися на утриманні казни (сума виплат становила понад тисячу рублів щороку) [323].

Приєднання Кримського ханату до складу Російської імперії. 10 (21) липня 1774 р. між Росією і Туреччиною, які були основними сторонами протистоян-

[318] Цит.за: Бикова Т. Кримські татари в імперській Росії: витискування з батьківщини. *Укр. іст. журн.* 2017. № 4. С. 48, 49.

[319] Буткевич В. Право на Крим. *Літературна Україна*. 1991. 21 листопада.

[320] Гейсман П.А., Дубровский А.Н. *Граф Петр Иванович Панин (1721—1789)*. Санкт-Петербург, 1897. С. 57.

[321] Гончарук Т.Г. *Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва*. Одеса, 2002. С. 35.

[322] У Росії його називали також Яковом Ісмаїловичем Рудзевичем.

[323] Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому генерал-майора П.И. Турчанинова. *ЗООИД*. Одесса, 1875. Т. 9. С. 242.

ня навколо Криму, нарешті було укладено мирний договір у с. Кючук-Кайнарджі, поблизу м. Сілістра (нині — в Республіці Болгарії). Хоч він і мав офіційну назву «Пункти вічного примирення та спокою між імперіями Всеросійською і Портою Османською...», однак уряди як однієї, так і іншої сторони не збиралися відмовлятися від своїх попередніх загарбницьких планів. Утім, на час завершення війни 1768—1774 рр. Туреччина багато в чому поступилася своїй суперниці.

За основу угоди було прийнято зміст Карасубазарського договору від 1 (12) листопада 1772 р. Російської імперії з Кримським ханатом, згідно з яким останній проголошувався незалежним і декларувався «вічний союз» між обома державами. Проте через звичну для Росії традицію, що полягала у зловживанні владою, залякуванні та провокаціях, диван Кримського ханату незабаром скасував цей договір.

На період чинності названих угод російсько-турецький кордон від Південного Бугу до Дніпра проходив по просторах степу, місцями гирлом невеликої річки Ташлик, яка перетинала ріки Арбузинка, Мертві Води, Єланець, Громоклія, Висунь, Інгулець і виходила до Дніпра біля гирла Кам'янки (на північ від фортеці Кизикермен) [324]. Цей район було досить важко захищати обом сторонам, оскільки природних укриттів він не мав. Далі демаркаційна лінія проходила більш визначено: вгору по Дніпру, річками Кінські Води та Берда, перед гирлом останньої вона завертала на схід і вже біля гирла Міусу сягала Азовського моря.

У результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору Російська імперія, серед іншого, вперше отримала право на торговельне мореплавство в Чорному, Адріатичному, Середземному морях, а також по Дунаю. Безперечно, вона зміцнила свої південні кордони, які перемістилися на Південний Буг, через рубіж із Річчю Посполитою, досягнувши Чорного моря. Майже все узбережжя Таганрозької затоки (від гирла Берди до гирла Єї) перейшло у володіння Росії.

Водночас Кримський ханат (разом із володіннями на материковій частині) на міжнародному законодавчому рівні отримав державну незалежність, а турецький султан відмовився від сюзеренних прав на нього. Більше того, кримська політична система стала помітно демократичнішою, адже віднині хана мало обирати населення Криму. До ханату офіційно перейшли османські території на південному узбережжі, а також у Північному Причорномор'ї (між Південним Бугом і Дніпром).

Однією з головних умов (ст. 3) договору стало зобов'язання уряду Катерини II вивести з території півострова російські війська [325].

---

[324] Ноября 4, 1740 г. Инструмент, заключенный при великом Ингуле. О расширении земель Российского и Турецкого владений между рек Буга и Днепра. *ПСЗРИ*. Т. 11. Санкт-Петербург, 1830. С. 290. № 8276.

[325] Июля 10, 1774 г. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между империею Российскою и Оттоманскою Портою в ставке главнокомандующего, генерал-фельдмаршала графа Румянцева, при деревне Кючук-Кайнарджи на правом берегу реки Дуная, чрез уполномоченных от него и от верховного визиря в 10 день июля и ими обоими в 15 день того ж июля утвержденный, а со стороны его султанова величества подтвержденный и ратифицированный в Константинополе в 15 день января 1775 года. *ПСЗРИ*. Т. 19. Санкт-Петербург,

При дворі імператриці 10 липня — день підписання Кючук-Кайнарджійського миру — сприймалося як Боже провидіння, певний символічний знак, адже майже в цей день 1711 р. під м. Ясси (нині Румунія) поблизу р. Прут (притока Дунаю) було укладено трактат між Російською державою й Османською імперією, коли російську армію оточили турецькі війська і змусили капітулювати на досить невигідних умовах [326]. Отже, ця перемога стала реваншем за поразку та ганьбу Петра І. Граф О. Самойлов, автор праці «Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина Таврического», так поцінував її значення: «По всьому світу ознаменувалась перевага Росії над Портою, котра відмовилась від панування над Кримом, бо хани його зробились незалежними від затвердження султанів і фортеці очищені від турецьких гарнізонів; більш того, Керч і Єнікале, ключ протоки Єнікальської, тобто Босфору Таврійського, залишились у володінні Росії. Водночас Кінбурн, пункт поєднання Криму з Очаковом, віддано Росії. Ці здавалося б мало важливі вигоди, були за планом східної системи для втілення великих намірів, кої мав славу здійснити в царювання великої Катерини Григорій Олександрович Потьомкін, який буяв розумом до підкорення Тавриди, кораблебудування на Дніпрі та панування на Понті, завдяки чому долучена східна торгівля в південні межі Росії обіцяла швидке збагачення їх» [327].

Проте майже відразу між обома сторонами-супротивницями розпочалися політичні ігри, що, зрозуміло, неодноразово порушувало норми угоди 1774 р.

Незважаючи на жодні юридичні домовленості між урядами Туреччини та Росії, султан де-юре та де-факто залишався духовним лідером усіх мусульман, отже, і кримських татар. Тому цілком природно, що за обставин, які склалися на півострові, він намагався обіграти Катерину ІІ, посадивши на місцевий «престол» покірного йому Девлет-Гірея. Татарська знать — беї та мурзи — у поміркованому очікуванні переможця схилялися то на один, то на інший бік.

Імператрицю ж особливо не влаштовувало кілька обставин: по-перше, обмеження російського простору в Причорномор'ї (лише Дніпровсько-Бузький лиман до гирла Бугу та ділянка Керченського півострова з Керчю й Єнікале); по-друге, близьке сусідство із супротивником (поряд з російським Кінбурном знаходилась турецька фортеця Очаків, а поблизу Керчі, на протилежному березі Керчинської протоки — татарська фортифікація Тамань); по-третє, «запертість» військових кораблів, адже рух морською акваторією дозволявся тільки суднам з товаром; по-четверте, функціонування самоправної та самодостатньої Запорозької Січі, яка час від часу ставала в опозицію до імперської влади, а нерід-

1830. № 14164; Дружинина Е.И. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*. Москва,1955; Шаховский И.И. Кючук-Кайнарджийский мир: переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского. *Русский архив.* 1879. № 3. С. 137—172.

[326] Орешникова С.Ф. *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в*. Москва, 1971.

[327] Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина Таврического. *Русский архив*. 1867. № 7. С. 1020—1021.

ко й чинила збройний опір зухвальству царських вояків. Тож основні напрями і кроки подальшої політики російської влади були очевидними.

Загалом 1775 р., як наголосив В. Голобуцький, для країни настала пора «чорної реакції» [328]. Функціонування автономних «окраїн» суперечило самій суті самодержавно-дворянської централізованої влади. Відтоді гру в демократизм Катерини II фактично було призупинено. Свідченням тому є, наприклад, подібна лиха доля донського, яїцького та запорозького козацтва. Землі останнього увійшли до складу двох нових губерній: Новоросійської й Азовської, створених на півдні імперії з колишньої Новоросійської губернії [329], а також частково анексованих територій Війська Донського. За три-чотири найближчі роки названі адміністративно-територіальні одиниці зазнали ще кількох штучних реформувань. Зокрема, до Азовської губернії від 1778 р. входили повіти: Катеринославський (землі колишньої Самарської паланки), Олександрійський (частково охопив Кальміуську паланку та територію так званої Нової Дніпровської лінії), Павлівський (створений на іншій частині Кальміуської паланки), Маріенпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківський (у межах децентралізованої колишньої Катеринінської провінції, але без Донецького полку), Царичанський (охопив Орельську та Протовчанську паланки, а також місце розташування Донецького пікінерського полку). Упродовж 1778—1783 рр. кілька повітів Азовської губернії було перейменовано.

Як бачимо, вища влада робила все для того, щоб назавжди зникли давні історичні назви окремих національних адміністративно-територіальних одиниць, особливо це стосувалося Вольностей Війська Запорозького [330].

Щось подібне відбувалось і з Новоросійською губернією. Наприклад, до її складу 1776 р. входили різні регіони пошматованої України: провінції Єлизаветградська, Полтавська, Слов'янська, Херсонська та Кременчуцький повіт [331]. Обидві ці адміністративно-територіальні одиниці проіснували до приєднання Криму до Російської імперії (1783), після чого втратили своє військово-стратегічне значення.

Отже, відносини між Оттоманською Портою і Російською імперією після Кючук-Кайнарджійського договору, зазначимо ще раз, не вирізнялися стабільністю. Вже 13 листопада 1774 р. на засіданні Державної ради при Високому дворі, на якому головувала Катерина II, обговорювалися проблеми про повернення туркам усіх фортець на узбережжі Дунаю та прохання татар залишатись, як і раніше, у підданстві султана. Мова йшла і про необхідність «употребить до трехсот

[328] Голобуцкий В.А. *Запорожское казачество*. Киев, 1957. С. 419.

[329] Існувала протягом 1764—1775 рр.

[330] Новицкий Я.П. *Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. 1775—1783: Архивные материалы.* Александровск, 1910; Панашенко В.В. Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. *Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе.* Київ, 1996. С. 81—100.

[331] Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края.* Ч. 1. Одесса, 1850; Ч. 2. Одесса, 1953.

тысяч рублей для достижения совершенного исполнения по трактату», а також обіцяну Порті можливість «пом'якшення» умов мирної угоди відповідно до її сподівань [332]. 27 листопада вища влада Туреччини, як зазначалося на Раді, вже вимагала «смягчения мирних договоров» [333]. Не вдовольнили їхні положення й кримських татар, які продовжували орієнтуватися на заступництво султана. Водночас генерал-поручику Щербініну було доручено привернути до Росії ногайців та інших татар, причому утримувати їх від переселення з «кубанського боку» на місця колишнього проживання.

У травні 1775 р. з приводу обрання татарами ханом Девлет-Гірея, який спочатку не погоджувався на встановлення «кримської вольності» і прагнув скасувати її за допомогою турецьких військ, Державна рада прийняла рішення: «...в случае ежели не можно будет то уничтожить, должно стараться возбуждением противо ногонагайцев и других живущих на кубанской стороне, разделить Татарскую область надвоє, и тем привесть крымцев в несостояние отваживаться на продерзости» [334]. У разі загострення стосунків з Портою і можливою новою війною уряд Росії був готовий до фізичного знищення татар [335].

Зі свого боку Османська імперія не змирилася з втратою Кримського ханату і, попри проголошення його незалежності, постійно втручалась у його суспільне життя. Турецькі збройні сили були готові перекрити виходи в море для російських суден, відібравши назад Керч, Кінбурн і Єнікале. 1777 р. вони захопили межиріччя Південного Бугу та Дністра, що належало татарам.

Російський уряд намагався уникати військового зіткнення, а тому спробував привести до влади у Криму свого «слухняного» ставленника — Шагин-Гірея. У результаті політичної боротьби та різних інсинуацій 1776 р. при владі одночасно опинилися два кримських хани, що, звісно, свідчило про порушення норм угоди від 1774 р. За таких умов російська сторона вирішила діяти радикальніше. 1776 р. царські війська зайняли Перекоп, а в травні 1777 р. збройні підрозділи під командуванням О. Суворова вторглися в Кримський ханат. Зустріч між збройними силами двох геополітичних суперників відбулася поблизу Карасубазара, проте турки не наважилися на бій і поспіхом відступили до Кафи, а звідти на кораблях відплили до Туреччини. Татарські ж вояки розосередились у власних домівках, умить перетворившись на «мирних громадян». До Стамбула втік Девлет-Гірей, а ханом офіційно оголосили Шагин-Гірея. Проте колізії між турками та росіянами незабаром знову загострилися.

Суспільно-політичні відносини в Криму після його анексії Росією. За період від Кючук-Кайнарджійського договору до приєднання Криму, внаслідок протистояння та провокацій Росії й Туречини, на півострові стались дві фактично

[332] Протоколы в царствование императрицы Екатерины II. Ч. 1: Отделение историческое. *Архив Государственного Совета*. Т. I: 1768—1796 гг. Санкт-Петербург, 1869. С. 295.

[333] Там само. С. 296.

[334] Там само. С. 309.

[335] Там само. С. 326.

міжусобні війни, з багатьма жертвами та руйнаціями. Особливо масштабних розмірів набув виступ проти Шагин-Гірея в травні 1782 р. Дійшло до того, що проти хана виступили навіть два його брати. Підбурені владою Стамбула, вони вимагали зміщення його з престолу і призначення замість нього турецького ставленика. Для встановлення «порядку» в ханаті царат застосував великі збройні об'єднання [336]. І знову пролилася кров. Катерина II добре розуміла: територія Криму не перестане бути ареною конфлікту, а тому вирішила силоміць увести півострів до складу імперії. Мету цього у рескрипті до Г. Потьомкіна від 14 грудня 1782 р. імператриця трактувала так: «...зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням *повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова* й на приєднання його до Росії» [337].

Ще напередодні для послаблення економічного та людського потенціалу Кримського ханату звідси до південних губерній Російської імперії було переселено 32 тис. православних — греків і вірмен (вересень 1778 р.) [338]. А вже 9 квітня 1783 р., скасувавши всі попередні домовленості з Туреччиною та її васалом, Катерина II урочисто проголосила приєднання території півострова до Російської імперії.

Зрозуміло, що проросійськи налаштовані історики як раніше, так і нині характеризують цей акт однозначно — як історичну справедливість. Те саме стосується і витіснення з Криму татар. Ось як про це зазначив Ю. Липа: «Справу справедливості довершив у XVIII ст. український (?) магнат Потьомкін, коли зробив усе, щоб виселити з Тавриди тих, хто її ганебно плямував останніми в історії Європи ринками невільників» [339].

Улітку 1783 р. у таборі, розташованому на скелі Ак-Кая за три кілометри від Карасубазара, намісник Новоросії Григорій Потьомкін прийняв від напівзаляканих чи підкуплених представників татарської еліти присягу на вірність «великій та неподільній» Російській імперії.

З погляду ортодоксально налаштованого радянського історика П. Надінського, з колишнього Кримського філіалу АН СРСР, «цим історичним актом було підбито підсумок багатовікової боротьби російської [340] держави за Крим» і його «повернуто справжньому господарю — російському народу». За твердженням названого вченого, незважаючи на знищення цілого державного утворення, багатотисячні жертви, вимушене переселення частини корінних жителів Криму, «возз'єднання» півострова з Росією «об'єктивно мало велике історичне прогресивне значення» для татар [341].

---

[336] Надинский П.Н. *Очерки по истории Крыма*. Ч. 1. Симферополь, 1951. С. 92.
[337] Цит. за: Соловьев С.М. *История падения Польши*. Москва, 1863. С. 167.
[338] Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.* Москва, 1959. С. 57.
[339] Липа Ю. *Чорноморська доктрина*. Одеса, 1942. С. 16, 17.
[340] Назву держави автор писав з малої літери.
[341] Надинский П.Н. *Очерки по истории Крыма*. Ч. 1... С. 92—93.

Тут варто зауважити, що вже на той час у західноєвропейській пресі з'являлися зовсім інші трактування цього акту, зокрема стверджувалося, що своїми діями росіяни перетворюють захоплені землі на «голодні степи». Йшлося навіть про те, щоб об'єднати зусилля та сформувати суспільну думку в Європі на допомогу Оттоманській Порті в боротьбі проти масштабних загарбань Російської імперії. Прикметно й те, що навіть деякі радянські історики за сталінського тоталітаризму наважувались зображувати війни проти турків і кримських татар, а також анексію півострова «як імперське захоплення чужої землі, перекреслюючи тим самим будь-який позитив від дій Росії для населення Криму. Водночас турків і французів визначали як захисників кримчан» [342].

Без перебільшення можна твердити, що в реалізації задумів і планів Катерини II у 80-х роках XVIII ст. величезну роль відіграв зазвичай успішний виконавець волі імператриці Г. Потьомкін. Його бурхлива, щоправда, нерідко показна діяльність привертала пильну увагу сучасників як усередині держави, так і за її межами. Чимало з них вважали її малоефективною розтратою казенних грошей. Деякі недоброзичливці графа стверджували, що навіть набуття Криму не коштувало таких неймовірно великих затрат, яких той постійно вимагав. Прагнучи бути одним із головних «освоювачів» півдня імперії, він 1784 р. усунув від управління краєм генерала Тимофія Тутомліна, який започаткував багато важливих і корисних справ.

Зовсім протилежних поглядів дотримувався історик А. Брикнер. Зокрема, він стверджував: «Хай там як, Потьомкін зробив усе можливе, щоб довести необґрунтованість чуток про недоліки його управління, щоб восторжествувати над своїми супротивниками. Багатство степового краю, швидкий розвиток міст, достаток військових запасів і снарядів, відмінне облаштування війська, важливість військових портів, принадність південної природи в Криму, сліди турботи та результати зусиль князя... — усе це повинно було вразити Катерину й обеззброїти недоброзичливців...» [343].

Після приєднання Криму близько року імперський уряд Росії імітував ілюзію певного самоуправління на півострові через спеціально створений військовою адміністрацією мусульманський орган — нараду. До нього ввійшли представники місцевої політичної еліти. Проте цього було явно замало, адже на побутовому рівні татари сприймали росіян як зухвалих загарбників, незважаючи на жодні пропагандистські обіцянки та домовленості у верхах. Тому царській владі треба було сформувати серед кримських жителів якщо й не доброзичливе та довірливе, то принаймні лояльне ставлення до себе й переселенців. Заважало цьому кілька обставин: по-перше, домінування зневажливої поведінки переможців до анексованого населення; по-друге, мусульманська віра, яка закликала до покори лише

[342] Пор.: Кримське ханство. *Большая советская энциклопедия*. 2-е изд. Москва, 1953. Т. 23: Корзинка—Кукунор. С. 561—562 і Крымская автономная советская социалистическая республика. *БСЭ*. Москва, 1937. Т. 35: «Крестьянская газета»—Ларсон. С. 307—308.

[343] Брикнер А.Г. *Потемкин*. Санкт-Петербург, 1891. С. 81.

єдиновірному володарю. Керівництво Оттоманської Порти через своїх агентів посилювало ці настрої, чим ще більше загострювало ситуацію в регіоні, забезпечувало неприйняття будь-яких дій і розпоряджень північної правительки. Тому й результат виявився цілком передбачуваним: багато татар почали полишати рідні місця, обжиті оселі й шукати кращої долі в Туреччині.

З одного боку, російський уряд прагнув позбутися «ворожих елементів» (вислів О. Дружиніної), з іншого — він втрачав масу робочих рук, необхідних для розвитку господарства в регіоні. Для зменшення потоку біженців Катерина II вирішила дещо змінити акценти в ставленні своїх вояків до мусульман. Її побажання висловив Потьомкін в ордері генералу графу Антону Дебельмену (de Balmain) від 4 травня 1783 р.: «Воля её имп. величества есть, что бы все войска, пребывающие в Крымском полуострове, обращались с жителями дружелюбно, не чиня отнюдь обид, чему подавать пример имеют начальники и полковые командиры». А порушників наказу передбачалося карати зі всією суворістю, відповідно до закону [344]. Подібні розпорядження отримали О. Суворов та І. Ігельстром [345]. Причому того, хто нехтував святими місцями й ганьбив молитви мусульман, мали судити як «заколотника церковного». Навіть більше, для захисту жителів від «образ» з боку вояків і для вивчення їхніх настроїв було створено спеціальні військові комісії (групи).

Проте татари не йняли віри розпорядженням такого змісту. Їх і далі неабияк хвилювало не лише власне майбутнє, а й наступних поколінь. Насамперед, як зазначив Ігельстром, вони домагалися, щоб нащадки не були утіснені в релігії; з них не брали в рекрути; не ставили по їхніх домівках рядових царських вояків на постій, а російські офіцери не ходили до гаремів [346]. З метою пом'якшення ставлення мусульман до росіян Потьомкін навіть призначив грошове утримання для мечетей і місцевого духовенства [347]. Утім, такі подачки суперечили законам шаріату і відповідно сприймались анексованими татарами.

Ще один захід, який дійсно приманював мусульман до чужих збройних сил, — це добровільний найм у кавалерійські частини, що давав значні кошти (у вигляді регулярної платні) і перспективу отримання офіцерського чину. Проте така «заманинка» не гарантувала повного успіху, не усувала загрози проявів етнічних ексцесів з боку татар. Тому уряд Катерини II рекомендував О. Суворову для якнайповнішого притягнення ногайського населення до присяги на вірність Росії влаштувати для них «за народним смаком» грандіозну пиятику, «колові чарки», змагання у верховій їзді тощо. Заохочені в різні способи старшини після своєї присяги роз'їхалися по аулах агітувати до неї й інші групи ногайців [348]. Тих

[344] Паллас П. Поездка во внутренность Крыма. *ЗООИД*. Одесса, 1881. Т. 12. С. 277.

[345] Там само. С. 271, 281.

[346] Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775—1800 гг*... С. 95.

[347] Паллас П. Поездка во внутренность Крыма... С. 287.

[348] Ордер А.В. Суворова генерал-майору Ф.П. Филисову о приведении к присяге татар на подданство России. 25 июня 1783 г. *А.В. Суворов: Документы.* Москва, 1951. Т. 2. С. 266—268.

із них, хто все-таки відмовився визнавати зверхність російської влади, примушували під наглядом війська переселятися в уральські степи, «подалі від гріха». Однак ті жорстоко мстилися за насильства над ними — нападали на землі донських козаків і російські фортифікаційні споруди, зокрема на Єйську фортецю. Такий спротив, крім іншого, призводив і до міжусобиць прибічників і противників російського панування [349].

Унаслідок такої єзуїтської та кривавої політики царського уряду, втіленої у формулу «розділяй і володарюй», тисячі ногайців загинули в збройних конфліктах, багато перебралося за Кубань. І лише невелика частина залишилась у межах підросійських володінь [350].

Навіть лояльний Шагин-Гірей, очевидно, краще розібравшись у ситуації та ролі, яку насправді відігравало царське керівництво, вирішив залишити межі Російської імперії і сховався від переслідувачів аж за Кубанню, що спричинило неабияку стурбованість при дворі. Лише весною 1784 р. хитромудрому Суворову вдалося виманити хана й під пильним наглядом відправити в глиб країни [351], щоб знову домогтися від нього покори.

Того самого року було реалізовано ще одну задумку царського керівництва, спрямовану на привернення кримської знаті, а саме: 24 лютого видано указ про надання їй прав і привілеїв російського дворянства [352]. Так було вчинено наступного року і стосовно козацької старшини колишнього Гетьманату, після остаточної ліквідації його інституцій. Проте проблема в Криму в цьому аспекті виявилася набагато складнішою, ніж це уявляли собі в північній столиці імперії. Виявилося, що в мурз, які могли претендувати на отримання такого статусу, немає жодних підтверджувальних документів їхнього «благородного» походження. Тому нашвидкуруч було складено списки місцевих «дворян», за якими затвердили спадкове право на землі, що перебували в їхньому володінні. Незмінними лишились і взаємовідносини знаті з підлеглим їм населенням, тобто йшлося про модель «середньовічного феодалізму з елементами рабства».

Проте слід визнати: Катерина II не наважилась ані тоді, ані пізніше закріпостити татар, як це, наприклад, було зроблено стосовно селян Лівобережної та Слобідської України, навіть попри поступове засилля російських поміщиків у Криму. Рядових татар перетворили на законослухняних казенних селян.

Жодна хитромудра політика царського уряду з її «правами та привілеями» не могла довго тримати в омані місцеву соціальну еліту, звиклу до всіляких комбінацій та ігрищ у верхах. Швидке розчарування, зокрема серед мурз, настало тоді, коли вони чітко усвідомили: від колишніх ханських володінь і прибутків (на які

[349] Там само. С. 273.

[350] Там само. С. 297, 298.

[351] Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775—1800 гг*... С. 96.

[352] Февраля 22, 1784 г. Именный, данный Сенату. О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться преимуществами российского дворянства. *ПСЗРИ*. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830. № 15936.

вони розраховували) їм нічого не перепаде — все перебрала до себе російська державна скарбниця.

Водночас загострилася і проблема християнських полонених (ясиру): царський уряд вимагав їх негайного звільнення, але знатні та й рядові татари відмовлялися це виконувати, застосовуючи такий аргумент, як хто тоді працюватиме на їхніх землях. Запевнення (роз'яснення) Г. Потьомкіна, ніби необхідно звільнити тільки полонених росіян, призвело до невдоволення інших бранців, які фактично перебували у татар на становищі рабів. Отже, одна з традиційних і основних форм господарювання в Кримському ханаті — рабовласництво — мала зникнути.

Щоб привернути до Росії верхівку мусульманського духовенства, Г. Потьомкін поновив так звану сороковину муллам — податок, який Шагин-Гірей, користуючись заступництвом нового сюзерена, почав збирати для себе. Муллам залишилися тільки подаяння парафіян. Однак непохитно орієнтоване на «братів» єдиновірних та їхніх наставників у Оттоманській Порті місцеве духовенство не сприйняло подачку і далі вкрай негативно ставилося до всього нового, привнесеного росіянами-іновірцями, що підривало мусульманські закони і традиції [353]. На цьому тлі у вищих колах імперії поширювалась думка про те, що представники духовенства кримських татар «безполезные отечеству и недоброжелательны к Двору».

Згідно з царським указом від 2 лютого 1784 р. створено Таврійську область у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного тмутараканського (Таманський півострів). У цьому вкотре проявилася якась патологічна потреба все адміністративно переформатовувати, змішувати народи, знищувати національні традиції. І таке спостерігалося впродовж усієї довготривалої діяльності Катерини II. Першим губернатором області вона призначила Г. Потьомкіна (1784—1791).

Для виявлення неблагонадійних осіб у Криму, здатних на антиросійську діяльність, вербувалися спеціальні агенти, часто з різних верств місцевого населення — «таємні конфіденти». За гроші й різні потурання з боку нової влади вони, не соромлячись, закладали своїх єдиновірних громадян, викривали підготовку збройних заколотів.

Складна ситуація на території колишніх володінь Кримського ханату в другій половині 1780-х років, масове невдоволення тамтешніх жителів породжували надію у влади Туреччини на можливість реваншу. Ці її наміри підтримувало чимало західноєвропейських країн, розраховуючи на послаблення Росії й перспективу відторгнення від неї прибалтійських земель, посилення панування на Ближньому Сході тощо. Серед таких насамперед значились Англія, Пруссія та Швеція. Деякі з них відверто готувалися до збройного конфлікту.

[353] Перевод с письма от Ширинского Мегметжи бея Гаджи Казы Аги генерал-порутчику Игельстрому, ноября 19, 1783 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1897. № 3. С. 60, 61.

Відчуваючи загострення політичної ситуації, Г. Потьомкін у січні 1787 р. двічі спробував зменшити потужну корпорацію муллів, ефенді та шейхів, хотів їх «відправити» звідси або ж перевести на «штатські» посади [354]. За його наказом із Криму виселили більшість татарської адміністрації. У Петербурзі змінили ставлення й до Шагин-Гірея. Катерина II особисто звеліла йому покинути межі країни і вирушити до Туреччини. На півострові запанували голод, розруха, поширилась епідемія чуми, посилилася військова диктатура росіян, що зумовило масовий відтік корінного населення [355].

Після остаточного підкорення Кримського ханату та ліквідації його як державного утворення Катерина II рекомендувала своїм сановникам ретельно вивчити економічний та воєнно-стратегічний потенціал придбаних земель. Насамперед її цікавили локації, придатні для найліпшого розміщення та постачання військ, спорудження фортифікацій і заснування поселень тощо. Для цього було залучено найкращих фахівців з різних галузей: природознавців, картографів, геодезистів, військових інженерів. Для керівництва справою та збирання відповідних даних створено спеціальні підрозділи із сонмом адміністраторів і чиновників різного рангу. Одним з таких уповноважених був автор-упорядник праці «Фізичний опис Таврійської області» (Санкт-Петербург, 1785) Карл Габліць, який за наказом Г. Потьомкіна почав вивчати півострів навесні 1784 р. Він об'їхав гори, степову частину, а також обстежив Тамань. Результатом його роботи і стала поява названої книги — першого геологічного, ботанічного й біологічного опису Криму, який він підготував упродовж двох місяців на місці — в землянці, «не виходячи на свіже повітря» і використовуючи для цього нічний час [356].

Збираючи розлогі відомості про півострів, Катерина II, а за нею і Г. Потьомкін прагнули водночас, по-перше, обґрунтувати «законність» його приєднання, а по-друге, показати себе поборниками «історичної справедливості», знехтуваної спочатку монголами, потім — турками.

Активно долучився до справи також генерал Ігельстром, який очолював тут цивільну (до 12 червня 1784 р.) і військову (до 28 жовтня того самого року) адміністрації. Як справжній учений і здібний керівник він з'ясував усі джерела прибутків Кримського ханату, його витратні статті, зібрав інформацію про природні ресурси, а головне — надав царському уряду необхідні дані для чіткішого вироблення регіональної соціально-економічної політики. Усе це здійснювалося ледь не вручну — за допомогою опитування та перевірки отриманих відомостей.

Протягом перших кількох років після приєднання Криму було проведено значну роботу зі складання його професійних карт, виготовлення планів і крес-

[354] Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775—1800 гг*... С. 101.

[355] Возгрин В.Е. *Исторические судьбы крымских татар*. Москва, 1992. С. 272; Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. *Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма):* Научно-популярные очерки. Казань, 1992. С. 70.

[356] *Краткое описание жизни и службы тайного советника, сенатора и разных орденов кавалера Карла Ивановича Габлица*. Санкт-Петербург, 1821.

лень фортифікаційних споруд, шляхів і мостів, навіть розпочали визначення довготи й широти міст та інших поселень [357].

Для Катерини II всі ці заходи мали передусім утилітарне, практичне значення. Адже, наприклад, виявлення казенних земель і створення їх фонду передбачало поступове передавання цієї власності «своїм» поміщикам, забезпечення економічної основи для розвитку сільського господарства в краї. До цього фонду відійшли й землі заможних татар, які не побажали жити під російським панування ням і добровільно виїхали або ж насильно були виселені за межі імперії. За ними слідом поїхало і чимало простих селян, які забирали з собою свою худобу і полишали нових господарів без робочих рук.

До виїзду татар долучились і турки, що таємно підпливали до «таврійських берегів» і на човнах переправляли їх із майном на території Оттоманської Порти. У такий спосіб вони прагнули ще більше ускладнити господарський розвиток півострова й чимдужче послабити військово-стратегічні заходи росіян.

Упродовж 1784—1787 рр. царський уряд здійснив великий перерозподіл захоплених земельних багатств. 148 тис. 342 десятинами він головно наділив військових і цивільних чиновників, переважно росіян, українців, татар і греків [358]. Зрозуміло, що Г. Потьомкін привласнив собі більше, ніж інші: 13 тис. десятин у Байдарській долині й на південному березі Криму та майже 74 тис. десятин на материковій частині Таврійської області, а його особистий секретар Василь Попов там і там — до 58 тис. десятин. Ось такими насправді виявилися реформатори-благодійники з оточення імператриці. Отримали землю й інші вихідці з Росії — купці, «комісіонери», дрібні урядовці, вчені, «банкіри» та звичайні пройдисвіти. Якщо в межах наділених земель виявлялися «острівці» угідь із колишніми татарськими господарями, вільними від державних податків і повинностей, то нові поміщики змушували їх або працювати на себе, або звільняти ділянки. Крім земель, царський уряд роздавав переселенцям і худобу (волів, корів, коней), що залишилася після виселення татар [359].

Для ще більшого розосередження місцевого населення вища влада Росії на законодавчому рівні оселяла в межах Таврійської області відставних солдатів, рекрутів, що були там дислоковані, та їхніх дружин [360]. Слідом за ними вирушали й церковники, переважно з Пензенської губернії. У середині 1780-х років загальна

[357] Паллас П. Поездка во внутренность Крыма... С. 319, 427, 428.

[358] Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. *Известия Таврийской ученой архивной комиссии.* 1896. № 24. С. 59.

[359] Паллас П. Поездка во внутренность Крыма... С. 324, 325; Лашков Ф.Ф. *Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма.* Симферополь, 1890. С. 8.

[360] Января 14, 1785 г. Именный, объявленный генерал-прокурору генерал-фельдмаршалом князем Потемкиным. Об отправлении рекрутских жен, оставшихся по распределению мужей их в полки, в Екатеринославское наместническое и область Таврическую. *ПСЗРИ.* Т. 22. № 16130; Март 18, 1785 г. Сенатский. О даче рекрутским женам, отправляемым к их мужьям, для двух одной подводы, а на пропитание каждой по 5 копеек в сутки. *Там само.* № 16167.

кількість згаданих категорій переселенців перевищила тут 10 тис. [361] Проте й цим не обмежувався уряд — для холостяків вербували «дівок» [362]. Нині лише можна уявити, що за особи то були, коли погоджувалися перебратися на нове місце проживання без рідних і близьких їм людей. Причому вербувальникам за кожну доставлену «дівку» виплачували винагороду в сумі 5 руб. [363] Переїзд молодих селянок відбувався в тяжких умовах і не без тиску зацікавлених урядовців.

С. Секиринський стосовно представниць жіночої статті, відправлених до Криму 1786 р., навів такі дані. Серед майже 1,5 тис. жінок значилося 1032 «солдатки», які їхали до своїх чоловіків, інші були самотніми. Відразу ж по прибутті на місце з останніх понад 200 відразу видали заміж [364].

Крім названих вище груп, 1784 р. до Криму планувалося також переселення великих партій молдаван, калмиків, кочовиків-ногайців із Кавказу, єдисанців, козаків-некрасівців з Туреччини та інших [365]. Заплющували очі чиновники і на прибуття кримінальних осіб як із різних місцевостей Російської імперії, так і з-за кордону.

У зв'язку з необхідністю забезпечення у межах Таврійської області «своїх», передусім військовиків і чиновницької бюрократії, продовольством, царський уряд активно вдався до низки заходів, спрямованих на прискорений розвиток хліборобства, садівництва, птахівництва і навіть городництва, яке перебувало ще в зародковому стані [366]. Цим мала опікуватися спеціально створена контора землеробства та домоводства, а також запрошені сюди фахівці-вчені. В основу ведення місцевого землеробства Г. Потьомкін прагнув покласти найкращі англійські методи, з масштабним будівництвом водяних і вітряних млинів. Однак зубожіння більшої частини переселенців і наближення чергової російсько-турецької війни не дали змоги реалізувати в повному обсязі ці добрі наміри та грандіозні перспективи. Адже реально неможливо було, з одного боку, дбати про розвиток південного краю, а з іншого — долучати його населення до широкомасштабного збройного протистояння (чи економічно, чи безпосередньо фізично).

---

[361] Августа 13, 1785 г. Именный, данный генерал-фельдмаршалу князю Потемкину. О назначении границ Екатеринославского наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикермене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретрашаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, ставропольских калмык и старообрядцев и о позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам. *ПСЗРИ*. Т. 22. № 16239.

[362] *ЗООИД*. Т. 10. Одесса, 1877. С. 239.

[363] Паллас П. Поездка во внутренность Крыма... С. 317.

[364] Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. *Изв. Крым. пед. ин-та им. М.В. Фрунзе.* 1957. Т. 23. С. 76.

[365] Августа 14, 1783 г. Именный, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину. О переводе Дербетевых калмык в крымскую степь и о переселении ставропольських калмык в Екатеринославское наместничество. *ПСЗРИ*. Т. 21. Санкт-Петербург, 1830. № 15813; Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края.* Ч. 1... С. 301.

[366] Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края.* Ч. 1... С. 305.

Проте слід визнати: врожайність хліба до початку війни значно зросла (безпосередніх даних немає, але про це свідчать великі закупки зерна державною скарбницею) [367]. Як засвідчив французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму щоденнику, тут 1786 р. уже були поля з «чудовими високими хлібами». Зокрема, жителі Алушти не лише забезпечували зерном власні потреби, а й поставляли його на ринок [368], тобто брали участь у простому товарному виробництві, коли предметом купівлі-продажу є лише продукти людської праці, а не сама робоча сила.

Водночас у різних місцях півострова врожайність зерна була неоднаковою. За свідченням одного з керівників краю В. Каховського, того самого року «хлебы... местами очень хороши родились, местами же хуже посредственных. Проса от засух везде почти выгорели. Напротив того, в Алешках все хлеба отменно хороши» [369], що, очевидно, пояснюється локальними сприятливими природними умовами. Частково підвищення врожайності можна пояснити й тим, що замість татар-скотарів прийшли здебільшого переселенці-землероби, що також було на руку царському уряду. Принагідно зазначимо, що в районі Олешків протягом 1711—1728 рр. функціонувала Запорозька Січ, тобто землі тут були добре освоєні українськими козаками. До її ліквідації були причетні як ханська, так і царська влади через свої постійні конфлікти та суперечки [370].

На півострові повільно, але розвивалося городництво, наприклад, з'явилися посіви картоплі, поширилося вирощування кавунів і динь, а також тютюну, льону, марени тощо [371]. На вищому рівні зайнялися поліпшенням порід овець, для чого усунули від схрещування простих сірих татарських [372]. Скасування зборів внутрішніх мит також посприяло активізації торгівлі та промислів [373].

Водночас російське офіцерство почало масово вирубувати ліси для будівництва та виготовлення «похідних» якісних меблів. Однак найбільшої шкоди царська адміністрація завдала тоді, коли для будівництва нових поселень, зокрема міст, взялася розбирати дорогоцінні залишки стародавніх споруд — антики, наприклад, у Єнікале та Херсонесі. У такий спосіб було завдано непоправного удару по культурній спадщині Криму та південної материкової частини держави [374].

---

[367] *ЗООИД*. Т. 10... С. 272.

[368] Ромм Ж. *Путешествие в Крым в 1786 г*. Ленинград, 1941. С. 59, 69.

[369] *ЗООИД*. Т. 10... С. 257.

[370] Гуржій О.І. Олешківська Січ (1711—1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 230—235.

[371] Герман К. Описание Таврической губернии. *Статистический журнал*. Санкт-Петербург, 1807. Т. 2. Ч. 1. С. 156.

[372] Лашков Ф.Ф. *Князь Г.А. Потемкин-Таврический*... С. 12; Августа 12, 1797 г. Височайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства. О заведении и содержании в Тавриде овчарного завода и о выписывании испанских баранов и овец. *ПСЗРИ*. Т. 24. Санкт-Петербург, 1830. № 18092. С. 681.

[373] Ордер Г.А. Потемкина от 6 октября 1782 г. *ЗООИД*. 1900. Т. 22. С. 285.

[374] Ромм Ж. *Путешествие в Крым в 1786 г*... С. 34, 37, 66.

Ще одним важливим заходом царського уряду, який і далі нищив автономність колишнього Кримського ханату, став випуск спеціальної «таврійської монети» з позначкою «Т. М.». Її карбували на місцевому монетному дворі [375]. У такий спосіб з обігу виводилися гроші, які функціонували тут раніше.

Очевидно, щоб дещо поліпшити адміністративне управління певною частиною татар, для їх проживання відводилися великі економічні та промислові центри, наприклад Бахчисарай, Карасубазар.

1784 р. дещо штучні задуми та намагання Катерини II і Г. Потьомкіна на місці маленького селища Ахтіар заснувати Севастополь із грандіозною стратегічною гаванню та верф'ю на першому етапі зазнали невдачі. Купці зі своїми товарами оминали його через незручність розташування і, як і раніше, використовували шлях через Херсон, Таганрог та Кримський півострів. Імпорт же традиційно проходив через Козлов (Євпаторію), Кафу (Феодосію), частково Балаклаву. Отже, Севастополь певний час залишався поза інтересами як «своїх», так і іноземних негоціантів. Не змогли Катерина II і Г. Потьомкін повністю реалізувати економічні плани і щодо населення Феодосії, Євпаторії, особливо Кафи [376]. Цьому завадила російсько-турецька війна і торгове суперництво Одеси.

Одним із заходів російської пропаганди проти турецької політики щодо Криму стала організація 1787 р. «мандрівки Катерини II у південні країни», тобто її подорож з Петербурга на півострів, зініційована «вірним другом і слугою» Г. Потьомкіним. Для презентації «вмілої» політики цариці й досягнутих успіхів її сановників у цей мандрівний вояж офіційно запросили австрійського імператора Йосифа II, поважних представників від урядів низки європейських країн. В офіціозній російській історіографії вже за радянської доби цю подію було покладено в основу формування неоімперського міфу про законність російських претензій на Крим. У реаліях кінця 1780-х років не виключено, що саме вона стала поштовхом до оголошення Османською імперією Петербургу чергової війни, щільно пов'язаної з намірами визволення Криму. Однак сподівання Стамбула не справдилися. Підписаний 1791 р. Ясський мирний договір офіційно зафіксував припинення історичного існування Кримського ханату в результаті анексії його території Росією.

---

[375] Дружинина Е.И. *Северное Причерноморье в 1775—1800 гг*... С. 140.

[376] Апреля 2, 1787 г. Именный, данный Сенату. О назначении Феодосии уездным городом Таврической области вместо назначенного прежде Левкополя. *ПСЗРИ*. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830. № 16525. С. 831; Ордера князя Потемкина. 1787-ой год. *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* 1889. № 8. С. 4.

ЖИВИЙ СТЕП ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ **36**

Ханська Україна

•

РОЗДІЛ **37**

Український Гетьманат і Запорозька Січ:
взаємодія і протистояння

•

РОЗДІЛ **38**

Запорожжя
періоду Нової Січі (1734—1775)

•

РОЗДІЛ **39**

Українська колонізація
Північно-Західного Приазов'я та Дону

•

РОЗДІЛ **40**

Освоєння
Дунай-Дністровського пониззя і Кубані

РОЗДІЛ 36

ХАНСЬКА УКРАЇНА

Олександр Середа

Ханська Україна — регіон, який становив і становить підвищений інтерес як серед науковців, що займаються історією XVII—XVIII ст., так і серед усіх, хто цікавиться історією України. Дослідження з історії Ханської України, як правило, вирізняються фрагментарністю і ситуативністю через невизначеність статусу цього регіону як для Українського Гетьманату, так і для Кримського ханату, і особливо через брак джерельної бази. На початку XXI ст. вивчення «Ханської», або за новим історіографічним терміном «Придністровської» України, на відміну від праць першої половини XX ст. [1], відбувається на основі переосмислення історії Української держави та відкриття нових османських джерел [2].

---

[1] Лебединцев А.Г. Ханская Украина. *ЗООИД*. Одесса, 1913. Т. 31. С. 1—22; Петровський М. Епізод з україно-кримських відносин кінця XVII в. *Записки Укр. наук. т-ва в Києві*. 1929. Т. 32. С. 34—45; Петрунь Ф. *Пути и подступы к Днестру: очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII ст. (в связи с военными операциями русских войск, дипломатическими сношениями и колонизационной деятельностью русского правительства*): дис. ... канд. геогр. наук. Байрам-Али, 1944. С. 95; Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью-Йорк; Київ; Острог, 2001. С. 195—196; Чухліб Т. Гетьман Ханської України: Степан Лозинський (Стецик). *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713 рр.)*. Київ, 2004; Його ж. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву. *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави.* Київ, 2009. С. 383—393.

[2] Середа О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2008. Вип. 3. С. 57—71; Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие.* София, 2009. С. 88—94; Чухліб Т. *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—*

Ханською Україною називають північну частину Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлику і до середньої течії Дністра. У церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя [3]. Крайовими містами управління в регіоні можна вважати Дубоссари, Балту, Голту. По Південному Бугу Ханська Україна мала кордон із Запорозькою Січчю, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра — із Брацлавським полком Гетьманату.

Заснування цієї території початково пов'язане з прийняттям до османського підданства частини козацького війська та розміщення його на північних прикордонних теренах Очаківської землі насамперед по ріках Дністер, Кодима і Буг [4]. Більшість населення цього регіону становили українці, молдавани та задунайські переселенці [5]. Останні здебільшого були болгарами, які свого часу масово втікали з центральних районів Сілістринсько-Очаківського та Румелійського еялетів до Молдавії, а згодом разом з молдавськими переселенцями переходили в османське Придністров'я. Відзначимо: регіони Молдавського Придністров'я були добре відомі козакам завдяки походам Тимофія Хмельницького, Петра Дорошенка та інших гетьманів. Окремі козацькі групи оселялися в селищах на Дністровському кордоні [6].

Підкреслений християнський характер адміністративно-територіального новоутворення зумовлює утвердження за ним назви — «Ханська Україна» [7], що досить різниться з термінологією османського адміністративного поділу. В офіційних слов'янських та молдавсько-валаських хроніках Ханською Україною вже на початку XVIII ст. називали території поміж Бугом і Дністром. Одне з перших згадувань знаходимо в кореспонденції молдавського агента Лупула до російської влади з 1737 р. Як зазначав у своїй роботі А. Кочубинський, «треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну» [8]. Зазначимо, що в джерелах XVIII ст. російського походження ця територія мала ще назви «Ганьщина» (земля, де проживало християнське населення, підпорядковане ханському управлін-

1700 рр. Київ, 2010. С. 370—381; Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). Одеса, 2011. С. 8—15.

[3] Лебединцев А.Г. Ханская Украина... С. 3, 11, 13.

[4] Русов А.А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. С. 60—63, 80—81; Скальковский А.А. *История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского*. Изд. 3-е. Ч. 1. Одесса, 1885. С. 55—56.

[5] Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. *Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края.* Одесса, 2002. С. 99—117, 165—167.

[6] Зеленчук В.С. Розселення та чисельність українського населення Молдавії (XV—XIX ст.). *Народна творчість та етнографія.* 1978. № 4. С. 24—30.

[7] Лебединцев А.Г. Ханская Украина... С. 1—22.

[8] Кочубинский А.А. *Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735—1739.* Одесса, 1899. С. XXXIII—XXXIV.

ню), «Татарська Волощина», «Волоська Татарія» і навіть «Кочубеївська Татарія» (через важливе значення фортеці Кочубей (Хаджибей, тепер м. Одеса) [9].

Запровадження традиційного козацького устрою серед переважно українського населення в регіоні пояснює наявність у його назві топоніма «Україна». До того ж це давній термін, який вживали щодо цього регіону з часів польсько-литовської держави як до меж історичного розселення українців. Особа, яку призначали на управління в Ханській Україні, зазначається як «гетьман», що зайвий раз доводить домінування там українського елемента. Зі свого боку термін «Ханська» вказує на політично-адміністративну залежність краю від Кримського ханату, у такий спосіб наголошуючи на антитезі до сусіднього регіону — «Польської України». Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української домінант в управлінні регіоном стало призначення в Ханську Україну бахчисарайської креатури із зазначенням посади «гетьман Дубоссарський» [10].

Проте термінологія на кшталт «Ханська Україна», «гетьман» тощо використовувалася лише в слов'янських і молдавсько-валаських джерелах. А офіційна документація османсько-турецькою мовою не наводить жодного випадку вживання зазначеної термінології. В османських джерелах здебільшого користуються назвою «войводалик Томбасар» (Томбасар — османська назва селища Дубоссари — *Tombasar* [11]), а очолював цю адміністративно-територіальну одиницю воєвода: «земля воєводи Дубоссарського» [12], або «воєвода сторони (району) Томбасар» (*Tombasâr cânibi* [13]). Докладніше визначення османської форми управління на цих територіях із зазначенням посад і титулів наведено далі.

Наявність порубіжних територій між Українським Гетьманатом і Кримським ханатом призводила до появи подібних до Ханської України регіонів та керманичів під протекторатом хана. Так, 1668 р. Петро Суховієнко (Суховій) став гетьманом України, визнавши над собою протекцію Бахчисарая, а вже з 1672 р. маємо османську провінцію в Західному Поділлі з центром у Кам'янці-Подільському, де перебував османський намісник [14]. Натомість Східне Поділля, підконтрольне П. Дорошенку, після укладення союзної угоди спільно боронити Україну від Московської держави утворює своєрідний «Український вілает». У подальшому спостерігаємо ще не одного українського керманича, який визнавав залежність від Османської імперії або Кримського ханату. Однак кримські хани у 70-х роках XVII ст. виступають не лише посередниками на переговорах між Османською ім-

[9] Гончарук Т. *Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)*... С. 10.

[10] Петрунь Ф.Е. *Пути и подступы к Днестру*... С. 96.

[11] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі — BOA). Fon adı: «C.ML». Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].

[12] *Documente turceşti privind istoria României.* V. 2: 1774—1791. Întocmit de Mehmet M.A. Bucureşti, 1983. P. 109—110, 115—116. Doc. № 80 [1787/fevruarie/21]; Doc. № 84 [1787/martie/13].

[13] Veliman V. *Relaţiile Româno-Otomane, 1711—1821: Documente turceşti.* Bucureşti, 1984. P. 615—616. Doc. № 212 [1793].

[14] Чухліб Т.В. *Козаки і монархи*... С. 186, 196—197.

перією та іншими державами в українському питанні, а й намагаються проводити самостійну від Стамбула політику, використовуючи суперечності між Москвою та Варшавою, щоб підкорити всю українську територію або її частину. Під впливом просултанських, прокримських і пропольських гетьманів навколо зазначеної території поступово все сильніше оберталися інтереси Правобережного Гетьманату. Враховуючи умови Бахчисарайського миру 1681 р. між Османською імперією та Росією, під протекторатом султана спочатку південною частиною Правобережжя опікується «князь малоруської України і вождь Війська Запорозького» Юрій Хмельницький, а з кінця червня 1681 р. — молдавський господар Георгій Дука, якому султан передав в управління й «турецьку» частину України. Він сприяв зближенню територій Ханської України, Правобережного Гетьманату та лівобережних районів Дністра, зокрема через політику заселення спустошеного Правобережжя та відновлення там козацького устрою. Майже одночасно 1681 р. кримський хан, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив там податки за користування лісами, добування солі та риболовлю [15].

Продовжується залучення земель Ханської України у сферу інтересів українських керманичів із «завоюванням» 1683 р. пропольським гетьманом Правобережної України Стефаном Куницьким значної території Північного Причорномор'я [16]. Незважаючи на міжнародну ситуацію після перемоги над Османською імперією під Віднем 1683 р., у середині 80-х років XVII ст. влада імперії та Кримського ханату поширилася на Східне Поділля та частину Придністров'я. З одного боку, Кримська держава, враховуючи складну ситуацію в Українському Гетьманаті, поступово перетворює території майбутньої Ханської України на своєрідний плацдарм для підтримки «Українського вілаєту», водночас використовуючи їх як чинник контролю й тиску на Правобережний Гетьманат та Молдавське князівство. З іншого — керівництво Ханської України могло виступати виразником інтересів українського населення перед сусідніми державами. Як зазначав О. Оглоблин, «ця Ханська Україна мала свого гетьмана, який признавався ханом кримським і який являвся чимось середнім між васалом кримського хана або урядовцем, поставленим над тутешньою українською людністю» [17].

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Георгія Дуки, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом турецької частини Правобережної України (згідно з Журавненським та Бахчисарайським договорами) козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Напевно, його можна вважати одним з перших гетьманів Ханської України; адже він був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана і почав свою діяльність з території Лівобережного Придністров'я, яка була підконтрольна хану. Резиденцією гетьмана став Ягорлик. Від султана Сулименку «і його суддям барви дали,

[15] Чухліб Т.В. *Козаки та яничари*... С. 223—228.
[16] Там само. С. 229.
[17] Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*... С. 134.

хоругви, бубни та інше» [18]. Головним завданням нового гетьмана стало повернути під султанську зверхність правобережну частину України, що була втрачена під натиском українсько-польських військ. Після невдалих спроб Т. Сулименка оволодіти козацькими центрами Немировом і Брацлавом восени 1685 р. його було розгромлено в Ягорлику козаками пропольського гетьмана Андрія Могили, схоплено і страчено.

Невдалим спадкоємцем Т. Сулименка став гетьман Самченко, який загинув під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Своїми невиваженими діями Т. Сулименко і Самченко зруйнували зусилля попередніх гетьманів колонізувати землі Правобережної України [19].

Новим гетьманом Ханської України наказом султана на межі 1685—1688 рр. було призначено Стецика (за іншими варіантами мав прізвиська Стець, Стецик Тягинський, Стецько або Степан Ягорлицький). Постать Стецика ототожнюється також з козацьким полковником Степаном Івановичем Лозинським, який воював із сердюками П. Дорошенка, а потім перебував серед полковників наказного гетьмана «його королівської милості» Остапа Гоголя. Резиденцією Стецика залишався Ягорлик. Звідси він розсилав універсали із закликами до населення Правобережної України перейти у підданство султана та хана. Наслідуючи своїх попередників, Стецик разом із татарами напав і тимчасово захопив Немирів. З 1690 р. він перейшов під контроль кримського хана, за наказом якого обороняв від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Незважаючи на масові переходи козаків Стецика на польський бік, сам гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. Козаки Стецика в подальшому неодноразово воювали із загонами правобережних полковників С. Палія, А. Абазина, Самуся. Під час одного з походів «польських» козаків восени 1695 р. на «села Стецькові», або «ханські села» в районі Дубоссар, Стецика було смертельно поранено [20]. Новим очільником Ханської України 1695 р. став призначений кримським ханом Петро Іваненко. За різними даними, він міг обіймати цю посаду до 1712 р. [21]

1692 р. колишній писар Івана Мазепи Петро Іваненко (Петрик), перебуваючи в опозиції до гетьмана, був обраний січовиками на булаву. У травні 1692 р. він прибуває до Криму, де від імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського» скріплює з ханом договір про «вічний мир і братерство» та спільну оборону від Москви і Польщі. Кримський хан визнає Петрика гетьманом України, і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими підрозділами. Поразка Петрика у воєнній кампанії зумовила перехід його в османські

[18] Чухліб Т. *Козаки і монархи*... С. 386.

[19] Там само. С. 375.

[20] Чухліб Т. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр.* Київ, 2005. С. 376—379.

[21] Середа О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету... С. 69—71.

землі та розміщення на визначеній для нього і його війська території вздовж Дністра [22].

Поряд із Петриком маємо відомості про ще кількох гетьманів Ханської України на порубіжжі XVII—XVIII ст. Так, 1698 р. під час походу лівобережних полків до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав населення Лівобережної України відмовитися від московської протекції та перейти під зверхність Кримського ханату. За певними припущеннями, під іменами Івана Багатого та Петра Іваненка приховувалась одна й та сама особа [23].

Після постанови польського сейму 1699 р. про ліквідацію правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувалися в м. Дашкові (тепер Вінницька обл.) та його околицях, перейшли під протекцію кримського хана Девлет-Гірея II.

Готуючись до війни з турками й татарами, лівобережний гетьманський уряд відрядив у прикордоння з Південним Бугом і Дністром райони спеціальних лазутчиків із козаків, які мали скласти опис шляхів і сполучень від гирла Дністра і Дунаю [24]. У той самий рік за умовами Карловицької мирної угоди між Османською імперією та Польщею територія Правобережної України, що перебувала під владою султана, поверталася під владу короля. Спеціальна стаття стосувалася «українського козацького гетьмана», що був на службі Порти Оттоманської і резиденцію мав «у Волоській землі». Цю посаду на вимогу польської сторони було скасовано [25].

На кінець XVII — початок XVIII ст. територія Ханської України увійшла до непростої за структурою управління адміністративно-територіальної провінції Османської імперії під назвою Сілістринсько-Очаківський еялет у складі Очаківського санджаку, пізніше у складі Бендерського пашалику [26]. Територіальні межі Сілістринсько-Очаківського еялету простягалися від міста Візе у Південно-Східній Фракії до ріки Дніпро (тюрк. Дніпро — «Озі», «Озен» [27], від цього походить османська назва провінції — Озі еялеті, *Ozi eyaleti*). Санджаки мали поділ на судово-адміністративні округи — «каза», до яких входили одна або декілька «нахія» — адміністративні райони, які об'єднували села і чифтліки (маєтки, хутори). Саме у цих ланках османського управління знаходимо місце Ханської України. Подеколи зазначається Томбасар як центр судово-адміністративного

[22] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 1. Київ, 1998. С. 552.

[23] Чухліб Т. *Козаки та яничари*... С. 380.

[24] Костомаров Н. *Мазепа и мазепинцы.* Санкт-Петербург, 1885. С. 169.

[25] Там само.

[26] Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в.*... С. 88—94.

[27] Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы.* Москва, 1969. Т. 2. С. 79.

управління з османським суддею — кадієм. Тому невипадково Ханську Україну ототожнюють з «каза Томбасар» [28].

Слабкість османів у контролюванні цих територій та історично домінівне положення кримських татар у степу змусили Порту передати Кримському ханату більшу частину земель від Дунаю до Бугу на правах відкупу. Порта, надавши великі права кримським ханам щодо використання земель, відданих на відкуп, з часом відчула сили для самостійного господарювання в Буго-Дністровському межиріччі через провінційну османську адміністрацію в Очакові й Сілістрі. Посилюючи свої позиції в провінціях, вона поступово намагається уніфікувати систему управління відповідно до загальноосманських норм. У зв'язку з цим проводяться реформи в управлінні провінцій, особливо в прикордонні з їхніми свавільними беями. Зміст реформ полягав у накладанні централізованого османського судового і податкового управління на традиційне кримськотатарське, з поступовим усуненням останнього [29]. Звичайно, такі методи призвели до опору центральній османській владі, а згодом і до повстань, передусім ногайської верхівки. Йдучи на поступки, Порта встановила особливі привілеї населенню на прикордонних територіях, чим пом'якшила накладений нею фінансовий тягар. Одним із останніх регіонів, де було запроваджено систему відкупу, стала й Ханська Україна [30].

Першочергово в XVII ст. покрай ріки Дністер отримали притулок переселенці з Молдавії і частина болгар з Буджаку в Нижньому Дунаї. Поштовхом до переселення цієї християнської людності із західного Буджаку в буферну прикордонну зону навколо селища Дубоссари стало розширення територій «Халіль Паша Юрду» в Дністровсько-Дунайському межиріччі для новоприбулих ногайців [31]. Також наявність вільних земель у Придністровській смузі та відносно лояльні закони Османської імперії до християнських переселенців приваблювали у північні частини Очаківської землі українське населення з Брацлавщини та Запорозької Січі. Особливо масовий переселенський рух українців спостерігається в першій половині XVIII ст. Колонізація насамперед охопила території по течії ріки Кодима, що стало продовженням переселенського руху в районі Дубоссар і Ягорлика, розпочатого ще в XVII ст. [32]

Дискусійним є питання щодо певного рівня утисків османами християнського населення в цих землях Буго-Дністровського межиріччя, щодо грабунків цього населення з боку татарських орд чи загального досить складного становища місцевих мешканців. Зважаючи на те, що запорозьке козацтво масово прий-

[28] BOA. Fon adı: «C.ZB». Dosya № 11.Gömlek № 501 [1200 Z 29].

[29] Дубровин Н. *Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: в 4 т.* Т. 1: 1775—1777 гг. Санкт-Петербург, 1885. С. 773—775.

[30] Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в.*... С. 88—94.

[31] Дмитриев П.Г., Киртоагэ И.Г. Изменения в административно-территориальном устройстве центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII—XVIII вв. *Изв. АН Молд. ССР. Серия обществ. наук.* Кишинев, 1989. № 1. С. 50.

[32] Петрунь Ф.Е. *Пути и подступы к Днестру*... С. 95.

має османське підданство і осідає в цьому регіоні [33], українці Польщі знаходять прихисток від польських конфедератів так само на цих османських територіях [34], молдавани і волохи втікають від своїх воєвод під турецький захист, а болгари переселяються на Дунай та Дністер [35] з внутрішніх регіонів Балкан, можна уявити, яким було становище людності в Росії чи Польщі. Прикордоння приваблювало значні людські потоки, де вони отримували змогу мігрувати на сусідні території залежно від політичної ситуації.

Як це не дивно, але колонізації Ханської України сприяло й те, що Запорозька Січ перейшла під контроль Російської імперії і запорожці менш дратували своїми походами татар і турків. Останні могли ретельніше зайнятися господарством. Тоді ж у південні степи полинула чергова хвиля українського населення. На початку 1760-х років запорозький полковник Бугогардівської паланки писав, що у слободах під османською владою в Очаківській області «більше половини такого народу, як наш малоросійській» [36]. Обізнаність із територіями Ханської України у запорожців відзначав ще під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. граф Х. Мініх, зокрема, він повідомляв, що відомості про шляхи сполучення (у межиріччі Південного Бугу, Дністра та Дунаю) отримав від тих, «хто знав місцевість — козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок і стрільців» [37].

Унаслідок наприкінці XVIII ст. території Очаківської землі покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер на ділянці до Бендерських володінь виявилися заселеними українським (козацьким), молдавським і болгарським елементами [38]. Кількість населених пунктів на цих територіях неухильно збільшувалась упродовж усього XVIII ст. і становила до 30 містечок і сіл [39]. Як писав історик XIX ст. О. Лебединцев, «немає сумнівів, що ця [Ханська] Україна мала ...значне населення», а до її приєднання до складу Російської імперії було вже «60 [церковних] приходів з православним населенням», унаслідок чого від 1760-х років молдавські митрополити до свого титулу додали титул митрополитів «усього узбережжя Дунайського та Дністровського і цілої Ханської України» [40]. Основна частина поселень Ханської України, безперечно, знаходилась у північній частині Очаківської землі, головно вздовж Кодими, Ягорлика і дубоссарської частини Дністра. Однак варто зауважити про існування цілої низки поселень і поза цим анклавом, які були у

[33] Народна Библиотека Св. Св. Кирил и Методий (далі — НБКМ). Ориенталски отдел. Ф. ОАК. Спр. 178/43. Арк. 2.

[34] Лебединцев А.Г. Ханская Украина... С. 1—22.

[35] Русов А.А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков*... С. 45—98.

[36] Гончарук Т. *Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)*... С. 10.

[37] Всеподданнейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737—1738 гг. *Сборник военно-исторических материалов.* Санкт-Петербург, 1899. Вып. 11. С. 408.

[38] Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан... С. 99—117, 165—167.

[39] Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в.*... С. 103—112.

[40] Лебединцев А.Г. Ханская Украина... С. 3, 11, 13.

підпорядкуванні воєводи дубоссарського, наприклад, як село Яске у нижній течії Дністра [41].

Ханська Україна, як територія прикордоння з Польщею, Молдавією і Запорозькою Січчю, посідала особливе місце в економічній відкупній системі Османської імперії та Кримського ханату. Слід зазначити наявність досить різних методів управління в так званих мукатаа, порівнюючи з османськими територіями, де встановлено централізовану владу. Різноманітний конфесійний та етнічний склад населення у прикордонних регіонах спонукає османські власті до додаткового формування деяких адміністративних утворень відповідно до їхнього традиційного управління.

Назва території «мукатаа» визначається, як правило, за назвою адміністративного центру територіальної одиниці, де вона розміщена, або одного з найбільших населених районів, що до неї входять. Решта територій із селами, нивами та ріками позначається терміном «належних [до мукатаа]». Назва населеного пункту, за яким позначається мукатаа, вживається скоріше як «заголовок» до відповідного податкового джерела, а не як його основний об'єкт оподаткування. Перед тим, як визначити за назвою з великою мірою приблизне місцезнаходження і територіальне охоплення відповідної мукатаа, завжди наголошується на тому, що вона є частиною султанських «хасів».

На початку 40-х років XVIII ст. відновлюється процес створення повноцінного адміністративного осередку, самостійного в управлінні від мусульманської адміністрації Очаківського санджаку. Християнські громади тут зорганізовані в окремий адміністративно-територіальний регіон з центром біля р. Дністер у селищі Дубоссари (*Dubrusârı*) [42]. В османсько-турецьких джерелах ця молдавська назва селища фігурує у дещо зміненому вигляді, на кшталт турецької вокалізації — Томбасар. Винятком можуть бути декілька картографічних розробок, виконаних на замовлення османського військового відомства, де європейські картографи позначають віддавна відому назву за молдавським зразком [43].

Назва населеного пункту Томбасар, за османськими правилами державного управління, трансформується у назву адміністративної, судової чи то господарської управлінської одиниці. З 40-х років XVIII ст. північна частина Очаківської землі в джерелах найчастіше згадується як «мукатаа» чи «хас». Саме у такому словосполученні з «Томбасар» існували назви регіону в османському діловодстві: *Tombasar mukataası* [44], або *Tombasar Hası mukataası* [45].

[41] BOA. Fon adı: «C.HR». Dosya № 97. Gömlek № 4843 [1194 L 16].

[42] Ricci-Zannoni G.B.A. *Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux.* Paris, 1772. Map № 24.

[43] MEMÂLİK-İ OSMÂNİYYE'NİN AKTÂR ŞIMÂLIYYESİ HARİTASIDIR. Карта північної частини Османської держави. XVIII ст.

[44] BOA. Fon adı: «C.ML». Dosya № 454. Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].

[45] Там само. Dosya № 673. Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780]; Dosya № 172. Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792].

У другій половині XVIII ст. у разі призначення управителів Ханської України містечко Томбасар позначалося як центр територіально-адміністративної одиниці «войводалик», у межах якої можуть міститися декілька або одна велика поземельна мукатаа. Так, 1785 р. скарбничий Ібрагім Бей був призначений у «войводалик Томбасар» (*Tombasar Voyvodaliği'nın Hazinedar zade İbrahim Bey*) [46]. Цілком імовірно, це зумовлено об'єднанням мукатаа Буджак і мукатаа Томбасар під єдиним правлінням Дубоссарського воєводи [47] у межах новоствореного в другій половині XVIII ст. Бендерського пашалику.

У цьому статусі перебувала посадова особа, наділена владою експлуатації султанської землі в територіально-адміністративній одиниці «войводалик». Воєвода мав піклуватися збиранням доходів з хасів, а пізніше з мукатаа, які належать султану та вищим провінційним сановникам (бейлербеї, санджак-беї та кримський хан). Воєвода отримував фінансові, адміністративні і поліцейські повноваження, як і правомочність одного зі службовців відповідного судово-адміністративного округу «каза», де діяв і фігурував як один з керівників місцевої адміністрації [48]. Варто зазначити, що до XVII ст. у менших від «каза» адміністративних одиницях «нахія» так само здійснювали керівництво воєводи, призначені санджак-беями, які виконували розпорядження султана або бейлербея [49].

Подеколи трапляються згадки про посади «воєвода Дубоссар» паралельно в такому ж контексті з посадою «воєвода Молдавії» (*Tombasâr voyvodası ve Moldova voyvodası*) [50], що в жодному разі не вказує на їх рівнозначність. У слов'янських та молдавсько-валаських джерелах відображення титулу воєводи Дубоссар часто відбувається через титулування його як «гетьман Ханської України» чи «гетьман і стражник Дубоссарський» [51], що було поширене в цьому регіоні ще з часів першого розміщення тут козацьких загонів, прийнятих в османське підданство. Порівнюючи титул «воєвода мукатаа Томбасар» у провінційному управлінні Османської імперії з титулом «гетьман Ханської України» за традиційним козацьким звичаєм і характером вживання, зауважуємо, що представники османської влади і козацької старшини, застосовуючи ці титули до однієї й тієї самої особи, вкладали дещо різний зміст щодо її посадових функцій.

Отже, на основі османсько-турецьких документів можна стверджувати, що володіння північно-західної частини Буго-Дністровського межиріччя наприкінці XVII ст. як султанський хас надаються кримському хану. У господарському

[46] Там само. Fon adı: «HAT». Dosya № 18. Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785]; Dosya № 18. Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].

[47] Там само. Fon adı: «C.MTZ». Dosya № 19.Gömlek № 908 [1195 Ş 29/20.08.1781].

[48] Георгиева Г. *Административното устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808—1839)*: дисертация за присъждане на научната и образователна степен «доктор». София, 2005. С. 305.

[49] *История на България*. Т. 4: Българският народ под османска владичество (от XV до началото на XVIII в.). София, 1983. С. 50.

[50] *Documente turceşti privind istoria României*... P. 150—153. Doc. № 112. [1787/mai/19—28].

[51] Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків*. Т. 3. Львів, 1992. С. 378.

аспекті ці володіння віддані йому на відкуп і відповідно до османської управлінської системи оформлені як фіскально-територіальні одиниці з судовим і фіскальним імунітетом — мукатаа.

Відомостей щодо управління Ханською Україною в першій половині XVIII ст. немає, проте можна простежити її існування впродовж цілого сторіччя — до переходу під російську адміністрацію. Зокрема, в описі шляху від Києва до Стамбула 1714 р. зазначаються форма управління цієї території та її кордони, починаючи від фортифікації Ягорлика до Бендерського санджаку: «Єгорлик стоїть на Дністрі в долині... і тим Єгорликом закінчився польський кордон. А володіє ним Кримський хан, і Дубосари від нього в двох милях. Як призначено ханом, і тим Єгорликом і Дубосарами до 1714 р. керував надісланий від хана зрадник [Росії] Пляка, який був сотником в Новосергієвському [полку], що близько до ріки Самари. ... Нині тим Єгорликом замість Поляки керує сотник Єгорлицкий козак ім'ям Апостас, а в Дубосарах [керує] Хвастовський козак Гаврило Алейченко і якій раніше служив у Палія. ... Від Єгорлика до села Беляковкі дві милі гористої дороги. То є село Бендерського паші, яке стоїть на Дністрі в лощині» [52].

Кримський хан запрошує до Ханської України християнське населення з проблемних російських і польських територій, що дає змогу протягом досить короткого часу заповнити північно-західну частину Очаківської землі людським потенціалом. Зі свого боку хан отримує досить вагому економічну вигоду за рахунок зрослих прибутків від сіл, які перебувають у залежності від дубоссарського «гетьмана-воєводи».

У другій половині XVIII ст. Ханська Україна характеризується зростанням кількості населення і сталістю існування адміністративної одиниці. Яскравим свідченням цього є повідомлення Запорозького Коша щодо нових поселень по Кодимі, підготовлене перекладачем Костянтиновим на замовлення російських прикордонних владних структур. Так, під час подорожі 1763 р. у Балту на ярмарок під виглядом російського купця запорозький посланець інформував: «У тих слободах і місті, живуть волохи, жиди і, вважай, більше половини, у кожній слобідці народу такого як малоросійський. А яка кількість у тих місцевостях і містах є російського народу, того дізнатися неможливо. В усіх же перелічених нових слободах, обиватели мешкають, і через новизну тих поселень, у будь-якій слободі, без накладання жодних повинностей. У давно поселених слободах: Гольма, Прильоти і містечку Балта, обиватели перебувають під відомом гетьмана Волоського (тобто Дубоссарського) ханського каймакама, на відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худоб'ячого і промислового десята частка» [53].

Посилення кримських позицій відносно Ханської України відбувається у 50-ті роки XVIII ст. з призначенням на гетьманську посаду найближчого підлеглого кримського хана, колишнього перекладача Якуба-аги (*Yakup-ağa*) (за деяки-

[52] Русов А.А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков*... С. 79—80.

[53] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.* Дніпропетровськ, 1994. С. 55—56.

ми даними, Яків Ізмаїлович Рудзевич [54]). Вже на посаді дубоссарського воєводи він продовжує співпрацювати з російською розвідкою на прикордонні, як це відбувалося за часів його служби при Бахчисарайському дворі. Це забезпечувало йому лояльність з боку російської прикордонної влади і стале грошове винагородження у вигляді регулярної пенсії від Росії. Кримський хан, не підозрюючи ганебних намірів Якуба-аги, всіляко надає йому заступництво та підтримку, позаяк той залишався одним із найближчих і найпокірніших підлеглих. Більше того, після отриманої інформації у провінційному керівництві Сілістринсько-Очаківського еялету про розвідницьку діяльність Якуба-аги його звинувачують у зраді, однак кримський хан продовжує захищати свого перекладача і відправляє його в Дубоссари як свою креатуру.

У 1760-х роках російська прикордонна влада встановлює тісніші зв'язки з Якубом-агою як з основним посередником у відносинах між Росією і Кримським ханатом, що дає тому можливість користатися преференціями з двох сторін. Так, під час заколоту 1763 р. в селищі Голта, де сходяться польський, османський і російський кордони, каймакам цієї місцевості вірменин Габертов переходить на російську територію, але граф Румянцев повертає його назад у ханські межі, що сприяє встановленню прямого зв'язку з дубоссарським гетьманом. Зустріч між ними відбувається в селищі Балта. Гетьман Якуб пояснює своє призначення на прикордоння в Ханську Україну фактом занепокоєння татар будівництвом російської фортеці Орел навпроти татарської Голти. Посилюючи свої позиції, Якуб призначає свого брата каймакамом у селище Криве Озеро, яке є важливим пунктом на Кодимському тракті, на середині шляху з Орла до Балти, що дає змогу контролювати весь північний кордон османських володінь по течії р. Кодима до впадіння її в Буг.

Отже, російська розвідка під час постійних змін ханів у Криму намагається якомога щільніше співпрацювати з Якубом як конфідентом [55], чим забезпечує постійне джерело інформації, що дало результативні рішення в наступному неминучому конфлікті між Російською і Османською імперіями. Продовження відносин російської адміністрації в Орлі з гетьманом Якубом, розпочате з 1763 р., не зазнає жодних труднощів, навіть більше — російська адміністрація вже не виступає проти переселення «в кримську сторону» і дозволяє вільне переміщення українським козакам. Через це активізується розвідувальна діяльність відправленням «у турецьку область нарочних під достойними прикриттями для достовірної розвідки», що давало набагато більші можливості для з'ясування кількості населення поблизу Кодимського тракту. Користь заснування християнських слобід по татарській стороні російська влада виправдовує, крім прибутків у торгівлі, тим, що «під час військових подій, від поселенців християн ми можемо

[54] Гончарук Т. *Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)...* С. 11.

[55] *Сборник Императорского Русского исторического общества* (далі — *Сборник РИО*). Т. 57. Санкт-Петербург, 1887. С. 365, 481.

по єдиновірству не без причини очікувати, що вони більше нам [росіянам], аніж туркам і татарам доброзичити і сприяти будуть» [56].

Також прикордонні польські магнати, хоч і потерпали від втечі українців у Ханську Україну та Подністров'я, втім, налагоджували безпосередні зв'язки з дубоссарським воєводою заради прямого виходу на Бендери та Очаків, незалежно від перевозу поблизу Орла. З цією метою володар Уманщини Вінцентій Потоцький радить татарській адміністрації посилити вищезгадану волоську слободу Голта на стику річок Буг і Кодима, навпроти устя Синюхи [57]. Вже 1763 р. польський офіцер Бастевік після аудієнції у ханському палаці зазначав «про повідомлені йому ханом наміри заселити волохами слободу на Кримській стороні біля ріки Буг» [58]. Того ж року в Орлі повідомляли, що сотник Бурлака засновує з дозволу кримського хана слободу «біля гирла ріки Кодима вниз по течії Буга навпроти слободи Орел, де йому дозволено селити волохів і євреїв з купецького стану, а туркам і татарам в тому селищі окрім подорожуючих бути не дозволено щоби уникнути неприємностей з Росією ...В новозбудованій слободі передбачалось влаштовувати ярмарок» [59]. Нове християнське селище, досить велике за розмірами, дістає назву Голта. Поселення формується, ймовірно, за прикладом одного з кварталів столиці османів Стамбула, який має назву Галата (*Galata*). У Голті, як і в Галаті, визначаються місця для християнської та єврейської громад зі збереженням їхніх прав і звичаїв віросповідання, але водночас обмежується перебування мусульманського населення [60].

За повідомленнями кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського гетьману К. Розумовському від 1764 р., за річкою Південний Буг налічувалися: «1) слобода під назвою *Голта* з минулого 1762 року над річкою Бугом при самому російському кордоні, протии ...слободи Орла (тепер м. Первомайськ Миколаївської області), у ній 30 хат; 2) друга слобода — *Криве Озеро* — біля річки Кодими, навпроти лядської слободи Кривого Озера, відстань од російського кордону — верст із 20, заселена того ж 1762 року, у ній 40 хат; 3) слобода *Ясенева* — вгору по тій же річці Кодимі, навпроти великої лядської слободи Ясеневої, відстань до російського кордону верст із 60, почала заселятися з 1761 року, в ній 20 хат; 4) слобода *Голма*, вгору по Кодимі, навпроти лядського містечка Гольма, відстань до російського кордону верст 70; як оселилися — буде років з десять, помешкань в ній близько 300; 5) слобода *Перелети* над Кодимою, відстань до російського кордону — верст 30, як оселилась — буде років 10, в ній жителів понад 100; 6) місто *Балта* навпроти лядського містечка Палієве Озеро з відстанню од російського кордону верст із 80, при Кодимі вгору; як оселилися років більше 15,

[56] Там само. Т. 48. Санкт-Петербург, 1885. С. 512, 521; Т. 9. Санкт-Петербург, 1872. С. 401, 412.

[57] Там само. Т. 48... С. 481.

[58] Там само... С. 480.

[59] Там само... С. 511—512, 521.

[60] Ихсаноглу Э. *История Османского государства, общества и цивилизации.* Т. 1. Москва, 2006. С. 359.

в ньому помешкань понад 500. У тих слободах і місті живуть волохи, жиди і, вважай, більше половини у кожній слобідці народу такого як наш малоросійській... У всіх перелічених нових слободах обиватели мешкають, і через новизну тих поселень — у будь-якій слобідці без накладення жодних відбутків. У давно поселених слободах — Голті, Перелетах і місті Балті обиватели перебувають під відомством гетьмана волоського, на відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худобячего й промислового десята частка» [61]. Згодом запорозькі старшини Бугогардівської паланки повідомили про заснування й інших хліборобських пунктів: Гидирим, Бобринець, Ананьєво, Гандрабури [62]. Активна колонізація Ханської України, її господарське освоєння сприяли й економічному відродженню та розвитку сусідніх з нею територій сучасного українського півдня, зокрема фортеці Хаджибей [63].

Польські магнати, яким належали прикордонні землі на лівому березі Бугу та Синюхи, що межували між собою на захід від гирла Кодими, неодноразово намагалися ще 1761 р. заснувати на них свої поселення і укріплення на польській стороні навпроти Орла. Однак кордону Польщі з Росією не було зафіксовано, тож ці наміри викликали спротив прикордонної російської влади. 1763 р. російська розвідка повідомляла: «...поляки влаштували паром в 100 сажень відстанню від ріки Синюхи вгору по течії Бугу и робили плетені курині та конюшні» [64]. Така сама розвідка доповідала, що «польської нації (тобто українських селян) примножується на річці Синюха» [65].

Враховуючи вже наявні османські і російські поселення, а також додаткове польське «підсилення», очевидно, що регіон Ханської України перетворився на потужний міждержавний трикутник складних взаємовідносин чи своєрідний пункт, у якому стикаються і переплітаються інтереси Османської імперії, Польщі та Росії. Найбільше обурення росіян спричинило встановлення прямого транзиту від підконтрольного полякам міста Умань до Очакова, що завдавало російській казні економічних збитків, позаяк порушувалося їхнє домінування над торговельними шляхами, які проходили через російські митниці (найчастіше через Орел).

Крім проходу біля селища Голта, в Очаківську землю з Польщі був доступ через Криве Озеро, Палієве Озеро і Балту. Через Палієве Озеро вже кілька століть пролягав торговельний шлях до Очакова вздовж «татарської місцевості Тилігул» [66]. Однак через тогочасну нестабільність на прикордонні в напрямі до Стамбула частіше використовувався «Бендерський шлях», що починався від російської території «через фортецю Святої Єлизавети і досягаючи кордону, звідти

[61] Гончарук Т. *Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)*... С. 12—13.
[62] Скальковський А.О. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*... С. 55, 56.
[63] Гончарук Т. *Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)*... С. 10.
[64] *Сборник РИО*. Т. 48... С. 521.
[65] Там само. Т. 51... С. 41—42.
[66] Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743—1767 гг.). *ЗООИД*. Одесса, 1893. Т. 16. С. 117—226.

через татарські місця до Бендер» [67]. Контроль над стратегічно важливими транспортними вузлами здійснювався через призначення дубоссарським гетьманом на митниці в Голту, Балту і Ягорлик у статусі каймакама переважно осіб з родинного кола Якуба чи принаймні його довірених приятелів — вихідців з Криму.

Очаківська земля набуває більшої привабливості в економічному плані після масштабного повстання в Польській Україні 1768 р. Події торкаються турецьких територій у селищах Балта і Голта [68] і, як наслідок, дають поштовх до початку російсько-турецької війни 1767—1774 рр. [69] Воєнний стан, перешкоджаючи використанню шляхів до османських територій через Польщу, сприяє пожвавленню південніших торгових артерій у напрямі Молдавії і внутрішніх османських володінь Румелії. Паралельно з цим розвивається інфраструктура Очаківської землі і формуються селища навколо основних шляхів, що постають на місцях колишніх поштових станцій центральної частини Буго-Дністровського межиріччя (прикладом є селище Куяльник, яке виникло з колишнього поштового пункту) [70]. Особливо збільшуються переселення в Ханську Україну зі встановленням шляху до Молдавії і Бендер по течії ріки Кодима як головної транспортної артерії в регіоні. Значно зростає значення «Бендерського шляху» через центральну частину Очаківської землі після появи низки нових поселень у досить віддаленому від адміністративних центрів регіоні.

Отже, північні прикордонні території Очаківської землі набувають важливого значення в політичних і, головне, економічних взаємовідносинах Османської імперії, Польщі та Росії. Запровадження належного контролю над прикордонними територіями і обмеження османського впливу у сфері стратегічних інтересів Кримського ханату спонукало призначити на управління в Ханську Україну однієї з найдовіреніших осіб в оточенні хана. Такою особою виявився перекладач Якуб-ага.

За результатами російсько-турецької війни 1767—1774 рр. Очаківська земля закріплюється за Османською імперією і одночасно ліквідовується кримське управління в Ханській Україні. У цьому регіоні встановлюється централізоване управління Порти і поновлюються османські адміністративні структури в територіальних межах мукатаа Томбасар, що втілюється через заснування чи поновлення адміністративно-територіальної одиниці «каза Томбасар» [71]. У податково-фіскальному аспекті нова адміністрація отримує підсилення завдяки призначенню місцевого скарбника — «дефтердара» [72], що свідчить про важли-

[67] *Сборник РИО.* Т. 57... С. 103.

[68] Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. *Киевская старина.* 1882. № 3. С. 310—312.

[69] Гуржий О.І., Чухліб Т.В. *Гетьманська Україна*. Київ, 1999. С. 200.

[70] BOA. Fon adı: «C.NF». Dosya № 30. Gömlek № 1491 [1145 Z 29/12.06.1733].

[71] Там само. Fon adı: «HAT». Dosya № 10. Gömlek № 331A [1197 Za 20/17.10.1783].

[72] *Опис на османско-турски документи за занаяти и търговия (XVI—XIX в.) запазени в Ориенталски отдел на Народната библиотека Св. Св. Кирил и Методи.* София, 1993. С. 259; НБКМ. Ориенталски отдел. Ф. № 1. Спр. 18295.

вість регіону для Османської імперії, яка розраховує на отримання нового економічно значущого виробничого ресурсу.

Населення Ханської України під час російсько-турецької війни зменшується вдвічі, але в результаті переселень з внутрішнього Буджаку на Дністер і розміщення козаків по зимівниках Прикодимщини османській адміністрації вдається зберегти статус регіону на рівні адміністративної одиниці каза. Особливо вражають масштабні переміщення молдавського і болгарського населення в дубоссарський регіон з прикордонних територій *Halil Paşa Yurdu* [73] — молдавських володінь, що готувалися до появи нових ногайсько-татарських орд з Криму і Кубані, які відмовилися приймати російське підданство. Переселення в міжвоєнний період з Молдавії і Валахії до регіону Томбасар (*Tombasâr cânibi*) [74] набули настільки хаотичного характеру, що 1791 р., вже гублячи контроль над Буго-Дністровським межиріччям, османці наполягають на недопущенні самовільних переходів османських християнських підданих під російську адміністрацію. Акцентується увага передусім на дотриманні кордонів розселення в землях Буджаку, Молдавії і Дубоссар [75].

Адміністративне підпорядкування колишньої Ханської України, або вже поновленої каза Томбасар, зазнавало змін під час загального реформування провінційного управління Османської імперії. Враховуючи величезні розміри Сілістрінсько-Очаківського еялету, у північних провінціях викристалізувалася окрема за змістом і управлінням адміністративна одиниця — Бендерський пашалик [76]. Відокремлюючи для цієї одиниці територію, до її складу вводять каза Томбасар і каза Каушан. Останню так само було зорганізовано в межах мукатаа Халіль-Паша Юрду і мукатаа Буджак у каза Каушан, що було наслідком ліквідації кримської адміністрації в Буджаку. Короткий міжвоєнний період (1774—1791) прямого османського управління скінчився підписанням у грудні 1791 р. Ясського миру і впровадженням російської адміністрації в старому регіональному центрі — Дубоссарах.

Отже, можна припустити, що створення Ханської України мотивоване специфічним етнічним складом населення регіону, але характер управління ним свідчить скоріше про пріоритети можливостей здобуття політичних та економічних вигід керівництвом Криму. Існування Ханської України під юрисдикцією Бахчисарая дає змогу кримському хану впродовж XVIII ст. зберігати ключові позиції в політичних взаємовідносинах між Османською і Російською імперіями. Після знищення Москвою Кримського ханату і ліквідації бахчисарайського двору фактично припиняється існування і самої Ханської України.

---

[73] *Documente turceşti privind istoria României*... P. 72—76. Doc. No. 51 [1786/aprilie/21—30].

[74] Veliman V. *Relaţiile Româno-Otomane, 1711—1821: Documente turceşti*... P. 615—616. Doc. No. 212 [1793].

[75] *Catalogul documentelor turceşti.* V. 2, 1455—1829. Bucureşti, 1965. P. 380—381. Doc. No. 1344 [1793/mai/12—21].

[76] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии.* Одесса, 1889. С. 182.

РОЗДІЛ 37

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВЗАЄМОДІЯ І ПРОТИСТОЯННЯ

В'ячеслав Станіславський

Співпраця і протиріччя між Батурином та Січчю в роки великих воєнних походів на Кримський ханат. Історія політичних взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю, на жаль, до сьогоднішнього дня не знайшла свого висвітлення масштабом спеціальних монографічних студій. Хоча варто зауважити, що під час дослідження різних аспектів історії Гетьманату та Запорожжя вчені так чи інакше торкаються питань їх взаємодії, наводячи при цьому виважені й розгорнуті оцінки. Зокрема, це стосується праць, які пов'язані з політичною історією Української держави так званого козацького періоду. Зрозуміло, що на окремих часових відтинках відмінні обставини зумовлювали специфіку таких відносин. Так, мав певні особливості й період, який тривав від переходу Запорожжя з-під подвійного підпорядкування Речі Посполитій та Російській державі під виняткову владу Москви 1686 р. і до кінця XVII ст. Загальним тлом для цих відносин слугувала російсько-турецька війна, а у ширшому контексті — війна Священної ліги з Османською імперією.

Договір між Річчю Посполитою та Російською державою було укладено 26 квітня 1686 р. Він мав визначальний вплив на відносини гетьманської влади і Січі. Відзначимо два важливих для нашої теми моменти, які передбачав договір, — зміну правового статусу цих взаємин і спільну участь Гетьманату та Запорожжя у війні з Османською імперією. Власне, згода Росії долучитися до цього протистояння на боці кількох європейських країн дала їй змогу певною мірою задовольнити територіальні претензії до Речі Посполитої, зокрема, й в частині зверхності над Запорожжям. Успіх царського уряду в цьому питанні автоматично посилював вплив на Січ гетьманської влади. Відтепер Батурин вповні міг бути «відповідальним» щодо Січі центром. Саме він мав здійснювати контроль над запорожцями,

спрямовуючи у потрібне русло їхню політику. Проте як Гетьманат, так і Запорожжя могли користуватися певною самостійністю, яка б не суперечила інтересам Москви. Вступ Росії у війну означав також, що на цей конфлікт буде спрямовано максимум сил українського населення Лівобережної України (Гетьманщини) та Запорожжя, що диктувалося не лише підпорядкованістю їх імперській владі, а й географічним положенням.

Зауважимо, що, порівнюючи потенціал обох політичних організмів, одразу впадає в око беззаперечна перевага Лівобережного Гетьманату у військовій, економічній та, як наслідок, політичній сферах. Однак це зіставлення слід робити із застереженнями. Бо, по-перше, специфічною ознакою населення Запорожжя було те, що воно мігрувало, більшою мірою, саме до Гетьманщини і назад, а по-друге, воно складалося переважно з етнічних українців, які усвідомлювали свою єдність з мешканцями інших регіонів України.

Згідно з текстом зазначеного договору Запорожжя з козаками, які мешкали в пониззі Дніпра, від Січі вгору до гирла р. Тясмин і далі — вище, мимо Чигирина до Чорного лісу, переходили під царську зверхність. Про укладення миру український гетьман Іван Самойлович був поінформований царською грамотою від 30 квітня 1686 р. Під час передання списку з цієї угоди московські посланці уповноважувалися повідомити І. Самойловича, що він мусить донести до городового та низового війська інформацію про необхідність піддання запорожців під гетьманський регімент. Отже, було офіційно визначено політичний статус Запорожжя — з того часу воно перебувало у підпорядкуванні царської влади та під гетьманським управлінням, тобто мало дотримуватися політики Москви та Батурина. Тим самим числом датована грамота, адресована запорожцям. Документ повідомляв, що вони перейшли під царську руку, обґрунтовував необхідність договору з Річчю Посполитою та спрямовував Низове Військо Запорозьке на воєнні дії проти південних сусідів.

Щодо Батурина, то отримання зверхності над Запорожжям стало реалізацією його мети. Саме І. Самойлович схиляв Москву до того, аби у разі укладення договору воно перейшло з-під подвійної влади Росії і Речі Посполитої під царський скіпетр, щоб значно посилити свій вплив на Січ. Хоча загалом український правитель був рішучим противником миру з Річчю Посполитою, добре усвідомлюючи, що це означало утвердження її влади над Правобережжям. Відповідно він негативно ставився до війни з Кримом і Туреччиною. Отже, гетьман зазнав поразки на основному на той час напрямі своїх дій, де власні інтереси реалізувала Москва, але домігся й певних успіхів, зокрема посиленням свого впливу на запорожців. Не бажаючи змиритися з новою політичною ситуацією, вже й після укладення «Вічного миру», український правитель звертався з клопотаннями до представників польських урядових структур щодо поширення своєї влади на Правобережжя, намагався досягти мети за допомогою військових засобів. Врешті наступного 1687 р. політичні розходження з Москвою призвели до зміщення гетьмана з посади.

На Січі ж з ентузіазмом сприйняли інформацію про «Вічний мир». Реагуючи на звістку про свою участь у війні, у листі до І. Самойловича запорожці запевняли, що з великим бажанням готуються наступати «на ворогів віри християнської», щоб «під ноги їх царської пресвітлої величності підкорити» [77]. Стосовно ж політичної підпорядкованості Москві та Батурину, то козаки розглядали її позитивно лише до того часу, поки зовнішні впливи не входили в суперечність із політикою Січі.

Відтак на порядок денний вийшла проблема боротьби з Кримом. Розв'язуючи збройний конфлікт з Османською імперією, Москва мала на меті знищення Кримського ханату. Варто зауважити, що геополітична ситуація склалася для Української держави так, що ліквідація загрози з півдня могла бути використана в українських інтересах.

Зробимо спробу простежити питання взаємодії Батурина та Січі у цій тривалій і важкій війні. Насамперед зауважимо провідну і надзвичайно важливу для українців Гетьманщини та Запорожжя роль, яку відігравав у ній Батурин. Так, І. Самойлович, який показав себе рішучим противником війни у період дипломатичних баталій, надалі доклав чималих зусиль у підготовку походу на Крим. Гетьман вважав, що боротьба з ханатом має мало перспектив для швидкого успіху, але коли опинився перед необхідністю взяти участь у цій боротьбі, намагався сприяти тому, аби вона була переможною.

За справедливим міркуванням О. Оглоблина, наступний гетьман — І. Мазепа — «добре розумів, що без Полудневої України й північного узбережжя Чорного моря (а може й Криму) незалежна й соборна Українська держава, а передусім прилучення до Гетьманщини Правобережної України й повна інкорпорація Запоріжжя були неможливі». Це підводило до висновку про необхідність повної ліквідації турецько-татарської влади у Північному Причорномор'ї. А з цієї точки зору для утвердження незалежної Української держави була потрібна допомога Москви [78].

Нагадаємо найважливіші воєнні заходи українських військ у цей час, із зазначенням ролі як городових, так і запорозьких сил. Отже, у травні—липні 1687 р. було здійснено перший Кримський похід, у якому взяло участь 100-тисячне російське військо, до якого входили й українські слобідські полки, та 50 тис. українців гетьманського регіменту на чолі з І. Самойловичем. З відходом основних сил, які повернулися з цього походу, запорожці приєдналися до 40-тисячного війська, яким командували воєвода Григорій Косагов та наказний гетьман Григорій Самойлович, і взяли участь у бою з противником під Кизикерменом. Того ж року низові козаки здійснили ще один похід під турецькі містечка на Дніпрі.

У березні—червні 1689 р. було здійснено другий похід на Крим. Російське військо нараховувало 112 тис. осіб, а українське, очолюване І. Мазепою, — 50 тис.

[77] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 229. Оп. 4. Д. 213. Л. 33—35.

[78] Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба...* С. 86—88.

У 1695—1698 рр. російськими та українськими військами було здійснено два Азовських і три Дніпровських походи. Їх стратегічною метою було завоювання Азова та Очакова, що відкривало доступ до Азовського і Чорного морів. Перший Азовський похід відбувся у березні—листопаді 1695 р. під керівництвом Петра І, при цьому облога Азова у червні—вересні завершилася невдачею. Натомість російським силам на чолі з Б. Шереметєвим разом з українськими підрозділами І. Мазепи та запорожців, які в травні — серпні 1695 р. здійснили перший Дніпровський похід, наприкінці липня — на початку серпня вдалося захопити плацдарм у пониззі Дніпра з турецькими фортецями Кизикермен, Мустріт-Кермен, Мубеурек-Кермен та Іслам-Кермен. Також 1695 р. запорожці здійснили похід на Азовське море. Зауважимо, що гетьман лобіював ідею виправи на Кизикермен ще перед другим походом на Крим. Однак її було відкинуто. Взяття зазначеного плацдарму дало змогу українцям проводити воєнні дії на Чорному морі, зокрема, здійснити великий морський похід 1696 р., який був найбільшим з реалізованих українськими козаками наприкінці XVII ст. Тоді на Чорне море вирушило 1740 козаків на 40 човнах.

На початку 1696 р. запорожці разом з городовими силами відбивали напад татар на Гетьманщину, які бажали помститися за свої втрати. У квітні — вересні 1696 р. відбувся другий Азовський похід. Разом з російським військом у ньому взяло участь 15 тис. лівобережних козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом. Під час походу в липні 1696 р. було захоплено Азов, до того ж українські та донські козаки відіграли вирішальну роль упродовж останніх днів боїв за місто. Водночас частина російських військ на чолі з Б. Шереметєвим та українські на чолі з І. Мазепою виконували завдання з охорони від вторгнень противника Лівобережжя і Слобожанщини та недопущення удару в тил силам, які діяли під Азовом, військ кримського хана.

У травні—жовтні 1697 р. було здійснено другий Дніпровський похід, у якому зусилля російських військ, очолюваних Я. Долгоруковим, українських на чолі з І. Мазепою та запорожців зосереджувалися навколо оборони нижньодніпровського плацдарму й укріплення Кизикермена і Таванська. У травні—серпні наступного 1698 р. під проводом цих полководців відбувся третій Дніпровський похід, під час якого було виконано фортифікаційні роботи у Кизикермені й Таванську і проведено розвідувальний рейд до Очакова. Запорожці ж цього року діяли проти турків у дніпровському лимані спільно з російськими ратними людьми та гетьманськими частинами.

Крім участі у воєнних операціях, надзвичайно важливою була діяльність Низового Війська щодо збору розвідданих про противника. Із Запорожжя до гетьманського керівництва надходило багато інформації про стан справ у Криму, плани Бахчисарая, переміщення татарських військ. Низове Військо на прохання гетьмана полювало за полоненими заради здобуття таких даних.

Отже, практика показала, що у періоди значних бойових дій гетьманська влада продуктивно взаємодіяла із запорожцями. Однак періоди з 1686 р. по 1689 р.

і з 1695 р. по 1698 р. характеризувалися порівняно низькою конфліктністю Батурина і Січі.

Водночас практичні кроки гетьманської влади у напрямі обмеження політичної самостійності Січі зумовлювали негативну реакцію серед запорожців. Так, у посланні до гетьмана в квітні 1686 р. січовики обстоювали своє право на самостійні зв'язки з іноземними державами. Обвинувачуючи українського правителя в намірах «викорінити» Низове Військо, козаки вимагали поваги до себе, зазначаючи, що «не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують лицарської хвали нашої» [79]. Таким було розуміння власних політичних можливостей на Січі, яке викристалізовувалося тривалою попередньою практикою, але під тиском нових умов мало значно змінитися.

Готовність до воєнних дій, продемонстрована запорожцями після повідомлення про «Вічний мир», утім, не завадила їм шукати способи забезпечення себе необхідними засобами для існування, співпрацюючи з татарами. Вже після укладення миру запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про можливість займатися промислами без сплачування податків, що й було узгоджено. Проте козаки не пристали на пропозицію ханського візира щодо надання Січчю допомоги кримському війську у боротьбі з поляками, пославшись на те, що не можуть ухвалювати таких рішень без царських указів. Насправді ж запорожці обрали вигідну для себе тактику — мирних відносин з ханатом у періоди припинення великих воєнних дій та участі у війні у разі їх помітної активізації. До того ж запорожці брали участь у воєнних виправах проти Османської імперії на польському боці як найманці. Так, 1686 р. за закликом Яна III Собеського у похід на Молдавію разом з польським військом виступив загін запорозької кінноти чисельністю 2700 осіб.

Мирні взаємини з Кримом та військова служба запорожців на користь Речі Посполитої стали найбільшими подразниками з боку Низового Війська, які призводили до загострень у відносинах Січі з Батурином. Це були прояви самостійної політики, що суперечили політиці Москви, а також гетьманської влади.

Тут варто зазначити, що незгоди між Гетьманатом і Запорожжям були на руку як Криму, так і Польщі. Крим шукав політичної та військової співпраці з українцями насамперед для протистояння з Москвою. А польська верхівка, не наважуючись на відкритий конфлікт з росіянами, все ж прагнула підтримувати зв'язки з українцями, аби використати їх на свою користь у слушний час.

Природно, що як для царської влади, так і для гетьмана було притаманне бажання ліквідувати самостійність Запорозької Січі. Війна дала можливість значно просунутися в цьому напрямі. Дієвим інструментом для цього стало спорудження на теренах Запорожжя російських фортець, де розташувалися постійні залоги. Основною і видимою метою цього було створення укріплених осередків —

[79] Величко С.В. *Літопис* / упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2020. С. 579.

баз — неподалік ханату, а прихована мета крилася у встановленні контролю над запорожцями. Поява тих фортець, поряд з іншими факторами, упродовж кількох років спричинювала культивування негативних настроїв на Січі щодо Батурина і навіть до спроб змінити своє політичне підпорядкування.

Зауважимо, що зведення укріплених осередків на території Запорожжя планувалося ще під час гетьманування І. Самойловича і вже тоді призвело до різких протестів Низового Війська (1684, 1686). На будівництво міст-фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі, у гирлах річок Берестової та Орчика дав згоду І. Мазепа, підписавши Коломацькі статті в липні 1687 р. У статтях говорилося, що фортеці призначені для стримування татар від походів на українські та російські землі.

Вже сама новина про їх будівництво спричинила на Січі неспокій — козаки були схильні до заворушень, висловлювали погрози на адресу гетьмана. А вже наприкінці квітня 1687 р. вони звернулися до І. Мазепи з проханням про заступництво в цьому питанні. І все ж таки у червні 1687 р. гетьман міг написати до Москви, що запорожці не будуть чинити опору зведенню фортець. Єдиною вагомою причиною цього став похід на Крим російських та українських військ. Напередодні протистояння з ханатом запорожці змирилися з появою російських укріплень на їхніх землях і робили кроки до співпраці з гетьманською владою.

Березнем 1688 р. датуються свідчення про те, що негативні настрої серед низового козацтва стосовно планованих російських фортець почали проявлятися з новою силою. Так, того місяця український правитель писав князю Борису Голіцину, що запорожці, які тимчасово перебували в Миргороді «на стації», говорили, що за містечка, які того року мали будуватися для збереження монарших припасів, Низове Військо хоче «своєволю почати», вважаючи, що їх збираються будувати для «спустошення Вітчизни». Ці самі козаки застерігали від якихось подій, що мали статися навесні [80]. А з квітня запорожці висловлювали незгоду щодо такого будівництва у зверненнях до І. Мазепи, росіян у Кодаку та царів. Натомість із Москви та Батурина надходили запевнення, що нова фортеця нічим козакам не зашкодить, а після виконання своїх функцій у протистоянні з татарами та турками буде ліквідована. Гетьман намагався задобрити козаків дарунками. Однак козаки справедливо вважали, що такі укріплення на їхніх землях спричинять обмеження давніх «вольностей».

Новобогородицьку фортецю було споруджено в гирлі Самари у липні—серпні 1688 р. Запорожці не чинили спротиву її зведенню, а лише висловлювали жаль, що задіяні на будівництві сили не використовувалися раціональніше — у походах проти татар. Вони вважали, що краще було б оволодіти турецькими фортецями у пониззі Дніпра. Загалом запорожці підтримували військові плани Москви, висловлювали готовність співробітничати з воєводою Новобогородицької фортеці, хоча й наголошували на тому, що той, хто раніше намагався обмежити

[80] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 2. Спр. 13518—13635. Арк. 245—246 зв.

традиційні козацькі вольності і принизити козацьку честь, був приречений на ганьбу і небезпеку.

І. Мазепа вважав значним успіхом, що будівельні роботи було виконано в той час, коли більшість запорожців знаходилися на промислах, та ще й так швидко, що вони «й оглянутися не могли» [81]. Отже, гетьман був задоволений, що вдалося уникнути більших незгод із Січчю. У серпні 1688 р. І. Мазепа пропонував Б. Голіцину побудувати нове місто на Самарі, в урочищі Бика, яке примикало до татарських шляхів.

У такій ситуації козаків могли б відволікти воєнні дії, для проведення яких вони просили підтримки гетьманської влади. Зволікання ж з цим спонукало до спроб знайти інше застосування своїм силам. Так, 1688 р. бездіяльність запорожців, які не дочекалися обіцяної гетьманом підтримки городових полків для походу на Крим, стала також однією з причин їх намагань підбурити населення Миргородського та Лубенського полків до протидії полковій старшині. А далі безрезультатність звернень до гетьмана та російської влади призвела до пошуку запорожцями підтримки у королівської влади. До осені 1688 р. належать звістки про поїздки посланців із Січі до поляків зі скаргами на будівництво міста на запорозьких теренах. Десь у листопаді запорозькі посланці разом з А. Могилою приїжджали до Яна III, щоб домовитися про допомогу з польського боку проти утисків Москви і про підданство Варшаві. Відчувши певну підтримку, запорожці стали жорсткішими у своєму листуванні з гетьманом.

Загострення відносин гетьманської влади з Низовим Військом у період припинення наступальних дій проти татар і турків. Особливо нестабільними відносини Батурина й Січі були у період з кінця 1689 р. до початку 1695 р., коли широкомасштабні воєнні заходи за участю російських і українських військових сил проти Криму не проводилися. Слідом за вимогами Москви гетьман домагався від низових козаків воєнної активності, спрямованої проти Кримського ханату, але Січ не могла самостійно ефективно протистояти такому грізному противнику, а отже, й розраховувати на достатній матеріальний виграш, отриманий від війни. Ресурси, що постачалися запорожцям з городової України, також не задовольняли їхніх запитів. Тому Запорожжя йшло на укладення перемир'я з Кримом, що гарантувало козакам безпечне полювання, рибальство й соляні промисли, торгівлю їх продуктами. Запорожці також шукали підтримки у Речі Посполитої, вирушали на службу до неї з розрахунку на певні зиски для себе. Така тактика означала, що низові козаки насамперед шукали можливості отримання максимальних економічних вигод і уникали ризику значних людських і матеріальних втрат.

Окреслена політична спрямованість Низового Війська вступала у суперечність з вимогами гетьманського керівництва. Батурин усіляко пробував завадити мирним взаєминам козаків з південними сусідами або ж, навіть визнаючи їх необхідність, намагався їх регламентувати, перешкоджав контактам низовиків з поля-

[81] РГАДА. Ф. 229. Оп. 4. Д. 202. Л. 73—76.

ками. Це робилося у руслі політики, спрямованої на поширення на Запорожжя гетьманської влади, що зумовлювало спротив низового товариства. Активність запорожців значною мірою стимулювало також їхнє невдоволення тим, що Росія в той час шукала шляхів до замирення з Османською імперією, у контексті чого діяв і Батурин. Суперечності, зумовлені цими, а також низкою інших факторів, призводили до значних проявів взаємних незгод, але до відкритого збройного протистояння справа у взаєминах Січі з Батурином не доходила, незважаючи на войовничі заяви, що часом лунали з обох боків.

Часто у ті роки Батурин і Січ з підозрою ставилися одне до одного. Гетьманське керівництво побоювалося контактів запорожців з татарами, а запорожці не довіряли деклараціям Батурина про наміри воювати з Кримом. Так, маючи сумнів щодо надійності запорожців, гетьман збирався поінформувати їх про планований маршрут походу на Кримський ханат 1689 р. лише тоді, як будуть зібрані війська. А запорожці, не довіряючи повідомленням про цей похід, підозрювали, що війська збираються для будівництва другої фортеці на їхніх землях, а також що без їх відома велися перемовини з кримською верхівкою. Тому Низове Військо на раді ухвалило рішення про перемир'я з татарами, якщо похід не відбудеться.

По поверненні російських і українських військ з другого походу на Крим у червні—липні 1689 р. на Самарі було зведено ще одну — Новосергіївську — фортецю. Це спричинило велике невдоволення у запорожців. До того ж невдача другого походу породила в них зневіру у здатності Москви досягти значних успіхів у війні та сумніви щодо спроможності царської влади підтримати Січ у разі нападу на Низове Військо татар і турків. За таких обставин улітку козаки пішли на укладення перемир'я з ханом. Згідно з досягнутими домовленостями, татари зобов'язувалися не перешкоджати запорожцям займатися промислами, а козаки натомість не мали заважити татарам чинити напади на царські міста. У відповідь І. Мазепа запровадив економічне блокування Січі, було затримано царське жалування для Низового Війська. Та вже невдовзі, в липні, від'їжджаючи до Москви, гетьман вирішив зменшити напругу у відносинах із Січчю, м'яко наставляв запорожців, щоб вони разом із супротивником не шкодили християнам, блокування Запорожжя пояснював необхідністю боротьби з епідемією.

У жовтні 1689 р. І. Мазепа схиляв запорожців до розірвання перемир'я з татарами царським указом та обіцянками цілого комплексу заходів, що мали бути вжиті, якби вони пішли йому назустріч: гетьман обіцяв надіслати монарше і своє жалування, а також гроші, зібрані з перевозу в м. Переволочна; дозволити торговим людям з міст їздити на Запорожжя; відправити війська для спільних воєнних дій. Однак домогтися свого український правитель так і не зміг. До речі, частково потреби запорожців у борошні було компенсовано поставками з Криму, що, на думку І. Мазепи, могло стати ґрунтом для майбутньої приязні між козаками й татарами.

Загалом, з позицій запорожців, тодішня політична ситуація була настільки складною, що у пошуках виходу погляди багатьох з них звернулися до польсько-литовської держави. На цей раз козаки порушили питання про своє політичне

майбутнє. На раді, яка відбулася 5 листопада 1689 р., Низове Військо ухвалило рішення про відрядження посольства до польського керівництва з клопотанням про перехід у підданство Речі Посполитій. У листі до Яна III козаки зазначали, що Москва порушує їхні «вольності», що на Січ не пропускаються жодні запаси, а це змусило тимчасово помиритися з татарами, та просили прийняти Низове Військо під королівську протекцію. Натомість вони обіцяли вірно служити, як служили попереднім королям їхні діди й батьки, і висловлювали сподівання, що поляки даватимуть їм більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман з товариством передавали прохання про заступництво; скаржилися на те, що Москва займає Лівобережжя, витісняючи звідти «козацький народ», і незабаром викорінить його; на зведення фортець на Запорожжі та бажання згубити його; на порушення козацьких прав і вольностей, на наміри росіян зробити так, аби козаки були їм та їхнім нащадкам «вічними невільниками» [82]. Однак Річ Посполита відмовила Січі, залишаючи справу на майбутнє. Тож, не отримавши допомоги з польського боку, на початку 1690 р. Низове Військо поновило перемир'я з Кримом. Тоді ж козаки ініціювали неспокій у Гетьманщині, і це становило для Батурина небезпеку тим, що до спільної з поляками війни проти «москалів» козаків підштовхували татари.

Лише у травні 1690 р. запорожці розірвали перемир'я, наперед поставивши гетьману умову надання їм борошна і грошей для сторожі. Але вже влітку 1690 р. І. Мазепа остерігався заздалегідь інформувати запорожців про похід лівобережних полків і козаків С. Палія до Кизикермена, аби запорожці не сповістили противника про ту воєнну акцію, адже Низове Військо знову перебувало у перемир'ї з татарами. Водночас можливість збройної співпраці Січі з татарами гетьман вважав малоймовірною, бо, за його словами, запорожці «своєї братії більше жаліють, ніж бусурманам сприяють» [83].

Початком 1691 р. датуються відомості про загострення відносин Січі з Батурином через переговори гетьманської верхівки з ханатом, які велися без відома запорожців. У лютому того ж року через Запорожжя до Криму пролягав шлях гетьманського гінця Пантелеймона Радича, який мав передати хану пропозиції щодо укладення мирного договору з Росією. На раді, що відбувалася у той час на Січі, козаки висловили йому невдоволення тим, що І. Мазепа змусив їх розірвати перемир'я з Ордою, а після того відправив гінця до Криму, ніби про них «торгуючись» [84]. Запорожці здогадувалися про справжні причини цієї поїздки, гетьман же приховував їх від Низового Війська.

---

[82] Оглоблин Н. Воеводские «вестовые отписки» XVII в. как материал для истории Малоросии. *Киевская старина.* 1885. № 7. С. 400—401; Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков:* в 2 т. Т. 1. Владимир, 1903. С. 215; Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків*. Т. 3. Київ, 1991. С. 67; РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 610. Л. 1—2.

[83] *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. С. 235—236.

[84] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков:* в 2 т. Т. 1... С. 289—290.

У травні того ж 1691 р. І. Мазепа був стривожений розмовами на Січі про військовий похід на Лівобережжя проти власників маєтностей, сердюків та нього самого. Тоді ж серед запорожців ширився поголос, що хоча гетьман хвалиться, що є кращим за своїх попередників, бо ніхто не зробив стільки добра, однак цьому не варто йняти віри. Військо усіх пам'ятає. За їхніми словами, від Богдана Хмельницького ніхто з гетьманів не применшував запорозьких вольностей і міст на Самарі не будував. А хто хотів якесь зло вчинити, то йому самому те сталося [85]. І. Мазепу запорожці вважали прибічником ліквідації Січі. Як запевняв кошовий отаман, гетьман «Кіш запорозький зовсім знести хоче, щоб тут Війська не було» [86].

Навесні—влітку 1691 р. український правитель за розпорядженням з Москви підштовхував запорожців до військових акцій на півдні, вони ж прагнули воювати спільно з великими українськими та російськими силами. Перебуваючи у готовності до війни, запорожці зібрали своє військо, блокували поїздки купців до Криму, вели розвідувальну діяльність, однак підтримки не діждалися. Зрештою, тривале очікування призвело до того, що кілька сотень козаків вирушило у польську сторону, займаючись по дорозі грабунком торгових людей. Гетьман же зреагував на це відправленням загонів, які мали перейняти тих запорожців. Загалом ситуація зайшла у глухий кут. І. Мазепі не залишалося іншого виходу, як самому виступити перед Москвою з ініціативою дозволити запорожцям на короткий час помиритися з «сусідами своїми в містечках дніпрових», аби наловити в гирлі Дніпра риби, а також набрати солі, оскільки ці промисли, «а особливо соляні, в один літній теплий час, в місяцях липні і в серпні, бувають». Якщо ж з певних причин похід монарших сил не відбудеться, а запорожці залишаться без необхідних їм продуктів промислів, то могло статися, на думку гетьмана, загострення взаємин із Січчю. Москва пропозицію підтримала, і перемир'я було укладено [87].

Окремою і яскравою сторінкою відносин Батурина і Запорозького Коша стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка. Зауважимо, що його поява не змінила обраної Січчю стратегічної лінії. Власне, ця людина прийшла до запорожців з переконаннями, що потрібно боротися за зміну політичного становища всієї України, зі сподіваннями на широку підтримку Низового Війська та населення Гетьманату. Однак весь комплекс обставин не сприяв реалізації його ідей. Не відгукнулася на його заклики й Січ, притримуючись оптимального для неї способу виживання, хоча це був найсприятливіший час для виступу Низового Війська проти порядків, що панували на Лівобережжі. В такому протиріччі ідеї і дії П. Іваненка оцінюються як неприйнятні для Січі.

Нагадаємо, що він був старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, який на початку 1691 р. утік на Січ, де, вочевидь, добре проявив себе і

[85] РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 209. Л. 207.
[86] Там само. Л. 18.
[87] Там само. Ф. 124. Оп. 1: 1691. Д. 68. Л. 6—9, 52—53; Оп. 5. Д. 20. Л. 219—220.

невдовзі став запорозьким писарем. Наприкінці квітня 1692 р. П. Іваненко переїхав із Січі до Криму, а 26 травня від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» між ханатом та Україною. За цим договором визнавалися державна незалежність України та її право на самостійне визначення державного устрою. Територія держави мала охоплювати Лівобережжя, частини Правобережжя та Слобожанщини. Договір передбачав взаємодопомогу в боротьбі із зовнішніми противниками, зокрема, Крим мав допомогти Україні звільнитися з-під московської влади. За це українці мали дозволити татарам здійснювати набіги Муравським шляхом. Установлювався порядок дипломатичних відносин, проголошувалося право вільних, безоплатних промислів українців у басейні Дніпра, купці з обох боків зрівнювалися у митних правах з місцевими.

За підтримки татар 18 липня на раді в урочищі Кам'яний Затон П. Іваненка було обрано гетьманом. Після прибуття татарського війська верхівка Січі пішла на укладення з ним угоди про спільні дії, але фактично зробила все можливе, щоб не допустити приєднання до татар значних запорозьких сил. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та кількома сотнями запорожців П. Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де невдовзі здобув підтримку в Царичанці та Китайгороді. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через пограбування українських територій та захоплення ясиру татарами. Після надходження даних про наближення лівобережного війська на чолі з І. Мазепою П. Іваненко з татарами відійшов до Криму. З провалом походу 1692 р. він утратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції.

У січні 1693 р. сорокатисячне татарське військо разом з П. Іваненком знову приходило до Січі, намагаючись схилити її до спільних дій, а отримавши відмову, вирушило на Полтавський полк. Заподіявши шкоди в околицях кількох міст, захопивши у полон певну кількість людей, з наближенням українських гетьманських і російських військ татари відійшли.

Роль Січі у цьому повстанні варто високо оцінювати з огляду на те, що її участь бачилася татарами як перший необхідний крок на шляху до дестабілізації Гетьманату. А оскільки її приєднання до виступу залишилося формальним, то не вдалася ціла справа.

Повстання неабияк стривожило царський уряд, який почав шукати шляхи для зменшення напруги в українському суспільстві, наказав І. Мазепі відлучити запорожців від дружби з П. Іваненком і татарами. При цьому йшлося і про можливість припинення надання Низовому Війську монаршого жалування, непостачання гетьманом борошна і грошей з перевозу у Переволочній, заборону торгівлі з лівобережними містами. Однак, відповідаючи на запити царів з приводу цієї ситуації у вересні 1692 р., І. Мазепа зазначав, що Запорожжя є сусідом Криму, що «запорожці з бусурманами в перемир'я не важко вступають і в польську сторону не тільки не важко, але й звично їм ходити», а іноземні держави (зокрема, малася на увазі Річ Посполита) запорожців «закликають і прийняти хочуть». Тому

слід ставитися до них милостиво й розсудливо, щоб вони «втрималися при їх монаршій милості та при вірній службі», і насамперед відправити на Січ царську та гетьманську платню й хлібні припаси [88].

Особливу зацікавленість викликає оцінка І. Мазепою політичного становища Низового Війська. Так, він підкреслював, що Січ знаходиться далеко від російських міст і лише «іменем та звичаєм» вважається підпорядкованою гетьманському регіменту, а насправді є самовладною. Не радив І. Мазепа також зводити фортецю в урочищі Кам'яний Затон, в якій передбачалося розмістити російську залогу. На думку гетьмана, її заснування не могло б істотно підтримати промосковські настрої на Січі, «оскільки Січ Запорозька має своє положення нижче Кам'яного Затону, податніше до містечок турецьких, звідки завжди запорожцям шлях є придатний до пересилок з бусурманами, та і в Польщу відкрита їм дорога» [89].

У 1692 р. І. Мазепі вдалося уникнути проблем у відносинах із Січчю під час поїздки царського гінця до Криму. Того року з Москви до Бахчисарая через Батурин і Січ з пропозиціями «Вічного миру» їхав гонець Василь Айтемиров. Відправляючи В. Айтемирова до запорожців, український правитель пішов на хитрість. Аби гінця добре прийняли, йому було доручено оголосити козакам, що незабаром до них надійде монарше та гетьманське жалування. Розрахунок виявився вдалим. До того ж запорожці були вдячні, що приїздом царського гінця було продемонстровано повагу до Низового Війська.

Навесні 1693 р. запорожці поновили мир з татарами, але надалі настійливо домагалися від гетьмана початку воєнних дій. І. Мазепа підтримував їхні прагнення, побоюючись заворушень, на які низові козаки могли спровокувати населення Лівобережжя. У двох його листах до царів, написаних у червні цього року, містяться важливі міркування, що роз'яснювали позицію українського правителя, визначаючи Запорожжя як каталізатор найбільш радикальних суспільно-політичних процесів в Україні. У першому листі І. Мазепа аргументував свою позицію тим, що козаки можуть відновити перемир'я з «бусурманами», а останні активізують напади на Україну. Суттєве значення мала й внутрішня суспільно-політична ситуація. Існували цілі групи, схильні пов'язувати своє життя з воєнними справами: «Одні такі, що, ніяких помість не маючи, самі тим вправляються, щоб їм з війни мати собі забезпечення; другі, хоча й мають помістя, але, землю не бажаючи орати, до тієї військової справи схильні; а треті, з торгами з міст завжди на Запорожжя приходячи, одним тим годуються, але господарства вести не вміють. І ті всі по мешканням своїм жити не можуть, а завжди війни шукають. І тому, хоча би в чужій землі почують про службу, йдуть туди зі всяким бажанням». Розпорядження щодо перешкоджання таким переходам були неефективними. Тому в разі війни «тими ж би людьми тутешніми, на заклики до них (потенційних противників, сусідніх держав. — *Авт.*) бігаючими, цю Україну воювали». Допомогти змінити

[88] Там само. Ф. 124. Оп. 1: 1692. Д. 24. Ч. 1. Л. 13, 17—18, 24—26, 28.
[89] Там само. Л. 26, 44—45.

таку ситуацію могло б царське розпорядження щодо воєнних дій, бо «тоді всі б ті звиклі до війни Війська Запорозького люди тим вдовольнились і як за кордони ніхто вже на заклики не бігав, так і вдома ніякої до сум'яття не шукав би причини» [90]. Якраз у тому 1693 р. багато козаків пішло на службу до Речі Посполитої.

Вважаємо погляд лівобережного правителя на одну з тенденцій суспільного життя глибоким і критичним. А наскільки тісно вона була пов'язана із Запорозькою Січчю і який вплив мала остання для підтримки схильності частини суспільства до військового способу життя, знаходимо відповідь в іншому листі. У ньому гетьман писав про настійливе бажання запорожців разом з російськими та українськими городовими військами взяти участь у поході на Кизикермен. Козаки навіть погрожували непокорою в разі відмови від цієї акції. У такій ситуації І. Мазепа став на їхній бік і висловив пропозицію, аби «їх отамана і все Військо в тих їх настійливих бажаннях потішити, попереджуючи тому, щоб вони не прийшли до відчаю і не взялися за якесь недружнє починання, що, бережи Боже, зашкодило би народному спокою чи навіть призвело до міжусобиць». Далі гетьман дуже цікаво висловився щодо причин можливого широкого розгортання народного руху: «В малоросійському посполитому народі більше таких є людей, які завжди сум'яття бажають, щоб їм злиденним і убогим від багатих добуватися й багатіти, а до того ж, оскільки вони однієї вдачі із запорожцями, то більше на запорозькі вчинки дивляться, аніж на добрий і злагоджений устрій у містах, і хоча би найгірше від запорожців почалося зло, неважко би вони до того безумством своїм пристали» [91].

Як бачимо, Запорожжя в оцінці І. Мазепи було найбільш імовірним центром порушення стабільності у державі, місцем, з якого могли початися найрадикальніші соціальні та політичні рухи. Міркування ці, без сумніву, слушні, так як підтверджуються всім ходом історії Запорозької Січі. Вважаємо, що принаймні серед частини запорожців жило бажання виступити проти стрімкого процесу стратифікації українського суспільства, шаблею розрахуватися з тими, хто, на їхню думку, неправомірно став «паном». А вже в ході переділу влади та матеріальних цінностей з'являлася надія на власне збагачення.

Москва ж у тій ситуації зволікала, і Низове Військо встановило мирні відносини з південними сусідами, звинувачуючи гетьмана в тому, що похід не відбудеться. Одразу ж актуалізувалися й інші невдоволення діями Батурина. Навколо цієї розбіжності у намірах між Батурином і Січчю розгорнулася полеміка зі взаємними звинуваченнями, погрозами та виправданнями. Зрештою запорожці, які не хотіли серйозної конфронтації з гетьманською владою та Москвою, довідавшись про можливість рішучих дій з їхнього боку, пішли на примирення.

Інколи січове товариство розраховувало на можливість отримання допомоги від ватажків правобережного козацтва. Приміром, у березні 1694 р. С. Палій на

[90] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков*: в 2 т. Т. 1... С. 493—498.

[91] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1: 1693. Д. 43. Л. 64—70.

зустрічі з І. Мазепою повідав, що того року січовики двічі відряджали до нього своїх представників з пропозицією стати кошовим отаманом або й «вищим чином». Оскільки вищою за кошового отамана була посада українського гетьмана, то за таким формулюванням чулися претензії Січі на провідну роль у політичному житті України. А досягти цього можна було через протистояння з тодішньою гетьманською владою.

Отже, на початку періоду, на якому сконцентровано нашу увагу, сталося якісне зрушення у правових відносинах Гетьманату і Запорожжя. У зміненій політичній структурі обидва політичних організми перебували під царською владою, при цьому Батурин дістав право на управління Низовим Військом. Основною лінією політики гетьманської влади щодо Січі стало намагання підкорити її, зробити слухняним знаряддям. Наступальний характер дій Батурина гарантувався його значно більшим потенціалом та підтримкою Москви. З боку Запорожжя в основному це була реакція на дії гетьманського уряду. Проте важливою видавалась та особливість, що Січ могла стати потужним центром поширення руху проти гетьманської влади і в городовій Україні, що змушувало Батурин виявляти обережність у своєму наступі.

У часи походів російських і українських військ на Крим, Азов та пониззя Дніпра відносини гетьманської влади й Запорозької Січі характеризувалися співпрацею. Це, зрозуміло, диктувалося потребою взаємодії у ході воєнних кампаній. За таких обставин запорожці мали менше причин і можливостей діяти всупереч Батурину. Питання забезпечення себе засобами для існування вони вирішували як завдяки різноманітним наданням від гетьмана та царів, так і за рахунок пограбувань на території противника. Значні ж прояви невдоволень з боку запорожців, особливо політичного характеру, за умов близького до Січі розміщення українських гетьманських та російських військ не мали сенсу.

Цілком відмінна ситуація склалась у період тривалого призупинення воєнних дій. Тоді Батурин вимагав від Січі продовжувати використовувати зброю, а запорожці не бажали вдаватися до цього без підтримки гетьманських військ, віддаючи перевагу мирним відносинам з татарами. Такі відносини гарантували безпечні заняття промислами й торгівлею. Частина ж низових козаків спрямовувала свою енергію на військову службу на боці Речі Посполитої. Реакція Батурина за таких обставин була негативною. Щоправда, іноді гетьман вважав за потрібне йти запорожцям на поступки, дозволяючи нетривалий мир з Кримом для активізації їхніх промислових занять.

У часи особливого загострення відносин актуалізувалися політичні питання. Запорожці починали висловлюватися проти соціальних порядків Гетьманату, проти зверхності Москви. Однак Низове Військо не було настільки рішуче налаштованим, щоб виступити проти Батурина. Найпридатнішою для цього виявилася ситуація, коли до Січі прибули татарські сили, які підтримували Петра Іваненка. Але й тоді «татарському» гетьману забракло підтримки як в січовому товаристві, так і серед населення Лівобережжя.

Гетьманська влада користувалася багатьма методами впливу на Січ: словесними — закликами, похвалами, погрозами; економічними — дарунками, постачанням матеріальних засобів, блокуванням торгових шляхів; у часи особливої напруги й силовими — затриманням посланців, ув'язненням запорожців, воєнними операціями проти окремих запорозьких загонів чи значних військових сил (згаданий випадок з татарським військом). Посилення контролю над Запорожжям стало одним із наслідків появи там російських фортець.

Значно скромнішими були можливості Січі. За позитивного розвитку відносин запорожці клопоталися про надання військової допомоги, жалування, дарунків. У моменти їх загострення висловлювали погрози, могли завдати образ гетьманським посланцям. Натиснути на економіку Гетьманату запорожці й не пробували, розуміючи, що це б насамперед вдарило по них. Рішучою виглядала їх спроба змінити своє підпорядкування — перейти під владу Речі Посполитої. Однак через невигідність такого розвитку подій для польсько-литовської держави ініціатива виявилася позбавленою перспективи.

Завершення війни Російської держави з Османською імперією значною мірою змінило характер відносин Гетьманату і Запорожжя. Мир на півдні і розв'язання Великої Північної війни, з переможною для Росії баталією під Полтавою та її трагічними для Запорозької твердині наслідками, незабаром по тому відкрили їх наступну сторінку.

РОЗДІЛ 38

ЗАПОРОЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ (1734—1775)

Володимир Мільчев

Повернення запорожців під російську протекцію 1734 р. позначило контури майбутнього адміністрування Війська Запорозького Низового відповідними управлінськими структурами імперії. Оскільки саме на початку 1730-х років відбувся демонтаж гетьманської влади, ця справа опинилася в руках Й.-Б. фон Вейсбаха, київського генерал-губернатора і командувача Українським корпусом, та фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, який очолював Військову колегію. Тож, з одного боку, роль посередника відігравала місцева цивільна й військова адміністрація — київські генерал-губернатори та командувачі російськими військами в регіоні, з іншого ж — контакти Війська Запорозького Низового були поставлені під пильний нагляд центральних органів управління — Колегії іноземних справ і, меншою мірою, Військової колегії [92].

Після перемовин, які тривали все літо, 153 запорожці (кошовий отаман І. Малашевич, військовий писар, військовий осавул, курінні отамани і прості козаки), делеговані від усього Війська, прибули 2 вересня 1734 р. до Білої Церкви, де й присягнули Вейсбахові на вірність імперії [93]. Дещо згодом, на початку 1735 р., запорозькі депутати підписали в Лубнах «кондиції», на яких Військо переходило в російське підданство; підписантом від російської сторони був принц Гессен-Кобургський. Два із семи пунктів лубенської угоди визначали особливості адміністрування Війська Запорозького Низового: у внутрішньому управлінні воно зберігало за собою право «иметь чиновников по настоящему положенню» (пункт 4), водночас

[92] Мільчев В. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр. *Історія українського козацтва: нариси у 2 т.* Т. 1. Київ, 2006. С. 604—607.

[93] Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків*. Т. 3... С. 444.

мало підпорядковуватись київському генерал-губернатору (пункт 6). Відповідно в засновану на р. Підпільній Нову Січ було відправлено командира ландміліцького корпусу генерал-майора Тараканова, аби привести до присяги все низове запорозьке товариство [94].

Перебування Війська у компетенції київських генерал-губернаторів пояснювалося тим, що їхні владні повноваження значно відрізнялися від повноважень губернаторів внутрішніх областей імперії через прикордонне розташування. Так, згідно з інструкціями 1737 р., київський генерал-губернатор, поміж усього іншого, мав відповідати за утримання фортець, прикордонних форпостів, забезпечувати зовнішню розвідку та затримання шпигунів і втікачів з обох боків кордону, зустрічі іноземних послів, викорінення розбійницьких ватаг і багато чого іншого [95]. Тобто з багатьох питань київський губернатор мав право контролю за діяльністю Коша. 1735 р. це головування київських генерал-губернаторів над Кошем було підтверджено під час вступу на посаду (замість померлого Й.-Б. фон Вейсбаха) новопризначеного Михайла Леонтьєва, що легітимізувало таку практику управління Запорожжям [96].

Перші роки перебування Війська Запорозького Низового у російському підданстві охарактеризувалися відсутністю чіткої вертикалі управління ним з боку імперської влади. Хоча повернення запорожців фактично збіглося за часом з початком діяльності Ради гетьманського уряду — колегіального органу, створеного з російського генералітету та української козацької старшини, запровадженого після смерті гетьмана Д. Апостола в січні того ж 1734 р., Січ йому не була підпорядкована. Так само незалежним упродовж другої половини 1730 — 1740-х років Запорожжя було й від іншої адміністративної установи Лівобережного Гетьманату — Генеральної військової канцелярії. Незважаючи на спроби останньої залучити Військо Запорозьке Низове під свою юрисдикцію, Кіш вдало уникав цього, апелюючи до свого безпосереднього начальника — київського генерал-губернатора [97] (рис. 1).

Адміністративна влада останнього поширювалася на Військо поступово, упродовж кількох років, і фактично перетворилася на повночинну лише на початку 1740-х років. Така колізія стала прямим вислідом російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли, з одного боку, запорожці мали підлягати київському

[94] Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.* Москва, 1848. Кн. 6. С. 45.

[95] Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1892. Кн. 6. С. 121, 123.

[96] Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі — *ЗООИД*). 1913. Т. 31. С. 54.

[97] Синяк І. Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною. *Наукові записки*. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського. Київ, 2006. Т. 12. С. 74—77.

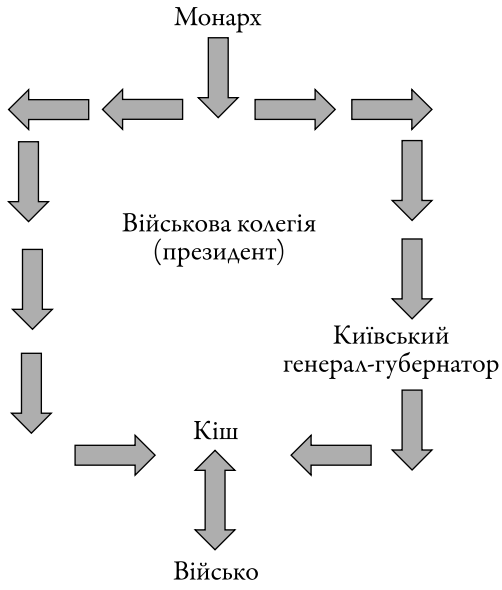

Рис. 1. Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади Російської імперії періоду Нової Січі (1734—1741)

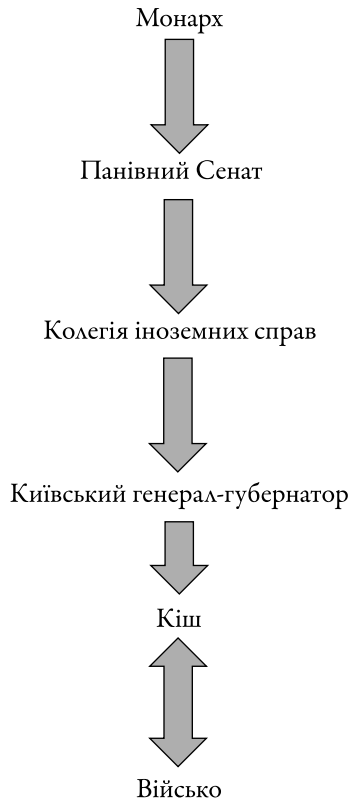

Рис. 2. Військо Запорозьке Низове у системі адміністративної влади (1742—1750) ▶

генерал-губернатору, з іншого — Військо Запорозьке Низове як іррегулярне військове з'єднання підпорядковувалося головнокомандувачу імперської армії Б.-Х. фон Мініху і саме від цього воєначальника отримувало платню.

Ситуація виглядала досить парадоксальною: оскільки фельдмаршал Мініх був президентом Військової колегії до 1741 р. включно, то, за логікою, саме військовому міністерству Російської імперії мало формально підпорядковуватись Військо Запорозьке Низове, однак 2 грудня 1737 р. воно не було разом з усіма іншими козацькими військами введено до штату Військової колегії лише тому, що її керівництво «не мало жодної письмової інформації» про запорожців [98].

Після закінчення російсько-турецької війни 1742 р. запорожців було передано з відання Військової колегії до Колегії іноземних справ (цю установу створено 1718 р. в результаті реорганізації Посольського приказу (обидві вони відповідали за відносини з іноземними державами). Такий крок свідчив про те, що уряд імперії зробив спробу детально розібратися з питанням, на яких умовах Військо Низове повернулося в російське підданство. З цього приводу зовнішньополітичне відомство повідомляло, що в його архівах документів щодо умов повернення

[98] РГАДА. Ф. 248. Оп. 126. Д. 468. Л. 368.

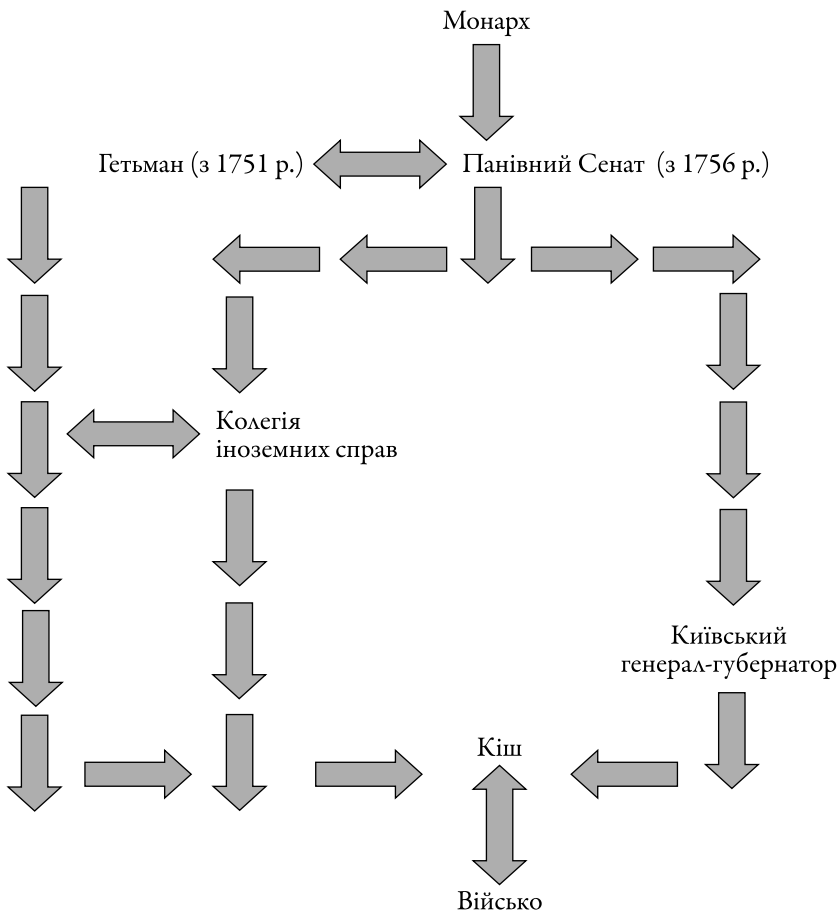

Рис. 3. Військо Запорозьке Низове у системі адміністративної влади (1751—1764)

запорожців немає, але передбачало їх гіпотетичну наявність серед паперів Вейсбаха чи Мініха [99].

Зазначимо, що розібратися з цим питанням так і не вдалось упродовж усього наступного десятиліття: 1750 р. той самий Панівний Сенат на запит новообраного гетьмана К. Розумовського відповідав, що не знає, на яких підставах запорожців прийняли в російське підданство, й відповідно переадресував його до Колегії іноземних справ. Очевидно, частина документів так і не надійшла до міністерських канцелярій з канцелярії Київської губернії та похідної канцелярії фельдмаршала Мініха, загубившись у метушні воєнних років [100] (рис. 2).

[99] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков*: В 2-х т. Т. 2. Владимир, 1903. С. 1714—1715.

[100] *Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената.* Т. 8. Санкт-Петербург, 1897. С. 175—176.

З черговим відновленням інституту гетьманства в Лівобережній Україні (1750—1764) Військо Запорозьке Низове частково підпадає під юрисдикцію козацького гетьмана. Відтепер у всіх справах, що стосуються внутрішнього управління землями Війська, запорожці були підзвітні гетьману К. Розумовському та Генеральній військовій канцелярії, а у справах військових та міжнародних — київському генерал-губернатору. Такий розподіл повноважень в управлінні Військом закріплювався грамотою імператриці Єлизавети Петрівни від 24 червня 1751 р. [101] (рис. 3).

Слід зазначити, що проти широких повноважень київських генерал-губернаторів права гетьмана К. Розумовського щодо Запорожжя були значно обмежені, оскільки остаточний контроль за прикордонною службою Війська та його зносинами з іноземними сусідами залишалися прерогативою губернаторів, які безпосередньо призначалися монархами [102].

На рівні підпорядкування вищим державним установам Російської імперії Запорожжя продовжувало залишатися у відомстві Колегії іноземних справ, яка зі свого боку підпорядковувалася безпосередньо імператриці. Посередницьку роль у відносинах Війська з Колегією та імператрицею відігравали київський генерал-губернатор (з 1753 р. через Київську губернську канцелярію) та Генеральна військова канцелярія (вона з 1751 р. також стає передатною ланкою у справі спілкування гетьмана) [103].

Оскільки політика імперського уряду в регіоні вибудовувалася на грі на суперечностях між гетьманською владою та Кошем, то за запорожцями було збережено право в екстраординарних випадках звертатися до імператорського двору безпосередньо, минаючи гетьмана та Генеральну військову канцелярію [104].

Від 1756 р. встановлювалася підзвітність Війська Запорозького Низового Панівному Сенату імперії. Створений 1711 р. Петром I, він був центральним законодавчим органом Російської імперії. Як вищій правовій установі, йому підпорядковувалися всі галузеві колегії (міністерства) та адміністративно-територіальні одиниці держави (губернії та землі козацьких вольностей). Законодавчі рішення Сенату, оскільки затверджувалися особистим підписом російських монархів, належали до документів найвищого рівня, які були обов'язковими для виконання. Контроль за виконанням указів Сенату запорожцями здійснював київський генерал-губернатор [105].

Після ліквідації інституту гетьманства 1764 р. Військо Запорозьке Низове було передано у відання Малоросійської колегії під головуванням Петра Румян-

[101] [Мурзакевич] Н.М. Пререкания ведомств по поводу Запорожья в 1751 г. *Киевская старина.* 1898. Т. 60. С. 4—7.

[102] Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти... С. 60.

[103] Синяк І. Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною... С. 76—79.

[104] Апанович О.М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969. С. 167.

[105] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков*: в 2 т. Т. 2... С. 1472—1473.

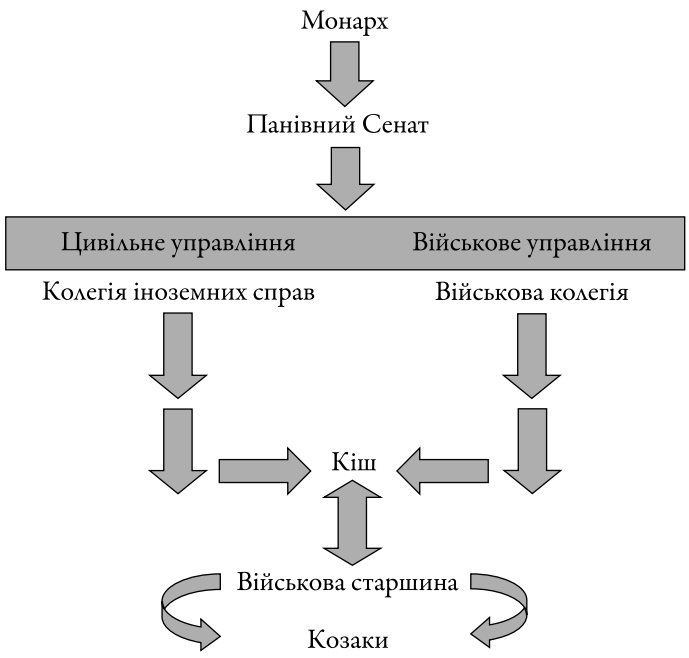

Рис. 4. Військо Запорозьке Низове у системі адміністративної влади (1764—1775)

цева. Невдоволений таким рішенням Кіш у січні 1765 р. подав петицію імператриці Катерині II з проханням про повернення Війська до Колегії іноземних справ, проте запорозьким депутатам у столиці не лише не вдалося домогтися якихось змін — їх мало не заарештували з ініціативи, що походила від генералів П. Румянцева та Карла фон Штофельна [106] (рис. 4).

Упродовж усього часу існування Нової Січі російський уряд не залишав спроб кардинально змінити характер управління Запорожжям. На різних щаблях влади вели збір матеріалів щодо його соціального устрою, економічної та військової спроможності. Їх будь-якої миті можна було використати для поглинення цієї останньої козацької автономії [107].

20 грудня 1768 р. Катерина II підписала указ Малоросійської колегії, згідно з яким усі козацькі війська, що перебували у відомстві цієї інституції (йшлося про Військо Запорозьке Низове і козацькі полки Малоросійської губернії), у цивільних справах мали керуватися «статутами» (традиційним законодавством козацьких земель), а у всіх питаннях військового характеру підпадали під дію загальноімперських «Військового статуту» та «Військового артикула». Перед-

[106] РГАДА. Ф. 13. Оп. 1 (доп.). Д. 78. Л. 3—3 об.

[107] Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). *Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII—XIX століття.* Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 35—38.

бачалося якнайшвидше поширення текстів цих юридичних документів серед запорозького козацтва та набуття ними чинності вже з 1769 р. [108]

Головною причиною ліквідації Війська Запорозького Низового стало те, що воно — як окрема військова та політична сила, а водночас і адміністративно-територіальна одиниця — після укладання Петербургом вигідного миру з Османською імперією 1774 р. та фактичного підпорядкування Кримського ханату заважало експансіоністській політиці уряду Катерини II. Також ліквідація Запорожжя була пов'язана з процесом уніфікації окраїн Російської імперії, способом реалізації чого стало впровадження (ще від початку XVIII ст.) єдиного для всієї країни губернського устрою, і виявилася лише одним з епізодів у зламі традиційного адміністративного поділу козацьких областей (аналогічні процеси тоді ж відбувалися на Дону та Яїку) [109].

Відразу після зайняття території Запорожжя російськими військами командирами в запорозькі паланки було призначено тих військових старшин, які брали участь у війні 1768—1774 рр., мали урядові нагороди й заохочення і виявляли лояльність до нової влади. Їхнім головним завданням було не допустити проявів антиімперських настроїв з боку опозиційно налаштованого запорозького населення — уряд боявся збройного виступу, крім того, він щосили намагався не допустити переселення колишніх січовиків на турецькі землі. Це була, так би мовити, «адміністрація перехідного часу» [110].

Традиційний розподіл колишніх запорозьких земель на паланки проіснував до кінця 1775 р. Надалі замість колишніх «паланок» було створено повіти — Самарський, Протовчанський та інші (старі назви та кордони при цьому зберігалися). Попри те, що землі й селища колишніх запорозьких паланок відтепер вводилися до складу «повітів», таке нововведення мало більш ніж формальний характер. Тож упроваджуваний територіальний, а також адміністративний устрій за формальними ознаками мало чим відрізнявся від попереднього запорозького. Тобто у територіальному плані межі колишніх запорозьких паланок продовжували існувати навіть після ліквідації Запорозької Січі [111].

І лише наприкінці 1775 р. уряд зміг визначитися з територіальним устроєм земель ліквідованого Війська Запорозького Низового. У колишні паланки почали призначати командирами російських офіцерів. На цей час припадає новий

[108] РГАДА. Ф. 13. Оп. 1 (доп.). Д. 76. Л. 126—126 об.

[109] Мільчев В. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація. *Південний архів:* Зб. наук. праць. Іст. науки. Вип. 21. Херсон, 2006. С. 51—52.

[110] Шиян Р.І. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки ліквідації Запорозького устрою. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту.* Вип. 6. Запоріжжя, 1999. С. 4—5.

[111] Савченко І.В. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70—80-х роках XVIII століття. *Наукові записки.* Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вип. 6. Київ, 2001. С. 236—237.

етап територіально-адміністративного реформування колишніх Запорозьких Вольностей — тут вводиться губернський устрій (землі по лівому берегу Дніпра увійшли до складу Азовської, а по правому — відійшли до Новоросійської губерній) [112].

Отже, упродовж сорокарічного періоду існування Нової Січі відбувалася поступова зміна концепції «кордону» та устрою Запорожжя як у повсякденних життєвих реаліях козаків, так і в управлінській практиці керівництва Січі. Основою управління землями, на які поширювалася політична влада Коша, слід вважати систему розподілу на «паланки». Кількість паланок на території Запорожжя ніколи не була стабільною і коливалася залежно від поточних зовнішньо- та внутрішньополітичних реалій. Крім того, в останні десятиліття свого історичного буття Військо Запорозьке Низове стало об'єктом уніфікаторської політики з боку уряду Російської імперії. У системі її адміністративної влади Запорожжя переважно відігравало роль інструменту просування імперського військово-політичного інтересу, а тому вводилося до жорсткої управлінської вертикалі, без права на збереження традиційного козацького самоврядування.

[112] Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі. *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* Т. 2. Мюнхен, 1967. С. 225—230.

РОЗДІЛ 39

УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я ТА ДОНУ

Володимир Полторак

У процесі заселення приазовських земель у 1734—1775 рр. можна виділити три складові: переселенські потоки з України і Росії; козацьку колонізацію запорожцями та донцями; обмін населенням між Запорожжям і Доном.

Під час перебування запорожців під протекторатом Кримського ханату на початку XVIII ст. лівобережні терени їхніх володінь фактично було передано для кочування ногайцям. Запорожцям дозволялося відвідувати ці землі лише на короткий час — для полювання чи риболовлі [113]. Однак такі заборони призвели лише до оформлення економічної спеціалізації козаків і татар: перші зайняли своїми зимівниками долини рік, звільнивши для кочування других степи. Уже у 1740-х роках землі між Бердою і Доном, введені до складу Російської імперії, почали активно заселятися з обох боків — запорозького та донського. Цей процес ішов різними темпами і виявився не надто швидким — щільність населення на теренах південних окраїн козацьких військ залишалася дуже низькою навіть у 1770-х роках. У прикордонних паланках Запорожжя не було жодної слободи [114], а кількість зимівників коливалася в межах Кальміуської паланки від 50 у 1755 р. до 300 у 1775 р. [115]. Міуський округ Війська Донського, крім морського узбережжя, на той час був узагалі порожнім — тут розташовувались чотири донських хутори та кілька десятків запорозьких зимівників. Саме тому заселення цих земель стало і для запорозької, і для донської старшини надважливим завданням, адже освоїти такі величезні терени й отримати з них економічний зиск можна було лише за наявності робочих рук.

---

[113] Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739—1768 рр. *Козацька спадщина.* Вип. 2. Нікополь; Дніпропетровськ, 2005. С. 62.

[114] Голобуцкий В. *Запорожское казачество.* Киев, 1957. С. 206.

[115] Олійник О. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775 рр.).* Запоріжжя, 2005. С. 114.

За даними О. Пронштейна, другу за чисельністю групу переселенців на Дон після росіян становили українські селяни [116]. Спочатку більшість українських селян-втікачів прагнули потрапити до Запорожжя, де й осідали. Однак у XVIII ст. частина їх, минаючи територію козацьких вольностей, ішла на Дон. Одночасно там же поселялося багато запорозьких козаків, часто значними групами. Надалі переселення українців на Дон відбувалося безупинно, набуваючи масштабності у періоди загострення соціальних і національних суперечок на батьківщині.

Після поразки Булавінського повстання та придушення виступу запорожців у 1707—1709 рр. владні важелі на Дону знову переходять до проросійськи налаштованої старшинської верхівки. Відбуваються і певні зміни у землеволодінні: «З призначенням царською владою отаманів починається розподіл військових земель як самими отаманами, так і старшинами. На захоплених самовільно, а також з дозволу Військової канцелярії землях почали поселяти втікачів на Дон із всіх Украйн малоросійських черкасів, особливо із Слобідської. До цього класу "доморощених" донських поміщиків почали долучатись їх діти та родичі...» [117].

Стає очевидною потреба змін в адміністративній системі, зумовлена ускладненням управлінських завдань у зв'язку з розвитком донського господарства і появою нових груп населення. У царській грамоті від 15 листопада 1731 р. згадано про закликання 1730 р. з донських городків «охотників» (добровольців) у кількості 1000 сімей для заселення земель уздовж Волги, Іловлі, Хопра, Медведиці: «А хто з донських мешканців кажуть про себе, що вони малоросіяни і бажають жити в козацькій службі при лінії — селити з донськими козаками добровольцями». Скориставшись ситуацією, 1735 р. донський генерал-майор Тараканов закликав до себе на Олексіївську слободу «черкас», обіцяючи їм «чинш легкий» і те, що «пашні та роботи панської ніякої не буде». Однак вже 1736 р. урядовий указ заборонив таку практику старшини Війська Донського, наказав слободи «знищити терміново та залишити пустими, а черкасам, які поселились, об'явити наш указ, аби вони йшли в колишні свої місця, а якщо між ними виявляться великороси, тих теж висилати в колишні їхні житла» [118]. Згідно із законом від 1737 р., у Війську Донському набуває поширення традиція «калмик та інших націй людей ... всякому купляти, хрестити й у себе тримати без всякого платежу подушних». Водночас українців, які мешкали на Дону, було обкладено «семигривенним окладом». За переписом виявилося 18 393 особи «Війська Донського у старшин і козаків у станицях, при хуторах та млинах... за семигривенним окладом написано вільних черкас» [119].

---

[116] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке.* Ростов-на-Дону, 1961. С. 28.

[117] *История Дона: с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции.* Ростов-на-Дону, 1965. С. 227.

[118] Лунин Б. *Очерки истории Подонья-Приазовья*. Кн. 2 (XVI—XX вв). Ростов-на-Дону, 1951. С. 405.

[119] Постникова-Лосева М. Из истории социально-экономических отношений на Дону в XVIII в. *Исторические записки.* Т. 60. Москва, 1957. С. 250, 251.

У контексті активізації переселенських рухів увагу привертає політика російського уряду другої половини XVIII ст. щодо регулювання міжнаціональних відносин у Південній Україні та на Дону, адже саме в той час закладалися підвалини багатьох сучасних проблем регіону. Загалом народна колонізація не відповідала цілям урядових структур, що прагнули знищити залишки української та донської автономії і наблизити керування військами до губернського. Як засвідчують джерела, спостерігалося поступове обмеження прав українських поселенців. Зокрема, сенатський указ 1740 р. «Про заборону малоросіянам жити в козацьких городках» проголошував: «прийшлих на Дон малоросіян 50 сімей, що нібито бажають жити на млині військового отамана Єфремова... вислати на колишні їхні житла, а на тому млині й ніде в донських городках їх мешкати не допускати» [120]. Однак частина старшини, відчуваючи брак робочих рук, продовжувала активно агітувати українців до переселення на Дон [121]. Більше того, вона заохочувала до переходу робітників із запорозьких промислів, робила усе можливе, щоб спрямувати переселенський потік з України у Придоння [122].

Слід зазначити, що вирахувати українську частку населення Дону досить важко через те, що до вихідців з України («малоросіян») записувались представники інших народів. Зокрема, під час перепису 1764 р. влада намагалася з'ясувати, «чи не є між тими малоросіянами слобідських полків козаків і їх родичів, також і великоросійських... втікачів». Про те, що російські селяни дійсно прагнули сховатися під іменем «малоросіян», свідчать документи і XVII, і XVIII ст., однак загальний відсоток таких осіб встановити складно. До того ж старшини приховували від переписників власне українських нелегалів.

У цей період на Дону, крім утікачів, перебувало багато людей особисто вільних. До їх числа належали українські селяни, які могли піти зі своїх колишніх місць проживання. До початку XVIII ст. більшість із них при поселенні зараховувалися до козацтва, а пізніше, коли доступ до козацьких лав ускладнився, вони утворили особливу групу населення [123]. Загалом 1764 р. з 20 422 українців на Дону лише 1546 були козаками та підпомічниками [124].

Політика Російської імперії щодо Степової України та Дону, яка добре відображена у законодавчих актах (значну їх частину вміщено до «Повного зібрання законів Російської імперії»), була спрямована передусім на встановлення якомога жорсткішого контролю за теренами колонізації. Звісно, що місцеве населення та певні етнічні групи в таких умовах позбавлялися права на вільне економічне,

[120] Лунин Б. *Очерки истории Подонья-Приазовья...* С. 138.

[121] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке...* С. 172.

[122] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Колекція мікрофотокопій (КМФ). Ф. 9. Оп. 2. Спр. 19: Промеморія канцелярії військових справ Війська Донського Кошеві у справі блокади донськими козаками запорозьких риболовних кос в Азовському морі та торговельного шляху з Кальміусу в Черкаськ. 1746. Арк. 2.

[123] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке...* С. 128.

[124] Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). Ф. 46. Оп. 1. Спр 17: Ведомость войсковых черкасов. 1763. 124 арк.

а тим більше політичне життя. Варто наголосити, що хоча у владних постановах та указах і фігурують релігійні мотиви, за глибшого аналізу можна помітити, що більшість з них засновуються на економічному підґрунті «захисту православ'я». Фактично ж усі етнічні групи виступали для імперії лише інструментом реалізації її інтересів на колонізованих землях [125].

Зовсім інші принципи закладалися в основу переселенської політики козацького керівництва. Так, запорожці, як писав 1736 р. англійський резидент у Петербурзі К. Рондо, «приймали до свого братства загалом усіх, без різниці національності, якщо ті приймають грецьку віру» [126]. Сповідання православ'я як єдину умову для вступу до Війська Запорозького визнавав і В. Голобуцький [127]. Важливим пунктом вимог запорожців, надісланих 1767 р. до Москви з депутатами в Законодавчі збори, було виселення із Запорозьких Вольностей старообрядців, яких запорожці вважали іновірним елементом. Вимоги для переселенців на Дон були ще м'якшими: у лавах Війська вільно перебували мусульмани (переважно татари) та буддисти (юртові калмики).

Колонізація південно-західних окраїн земель Війська Донського провадилась переважно за рахунок слобідських, лівобережних та прийшлих з російських губерній (Воронезької, Білгородської) українців [128]. Частка росіян у цьому колонізаційному русі була мізерною. Так само і в колонізації південно-східних окраїн Війська Запорозького спостерігається домінування переселенців з Лівобережжя та Слобожанщини [129]. Зокрема, з шести затриманих 1763 р. донськими козаками в гирлі Кальміусу працівників запорозьких риболовецьких та спелщицьких заводів троє були вихідцями з Гетьманщини, а троє зі Слобідської України [130]. Така пропорція спостерігається і в інших випадках. Українці з правобережних теренів і росіяни дуже рідко з'являються у Приазов'ї.

Українська колонізація Дону спричинила певний дисбаланс між старшиною Донського Війська, частина якої використовувала новоприбулих для обробки величезних порожніх ділянок придбаної землі, а інші категорично виступали проти цього [131]. Становище українських селян на Дону влучно охарактеризував депутат від Хоперської фортеці у «Законодавчу комісію» 1767 р.: вони «ллють гіркі

[125] Сусліков В. Законодавство як джерело до вивчення національної політики Російської імперії щодо південної України в XVIII столітті. *Історичні і політологічні дослідження.* Вид. Донецького нац. ун-ту. 2003. № 2 (14). С. 101.

[126] Шпитальов Г. *Військова служба запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах:* автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. С. 144.

[127] Голобуцкий В. *Запорожское казачество*... С. 148.

[128] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке*... С. 53.

[129] Голобуцкий В. *Запорожское казачество*... С. 147.

[130] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 153: Дело о забратии полковником донским Климентием Фроловым в Калмиусе шести казаков. 1763. Арк. 7—8 зв.

[131] ДАРО. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 15: Приказ войскового наказного атамана о составлении списков малороссиян, проживающих на земле Войска Донского. 1761. 3 арк.

сльози, а серця їхні обливаються кров'ю» [132]. Однак, незважаючи на це, відсоток українського елемента в населенні Дону (переважно представників селянського соціального стану) безупинно збільшувався: на 1782 р. українців тут налічувалося 26 579 податних душ [133]. Як зазначав пізніше німецький географ Й. Георгі на основі описів свідків подій 1770-х років, на нижньому Дону «малоросіян» перебувала «велика кількість», і майже всі вони поступово стали кріпаками, приписаними на ім'я донських старшин [134]. Те, що більшість у гирлі Дону становили саме українці, «народ доброхотний та веселий, навкруги фортеці Св. Дмитрія, Новохоперської, Таганрозької та Азовської фортець поселений... і за відсутності в них покровителя будь-хто образити їх може, якщо захоче» [135], підтверджували й інші очевидці. Звичайним для того часу явищем стало подвійне, а то й потрійне стягнення донською старшиною з українських переселенців спеціально визначеного для них податку (так званого «семигривенного окладу»).

Великою проблемою, що позначалася на взаєминах між донським і запорозьким козацтвом, стало питання регулювання спрямованості основних потоків народної колонізації. Воно постало вже 1743 р., коли В. Кишенський намагався загітувати українців Дону переселитись на підконтрольні йому терени. Скарги на викрадення робітників, на те, що господарі їх переманюють від інших, про переховування втікачів свідчать про відчутну нестачу робочих рук та конкуренцію у справі їх залучення, яка точилася між запорозькими й донськими старшинами, а пізніше, у 1760—1770-х роках, ще й підприємцями з України та Росії.

Заселення земель козацьких Вольностей відбувалося також за рахунок внутрішніх ресурсів. Як вже зазначалося, упродовж XVIII ст. спостерігався значний приріст тамтешнього населення. Якщо у 1730-х роках кількість мешканців Запорожжя не перевищувала 10 000 осіб, то у 1760-х роках тут вже проживало 25 000 посполитих, 15 000 козаків-сіромах (наймитів), 12 000 низовиків. У слободах, селах і хуторах у середньому налічувалося від 40 до 60 тис. сімейних поселенців — тобто, як вважали свого часу Д. Яворницький, В. Голобуцький та О. Апанович, загальна чисельність переселенців перевищувала 100 тис. осіб [136]. У зв'язку з різким збільшенням населення освоюються окраїни Вольностей, які ще на початку XVIII ст. не становили для козаків господарського інтересу. Надалі нестача зручних для господарювання і вільних, незайнятих земель, бажання уникнути будь-якої влади над собою, зокрема старшинської, змушували козаків оселятися навіть за умовними межами володінь військ [137]. Попри різні заборони

[132] Сватиков С.Г. *Россия и Дон.* Прага, 1924. С. 28.

[133] Лунин Б. *Очерки истории Подонья-Приазовья*... С. 138.

[134] Георги И. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповедания и прочих достопамятностей.* Т. 2. Ч. 4. Санкт-Петербург, 1799. С. 203.

[135] Подлинные записки флотского капитана И. Ханыкова о донской экспедиции. *ЗООИД.* 1886. Т. 14. С. 71.

[136] Шпитальов Г. *Військова служба запорозького козацтва періоду Нової Січі*... С. 23.

[137] Олійник О. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775 рр.)*... С. 70.

та небезпеки, запорожці й донці активно взялися до колонізації південних територій. Формальні кордони не були для них перешкодою.

За дослідженнями О. Олійника, східна Кальміуська паланка 1755 р. у дев'яти урочищах мала 61 зимівник. Причому Запорозький Кіш вступив у своєрідне суперництво щодо цих територій з Військом Донським [138], і на 1775 р. у паланці нараховувалося вже приблизно 300 зимівників, у яких мешкало майже 3000 осіб. Загалом, за підрахунками вченого, на момент ліквідації Військо Запорозьке було замешкане 9117 зимівниками [139]. Визначна роль в організації «запорозької колонізації на противагу російській, урядовій» з метою остаточного закріплення за Військом Запорозьким його земель належала П. Калнишевському [140].

Слід виділити дві хвилі власне запорозької колонізації, зокрема в напрямі Приазовських земель. На початку 1740-х років можна говорити про домінування серед переселенців козацької голоти, яка була вимушена податися на периферію Вольностей, шукаючи засобів для життя використанням рибних і тваринних ресурсів. З 1750-х років з цією першою хвилею починає конкурувати друга, що була орієнтована на організацію прибуткових сільськогосподарських та промислових господарств. Голота була витіснена з найприбутковіших промислів та найзручніших ґрунтів і вимушено почала освоювати бар'єрні приазовські землі. Однак запорозькі підприємці швидко добираються й сюди — є підстави стверджувати, що у 1760-х роках на бар'єрних землях рибальство і навіть мисливство перебували під їхнім повним контролем.

Підприємницька колонізація пов'язана передусім з організацією запорозьких зимівників, що з'являються на території аж до Міуса, який на той час козаки вважали кордоном Вольностей Війська Запорозького. Безсумнівними фактами є відомості про запорозькі зимівники на цій лінії вже 1745 р., рибні промисли на косі Ляпіна, Кривій та інших косах [141]. 1758 р. згадується власник зимівника на Міусі Федір Вегера, який переховував у себе втікачів з Бахмута [142]. Запорозькі зимівники по Міусу фіксуються в джерелах і впродовж 1760-х років [143], проте численні карти того часу позначають саме Міус та гирло Дону як кордон розселення запорожців (карти де-Боксета [144], Шмідта [145]). Дещо ускладнила процес

[138] Швайба Н. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н. Полонської-Василенко. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту.* Запоріжжя, 2005. Вип. 19. С. 359.

[139] Олійник О. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775 рр.)*... С. 114—117.

[140] Пірко В. *Заселення Донеччини у XVI—XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел).* Донецьк, 2003. С. 88.

[141] Эварницкий Д. *Источники для истории запорожских казаков*: в 2 т. Т. 2... С. 1516—1548.

[142] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 3. Київ, 2003. С. 512.

[143] Лаврів П. *Історія південно-східної України*. Львів, 1992. С. 77.

[144] Там само. С. 153.

[145] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Ф. картографічних видань. Спр. 13521: Пограничная карта Российской и Турецкой империй и Польши. 1769. 1 арк.

заселення приазовських земель війна 1768—1774 рр., адже все населення Кальміуської паланки було змушене евакуюватися за Самару. Повернення запорожців на ці землі відбулося 1772 р. [146], і вже цього року знову з'явилися згадані запорозькі зимівники на Міусі. Існували вони на спірних землях і після знищення Січі.

Друга хвиля запорозької колонізації була тісно пов'язана зі становленням зимівчансько-хуторянського типу господарювання. О. Олійник виділяє за розмірами та спеціалізацією чотири типи зимівників: дрібні «кругового типу», зимівники козаків-початківців, класичні фермерського типу та великі багатопрофільні господарства товарного спрямування [147]. Саме зимівчанська колонізація, на відміну від заселення спірних земель голотою, могла закріпити їх за Військом Запорозьким. Тому старшина усіляко підтримувала зимівчан, безпосередньо активно долучившись до створення мережі таких господарств.

Значних зусиль щодо прискорення колонізації спірних з Військом Запорозьким земель докладали й донські старшини [148]. Так, 1748 р. старшина Григорій Мартинов просив дозволу на спорудження на Середньому Єланчику землянок для рибалок (саме там у 1743—1746 рр. була розташована запорозька паланка), а 1749 р. один з козацьких воєначальників Ф. Краснощоков вирішив будувати тимчасовий зимівник та сарай у гирлі Міусу. Військова канцелярія 1 квітня 1747 р. заборонила простим козакам влаштовувати тут свої житла та господарства, посилаючись на небезпечні умови прикордоння. Цей приклад яскраво свідчить про те, що новозахоплені донцями землі опинилися у старшинському володінні. Загалом аналіз донської специфіки у XVIII ст. увиразнює в ній два переселенських потоки: у південному та південно-західному напрямах, з перевагою в першому російського, а в другому — українського елемента [149].

Заселення степових теренів Міуського округу донськими козаками відбувалося дуже повільно — через зовнішній фактор та брак людського ресурсу. До 1775 р. у басейні Міусу існувало лише чотири хутори донських козаків. Характерно, що вже 1780 р. їх було 28, 1785 — 34, 1791 — 55, 1795 — 74, 1800 р. — 96 [150]. Ці поселення значно відрізнялися від козацьких хуторів на Дону чи зимівників на Запорожжі. Це були осередки поміщицького землеволодіння, населення яких складалося переважно з приписних селян, і згодом такі хутори перетворювалися на селянські слободи.

Колонізація приморського узбережжя з боку Дону відбувалася активніше, хоча теж перебувала під контролем старшин. 1764 р. тут проживало 1712 при-

[146] Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних паланок Нової Січі. *Козацька спадщина*. Вип. 2. Нікополь; Дніпропетровськ, 2005. С. 87.

[147] Олійник О. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775 рр.)*... С. 71—73.

[148] ДАРО. Ф. 341. Оп. 1. Спр. 55: Паспорта об отпуске малороссиян на заработки на Дон и в другие губернии России сроком на 2—3 года. 1770. 5 арк.

[149] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке*... С. 63.

[150] Сулин И. Материалы к истории заселения Черкасского округа. *Сборник областного войска Донского статистического комитета*. Вып. 8. Новочеркасск, 1908. С. 179—220; Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке*... С. 66.

писних селян, знаходилося 64 риболовних стани та 32 рибоспетних заводи. За дослідженнями О. Пронштейна, ці терени між Донецьким Чулеком та Широкою косою заселялися переважно у 1755—1763 рр.: до 1749 р. тут був тільки один стан, у 1750—1755 рр. з'явилося ще 17 станів і заводів, а до 1764 р. — 78. Найактивніше освоювалася Крива коса, за нею — Петрушина, потім Самбецька та Золота [151]. Аналіз документів, які висвітлюють земельну боротьбу донських козаків із запорозькими, дає змогу стверджувати, що донська присутність у межиріччі Кальміусу та Міусу не була у 1740—1760-х роках постійною. Так, відомо про воєнні акції донських козаків щодо виселення звідти запорожців 1745, 1746, 1763, 1767 рр., і щоразу після завершення операцій та відведення збройних загонів донці залишали ці терени. Однак питання про недопущення сюди запорожців ніколи не втрачало для них принциповості.

Серед українців, що брали участь у заселенні області Війська Донського, до початку XVIII ст. відсоток запорозького козацтва був значним. Надалі у зв'язку із загальним погіршенням відносин між запорозькими та донськими козаками зменшується й чисельність запорозької діаспори на Дону. На самому Запорожжі формується негативне ставлення до перебіжчиків на Дон. Так, депутати-запорожці в Бахмутській комісії 1747 р. досить недвозначно висловилися щодо такого перебіжчика: «Нестор Болбот, присланий з приморських кіс (для свідчень — *Авт.*), відпущений до Війска Донського. Він Війську Запорозькому зрадив і пішов до дідька» [152]. Тобто йшлося не просто про перехід до іншого військового підрозділу чи переселення на іншу територію, а про зраду, гідну осуду.

Інші джерела, зокрема відомості про поселенців на землях Запорожжя, свідчать про присутність у придніпровських паланках мігрантів з Дону. Так, 1756 р. у Кодацькій паланці проживали Іван Широкий «Донської області станиці Гундорівської», Семен Багмут «Донської області станиці Луганя», Прокоп Дон «з Дону станиці Усть-Хоперської», Максим Кузь «з Дону з міста Черкаського» [153]. Усі вони були вписані до графи «Малоросіяни та слобожани», що засвідчує поодинокість подібних випадків і доводить незначний рівень міграції між придніпровськими паланками Запорожжя та Доном.

Щодо зустрічних переселенських потоків, то дослідники відзначають високий відсоток еміграції із Запорожжя до Дону, Криму, Туреччини так званих «аргатів» — сіромах-січовиків, які залишали козацькі вольності у пошуку кращої долі. Спрощував цей процес той факт, що заможні козаки гостро відчували брак робочих рук і усіляко намагалися привабити до своїх господарств нових робітників. Відомо багато прикладів вільного переходу найманців-запорожців із Січі до Кальміусу, звідти на приморські коси, на Дон та Аксай [154]. Такою була, зокрема, доля неводничого Романа Афанасьєва, який походив із Гадяцького полку

[151] Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке*... С. 67.
[152] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 2. Київ, 2000. С. 195.
[153] Там само. Т. 3. Київ, 2003. С. 215, 217, 224, 252.
[154] Там само. С. 242.

і після семирічної праці при заводах донських козаків перейшов на роботу до запорожця Петра Велегури [155]. Трапляються в джерелах і згадки про те, що народжені на Дону козаками вільно оселялись у Січі чи зимівниках при заможних запорожцях. Досить частим явищем була також реемігрaція слобожан з Дону на Запорожжя [156]. Ці факти заперечують припущення дослідників про відсутність у цей період будь-якої комунікації між двома козацькими адміністративно-територіальними одиницями. Однак загалом обсяги міграцій були незначними (як вже зазначалося, окремі випадки переходу з одного війська до іншого розцінювалися під час ескалації конфлікту між ними як громадянська та моральна зрада) [157].

Важливим чинником запорозько-донської конфронтації другої половини 1740-х років стало переховування запорозькою старшиною втікачів з Дону. Єйська коса — як найвіддаленіша від контролю Січі та російської адміністрації територія — стала справжнім прихистком для останніх [158]. Так само привабливими для втікачів з Дону зонами були гирло Дніпра та Бугогардівська паланка. Відомо, що кріпаки та інші залежні від донської старшини особи через Кальміус потрапляли у володіння Війська Запорозького. За певний хабар, переважно віддавши усе майно, що мали при собі, вони отримували від кальміуського полковника право перетнути паланку, а потім через Січ діставалися на нові місця оселення. Іноді таких втікачів на вимогу Канцелярії військових справ Війська Донського знаходили та повертали їхнім господарям [159].

Після зруйнування Січі переселенські потоки із Запорожжя на Дон майже зовсім перервалися — запорожці не могли забути про звірства донців під час ліквідації їхньої столиці, а донські пікети також мало заохочували до переселення. Крім того, Військо Донське зазнало докорінної реорганізації з боку російського уряду, доступ до його лав був закритий [160].

Отже, заселення Приазов'я у другій третині XVIII ст. активізується завдяки підприємницькій діяльності козацької старшини та за її організаційної підтримки. Водночас розгортається конфлікт між запорозькою та донською старшинами, який був особливо гострим на Азовському узбережжі — між гирлами річок Кальміус та Міус.

---

[155] ЦДІАУК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 153: Дело о забратии полковником донским Климентием Фроловым в Калмиусе шести казаков. 1763. Арк. 7—8 зв.; Голобуцкий В. *Запорожское казачество*... С. 152—154.

[156] Голобуцкий В. *Запорожское казачество*... С. 147.

[157] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 2... С. 196.

[158] Голобуцкий В. *Запорожское казачество*... С. 128; Пронштейн А. *Земля Донская в XVIII веке*... С. 271; *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 3... С. 474—475.

[159] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.* Т. 2... С. 580—582.

[160] Маленко Л. Місце південноукраїнського козацтва в політичних планах Російської імперії в останній чверті XVIII—XIX ст. *Запорозька старовина.* Запоріжжя, 2005. Вип. 3. С. 84.

РОЗДІЛ 40

ОСВОЄННЯ ДУНАЙ-ДНІСТРОВСЬКОГО ПОНИЗЗЯ І КУБАНІ

Олена Бачинська

Зруйнування Запорозької Січі 3—5 червня 1775 р. призвело до переходу значної частини запорозького козацтва у межі Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю — тобто, територій, що належали на той час Османській імперії. Інша частина козаків залишилась на південноукраїнських землях у складі Російської імперії.

Увесь цей простір займав дикий цілинний степ з повноводними річками — Дністром, Прутом і Дунаєм, болотисті береги, гирла і плавні яких були покриті очеретом. Дунай мав чотири головних рукави: Кілійський, Сулінський, Георгіївський і Портицький, або Дунавецький, через які пов'язувався з Чорним морем. Останній з них виходив у море через озеро Разелм, створюючи велику затоку. У дельті річки знаходилась ціла група островів, найбільш значними із яких були Четал, Леті, Георгіївський, або Великий Четал. Дунайські острови, як і береги, були сильно заболочені і покриті густими чагарниками та лісами.

Ці території у другій половині XVIII — на початку XIX ст. входили до управління Османської імперії, зокрема, її адміністративної одиниці — Сілістрінсько-Очаківського еялета на чолі з сілістрінським пашею. Оселенню запорожців в Очаківській землі, Буджаку та Добруджі сприяла й політика самої Османської імперії.

Під Буджаком розуміється історико-географічна область частини сучасної Степової України, яка ще може називатися Південною Бессарабією або Українським Придунав'ям. На різних історичних етапах у різних народів ця назва мала певні лінгвістичні відмінності, але зміст її залишався незмінним. Старослов'янською мовою територію називали «Уголъ», або «Кутъ», староболгарською — «Онгъл», чи «Онголос», грецькою — *Ugloz*, згодом тюркською — *Bucak*. Дійсно, це закуток

степу між долішніми течіями Дністра, Дунаю, Пруту й узбережжям Чорного моря; на півночі умовна межа його проходила від річки Ботна, Верхнім Трояновим валом і далі по річці Прут до злиття з Дунаєм. Отже, ця земля майже з усіх боків омивається водою, що за іншою версією також означає «Буджак».

Османська держава почала формувати у Буджаку централізовану систему адміністративно-політичного управління з кінця XV — XVI ст. 1484 р. османсько-татарське військо заволоділо фортецями Кілія і Білгород (перейменована в Аккерман), 1538 р. захопило Тігіну (перейменована в Бендери) і нарешті 1595 р. — м. Сміл (Ізмаїл) [161]. Подальше розширення османських володінь позначилось адміністративним підпорядкуванням міста Рені 1622 р. (перейменоване в Томарово) [162] та виділенням центральної частини Буджака для нової хвилі ногайського переселення 1666 р. Заволодіння фортецями супроводжувалося відокремленням їх разом з прилеглими територіями від Молдавського князівства. Населення зазначених міст та їх округів стало основою до створення об'єднаних громад османських піддних — реаї (райя, араб. *reaya*), над якими управляли безпосередньо турецькі намісники. Отже, у Буджаку послідовно утворилися Аккерманська, Кілійська, Ізмаїльська, Бендерська та Каушанська громади з підданими — реая, а в степу ногайцями під керівництвом кримського хана утворено Буджацьку орду.

Султанський уряд розглядав міста-фортеці Аккерман, Ізмаїл, Кілію передусім як військово-стратегічні пункти, що виконували роль аванпостних укріплень на кордоні з Польщею. Тому влада піклувалася лише про їх оборонне зміцнення [163]. У фортецях розміщувалися військові залоги під головуванням пашів. Останні здійснювали й адміністративне управління прилеглими до міст громадами з реаєю. У містах це були греки, вірмени, молдавани, українці, частково болгари; у селах — переважно молдавани, українці та волохи. Умови їхнього існування залежали від змін службового та побутового характеру в становищі турецьких військ.

Турецькі залоги утримувалися за рахунок Османської держави. У XVIII ст. її фінансовий стан погіршився через численні війни, а тому військове міністерство виявилося неспроможним забезпечувати регулярні виплати жалування. Це підривало дисципліну у військах. Рядові та офіцери, які служили у фортецях, для свого утримання почали займатися торгівлею, ремеслами або просто грабували місцевих жителів [164]. Унаслідок цього населення в містах і селах рай було віддане на повну сваволю турецьких чиновників і землевласників. Місцеві мешканці за-

[161] Мохов Н.А. *Молдавия эпохи феодализма. С древнейших времен до начала XX в.* Кишинев, 1964. С. 213.

[162] Батюшков П.Н. *Бессарабия: Историческое описание*. Санкт-Петербург, 1892. С. 91; Зеленчук В.С. *Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы.* Кишинев, 1979. С. 39.

[163] Popesku M. *Cetatile turcecti din prejurul principftelor Romane.* Craiova, 1927. С. 3—5.

[164] Могульова С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини. *Південна Україна XVIII—XIX ст.* Запоріжжя, 1996. № 2. С. 108—115.

знавали всіляких утисків. Ані їхня власність на майно, ані часто навіть саме життя не гарантувалися [165].

У XVIII ст. османський уряд провадив специфічну політику щодо підвладної території та її населення. У ній, на нашу думку, можна визначити три основних взаємопов'язаних напрями. Кожен із них по-своєму ставив мету закріплення османської влади в Придунав'ї.

Перший напрям ініціювали офіційні установи Османської держави. Він характеризувався прагненням закріпити раніше оселених у Буджацьких степах ногайців. Ногайські племена, що кочували в степах Нижнього Подніпров'я та Побужжя, з XVI ст. почали переселятися на рівнину між Аккерманською та Кілійською округами. 1569 р. у Буджак було переселено племена єдисанців, єдичкульців і «білих» ногайців чисельністю до 30 тис. родин [166]. Відтак до 1586 р. ними виявився заселеним майже увесь степ [167], де сформувалася Буджацька (Білгородська) орда — «Буджак татарлеринуть топраги» [168]. Користуючись підтримкою турецького уряду, ногайці захоплювали все нові території. 1672 р. північним кордоном їх розселення було установлено так звану лінію Халіл-паші, що проходила в місці з'єднання верхнього Троянового валу з р. Ботна. Після російсько-турецької війни 1711 р. турецька влада дозволила ногайцям розселитися на північ від визначеної лінії. Усе це призвело до того, що в 60—70-х роках XVIII ст. османські реаї і ногайці займали 55,7 % території Дністровсько-Прутського межиріччя [169].

Буджацька орда складалася з різних ногайських племен і являла собою переважно їх територіальне об'єднання. На початку XVIII ст. вона мала шість великих родоплемінних союзів [170] і перебувала в залежності від Кримського ханату. Управляв нею ханський намісник, якого призначали з числа синів або племінників кримського хана з титулом «султана Буджацької орди» або сераскира (воєначальника) [171].

[165] Татарчевский А. Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г. *Университетские известия.* Киев, 1873. № 10. С. 2—3.

[166] Мейер А. *Повествовательное, землемерное и естествословное описание Очаковской земли, сообщенное в двух донесениях*. Санкт-Петербург, 1794. С. 87.; Батюшков П.Н. *Бессарабия: Историческое описание*... С. 94.; Берг Л. *Бессарабия. Страна — люди — хозяйство.* Петроград, 1918. С. 59.

[167] Кантемир Д. *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя.* Москва, 1789. С. 47.

[168] Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии:* в 2 т. Т. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. Одесса, 1850. С. 296.

[169] Дмитриев П.Г. *Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772—1773, 1774 и 1803 гг.* Кишинев, 1973. С. 33.

[170] *Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских*. Санкт-Петербург, 1783. С. 41.

[171] Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 3. Київ, 2003. С. 243—252.

Влада ханського намісника обмежувалася ногайськими округами й на території турецьких рай Бессарабії не поширювалася. Столицею Буджака було місто Каушани. Резиденція намісника містилася в селі Ханкишла (Кишла Ханулуй) [172].

Здебільшого європейці не бачили різниці між ногайцями та кримськими татарами [173], називаючи тих та інших спільним етнонімом, проте етнічно ногайські племена не мали нічого спільного з кримцями, відрізняючись від них зовнішнім виглядом, історією, побутом [174]. Основним господарським заняттям ногайців було кочове скотарство. Примітивне землеробство робило племена залежними від природних явищ. Снігова зима або сухе літо призводили до падіння худоби і голоду серед людей. Попри це, Буджацький степ був для них ідеальним місцем для розведення худоби. Наявність у межиріччі Дунаю і Дністра значних водних джерел сприяла збереженню впродовж більшої частини року чудових лукових пасовиськ.

Наприкінці 1777 р. Буджак, що раніше (хоча й формально) належав Кримському ханату, було приєднано до Османської держави [175]. З цього часу краєм безпосередньо управляв турецький намісник — буджак-каймакан, який після 1783 р. (приєднання Криму до Росії) отримав титул хана [176]. Одночасно з підсиленням своєї влади в Буджаку османський уряд прагнув усіма засобами закріпити ногайців на цій території та зміцнити свої позиції. Після російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Туреччина перевела частину ногайських племен у Придунав'я [177]. Тому загроза українським і молдавським територіям з боку Буджацької орди зберігалася й надалі. Зі вступом 1806 р. російських військ на територію Бессарабії і приєднанням її до Російської імперії 1812 р. більшість ногайців було переселено в Таврію на Молочні води [178].

Другий напрям, хоча й опосередковано, пов'язаний з місцевими адміністраціями та землевласниками. Він характеризувався намаганням залучити й усіма можливими засобами (пільги, найм, полон, переховування, продаж тощо) затри-

[172] Клееманово путешествие... С. 41, 44.; Русов А.А. *Русские тракты в конце XVII — в начале XVIII вв.* Киев, 1876. С. 82.

[173] *Османское государство в Европе и республика Рагузская: из Бишинговой географии*. Санкт-Петербург, 1770. 104 с.; *Description Geographique et Historique de la Turquie D'Europe.* Par Ordre Alphabétique. Paris, 1828. 232 p.; *Essais de Géographie, de politique et d'Histoire, sur les possesions de l'Empereur des Turcs en Europe*. Neuchatel, 1784. 201 p.; *Le Géographe Manuel.* Par M. l'Abbé Expilly. Paris, 1765; Mentelle M. *Géographye comparée ou Analyse de la géographie ancienne et Moderne.* T. 2. Paris, 1779. 456 p.; Nicolle A. *Geographie Moderne*. T. 2. Paris, 1752. 356 p.; D'Anville J.B.B. *Troisième Partie De La Carte D'Europe Contenant Le Midi De La Russie, La Pologne Et La Hongrie, La Turquie y compris celle d'Asie presqu'entiere*. Paris, 1760. P. 236.

[174] Дружинина Е.И. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение).* Москва, 1955. С. 42—43.

[175] Дубровин Н. *Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: в 4 т.* Т. 1: 1775—1777 гг. Санкт-Петербург, 1885; Т. 2: 1778 г. Санкт-Петербург, 1885.

[176] Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в*. Санкт-Петербург, 1889. С. 390.

[177] Кутузов М.И. *Сборник документов и материалов:* в 5 т. Т. 1. Москва, 1950. С. 220.

[178] Варадинов Н. *История Министерства внутренних дел.* Ч. 1. Санкт-Петербург, 1858. С. 192.

мати дешеву робочу силу в краї і відповідно у великих землевласницьких господарствах. Через це місцева турецька адміністрація досить часто дивилася крізь пальці на оселення утікачів на підвладній їй території. Зауважимо, що населення, яке рятувалося від покріпачення, переходячи дністровський кордон, швидко опинялося в становищі, яке не набагато чим відрізнялося від того, що залишилося позаду. Єдине реальне право, якого набував утікач у Задністров'ї та Подунав'ї, — це продавати свою робочу силу. Значна частина переселенців ставали батраками-наймитами у турецько-татарських землевласників і місцевих багачів-дук, серед яких були й представники українських та російських заможних кіл. Часто втікачі, наймаючись на роботу в одного господаря, швидко переходили до іншого або бралися за тимчасові підробітки, вільно пересуваючись різними місцевостями Придунав'я і Молдавії. Отже, турецька адміністрація у своєрідний спосіб сприяла заселенню й освоєнню регіону.

Розглянемо докладніше, як реалізовувалася така політика, через свідчення дипломатичного корпусу Туреччини та Росії, а також на прикладах біографічних даних самих жителів придунайських земель.

Постачальником людських ресурсів, безпосередньо задіяних в освоєнні цих земель, було українське та інше населення сусідніх із ними регіонів. Приміром, унаслідок політичних подій XVIII ст. (повстання С. Палія, перехід козацтва на підвладні Османській державі та Кримському ханату території через поразку І. Мазепи, російсько-турецькі війни 1735—1739, 1768—1774 та 1787—1791 рр., поділи Речі Посполитої тощо) у Придунав'ї зосередилася значна кількість утікачів: козаків, селян, солдатів, а також полонених або найманих працівників.

Зокрема, у ході російсько-турецької війни 1735—1739 рр. буджацькі татари вели воєнні дії з регулярними частинами російської армії та запорожцями безпосередньо на території Буджаку, здійснювали набіги на прикордонні українські землі, грабуючи та забираючи в полон місцеве населення [179]. Так, 1736 р. донські козаки відбили 7 тис. полонених, узятих з українських земель, але все ж таки частина їх залишилася в ногайців [180]. Серед звільнених полонених був і М. Дяченко, який народився в селі Бєлиці Полтавського полку, звідти перейшов до Запорожжя, у Криловську слободу. 1736 р. його захопили буджацькі ногайці і відвезли до Бессарабії. Того ж 1736 р. опинився в полоні П. Федорів, родом із Немирівського повіту, кріпосний князя Потоцького. П. Федорів утік від Потоцького та оселився на території Запорожжя, а потім у селі Федорівка потрапив у полон до Буджацької орди. Рядовий Л. Мілютин, родом із села Паніно Нижньогородського повіту, був захоплений буджаками в серпні 1738 р. на Дністрі і проданий туркам у м. Кілію [181].

У серпні 1739 р. Російська та Османська імперії уклали Белградську мирну угоду. Проте багато полонених залишалося в турецьких землях. Крім того, на території межиріччя Дністра і Дунаю зосередилася певна кількість українського

[179] Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула... С. 243—252.
[180] Гуржій О.І.,Чухліб Т.В. *Гетьманська Україна*... С. 178.
[181] ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 612. Арк. 3,4; Спр. 1194. Арк. 11.

населення з селян-утікачів і солдатів-дезертирів. І якщо полонені виявляли бажання повернутися на батьківщину, то останні залишилися на місцях через повну безперспективність покращити свою попередню долю.

Провідниками інтересів османської адміністрації були й турецькі купці. Наймаючи козаків і селян для різних робіт, вони переїжджали з ними російсько-турецький кордон і опинялися в придунайських землях. Однак після повернення в Туреччину купці часто залишали їх напризволяще або продавали. Так, 14 квітня 1723 р. І. Неплюєв повідомляв до Іноземної колегії про те, що з Ніжина «з купцями греками виїжджають з України в турецькі землі багато малоросійських жителів, деякі з купецтвом, деякі як робітники» [182]. Уже 1734 р., будучи російським послом у Константинополі, він інформував Генеральну військову канцелярію про те, що турецькі купці «козаків з собою в Турецьку державу вивозять і залишають». Майже одночасно Генеральна військова канцелярія сама відзначала, що «з купців греки та болгари вивозять із собою в Туреччину підданих наших малоросіян». Останні на прикордонних заставах називали себе волохами і сербами. Так були вивезені купцем Дж. Хаджі Юхим Артемов з Ніжина, Іван Грушницький з Полтави та інші [183]. Подібні дані мала й російська адміністрація. 1748 р. київський генерал-губернатор на підставі повідомлень, отриманих від російських дипломатів у Константинополі, попереджав кошового отамана М. Кондратьєва про те, що «і в теперішні недалекі часи працівників в Аккермані і в Кілії багато, яких безперестану продають» [184]. Так, запорожець К. Савлюшенко найнявся погоничем до купця, який їхав в Аккерман. З прибуттям у місто купець продав його турку Юсупу, в якого запорожець пропрацював 12 років. Його товаришем у полоні виявився й інший козак — І. Костенко [185].

Російська влада намагалася повернути своїх підданих, але ханський уряд, і особливо буджацький сераскир, всіляко саботували виконання угод про взаємне передання утікачів і полонених. Через два роки після завершення війни 1735—1739 рр. російською стороною було оголошено про вільне поселення у задніпровських районах «для кращого тих великоросійських і малоросійських людей із-за кордону виклику». Внаслідок цього упродовж 1741 р. із Польщі та Задністров'я вийшло 195 родин колишніх утікачів [186]. Водночас Росія уклала з Туреччиною і Кримським ханатом угоду про повернення полонених. На підставі цієї угоди буджацький сераскир у грудні 1741 — серпні 1742 рр. передав російській адміністрації 302 особи [187].

Не зацікавлена втрачати дешеву, а інколи й дарову робочу силу, місцева турецька влада досить повільно відпускала захоплене під час війни населення. У

[182] Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула... С. 243—252.
[183] ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4938. Арк. 2—3.
[184] Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1615. Арк. 44 зв., 67.
[185] *Архив Юго-Западной России.* Ч. 3. Т. 3. Киев, 1876. С. 404—405.
[186] Эварницкий Д.И. *Источники для истории запорожских казаков*: В 2 т. Т. 2... С. 2076.
[187] ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 5, 23, 39.

квітні 1742 р. російський посол у Константинополі Вешняков у меморії султанському уряду зазначав, що хоча кримський хан і запевняв про повернення всіх полонених, проте агент посольства В. Пушкарьов «сам багато сотень в усіх містечках ... бачив» [188]. Подібне повідомляв Вешняков і київському генерал-губернаторові у травні 1743 р. У донесенні про відправлення з турецьких кордонів полонених він писав про «великі складнощі в тому краї від Аккермана до кордонів полонених виручати, бо там татари надто мало султанських наказів слухають» [189]. Так, сестра запорозького козака Івана Омеляницького Марія розповідала про те, що татари забрали її в полон «під час останньої з турками війни». Перебувала вона у Бахчисараї та інших місцях при «різних роботах» у турків, які після укладення миру її не відпустили. Повернулася Марія завдяки втечі лише 1746 р. [190] Навіть у січні 1749 р. секунд-майор Никифоров, який перебував на Запорожжі у справах прикордонних сутичок з татарами, писав, що кримський хан і буджацький сераскир «за станом мирного трактату й указами султанськими» продовжують тримати в себе російських полонених [191].

Слід зауважити, що османський уряд, прагнучи закріпити за собою південні степи та послабити російські кордони, інколи і сам видавав офіційні розпорядження щодо залучення до Буджаку населення з прилеглих країн. Осавул Василь Решетов, який побував у Очаківському степу та Придністров'ї, повідомляв у березні 1761 р. у Київську губернську канцелярію про те, що місцевій турецькій адміністрації «доручено про поселення тої землі головне піклування мати». Вихідцям оголошувалися «вигоди й полегшення в податях з установленням корисних розпорядків». З цієї причини, за інформацією В. Решетова, «більшою частиною селяться там утікачі малоросійських слобідських полків, з Новоросійської губернії та із Польської України», «народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища надто збільшилися й безперестану прибавляються» [192].

Незважаючи на численні конвенції та угоди, укладені вже у другій половині XVIII ст. між Росією і Туреччиною щодо повернення полонених та утікачів (зокрема статті 2 та 25 Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р., які спеціально враховували двосторонню видачу останніх [193]), вони жодною мірою не виконувалися.

Російським урядом також надавалися спеціальні інструкції подібного змісту своїм дипломатичним представникам у Дунайських князівствах [194]. Це питання було узгоджено з урядами Молдавії, Валахії та турецькою адміністрацією в Бес-

[188] Там само. Спр. 914. Арк. 20—21.

[189] Там само. Спр. 1045. Арк. 5 зв.

[190] Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1410. Арк. 35—36.

[191] Эварницкий Д.И. *Сборник материалов для истории запорожских казаков*. Санкт-Петербург, 1888. С. 10.

[192] ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4654. Арк. 48—48 зв.

[193] Дружинина Е.И. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года*... С. 350, 357—358.

[194] *Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki*: In 2 v. V. 1: Raporte conculare Ruse (1770—1796). Bucureşti, 1962. P. 70.

сарабії [195]. Упродовж 1779—1780 рр. російська адміністрація видала низку маніфестів, у яких, обіцяючи різноманітні пільги та привілеї, закликала повернутися тих, хто за різних обставин опинився за межами імперії, зокрема «військових регулярних і нерегулярних частин рядових та нижніх чинів, селян казенного відомства й поміщицьких, а також козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих» [196]. У жовтні 1779 р. російський посол у Константинополі в спеціальному поданні султанському уряду підкреслював, що його піддані продовжують приховувати «чималу кількість утікачів». Навесні 1782 р. російський посланець Я. Булгаков писав, що «на вимогу про їх повернення, чиновники дубоссарського воєводства заявляли, що "повертати, хто приходить до нас добровільно, не можна, та що їм куди побажають йти відкрита буде дорога"» [197].

Слід зауважити, що російські дипломати активно розшукували втікачів по території Придунав'я. Для цього наймали спеціальних розвідників та агентів. Так, російський посол у Константинополі направив І. Северину таких «спеціальних людей, які можуть вишукувати та ловити наших дезертирів та інших, що ховалися в тутешній землі». Серед них були Я. Бєліч, М. Матвєєв та І. Григор'єв. Перший за пів року затримав і відправив до Росії 87 осіб. І все ж таки більшість шукачів кращої долі залишалася в Придунайських степах, на що звернув увагу 1788 р. один із офіцерів російської армії, зазначивши в своєму щоденнику наявність «в одному Молдавському князівстві після останньої війни декількох тисяч осіб».

Політичні події 90-х років XVIII ст., а саме: російсько-турецька війна 1787—1791 рр., поділи Речі Посполитої і, як наслідок — розподіл українських земель між Росією та Австрією спричинили нову переселенську хвилю українців у придунайські землі. Розпочаті російськими дипломатичними представниками спроби повернути втікачів були безуспішними, оскільки останні переховувалися «в татарських селах» Буджаку. На допиті одного зі спійманих утікачів з'ясувалося, що ті, хто ховався від виявлення, отримували поради від місцевих жителів «по різних місцях не вештатися та російського одягу не носити, а ходити під виглядом молдаван, як одягом, так і волосся підрізувати» [198].

Попри протести російських дипломатів, османська прикордонна влада продовжувала приймати тих, хто мусив залишати рідні краї, намагаючися позбутися утисків царського режиму. Так, начальник прикордонних справ бригадир Катаржі в доповідній записці від грудня 1801 р. зазначав, що рапорти, які надходили «і понині у Військову колегію від шефів, полки яких знаходяться на кордоні турецькому», говорять про те, що й «половини втікачів ще не повернуто» [199].

---

[195] Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула... С. 243—252.

[196] ЦДІАУК. Ф. 1820. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5—28.

[197] Дубровин Н. *Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения*: в 4 т. Т. 3: 1779—1780 гг. Санкт-Петербург, 1887. С. 419, 422.; Т. 4: 1780—1782 гг. Санкт-Петербург, 1889. С. 422.

[198] Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула... С. 243—252.

[199] Бачинский А.Д. *Народная колонизация Придунайских степей в XVIII — начале XIX вв.:* дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1969. С. 134.

Особливе місце в політиці Османської імперії та Кримського ханату відводилося запорозьким козакам. Запорожці отримали згоду урядів цих держав улаштувати Олешківську Січ у пониззі Дніпра на початку XVIII ст., а згодом — Задунайську Січ у пониззі Дунаю [200]. Приймаючи козаків на свої землі, Османська імперія послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитету як православної країни. Крім того, Османи отримували серйозну військову силу, бойові якості якої були загальновідомими. Перебування запорозького козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії, тож сприймалося російською адміністрацією як загрозливий виклик з боку Стамбула. Відповідно це визначило і ставлення російської влади до запорожців, щодо яких у російських документах зазначалося: «невірні» турецькі, або запорожці з-за Дунаю. В історичній літературі вони згадувалися як «задунайські запорожці», або «задунайці». Принагідно зазначимо, що в османських документах козаки дістали чітку назву *Potkalı / Butkalı Kazakları*, яка відрізняла їх від інших українських козаків — «барабашів», а також від російських некрасівців — *Ignat Kazakları*. Назва «буткальські», або «поткальські», козаки набула поширення з XVIII ст.

За таких обставин стратегічною метою російської політики стало намагання запобігти подальшому виходу козаків за кордон і перебуванню запорожців в Османській імперії взагалі. Тим часом у серпні 1778 р. питання про політичний статус козаків було вирішено султаном. Незважаючи на протести Росії, він офіційно прийняв їх під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. російський полковник П. Репнинський повідомляв про те, що османська влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначено між Бендерами й Аккерманом», козакам надавалися озброєння та коні. Враховуючи ці події, уряд Росії передав послу в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких наказував домагатися у султана видачі запорожців як імперських утікачів. У разі відмови О. Стахієву дозволялося запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією.

За рішенням турецької адміністрації, запорожці мали оселятися в Румелії (цей турецький еялет охоплював на той час майже весь Балканський півострів) «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Рішення набувало чинності з середини 1779 р. Кошовий отоман зі старшиною мав оселитися в Адріанополі, їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку — харачу, але відбували військову службу. Між тим, ці заходи повністю реалізувати не вдалося. Хоча частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років залишатися на Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів і пониззя Дністра. Зокрема, протягом 1781—1782 рр. російська прикордонна адміністрація

[200] Середа О. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса, 2015. 312 с.

мала дані, що приблизно вісім тисяч запорожців «проживають у землянках», починаючи від турецького «міста Бєлгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимі та по Бугу до Очакова».

Умови, в яких опинилися задунайські запорожці, а також низка заохочувальних заходів з боку російського уряду (амністія, агітація російських агентів) призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в імперські межі. Вплинуло на вихід козаків до Росії й оголошення про створення з колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (згодом — Чорноморське козацьке військо). Паралельно запорожці переходили й до Молдавського князівства, а також до Австрійської імперії (служили як граничари на австрійсько-османському кордоні по обох берегах р. Тиси) [201]. Міграції з османських володінь спричинили серйозні зміни у ставленні султанського уряду до запорожців, що в умовах підготовки нової війни з Росією було вкрай небажаним. У зв'язку з цим запорожцям знову дозволялося створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Імовірно, уже з середини 80-х років XVIII ст. вона знаходилась у с. Катирлез у гирлі Дунаю (нині — с. Сфинту-Георге (*Sfintu Gheorghe*) у повіті Тульча в Румунії). Відтоді козаки мали підпорядковуватись сілістрінському паші, але через його віддаленість від козацького центру вони підлягали керівництву тульчинського або браїльського назиря.

Більшість козаків, оселених на узбережжях Чорного моря, лиманів між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай, — це була запорозька сірома. Жили вони в землянках й напівземлянках, у складчину утримували так звані рибальські заводи (морський завод — «карман», річковий завод — «матули») — неводи та човни, а виловлену рибу обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавії та інших прилеглих земель. Деякі аргатували на неводах турків, інші наймались на різні тимчасові, сезонні роботи в навколишніх селищах і хуторах.

Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. задунайці та чорноморці брали участь у військових діях на боці різних воюючих сторін. Зокрема, занепокоєння російського уряду викликали плани султана щодо мобілізації на боці Османської імперії частини задунайського козацтва, фірман про що був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Для керівництва цим козацьким військом обрали кошового отамана Якима Гардового.

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців отаборились у м. Тузла. Сюди прибула флотилія з одного турецького корабля та 14 запорозьких човнів, що підпорядковувались кримському ханові Селім-Гірею. Активної участі у військових діях запорожці не брали, обмежуючись дрібними сутичками з загонами росій-

[201] Мільчев В. *Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785—1790 рр. (дослідження та матеріали).* Запоріжжя, 2007. С. 39—82.

ських військ і чорноморських козаків [202]. Утечі чорноморців до задунайського табору набували такого розмаху, що у серпні 1791 р. керівництво чорноморського (чи задунайського) Коша видало спеціальний наказ, в якому містилось застереження, щоб тамтешні козаки «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину» [203].

Після 1791 р. територія можливого розселення задунайських запорожців у межах Османської імперії зменшується, адже за умовами Ясського договору кордон між двома країнами встановлювався по р. Дністер. Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, османських, молдавських, австрійських землях, почали гуртуватись навколо Січі в Катирлезі.

Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії, які все частіше прибігали до апробованих у попередні роки заходів: «амністії», «приватних запрошень», «засилання агітаторів». Так, саме з завданням перевести задунайський Кіш у Росію у 90-х роках XVIII ст. неодноразово їздив до Катирлезу єлисаветградський купець Євтіхій Кльонов. Він використовував різні прийоми — переговори з кошовим отаманом, козацьким священником, купівля рибальських заводів, щоб на човнах перевозити таємно від турецької влади козаків на російський бік, тощо.

Козаки, погоджуючись на перехід, вимагали для себе гарантій безпеки, убезпечення від переслідувань та земельних ділянок, якими, зокрема, ставали «пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси». Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про реемігрaцію. Так, навесні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно.

У процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорозькі козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом воювали під час російсько-турецької війни на боці Порти. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, а в 40—70-х роках XVIII ст., через внутрішні суперечності та політику російського уряду, почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 1780-х роках некрасівці офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське, старообрядницьке населення, яке в Буджаку стали називати липованським або пилипонським. Актив-

[202] Бачинський А.Д. *Січ Задунайська. 1775—1828 рр.: Историко-документальний нарис.* Одеса, 1994. С. 22—23.

[203] Шиян Р. І. *Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст.* Запоріжжя, 1996. С. 13.

на розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з цим перерозподіл земель як засобу існування мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. Насамперед опинялися в центрі суперечок між двома групами козаків вигідні земельні угіддя у дунайському гирлі, плавні, рибні лови. Далеко не останню роль відігравали також різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручались у конфлікт між козаками, вирішивши, що «ода гяур — ода гяур ("і ті невірні, і ті невірні")», тож «коли маєте силу — бийтеся собі». Доки турецький уряд не реагував на конфлікт між задунайцями і некрасівцями, між ними дійшло до кривавих розправ. Тож турецька адміністрація змушена була втрутитися.

Вплинула на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація у середині османських володінь, пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи-паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явились аяни, які не підтримували реформ султана і послабляли авторитет центральної влади. У таборі противників реформ опинилися у Сілістрі — Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні — Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі — Ібрагім Пеглеван на прізвисько Баба-паша («батько»). Тоді як некрасівські козаки підтримували Ібрагіма Пеглевана, задунайські запорожці боролися у складі турецьких урядових частин із зазначеними можновладцями понад вісім років. 1797 р. російський агент у Галаці Павло Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах Івану Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайців є вже близько 20 тис., а внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу один зі старшин був відправлений збирати підкріплення вниз по Дунаю. З цим аяном воював Василь Мастренко із Золотоношського повіту Полтавщини. Він був завезений дядьком у Кодак, де проживав вісім років, потім з чумаками перейшов до Ясс. Працював там на рибних заводах, а пізніше з кошовим Гаркушею відправився до Відіна для боротьби з турками. Після кількох років невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був 1799 р. затвердити його пашею і визнати правителем Відінського пашалика (округу). Однак боротьба з повсталими аянами продовжувалась і надалі.

У квітні—травні 1804 р. російська прикордонна влада була сильно занепокоєна появою в дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорожців. Херсонський губернатор Олексій Окулов підкреслював, що за даними, які він отримав від російського драгомана в Галаці Павла Ренського, «кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15 000 чоловік... нові утікачі із російських кордонів і, навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених». Серед тих, хто виявився втягнутим у цей імміграційний рух, опинився і інформатор видатного українського етнографа та історика Ф. Кондратовича Ананій Коломієць. Він згадув, що 1802 р. втік зі служби в російській армії, куди потрапив як рекрут. Незабаром «чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був... От я собі думаю: "дай мені Господи тільки туди!"». З-під Одеси він разом з 15

товаришами пробрався до берега Дністра, там «добрі люди перевезли їх на турецький бік» [204]. Після довгих блукань був завербований в задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирина, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Коваля і «вступив за його пропозицією в ці ж козаки» [205].

У 1803—1804 рр., чисельно поповнившись утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і поновили Січ у Катирлезі. Запорожці, які брали участь у боротьбі із заколотниками Пазванд-оглу, отримали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю, «нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїльський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців». За свідченням задунайця Миколи Діброви, на землі, визначеній їм від браїльського назиря, вони прожили близько трьох років. Однак некрасівці у складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, через що напередодні чергової російсько-турецької війни задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист паші.

Факти свідчать про важливість Катирлезу для задунайських запорожців як традиційного козацького центру. Саме в Катирлезькій Січі відбулась перша після 1775 р. інституалізація запорозьких козаків. Січ мала всі традиційні складові. Тут за усталеною традицією перебувало січове керівництво (кошовий отаман, старшина, куренні отамани) і неодружені козаки. Одружені мали жити в селах і хуторах навколо Січі. На території Січі традиційно знаходилась площа з церквою, курені, приміщення для запасів їжі, зброї тощо. Військові підрозділи козаків формувались за куренями, але в разі необхідності вони приєднувались групами до османських частин. Більшість з них жили у землянках, займались рибальством і промислами у гирлі Дунаю, наймались на заробітки. Вони підпорядковувались османським управлінцям в Сілістрії, Тульчи або Браїли.

Січ традиційно мала клейноди — символи влади, серед яких з цього часу відомі байрак, бунчук, пернач і печатка. За спостереженням Ф. Кондратовича, у задунайських козаків січовий прапор замінювався «турецьким бунчуком... кожний курінь мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками» [206]. Наприкінці 90-х років XVIII ст. з'являється печатка задунайців. Вона не мала зображень, а лише текст «*Potkalı kazaklarının ser-kerdesi koşovıy. 1217*» — «Поткальських козаків отаман кошовий. 1802/1803» [207].

[204] Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам]. *Невичерпні джерела пам'яті*: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. ІІ: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 21.

[205] Бачинський А.Д. Січ Задунайська... С. 87.

[206] Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 81, 87.

[207] Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. 1. Оп. 214 (1816). Спр. 11. Арк. 150.

В Катирлезькій Січі більшість задунайців походила з колишньої Запорозької Січі. Саме вони зберігали її військовий досвід, вільний дух і традиції, а елементи некозацького походження, як правило, не відігравали якоїсь визначної ролі. Катирлезька Січ стала для задунайського козацтва тим об'єднувальним центром, що зберігав і живив їх державотворчі традиції. Вона проіснувала до початку XIX ст. [208]

Отже, у XVIII ст. політика османського уряду щодо Буджака та його населення визначалася специфічною метою — закріпленням османської влади в регіоні. Виявлялося це через зацікавленість місцевої турецької адміністрації в залученні й затриманні у Придунав'ї дешевої робочої сили та практичному невиконанні міжнародних угод з Росією, пов'язаних із поверненням утікачів або полонених, зокрема з українського населення, а також запорожців. У такий спосіб адміністрація, хоча й несвідомо, проводила політику колонізації Дунай-Дністровського пониззя.

Протягом 70-80-х років XVIII ст. владою Російської імперії було створено централізований механізм контролю за козаками, які втрачали особисту свободу, право на володіння землею та інші привілеї, ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії. Це не влаштовувало козаків, які до останнього трималися за традиційні способи життя. В разі примусової і швидкої руйнації звичних для них організаційних структур козаки могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав — Молдавського князівства, Речі Посполитої, Османської імперії. Через це російська адміністрація відчувала соціальну напругу, пов'язану з колишніми запорожцями, і щоб зменшити ризик, намагалася проводити зважену політику щодо них.

Розподіл значних земельних масивів колишніх Вольностей Війська Запорозького, що з 1778 р. опинилися у складі Слов'янської і Херсонської провінцій, серед російського дворянства і місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення територій Російської імперії на південь і на захід (так звані Грецький та Польський проєкти) вимагало від влади виваженої політики по відношенню до місцевого населення. Вихід до Чорного моря, який дістала Росія в результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., виявився могутнім поштовхом для закріплення досягнутих успіхів. Для цього потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Османської імперії у прикордонних районах (зауважимо, що війна 1768—1774 рр. показала значні переваги турецько-татарської кінноти над російською). Утримання ж тут значної кількості регулярних військ, з огляду на розтягнуті комунікації та загальний неблагоустрій краю, було пов'язано з великими труднощами і вимагало величезних витрат.

[208] Бачинська О. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: Матеріали V Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24—25 квіт. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 30—34.

Враховуючи те, що перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави, цю його «козацьку» енергію потрібно було направити в контрольоване русло. Одним із шляхів вирішення ситуації, що склалась в українських землях, могло стати залучення козаків до військової служби і, зокрема, створення іррегулярних формувань. З одного боку, колишні запорожці, які перебували на землях українського півдня, намагались відтворити якщо не Січ, то подібну організаційну структуру, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, гарантувати пільги, реалізувати їхнє бажання «козакувати» і зберегти традиційні способи життя. За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд був зацікавлений в охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні російсько-турецьких війн. Отже, виникнення штучних іррегулярних «козацьких військ» з українського населення (а саме таку назву отримали ці формування в історичних джерелах та літературі) стало наслідком співпадіння інтересів різних соціально-політичних сил.

Саме з підготовкою до чергового російсько-турецького збройного конфлікту було пов'язано виникнення Чорноморського козацького війська. Воно серед усіх створених в останній чверті XVIII ст. іррегулярних військових формувань на території сучасної України займало особливе місце, адже складалося із колишніх запорозьких козаків, а отже, мало значний бойовий досвід. Одією з умов зарахування до нового війська, на яку звернув увагу історик Т. Гончарук, стала вимога імператриці Катерини II, щоб козаки обов'язково були одружені та мали родини. Зокрема, про це йшлося в одному з її листі до Г. Потьомкіна. Вмотивовувалася така вимога тим, що козак, який має родину, стає менш мобільним та схильним до надмірних ризиків. В даному випадку це давало надію на те, що сімейні чорноморці не зможуть при нагоді приєднатися до своїх побратимів-запорожців, які перейшли до Османської імперії і заснували там Задунайську Січ. Подібні вимоги щодо сімейного статусу керівництва надалі спостерігаємо і під час формування інших козацьких військ. Так, відповідальний за створення Дунайського козацького війська полковник Семен Чолобітчиков 1828 р. вважав за потрібне одружити значну кількість козаків-«бурлак», пояснюючи це тим, що людина, яка не має дружини, дітей й оселі, «не може бути корисною для суспільства» [209].

1790 р. з чорноморців створено кінний полк «Булави Великого Гетьмана», до якого зараховано «достатню кількість старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Крім того, наказано також «обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік». Відновлення цього інституту, скасованого, як відомо, після ліквідації автономії Гетьманату 1764 р., переслідувало мету утримувати останніх при Г. Потьомкіні для виконання особливих доручень, як це практикувалося українськими гетьманами у першій половині XVIII ст. Загалом цей полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів — сердюків або компанійців. Першим його керівником був призначений полковник армії, капі-

[209] ДАОО. Ф. 1. Оп. 214. Спр. 2 за 1831 р. Арк. 15.

тан Семен Письменний [210]. Озброєні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку, в екіпіровці основна маса війська зберігала запорозькі традиції, але за часів війни, щоб відрізняти їх від запорожців з османських теренів, чорноморцям пов'язували на праву руку білу хустку.

Чорноморські козаки брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. Разом з бузькими, катеринославськими козацькими полками вони складали авангард армії під час походу до османської фортеці Очаків, здобутті Кінбурнської фортеці, брали участь у штурмі укріплень Хаджибея та Ізмаїла, битві при Мачінє, в облозі і штурмі Аккермана, Кілії, разом з отаманом Захарієм Чепігою воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею. Важливим є те, що вони захищали власну територію у межиріччі Південного Бугу та Дністра, де мали поселення та надію зберегти свої традиції.

На час створення війська у князя Г. Потьомкіна існував проєкт переселення чорноморців з території Південної України на новий російсько-турецький кордон біля Дунаю або на Кубань. Протягом 1790—1792 рр. чорноморські козаки почали осідати на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у селі Слободзеї [211] та ще два правління — Березанське та Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Очолювалися вони призначеними Кошем старшинами і полковниками. Чорноморцями були заселені села Тернівка, Сугаклея, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яски, Калаглія, Біляївка та ін. [212] На час війни козакам надавалися території рибних ловів на Дунаї, свідченням чому є існування чотирьох гардів вище і одного нижче міста Кілії, з яких вони віддавали п'яту частину лову «чинам гребного флоту». Наглядав за гардами хорунжий Григорій Дубчак [213]. Чорноморські козаки зберігали традиційне господарство — скотарство, рибальство, соляний промисел, бджільництво тощо. Водночас збільшилась роль землеробства, розвивалось виноградарство, городництво. Незважаючи на це, козаки-чорноморці та члени їхніх родин часто залежали від постачання продуктів.

Створені військові формування зіткнулись ще з низкою проблем, які не випливали безпосередньо з тих чи інших питань організаційного характеру, але були з ними пов'язані. Насамперед йдеться про втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів, затримання грошових виплат за службу тощо. Кошовий осавул Л. Бардін доповідав про втечі козаків Величківського ку-

[210] *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива*]: В 4 т. Санкт-Петербург, 1896. Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787—1798 гг. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. С. 234—235, 250—251.

[211] Шиян Р.І. *Чорноморське військо вірних козаків*... С. 96.

[212] Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України). *Наукові записки інституту історії АН України*. Т. 4. Київ, 1952. С. 152.

[213] *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска*. Т. 3. С. 242.

реня поблизу Бендер, полковий осавул Неживий рапортував Антону Головатому про самовільне залишення козаками табору під Тульчею на Дунаї. Протягом літа 1791 р. в Кіш надійшли рапорти старшин про втечі чорноморців із команд полковників Арсенія Секунди і Сави Білого, розташованих під Галацем, Щирова із табору на р. Серет, «великої частини» Корсунського куреня в районі Ізмаїла й Ісакчі, піших полків Костянтина Кордовського з-під Тульчі. Останні «пішли до задунайських запорожців»[214].

З підписанням мирної Ясської угоди 1791 р. з Османською імперією російський уряд втратив потребу в значній кількості кінноти і війська загалом. Крім усього іншого, численне воєнізоване населення користувалось пільгами і не сплачувало багатьох з установлених в регіоні податків, а «покозачені» селяни ставали носієм небезпечних для стабільності настроїв.

Завершення війни і смерть князя Г. Потьомкіна, активізували спроби чорноморців добитися від влади підтвердження старих та надання їм нових пільг. З цією метою до Петербурга було відряджено військового суддю Антона Головатого. Цей епізод яскраво описав Тарас Шевченко:

Тепер, кажуть, в Слободзеї,
Останки збирає Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє.
Нехай йому бог поможе!
А що з того буде,
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде [215].

Наказ російського уряду від 30 червня 1792 р. закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані: «...в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що знаходяться на правому боці річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського редуту, таким чином, щоб з одного боку річка Кубань, з другого — Азовське море до Єйського городка були кордоном військової землі» [216]. Цим же наказам військо підпорядковувалося кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони осілості між чорноморцями та донцями, також підтверджувалися за Чорноморським військом старі пільги, передбачалося збільшення коштів на його утримання тощо. Як зазначав В. Голобуцький, подібний крок з боку влади був продиктований, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що була зайнята військом, слугувала своєрідним мостом для українських селян, які

[214] *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска.* Санкт-Петербург, 1897. Т. 2: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / собраны и изданы И.И. Дмитренко. С. 202, 349; Т. 3. С. 470.

[215] Шевченко Т. Дума. *Повне зібрання творів*: У 20 т. Київ, 1989. Т. 1. С. 220.

[216] *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗР*). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII: 1792. С. 342.

йшли за Дністер [217]. Переселяючи чорноморців, уряд переслідував ще одну мету. Йшлося про те, щоб замінити регулярні військові частини, які несли там службу і важко переносили умови тамтешнього життя, козаками, які могли б забезпечити ефективнішу охорону кордонів [218].

Переселялись козаки трьома маршрутами: морським уздовж узбережжя Криму і сухопутними — через Крим, Керченську протоку та через кордон війська до річки Єя. Групи переселенців вели відомі на той час старшини: Сидір Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий, Костянтин Кордовський, Іван Юзбаші, Федір Черненко та ін. [219] Стосовно кількості переселених і тих, хто залишився, існують різні відомості. Так, А. Скальковський зазначав, що бажання переселитися висловлювали 3,5—4 тисячі козаків. Сучасні дослідники називають таку саму кількість переселених лише протягом 1792 р.

Перехід на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст. За іншими підрахунками, протягом 1792—1794 рр. з-за Бугу на кубанські терени переселилось від 18 171 до 25 000 осіб обох статей [220]. За даними Першого перепису, 21 березня 1794 р., за куренями рахувалося 12 645 чоловіків і 5526 жінок [221]. Водночас, як зазначають деякі джерела, загальна кількість переселених козаків не перевищувала 8000. Певна частина чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. У цьому контексті можна цілком погодитися з В. Голобуцьким, що ті, хто бажав переселятися на Кубань, становили лише 10 % від загальної маси козацтва. Інші особи були автоматично занесені в козацькі списки. Це були переважно молдавани, які проживали за Бугом ще до війни [222].

Частина чорноморців оселилась на околицях Одеси і близьких до неї хуторах. Осавул Федір Черненко, направлений за Буг спеціально для набору козаків, уже після основної хвилі переселення зібрав близько 700 чорноморців. Однак оскільки у них не виявилося коштів для переселення на Кубань, то їх було приписано до Чорноморської гребної флотилії з тим, щоб використовувати «для улаштування Хаджибею».

Досить чітке уявлення про тих чорноморських козаків, які шукали щастя за Дністром і Дунаєм, дають їхні свідчення. Дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом з батьком і братом вступили в Чорноморське військо, де «кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій [Глубененко]». Батько і два брати були відправлені служити у

---

[217] Голобуцкий В.А. *Черноморское казачество*. Киев, 1956. С. 199—200.

[218] Короленко П.П. *Двухсотлетие Кубанского казачьего войска: 1696—1896: Исторический очерк.* Екатеринодар, 1896. С. 27.

[219] *Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII ст. Исторические документы.* Краснодар, 2006. С. 8.

[220] Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска... С. 206; Шиян Р.І. *Чорноморське військо вірних козаків*... С. 17—18; Його ж. *Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст*. Запоріжжя, 1998. С. 62; Петренко Є.Д. *Переселення козаків і селян України на Кубань (1792—1917)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. С. 8—9.

[221] *Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань*... С. 24.

[222] Голобуцкий В.А. *Черноморское казачество*... С. 199—200.

флотилію. Під час штурму Очакова батько Дмитра дістав поранення і в Кінбурні помер, «по взяттю Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай». В той час Дмитру було 20 років, а його брату 16 [223]. За словами козака Олексія Самари, «народився він в Чорноморії від батька Григорія колишнього чорноморця» 1792 р., який 1804 р. «зайшов зі мною за Дунай, де помер», а Олексій продовжував займатись рибальством [224].

Чорноморці поступово влаштовувались на Кубані. На порубіжжі XVIII — XIX ст. вони ще продовжували зберігати традиційний устрій та управління за «Порядком общей пользи». На кубанських землях чорноморці заклали 40 курінних адміністративно-територіальних одиниць. Центральне поселення знаходилось в м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась Військова рада, військовий уряд складався з військових отамана, судді і писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня [225]. Життя козаків на Кубані підлягало більш суворій регламентації з боку уряду. Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і розробляти нові статути громадського і військового врядування.

Уже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів переводили на загальні для інших козацьких військ імперії засади. Головні юридичні зміни у його внутрішній організації пов'язані з наказом від 16 лютого 1801 р. Замість Військового уряду створювалась Військова Канцелярія з правами губернського правління, до якої входили отаман війська, два офіцери від козаків, генерал, призначений імператором, прокурор для «охорони правосуддя». При Канцелярії запроваджувались спеціальні відділи (6 експедицій), які займались розглядом межових, кримінальних, цивільних та інших справ [226]. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність регламентувалася законодавством Російської імперії.

Подальші нормативні акти мали уніфікувати управління козацькими військами відповідно до інтересів імперії. Зокрема, козацьку раду було позбавлено права обирати військового отамана — його призначав імператор з запропонованих кандидатів. Отаман мав перебувати лише у статусі «наказного». Створювалися чотири земські розшукні начальства у складі керівника та двох членів кожний. Останні отримали значні повноваження для запровадження «благочинного порядку». Сама козацька рада поступово припинила своє функціонування. За розпорядженням уряду, курінні поселення почали називатися станицями. Залучення Чорноморського козацтва до військових операцій загальнодержавного

[223] ЦДІАУК. Ф. 245. Оп. 1. Спр. 8, ч. 1. Арк. 343—345.

[224] ДАОО. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 138 за 1824 р. Арк. 18; Бачинський А.Д. *Січ Задунайська*... С. 35.

[225] Щербина Ф. *История Кубанского казачьего войска*: В 2 т. Екатеринодар, 1910. Т. 1. Санкт-Петербург, 1858.

[226] Голобуцкий В.А. *Черноморское казачество*... С. 320—321.

значення (експедиції проти народів Кавказу, придушення польського повстання 1793—1794 рр., Каспійський похід 1796 р.) свідчило про перетворення його на структуру, подібну Війську Донському.

Переселення на Кубань поставило чорноморців у скрутне становище. Природні умови виявилися для них новими і дуже несприятливими для оселення, особливо з економічного погляду. Намагаючись колонізувати ці райони і посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми («вели уже колись рід життя», схожий з чорноморцями), уряд вдався до переселення на його землі козаків і селян зі слобідських і лівобережних районів України. Це давало також можливість зменшити земельний голод в українських губерніях, вирішити питання про визнання українських козаків повноправними володарями їхньої земельної власності. Ще одну досить важливу причину подібних заходів відзначив вже наприкінці XIX ст. М. Стороженко. Він писав, що переселенням козаків на Кубань уряд намагався, «зменшуючи чисельність козацької верстви», сприяти її становому «знеособленню» й «асиміляції ...з іншими податними верствами імперії» [227]. При цьому генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський пропонував обирати для переселення ті козацькі родини, де «більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, внаслідок малої кількості жіночої статі в чорноморських військах» [228]. Дійсно, 1794 р. жінки становили близько третини всіх переселенців на Кубань, або 30 % [229], 1801 р. — 28 % [230], надалі такого принципу дотримувались не завжди.

Основним обов'язком переселених на Кубань чорноморців була охорона кордону вздовж однойменної річки. По черзі полки чорноморців мали служити рік на кордоні, два роки знаходились на пільгах, але реальних спроможностей на дотримання такої черговості не вистачало. Службу на кордоні здійснювали за спеціальними інструкціями через систему пікетів, кінних застав, вартових на вежах, роз'їздів. Крім того, козаків-чорноморців залучали й до виконання інших завдань за межами своїх територій.

На противагу військовій структурі Чорноморського війська періоду 80—90-х років XVIII ст., на початку XIX ст. скоротилася кількість стройових козаків і козаків флотилії. Так, 1802 р. на кордоні служили 2212 (64 %), на флоті — 409 (12 %), по внутрішньому управлінню — 815 (24 %) чорноморців [231].

Загалом створене наприкінці XVIII ст. з колишніх запорозьких козаків Чорноморське військо продовжило традиції козацького військового мистецтва і господарювання, наскільки цьому сприяли реалії межиріччя Південного Бугу та Дністра, а згодом з деякими трансформаціями їх було перенесено і на Кубань.

---

[227] Н.С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. *Киевская старина.* 1897. Т. 57. № 7. С. 468.

[228] Там само. С. 467.

[229] Підраховано за даними: *Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань*... С. 8.

[230] Щербина Ф. *История Кубанского казачьего войска*: В 2-х т. Т. 2. Екатеринодар, 1911. С. 40—47, 187—200.

[231] Голобуцкий В.А. *Черноморское казачество*... С. 160—161.

* * *

На тлі інноваційних пропозицій, породжених входженням Європи в цивілізацію модерну, та внутрішніх домінаційних тенденцій, що формували соціополітичний простір України впродовж усього перехідного періоду XV—XVIII ст., українське суспільство демонструє відкритість щодо сприйняття похідних із європейського Заходу нових віянь у сферах політичних, соціальних, економічних, культурно-духовних практик, надаючи їм виразного національного забарвлення. Характерно, що на означеному хронологічному відтинку українська соціополітична просторова організація, історично постала на стику еллінських, християнських та мусульманських світів і відповідно збагачена набутим упродовж століть досвідом адаптації й реагування на похідні звідти виклики, проте суттєво підірвана у своїй життєздатній основі неоднозначними монгольськими впливами, продовжувала (за винятком короткого початкового періоду революційної боротьби, коли більшість українських земель було об'єднано новоутвореним національним державним організмом) існувати в кількох історико-географічних локаціях, територіальні межі яких та політична підпорядкованість зазнавали перманентних кореляцій.

Однак чи становила така розірваність територіально-політичної цілісності просторового національного ядра аномалію на географічних і політичних мапах Європи? Очевидно, що ствердно вести мову про це було б занадто ризиковано. Навіть короткий екскурс в історію європейських країн переконує, що переважна більшість із них ані в добу середньовіччя, ані на періоді раннього нового часу не знали якоїсь тривалої сталості своїх територіальних кордонів та династично-політичної підпорядкованості. Причому це було властиво не лише для периферійного європейського сходу, а й заторкувало значно розвиненіші центральну і західну частини континенту.

Зокрема, оприявлена у XVII ст. у роки перебування на престолі Людовика XIV могутність Франції була досягнута лише у межах так званого Західного королівства, посталого з територіального ядра лише третьої частини розділеного Верденським договором 843 р. франкського історичного ареалу. Низкою міст-держав з автономними осередками влади і власною соціально-економічною специфікою була представлена на переході у ранній модерн нинішня унітарна Італійська Республіка. Не менш різнобарвний територіально-політичний ландшафт демонструвала ранньомодерна ойкумена нинішньої Німеччини. Кардинальний цивілізаційний розрив між північчю і півднем Нідерландів, який за раннього нового часу лише поглибився, засвідчила Нідерландська революція кінця XVI ст. Цю низку прикладів можна продовжувати.

Прикметно, що аналогічні у своїй основі процеси дроблення історичних територій і сформованих у їх межах соціополітичних просторів у кожному конкретному випадку зумовлювалися різним набором цивілізаційних чинників, серед яких головним для більшості регіонів Центральної і Західної Європи виступав династичний або економічний інтерес. Для ранньомодерної України си-

туація ж істотно різнилася тим, що на перші ролі тут виходив чинник прикордоння в усьому комплексі притаманних йому геополітичних і соціокультурних пересторог.

Утім, сформованим в українських регіональних локаціях географічним, політичним і економічним специфікам не вдалося витіснити з місцевого суспільного життя вже вкорінений на той час в українську спільноту спільний консолідаційний чинник, що постав на основі усвідомлення роз'єднаним територіальними межами і політичними системами українським загалом своєї ідентичності. Винесене у ментально-свідомісну та культурно-духовну сфери відчуття єдності опредметнювалося, зокрема, упродовж кінця XVI — XVIII ст. сприйняттям як загальнонаціональних демократичних цінностей козацтва; вимогами типологічно подібних у своїй основі протестних рухів, що ширилися українськими теренами; пропонованими українськими інтелектуалами та політиками об'єднавчими проєктами; закладеним у державну ідею принципом соборності; зрештою, посталим у західноєвропейських традиціях як культурно-стильовий напрям, однак трансформованим на українському ґрунті в парадигму ранньомордерного національного світобачення феноменом бароко.

Як наслідок, доба раннього модерну пропонувала Україні (зважаючи на наявність в її цивілізаційній моделі поряд з національним у чомусь відмінних між собою регіональних рівнів) другий, за класифікацією М. Манна, еволюційний шлях, коли розділене соціополітичними кордонами суспільство об'єднувалось внаслідок націєтворчих процесів, що відкривало перспективу фундації національних державних організмів. Саме цим шляхом успішно пішли роздроблені територіально і роз'єднані політично Німеччина і Італія. Власне, саме на цей шлях наприкінці XVI — XVII ст. стала й Україна, заклавши початки формування української нації, могутній імпульс державотворенню якої, а водночас модернізації усіх форм суспільного життя надала Національна революція 1648—1676 рр.

На жаль, молодій і ще не зміцнілій через низку деструкцій внутрішнього характеру ранньомодерній Українській державі не вдалося протистояти руйнівній експансіоністській хвилі, здетонованій зміцненням у східноєвропейському регіоні позицій імперського організму Московії. Ця хвиля на кінець перехідного між середньовіччям і модерном періоду докорінно знівелювала принципи регіональної безпекової рівноваги; здеморалізувавши у різний спосіб елітарний прошарок і притлумивши жорстокими репресіями суспільний опір, зруйнувала соціополітичний каркас сформованого на той час в історичних межах України просторового комплексу, змусивши українську ідентичність надалі шукати нові форми для свого самовираження.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Аарон 165
Абаза В. 566
Абаза Є. 584
Абаза І. 562
Абази 564
Абазин Андрій 449, 452, 454—456, 487
Аббас I 29, 645
Абдурахман-паша 428
Абу-л-Газі 609
Абулхайр 617
Август II Фрідріх (Август II Сильний, Август II Саксонський, Август II Сас) 274, 451, 453, 457, 458, 462—464, 467—469, 473, 476, 477, 491, 493, 494, 501
Август III (Август III Фридерик) 492, 493, 525
Авраамій, єпископ 37
Австрійська імперія (Австрія, Австрійське цісарство) 164—168, 260, 425, 438—440, 447, 448, 475, 476, 490, 496, 497, 516, 517, 680, 756, 758
Аги 564
Агиш 625, 626
Агмед III 466, 470—473
Адамович С. 249
Адамовський Я. 532
Адигея 672
Адил-Гірей 638, 663, 668
Адріанопіль (Едірне) 431, 473, 657, 758
Адріатичне море 65
Азак 542
Азія 9, 25
Азов 308, 473, 544, 553, 622, 623, 639, 647, 649, 650, 653, 655—657, 660, 662, 669, 671, 677, 720, 730, 744
Азовська губернія 559, 686, 739
Азовська слобода 672
Азовське море 216, 635, 658, 671, 680, 684, 720, 765
Айдар, бег 540, 542
Айдар 618
Айтемиров В. 728
Акаутов 590
Ак-Кая 688
Аккерман (Четатя Албе, Бендерський санджак) 104, 138, 621, 624, 636, 637, 641, 644, 645, 647, 663, 668, 754, 755, 757, 764
Аккерманська округа 751, 761
Аккерманська реая 756
Аксай, р. 747
Алди-Гірей 643
Алейников А. 601
Алейченко Г. 711
Алексєєв Микита 363, 364
Алемдар Мустафа (Байрактар) 760
Алі-ага 668
Алп-Гірей 638
Алтай 611
Алушта 696
Алянські гори 378
Альтамонте М. 532
Америка 204
Ананьєво 92, 714

Анастасьєв І. 605
Анастасьєв Ф. 605
Анатолійський п-ів 138
Англія 29, 190, 204, 205, 247, 260, 680, 692
Андрієви лози (Андріївка) 546, 548, 598
Андрій Первозваний 42, 46
Андрусове 423, 426, 438
Андрусяк М. 424
Анна Іоанівна 306, 309, 328, 369, 370, 572
Антонов С. 586
Антонович В. 167, 202, 424, 443, 446
Апанович О. 135, 744
Апостас 711
Апостол Д. 250, 265, 278, 282, 285, 293, 294, 306, 319, 325, 326, 336, 343, 344, 348, 349, 354, 369, 370, 733
Апостоли 311, 313
Апостоли-Кигичі 584
Апостол-Кигич (полковник) 564
Апостол-Щуровський П. 447
Апраксін П. 563, 659, 670
Апраксіни 582
Араслан 638, 649
Арасланіїв улус 638
Арбузинка 684
Аргин 624
Аргини 630
Арйоман С. 175
Арнасон Й. 175, 181, 262
Арсеній, патріарх 36
Арслан Кайтукін 663
Арсланай 642, 643
Артамонов В. 465
Артемов Ю. 754
Архангельськ 308
Астаматій (Гиковський, Остаматенко, Стоматенко) Є. 431—433
Астраханський ханат 621, 622, 626, 637, 638
Астрахань (Еждерхан) 611, 623, 625, 626, 628, 637—639, 651, 659—661, 672
Афанасьєв Р. 747
Ахмед 675
Ахмед Ресмі 669
Ахмед, хан 620, 621
Ахмед-паша 428
Ахмет-Гірей 673
Ахтирський полк 276
Ахтіар 697
Ачуїв 669
Аюка 659—661

Бабертов 712
Бабур 614
Багалій Д. 538
Багатий І. 706
Багмут С. 747
Бадовський Я. 115, 162
Баєр Г.-З. 565
Базавлуцька Січ 135
Базель 59
Базилевський В. 314
Базилевський Г. 314
Базилевський І. 314
Базилевський Л. 314
Базилевський Ф. 314
Базилевські 314
Байрак М. 351
Байрак С. 350
Байрацький І. 507
Бакай 633, 642
Бакаринський В. 546
Баки-бег 634, 635, 642, 643
Бакунін П. 679, 683
Балабан Д. 249, 285, 360, 364
Балаклава 666, 697
Балаклійський р-н 540, 548
Балаклія 542, 546, 598
Бали-Сарай 638, 639, 643
Балканський п-ів (Балкани) 66—68, 651, 653, 708, 757
Балта 681, 702, 711—715, 758
Балтійське море 67, 681
Балтія 235, 366, 559
Балтський повіт 456
Бандурка 505
Бантиші 564
Бантиш-Каменський Д. 134
Бантиш-Каменські 566
Банческул В. 566
Банческул Д. 599
Бар 163, 273, 274, 385, 390, 433, 454, 458, 491, 505, 526, 643
Барабаш І. 131
Барабаш Я. 254, 255, 447, 449, 603
Барабашов І. 603
Баранецька Я. 62
Баранович Л. 224, 249, 360, 363, 411
Барановський Б. 504

Баратинський А. 309
Барвінський р-н 540
Бардін Л. 764
Барин 624
Барини 630
Баришівка 304
Барлицьке городище 545
Барський санджак 428
Басань 304
Басараби 514
Бастевік 713
Батирша Ширинський 652
Батог 651, 652
Баторій К. 163
Баторій С. 109, 115—118, 120, 140, 163, 380, 493
Батурин 278, 304, 314, 340, 349, 359, 371, 460, 462, 717—719, 721—726, 728—730
Батуринська сотня 545
Бахадир-Гірей 648, 649, 673
Бахмєтєв Д. 661
Бахмут 540, 568, 681, 745
Бахмутський повіт 686
Бахмутський полк 681
Бахмутські озера 560
Бахти-Гірей 658—663, 670, 671, 673
Бахчисарай 103, 106, 232, 234, 360, 437, 467, 630, 635, 638—640, 645, 646, 651, 660—663, 666, 669—671, 673—675, 677, 697, 703, 716, 720, 728, 755
Баюрак В. 519
Баязед II 624
Бегер Янчі 117
Бедряга 564, 584
Безбородько О. 679
Безнюк Д. 176
Безотоснов В. 351
Безрадичі 148
Бекенеський брод 657
Бекташев Муса 674
Белград 440, 667
Белед-кеві 672
Белзька обл. 89
Белзьке воєводство 88, 89, 216, 237, 505, 512
Беляковка 711
Бельгія 171
Бендери (Тягинь) 92, 117, 164, 165, 432, 464—467, 624, 636, 644, 523, 658, 713, 715, 757, 758, 764, 765
Бендерська реая 750
Бендерський пашалик 706, 710, 716
Бендерський санджак 711
Бендерський шлях 714, 715
Бендерські володіння 708
Беневський С. 239
Берда 216, 639, 643, 668, 677, 684, 740
Бердибек 611
Бердичів 454
Берегово 516
Бережани 22
Бережниця 520
Берездівці 521, 529
Березин 521
Берека 542
Берестейське воєводство 512
Берестейщина 183
Берестечко 332, 545, 651
Берестова, р. 722
Берестовець 305
Берестя 39, 200
Беринда Памва 60
Берко 525
Бершадь 201
Бессарабія 88, 752, 753, 755
Бетлен Габор 167
Бєлєв 161
Бєлиці 753
Бєліч Я. 756
Бєльський М. 66, 68, 105, 138
Бик, р. 655
Бик, урочище 723
Биков 111
Биркут 663
Бирлинці 273
Бирюч 538
Бистра Сосна, р. 542
Бихів (Бихов) 382, 454, 470
Бихівський повіт 216, 237
Бихівський полк 274
Бихівщина 274
Биховський повіт 278
Бишкин 548
Біївці 112
Біла Церква 15, 108, 111, 158, 210, 382, 426, 433—436, 452, 454, 457, 458, 464, 467, 470, 479, 644, 652, 732
Біла, р. 540
Білгород (Аккерман, Бєлгород) 117, 164, 429, 539, 544, 556, 570, 586, 622, 750, 758

Білгородка 304
Білгородська губернія 743
Білгородська лінія 539, 541, 544—546, 551, 552, 649
Білгородська обл. 538, 541
Білгородський полк 547, 548, 554
Білецький Я. 124
Білий Сава 765
Білий Сидір 766
Білики 329
Білицька сотня 277
Білозерка 665
Білозерський лиман 676
Білорусь (Біла Русь) 32, 34, 88, 89, 208, 358, 384, 486, 491, 495
Білоруський (Чауський) полк 274, 275
Білосарайська коса 639
Білоцерківська сотня 314
Білоцерківське староство 483
Білоцерківський полк 128, 274, 277, 434, 446, 454, 455, 545
Біляївка 764
Більмачі 112
Більовська фортеця (Краснодар)
Бірки 434
Бірківська сотня 276
Біркозова 112
Біруля Г. 118
Блащик А. 643
Ближній Схід 692
Блюмберк С. 438
Бобжинський М. 475
Бобовицька волость 279
Бобовицька сотня 278
Бобрик, р. 538
Бобринець 714
Бовуа Д. 475, 476
Богданов М. 343
Богданович-Зарудний С. 332
Богодухів 546
Богодухівський р-н 537
Богодухова гать 546
Богородицька фортеця 658
Богун І. 268, 544
Богуслав 111, 452, 453, 458, 467, 470, 479, 487, 510
Богуславське староство 508
Богуславський полк 425, 455, 467
Богучар 538, 540, 541
Боден Ж. 214
Божичі 313
Бойчук І. 519
Боксед де, картограф 745
Болдаківський В. 314
Болеслав Хоробрий 64
Бологнетті А. 163
Болонья 62
Болховець 539
Бондаренко О. 505
Боплан Г-Л. де 90, 113, 133, 528, 648
Борецький А. 148
Борецький Іов 39—45, 56, 76, 80—82, 84, 87, 142—149, 152, 153, 157, 158, 488
Борзенськ 277
Борзна 167, 304
Борзненська сотня 313, 545
Борисівка 538, 541
Борискович І. 40
Борисов 382
Бориспіль 92, 304
Борки 564
Борове 511
Боровиці 111
Боровиця 303
Бородавка Я. 81, 125, 126, 145
Бородаєвський Я. 584, 596
Бородичі 529
Бородянка 455
Бородянська волость 455
Боромики 316
Борухович М. 294
Борятинський, князь 578
Боснія 65
Ботна 655, 750, 751
Боярський І. 585
Боярський Т. 585
Браги 564
Браїла 761
Браїлів 165, 240
Бранденбург 439, 440
Браницький Й. 494, 497, 509
Браницький Ф.-К. 496
Браницький Я. К. 476
Брассікан О. 62
Братковський Д. 452
Браун Л. 244
Брацлав 105, 106, 157, 452, 454, 466, 470, 487, 705

Брацлавське воєводство 73, 74, 85, 88—90, 92, 93, 98, 107, 204, 208—210, 216, 237, 334, 384, 442, 475, 477, 478, 484, 491, 492, 497, 503, 505, 506, 509, 511, 512
Брацлавське староство 486
Брацлавський повіт 184
Брацлавський полк 277, 428, 432, 434, 446, 455, 456, 702
Брацлавщина 29, 83, 91, 139, 155, 203, 205, 210, 234, 240, 273, 304, 426, 428, 429, 434, 445, 451, 456, 482, 483, 486, 487, 493, 499, 502, 506, 707
Брест 401
Бреч 305
Брикнер А. 689
Броди 390, 531
Бронєвський М. 105, 116
Брусилів 112
Брюховецький І. 188, 221, 224, 240, 241, 249, 275, 278, 286, 287, 289, 297, 300, 303, 315, 335, 361, 388, 397, 398, 410, 490, 538, 552
Брянськ 52
Буг 266, 437, 657, 667, 707, 712—714, 758, 766
Бугаївка 148
Буго-Гардівська паланка 676, 708, 714, 748
Буго-Дністровське межиріччя 702, 707, 710, 715, 716
Буда (Будапешт) 516
Буджак 444, 641—648, 651, 655, 656, 662, 663, 668—671, 675—677, 707, 710, 716, 749—753, 755, 756, 759, 762
Буджацька (Білгородська) орда 650, 662, 683, 751, 752
Буджацький степ 752
Бужин 434
Бузька Україна 387
Бузько-Дністровський гетьманат 207
Буковина 515, 516, 520, 533
Булавін К. 540, 560, 670, 759
Булгаков Я. 756
Булига М. 304, 443
Булук-Баша 447, 449
Бульський П. 589
Бурбони 440
Буринь 539
Бурки 305
Бурлака 713
Бурумка 305
Бурчевський С. 147, 151
Бут П. 159, 647
Бутков М. 602
Бутович Г. 285
Бутович С. 316
Бутурлін А. 360
Бутурлін В. 232
Бутурлін Ф. 333, 395, 396
Бухарська земля 378
Бучач 448, 525, 526, 529, 530
Буша 454

Важинський В. 539
Валаське князівство (Валахія) 116, 235, 358, 445, 448, 449, 460, 486, 642, 675, 681, 716, 755
Валки (Можеський острог) 546, 551, 552
Валківська сотня 584
Валуйки 543
Варениця 255, 433
Вартаковський 590
Вартхайм В.Ф. 180
Варшава 13, 19, 25, 35, 42, 82, 85, 86, 91, 96, 120, 123, 125, 127, 128, 131, 142—145, 147, 149, 150, 167, 194—196, 200, 202, 204, 210, 214, 232—237, 239—242, 246, 248, 250, 255, 260, 261, 266, 280, 360, 387, 396, 422—425, 432, 434, 436, 437, 439, 441—443, 451, 452, 455, 462, 464, 468, 470, 475, 488—493, 496—498, 510, 523, 644, 645, 647, 648, 654, 662, 704, 723
Васильковський І. 596
Васюринський курінь 132
Ватикан 164, 198, 200, 231, 454, 490, 497
Вегера Ф. 745
Вейсбах Й.-Б. 571, 732, 733, 735
Велгорський Є. 426
Велегура П. 748
Велика Британія (Англія) 440, 472
Велика Кабарда 673
Велика Ногайська Орда 639, 647, 649, 676
Велика Орда (Ведикий Улус, Тахт Елі) 617—622, 624, 625, 628, 633
Велика Писарівка 541
Велика Хортиця, о. 136
Велике князівство Литовське (ВКЛ, Литовська держава, Литовське князівство) 12, 34, 48, 49, 52, 72, 74, 88, 89, 95, 104, 107, 114, 138, 144, 149, 162, 194—197, 216,

236—238, 278, 350, 407, 418, 455, 489—491, 512, 542, 610, 618—622, 624
Велике князівство Руське 72, 210, 237, 238, 240, 266, 364, 387, 397, 416
Великий Кордон 210
Великий Луг 676
Великий Шовковий шлях 610, 611
Великі Будища 329
Великі Луки 470
Великописарівський р-н 539, 541
Великопольща 17, 512
Величківський курінь 764
Величко К. 118
Величко С. 212, 267, 379—382, 384—386, 390, 391, 398—400, 402, 403, 406, 408, 414, 419
Велінґ Ґ. фон 416
Вельямінов С. 292
Венеціанська Республіка 650
Венеція 168, 438—440, 651, 662
Венецький Г. 602
Венжик Я. 151
Вепр, р. 88, 99
Веремієнко Г. 317
Веремієнко Т. 317
Вересоч 305
Верецький перевал 518
Верещинський Й. 53, 91, 92, 109, 156, 207, 214
Верин 524
Верківська сотня 305
Веркіївка 305
Верлан І. 502
Верхнє Синєвидне 525
Верхній Салтів 541
Верхній Троянів вал 655, 750
Верхньососенськ 539
Веселецький П. 682
Вешняков 755
Виговський Д. 304
Виговський І. 215, 223, 236—239, 251, 257, 275, 282, 285, 288—290, 303, 310, 333, 360, 373, 383, 387, 396, 397, 404, 409, 410, 416, 488, 489, 547, 652
Винар Л. 137
Винівка 305
Винники 529
Вир, р. 539
Виргани 112
Вирський Д. 88
Висоцький, полковник 444
Висунь 684
Витязенко Г. 312
Вишенський І. 214
Вишневецький Д. 104, 134—137, 161, 162, 637
Вишневецький І. 191
Вишневецький М. 117, 633
Вишневецький Міхал Корибут 493, 494
Вишневецький О. 114, 120, 154
Вишневецький Я. 22, 400, 458
Вишня (Судова Вишня) 513
Вища Сироватка 564
Відень 62, 165, 166, 438, 439, 516, 532, 704
Відін 760
Відінський пашалик
Візантійська імперія (Візантія) 43, 79, 399, 468
Візе, м. 706
Військо Запорозьке 8, 14, 16, 27—31, 36, 38, 40—42, 73, 75, 80—85, 91—94, 96—98, 109, 121, 126, 128, 129, 138—140, 142, 143, 145—147, 149—151, 155—160, 162, 164—168, 189, 207, 208, 217, 218, 221, 222, 232, 233, 236, 241, 245, 249, 255, 277, 280, 283—285, 288, 289, 293, 303, 306, 312, 313, 324, 331—335, 338—340, 379, 383, 385, 471—473, 652, 656, 704, 705, 743, 746—748, 756
Військо Запорозьке Низове 718, 720—730, 732—739
Вільга Бальцер 446, 455
Вільно 35, 60, 87, 201, 235
Вільнюс (Вільно) 407, 470, 489
Вільховець 112
Вільшана, м. поблизу Сум 548
Вільшана, м. поблизу Харкова 548
Вільшани 123
Вінниця 105, 106, 451, 452, 454, 466, 487, 494, 503, 526, 529, 643
Вінницька обл. 706
Вінницьке староство 486
Вінницький (Кальницький) полк 425, 433, 434, 455
Вінницький М. 115
Вінниччина 450, 454, 485
Вісконті Г. 151
Вісла, р. 67, 88, 98, 99, 356, 380, 385, 416, 436, 518

Віслок, р. 88, 99
Вітебськ 87, 470
Вітте Я. де 530
Віттенберг 62
Владимирський-Буланов М. 137
Владислав IV Ваза 85, 86, 124, 131, 139, 151, 168, 393, 650
Владімірцов Б. 612
Власівська сотня 326
Вовча, м. 582
Вовча, р. 546
Вовчанськ 546
Вовчанський р-н 541
Водолага, м. 560
Водяницький 582
Возніцин П. 440
Войнаровський А. 465
Волга 89, 378, 545, 623, 625, 637, 646, 659, 670, 741
Волзький басейн 544
Волинське воєводство 15, 20, 88, 191, 209, 210, 216, 443, 455, 474, 475, 477, 478, 482, 483, 492, 497, 503, 505, 510—513
Волинський А. 660, 661
Волинський полк 274, 275
Волинський Ф. 49
Волинь 15, 18, 21, 22, 52, 84, 89, 91, 98, 105, 106, 108, 109, 143, 155, 159, 203—205, 210, 265, 273, 274, 358, 389, 390, 409, 423, 424, 431, 441, 452, 454—456, 467, 482, 487, 488, 490, 497, 518, 529
Володимир Святославович (Володимир Великий, Володимир-Хреститель) 19, 46, 47, 70, 399, 420
Володимир, м. 21, 39, 491, 526
Володимирський повіт 475, 502
Володькова Дівиця 305
Волоська земля 706
Волощина 425
Волуєць слобода 317
Воля Велика 524
Воля Мала 524
Вольний (Вільне) 539
Вольфович З. (Обочинський Є.) 520
Вонятович Варлаам 365
Воронеж 539, 540, 543, 544, 551, 658
Воронезька губернія 660, 743
Воронезька обл. 538, 541, 544
Воронезька сотня 278, 317
Ворони, рід шляхтичів 302
Воронцівка 434
Вороньків 304
Воротинський (Воронич) О. 20
Ворскла, р. 91, 111
Врадіївка 92
Времєви 564
Вроцлав 525
Вулля 112
Вуяхевич М. 357
Вязьма 124

Габліць К. 693
Габсбурги 439, 440, 516, 517, 533, 662
Габсбурзька імперія 643, 662
Гаврилович А. 86
Гавронці 327
Гадяцький полк 275, 276, 301, 317, 340, 347, 408, 432, 558, 747
Гадяч 237—240, 266, 278, 287, 297, 303, 314, 341, 343, 429, 542, 547
Гаєвський І. 603
Гаєвський С. 603
Гази-мурза 623
Газі-Гірей Бора 629, 638, 639, 642, 643, 655, 670, 673
Газікермен 639
Галата 713
Галац 760, 765
Галеві У.Ф. 527
Галицька земля 273, 512, 513
Галицький повіт 513
Галицько-Волинська держава (держава Романовичів) 206, 381, 512
Галич 98, 513
Галичина 18, 105, 109, 204, 265, 358, 385, 409, 415, 422, 454, 512, 514, 522, 533, 537
Галятовський І. 411
Гальчевський П. 527
Гамалії 313
Гамалія М. 312
Гамберіні К. 163
Гандбрабури 714
Гапоненко Р. 235
Гаптарів С. 605
Гардовий Я. 758
Гаркавець О. 613
Гаркуша Ф. 760
Гваньїні А. 89

Гвоздов 148
Гданськ 201, 518, 523
Гедеон (Г. Святополк-Четвертинський) 359, 363—365
Гедеон Балабан 35
Гельмязов 111
Гендриков І. 582
Генуя 616
Георгі Й. 744
Георгієвський, о. (Великий Четал) 749
Георгієвський рукав 749
Гермайзе О. 202
Герцик Г. 471
Герцик П. 294
Герцики 313, 405
Гессен-Кобургський, принц 732
Гжимультовський К. 438, 441, 490
Гидирим 714
Гика Г. 663
Гиляни 571
Гізель І. 249, 285, 359, 431
Гілевич А. 503
Гіреї 609, 623, 626—628, 630, 632, 637—640, 643, 651, 653, 654, 660, 671, 673, 674
Гіяс ад-Дін 609
Глинне 764
Глубененко Г. 766
Глухів 278, 304, 314, 336, 349, 370, 371
Глухівська сотня 278, 317
Глухівський повіт 278
Глухівський полк 275
Глушкове 540
Гнєзно 65
Гоббс Т. 214
Говтва 111
Гоголь Є. 443, 448
Гоголь О. 705
Годунов Борис 155, 543
Голдстоун Дж. 173, 175
Голенченко Г. 196
Голешів 520
Голіцин Б. 722, 723
Голіцин В. 335, 438, 557
Голіцин Д. 308, 340, 541, 564
Голіцин М. 467, 541, 567—569
Голіцин О. 681, 682
Голландія 166
Голобуцький В. 135, 686, 743, 744, 765, 766
Головатий А. 765, 766
Головацький П. 215
Головін В. 462
Головін Г. 341
Головкін Г. 307, 470
Головченко Я. 312
Голта 702, 712—715
Голуб О. 82, 110, 127, 157
Голубець М. 202
Голубин І. 587
Гольма 711, 713
Гомель 92, 382
Гомолінський, біскуп 487
Гонта І. 425, 504, 506
Гончарук Т. 363
Гордієнко К. 366, 465—469, 471, 658
Гордон П. 429
Горинь, р. 216, 238, 386, 426, 431
Горленки, рід 313
Горленко Д. 293, 305, 465, 467, 471
Горлинський М. 589, 595
Горностайпільська волость 455
Городенка 529
Городиська сотня 313
Городище 304, 434, 435
Городня 305
Городнянська сотня 305
Городоцький повіт 513
Горошино 435
Горяїстов Т. 567—569
Гофман Я.Г. 530
Гочемський А. 531
Гочемський Ю. 531
Гоща 491
Грабянка Г. 267, 377—380, 386, 389, 398—400, 402, 414
Грайворон 538, 541
Грев Ж. де 149, 167
Грекович Антоній 141, 142
Греція 67
Грецьке царство 380
Григор'єв І. 756
Григорій XIII 140
Григорович М. 147
Гриців 455
Гришко Г. 448—450
Грінін Л. 175, 187, 258
Грінченко 598
Гродзевич Ф. 569
Гродно 436

Громоклія 684
Грондський С. 110
Гросс-Єгерсдорф
Грубешівський повіт 513
Грузія 307
Грунь 538
Грушевський М. 135, 137, 150, 154, 155, 162, 202, 212, 256, 424, 480, 631
Грушницький І. 754
Грязная Катерина 302
Грязнов О. 174
Губар-Бершадський 432
Гудвін Д. 173
Гуковський П. 604, 605
Гулевич Б. 21
Гуляницький Г. 304
Гульський С. 120
Гульський Я. 120
Гумельсгоф 559
Гунашевський М. 390
Гундорівська станиця 747
Гуня Д. 160
Гусдорф Ж. 177
Гусейн-паша 428
Гуслистий К. 135
Густав-Адольф II 149, 167
Гуттен У. фон 62

Ґаватович Я. 415
Ґалаґан Гнат 293, 343
Ґалаґан Григорій 293
Ґалаґани 313
Ґезлев 138, 164 , 666

Далмація 65
Данилевський Є. 569, 580
Данилів 528
Данило Романович (Данило Галицький) 381
Данило, титар 507
Даниловичі (Конєцпольські) 480
Данія 166, 680
Дарма-Бала 662
Дашкеєв О. 551
Дашків 706
Дашкович О. 104
Дворічна, місцевість 546
Дворічна, посел. 546
Де Франдо Д. 193
Дебельмен А. 690
Девіс Д. 174
Девлет-Берди 609
Девлет-Гірей 116, 161, 466, 469, 542, 637, 638, 642, 671, 674, 675, 685, 687
Девлет-Гірей II 655, 656, 658, 659, 706
Девлет-Келді 632
Демблевський 444
Деменець 522
Демень 521
Демидів 455
Демня 524
Демонський ключ 520
Демосфен 61
Демчук Р. 44
Дергачівський р-н 541
Деркач Г. 83
Дерпт 559
Десна, р. 324
Дешт-і-Кипчак 609, 611, 623
Джамуха 615
Джанібек 617, 620
Джанібек-Гірей 630, 643—647, 650
Джанкерман 636, 641
Джан-мурза 675
Джан-Темір Ширінський 662
Джемаль-ага 668
Джучі 609
Джу-Юп Лі 615
Дзинковський І. 545, 551, 554, 555
Дзялинський Т. 462
Дибинці 112
Дивей 638, 639, 642, 643, 646
Дике Поле 25, 91, 92, 189, 216, 310, 542, 545, 622, 631
Димер 431
Дирчин 305
Ді Космо Н. 616
Діброва М. 761
Дівович С. 267
Діденко А. 85
Дінець, р. 542
Длугош Я. 65
Дніпро (Борисфен), р. 25, 27, 43, 44, 46, 73, 88, 89, 91—95, 103, 104, 106, 109, 116, 130, 136, 137, 159, 216, 241, 255, 273, 276, 285, 310, 356, 358, 378, 380, 387, 388, 391, 397, 410, 419, 423—425, 434—437, 439, 442, 445, 448, 449, 451, 454, 456, 460—462, 464, 468, 469, 471, 473, 474, 499, 511, 538,

541, 621, 624, 625, 634, 636, 637, 641, 644, 648, 650, 652, 656—659, 662, 663, 668, 676, 677, 684, 685, 706, 718—720, 722, 726, 727, 739, 748, 757, 758
Дніпровські плавні 676
Дніпровсько-Бузький лиман 685
Дніпро-Дністровське межиріччя 644
Дністер 92, 216, 255, 266, 273, 425, 429, 433, 444, 454, 456, 466, 484, 507, 523, 524, 624, 655, 662, 667, 683, 685, 702, 704, 706—709, 711, 716, 749, 750, 752, 757—759, 761, 764, 766, 768
Дністровське узбережжя 708
Дністровський кордон 702
Дністровський окол 516
Дністровський шлях 518
Дністровсько-Дунайське межиріччя 707, 751
Добромильська округа 523
Добруджа 642, 749
Довбищенко М. 17, 18
Довбня І. 586
Довбуш О. 519
Довгалевський М. 417
Довгаль С. 337
Довгополий К. 471
Довгошиєнко Я. 507
Долгоруков Д. 307
Долгоруков Я. 557, 558, 720
Доленга-Ходаковський З. (Черноцький А.) 502
Должкевич 486
Долинський Л. 532
Домарадський 460
Домбровський Я. 199
Домонтович І. 303
Дон (Танаїс) 67, 88, 216, 378, 464, 538, 541—543, 554, 555, 560, 623, 626, 637, 638, 648—650, 656, 658, 670, 740—748
Дон П. 747
Донбас 537
Дондук-Даша 662, 672
Дондук-Омбо 662
Донець Г. 551, 558
Донець Ф. 551
Донець-Захаржевський М. 586
Донець-Захаржевський М.М. 576
Донець-Захаржевський Ф. 562
Донець-Захаржевські 550
Донецька височина 541
Донецька обл. 537, 540, 747
Донецький полк 686
Донецький Чулок 747
Донці-Шидловські 549
Дорогобуж 425
Дорошенко М. 82, 110, 127, 128, 147, 645
Дорошенко П. 188, 189, 215, 221, 223, 224, 233, 240—242, 249—251, 254, 257, 274, 275, 282, 287, 288, 304, 356, 357, 362, 388, 397, 398, 404, 416, 423, 426, 429, 442, 486, 490, 552, 553, 702, 703, 705
Досифей II Нотар 364, 430
Драбкін Я. 182
Древинський Л. 144
Дробитенко Д. 167
Дробицький Я. 584
Дробязга, полковник 445
Дрогобицька округа 523
Дрогобицьке староство 520
Дрогобич 22, 522, 531
Дроговиж 522
Дроговизьке староство 521
Дроківська сотня 278
Дружиніна О. 690
Друшкевич С. 446, 449, 450, 455
Дубина С. 761
Дубно 643
Дубович І. 56
Дубоссари (Томбасар) 702, 703, 705, 707, 709, 711, 712, 716
Дубровиця 526
Дубчак Г. 764
Дука Г. 704
Дунаєвці 454
Дунай, р. 65, 66, 468, 516, 681, 682, 684—686, 706—708, 749, 750, 752, 753, 757—761, 762—767
Дунайське узбережжя 708
Дунайські князівства 755
Дунайські о-ви 749
Дунін А. 578
Дунін-Борковський В. 314, 326
Дуніни 582
Дуці 437
Дчарчарган 672
Дюнкерк 168
Дюрер А. 62
Дядиченко В. 460
Дяченко М. 753

Дьєрдь Ракоці 517

Едіге 610, 617, 618, 622, 623, 626, 634
Ейзенштадт Ш. 172, 175, 189
Ейнгорн В. 361
Еліот Дж. 198
Ель Барин 619
Ель Кунграт 618
Ель Мангит 625, 635, 638
Ель Седжеут 635
Ель Ширін 619
Емінек 620
Ересфер 559
Есен-Алі 664
Ескі-Копил (Старий Копил) 671, 672
Ескі-Крим (Солхат) 611, 625
Естляндія 597
Еттінген-Валерштейн В. 440

Євген Савойський 439
Євразійський степ 611
Європа (Європейський континент) 25, 31, 68, 78, 144, 149, 166, 171, 183, 194—196, 198, 199, 204, 207, 214, 219, 220, 226—228, 238, 255, 260, 261, 300, 344, 364, 440, 442, 458, 627, 649, 689
Єдисанська орда 674—676, 683
Єйськ 691, 765
Єйська коса 748
Єланець (Енгулю), р. 657, 684
Єлизавета Петрівна 276, 309, 370, 492, 580, 581, 584, 736
Єлизаветградська провінція 681, 686
Єловицький З. 20
Єловицький О. 46
Єловицький Ф. 46
Єнікале 639, 685, 687, 696
Єнікальська протока (Босфор Таврійський) 685
Єні-Копил (Новий Копил) 671, 672
Єрусалим 37, 42—45, 395, 403
Єсеней 638
Єсимонтовські 313
Єсиней 646, 647
Єфименко О. 424
Єфремівка 540
Єфремов С. 672
Єфремов, отаман 742
Єя, р. 656, 657, 684, 766

Жаба Б. 118
Жабокрицький, єпископ 451
Жаботин 433—435
Жванець 651, 652
Жданович П. 341
Жевуський В. 496, 520
Жевуський М.Ю. 520, 523, 524, 529
Жевуські 481, 520—523
Жеребець, р. 540
Жидачівська округа 523
Жидачівський повіт 513
Жировський Я. 438
Житал-мурза 661
Житомир 73, 123, 474, 491
Житомирське староство 486
Житомирський повіт 191, 474, 475
Жиян 564, 565
Жмайло М. 110, 126, 144, 157
Жовква 390, 527, 531, 532
Жовнин 435
Жовті Води 183, 217, 393, 450, 651
Жолкевський С. 111, 121—123, 125, 143, 207
Жолкевські (Потоцькі) 480
Жоравський Т. 20, 21
Жуки 327
Жуков Г. 604
Жуков Д. 603
Жуков І. 603
Жуков М. 603
Жуков Т. 603
Журавлів 520
Журавно 427, 432, 438, 525
Жураківські (Жураковські) 313, 314
Журба А. 505
Жученко Ф. 553

Забіли 313
Забужжя 765
Завалько Г. 262
Задніпров'я 53, 91, 276, 437, 757
Задністров'я 754
Задунайська Січ 132, 757, 763, 765
Зайцов Г. 602
Закарпаття 422, 512, 516, 517—520, 528, 531, 533, 537
Залізняк М. 425, 504, 506, 507
Замойський Кут. 584
Замойський Т. 21, 36, 125

Замойський Я. 111, 120, 154
Заньки 305
Заньківська сотня 277
Западинець 15
Запорожжя (Вольності Війська Запорозького) 122, 130, 139, 162, 163, 227, 244, 248, 267, 276, 344, 357, 358, 366, 380, 425, 429, 465, 471, 540, 600, 676, 681, 686, 718—720, 722—725, 727—731, 733, 736—741, 745—748
Запорозька Січ 27, 28, 83, 95, 109, 111, 114, 117—120, 122—124, 130, 132—139, 146, 154, 160, 163—168, 186, 206, 216, 241, 247, 257, 280, 284, 286, 287, 300, 310, 331, 343, 344, 366, 448, 456, 486, 487, 509, 540, 543, 548, 600, 645, 648, 650, 655, 685, 686, 696, 702, 707—709, 713, 717—719, 721—731, 733, 738, 747—749, 758, 763
Заславський В. 22
Заславський О. 19, 22
Заславський Я. 22
Засожжя 441, 490
Заушани 108
Захаржевські 563
Захарій (Харко) 503
Захвостий Ф. 115
Захід 199, 533, 611
Західна Європа 201, 204, 205, 231
Західна Римська імперія 384
Західна Сіверщина 30
Західна Україна 509, 526
Західне Поділля 204, 703
Західне Прикарпаття 520
Західний Буг 518
Збараж 390
Збаразький Є. 127, 158
Збаразький М. 20
Збаразький Ю. 208
Зборів 273
Зборовський І. 128
Звенигородське староство 483
Згуринський хутір 316
Земборський І. 595
Землянськ 539, 540, 551
Зерулі 564
Зизаній Л. 60
Зіньків 276, 447
Зіньківська сотня 276
Зіньківський полк 275, 276
Злодіївка 564, 598
Злотницький Т. 124
Зміїв 546, 552, 591
Зміївський полк 548
Значко-Яворський М. 495, 496
Золота коса 747
Золота Орда 609—612, 615, 617, 629
Золотаренки 316
Золотаренко В. 275
Золотаренко І. 304
Золотоноша 435
Золотоношський повіт 760
Золочів 526
Золочівський р-н
Зубрицький Н. 530
Зюзін М. 360
Зюзін О. 547

Йнликоглу Сулейман 760
Йоаким 359—364
Йосиф II 697

Ібрагім 658
Ібрагім Бей 710
Ібрагім-паша 428
Івак 621
Іван IV Грозний 161, 163, 543, 634, 637
Іван III 104
Іван, священник 452
Іваненко (Петрик) П. 264, 652, 705, 706, 726, 727, 730
Іванівський курінь 132
Іванків 449, 455
Іванович Л. 84
Івот, р. 324
Ігельстрем І. 690, 693
Ігнатович (Многогрішний) Д. 188, 282, 286—290, 312, 335, 357, 411, 490
Ізмаїл 138, 165, 663, 750, 760, 764, 765
Ізмаїльська реая 750
Ізраель Дж. 175
Ізраїль 402
Ізраїльсько-Іудейське царство 64
Ізюм 540, 542, 546, 548, 549, 553
Ізюмська лінія 553
Ізюмська провінція 603
Ізюмський полк 540, 541, 548, 558—560, 564, 566—569, 576, 583, 584, 587, 590, 594, 596, 598

Ізюмський р-н 537, 543
Ізюмський шлях 542
Іларіон 44
Ілів 524
Іловля 741
Інает-Гірей 647, 648
Іналджик Г. 427, 612
Інгул 657
Інгулець 276, 684
Інкерман (Каламіта) 619
Інокентій IV 381
Інокентій XI 438
Іоанівська фортеця (с. Покровське, Жовтневе) 540
Іпатій Потій 141, 142
Іполитович П. 40
Іпуть 216, 324
Іран (Персія) 29, 164
Ірклієв 111
Ірклііївський полк 275
Ірпінь, р. 456
Іса Коджа (Сіхоза) 642
Ісаєвич Я. 182
Ісайки 112
Ісакча 764, 765,
Іскра 560
Іскра З. 448, 452, 454, 455,
Іскрицький В. 460
Іслам-Гірей 377, 651
Іслам-Гірей 634, 635, 640, 669
Іслам-Гірей III 609, 627, 633, 650—652
Іслам-Кермен 720
Ісмаїл 637
Іспанія 29, 260, 309, 440
Італія 62, 171
Ічнянська сотня 313
Ічнянський полк 275
Іштерек 644

Кабарда 623, 663
Кавказ 161, 611, 636, 645, 665, 670, 673, 681, 695, 768
Кавказькі гори 628
Кагарлик 127
Кагор 528
Казанська губернія 660, 667
Казань 597, 611, 637, 638
Казаровицька волость 455
Казахський ханат 617, 621, 637, 638
Казимир 619
Казимир Великий 400
Кайндль Р.Ф. 515
Калаглія 764
Калакичкари 662
Каланчак 662, 663
Калач 538, 540
Каленик Ф. 151
Каленик Андрієвич 82
Калитва, м. 598
Калитва, р. 544
Калмикія 660, 661
Калмицьке ханство 661, 672
Калнишевський П. 713, 745
Калюс 454, 456
Кальміус, р. 216, 638, 639, 643, 649, 677, 743, 747, 748
Кальміуська паланка 677, 686, 740, 745, 746
Кальміуський шлях 542
Кальник 426, 433
Кальнофойський А. 46
Кам'яне 548
Кам'янецька паланка 434
Кам'янецький еялет 427, 428
Кам'янець-Подільський 87, 109, 201, 216, 242, 382, 390, 429, 438, 446, 447, 478, 491, 523, 526, 643, 703
Кам'яний Затон 655, 727, 728
Кам'янка 305, 657, 668, 676, 684
Кам'янозатонська фортеця 657
Каманін І. 134
Камараші 564
Кам'янецький Л. 129
Кандзелевич Й. 532
Кандиба А. 466
Кандиби 316
Канжальське плато 628, 657
Канів 93, 103, 105, 106, 109, 111, 117, 128, 129, 143, 167, 273, 297, 433, 462, 479, 491, 505
Канівське староство 483, 486
Канівський курінь 132
Канівський полк 128, 274, 277, 304, 434, 454, 455, 466
Кантаржей Л. 507
Кантемир Д. 561—563, 565, 662
Кантемир К. 566, 587, 588, 590
Кантемирівка 538
Кантемір-мурза 668, 643—648, 650, 651

Кануні С. 104, 161
Капінос Д. 766, 767
Капітанівка 434
Каплан-Гірей 657, 659, 664—666, 670
Капніст В. 566, 573, 587—589
Капніст Василь 267, 276
Капністи 313, 566
Капустін І. 569
Карагач 764
Караїмович І. 131, 167
Кара-Мамбет 664, 665
Кара-Мустафа-паша Межифонлю 430, 433, 434
Карасубазар 624, 625, 687, 688, 697
Карасьов Д. 174
Карач-бей 237
Карл Гонзага І де Невер 29
Карл X 236, 416
Карл XII 266, 291, 316, 340, 366, 457, 458, 464—467, 469, 470
Карпати 67, 89, 90, 519
Карпатський хребет 513
Карпов 539
Карчевський Т. 426, 494
Касим 625
Касимів 611
Касимівський ханат 621
Каспійське море 378
Катаржі, бригадир 756
Катерина І 368
Катерина II 274, 316, 371—373, 495, 497, 505, 506, 509, 588, 592, 599, 602, 680, 683—686, 688—694, 697, 737, 738, 763
Катеринінська провінція 686
Катеринодар 767
Катеринославська губернія 765
Катеринославський повіт 686
Катирлез 758, 759, 761
Катирлезька Січ 759, 761, 762
Кауш Й. Й. 502
Каушани 675, 676, 716, 752
Каушанська реая 750
Кафа (Феодосія) 138, 697, 611, 618, 619—621, 624, 625, 636, 639, 645—647, 687, 697
Каховський В. 696
Кахраман Мустафа 428
Качкафи 663
Квасневський 506
Квітка Г. 564, 568, 575, 586
Квітка І. 576, 587, 604
Квітки 564, 604
Кельменецький р-н 516
Керей 617
Керч 624, 639, 685, 687
Керченська протока 661, 685, 766
Керченський п-ів 685
Кигич 564
Кизикермен 553, 652, 653, 657, 663, 684, 719, 720, 725, 729
Київ 22, 25, 35—47, 51, 52, 56, 60, 72, 80—84, 87, 93, 105, 123, 125, 141—143, 145—148, 151, 152, 159, 210, 218, 225, 246, 297, 359—361, 370, 390, 393, 395, 429, 436—438, 456, 470, 472, 473, 561, 575, 621, 681, 711
Київська губернія 559, 564, 735
Київська область 89
Київська Русь (Київська держава, княжа Русь, Русь) 26, 33—35, 42—46, 48, 50, 51, 61, 67, 73, 87—89, 95, 99, 153, 160, 201, 210, 211, 215, 259
Київське воєводство 73, 74, 85, 88—91, 93, 98, 107, 108, 112, 125—127, 144, 148, 204, 206, 208—210, 235, 237, 240, 273, 310, 334, 384, 407, 442, 443, 474, 475, 477, 478, 482, 484, 491, 492, 497, 503, 505, 506, 509—512, 652, 705, 727
Київське князівство 197, 206
Київське намісництво 373
Київський повіт 184, 474, 479
Київський полк 274, 277, 296, 301, 313, 326, 328, 329, 454—456
Київський рукав 749
Київщина 29, 30, 90, 91, 105, 106, 108, 110, 112, 203, 205, 210, 265, 274, 304, 426, 428, 429, 434, 440, 441, 445, 452, 454—456, 480, 482, 483, 487, 493, 499, 502, 506, 511
Кил-Буруні 639
Кипчак 624, 635
Кипчаки 630
Кирк-Ора 634
Киселівська сотня 305
Кисіль А. 72, 73, 78, 79, 84, 97, 139, 148, 167, 394, 405
Китай 309, 610, 616
Китайгород 727
Китайгородська сотня 277
Кишевич Ф. 118

Кишенський В. 744
Кишеньки 329
Кият 624, 635
Ківшовата 304
Кікін В. 333
Кілійська реая 750, 751
Кілійський округ
Кілія 165, 429, 621, 624, 750, 753, 754, 761, 764
Кінбурн 685, 687, 767
Кінбурська фортеця 764
Кінська, р. 664
Кінські Води 676, 684
Кітович А. 494, 510
Кіцеш В. 342
Кішка С. 120, 121
Кларк Д. 172
Климент VIII 109, 164
Кліш Я. 151
Клочків 305
Княгиничі 521
Кобеляки 111, 329, 330
Кобеляцька сотня 277, 329
Кобеляцький 595
Ковалевський В. 564
Ковалевський І. 586
Коваленко 433
Ковалівка 276
Ковалівська сотня 276
Коваль Г. 761
Кодак 648, 663, 722, 760
Кодацька паланка 747
Кодима 92, 456, 654, 646, 667, 668, 702, 707, 708, 711—714, 758
Кодимський тракт 712
Козари, р. 378
Козелець 303
Козлов (Євпаторія) 697
Коллінз Р. 173
Колодзейчик Д. 429
Колодяжне 565
Коломак, пос. 540 564
Коломак, р. 276, 538
Коломийський повіт 513
Коломієць А. 760
Колонтаєва гать 538
Колонтаївський полк 548
Колчівці 305
Кольєр Я. 440
Комарнівська округа 523
Комиш А. 120
Комулович А. 109
Кондратович Ф. 760, 761
Кондратьєв А. 560, 586, 588, 601
Кондратьєв Г. 586
Кондратьєв Д. 586
Кондратьєв І. 586
Кондратьєв М. 754
Кондратьєви 550
Коневицький П. 587, 588, 592, 596, 599
Конецпольський С. 128, 130, 148, 167, 545
Кониський Г. 495, 496
Конка 216, 663, 668
Конопчинський В. 465, 504
Конотоп 218, 652
Конотопська сотня 545
Константинополь 43—45, 138, 162, 360, 363, 498, 619, 640, 754—757
Конша Б. 82
Копил 660—671
Копинський І. 40, 82, 152,
Копистенський З. 42, 44, 83, 153
Копистенський М. 35, 36
Копичинський А. 83
Кордовський К. 765, 766
Корецький 573
Корженевський Ф. 147
Коровка-Вольський Г. 314
Коронна Русь 17
Коропська сотня 278
Коропський повіт 278
Коростишів 112, 455
Коротояк 539
Короча 538, 543, 551, 539
Корсак М. 148
Корсунець, полковник 447
Корсунське староство 483
Корсунський курінь 132, 765
Корсунський полк 128, 274, 275, 277, 446, 466, 467
Корсунь 93, 111, 160, 183, 218, 273, 393, 433, 458, 479, 499, 503
Косагов Г. 719
Косенков М. 602
Косинський К. 109, 138, 154, 155, 204
Косів Сильвестр, митрополит 46, 224, 249, 359, 360, 395
Косовський Ю. 452

Костенко І. 754
Костомаров М. 134, 185, 261, 414, 424
Костянець 112
Костянтин Великий 43
Костянтинов, перекладач 711
Котельва 276, 538, 558
Котельня 112, 454
Коти 305
Кохановський С. 314
Коховський В. 237
Кочубей Василь 327, 357, 560
Кочубей Мотря 415
Кочубинський А. 702
Кошиць І. 141
Кошка Жоравицький М. 21
Кошка Жоравицький Я. 20, 21
Крайників 528
Краків 62, 89, 97, 115, 141, 299, 393, 438, 527
Краківське воєводство 512
Краматорськ 540
Краматорський р-н 538
Кранах Лукас, старш. 62
Крапоткіни 582
Красилів 15
Красінський А. 496
Красіньський Я.А. 88, 89
Красна Лука 560
Красна, р. 540
Красний Веліж 425
Красно 526
Красноармійськаий р-н 538
Красноградський р-н 540
Краснокутський Ф. 583, 587, 596, 597, 599
Краснополь 15
Красностав 526
Красноставський повіт 513
Краснощоков Ф. 746
Кременець 410, 491, 527, 531
Кременецька волость 104
Кременецький повіт 15
Кременчуцька сотня 326
Кременчуцький повіт 686
Кременчуцький полк 275
Кремінна 540
Крехів 530
Креховецький Ф. 285
Крива коса 745, 747
Криве озеро, пос. 712—714
Кривобоцький К. 150
Кривоніс М. 191, 215, 268, 293
Кривошлик І. 552
Крикун М. 424
Крилів 276, 434, 462
Крилівська сотня 276
Крилов 111
Криловська слобода 753
Крим 115, 165, 166, 228, 230, 234, 241, 250, 261, 545, 553, 627, 629—631, 634—647, 649, 653, 655—662, 664—668, 671—673, 677—680, 683—689, 691—697, 705, 712, 715, 716, 718—728, 730, 747, 752, 766
Крим-Гірей 673—678
Кримський півострів 624, 641, 665, 674, 678, 679, 681, 682, 688, 697
Кримський ханат (Кримське ханство)104, 108, 118, 124, 138, 163, 185, 215, 216, 231, 232, 240, 364, 378, 379, 408, 448, 450, 460, 465, 469, 510, 542, 554, 609—611, 615, 618—627, 629—634, 636, 637, 639—643, 645, 647—655, 657—659, 661, 664, 665, 667—671, 674, 677, 678, 680, 682—684, 687, 692, 693, 697, 701, 703, 704, 706, 707, 709, 712, 715, 716, 719, 723, 724, 738, 740, 751, 753, 754, 757
Крип'якевич І. 107, 112, 238, 302, 332, 424, 434
Кристинопіль 532
Крит, о. 168
Кричев 92
Кричевський повіт 216
Кришин 112
Кришталь 445
Криштофович Л. 147
Кроковський Й. 365
Кролевецька сотня 278, 317
Кролль П. 238
Кромер М. 66, 68, 89
Кроми 543
Кропивня 111
Кропивня, р. 305
Кропивнянський полк 275
Круа де ла 430
Круапро де ла 430
Крупницький Б. 424, 464
Крупськ 520—522
Крутневич Г. 120
Крушельницький С. 425, 507
Кубанська орда 663

Кубань 132, 623, 631, 633, 655, 656, 658—663, 669—673, 676, 681, 691, 716, 759, 764—768
Кузничі, слобідка 316
Кузь М. 747
Кузьміни 15
Кулага З. 118
Кулага І. 151, 167
Кулик, полковник 447
Куликовський (Карайман) П. 563, 564
Куликовський (Прокопович) К. 566
Куликовський М. 586, 594, 599
Куликовські 564
Куліш П. 202
Кульгавий П. 162, 163
Кульчиці 157
Кунащак П. 390
Кунграт 624, 635
Куницький С. 444, 448, 454, 704
Кунцевич Й. 55
Куп'янка 546
Куп'янськ 546
Куп'янський р-н 537
Курилівці 110
Курськ 540, 561
Курська обл. 538
Курцевич Є. 40, 53, 81, 145
Курцевич-Булига Ян (Іван) 15
Кутрове 529
Куцев Л. 351
Кучкович І. 121
Кучманський шлях 654
Куява 17
Куяльник, пос. 715
Куяльник, р. 675
Куяльницький лиман 676
Кючук 649
Кьопрюлю Г. 440
Кьопрюлю Ф.-А. 430, 431

Ліфляндія 559
Лаба 669
Лабунь, р. 426, 455
Лабурер 479
Лаврів 526
Ладиженський Ф. 254
Ладижин 429, 433, 681
Ладмірал П. 149, 167
Ладозький канал 568
Лазаревський О. 134
Лазаренко А. 146
Лакуста К. 117, 118
Лапшин, пос. 520
Ласка К. 443
Латтімор О. 615
Лачинов П. 568
Лащ С. 344
Лебедєв А. 413
Лебедин (Возний городок) 546, 551
Лебединцев О. 708
Лев Данилович 532
Левенци 313
Левківка
Лежайський повіт 513
Леонтьєв М. 664, 665
Леопольд І 437, 438
Лепанто 638
Лесевицький І. 583, 588
Лесевицький К. 585
Лесевицький О. 578, 579
Леслі Ю. 667
Лесницький Г. 303, 304
Летичівський повіт 184
Леті, о. 749
Лехія 65
Лещинський К. 450
Лещинський Р. 461
Лещинський С. 366, 502
Лизогуб Ю. 312
Лизогуб Я. 294, 300, 312, 316, 720
Лизогуби 313, 316
Лико С. 19
Липа Ю. 688
Липинський В. 202
Липове 545
Лисаневич І. 587, 595
Лисенко І. 312
Лисянка 105, 466
Литва 17, 143, 161, 195—197, 210, 237, 246, 544, 609, 618, 620, 621
Литвак Б. 523
Литвинівка 455
Лиханський А. 117
Лихачів 277
Лихопол Г. 128
Лищицька волость 279
Ліва 539
Лівни 551

Лівобережжя 93, 108, 159, 167, 188, 225, 228, 249, 254, 265, 273, 275, 276, 306, 308, 310, 357—362, 388, 397, 410, 424, 435, 460, 467, 472, 486, 501, 547, 550, 552, 561, 565, 573, 584, 681, 720, 725—728, 743
Лівобережна Україна (Гетьманщина) 159, 188, 216, 240, 253, 265, 274, 309, 310, 373, 397 426, 435, 437, 439, 444, 446, 451, 452, 462, 487, 490, 552, 554, 557, 561, 566, 572, 577, 582, 593, 602, 605, 680, 682, 691, 706, 718—720, 725, 736, 743
Лівобережне князівство 207
Лівобережне Придністров'я 704
Лівобережний Гетьманат 187, 189, 217, 224, 242, 249, 259, 264, 268, 269, 310, 356, 357, 362, 389, 427, 441, 461, 502, 548, 582, 652, 655
Лівонія 167
Лінцевський Г. 495
Лісовичі 304
Лісовський Ф. 341
Ліфляндія 559, 588, 597
Лобанов-Ростовський Я. 768
Лобода Г. 139, 155, 165
Лозівський р-н 540
Лозницький (Стецик) С. 705
Лозовицький А. 118
Лозчина Г. 112
Локк Дж. 214
Ломиковський І. 266, 357, 465
Ломоносов М. 413
Лончинський 444
Лопань 566
Лопатин 529
Лохвиця 49
Лохвицька сотня 277, 305, 313
Лубенський полк 275, 276, 301, 305, 313, 321, 324, 432, 723
Лубни 91, 92, 210, 359, 542, 732
Луганська обл. 537
Луганя, станиця 747
Лугань, р. 216, 562
Лук'янов В. 585
Лука 305
Лукашівка 305
Луковиці 529
Лукомльська сотня 305
Лупул В. 647
Луцьк 17, 19—22, 39, 141, 201, 365, 391, 407, 478, 526, 532
Луцький повіт 191, 475
Любар 455, 491, 526
Любеч 92, 273, 385
Любешів 526
Люблін 21, 97, 194, 196, 201, 299, 393
Люблінська обл. 89
Люблінське воєводство 512, 513
Любомирський А.Б.К. 526
Любомирський Є. 454
Любомирський М. 467
Любомирський С. 476, 525
Любомирський Ф.Ф. 525
Любомирські 480, 530
Людовик XIV 770
Люксембург 168
Лютер М. 62
Лялін 583
Лянцкоронський П. 104
Ляпіна коса 745
Лясота А. 147
Лясота Е. 137, 164, 165
Львів 22, 23, 25, 39, 72, 87, 98, 117, 148, 163, 201, 382, 390, 405, 409, 447, 451, 463, 491, 513, 518, 522, 523, 526, 527, 529—532, 643
Львівська земля 513
Львівська обл. 89
Львівський повіт 513

М'якотін В. 325, 510
М'ясковський В. 394, 414
Маврокордато О. 440
Магун А. 173, 262
Мазепа І. 188, 215, 250, 257, 265, 274, 276, 282, 285, 288, 291, 293, 307, 315, 316, 318, 320, 328, 335, 336, 340, 341, 357—359, 365—367, 388, 409, 411, 415, 422, 441, 444, 448, 451, 453, 456—466, 472, 560, 655, 665, 705, 719, 720, 722—730, 753
Мазовія 17, 512
Мазуркевич Б. 532
Макаренко 449
Макарій, патріарх 361
Макарович І. 120
Македонський Александр (Александр Великий) 65—67

Макишин 305
Макіавеллі Н. 214
Максим 303
Максимівка 305
Максимович І. 465, 471
Макуха, полковник 447
Мала Кабарда 662, 673
Мала Ногайська Орда 639, 647, 649
Мала Орда 623
Мала Росія 216, 269, 384, 576, 578
Мала Татарія 679
Мала Хортиця, о. 135—137
Малаховський С. 440
Малашевич І. 664, 732
Малий Інгулець 657
Малий Ногай 661, 669
Маліа М. 181, 214
Малішевський К. 435
Малопольща 88, 512
Малоросійська губернія, 652, 737
Мамай 610, 618, 626
Мамбет-ага 672
Мангит 635
Мангити 642, 646, 650
Мангуп 618
Манич, р. 669
Манн М. 770
Мансур 634
Мансури 643, 650
Мансур-ули 634
Мануйлович І. 314
Мануйловичі 316
Мараморощина 516
Марієнпольський повіт 686
Марія 755
Маркіна В. 424, 480, 486
Маркович А. 294, 314
Марковичі 316, 405
Мартинов Г. 746
Маслак В. 179
Маслаківка 305
Маслів Став 131
Мастренко В. 760
Матвєєв М. 756
Матвійович М. 553
Матюшкіни 582
Мау В. 173
Махлер Р. 478
Мацоки 566
Мацьків Т. 266
Мачіне 764
Мачох 329
Маяцька сотня 277
Маяцький Т. 706
Мглин 297
Мглинська сотня 278, 313, 326
Мегмед IV Авджі 242, 427—431, 436, 437
Мегмед III 166
Мегмед Фатіг 620
Мегмед-ага 675
Мегмед-Гірей I 624—626, 628, 630, 638, 642, 645, 646, 658
Мегмед-Гірей III 645, 647
Мегмед-Гірей IV 652
Мегмед-Гірей-султан 668
Медведиця, р. 741
Медведівка 434
Меджибіж 433, 476
Меджибізький санджак 428
Медина 640
Медичі К. 509
Медянников І. 605
Меєр М. 584
Межиріч, слоб. 598
Межиріччя 526, 585
Межуєв Б. 175
Мекка 637, 640
Меланхтон Ф. 62
Мелетинський І. 605
Мелешко Ю. 72
Менглі-Гірей 103, 104, 166, 620, 621, 623—625, 629, 634
Менглі-Гірей II 659, 662, 663, 668
Меншиков О. 307, 308, 466
Меотійське оз. 378, 379
Мереску І. 562
Мерескули 564
Меретин Б. 529, 530
Мерефа 552
Мерла 538, 546
Мерліні Д. 530
Мертві Води 657, 684
Меховіта М. 107
Меховський М. 622
Мечники (Спатару) 564
Мечникови 566
Мещерський Т. 49
Микитинська Січ 135, 139

Миколаїв, м. під Львовом 518, 521
Миколаївська обл. 713
Микошинський Б. 118, 165
Милорадович Г. 341—343
Милорадович М. 341, 347, 584, 587, 590, 599
Милорадовичі 313, 566
Миргород 210, 273, 295, 542, 544
Миргородський полк 276, 277, 295, 301, 310, 311, 313, 314, 326, 432, 547, 681, 723
Мирович Ф. 267, 463, 465
Мирон 443
Михайлівка 112, 540
Михайлівська фортеця 540
Михайло 449
Михайло, священник 566
Михайлов Б. 462
Мицик 424
Мишко А. 20
Мишко М. 20
Мігія 657
Мілютин Л. 753
Мініх Б.-К. фон 579, 666, 708, 732, 734, 735
Мінськ 39
Міський окол 516
Мітла Я. 144
Міус, р. 216, 638, 643, 684, 745—749
Міуський округ 740, 746
Мліїв 507
Мнішек Ю. 496
Могач 516
Могила А. 444—448, 450, 453, 454, 705, 723
Могила І. 120
Могила П. 44—46, 151, 152, 214
Могилів 39, 95
Могилів-Подільський (Могилів) 382, 444, 456, 484
Могилівська паланка 434
Могилівський повіт 216
Мозер М. 406
Мозирський повіт 183
Мойсіївка 305
Мокрий Кагарлик, р. 81
Мокрий Ягорлик 655
Мокринки 15
Мокрієвич К. 303
Молдавія (Молдавське князівство) 88, 116, 117, 120, 162, 163, 165, 168, 216, 235, 358, 444, 445, 448—450, 460, 464, 468, 473, 486, 487, 514, 515, 562, 563, 564, 610—612, 616, 618, 621, 622, 634, 636, 642, 644, 647, 655, 662, 668, 675, 681, 682, 702, 704, 707, 709, 710, 715, 716, 721, 750, 753, 755, 758, 762
Молочна 645, 673
Молочні Води 664, 752
Монтеск'є Ш. 214
Моравія 67
Москаленків І. 602
Москаль М. 502
Москва 36, 50, 80, 124, 142, 146, 224, 230, 232—236, 242, 248, 250, 251, 255, 287, 290, 291, 307, 333—335, 337, 340, 359—365, 396, 398, 436—438, 441, 462, 464, 469, 470, 472, 473, 497, 542, 546, 548, 556, 562, 563, 565, 621, 623, 637, 652, 655, 656, 658, 659, 704, 705, 716—719, 721—726, 728—730, 743
Московська держава (Московія, Московське князівство, Московське царство, Московська імперія) 15, 30, 34—36, 48—54, 68, 76, 87—91, 93, 94, 104, 108, 109, 116—118, 122, 124, 129, 139, 143, 146, 148, 161—168, 185, 197, 216, 232—236, 238—241, 261, 267, 276, 287, 309, 315, 345, 356, 358, 360, 364, 386, 412, 413, 418, 424, 425, 427, 436, 437, 439, 440, 453, 456—458, 462, 463, 466, 468, 470, 473, 477, 486, 488, 490, 497, 500, 510, 515, 542—544, 546, 547, 557, 621, 622, 625, 633, 634, 637—639, 641, 650, 651, 653, 655—657, 703
Мотоволов 15
Моцарт С. 326
Моцоки 564
Мошни 433
Мринська сотня 277
Мстиславль 91, 92
Мубеурек-Кермен 720
Мужиловський А. 149
Мукачево 516, 517
Мукачівська домінія 517
Мукачівсько-Чинадіївська домінія
Муравський шлях 538, 541, 727
Мурад IV 645, 647
Мурад III 162, 164
Мурад-Гірей 628
Мурафа 216, 565
Мурашка, р. 216
Муса-бій 621, 625, 626

Мусака 103
Мустафа II 439, 655
Мустріт-Кермен 720
Мушатини 514
Мюнц Й.Г. 499

Наварія 529
Наддніпрянщина 12, 208
Надінський П. 688
Надітичі 524
Надсяння 183
Назаренко П. 341
Назаренков О. 605
Назаров Ю. 175
Наливайко С. 92, 93, 107, 139, 141, 155, 156, 165, 204, 207, 214, 260
Нарва 462, 463, 559
Наріжжя, слобода 305
Наталківський повіт 686
Наумов Ф. 336, 354, 369
Нева, р. 370
Невель 425
Негребецький 585
Негребецький Г. 433
Недригайлів 541, 548
Недригайлівка 538
Неживий С. 505, 765
Некрасов Г. 759
Некрасов І. 670
Некулче Й. 562
Немирич Ю. 215, 233, 236
Немирів 426, 431, 433, 454, 458, 705
Немирівський повіт 753
Немія, р. 216
Неофіт, митрополит 37, 142
Непишний П. 586, 599
Неплюєв І. 754
Неплюєв Л. 362, 461
Нерчинськ 599
Несвіж 201, 317
Неук К. 128
Нехворощанська сотня 329
Нечай Д. 268
Нижегольськ 539, 546
Нижнє Поволжя 639
Нижнє Подніпров'я 28, 631, 751
Нижній Дунай 707
Нижня Волга 623, 656
Нижньогородський повіт 753
Низ Дніпра 650
Никифоров 755
Никон, патріарх 361, 398
Нідерланди (Голландія) 204, 205, 247, 260, 309, 439, 440, 472
Ніжин 152, 167, 225, 252, 278, 297, 305, 343, 754
Ніжинська сотня 305
Ніжинський полк 274—278, 301, 304, 305, 315—317, 320, 324, 328, 340, 432
Ніколозі Д.Б. 440
Німеччина 205, 231, 588
Ніш 668
Нова Дніпровська лінія 686
Нова Сербія 274, 276, 590
Нова Січ 244, 733, 737, 739
Новгород-Сіверська сотня 278
Новгород-Сіверське намісництво 373
Новгород-Сіверський 152, 297, 359
Новгород-Сіверський повіт 278
Новельський І. 118
Новий Костянтинів 23
Новий Оскол 539
Нові Санжари 329
Новобогородицька фортеця 722
Нововолазький р-н 540
Новогрудок 35
Новомлинська сотня 278
Новоросійська губернія 681, 686, 739, 755
Новоросія 688
Новоселицький р-н 516
Новосергіївськ 560
Новосергіївська фортеця 724
Новосергіївський полк 711
Новосильцев І. 623
Новослобідський полк 681
Новохоперська фортеця 744
Ногайська орда 621, 623, 625, 626, 637, 639
Норматський Ф. 136
Нос, ватажок 505
Носівка 435
Нур-Девлет 620

Обалковський Б. 90, 125
Обидовський І. 315
Овечі Води, р. 638
Овруцьке староство 486
Овруцький повіт 455, 474, 475, 511
Овруч 491, 526

Огінський І. 200
Оглоблин О. 228, 247, 266, 424, 459, 704, 719
Огульки 598
Огульці 603
Одеса 697, 759—761, 766
Одеська обл. 649
Одинець П. 120, 142
Одоакр 384
Одонацер 384
Одра, р. 380
Озі, еялет 706
Ока 634
Окіншевич Л. 567
Окольський Ш. 159
Окулов О. 760
Олександр Казимирович 103—105
Олександр, єпископ 361
Олександрівка 305, 531
Олександрійський повіт 686
Олексій Михайлович 234, 284, 315, 332, 333, 335, 345, 360, 361, 373, 382, 395, 396
Олексіївська протока 540
Олешки 696
Олешківська Січ 663, 757
Олика 526, 528
Олишівська сотня 313
Олійник О. 745, 746
Олсуф'єв А. 597, 598
Ольгопільський повіт 456
Ольховський 582
Ольшанськ 539
Ольшанський І. 605
Омельченко М. 454
Омельяницький І. 755
Опалінський Е. 17
Опішня 276
Опішнянська сотня 276
Орел (Первомайськ) 712—714
Орель (Оріль), р. 473, 658, 663, 681, 722
Орельська паланка 686
Орендаренко Т. 129, 167
Оришовський Я. 117, 119, 163, 165
Орі (Перекоп) 639
Оріховський С. 61—64, 66—70, 214
Оріховці 62
Ор-Капи 624
Орлик П. 188, 215, 250, 267, 284, 386, 399, 411, 422, 464—473, 652, 658
Орловська (Дев'ята) фортеця (с. Дячківка) 540
Орлянська сотня 277
Орновський Я. 411
Орчик, пос. 540
Орчик, р. 539, 541, 722
Осиновий перелаз 546
Осипов М. 565
Осипов Ф. 560
Оскіл, р. 542, 543, 546
Оскол, с. 539, 543
Осман II 80, 126, 644
Османи 440, 621, 624, 625, 629, 631, 634, 636—638, 640, 642—653, 654, 657, 658, 663
Османська імперія (Висока (Оттоманська) Порта) 25, 29, 30, 81, 87, 90, 93, 130, 138, 139, 143, 145, 162—166, 168, 215, 216, 231, 232, 234, 242, 267, 274, 276, 309, 341, 356, 362, 364, 386, 408, 416, 425—430, 432, 434, 436—440, 442, 444—446, 448, 450, 454, 457, 459, 460, 465—468, 470—474, 490, 496, 500, 510, 514, 516, 554, 579, 623, 626, 628, 629, 637, 639—646, 648, 653—660, 662—664, 667, 676—678, 680, 681, 683—687, 689, 690, 692, 694, 697, 703, 704, 706, 707, 709, 710, 712, 714—717, 719, 721, 724, 738, 749, 750—753, 757—759, 762, 763, 765
Осовський Я. 120
Оссолінський Є. 256
Оссолінські 481
Остап'євська сотня 314
Остафій 19
Остер 49, 92, 297
Остерський повіт 49
Островерхівка 604
Островецький Г. 141
Острог 39, 407, 431, 526, 527, 533
Острогозьк 538, 539, 541, 545, 546, 555, 559, 593, 594
Острогозька провінція 539
Острогозький полк 540, 541, 548, 549, 551, 554, 555, 558, 559, 567, 577, 584, 587, 594, 595, 599, 602
Острозька А.-А. 22
Острозький Василь Войтех 19
Острозький Й. 587, 602
Острозький К. 15, 21, 109, 114, 116, 118, 162, 165

Острозький Ян 15
Острозький Януш 19, 109, 122, 123
Острозький-Лохвицький І. 587, 594, 595
Осторог М. 151
Острянин (Остряниця) Я. 159, 544, 545
Охматів 112, 545
Охтирка (Вольне) 539, 542, 544, 546, 547
Охтирський полк 541, 548—550, 553, 558, 559, 565, 582, 585, 594, 599, 600
Охтирський р-н 537
Очаків (Озю) 92, 105, 117, 138, 164, 386, 639, 644, 667, 682, 685, 707, 713, 714, 720, 758, 764, 767
Очаківська земля (Очаківщина) 702, 707—709, 711, 714, 715, 749, 757
Очаківська обл. 708, 757
Очаківська округа 749
Очаківський санджак 706, 709
Очаківський степ (Єдисан) 646, 676, 677

Павлинський Д. 602
Павлівський повіт 686
Павло V 166
Павлюк 160
Паволоцький полк 275, 434, 454, 455
Паволоч 112, 426, 433, 435, 503
Падалка Л. 135, 136
Паджет В. 440
Падуя 62
Пазванд-оглу Осман 760—761
Паїсій 255, 361, 393
Палієва держава 486
Палієве Озеро 713, 714
Палій Семен 188, 264, 266, 445, 449—452, 454—458, 460—463, 480, 486, 487, 501, 705, 725, 729, 753
Панін М. 597, 598
Панін П. 682, 683
Паннонія 65
Пантелеймонов Ф. 605
Папроцький Б. 138
Парето В. 174
Париж 492
Паркани 532
Парфеній IV Могилал 430
Пассек Б. 582, 583
Патріці Ф. 64
Пауль Ю. 614, 615
Пашкевич Ф. 147
Пашківка 305
Пашков І. 343
Пашковський Л. 127
Пеглеван Ібрагім (Баба-паша) 710, 761
Пейссонель К.-Ш. 629, 668, 674, 675, 677
Пекарське 112
Пеленський Я. 504
Пензенська губернія 694
Пензенський повіт 660
Первомайськ 540
Первомайський р-н 540
Перевальський К. 118
Переволоки 623
Переволочанська сотня 277
Переволочна 329, 330, 724, 727
Переволочна 724, 727
Переворський повіт 513
Перекоп 316, 579, 632, 635, 639, 648, 662, 663, 665—667, 687
Перекопська сотня 569
Перекопська фортеця 665
Перекопський перешийок 624, 635
Перекопський степ 648, 673, 677
Перелети 713, 714
Перемишль 39, 356, 513, 526, 531
Перемишльська земля 513
Перемишльський повіт 513
Перемишльщина 76
Перехрест І. 550, 559
Перехрести 550
Перехрестов-Осипов В. 569
Переяслав 92, 111, 159, 210, 225, 232, 234, 242, 246, 273, 284, 285, 287, 294, 297, 299, 316, 342, 358, 382, 403
Переяславський полк 128, 276, 301, 317, 328, 329, 432, 445, 467
Перковський А. 477
Перлівка 539, 551
Персія 309, 647, 664
Персіянов В. 586
Петербург (Санкт-Петербург) 291, 308, 337, 341, 343, 369—373, 492, 493, 497, 500, 511, 570, 580, 588, 590, 591, 595—597, 599—663, 677—682, 693, 697, 738, 743, 765
Петражицький І. 73, 74, 85
Петричейку Шимон 445
Петрівська фортеця (Петрівське) 540
Петро I 269, 274, 278, 282, 285, 291, 292, 307—309, 316, 336, 340, 342, 343, 347,

352, 365—369, 371, 373, 389, 441, 453, 457, 458, 461, 463, 464, 466—471, 473, 492, 557, 560, 561, 565, 580, 581, 656, 660, 662, 685, 720, 736
Петро II 343, 364, 368, 369
Петро III 581, 584, 591
Петро Петрович 326
Петровські 313
Петрушин 305
Петрушина коса 747
Печеніги, м. 548, 551
Пивницький, комісар 499
Пилявці (Пилява) 218, 390
Пирський М. 157, 167
Пирятин 92
Письменний С. 764
Питирим, митрополит 360, 361
Південна (Полуднева) Україна 682, 719, 742, 764
Південна Європа 533
Південне Правобережжя 542
Південний Буг, р. 92, 654, 668, 674, 683, 684, 687, 702, 706, 708, 713, 756, 758, 764, 768
Південно-Східна Європа 178, 230, 231, 260
Південно-Східна Фракія 706
Північ 65
Північна Європа 231, 260
Північне Приазов'я 611, 638, 642, 673, 677, 679, 681, 682
Північне Причорномор'я 138, 165, 637, 643, 682, 684, 704, 719
Північний (Сіверський) Дінець, р. 473
Північно-Західне Причорномор'я 611, 636, 641, 675
Північно-Західний Кавказ 639, 657, 670, 671
Північно-Східна Угорщина 517
Північно-Східний Кавказ 664
Підгаєцький 241
Підгір'я 358
Підгородецьк 526
Підкарпатська Русь 516
Підкарпатське воєводство 513
Підкова І. 116, 162, 163
Підкова О. 116
Підляська область 89
Підляське воєводство 216
Підляшшя 17, 89, 143, 183, 358, 488, 490, 512
Підпільна, р. 274, 733
Підпільненська Січ 132
Пікардія 168
Піменова Л. 244
Піна 564, 598
Пінзель Й.Г. 530
Пінкус С. 173
Пінський повіт 183, 216, 237
Піски 435
Пісочинський А. 167
Пісочна 520, 522
Плетенецький Єлисей 142
Плохій С. 44
Площа Ринок 530
Пляка 711
Побужжя 631, 632, 651, 667, 676
Поволжя 619, 637, 677
Погар 278, 297, 317
Погарська сотня 278
Поділля 52, 89, 91, 98, 105, 111, 143, 159, 162, 165, 191, 265, 358, 385, 389, 424, 426, 428, 429, 433, 438, 440, 446, 453, 456, 480, 482, 490, 501, 502, 506, 520, 526, 537, 633, 645
Подільське воєводство 88, 89, 184, 191, 204, 216, 237, 273, 442, 474, 475, 477, 484, 488, 492, 497, 503, 505, 511—513
Подільський (Могилевський, Придністрянський) полк 275, 428
Подніпров'я 14, 16, 28, 30, 47, 91, 96, 108, 109, 111, 127, 159, 160, 553, 660
Подністров'я 667, 713
Подунав'я 753
Пожонське (Братиславське) намісництво 516
Покуття 143, 159, 519
Полісся 389—391, 443, 482, 483, 502
Полонне 382
Полоцьк 470
Полтава 273, 297, 307, 329, 330, 342, 343, 366, 411, 464, 468, 469, 542, 544, 545, 658, 681, 731, 754
Полтавська обл. 539
Полтавська провінція 686
Полтавський полк 275, 276—278, 305, 310, 311, 313, 322, 329, 338, 341, 408, 432, 547, 663, 667, 681, 727, 753, 760
Полтавщина 719
Полуботок Л. 312, 314
Полуботок П. 256, 282, 285, 292, 319, 336, 342, 343, 349, 352, 353, 366, 373, 445

Помело Т. 759
Понт 685
Понятовський Станіслав Август 492, 493, 495, 496, 508, 509
Попов В. 694
Попов П. 605
Попович І. 255, 466
Попогорська волость 279
Порохницький Я.-А. 18
Портицький (Дунавецький) рукав 749
Португалія 440
Посулля 621
Потоцький, князь 753
Потоцький А. 476
Потоцький В. 713
Потоцький Й. 458, 469, 476, 497
Потоцький М. 110
Потоцький Микола 393, 402, 494
Потоцький Миколай Василь 525
Потоцький Станіслав 466, 476
Потоцький Ф.С. 476
Потоцький Ю. 466, 658
Потоцький Я. 454
Потоцькі 481
Потьомкін Г. 497, 683, 685, 688—690, 692—695, 697, 763—765
Поховський С. 115
Почаїв 527, 530, 531
Почановський Ф. 143
Почеп 413
Почепська волость 279, 308
Почепська сотня 278
Правобережжя 93, 188, 190, 226, 242, 249, 253, 264, 266, 273, 277, 279, 305, 310, 356—358, 365, 387, 397, 410, 424—427, 430, 431, 437, 438, 440—445, 451, 456—458, 460, 461, 463, 466, 467, 470, 473, 475, 477, 478, 480, 481, 484, 485, 487, 488, 490, 496—502, 505, 508, 509, 519, 605, 681, 682, 704, 718, 727
Правобережна (Польська) Україна 240, 253, 265, 268, 423, 424, 426—432, 434, 437, 438, 442—444, 446, 448—452, 454, 456—463, 465—469, 472—486, 490, 491, 495, 497, 502, 510, 511, 545, 562, 653, 654, 658, 667, 668, 681, 703—706, 715, 719, 755
Правобережний Гетьманат 187, 188, 217, 240, 242, 249, 259, 356, 357, 389, 423, 425, 441, 452, 455, 456, 461, 491, 499, 704
Прага 164
Праєвський 444
Пражмовський 494
Превич Я. 119, 120
Преслав 43
Претвич Б. 104—106
Приазов'я 378, 379, 473, 623, 645, 647, 743, 745, 748
Придніпровські степи 634
Придністров'я 702, 704, 755
Придністровська (Ханська) Україна 653, 683, 701—716
Придністровська смуга 707
Придоння 742
Придунав'я 165, 751—753, 756, 762
Придунайські степи 756
Прикарпаття 518—520
Прикубання 661
Прилуки 304, 343, 412
Прилуцький полк 276, 305, 313, 316, 328, 340, 432
Прильоти 711
Прип'ять, р. 88, 385, 386
Присамар'я 658, 667
Причорномор'я 378, 379, 473, 679, 685, 706
Прокопович Ф. 411
Пронський С. 104, 106
Пронштейн О. 741, 747
Пропойськ 92
Проскурка Г. 531
Проскуро 436
Протасьєв Ф. 340
Протовчанська паланка 688
Протовчанський повіт 738
Протопопов К. 586
Процький С. 431
Пруссія 261, 475, 497, 512, 588, 589, 680, 692
Прут 307, 468, 561, 655, 657, 662, 685, 749, 750
Прутський окол 516
Псел, р. 91, 111, 538
Псков 118
Птолемей 66, 68
Пужковський П. 602
Пуласький К. 505
Пуники 112
Путивль 52, 356, 385, 539, 540, 542, 545, 548
Пушкар М. 254, 255, 337, 544, 547
Пушкарьов В. 755

Раґузинський 308
Радзейовський Є. 131
Радзивіл К.С. 494
Радзівілл Кр. 85, 87, 146, 147
Радзівілл О.-С. 21
Радзівілл С. 20
Радич П. 726
Радкевич І. 120
Радомишль 455
Радомль 92
Разел, о. 649
Разін С. 554
Райтків 112
Раковице Михайло 657, 662
Ракович С. 437
Рамі Мегмед 440
Ратненський повіт 513
Рашид-Ефенді 430
Рашків 454, 466
Рені (Томарово) 750
Ренський П. 760
Репнинський П. 757
Республіка Болгарія 684
Решетилівка 305
Решетов В. 755
Решітки 112
Рєпнін 588
Риботичі 531
Рига 308, 470
Риза Сеїд Мухаммед 609
Рим 19, 24, 33, 45, 55, 144, 145, 151, 165, 166, 384, 517
Ричка В. 43, 495
Ріпка Ф. 552
Ріпки 305
Річ Посполита (Польща, Корона Польська, Польське Королівство, Польська держава) 8, 12, 14, 16, 17, 19—22, 24, 26, 28—34, 36, 40, 41, 45, 47—56, 62, 64, 67—69, 71—82, 85—98, 107, 108, 114—119, 121—131, 138—140, 142—150, 152, 154, 156—158, 160, 162—168, 177, 182, 185—190, 192, 194, 196—203, 205—212, 215, 216, 220—224, 228, 230—232, 234—242, 244, 246, 247, 249, 250, 252, 256, 260, 261, 264, 266, 267, 273, 274, 276, 280, 282, 299, 310, 312, 315, 324, 331, 332, 334, 338, 340, 344, 355—357, 363, 364, 381, 382, 385—388, 393, 394, 400, 407, 409, 415, 416, 418, 419, 422, 425—427, 434—454, 456—463, 465, 468, 470, 472—475, 477—479, 485, 486, 488—494, 496—500, 502, 503, 505, 510—514, 519, 542, 543, 545—547, 618, 620—622, 641—644, 646—651, 653—655, 667, 676, 680, 684, 705, 706, 708, 709, 714, 715, 717, 718, 721, 723, 725, 727, 728—731, 750, 754, 756, 762
Річки 564
Ровнів Г. 586
Рогатин 22, 39
Рогатинець Ю. 22
Рогачик 665, 676
Рогоза М. 141
Рогозенко Г. 551
Родос 647, 657
Рожів 304
Рожнівка 305
Розділ (Франкополь) 519, 521—525, 529, 532
Роздільська економія 521—524
Розов М. 175
Розумовський К. 250, 266, 277, 285, 288, 297, 307, 310, 319, 325, 337, 355, 370, 371, 372, 713, 735, 736
Розумовський О. 582
Розумовські 372
Роїська сотня 305
Роїський (Ройській) повіт 278
Рокитне 541
Романов Михайло 36
Романов Р. 586
Романови 351, 533, 661
Романовичі 512
Романчуков С. 142
Роменська сотня 277
Ромм Ж. 696
Ромни 303
Ромодановський 548
Ромодановський Г. 287, 335
Рондо К. 743
Росава, р. 81, 127
Російська Федерація 540, 544
Росія (Російська держава, Російська імперія) 34, 188, 192, 228, 231, 249, 250, 252, 259, 538, 541, 558, 562, 567, 570, 573, 658—661, 663, 664, 666, 677—680, 683—692, 694, 695, 697, 704, 708, 712—718, 725, 731, 734, 736, 739, 740, 742, 744, 749, 752—759, 762, 767

Рославець П. 550
Рославль 386
Роставиця 124, 125
Ростовський Дмитро (Туптало) 378
Роттердамський Еразм 59
Рубанівка 584
Рубці 313
Рудаковський І. 492
Рудольф II Габсбург 137, 164
Ружинський М. 118
Румелійський еялет 702
Румелія 715, 757
Румунія 514, 685, 758
Румянцев О. 342, 343, 574, 578
Румянцев П. 373, 681, 682, 712, 736, 737
Руссель Ж. 167
Русь 384, 533
Руське воєводство 62, 88, 89, 191, 216, 237, 511—514, 520, 545
Руткович І. 532
Рутський Й.В. 54—56, 147, 148, 152
Руцині К. 440
Рушиця Д. 454
Рябухи 545

Саадет-Гірей 634, 638, 644
Савинці 546, 548
Савицький 761
Савлюшенко К. 754
Савченко С. 45
Сагайдачний Г. 448
Сагайдачний П. 30, 37, 38, 81, 110, 123, 124—127, 138, 142, 143, 145, 157, 166, 401
Сагиб-Гірей 105, 625, 634—636
Саїд-Ахмет 618, 619
Сакович К. 91, 157
Саксонія 440
Салтиков П. 583, 590
Салтів 548
Салтівська сотня 582, 583
Самара 473, 553, 638, 658, 663, 711, 722—724, 726, 746
Самара Г. 767
Самара О. 767
Самарканд 610, 611, 616
Самарська паланка 686
Самбецька коса 747
Самбірський повіт 513, 738
Самбірщина 157
Самбор (Самбір) 22, 39, 201, 356, 527, 531
Самойлов О. 685
Самойлович Г. 719
Самойлович І. 188, 215, 221, 242, 257, 265, 276, 282, 286—288, 290, 304, 306, 307, 315, 318, 324, 356—359, 362—364, 411, 433, 435, 436, 439, 441, 442, 444—446, 459, 490, 491, 553, 718, 719, 722
Самойлович-Галицький М. 315
Самойловичі 313
Самусь С. 264, 425, 448, 450—455, 457, 458, 462, 463, 467, 480, 487, 501, 705
Самченко 705
Сангушки 481
Сангушко А. 22, 106
Сандомирське воєводство 512
Санок (Сянок) 513
Сапєга Л. 55
Сари-Су 676
Сарматія 66—68, 88
Сас І. 555
Сас П. 156, 203
Сватівський р-н 537
Сватове 540
Священна Римська імперія 164
Сеадет-Гірей 662, 675
Себастянович Г. 167
Севастополь 697
Северин І. 756, 760
Севлюш 516
Севськ 356, 385, 565
Седжеут 635
Седнів 305
Седнівська сотня 305
Сейм 539
Секиринський С. 695
Секунда А. 765
Селім 624
Селім II 638
Селім III 760
Селім-Гірей 672—674, 758
Семашко О. 141
Семен 449
Семерхів 112
Сенаї Мехмед 609
Сенча 49
Сенявський М. 104
Сенявські 481
Серафимович Ж. 120

Сербія 65, 358
Сергієнко Г. 424
Сергіївська фортеця 658
Середа Г. 142
Середземне море 166, 168, 620, 681, 684
Середнє Подніпров'я 95
Середнє Подоння 623
Середній Єланчик 746
Серет 765
Сефевіди 637
Сефевідська держава (Персія) 628, 636, 637, 639, 647
Сефер Гази 633, 650
Серчик В. 504
Сибереж 303
Сибір 599
Сибірський ханат 621
Сигізмунд I 64, 106
Сигізмунд II Август 104, 114, 115, 118, 134, 138, 161
Сигізмунд III Ваза 19—21, 32, 35, 37, 41, 56, 76, 85, 90, 92, 120, 122, 124—127, 139—143, 145, 148—150, 155, 157, 165, 167, 209, 493, 494, 644
Сидір Іванович 505
Силезія 309
Симбірський повіт 660
Синоп 138
Синюха 657, 713, 714
Синявська сотня 305
Синявський А. 458, 460, 467
Сисин Ф. 87, 184, 385
Ситинський Д. 466
Ситницька сотня 277
Сихів 531
Сіверний І. 115
Сіверський Дінець, р. 216, 542—544, 546, 548
Сіверщина 122, 232, 545
Сілістра 684, 707, 760
Сілістринсько-Очаківський еялет 702, 706, 712, 716, 749
Сілістрія 644, 761
Сінкевич Д. 531
Сіон 45
Сірко І. 380, 544, 551, 552
Сіхоза (Іса Коджа) 633
Скальковський А. 766
Скандинавія 227
Скельні гори (Скелька) 538
Скидан К. 159
Сковорода Г. 267
Скоринці 305
Скоробагатько І. 312
Скоропадський І. 265, 282, 285, 291, 293, 306, 308, 316, 318—320, 324, 325, 336, 342, 366—368, 411, 467
Скочпол Т. 172, 173
Слобідська Україна 253, 537, 538, 541, 546, 547, 557, 562, 593, 597, 601, 602, 605, 648, 652, 741, 743
Слобідська фортеця 540
Слобідсько-Українська губернія 538, 601—603
Слободзеї 764
Слобожанщина 227, 538, 541, 545, 550, 552, 558, 560, 561, 566, 567, 571—573, 579, 583, 589, 592, 593, 596, 598, 604, 720, 727, 743
Слов'яносербія 590
Слов'янськ 540
Слов'янська провінція 686, 762
Словаччина 448
Словенія 65
Словечна, р. 216, 455
Слуцьк 39
Случ, р. 216, 238, 267, 273, 274, 385, 386, 425, 454, 455, 465, 507, 511
Смілянська сотня 304
Сміт Е. 9, 10
Сможе 518
Смоленськ 122, 129, 167, 372, 439, 464
Смоленщина 124, 232
Смолин 303
Смолій В. 424, 507
Смоляж 305
Смотрицький Г. 153
Смотрицький М. 40, 56, 60, 70—72, 74, 76, 77, 80, 83, 147
Снятин 109
Снятинський повіт 513
Собеський Якуб 449
Соболевський Семен 341
Согуджук 639
Содлер Ф. 167
Сож, р. 386
Сойка 532
Соколки 328

Соколове 598, 603
Сокульський А. 135
Соловйов С. 598
Солонівка, слобідка 316
Солтик К., єпископ 496
Солтикович Й. 484
Соляник, козак 84
Сольдерн К. 497
Сомко Я. 275
Сороки 449, 450, 705
Сорокін П. 182, 194
Сосинович С. 147
Сосницький полк 275
Соф'я Олексіївна 335
Софія 141, 152
Софонович Ф. 400
Сремська Карловиця 564
Срочинський Корнелій, ігумен 495, 503
Ставище 545
Стайки 304, 462
Стамбул 123, 161, 163, 200, 230, 232, 242, 362, 363, 385, 424, 426, 428, 430, 431, 433—437, 439, 440, 461, 466, 469—473, 515, 624, 628—630, 636—638, 640, 641, 644, 645, 647, 648, 655, 656, 660—663, 669, 673, 687, 688, 697, 704, 711, 713, 757
Стамбул П. 566
Станілешті 468
Станіслав 527
Станіслав Август Понятовський 496
Стара Січ 663
Старий 92
Старий Копил 672
Старий Крим (Ескі-Крим), м. 646
Старий Оскол 540
Старі Санжари 329
Старі Хутори 529
Старобільський повіт 540
Старобільський р-н 537
Старовольський Ш. 88, 89, 99
Стародуб 273, 297, 342, 343, 382, 385, 470, 473
Стародубова сотня 277
Стародубська І. 173
Стародубський 550
Стародубський повіт 278
Стародубський полк 275, 276, 278, 302, 304, 306, 313, 316, 317, 321, 324, 326
Стародубщина 122, 124, 237
Старокостянтинів (Костянтинів) 191, 273
Старосілля 316
Старочудний М. 546
Стахів О. 757
Сташевський Є. 482
Стеблів 111
Стеблівка 528
Стемковський Й. 476
Степ 628
Степанков В. 424
Степанович Г. 141
Степова Україна 742, 749
Степове Причорномор'я 642
Стефан Великий 623
Стецик (Стець, Стецик Тягинський, Ягорлицький С.) 705
Стешенко Г. 551
Стир, р. 88
Стільсько 524
Стокгольм 167, 470
Стороженки 313, 316
Стороженко М. 768
Стратемірович 590
Стриєвський К. 312
Стрий 522, 531
Стрийковський М. 378
Строґанов 308
Строїнський С. 532
Струсі (Лащі) 480
Струсь Є. 104, 111, 120
Стугна, р. 456
Студениця 445
Субота І. 104
Суботів 434
Суворов О. 585, 687, 690, 691
Сугаклея 764
Судак 611
Суджа 538, 540
Судова Вишня 513, 531
Судость, р. 317, 324
Сула, р. 49, 305, 538
Сулейман 106
Сулейман Агмед 431
Сулейман Кануні 624, 625
Сулжери 564
Сулима І. 110, 166
Сулименко (Сулимка) Т. 255, 447, 704, 705
Сулінський рукав 749
Султан-Мамбет Тінбаєв 659, 664
Сума Я. 112

Суми 545—547, 573
Сумська обл. 537, 539, 541
Сумська провінція 601
Сумський полк 541, 548—551, 553, 559, 560, 564, 567, 584—586, 594, 595, 598, 676
Сумський р-н 537
Сухий Ягорлик 646
Суховієнко (Суховій) П. 241, 703
Сучава 449
Сучавський повіт 514
Сфинту Георге 758
Схід 25, 33, 55, 76, 77, 197, 199, 200, 611
Східна Валахія 682
Східна Європа 9, 25, 31, 36, 178, 227, 230, 260, 650, 653
Східна Пруссія 261
Східне Поділля 703, 704
Східне Приазов'я 644
Сян 99, 518
Сянок (м. Санок) 513
Сяноцька земля 513
Сяноцький повіт 513

Таванськ 720
Таврида 685, 688
Таврійська губернія 765
Таврійська обл. 692—695
Таврія 752
Таганрог 697
Таганрозька затока 684
Таганрозька фортеця 744
Таганрозький форт 657
Таманський п-ів 624, 639, 692
Тамань 624, 639, 661, 669, 685, 693
Тамбовська обл. 544
Тамбовська фортеця (Мар'ївка) 540
Тамерлан 610, 614, 616, 617
Тана 611
Танський А. 343
Танський В. 343, 564, 565
Танський І. 562, 564
Тараканов 741
Таран І. 413
Таранівка 604
Таранко 551
Тарл Ян 116
Тарлова Д. 520
Тарновський М. 162
Тарногруд 529
Тассо Т. 403
Татарчуков Ф. 587
Тафур П. 619
Ташлик (Великий Кайнар), р. 657, 684
Таш-Тимур 609
Тев'яшов І. 579, 580
Тев'яшов С. 586, 587, 590, 591, 594, 596
Тев'яшов С.І. 576
Тев'яшови 567
Теличенко І. 596
Темрюк 639, 669, 670
Тептіївка 112
Теребельський С. 531
Теребовельський повіт 513
Терек 648, 656
Терлецький К. 141
Терлецький Я. 141
Терн 538
Тернівка 764
Тернопіль 530, 532, 643
Терса 664
Тетерів, р. 455
Тетеря П. 223, 237, 240, 284, 304, 332, 387, 490
Тетіїв 210
Тилігул 714
Тилігульські лимани 757
Тимофій, патріарх 38
Тимошенков І. 587, 602
Тимошенков Ф. 602
Тимошинський курінь 132
Тимурадська імперія 611
Тирнове 43
Тирновський Є. 58
Тиса, р. 516, 758
Тисаровський О. 35, 36
Тискиневич Г. 142
Тишецький 444
Тишкевич 444
Тишкевич Г. 149
Тишкевич Я. 149
Тишкевич Януш Скумін 72, 152
Тігіна (Бендери) 750
Тінбаєв Ель-мурза 659
Тінбай 660
Тін-Мамбет 672
Токвіль А. де 174
Токмак 664
Толстой І. 656

Толстой П. 341
Томаківка, о. 138
Томаківська Січ 135
Томара В. 314
Томара І. 316
Томара С. 316
Томбасар 706, 709, 710, 715, 716
Топальска сотня 278
Топольський Є. 476
Тор 540, 547, 560
Торговицький полк 275
Торець 540
Торрес К. 145
Торрес Я. де 33
Торський повіт 686
Торунський перевал 518
Торунь 435, 468, 494
Тохтамиш 609—611, 617, 621, 622, 626, 630, 635
Тохтамиш-Гірай 663
Тохтамишев Улус 624, 626
Трансильванія 163, 168, 235, 287, 516, 517
Трансильванське князівство 517
Трапезунд 138
Трахтемирів 117, 130, 441, 462
Трахтемирівське староство 483
Требинський С. 342
Тризна Й. 46
Тризна М. 72
Триліси 111
Трипілля 83, 304, 441, 462
Тростянець 112, 682
Трохимов В. 546
Троян 655
Троянів вал 751
Трубецька А. 565
Трубецькой А. 579
Трубецькой О. 360
Трубчевськ (Трубецьк) 273, 385
Тугай-бег 650, 651
Тузла 758
Тукай-Тимур 609
Тукальський Й. 192, 224, 241, 249, 285, 362
Тула 543, 637
Тульча 758, 761, 764, 765
Тур Н. 141
Туранські 314
Турецька держава (Туреччина) 115, 162, 228, 249, 561, 621, 623, 630, 680, 682—685, 687, 688, 690, 692, 693, 695, 718, 747, 752—755, 760
Туря 305
Тутомлін Т. 689
Тучабський, шляхтич 506
Тюмень 611
Тягинь, р. 103
Тясмин 718
Тячів 516

Убедь, р. 324
Угорське королівство 516
Угорщина 88, 165, 448, 516, 625, 642, 643
Угроїди 598
Уж, р. 455
Ужанський комітат 516
Ужгород 516, 517
Ужоцький перевал 518
Узбек 619
Україна 8, 12—16, 20, 22, 24—26, 29—34, 36, 37, 39, 40, 42—45, 47, 50, 51, 53, 57—61, 70, 76, 80, 86, 87, 89—96, 98, 99, 103, 106, 110, 113, 116, 118, 119, 121, 122, 124—126, 130, 131, 138, 139, 141—143, 146—149, 153, 156, 159, 160, 163, 166—168, 171, 178, 179, 184—190, 192, 194, 196, 200, 202—206, 209, 215—223, 225—227, 229, 231—242, 245—251, 253—257, 260, 261, 514, 519, 520, 537—539, 544, 561, 564, 581, 592, 648, 650, 651,665, 675, 686, 701, 703—706, 718, 727, 728, 730, 740—742, 744, 754, 761, 764, 768
Україна-Русь 216
Українська держава 187, 189, 191, 216, 217—221, 223, 224, 226, 227, 229—232, 237, 239, 241, 242, 245—247, 252, 255—257, 260, 264, 273, 274, 278, 288, 292, 297, 304, 310, 318, 331, 345, 365, 358, 367, 373, 406, 408, 411, 412, 414, 417, 427, 447, 469, 474, 479, 545, 652, 701, 717, 719
Українська лінія 540, 571, 579, 582, 667, 681
Український вілает 703, 704
Український Гетьманат 187, 229, 231, 236, 264, 269, 274—278, 280—282, 284, 287, 289, 291—294, 298, 299, 307—310, 312—314, 316, 319, 325, 326, 329—331, 333, 334, 338, 340, 341, 343—346, 350—352, 354, 356, 358, 366, 368—371, 373, 377, 380, 388, 393, 397, 398, 404, 408, 411—

415, 417—419, 423, 430, 442, 443, 453, 454, 460, 463, 487, 489, 550, 552—554, 653, 701—704, 717, 718, 726, 727, 731, 763
Українцев 436
Уласенко 506
Улуг-Мухаммед 618
Улус Араслана 649
Улус Джучі (Золота Орда) 609, 610, 617, 623, 626, 627, 637, 640, 654
Улус Кючука 649
Уманський полк 408, 428, 434, 455, 466
Уманці 314
Уманщина 713
Умань 429, 503, 504, 526, 714
Унів 527, 530
Унковський Г. 247, 383
Урбанович М. 532
Урбанович О. 443
Урив 539
Усерд 539, 543, 544, 551
Усть 524
Усть-Хоперська станиця 747

Фальчі 468
Фанагорія 765
Фастів 112, 452, 458, 460, 467, 470, 487
Фастівський полк 455
Фастовець М. 112
Федір Іванович 543
Федір Олексійович 628
Федорів П. 753
Федоров І., друкар 59, 60
Федоров І., козак 672
Федоров К. 552
Федорова М. 177
Федорович Т. 148, 149, 158, 167
Фей Б. 219
Феліни 121
Феодоро 619
Феофан III, патріарх 34, 36—43, 46, 53, 80—82, 125, 143—145
Ферах-Керман 623
Фердинанд I Габсбург 516
Фердинанд II Габсбург 166
Ференц II Ракоці 517
Фесенко І. 605
Фетіх-Гірей II 667
Филимонович М. (Мефодій) 249, 285, 360—362, 382, 395
Филипович І. 527
Філарет (Ф.М. Романов) 36
Філерс фон 584
Філінюк А. 424
Філіпп II 66
Філоненко Я. 167
Фінляндія 372, 597
Фландрія 168
Фоменко В. 137
Форан Д. 173
Франція (Французьке королівство) 29, 166, 168, 204, 231, 247, 260, 439, 440, 471, 475, 476, 496, 497, 680
Фрідріх К. 259
Фролов-Багреєв 583
Функ Т. 470

Хабермас Ю. 176
Хабіни 15
Хаджибей (Кочубей) 703, 714, 764, 766
Хаджибейський лиман 624
Хаджидере, р. 643
Хаджі Д. 754
Хаджі-Гірей 609, 618—620, 624, 632
Хаджі-Мегмед 674
Халіл-паша 428, 655, 662, 663, 751
Халіл-паші лінія 655, 662, 663, 751
Халіль Паша Юрду, адмін. од. 707
Ханенко М. 494
Ханкишла (Кишла Ханулуй, с. Удобне) 649, 663, 675, 752
Ханська Україна (Ганьщина) 701—711, 713—716
Хан-Тепе (Хан-Тюбе), місцевість 669
Хантінгтон С. 175, 258
Харків 537, 539—542, 546, 548, 549, 552, 560, 561, 563, 570, 576, 589, 596, 604, 658
Харківська обл. 543
Харківська провінція 603
Харківське намісництво 538
Харківський полк 548—551, 553, 558, 559, 563, 564, 566, 569, 575, 582—584, 586, 587, 590, 594—596, 598—600, 604
Харківський р-н 537, 541
Хельцварт В. 614
Херсон (Херсонес) 696, 697
Херсонська провінція 686, 762
Хлопицький С. 164
Хмельницьке староство 483

Хмельницький Б. 97—99, 110, 134, 139, 158, 184, 188—190, 212, 215—217, 221—227, 229, 230, 232—237, 246—248, 251, 255—257, 259, 260, 264, 267, 268, 282—284, 287—289, 293, 297—299, 302, 303, 314, 331—333, 360, 377, 381—386, 388, 390—398, 401—406, 408, 409, 411, 412, 414—416, 419, 426, 430, 442, 447, 473, 488, 489, 503, 545—547, 633, 650—652, 726
Хмельницький Т. 314, 702
Хмельницький Ю. (Гедеон) 188, 230, 239—241, 282, 284, 294, 333—335, 337, 360, 387, 388, 404, 409, 424, 429—436, 442, 443, 454, 553, 704
Хмільник 458
Ходика Ф. 82, 83, 84, 146
Ходкевич К. 125
Ходорків 112
Ходоров 521
Холм (м. Хелм) 98, 513, 526
Холмська земля 513
Холмський повіт 513
Холмщина 91, 183
Холоневський М. 142
Холявин 305
Хоментовський С. 520
Хоперська фортеця 601, 743
Хопр 741
Хорватія 65
Хортиця, о. 134, 136
Хотивля 316
Хотин 125, 126, 145, 157, 166, 515, 516, 644, 667, 668
Хотинівка 277
Хотинська райя 516
Хотинський р-н 516
Хотмизьк 539
Хохольський р-н 544
Храбан Г. 504
Хрептович А. 72
Христофор, архієрей 37
Хрущов І. 294, 343
Хрущов М. 572
Хуст 516

Цареборисів (Царево-Борисів) 543, 546, 552
Цареборисівська фортеця 543
Царичанка 329, 727
Царичанська лінія 660
Царичанська сотня 329
Царичанський повіт 686
Цасерк Михайло 83
Центральна Азія 613, 614, 616, 628, 637
Центральна Європа 165, 201, 204, 227, 230, 231, 260
Центрально-Східна Європа 8, 177, 178, 187, 206, 231, 533
Цецора 125, 446, 447, 644
Цибулівська сотня 276
Цицерон 61
Цірель С. 175
Цна 544

Чаадаєв І. 436, 491
Чабанівка 112
Чагатайський Улус (Чагатайське ханство) 616, 617
Чакдоржаб 659—661
Чарторийський А. 509
Чарторийський Ю. 20, 21
Чарторийські 481, 497
Чеборці 764
Челебі Евлія 670
Челнова, р. 544
Челуня Г. 118
Чепіга З. 764, 766
Червона Русь (Роксоланія) 88, 89, 99
Червоний Яр 661
Черевки 316
Черемошський окол 516
Черкаси 93, 103, 104, 106, 109, 111, 117, 143, 160, 273, 433, 462, 479, 682
Черкаськ 551, 747
Черкаська область 89
Черкаське староство 483
Черкаський курінь 132
Черкаський полк 128, 274, 277, 304, 434, 455, 483
Черкес І. 605
Черкесія 674
Черненко Ф. 766
Черниця 520—522
Чернівецька волость 516
Чернівецька обл. 514
Чернівці 515
Чернігів 152, 167, 225, 589
Чернігівець Я. 546, 548
Чернігівська сотня 314, 545

Чернігівське воєводство 209, 210, 216, 237, 334, 512, 384, 545
Чернігівське князівство 652, 705, 727
Чернігівське намісництво 373
Чернігівський повіт 184
Чернігівський полк 275—277, 301, 302, 304, 305, 313, 326,
Чернігівщина 210, 545
Чернігово-Сіверщина 124, 357
Черняк Г. 327
Черняк І. 341
Четал, о. 749
Четвертинський Г. 21
Чехія 64
Чечельник 681
Чечерськ 92
Чигирин 93, 111, 160, 218, 234, 235, 273, 278, 303, 314, 337, 349, 360, 429, 432, 436, 461, 462, 479, 522, 553, 682, 718, 761
Чигиринець Я. 146
Чигиринське староство 483
Чигиринський полк 128, 274—276, 304, 434, 455
Чимирис К. 180
Чингісхан (Темучин) 610, 614—616, 626—628, 654
Чингісханіди 612
Чичерін І. 343
Чолобітчиков С. 763
Чорна Долина 553, 665
Чорна Калитва 540
Чорна Русь 89
Чорне море 25, 126, 165, 386, 571, 611, 635, 644, 680, 682, 684, 719, 720, 749, 750, 758, 762
Чорний В. 499
Чорний Г. 148
Чорний ліс 718
Чорноглазов О. 584
Чорнолуцький І. 343
Чорноморія 767
Чорноморське узбережжя 680
Чортомлицька Січ 366
Чугай П. 605
Чугуєв В. 586
Чугуїв 541, 542, 544
Чугуївське городище 544
Чугуївський повіт 562
Чугуївський р-н 537
Чухліб Т. 424

Шагин-Гірей 644, 645, 647, 670, 687, 688, 691—693
Шандра В. 424
Шаргород 450, 454, 491, 525
Шаргородщина 83
Шарівка 565
Шаулинське староство 483
Шафіров П. 307, 470, 471
Шах Я. 116, 162
Шахбаз-Гірей 670, 674, 675
Шаховської О. 370, 572, 573, 575—579, 585, 592, 597
Шаховської Я. 597, 598
Швачка М. 505
Швачка Ф. 706
Швеція (Шведське королівство) 120, 128, 149, 164, 166—168, 231, 235, 261, 266, 287, 436, 439, 462, 464, 465, 468, 469, 680, 692
Шевальє П. 91
Шевельов Ю. 91, 408
Шевченко Т. 509, 765
Шевченко Ф. 510
Шейбані Мухаммед 614
Шейх-Ахмед 621
Шелест Й. 505
Шенборн Л.-Ф. 517
Шенборни 517
Шептаківська волость 303, 308, 354
Шептаківська сотня 278
Шереметєв Б. 307, 340, 442, 470, 491, 559, 720
Шидловський Л. 562—564, 569, 573
Шидловський Ф. 549, 558—560, 562
Ширін 624
Ширіни 620, 624, 628, 630, 635, 646, 648, 650
Широка коса 747
Широкий І. 747
Шишаки 303
Шишкевич Г. 340, 341
Шклінський Т. 124, 128
Шлик Л. фон 440
Шліхтик, друкар 527
Шмідт, картограф 745
Шпитковський І. 503
Шрамченки 313

Штепа, полковник 447
Штомпка П. 180
Штофельн К. фон 737
Шульц Е. 179, 190
Шуманський Й. 527
Шумлянський Йосип, митрополит 362, 460

Щасний-Гербурт Я. 201
Щеголев Я. 538
Щербанівка 112
Щербина В. 504
Щербина Г. 604
Щербини 604
Щербінін Є. 592—597, 599, 601, 603, 687
Щетинін П. 545
Щиров 765
Щитницький С. 255
Щука С. 455

Юань Ханбалика (Пекін) 611
Юдін В. 612
Юзбаші І. 766
Юзефович І. 83
Юнаківка 541
Юсуп 754
Юсуф 637

Яблонов 539
Яблоновський С. 150, 446—449, 455
Яблуневе 435
Яблуницький перевал 518
Яворницький Д. 135, 744
Яворський С. 411
Яворський, пан 523
Ягорлик, м. 704, 705, 711
Ягорлик, р. 702, 707, 708, 715
Яготинець П. 583, 599
Язловецький М. 109, 119
Язловецький санджак 428
Язловецький Ю. 115, 162
Яїк 646, 648, 738
Яковенки 445
Яковенко Н. 44, 265
Якуб-ага (Рудзевич Я.І.) 683, 711, 712, 715
Ямгурчі 620
Ямище 303
Ямпільський повіт 456
Ямпольська сотня 278
Ямпольський 584
Ян II Казимир, 299, 385, 393, 400, 490, 493, 495, 508, 652
Ян III Собеський 145, 432, 434, 435, 437, 438, 441, 442, 444—447, 449—452, 454, 460, 487, 491, 493, 532, 721, 723, 725
Ян Казимир 90, 216, 237, 241
Яндовище 539, 540, 551
Яненко І. 433, 435
Яненко-Хмельницький І. 433, 434
Яненко-Хмельницький П. 304, 312
Янкевічева К. 507
Янмамет (Джан Мамет) 649
Яновці 305
Янчак Й. 452
Ярослав, м. 201, 526
Ясенева 713
Ясинський В. 362, 365
Яске 709
Яски 764
Ясси 162, 163, 165, 468, 515, 685, 760
Яхія О. 166

ЗМІСТ

ПОЧАТКИ РАННЬОМОДЕРНОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

Розділ **1.** Соціально-політичні і конфесійні чинники націєтворчого процесу *(Петро Сас)* 7

Розділ **2.** Світоглядні та ідейні засади зрощення нової політичної свідомості. Радикальні прояви практики боротьби за свободу руського народу *(Петро Сас)* 48

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО СУБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Розділ **3.** Джерела формування українського козацтва *(Віталій Щербак)* 103

Розділ **4.** Українська козаччина на державній службі Речі Посполитої *(Віталій Щербак)* 114

Розділ **5.** Феномен Запорозької Січі *(Віталій Щербак)* 132

Розділ **6.** Військо Запорозьке та українське православ'я *(Віталій Щербак)*..... 140

Розділ **7.** Конструктивізм політичної діяльності козацтва *(Віталій Щербак)*..... 153

Розділ **8.** Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. *(Віталій Щербак)* 161

УКРАЇНСЬКИЙ РАННЬОМОДЕРНИЙ ДОСВІД РЕВОЛЮЦІЇ

Розділ **9.** Методологічні аспекти дослідження революційних феноменів модерності *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 171

Розділ **10.** Фактори визрівання революційної ситуації *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 193

Розділ **11.** Державотворчий потенціал Української національної революції *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 213

Розділ **12.** Ідеологічні та психологічні контексти революції *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 243

Розділ **13.** Революція 1648—1676 рр. як комеморативний проєкт українців останньої чверті XVII — XVIII ст. *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 258

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Розділ **14.** Політико-адміністративне облаштування Українського Гетьманату *(Віктор Горобець)* 273

Розділ **15.** Владна організація ранньомодерної держави *(Віктор Горобець)* 280

Розділ **16.** Соціальна структура і тенденції соціально-економічного розвитку Гетьманату *(Віктор Горобець)* 299

Розділ **17.** Засади суспільної взаємодії та соціального дисциплінування в Гетьманаті *(Віктор Горобець)* 331

Розділ **18.** Український Гетьманат в останній чверті XVII — XVIII ст.: геополітичні виклики *(Віктор Горобець)* 356

МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ

Розділ **19.** «Своя земля» в політичних та історичних наративах другої половини XVII — XVIII ст. *(Андрій Бовгиря)* 377

Розділ **20.** Конфесійний фактор ідентичності *(Андрій Бовгиря)* 392

Розділ **21.** Мова як ознака ідентичності *(Андрій Бовгиря)* 406

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ

Розділ **22.** Османська присутність на Правобережжі *(Тарас Чухліб)* 423

Розділ **23.** Політика Варшави щодо правобережного козацтва *(Тарас Чухліб)* 441

Розділ **24.** Правобережна Україна в політичних планах Івана Мазепи та Пилипа Орлика *(Тарас Чухліб)* 459

Розділ **25.** Правобережжя в адміністративних і соціально-економічних моделях Речі Посполитої *(Тарас Чухліб)* 474

Розділ **26.** Дисидентське питання та польські шляхетські конфедерації *(Тарас Чухліб)* 488

Розділ **27.** Гайдамацький рух і Коліївщина як нові протестні формати *(Тарас Чухліб)* 498

Розділ **28.** Галичина, Буковина і Закарпаття у XVII — 70-х роках XVIII ст. *(Леонтій Войтович, Ілля Паршин)* 512

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Розділ **29.** Соціополітичний простір Слобожанщини у XVII ст. Формування слобідських полків *(Володимир Маслійчук)* 537

Розділ **30.** Від реформування до скасування. Слобідські полки у 1700—1762 рр. *(Володимир Маслійчук)* 557

Розділ **31.** Скасування слобідських автономій та спроби інтегрувати регіон до імперських структур *(Володимир Маслійчук)* 592

ДЕРЖАВНА СИСТЕМА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ТА ЙОГО ПІДКОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

Розділ **32.** Чингізидська спадщина в постзолотоординському Криму *(Владислав Грибовський)* 609

Розділ **33.** Інтеграція Кримського ханату до Османської імперії *(Владислав Грибовський)* 627

Розділ **34.** Кримський ханат в умовах Карловицької системи міжнародних відносин *(Владислав Грибовський)* 654

Розділ **35.** Крим в орбіті експансіоністського зовнішньополітичного курсу російського імперіалізму *(Олександр Гуржій)* 679

ЖИВИЙ СТЕП ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Розділ **36.** Ханська Україна *(Олександр Середа)* 701

Розділ **37.** Український Гетьманат і Запорозька Січ: взаємодія і протистояння *(В'ячеслав Станіславський)* 717

Розділ **38.** Запорожжя періоду Нового Січі (1734 – 1775) *(Володимир Мільчев)* 732

Розділ **39.** Українська колонізація Північно-Західного Приазов'я та Дону *(Володимир Полторак)* 740

Розділ **40.** Освоєння Дунай-Дністровського пониззя і Кубані *(Олена Бачинська)* 749

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ 771

Олена Бачинська
(03.04.1971)

Доктор історичних наук, професор. Завідувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Від 2000 року — завідувач відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Лауреат премії імені М.І. Костомарова НАН України. Наукові інтереси: мілітарна історія, історія українського козацтва, заселення й освоєння Українського Придунав'я в XVIII—XIX ст.

Андрій Бовгиря
(04.05.1976)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Фахівець у галузі козацького історієписання XVII—XVIII ст., соціальної історії України раннього нового часу. Стажувався в Українському науковому інституті Гарвардського університету.

Леонтій Войтович
(16.05.1951—07.02.2023)

Доктор історичних наук. Фахівець у галузі українського середньовіччя. Лауреат премії імені М.С. Грушевського НАН України (2002) та Державної премії України в галузі науки і техніки (2015). Від 1995 року працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувача кафедри історії середніх віків та візантієвістики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Сферу наукових інтересів становили питання політичної та соціально-економічної історії княжої доби; генеалогія панівних династій; слов'янський етногенез.

Віктор Горобець
(01.07.1964)

Доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України. Викладав і займався науково-дослідною роботою у Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Ягеллонському університеті (Краків), Католицькому університеті Любліна, Варшавському, Гданському і Жешувському університетах, Науковому інституті імені Оссолінських (Вроцлав). Коло наукових інтересів охоплює проблеми політичної і соціальної історії середньовічної і ранньомодерної України та Центрально-Східної Європи, історії дипломатії і міжнародних відносин.

Владислав Грибовський
(14.02.1975)

Кандидат історичних наук. Старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Сфери наукових інтересів: кордонний простір Степової України і Північно-Західного Кавказу, історія кочових народів Східної Європи у XVIII — на початку XIX ст. Автор понад 200 наукових і публіцистичних праць з історії українського Півдня, ногайців, запорозького козацтва, кримських татар, народів Північного Кавказу, Поволжя та Казахстану.

Олександр Гуржій
(02.02.1955)

Доктор історичних наук, професор. Дослідник ранньомодерної історії України, історіограф і джерелознавець. З 1977 року працює в Інституті історії України НАН України. Досліджує переважно питання історії соціально-економічного розвитку й політичного становища України у другій половині XVII — XVIII ст. Має значний досвід перевидання пам'яток історіографічної спадщини. Брав участь у підготовці й публікації збірок документів: «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.», «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.» та ін. Відомий як один з авторів низки підручників і навчальних посібників з історії України.

Володимир Маслійчук
(31.10.1974)

Доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», де з 2019 року викладає курси з методології історії й історіографії та історії XIX ст., спецкурси з жіночої історії. Автор семи монографій, зокрема «У полоні прикордонь та наративів: Дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст.» (2021). Упорядник і редактор низки збірників і колективних монографій. У сфері наукових зацікавлень: спосіб життя невеликих міст Лівобережної України, що не потрапили під інтенсивні індустріальні перетворення, характерні для українського Півдня і Сходу; студії над традиційним світом та модернізаційними вторгненнями тощо.

Володимир Мільчев
(22. 04. 1972)

Доктор історичних наук, професор. 1994 року закінчив Запорізький університет, де нині обіймає посаду професора кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій. Автор праць «Болгарські переселенці на півдні України. 1724—1800 рр.» (2001); «Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII — XVIII ст. (джерелознавчий аналіз)» (2008); «Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел)» (2009) та ін. Наукові інтереси: історія українського козацтва, соціально-економічні процеси на півдні України.

Ілля Паршин
(08.07.1986)

Кандидат історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2014 року захистив дисертацію на тему: «Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами латиномовних наративних джерел XIII—XV століть)». Упродовж 2014—2020 рр. працював на посаді доцента кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Автор монографії «Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII—XV століть» (2018) та понад 30 статей, присвячених проблемам історіографії, історії та джерелознавства українського минулого епохи середньовіччя.

Володимир Полторак
(15.03.1981)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, стипендіат Сходознавчого інституту Чеської академії наук. Дослідник історії Південно-Східної Європи модерного часу. Наукові інтереси: інтелектуальна історія, соціально-економічні процеси, мілітарна історія, гастрономічні дослідження.

Петро Сас
(20.07.1955)

Доктор історичних наук. Фахова наукова діяльність пов'язана з Інститутом історії України НАН України. Досліджує історію України ранньомодерної доби, зокрема в царині історичної урбаністики, політичної, соціальної та військової історії, а також історії історичної думки. Одним із перших у вітчизняній історіографії почав розробляти проблематику політичної культури ранньомодерного українського суспільства, зародження української ранньомодерної нації.

Олександр Середа
(30.05.1972)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Д.К. Ушинського. Дослідник османського періоду історії України. Наукові інтереси: османсько-турецьке джерелознавство, соціально-економічні процеси османського суспільства, османська регіоналістика.

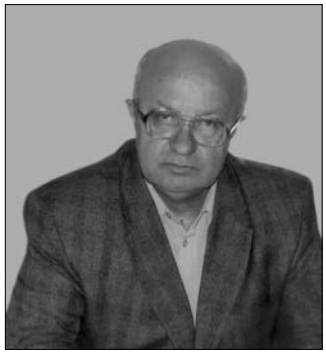
Валерій Смолій
(01.01.1950)

Академік НАН України, доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української історії доби середньовіччя і раннього нового часу. Пріоритети наукової творчості: проблеми еволюції українського козацтва; національно-визвольних змагань українського народу; формування суспільної свідомості українського соціуму; становлення національного етносу та самобутнього розвитку його культури; перебігу державотворчого процесу в Україні в XVII—XVIII ст.; міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі раннього нового часу та місця і ролі в них українського фактора тощо, а також методологічні розробки, у яких відбито теоретичні роздуми над станом історичної науки в Україні, шляхами її інтеграції у світовий історіографічний простір, мобілізації творчого потенціалу істориків на вирішення актуальних і важливих наукових проблем.

В'ячеслав Станіславський
(16.06.1968)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Спеціалізується на дослідженні Українського Гетьманату та Запорозької Січі другої половини XVII — XVIII ст., з акцентуванням на добі гетьманування Івана Мазепи. Дисертаційна робота присвячена політичним відносинам Запорозької Січі та Кримського ханату наприкінці XVII — на початку XVIII ст. (1996). Автор численних наукових розвідок з політичної та соціально-економічної історії України, зокрема, монографії «Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686—1699» (2004), серії статей з історії української торгівлі. Упорядник документальних збірників «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи» (1996) та «Листи Івана Мазепи. 1687—1691» (Т. 1, 2002; Т. 2, 2010).

Валерій Степанков
(10.09.1947)

Доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української соціально-політичної історії раннього нового часу. Провідними у науковій творчості є питання, пов'язані з дослідженням Української національної революції середини — другої половини XVII ст. та її місця в європейському революційному русі ранньомодерної доби, становлення Української ранньомодерної держави та її владних інституцій, внутрішньої та зовнішньої політики гетьманських урядів, процесів формування та розвитку української державної ідеї. Досліджує діяльність української дипломатичної служби у XVII—XVIII ст., становлення національних спецслужб, соціальну боротьбу українців та її вплив на функціонування державної політичної системи тощо. Помітне місце у доробку посідають джерелознавчі та історіографічні студії.

Тарас Чухліб
(20.08.1966)

Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва. Заслужений діяч науки і техніки України. Дослідник історії України, Польщі і Туреччини, геополітичного розвитку східноєвропейського регіону. Наукові інтереси охоплюють історію міжнародних відносин, дипломатію, зовнішню політику України і Східної Європи у XVI—XVIII ст., історію козацтва та шляхти, біографістику, музеєзнавство, проблеми відтворення національної пам'яті та збереження культурних цінностей.

Віталій Щербак
(21.04.1954)

Доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України. У 1979—1999 рр. працював в Інституті історії України НАН України, у 1999—2013 рр. — професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». З вересня 2013 р. — професор кафедри історії України Київського університету ім. Бориса Грінченка. Дослідник історії України ранньомодерної доби, зокрема проблем соціальної структури суспільства, українського державотворення та історії козацтва. Автор понад 400 наукових праць, серед яких: «Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр.» (1989), «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)» (1997), «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (2006), «Українське козацтво. Золоті сторінки історії» (2015), «Державна ідея в ранньомодерній Україні» (2019).

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

БАЧИНСЬКА Олена Анатоліївна, БОВГИРЯ Андрій Маркович,
ВОЙТОВИЧ Леонтій Вікторович, ГОРОБЕЦЬ Віктор Миколайович,
ГРИБОВСЬКИЙ Владислав Володимирович, ГУРЖІЙ Олександр Іванович,
МАСЛІЙЧУК Володимир Леонтійович, МІЛЬЧЕВ Володимир Іванович,
ПАРШИН Ілля Леонтійович, ПОЛТОРАК Володимир Миколайович,
САС Петро Михайлович, СЕРЕДА Олександр Григорович,
СМОЛІЙ Валерій Андрійович, СТАНІСЛАВСЬКИЙ В'ячеслав Володимирович,
СТЕПАНКОВ Валерій Степанович, ЧУХЛІБ Тарас Васильович,
ЩЕРБАК Віталій Олексійович

Україна. Нариси історії

УКРАЇНА В ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПОТОКАХ РАННЬОЇ МОДЕРНОСТІ

Редактор *Л.Є. Канівець*
Коректор *З.А. Болкотун*
Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*
Технічний редактор *Т.М. Шендерович*
Комп'ютерна верстка *В.М. Каніщевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 12.12.2024. Формат 70 × 100/16. Ум. друк. арк. 66,3 + 7,15 вкл.
Обл.-вид. арк. 69,62. Тираж 500 прим. Зам. № 7513.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.